

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXV.

ÉVFOLYAM

1979.

1. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Hadrovics László</i> : Az idegen szavak és a purizmus	1
<i>Benkő Loránd</i> : Anyanyelvi oktatásunk korszerűsítéséért	8
<i>Bencédy József</i> : Az anyanyelvi nevelés programja és a tanárképzés	13
<i>Ligeti Lajos</i> : Régi török eredetű neveink	26
<i>Balázs János</i> : A magyar szenvedő szerkezet, az ikes ragozás és a műveltető igéképzés eredete	42
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Egy magyar „nyelvbrosz” akadémiai terve 1843-ból	55
<i>Gremesperger László</i> : Kölcsönös jelentésű igéink szintaktikai viselkedésének néhány kérdése	62
Kisebbségi közlemények. <i>Antal László</i> : A szintaktikai viszonyok egy lehetséges hierarchiája	69
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Erdődi József</i> : <i>Fokhagyma</i> vagy <i>foghagyma</i> ? — <i>Galuska Imre</i> : Mi volt a <i>füvönosztás</i> ? — <i>Mészáros István</i> : Az óvoda szó megjelenése. — <i>Szökefalvi-Nagy Zoltán</i> : Horganyozás, szénkéneg. — <i>Úrhegyi Emilia</i> : Vakol	72
Nyelvművelés. <i>Tompai József</i> : Írásbeli alakegyezéseink kérdéseihöz	87
Nyelvjárások. <i>S. Varga Ilona</i> : Tájszavak Kemence községből	94
Szemle. <i>Balogh Lajos</i> : K. Manherz, Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn. — <i>Csörögi István</i> : Szabó Zoltán, A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. — <i>Kassai Ilona</i> : A magyar hangtan válogatott bibliográfiája. — <i>Balázs Judit</i> : B. Gergely Piroska, A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere. — <i>É. Kiss Sándor</i> : Eördögh Tibor, A vadászok nyelvén	98
Különművek. <i>Hajdú Péter</i> : Bácsú N. Sebestyén Iréntől	113
Nyelvtörténeti adatok. <i>Mizser Lajos</i> : XVII. századi levelek	115
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXIV. közgyűlése. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	117
Levélsek. <i>Schütz Ödön</i> írja	128

TUDNIVALÓ

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példánnyonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 64,— Ft

1 szám ára: 16,— Ft

Index szám: 25.549

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

Az idegen szavak és a purizmus*

Az utóbbi időben nagyon sok szó esett az idegen szavakról. A Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének kezdeményezésére kidolgozott előterjesztések és javaslatok (gondolok elsősorban FÁBIÁN PÁL, BENKŐ LORÁND, LŐRINCZE LAJOS, GRÉTSY LÁSZLÓ fáradozásaira), valamint a Magyar Tudomány hasábjain közölt megnyilatkozások sokat foglalkoztak az idegen szavak újabb beáramlásával, ennek társadalmi és egyéni okaival, veszélyeivel, az ellenük való védekezéssel, a helyes nyelvi magatartás kérdéseivel. Én ezt az igen hasznos anyagot sem ismételni, sem összefoglalni nem akarom. Az összegezést és állásfoglalást már megadta BENKŐ LORÁND és LŐRINCZE LAJOS az Akadémia I. Osztálya 1978. június 12-én tartott osztályülésére készített írásban. Én itt az idegen szavakkal főleg nyelvészeti oldalról, a szókincs szerves fejlődése és tudatos fejlesztése szempontjából akarok foglalkozni, amennyire természetesen egy ilyen előadás keretei ezt megengedik.

Idegen szavak beáramlása minden nyelv életében állandó folyamat. Az ellenük való védekezés nem mindenütt és nem mindig egyformán tudatos. A nagy szellemi áramlatok és a nagy politikai változások egyúttal nagy nyelvtéremtő korszakok is, és a szókincsben mindig igen jelentős nyomokat hagynak. Ezek a nyomok az idegen szavak szempontjából igen különböző fokozatokat képviselnek, a legszélsőségesebb, minden idegent kerülő purizmustól a legszélsőségesebb, minden idegent önfeledten befogadó liberalizmusig. A régmúltból hadd idézzek két példát ezekre a szélsőségekre.

Amikor a szlávok közül a bolgárok, szerbek és oroszok felveszik a keleti kereszténységet, a görög vallásos irodalomnak nagyarányú fordítása indul meg, elsősorban bolgárra, s a bolgár szövegeket írják át szerbre és oroszra. Ennek a fordítási irodalomnak legfeltűnőbb sajátága, hogy minden görög szót és kifejezést lefordít, sokszor igen szolgai módon. Mai szemmel nézve a bolgár, szerb és orosz középkorban egy nagyarányú purista nyelvújítás tanúi vagyunk, ami különösen a görög összetett szavak utánzásában nyilvánlik meg. A szlávoknak is voltak összetett szavai, összetett nevei. Ezek olyan területeken is kimutathatók, amelyeket közvetlen görög hatás nem ért, de ez csak elenyésző hányada annak, ami görög mintára termett. Elég csak egy ószláv szótár *bogo-*, *blago-* vagy *ljubo-* taggal kezdődő szavait megnézni, hogy meggyőződünk a görög eredetiek (*theo-*, *eu-*, *philo-*) hajszálpontos visszaadásáról. Miért van ez a nagyfokú purizmus? Csakis azért, mert a görög szavakkal jelölt fogalmak merőben újak, a teológiai irodalom tolmácsolásában a szlávok először találkoznak velük, népi alapjuk nem volt, nem éltek mint görög jövevényszavak. Le kellett tehát

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXIV. közgyűlésén, 1978. júniusában tartott megnyitó előadás.

őket jól-rosszul fordítani, hogy a fogalmakat egyáltalán meg lehessen érteni. Így folyik ez az egész középkoron keresztül, s a mai orosz filozófiai nyelvnek nem egy műszava, mint pl. a *vid* és *rod* ebbe a korba nyúlik vissza, mint a görög *eidos* és *genos* (latin *species* és *genus*) tükörfordítása.

A másik szélsőség az angol esete. Amikor a normannok a XI. század közepén Angliát meghódítják, a rákövetkező két évszázad alatt az udvarnak, a felső társadalmi köröknek nyelvével és az anyaországgal való állandó érintkezés révén a francia szavak olyan tömegben áramlanak az angol nyelvbe, hogy a szókincs fejlődésének teljesen új irányt szabnak. Ez a középkori hatás okozta, hogy az angol későbbi korokban is, a humanizmus, a felvilágosodás idején készségesen befogadott és ma is befogad mindenféle idegen elemet. Ennek a „nyelvújításnak”, ha szabad e folyamatra ezt a szót alkalmazni, társadalmi gyökerei voltak. Az új szavak először a beszélt nyelvben terjedtek el, aztán jelentek meg az irodalomban, s nem fordítva, mint fentebb a szlávok esetében. Éppen ez a nagyarányú korai idegen hatás és az új szókincs teljes honosítása tette, hogy az angolban az igazi purizmus sohasem tudott érvényesülni, legalábbis nem úgy, mint a németben és a német mintájú nyelvújításokban. Az angol úgy van ezekkel a régi francia szavakkal, mint mi a korai szláv átvételekkel: átálakultak, az átvéző nyelvhez idomultak, idegen voltukat senki sem érzi.

A középkor után az első nagy purista áramlat tulajdonképpen a latint érte a humanizmus korában. A klasszikus latin szerzők tanulmányozásával a humanisták egy olyan nyelvi ideált alkottak maguknak, amely nagyon is messze volt attól a latin nyelvhasználattól, amely a középkor folyamán természetes módon kialakult. Ez a középkori latin gatlás nélkül képzett új szavakat és olvasztott magába latinosított nemzeti nyelvű elemeket, elsősorban szavakat, de mondattani formákat, frazeológiai fordulatokat, sőt közmondásokat is. Ezt a nyelvet a kényes humanisták barbárnak érezték, sajátos elemeit elnevezték barbarizmusoknak, és az ellenük való küzdelemben megalkották a nyelvtisztító antibarbarus szótárakat. Ezt a fordulatot a mai filológusok egy része valósággal katasztrofálisnak tartja a latin nyelv fejlődése szempontjából, mert megtört egy természetes folyamatot, és helyette egy mesterséges, sőt mesterkélts, körülményeskedő, nehézkes nyelvi és stílusideált állított. Ennek célja nem az egyszerű, célratoró fogalmazás, hanem a választékoság, az elegancia lett. S ennek gyakran még az érthetőséget is feláldozta.

A humanista latin purizmus hatása a nemzeti nyelvek fejlődésébe időben sokkal messzebbre nyúlt, mintsem gondolnók. Bizonyos, hogy belenyúlik a mi nyelvújításunkba is, csak ezek a szálak még nincsenek eléggé kikutatva. Azt hiszem, hogy régi szótáraink átvizsgálása e szempontból sok újdonságot hozhatna. Itt csak egy szomszédos példát idézek, ami bizonyos mértékig minket is érint. 1742-ben jelent meg ANDREAS JAMBRESSICH (JAMBREŠIĆ) horvát jezsuitának latin—horvát—német—magyar szótára. Lehet, hogy nem egészen az ő műve, ő valószínűleg csak átdolgozta és kiadta az ugyancsak jezsuita SUŠNIK munkáját. Ez a szótár hatalmas anyagával még ma is elsőrendű forrásmű s egyúttal tipikus példája az antibarbarusnak mind latin, mind nemzeti nyelvi részről. A nem klasszikus latin szavakat, mint pl. *montanista* 'dézsmátadó' kerezzel jelöli, s ezeknél sokszor megadja a szerinte helyes latin kifejezést; a görög eredetűeket, mint pl. *monopolium*, megcsillagozza. Így a *falco* 'sarlózik' igénél: latine *falce seco*; *ingeniarius*-nál: melius dixeris *architector militaris*, *structor munimentorum*; *praefectus*-nál: *supremus praefectus militiae*, vulgo *generalissimus*. Ennek megfelelően a nemzeti nyelvű értelmezéseknél is

— a horvátnál következetesen, a németnél és magyarnál csak ritkán — három minősítést használ az idegen szavak számára: peregrine, vulgo és barbare. Hogy ezek között mi a különbség, azt nemigen tudtam megállapítani. Néhány példa (a horvát szavakat mai helyesírással adom): *salto: plešem, skačem*, peregr. *tancam* | *cursor: derkavec, tekavec*, peregr. *lafar* | *armilustrium: previdenje vojnikov*, peregr. *muštra* | *quaestor: dačo-berec, kraljevski ali orsački prijemitelj*, peregr. *pagadur* | *fidicen: guslar, guslač*, peregr. *hegeduš* | *sartor: svitar, šivec, šivavec, krajač*, peregr. *sabol* | *color: lice, boja*, vulgo *farba* | *lampas: svećenica, svećnjak, svetnica, svetnjak*, vulgo *lampaš* | *sartago: ponjva, pražulka, pražulja*, barbare *tava, tigan* (az egyik török, a másik görög szó) | *ingeniarius*-nál a horvát, német és magyar körülírások után mindhárom nyelvre megadja a valóban használt szót: *inaenir, Ingenieur, indsenjér* | *generalis*-nál: *poglavar vojnički, Feldherr*, peregr. *General, ezeres, peregr. gyenerális*.

Amint a fenti példák némelyikéből is látszik, az idegen szavak kerülése miatt a szótáríró nagyon gyakran alkalmaz vagy saját maga alkotta neologizmusokat, addig nem létezett összetételeket, vagy körülírásokat. JAMBRESSICH szótára egyike a legelső horvát tudatosan purista nyelvújító próbálkozásoknak, s anyaga magyar szempontból sem érdektelen.

Ezt a második korszakot röviden humanista purizmusnak nevezhetném. Hatását érdemes volna a magyar szókincs fejlődésében, tüzetesebben megvizsgálni.

A mai értelemben vett purizmus mindig ott keletkezik, ahol egy nép tudatára ébred annak, hogy nemzeti létét, hagyományait, kultúráját, nyelvét veszély fenyegeti egy vagy több fölényes, erősen terjeszkedő kultúra és nyelv részéről. Ez védekezésre kényszeríti. Ehhez járul, hogy a fenyegetve terjeszkedő kultúrák részéről megnyilatkozik a lenéző kétely, vajon ez a fejletlen nyelv egyáltalán alkalmas-e magasabbrendű szellemi alkotásra. Az ilyen leki-csinyléssel szemben az érintettnek bizonyítania kell, fel kell mutatnia eddigi értékeit, és sietve hozzá kell látnia, hogy a valóban meglevő lemaradást behozza. Így indult el a német Sprachgesellschaftok nyelvújítása a XVII. században, és ilyen légkörben, ilyen szellemi és érzelmi feszültségben zajlott le a nagy magyar nyelvújítás is, amely nyelvünk egész addigi fejlődésének irányát megváltoztatta. Röviden szólva: purista nemzet lettünk és máig az vagyunk.

Visszatekintve nyelvújításunkra, ma már szinte fel sem tudjuk mérni, nem tudjuk érzékelni igazi jelentőségét, mert a rengeteg új szó, ami az első évtizedekben még szokatlan volt, ma már régóta meggyökeresedett, képzések, összetételek, jelzős szerkezetek, átvitt értelmű használatok ezernyi hajszálgyökerével kapaszkodik a szókincs talajába. Egy ilyen merész beavatkozás a nyelv, elsősorban a szókincs természetes fejlődésébe olyan következményekkel jár, amiket a nyelvújítók soha és sehol előre nem láthatnak. Egyáltalán nem biztos ugyanis, hogy a még olyan jól sikerült új minden vonatkozásban helyettesíteni tudja a régit, nem biztos, hogy nélkülözhetővé teszi és teljesen kiszorítja. S ebben már egy jövőendő „kétnyelvűség” csirái lappanganak.

Volt a magyar nyelvújításnak néhány túlzása. Nem azokra a szavakra gondolok, amelyeken ma már csak mosolygunk, mert életképtelen korcsoknak érezzük őket. Ezeket ma csak azért érezzük elvetélt próbálkozásoknak, mert a létért való harcban nem tudtak ugyanúgy érvényesülni, mint hasonlóan torz vagy még torzabb, de fölkapott rokonaik. Nem ilyenekre gondolok. A nyelvújítók buzgalmának áldozatul estek évszázadok óta meggyökeresedett latin szavak, amelyekhez szinte kár volt hozzányúlni, illetőleg helyettük új szavakat

alkotni, mint pl. a *juss*, *voks*, *muzsika*, *nóta*, *virtus*. Ezekről ugyanis csak később derült ki, hogy milyen mélyre eresztették gyökereiket. Miután kiszorultak a hivatalos nyelvhasználatból, népi szinten tovább éltek, és végül sokkal meghittebb, ősi, zamatosabb, magyarosabb hangulatot kaptak, mint a helyettesítésükre hivatottak. Arany nagyon finom művészi érzékkel mondatja Miklóssal: „Add ki a *jussomat*, pénzt, paripát, fegyvert”. Ma is a *nóta* és a *dal*, a *nótázik* és *dalol* között jól érződik a különbség, nem is szólva arról, hogy a *muzsika* egészen meleg hangulatú, a *zene* hideg, hivatalos. Nem hiába mondja a rádió naponta: „játék és *muzsika* tíz percben”. Ezt természetesen az is teszi, hogy a *zenekar*, *zeneművészeti főiskola*, *zenei hallás*, *zenei ismeretek* elképzelhetetlenek *muzsika* taggal, ennek melléknévi alakja nincs is, a *muzikális* nem ez. A *voks* még ma is itt-ott felbukkan újságjainkban, amikor a *szavazat* egyhangú ismétlését kerülni akarják. Ennek is népibb, vidékies hangulata van, a régi megyei tisztújításokra emlékeztet. Itt van tehát a kétnyelvűség egyik példája. — Csak közbevetve említem meg, hogy a latinnak mint második anyanyelvnek szerepe különösen az idegen szavaknak magyarországi latinosításában nyilvánkozik meg. Ami a németnek az *Eindeutschung*, az nekünk a latinosítás. Mihelyt egy új szó latin alakot kap, mindjárt valahogy magyarabbul hangzik. Így keletkeznek a *prűderia*, *intrikus*, *pikáns*, *szentimentális* magyarosítások. Ezért is nem tudtak nálunk meghonosodni a latin írók nevei rövidített alakban, mint pl. a németben vagy franciában. Nálunk *Horác* csak Kazinczy korában volt egy ideig divatban, később újra *Horatius* lett. — De visszatérek a kétnyelvűséghez.

A kétnyelvűség másik forrása abban keresendő, hogy az egyszer elindított nyelvújítás nem tudja mindig következetesen végigvinni az elveit. Számtalanszor megtörténik, hogy megalkotnak egy sikerült szót, s ez általánosan el is terjed, sőt teljesen kiszorítja elődjét. De közben a tárgyi fejlődés tömegesen ontja az idegen szó származékait, amelyek korlátlanul áramlanak nyelvünkbe. A *tőke* és *gyarmat* szavunk annyira meggyökeresedett, hogy idegen megfelelőjüket helyettük használni nem lehet. A *Kapital*-t semmiképpen, a *kolónia* mást jelent. Viszont a *kapitalista*, *kapitalizmus*, *kolonializmus*, *neokolonializmus* szabadon tenyészik. Jó szavunk a *nemzetközi* az *internacionális* helyett, de már az *interurbán* makacsul tartja magát, nem is beszélve az *interdiszciplináris*-ről, ami helyett nyugodtan merném ajánlani a *szakközi*-t. A nyelvújító törekvés itt megállt a kezdeteknél, és a kétnyelvűségnek egy másik típusát hozta létre, s ez egyre inkább fenyegeti az eddig elért eredményeket is.

Ismét más kétnyelvűséget okoz az a gyakran ki nem mondott, de tudat alatt ott lappangó felfogás, hogy az idegen kifejezés hitelesebb, mint a magyar, a közlésnek tehát nagyobb nyomatékot, tekintélyt biztosít, szinte ünnepélyes jelleget ad. Ha egy nyilatkozó ezt mondja: „a beruházásokat *csökkenten*i kell”, ez túlságosan egyszerű, ezt akárki mondhatja, ehhez nem kell vezető állásban lenni. Egészen másképp hangzik így: „a beruházásokat *restrikció alá kell vonni*”. És ez nem tréfa. Magam hallottam a rádióban. Erősen emlékeztet ez régi jogi nyelvünkre, amelyben a latin kifejezések sűrű használatának ugyancsak az volt a célja, hogy a beszélő beavatottságát bizonyítsák, a közlést hitelessé avassák, annak mintegy szakrális jelleget kölcsönözzenek. De ne gondoljuk, hogy a mindennapi beszédben is állandóan a latin kifejezések szerepeltek. Az érdekes éppen az, hogy a szomszédos nyelvekbe számos jogi terminus nem mint latin, hanem mint magyar szó került át, mint *tudomány* (*testimonium*, *inquisitio*), *vallás* (*fassio*), *folyás* (*processus*). Ilyenfajta kétnyelvűséget újabb nyelvészeti irodalmunkban is megfigyeltem. Nyelvújítóink megalkot-

ták a nagyon jól bevált *tő*, *rag*, *jel*, *képző* szakkifejezéseket, és ezekről mindenki tudja, hogy formai elemek. Ujabban nagyobb tudományosság kedvéért nyelvészeink ezekhez kezdik hozzátenni a *morféma* szót. Már is van *tőmorféma*, *ragmorféma*. Hogy ez mennyire fölösleges túlbuzgóság, egy egyszerű kísérlettel rá lehet jönni. Próbáljon valaki a közértben így beszélni: „kérek egy kiló *kenyér-ételt*, húsz deka *sajt-ételt* és tíz deka *sonka-ételt*”. Pontosan ez a *tőmorféma* és *ragmorféma*.

Az ilyen magatartáson kívül az ésszerű nyelvfejlesztésnek számos olyan nehézsége van, amelyekről érdemes elgondolkozni és amelyek ellen érdemes küzdeni.

A sikeres új szóalkotásnak egyik legnagyobb ellensége az a babona, hogy a magyar kifejezésnek alakjában is hajszála tartalmaznia kell mindazt, amit az idegen szó mutat. S mivel még ma is leginkább a német minta áll előttünk az összetétel korlátlan lehetőségeivel, nálunk is a szóalkotásnak szinte egyetlen módja az összetétel maradt. Az összetételeknek pedig legtöbbször az a nagy hibájuk, hogy nagyon hosszúak. Aránylag ritkábbak az olyan kivételek, mint *hírlap*, *rendőr*, *vasút*. Legtöbb olyan, mint a *sebességváltó*, amit aztán kényszerűségből mindenki *sebváltó*-nak nevez. Bevezettük a *postai irányító szám*-ot. Ez a német *Postleitzahl* pontos megfelelője, de fölöslegesen hosszú kifejezés. Egy kis gondolkodással rövidebbre lehetett volna fogni. Mivel ez a szám csak a címzésben fordul elő, elég lett volna a *címszám*. Tudatosítanunk kell, hogy akár összetételt, akár képzést vagy jelzős kifejezést használunk, a rövid szóé a jövő.

Éppen ezért nagy kár, hogy teljesen kiment a divatból az elvonás vagy mondhatnók a rövidítés, amellyel a régiek olyan kitűnő rövid szavakat tudtak alkotni, mint a *gyár*, *gép*, *fém*, *elem*. A diáknyelvben bukkant fel a *repeta* a menzai *repetál* igéből: „főzelékből van *repeta*, húsból nincs”. Az ilyen elemekre érdemes jobban figyelni. Népi úton, s különösen a városi munkásrétegek nyelvén számos találó rövid kifejezés terem, amelyet a hivatalos nyelvhasználat nem mer felkarolni. Hányszor ünnepeljük a szerencsés egyéni ötletből született *mozi* szavunkat, amely ma már a legkomolyabb tárgyalásokon vagy közleményekben is szerepel. De ki merné ugyanígy használni a *szaki*-t? Az ilyen játési szóképzés pedig ma már nem kizárólag a gyermeknyelv divatja, mint a *nagyi*, *bölcsi*, *ovi*. A sportnyelvben polgárjogot nyert az *ifi*, s az autósok *jogosítvány* helyett leginkább *jogsi*-t mondanak.

A jelzős szerkezetet is csak óvatosan, inkább csak akkor merjük használni, ha a másolt minta is ilyen. Jó szavunk a *felüljáró*, de el tudom képzelni, hogy valaki elnevezhette volna *szárazhíd*-nak, mint ahogy régen volt *szárazmalom*, nem félve a tudálékosok kifogásától, hogy az igazi híd sem egészen vizes, viszont esőben a felüljáró is nedves.

A szóképzésben ugyancsak részletesebben meg kellene vizsgálni nyelvünknek olyan eszközeit, amelyek nagyon árnyalt szóalkotásra alkalmasak. A magyar pl. meg tudja különböztetni, ha egy folyamat magától vagy ráhatással megy végbe. A *fejlődés* más, mint a *fejlesztés*, a németnek mindkettőre csak az *Entwicklung* szava van. Sőt vannak olyan esetek, amikor a magyar a folyamat eredményét is ki tudja fejezni, mint pl. *iparosodás*, *iparosítás*, *iparosultság*. Kár volna ezek helyett a nyolcszótagú *indusztrializáció*-t használni. Nem hiszem, hogy nyelvünknek ezeket a szóképzési lehetőségeit teljesen kihasználjuk. Egy másik ilyen lehetőség a cselekvés és az eredmény megkülönböztetése az *-ás*, *-és*, ill. *-at*, *-et* képzőkkel. A régi nyelvben ezek nem válnak

így el, de a nyelvfejlődés már a XVI. század vége óta ilyen irányban halad. Szemben állnak egymással a *varrás* és *varrat*, *fonás* és *fonat*, *főzés* és *főzet*. Ezt a fejlődést érdemes volna tudatosan segíteni.

Nagy kára nyelvünknek, hogy elsorvadt több olyan képzőnk, amelyekkel a nyelvújítás korában tömegesen alkottak jól bevált, ma is általánosan használt szavakat, mint *gondnok*, *főnök*, *iroda*, *penzverde*, *találmány*, *szelvény*. Hány új szót alkottunk ezekkel modern korban? Az egyetlen *rendezvény*-t szoktuk emlegetni. Lényegében tehát e képzők sorvadásáról, sőt elhalásáról beszélhetünk.

Nem merünk régi szavakat új jelentésben használni, pedig a nyelvnek ez az egyik legtermészetesebb eszköze a szókincs fejlesztésére. Sokan szembe-szegezhetik, hogy ez kétértelműségekhez vezethet. Ez azonban nem meggyőző érv, mert a nyelv eddig is számtalan jelentésmegoszlást hozott létre, és a helyes értelmezést a szövegnek kell biztosítania. Nyelvész kollégától hallottam a rádióban, hogy *kommunikáció* helyett nem lehet magyar szót használni, mert ez éppen olyan szakkifejezés, mint a *demokrácia* vagy *szocializmus*. Én ebben nem hiszek, és nyugodtan merem ajánlani a *közlés*-t, s ha ma még talán nem is azonos a jelentésük, a használatban majd hozzászokunk, hogy a *közlés*-nek ilyen jelentése is lehet. Gondoljunk csak arra, milyen változáson mentek át a *mos*, *arat*, *csépel*, *vezet*, *repül*, *számít* fogalmaink, és az igék mégis megmaradtak, s egyaránt jelentik a testi és gépi erővel végzett cselekvést. A tárgyi újítás itt természetes módon hozta magával a régi elnevezés átvitelét az újfajta cselekvésre. Amit tehát a nyelv öntudatlanul egyes területeken magától elvégez, azt másutt okkal-móddal tudatosan is megtehetjük.

Én az ilyen húzódozásnak s általában az idegen szavak fordítatlanul hagyásának okát leginkább a túlzott óvatosságban látom. Legtöbbünknek csak egy anyanyelve van, és az idegen szöveg mindig tiszteletet parancsol. Mindig ott a veszély, hátha valamit nem teljesen értünk és helytelenül fordítunk. Biztos, ami biztos, maradjon meg az idegen szó, ebből baj nem lehet. Az ilyen felfogás tüzdeli tele nem utolsó sorban nyelvészeti szövegeinket is fordítatlanul hagyott szavakkal, többszavas kifejezésekkel, mondatföredékekkel.

De minek mindez a tépelődés, ez a reménytelen küzdelem? Van-e ma egyáltalán értelme a tudatos nyelvfejlesztésnek, s ha van, mi lehet a mozgató ereje, mint volt egykor a nemzeti megújulás eszméje?

Régi értelemben vett purizmusról ma már nem lehet szó. Nem lehet több okból. Egyrészt a nemzetek egymás közti érintkezése a gazdasági kapcsolatokkal s főleg az új népvándorlás divatjával annyira sűrű lett, hogy szükség van a szókincsben egy bizonyos nemzetközi rétegre, amit minden idegen megért, ha egyébként egy szót sem tud magyarul. A *centrum*, *hotel*, *posta*, *bank*, *metró*, *taxi*, *információ* természetes módon szolgálja ezt a megértést. Ahol ilyen idegen szavunk már nincs, mint pl. a *kórház* esetében, ott nemzetközileg érvényes jelzés ad útbaigazítást. Mindez azonban csak elenyésző hányada a szókincsnek, és ezektől igazán nem kell félteni nyelvünket. A másik ilyen peremterület a szaknyelv, ill. a szaknyelvek. Itt jóformán tehetetlenek vagyunk. Az egyes szakterületek rohamos fejlődése tömegével hozza az idegen szavakat, s mire a magyaráítás eszünkbe jutna, már rég meggyökeresedtek, és a szakemberek nem hajlandók lemondani róluk. Itt valóban nagymértékű kétnyelvűség alakulhat ki, mert ha a közlés nem a szűk szakmai köröknek szól, s a szakember mégis érthetően akar fogalmazni, kénytelen valamilyen formában — hogy úgy mondjam — „magyarra fordítani a szót”. Ezen a területen alig várhatunk komolyabb eredményt addig, amíg az egyes szakterületek művelői be nem látják, hogy a

szakmai zsargon nagy akadály a új ismeretek szélesebbkörű terjedésének. S ilyen szempontból nem ártana, ha a nyelvészek egy része is némi önuralmat tanúsítana, és saját mondanivalóját érthetőbb nyelven fogalmazná.

De még a szakmai nyelvek is aránylag szűkebb köröket érintenek. Ami az igazi nagy gond, az a magyarság túlnyomó többségének mindennapi nyelve. Az a nyelv, amelyen a tankönyvek, az újság, a rádió, a televízió, a tanárok, az üzemi vagy hivatali kollégák, útítársak, barátok szólnak hozzánk. S a nyelvnek ebben a lényegi rétegében is elsősorban az elvont fogalmak visszaadása a legnagyobb gond, mert ezeknek nincs olyan látható, tapintható szemléleti megfelelőjük a tárgyi valóságban, mint a konkrét jelentésű szavaknak, s így értelmük sokkal nehezebben megfogható. Itt van tehát a legnagyobb szükség az anyanyelv segítségére. S ezen a téren valóban nagyon sokat tehetünk az egészséges fejlődés érdekében, de csak akkor, ha valamennyiünket áthat a vágy, hogy a magyar és nemzetközi műveltségnek minél több értékét minél szélesebb rétegekhez juttassuk el. Ha ez az őszinte törekvés vezet bennünket, keresni fogjuk a minél könnyebb, minél hatékonyabb közlés módjait, mindjárt nem lesz nehéz kis fejtöréssel új megoldásokat találni, a már készeket felkapni és tovább adni. Ha van ma a tudatos nyelvfejlesztésnek valami értelme, akkor az csak a mélyen átértett demokratizmus lehet. Egy német mondás szerint az idegen szavak helyes használata szerencse dolga. Annak számára, aki nem tanult idegen nyelveket, valóban gyakran az. Különösen ha minden áron használni akarja őket, könnyen véthet, *remuneráció* helyett *renumeráció*-t mond, az *eliminál* ige felszólító módját *iminálja el* formában használja, és rossz néven veszi főnökétől, hogy a késéseit nem akarja *honorálni*. A mi magatartásunk azonban e jelenséggel szemben nem lehet a cinkos, lenéző özszemolygás. Kötelességünk példaadással a helyes nyelvhasználatot terjeszteni, és amit csak lehet, az anyanyelven kifejezni. Az anyanyelv szava százféle szállal kapaszkodik tudatunkba, rokonai vannak, és ha először halljuk is, ösztönösen kiérezzük a jelentését, ami az idegen szónál éppen rokonalansága miatt homályban marad. Ezért ha a nyelvfejlesztésben eredményt akarunk elérni, magunk számára is sokkal jobban tudatosítanunk kell a magyar szókinész belső rendszerét, számtalan irányú összefüggéseit. Ehhez pedig szükség van néhány könnyen kezelhető segédeszközre. Szerencsére elkészült a magyar szinonimaszótár. Felmerült egy új korszerű magyarító szótár gondolata is. Szerintem azonban nagy szükség volna a mai magyar szóalkotás igen részletes kézikönyvére bőséges magyarázatokkal, mert a szóvégmutató szótár ezt nem helyettesítheti, és ugyancsak szükség volna egy gyakorlati, tehát elmélettel nem nagyon megterhelt, viszont jó részletes, sokszempontú magyar jelentéstanra. (A nagyszótárt már nem is említem, mert, úgy látszik, ez végleg lekerült a napirendről.)

Befejezésül még csak egy kérdést érintek. Sokszor halljuk a szembeállítást, hogy a purizmus túlságosan elszigeteli a nemzetet az európai vagy világkultúrától, befelé nézővé, provinciálissá teszi, az idegen szavak viszont éppen utat jelentenek a világkultúrához. Én ebben nem hiszek, ill. a szembeállítás helyébe egy másikat teszek: Mennyi haszon van abból, ha a szélesebb néprétegek is jól-rosszul megtanulnak egy sereg idegen szót, amelyeknek jelentésével, használatával nincsenek tisztában? Viszont mekkora kár az, hogy ezek az idegen szavak mintegy buktatókat, korlátokat emelnek népünk túlnyomó többsége elé, és éppen ezzel szegik kedvét, hogy közelebb kíváncsozzék a műveltség forrásaihoz! Ha ezt tétlenül néznénk, ez az írástudók árulása lenne.

HADROVICS LÁSZLÓ

Anyanyelvi oktatásunk korszerűsítéséért*

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetősége és a magam nevében tisztelettel és szeretettel köszöntöm immár hagyományossá váló nyíregyházi konferenciánk résztvevőit. Tanácskozásunk célja most is az, mint az elmúlt esztendőnkben: közös erővel, az oktatásügy különböző területein, szintjein dolgozók tapasztalatainak és elgondolásainak figyelembe vételével és egyeztetésével munkálkodni anyanyelvi oktatásunk továbbfejlesztésén, új utak, módok keresésén. Kétnapos ülésszakunk gazdag programja — úgy hiszem — bő lehetőséget, jól hasznosítható alkalmat nyújt számunkra, hogy anyanyelvi műveltségünknek a közoktatás szempontjából tekintett problematikájában elmélyedhessünk, hogy a téma egészére is figyelve számos részletét tüzetesen végig gondolhassuk.

E megnyitó természetesen nem hivatott és nem is alkalmas arra, hogy a megtárgyalandó részletkérdéseknek elébe vágjon. Módot adhat viszont anyanyelv-oktatásunk továbbfejlesztése néhány általánosabb vonatkozásának fölvetésére, s ezzel a lehetőséggel élni is kívánok, megtéve egypár olyan észrevételt, amely egyrészt múltkori megnyitómba (l. PedSz. XXVII, 3—9) már nem fért bele, másrészt mostani tárgyunkhoz is több szállal kapcsolódik. Míg ugyanis a két évvel ezelőtt tőlem itt elmondottak anyanyelvi közoktatásunk korszerűsítésének elsősorban a tartalmi szempontjaira irányultak, most inkább az ügy gondozásának módjaira szeretnék kitérni.

2. A magyar nyelv közoktatása továbbfejlesztésének egyik sarkallatos pontja az új elképzeléseknek a korábbi tudományos eredményekhez és didaktikai-pedagógiai tapasztalatokhoz való viszonyítása. Szellemi műveltségünknek a mai kor igényeihez, valamint a közeljövő kívánalmaihoz igazításában ma gyakran elhangzik egy divatos jelszó: „megszüntetve megőrizni”, illetőleg „megőrizve megszüntetni”. E jelszó sok tekintetben valóban kifejezi azt a folyamatot, amelyet korunkban a szellemi élet különböző területein átélünk, illetőleg megvalósítunk; valóságos értékűnek, a cselekvést jól, hatékonyan irányítóknak azonban csak akkor bizonyulhat, ha mindkét vonatkozását komolyan vesszük.

Ám mindennek van egy alapfeltétele: megőrizni, de még megszüntetni is csak azt lehet, sőt szabad, amit ismerünk, amit behatóan elemeztünk, mérlegre téve egészét és részleteit, pozitív és negatív oldalait. És itt van a probléma gyökere: ahogy a tudomány és az oktatásügy előrehalad, úgy kerülnek ki látó körünk távlatából, úgy merülnek feledése azok az ismeretek, tapasztalatok, amelyeket elmúlt nemzedékek szorgos munkája eredményezett. Ez a jelenség persze nemcsak nálunk van így, hanem világszerte, s bár semmi sem menti, két dolog mindenesetre magyarázza. Az egyik az, hogy rohanó korunk információ-áradatában hovatovább már a legújabb eredményeket sem tudjuk számon tartani, a tudomány- és oktatástörténeti előzmények óriási halmazában pedig még kevésbé van időnk, energiánk búvárkodni. A másik az, hogy napjainkban erősödik az a magatartás, amely egyszerűen fölöslegesnek is tartja az előzményekben való elmélyedést, azon talán ki nem mondott, de mégis tudatosnak látszó állásfoglalással, hogy úgyis csak az az érdekes és fontos, amit ki-ki maga vall, képvisel.

* Elnöki megnyitó az 1978-as nyíregyházi anyanyelvi konferencián.

Az előzmények megismerésének elhagyása különösen a társadalomtudományokban veszedelmes és megengedhetetlen, hiszen itt az eredmények sokkal jobban egymásra rakódnak, egymásból nőnek ki, mint a gyorsabban újuló, gyökeresebben változó természeti és műszaki tudományokban és gyakorlatban. Ennélfogva a társadalomtudományokban és iskolai alkalmazásukban gyakoribb az újrafelfedezés tünete is, és sajnos, a régi dolgok új kiadásban — talán a sietés következtében is — nem is mindig különbek az előzményeknél, gyakran csak külsőleges, például terminológiai jegyekben látszanak másoknak, újabbaknak.

Mindezzel természetesen távolról sem akarom azt mondani, hogy az anyanyelvre irányuló tudományos kutatásban és annak pedagógiai áttételeiben a régi felfogások általában különbek az újaknál. Csupán arra szeretnék nyomatékosan utalni, hogy mindazoknak, akik akár a tudományos vizsgálat, akár a gyakorlati alkalmazás terén anyanyelvi oktatásunk korszerűsítésén munkálkodnak, elengedhetetlen kötelességük a korábbi felfogásokat, eredményeket megismerni és kritikailag értékelni. Szükséges ez egyfelől azért, mert az elmúlt évtizedek anyanyelvi oktatásában rengeteg, ma és a jövőben is hasznosítható ismeretanyag gyülemlt föl, az iskolai nyelvtanok sok értékes hagyománya és kiváló magyartanárok egész sorának gyakorlati tapasztalatai állanak rendelkezésre, jelentékeny részben szakirodalmilag is megőrizve, melyeket nem lehet, nem szabad veszendőben hagyni. Szükséges az előzmények ismerete másfelől, a negatívumok oldaláról nézve is, hiszen az anyanyelvi oktatást továbbfejleszteni kívánó elvi elgondolásokban és gyakorlati megvalósításokban csak úgy tudjuk elkerülni a további buktatókat, az eredménytelen vagy nem kielégítő hatásfokú mozzanatokat, ha a korábbi nehézségek vagy éppen sikertelenségek okait és körülményeit nagyobb időtávlatokra visszamenően és megfelelő tüzetességgel feldolgoztuk, kielemeztük.

Egyszóval sokkal könnyebb helyzetben lennénk, ha hazai anyanyelvi nevelésünk tudomány- és oktatástörténeti előzményeit nem ki-ki a maga óhatatlanul hézagos ismeretei és óhatatlanul szubjektív értelmezése szerint tekintené, hanem egy bő tényanyagú és kritikailag értékelő szintézis szolgálna számunkra a továbbhaladáshoz nélkülözhetetlen eligazítással. Meggyőződésem, hogy nagy szolgálatot tenne a magyar anyanyelvi oktatás ügyének egy olyan munkacsoport (mert egy személy ilyen teljesítményre aligha lehet képes), amely ezt a feladatot korszerűsítési munkálataink megalapozásaként és érdekében elvégezné.

3. Bármilyen sokrétűek és bármilyen elsőrendű fontosságúak is számunkra a jelenig elvezető magyar tudomány- és oktatástörténeti előzmények, teljesen nyilvánvaló, hogy az anyanyelvi oktatás ügye nem sajátosan magyar probléma, hanem hazánk határain kívül is hatalmas mennyiségű tudományos és didaktikai-pedagógiai ismeretanyag halmozódott föl e vonatkozásban. Manapság gyakran és joggal hangoztatott tétel, hogy a világnak szinte minden nyelve egy adott társadalomban anyanyelv. Ebből szorosan következik, hogy ha más-más nyelvekre és társadalmakra vonatkozóan is, de lényegileg mindenhol ugyanazok az elvi és gyakorlati kérdések merültek és merülnek föl az anyanyelvi oktatás viszonylatában, mindenhol — de legalábbis az azonos vagy hasonló műveltségi szintű országokban — körülbelül ugyanazokhoz a körülményekhez kellett és kell igazítani az anyanyelvi oktatás tartalmát és metodikáját, mindenhol ugyanazokkal a nehézségekkel kellett és kell szembenézni, min-

denhol ugyanazok a tantervi, tankönyvi stb. problémák jöttek és jönnek elő. Következésképpen saját tudomány- és oktatástörténeti előzményeinket, tapasztalatainkat rendkívül hasznos módon egészíthetjük ki a nemzetközileg fölhalmozódott ismeretanyaggal, s ami legalább ugyanilyen nélkülözhetetlen, mindez összehasonlítási távlatokat és ellenőrzési lehetőségeket is nyújt számunkra abban, hogy mit tettünk és teszünk jól vagy rosszul anyanyelvi közoktatásunk ügyében. A feladat tehát adott: tervszerű és rendszeres, alapos feltáró munkával meg kell ismernünk azokat az eredményeket, módozatokat, amelyeket elsősorban a legfejlettebb oktatásügyű országok az anyanyelv közoktatásának tartalmi és módszerbeli kérdéseiben eddig elértek, illetőleg megvalósítottak. A legjobb külföldi elgondolások, tapasztalatok számbavétele egyrészt a különböző szintű iskolai tankönyvek beható tanulmányozásával, másrészt a vonatkozó didaktikai-pedagógiai szakirodalom széleskörű áttekintésével érhető el. E téren tettünk ugyan már bizonyos kezdő lépéseket, egy rendszeres és gyakorlatilag is hasznosítható felmérő munka megszervezésétől és megvalósításától azonban még sajnos távol vagyunk. Pedig egy komoly alapozású oktatási korszerűsítésnek ez is elengedhetetlen kelléke.

Ha már a „minden nyelv anyanyelv” problémája fölmerült, hadd szóljak néhány szót egy másik, újabban sokat hangoztatott tézisről is: ezt kb. úgy szokták megfogalmazni, hogy „a magyar nyelv csupán egy a világ nyelvei közül”, illetőleg hogy „a magyar nyelv egyike az emberi nyelv lehetséges változatainak”. Ez a megfogalmazás önmagában vitathatatlan ugyan, s kétségekívül megvan a maga tudományos-szemléleti jelentősége is. Az a baj azonban, hogy anyanyelvoktatási vonatkozásban többé-kevésbé összekeveredik a „minden nyelv anyanyelv” felfogással, és elmosza az anyanyelv és az idegen nyelvek közt oktatási szinten különösképpen meglevő alapvető különbségeket. Anyanyelv ugyanis minden társadalom és egyén számára általában csak egy van, minden más nyelv idegen. És egyetlen társadalom vagy egyén sem tekinthet anyanyelvére úgy, mint csupán egyre a sok más nyelv között. Elég, ha az anyanyelv és az idegen nyelvek közti gyökeres különbségre az oktatási vonatkozásokat tekintve a következőkre utalok futólag: mások az eleve adott ismereti szintek; mások a tanulási feltételek, lehetőségek és célok; mások a használati körülmények, szintek és elvárások; mások a történetileg és társadalmilag megalapozott érzelmi viszonyulások.

Ezért a tudományos és metodikai problematika bizonyos érintkezései, valamint az egymásra való kölcsönös támaszkodás szükségessége ellenére súlyos hibának bizonyulna a két nyelvoktatási vonal egybekeverése; az anyanyelvnek a többi oktatandó nyelvvel azonos szinten, jelleggel és céllal való kezelése; az anyanyelvi oktatásnak valamiféle általános nyelvi oktatással való helyettesítése; a magyar nyelvi óráknak valami olyasféle fölépítettsége, amelyben a mi nyelvünk az egyetemes emberi nyelvre csupán egy példa a sok felhozott közül; stb. stb., ami e túlhajtásból következhet. A tapasztalat azt mutatja, hogy anyanyelvi oktatásunk korszerűsítésének folyamatában ilyen veszélyek is kísérthetnek, természetesen másokkal, ellenkező előjelűekkel, csak magyar glóbusú, provinciális jelenségekkel együtt, sőt egymást gerjesztő kölcsönhatásokban, — ezért nem árt rájuk ismételtén és nyomatékosan figyelmeztetni. Más kérdés természetesen az, hogy az idegen nyelvek oktatástörténetéből is mind a hazai, mind a külföldi példákat tekintve anyanyelvi oktatásunk tartalmi és módszerbeli megújításában számos dolgot eltanulhatunk és megvalósíthatunk.

4. Magától értetődő, hogy anyanyelvi oktatásunk továbbfejlesztése, korszerűsítése nem merülhet ki a hazai és a külföldi, valamint az anyanyelvi és az idegen nyelvi oktatás hagyományainak, ismeretanyagának, tapasztalatainak gondos mérlegelésében, a jónak, haladónak bizonyuló elemek továbbvitelében, s az idejétmúltak elvetésében. Új módozatok szüntelen keresésére is szükség van. E téren szintén szembe kell néznünk egy sokat hangoztatott tétellel, azzal tudniillik, hogy az oktatási alkalmazásban csak a tudomány kierielt, megállapodott, a kritika próbáját kiállt eredményeit szabad számításba venni.

Kétségtelen, hogy e felfogásnak megvan a maga tudomány- és főként oktatástörténeti jelentősége, és a hasznos fél szerepét is betöltheti túlzott elrugaszkodásokkal szemben. Mégis, anyanyelvi oktatásunk jelenlegi helyzetét tekintve, az a véleményem, hogy ezt az elvet csak bizonyos fenntartásokkal és rugalmassággal alkalmazhatjuk. Anyanyelvünk közoktatási állapota ugyanis olyan — és ezzel csak köztudott dolgot ismételek —, hogy igen mélyreható megváltoztatást, a tartalom és a módszer, a célok és a körülmények jelentékeny újraformálását igényli. Anélkül, hogy ebben hibásokat keresnénk, vagy ezt egyáltalán kizárólag hazai nehézségként állítanánk be, tényként kell megállapítanunk, hogy a nyelvtudomány — sokrendbeli tudománytörténeti okokból kifolyólag — nem produkált és jelenleg sem produkál még olyan komplex, minden problémakört és minden oktatási szintet átfogó és a ma igényeinek mindenben megfelelő anyanyelvi ismeretanyagot, amely oktatási korszerűsítésünk mostani szakaszában teljesen megállapodottként és egységesen elfogadottként alkalmazásra kerülhetne. S amíg a *mit* nem áll előttünk egységben és részleteiben tisztán, addig a *hogyan*-ról is eléggé nehéz konkrétabban véleményt formálni, vagyis a pedagógiai alkalmazás mikéntjeiről beszélni.

Ebben a helyzetben persze a nyelvtudománynak elsőrendű kötelessége minél hamarabb és minél mélyrehatóbban, átfogóbban kész eredményeket nyújtani anyanyelvi oktatásunk számára. Addig azonban az iskolaiugy vonalán mégsem várhatunk, nem tétlenkedhetünk, amíg majd kierielt és általánosan elfogadott tudományos ismeretanyag egészében és minden részletében rendelkezésünkre áll. Meg kell elégednünk azzal, sőt szorgalmaznunk is kell azt, hogy minden olyan új részeredmény, amely a tudomány szintjén állónak s a jelen helyzetet túlhaladónak és megjobbítónak látszik, az anyanyelvi oktatás gyakorlatába — esetleg ideiglenes jelleggel is — átültetessék, még ha az nem egy átgondolt szintézis részeként és nem a megkívánt kritikai háttérrel vonul is be az oktatási alkalmazás területére. Ezért, ha minden esetben nagy felelősséggel meg is kell gondolni azt, hogy milyen jellegű és mennyiségű anyanyelvi oktatási próbálkozásoknak, kísérletezéseknek tehetjük ki tanulóifjúságunkat, az előre lépés érdekében esetenként még azt is vállalnunk kell, hogy az oktatás szintjén, tankönyvekben, tanári útmutatókban esetleg előbb jelennek meg új típusú ismeretanyagok, hogysem a tudomány szintjén a kellő rend, megállapodottság, elfogadottság körülöttük kialakult volna. Az efféle mozzanatok talán még magukat az egzaktabb tudományos vizsgálatokat is serkenthetik, felgyorsíthatják.

A nyelvtudomány mai állása szerint és bizonyos mértékű felfogásbeli megoszlása következtében olyan új kezdeményeket, amelyek az anyanyelvi oktatásban fölhasználhatók vagy legalábbis kipróbálhatók, többféle tudományos felfogás, irányzat, iskola, műhely termékeiként is várhatunk. Anyanyelvi oktatásunk eddigi és jelenlegi nehézségei, megoldatlan problémái arra intenek, hogy kölcsönös jószándékkal fogadjunk minden ebbéli igyekezetet, nem azt nézve, hogy a tudomány mely jelenlegi régiói felől jön, hanem azt, hogy tud-e

valamit is hozzátenni a megjobbítás folyamatához. Bár a tudomány fejlődése jó értelemben vett versengés közepette, sőt adott esetben konfrontációk során és árán halad előre, jelenleg — úgy gondolom — a közoktatás igényeit mindek fölébe helyezve inkább az összefogás, együttműködés, a közös cél érdekében való közös cselekedet az, ami előre vezet. Teljesen biztos vagyok benne, s ezt a véleményemet a magyar nyelvészek tavalyi, nyíregyházi nemzetközi kongresszusának zárószavában is kifejeztem: nyelvtudományunkban, illetőleg annak művelőiben van annyi erő, készség és készség, hogy az iskola számára belátható időn belül olyan ismeretanyagot tudjanak produkálni, amely anyanyelvi oktatásunk eddigi szintjét lényegesen megemelheti. Ehhez azonban — ismétlem — közös szándék és ennek folyamánként közös munkaprogram kialakítása szükséges. Csak egy, a mainál szervezettebb együttműködés biztosíthatja azt a tudományos kontrollt is, mégpedig minden irányban, amely a ma felgyorsult ismeretanyag-áramlásban is legalább egy bizonyos minimális mértékben azért mégis csak elengedhetetlen.

5. Új vagy legalábbis egyes vonatkozásokban újra értékelt és újra formált ismeretanyagoknak a közoktatásba való bevitеле -- mint köztudott -- nem alapulhat csupán elméleti elképzeléseken, hanem konkrét oktatási kísérletek eredményeképpen valósulhat meg. Tanítási kísérletekre tehát óhatatlanul szükség van, főként azokban a felgyorsult folyamatokban, amikor a tudomány — mint az előzőekben szó volt róla — véglegesen kikristályosított, mindenben megállapodott eredményeket nem tud azonnal produkálni. Az oktatási alkalmazásra kerülő új vagy újszerű tudományos eredményeknek ugyanis e kísérletek jelenthetik a leglényegesebb, gyakorlati próbáit, ezekben dőlhet el oktatási felhasználhatóságuk vagy fel nem használhatóságuk.

A kísérleteknek eme nagyon fontos szűrő jellege azonban csak akkor érvényesülhet megfelelően és megnyugtatóan, ha eredményességük le mérésében a szakmai és az etikai szempontokra a legmesszebbre menően tekintettel vagyunk. E szempontokat azért szeretném nyomatékosan hangsúlyozni, mert jelenleg folyó korszerűsítési munkálatainkban és kísérleteinkben a nagyszerű pezsgő tevékenység minden pozitív vonása mellett egypár kevésbé megnyugtató tünet is észlelhető, mégpedig — félreértés ne essék — nemcsak anyanyelvi, hanem lényegében minden szaktárgyi vonatkozásban.

A nyugtalanító jelenségek közül kettőt emelnék ki. Az egyik az, hogy alig lehet olyan korszerűsítési kísérletről hallani, olvasni, amelyik ne sikerült volna, mégpedig a legfényesebben . . . A másik az, hogy alig lehet olyan korszerűsítési kísérletről hallani, olvasni, amelyet ne a kísérlet tartalmi-tudományos ismeretanyagát előállítók maguk, illetőleg csoportjuk, valamilyen szempontból érdekeltségi körük folytatott volna le és értékelt volna ki. Úgy hiszem, ez a két körülmény egymással összefügg. A tudomány, de annak oktatási alkalmazása is sok-sok kudarcon, bukaton keresztül halad előre. Szükségszerűen fölkelti tehát a gyanút, s ami még nagyobb baj: gátja a differenciálásnak, és rontja a valóban sikeres kísérletek hitelét, ha mindig minden kétségek, fenntartások nélküli eredménnyel jár. Továbbá a kísérletnek éppen az volna a lényege, hogy minden tekintetben tiszta igazságot nyerjünk az alkalmazhatóság problémáiról, hogy gondosan és pártatlanul mérlegeljünk minden támogató vagy ellenző szempontot egy távlatibb perspektívára szóló döntés előtt. De a kísérletezők legjobb szándékának feltevése mellett sem tűnhetnek föl teljesen hiteleseknek a „belterjes” értékelések, hiszen a szükséges kontrollnak nincsenek

meg teljesen az objektív feltételei; pedig a kísérletek tartalmi megalapozóinak is az az igazi érdekük, hogy minél több „kívül álló”, sőt — *horribile dictu* — esetlegesen más érdekeltiséghez tartozó véleményét megismerhessék, s a valóban jó, sikeres kísérleteknek éppen a más oldalról jövő elismerés lehet a legfontosabb értékmérője.

Mindebből következik, hogy az új oktatási kísérletek lefolytatásában és ellenőrzésében az eddiginél jobban kell érvényesíteni az etika és a demokrácia követelményeit, a lehetségesen legszélesebb nyilvánosságot. Ennek a minden szaktárgyra vonatkozó kíváncsúnak az anyanyelvi oktatási kísérletekre nézve is megvan a maga jelentősége, annál is inkább, mivel — mint már utaltam rá — a nyelvtudomány mai állása szerint ezek egyrészt rendkívül sokrétűek, másrészt eddig szélesebb körben alig ismertek is lehetnek. Úgy hiszem, e téren is a különféle műhelyek szervezettebb együttműködése, kölcsönhatásai hozhatnának megnyugtató megoldásokat. A nyíregyházi anyanyelvi konferenciák is igen jó alkalmat szolgáltathatnak e nyilvánosságra és együttműködési kölcsönhatásra.

6. Ezzel megnyitóm befejezéséhez értem. Mivel anyanyelvi oktatásunk korszerűsítésének jelenleg még nem a végén, hanem nagyonis az elején vagyunk, e kérdések fölvetése talán nem volt haszontalan vagy időszerűtlen.

BENKŐ LORÁND

Az anyanyelvi nevelés programja és a tanárképzés*

I. Előljáró megjegyzések

Előadásom témáját több szinten kellett az adott helyzettel és kívánalmaival állandóan szembeismernem, ezek a tudomány, a tanárképzés, a közoktatás szintjei, s ezekhez járult még a jövőben várható vagy elvárandó fejlődés szempontja. Ez a több szintűség szükségszerűen következik magából a témából, meg abból a helyzetből, melyben egy új tanterv bevezetése előtt és egy még újabbra irányuló kísérletek — hadd fogalmazzam így — kezdeti szakaszában vagyunk.

Egy rövidítést a kifejtésben megengedhetőnek véltem: a közoktatás új anyanyelvi tanterveit, tantervi elveit, a tantervek új szemléletmódját ismertnek tételeztem föl, s részletezésüktől már csak azért is eltekintettem, mert három napos tanácskozásunk programjában túlnyomórészt ezekről lesz szó.

Kaposváron, a szövegtervezéssel foglalkozó vándorgyűlésen tartott előadásomat a tanárképzést a mai helyzetben jellemző kettős ellentmondás vázolásával zártam. Mai előadásomat a fő ellentmondással kezdem: miközben a közoktatásban a nyelvhasználat, a nyelvnek szóban és írásban való biztos használatára nevelés kerül a középpontba, tanárképzésünk nyelvészeti ágában a főhelyet, a viszonylagosan legtöbb időt a grammatika élvezi, az egyetemeken még inkább, mint a tanárképző főiskolákon. Ez súlyos ellentmondás, és ha magunk nem éreznénk kellő komolysággal, akkor figyelmeztetnek rá tanítványaink bíráló megjegyzései. Nemcsak azokra gondolok, amelyek ifjúsági parlamentjeinken

* Bevezető előadás az 1978. júniusi nyíregyházi anyanyelvtanítási konferencián.

hallhatók a tanárképzés gyakorlati oldalának elégtelenségéről, hanem arra a kis közvélemény-kutatásra is, melynek során csepeli tanítványaim egy része — a gondolkodó kisebbség — minimálisnak ítélte a leíró nyelvtani előadások hozzájárulását az iskolában rájuk váró feladatok megoldásához. Ki megy el gondtalanul az efféle megjegyzések mellett, különösen ha mindennapi munkájában egyik törekvése az általános iskolai anyanyelvi nevelés feladatainak szemmel tartása?!

Nem szándékom a grammatika jelentőségének, a képzésben betöltendő szerepének kiérbősítése (l. erről RÁCZ ENDRE érveit „Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről” című előadásában: MNyTK. 142. sz., 1975.), de két dologgal nyíltan, a vitákat is vállalva szembe kell néznünk: hogyan állunk a grammatika elméletével és oktatásával, és mi van még a szorosabb értelemben vett nyelvtanon kívül, illetve minek kell lennie a magyar szakos tanárok képzésében? Annál is inkább időszerűek ezek a kérdések és megvitatásuk, mert BENKŐ LORÁNDnak 1959-ben, az új egyetemi magyar nyelvészeti tanterv vitáján mondott megjegyzése ismereteim szerint ma is érvényes: „Egyetemi oktatóinknak nem csak elvont tudományos cikkeket kellene írniuk, hanem alaposan meg kellene vitatniuk írásban, nyomtatásban az oktatás legfontosabb elvi és gyakorlati problémáit. Visszagondolva az elmúlt időkre, valósággal megdöbbenhetünk, hogy az egyetemi magyar nyelvészeti oktatás kérdéseivel foglalkozó cikk eddig alig-alig jelent meg nálunk.” (MNy. LV. 336.)

Előadásomban a fentiek szerint két témakörrel foglalkozom: a grammatika-elmélet és -oktatás néhány részletével, továbbá a magyar szakos tanárok nyelvészeti képzésének a grammatika melletti feladataival.

II. A g r a m m a t i k a - e l m é l e t   é s   - o k t a t á s n é h á n y   k é r d é s e

1. H o g y   a   n y e l v t a n t   t a n í t a n i   k e l l , és iskolai szintenként más-más mélységben és részletességgel meg is kell tanulni, ezt a dolog lényegét illetően senki sem vitatja, sem nálunk, sem külföldön, sem a hagyományos, sem az új iskolák hívei. Más dolog a grammatika egyeduralmának, túltengésének, a hagyományos logikai-jelentéstani kategóriák szerinti formális elemzés elégtelenségének bírálata. Ismét más dolog egy-egy elhamarkodott vagy kéltőlően ki nem fejtett általánosítás, mint a következő: „Gyakran szokták a tudatosítást az anyanyelvi képzés egyik fő célkitűzéseként is említeni. Ezek az elképzelések azonban igen vulgárisak és homályosak abban a tekintetben, hogy mi az, amit tudatosítanunk kellene. Hiszen az anyanyelv szabályrendszerét alkalmazó tevékenységünk magas fokon a u t o m a t i z á l t , és ha ezt tudatosítani lehetne, akkor alaposan visszafejleszténénk, korlátoznánk mondatalkotó tevékenységünket. Éppen ellenkezőleg: az automatizáció fokozása, erősítése a feladatunk, és ennek — ebben az esetben — nem feltétele egy megelőző, tudatos szakasz.” (BÁNRETI ZOLTÁN, Egy új nyelvi-kommunikációs nevelési rendszer lehetősége: Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért. Szerk. SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1976. 56.)

A pszichológiai kutatások felderítették, hogy bizonyos nyelvtani szabályok mélyebb megértésére a gyermeki fejlődés későbbi szakaszában kerülhet sor. Azt is elfogadtuk, itthon és külföldön, hogy az aktívizáló eljárások, a nyelvi összefüggéseket mélyebben feltáró elemzési módszerek révén magukat a tanulókat, a hallgatókat kell elvezetnünk a szabályok, összefüggések felis-

meréséhez, de mindez nem zárja ki a tudatosítást, ennek szükségességét. A DUBOIS—LAGANE szerzőpár azt írja 1973-ban megjelent tankönyvében: azért kell tanulnunk a nyelvtant, hogy: a) elsajátítsuk az anyanyelv biztosabb használatát, a nyelv szabályainak biztosabb alkalmazását, s ezzel egy szélesebb és biztosabb kommunikációhoz jussunk el; — b) megismerjük ennek a kommunikációs eszköznek a szerkezetét és működését, mely eszköz alapja az emberekkel való kapcsolatunknak, értelmi fejlődésünknek és kultúránknak (J. DUBOIS—R. LAGANE, *La nouvelle grammaire du français*. Paris, 1973. 13). — Ha ez igaz a közoktatásra nézve, evidens a magyar szakos tanárképzésben.

2. Távolról sem ilyen egyértelmű azonban, milyen nyelvtant tanítunk. Hagyományost, strukturalistát, generatív transzformációt? (Hogy a nem lényegtelen árnyalatokat most ne is említsem.)

Mik a kritériumai annak, hogy egy témára vonatkozó elméletet tudományosnak tartsunk? Van saját tárgya; az elmélet a tények tükrében igazolható, segítségével új tények reprodukálhatók; van saját módszere. A tudományos rendszert az jellemzi, hogy átfogó (az egész vizsgált területre érvényes, nemcsak egyes részleteire), koherens (ugyanazon szempont érvényesül minden részletben), egyszerű (minél kevesebb szabállyal minél átfogóbb részleteket tud leírni).

A nyelv kutatásával és tanításával foglalkozók túlnyomó többsége számára nem vitás, hogy hazai nyelvtudományunk tudomány, a megismerő tevékenység tudományos típusát képviseli — hogy H. MOLNÁR ILONÁnak a III. országos magyar nyelvészeti kongresszuson elhangzott kifejezését használjam (kéziratban). De elhangzott már másoktól, és magam is úgy látom, hogy a szinkrón (és diakrón) nyelvi rendszer leírásában nincs átfogó és koherens elmélete, következésképpen elemzési módszerében is eklektikus. Ezért — a hazai nyelvtudományunkban érvényesülő sokoldalú törekvések és előrehaladási szándékok ismeretében, az iskolai anyanyelvi nevelésnek a tanárképzésben szükséges jobb alátámasztása, segítése érdekében — szükséges, hogy a nyelvleírás hagyományos rendszeréhez és módszeréhez képest egy átfogó és koherens elmélet és módszer kialakítása, elfogadása irányában jelentős erőfeszítéseket tegyünk. Másokkal is beszélgetve úgy tűnik számomra, hogy egy struktúralis-funkcionális nyelvleíró rendszer és módszer követhető és védhető lenne, mind a nyelvtudományban, mind a tanárképzés és a közoktatás gyakorlatában. Ez kombinált megoldás, de szükséges, hogy így gondolkozzunk. Vannak ugyanis átfogó, koherens nyelvleíró elméletek (ilyen a strukturalizmus, sőt ennek több válfaja, köztük a funkcionalizmus, ilyen a generatív transzformációs nyelvtan), de olyan nincs köztük, mely egymagában, megszorítások, illetőleg kiegészítések nélkül megfelelné a nyelvleírás tudományos rendszerével szemben ma támasztott sokoldalú igényeknek vagy szempontoknak.

A nyelvet mint struktúrát leíró és elemző tudósok, a strukturalista iskola szerint a nyelvészet tárgya a realizált (elhangzott vagy leírt) nyilatkozatok tanulmányozása. Alapja a nyelvi szintekről szóló elmélet: a nyelv különféle szintek (fonémák, morféma-k, mondatok) egymásra épülő (hierarchizált) rendszere, melyben minden szintet a felsőbb szintben előforduló kapcsolódásai határoznak meg. Felfogásuk szerint egy-egy nyelvi egység természetét, tartalmát vagy funkcióját nem önmagában hordozza, ezeket nem önmagukban lehet meghatározni, hanem részben helyettesítésekkel és egyszerűsítésekkel lehet

jellemezni, részben azokkal az oppozíciókkal (szembenállásokkal), melyekbe belépnek. Pl.:

Tegnap este a baba sokat sírt.

Tegnap este a mama sokat sírt.

A baba sokat sírt.

SAUSSURE nyomában a nyelvet mint rendszert (szisztémát) vagy struktúrát leíró ezen elméletek, iskolák jobbára éles különbséget tesznek nyelv és beszéd (*langue és parole*) közt, s a nyelvet egy adott állapotában, mint szinkrón rendszert vizsgálják.

Szokás és a szélsőségek miatt jogos is a strukturalizmust bírálni, mindekelőtt egyes képviselőinek a jelentésről, sokaknak pedig a szinkronia abszolutizálásáról vallott felfogása miatt. Az elmélet követői közül többen kizárnak a vizsgálatból minden olyan nem nyelvi tényezőt, mint a beszélő és a szituáció; a beszélővel — úgymond — a pszichológia, a szituációval (szövegkörnyezettel) a szociológia foglalkozik. L. BLOOMFIELD, Z. S. HARRIS, L. HJELMSLEV és tanítványaik a végsőig elmentek a jelentés száműzésében. Velük szemben R. JAKOBSON figyelembe veszi a beszélőt és a szituációt, és a beszélőnek a szituációra utaló eszközeit kimutatja a nyilatkozatokban. Módszerét átveszi É. BENVENISTE is. SAUSSURE genfi követői (A. BALLY és U. WEINREICH) szintén figyelembe veszik ezeket a tényezőket. Ők is, JAKOBSON is olyan tényezőkre utalnak, mint direkt és indirekt beszéd, módosító szók, névelő, rámutató szók stb. Elfogadja a jelentést A. MARTINET is; képtelenségnek, feleslegesnek, időtrablónak tartja a jelentés kikapcsolását az elemzésből. Ami a szinkronia — diakronia viszonyát illeti, JAKOBSON úgy gondolja, a szinkronikus szemlélet nem jelenthet egy pontban megmerevített vizsgálatot, a nyelvet mozgásában kell nézni. Ugyanezt olvashatjuk abban a jelentésben, melyet egyetemi tanárok munkacsoportja készített a francia oktatási miniszter részére.

A funkcionális szemlélet a nyelvi eszközök működésére figyel, azt keresi, kérdezi, mire valók ezek az eszközök a közlésben: a mondatban, illetve a beszédben. Mai gyakorlatunkban — írja TEMESI MIHÁLY az „Anyanyelvünk az általános iskolában” című kötetben — „megmaradunk az elemzés, a felismertetés és besorolás síkján (pl. megállapítottuk, hogy egy szó ilyen vagy olyan mondatrész vagy szófaj), a nyelvi fogalom azonban nem kerül vissza az élő nyelvbe, nem mutatjuk meg a közlésben betöltött, tartalomhordozó szerepét”. A funkcionális nézőpont — a mi felfogásunk szerint — nagy súlyt helyez a tartalom, a jelentés vizsgálatára, korrigálja a strukturalista vizsgálat erősebben formális jellegét. „Ez — folytatja TEMESI, ti. ez a funkcionális vizsgálati szempont — a nyelvi tények vizsgálása (és a nyelvi tevékenység állandó tökéletesítése) szemszögéből azt kívánja, hogy — ellentétben a mai gyakorlattal — ne a mondat szerkezetből, ne a nyelvi formából induljunk ki, hanem a tartalomból. Minden közlésnél ugyanis a tartalom mozgósítja — a közlési szituációhoz igazodva — a legmegfelelőbb szavakat és mondatépítő struktúrákat. Azt vizsgáljuk tehát, hogy a beszélő mit akart kifejezni, milyen nyelvi eszközöket használt, s ezek milyen mértékben fedik tényleges gondolatait.” (Bp., 1974. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN, 51. l.) A funkcionális elvet követik új tanterveink, gyakorlati alkalmazásának iskolapéldája DEME LÁSZLÓnak „A beszéd és a nyelv” című könyve (Bp., 1976. A strukturalizmusról mondottakra nézve l.: J. DUBOIS, *Grammaire structurale du français*. Paris, 1969.; A. MARTINET, *Éléments de linguistique générale*. Paris, 1970.; *Révolution en linguis-*

tique. Dir. H. TISSOT. Paris, Lausanne, Barcelone, 1976.; Pour une réforme de l'enseignement du français. Paris, 1975; C. FUCHS—P. LE GOFFIC, Initiation aux problèmes des linguistiques contemporaines. Paris, 1975.)

A strukturalista nyelvészet tagadásaként, ha tetszik, folytatásaként jelent meg a generatív transzformációs nyelvelmélet. N. CHOMSKY és követői mondják, hogy elméletük inkább hipotézis. Kidolgozott, végigvitt gyakorlata, grammatikája nincs.

A generatív grammatikusok azt akarják formulákkal leírni, ahogy a gondolkodás művelete a parole-ban létrehozza (= generálja) a mondatot. Azokat a szabályokat akarják megadni, amelyek szerint meg tudjuk mondani, hogy egy mondat beletartozik-e a nyelvbe vagy nem (azaz: grammatikális vagy agrammatikális). CHOMSKY 1965-ben írt munkájában a szintaktikai komponensben két résszel találkozunk: a bázissal (mélyszerkezettel) és a transzformációkkal. (N. CHOMSKY, Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, 1965.) Idézem: „[a mélyszerkezet] azt a nyelv alatti elvont és strukturált ősréteget jelenti, mely meghatározza a közlés jelentésbeli tartalmát, s amely jelen van az ember tudatában, mikor kimondja vagy hallja a mondatot”. Továbbá: „[a mélyszerkezetet], mely egy bizonyos számú elemi közlést tartalmaz, s melyek egy bizonyos tartalom értelmében bizonyos összefüggésben vannak, át lehet alakítani felszíni szerkezetté egy sor formális eljárással, melyeket grammatikai transzformációknak nevezhetünk”. Pl.:

A kerítést befestették és

A kerítés be van festve.

Vagy:

A mérnök házat épít.

A házépítés lelassult.

→ *A mérnöktől vezetett házépítés lelassult.*

Tény, hogy a szintagmatikus elemzés ezekben az esetekben nem vezet kielégítő eredményre: az aktív—passzív mondatpárban például nem mutatja ki a két mondat közti összefüggést, a tárgy és az alany funkcionális azonosságát.

Visszatérnek az első CHOMSKY-idézet utolsó részére: „amely [a mélyszerkezet] jelen van az ember tudatában, mikor kimondja vagy hallja a mondatot”. Ez itt lényeges, a következők szempontjából. Valóban, az idézett és a hasonló példák esetében egy komplex és strukturált jelentéstartalom (= gondolat) van az ember tudatában, s az akkor nyeri el végső formáját, mikor a mondatot (nyilatkozatot, szöveget) sok-sok körülményre figyelve megfogalmazzuk, (viszonyba állított) szavakkal hangzós formába öntjük. Pl. szombat délután van, nyüzsgő a család, kiki teszi a dolgát. Mindenki tudja, hogy az én feladatom a hétvégi bevásárlás. Látják, veszem a kabátom, megkérdik: *Hová mégy?* — Egy tucát nyilatkozattal válaszolhatok: *A közértebe.* — *A piacra. Vásárolni.* — *Megyek, hogy vásároljak.* — *A szokásos dolgomra.* — *Na mit gondolsz?! — Stb. Stb.* Tudom, a példák egy részével már eltávolodom a generálás lehetőségeitől, de nekem nem az a szándékom, hogy CHOMSKY teóriáját védjem, hanem az efféle átalakítások hasznára és főleg elvi lehetőségére kívánok utalni. Ugyanis a mélyszerkezet első hallásra olyan ellenérveket vált ki az emberből, hogy léteznek gondolatok nyelvi forma nélkül. Ilyenek nincsenek, de ismétlem, komplex strukturált gondolat tartalmak igen, s ezekből a szituáció vág ki darabokat. Vagy nem ugyanez történik-e a szinonimák használatakor? Pl. Bejött a szobámba kedves régi barátom és kollégám. Mit mondok? — *Itt van*

János. — Itt a barátom. — Itt a kollégám. — Megjött az ürge. — Stb. Stb. Mindez azt igazolja, hogy a pszicholingvisztikára, a szociolingvisztikára, a filozófiára nagyon nagy szükségünk van egy elmélet kidolgozásában.

CHOMSKY felújította az antik elméletet a velünk született kategóriákról. Ezek határozzák meg a nyelvi funkciókat, melyek szerinte a minden nyelv mondatainak mélyszerkezetét alkotó általános sémákban kifejeződnek. E görög eredetű nézeteket felkarolták a skolasztikusok, majd a kartézianusok. CHOMSKY egyébként külön tanulmányt írt a descartes-i nyelvészetről (*Cartesian Linguistics*. New York, 1966.). Volt idő, mikor úgy látta, az alapvető mélyszerkezetek visszatükrözik a nyelvi és nem nyelvi egyetemes kategóriákat, máskor azt állította, hogy ami egyetemes a nyelvben, az a transzformációs modell.

R. HILDEBRANDT alaposan elemezve CHOMSKY felfogását a nyelvről, megállapítja, hibásan értelmezi a descartes-i elméletet, de teljesen egyezik vele abban, hogy hipotetikus-deduktív jellegű, holott saját állítása szerint empirikusnak kellene lennie. ADAM SCHAFF is megállapítja CHOMSKY, J. J. KATZ és más generatív grammatikusok nézeteit vizsgálva, hogy a velünk született kategóriák egyelőre hipotézis, egyetlen tudomány se igazolta, még a biológia sem. De mégis mi történék — kérdezi SCHAFF —, ha igazolódna, hogy a gyermek vele született nyelvi képességekkel jön a világra? Ez még nem igazolná a velünk született nyelvi struktúrákat, mert az mégis furcsa ellentmondás volna, hogy a struktúrák velünk születnek, de a jelentések nem. Pl. ami nekünk a magyarban *fa*, a németnek *Holz* és *Baum*, az angolnak *wood* és *tree*, ami a magyarban *birka*, a franciában *un mouton* és *du mouton*, az angolban *sheep* és *mutton*.

Különben az egyetemes nyelvtannal és kategóriákkal az utóbbi években nem találkozunk a generatív iskolában, s úgy hírlik, CHOMSKY legutóbbi, talán 1977. évi párizsi előadásában már a mélyszerkezet sem szerepelt. (Vö. az itt mondottakat: H. BONNARD, *De la linguistique à la grammaire*. Paris, 1974.; G. MOUNIN, *La linguistique du XXe siècle*. Paris, 1972.; R. HILDEBRANDT, *Cartesianische Linguistik*. Frankfurt, 1976.; A. SCHAFF: *Structuralisme et marxisme*. Paris, 1974.)

Ezeket az elméleti fejtegetéseket távolról sem abban a hiszemben fogalmaztam meg, mert azt gondolnám, hogy ezen az alapon kitor köztünk valamilyen egyetértés. Inkább a vitát kívánnám velük szorgalmazni, és talán hozzájárulhatnak a frontok, nézetek tisztázódásához. Nem is gondolom, hogy hazai nyelvészeti kutatásainkban egyetlen elméletnek kell érvényesülnie, márcsak azért sem, mert a külföldi szakirodalomban, egy-egy nyelvleíró iskolához tartozó szakemberek írásaiban tükröződő nézetek sem mindig tartanak igényt a kizárólagosságra; a kívülállók pedig talán még világosabban látják, hogy az egyes irányoknak miben van az erősségük, és hol vannak a korlátaik; szóval a nyelvészeti iskolák nemcsak szemben állnak egymással, hanem ki is egészítik, egyben-másban erősítik is egymást.

Nem egészen így áll a helyzet az iskolai oktatásban és következésképpen a tanárképzésben. A z i s k o l a i t a n a n y a g, legalábbis annak rendszeres és módszeres kifejtése nem tükrözheti a vitában álló nyelvleíró rendszerek harcát. (Más dolog, hogy megfelelő időben, mondjuk a középiskola felső osztályai-ban vagy a fakultatív anyanyelvi órákon ezekről is kell szólni.) Az iskolát nem terhelhetjük különféle nyelvelméleti szakkérdésekkel, még a választott rendszer elméletének részleteivel sem, mert nem nyelvelméletet tanítunk, hanem egy választott rendszer alapján a nyelvet tanítjuk, a nyelv tudatos és minél kifej-

tettebb használatára vezetjük tanítványainkat. Erről szól BENKŐ LORÁND két évvel ezelőtti itteni megnyitójában: „... meggyőződéssel vallom, hogy az anyanyelvi oktatás egészét vagy akárcsak nagyobb részét grammatizálással kitölteni nem célravezető. Azzal az elképzeléssel tehát szerintem nem lehet az anyanyelvi műveltség szintjét hatékonyan emelni, hogy a grammatikusok az anyanyelvet mind nagyobb részletességgel leírják, tantervi, tankönyvi anyagokba sűrítik, s e leírásokat, kategorizálásokat, szabályrendszereket akár a megtanulás, akár a felismertetés vonalán a tanulóknak mind nagyobb részletességgel átplántálni igyekeznek. Sőt az az érzésem, minél nagyobb a buzgalom ezen a téren, annál kisebb fokú maga az elérni kívánt eredmény.” (Anyanyelvünk a közoktatásban: PedSz. XXVII, 5.)

A tanárképzés természetesen tárgyalja az alapul választott nyelvelíró rendszer elméletét, alapjait, és ki kell térnie más iskolák, nézetek, elemzési módszerek ismertetésére is.

Ma még biztosan nem vagyunk abban a helyzetben, hogy egzaktul megmondjuk, mi a nyelvelírásban követett tudományos rendszerünk; ehhez még sok kutatásra és főleg vitára van szükségünk. De meg tudunk jelölni — úgy érzem — néhány nagyon fontos új vonást, melyben egyetérthetünk. Az előbbi elméleti fejtegetéseket is azért kellett némileg részleteznem, hogy ezek a közös vonások elégséges alapot kapjanak. Mint látni fogjuk, ezek a vonások nagyon is alátámasztják a képzésben, magyar szakos kollégáink szemléletének formálásában az új tanterveket; sőt, az új tantervek törekvéseinek szolgálata egyenesen megkívánna, hogy ezekben egyetértés alakuljon ki.

3. A) Szükség van a beszélt és az írott nyelv megkülönböztetésére, külön-külön elemzésére és jellemzésére. A régi iskolai nyelvtanok csak az írott nyelvvel foglalkoztak. Most, hogy a beszélt nyelv fontosságát hangsúlyozzuk (nemcsak történeti megjelenése, hanem mai kiterjedése miatt is), ez nem jelenti, hogy nagyobb a jelentősége az írott nyelvnel, de azt igen, hogy: a) le kell írni; — b) az írott nyelvhez éppen a beszélt nyelven át kell utat építenünk, s ezt éppen a tanulók érdekében kell az eddiginél jobban figyelembe vennünk.

Időnként elhangzanak mérges kifakadások, hogy az új tantervekkel háttérbe fog szorulni az irodalmi nyelv, az irodalmi szövegek vizsgálata. Ezt senki sem akarja, nem is árt erre felhívni kollégáink figyelmét, de az eddigi helyzethez képest mégis ki kell emelni a beszélt nyelvvel való foglalkozás fontosságát.

B) A nyelv megjelenésében nem egységes, használatában különféle szinteket (nyelvi rétegeket, stílusrétegeket) figyelhetünk meg. A nyelvhasználati szintek tényéből, ennek felismeréséből és elfogadásából sokkal több és határozottabb konzekvenciát kell levonnunk az iskolai munkában és a tanárképzésben, mint eddig tettük. JEAN DUBOIS professzornak a collège (magyar felső tagozat) 1. osztálya részére írt tankönyvében a kommunikációval, az írott és a beszélt nyelvvel, a kiejtéssel és a helyesírással foglalkozó első három lecke után, a negyedikben megjelennek a stílusrétegek (Párizs, 1976. 16). De az osztrák R. KILLINGERnek a megfelelő osztály részére írt tankönyvében is mindjárt az elején szó van az írott és a beszélt nyelv stílusának megkülönböztetéséről (Wien—Graz, 1974. 54) — hogy csak ezt a két példát említsem.

Új tanterveink azt igénylik, hogy a tanulók biztosan mozogjanak a különféle nyelvi szinteken: a familiáris és az ifjúsági nyelv (kód) mellett sajátításuk el a szakmák, a tudományok nyelvhasználatát, de mindenképp jussanak

el a készség szintjére az irodalmi vagy/és köznyelvben, s így tanulmányaik végén a teljes, kifejtett kód használatában.

Témánk maga is felveti a nyelvi norma kérdését, de hazai szakirodalmunkban is találkozunk irodalmi-köznyelvi normánk feszességének problémájával (SZENDE ALADÁR—SZÉPE GYÖRGY, Az anyanyelvi képzés társadalmi jelentősége: TársSz. 1975. február 96. l.). A normát illetően mindenekelőtt szögezzük le, hogy társadalmi (szociális)—kulturális létező, s mint társadalmi jelenség maga is változik. Úgy foghatjuk fel, mint szabályok többszörös együttesét, melyek adott helyzetekben korlátozzák a teljes nyelvi rendszer érvényesülését. A szókincs és a nyelvtani szabályok virtuálisan lehetséges alkalmazásában a norma — az adott környezetnek, helyzetnek, a nyelv adott szintjének megfelelően — levág egy részt (egy területet), melynek eszközei a közösség ítélete (a nyelvhasználat) alapján alakulnak. Egyébként mikor a leíró nyelvész — aki a nyelv minden tényét számba veszi, az úgynevezett „tévedéseket”, „rossz szerkezeteket” is, mert alkalmasak lehetnek a nyelv működési mechanizmusának jobb megismerésére —, tehát mikor a leíró nyelvész a nyelvi rétegekkel, stílusrétegekkel foglalkozik, válogat, és megmondja, mi a szokásos egy adott helyzetben. Megmondja tehát, hogy bizonyos szerkezetek, szavak **n e m i l l e n e k** bizonyos körülmények közepette.

Természetesen a különféle helyzetekben élő és megállapítható normák közül kiemelkedik egy, az irodalmi vagy/és köznyelvé, melyre nézve némi módosítással elfogadhatjuk BENKŐ LORÁND meghatározását: „... a nyelvi norma megnyilvánulásának tekinthetjük azokat a nyelvelemeket (illetőleg — adott esetben, egészen fejlett fokon — azoknak a nyelvelemeknek összességét, rendszerét), amelyek a nyelv egészében mint az igényesebb nyelvhasználat részei szélesebb körben azonos megoldású, kötött jelleget mutatnak, és legalábbis potenciálisan — a nyelv egészében való továbbterjedésre és ezzel együttjáróan a nyelvi egység előbbrevitelére alkalmasak, sőt hivatottak”. (Idézi SZENDE TAMÁS, A beszédnorma elméleti alapjairól: Nyr. XCVIII. 316.) A módosítás pedig: „azonos megoldású, kötött jelleget mutatnak” helyett: „tartalmilag és stilisztikailag változatlan funkciójú megoldást mutatnak”. Ha oppozícióikban nézzük a nyelvi, nyelvtani jelenségeket, jobban kiderül a „hiba” természete is: ami az oppozícióban (a funkcióban) változást hoz, az kerülendő, ami nem, azon nem érdemes nyargalni. Pl. kerülendő a *süksük*-ragozás, egyaránt elfogadható a *játszom* — *játszok* forma.

Más ez a szemlélet, mint a hagyományos normatív előírások kényszerítő jellege; hibák vadászása, a szavak egérfarkába való kapaszkodás helyett változtatásra, mérlegelésre, az árnyalatok finom különbségeit is megfigyelő érzékenységre nevel.

Hogy normánk feszes-e vagy nem, elavult-e vagy nem, azt nyilván nem lehet kijelentésekkel eldönteni; csak alapos elemzések birtokában lehet erre válaszolni és megfontolt javaslatokat tenni. A Magyar Nyelvben írt cikkemben (LXXII, 27—39) utaltam rá, hogy a franciák néhány évvel ezelőtt számos társalgási nyelvi szót beemelték a Larousse-ba; most friss konzultációim alapján megerősíthetem ezt az értesülést.

C) A nyelv múltjának, történetének tárgyalására minden iskolai fokon szükség van. A tiszta szinkronia illúzió: vannak a nyelvben még élő, de már elhaló, és vannak újonnan keletkező elemek, eszközök. A nyelv történeti mozgásának ismerete nélkül nem érthetjük meg a mai állapotot, nem tudjuk felkészíteni tanítványainkat a szüntelenül beálló válto-

zások mérlegelésére, a bennük való válogatásra. Itt a kapuk nyitottak, az más kérdés, hogy eléggé-e.

Paradoxon, hogy az általános iskola új tantervei nyomában most az általános iskolai tanárképzésnek kell jóvátennie egy elhibázott lépést, hogy tudniillik a nyelvtörténetet mint mindenkre kötelező tárgyat kiiktatta a programból. (Most csak fakultative kötelező fél éves kollégium: előadás és gyakorlat.) Erre a lépésre sürgősen szükség van, legalábbis hivatalos formában, mert tanár kollégáimmal kivétel nélkül tanítjuk a történeti háttérrel is minden nyelvtani résszel, fejezettel kapcsolatban. Más a megoldásra váró feladat egyetemünkön. RÁCZ ENDRE 1959-ben megállapította, hogy „a leíró és a történeti nyelvtan merev kettéválasztása az egyetemi oktatásban nem vált be, annak ellenére, hogy már több változatban is megkísérelték. A hallgatók ugyanis nem voltak eléggé érettek a kétféle szemléletre, ezért a nyelvi jelenségeknek e két szempontú, elkülönített vizsgálata elvi tisztánlátás helyett gyakorlati zavart okozott náluk. A jelenlegi tanterv, mely hangsúlyozza a leíró nyelvtan primátusát, lehetővé teszi, hogy a mai magyar nyelv egy-egy kategóriájának alapos bemutatása után (s valóban csak ez után!) mindjárt vázoljuk a szóban forgó nyelvi jelenség kialakulását is.” (Beszámoló az új egyetemi magyar nyelvészeti tanterv vitájáról: MNy. LV. 339). Azt hiszem, ezen érdemes volna újra elgondolkozni.

D) A t r a n s z f o r m á c i ó k — melyeket már a strukturalista nyelvészet is alkalmazott — a nyelv kombinációs lehetőségeinek végtelenségét mutatják; sok esetben alkalmasak a mondatok, szintagmák mélyebb összefüggéseinek feltárására, megmutatására. Iskolai alkalmazásukban nincs rá szükség, hogy a mély szerkezet—felszíni szerkezet témájába belemenjünk, akár ne is említsük; a kutatásban azonban érdemes végiggondolni nemcsak a módszer lehetőségeit, hanem elméleti alapjait is.

ANTAL LÁSZLÓ és RÁCZ ENDRE találó példákat hoztak a transzformációs elemzés hasznosságának bemutatására, a *Péter katona* típusú nominális mondat elemzésére, a genitivus objectivus-subjectivus, illetve a mód- és állapothatározó megkülönböztetésére (ANTAL LÁSZLÓ, A formális nyelvi elemzés 150—1, 227; RÁCZ ENDRE: Anyanyelvünk az általános iskolában 78). Példáikat folytathatnám olyanokkal, mint

Péternek mennie kell.

→*Péternek a menés szükséges.*

A győzelemért futott.

→*Futott, hogy győzzön.*

A versenyért futott.

→*Futott, mert versenyezni akart.*

A sikerért küzd.

→*Küzd, hogy sikere legyen.*

→*Küzd, mert sikert akar.*

Siettelek megelőzni.

→*Siettem, hogy megelőzzelek téged. — Stb.*

A transzformációt — kissé kitágított értelemben, beleértve a behelyettesítést is — elég széles körben felhasználtuk eddig is, és minden bizonnyal nagy hasznát látjuk a stílusrétegek jelenségeinek felismertetésében, illetve a stílusrétegeknek megfelelő nyelvi eszközök kiválasztásában, hogy a nyelvi kreativitás nevelésének feladatkörére is utaljak.

III. Egyéb fejezetek és feladatok a grammatika mellett

Az iskolai anyanyelvi nevelés jóval szélesebb körű a szorosabb értelemben vett nyelvtan (a grammatika) tanításánál. Ezek a feladatok, az ellátásukra való felkészítés igénye ugyancsak megkívánják, hogy végiggondoljuk, s ahol szükséges, módosítsuk a tanárképzés tanterveit és programjait, ha kell, új fejezeteket iktassunk be, vagy súlypontáthelyezést hajtsunk végre.

I. A szöveg vizsgálata, a szövegtan ma már része az új általános és középiskolai tanterveknek, 1973 óta a tanárképző főiskolai programoknak. A kaposvári szövegnyelvészeti konferencia után azt gondolom, fogalmazhatunk úgy, hogy helyet kell keresni számára az egyetemi tanárképzésben is.

A kaposvári konferencia — érdekes, de az elnöki összefoglaló alapján lehet így fogalmazni — elfogadta, hogy van a nyelv (a beszéd) vizsgálatának a szövegre irányuló része, s ezt nevezzük *szövegtannak*, a hangtan — szótan(alaktan) — mondattan sor folytatásaként. Elfogadta DEME LÁSZLÓ előadása alapján a szöveg meghatározását is: „A szöveg nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének, olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy egy adott helyzetben, a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártág érzetét is felkeltse.” (A szöveg alaptermészetéről. Kézirat.) „Formai kikötésünk vele szemben is mindössze annyi — állapította meg DEME —, hogy nyelvi eszközökből álljon, s így valóban lehet akár egyetlen indulatszónyi; de ha nagyobb ennél, akkor nyelvi-nyelvhasználati szabályok szerint kell megszerkesztődnie.” Ezekből a szabályokból, szerkesztési eszközökből KÁROLY SÁNDOR, DEME LÁSZLÓ, BÉKESI IMRE, KIEFER FERENC kutatásai már sokakat feltártak, DEME előadását követően magam is utaltam néhányra. (Előadásom első fejezetében is volt szó a szituációhoz kötődés nyelvi eszközeiről.) A szöveggel foglalkozó kutatásoknak, elemzéseknek még csak az elején vagyunk; még sok mindennek kell történnie, hogy a részletekben világosabban lássunk.

A tanárképzésben a szövegtannal való foglalkozásnak csak egy része, hogy legyen a programban egy ilyen fejezet. „Van azonban — mondtam Kaposváron — egy másik, fontos kiegészítő lehetőség is. A szövegtanban felismert szabályok, szabályszerűségek új súlypontokat képezhetnek a grammatika egyes fejezeteiben, illetve részleteiben. Így többek közt kiemelik a névmások, a névelők, a kötőszók és egyéb kapcsoló elemek jelentőségét. Továbbá: az egyes nyelvtani, stilisztikai fejezeteket ki lehet, ki is kell egészíteni a szövegre történő utalásokkal, pl. a következőket: igeragozás határozott tárggyal, a birtokos személyragozás (~-jelezés), a számbeli egyeztetések, szörend; szó- és szerkezetismétlés (rekurrencia és parafrázis), stílusrétegek, a nem teljes mondatok stb. stb.” (Szövegtan és tanárképzés. Kézirat.)

Mondani se kell, hogy a szövegtan teljes egészében érintkezik az iskolai fogalmazástanítással, szerkesztéstannal. Ezeket az érintkezéseket a tanárképzésben kifejezetté kell tenni, a megfelelő szemináriumokon, gyakorlati órákon foglalkozni kell az elméletben megismert részletek iskolai alkalmazásával és alkalmazásuk módjával.

2. A nyelv társadalmi jelenség, melynek két lényegbeli jellemzője, hogy a kommunikáció eszköze és a társadalmi tudat kifejezése. Lényeges funkciója, hogy eszköze a gondolkodásnak; joggal kérdezhető, hogy van-e gondolkodás nyelvi forma nélkül. Eszköze a magunk kifejezésének; de mindezek mellett — írja A. MARTINET is — újra hangsúlyozni kell, hogy a kommunikáció eszköze. A kommunikáció mindig egy meghatározott szituációban, szöveggörnyezetben történik, melynek több-kevesebb része benne van az üzenetben:

Ja! — vagy: Na?!

János várni fogja.

Hétfőn keress fel az irodámban!

A Föld forog a Nap körül.

Hangsúlyozni kell azt is, hogy a hallgatónak aktív szerepe van a szöveg tartalmának és formájának alakításában.

Ehhez még annyit kell hozzátenni, hogy a metanyelvi eszközökön túl megfogalmazható az üzenet képi, rajzos, grafikus, (matematikai vagy más) szimbolikus formában is.

Jóllehet a tanárképzés általános nyelvészeti programjában találkozunk a kommunikációval mint alaphelyzettel, joggal fogalmazott úgy TEMESI MIHÁLY az OM—MTA anyanyelvi nevelési munkabizottságában az 1977. februári ülésen, hogy a kommunikációs tevékenységet alaposabban, részletesebben kell tárgyalnunk a képzésben. Foglalkoznunk kell az üzenet nem nyelvi formáival is, ahogy a főiskolai program rögzíti is, mert ez a témakör helyet kapott az iskolai oktatásban, nevelésben.

3. Ismerjük az iskola, az új tantervek törekvését, mellyel a tanulók szókincsét, szövegmegértési képességét fejleszteni kívánja. A. B. BERNSTEIN és mások szociolingvisztikai kutatásai rámutattak azokra az összefüggésekre, melyek a gyermekek otthonról hozott szókincsé és iskolai előmenetelük közt fennállnak. BÁTHORI ZOLTÁN szélesebben is felveti a problémát: „Az iskolai élet jelenségeit vizsgálva többen is felfigyeltek a tanulók általános intelligenciája és a tanulmányi eredmények közti kapcsolatra. Feltehető, hogy az iskolai siker nagyobb mértékben függ a verbális képességtől, mint az intelligencia egyéb faktoraitól. Ismerve a szavak és szövegek jelentőségét a mai iskolai tanításban, ezen nem is csodálkozhatunk. Iskola verbális tanulás nélkül természetesen nem képzelhető el, de a túlzott és kizárólagos verbalitás — helyesen: verbalizmus — mind pedagógiai, mind társadalmi szempontból káros.” (A verbális képesség néhány tantervi-tantárgyi összefüggése: PedSz. XXVII, 785.)

Mindezek arra utalnak, hogy a képzésben — azt gondolom, elsősorban a szemináriumokon, gyakorlati órákon — erősíteni kell a mai magyar nyelv szókincsével és jelentéstanával való foglalkozást. Ez nem jelenti a szókincs történeti kialakulásának, változásainak, a társadalmi-gazdasági élettel való összefüggéseinek mellőzését. (A felsoroltak nemcsak szerepelnek — nagyon helyesen — az új tantervekben, hanem a tanulók érdeklődését is nagy mértékben élvezik.) Azt azonban jelenti, hogy szókincsünk mai rétegeit, ezek funkcióit, értékelését, a szókincs elemeinek a nyelvi, stilisztikai rétegek közti mozgását, e mozgás stilisztikai hatásait részletesen be kell mutatnunk, meg kell tárgyalnunk.

4. Nyelv helyesség, nyelvművelés és stílus (újabbban terjedő nevén: *beszédművelés*; *beszéd* itt a *parole* magyar megfelelőjeként). A tanárképző főiskolák programjában „Nyelvművelés és beszédtechnika” címen öt félév programja, kétszer heti két, háromszor heti egy órai gyakorlat formájában. Az egyetemen „Nyelvművelés és stilisztika” címen egy félévben heti két órás kollégium (kiscsoportos foglalkozás) szerepel. E feladatkör tematikáját alaposan át kell gondolnunk, át kell rendeznünk, elsősorban a tanárképzésben, de távlataiban az általános iskolában és a középiskolában is. Szép számmal olvashatók olyan nyilatkozatok, melyek az arányok eltolását szorgalmazzák e terület javára; közülük csak egyet idézek: „A nyelvnek mint struktúra-jelenségnek a túlhangsúlyozása, a szemiotika szerepének eltúlzása meg hasonló úgynevezett »modern« törekvések jól érzékelhetően az anyanyelv esztétikai szerepének háttérbe szorulásához s ezzel együttjáróan a szépirodalomtól való távolodáshoz vezethetnek. E törekvéseknek az anyanyelvi oktatásban való túlzott érvényesítésével tehát nem lehet egyetérteni. Annál inkább támogatni kell viszont minden olyan szándékot, amely a retorika és a stilisztika oldaláról közelít a nyelvhez, a beszéd- és írásmű magasrendű igényességre, szépségre, hatáskeltésre szolgáló eszközeit emeli ki.” (BENKŐ LORÁND, Anyanyelvünk a közoktatásban: PedSz. XXVII, 7; l. még: RÁCZ ENDRE: MNyTK. 142. sz. 13; Uő.: Anyanyelvünk az általános iskolában. 1974. 43; SZÉPE GYÖRGY, Nyelvi kommunikációs nevelés: MTud. 1975: 133; TÓTH JÓZSEF, A képzési struktúra korszerűsítése a bölcsészettudományi karokon: FelSz. 1977: 26).

A tanárképző főiskolák és egyetemek programjainak korszerűsítése során szakítani kell a mai felépítéssel, mely nagyjában-egészében a leíró nyelvtan szerkezetét követi. A nyelvhelyességi és stilisztikai gondok nem nyelvtani fejezetekhez kapcsoltnak, nem ilyen asszociációkkal merülnek fel a mindennapi gyakorlatban. A nyelvtanközpontúság — egyre világosabban látjuk — óhatatlan szűkítésekkel járt a tematikában: nincs benne szó a kommunikációs alaphelyzetről, nyelv és magatartás összefüggéseiről, vérszegény a nyelvi és a stílusrétegek tárgyalása stb. A korábbi felfogásnak megfelelően az irodalmi nyelv áll előtérben, a beszélt nyelvet szinte mellőzzük. A tematikán végigvonuló alappólya: normatív előírások, megkorlátások — stílusra utalás, tanácsok, érzékenységre nevelés helyett. Nagyon kismértékű az összhang a fogalmazástanítással.

Az új tematikának a következő részekből kellene felépülnie: a kommunikációs alaphelyzet; a szituáció és a szövegösszefüggés; a stílus sokfélesége: beszélt nyelv — írott nyelv, nyelvi rétegek, stílusrétegek, a nyelvi rétegekre jellemző lexikális és grammatikai, valamint stilisztikai eszközök; nyelv és magatartás; a beszélő feladatai: egyéni nyelv kialakítása és használata, frázisok, klisék mellőzése, a nyelvi rétegekhez való alkalmazkodás (ifjúsági nyelv, familiáris stílusréteg, irodalmi nyelv és köznyelv); a hallgató érdekei: érthetőség (idegen szók, túl tömör és nominális mondatok stb.); a helyes beszéd követelményei; a szövegtan és a szövegszerkesztés alapjai; az üzenet nem nyelvi formái (képek, rajzok stb.).

Látható a tematikából, de külön is utalok rá, hogy az olyan részletek, mint például az íkes ragozás, a névelő, a névutó helyes használata, a számbeli egyeztetés stb. stb., nem itt szerepelnének; ezeket meg kellene hagyni a nyelvtani tudnivalók körében, hiszen — az előadásban többször kifejtettek értelmében — szorosan oda kapcsolódnak.

A módszertani kiindulás itt is, mint az anyanyelvi nevelésben mindig és mindenütt a jó szöveg. Ez lehet és legyen szépirodalmi szöveg is, de rajta kívül

a tudományos (esszé) irodalomból, a sajtóból, riportokból, a mindennapi beszélt nyelvből is lehet és kell válogatni. A tanácskozás programjában előkerülnek majd a külföldi tankönyvek tapasztalatai; én most csak egy friss élményemet említem meg. A legújabb francia tankönyvek egyikében a párbeszédet nemcsak egy Molière-részlet szemlélteti, hanem a szovjet, illetve az amerikai űrhajósoknak a földi irányítóközponttal folytatott beszélgetése is. Az effélékre nem lehet nem odafigyelni, ezeket nem lehet érdeklődés és izgalom nélkül olvasni!

5. Mivel az anyanyelvi nevelés több okból sem csupán a magyar szakos tanárok feladata, szükség van rá, hogy a n e m m a g y a r s z a k o s o k is részesüljenek megfelelő felkészítésben, legalább a helyesírás, a helyes és szabatos tanári beszéd, a szókincsfejlesztés és a fogalmazás szempontjából. A tanárképző főiskolákon van ilyen gyakorlat, de a tanterv tematikája javítandó; a tanárképző egyetemi karokon e feladat megoldása évek óta húzódik.

IV. Z á r ó m e g j e g y z é s e k

1. Egy ilyen előadásban — mely nemcsak helyzetkép, hanem előretekin-tés is — szükségszerűen a fogyatékoságok és a hiányok kerülnek előtérbe. Így Önökben, akik iskolai munkájuk alapján is mind tudatosabban nézik, látják egyetemi, főiskolai felkészítésüket, hozzájárulhat egy olyan kép kialakulásához, hogy itt semmi sem jó. Ez igaztalan és igazságtalan következtetés volna. Gondok és problémák vannak, de meg kell állapítanunk azt is, hogy a magyar tanárképzés mindezekkel együtt az európai átlagon felüli szinten van. Franciaországban pl. az egyetemen a záróvizsgáig elő sem kerül az iskola! Csak utána következik háromszor két hónapi iskolai gyakorlat, melyet némi karikatúrával a kis inasnak a mestere melletti begyakoroltatásához hasonlíthatunk. Sok más nyugati országban hasonló a helyzet. Mi ettől olyan messze előbbre vagyunk, hogy első találkozásra szinte nem is értjük a felkészítésnek ezt a „rendszerét”. Hogy vannak mégis jó tankönyveik? Mi ezeket kísérleti tankönyveknek mondanánk (persze örülnénk mi is nekik!), mert néhány nagymúltú iskolában járva a használatban a régi tankönyvekkel találkoztam, s azt is elmondták a minisztérium pedagógiai intézetében, hogy tapasztalataim nem voltak szerencsétlen véletlenek.

Nem foglalkoztam a tanárképzés több fontos részletével: a tankönyvekkel, jegyzetekkel, szemelvénygyűjteményekkel; az előadások problémájával, előadások és szemináriumok vagy gyakorlatok összefüggéseivel; az iskolai gyakorlatokkal; a szakdolgozatokkal; a tudományos diákkörökkel; a komplex államvizsgával; — az elhangzottakban tapasztalt szűkítést vállalnom kellett.

2. Befejezésül a tanárképző főiskolák és egyetemek oktatóinak szerepére kíváncsi utalni. Sokszor mondjuk, hogy az iskolában minden a pedagóguson múlik. Nincs ez másképp a felsőfokú oktatásban sem. A tanár személye, felkészültsége, tudományához és a tanárképzéshez való viszonya áttör a tantervi, a programok megszabta kereteken, és mindennél jobban hat, vagy jó, építő irányban, egy életet meghatározóan, vagy ... — nem fejezem be a mondatot.

A felvázolt feladatok és igények hihetetlenül nehezen egyeztetethetők össze a rendelkezésünkre álló óraszámokkal. Annyi órát egyetlen tárgy sem kap és fog kapni, hogy akár csak a fontosabb részleteket illetően elégségesnek tart-hassa. Mi marad hát megoldásnak? Ismét a tanár felkészültsége, tudós mód-

szertani jártassága, mellyel megkeresi a lényeges csomópontokat, megvilágítja az alapvető összefüggéseket, utat mutat az egyéni tanuláshoz, és tudományos elmélyültségével ösztönzést ad az egyéni kiegészítő erőfeszítésekre. Mert ha a közoktatásban végzendő munka lényege a tanulás vezérlése, a felsőoktatásban a lényege az egyéni munka s az erre való tudatos, tervszerű felkészülés.

BENCÉDY JÓZSEF

Régi török eredetű neveink

II.

1. Legrégibb török eredetű neveinket korábban MELICH, GOMBOCZ, PAIS kizárólag köztörök nyelvekből magyarálták, az ő nyomdokukon haladva valaha így gondoltam magam is.

NÉMETH GYULA előbb „Gézá”-ról írt cikkében (MNY. XXIV, 147—51), majd „A honfoglaló magyarság kialakulása” című művében (297—8) e korábbi véleményt módosítandónak tartotta. Könyvében megpróbálta részletesen bizonyítani, hogy köztörök eredetű neveinken kívül vannak „bolgár-török” eredetűek is. Ez utóbbiak közé sorolta az erdélyi *Gyulá*-nak, valamint két lányának, *Karoldu*-nak és *Saroldu*-nak a nevét, valamint *Gézá*-ét; ugyanilyen eredetű véleménye szerint *Bő* helyneveink egy része, továbbá *Ólbő* nevünk. „E szerény, de biztos kezdet után minden reményünk megvan arra, hogy bolgár-török eredetű neveink száma még szaporodni fog” — mondta NÉMETH. Végző következtetésként úgy vélte, hogy „a bolgár-török nyelv a magyarságnál még a vezérek korában is élt”.

Továbbra is megmaradt nyílt kérdésnek: vannak-e olyan kétségbevonhatatlan érvényű nyelvi kritériumok, amelyek alapján „bolgár-török” eredetű nevekről beszélhetünk? Ha igen, találunk-e kielégítő feleletet arra a kérdésre: hogyan élhettek a magyar régiségben „bolgár-török” és köztörök eredetű nevek egyidejűleg egymás mellett? Mielőtt ezekre a kérdésekre feleletet próbálnék keresni, néhány megjegyzést előre kell bocsájtanom.

Neveken természetesen tulajdonneveket értek, vagyis személyneveken kívül törzsneveket, méltóságneveket és helyneveket. A bennünket érintő ilyen természetű anyag ma sem csekély, jelentős gyarapodására számíthatunk az Árpád-kori Személynévszótár megjelenésével (PAPP LÁSZLÓ, Beszámoló az Árpád-kori Személynévszótár munkálatairól: PAIS—MIKESY szerk., Névtudományi vizsgálatok 126—31) és az Árpád-kori helynévanyagot is felölelő nagy munka (GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp., 1965.) befejezésével.

A rendelkezésre álló névanyagnak ma csak csekély töredékét tudjuk törökből hitelesen (vagy feltevészerűen) magyarázni. Ez utóbbi szerény terjedelmű anyagból is válogatni kellett: azokat a neveket emeljük ki, amelyek valamilyen irányban „vallanak”. Ez a vallomás olykor negatív is lehet. Egyelőre tartózkodunk a nyelvi anyag etnikai meghatározásától a „bolgár-török” kategóriában. Bolgár-török helyett „ócsuvast” vagy „csuvasos” megjelölést használunk. Mellette a „köztörök” műszó is határozatlan, ezúttal is etnikai kötöttség nélkül, inkább csak abban az értelemben, hogy „nem csuvasos”. Kivételt képeznek azok az esetek, amikor forrásunk világosan jelzi, hogy pél-

dául besenyő vagy kabar személyekről van szó. Különös figyelmet szentelünk minden olyan nyelvi (hangtani, jelentéstani) jelenségnek, amely rendhagyó és útbaigazítással szolgálhat a nyelvtípus meghatározásában; vannak ezek között eddig fel nem ismert csuvasos sajátságok is. Kronológiai tekintetben nagyjában a IX—XII. század anyagát vizsgáljuk, korábbi és későbbi adatok csak mankóul szolgálnak felvetett magyarázatunk megtámogatására.

Szándékosan használjuk a „török eredetű” meghatározást, mert a törökből átvett, befogadott tulajdonnevek éppúgy magukon viselik nyelvünk hangtani jegyeit, mint török jövevényszavaink. Mindebből következik, hogy minden török eredetű névkategória helyes értelmezéséhez — a törökön kívül — különös súlyt kell vetnünk a megfelelő magyar névkategória tanulságaira.

2. A magyar névkutatásnak nagyszerű eredményei vannak. Legjelentősebb képviselői közül is itt csak néhánynak egy-egy művét tartjuk szem előtt; ily módon szándékozunk elkerülni ismert dolgok ismétlését, egyben általános hitelű nézetekhez fűzhetjük megjegyzéseinket. E művek: MELICH JÁNOS, Keresztneveinkről: MNy. X, 97—107, 149—56, 193—9, 249—55; GOMBOCZ ZOLTÁN, Árpádkori török személyneveink: MNyTK. 16. sz.; PAIS DEZSŐ, Régi személyneveink jelentéstana: MNyTK. 115. sz.; BENKŐ LORÁND, A régi magyar személynévadás: Magyar Névkutatás Kézikönyve (Bp., 1949.); NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása; RÁSONYI, LÁSZLÓ, The Psychology and Categories of Name Giving Among the Turkish People: Hungaro-Turcica, Bp., 1976. 207—23; BÁRCZI GÉZA, A magyar szókincs eredete² 122—62. BÁRCZI nemcsak a korábbi kutatásoknak adja kritikai áttekintését, hanem saját maga eredményeit is beleolvasztotta összefoglalásába. Hogy azóta is eredményesen folynak a kutatások, arról folyóirataink és a névtudományi konferenciák beszámolóit tanúskodnak.

Ismeretes, hogy személyneveink a XIV. századig egyelemű nevekből állottak. Egyetértés van abban is, hogy e neveknek — durva megközelítéssel — kezdettől fogva két kategóriája különböztethető meg: a IX—X. században vezérek, törzsfők, nemzetségfők, kimagasló személyek nevei, mellettük a közmagyarok (félnomád pásztorok) nevei. E két kategória a honfoglalás után is megmarad, az egyiket uralmi neveként, a másikat mint szolganeveket szokás emlegetni. Abban is egyetért az eddigi kutatás, hogy a honfoglalás előtt magyar és török eredetű neveket találunk (a megfejthetetlenekkel egyelőre nincs mit kezdeni); a török nevek használata lassanként „divattá” válik, lecsúszik a szolganevek közé (így kerülhetett az *Álmos* is közéjük), s csak a XIII. század végén kezdenek eltűnni: ekkorra megritkulnak a szláv nevek is, és helyüket keresztény neveknek adják át.

Lényegében igaza van BÁRCZINAK (és azoknak, akik előtte ezt a feltevést már megkockáztatták), hogy a XII. századdal meginduló gazdag magyar eredetű szolganevekből következtethetünk arra, hogy ezeket (legalább egy részüket) viselhették a közmagyarok a honfoglalás előtt és a vezérek korában.

A magyar (finnugor) eredetű szolganevek felbecsülhetetlen értékű anyagot szolgáltatottak. Jórészüik mai magyar nyelven is könnyen érthető, a magyar nyelv történetét ismerő pedig a nehezebbjét is játszi könnyedséggel megszólaltatja. Ám még mindig marad egy jelentős mennyiségű névanyag, melynek értelmezése csak kétes értékű feltevések árán kísérelhető meg.

A XII—XIV. századi egyelemű magyar neveknek elsősorban a jelentéstana ragadta meg nyelvészeinket, csakúgy mint történészeinket. PAIS DEZSŐ

e magyar neveknek finom, szövevényes hálózatát dolgozta ki, két főcsoporttal, számos csoporttal, további alcsoportokkal, s ez utóbbiak is tovább tagolódtak: a széles részletezés olykor bizony zsákutcába torkollott, főleg ha kétes értelmezésű neveket kellett besorolni valahová. BÁRCZI GÉZA számot vetett PAIS e jeles dolgozatán kívül az ő és mások egyéb, hasonló tárgyú munkájával, és úgy próbálta meg összegezni az eddigi szerteágazó eredményeket. Új nála a történetiség fokozottabb érvényesítése, a gyerekkori, felnőttkori név figyelembevétele ugyanannál a személynél stb.

Annyi bizonyosnak látszik, hogy e bonyolult egyelemű névrendszer nem telepíthető át változatlanul a IX—X. századba, annak egy része későbbi időben keletkezhetett, sőt számolnunk kell olyan nevekkal is, amelyek a XII. században kihalóban voltak (s véletlenül nem fordulnak elő okleveleinkben), más részük végképp eltűnt már korábban.

Nem meglepő, ha a már helyesen értelmezett személynévek osztályozása körül eltérők a vélemények.

BÁRCZI a sort az óvónevekkel, vallási hiedelmekben, babonákban gyökerező nevekkal kezdi (PAISnál ez az első főcsoport 10. alcsoportja): *Nem-való, Nem-vagy, Nem-él, Haláldi*; BÁRCZI ide sorolja még: *Hitvánd, Nevetlen*. Ugyancsak BÁRCZI szerint ide tartozik az állatokról és hasznos növényekről vett nevek egy része is, mint *Bika, Farkas, Farkasti, Kakasti, Tikudi, Ebed, Agárd, Ravasz* stb. Ugyanakkor PAIS az állatneveket az első főcsoport (kezdetleges nevek) harmadik csoportjába sorolja, élükön a ragadozó madarak neveit, mégpedig nemcsak törökből kölcsönzött alakjukat, hanem magyar megfelelőiket is: *Ölyves, Kaba, Kánya, Hollód, Keselőd, Baglyad*; úgy véli — GOMBÓCZ nyomán —, hogy ezek legtöbbször török megfelelőik magyar fordításai. BÁRCZI ezzel szemben a madárneveket a XI—XII. század úri nevei közt tartja számon.

Egyelemű személynéveink igen feltűnő sajátosságai közé tartozik, hogy bennük a kicsinyítő-becéző képzők nagy szerepet játszanak. Közülük a leggyakoribbak: *-di, -du, -dü, -d*; *-ti, -ti*; *-cs, -s*; *-a, -e*; *-i*; *-au, -eü*; *-n*; *-csa, -cse*; alapos magyarázatukat l. BÁRCZI, TihAl. 14—82. NÉMETH GYULA (HonfKial. 283—5) nyomatékosan utal személynéveink e sajátosságára, mert a törökben ez teljesen ismeretlen, viszont török eredetű személynéveinkben is megtalálhatók szerinte e képzők, még akkor is, ha az alapező ismeretlen nyelvünkben (pl. *Vajk*). Ez az elv régi török jövevényszavaink magyarázatába is behatolt (pl. *sólyom*), ezt magyar nyelvészeink egy része határozottan elutasította. Kétségtelen, hogy török (idegen) szó és magyar képző összekapcsolása csak bilingvizmus esetében képzelhető el.

Török párhuzamok miatt hadd utaljak itt neveink közt található képzett szavakra (*Látomás, Hallomás, Fegyveres, Kérő* stb.) és összetételekre (*Nemvaló, Nemeagy* ~ tör. *Bolmaz* > *Balmaz* vagy *Opaforcos* ~ tör. *Tonuzaba* > *Tonuzoba*); ezekről is l. BÁRCZI, TihAl. i. h. és 182—4 (ez utóbbi helyen főleg helynevek közül valók a példák).

3. A finnugor névadás kérdései iránt nálunk korábban szerény érdeklődés mutatkozott. Újabban e téren öröndetes változás tapasztalható. Elegendő utalnunk SZ. KISPÁL MAGDOLNA „Vizsgálódás a vogul személynévek egy ősi rétegében”, A. KÖVESI MAGDA „A névtudomány és a finnugrisztika”, VERTES EDIT „Karjalainen déli osztják szövegeinek személynévei” című dolgozataira (NytudÉrt. 70. sz. 239—53). E fejtegetések érthetően az egyedül rendelkezésre álló folklór-szövegekre támaszkodnak, sajnos, ezek mesevilágából származó

színes „beszélő nevek”, nem nyújtanak kellő segítséget. Az élő nevek vallomására van szükség. Itt is van már kezdeményezés: VÉRTES EDIT, Adalékok az osztják személynév kutatáshoz (PAIS—MIKESY szerk., Névtudományi vizsgálatok), e rövid közleményből is jól láthatók a feladat nehézségei.

Szemponctunkból szükséges volna pontos tájékoztatást nyerni az obi-ugorok, a permiek, mordvinok, cseremiszek névadásáról. E távoli analógiák jobban hozzásegítenének névadásunk ősi örökségének megítéléséhez, továbbá: mi keletkezett nálunk önállóan, mi idegen (török stb.) hatásra?

E tekintetben tanulságos képet nyújtott az 1968-ban Moszkvában rendezett névtani konferencia, ahol több finnugor tárgyú előadás is elhangzott. Íme közülük néhányának a címe: A. F. FEOKTISTOV (Moszkva), Az udmurt személynévek eredete az udmurt nyelvekben; T. I. TEPLJAŠINA, A beszerménék és az udmurtok személynévei XV—XVII. századi írásos források alapján; S. K. BUŠMAKIN, Az udmurtok kereszténység előtti személynévei; L. L. TRUBE, Mordvin személynévek a Gorkij-kerület földrajzi neveiben és lakossága kialakulásának néhány kérdése; P. I. MOROZOV (Udmurt SZSZK), Mikrotoponimiák mint udmurt nevek nyelvi magyarázatának forrása; Z. P. SOKOLOVA (Moszkva), Obi-ugor családnevek eredete; D. L. LUKIJANOV (Udmurt SZSZK), Udmurt családnevek.

T. I. TEPLJAŠINA „Udmurtskie ličnye imena XV—XVII vekov” (Vsesojuznaja konferencija po finnugrovedeniju. Joškar-Ola, 1969. 72—4) című előadásának téziseiből is látható: számunkra használható ez az anyag, amely felsorolja az orosz, török és votják eredetű egyelemű személynéveket, azok fontosabb jelentéstani kategóriáit.

4. A török névtan területén ma már számos jeles dolgozat igazít el bennünket, elsősorban RÁSONYI LÁSZLÓ tanulmányai, mindenekelőtt e szakasz élén idézett műve.

Török eredetű egyelemű személynéveink vizsgálatában tanácsos ma is GOMBOCZ fentebb idézett tanulmányából kiindulnunk. E nevek felkutatásában hármas elvet követett: 1. a kérdéses magyar névnek ki kell mutatni török személynévi alkalmazását; 2. ennek hiányában hasonló jelentésű magyar személynév tanúságára van szükség; 3. a magyar analógiáknál is nagyobb figyelmet kell szentelni a török analógiáknak. Ez utóbbi elv mögött voltaképpen a török névadási rendszerben való tájékozottság igénye nyer kifejezést, s ebben GOMBOCZnak kitűnő forrása akadt, egy XIV. századi (1343.; e helyes dátumot sokáig nem ismerték) ismeretlen szerzőnek (Leideni Névtelennek szoktuk nevezni) arab—török szótára. E szótár kiadója, M. TH. HOUTSMA (Ein türkisch-arabisches Glossar, nach der Leidener Handschrift. Leiden, 1894.) a szójegyzék török nyelvéről írt bevezetésében külön szól a mameluk-török személynévekről (24—35). Ez a rész a Névtelen arab szövegébe fűzött hasonló fejezetre támaszkodik (arab szöveg: 29—30), HOUTSMA azonban nem elégedett meg e sovány anyagnak a közlésével, arab nyelvi történeti szövegeiből saját maga gyűjtötte személynévekkel lényegesen kibővítette. Ellentétben a Névtelen török személynéveivel, melyeket arab magyarázat kísér, a gyűjtött nevek glosszák hiányában nem mindig értelmezhetők biztonsággal.

HOUTSMA a mameluk neveket két csoportra osztotta: egyszerűekre (*Yaymur* 'Regen') és összetettekre (*Ädgu-tägin* 'jó herceg', *Er-toyru* 'hímtúrul'); saját gyűjtését — igen helyesen — nem vette fel szótárába. A Névtelennél a személynévek felsorolása egyszerű, a közös elemet tartalmazók mindig

egy bokorban találhatók; pl.: *Bay-bars*, *Qutlu-bars*, *Tay-bars*, *Ay-bars* (arab szöveg: 29). A nevekben előforduló *bars* nem 'Luchs', mint HOUTSMA fordítja, nem is 'tigris', mint SAUVAGET értelmezi, hanem 'vadászleopárd'; ar. *fahd* 'the cheetah, or hunting panther, the ounce', mellyel a törökök (és mongolok) éppoly szívesen vadásztak, mint a sólyommal. Az első tagként szereplő névrészek: *bay* 'gazdag', *qutlu* 'szerencsés', *tay* 'csikó', *qul* 'rabszolga', *ay* 'hold'. Megjegyzendő, az összetett török személynévek is egy eleműeknek számítnak, mert külön-külön egyik sem használható az egész helyett ugyanazon személy megnevezésére.

HOUTSMA a maga idejében jól volt tájékozva a török névadás szokásairól. Kétségtelenül hatást gyakorolt GOMBOCZRA, aki azonban nemcsak világosabban tudta rendszerezni HOUTSMA anyagát, de a rendelkezésére álló magyar névanyag is jelentősen eltérítette a török modelltől.

GOMBOCZ Árpád-kori török eredetű személynveinket tette vizsgálódása tárgyává, ez egyet jelentett egyelemű neveink török rétegének a vizsgálatával. Jelentette egyben azt is, hogy e személynévek zöme kun eredetű. A szintén kipcsak típusú kun nyelvnek közeli rokona a HOUTSMA-féle mameluk-kipcsak nyelv, melyet azóta más forrásokból is jól ismerünk.

Ezen a ponton kénytelenek voltunk eltérni GOMBOCZ különben kifogástalan koncepciójától: anyagunkból kirekesztettük a kun személynveket (összehasonlítás céljából persze figyelemmel kísérjük őket, ahol ez szükséges). Célunk éppen az, hogy a honfoglalás korának, az azt megelőző és követő évszázadnak török nyelvi hatását nyomon kövessük, röviden: a kunok bejövetele előtti török hatás emlékeit kutatjuk. Más szóval csak a tatárjárás előtti török kapcsolatainkkal kívánunk foglalkozni. Mégpedig nem ok nélkül. A tatárjárás nyomán kialakuló mongol korban gyökeresen megváltozott Belső-Ázsia és Kelet-Európa etnikai arculata. Ez a hatalmas történelmi változás még krónikáinkban is tükröződik. Az Ős-Gesta és Anonymus szűk perspektívájú Szkitiája alig terjed túl a Donon (DEÉR JÓZSEF, Szkitia leírása a Gesta Ungarorumban. Bp., 1931.; kny. a Magyar Könyvszemle 1930. évi kötetéből), Kézai és a XIV. századi krónika-csoport Szkitiája viszont Tarsiaig és Mangaliaig ér (GOMBOCZ ZOLTÁN, A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány: NyK. XLV, 13–84).

5. Szólnunk kell arról a fenntartásról is, amellyel GOMBOCZ totemizmus-elméletével szemben élünk. Ez az elmélet is HOUTSMÁRA megy vissza, aki az oguz törzsek totemizmusáról közölt korábban egy cikket (Die Ghuzenstämme: WZKM. II, 219–33). E cikk Rašidu-'d-Din által megőrzött Oguz-mondán alapszik; perzsa szöveg: BEREZIN I, 31–41; orosz fordítás: CHETAGUROV, M.-L., 1952. 87–91. Ez a monda tartalmazza Oguz kán hat fiának, valamint azok négy-négy fiának a nevét; az unokák nevei azonosak a 24 oguz törzs nevével. Mindegyik törzs nevén kívül megadja a perzsa történetíró a törzs tamgáját (*tamya*), *onqun*-ját és *andām-i gošt*-ját 'hús-részt' (az ünnepi lakomán két ló húsát fogyasztották el, mindegyik lónak a húsa 12 részből áll, így mind a 24-nek mindig ugyanaz a hús-rész jutott). A perzsa szöveg új kritikai kiadása (A. A. CHETAGUROV—A. A. ALI-ZADE, Fazlallāh Rašid-ad-Din, text I. Moskva, 1965.) nem tartalmazza a tamgát, az *onqun*-t és az *andām-i gošt*-ot. Ugyanezek az adatok hiányzanak K. JAHN fordításából is (Die Geschichte der Oguzen des Rašid-ad-Din. Wien, 1969. 44–8).

Az *onqun*-t eleinte *ujyun*-nak olvasták, és 'passend, vorteilhaft, einverstanden'-nak magyarázták. NÉMETH (HonfKial. 69) már a helyes *onqun* olva-

satot fogadja el, 'sikert hozó' értelmezése helyett azonban CHETAGUROVét kell elfogadnunk, ez pedig 'totem'. A szó mongol eredetű; vö. irod. mong. *ongyon* '1. pur, saint; 2. Ongon, génie tutélaire d'un endroit; tertre sépulchral, cimetière d'une famille régnante; mets offerts aux manes' (Kow. I, 353), '(shamanist) spirit inhabiting a material object, genie, guardian spirit, tutelary deity; spirit of a deceased person, ghost; pure, holy, consacrated tomb of a saint or an eminent person, family tomb; shamanist ancestral idol' (LESS. 614); irod. ojr. *ongyo*, *ongyod* 'ongon, sámán istenség' (POZDN. 29); kalm. *ongon* 'heilig, göttlich' (RAMST. 287); ord. *ongon* 'saint, endroit de sépulture d'un personnage éminent où se pratique un culte publique; sacré, consacré (à une divinité, à un obo)' (MOST. 514); hal. *ongon* '1. tiszta, szent; 2. elsődleges; 3. ősök szelleme, sámán szellem' (LUV. 300); bur. *ongon* 'valamilyen szellem ábrázolása, melyet a sámán készít fából, állati bőrből vagy anyagból; védőszellem' (ČER.² 356). Vö. még DOERFER, TMEN. I, 179—81.

Az oguz törzsi genealógia legendájának világos tanulsága: Oguz kán hat fiának van csak ongonja, a tőlük származó unokák közül négynek-négynek azonos az ongon-totemje. Más szóval: ongonja (nemzetség ősapja, védőszelleme) csak vérségi alapon kötődő társadalmi egységnek, nemzetségnek lehet; idegeket (is) befogadó törzsnek nem lehet ongonja, csak a vezetőjének. A 24 oguz törzs hat totemje ez: *šāhin* 'fehér sólyom' (perzsa *šāhin* 'a royal white falcon': STEING. 728); *qartal* 'sas' (jellegzetesen oguz típusúnak tűnik a szó; vö. CLAUSON, ED. 648); *tavšanjil* 'nyulászó sas' (jellegzetesen oguz hangalakú szó); *sonqur* 'szongor-sólyom'; ezután következik egy torzított szó, melyet HOUTSMA *üč quš* 'három madár'-nak, CHETAGUROV pedig, kérdőjellel, *örki* 'kecské'-nek próbál olvasni; a helyes alak *ügi* 'bagoly' (CLAUSON, ED. 101: „a bird like the sparrow-hawk which can see in the dark”); *čaqr* 'vörös lábú vércse; Falco vespertinus' (eredetileg 'kékes-szürke', vö. CLAUSON, ED. 409). A perzsa történetíró oguz-hagyományát megőrizte Abulgázi is, némileg torzított formában. Nála is megvan a 24 unoka, illetőleg törzs neve, megvannak a tamgák, de nincs meg többé a hús-részekről szóló rész, nem esik szó a hat totem-sólymásmadarról, helyette mindegyik unokának (törzsnek) megvan a maga „madara” (*quš*), tarka összevisszaságban; így pl. a *Qayı* törzs madara a *šonyar* (eredetileg ez *sonqor* alakban a 13—16. törzs ősenek a totemje), a *Bayat* „madara” az *ügi* (eredetileg ez a 17—20. törzs ősenek a totemje); vö. A. N. KONONOV, Rodoslovnaja turkmen. M.-L., 1958. 53—4, török szöveg 45—7.

Egyetlen magyar fejedelmi személynek lehetett ongon-totemje, Álmosnak, az ő nemzetségét nevezték *Túrul*-nemzetségnek, de a nevet nem viselte sem ő, sem nemzetségének más tagja, mint ahogy az oguz nemzetségek totemes ősei sem viselték totemjük nevét sajátjukként.

Érdekes, hogy Kézai vagy forrása ismerhette azt a pogány hagyományt, amely szerint a totemóist ábrázolhatták a címerpajzson is (erről a szokásról l. UNO HARVA, Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker 474); átlátszó kései hamisítvány ez Áttila és Álmos nemzetsége azonosságának a bizonyítására.

HARVA szerint (uo.) különben egyes nemzetségeknek mennydörgés a totemje, mert benne egy óriási méretű sast vélnek felfedezni; vö. a *Ši-lö* születésével kapcsolatban mondottakat (I,6).

Végül kár volna megfedkezni arról, hogy a solymászat szintén hozzájárulhatott nálunk a vadászsólyom-nevek személynévi divatjának a kialakításához. Vö. legutóbb E. SCHÜTZ, Einige Bemerkungen zu den ungarischen Fal-

kennamen: Die Jagd bei den altaischen Völkern (Asiatische Forschungen Bd. 26. Wiesbaden, 1968.), 103—18.

6. Feltűnő, hogy solymászmadár-neveink közt mennyi a török eredetű: *bese*, *karvaly*, *keselyű*, *ölyv*, *sólyom*, *szongor*, *torontál*, *túrul*. Mind török jövevényszavaink úgynevezett régi rétegébe tartozik, ami korántsem jelenti azt, hogy ugyanabból a török nyelvből kaptuk volna őket. Kétségtelen azonban, hogy Árpád-kori solymászatunkban legtöbbjüknek fontos szerepe volt.

Akad köztük olyan is, amely még mindig további nyelvészeti (hangtani) magyarázatra szorul; ezek taglalásába most nem bocsátkozhatunk. Egyet mégis kiemelünk közülük, a rövid életű *szongor*-t, mert az újabb példát szolgáltat arra, hogy egy török eredetű szavunk helyét egy más (szláv) szó foglalja el.

A *szongor* török eredetére MUNKÁCSI (KSz. VIII, 342) mutatott rá, a „bolgár-török” jövevényszavak közt tárgyalta GOMBOCZ (BTLw. 124—5). Mint kihalt szót mellőzte BÁRCZI (SzófSz.), nyilván ugyanebből az okból a TESz. is, bár a szintén kihalt *torontál*-t felvette címszavai közé (III, 918).

GOMBOCZ (Árpád-kori tör. szn. 16—7) a szó régiségét a dunántúli bódi *Zongor* család nevével próbálta igazolni. Személynévi használatára példánk nincs, mint közzót is csak szójegyzékeink tartalmazzák: 1395 k.: „*zongor*: grifalco” (BesztSzj. 1161); 1405 k.: „*zongor*: grifalco” (SchlSzj. 1747). Ezt a nálunk nem honos sólyomfajtát a solymászat divatja hozta be hozzánk, nevével együtt, alighanem török solymászok útján.

Ugyancsak a solymászat terjesztette el széles körben e sólyomfajta nevét, melyből vándorszó lett, többszörös kölcsönzések miatt a szokásos hangmegfelelések erősen keveredtek: mongol típusú alakokat találunk a törökben és törököt a mongolban. A hatás nemcsak a szókezdő mássalhangzót, de a magánhangzókat is érinti. A fontosabb adatok ezek.

Török: Kāšγ. *songgur* 'Falke' (BROCK. 183; kisebb, mint a *toyril*, nagyobb, mint a *karvaly*: qıryuy *songqurqa qarışmaz* 'a *karvaly* nem száll szembe a *szongorral*' (vö. CLAUSON); QB. *songqur* 'кpечет; kerecset' (DTS. 508); ujj. *songqar* 'gerfaut' (kínai átírásban: LIGETI: AOr. XIX, 199, Fordító Iroda ujj.—kín. szj.); horezmi *songqur* (ZAJ., Qutb. 159); csag. *songqur*, *sonyur* 'faucon' (PDC. 364); kun *sonyur* 'Falke; pielfalchus' (GRÖN. 222); kipcs. L. Névtelen *sonqur* 'eine Art Falke' (HOUTSMA 78), Bulgat *sonqur* 'espèce de faucon' (ZAJ. 46); TZ. *sunqur* (ATALAY 242); AH. *sonqur* (CAFER. 92); Yemen *sonqor* (8a4: 9; négynyelvű szj.); IM. *sunqur*, olv. *sonqur* (BATTAL 63); kzk. *sungqur* 'кpечет; kerecset' (RKS. 300), 'falcon' (SHNIT. 187); kkalp. *songqar* 'сokol; sólyom' (RKS. 956); oszm. *sunqur* 'falcon' (HONY 326). Személynevekként: LN. *Aq-sonqor*, *Qara-sonqor* (HOUTSMA, arab szöveg: 29; SAUVAGET, Noms et surnoms de Mamelouks: JournAs. 1950: 37, 32); Qawānin *Sonqur* (TELEGDI 322); *Mānglik Sinqur*, *Alp Sinqur tigin*, *Alp Sinqur tarqan*, *Ügü Sinqur* (F. W. K. MÜLLER, Pfahlschriften 12, 24, 31; MÜLLER *Singyur* olvasata ebben a korban elfogadhatatlan).

Mongolos szókezdettel: ujj. *songqar* 'gerfaut' (ujgur írással; LIGETI: AOr. XIX, 199), *şinqor* (kínai átírásban; Tolmács Ir. 27a; kiadatlan); Oguz-legenda *songqor* (41, 46); csag. *sonqar* 'faucon, proprement gerfaut' (PDC. 378), Qaz. *şunqar* 'falcon' (STEPHENSON, Zoological Section 76; nagyobb, mint a *bāz* [= tör. *qarçıya*], hasonlít hozzá, hideg országokban él, sok van belőle Európában (vö. PELLiot: BSOS. VI, 576); turki *şunqar*, *şunqar*, *şunqır* (JAR. 289); mai ujj. *şunqar* 'сokol, кpечет; sólyom, kerecset' (URS. 551); kirg. *şunqar*

'кречет; kerecset' (JUD. 1940. 469); irod. özb. *šunqor* 'кречет; kerecset' (URS. 549); bask. *šonqar* 'кречет, camec; kerecset, hím' (BRS. 660), *šunhar* 'a lašēn-nél nagyobb sólyomféle' (PRÖHLE 264); tat. *šonqar* 'кречет; kerecset' (TRS. 662); tkm. *šunqar* 'кречет, цокол; kerecset, sólyom' (TRS. 763).

Mongol: MTT. *šingqor* 'Edelfalke; kín. *hai-c'ing*' (HAENISCH, Wb. 141; mongol szöveg: LIGETI, Monumenta I, 164); Hy *šingor*, tb. *šingqot* (I, 7b; vö. LEWICKI, Index 75); Hy *šingqor* (Ford. Ir.; mongol írással *singqor*, vö. HAENISCH 14, n° 215); Tk *šingqor* (Tolm. Ir. 14a; kiadatlan); Ls *šinjur* (ISHIDA 138b) 'gerfaut; *hai-c'ing*'; R.D. *šongor* (I, 169); Qaz. *šonqar* (STEPHENSON 76; PELLIOU 576); prekl. mong. *singqod* (LIGETI, Indices II, 324); irod. mong. *singqor* 'gerfaut (falco gyrfalco)' és *šongqor* (KOW. II, 1462, 1536); irod. ojr. *šonxor* 'кречет; kerecset' (POZDN. 178); kalm. *šonxor* 'eine Falkenart' (RAMST. 351); ojr. nyj. *šonxor* D. 'gerfaut' (KARA 159); ord. *šonxor* (MOST. 627); üdzs. *šonxor* (KARA 34); hal. *šonxor* 'кречет; kerecset' (RMS. I, 411); bur. *šonchor* 'сокол, кречет; sólyom, kerecset' (ČER.² 729).

A törökből átment a szó a szírbe, az arabba, a perzsába, a grúzba, a görögbe (ezekre vö. DOERFER III, 277).

A koreai *sonkhol*, *sonkhor mai* 'faucon' kétségtelenül ide tartozik, mint azt RAMSTEDT (Kor. 242), sőt előtte már SHIRATORI (A Comparison of Korean Language with Ural-Altaic Languages: Toyo Gakuho V, 315, No. 385) jelezte.

Végül a *szongor* távoli ágát képezi a mandzsu *songyon*, *songqon* 'Seedler' és *songyoro* 'weisser Seedler des östlichen Meeres' (HAUER 858); a mandzsu szavak a mong. *šongyor* átvételei. Megemlítenő, hogy e kölcsönzés régi keletű, mert a dzsüresiben is megtaláljuk már a XV. századi szójegyzékekben: *šinqan* [ŠINQO-an] (Ford. Ir. 13a) és *šinqo* (Tolm. Ir. 20a); ezek az alakok egy XII. századi *šingor*-ra mennek vissza, az pedig kitaj eredetű. Vö. még: DOERFER, TMEN. I, 360–1, III, 272–7; CLAUSON, ED. 838.

A fenti példák orosz értelmezéséből látható, hogy a török *szongor* mongol stb. megfelelőivel együtt azonos az orosz eredetű *kerecset* szavunkkal. Ehhez csak SCHENK JAKAB (Aquila XLIII, 308) megjegyzését fűzhetjük hozzá: „Madárrendszertanilag a *kerecsen* ugyanaz, mint a *zongor*”. GOMBOCZ magyarázatai óta világos, hogy a *kerecset* szót orosz solymászok hozták hozzánk igen korán.

Eredeti alakjában az orosz szó (VASMER, REW. I, 662) ugyanúgy elenyészett, mint a helyébe lépő török *szongor*, mégpedig ugyanazon okból: az idegenben honos solymászmadár behozatala megszűnt. Azaz hogy a *kerecset*-nek fennmaradt a *kerecsen* változata, mely másodlagos, belső fejleménynek látszik; vö. TESZ. II, 453.

7. A kun kirekesztése után marad a kabarok, kazárok, besenyők, oguzok és nem utolsósorban a bolgár-törökök nyelve. Sajnos e nyelvek legtöbbjéről nem maradt ránk összefüggő szöveg, legfeljebb szórvány- emlékek, glosszák, nevek nyújtanak rájuk vonatkozólag némi tájékoztatást.

Kabar személynevek, törzs- és nemzetségnevek, ezekből keletkezett földrajzi nevek a mi forrásainkban, mai helyneveinkben rejtőznek, a legtöbbször még azonosítani sem tudjuk őket.

A kazár nyelv összes szórvány- emlékeit összegyűjtötte PETER B. GOLDEN „Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars” című művében, mely a kazárookra vonatkozó forrásoknak a faksimiléit is tartalmazni fogja. A mű sajtó alatt van, megjelenését nagy érdeklődéssel vár-

juk. Vannak a kazár nyelvnek feltehetően közvetlenül a kazároktól származó emlékei is. Ez idő szerint ezek közé soroljuk azokat a rövid rovásírási emlékeket, melyek az egykori kazár birodalom területéről kerültek elő. Eddig is tudtuk, hogy a kazárok több írásfajtaát ismertek, közülük az egyikről egy 1206-ból való perzsa mű részletesen tájékoztat (vö. LIGETI: MNy. XXIII, 173—6). Ismertek e mellett egy rovásírás-fajtaát is, amelynek voltak közös grafikai elemei a türk, a nagyszentmiklósi és a magyar rovásírás jegyeivel, a nélkül, hogy e három közül bármelyikkel azonos lett volna. Emlékei közül megemlítjük a sarkeli ásatásokból előkerült kerámiai tárgyakon, téglákon található rovásjegyeket, a két novocserkaszki kulacs egy-egy soros feliratát (az egyikén 16, a másikon 31 jellel), a Majackoe gorodiscse kőre rótt feliratát, az észak-kaukázusi kumarai feliratot, az alán katakombákban talált rövid feliratokat, végül az eddigi kiadatlan, Volga-körzetben lelt, kb. 40 jegyet tartalmazó, bikakoponyára rótt feliratot. Vö.: A. M. ŠČERBAK, Znaki na keramike i kirpičach iz Sarkela—Beloj Veži. M.-L., 1959.; A. M. ŠČERBAK, Les inscriptions sur les pierres de Koumara (au Caucase du Nord) et le problème de l'alphabet runique des Turcs occidentaux: AOr. XV, 282—90; M. A. CHABIČEV, O drevnetjurkskich runičeskich nadpisjach v alanskich katakombach: SovTjurk. 1970/2: 94—9; J. NÉMETH: ALingu. XXI, 40—52. Végül említést érdemel egy Talasz völgyében előkerült emlék, egy lucfenyőágból való bot, mely négy oldalán olyan rovásjegyeket tartalmaz, melyek merőben különböznek a Talasz-völgyi sírfeliratoknál találtaktól, viszont számos esetben megegyeznek a nyugati rovásírási emlékek jegyeivel; vö. S. E. MALOV, Pamjatniki. 1959. 63—8. Az írás ezúttal eredeti rendeltetése szerint fára van róva, a rovásírási bot üzenetközvetítésre szolgált. Az idegen írás-környezetbe alighanem Nyugatról, talán éppen Kazáriából hozta magával valamelyik követtség.

A besenyő nyelv szórványaiból NÉMETH GYULÁnak sikerült megállapítania, hogy a besenyő a kipcak nyelvek közé tartozik (és nem az oguzok közé, mint azt egyesek gondolják). Ez a megállapítás szilárdnak tűnik. Ezzel szemben a nagyszentmiklósi kincs görög és rovásírási feliratainak besenyő emlékek közé sorolását, melyet ő javasolt, többen fenntartással fogadták, sőt magát a megfejtést is vitatják. Vö. NÉMETH GYULA, A besenyők ismeretéhez: MNy. XVIII, 2—7; A nagyszentmiklósi kincs feliratai: MNy. XXVIII, 63—85; angolul ALingu. XXI, 1—52, ez utóbbi szélesebb anyagra támaszkodik, s új érvekkel védi meg a megfejtését. MARQUART, Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten: UngJb. IX, 68—103. A besenyő—magyar kapcsolatokról: SZOKOLAY MARGIT, A magyarországi besenyő telepekről: Föld és Ember IX, 65—90; GYÖRFFY GYÖRGY, Besenyők és magyarok: KCsA. I. kieg. k. 397—500.

Kevésbé kedvező a helyzet az egykorú oguz nyelvi feljegyzések összegyűjtése és feldolgozása körül. Káșyari nyelvtani megjegyzéseinek és bőveges szókészleti anyagán kívül (vö. BOCKELMANN: KSz. XVIII, 29—49 és KCsA. I, 26—40, továbbá DTS. 644—8) becses segítséget nyújtanak a ma élő oguz nyelvek régi emlékei.

A bolgár-törökről bizonytalan glosszák után Káșyari néhány szórványemléke semmitmondó (O. PRITSAK, Káșyari Angaben über die Sprache der Bulgaren: ZDMG. 109, 1939. 92—116). A volgai bolgár sírfeliratok ezzel szemben értékes csuvas szórványokat tartalmaznak. Ez az anyag lényegesen archaikusabb állapotot mutat, mint a környező finnugor nyelvek csuvas jövevényszavai. A csuvas feliratok a mongol korból valók, valamennyi a XIII—XIV. századból származik; vö. G. V. JUSUPOV, Vvedenie v bulgaro-tatarskuju

épigraphiku, M., 1960. (faksimiléekkel; a csuvasos feliratokon kívül tartalmazza a kipszakosokat is, ezek a mongol kortól a XIX. századig terjednek); vö. RÓNA-TAS A.—FODOR S., *Epigraphica Bulgarica. A volgai bolgár-török feliratok*. Szeged, 1973. Egy 1307-ből való felirat egy rövid összefüggő mondatot is tartalmaz; vö. A. RÓNA-TAS, *A Volga-Bulgarian Inscription from 1307: AOr. XXX, 153—66* (Feltehetőleg hasonló vízhalálról szól egy 1491-ből való sérült kipszak nyelvű felirat is: JUSUPOV i. m., 53. tabl.). A feliratok gazdag anyagából kiemelném még: O. PRITSAK, *Bulgaro-Tschuvasschica: UAJb. XXXI, 274—314*.

A dunai bolgár-török vagy dunai protobolgár körül sem sokkal különb a helyzet, bár ide tartozik a fentjelölt listán kívül számos görög felirat török szórványemléke (még a tíz soros, sérületlen, protobolgár nyelvű katonai leltár sem segít), nem is beszélve arról, hogy egyesek ide sorolják a nagyszentmiklósi kincs görög és rovásírásos feladatait is. Vö.: O. PRITSAK, *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*. Wiesbaden, 1955. és *Bolgarische Etymologien I—III.*: UAJb. XXIX, 200—14; V. BEŠEVLEV, *Die protobulgarischen Inschriften*. Berlin, 1963. Nem feledkezhetünk meg a korábbi összefoglalásról, melyet J. BENZING tett közzé a *Fundamenta I.* kötetében (687—91: *Das Donaubulgarische* és 691—5: *Das Wolgabulgarische*).

8. E bennünket közelebből érintő nyelvek személynéveinek az értelmezése bizony gyakran nem kis nehézségekbe ütközik. A nehézségek leggyakoribb oka, hogy idegen eredetű nevekkal kerülünk szembe. Az sem tartozik a ritkaságok közé, hogy a személynév török, csak éppen egy másik török nyelvből való. Így pl. az 1322-ből való bolgari sírfelirat egy *Satulmīš* nevű „bolgár-töröké” (JUSUPOV 17. t.; RÓNA-TAS—FODOR 68—9); ez a név persze azonos a mamelukoknál jól ismert *Satilmīš* '[rabszolgának] eladott' névvel (HOUTSMA 31, SAUVAGET 49), ami minden, csak nem csuvasos.

A nehézségek másik forrása meg sokszor az, hogy e nevek nem mindig követik azt a névadási rendszert, amelyet a mameluk-kipszak személynévek alapján megismertünk. Itt fokozottan indokolt GOMBÓCZ (és MELICH) módszertani elvének az alkalmazása: jelentéstani vagy más analógiát kell keresnünk közel egykorú török nyelvből. Nem meggyőzőek az olyanféle értelmezések, mint amilyen például az egyik besenyő törzsfő nevéé: a görög átírt *Κωσταν* (acc.)-t *Qosta*-nak állítva vissza a szagáj *qosta* szóval magyarázták, melynek a jelentése: 'a hős nyila, amely magától megkeresi az ellenséget'. Ez a szó szemelláthatóan folklór szövegből származik, egyetlen adat van rá, és a törökben nincs etimológiája.

A keleti török nyelvek személynéveit a VII—VIII. századtól a XII. századig (a mongol korig) kísérjük figyelemmel. A személynévek kutatása ez időszakban bonyolult feladat, mert vezető személyek nevei maradtak ránk első sorban (a vallási szövegeket külön kell vizsgálni), ezek pedig ritkán egyeleműek, olyan értelemben, hogy a legtöbbször nemzetségük nevét, továbbá címét (címeit) is tartalmazzák. Ezekre később kell visszatérnünk.

Példaként említsük meg a IX. századi turfáni ujjur feliratos cövekeket, melyek buddhista kultikus céllal készültek, de a kegyes cselekedet részeseinek a nevét feliratok örökítik meg (a három közül a második kínai nyelvű). Az első a felsorolt nevek közt szerepel pl. 15 főrangú nő (*tngrikän* 'hercegnő'), 16 magasrangú előjáró, több tisztviselő, a város parancsnoka, a cöveket készítő ács, a cöveket földbe rögzítő kőműves, az írnok, a zenész stb. A nevek többsége

török, kommentár nélkül is jól érthető, és címeket is tartalmaz: *Arıy tıgrım, Sarıy bař tarıan, ıyačči Mängü* stb. Vö. F. W. K. MÜLLER, *Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden*. Berlin, 1915. (a második ujjur feliratnak csak átírását tette közzé, jegyzetekkel).

De vannak kivételek is. A XI. századi Kāşyarinál vannak szép számmal olyan nevek is, melyeket nem kísér méltóságnév. Ezek közül valók: *Badruq* 'zászló', *Buluq, Buluç, Qapan, Qalalduruq, Qutluq* 'boldog, szerencsés', *Qotan, Toyrıł* 'túrul'; női nevek: *Az* 'hölgyemenyét', *Kümüş* 'ezüst (rabnő)'; rabok: *Ai* 'hold', *Ayaz* 'derült idő', *Sulı*; szolganevek: *Turumtay* 'torontál' (Vö. BROCKELMANN 240—51; e nevek egy részét másként is olvassák).

A nyugati türk birodalom, amely fénykorában a Krímig terjedt, az oda tartozó kazárok okán, tele volt idegenekkel, elsősorban irániakkal; nem véletlen, hogy követségüket Bizáncha, 567-ben a szogd Maniakh vezette (vö. AOr. X, 303—4). Személyneveik jó része kínai átírásban maradt ránk, ezt a szükség-szerűen torzító átírást még az is terheli, hogy a nevek zöme nem török nyelvű. Mindig jelentékeny személyek nevével van dolgunk, s e nevek szinte elválaszthatatlanok viselőik címétől, rangjától. Lényegében hasonló a helyzet az északi (keleti) türkök, az ujjurok, az ókírgizek kínai átírásban ránk maradt személyneveivel is.

9. A törzsi szervezet jellegzetesen török katonai-társadalmi formáció lévén, törzsi szervezetünk, törzsneveink magyarázatához elsősorban erről a területről várhatunk útbaigazító analógiákat.

A nomád társadalmi tagozódásban meg kell különböztetnünk a vérségi köteléken nyugvó nemzetséget és az idegen elemeket (is) tartalmazó törzset. Hogyan nevezték a kétféle csoportosulást a honfoglalás körüli időkben, nem tudjuk. A *had*-nak 'törzs' értelemben való alkalmazása, mely az utóbbi időkben gyakran olvasható, önkényes és helytelen, mert a *had*-nak 'nemzetség' a valódi jelentése, de ebben az értelemben is csak a XVIII. század óta van feljegyezve (vö. TESz. II, 15). A honfoglalás utáni időkre alkalmazott *dukátus* is kényszer szülte tudós megnevezés, mely a latin nyelvű krónikák szóhasználatára megy vissza.

A nemzetségek, törzsek kialakulásának, szövetkezésének folyamatát kitűnően lehet megfigyelni a „Mongolok titkos történeté”-ben. Megtudjuk belőle, hogy az erős küzdelemben legyőzött nemzetség férfitagjait (a „csontok”-at) kardélre hányták, a megmaradtakat különböző nemzetségek közt szétszórták; különös kegyként a hűséges, sikeres harcos újra összegyűjthette az ily módon szétszórt nemzetsége tagjait; vö. LIGETI, MTT. ford. 158, 154. jegyz.

A török törzsszövetségek ingatagságát RADLOFF nyomán NÉMETH GYULA (HonfKial. 207) a szövetséges törzsek egymáshoz fűződő laza kapcsolataiból magyarázza. Valóban, valamely törzs kiválva régi törzsszövetségéből vagy egy másikhoz csatlakozik, vagy a lakóhelyéről kiszorított törzsszövetség tovavonuló tagjait nem követi, megmarad régi lakóhelyén és aláveti magát az újonnan érkező, győztes törzsszövetségnek. Ennek következtében persze megváltozik a törzsszövetség törzseinek a száma is. Így például a besenyőknek a IX. század végén nyolc törzsük volt, az oguz támadás után egy részük ott maradt a régi hazában, csatlakozott az oguzokhoz; a XI. század elején 13 a törzseik száma, majd utána nem sokkal teljesen felbomlik a törzsszövetség; vö.: MORAVCSIK, Bíborhanszületett 187 kk.; NÉMETH, HonfKial. 15; GyÖRFFY: KCsA. I. kieg. k. 137—8. Érdekes, hogy e besenyő-törödeknek nyomait meg-

örizte az oguz törzsi hagyomány; a legendás RD.-féle 24 oguz törzs közül a 14. a *Bäčänü* (BEREZIN I, 35; CHETAGUROV 89), a XI. századi Käsýarî 22 oguz törzse közül a 19. *Bäčänük* (ATALAY I, 57); megjegyzendő, hogy ez utóbbi megemlíti a Bizánc közelében lakó besenyőket is ugyanezen a néven. Most mellőzzük a kisebb besenyő diaszpórák nyomon követését, többek között a tibeti nyelvű követjelentésében előfordulókét is.

Ezután a besenyők, akiket a magyarok a bizánci császár szavai szerint valaha *κακὰ παῖδια*-nak, „fenegyerek”-nek neveztek (MORAVCSIK, Bíborban született 56–7), lassanként elmerültek a népek tengerében. Egy részük egykori ellenségük, a magyarok földjén volt kénytelen menedéket keresni.

Az oguz törzsszövetségről Rašidu'd-Dīn a 24 törzssével és Käsýarî a 22 törzsszel lényegében ugyanazt a hagyományt őrizte meg. A kettő között mégis van néhány apróbb különbség: nem azonos a sorrendjük; RD. a törzsnevek hiteles oguzos alakját őrizte meg, ezzel szemben K. a karahánida, klasszikus kiejtést tükrözi e nevekben is. Ezen kívül K. 12. és 13. törzse *Qara-bölük* és *Alqa-bölük*, RD.-nél ezek *Qara-evli* és *Alqa evli* alakban jelentkeznek. Végül pedig RD. nem két, de három K.-nál elő nem forduló nevet tartalmaz; lehet, hogy ezek közül az egyik K. *Čaruqluq* 'sarus' nevével lesz azonosítható, ez ugyanis RD. listájából hiányzik (vagy felismerhetetlenül eltorzított alakban van meg).

Számos törzsszövetségnek maradt ránk a listája, többnyire kínai forrásokban. Példaként elég utalnunk a *toquz oyuz* és a *toquz uyur* törzsnevek kínai listáira; vö. LIU MAU-TSAI, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken. Wiesbaden, 1958. II, 591, n° 831. De bármilyen írással is maradtak ránk e törzsnevek, nyelvi értelmezésük nehézségekbe ütközik. Elég emlékeztetnünk a *toquz oyuz* és az *on uyur* törzsek neveiről hosszú idő óta folyó vitára, amely — jelentős részeredmények ellenére — máig nem zárult le; a gazdag irodalomból elég utalnunk a legfontosabbakra: F. W. K. MÜLLER (APAW. 1912.), H. W. BAILEY (BSOS. VIII, 1937.), W. B. HENNING (BSOS. IX, 1938.), E. G. PULLEYBLANK, (UJb. XXVIII, 1956.), J. HAMILTON (Journ. As. 1962.), K. CZEGLÉDY (AOr. XXV, 1972.), legújabban HAMILTON (BSOAS XL, 1977.). Emellett még mindig vannak olyan törzsi listák, mint a *Kao-kiü* („Magas Kocsijú”) törzsszövetség 12 törzsének a neve Pei-ši 86, 20a—b), melyek magyarázatára még csak kísérlet sem történt.

A magyar törzsnevek helyes értelmezése annak a felismeréséből indult ki, hogy a törzsek neveit mai helyneveink őrzik. Nyelvi értelmezésüket módszerelesen elsőnek NÉMETH GYULA kísérte meg; az ő magyarázataiból indulunk ki.

A magyarokra vonatkozó bizánci tudósítás tartalmazza a törzsek neveit, de nem említi meg a törzsek vezetőit (amit a besenyőknél megtesz), nem azért, mert tudott dolgot elhallgatott volna, hanem azért, mert a 950-es évek táján a törzsek vezetői (ha még ekkor is voltak), nem játszottak többé jelentős szerepet. Ez a magyarázata annak is, hogy Anonymus és a krónikák honfoglaló vezéreinek a listája nem fedi egymást pontosan. A központi hatalom megerősítése, a kereszténység felvétele, a vele járó gyökeres társadalmi változás elkerülhetetlenül a törzsfők hatalmának megtörése árán valósulhatott meg. Az eddig oly gyakran emlegetett „honvédelmi célokon” kívül nyilván e törzsek széttelepítése is jelentékeny szerepet játszott. Vö.: KNEZSA ISTVÁN, Magyarország népei a XI. században: Szent István Emlékkönyv II, 369 kk.; GYÖRFFY GYÖRGY, A magyar törzsi helynevek: PAIS – MIKESY szerk., Névtudományi vizsgálatok, Bp., 1960. 27–34; KRISTÓ GYULA, Törzsek és törzsi helynevek:

BARTHA—CZEGLÉDY—RÓNA-TAS szerk., Magyar őstörténeti tanulmányok 211—23.

A fel nem jegyzett három kabar törzs nevét helyneveinkből kikövetkeztetni mindez ideig nem sikerült, ami nem is csoda, hiszen e helynevek számos magyar nemzetségnevet is tükröznek. Nincs mód annak megállapítására, hogy a legtöbbször előforduló *Varsány*, *Órs*, *Berény* és *Ság* helynevek közül csak egy is kabar törzsnév emléke. A kabarokkal kapcsolatban emlegetett *Bercel*, *Böszörmény*, *Ladány*, *Oszlár*, *Tárkány*, *Kazár*, *Káliz* (*Kalász*), *Székely* helynevek még több problémát rejtenek magukban (vö. GYÖRFFY GYÖRGY, A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig: Századok 1958: 38, 69, 66, 70, 74).

Hány törzsből állhatott a magyar törzsi szervezet? A honfoglalás idejében talán csakugyan hét volt a törzsek száma a kabar, a nyolcadik, a harcban előljáró vendégtörzsnek számított), és meglehet, hogy a törzsszövetség a *Hetü-mogyer* nevet viselte, csakúgy mint a hasonló török törzsszövetségek. Nem kétséges azonban, hogy a honfoglalás előtt a kabarok nélkül is legalább nyolc törzse volt a magyaroknak. Ebben az időben ugyanis a *Kürt* és a *Gyarmat* két törzset alkotott. A hirtelen jött besenyő támadás következtében a nyugaton új hazát kereső magyar törzsek egy része ott maradt a régi helyen (mint a besenyők egy része annak idején); világos bizonyítékunk erre a baskíroknál felbukkanó *Gyarmat* és *Jenő* törzs-töredék és a közelükben magából a vezértörzsből kiszakadt *Magyar* (*Megyer*) töredék. De lehettek törzsek, amelyek teljes egészükben ott maradtak a régi hazában; ezekből hírmondó sem jutott el nyugatra.

Ismeretes, hogy a hétnek mondott nyolc magyar törzs neve helyneveinkben maradt fenn. Érdekes KNIEZSA statisztikája, akkor is, ha csak durva közelítésnek tarthatjuk: 25 *Nyék*, 30 *Megyer*, 21 *Kürt*, 19 *Gyarmat*, 14 *Tarján*, 25 *Jenő*, 41 *Kér*, 40 *Keszi*, *Kesző* (vö. BÁRCZI, Szók.² 158); *Kürt-Gyarmat* egy sincs köztük.

10. A törzs, a törzsszervezet, az abból kialakuló nomád birodalom a célok-nak megfelelő igazgatási rendszert alakított ki, a tisztségek bonyolult hierarchiájával. A nomád birodalmak létrejöttékor nem maguk gondolták ki, alakították ki uralomra jutásuk pillanatában államigazgatási rendszerüket (erre idejükből sem telt volna), hanem készen megörökölték a megelőző, levert előd nomád állam-apparátusát, melyet aztán később szükségleteik szerint módosítottak. Jól látjuk pl., hogy a keleti törkök egykori uraiknak, a zsu-anok-nak a szervezetét vették át, az egyes funkciók számukra teljesen idegen címeivel együtt. A nyugati törkök birodalmuk megalakulásukkor a megelőző, korai (mongoloid) eftalita rendszert másolták le. De jóval később Dzsingisz kán is legyőzött riválisainak, a kereiteknek és a najmanoknak az államszervezetéből indult ki.

A magyar törzsrendszer kialakulásának körülményeit ez idő szerint teljesen homály borítja. Azt azonban világosan megállapíthatjuk — írott források alapján —, hogy a kazár birodalomtól való függése idején a magyar törzsszövetség erős kazár hatás alatt állott: kazár hatásra alakult ki a magyar szakrális királyság intézménye is.

A török címek, méltóságnevek nagyon régiek, egy részük nem is a zsu-anoktól és az eftalitáktól származik, hanem azok elődeitől. Értelmezésük mai napig megközelíthetetlen; persze mindegyik nagy (sőt kis) nomád nép az örökölt címek egy részét elvetette, más részét a maga nyelvéből pótolta.

A méltóságnevek egy része a türk birodalom, közelebbről a nyugati türk birodalom tisztségviselő-nomenklatúrájára vezethető vissza, hiszen oda tartoztak a kazárok, rajtuk keresztül a bizánciaktól turkoknak nevezett magyarok is; e nomenklatúra kisugárzódott a volgai és dunai bolgár-törökök, az oguzok és a besenyők címhasználatára is.

A türk méltóságnév-rendszert (a mögöttük meghúzódó funkciókkal együtt) még nem dolgozták fel módszeresen, az azonban már most világos, hogy ez a rendszer térben és időben nem lényegtelen módosulásokon ment keresztül.

A fontosabb méltóságnevek közül néhányra talán érdemes itt is emlékeztetni (C. = CLAUSON, ED.-ra, D. pedig DOERFER TMEN.-jére utal kötettel és ezúttal a címszó számával).

Qayan (C. 611; D. III, 116) független fejedelem címe, a zsu-an-zsu-anoktól örökölték a türkök, a cím még annál is régiebb. Ennek egy kisebb értékű változatának tartják a *qan*-t. A *qatun* fejedelemasszony (C. 602; D. III, 115). A *qatun*-t egyesek etimológiailag elválasztják a *qayan*-tól, és szogd eredetűnek tartják. A *yabyu* magas és igen régi cím, még i. e. időkől származik (C. 873); hasonlóképpen magas cím a *šad*, a kagán öccse vagy fia viseli. A *šad* iráni eredetű (C. 866; D. III, 1307; vö. még A. BOMBACI, Gururājamañjarikā: Studi in onore di Giuseppe Tucci. Napoli, 1974. 167—93). Etimológiailag talán összefügg vele a *šadapit*, bár még nem teljesen kifogástalan a magyarázata (C. 867; A. BOMBACI, On the Ancient Title Šadapit: UAJb. XLVIII, 32—41). Magas és régi cím a *tigin* (tb. *tigit*) is (C. 483; D. II, 922). Ismeretlen eredetű a *čor* méltóságnév, melyet korábban *čur*-nak olvastak (C. 429). A *buyruq* cím viszont világosan török eredetű, van *bīruq* változata is (C. 387; D. II, 815). Régi a *targan* (tb. *targat*) is, mely körül vita folyt és folyik ma is (C. 539; D. II, 879).

Egyéb méltóságnevek: *qapqan* (T. TEKIN 341 szerint 'regal name of Bögü qayan'; vö. D. SINOR, Qapqan: JRAS. 1954: 174—84; pannóniai avar is); *eltābār*, törzsfő (C. 134; vö. A. BOMBACI, On the Ancient Turkic Title Eltābār: Proceedings of the IXth Meeting of the PIAC. Naples, 1970. 1—66); *yuyruš* (C. 905; D. IV, 1867; avar is); *ügä*, főtanácsadó (C. 905; D. II, 614; az újabban terjedő *ögä* olvasat hibás etimológián nyugszik, az *ü* olvasatot kifogástalanul biztosítja a szó kínai átírása; PELLIOR ázsiai avarnak, illetőleg mongolnak tartja); *ilig* (C. 141; D. II, 661; C. *ellig* olvasatának önkényes és hibás etimológia az alapja); *tudun* (C. 457; D. III, 1194; az újabban felbukkanó *todun* olvasat hibás; pannóniai avar is); *išbara* (tb. *išbaras*), jövevényszó (C. 257). A türk méltóságnevek kínai értesítéséről l.: CHAVANNES, Documents 21; LIU MAU-TSAI, Ost-Türken II, 498—9.

Külön említjük meg a *čabiš* magas katonai méltóságnevet, mert kétszer is eljutott nyelvünkbe — a címek értékesökkenését követve — először besenyő közvetítéssel mint *csősz*, másodszor a hódoltság korában mint *csausz*. A *čabiš* megvan a rovásírásos feliratokban, ahol 'aide de camp' az értelmezése (T. TEKIN 399; C. 399 s. v. *čavuš*). Megvan kínai átírásban is. CHAVANNES, Documents 339 még nem ismerte fel, csak később a Suppléments (29)-ban, de még mindig megtartotta az első írásjegy helytelen *kiü* átírását. Különben CLAUSON figyelmét is elkerülte e méltóságnév kínai átírása; de vö. már F. W. K. MÜLLER, Mahrnāmag 11, 32 és P. PELLIOR, Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale: T'oung Pao XXVI, 237. A cím jelentéstani fejlődése szempontjából figyelmet érdemel Kāšyari adata, amely szerint *čavuš* 'Offizier, der die Schlachtreihe richtet und die Soldaten von Übergriffen zurückhält' (BROCK. 51). Vö. még L.

BAZIN, L'antiquité méconnue du titre turc *čavuş*: Actes du premier Congrès International des Études Balkaniques VI. Sofia, 1969. 243—52.

A türk méltóságnevek közt akadnak kínai eredetűek is, ezek a kínai hódoltság korából származnak; vö. H. ECSEDY, Old Turkic Titles of Chinese Origin: AOr. XVIII, 83—91.

Végül szólnunk kell egy aránylag ritka méltóságnévről, mely bennünket közelebből érint, de amelyet több oldalról is zavaró mozzanatok kísérnek. A cím megtalálható Kāšyarínál *čupan* 'Gehilfe des Dorfvorstehers' alakban és jelentésben. Ezt az olvasatot követi BROCKELMANN (59), CLAUSEN (ED. 398), DTS. (157), de onnan utal a helyette elfogadott, általa helyesnek tartott *čoban* olvasatra (151). Kétségtelenül ide kell sorolnunk a besenyő *τξοπόν* méltóságnevet is, amely a 8. törzs nevében található, melyet NÉMETH (UJb. X, 33) *čoban*-nak olvasott. Megtaláljuk e címet a nagyszentmiklósi kincs görög betűs török feliratán *zoapan* alakban, kétszer is (egyszer *o* mikronnal, egyszer *o* megával írva), melyet THOMSEN egyszerűen átbetűzött, NÉMETH azonban legutóbb *čāban*-nak értelmezett (az első szótagban labialis *a*-val); vö. ALingu. XXI, 14. Ugyane kincs rovásírásos feliratában NÉMETH *čaban* (*čabⁿ*)-t olvas. Itt jegyzem meg, hogy e méltóságnév feltűnik kínai átírásban is, mégpedig mint *č'u-pan* (kkín. *t'š'üwo-pān*), mely *čopan* olvasaton nyugszik (a *čupan* olvasat sincs teljesen kizárva); e méltóságnév különben a „Tíz-nyíl” népének 5. és 10. törzsfőnökének a címei közt szerepel (l. lejjebb).

Vannak mostmár, akik a *čopan* címet a tör. *čoban* 'juhász' szóval kötik össze. E szónak azonban van egy perzsa változata: per. *šobān* 'a shepherd, pastor, herdsman' (STEING. 764); ez világosan iráni eredetű: av. *fšw-pāna, pehl. *špān* 'Hirte' (HORN, Grundr. d. neupers. Etym. 171). A perzsa *čobān* 'a shepherd; a horsekeeper' és a *čopān* 'a shepherd' (STEING. 401, 402) török hatás alatt keletkezett volna. Vö.: CLAUSEN, ED. 397—8; DOERFER, TMEN. III, 108—10.

A másik bonyodalom a nagyszentmiklósi kincs görög betűs *zoapan*, *zōapan* írásmódjából indul ki, melyet egyesek *župan*-nak értelmeznek (PRITSAK, Bulg. Fürstenliste 90); itt NÉMETHtel kell tartanunk, s a kincs görög betűs *zoapan*, *zōapan* írásmódját *čopan* (*čupan*)-nak olvasva török címnek értelmezzük. Ezzel szemben a dunai protobolgár glosszákat tartalmazó görög feliratokban előforduló *zupanos*, *zupan tarkanos* és *zōpan* adatok (BEŠEVILIEV i. m. 340) már *župan*-nak értelmezendők. Ezúttal világosan a szláv *župan* 'praefectus provinciae' szóval van dolgunk, melynek eredetét vitatják, vannak akik szláv, vannak akik „avar-török” eredetűnek vélik. KNIEZSA (SzlJsz. 225) szerint azonban az avar-török forrás ismeretlen; figyelmét elkerülte, hogy az e nézetet képviselő BRÜCKNER a nagyszentmiklósi kincs fentebb tárgyalt *zoapan* adatát tartotta „avar-török”-nek. A KNIEZSA által reklamált *p* körül tehát nincs probléma, de megmarad az a szókezdőt illetőleg; ameddig itt nem jutunk tovább, a szláv szó török eredete csak feltevés marad. A szláv szó különben átkerült a magyarba; a belőle lett *ispán* körül azonban hangtani nehézségek mutatkoznak; vö.: KNIEZSA i. m. 225—6; TESz. II, 239—40.

A címek mellett a türk feliratok olykor feltűntetik a rokonság fokát is. Így a rovásírásos feliratokban találjuk: *čiqan* 'anyai nagynéni fia', *yegän* 'hűg vagy leány fia' (C. 409 és 912); a turfáni harmadik cöveken ott találjuk még: *yängä* 'a bátya felesége', *singil* 'hűg', *küdügü* 'vő' (a mongoloknál ez a név rang is), *ini* 'öcs', *qadın* 'anyós' (MÜLLER, Pfahlschriften 27). Megjegyzendő, a rokonság egyikének sincs akkora politikai-társadalmi szerepe, mint a tibeti *žan* 'nagybátya' névnek, mely magas politikai rangot jelent (vö. pl. F. W.

THOMAS, Tibetan Literary Texts and Documents Concerning Chinese Turkestan III, 173).

II. Ismeretes, hogy a méltóságnevek előfordulnak törzsnevekként és személynévekként egyaránt.

Példáink közé tartozik a besenyő törzsnevek jó része. Ilyenek: *čur* (az *u-s* olvasat hiteles az újabban szokásos *čor* helyett), *yila* (regionális), *kül-bey*, *bay* (regionális), *tulmač* (a *tolmač* olvasat ezúttal sem magától értetődő; regionális). A nyolcadik törzs nevét magam *Čopan*-nak olvasom, mint már említettem (nem *Čoban*-nak, még kevésbé *Čaban*-nak). A hetedik törzs *Qapan* olvasata nem megnyugtató, a *qapyan*-nal való egyeztetése még kevésbé az. A szó belsejében a *γ* eltűnése jellegzetesen oguz sajátosság, ami egy kipszak típusú nyelvben legalábbis magyarázatot kíván (de az is meglehet, hogy a javasolt etimológia hibás).

Még gyakoribb a méltóságnevek használata a személynévekben. Olykor nem könnyű szétválasztani a személynév címrészét és egyéni megnevezését szolgáló részét; adott helyzetben ismert személy megjelölésére elegendő annak a méltóságneve is. A cím gyakran a törzs vagy nép politikai jelentőségétől függ, illetőleg ahhoz igazodik; önálló életet élő nép fejedelme *qayan*, csökkent hatalom birtokában már csak *yabyu*.

A törzsfők összetett (címet, nemzetséget is tartalmazó) nevére példánkat a kazárok révén bennünket közelebből érintő nyugati türkök tíz törzséről vesszük. E tíz törzs, a „Tíz-nyíl népe” (*on oq bodun*) kétszer öt törzsre oszlott; közülük a keleti öt törzs (*tu-li*, kínai átírás) mindegyikének az élén *čor* állott, míg a tőlük nyugatabbra lakó *nu-ši-pi* (?) törzs mindegyikét *irkin* vezette. A tíz törzs vezéreinek a nevét 650 tájáról megőrizték a kínai források. A törzsfő neve azonos nemzetségével, melyből származik, ezt a kínai források is megemlítik. Vö. CHAVANNES, Documents sur les Tou-kiue occidentaux 35, Suppléments 80 és LIU MAU-TSAI, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kiue) II, 605.

A tíz törzsfő a következő (ahol a kínai átírás nem azonosítható, megtartottuk az átírást, utána zárójelben kérdőjel kíséri): A nyugati (*nu-ši-pi*) törzsek vezetői: 1. *Āskül kül irkin*, 2. *Ko-šu* (?) *kül irkin*, 3. *Barsqan [tu]dun [i]šbar[a] kül irkin*, 4. *Āskül nēšag irkin*, 5. *Ko-šu* (?) *čopan irkin*. A keleti (*tu-lu*) törzsfők: 1. *Č'u-mu-k'un* (?) *kül čor*, 2. *Hu-lu-wu* (?) *kül čor*, 3. *Ši-šo-t'i* (?) *[tu]dun čor*, 4. *Türgiš qara ši* (?) *čor*, 5. *Šu-ni-ši* (?) *čopan čor*.

Mint ismeretes, a nyugati türk birodalom bukása után (a 7. század közepe táján) a *türgiš* törzs játszott e térségben vezető szerepet (GROUSSET, The Empire of the Steppes 109), egészen a karlukok uralomra jutásáig, ami a VIII. század közepe táján következett be. Mindez azt jelenti, hogy az utóbbi időkben erősen eltúlozták a nyugati türkök szerepét a honfoglalás előtti magyar nép életében.

A rovásírásos feliratokból valók a következő címeket tartalmazó nevek (T. TEKIN, A Grammar of the Orkhon Turkic): *Tarduš inanču čor*, *Türgiš qayan*, *Tarduš šad*, *Ugyur eltäbär*, *Qapyan Eltäriš qayan*, *İšbara tamyan čor yabyu*, *Toñuquq boyla baya tarqan*, *Tonga tigin*.

Kínai átírásban maradt ránk (nehézség nélkül visszaállíthatóan): *Čabiš tarqan*, *Čabiš išbara irkin*, *Čabiš čor*, *Tardu qayan*, *İnal tudun kül*, *Il-itmiš qutluγ bilgä* (*qara türgäš*); a teljes címek még díszesebbek: *İšbara qayan čor* avagy *Il kül šad baya išbara qayan* (a kínai írásjegyek CHAVANNES, Documents-ban); hasonló egy ujgur uralkodó címe, mely szintén kínai átírásban maradt

ránk: *Ai tängri-dä ülüg bulmıš qutluγ bilgä Huai-sin qayan* (795—804-ig uralkodott). Az utána következő megelőgedett a jóval szerényebb címmel: *Tängri bilgä qayan* (804—5). Egyéb kínai átírással ujgur fejedelmi nevekre vö. COLIN MACKERRAS, *The Uighur Empire* (744—840), according to the T'ang Dynastic Histories. Canberra, 1968. 136—8 (csak kínai átírásban, olykor hibás alakokban).

Kāšğarī címmel kísért nevei közül idézhetjük: *Arslan tigin*, *Čayrī tigin*, *Yayan tigin*, *Tonga tigin*.

LIGETI LAJOS

A magyar szenvedő szerkezet, az ikés ragozás és a műveltető igeképzés eredete

1. Mindmáig kevés biztosat tudunk a magyar szenvedő szerkezet eredetéről, a cselekvő szerkezethez és a műveltető igeképzéshez való viszonyáról, s még ennél is kevesebbet a rokon nyelvek hasonló szerkezeteivel való kapcsolatairól. Azt pedig tudtommal mostanáig senki sem vizsgálta, hogy a cselekvő, szenvedő és műveltető igéink közti összefüggéseket általános nyelvészeti szempontból, vagyis más nyelvcsaládok nyelveinek szemszögéből is tekintve mit tapasztalhatunk. Mivel azonban a transzformációs nyelvtani kutatások föllendülése, Z. S. HARRIS-nek 1957-ben megjelent nevezetes tanulmánya (*Language XXXIII*. 283 kk.) nyomán e kérdéskör világszerte az érdeklődés homlokterébe került, időszerűnek és indokoltnak látszik az említett kapcsolatok új szempontok szerint való elemzése.

2. Induljunk ki abból az eddig figyelembe nem vett tényből, hogy a magyar szenvedő ige *-at*, *-et* képzője alakilag mindig és teljesen egyezik az ugyanazon igetőből a XVI. századig szinte rendszeresen képzett *-at*, *-et* változatú, nyílt végű hangzós, nomen actionis jelentésű származékokkal, amelyek, mint közismert, régen olyan gyakoriak és általánosak voltak, mint ma az *-ás*, *-és* képzős alakulatok (vö. D. BARTHA, Szók. 78). Mivel a BécsiK. erre vonatkozó adatai szótárszerű feldolgozásban teljes egészükben rendelkezésünkre állnak, módunkban van ezeket oly módon fölvonultatni, hogy a mindig innen vett s elsőként közölt *-at*, *-et* képzős nomen actionisok után vagy ugyaninnen, vagy más régi fordításból eredő *-atik*, *-etik* végű, ugyanazon igetőből képzett szenvedő alak kerüljön. Így ezek képzésmódjának egyezése világosan szembe-tűnik: *adat* ~ *adatik*: BécsiK. 255₃: „A· fëdëlm kër z a· biro adatban vagon” = ‘princeps postulat, et iudex in reddendo est’ ~ BécsiK. 59₃: „Ha èn ozza-gōnac fëlet mëgkëzëndëd z adatic nëkëd” = ‘etiam si dimidiam partem regni petieris, dabitur tibi’ | *ajánlat* ~ *ajánlatik*: BécsiK. 204₁₃: „mert ëlüzet èn vram iftënënëc hazabol az aldozat z aianlat” = ‘quoniam interiit de domo Dei vestri sacrificium et libatio’ ~ BécsiK. 320: „Es menden hëlen tizta aianlat aldoztatic z aianlatie èn nëuëmnëc” = ‘et in omni loco sacrificatur et offertur nomini meo oblatio munda’ | *alitat* ~ *alitatik*: CornK. 30: „Aleytat zerent valo atya” (NySz.) ~ JóK. 2.69: „Balkatagnak aloytatik” (NySz.); BécsiK. 105₃₆: „Ez mÿ iftënōnc z nem alaitatic egëb o ëllëne” = ‘Hic est Deus noster et non aestimabitur alius adversus eum’ | *hallat* ~ *hallatik*: MünchK. 79 vb₄₅: „Mëd a· nepëc hallatara ke· mōda o taneituañinac” = ‘Audiente autem omni

populo, dixit discipulis suis' ~ BécsiK. 261₁₃: „z nē hallatic touabba te èllēn-legidnēc zozat̃a” = ‘et non audietur ultra vox nuntiorum tuorum’ | *irtat* ~ *irtatik*: BécsiK. 16₁₀: „hog nē adatnanac ɔ gèzmèkdédéc [fog̃agba] ragadatba· z ɔ fèlèfégéc ozlatba· z ɔ vazafoc ki iztatba” = ‘ne darentur in praedam infantes eorum, et uxores eorum in divisionem, et civitates eorum in exterminium’ ~ BécsiK. 280₄: „z Acharon ki irtatic” = ‘et Accaron eradicabitur’ | *magasztat* ~ *magasztatik*: BécsiK. 131₅₄: „Aldot vag te orzagodnac zèkibèn z igē dilerètès z ige felmagasztatos ɔrɔcke” = ‘Benedictus es in throno regni tui, et superlaudabilis et superexaltatus in saecula’ ~ BécsiK. 40₃₁: „mezt mēdèn nēmzètbèn me-l te nēuèdèt hallāga felmagasztatic Ifēlnɔ iftènè te raitad” = ‘quoniam in omni gente, quae audierit nomen tuum, magnificabitur super te Deus Israel’ | *mondāt* ~ *mondatik*: BécsiK. 178: „Ozeas Berinēc fia ɔ pphciaianac mondatara bètolt fçèt leleckèl” = ‘Osee, filius Beerī, ad prophetiam dicendam Spiritu sancto repletus est’ ~ BécsiK. 201: „... nē annac tulaidōlagara· ki mondat̃ic lenni” = ‘non ad conditionem eius, qui fieri dicitur’ | *oszlāt* ~ *oszlatik*: BécsiK. 16₁₀: „hog nē adatnanac [...] ɔ fèlèfégéc ozlatba” = ‘ne darentur [...] uxores eorum in divisionem’ ~ BécsiK. 144₂₈: „Megozlato te orzagod” = ‘divisum est regnum tuum’; MünchK. 38_{va25}: „z ha ha3 ɔnɔ bēne nē alhat megozlat̃ic a ha3” = ‘Et si domus super semetipsam dispertiat̃ur, non potest domus illa stare’; Szathm: Cent. 99: „Kūlomb kūlomb reszekre oszlatik az ecclesia” (NySz.) | *szántat* ~ *szántatik*: MünchK. 2_{ra38}: „Az žantat ke·(a3 è vilag) A io mag ke a3oc a3 o3zagnac fiay” = ‘Ager autem est mundus. Bonum vero semen, hi sunt filii regni’ ~ BécsiK. 250₁₂: „Azert è-tù űgètèkert Syon me3zantatic mōnal mēzɔ” = ‘Propter hoc, causa vestri, Sion quasi ager arabitur’ | *vallāt* ~ *vallatik*: BécsiK. 60₁₃: „... fēmit nē alaitom èn magam vallatomat” = ‘nihil me habere puto’; AporK. 55: „Meg foglalluk ò orcaiat vallatban” = ‘praeoccupemus faciem eius in confessione’ (NySz.) ~ BécsiK. 201: „Valobizon vr bēzedenēc letèle ɔ erdemere valatic” = ‘Porro factum esse sermonem Domini ad meritum eius refertur’ | *emésztet* ~ *emésztetik*: AporK. 4: „emeztetben” (NySz.), Felv: SchSal. 21: „A must mozd̃it emésztet̃et” (NySz.) ~ BécsiK. 163₁₆: „Es allapic a fenes földɔn z megēmèzèt̃ic ɔ kèzèbèn” = ‘et stabit in terra incl̃yta et consumetur in manu eius’ | *énèklet* ~ *énèkletik*: BécsiK. 264: „A· getrèlm̃ɔl kèdeg az enèklèt-bèn vgmond” = ‘De passione autem in cantico, ubi dicit’ ~ BécsiK. 248₄: „z enec edeffeggèl eneclet̃ic” = ‘et cantabitur canticum cum suavitate’ | *eresztet* ~ *eresztetik*: BécsiK. 101₂₅: „z mègholtanac a metɔl gono3b fèzèlmèc-bèn z èhlègbèn z to3bèn z akièzèt̃èt-bèn” = ‘et mortui sunt in doloribus pessimis, in fame et in gladio, et in emissione’ ~ BécsiK. 125₆: „... azon vđɔbèn èrèztèt̃ic az ego tūznēc kēmencèiebè” = ‘eadem hora mittetur in fornacem ignis ardentis’ | *gerjesztet* ~ *gerjesztetik*: BécsiK. 129₃₈: „Es ninL a may vđɔbèn [...] fem aianlat fem geriezèt̃èt” = ‘Et non est in tempore hoc [...] neque oblatio neque incensum’ ~ BécsiK. 27₁₅: „[...] iftèn nem vgā fenègèt mèt èmber. fem gèzièztèt̃ic hazagza” = ‘non [...] Deus sic comminabitur, neque sicut filius hominis ad iracundiam inflammabitur’ | *himlet* ~ *himletik*: BécsiK. 19₂₃: „[...] mègfozdolanac ɔ v3ochoz iftènèchez a himlètɔl mèl̃bè èlhimlèt̃tèk vala” = ‘reversi ad Dominum Deum suum, ex dispersione, qua dispersi fuerant’ ~ BécsiK. 315₇: „[...] èlhimlèt̃nɔ a iuhoc” = ‘dispergentur oves’ | *kellet* ~ *kelletik*: AporK. 72: „Meg emlekeziel vr mv rollonk te nepeidnek io kelleteben” = ‘in beneplacito populi tui’ (NySz.) ~ BécsiK. 52₁₃: „[...] mèt ɔnèkic kèllèt̃ik vala” = ‘ut eis placuerat’ | *kenet* ~ *kenetik*: BécsiK. 45₁₀:

„Q o2éaiat mégkèntè kènettèl” = ’Unxit faciem suam unguento’ ~ BécsiK. 6₃: „Azèt molgalmeg z kènnèffèlmeg” = ’Lavare igitur, et ungere’ | *késértet* ~ *késértetik*: BécsiK. 28₂₄: „[. . .] kic kéleztètèkèt nē fogattanac” = ’qui tentationes non susceperunt’ ~ BécsiK. 88₁₉: „[. . .] hog iltèn èllē kéleztètètèl vionod” = ’quod contra Deum pugnare tentaveris’ | *kezdet* ~ *kezdetik*: BécsiK. 73₁: „Es èz kèzdèt vala a ki hizhèttètèt zozzèlbèn” = ’Hoc quoque principium erat in editione vulgata’ ~ BécsiK. 109₉: „It kèzdètèc [. . .] epiftulanac exemplara . . .” = ’Incipit exemplar epistolae’ | *lelet* ~ *leletik*: BécsiK. 268: „[. . .] ha bètèg lènd z hidèg lelèteckèl hēueitezèndic” = ’si aegrotus et aestuans febribus’ ~ BécsiK. 310₁₀: „z nem lelètèc hèl o bènec” = ’et non invenietur eis locus’ | *mértéklet* ~ *mértékletik*: Felv: SchSal. 17: „A tiszta vérbűl álló termézetnek mertékletirűl” (NySz.) ~ BécsiK. 214: „z a földnèc mèddòfege mer-teclètèc auag forbatlatic [me] barmoknac fokaffagual” = ’et sterilitas terrae compensatur pecorum multitudine’ | *rejtet* ~ *rejtetik*: FestK. 11: „. . . rey-tethymbeel . . .” (TESz.) ~ BécsiK. 282₅: „Holual vilagoffagba agga o itelètèc z nem rèitètèc èl” = ’mane iudicium suum dabit in lucem, et non abscondetur’ | *teremtet* ~ *teremtetik*: BécsiK. 46₁₇: „Te nèkèd zolgallon te mēden tēzem-tètèd” = ’Tibi serviat omnis creatura tua’ ~ BécsiK. 46₁₇: „èzèztètètèd te zèllètèdèt z tēzemtètènc” = ’misisti spiritum tuum, et creata sunt’ | *töret* ~ *töretik*: MünchK. 43ra₂₁: „mèt èmbezn’ bèlöl žüuebol ža2maznac gonož gōndolatoc / tōzueñ tōzètèc paraznafagoc golkoffagoc” = ’Ab intus enim de corde hominum malae cogitationes procedunt, adulteria, fornicationes, homicidia’ ~ BécsiK. 230₉: „Mikèt a· buza meg tōrètèc a· roftaban” = ’sicut concutitur triticum in cribro’.

Úgy gondolom, elég tekintélyes számú (majdnem negyedszáz, pontosan 24) adat ez, s mindenképpen elégséges annak bizonyítására, ami fentebb már szóba került, vagyis, hogy a felsorolt *-at*, *-et* változatú, nyílt véghangzós nomen actionis jelentésű nomen deverbálék alakilag mindig egyeznek az ugyanazon igetőből képzett *-atik*, *-etik* végű szenvedő igealakokkal.

Kérdés, hogy ez a teljes alaki egyezés csupán véletlen-e, vagy pedig valamilyen, eddig rejtett oka van. Ha fölteszük, hogy a *kezdet* ’principium’ jelentésű névszói származékok nem merő véletlenségből egyeznek alakilag az ’incipit(ur)’ jelentésű *kezdetik*-féle szenvedő igealakok *kezdet*-tövével, akkor még arra is gondolhatnánk, hogy a kétféle funkciójú *kezdet* származék a *kezd*-igének végső soron esetleg azonos eredetű származéka. Ennek a föltevésnek azonban ellene mond az, hogy a ’principium’ jelentésű *kezdet* *-t*-je névszóképző, az ’incipit(ur)’ jelentésű *kezdetik* *-t*-je viszont a szenvedő ige képzője. Hogyan képzelhető el, hogy e kétféle származék mégis azonos eredetű? Erre is van azonban magyarázat, ha a rokon nyelvek szenvedő szerkezeteire is kitekintünk.

3. Egybevetéseinket kezdjük az ilyen szempontból eddig még figyelembe nem vett finn szenvedő szerkezetek elemzésével. A finn *sanoa* ’mondani’ ige *sano-* tövéből a *-tta*, *-ttä* ~ *-ta*, *-tä* szenvedő képzővel képezhető a *sano-tta* ~ *sano-ta*- szenvedő fő. Ebből a ’mondatik’ jelentésű jelentő mód jelen idejű *sano-ta-an* szenvedő igealakot úgy szerkesztjük meg, hogy a pass. tőnek a gyenge változatához a csupán az egyes szám 3. személyben használatos *-n* személyragot függesztjük (vö. PAPP ISTVÁN, Finn nyelvtan. ²1958. 94).

Számunkra rendkívül tanulságos ennek az *-n* személyragnak az eredete. Közismert, hogy ez a rag az eredetibb **-hen* (< **-zen*) alakból származik, amely viszont azonos a (sg. pl.) 3. személyű *b i r t o k o s* személyjellel (~ rag-

gal). Eszerint a fenti 'mondatik; dicitur' jelentésű finn *sanotaan* korábbi *sano-ta-hen < *sano-ta-zen alakból eredeztethető (vö. HAKULINEN, L., Handbuch der finn. Sprache. 1957. 1. Bd. 174). Ebből viszont az következik, hogy a szóban forgó finn szenvedő szerkezet hajdani előzményei kezdetben olyasféle birtokviszonyt fejezhettek ki, amelyben az igető által kifejezett tevékenység (közelebbről meg nem határozott) harmadik személyhez, illetőleg személyekhez kapcsolódik, vagyis a *sanotaan*-félék ősi mintáinak jelentése kezdetben 'mondásuk' ~ 'mondása' lehetett.

Ha mármost arra gondolunk, hogy a XVI. századig nyelvünkben a *mondás*-féle nomen actionis jelentésű származékokkal párhuzamosan a hasonló funkciójú *mondat*-félék is járatosak, sőt teljesen közkeletűek voltak (a BécsiK.-ben az Adattár szerint 142 -at, -et-es származék ellenében csak 129 -ás, -és képzős alakulat található!), mint ez fentebb is szóba került, akkor arra a felismerésre juthatunk, hogy a finn *sanotaan*-féle szenvedő szerkezetek mai szó szerinti magyar tolmácsolata, az említett 'mondásuk' az ómagyar korban 'mondatuk' lett vagy lehetett volna.

Okoskodásunk menetében eddig haladva most már azt kérdezhetjük, hogy az így elibénk került ómagyar *mondatuk* tolmácsolat nem hozható-e kapcsolatba a finn *sanotaan*-nak jelentése szerint megfelelő mai *mondatik* szenvedő igealakokkal. Mert ha igen, akkor a finn és magyar passzív szerkezetek felépítése tökéletes párhuzamot mutatna.

Hogy erre az éppen nem érdektelen kérdésre megnyugtató választ adhasunk, induljunk ki olyasféle szenvedő mondatok elemzéséből, mint a *hal főzetik, a munka kezdetik*. A *főzet* a XV. században még nem 'egy főzésre való étel', hanem 'főzés; coctio; das kochen' jelentésben szerepelt; vö. MünchK. 5: „S. Janos olayban főzete” (idézi és magyarázza D. BARTHA i. m. 78). Ennek megfelelőleg ebben a korban azt, hogy 'a hal az ő főzésük eredménye, az ő főztjük', valahogy így mondhatták volna *[az] *hal főzetők*, s ugyanígy *a munka kezdetik* ekkori megfelelője *[az] *munka kezdetők* lehetett volna. Tudjuk azonban, hogy a többes számú 3. személy -uk, -ük, -juk, -jük ragjának ósmagyar-ómagyar hangalakja -*ëik* > -*ék* ~ -*ik* > -*ik* lehetett (vö. HB.: *cuzicun* 'közükön', N. *házik*), s csak ebből lett labializálódással -*ük*, illeszkedéssel pedig -*uk* (HB.: *turchucat*; vö. BERRÁR, TörtMondt. 45). Eszerint viszont a szóban forgó *főzetük, kezdetük*-félék ósmagyar-ómagyar kori előzménye is **főzetik, *kezdetik* lehetett. Ezek az alakok pedig teljesen megegyeznek a *főz*, illetőleg *kezd* ige ma is használatos jelen idejű jelentő módú szenvedő egyes számú 3. személyű alakjaival.

Eddigi vizsgálatainknak tehát az a meglepő eredményük, hogy a finn és a magyar szenvedő szerkezetek alaktanilag és jelentésstanilag egymásnak lényegileg megfelelnek, s hogy ennek alapján a magyar szenvedő igék ragozásában szereplő -*ik* egyes számú 3. személyű rag eredete szerint az -*uk, -ük* birtokos személyraggal egyeztethető.

4. Más nyelvcsaládok nyelveiben is vannak példák arra, hogy a szenvedő szerkezet ilyen eredetű. Különösen tanulságosak ilyen szempontból az óperzsa és az óörmény passzívum kialakulására vonatkozó legújabb vizsgálatok eredményei. Az óperzsa feliratok szövegében ilyen mondatok olvashatók: *ima tya manā krtam* 'ez, amit én tettem', *tya manā krtam* 'amit én tettem' (idézi: BENVENISTE, É., Problèmes de linguistique générale. Paris, 1966. 177–8). Ezekben *ima* 'íme, ez', *tya* 'ami(t)', *manā* az *adam* 'én' személyes névmás egyes számú dativusa, illetőleg genitivusa, *krtam* 'factum' pedig a *kr*-(~*kar*-)

'facere; tenni' jelentésű ige passzív jelentésű participium perfectumának egyes számú semleges nemű nominativusi alakja. Mint BENVENISTE (i. m. 179) kimutatja, ez a szenvedő jelentésű szerkezet valójában birtokviszonyt fejez ki. Azt ugyanis, hogy 'mihi filius est', az óperzsában így mondták volna: *manā puça astiy (itt: *manā* 'mihi; nekem', *puça* 'filius; fiú', *astiy* 'est; van'). Ennek megfelelőleg a fenti *tya manā krtam* szó szerinti, eredetibb jelentése a. m. 'quod mihi factum (est)', magyarul kb. 'ami nekem tétetett', vagyis cselekvő szerkezetté átalakítva 'quod ego habeo factum' (franciául: 'que j'ai fait', olaszul 'che io ho fatto', spanyolul 'que he hecho', magyarul 'amit én tettem'). Számunkra ebből az a lényeges, hogy az óperzsában a bevégzett cselekvést (a perfectumot) mint a cselekvő személy birtokát, tulajdonát fejezték ki. Magától értetődik, hogy az ilyen szerkezetekben transzformáció jön létre: a cselekvésre utaló passzív jelentésű participium (*krtam* 'factum') alanyesetbe kerül, a cselekvő személyre utaló névmás pedig dativusba (*manā krtam* 'mihi factum').

Lényegében ugyanezt figyelhetjük meg az óórményben is, ahol a birtokviszonyt az 'est eius' szerkezettel fejezték ki; vö. *nora ē handerj* 'eius est vestimentum', 'neki van ruhája', ahol *nora* a *na* 'is; ő' jelentésű névmás genitivusa, *ē* 'est', *handerj* 'vestimentum; ruha'. Ennek megfelelőleg olyan, befejezett cselekvésre utaló mondatok jelentése, mint *nora ē gorceal* 'habet factum', eredetileg a. m. 'eius est factum', *gorceal* ugyanis nem más, mint a *gorc*- 'facere; tenni' jelentésű ige tőnek az -*eal* participiummal képzett alakja (vö. BENVENISTE i. m. 182–3).

A legújabb kutatások nyomán kiderült, hogy más indogermán nyelvekben sem ismeretlenek az olyan mondat szerkezetek, amelyekben az ige tőből képzett, eredetileg nomen actionis → acti jelentésű, szenvedő értelművé formálódott névszói származékok mellett az ágens birtokos esetben áll, így a tocharban, az óindben, valamint a balti nyelvekben is (vö. K. H. SCHMIDT: IdgF. LXVIII [1962.], 234 kk.). Ilyen szerkezet az óindben a következő: *sarvam jitaṃ devānām āsit* [...] *etasya* [...] *sarvaṃ jitaṃ bhavati* 'to the gods [...] and he was conquered [...] all is conquered by him' (idézi: J. GONDA, Remarks on the Sanskrit Passive. Leiden, 1951. 14); latinul szó szerint így volna: 'omne conquisitum deorum (gen.) erat [...] eius (gen.) [...] omne conquisitum est', vagyis 'minden eléretett az isteneknek; neki minden elérhetővé válik'. Ezekben tehát a *devānām* 'deorum', *etasya* 'eius' genitivusi alakok jelölik az ágenst, míg a szenvedő értelmű *jitaṃ* 'conquisitum; megszerzett' a folyamat eredményére utal.

Ugyanígyen genitivus auctoris (mely eredetileg persze possessivus) állhat a lettben is a szenvedő értelmű nomen deverbale (= múlt idejű passzív igenév) mellett; vö. *dziēšma mana padziēdāta, neba mana darināta* 'das Lied ist von mir gesungen, nicht aber von mir verfaßt worden' (J. ENDZELIN, Lettische Grammatik. Heidelberg, 1923. § 398; idézi: K. H. SCHMIDT: IdgF. LXVIII [1963.], 4), ami latinul szó szerint így volna 'carmen mei (gen.) cantatum, non mei compositum', vagyis 'a dal az én énekletem, nem az én szerzetem (szerzeményem)'. Itt *mana* 'mei' genitivus auctoris-ként jelöli az ágenst.

Rendkívül tanulságos, hogy ugyanilyen szerkezetek a lettel szomszédos területeken beszélt észtnben is akadnak; vö. *sē on minu pestud* 'das ist von mir gewaschen', *sē on mu lapse leitud* 'das ist von meinem Kinde gefunden' (F. J. WIEDEMANN, Grammatik der ehstnischen Sprache. St. Pétersbourg, 1875. 466; idézi SZEPESY GYULA: MNyTK. 47. sz. 20); ezek közül az első mondat latinul szó szerint így hangzanék: 'id est *m e i* lavatum', ahol *minu* 'mei' szintén geni-

tivus auctoris. További kutatásokat igényelne annak kiderítése, hogy a lett nyelv areális hatására alakult-e ki az észten a fenti szerkezet, vagy pedig ettől független, belső, finnugor alapú fejlemény.

Hogy az *isten-adta*-féle attributív szerkezetekben az ágenst számos finnugor nyelvben ugyanilyen genitivus auctoris (< possessivus) jelöli, azt már régóta tudtuk. A legvilágosabban a finnben s más keleti-tengeri finn nyelvekben tűnik ez ki; vö. *isän ostama hatu* 'az apa vette kalap', szó szerint a. m. 'az apának a vevése kalap', ahol *ostama* az *osta-* 'venni' ige-tőből *-ma* képzővel alkotott, szenvedő értelmű igenév, *isän* pedig az *isä* 'apa' névszó genitivusa (vö. SZEPESY i. m. 9). Hasonló szerkezetekben — bár nem kötelezően — a cseremiszenben is áll(hat) genitivus, a mordvinban szintén. A balti-finn nyelvekben az ágenst ilyenkor nemcsak a genitivus, hanem az allativus is jelölheti (vö. i. m. 17—21).

A mai lappban, mint ismeretes, szintén közkeletűek az olyan participiális szerkezetek, amelyekben az ágensre genitivus utal (vö. uo. 31), de a szenvedő jelentésű ige-nevek mellett az illativus is kifejezheti az ágenst (vö. W. SCHLACHTER, *Der Agens-Illativ beim Passiv des Lappischen: Nachrichten der Ak. der Wiss. in Göttingen. I. Phil.-hist. Klasse 1966. Nr. 9.*).

A vogulban a szenvedő értelmű állítmányi szerepű *-im*. képzős ige-nevek mellett az ágenst lativus jelöli; vö. É. *ūsä ul'än tajimē* 'városa tüztől van fölémészte' (idézi: Sz. KISFÁL MAGDOLNA, *A vogul igenév mondattana. Bp., 1966. 286.*).

Az altaji nyelvekben is közkeletűek az olyan szenvedő szerkezetek, amelyekben az ágenst genitivus (auctoris) jelöli; vö. mong. *baγšijin bičigsen bičig* 'letter written by the teacher', vagyis 'a tanító írta levél', latinul így volna: 'magistri scriptae litterae'; (más hasonló példával együtt idézi: D. R. FOKOS-FUCHS, *Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft. Wiesbaden, 1962. 100.*).

Három nyelvcsaládban: az uráliban, altajiban és az indoeurópaiban is bőven akadnak tehát példák arra, hogy a szenvedő szerkezetekben az ágenst mint a végbemenő folyamat birtokosát jelölik.

5. Próbáljuk most kielemezni a fenti finnugor, indogermán és altaji szerkezetek közös vonásait. Induljunk ki abból, hogy számos nyelvben, így a latinban és a magyarban, sőt bizonyos esetekben a finnben is az általános alanyt a (többes vagy egyes számú) 3. személy fejezheti ki: (*ezt*) *mondják* ~ lat. (*hoc*) *dicunt* ~ *dicitur*, finn *sanotaan* (pass.) A transzformációs nyelvtan hívei hangoztatják, hogy a szenvedő szerkezet nem más, mint egy-egy cselekvő szerkezet átalakításával létrehozott vagy létrehozható kifejezés. Eszerint az *a szót mondják* cselekvő szerkezetnek az *a szó mondatik* transzformációval létrejött megfelelője, ugyanúgy a latinban is: *verbum dicunt* → *verbum dicitur*; a finnben ugyanígy: *sanat sanovat* 'a szót mondják' → *sana sanotaan* 'a szó mondatik'. Legyen *N* ezekben az alanyként, illetőleg tárgyként is szereplő névszó jele, *V* az igéé, *nom.* az alanyeseté, *acc.* a tárgyeseté, *act.* a cselekvő alakok, *pass.* pedig a szenvedő igealakok jele. Ennek megfelelőleg a cselekvő szerkezet szimbóluma $N_{acc.} + V_{act.}$, a szenvedőké pedig $N_{nom.} + V_{pass.}$, lehet. Ez az ábrázolásmód jól mutatja, hogy az a névszó, ami a cselekvő szerkezetekben tárgyesetben áll, az ezekből transzformálható szenvedő szerkezetekben alanyesetbe kerül.

Menjünk azonban tovább egy lépéssel. Ha a latin jelen idejű *verbum dicitur* szenvedő szerkezet múlt idejét képezzük, a *verbum dictum est* 'a szó monda-

tott' kifejezést nyerjük. Ismeretes azonban, hogy az itt szereplő *dictum*, mely múlt idejű, szenvedő jelentésű igenév, 'mondás' értelemben főnévként is használatos, ugyanúgy, mint az eredetileg szintén igenévi eredetű *factum* is, amelynek jelentése 'tett, cselekvés', vagyis 'ami megtéetett'; *dictum* ugyanígy eredetileg 'ami mondatott', majd → 'mondás'. Ezt tudva természetesnek találjuk, hogy a *verbum ab eis dictum est*-féle szenvedő szerkezetek a latinban birtokos szerkezettel is kifejezhetők: → *verbum eorum dictum est* 'a szó az ő mondásuk', vagyis 'a szó az, amit ők mondtak'. A fentiek alapján aligha lehet kétséges, hogy olyan mai szenvedő szerkezeteinkben, mint *a szó mondatik*, a *mondat* eredetileg szintén 'dictum' jelentésű, igenévi eredetű, nomen deverbale volt, s így [a] *szó mondatik* valamikor azt jelenthette '[a] szó [az ő] mondásuk'. Az -ik személyrag tehát szenvedő igéink egyes szám 3. személyű jelentő mód jelen idejű alakjain, éppúgy, mint a finnben is, végső soron azonos eredetű a (többes számú) 3. személyű birtokraggal.

De még tovább is mehetünk. A *verbum est eorum dictum* 'a szó az ő mondásuk' latin mondatban a birtokviszonynak olyasféle kifejezését látjuk, mint amilyen a magyarban is közkeletű: a birtokszó (*verbum* 'szó') itt alanyesetben áll. Mivel azonban a latinban a birtokviszonyt általában a *habeo* igével fejezték ki, a fenti kifejezést transzformálva inkább ezt mondták: *verbum habent dictum*, szó szerint 'a szót mint mondtukat bírják'. Ismeretes, hogy az efféle szerkezetek folytatásai a neolatin nyelvekben a tranzitív igék összetett múlt idejű cselekvő alakjai; vö. ol. *hanno detto la parola*, fr. *ils ont dit la parole*, sp. *han dicho la palabra*. A germán nyelvekben ugyanez a fejlődés ment végbe; vö. ném. *sie haben das Wort gesagt*; ang. *they have said the word*.

Az indogermán nyelvek e múlt idejű összetett igealakjainak fenti fejlődésmenetét elemezve és magyarázva BENVENISTE (i. m. 200) helyesen állapítja meg, hogy az ezekkel alkotott szerkezetekben a cselekvés mint a cselekvő személy birtoka, a cselekvő személy pedig mint az elvégzett cselekvés birtokosa fejeződik ki. Mivel pedig ezek latin előzményeiben, a *verbum est eorum dictum*-féle szerkezetekben a *dictum* eredete szerint ugyanaz a szenvedő értelmű igenévi származék, mint a *verbum est ab eis dictum*-féle szenvedő szerkezetekben, nyilvánvaló, hogy e cselekvő és szenvedő szerkezetek mint egymás transzformációi szorosan összefüggnek egymással.

Aligha lehet kétséges, hogy lényegében ugyanilyen kapcsolat fűzi össze a magyarban az olyan jelen idejű szenvedő szerkezeteket, mint *a hal főzetik*, az olyan múlt idejű mondat szerkezetekkel, mint *a halat ők főzték*. Ezek közül is az elsőben, mint a fentiekből kitűnhetett, a *főzetik* eredetileg azt jelentette, hogy 'főzetük', s így ezek is a cselekvést mint a cselekvő személy birtokát jelölték. Nagyon valószínű azonban, hogy nemcsak a 'coctio; coctum' jelentésű *főzet* azonos eredetű a *főzetik*-féle szenvedő igealakok *főzet*-tővével, hanem a *főz* múlt idejű *főzött* alakja is. Erre a joggal föltehető kapcsolatra már korábban is utaltak (vö. BERRÁR i. m. 24). Az is közismert, hogy -t, -tt képzős igeneveink cselekvő és szenvedő értelemben egyaránt közkeletűek. Hogy az egyes mondat szerkezetekben cselekvő vagy szenvedő jelentésben szerepelnek-e, az az igei alapszó jelentésétől függ (vö.: KÁROLY SÁNDOR: *NytudÉrt.* 10. sz. 113; D. BARTHA i. m. 97). Az említett *főzet*- és *főzött* alakok tehát végső soron minden bizonnyal azonos eredetűek. Mégis, a jelek szerint alaki elkülönülésük az ómagyar korban már teljesen végbement.

A fentebb idézett s alakilag mindig egyező -at, -et végű nomen deverbalek és szenvedő ige-tövek nyílt tövéghangzójával ellentétben ugyanis ugyanezen

igék *-t*-vel képzett múlt idejű alakjaiban és melléknévi igeneveiben zártabbá vált tőhangzót találunk; vö. *adat* ~ *adott*; *alítat* ~ *alított*, *hallat* ~ *hallott*, *irtat* ~ *irtott*, *mondat* ~ *mondott*, *osztat* ~ *oszlott*, *szántat* ~ *szántott*, *emésztet* ~ *emésztött*, *eresztet* ~ *eresztött*, *gerjesztet* ~ *gerjesztött*, *kället* ~ *kellött*, *kezdet* ~ *kezdött* stb. Az is előfordul, hogy az utóbbiak elvesztik tőhangzójukat; vö. *lelet* ~ *lett*, *töret* ~ *tört*, *falat* ~ *falt*, *fonat* ~ *font*, *gondolat* ~ *gondolt*. Ez az alaki elkülönülés a funkcióbeli különbség kifejezését teszi lehetővé, mint oly gyakran, más, hasonló esetekben is.

6. Szenvedő igeragozásunk eredetének fenti magyarázatához KLEMMÉ áll legközelebb. Történeti mondatlanunk e jeles kutatója már 1942-ben az *-at*, *-et* szenvedő igeképzőt a *-t* képzős múlt idejű melléknévi igenévből származtatta (Melich-Eml. 191). Ez a magyarázat a fentiek szerint lényegében véve elfogadható, mivel e melléknévi igenévünk képzője, mint fentebb láttuk, végső soron azonos eredetű az *-at*, *-et* végű nomen deverbális képződésével. KLEMM-nek azonban még nem tűnt fel, hogy az említett szenvedő igeképzőnk előtti tővégi magánhangzó mindig nyíltabb, mint a neki megfelelő melléknévi igenév tőhangzója, s hogy ugyanekkor a szenvedő alakok *-at*, *-et* képzője mindig egyezik a velük párhuzamosan használatos nomen deverbális képzőjével. Tévedett KLEMM abban is, hogy a *főzetik*-félék *-ik* ragját olyan agglutinált személynév-mástóból származtatta, amely eredetileg az alanyt fejezte ki (i. m. 190). A fentiek szerint ugyanis az az *-ik*, akárcsak a megfelelő finn szenvedő igealakok *-n* ragja is, a többes számra utaló birtokos személyragból keletkezett, s így eredetileg nem a mondat alanyára, hanem a cselekvő személyre, mint a cselekvés birtokosára utalt. KLEMM szerint (uo.) arra is lehetne gondolni, hogy az *-ik* személyrag, mint PAIS (MNY. XXVII, 142) és JUHÁSZ JENŐ (MNY. XXXV, 284) gondolta, az *-ék* deverbális névszóképzővel azonos. A fentiek értelmében ez éppúgy tarthatatlan magyarázat, mint MÉSZÖLYnek az a mindmáig többnyire elfogadott nézete, amely szerint a visszaható és szenvedő ragozás *-ik* ragja az *ők verik*-félékben szereplő *-ik*-kel azonos (NYK. LI, 12). MÉSZÖLY szerint a visszaható és szenvedő ragozás *-ik*-je nyelvünk fejlődésének abban az ősi szakaszában jött létre, amikor a *-t* tárgyrag még nem volt meg, s amikor ezért még nem tudtak különbséget tenni az a *kenyér törik* és az a *kenyeret törik*-féle mondatok között, mivel addig csak az előbbieket lehettek járatosak. Amikor azonban megjelent a *-t* tárgyrag, az utóbbi mondatok is feltűntek. Alaki elkülönüléssel ettől fogva az (a) *kenyér törik*-félékben az (a) *kenyér* alanyként, a *törik* pedig visszaható igeként kezdett szerepelni, míg az (a) *kenyeret törik*-félékben az (a) *kenyeret* tárgy lett, a *törik* pedig tárgyas ragozású többes 3. személyű alak. A tárgyrag azonban nyelvünkben, mint erre nemrégiben már KÁROLY SÁNDOR (ÁltNyelvTan. V, 208) is helyesen utalt, aligha újabb eredetű, mint a szóban forgó *-ik*, s vele együtt a szenvedő igeragozás is.

Ami mármost íkes igéink *-ik* ragját illeti, ennek eredetét az eddigi közelebbi magyarázatoktól eltérőleg képelem. Kétségtelen, hogy a szenvedő és visszaható igeragozás *-ik* ragja szorosan összefügg egymással, s az is bizonyos, hogy ezek kiformalódásában hasonló mondatbeli funkciójuknak fontos szerepe volt. Mégis, szerintem figyelembe kell venni, hogy a *töretik*-féle szenvedő igealakok lényegesen különböznek a *törik*-féle visszahatóktól. Amazokban ugyanis, mint fentebb láttuk, az *-ik* végződés, mely eredetileg birtokos személyrag volt, a közelebbiről meg nem nevezett cselekvő (ágens) személyre utalt. Ezzel szemben a *törik*-féle visszahatókban semmi nyoma sincs efféle vonatkozásnak,

ezek ugyanis a folyamatot önmagában, külső behatás nélkül végbemenő történésként fejezik ki. Ugyanígy van ez a finnben is, ahol a szenvedő szerkezet cselekvő személytől előidézett folyamatra utal (*ovi avataan* 'az ajtó kinyitattik'; akkor mondják, ha valaki kinyitja az ajtót), míg a visszaható igével kifejezett történést személyes cselekvő nélkül végbemenőnek is lehet tekinteni (*ovi aukeaa*, vagy *ovi avautuu* 'az ajtó kinyílik < esetleg a szélviharban >'; vö. STIPA: MSFOu. 121. sz. 37). Már többen megállapították, hogy a magyarban ugyanilyen különbséget érzünk a szenvedő és visszaható igealakokkal kifejezett történés körülményeit illetően (vö. KLEMM, TörtMondt. 60–1). Ha viszont olyan szenvedő szerkezetekben, mint *az ajtó kinyitattik*, az *-ik* eredetileg a cselekvő személyre utalt, olyan visszaható igével kifejezett szerkezetekben, mint *az ajtó kinyílik*, az *-ik*-nek nem lehetett hasonló szerepe. Szerintem nem is volt soha. Ez az *-ik* ugyanis minden bizonnyal csak később idomult alakilag a szenvedő igék *-ik*-jéhez. Ennek az *-ik*-nek *-k* eleme eredetileg nem birtokos személyrag volt, hanem deverbális nomenképző, mégpedig ugyanaz, mint amit a *hajlok* ~ *hajlék*-féléken is látunk. Az így képzett származékok, mint tudjuk, általában a cselekvés eredményét jelzik, nomen actiként (pl. *maradék*, *keverék*, *hasadék*), de jelölhetik a cselekvés eszközt is, nomen instrumentiként (pl. *boríték*, *agगतék* 'fogás'; vö. D. BARTHA i. m. 71–2). Ennek a képzőnek a *-k* eleme uráli **-kk*-ból származtatható, s megfelelői számos rokon nyelvben megtalálhatók, s gyakran a cselekvés nevének a megjelölésére (mint nomen actionisok) is használatosak; vö. észt *tulema* 'kommen' > *tulek* 'das kommen' (vö. GYÖRKE, Wortbildungslehre 10).

Fontos mármost, hogy a balti-finn nyelvek visszaható igéinek *-k* elemét ugyanezzel a képzővel azonosítják. Az észt *saadakse* 'kapatik' > 'kapnak', *tullakse* 'jövetik' → 'jönnek'-félék, mint tudjuk, a szenvedő igeragozás jelentő módú jelen idejének egyes szám 3. személyű alakjai (*saa*- igető + *-da* passzívumjel + *-k* eredetileg reflexivumjel + *-se* 3. személyű személyrag). A vót, a vepsze és az említett észt reflexivumokat figyelembe véve joggal teszük föl, hogy a 'kapatik' → 'kapnak' jelentésű finn *saa-da-an* szenvedő igealakban is megvolt hajdan ez a *k* elem (< **saa-da-ksen*), mely a jelen idő jelévé adaptálódott, de az imperfectum alakjainak hatására később a finnben eltűnt. E. N. SETÄLÄ azonban már 1887-ben kimutatta, hogy a finnugor nyelvek legtöbb időt jelölő képzőeleme eredetileg nomen deverbale volt (vö. JSFOu. 2. sz. 171; idézi STIPA: MSFOu. 121. sz. 22), s azt is tudjuk, hogy a magyarban is a *kapo-k*-félék *-k* személyragja végső soron a fenti finnugor *-k* nomen deverbale képzőből származtatható ősi praesens-jel (vö.: SÁMSON: MNy. XLVII, 229; BÉRBÁR i. m. 53). Ugyanez a **-k* elem szerepelt hajdan deverbális névszóképzőként olyan nomen agentis jelentésű finn származékokban, mint *ote* (< *ote* < *otek*) 'fogás, megragadás': < *ottaa* 'vesz, fog'), *hanke* 'vállalkozás': < *hanke* < *hankke*; < *hankkia* 'szerez, készül(ődik)' stb. Az így létrejött származékok a finnben olyan történésre is utalhatnak, amelynek előidézője (ágense) nem személy, vö. *enne* eredetileg 'was vorhergeht', vagyis 'ami történik' → 'Vorzeichen, Omen'; '(elő)jel, hírnök' (< *ennättää* 'ráér, (el)jut, elérkezik, odaér'), *este* 'Hindernis; akadály, gát' (< *estellä* 'akadályoz'), tkp. 'ami megsemmisít'; vö. L. HAKULINEN i. m. I, 131–2). Ugyanezzel a finnugor eredetű *-k* képzőelemmel alakult szintén nomen actionis jelentésű *játték* szavunk is, amelynek N. *jácék* alakja is van (vö. MTsz., TESz.). De amiként e *jácék* mellett megtalálható az ikés ragozású *játszik*, ugyanígy van a névszói *hajlék* mellett *hajlik*, *rejték* mellett *rejlík*, a 'kicsévelt szalma' jelentésű *tőrek* mellett *törík*; vö. még

hulladék ~ hullik, váladék ~ válik, folyadék ~ folyik, aszalék ~ aszik, fonadék ~ fonódik, szövedék ~ szövődik, ivadék ~ ívik, omladék ~ omlik, bomladék ~ bomlik, torladék ~ torlik stb. Mindezeket figyelembe véve joggal hihetjük, hogy ikes igéink eredetileg olyan történés nevei voltak, amely ágens közreműködése nélkül, önmagában vagy ismeretlen és figyelembe nem vett ágens révén ment végbe.

Bonyolult kérdés, hogy a *játék, hajlék*-félék *é*-je milyen eredetű, s hogy ezek hosszú *é*-je-e a korábbi, vagy a *rejték, szándok*-félék illeszkedő rövid magánhangzója (vö. D. BARTHA i. m. 72). Ez számunkra most lényegtelen részletkérdés. Lehetséges, hogy a *játszik*-féle ikes igék *i*-je korábbi *é*-ből lett (vö. *játék*), vagy korábbi *e*-ből (vö. *törek* fn. ~ *török, törik*). Annyi bizonyos, hogy az *-ik* forma megszilárdulását és állandósulását a szenvedő igeragozás *-ik*-je segítette elő.

Érdekes, hogy az *-ik* ragot már korábban is a *játék*-féle nomen deverbálékból származtatták (PAIS: MNy. XXVII, 142; JUHÁSZ JENŐ: MNy. XXXV, 284). Hajlik erre némileg KLEMM is, aki szerint a *hajlék*-félék eredeti jelentése 'hajló' lehetett; a fejlődés szerinte ez volt: **(a) fa hajlék → *a fa hajlik* (Melich-Eml. 190 1. jegyz.). KLEMM azonban erre a lehetőségre még csak mellesleg gondolt, s a szenvedő igeragozás *-ik*-jét a visszaható *-ik*-től még nem különítette el.

E kétféle *-ik* végződés eredete a beszélők tudatában később ugyanúgy elhalványult, mint az *egyik, másik, második, jobbik*-félék *-ik*-jének származása. E kiemelő jel, mint tudjuk, szintén azonos eredetű a többes 3. személyű birtokraggal (vö. *egyik → egyikük*, ami voltaképpen későbbi elemisméltlódás).

7. A fenti magyarázat alapján érthetővé válik az is, hogy miért érezzük helyesnek az olyan szenvedő szerkezeteket, mint *a bűnös elítéltetik*, s miért tartjuk helytelennek, illetőleg idegenszerűnek az olyanokat, mint *a bűnös a bíró által elítéltetik*, mint MÉSZÖLY hangsúlyozza (NyK. LI, 13). A finnben is helyes: *talo rakennetaan* 'a ház építtetik', de helytelen volna a **talo rakennetaan rakennusmestarilta* 'a ház az építőmester által építtetik' (vö. STIPA: MSFOu. 121. sz. 37). Vagyis: e két rokon nyelvben mindmáig csak az ágens nélküli, ún. rövidebb passzívum él igazán, mely a legújabb általános nyelvészeti kutatások szerint is minden nyelvben eredetibb és régiebb, mint a hosszabb, vagyis ahol az ágens is szerepel (vö. V. Sz. HRAKOVSKI: Trends in Soviet Theoretical Linguistics. Ed. by F. KIEFER. Dordrecht—Boston, 1973. 73).

A fentiekből az is következik, hogy a szenvedő igealakok a finnben és a magyarban is eredetileg csak az egyes szám 3. személyben lehettek járatosak, s hogy a cselekvés végzőjét ezekben csupán a birtokos személyrag jelölte. A passzívumoknak ez a kifejezése személytelen, s így objektív jellegűvé vált, mivel a cselekvést végző személy a homályban maradt. Ezzel szemben a cselekvő szerkezetekben a cselekvő személye szükségképpen előtérbe kerül, s ezáltal a cselekvésnek személyes, szubjektív jellege domborodik ki. Ennek megfelelően az aktívum a cselekvést világosan személyhez köti, személyessé s verbális jellegűvé teszi, a passzívum viszont mindezt transzformálva a cselekvést elszemélytelenítve, tárgyiassá alakítja, nominális és objektív jellegűvé formálja. Ez a transzformáció tehát mélyreható különbségeket okoz szintaktikailag éppúgy, mint jelentésanilag. Téves tehát az a felfogás, hogy az aktívumból létrejött passzívum az előbbivel minden tekintetben egyenlő értékű. Ezt a legújabb általános nyelvészeti kutatások is hangsúlyozzák (vö. HRAKOVSKI: i. h.).

8. Elég egy pillantást vetnünk a fentebb tárgyalt szenvedő igékre, s máris meggyőződhetünk arról, hogy ezekből a tővéghangzó bármiféle megváltoztatása nélkül képezhetünk műveltető igéket is: *adat* 'adás' : *adat-ik* (*neki valami*) : (*neki*) *adatja* (*országának felét*); *hallat* 'hallás' : *hallatik* (*a szózat*) : *hallatják* (*a szózatot*); *mondat* 'mondás' : *mondatik* (*a szó*) ~ *mondatják* (*a szót*); *szántat* 'szántás' : *szántatik* (*a föld*) : *szántatják* (*a földet*); stb. Kérdés azonban, hogy faktitív igéink műveltető jelentése hogyan alakulhatott ki.

Azt a szintaktikai és jelentéstani transzformációs folyamatot, amelynek során igéink a műveletet mint ennek kezdeményezőjétől kiinduló, de nem közvetlenül általa, hanem valamely közvetett ágens által végzett cselekvést kezdtek jelölni, többféleképpen is próbálták magyarázni. BABOSS R. ERNŐ, éppen negyven esztendeje, a rokon nyelvek tanúságára hivatkozva úgy vélte, hogy faktitív igeeképzőinknek „a szorosabban vett műveltetés, a cselekvésnek mással való végeztetése, semmiképpen sem eredeti jelentése...” (MNyTK. 41. sz. 26). Finnugor nyelvészeink akkor még úgy tudták, hogy a legközelebbi rokon nyelvekben, a vogulban és az osztjákbán, sőt még a votjákbán is a valódi műveltetésre alig van példa, s erre hivatkozott akkor BABOSS is (i. h.). KÁROLY SÁNDOR azonban majdnem harminc évvel ezután (1967-ben) már JE. I. ROMBANGYEJEVA 1964-ben megvédett kandidátusi értekezéséről adott számot, amelynek téziseiből megtudhatjuk, hogy a vogul „a műveltetésnek sokkal több árnyalatát tudja kifejezni, mint a magyar, analitikus szerkezettel való kifejezése pedig egészen produktív” (ÁltNyelvTan. V, 193). Említi KÁROLY a votják nyelv 1962-ben Izsevszkben megjelent nyelvtanát is, amely szerint e nyelvben műveltető ige „majdnem minden tárgyas és tárgyatlan igéből képezhető” (uo.). BABOSS még úgy vélte, hogy azokban a finnugor nyelvekben, amelyekben, mint a finnben és a lappban is, a műveltető jelentés mégis kifejlődött, „alkalmasint másodlagos lehet”, mivel szerinte nehezen képzelhető, hogy „az életéért, önvédelméért, táplálékáért küzdő, magáramaradt kezdetleges ember nyelvében már társadalmi rétegeződést, alá- és fölérendeltséget feltételező finomságokra is akadt volna kifejező alkalmatosság” (MNyTK. 41. sz. 26).

BABOSS fejtegetéseiből ma is helytállónak érzem a cselekvésnek mint okozásnak kétféle módjára való utalást. Való igaz, hogy az olyan eredetileg tárgyatlan igeitövekből, mint *kel-*, *bom(lik)-*, *terem-* *-t* kauzatív igeeképzővel alakult *kelt*, *bont*, *teremt*-féle származékok a *kelés*, *bomlás* stb. egyszerű, közvetlen előidézését jelentik csupán, mivel ezekben „a cselekvés megindító-okozó alanya azonos annak végrehajtójával” (i. m. 29). Az is igaz továbbá, hogy — ezzel szemben, mint BABOSS ugyanitt kifejti — a *mosat*, *írat*-féle, úgynevezett tökéletes műveltetőknél az alany cselekvősége nem közvetlenül hat a tárgyra, hiszen például „a *mosat* esetében a háziasszony cselekvősége nem hat közvetlenül a fehérneműre, hanem csupán a mosónő közvetítésével; az okozó, a cselekvés így *közvetett*” (uo.). Ez a megkülönböztetés szerintem föltétlenül helyes, sőt alapvető és szükséges is. Csak az a kérdés, hogy helyénvaló-e a műveltető igeeképzés kialakulását minden áron olyan ige párok fölvonultatásával szemléltetni, amelyeknek egyike, a képzőtlen, tehát tiszta tőalakú alapige intranszitiv, s csupán ennek *-t* képzős párja lesz tranzitív, amint ez a BABOSS-tól tárgyalt *kél* : *kelt*, *boml(ik)* : *bont*, *terem* : *teremt*-félék esetében történik. FARKAS GYULA, aki 1956-ban kísérelte meg ige, szenvedő és műveltető igéink kialakulásának együttes magyarázatát, szintén a *fest-ik* : *fejt*, *foszl-ik* : *foszt*, *hajlik* : *hajt*, stb.-féle intranszitiv—tranzitiv ige párok föl sorakoztatásával kezdi meg vizsgálódásait, sűrűn emlegetve azokat az alapvető változásokat, amelyek

a finnugor kortól kezdve az ősmagyar koron át őseink életkörülményeiben bekövetkeztek, miközben H. HARTMANN akkoriban megjelent indogermanisztikai tanulmányának (Das Passiv. Eine Studie zur Geistesgeschichte der Kelter, Italiker und Arier. Heidelberg, 1954.) megállapításait követve ismételtén hivatkozik azokra a földöntúli erőkre, hatalmakra, amelyeknek, mint ismeretlen rejtélyes tényezőknek elődeink egyes jelenségek előidézésében állítólag szintén nagy szerepet tulajdonítottak. Szerinte nyelvünkben a passzívumok eredetileg személytelen aktívumok voltak; a *-t* igeképző kauzatív-faktitív jelentése ehhez képest csak másodlagos. Műveltető igéink kialakulását FARKAS arra a korra teszi, amikor a beszélők még mindig hittek ugyan ezekben a földöntúli hatalmakban, de körükben már kialakult egy uralkodó réteg, s velük szemben egy ennél lényegesen nagyobb másik is, a leigázottaké. Ekkor a beszélő, mint uralkodó, már nem volt keze munkájára utalva, mivel nemcsak közvetlen parancsokat osztogathatott, hanem bizonyos műveleteket másokkal is végeztethetett. Csak ekkor történhetett meg szerinte az új műveltető igék személyes vonatkozásúvá tétele, s ezek körének minden olyan ígére való kiterjesztése, amelyek cselekvést jelöltek: *fog-at, fon-at, kér-et, mond-at, rak-at, szúr-at* stb. 'fangen, flechten, bitten, sagen, bauen, stechen lassen' (UJb. XXVIII, 262).

KÁROLY SÁNDOR szerint elvben helyes az az általános nézet, amely szerint a szenvedő igék a műveltetőből eredtek, mivel ezt természetessé teszi „a mindkettőben meglevő közös mozzanat, hogy a mondat alanya nem azonos a cselekvés direkt alanyával” (ÁltNyelvTan. V, 208). Nem tartja azonban meggyőzőnek a műveltető igeiből való kialakulás módját a magyarázatát. A magyarázat kulcsát az *-ik*-hez fűződő általános alanyi szerepben véli megtalálni, amely a többes szám jelentését homályba borítja. Annak ugyanis, hogy *verik a fiút*, voltaképpen az a jelentése, hogy '*valaki veri* (vagy: *valakik verik*) *a fiút*'; az alany szerepe ilyenkor elhomályosodik, figyelmünk középpontjába a mondat tárgya kerül (vagyis az afficiens, akire a cselekvés irányul): '*verést szenved a fiú*'. Ezenközben az *-ik* átértékelődik, ami csak a tárgyrag elhagyásával történhet. Azt azonban valahogyan jelölni kell, hogy nem az alany végzi a cselekvést. Kapóra jön hát a *veretik a fiút* mondat, amelyből már el is maradhat a tárgyrag, hiszen a cselekvés közvetett voltának a jelentését a tárgyragtól az *-et* veszi át. KÁROLY e magyarázata szerint „a műveltető képző nem kiindulópontja a változásnak, csak eszköze, mégpedig igen alkalmas eszköze, mert a *Veretik a fiút* mondatban a műveltetésben kifejezésre jutó indirekt cselekvés mozzanata a cselekedtető alany hiánya miatt a beszédhelyzetben lényegtelené válhat, ellenben előtérbe kerül a tárgy passzivitása. E passzív jelentést aztán a képző + *ik* átveszi a tárgyragtól, s a főnév alanyi mondatrészzé értékelődik” (uo. 209).

Mindezekről a magyarázatokról lényegesen eltérő módon képzelem a szóban forgó folyamat végbementét. Induljunk ki olyan, eredetileg is tárgyas igeiből, mint *töm < tem*. Úgy gondolom, lyukat őseink már akkor is tömtek, amikor még nem volt a nyakukon valamiféle uralkodó réteg. Mélyebben levő nyílást, gödröt azonban már ekkor is csak közvetve tudtak betömni, mégpedig úgy, hogy a megbolygatott hantokat, rögöket a mélyedésbe hullatták. Ahhoz tehát, hogy a lyuk betemetésének (betömetésének) folyamata végbemelessen, *összetett műveletre* volt szükség, mégpedig: 1. az egész cselekmény kiszelőjére, a hantok megpiszkálójára; 2. magukra e hulló (hullatott) hantokra; s végül 3. az ezeket befogadó mélyedésre. Az a határozott tárggyal megszerkesztett mondat tehát, hogy *a lyukat tömik*, a tényleges cselekvést lehetővé

tevő anyagnak, mint instrumentumnak a megjelölésével így bővíthető: *a lyukat földdel tömök*. Mivel pedig hajdan azt, hogy *földet érése*, így mondták: *földet érte*, a fentebbi mondatot főnevesítve így alakíthatták át: *a lyukat földdel tömetük* (< *tömetük), ami a. m. 'a lyukat földdel tömésük'. Az ilyen szerkezetekben alakulhatott ki a *tömet*-félék műveltető jelentése. Ehhez azonban szükséges volt olyasféle ágens (~ instrumentalis) valóságos vagy virtuális megléte, mint a fenti szerkezetben a *földdel*. Ennek megfelelőleg az olyasféle mondatok, mint *a halat főzetem* 'ich lasse den Fisch kochen', olyan mondat szerkezeteken alapulnak, amelyek a főzés műveletét mint megosztott, társas cselekményt jelölték, kitett vagy odaértett társhatározóval: *a halat a nővel főzetem*, eredetileg csak a. m. 'a halat a nővel együtt főzésem', majd → 'a halat a nővel mint rendeletem végrehajtójával főzésem'. Ezek azonban csak árnyalatnyi, a lényegre nem érintő, fokozati különbségek. A műveltető igeképzés kialakulásához tehát egyáltalában nem volt szükség uralkodó osztály létrejöttére, csupán a legegyszerűbb munkaeszközök igénybevételére (pl. a gödör betömésekor), valamint a legközönségesebb társas tevékenység (pl. közös főzés) megszervezésére.

Ha ezt a legtermészetesebb magyarázatot elfogadjuk, nem kell többé mesterkélt módon arról elmélkednünk, hogy *temet* 'verschütten' → 'begraben' jelentésű igénk, mely kétségtelenül a *töm* igéből jött létre *-t* képzővel, vajon úgy juthatott-e műveltető jelentéséhez, hogy „a halottat a gyászoló hozzátartozók nem maguk helyezték sírgödörbe, hanem mással végeztették elföldelését” (TESz. III, 885). Nem erre kell gondolnunk, hanem csupán arra, hogy a halott tetemét a temetéskor *földdel* tömették be, ugyanúgy, mint ahogy az a mondat is, hogy *betemeti a gödröt*, úgy értendő, hogy 'földdel töm(et)i a gödröt'. Ugyanígy az sem lehet kétséges, hogy az *a vadat üzeti*-féle mondatok eredetileg így egészülhettek ki: *a vadat ebbel üzeti*, ami eredetileg a. m. 'a vadat ebbel üzése'. Ugyanígy, határozott tárggyal: *a halat hálóval fogatom* eredetileg azt jelentette: 'a halat hálóval fogásom'. Ezzel már el is érkeztünk oda, ahova több mint négyszáz éve SYLVESTERünk is eljutott, műveltető igéinket a héber *hiffil* (kauzativ) igékkel rokonítva. Olyasféle mondatokra gondolva ugyanis, mint mondjuk *az úr a rabot szolgájával megöleti*, a sárvári iskolamester világosan kifejti, hogy az ilyenekben a *megöleti* olyan műveletet jelöl, amelynek létrejöttéhez három személy kívántatik. Ezek közül első az, akitől a cselekvés kiindul (az úr), második az, aki ezt végrehajtja (a szolgája), s végül a harmadik, akin e műveletet végrehajtják (a rab) (CorpGramm. 56).

9. A fentieket összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg:

A) Szenvedő és műveltető igéink *-t* képzője végső soron azonos azzal a *-t* deverbális nomen-képzővel, amellyel régen a mai *-ás*, *-és* képzővel egyenlő értékű, nomen actionis (és acti) jelentésű származékokat elvben bármely igéből lehetett képezni.

B) Ez a közös eredet magyarázza azt, hogy az *a hal főzetik*-féle mondatok értelme kezdetben ez volt: 'a hal (az ő) főzetük'.

C) A szenvedő szerkezetek kialakulása így nyelvünkben is, mint sok más nyelvben, az igék főnevesítésével kezdődött. Az így létrejött mondatokban a birtokos személyrag (az *-ik*) eredetileg a rejtett ágensre utalt, úgyhogy a cselekvő külön megjelölése szükségtelen volt.

D) Az ikes igék létrejöttében a szenvedő igeragozásnak föltétlenül volt szerepe, de föltehetőleg ez az *-ik* eredetileg szintén deverbális nomen-képző

volt. E kérdést eldönteni igen nehéz, mivel szövevényes folyamatról van szó.

E) Műveltető igéink, amelyek egy töről sarjadtak a szenvedőkkel, olyan mondatstruktúrákban alakulhattak ki, amelyekben (kitéve vagy odaértve) a cselekvést közvetlenül létrehozó ágens is szerephez jutott. Az ilyen szerkezetek olyan összetett művelet kifejezői, amelyekben a cselekvés elindítója mellett ennek tulajdonképpeni végrehajtója mint együttműködő vagy engedelmeskedő személy, állat, illetve munkaeszköz, mozgásba hozott tárgy stb. a kitervelt cselekmény lebonyolódását biztosítja.

BALÁZS JÁNOS

Egy magyar „nyelvabrosz” akadémiai terve 1843-ból

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának nagy vállalkozása az 1978-ban megjelent VI. kötettel lényegében befejeződött. Most, amikor ez a szinte a szemünk előtt készült hatalmas akadémiai tervmunka eljutott a megvalósuláshoz, talán nem fölösleges emlékeznünk s emlékeztetnünk e vállalkozás akadémiai előzményeire, eddig figyelmen kívül rekedt adatok világánál.

A magyar nyelvjáráskutatás történetével foglalkozó munkákból (LAZICZIUS GYULA, A magyar nyelvjárások. Bp., 1936.; SZÜCS JÓZSEF, A népnyelvkutatás története. Bp., 1936.; KÁLMÁN BÉLA, A mai magyar nyelvjárások. Bp., 1959.; BÁRCZI GÉZA szerk., A magyar nyelvatlasz munkamódszere. Bp., 1955.; BENKŐ LORÁND, Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957.) az a kép bontakozik ki, hogy a nyelvjárási megfigyelések a XVIII. század második felében élénkülnek fel (elsősorban az irodalmi nyelv normáinak kutatása s a nyelvújítás kapcsán), s szervezettebb gyűjtés és közlés a XIX. század első évtizedeiben indul meg, különösen a Tudományos Gyűjtemény kezdeményezésére s a Marczibányi-intézet jutalomteteleinek keretében. E kutatások már összefüggtek az akadémiai törekvésekkel, s a magyar nyelv gazdagságának szótári számbavételén túl szintén a nyelvi norma megállapítását célozták; így nem lehet véletlen, hogy a normatív Tsz.-vel szinte egyidőben látott világot a Tsz.

Mint BÁRCZI megjegyzi, az ország nyelvjárásai feltérképezésének gondolata már 1793-ban fölvetődött, amikor MAKÓ PÁL nyelvész, váci kanonok, a Magyar Hírmondóban (1793. 338–41) azt javasolta, hogy a magyar szókincs minden szavát négy tájról — Erdély, Tisza-mellék, Duna-mellék és Szombat-hely vidéke (azaz: Órség, Göcsej) kellene összegyűjteni. BÁRCZI azonban hozzáteszi, hogy „ez az érdekes ötlet nem a nyelvjárások egymáshoz való viszonyításának tudományos célját akarja szolgálni, hanem az irodalmi nyelv rögzítését.” (I. m. 12.) Szerinte a tudományos igényű nyelvjáráskutatás a HUNFALVY PÁL szerkesztésében megjelent Magyar Nyelvészettel kezdődött; ám e vizsgálatok is csak véletlenül találkoznak a modern nyelvföldrajz célkitűzéseivel: „Térképre vetítésre, tehát a földrajzzal való szoros összefüggés kiépítésére sokáig senki sem gondol. . . a magyar nyelvatlasz szükségességének gondolata meglepően későn, csak 1929-ben bukkan föl először . . .” (I. m. 12–3; 16.)

Most ismertetendő adataink szerint azonban ennél már több mint nyolc évtizeddel korábban fölmerült egy magyar „nyelvabrosz” terve, mégpedig akadémiai szinten.

Mielőtt azonban erre térnénk, szót kell ejtenünk a magyar népnyelvkutatás történetéből kifejejtett MÁTYÁSI JÓZSEF egyik programadó írásáról, amely-

ben — 1806-ban — országos gyűjtést javasolt, mégpedig az egyes vármegyék „tudós”-ain kívül a köznéppel közvetlenül érintkező gazdatisztek bevonásával. Igaz, hogy a magyar irodalmi népiesség érdemes képviselője is elsősorban a nyelvbővítés céljából tartja szükségesnek a népnyelvi gyűjtést, de programja némileg túlmegy ezen: „Hasznos lenne, az eddig tudva lévő Szós-Könyvek és az azokból szükölködő Bennülők vagy Nyelvtanulók előtt esmeretlen Igéket, Neveket, Szóllásformákat, a' kereskedő boltokból, műhelyekből, mezei tanyaokról, szőlőkből erdőkből, pásztor tserényekből, 's több ollyas helyekből könyvbe gyűjteni, és oskolába adni.” (MÁTYÁSI JÓZSEF, Vélekedés . . . Pest, 1806. 33.) A továbbiakban részletezi a gyűjtésre vonatkozó elgondolását: „Mind Magyar Országon mind Erdélyben, a' valóságos Magyar Vármegyékhez, Kerületekhez, Székekhez, kéro-Leveleket botsátani az eránt, hogy az illetén Szó-gyűjtést, köz Gyűléseikben a' végre ki nevezendő Tudósai által eszközteni ne terheltenessek; nem külömben . . . a' földel együtt fejeket is mivelő nagy Jóságbeli Tiszteket arra bírni, hogy . . . a' Nyelv-tárt is, Gazdálkodás és Marha tartásbeli Szók' gyűjteménnyével gazdagítván, Hivatalaikat, a' Birtokosnak és a' Hazának, mint két egymással nem ellenkező Uraságoknak egybe kötött szolgálatjával kettössen érdemesítsék.” (Uo. 33—5.)

Mátyási röpirata után negyedszázaddal most már akadémiai tervként került napirendre az országos gyűjtés ügye, amelynek eredményeként 1838-ban megszülethetett a Tsz. (Vö. Szűcs i. m. 30—1).

A Tsz. azonban csak előmunkálat volt a nyelvjáráskutatásban, s SCHEDEL (TOLDY) FERENC, aki a IX. nagygyűlésen, 1838-ban a Tájszótárt bemutatta, öt év múlva már újabb tervet terjesztett elő „egy magyar nyelvjárástan eszközlése”-re. A tervet a Magyar Tudós Társaság 1843. d. c. 18-i ülésén ismertette.

Előadása tudománytörténeti szempontból igen jelentős: érdekes nyelvjárásfelosztást (osztályozást) ismertet, s egyezzersmind figyel mre méltó megállapítást tesz a nyelvjárások s fő nyelvi típusok: az irodalmi nyelv, a köznyelv (fővárosi nyelv) viszonyáról.

A tanulmány — amely a Magyar Academiai Értesítő IV. [1843.] évfolyamában jelent meg — éppen ezért megérdemli, hogy részletesen foglalkozzunk vele.

A „magyar nyelvjárástan” célját nem a különlegességek gyűjtésében látja, hanem határozott nyelvtörténeti és általános nyelvészeti megfontolások vezetik: „A' magyar dialectusokra — *nyelvjárásokra* — mint Zsebszótárunk nevezi — ohajtom ma a' Tek. Társaság' figyelmét függeszteni. Tudós férfiak előtt szólok, 's azért fel vagyok mentve a' tárgy' fontosságának mutoztatására kifejteni, mennyire elégtelen minden nyelvvizsgálat, mennyire tökéletlen és hézagos minden ebbeli eredmény a' külön nyelvjárások' ismerete nélkül; mi tömérdék kérdés marad feloldatlan, mellyre hol egy, hol más nyelvjárás nyújt felvilágosítást; sőt mikép a' nyelv' fejlési folyamát is, 's belső változásai' folytonosságát csak egy teljes nyelvjárás-isme' segedelmével lehet kimutatni.” (I. m. 3—4.)

A továbbiakban GRIMM példájára hivatkozik, aki a német nyelv szerkezetének „történeti kifejtése”-hez eredményesen használta föl az idővel önálló nyelvekké fejlődött egykori germán nyelvjárásokat (holland, flamand, dán, angol, svéd). Említi RÉVAI MIKLÓST, „a magyar nyelvtudomány valóságos atyját”, akit szintén nyelvjárási ismeretei segítettek „mind nyelvünk' legregibb emlékei' megértése, mind némelly nyelvtani formák' magyarázása körül” (i. m. 4).

Említi a nyelvjáráskutatásban addig tett lépéseket s az elért eredményeket: a Marczibányi-intézetnek közel harminc évvel korábban e célra kiírt pályázatát, a Magyar Tudós Társaságnak a tájszók és szólások gyűjtésére („mert ezek csakugyan egy részét teszik a’ nyelvjárások’ sajátságainak”) közzétett felhívását, GEGŐ ELEK moldvai gyűjtőútját s a Tudományos Gyűjteményben közzétett nyelvjárási közléseket. Úgy véli, hogy a nyelvjáráskutatás elmaradt a nyelvhasznolástól, s elérkezettnek látja az időt a hazai nyelvjárások átfogó, teljes feldolgozására: „Itt van már most ideje, Tek. Társaság, hogy miután nyelvünknek más *nyelvekkel* összehasonlításáról gondoskodtunk már, a’ sokkal közelebb fekvő nyelvjárásokat is egész terjedelmök szerint [kiem. Sz. F.] figyelembe vegyük, és mind azon adatok’ egybegyűjtéséről tegyünk, mellyek szükségesek, hogy lehetőleg kimerítők képét adjuk valamennyi fő és fiók nyelvjárásinak, hogy azon befolyásokat nyomonhassuk, mik képezésükre hatottak, ’s ezek által mind nyelvtanunknak ’s nyelvünk’ történetének egy eddig sajnosan nélkülözött forrását megnyissuk, mind a’ nagy szótár’ előkészületeit is a’ legszükségesbek’ egyikével kiegészítsük.” (I. m. 4—5.)

A munka elvégzésére — a javaslat szerint — „Egy választmányt kellene kiküldeni, melly mind azon pontokat jegyezné össze bizonyos rendben, mellyek a’ nyelvjárások’ kérdése körül, eddigi tökéletlen ismereteink’ útmutatása mellett, előfordulhatnak.” (I. m. 5.)

A továbbiakban figyelemre méltóan átfogó rendszerezését állítja össze a nyelvjárási „ismérveknek”, sajátságoknak. A korábbi nyelvjárási érdeklődéssel szemben a tájszók nála harmadrangú szerephez jutnak; elsőnek a „kiejtés” vizsgálatát: a magán- és mássalhangzók viselkedését említi, másodsorban az alaktan, a ragozás különbségei iránt érdeklődik. Ezután jönnek a „szókötési sajátságok”, s végül az idegen szók és a tájszók.

A *kiejtést* (= a hangtant) illetően elsőrendű feladatnak tartja a nyelvjárás „általános jellemé”-nek leírását, azt, hogy „hol pattogós, hol folyó, hol kemény, hol lágy, hol sebes, hol húzódo, hol tiszta, hangzó ’s határozott, hol rest, kifejezetlen, tompa” a kiejtés.

Az egyes magánhangzó kiejtésében utal a nyíltság—zárttság, a labializáció, a hosszúság—rövidség nyelvjárási különbségeire; példái között szerepel az *á* helyett ejtett hosszú *ā* Gömörben, a Nógrádban használatos illabialis *ā*, a Debrecenből ismert *vér*, *nyér*, *lél* alak a rövid tőhangzós változatok helyett; az *e* helyett ejtett *ē*-s változatokat a „palócok”-ra hivatkozva említi; az *ő*-zés tudomása szerint, „a Dunántúl több vidékén, ’s Tiszaalján Szögeden” járatos; említi az *i*-zést, a zártabb magánhangzós ragokat, az *i*, *í* helyetti *é*-t Mátyusföldéről (*tekint*~*teként*), az *ő* helyetti ejtett *e*-t Szeged környékéről (*essze*, *tekél*~*össze*, *tökél*). Itt említi a diftongizációt is: „Más vidékek bizonyos hangzók elébe v. után más hangzókat szúrnak, péld. az *á* elibe u-t: *huáz* (palócok), az *e* elibe i-t: *ién*, *iédes*, az *ó*, *ő* elébe u-t, ü-t: *juó*, *kuóro*, *szüöllő*, mint Vasban, Sopronban; stb. stb.”

A mássalhangzók a’ illetően — ismét a palócokra hivatkozva — szól a palatalizációról, a *j* ~ *gy* váltakozásról (példái: *jön* ~ *gyün*; *jártó* ~ *gyártó*); a csángó nyelvjárásból említi azt az esetet, mikor „a’ sisegők sziszegőkkel” cseréltetnek föl: *sok* ~ *szok*, *csak* ~ *czak* stb.

Szól „bizonyos mássalhangzók’ összeolvadásá”-ról (ti. a hasznolásról): *tarló* ~ *talló*, *padló* ~ *palló*; némely mássalhangzó, nevezetesen az *é* és az *r*

eltűnéséről, illetőleg a nyomába lépő diftongizálódásról; példái: *sivalkodik* ~ *sivaukodik*, *emberrel* ~ *emberveü*, *-ból*, *-ből* ~ *-bou*, *-böü*, *föl* ~ *fő*, *el* ~ *ee*, *akkor* ~ *akkou*, *tízszer* ~ *tízszeü*, illetőleg *nélkül* ~ *nekül*, *olta* ~ *óta*, *volt* ~ *vót*; *házhoz* ~ *házho*, *kerthöz* ~ *kerthö*. Itt tárgyalja Somogyra hivatkozva a határozott névelő használatával kapcsolatos téves elvonásokat, amilyen a *zászló* ~ *ászló*, *zálog* ~ *álog*, *zacskó* ~ *acskó* stb.

A nyelvjárás közelebbi megnevezése nélkül említi a mássalhangzók „kettőzésének” (= nyújtásának) eseteit; példái: *ekképpen*, *tanittani*, *tiltanni*, *házbann*, *szóllani*, *beszéllen*.

Itt szól a mássalhangzó-torlódás feloldásának esetéről, amilyen az *istrázza*, a *soróf*; s a magánhangzók „utántételé”-nek példaként említi a *méhe*-t.

A „nyelvtani formákat” (= *a l a k t a n*) illetőleg a *n é v s z ó r a g o z á s* ből utal a birtokos személyragozás *rendi*, *szereleti* típusára, a többes szám 3. személyből pedig arra, hogy az „*ek* másutt *ök*, másutt *uk* és *ük*”. Somogyból idézi a többes szám 1. személy sajátos birtokos ragozását: „*a'* többes elseje *ank enk: lovank, rétenk* (Somogyban).” A palócságból példát idéz arra is, hogy „*a'* birtokos *é* nem mindenütt nyújtja meg az előtte álló rövid hangzót: *almaé*, *elmeé*.”

Hivatkozik arra, hogy az *-ul*, *-ül* rag néhol rövid, másutt hosszú. A ragozat illetően szól arról, hogy a *-val*, *-vel* nem minden nyelvjárásban hasonul, s hogy a *-nak* és a *szer* Göcsejben nem illeszkedik: *álomnek*, *háromszer*.

Az *i g e r a g o z á s* köréből Gömör, Torna, Somogy és Solt megyéből idézi az *adv*, *mond*i alakokat s a nyelvjárások közelebbi meghatározása nélkül a *várja* helyett ejtett *várgya* alakot. Szerinte némely vidéken „az élet” nyelvben” (= a köznyelvben) is fennmaradt „*a'* második személybeli *sz a'* sziszegők után is, mint Vasban: *ásss*, *véssz*, *keressz*.” A továbbiakban az *ikes* ragozás rendellenességeiről szól: Zemplénben az *iktelen jár*, *ír* igét is *ikesen* ragozzák: *járol*, *írol*; viszont *ikes* igéket *iktelenül*: *sivalkodsz*, *gondolkodsz*.

A nyelvjárások megnevezése nélkül idézi a múlt idejű *üttem*, *süttem*, *tevett*, *vivett*, *evettem*, *ivottam* „szabályos” alakokat.

Debreceni nyelvjárási sajátásként említi a „jövendő idő” *-ánd*, *-énd* képzős alakját: *lejáánd*, *vejénd*.

Utal a szenvedő értelmű *-ódik*, *-ődik* használatára s arra, hogy a szenvedő képzőt néhol megkettőzik: *-attatik*, *-ettetik*.

Mint „különösséget” említi, hogy az erdélyiek a *-va*, *-ve* igenévi képző helyett *-t-t* használnak: *erre nézve* helyett ezt mondják: *erre nézt*.

Az *igeképzők* közül az *-ul*, *-ül* és az *-ít* képzőről megjegyzi, hogy a Dunán túl röviden hangzanak. Hivatkozik arra is, hogy néhol „*a'* múlt idő majd soha sem hallik, hanem csak *a'* félmúlt, mint Erdélyben, Magyarországon az ellenkező tapasztaltatik”; debreceni sajátásként tekinti az összetett igealakok használatát, amilyen a *mondta vala*, a *mondta* *vala*, a *mondta* *légyen*; dunántúli sajátásként tartja a „segédes jövendő”-t: *látni fogok*.

A *n é v e l ő k* és a *mutató n é v m á s o k* használatáról ezeket mondja: „*A'* névelő és *a'* *e'* mutató névmások’ külön formái, miszerint azok hol röviden, azaz *a'* reájok következő mássalhangzó’ megkettőzése nélkül mondatnak ki, mint péld. Dunán túl’s Erdélyben, hol még *a'* ragozásban és öszvetételben sincs nyoma *a'* kettőzésnek: *avagy*, *aval*, *ehol* (az *ehun*, *ihun*, *ihol*, *ime'*, *ama'*, *eme'*, országosan *egy* mássalhangzóval ejtetnek), *ekép* stb.; hol ismét állandóan *z*-vel fordulnak elő mássalhangzó előtt is. De van tájbeli különbség az *avval* *avvá*, *azzal* *azzá*-ra nézve is.”

A s z ó k ö t é s i (= mondattani) sajátosságok közül egyet említ csupán, a Győr vidékinek tartott ragtalan tárgyat bizonyos igei kapcsolatokban: *fuvágni, szállókapálni, rétkaszálni* (amihez hozzáveti még, hogy „a’ háztűznézni országos”).

Az i d e g e n s z ó k tekintetében azt a módot tartja megfigyelendőnek, „melly szerint azok megmagyaríttatnak”.

S legvégül érinti a t á j s z a v a k a t, mivel azok „már külön munkálkodás tárgyaul szolgáltak a’ T. Társaságnak.”

A gyűjtés e szempontjainak felsorolása után tér rá TOLDY voltaképpen nyelvjáráselméleti mondandójára, amely egy nyelvjárás-osztályozásban csúcsosodik ki. Felosztása nemcsak azért fontos, mivel saját eredeti megfigyelésein alapul (s ez csak dicséri az előadót, aki voltaképpen nem is nyelvész volt), hanem azért is, mivel a szakirodalom ezt egyáltalán nem vette eddig figyelembe: VERSEGHY 1793-i felosztása után mindjárt a SIMONYIÉÉ szokás idézni. Az egyes nyelvjárások körvonalazásával (a földrajzi körvonalazást is ide értve) TOLDY a kutatópontok kitűzését is érinti, s egyben azt is, hogy a kérdőíveknek (a kérdéseknek) mint kell módosulniuk az egyes nyelvjárások sajátosságai szerint. E nagy jelentőségű elméleti bevezetést legcélszerűbb itt szó szerint idézni: „Azokból, miket itt érintettem inkább mint előadtam, bizonyos, hogy a’ magyar nyelvnek dialectusai vannak . . .

Ha dialectus v. nyelvjárás alatt számos kiejtési és nyelvtani sajátosságok’ összességét értjük, mellyek összességként, azaz így együtt, bizonyos vidékeket nyelv’ dolgában határozottan elválasztanak más vidékek nyelvétől, ’s arra olly bizonyos saját bélyeget ruháznak, melly azt minden mástól megkülönböztethetővé ’s megismerhetővé teszi: egy csak futólagos körületekintés után is a’ hazában kénytelenek leszünk megvallani, hogy *nem kevés nyelvjárás* létezik. . . . Valóban a’ magyar nyelv gazdag azon változatokban, mellyeket nyelvjárásnak nevezünk, ’s gazdag mert nyelv, nem csak könyvekben tengő, hanem élő organismus, melly ezer külön befolyásnak, lélektani, physikai, ethnographiaiaknak kitéve, ezekre visszahat, ’s így változatokat hoz elő, mik épen életének jelei. Nyelvjárás nélkül csak holt nyelv maradhat, vagy melly egy helyre összeszorult kisdied törzsök által beszéltetik.

A szükséges előkészületekhez fog pedig tartozni bizonyos *nyelvtartományok* s *nyelvmegyék*, azaz fő és fiók dialectusok’ felállítása, mellyeknek határai ’s főhelyei eddigi ismeretink szerint kitűzvéen, vezetni foghatják a’ T. Társaságot mind a’ kérdéseknek a’ külön vidékekhez alkalmazásában, mind a’ felszólítandók’ választásában. [Kiem. Sz. F.]

Távol vagyok tőle, hogy illy nyelvtartományok’ ’s nyelvmegyék’ körrajzait vázolni merném, kevésbbé ismerem saját tapasztalásomból a’ hazát: mert, megvallom, időnkénti rándulásim’ alkalmával, fájdalom, nem figyelmezttem eléggé e’ tárgyra, melly most előttem egész roppant becsében áll. Mindazonáltal e’ bár elégtelen ismereteim mellett kísérletet teszek abban is, ismét csak alapot kívánván nyújtani új és helyesb combinatióknak.” (I. m. 8—9.)

A következőkben felsorolja a tizenkét legfőbb magyar nyelvjárást. Ez mint az első részletes magyar nyelvjárási osztályozás is megérdemli, hogy idézzük:

„1. A’ *csángó*, Moldvában és Bessarábiában, mellyre az oláh nyelvnek lehetett befolyása . . . Maga a’ hangzók’ kiejtése, párosítva a’ sisegőknek sziszegőkke változtatásával, olly saját bélyegűvé teszi a’ csángó beszédet, hogy

nem csak a' székelytől különböző nyelvjárásnak, de magát e' népet saját magyar törzsök' ivadékának kell ismernünk.

2. A' *székely*, mely az egész Székelyföldön 's némi változással a' Berezságon is dívik. . . .

3. Az *erdélyi*, Erdély' magyar vmegyéiben; az erdélyi írók által a' könyvnyelvbe is átvitetett, sőt Szász Károlyban a' maga grammaticusát is feltalálta.

4. A' *tiszántúli*, főhelye Debreczen; mely a' XVI-d. század óta a' könyvnyelvre legtöbbet hatott, 's újabb időkben ez 's a' debreczeni nagyobb kisebb grammaticák által az életre is.

5. A' *szegedi*, mely Szeged' vidékére szorítkozik. Dugonics e' nyelvjáráson írta számos és egykor igen népszerű munkáit, de követőkre nem talált.

6. A' *barkó* Gömörben; melyet éjszaki palócznak is nevezhetni . . .

7. A' közép vagy szorosán úgy nevezett *palóc* Nógrád, Gömör, Borsod és Heves' összeszögellő hegyes tájain. Legrégibb emléke a' két halotti megszólítás a' XII. századból. Ismertették Szeder Fábián és Szabó István, ki homéri fordításában irodalmi használatát is megkísérelte; a' nyelvtenban Réva[i] nagy sikerrel használta.

8. A' *nógrádi*, melyre a' tót befolyás érezhető.

9. A' *nyitrai* és *mátyusföldi*.

10. A' *hiences* Sopronban, Vasban, melyre a' német (és vend?) nyelv folyt be.

11. A' *dunántúli*, mely az újabb időben kezdett az írói nyelvre hatni, 's melynek külön alágai, az *őrségi*, *marczali*, *ormánsági*, *baranyai* és *tolnai* szójelölések. Inkább tér el tőlök

12. A' *gócséji* Zalában, melyet déli palócznak is nevezhetni . . .

A *borsodi*, mely, a' mennyiben a' legszebb, legtisztább, leghangzatosb magyar beszédet állítja elő, 's az írói nyelvhez részint legközelebb áll, részint azzal összefoly, sajátlag nem nyelvjárás, hanem magát a' tiszta magyarságot mutatja." (7—10.)

Fontos elvi megállapítása az is, hogy az irodalmi nyelvet s ennek beszélt változatát, a köznyelvet nem lehet külön nyelvjárásnak tekinteni: hiszen ezekhez mérten beszélhetünk csak dialektusokról: „Az írói vagy helyesben *könyvnyelvet*, valamint a' keletkezésben lévő *fővárosi* magyar beszédet, mely eddig csak egy két színész' ajkain szólalt meg nyilván, s' magánkörökben is még csak kevesektől hallható, szinte nem lehet dialectusnak nevezni, mert a' dialectus mindig bizonyos példánytól eltávozást mutat; a' könyvnyelv pedig, 's az m'ly maholnap a' szép társaságok' életnyelve leszen, épen abban áll, hogy m' llözve minden vidékiséget, nyelvünknek minden dialectusaiból tudományosan elvont eszményét igyekszik megtestesíteni."

A következők azért rendkívül jelentősek, mert kiderül belőlük, hogy nem csupán országos gyűjtésre gondolt a Magyar Tudós Társaság, hanem valóban egy nyelv atlaszra, „a' külön nyelvjárásokat mutató nyelvbrosz"-ra — 135 évvel a Magyar Nyelvjárások Atlaszának elkészülte előtt; ezt alátámasztja az is, hogy szabályos kérdőívekkel akartak dolgozni, a vidéki értelmiség bevonásával, számos nyelvi példa (példamondat) alkalmazásával, ami szintén úttörő jelentőségű: „Fel levén ezek szerint téve mind azon kérdések, mik a' külön nyelvjárásokra nézve állíthatnak; 's meg levén állítva körrajzai, egy, a' külön nyelvjárásokat mutató nyelvbrosz na k: felszólítandók lennének a' társaság' tagjai mindnyá-

jan, a' helybeliek úgy mint a' vidékiek, hogy a' mit saját tapasztalásokból vagy biztos kútfőből fellelhetnek, azt minél részletesben, minél bővebben s minél számosabb példákkal felvilágosítva, jegyezzék össze, állandó tekintettel a' nyelvjárások geographiai elterjedésére 's ethnographiai érintkezéseikre; azon kívül pedig minden vidékeken, mellyek nyelvtekintetben bármely kisded figyelemre méltók, társaságon kívüli hazafiak, leginkább papok és orvosok, kik a' nép közt forganak 's aránylag több kiképzéssel bírnak másoknál, lennének felkérrendők, hogy a' nyelvet a' velők közlendő utasítás szerint figyelmök' tárgyává tevén, fél vagy legfeljebb egy év alatt, eredményeiket beküldenék." (11.) [Kiem. Sz. F.]

Azt lehet utólag vitatni, hogy helyes lett volna-e laikus gyűjtők bekapcsolása a munkába: egy bizonyos: akkor ezt aligha lehetett volna másképp elvégezni; ha viszont mégis elkészül a nagy mű: több mint 125 évvel előzte volna meg az első magyar nyelvatlaszt, s fölbecsülhetetlen nyelvjárás(történet)i forrásunk lett volna, már csak azért is, mivel az egész magyar nyelvtérületről nagyjából azonos sűrűségű kutatópontok alapján tudott volna gyűjteni.

Csak igazat adhatunk az előadó TOLDYnak: „Illy és ennyi anyag azon állapotba teendi a' T. Társaságot, hogy egy, illyesekben jártas, azokban kedvöket találó 's azért szeretettel dolgozó tagokból összeállítandó választmány által a' nemzetet olly magyar dialectológiával ajándékozhasssa meg, melly nyelvtanunknak, nyelvtörténetünknek és szótárunknak roppant kútfőül, az academiának pedig egyik legszebb dicsőségére szolgáland.”

Annyit tudunk még, hogy az előadást hosszabb vita követte, de végül is „az indítvány elvileg elfogadtatott”, s TOLDY kívül BUGÁT, DÖBRENTET, FOGARASI és VÖRÖSMARTY neveztetett ki, hogy „a' teendőik iránt javaslatot terjesszen elő”.

Nem tudjuk, e nagyszabású — s nyugodtan mondhatjuk: korszakalkotó — akadémiai terv miért aludt el, miért hiúsult meg. Az bizonyos, hogy majd száz évig nem esett szó a magyar nyelvbroszról, s csak megújhodott Akadémiánkban került újra napirendre a kérdés, hogy három évtized alatt ez a több mint száz éves nemzeti adósság letörlesztessék.

Ha az 1843-i nyelvatlaszterv megvalósul, bizonyára könnyebb dolguk lett volna mai gyűjtőinknek, a magyar nyelvjáráskutatás pedig páratlan nyelvjárástörténeti anyaggal lenne ma gazdagabb.

Mindenesetre a TOLDY által előterjesztett nagy koncepciójú nyelvjáráskutatási terv már túlment a nyelvbővítés szempontjain, a tudományos igényű dialectológia alapjait körvonalazta. Így indokolt, hogy a magyar nyelvjáráskutatás első szakaszát ne a Magyar Nyelvőr megindulásától számítsuk, hanem TOLDYnak 1843-ban beterjesztett akadémiai tervezetétől.

SZILÁGYI FERENC

Kölcsönös jelentésű igéink szintaktikai viselkedésének néhány kérdése

1. A kölcsönös jelentésű igék szintaktikai viselkedésével kapcsolatban akkor gyűlt meg nyelvészeink baja, amikor kiderült, hogy a *keveredik*-féle állítmányok mellett az alany halmozása nem ugyanolyan jellegű, mint például a *dolgozik* mellett. Már SZVORÉNYI JÓZSEF is beleütközött ebbe a kérdésbe, amikor a halmozott alanyú mondatokat több mondatra bontotta, hogy igazolja elméletét az úgynevezett „összevont mondat”-ról. A „Magyar nyelvtan tanodai s magánhasználatra” című munkájának idevonatkozó részében (335–6) azonban „kénytelen” megállapítani, hogy ezek a mondatok „az értelem megzavarása nélkül” nem bonthatók szét.

Mivel ez a probléma — több-kevesebb egyezéssel — más nyelvekben is létezik, így érthető, hogy több idevágó tanulmányt találhatunk a nemzetközi szakirodalomban is. A leglényegesebb álláspontokat megismerhetjük PAP MÁRIA cikkéből (Generatív grammatikai vázlatok a koordinációról: NyK. LXXIII, 113–28), amelyben a szerző egyúttal részletesen — s tegyük hozzá: meggyőzően — kifejti saját álláspontját is a kétféle típusú mondatról. A kétféle mondat különböző struktúráinak szembeállításával valóban egyértelművé teszi azt, hogy a kölcsönös jelentésű igék (és hasonló mondatalkotó tulajdonságokkal rendelkező más szófajok) esetében egy külön állítmánytípusról kell beszélnünk.

H. MOLNÁR ILONA igei vonzatstruktúrákkal foglalkozó tanulmánya (Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra: ÁltNyTan. VI, 229–71) is szűkszerűen beleütközik ebbe a problémába. A lehetséges strukturális átrendezések között (269) említi meg ezt a sajátos szerkezetet, és néhány példamondat segítségével fölvázolja az intranzitív és tranzitív kölcsönös jelentésű igék alapvető struktúraváltozatait.

A probléma azonban tovább gyűrűzik, kiderül ugyanis, hogy a *-val*, *-vel* ragos struktúra határozója nem illik bele egyértelműen a társhatározó kategóriájába.

Több meggondolkoztató kérdés merülhet itt még föl (egy részükre később vissza is térek), de előzetesen talán ennyivel is elegendő bizonyítanom, hogy mi készített a kölcsönös jelentésű igék vizsgálatára. Ebben a rövid munkában természetesen nem fog lelepleződni e sajátos igék valamennyi szintaktikai tulajdonsága, csupán közülük néhány — merem remélni — lényegesebb.

Dolgozatomat abban a szellemben írom, amely megfogalmazva talán a klasszikus grammatika megújítására való törekvés egyik alap gondolata is. Vagyis, jobb híján, tartsuk meg hagyományos nyelvtani rendszerezésünket, ám alkalmazzuk bátran azokat a modern eszközöket, amelyekkel a rendszer problematikus kategóriáit, terminusait a funkció oldaláról differenciálni tudjuk. Az alábbiakban tehát arra szeretném fölhívni a figyelmet, hogy hagyományos grammatikánk néhány — rég elfogadott — kategóriáját tanácsos lenne árnyaltabban megközelíteni, sőt, ha szükséges, bizonyos pontjait újrafogalmazni.

2. Ez a rövid írás egy készülő nagyobb dolgozat néhány kezdeti problémáját tárgyalja csupán, ezért azokat a számadatokat, amelyek a gyűjtött anyagra vonatkoznak, korántsem tekintem végelegesnek. Ám, hogy bizonyos arányokra már most utalni tudjak, az ÉKSz. anyagát „első megközelítésben” felhasználva összegyűjtöttem 162 kölcsönös jelentésű igét. Az anyaggyűjtés

kritériuma az volt, hogy az illető ige fölveszi-e az alábbiakban tárgyalásra kerülő mondatstruktúrákat. Ebbe, az egyelőre önkényesen véglegesnek vett csoportba nem vettem föl külön igékként a *verekedik* ~ *verekszik* és a *sugdolódik* ~ *sugdolózik*-féle alakváltozatokat. — A következő igékről van szó: *alsózik, beszelget, birkózik, boksol, búcsúzkodik, bujálkodik, civakodik, csatározik, csókolózik, dámázik, dulakodik, egyesül, elegyedik, elhatárol, elkever, elkülönít, ellenkezik, ellentmond, érintkezik, értekezik, évődik, fuzionál, harcol, harmonizál, hasonlít, huzakodik, ismerkedik, játszik, kakaskodik, kapcsolódik, karambolozik, kártyázik, kergetőzik, keringőzik, keveredik, kibékít, kibékül, komáz, koordinál, közösül, küzd, levelez, magázódik, malmozik, marakodik, megmérkőzik, összeakad, összeakaszódik, összeboronál, összeccsap, összeccsatol, összeccsendül, összeccserél, összeccsókolódzik, összeegyeztet, összeelegyedik, összeenyvez, összeereszt, összeérint, összeerősít, összeesket, összefekszik, összefogódzik, összefonódik, összefőz, összefügg, összehasonlít, összehaverkodik, összeházasít, összeházasodik, összehegeszt, összeilleszt, összeillik, összeismerkedik, összeismertet, összejátszik, összekacsint, összekapaszkodik, összekapcsol, összekapcsolódik, összekerül, összekever, összekeveredik, összekoccan, összekoccant, összeköltözik, összeköltöztet, összeköt, összekülönbözik, összemarakodik, összemelegedik, összemelegít, összemér, összeműködik, összenéz, összenő, összeölelkezik, összeönt, összeötvöz, összepaktál, összepasszít, összeragad, összerág, összesimul, összesodor, összeség, összeszólalkozik, összeszövetkezik, összetalálkozik, összetapad, összetapaszt, összetart, összetelepít, összetold, összeugrasszt, összeugrik, összeütközik, összeütdődik, összevegyít, összeverekedik, összeveszik, összevet, összevon, összezár, összezőrdül, ötvöz, párbajozik, parolázik, párosodik, pároztat, perlekedik, pingpongozik, polkázik, rokonszenvez, sakkozik, sugdolódik, szembeállít, szembekeverül, szembenáll, szembenéz, szembesít, szembeszáll, szemez, szeretkezik, szövetkezik, táncol, tangózik, torzsalkoáik, tusakodik, váltakozik, váltogat, vererekedik, veszekedik, vetélkedik, viaskodik, vitatkozik, vív.*

Az alábbiakban szeretném fölvezetni a kölcsönös jelentésű igék által alkotott mondatstruktúrákat, s azokat magyarázni, illetve a velük kapcsolatos problémákat kifejezni.

1. S_1 és $S_2 + P_v +$ (egymással)
- pl. *János és Péter verekednek (egymással).*

Ebben a struktúrában tehát az állítmány mellett kötelező jelleggel szerepel két (esetleg több) alany, és fakultatív jelleggel az *egymással*. Vagyis a szerkezet a kölcsönös névmás nélkül is ki kell, hogy fejezze a cselekvés kölcsönösségét. (Egyelőre eltekintek attól az esettől, amikor az *egymással* a mondat lélektani állítmányaként szerepel, és megelőzi az igei állítmányt.)

A fenti struktúrát 116 ige veheti föl. Nem véletlen — főleg szemantikai szempontból —, hogy a 116-ból 47 kezdődik az *össze-* igekötővel, 60 igében pedig — s ez alaktani oldalról érdekes — megtalálható a visszaható igék valamelyik képzője (pl. *dulakodik, kergetőzik, ölelkezik, összefonódik*). Ez utóbbi tehát igazolja azt az ismert alaktani szabályt, miszerint ezek a képzők gyakran képeznek kölcsönös jelentésű igéket. (E szabály alapjait már SIMONYI ZSIGMOND megfogalmazta „A visszaható igének egy különös használata” című cikkében: Nyr. VII, 484.)

Végül megjegyezhetjük, hogy a fakultatív jelleggel megjelenő kölcsönös névmás határozóragja mutathat némi szóródást az *ellentmond, hasonlít, kapcsolódik* stb. igék mellett. Ezeknek az igéknek az első jelentése nem kölcsönös, vonzatuk nem *-val, -vel* ragos. (*János mindenben ellentmond anyján a k.*) Ha

fölveszik az 1. struktúrát, akkor kölcsönös jeletésűek lesznek, de vonzatuk ragját megtartják. Ebből előzetesen azt feltételezhetjük, hogy a kölcsönösség meglétét elsősorban nem az ige vonzatának (vonzatainak) ragja dönti el, pontosabban: a kölcsönösség mozzanatát nem bizonyos, jól meghatározható esetragok hordozzák.

Erről a struktúráról egyelőre — bemutatásként — csak ennyit akartam mondani. A lényegibb tulajdonságokra majd a következőkben utalok vissza.

2. $S + P_v + O_1$ és $O_2 +$ (egymással)
pl. *János összekeveri a vizet és a sót (egymással).*

Ez tehát az igecsoport tranzitív tagjainak első struktúrája. Összesen 47 ige tartozik ide, s itt is megjegyezhető, hogy a 47-ből 41 kezdődik az *össze-*igekötővel.

Az alany személye, száma és akár halmozása is itt elvileg tetszőleges. Kötelező viszont a szerkezetben legalább két tárgy, és itt is fakultatív jelleggel szerepel az *egymással*, amelyben a rag egy-két esetben váltakozhat a *-tól, -től* alakokkal: *Elválasztja a jót és a rosszat egymástól.*

1. a) $S_1 + P_v + A_1$ -vel [$\leftarrow S_2$]
ill. $S_2 + P_v + A_2$ -vel [$\leftarrow S_1$]
pl. *János verekedik Péterrel.*
ill. *Péter verekedik Jánossal.*

Ebben a struktúrában valamelyik korábbi alany kötelezően *-val, -vel* ragos határozóvá alakul. Ezt a mondatrészt a RÁ CZ — SZEMERE-féle „Mondattani elemzések” (104) egyértelműen társhatározónak veszi. „A mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyv (313) már óvatosabban és differenciáltabban közelíti meg a kérdést: „Állandó határozóként járulhat a *-val, -vel* ragos társhatározó a *beszélget, találkozik, mérközik, versenyez, hadakozik* stb. igékhez . . . Ezek mellett azonban szerepelhet még egy — valódibb — társhatározó.” Később megjegyzi, hogy „Az állandó határozói szerepű társhatározókhoz *együtt* névutó nem járulhat; ha azonban a szembenálló társat jelölik, *ellen* névutósak lehetnek . . .” (uo.)

A tankönyv tehát ezt a kritikus mondatrészt állandó határozói szerepű társhatározónak nevezi. A következőkben — a bevezetőben hangsúlyozott szellemben — szeretném bebizonyítani, hogy ez miért nem igaz.

Az állandó határozóról — hagyományos definíciója alapján — köztudott, hogy alaptagjától alakilag is függ, vagyis az adott ige mellett mindig ugyanabban a formában áll. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az állandó határozó nem alakítható ugyanazon mondatstruktúra alanyává, s főleg nem úgy, hogy a korábbi alany lépjen a helyébe, tehát mintegy egymással helyet cseréljenek. (Persze feltételezzük azt, hogy az átalakításkor az ige a cselekvőnek a cselekvéshez való viszonyában változatlan marad.)

Mindez azonban minden további nélkül megtehető a kölcsönös jelentésű igék mellett álló *-val, -vel* ragos mondatrésszel. Egyedül a jelenlét kötelezősége az a jegy, amely a két esetben egyaránt érvényes, ám ez érvényes az alanyra is és a tranzitív szerkezet tárgyára is. (Az elliptikus mondatokat sem tartom kivételnek.) S ha megnézzük az alany és a tárgy funkcionális tulajdonságait a kölcsönös jelentésű igék sajátos szemantikájának tükrében, akkor láthatjuk, hogy kritikus mondatrészünk is inkább egy olyan *a l a n y — t á r g y k o m p l e x u m*hoz áll közel, amely alakilag alanyi vagy *-val, -vel* ragos határozói formában jelenik meg. (A *-val, -vel* ragos mondatrészek funkcionális szempontú

megvallatása egyébként néhány más vonatkozásban is igen ajánlatos volna. Erre hívja föl a figyelmet E. ABAFFY ERZSÉBET tanulmánya is, amelyben a faktitív és a kauzatív szerkezetek *-val*, *-vel* ragos mondatrészeit vizsgálja: MNY. LXXIII, 176–88.)

Funkcionális szempontból ugyanis egyaránt érvényes az 1. és 1. a) struktúrák kötelező vonzataira, hogy átható, „irányított”, tranzitív cselekvést végeznek (ölelnek, csókolnak, vernek stb.), de egyszersmind ugyanazt a — másik oldalról tranzitív — cselekvést el is szenvedik (öleltetnek, csókoltatnak, veretnek stb.). Ez a funkcionális kettősség alakilag is szétválik, ha a fenti struktúrát az ismert módon szétbontjuk: *János és Pista verekednek* = *János veri Pistát* + *Pista veri Jánost*. A kölcsönös jelentésű struktúrát tehát joggal tekinthetjük egy olyan tartalmi sűrűsödés eredményének, amelyet a formai összevonás úgy követte, hogy a cselekvés tranzitivitására való utalás szerepét a visszaható igeképző vette át, megtartva az eredeti tranzitív ige (*veri*) kettős valenciáját is.

Meg kell még jegyeznünk, hogy nem valamennyi kölcsönös jelentésű igével szerkesztett struktúra bontható fel ilyen egyszerűen, hiszen nagy részük jelentése már egészen eltávolodott a formailag is tranzitív struktúrákat alkotó párokétól (pl. *dulakodik*), vagy már analógiával, tehát eleve tranzitív pár nélkül kerültek be e sajátos igecsoportba (pl. *kakaskodik*).

Hogy ez a *-val*, *-vel* ragos mondatrész miért nem társhatározó, azt a következők indokolják: 1. A társhatározó olyan szabad bővítmény, amelyet, ha elhagyunk, a mondat értelmes marad, csupán az információ mennyisége szenved csorbulást. (Az aktuális mondattagolás problematikáját megint csak figyelmen kívül hagyom.) Ugyanez nem tehető meg a mi kritikus mondatrészünkkel, egyszerű elhagyásával ugyanis a mondat értelmetlenné válik. 2. A társhatározó definíciójában általában szerepel az a sajátosság is, hogy az alannyal, illetve tárggyal mellérendelő szerkezetté alakítható. Tehát: *János Péterrel dolgozik* → *János és Péter dolgoznak*. Ez az átalakítás formailag helyes, szemantikailag azonban nem. Mondatunk ugyanis a művelet során elveszít egy szemantikai jegyet, nevezetesen azt, hogy a két személy a cselekvést együtt végzi. Szemantikailag is helyes transzformációt akkor végeznénk, ha az új mondatban kitennének az *együtt* határozószót (állapothatározóként), vagy esetleg valami vele közel egyenértékű szerkezetet (pl. *ugyanazon a terven, egy gépen* stb.). Mivel a kölcsönös jelentésű igékkel szerkesztett mondatok ez utóbbi kritériumok nélkül is teljes jelentésük megőrzésével alakíthatók át, egyértelművé válik a különbség. Vagyis arról van szó, hogy ezt a bizonyos szemantikai összetevőt (az együttlét állapotát), amely az egyenértékű átalakításkor elveszik, illetve megmarad, a kétfajta mondatban más-más mondatrész hordozza. Az elsőben a *-val*, *-vel* ragos határozó (tehát ez valódi társhatározó), a másodikban viszont maga az állítmány, és ezért szinte közömbös — a kölcsönösség kifejeződése szempontjából —, hogy a két kötelező vonzat alanyi vagy *-val*, *-vel* ragos formában áll. Ez az átalakíthatóság éppen a kölcsönös jelentésű igék struktúráira érvényes tehát (akár a csoportba tartozás kritériuma is lehet), nem pedig a valódi társhatározós szerkezetekre. Ez utóbbiaknál akkor alkalmazható, ha az eszközhatározós szerkezetektől akarjuk elkülöníteni őket.

Ezek után még pontosítani szeretném, hogy mit is jelent a fentiekben említett szemantikai összetevő. Ezt az együttléti állapotot ugyanis a két esetben különbözőképpen kell értékelnünk. A társhatározó esetében egy „fakultatív” együttlétet, a cselekvésnek egy „plusz” körülményét fejezi ki. A kölcsönös jelentésű ige esetében pedig az együttlét már tulajdonképpen mint a cse-

lekvés végbemenetelének szükségszerű előfeltétele és velejárója jelenik meg. Mint ahogy a favágáshoz szükség van a fa jelenlétére (szándékosan utalok tranzitív szerkezetre), ugyanúgy a fiú is csak akkor csókolózhat, ha a lány a társaságában van (és megfordítva). Ezzel az összehasonlítással újfent csak azt szeretném bizonyítani, hogy a kölcsönös jelentésű igék vonzatai (mindegy, melyik formájukban) funkcionális szempontból az alanyéi mellett — azzal egy időben — a tárgy valamennyi tulajdonságát is hordozzák.

2. a) $S + P_v + O_1 + A_1 [\leftarrow O_2]$
 ill. $S + P_v + O_2 + A_2 [\leftarrow O_1]$
 pl. *János összekeveri a vizet a sóval.*
 ill. *János összekeveri a sót a vízzel.*

Ebben a formailag is tranzitív struktúrában az alany és a tárgy funkcionális szempontból is elkülönül. Egy tisztán cselekvő alany lép a mondatba, amelynek a cselekvését a két tárgy „kölcsönösen elszenvedi”. A kölcsönösség, illetve az együttlét állapota, amelyet itt is az igei állítmány hordoz, egy szinttel lejjebb, a két tárgyban realizálódik. (Tárgyi vagy *-val*, *-vel* ragos formában.) Ez a bizonyos szemantikai összetevő, a kötelező együttlét mozzanata itt — a tárgyak szemszögéből nézve — a cselekvés elszenvedésének előfeltételét, illetve velejáróját fejezi ki. A két tárgy, illetve határozóragos változat természetesen szintén megfelel a tárgy funkcionális kritériumainak, de itt kizárólag a tárgyainak.

Hogy miért nem beszélhetünk itt a tárgy társhatározójáról, azt az előző struktúránál alkalmazott módszerrel bizonyíthatjuk, csak itt a tárgy, illetőleg a *-val*, *-vel* ragos változat transzformálhatóságát kell összevetni. Ez elvégezhető például a következő két mondaton: *János összekeveri a vizet a sóval*, illetve *János fagylaltot eszik tejszínhabbal*.

A *-val*, *-vel* ragos mondatrészek elhagyhatósága szintén szembeállítja a kétféle modátípust.

Klasszikus grammatikánk kategóriarendszerébe tehát a fenti struktúrában előforduló *-val*, *-vel* ragos mondatrész nem úgy illik bele, mint a tárgy társhatározója, hanem — a kettős terminusokat használó gyakorlat logikájának megfelelően — mint *t á r g y i é r t é k ű t á r s h a t á r o z ó*.

1. b) $S-k + P_v + (\text{egymással})$
 pl. *A fiúk verekednek (egymással).*

Az itt előforduló többes számú alany általában két cselekvőt jelöl. Ennélfogva lehet egyes számú is, de a *két* (vagy más számnévi) jelzővel együtt. Ezenkívül néhány esetben betöltheti az alany szerepét valamelyik *-pár* utótagú főnév is (*szerelemes pár*, *jegyespár*, *háaspár* stb.). Ezek a sajátságok mint testesen is megjelenő halmazindexek utalnak arra, hogy az igében továbbra is jelen van a kölcsönösség mozzanata, ezért az együttléti állapot mint a cselekvés végbemenetelének előfeltétele nem realizálódhat egy-egy személyt jelentő alanyban. Ezt a szerkezetet a beszélő általában akkor használja, amikor valamilyen okból nem szükséges a két (vagy több) cselekvőt külön-külön is megnevezni.

2. b) $S + P_v + O-k + (\text{egymással})$
 pl. *János összekeveri az alkotóelemeket (egymással).*

Erre a struktúrára megint csak az előzőnél elmondottak érvényesek, csak itt a tárgy szintjén. Megemlíthető mind az előző, mind pedig ennél a struktúrá-

nál, hogy ez az egy tagban testet öltő vonzat mindig valamiféle szemantikai „közös nevezője” a kéttagú realizációnak. Például: *A fiúk* [$\leftarrow$ *János és Pista*] *verekednek*, illetve *János összekeveri az alkotóelemeket* [$\leftarrow$ *a vizet és a sót*].

1. c) S(-k) + P_v
pl. *János birkózik* ('a birkózás sportot űzi').

Ez az az eset, ahol sajátos igecsoporthoz tartozó mondatalkotó képessége érintkezik az egyenes jelentésű igékével. (Egyenes jelentésű szerkezeteken azokat értem, amelyeket a cselekvőnek a cselekvéshez való viszonyában cselekvőnek szokás nevezni.) Az *alany – tárgy komplexumból* itt eltűnik a tárgyi sajátosság. A tiszta alany akár egyes számú is lehet, az ige pedig funkcionális szempontból is intranzitív válik. Így ez a struktúra tulajdonképpen már nem is illik bele az előzők sorába, s csupán azért vettem föl, hogy megmutassam a kölcsönös jelentésű igéink által alkotott szerkezetek szemantikai átstrukturálódásának lehetőségét. Jellemző, hogy ebben a folyamatban a csoport 40–42 formailag intranzitív tagja vesz részt, viszont a tranzitív változatok, valamint az *össze-* igekötővel kezdődők közül egy sem. Eléggé jellegzetesek — ennél fogva nagyjából körülhatárolhatók — azok a szituációk, illetve jelentésárnyalatok, amelyeket ezek az átrendeződött struktúrák kifejeznek. Mivel ezeket most nem szándékozom vizsgálat alá venni, csupán néhány példamondattal utalok a két legfontosabb típusra:

- a) *Pista birkózik, s nem vív.*
(*Pista jól birkózik.*)
(*Pista két éve birkózik.*)
Stb.

Itt tehát az ige megnevezi a cselekvést, amelyet az alanyban kifejezett személy szokott, képes stb. végezni, míg a fenti struktúrákban az ige a konkrét cselekvést fejezte ki. Lényegében arról van szó, hogy Pista beletartozik a birkózás sportot űző egyedek halmazába. Ennél fogva az itt előforduló határozók is inkább a cselekvés végzésére való képességet vagy általában a cselekvés gyakorlásának (nem egyszeri, konkrét végzésének!) valamilyen körülményét differenciálják, nem pedig a konkrét cselekvést.

- b) *Pista állandóan verekszik* ('Pista verekedős').
(*Pista könnyen kibékül.*)
(*Pista mindenért veszekszik.*)
Stb.

Ez a szerkezet lényegében az alany valamilyen tulajdonságát fejezi ki olyan módon, hogy az állítmányhoz kötelezően kapcsolódik egy bizonyos határozó.

Végül, ha egészen pontosak akarunk lenni, meg kell említenünk, hogy ennek a szemantikai átstrukturálódásnak van még egy útja. Ezt jól szemlélteti a következő mondat: *János birkózik a feladattal*. Az alanyi és tárgyi mozzanat itt is szétválik, tehát funkcionális szempontból van egy tiszta alanyunk és egy tiszta tárgyunk (*-val*, *-vel* ragos formában). Ennek következtében ez a két mondatrész nem is léphet egymás helyébe. Persze itt is feltételezzük, hogy az igei állítmány változatlan marad. Tehát nem helyes ez a mondat: *A feladat birkózik Jánossal*. Egyébként ez az átstrukturálódás is — mint a nyelvi változások számos jelensége — főleg az átvitt értelmű nyelvhasználatban keletkezik. Itt

tehát valószínűleg valamiféle metafora-jelenséggel van dolgunk. Ennek bővebb kifejtésére más alkalommal szeretnék visszatérni. A 162 ige közül ez a lehetőség csupán kb. 12–14-et érint (pl. *ismerkedik az étellel, játszik a gondolattal, szembenéz a sorssal* stb.).

3. Befejezésként — csak utalásszerűen — szeretnék fölvetni néhány olyan problémát, amely szorosan kapcsolódna a fenti témához, s amelyeknek vizsgálata biztosan sok hasznos eredményt hozna. Mindenekelőtt részletes elemzést érdemelne az *össze-* igekötő és a visszaható igeképzők egymáshoz való viszonya a kölcsönös jelentésű igék alkotásában, valamint az igeövek szemantikája e kétféle képzőelemmel való viszonyában. (A *küzd, vív, harcol* stb. például képző és igekötő nélkül is alkothat kölcsönös jelentésű struktúrát.)

Érdekes lenne megnézni azokat az igei alaptagú (többnyire állandósult) szószerkezeteket is, amelyek hasonló struktúraalkotó tulajdonságokkal rendelkeznek (pl. *házasságot köt, párt alkot* stb.).

Meg kellene vizsgálni azt is, hogyan viselkednek a mondatban a kölcsönös jelentésű igékből képzett főnevek (*János és Mari találkozása*), ige neveik (*A víz és a só összekeverhető*); hogyan tartják meg vonzataikat, milyen mondatrész szerepét tölthetik be a képzés után; stb.

Amennyiben igazolódna — s ez nagyon valószínű —, hogy ezek a képzett szavak is rendelkeznek a fentiekben elemzett mondatstruktúrákkal (az esetragokban lehet eltérés), akkor ezzel már megkapnánk a magyar mondatstruktúrák egy igen jelentős hányadát. Gondoljuk csak meg: ige csoportunknak csaknem valamennyi tranzitív tagjából képezhető igenév a *-ható, -hető* képzővel. Ezek száma pedig máris megduplázható, ha vesszük az ellentéteiket is (*-hatatlan, -hetetlen*).

Ezenkívül magam is összegyűjtöttem kb. 20 olyan főnevet, amelyek hasonló strukturális tulajdonságokkal rendelkeznek (pl. *testvér, rokon, ellenség, jegyes, szövetséges* stb.). Ezt a viszonylag kicsi számot azonban megsokszorozza az, hogy a *-lárs* utótaggal szinte korlátlanul alkotható összetett szó (*harcostárs, sorsitárs, bajtárs, asztaltárs* stb.).

Megemlíthetők itt még az ilyen melléknevek is, mint *arányos, azonos, egyenértékű, egykorú, határos, hasonló, párhuzamos* stb.

Ezeknek és más idevonatkozó problémáknak az alapos kidolgozásával szeretném a közeljövőben kibővíteni ezt a dolgozatot. Remélem, akkor majd több alapom lesz olyan általánosabb következtetések levonására, amelyekről itt egyelőre szándékosan nem beszéltem. Nevezetesen arról van szó, hogy ezek a struktúrák hogyan illelnek bele a magyar nyelv tranzitivitás-kategóriájába, valamint arról, hogy az itt tárgyalt vonzatok hogyan kapcsolódnak a főmondatrészekről, illetőleg a mondategységen belüli szinteződésről vallott elméletekhez. (Ez utóbbi problémához l. DEME LÁSZLÓ, *Mondat szerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Bp., 1971. 52–8.) Az első kérdésben előzetes elgondolásaim nagyon közel állnak KÁROLY SÁNDOR elméletéhez (vö. A magyar intranszitiv–transzitiv igeképzők: ÁltNyTan. V, 189–218), a főmondatrészek kérdéséhez viszont a legszimpatikusabb gondolatokat H. MOLNÁR ILONA tanulmányában találtam meg (1. ÁltNyTan. IX, 128).

GREMSPERGER LÁSZLÓ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A szintaktikai viszonyok egy lehetséges hierarchiája

Az alább következő kísérleti jellegű gondolatok részint a generatív grammatika (elsősorban CHOMSKY), részint pedig DEME (Nyr. XC, 275–87 és 392–404) indíttatásaira mennek vissza. Az 1. mondatban: *Péter mosolyog*, a *Péter*-t hagyományosan alánynak, a *mosolyog* igét pedig hagyományosan állítmánynak nevezzük. Annak érdekében, amit alább kívánunk szóba hozni, mi most a fentebbi mondat *Péter* elemét a *mosolyog* ige első dleges vagy első fokú alanyának fogjuk nevezni. S ez természetesen arra utal, hogy javasoljuk majd másodfokú, harmadfokú stb. mondatrészek, illetve szintaktikai viszonyok megkülönböztetését.

Nézzük a 2. mondatot: *Az utcán csavargó Péter megpillantotta a régóta bujkáló Jánost*. Itt a *Péter* mindenekelőtt elsődleges alanya a *megpillantotta* igének, de a *csavargó* szó messzemenően igei természete lehetővé teszi, sőt bizonyos fokig megkívánja, hogy keressünk mellé egy alanyt. Ez is csak *Péter* lehet, *Péter* tehát kétszeresen alany — elsődleges vagy elsőfokú alanya a *megpillantotta* állítmánynak, s másodlagos vagy másodfokú alanya a *csavargó*-nak. A mondat végén álló *Jánost* elsődleges vagy elsőfokú tárgya a *megpillantottá*-nak, míg másodlagos alanya a *bujkáló*-nak. Ha ez helytálló, akkor e jelenség alapján többek között az alábbiak szűrhetők le: A) Egy és ugyanazon elem lehet egyszerre több, különböző rangú, fokú szintaktikai viszony (oppozíció) részese. Így például idézett mondatunkban *Péter* legalább három szintaktikai viszonyban vesz részt: elsődleges alanya a *megpillantotta* elsődleges állítmánynak, jelzettje a *csavargó* jelzőnek, és másodlagos alanya a *csavargó* másodlagos állítmánynak. B) Ha egy elem egyszerre több, eltérő fokú, rangú mondatrész, akkor ezeknek a különböző rangú mondatrészeknek nem kell azonosaknak lenniük. A *Jánost* elsődleges tárgy volt az elsődleges állítmány (*megpillantotta*) viszonylatában, viszont másodlagos alany a *bujkáló* másodlagos állítmánnyal szemben.

De lépünk tovább. Nézzük az alábbi két mondatot: 3. *Péter mosolyogva integet*. 4. *A mosolyogva integető Péter megérkezett*. Nyilvánvaló, hogy a 3.-ban a *mosolyogva* a határozója az *integet* állítmánynak, a 4.-ben viszont határozója az *integető* jelzőnek, illetve másodlagos állítmánynak. Éppen az a tény, hogy az *integető*-nek lehet módhatározója, az egyik fontos körülmény, amely felbátorít bennünket, hogy alanyt (nevezetesen másodlagos alanyt) is posztuláljunk mellette. Viszont a *mosolyogva* is messzemenően igei természetű. És mit jelent az, hogy *A mosolyogva integető Péter*? Nyilván olyasmit, hogy 'Péter integetés közben mosolyog'. A *mosolyogva* tehát elsődlegesen ugyan az *integető*-nek van alárendelve, mint annak adverbiuma, de valamilyen módon (mindenekelőtt értelmileg) *Péter*-re is vonatkozik. Ez a kapcsolat érezhetően távolibb, gyengébb, mint az *integető Péter* esetében volt, de tagadhatatlanul fennáll. Ezért javaslatunk az, hogy a *mosolyogva* és a *Péter* között harmadlagos mondattani viszonyt posztuláljunk. *Péter* tehát harmadlagos alanya annak, hogy *mosolyogva*, ez viszont harmadlagos állítmánya a *Péter*-nek (természetesen amellet, azon túl, hogy elsődlegesen határozója az *integető*-nek).

Mármost nézzük meg, hogy eddig mire jutottunk. Szerkesztettünk egy olyan „tanmondat”-ot, amelybe úgysszólván minden eddigi javaslatunk belefér: 5. *Az utcán csavargó és régóta keresett Péter mosolyogva köszöntötte Jánost*. E mondatban *Péter* elsődleges alanya a *köszöntötte* elsődleges állítmánynak, másodlagos alanya a *csavargó* másodlagos állítmánynak, másodlagos tárgya a *keresett* másodlagos állítmánynak, és harmadlagos alanya a *mosolyogva* harmadlagos állítmánynak. Egyébként a *keresett* másodlagos állít-

mánynak nincs alanya, legalábbis nincs kitéve. Nyilvánvaló, hogy a nem elsődleges állítmányok alanya nagyon sokszor hiányzik. Egyébként minden jel arra mutat, hogy az az elem, amely egyszerre egynél több különböző fokú szintaktikai viszony részese, tehát egyszerre többféle mondatrész, az elsődleges szintaktikai viszony alaki jegyeit viseli, az elsődlegesnél alacsonyabb rangúakét nem viseli vagy — mint látni fogjuk — nem magán viseli.

De még nem jutottunk odáig. A *Péter mosolygása* szerkezet tipikusan az a nominalizáció, amellyel a generatív grammatika kezdettől fogva oly sokat foglalkozott. Ma már tudjuk, hogy a szóképzés transzformációs modellje több, mint problematikus (vö. pl. HUDSON, R. A., Regularities in the lexicon: *Lingua* XL, 115—30), többek között azért is merjük előterjeszteni javaslatunkat. Nevezetesen azt, hogy a *Péter mosolygása*-féle szerkezetek esetében *Péter* legyen negyedleges alanya a *mosolygása* negyedleges állítmánynak. A *Péter mosolygása* tehát egyszer (és elsődlegesen) birtokos jelzői szerkezet, ezen túl viszont egy nagyon távoli vagy nagyon legyengült deverbális predikatív szerkezet is. Éppen az a különbség a *Péter mosolygása* és a *Péter szobája* szerkezetek között, hogy az utóbbiban ez a deverbális vonás nincsen meg.

De menjünk tovább. Abban a 6. mondatban, hogy *Péter, akit kerestek, előkerült*, javasoljuk egy — immár ötödleges — szintaktikai viszony felvételét a *Péter* és a *kerestek* között olymódon, hogy a *Péter* ötödleges tárgya legyen a *kerestek* ötödleges állítmánynak (természetesen a *kerestek* csak a *Péter*-rel szemben ötödleges állítmány, mert az alanyával szemben, ami ugyan hiányzik, nyilván magasabb fokú). Mármost mi indokolja, hogy a főmondat alanya és a vonatkozó mellékmondat állítmánya között szintaktikai viszonyt posztuláljunk, nevezetesen tárgy—állítmány viszonyt? Nos az nyilvánvaló, hogy a vonatkozó névmás, esetünkben az *aki*, a *Péter* helyettesítője. Igazság szerint a *Péter*-en kellene a tárgyragnak megjelennie, csak hogy akkor a *Péter* elsődleges alanyisége az *előkerült*-tel szemben elsikkadna. Ezért aztán a helyettesítés jelenik meg.

Hogy a *Péter* a 6. mondatban csakugyan tárgya a *kerestek* állítmánynak, azt bizonyítja egy olyan lehetséges parafrázis, mint a 7. mondat: *A keresett Péter előkerült*.

A fentiek során tehát ötféle szintaktikai viszonyt javasoltunk: a) *Péter mosolyog*; b) *a mosolygó Péter*; c) *a mosolygva integető Péter*; d) *Péter mosolygása*; e) *Péter, akit kerestek, előkerült*.

Felvetődik a kérdés, hogy viszonylik javaslatunk a generatív grammatika általános elképezéséhez. Nyilvánvaló, hogy az immár szokványosnak mondható transzformációs felfogás szerint a legtöbb általunk vizsgált szerkezet (*a mosolygó Péter*, *Péter mosolygása*, *Péter, akit kerestek* . . . , stb.) transzformáció eredménye lenne. 5. példamondatunk így hangzott: *Az utcán csavargó és régóta keresett Péter mosolygva köszöntötte Jánost*. A transzformációs modell szerint — kissé iskolás módon — ez a mondat kb. ilyen alapszervezetre megy vissza: a) *Péter az utcán csavargó*; b) *Pétert régóta keresik*; c) *Péter mosolyog*; d) *Péter köszöntötte Jánost*.

Ezután jönnek az egybeágyazó transzformációk és a különféle törlések (a *Péter* az alapszervezeten négyyszer is szerepel, ebből hármat törölni kell, mire a felszíni struktúra végleges formáját megkapjuk). A generatív grammatika szerint tehát előbb van az alap, és ebből lehet levezetni a végeredményt. Ez valahol azt a nagyon régi felfogást képviseli, miszerint egy dolgot megmagyarázni annyi, mint megadni az eredetét. Vagyis más szóval ez egy bizonyos fokig a történeti magyarázat visszahozatala. Találóaan írja ezzel kapcsolatban egy angol szerző: „A CHOMSKY-féle „forradalom”-mal kapcsolatban azt állították, hogy CHOMSKY egy új „tudományos paradigmát” vezetett be a nyelvészetbe . . . holott „mély szintű” szerkezetek felhasználása a „magyarázat”-ban csupán felélesztett egy darwini ízü régi paradigmát. Az összehasonlító állattanban először a hasonlóságot figyelik meg az állatfajok között. Ezt követően úgy magyarázzák ezeket az állatfajokat,

hogy közös eredetet keresnek, amelyre vissza lehet vezetni őket. Abban a nyelvészeti paradigmában, amely a „mély struktúra” fogalmát tartalmazza, hasonló módon járnak el. Először megfigyelik a láncok közötti hasonlóságokat. Ezt követően a láncok leírása abból áll, hogy közös eredetet keresnek a „mély struktúrában”, amelyre ezek a láncok visszavezethetők. Szellemét tekintve a „magyarázat”-nak ez a paradigmája lényegesen nem különbözik attól a „történeti” módtól, amely szerint egy jegy magyarázata egyenértékű e jegy visszavezetésével az eredetire . . . Ennek nyíltabban történeti megfelelőjét a SAUSSURE-i paradigma döntötte meg, amely szerint a magyarázat nem közös eredet felvételének a dolga, hanem összehasonlításé. A „mély struktúra”-nak mint „magyarázó modell”-nek a fogalma láthatólag visszavisz bennünket a „magyarázat”-nak egy olyan módjához, amely határozottan SAUSSURE előtti. Ahelyett, hogy progresszív fogalomnak tekintjük, olyan elképzelést kellene látnunk benne, amely a nyelvészetet azzal fenyegeti, hogy visszaveti a vég nélküli és terméketlen metafizikai spekulációk sötét korába.” (HERVEY, S. G. J., Is deep structure really necessary?: *Lingua* XXXIX, 238—9, angolul.)

Nos, az általunk javasolt többedleges szintaktikai viszonyok (azt is mondhatnánk, hogy szimultán szintaktikai viszonyok) kiküszöbölik azt az „előbb-később” mozzanatot, amely a transzformációs szemlélet szerint mély struktúra—felszíni struktúra viszonylatában áll fenn. Szerintünk pl. az 5. mondatban (*Az utcán csavargó és régóta keresett Péter mosolyogva köszöntötte Jánost*) a *Péter* nem azért (másodlagos) tárgy a *keresett*-nek, mert egy állítólagos *Pétert* keresik szerkezetre „megy vissza”, „abból ered” stb., hanem azért, mert a mondat jelenlegi szerkezete, a mondatban jelenleg fennálló viszonyok alapján tárgy, noha csak másodlagosan az, hisz elsődlegesen a *köszöntötte* alanya.

Ha elfogadjuk, hogy *A mosolygó Péter* esetében — túl azon, hogy a *mosolygó* a jelzője a *Péter*-nek — a *Péter* még másodlagos alanya is a *mosolygó*-nak, akkor ezáltal különbséget tehetünk a „rendes” jelző, pl. *A kövér Péter*, és az igenévvel alkotott jelző között. A grammatikusok mindig is tudták, érezték, hogy a kétféle jelző nem teljesen azonos, az igenévvel létrehozott jelző valami mozgást, dinamikát tartalmaz. Pontosabban: az igenévvel kifejezett jelző rendszerint egy nem állandó tulajdonságot jelöl (*Péter* nem *mosolyog* mindig, de mindig vagy legalábbis sokkal tartósabban *kövér*, mint amennyit *mosolyog*). Nyilván folyik ez abból a tényből, hogy az igék alapvetően (bár korántsem kizárólagosan és nem abszolút, fizikai értelemben) cselekvéseket, tevékenységeket jelölnek, azok pedig ritkán állandók, szünet nélküliek. Az igenév messzemenően igei természetét, annak szemantikai következményeit próbáltuk a másodlagos, illetve harmadlagos szintaktikai viszonyokkal magyarázni. Más szóval: *A kövér Péter*-ben egyszeres viszony van a *kövér* és a *Péter* között, lévén a *Péter* a szintagma főtagja, egyébként a jelzett szó, a *kövér* pedig az alárendelt tag, a jelző. *A mosolygó Péter*-ben kétszeres viszony van. Elsődlegesen itt is a *Péter* a főtag, a *mosolygó* az alárendelt elem. De a másodlagos viszonyok síkján a *mosolygó* és a *Péter* között predikatív viszony van, s ez valójában vagy egyenrangú elemek közti viszony, vagy pedig — ha valaki DEMÉHEZ hasonlóan úgy vélekedik, hogy a predikatív viszonynak az állítmánya a főtagja — a *mosolygó* a főtag.

Röviden vissza szeretnénk még térni az ötödleges szintaktikai kapcsolat kérdésére. Példánk ez volt: *Péter, akít kerestek, előkerült*. Itt — mint emlékszünk rá — a *Péter* és a *kerestek* között is posztuláltunk egy szintaktikai viszonyt. Tettük ezt annak a meggondolásnak az alapján, hogy az *akít* a *Péter* helyett viseli a tárgyragot. Felfogásunk ez esetben is határozottan eltér a transzformációs elképzeléstől. A generatív grammatika köztudottan azt tanítja, hogy a vonatkozó névmás egy törlés eredménye. Példánk esetében két alapmondat jöhet szóba: *Péter előkerült*; *Pétert keresték*. — A beagyazás elvégzése után ezt kapjuk: *Péter, Pétert keresték, előkerült*. Majd a második *Péter* törlése után az *aki* jelenik meg, átvéve magára a *Péter* tárgyragját.

E felfogás értelmében az *akü* azért helyettesítheti a *Péter*-t, azért vonatkozhat rá, mert eredetileg a *Péter* állt a helyén. Itt tehát a transzformációs felfogás szerint megint meghúzódik az „előbb–később” viszony. Szerintünk az *akü* nem egy törölt hajdani *Péter* tárgyrágját viseli, hanem az előtte álló *Péter*-ét.

Természetesen nem tartjuk a többedleges vagy latens szintaktikai viszonyok felsorolását kimerítőnek. Elképzelhető, hogy olyan deverbalis nomen actionisok, mint a *tett*, *cselekedet*, *tevékenység* stb., szintén indukálnak valami gyenge (esetleg hatodlagos?) szintaktikai viszonyt egy másik névszóval, az alanyukkal.

Felfogásunk alapját egyébként az az elképzelés alkotta, hogy az igéből képzett különféle elemek (igenevek, illetve deverbalis névszók) megőriznek valamit az igeiségük-ből, és ennek következtében különböző fokú alanyokat, illetve tárgyakat hoznak létre és tételeznek fel. Mi az igeiség sorrendjét az erősebbektől a gyengébbek felé haladva így adtuk meg: 1. verbum finitum; 2. melléknévi igenév; 3. határozói igenév; 4. deverbális névszó.

A deverbális névszók között az első helyre azokat az *-ás/-és* végű névszókat ten-nénk, amelyeket valójában főnévi igeneveknek kellene tartanunk (vö. ANTAL, Egy új magyar nyelvtan felé 123). Ezeket követnék a többiek a csökkenő igeiségnek megfelelően. Hadd zárjam e sorokat azzal, hogy rámutatok egy furcsa problémára. A nomen agentisek-ben is van igei tartalom. Lehetnének azok is — ki tudja hányadiklagos — állítmányok? S ha igen, akkor mi lenne az alanyuk? Talán önmaguk?

ANTAL LÁSZLÓ

S Z Ó - É S S Z Ó L Á S M A G Y A R Á Z A T O K

Fokhagyma vagy foghagyma? A HSz.¹⁰ szerint a címben szereplő szó *k*-betűvel írandó. Ezen összetétel előtagját a TESz. a *fok* 'kiugró rész' (hegyé, vár bástyájáé, lépcsőé stb.) szóval véli azonosnak. Ez az azonosítás szolgálhatott, bár csak részben, a helyesírási szabály etimológiai igazolásául. Ám bizonyára döntő érvnek számított az a tény is, hogy a növény termésének, a gumónak a gerezdjét is *fok* szóval jelölték (PÁRIZ-PÁPAI FERENCZ, Pax corporis 81). Az írásképek kialakulását tehát régebbi írásmód és régebbi érvelés — etimologizálás — alakította.

Egyik cikkem publikálásakor arra kértem a szerkesztőt, szedesse *foghagyma* alakban a szót, tehát kivételesen *g* betűvel, ugyanis akkor már összetevődött fejében az az érvelés és bizonyítéksorozat, amelyet most papírosra vetek. Ennek immár két év-tizede, sajnálom, hogy elfoglaltságom miatt a TESz. megjelenése előtt nem keríthettem rá sort. Tudom, más is gondolt arra, hogy az előtagban eredetileg *g* hang lehetett, mivel etimológiailag a *fog* 'dens; Zahn' szó rejtezik benne (I. BEKE ÖDÖN: Nyr. LXIV, 48 kk., főként 52; itt említem, hogy a TESz. *foghely*, *fokhely* szavunkat mellőzi, ámbar fontos várostörténeti jelölés: 'utca, piac, kereskedő hely'). BEKE felhívta figyelmünket arra, hogy a tárgyalandó szót a régiségben „következetesen” *g*-vel írták: „Al[1]ium — *foghagma* BesztSz. SchlSz. *foghagyma* Hort.GyöngyT. *foghagmat* SermDom. 2:71, *Foghagima* Murrelius 1328. sz.” Figyelmeztet azonban arra is, hogy az Oksz.-ban *k*-val írott adatok szerepelnek: *fokhagmashegy* 1525, *fokhagmath* 1527, *fukhagmath* 1549. Csak-hogy BEKE rögvést indokolta is ezt az írásmódot: „Azonban a *k*-val írt adatok nem mon-danak ellent annak a föltevésnek, hogy a *foghagyma* eredetibb, mint a *fokhagyma*, mert *k* előtt mindenképpen *k* hangzik.” BEKE értékes és érdekes cikkében nem dönti el, vajon a *fok* 'promontorium' szó azonos-e a *fog* 'dens' szóval: „egyelőre ... nyílt kérdésnek kell hagynunk” — írja (53. l.).

Mint említettem, másfajta teendőim gátoltak abban, hogy véleményem megfogalmazva papírosra vessem, de adataim összegyűjtöttem, sőt valamelyest csatarendbe is szedtem őket. Most felvezetem őket.

Azt mindannyian tudjuk, hogy a tenyésztett, tehát nem a vadon termő foghagyma egyike ún. kultúrnövényeinknek, s vele minden bizonnyal a honfoglalást megelőző vándorlása során ismerkedett meg a magyarság ősi rétege. Tehát odasorolandó a torma, a bors és más fűszerszámok közé, amelyekkel valahol a Volga vidékén kerültek gyakorlati kapcsolatba a magyarság ősei, és tanulták meg használatukat étel ízesítésére meg tartósítására. Akkor történhetett ez, amikor az előmagyarság átélte a „zöld forradalmat”, ha szabad ezt a korszerű megjelölést a régmúltba visszavetíteni.

Mielőtt a részletes tárgyalásba belevágnék, kérem olvasóim, figyeljék meg, hogy a TESz. (I, 941a) említette esetekben 'kiugró rész, hegyé, vár bástyájáé, lépcső foka stb.' szolgál a jelölés alapjául, azaz mindenkor valamely tárgy vízszintesen fekvő volta, sohasem a függőleges; még az idegen nyelvterületről hozott hőmérsékletet mérő szerszámon is *fok* a gradus neve, mivel elsődlegesen vízszintes vonalkával jelölték. És a grádics is a *lépcsőfok* névre hallgat, hiszen horizontálisan nyúlik el. És a létrának is *fok*-a van, nem pedig *fog*-a. Meg kell azonban jegyezni azt, hogy a nyelvújítás hosszú során keletkezett jelölések szemantikája (ha szólhatunk ilyenről) gyakorta nem támaszkodott a természet megfigyelésére.

BEKE több, szerinte *g*-vel írandó szóval foglalkozott idézett cikkében, én most csupán egyet emelek ki közülük és közlöm róla megalapozott véleményem: a BUDENZ nyomán haladó BEKE megsejtése helyes és bizonyítható, és ez a szavunk *g* betűvel írandó, mert előtagja valóban a *fog* 'dens' szó. Mivel a magyarság elei a foghagyma használatával a honfoglalás előtt ismerkedtek meg, a kifejezés forrását is ebben a korszakban kell keresnünk. Jól tudjuk azt, hogy a magyar nyelv szó- és kifejezéskincsében a régi, törökből származó jövevényszavak mellett a szavaink tárházában jelentésfordítás (Lehnübersetzung, calque linguistique, калька) révén formáltak is akadnak. Utalt már ilyen nyelvi tünetekre, hogy csak a törökségből jövőkre szorítkozzunk, MUNKÁCSI BERNÁT: szerinte *farkas* 'vulpes' szavunk idegen, csuvas mintára keletkezett tükörszó, tabuszóként való használatra (Ethn. V, 73, 140, 178); ilyen *házas* szavunk 'maritus' jelentésben (jelentésbővülés révén); török mintára keletkezhetett a *Hetevény* 'Pleiades' (KSz. XIII, 224 és Uráli csillagnevek: MNyTK. 124. sz.); ide csatolnám a *kötelet ver* fordulatot; és ebbe a csoportba soroltam *nélkül* névutónk eredetibb alakjának ('-tól' + *kül*) az alakulását (MNy. LXXII, 213–5), az *ablakszem* összetételt (Nyr. CI, 368–70), valamint *lófő* szavunk keletkezését (MNy. LXXIV, 76–9). Ilyenfajta tükörszók eredetének törökségi vetületével bővebben és rendszeresen LIGETI LAJOS foglalkozott (MNy. LXXII, 134–6), ő a tükörszólások vizsgálatát is szorgalmazza.

Az első tény, amelyre felhívom a figyelmet az, hogy a 'fog' + 'hagyma' összetétel nemcsak a magyarban, hanem más finnugor nyelvben is megvan: én a mariban meg a mordvinban akadtam párjára.

A) Mari adataim: I. *püän oxra* (SZILASI MÓRICZ, Cseremisiz szótár: UF. XIII, 142). Átírása helytelen, helyesen így írandó: *püän oxra*. Jelentése 'fogas hagyma', mivel az előtag a finnugor eredetű *pü* 'dens' főnév, a magyar *fog* szó megfelelője. Ehhez járult az *-än* ~ *-an* melléknévképző. Hangalakja elárulja azt, hogy hegyi mariból való adattal találkozunk. SZILASI forrása V. O. TROICKIJ szótára (Черемисско-русский словарь. Kazány, 1895. 42a), ebben így szerepel: *oxpa* г. ч. лукъ (растение), пюан-охра. A rövidítés azt jelzi, hogy hegyi mari adattal van dolgunk, miként azt már fent a képző *ä* hangja alapján megállapítottuk. De TROICKIJ is régebbi forrásból merítette adatát, mégpedig ZEMLANICKIJ kéziratos szójegyzékéből. Az utótag, *oxra* ~ *uxra* törökből származó jövevényszó a mariban, ennek a jelentése 'hagyma, Zwiebel'. – 2. *njü шоган*,

azaz 'fog' + 'hagyma' (Марийско-русский словарь. Moszkva, 1956. 712a). A szótár szerint a szó jelentése 'грездок луковицы', azaz itt a mari 'fog' szó a termésnek csupán egy részét, egy gerezdjét jelöli. Ám evvel elértünk a megnevezés szemléleti magyarázatához: miként az ember szájában a fogak, akként sorakoznak egymás mellé a foghagyma gumójának a cikkelyei, avagy más szóval a gerezdjei. A képátvitel tehát az emberi testről indulhatott ki, és a hasonlóság miatt meg is ragadt. Állításunk gyámolítására bizonyítékul német nyelvből idézünk párhuzamot: *Zehen des Knoblauchs* 'a foghagyma lábujjai'. De azt is vegyük észbe, hogy a germán eredetű *Zehe* valamikor nem csupán a láb ujjait jelölte, hanem a kezét is, miként ezt angol megfelelője, a *toe* igazolja. De finnugor nyelvben is akad igazolás a foghagyma elnevezésének antropomorf szemléletére. Észti neve ui. *küüslauk*, tkp. 'körömhagyma'. Mari adatunk a szótárban a *uozan* szónál található, melynek jelentése 'hagyma, vöröshagyma'. A *šoyan* a mariban törökből vett jövevényszó. A szótár szerint a foghagymának csak a gerezdjét jelöli.

Mellesleg megjegyezzük: az „antropomorfológiá”-hoz adatok kis tárházát adja ezen szó. A magyarban a foghagyma fejről beszélünk, persze a száránál fogva, gumóját felfelé tartva kell a növényt szemlélnünk. A mari *šoyan wuŋ* 'hagymafej' névvel illeti a gumót. Miként már utaltunk rá, a mari ember a foghagyma egy-egy gerezdjét 'fog'-nak mondja. Ugyanezen szemlélet bukkan elő az oroszban: *зубец* 'fogacska' a neve egy-egy cikkelynek.¹

Sajnálattal kellett tapasztalnom, hogy a foghagyma régi neve a mari irodalmi nyelvből „hivatalosan” eltűnt. Noha megőrződött a mezei mari *šoyan*, a hegyi *oxâra* a vöröshagyma jelölésére, a 'fogas hagyma' = 'foghagyma' nem szerepel már az 1966. évi orosz–mari szótárban, helyébe az orosz *чеснок* szó került (824a). Még furcsább, hogy V. M. VASZILJEV mari nyelvjárási szótárában (1926., 1928.) sem akadtam nyomára.

B) Mordvin adataim: 1. A moksában *пӱӱне чурка* 'чеснок', ez a kifejezés Damaszkín püspöknek 1785-ből való ötnyelvű, kéziratos szótárában található. A mordvin részt publikálta A. P. ФЕОКТИСЗТОВ (Русско-мокшанский словарь. Moszkva, 1971. 309b). Az ő átírásában így fest a szó: *päŋne čurka*, én ekként írnám át: *päŋne čurka*. Szó szerinti jelentése: 'fogas hagyma', lévén az előtag alapszava a mdM. *päŋ* 'dens; fog' főnév, amely finnugor eredetű, utótagja pedig törökből vett jövevény, vö. *šurŋke* 'vöröshagyma' (JUHÁSZ JENŐ, Moksa—mordvin szójegyzék 174; ebben a szójegyzékben a foghagymát már oroszból jött szóval jelölik: *tšesnok*: 168). — 2. Az erzában *нейчурька*, azaz 'fog' + 'hagyma', hiszen az előtag ugyancsak a *nei* (*pei*) szó, jelentése pedig 'dens; fog'. Finnugor eredetű, azonos a fenti mari *pü*, *püŋ* és a mdM. *päŋ* társával (I. M. H. Коляденков — Н. Ф. Цыганов, Русско—эрзянский словарь. Moszkva, 1948. 402a, s. v. чеснок). Az erza *чурька* szónak jelentése, miként moksa párjáé, 'лук; vöröshagyma'. 2. a) Ugyan-

¹ Néhány szó a terminológiához. A hagyma és a foghagyma gumós termését *fej*-nek hívják. Ez a szó egyúttal számolószó is, vö. *egy fej hagyma*, *két fej hagyma* stb. A vöröshagyma azonban rétegekre bomlik (ezért mondja a mari találós kérdés, hogy száz szoknyája van ennek az asszonynak), a foghagyma viszont cikkelyekre, vagy más elterjedtebb szóval gerezdekre. Mivel a gumót 'fej'-nek mondják (a csuvasban is *puš* a jelölése), egykönnyen érthető, hogy a gerezdekben fogakat látott a szemlélő. Tehát kétlépcsős antropomorfizmussal van dolgunk. A franciák a foghagyma fejről szólnak: *tête d'ail*. Cikkelyének azonban *gousse d'ail* 'hüvely, gumó' a jelölése. Az olaszok viszont *spicchio d'aglio*-ról, azaz 'foghagyma-szelet'-ről beszélnek. Az angol nyelvben *bulb of garlic* a neve, azaz 'gumó' névvel illetik a fejét, részeit, a cikkelyeket *clove of garlic* kifejezéssel, mert szögformát vélnek a cikkelyben felfedezni. A német *Knoblauch* jelentése tkp. 'esomó(s) hagyma', ez *Spaltchen*-ekre, szeletekre bomlik. (Az utótag az orosz *лук* etimológiai megfelelője.) Az orosz nyelv a vöröshagyma és a foghagyma gumóját *голова* néven említi, tehát fejecskének véli. De a vörös- és a foghagyma fejét hagymácska néven is említi: *луковка*, *луковица*. A foghagyma cikkelyekre bomlik, neve *грезды*. A hagyma szárát, a zöldjét 'toll'-ként látja: *непо*.

ezen szerzők erza—mordvin szótárában a *neŭne чурька* alak található, azaz az előtag itt -*ne* képzős melléknév, az alapszó szintén *neŭ* 'зуб' ('fog') (163a), a kifejezés értelme 'fogas hagyma'.

Az adatok száma csekély, de a fordulat meglete vagy talán inkább megvolta tagadhatatlan. Nem lévén sem a marinak, sem a mordvinnak nyelvjárási szótára, egyelőre nem gazdagíthatjuk bizonyító anyagunk. Feltűnő azonban az a tény, hogy a régies 'fog(as) hagyma' kifejezés három olyan finnugor nyelvből toppan elénk, amelyek t ö r ö k n é p e k s z o m s z é d s á g á b a n éltek vagy élnek.

A mordvinból meg a mariból szemünk láttára (ezt a fordulatot használok, mivel csak szótárakra támaszkodhatom megállapításomban) szorítja ki a 'fogas hagyma' jelölést az oroszból származó jövevényt. Így a mariban egy 1945. évi szótár (Андреев—Смирнов, Русско-марийский словарь. Москва) csak ezt említi, noha a hagyma jelölésére még az eredeti szó őrződött meg: *шоган*. Az 1966. évi Русско—марийский словарь. (Москва) szintén a *чеснок* szó szerepel (824a), ámbár a (vörös)hagyma jelölésére megőrződött a mezeiben a *шоган* (*šoyan*), a hegyiben pedig még mindig az *охыра* (*ox̣ɣɪra*) járja. Hasonló „elidegenedési” folyamatot tapasztalunk a mordvinban. Sz. G. РОТАРКИН—А. К. ИМЖАРЕКОВ 1949-ben kiadott szótára (Мокшанско—русский словарь nem közli a *пяне* (*чурька*), (о: *шурькя*), szót, sőt a *лук* meg a *чеснок* teljesen hiányzik belőle. A mellőzés okát nem is sejtem. Ugyanez a helyzet a komiban, ahol most a foghagymát orosz szóval nevezik *чеснѣк*-nak (Русско—коми словарь. Сиктивкар, 1966. 756b). Ugyanilyen sors lett osztályrésze az egykori 'vöröshagyma' szónak, kieserélődött; vö. *лук* < or. *лук* (252a). Már WICHMANN szótárában is *luk* (142b). A foghagyma jelölésére az udmurtban, legalábbis az irodalmi nyelvben, oroszból vett jövevényt járja. Régebben a török eredetű *kumuz* ~ *kumiz* szót használták (F. J. WIEDEMANN, Syrjä-nisch—deutsches Wörterbuch. St. Petersburg, 1880. 490b). Ezen szótár komi—zürjén részében a hagyma jelölésére a *luk* szó található (159b), társára, a foghagymára pedig a *tšesnok*, *tšesnek* (375b), és ez váltakozik a *duka luk* 'szagos hagyma' körülírással (159b és 342a).

Az említettem három finnugor nyelvre a csuvas meg a tatár nyelv gyakorolhatott befolyást. Valamelyik török nyelv nyomán keletkezhetett „tükörjelentés”-formán a konyhakertészeti termésének a megismerésével, átvételével párhuzamosan a 'fog' + 'hagyma' megnevezés. Szűkös turkológiai ismereteim és forrásaimnak csekély volta miatt csupán a csuvasból tudok idézni, s onnan is pusztán egyetlen nyelvjárási adatot. Ez a nyj. *шӗл охра*, tkr. 'fog-hagyma', a szótár szerint jelentése 'дикий лук', azaz 'vadhagyma' (А. П. Сергеев, Диалектологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1968. 89a).

A köznyelvben az *ыхрути* szót használják, az irodalmiban *ыхра* jelöli a foghagymát, a *сухан* pedig a hagymát. A луковица, головка лука, azaz a hagymafej neve *сухан пуче* = hagyma feje (Русско—чувашский словарь. Москва, 1971. 325a, 860a).

Figyelemre méltó azonban az a nyelvi tény, hogy egy valamelyest régebbi szótár szerint a *сухан шӗлӗ*, azaz a 'hagyma foga' jelöli a hagyma gerezdjét, a *луковица*-t (Чувашско—русский словарь. Москва, 1961. 555a. *шӗлӗ*). És a *сухан* 'лук, hagyma' mellett ugyancsak ott van a *сухан шӗлӗ* 'hagyma foga', valamint a *сухан пучӗ* 'hagyma feje' (340a) a 'луковица' fogalmának a jelölésére. Evvel vethetjük egybe a moksa-mordvin *шурькя пря* 'луковица' kifejezést, amelynek fordítása 'hagyma-fej' (Мокшанско—русский словарь. Москва, 1949. 311b). Ugyancsak idevág az erza-mordvin *чурька пря* 'луковица' (Эрзянско—русский словарь. Москва, 1949. 249в). Vö. még udmurt *сугон йыр*, *чеснок йыр* 'луковка' (Русско—удмуртский словарь. Москва, 1956. 419a), mert ezekben a *йӓр* 'fej' szolgál a gumó megnevezésére.

Ismételten felhívjuk a figyelmet arra, milyen gondosan kell értékelnünk adatainkat. Hiába találkozunk egyazon fordulat több finnugor nyelvben, nem hitegethetjük

magunkat ősiség nevében egykor alakult, közös fordulattal. De azzal sem, hogy régen volt arcális jelenségbe botlottunk. A fent említett három finnugor nyelv *k ü l ö n-k ü l ö n*, *m á s-m á s k o r s z a k b a n* ismerkedett meg a foghagymával, annak kertben tenyészített változatával, egymástól függetlenül — időben és térben — tanulta meg kertben történő termelését.

Csak felhívtuk a figyelmet arra a szemantikai és névadási jelenségre, hogy a magyar 'fog-hagyma' nem magányos jelölés-jelenség. Párhuzamok találhatók, esetleg török nyelvek valamelyikében akadhatunk rá az archéformára. A kérdés további vizsgálatot érdemel. A konyhakertészet történetének a területén is. És erre én már nem vagyok illetékes: firtassák RAPAICS RAYMUND utódjai a kérdés ezen vetületét. Én csak azt fűzném hozzá bővebben, amire a cikkecske elején céloztam. A *fog* főnév alkalmazásával függőlegesen elhelyezkedő részt jelölünk, mint a gereblye, a villa, a borona, a fésű vagy a ruhatartó foga. Ugyanezen tárgyszemléletre akadhatunk más nyelvben is, még abban az esetben is, ha a két nyelv nem érintkezik, nem érintkezett egymással. De mindkettő embere látja a tárgyakat, és a tapasztalat ténye, az ember testével való egybevetés adja a névadáshoz, a névátvitelhez szükséges szemléleti alapot. Elegendőnek vélem a mari nyelvre való hivatkozást bizonyítás céljából.

A mariban a P., B., M., MK. *püj*, U., C., Č., J., V., K. *pü* szó jelöli a 'fog' fogalmát. Figyeljünk meg néhány olyan összetételt, amelyben utótagként kerül elénk: JT. *krapla-pü*, K. *kräplä-Bü* 'gereblye-fog'; UP., UJ. *orwa-pü* 'kerékküllő', tkp. 'kerék-fog'; P. *päske-püj*, M. *piske-püj*, C. *päske-pü* 'fűrész-fog'; UP. *pila-pü*, V. *pilä-pü* 'fűrész-fog'; UP. *šorla-pü* 'sarló-fog'; P., B. *šerye-püj*, USj. *šerye-pü*, V. *šerye-pü* 'fésű-fog'; UP. *šoräm-bondä-pü*, UJ. *šor-wondo-pü* 'gereblye-fog'; UJ., CÜ. *šüre-pü*, CK. *šura-pü*, K. *šire-wü* 'borona-fog'; P., B. *ter-püj*, UP., UJ., Č. *ter-pü* 'szán-fog' (a szántalpból indul, a kast támogatja oldalt); UP. *trma-pü*, M. *tärma-püj* 'borona-fog'.

Képzeljük el magunknak ezen szerszámok fogainak helyzetét „természetes” állapotban, azaz munka, használat közben. Mindegyikük fogai függőlegesen lógnak, állnak, miként az ember, az állat fogai a szájüregben, az állkapocsban. A mintát tehát az emberi, állati test közvetlen szemlélete szolgáltatta: annak az egybevetése a tárgyakkal. A stilisztika meg az onomasziológia bőven foglalkozik ezen jelenséggel. Ilyenfajta névátvitel külön-külön, egymástól teljesen függetlenül zajlott le a magyarban és a mariban. A foghagyma esetében azonban a konyhakerti növénynek és termésének az átvétele hozta az elnevezés sajátos török megnevezésének tükörszóként való átvételét. Noha az sem kizárt, hogy a néven nevezett szerszámok némelyike esetében a szerszám átvételével együtt járt a tükörszó alkotása idegen (török, orosz) nyelvi minta nyomán.

Ellenpélda a vízszintesen elnyúló tárgyak megjelölése a *fok* szóval, pl. *vízfok*, *földfok*, a *létra foka* stb.

A *foghagyma* elnevezés származtatásának általunk vázolt történetét növény-történeti adatok is aládúcolják. A biogeográfia adatai szerint az *Allium sativum* L., azaz a foghagyma kelet és dél felől terjedt el. Nálunk konyhakertben tenyésztik. Régi fűszernövény, históriája több ezer évre nyúlik vissza. Őshazáját pontosan nem tudjuk meghatározni, talán a kirgiz pusztákról jön, valószínűleg Közép-Ázsiából. Onnan, tehát keletről és dél felől terjedt el. Kedvelt fűszerré vált, de gyógyító erejével is éltek. Keleti származásának megfelelően az Orient népei, törökök, oroszok, ukránok, keleti zsidók nagyon megkedvelték. De ismerték az egyiptomiak is a piramisok építésének a korában, és *summin* névvel illették. A görögök és a rómaiak termesztették veteményes kertjükben, és közvetítették Európa általuk civilizált országai irányába (vö. latin *allium*, francia *aïl*). Mindebből úgy tűnik, hogy a tárgyalt fűszernövény két irányból, dél és kelet felől terjedt el Európában.

ERDŐDI JÓZSEF

Mi volt a fűvönosztás? „Az egy alkalommal, 1297-ben oklevelesen rögzített híres *Fyunwztas* kifejezés tehát nem a kiosztott földek közt hagyott füves sávra utal, hanem — függetlenül a *fyun* olvasati nehézségétől — magát a kiosztott füves területet, illetve az abból kihasított parcellát jelentette” — írja FÖLDES LÁSZLÓ folyóiratunk 1976. évi 3. számában. Ezt a nézetét megírta már előbb is (1971. 4. sz.) „A *telek* 'földterület' jelentéstörténetéhez” című kiváló értekezésben, amelyben ez olvasható: „TAGÁNYI a *fü*-vet itt a kiosztott földek között meghagyott gypes barázdára vonatkoztatta, holott nyilvánvaló, hogy egyszerűen a kiosztott füves területre utalnak e szavak. . .” (423).

Dolgozatom célja rávilágítani *fűvönosztás* szavunk jelentésére, mely nem — mint FÖLDES véli — 'a kiosztott füves terület, illetve az abból kihasított parcella', sem 'gyepföld osztása', hanem 'mezsgye végett hagyott gypesáv'.

A célhoz a következő úton igyekszem eljutni: 1. Az oklevélszövegeknek, melyekben szavunk latin megfelelői előfordulnak, megadom pontos értelmüket. 2. Szülő- és lakóhelyem, a volt Zemplén megyei Kesznyéten község élő hagyománya és egy levéltári adat alapján megmutatom a *mezsgye*-t, illetőleg a *határgyep*-et, melyek mint szomszéd földek közti gyepek a *fűvönosztás* fogalma alá tartoznak. 3. Végül — a folyóirat lapjaiból az írásomnak engedett tér szüksége szerint — már csak rövid utalásként rámutatok a *fűvönosztás* és a *fűkötél* összefüggésére, majd a célon már egy kissé túl is haladva, a *kötél* földbirtokot, gazdasági üzemet összefogó 'sessio' jelentésére, honnan már csak egy lépés, hogy feltételezzük 'sessio' jelentésű *telek* szavunk véletlen nyert jelentésbővülését.

1. Úgy látszik, FÖLDES nincs egyedül elgondolásával. Talán SZABÓ ISTVÁN történésziünk is hasonlóan vélekedett. Ez derül ki szövegértelmezéseiből. „A középkori magyar falu” című könyvében olvassuk: „1336-ban például egy leánynegyed fejében kiosztott két fundushoz »per herbas« fekvő 75 »fimata és campestris« föld járt . . .”. Egy másik, 1389-i oklevelet így értelmez: „. . . az osztó felek és jobbágyaik a szántóföldet és egyéb »utilitates« közösen és egyenlően fogják birtokolni, ahol mindenik fél és jobbágya fűvönosztással tudja a maga részét (communiter et equipollenter possidebunt, ubi quelibet partium et eorum iobagiones erbali distinctione suas scirent portiones)” (68—9.)

„Azt mindenesetre meg lehet állapítani — írja ezt is —, hogy a földek közös újrasztoztatásának a jobbágyok közt olykor véget vetett a feudális birtokosok osztzkodása, legalábbis az osztó felek jobbágysai között. Így került sor 1246-ban több szomszédos kis falu »per erbas« közösen bírt földjeinek egymástól való elhatárolására . . .” (I. m. 69.)

A SZABÓ ISTVÁN idézett könyvében található értelmezések bizonytalanok, miután a szövegek fordítása homályos. Az egyik szövegben „per herbas fekvő”, a másikban „per erbas közösen bírt” földekről szól. De nem pontos a harmadik, az 1389-ből való oklevél fordítása sem így: „. . . mindenik fél és jobbágya fűvönosztással tudja a maga részét”. A *fűvönosztás* jelentését a kontextussal együtt érthetjük meg; ezért előbb a szövegnek, melyben a szó előfordul, kell jutnunk a pontos értelmére.

„1336-ban . . . egy leánynegyed fejében osztott két fundushoz »per herbas« fekvő 75 »fimata és campestris« föld járt . . .”. Ez az okleveles adat valószínűleg azonos a Zala megyei adattal, amelyet TAGÁNYI is előhoz „A földközösség története Magyarországon” című könyvében, így: „per erbas adjacentibus” (51). Ennek alapján is látatlanban így vagyok kénytelen kijavítani SZABÓ fordítását: „fűmezsgye által határolt”.

A másik oklevélszöveg, melyet SZABÓ így értelmez: „. . . mindenik fél és jobbágya fűvönosztással tudja a maga részét”, — így fordítandó: „közösen és egyenlően fogják birtokolni, ahol mindenik fél és ezek jobbágysai fűvönosztással (tehát fűmezsgyével) tegegyék megismerhetővé a maguk darabjait”.

SZABÓ harmadik oklevél-értelmezése is helyesbítésre szorul. Az 1246-ból származó oklevél előttem szintén csupán az ő mondatába ágyazva ismert, de a helyes fordítása magá-

tól értetődően kikövetkeztethető. E helyesbítéssel megállapítása így módosul: „Így került sor 1246-ban több szomszédos kis falu közösen bírt földjeinek egymástól »per erbas«, tehát fűvönosztással, azaz határgyeppele való elkülönítésére.” — Lejjebb majd rámutatok ennek a *határgyep* szónak is a jogosultságára.

Az értelmezés helyességéről írtakat hadd foglalom össze. Tehát: nem *per herbas* fekvő, hanem: *fűmezsgye által határolt*. Nem *fűvönosztással tudja a maga részét*, hanem *fűvönosztással — fűmezsgyével — tegyék megismerhetőkké a maguk darabjait*. Végül: nem *per erbas* közösen bírt földjeinek egymástól való elhatárolására, hanem *közösen bírt földjeinek egymástól fűmezsgye által való (per erbas) elhatárolására*.

A *fűvönosztás* latin megfelelőit mintegy csokorba kötve találjuk TAGÁNYINAK már idézett könyvében: *herbali* vagy *erballi distinctiōne, erballiter divisa, mediantibus erballibus divisionibus, herbales divisiones, sub herbali divisione, per herbas divisa, per erbas adjacentibus, cum herbis dividitur, per herbas dividitur, mixtim et herballiter, dividendo per jugera seu per Erbas, limitaciones* (sic!) *herbales* (51–2). A TESz. ezeket sorolja fel: *herbalis divisio, herbalis distinctio, per herbas (cum herbis) dividitur* (I, 998).

A felsorolt latin szavak pontos jelentése is kétségtelenné teszi, hogy a *fűvönosztás* nem 'kiosztott gyepparcellá'-t, sem nem 'gyeposztás'-t jelent, hanem 'fűves mezsgyé'-t, 'határgyep'-et. Igaz, hogy a *divisio* 'felosztás'-t, 'elosztás'-t is jelent, de igéjének, a *dividit*-nek a 'feloszt, szétoszt' jelentését megelőzi az 'elválaszt, elkülönít, megkülönböztet'. Az *adiaceo*-nak sem csupán 'mellette terül, mellette fekszik' a jelentése, hanem az is, hogy 'határol'. Végül is kétségtelenné teszi szavunknak 'mezsgye, határ' jelentését a *limitatio* és *distinctio* értelme. Az előbbi 'mezsgyé'-t, 'mezsgyélés'-t jelent, a *distinctio* szintén 'megkülönböztetés'-t, 'elhatárolás'-t. Szlávból jött párja a *mezsgye*. Magyar szinonimája lehetett valaha a *gyepű*, mely aztán jelentésében egy kicsit megmászult. A *fűvönosztás* főnevet reánk hagyó egyetlen, latin szöveg, melyet FÖLDES dolgozatából is csak eszünkön ismerek („mixtim quod ulgo Fywnwztas dicitur . . . possiderunt”), így érthető: „egymáséi közt elegyesen, amit közhasználatú szóval gyepsáv által való elkülönítésnek, fűméta által való elmezsgyélésnek mondanak, . . . fogják birtokolni”.

A *fűvönosztás* szóhoz hasonló határozós összetétel a kesznyéteni nép nyelvjárásában előfordul nem is egy. Ilyenek: a *tejjelkása*, a *zsíronkrompé* ételnevek, aztán a *tővigmarha*, *talpigmarha* szók, melyek első elemükben a szarvasmarhának egy külső tulajdonságát jelzik. Azonos szerkezetű, sőt az egyiknek előtagjában is azonos összetétellel találkozunk Móríc SÁRARANYÁBAN: a *Tővigszáraz* gúnynévvel.

2. Nem valószínű, hogy *fűvönosztás* szavunk valamelyik nyelvjárásunkban még megtalálható volna. De a parcellák elkülönítésének a vele való jelzése *fűmezsgye, szőrösmezsgye*, egyszerűen csak *mezsgye*, másrészt *határgyep* néven Kesznyétenben szinte a jelenig fennmaradt.

A hagyomány szerint a dél-borsodi tájakon, a szederkényi, palkonyai, bikki határon a parcellák közt valaha *szőrösmezsgye* mutatta a metát. Kesznyétenben pedig a Tánicsics és Vörösmarty utcai kertekben még eleven az emléke. Ezeket az egymás végére járó, rendezetten sorakozó kerteket csak újabban, a XVIII. század végén, avagy a múlt század elején osztották. Többnyire még ma is csupán a ház felől vannak elkerítve, az aprólék — baromfi — kizárására, különben kerítetlenek, s a végük és hosszuk mentén tulajdonosaik között csak a közelmúltban is még szántatlan gyepsáv tett igazságot. „Ek-kora szíles mezsgyék vótak ezelőtt — mutat a két kezével özvegy Lévai Józsefné Szántai Margit egy 50—60 cm-nyi távolságot —, oszt be vót gyepesedve. Az ojan perjefűvel vót benyóve. A két szomszidé vót.”

A gypes *mezsgye* kerítést takarított meg, de területet is. Ezt nem csupán a két m sávot is elfoglaló *garágyá*-hoz, hanem az őt felváltó *vékony kerítés*-hez képest is. Ugyanis a kerítés árnyékot vet, menedéke a gyomnak, töve felszántása is korlátozott.

A kertek szomszéd felőli kerítetlensége a község más területén is előfordul. Fűves mezsgye azonban már nem található. Megszűnésének történetét Lévai Józsefné így mondta el: „Elszántódott osztan. Úgyhogy egyik is ásta, a másik is vészte, oszt nem lett belőle semmi”.

Határukat a helységek is fűvönosztással különítették el. A SZABÓ ISTVÁN által idézett 1246-os adat is helyes fordításban több szomszédos falu eladdig közösen birtokolt határának a „per erbas” — fűmezsgyével való — elkülönítéséről, megosztásáról szól. Kesznyétenben ezt a faluhatárokat jelölő szántatlan sávot a múlt században *határgyep*-nek nevezték. Persze rét- és legelőterületen fűvönosztás nem mutathatta a községhatárokat. A kesznyéteni rétet az örösítől természetes határ, a *Határér* különítette el, a szederkényitől viszont fásor; a túlatiszai legelőt pedig a dobiakétől régente árok, utóbb ennek nyomában az ármentesítő társulat ásatta *Kanális*. Nyugat felől azonban, hol szántóföldjeink a szomszéd községek szántóföldjeivel érintkeztek, *határgyep* örködött. Erről a határdombokkal is megjelölt határgyepről olvasunk a község régi protocolluma II. kötetének a 26. lapján: „2.szor — idézem az előjáráságnak Sz. György hava 25. napján a uradalmi központba, Ónodba, az ügyészhez írt leveléből — Az Erdőtől, az (úgy nevezett) Kettőskő Kukoritza földeink felé vezető Határ-gyep, — s Határ-dombok, sok helyeken alig látszanak, — sőt, — a Kis-Csétsiek által elis szántattak. | 3.szor Azon Kettős-kői kukoritza földek, — a Girintsi kukoritza földekre járván véggel, — a kettő közti Határ-gyepet, — a Girincs részére dolgozott Mérnök Úr, — a Girincsi Határhoz annyira hozzá fogta, hogy azon belől még Nehány Gazdáinknak földjőkből is, sokat el hasítottat, s azon kívül Határutat is azokból hagyott: Mellynek következésében, a mi tudtunk, s jelen létünk nélkül, a Girintsi tisztartó Úr, azon mi földeinkből el barázdolt rész-földet fel szántotta, — és már beis vettette ...”.

Ezen a nyugati határon a századforduló táján még meglevő gypúszerűen széles utak az öregek emlékezetében is élnek. A méretüket is pontosan tudják: hat ölesek voltak, míg hozzá nem szántották a földekhez. Ugyanilyen széles határút választotta el a falu részét az urasági résztől is. Ezt az utóbbi időben a szélső birtokosok a maguk földjéhez szántották, de a község bérletet szedett értük. A határgyepnek ugyanaz lett hát a sorsa, mint a mezsgyének: elhasgatta az eke. A század elejére a szomszéd határok közt nem maradt több belőle, mint egy nagyon keskeny határút, melyen egy szekér éppenhogy elfért volna.

A nomád birodalmak határain hagyott vagy kiürített határsáv, a gypű is lényegében nagyméretű fűvönosztás volt, nemkülönben a valósággal ország-uraság gyanánt elkülönülő törzsek, sőt nemzetségek területei közt hagyott lakatlan, műveletlen övezet is. A törzsek és a nemzetségek közötti gypű feltételezése a birodalmak és a törzsi-nemzetségi területek közötti analógián is alapul.

A frissiben megjelent „Hortobágy a nomád Pusztától a Nemzeti Parkig” című könyvben olvasható: „A gypűk legeltetésre alkalmatlan lápos-mocsaras és terjedelmes erdőterületek voltak” (178.). E megállapításnak nagyon viszonylagos az igazsága. Őseink állattartásának az aránya koronként és területenként változó lehetett. Békás időben azonban nagy állatállomány létében a gypűk nem maradhattak legeltetlenek. Bízvást lehet állítani, hogy a legeltetés klasszikus helye a gypű volt. Erre mutat a ’fűves, gypes, begyepesedett terület’ és ’a helységet körülvevő, a szántóföldektől elválasztó belső legelő’ jelentésű *gyep*, valamint ’határhovezet’ jelentésű köznyelvi *gyepű* szavunk majdhogynem azonos alakja, sok tekintetben rokon jelentése és közös etimológiája.

Kesznyéteni szótárunkban van egy szó, a *közföld*, mely lelki távolságot és korkülönbséget jelent. Eredeti értelmeként megtaláltam benne *gyepű*, *határgyep*, *mezsgye*, tehát a *fűvönosztás* jelentését hordozó három szónaknak birtokjogi szempontból az ősi, közös fogalmát. A közföld tulajdon szempontjából senki földje volt. Két felségterület, territórium,

birtok között se ide, se oda nem tartozó, azaz ide is, oda is tartozó terület, határsáv, gyepűterület. A szó előtagja, mintegy jelzője a föld térbeli helyzetére utal elsősorban, mint nyelvjárásunk 'utca' jelentésű *köz* szava. Másrészt aztán újabb, de kissé módosult jelentésében már a közös birtoklást, a közhasználatot fejezi ki. Sokhelyt aztán így magától értetődően tapadt a *közföld* szóhoz az osztatlan közlegelő jelentése.

Közföldek voltak azok a területek, melyekről Ibn Ruszta és Gardizi szerint eleink a téli napok jöttével a folyók melletti téli szállásaikra húzódtak. S hogy az ilyen közföldek, távolabbi legelőterületek a községhatárok kialakulása előtt nem tartoztak a községek határához, arra bizonyosság lehet 'a helységhez tartozó terület' jelentésű *határ* szavunknak nyelvjárásunk mélyén levő jelentése, mely nem más, mint 'a régi, jobbágytelki szántóföld-állomány'. Határ fogalmunk tehát nem foglalja magába a legelőt, sőt a rétet sem. Ezek csupán a határhoz tartozók. A közföldek tehát utóbb csatoltattak a helységek határaihoz.

Minden gyepűnek, tehát gyepnek, közföldnek, azaz fűvönosztásnak, így a mezsgyének is, kettős feladata volt: egyrészt határ volt, limes, másrészt legelő. Már a *gyep* szó maga is utal erre, és történelmi *gyepű* szavunkban szinte benne rejlik mind a két funkció. A külső, éjjel-nappali nyári legeltetés tere a nemzetség, illetőleg a falu határán túl kezdődő közföld volt, az estére hazajáró, kezes állat legelője pedig a gyep. De *gyepű* volt a *gyep* is, hiszen a települést vette szorosan körül, és övezete szigorúan elhatárolta-különítette a szántóföldi határtól, s két szélén, mind a falu, mind a szántóföldek felől árokkal is szegve volt.

A szomszéd helységek szántóföldei között húzódó határgyepnek, ennek a külső, nagy legelőkhöz képest kisebb, de víz nem járta teraszon fekvő közföldnek szintén volt legeltető szerepe. Jóllehet Kesznyétenben a századforduló táján csupán hat öles lévén, egy falkát nem fordíthattak meg rajta, de elhajthatták volna rajta a falu felső határa végén terülő közföldre, felső legelőre, melynek a valahai megléte kikövetkeztethető. S ha a falkáknak nem adott is elegendő teret, egyéni legeltetésre alkalmas volt, és szükséges a közelében dolgozó igavonó jószágoknak.

Hogy azonban az ilyen határgyep milyen fontos legelőterület lehetett valaha, Tiszapalkonya község határháználata a bizonyosság rá. A falunak két legelőterülete van, mint a Tisza menti helységeknek általában. Az egyik Túlatiszán a gulya legelője, a másik a Tiszán inneni árvízmentes legelő, mely azonban a falu két végétől mint a gyepövezet folytatása körülöleli az egész határukat. Ezen legelt a falu két csordája, távolabbi részein pedig az éjjel is folyton kint tanyázó ökörcsorda. Tiszapalkonya felső legelője tehát határgyep, ősi közföld, mely szántóföldi határát körülkerítette.

Megvolt a legeltető funkciója a legkisebb méretű gyepűnek, a parcellákat választó, csak néhány sukknyi szőrömezsgyének is. A föld művelésekor, például vetéskor, meglegeltetett rajta az igavonó. De a kerítetlen kertek közti mezsgyét is csipdeshette a még hanyatt eső gyenge kisliba, mielőtt a libalegelőre bocsátották. Lehetett róla gyepeshantot is — (*gyepeshant* 'gyeptégla') — nyesni a kiscsirkének is.

A fűvönosztásnak és a gyeposztásnak, eltekintve nevük előtagjának szinonim voltától és másik elemük azonosságától, csupán annyi közik van egymáshoz, hogy az előbbi esetleg az utóbbi folytán keletkezett a gyep egy-egy keskeny sávjának a birtokosok közti mezsgye céljára való meghagyásával. Többnyire azonban nem is új gyep törésekor, hanem a földek újraosztásakor hozták létre úgy, hogy néhány lábnyi széles földcsíkot nem fogattak fel az ekével. A FÖLDES által idézett, 1514-ből, a Székelyföldről való szövegben a *gyep-szegés* művelt földre, a pihenő harmadik nyomásra, az *ugar*-ra utal.

3. A fűvönosztás fogalmának a megértése vezet el a fűkötél jelentéséhez. Ez a szó egyike a középkori határháználattunk emlékeként maradt néhány szakkifejezésnek, mint a már több változatban is felhozott *herbalis distinctio* vagy *divisio* mellett a *fű*, *funiculus*,

mixtim és *iugerum*. E szavak többnyire egymást értelmező kapcsolatban állnak, pl. „mixtim, quod ulgo Fywnwztas dicitur ...”. A *fű* s ennek megfelelője, a latin *herba*, a parcellákat elválasztó, megkülönböztető gypesíkot, tehát magát a fűvönsztást jelentette. A *kötél föld* jelentése pedig ’nyílas, parcella-kompetencia’, mint a sok helyt még ma is élő *lánc föld*. S a ’herba’ és nem ’kötél’ jelentésű *fű* pedig nem azért került a *kötél* elé, mert — mint a TESz. véli — „a föld kimérését, illetőleg elosztását felszántás előtt végezték el”, hiszen ez magától értetődő, — hanem azért, mert a *kötél föld* mérete, azaz szélessége (Kesznyétenben a legrégibb lelkési díjlevél „szél föld”-ről beszél) egyik fűmezsgyétől a másikig terjedt. A *fűkötél*, talán olykor csak egyszerűen *fű föld* tehát a szántóföld mértékegysége volt, mint a *lánc*, *iugerum*, *hold*, de nem abszolút, hanem viszonylagos, és nevét a herbáról, gypesíkról, azaz a fűvönsztástól kapta, mellyel széleit kijelölték. Valószínű, hogy a földmérő kötelet és a fűmezsgyét találjuk együtt az azonosságra utaló kötőszóval kapcsolva e latin kifejezésben: „dividendo per jugera seu per Erbas”. A szavak jelentésükben nem azonosak, csak értelmezik egymást. Nem azonos jelentésű a *mixtim* sem a *fűvel*, sem a fűvönsztással, de utalnak egymásra.

A *kötél föld*, *fűkötél föld* azonban nemcsak a kötéllal kimért, fűmezsgyétől fűmezsgyéig érő, fűmezsgyével elmetázott egy-egy parcellát jelentette, hanem ezeknek a különböző nyomásokban, dűlőkben a többiekével elegyesen — *mixtim* —, szanaszét fekvő, de együvé, egy jobbágytelekegységbe tartozó, talán eredetileg általában egy birtokos kezén levő együttesét is, azaz a telek földet, jobbágytelket, mansiót, sessiót. Ugyanis akinek egy *kötél földje* volt, annak rendszerint minden nyomásban, illetőleg dűlőben volt egy-egy, de nem szükségszerűen azonos méretű *kötél földje*.

A TESz. a *fűkötél* szó példamondatául idézi a TAGÁNYI és FÖLDES által is felhozott, 1236-ból való oklevelet: „terram regine de communi assensu restaurarent, ita quod de quadraginta funiculis, quod vulgo *fű* vocatur, sex darentur populis regine”. Ez a negyven *kötél föld* egy egész falu birtokállománya: egy átlagos falu telekszámának megfelelő negyven telek. (Kesznyétenben pl. a legutolsó telekrendezés szerint a telkek száma 48 és fél meg egynolcad volt.)

Miután a *kötél föld* sok helyt azonos lett a *telek föld*-del, azaz a *kötél* szinonimája lett a *telek*-nek, feltételezhető, hogy a *telek*-kel (*sessio*) egyértelművé lett *kötél* (*funis*) felvette a *telek* nevet, aminek maradványaként általában köznyelvünk is az ostor nyelének és sugarának az összekötőjét *telek*-nek nevezi.

A TESz. a ’kötél’ jelentésű *telek*-et ismeretlen eredetűnek állítja. A SzófSz. a szerinte kötelet jelentő telekből eredezteti a ’sessio’-t jelentő *telek*-et, minthogy a földet feltehetőleg telekkel, azaz kötéllal mérték ki. A SzófSz. által vélt folyamatnak azonban — mint rámutattam — éppen a fordítottja ment végbe. Nem a feltételezett ’kötél’ jelentésű *telek* vette fel a ’sessio’ jelentését, hanem a kezdetben ’téli szállás, telelő, majd sessio’ jelentésű *telek* bővült meg sajtáságos módon a ’kötél’ jelentéssel, s ezáltal lett az egymás anagrammáinak vehető (egy vélemény szerint egymásból átvetéssel keletkező), eredetileg teljesen különböző jelentésű két szónak kölcsönös jelentésbeli azonossága. Mindegyik hordja a másik jelentését. A *telek*-nek is van ’kötél, funis’ s a *kötél*-nek is van ’telek, sessio’ jelentése.

Földjüket eleink földközösségben a telekszerkezet kívánalmainak megfelelően aszerint, hogy a nyíla kinek hova esett, *mixtim* birtokolták, kötéllal vagy (a fűvönsztás fűvével jelezve a szót) *fűkötéllal* mérték, osztották, fűvönsztással metázták, és mint telekilletőséget összességében vagy esetleg darabonként is *kötél*, *fűkötél*-nek vagy — szintén a fűvönsztás fűvéről nevezve — talán-talán egyszerűen csak *fű föld*-nek is mondták.

Végül soron ’sessio’ jelentésű *telek* főnevünk ’funiculus’ jelentéséhez a *fűkötél*-től jutott, mellyel kitűzték a szántó parcellák közti *fűvönsztás* helyét.

GALUSKA IMRE

Az óvoda szó megjelenése. 1828. június 1-én nyitotta meg Brunsvik Teréz a budai Mikó utcában az első hazai kisdedóvó intézetet, amelyet hamarosan követett a többi. Ezeket — a legkisebbek számára szervezett — oktató-nevelő intézményeket Brunsvik Teréz és munkatársai eleinte német nevekkal illették (*Versamlungs-Ort für kleine Kinder, Kleinkinderschule, Kleinkinder Wart Anstalt, Kleinkinder-Bewahr- und Bildunganstalt, Kleinkinder-Bewahranstalt, Bewahrschule* stb.). De nemsokára feltűntek ezek magyar tükörszavai is.

A TESZ. — SZILY KÁLMÁN nyelvújítási szótárára hivatkozva — azt közli, hogy az *óvoda* szó első megjelenése 1845-ből való, adatot azonban nem hoz ebből az évből. Első előfordulásként a Szépirodalmi Szemle 1847. évi 2. számát említi.

Az *óvoda* név elfogadtatása és elterjesztése terén fontos szerepet játszott NEY FERENC, a pesti óvóképző igazgatója, az 1840-es évek kiemelkedő pedagógus-szaktekin-télye. Ő — „télhó 30-án 1847.” kelettel — a Társalkodó hasábjain „Vélemény az intézetek elnevezéséről” címmel terjedelmes tanulmányt tett közzé, a „Töredékek a kisdedóvás érdekében” című cikksorozata keretében (77—80, 82—3). Törekvése igen figyelemre méltó: talán első példája annak, hogy egy országos jellegű intézmény névválasztásában a tudatos nyelvi megfontolások is jelentős szerepet kaptak.

NEY FERENCet a Hetilap egyik közleménye készítette a tanulmány megírására, illetőleg állásfoglalásra abban a kérdésben, hogy mi legyen a mintegy másfél évtizede létrejött új gyermekintézmény neve, mert sokféle megnevezése már zavart okozott.

A Hetilap 1847. január 12-i számában közölte a Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület jelentését. Ebben többször is előfordult az *óvoda* szó, egyszer alcímbe is, így: „Először az *ovodáról* vagy is *ovóintézetről*” (59). Ehhez a Hetilap szerkesztője, WARGHA ISTVÁN (aki korábban az óvóképző intézet igazgatója volt) csillag alatt a következő lábjegyzetet fűzte: „Megvalljuk, hogy nekünk e szó nem tetszik, ennél még az is jobb, mit egy barátunk kis leánya talált fel, ki midőn a kisdedóvó intézetbe ment, s kérdeztek, valjon hova megy, azt felelé: a *dedóba*.”

NEY — válaszolva WARGHA megjegyzésére — tanulmányában először kiigazította az ottani közlést: a *dedó* név már 1845-ben megvolt: „... nem is csak egy kis leányka — már aztán akárkié — használta a kisdedóvó intézetek *dedóvá* csonkított rövidítését, hanem már két évvel ezelőtt olvastuk a Pesti Divatlapban, hogy Debreczenben a gyermekek mind *dedónak* nevezgetik az *ovóintézetet*”.

Maga azonban az *óvoda* név mellett tör lándzsát, amely már ugyancsak létezett 1845-ben, mert — amint írja — „magánjegyzeteim közt már két évről ezelőtt e tárgyra vonatkozó kérdést találok: *elemke, ovoda, ovda? védintézet? vagy micsoda?*”

A kisdedóvó intézetekkel foglalkozó korabeli szakirodalomban nem találkozunk az *óvoda* névvel, ezért meglepő NEY közlése: „Megvallom, nem én csináltam e szót, hanem készen találtam azt, az irodalom körében mások által gyakrabban alkalmaztatva”.

Most azért fogott tollat, hogy bizonyítsa: a használatos nevek között az *óvoda* a legalkalmasabb a legkisebbek oktató-nevelő intézményeinek nevéül. Összesen 13 korabeli elnevezést vesz vizsgálat alá, a következőket: *kisdedóvó-intézet, óvó-intézet, véd-intézet, kis gyermekek védintézete, kisdedóvó, kisdedóvó iskola, véd iskola, kisded intézet, elemke, kisded-óvoda, ovoda, kisded ovda, ovda*.

Vizsgálata kettős szempontú: „bölcészeti” és nyelvészeti. „Bölcészeti” szempontból nézve „a jel feleljen meg a tárgynak, vagy is a szó fejezze ki azon értelmet, melly a tárgy lényegében rejlik.” A nyelvészeti szempont viszont megköveteli, hogy „a szó képzése, származtatása, összetétele és ragozásaiban a nyelv sajátos, mind elméleti, mind gyakorlati szabályainak megfelelőjünk, s melly nem engedi, hogy illy eljárásunkban a nyelv természetével ellenkezőleg cselekedjünk.” A nyelvészeti elv három konkrét követel-

ményt foglal magában: elméleti oldalról az etimológiai („szónyomozási”) alaposságot és szabatoságot, gyakorlati oldalról pedig a jóhangzást és a rövidséget.

NEY FERENC sorra veszi az összes elnevezést és az említett szempontok alapján végzett részletes elemzés után arra az eredményre jut, hogy ezeknek az elveknek legjobban az *óvoda* név felel meg.

Hozzáteszi azonban: „Csak egy bökkenője van a dolognak: a hangzás”, mert „az *ovoda* három mélyhangú hangzóval bír, különösen pedig két *o* hangzót hallat egymás után”. De ez mégsem okozhat problémát, mert e szóban szép „hangmozgás” található: „a két *o* közül az egyik hosszú, a másik rövid, a harmadik pedig mélyhangú *a*...” (Ennek ellenére NEY szövegében nem hosszú az *óvoda* szó első magánhangzója.) „Ezek szerint a hangzásra nézve is legalább megnyugodhatunk és hozzá szokhatunk jó lélekkel.”

Bizonyító anyagának bemutatása és a következtetések levonása után NEY határozottan visszautasítja a Hetilap szerkesztőjének megjegyzését: „S kérdem már most: lehet é határozottan rossznak nevezni csupán a kissé kellemetlenebb hangzás miatt oly szót, melly böleseleti, szónyomozási s rövidségi elvek szerint határozottan jónak bizonyul? lehet é azt annyira rossznak nevezni, mellynél még a gyermekek idétlen találványa is, a *dedó*, jobb volna? ezen *dedó*, mellynek csinálására a kisdedeket épen a szokott »kisdedóvó intézetnek« gyermek irányában irgalmatlan hosszúsága kényszeríté? Igen természetes, hogy a gyermek a hosszú szótúl menekülni akarván, kikapta a hosszú »kisdedóvóintézetnek« *dedó* szótag-párját, melly épen gyermekies játszi semmit jelentősége által mutatkozott ajánlatosnak előtte. De épen itt, t.i. a gyermek nyelvgyakorlatában rejlik egy okkal több, s ha más nem volna, ez lenne elég ok arra, hogy iparkodjunk egy rövidebb szót is alkalmazhatóvá tenni, mert hiszen csak nem akarhatjuk, hogy a gyermek azt se tudja, hová jár, hol gyülekezik naponként.”

Az utolsó mondatban fontos újabb szempont kapott hangsúlyt: a gyerekekkel kapcsolatos szavak alkotása vagy elterjesztése esetében „a gyermek nyelvgyakorlatát” is figyelembe kell venni. E gondolatot azután tovább fűzi: „A gyermekeknek rövid, hangzatos, könnyű ejtésű szó kell oly dolog megnevezésére, mellyt vele megkedveltetni akarunk.”

De hogyan jönnek létre ilyen szavak? A válasz: „Nem holmi értetlen, *dedó*-féle gyermeki találványok bírnak eldöntő súlylyal; nem is gyermekekre kell bízni efféle találványozásokat; de nekünk kell olyakat kitalálnunk, mik a gyermeknél viszhangra találjanak.”

Végül egy gyakorlati bizonyíték az *óvoda* szó mellett: a pesti óvóképző mintakisdedóvójában az új név „könnyű elfogadtatásnak örvendett”, s a gyerekek két hét alatt megkedvelték, megszokták.

NEY FERENC gondolatmenetét megismerve, alighanem át kell fogalmazni a TESz. *dedó* szócikkét is. Ebben ugyanis csak 1877-ből való első előfordulása; nem igazolható, hogy a *kisdedóvó* szó egyszerejtéssel rövidült *kisdedó* alakjából keletkezett; az se valószínű, hogy az elvonás téves szóelemzésen alapul; s maga a *kisdedóvó* szó nyilvánvalóan nem csupán 1865 óta ismert.

„Hiszem — zárta fejtegetéseit NEY —, hogy a *kisdedóvó intézet* és *óvó intézet* nevezetek leggyakrabban s hivatalosan tán még igen sokáig fognak használtatni, de egy rövidebb s még is alapos s egyszersmind eléggé lágy hangzatú szóra is nagy szükségünk van, mi tehát az *ovoda* lehet. Szükségünk van pedig legfőképp a gyermekek tekintetéből.”

Szerzőnknek végül is igaza lett. Az 1848 júliusában megtartott első hazai tanügyi kongresszus hivatalos jegyzőkönyvében a *kisdedóvó*s kifejezés a kisgyermekek egész szervezett oktatás- és nevelésügyét jelentette, az *óvoda* szó pedig magát a konkrét intézményt (Nevelési Emléklapok. Pest, 1848. 63—7). Több, mint száz évvel később, 1953-ban törvényt szavazott meg az országgyűlés, ennek pontos címe: „az 1953. évi III. törvény a

kisdedovásról”, s benne a *kisdedová*s és az *óvoda* szavak jelentéstartalma ugyanaz, mint az említett 1848-i dokumentumban (Magyar Közlöny 1953. 9. sz.).

Az 1950-es évek második felében azután a köznyelvből már teljesen kiszorult a *kisdedová*s, *kisdedó*vó kifejezés; az utóbbi két évtizedben pedig a hivatalos szaknyelv is tudatosan mellözi ezeket. Ma már egyedül az *óvoda* szót, illetöleg különféle összetételeit használjuk minden, a 3–6 éves korú gyermekek oktatási-nevelési intézményével kapcsolatos fogalom kifejezésére.

MÉSZÁROS ISTVÁN

Horganyozás, szénkéneg. Nem kétséges, hogy a fenti két szó a szaknyelvből került a mindennapi élet szavai közé. A kémiai szaknyelvben azonban ma már idegenül cseng ez a két kifejezés. Szükséges ezért, hogy pár szóban szöljünk eredetükröl.

A kémia történetében a XVIII. század vége és a XIX. század eleje döntö jelentösgü volt. Nemcsak hogy ekkor alakult a többi természettudományokhoz hasonlóan önálló tudománnyá, hanem a különbözö anyagfajták egész sorát ismerték meg. Egybeesik ez az idö a kapitalizmus kialakulásával, s ezzel együtt a nacionalizmus megszületésével, a tudomány addigi egyduralkodó nyelvének, a latinnak trónfosztásával.

Az új felfedezések mentén minden nyelvben kialakult a több-kevesebb latint tartalmazó nemzeti szaknyelv. Ekkor lett (máig is) a hidrogén a németben *Wasserstoff*, az oroszban a *vodorod*, a csehben *vodík*, s nem csodálható, hogy 1828-ban Schuster János, a pesti egyetem kémia tanára a *vízítö*-nek nevezte ezt az akkor nemrég felfedezett gázalakú elemet.

Schuster azonban túlment külföldi kollégáin, a magyar nyelv egyedülállósága miatt azt látta indokoltnak, ha minden újonnan felfedezett elemnek magyar szótöböl képez elnevezést (*zöldlö* = *klór*, *szikeny* = *nátrium* stb.).

Ezt a nyelvújítást folytatta 1841-ben Nendtvich Károly, Bugát Pál és Irinyi János, akik minden elem magyar elnevezését az aranyhoz hasonlóan *ny* szóvéggel láttak el (*éleny* = *oxigén*, *hamany* = *kálium* stb.). Vegyületek esetében, ahol a tudományos nyelv *id* szóvéget alkalmaz (pl. *oxid*, *szulfid*), a magyar kémiai műnyelv *-eg*, *-ag* végzödést használt (*-éleg*, *kéneg*).

Természetes, hogy — ahogy a nyelvújítást más vonalon is — támadták a kémiai nyelvújítást is, de az ellenzökkal szemben is megvédte azt a Tudományos Akadémia illetékes bizottsága, amelynek Vörösmarty Mihály is tagja volt, leszögezve, „miszerint veszélyes és káros lenne a' már lábrakapott magyar vegytani műnyelv' egész rendszerét . . . újra kérdésbe venni, 's ez által romlással fenyegetni”.

A kiegyezés korában ez a nevezéktan még általános volt, a hetvenes években azonban a kiváló fizikus, nyelvész és még kitünöbbszervezö, SZILY KÁLMÁN harcot indított a magyar vegytani műnyelv ellen, bizonyítva, hogy ez csak nehézséget jelent, hiszen márcsak a vegyjelek megjegyzése érdekében is meg kell a nemzetközi elnevezéseket is tanulni. Rövid idö alatt valóban visszavonhatatlanul meghalt a magyar „vegytani műnyelv”, s már a millennium idejére a kémiai szakkifejezések nem öriztek semmit a nyelvújításból.

Idöközben azonban olyan események történtek, még a nyelvújítási szaknyelv idejében, hogy két kifejezést a köznapi szavak közé soroltak be, s ezek nyelvi kövületként ma is emlékeztetnek a vegytani nyelvújításra.

1875-ben országunkat filoxéravész érte, amely ellen egyetlen módszer, a szén-diszulfidnak a földbe való juttatása használt valamit. Számos gyár is létesült ennek a fontos vegyszernek, az akkori név szerint *szénkéneg*-nek az előállítására. Ezen a néven is került a mindennapi élet szókincsébe.

A XIX. században tört elő a cinkezett bádoglemez alkalmazása (amelynek folyamán a cink termelése kb. 15 ezerszeresére nött), s azt a magyar közönség *horganyzott bádóg* néven ismerte meg.

Az egykori magyar kémiai műnyelvből ma már csak a *higany* elnevezés maradt meg (a régebbi *kéneseő* helyett) a kémiában, de a köznapi kifejezések között a *horgany* és a *szénkéneő* még sokáig fogja őrizni a kémián belül lezajlott 150 évvel ezelőtti nyelvújítási mozgalmat.

SZŐKEFALVI-NAGY ZOLTÁN

Vakol. Vagy tíz évvel ezelőtt készült el szómagyarázatom a *vályog*-ról. Még jó, hogy idejében tudtam meg, hogy ezt már KISS LAJOS is megírta (MNY. LVII, 88–91). Cikke annak idején valahogyan elkerülte a figyelmemet. Pedig meg is előzhettem volna, olyan régen dédelgettem a témát, az anyaga is megvolt. De hát közismert lassúságom miatt elkéstem. Kiindulási pontom, szótörténeti anyagom és végeredményem a *vályog* etimológiájával kapcsolatban szinte azonos volt KISS LAJOSÉVAL (én legfeljebb a *vályog* készítésének és alkalmazásának módját részleteztem jobban), ezért a már megszerkesztett cikket gyorsan visszakértem Pais professzor úrtól.

Kiss nem érte be a *vályog* szó etimológiájával, de részletesen rámutatott a szó hazai, európai, ázsiai, afrikai tárgytörténeti vonatkozásaira is. Ehhez hadd említsek én is legalább utólag egy adalékot, amely a vályogtéglának a tengeren túli igen régi alkalmazását tanúsítja. Az Élet és Tudomány című hetilap 1967. szeptember 1-i számában (1967. I.) „Meglepő régészeti leletek Amerikában” címen PÁSZTOR JÓZSEF (képes) riportjában a chimai völgyben, Huaca Prieta közelében feltárt, i. e. 800 körül épült házról tudósít. A ház falai h e n g e r é s k ú p alakú vályogtéglákból készültek. A beszámolót fényképfelvételek illusztrálják. Úgy gondolom, hogy a vályogtéglának henger és kúp alakú változatai is a szláv *valjati* ige és a szlovák *válok*, morva *válek*, ukrán *valbok* összefüggéseiről vallanak.

Most, hogy a visszakért és régen elfelejtett dolgozat újból a kezembe akadt, már nemcsak a KISS LAJOS cikkével való egyezéseket vettem benne észre, de azt is, hogy van olyan részlete is, amely KISSNÉL nem szerepel: a *vakol* igéről van szó, amely annak idején a *vályog*-gal való foglalkozás közben furakodott gondolataim közé, és megpróbálkoztam másféle magyarázatával, mint amilyenek addig közkézen forogtak, és egyáltalán nem voltak meggyőzőek. Az is igaz, hogy a *vakol*-lal kapcsolatos ötletemet a *vályog*-ra vonatkozó anyag csak amolyan továbbgondolásának tekintettem.

Mint hogy azóta megjelent a TESZ. III. kötete is, kíváncsian néztem meg benne a *vakol* igét. Újat nem találtam, csak azt kellett tudomásul vennem, hogy a SzófSz.-ral szemben *vakol* szavunknak a *vak*-ból való származtatása helyett inkább a szansz E. *wacken*, *bewacken* 'házfalat (agyaggal) bevakol'-ból való eredeztetést részesíti előnyben. Kétségeim e vonatkozásban azóta sem múltak el, ilyenformán nem tartom elavultnak korábbi elgondolásomat; közreadása esetleg hasznos lehet, ha nem is mint cáfolhatatlan igazság, de legalább mint valami jobb magyarázat kiindulópontja.

A *vakol* igével kapcsolatos mondanivalóimhoz legalább vázlatosan idéznem kell a *vályog* szóval kapcsolatos *vályogos* melléknév, *vályogol* ige és a *vályogolás* főnév változatait, valamint az ukrán *valbok*-hoz tartozó s az idézett magyar szavakkal egyező szófajú és velük azonos jelentésű ukrán szavakat is.

V á l y o g o s: Miskolc vidéke, Désakna és Málom Szolnok-Doboka m.: *vajkos*, *vájkos*, *válykos*: 1. Désakna és Málom: *vájkos*, *vájkos* 'agyagos, híg, ragadós sárú (út, szántóföld)'; 2. Málom: *vájkos* 'agyagos, ragadós föld'. „Olyan ez a kinyér mint a *vájkos*.” (MTsz.) Besence: *Vájagos* dn. (OrmSz.; ugyanitt a *vályog* szó nem szerepel).

V á l y o g o l: SzD.² 264: „*vályagolni*”; Alsó-Fehér m.: *vájkal* (Nyr. XXV, 348 és MTsz.)

V á l y o g o l á s: Ózd Alsó-Fehér m.: „*vájkalás*: vesszőből font vagy lécelt fal polyvával kevert sárral való beverése” (NyIrTudKözl. X, 158).

Ukrán: *valbkkuváti* 1. 'dělats' izъ gliny stěny postrojki [agyagból épületfalat készít]; 2. 'obmazyvats' stěny tolstymъ sloemъ gliny [falakat vastag agyagréteggel bevon]; *valbkkuvátisja* 'o postrojke: bytъ obmazываемымъ glinoj (valbkami) [épületről: agyaggal (vályogokkal [!]) bevonatni, bevontnak lenni]; *valbkovij* i *valbkovaniij* 'o postrojke: sdělanij izъ gliny, glinobitnyj [épületről: agyagból készült, agyagból vert]; *valbkuvánnya* 1. vyvedenie glinjanoy stěny [agyagfal felhúzása]; 2. 'obmazka stěny glinoj (valbkami) [falaknak agyaggal, (vályogokkal) való bevonása [vakolása] (HRINČENKO).

Az idézett ukrán igéknek (és a velük kapcsolatos főnévnek és melléknéveknek is: *valbkuvánnya*, *valbkovij*, *valbkóvaniij*) a jelentése egyrészt 'vályogfalat felhúzó', illetőleg 'vályogos vagy vályogolt', de másrészt jelentik azt a műveletet is, amelyet a magyarban a *vakol* ige, illetőleg a *vakolt* melléknévi igenév és a *vakolás* főnév fejez ki. Önkéntelenül vetődik fel a kérdés, hogy a *vakol* ige — szemben az említett két magyarázattal — nem inkább a *vályog* szóval függ-e össze? Hiszen — amint láttuk — a *vályog* mellett van a magyarban *vályogol* (*vájkal*) ige is, ebből *vályogolás*, (*vájkalás*) főnév is. Nyilván ezekhez tartozik a *vajkolt* melléknév is: Háromszék: *vajkolt* 'kisfémított, ránc nélküli': „*vajkolt* csidma” (MTsz.).

A *vályogol* (*vájkal*) ige megfelel az ukrán *valbkkuváti* igének, a *vályogolás* (*vájkalás*) az ukrán *valbkuvánnya* főnévnek. A *vajkolt* melléknév pedig megfelelője lehetne az ukrán *valbkóvaniij* melléknévnek, ha feltesszük, hogy a *vajkolt* melléknévben a *vájkalás* műveletének a végeredménye tükröződik. S azt is láthattuk, hogy az idézett ukrán szavak nemcsak a vályogfal felhúzására vonatkoznak, hanem a falnak vályogsárral való bevonását is jelentik, tehát azt, amit a magyar *vakol*, *vakolás* stb. szavakkal fejezünk ki.

A *vályogol* (*vájkal*), *vályogolás* (*vájkalás*) és a *vajkolt* szavak létezése (igaz, leginkább népryelvi szinten) talán elégséges annak feltevésére, hogy a *vakol* igének és származékainak eredete velük függ össze. A jelentés szempontjából ez az egyeztetés alig kifogásolható. MA. 1611., 1621. szerint a *Vakolom* ige latin megfelelője: „Incrusto. Oblimo. Obduco.” Ezeket a latin—magyar részben a szótár így adja vissza: „Incrusto: Bémázolom . . . Incrustare parietem: Felöltöztetni a' falt. Oblimo: Bésározom, sárral bekenem. Obduco: Bévonítom, Béboritom. LIMO aliquid obducere: Valamit sárral bemázolni.” SZD.² 263: „*Vakolni*: mázolni, fzinleni, sikárlani, téhelyezni. Valtag- vékonyvakolás. Fővenyes vakolás. vakoló kalán. vakolat.” Balaton mell.: „*Vakolni*, a' falat meszes murvával becsapni, simítani.” (Tsz.) Egyébként a *vakol* első, ismert előfordulása 1588-ból való (TESz. III, 1075).

Amint a magyar *vályog* szó jelentései megegyeznek a megfelelő szláv szavakéval (*válok*, *válek*, *valbók*), a *vakol* igének és névszói származékainak jelentése is azonos az ukrán *valbkkuváti* stb. ige második jelentésével: 'falat agyagréteggel (vakolattal) bevon'. Ez a jelentésbeli egyezés bátorít annak a feltevésére, hogy a *vakol* ige sem egyéb, mint a *vályog* főnévből alakult *vályogol*, népryelvi *vájkal*, *vájkal* ige változata. A *vájkal*, *vájkal*-ból a *vakol* változatot hangtanilag ugyan nem könnyű megmagyarázni, de a valószínűség más megfontolások alapján így is fennállhat. Az építkezéssel kapcsolatban közismert és régi szava nyelvünknek a *vak-ablak* 'riscus, cavum muri' (MA. 1611., 1621.); a legrégebbi ismert adatot rá a TESz. közli: 1529. e.: „. . . egi *vak ablakba*”. A *vakajtó*-ra 1796-ból, a *vakfal*-ra 1864-ből közöl adatot a TESz.: „Nem volt itt sem ajtó, sem ablak. Ilyen *vak fal* vala az egyik vége is.” Ide vonható még a *vakpince* szó is: 1336: „cisterna cum cellario deserto quod *vakpynche* nominatur” (TESz. III, 1072). Nem lehetetlen, hogy ilyen falrészek elkészítésére vonatkozott a *vakol* ige. Az elképzelést a következő adat támogatja: *bé-vakol*: Marosvásárhely vid., Kézdiszentlélek és Kovászna Háromszék m.: *bé-vakol*: befalaz. „A hetedik pincébe egy *vaklikba bé van vakolva*.” (MTsz.) Feltehető, hogy a 'polyvával kevert sárral becsap, bever' jelentéssel is bíró *vályogol* (*vájkal*) ige keveredhetett a *vakol*, *bevakol* 'befalaz' jelentésű igével, és az utóbbi vált általánossá annak a mű-

veletnek az elnevezésére is, amely a falnak egy folyékonyabb sárréteggel való bevonásából áll.

Hogy a *vályog* azóval kapcsolatos vizsgálódások során eljutottunk a *vakol* ígéhez is, arra ösztönöz, hogy újra elővegyük a *vakol*-nak azt a régebbi magyarázatát, amely szavunk eredetét az erdélyi szász nyelvjárási *wacken*, *bewacken* igében jelölte meg. Ez a magyarázat — szerzője M. J. (NyK. XXVIII, 360) — WOLFF JÁNOS „Vorarbeiten zum siebenbürgisch-deutschen Wörterbuch” című művének (amely főleg erdélyi szász tájszavakat közöl) a következő részletére épít: „Wäck — in Mediasch . . . wacken in Blutroth, Weingartskirchen: mit spreu gemengter lehmklotz, besonders zum bewurf der ziegelwände an haus und stall, sind die wände ausgezäunt, so werden freunde und nachbarn aufgeboten, de wackən zu machen, d. h. den aus der wackol' (lehmgrube) zugeführten lehm mit wasser und spreu zu mengen, zu zaumwand zu schmeissen. Davon . . . das zeitwort wackən, bewackən: mit wacken bewerfen: ən stuf wackən, die hauswände mit lehm beverfen.”

A cikkíró nem kutatta, hogy az idézett erdélyi szász szónak vannak-e összefüggései jelentésével kapcsolatba hozható német szavakkal, megelégedett a ténnyel, hogy egy hazai középnyémet dialektus szókinésében van egy *wacken*, *bewacken* ige, 'die Hauswände mit Lehm bewerfen' jelentéssel, és a magyar *vakol* ige eredetét ebben látta. MELICH azonban a DOLw.-ben nem szerepelteti ezt a származtatást, erre utal a SzófSz.-ban az a megjegyzés is, hogy „e származtatást szerzője később, úgy látszik, elejtette.” A TESz. mégis ezt a származtatást — amelyet később szerzője sem vállalt — tartja „valószínűnek”, azzal a különbséggel, hogy míg M. J. [MELICH JÁNOS] az ófn. *wecki* és esetleg *wacko* 'kiesel, sand'-dal kapcsolatban HEYNE, DWB. *wacke* címszavára hivatkozott, a TESz. KOBILAROV—GÖTZE, DtLw.-ből idézi a német *Wacke* 'egy fajta bazalt; (folyam)kavics; kvarc(homok), csillám; mészkőfajta' szót, minden magyarázat nélkül. A M. J.-tól idézett német nyelvű szövegben „lehmgrube”, „lehm mit wasser und spreu” szerepel, a *wacken* ige alapszavául feltételezett *wacki*, *wacko*, *Wacke* pedig — a megadott értelmezések szerint — olyan keményebb köveket, kőzeteket jelent, amelyekből aligha lenne készíthető vakolásra (tapasztásra) alkalmas híg, puha sár. Úgy vélem, hogy a TESz. által képviselt régebbi magyarázatnak — erdélyi szász *wacken*, *bewacken* > magyar *vakol* — éppen az ellenkezője a valószínűbb. A *vályog*-ról és hozzá tartozó egyéb szavakról szóló eddigi fejtegetések, az erdélyi szász *wacken* igével kapcsolatos leírás tényei, az ige elszigeteltsége, etimológiájának hiánya is inkább amellett tanúskodnak, hogy nem a *vakol* származik a *wacken*-ből, hanem fordítva.

A magyar *vakol* egyébként más hazai nyelvbe is átkerült. Szlovák (közsói és nyelvjárási): *vakovat* 'omietat' murivo: v. dom, mŭr, stenu (perf. *ovakovat*) [tégla (kő-) építményt vakol, ház, falat, szobafalat vakol (perf. bevakol)]; *vakovka* 'omietka v. domu, stien [vakolat, vakolás, a ház, szobafalak vakolása]' (KÁLAL, SSJ.); *ovakovaný* (melléknév) 'omítnutý [bevakolt]' (KÁLAL). E szlovák szavak élő voltáról a SSJ.-ban idézett irodalmi szövegrészeket vallanak.

ÚRHEGYI EMILIA

NYELVMŰVELÉS

Írásbeli alakegyezéseink kérdéseihez

I. Mikor 1977-ben „Helyesírás és nyelvi valóság” címen az ellen a javaslat ellen adtam le szavazatomat, hogy a *bont*, *sejt*, *gyűjt* csoportba tartozó cselekvő igék közül a *sejt* hangrendjéhez tartozók műveltető származékának a legtöbb múlt idejű alakban

mutakozó alakegyezését (NAGY J. BÉLA magyar műszava ez a „homonimíá”-ra) merész műtettel úgy szüntessük meg, hogy a *sejttet*-félék teljes ragozásrendszerében vezessük be a *sejtet* írást: egyúttal jeleztem, hogy e kérdéssel „filológusaink immár jóval többet foglalkoztak . . . , mint nemegy ennél fontosabb, korszerűsítésre is inkább megérett . . . jelenséggel” (MNY. LXXIII, 218). LŐRINCZE LAJOSnak Tejfelvásárlás című (Élet és Irodalom 1978. ápr. 29. 4) és SZILÁGYI FERENCnek „*Sejtette* vagy *sejtette*” című írása (uo. máj. 3. 2), sőt bizonyos fokig NAGY TIBORNak „Törvény-e csakugyan?” című — inkább csak szabályzatellenes, de megfogható szabályrészleteket nem tárgyaló — közleménye (uo.) azonban újra csak nem a Helyesírási Bizottság hagyományos felfogásának részletes magyarázó ismertetésére vetette a hangsúlyt, hanem a vele ellenkező írás védelmére, illetőleg népszerűsítésére, tehát a *sejtettem*, *festtettem*, *megérttettem* típusú műveltető igei írásmód terjedését igyekezett mennél inkább megokolni.

Ehhez persze mindenkinek joga van. Mégis, mivel a tudományos ismeretterjesztésnek ilyen tömegtájékoztató eszközei a másik — eddig mindössze akadémiai szakértői határozatok s tudományos szakeikkek védte — álláspontnak a képviselőjére aligha állnának ugyanígy rendelkezésre, újra csak a Magyar Nyelvben foglalkozom azokkal a további helyesírástudományi szempontokkal, amelyeknek társadalmunk tudományos tájékoztatásában is helyük volna, s amelyeket — úgy gondolom — az MTA Helyesírási Bizottságának a vitás ügy esetleges újabb megtárgyalásakor semmiképp sem szabad figyelmen kívül hagynia. (A sajátos, szerintem többé kevésbé szabályzatellenes hangulatot keltő cikkek más vonatkozásban vitatható nagy horderejű vagy éppen elvi megállapításokkal nem kívánok foglalkozni.¹)

2. Azt, hogy a *sejt* és *sejtet* típusú igepárok múlt idejű alakjai *e-ző* kiejtésben és helyesírásban egy kivétellel egybeesnek, réges-régóta ismeri szakirodalmunk. SZEMERE GYULA gondos összeállításából (AkHTört. 85–7) fáradtság nélkül megtudhatjuk, hogy a mássalhangzó + *t* végű cselekvő igék műveltető és szenvedő származékainak *tt-s* írását látva, SIMONYI ZSIGMOND — tehát nem az Akadémia haladásellenes „öregurainak” egyike — hiányolta 1891-ben elsőül, hogy „nyelvtani szabályaink” nem tiltják világosan pl. az *ejtet(ik)*, *festet(ik)*, *eresztet(ik)* belsejébe furakodó második *t-t*. (ANTI-BARBARUS álnéven: Nyr. XIX, 424.) S mikor valaki 1899-ben az értelmi különbség érzékeltetésére legalább a múlt időben pártját fogta a *tt-s* írásnak, ugyanő mint szerkesztő ismét csak tiltakozott az *-at(ik)*, *-et(ik)* képző egységes alakját bántóan meghamisító írásmód ellen. Egyébként is öszerinte legfőljebb csak *valamennyi* műveltető ige teljes ragozásába lehetne bevezetni a *-tat*, *-tet* írását, hogy legalább az egyöntetűség megmaradjon. De — teszi hozzá — „Ezzel, minthogy a kiejtésben egyszerű *t* hangzik [erre l. a 6. pontot!], az írásmód nagyon nehézkessé válna, nyerni pedig nem sokat nyernénk vele, mert a beszédnek összefüggéséből rendszerint kiviláglik a műveltető jelentés” (ezt vö. az 5. ponttal; l. Nyr. XXVII, 125). Ugyanezt az álláspontot érvényesíti természetesen az iskolai helyesírásban, s a SIMONYI, illetőleg Nyelvőrje köré csoportosuló nyelvészgárda — az egy KELEMEN BÉLA kivételével — szintén következetesen ezt vallja. (A locusokat l. SZEMERE i. h.) — Figyelemre méltó azonban, hogy nézetüket a SIMONYIVAL helyesírási szempontból akkor már többé-kevésbé szemben álló „akadémiai”

¹ Félreértések elkerülése végett jelzem, hogy ilyenekre gondolok: „A helyesírási szabályzat . . . törvény”; a szabályzatot létrehozó testület túlnyomó többségében „törvényhozósdit” játszott, saját „akaratos, önkényeskedő” irányvonalát a legkiválóbb szaktudósok ellenére juttatta érvényre, s műve így „a hidegháború bélyegét hordozta »törvény«-ként hivalkodó közszerepével”; „költők, írók, esszéisták, közírók, pedagógusok, közbecsült korrektörök” számára (az újságírók nincsenek is említve!) ne legyen irányszabó az AkH.; stb.

szakértők is hamarosan fönn tartás nélkül átvették. Írásaik pedig arra vallanak, hogy a *tt* ekkor sem — s ma sem! — pusztán a *sejtet* típus múlt idejében jelent meg újra meg újra, hanem a *bont*, *gyűjt* csoportjában is. A Magyar Nyelv Levélszekrényünk rovata például már 1905-ben így válaszolt egy kérdésre: „Cselekvő igékből, ha tövük két mássalhangzón végződik, sohasem a *-tat*, *-tet*, hanem mindig az *-at*, *-et* képzővel formáljuk a műveltető igéket; tehát nem: *érttet*, *bonttat*, *irttat*, *gyűjtet* (a mint Ön gondolja), hanem *értet*, *bontat*, *irtat*, *gyűjtet* stb.” (I, 96.) Sőt 1915-től már az akadémiai szabályzatok is átvették az iskolai helyesírásból a *tt-s* írás világos *t i l t á s á t*, ugyancsak mindegyik hangrendi változatban. (A sok egyéb, hasonló állásfoglalás említését elhagyom.)

A két világháború közti korszakban folytatódott a *tt*-nek szinte egyhangú elutasítása, sőt ilyenformán e kérdésben még a BALASSA JÓZSEF kialakította nyomdai helyesírás is az Akadémiáéval azonos szabályt tartalmazott. Csak egy igen tanulságos mozzanatra hívom föl itt a figyelmet. A Debrecenben működő, sok érdemű KARDOS ALBERT 1933-ban megrögtta („képtelenségnek tartottam” — írta!) Kosztolányi Dezsőnek a Nyugatban olvasható *hajttattam* írásmódját (Nyr. LXII, 30). Egyfelől ez az adat is mutatja, hogy a kettős *t-s* írás nem csupán a *sejtet* típus múlt idejében, tehát az esetleg (?) értelemzavaró írásbeli homonímia megszüntetésére ütötte fel a fejét, hanem az egész mássalhangzó + *t* végű cselekvő igei osztály műveltető származékában; oka pedig eszerint csak az lehetett, hogy az *-at*, *-et* helyén sokan tévesen a *-tat*, *-tet* képzőt „akarták” fölfedezni. (Ez ma is eléggé így van, bár az Élet és Irodalom említett cikkírói hallgatnak róla.) Másfelől jellemző, hogy Kosztolányi tudtunkkal nem duzzogott a figyelmeztetésre, nem is apellált az írói szabadságra, hanem az épp akkor ő szerkesztette, „A Pesti Hírlap Nyelvőre” című kézikönyvecskében habozás nélkül helyt adott BALASSA JÓZSEF szokásos, szigorú szabályának (*műveltető ige* c. alatt): „A [itt kimaradt: mássalhangzó utáni] *t* végű igék mellett ne írjuk két *t*-vel a műveltető igét: *sejtet*, *bonttat*, *hajttat* [Kosztolányi épp ezt használta, l. f.], *értet* stb., mert ezekben a képző *-at*, *-et*: *sejtet*, *bontat*, *hajtat*, *értet*” (85). — Szót érdemel viszont az is, hogy ZOLNAI GYULA 1941-ben az értelem megkülönböztetésének fontosságára hivatkozva, elfogadásra ajánlotta a voltaképp téves analógián alapuló *sejt-tet* (mint, Lehr Albert régi példájával, *vet-tet*) formát. Sőt ZOLNAI szerint a *hajttat* írásmódot sem „lehet észszerűtlennek tekinteni”, épp ez ösztönös, bár igazában hibás analógia miatt (Msn. X, 104–6).

A felszabadulás óta megjelent szakmai állásfoglalásokat — bár a ma szempontjából fontosabbak — még sommásabban veszem számba, mert ezek sok olvasónk előtt úgyis ismeretesebbek. Az akadémiai szabályzat 1950-i 9. és 1954-i 10. kiadása fönn tartotta ugyan a jelzett egész műveltető igei körben az egy *t-s* írást, de elhagyta a *tt*-nek SIMONYIRA visszamenő külön rosszallását. Az egy *t-t* 1955-ben BENKŐ LORÁND külön védte is több előzetes javaslattal vagy utólagos bírálattal szemben. Szerinte ez megfelel mind a kiejtés, mind a szóelemzés, mind a hagyomány elvének; s azoknak az eseteknek a száma, amelyekben egy *megértette* jellegű írás nélkül csakugyan félreérthető a mondat, elenyészően kicsi. (L. MNy. LI, 182–4; egy lapalji jegyzetben PAIS DEZSŐ — az *é* hangnak megfelelő írásjegyük használatát hiányolva — láthatólag egyetért BENKŐ okfejtésével.) — SZEMERE GYULA viszont rövid 1956-i javaslatában valamennyi mássalhangzó + *t* végű igeire kiterjesztendőnek látta a két *t-s* írást (MNy. LI, 109); de NAGY J. BÉLA nyomban megint elsorolta a szokásos, tőle is többször hangoztatott ellenérveket (i. h. 117). — A szabályzat szellemében írt a kérdésről DEME LÁSZLÓ is (Nyr. LXXXVIII, 291; majd FÁBIÁN PÁL és BENCÉDY JÓZSEF társaságában szintén: NytudÉrt. 54. sz. 16). — 1977-ben aztán rövid időre újból föléledt a szakmai vita, bár egész más változatban. PÁSZTOR EMIL a *fest* típus műveltető származékának — de csak ennek — az egész paradigmára kiterjedő két *t-s* írását javasolta (MNy. LXXIII, 213–8). Ez alkalommal írt, már említett hozzá-
szólásom főleg az *-at/-et* és *-tet* (*bont-at/gyűjt-et/sejt-tet*) képzőhármass fölvételének nyelv-

tani képtelenségét s a *sejtettem*-félék félreérthetőségének elenyésző ritkaságát hangoztatta. — A hagyományos *-at*, *-et* műveltető képzői írást fogadta el töcsoportunkban a Helyesírási Bizottság legutóbb T. URBÁN ILONA gondos „tervtanulmányának” megbeszélésekor is (vö. MNy. LXXIV, 226).

Az tehát máris kétségtelen, hogy a mássalhangzó utáni *t* végű cselekvő igékből alakult műveltető igék képzőjének *-at*, *-et* formában való mostani írásszabálya nyelvtani és helyesírási szakértőink túlnyomó többségének sokszor kifejtett felfogását tükrözi. Az AkH.⁹ és az AkH.¹⁰ az elődeihez képest csak enyhített az öröklött fogalmazáson, amennyiben elhagyta a szóban forgó műveltető igék két *t*-s írását külön is tiltó megjegyzést. — Tudományos ismeretterjesztésünknek tehát szerintem inkább a *kibonttatta* (MNemzet 1978. nov. 19. 10), *felakasztattta* (Élet és Tudomány 1978. dec. 8. 1540) írásmód értelmetlenségét kellene tudatosítania.

3. Érdekes, kisarkított szempontot hozott a vitába LŐRINCZE LAJOSnak az a mostani ellenvetése, hogy az *ért-ettem* ↔ *ért-tettem* írásbeli kettősség elfogadásakor az eddigi általános, egy *t*-s szabály szükségképp háttérbe szorul, mert „más, fontosabb törvénnyel kerül összeütközésbe”, tudniillik az egyértelműség biztosításáéval; hiszen „nincs fölötte az írás *formája* — mondja — az értelemnek, a közlés pontosságának, világosságának” (i. h.). Skolasztikus volna, ha arra hivatkoznék, hogy a tőle most helyesbítendőnek tartott szabályzat — előkészítésében neki aligha volt kevesebb része, mint nekem vagy több más munkatársunknak — helyesírásunknak ilyen főfő elvéről nem tud. Ettől függetlenül ugyanis soha annyi értelmi különbséget nem igyekeztünk az írásmód kis eltéréseivel vizuálisan érzékelhetővé tenni, mint épp 1950 óta. Egy jókora csokor ilyen szó-, elvéte alakhasadást el is soroltam 1977-i cikkemben. Pedig az úgynevezett művelt nagyközönség köréből még most is hallok zsörtölődést, pl. az *épen*-nek az *éppen* lexemától vagy a *képen* ragos főnévnek a *-képpen* határozóragtól való, állítólag önkényes elkülönítése miatt. (LŐRINCZEHEZ bizonyára még több ilyen „panasz” eljuthat.) — A Helyesírási Bizottság pedig egypár éve FÁBIÁN PÁLnak a magyar helyesírás elveiről készített, rendkívül átgondolt „tervtanulmányát” megtárgyalva, elfogadta azt a javaslatot, hogy az elveket egészítsük ki egész írásrendszerünk „értelemtükröző jellegé”-nek hangsúlyozásával (l. MNy. LXX, 222).

De vajon csakugyan annyira zavarja-e az ortográfiai alakegyezés — kivált a toldalékos formaké — az egyértelmű közlést, mint LŐRINCZE LAJOS és SZILÁGYI FERENC meggyőződéstől átforrósított, színes cikke *sejtette* (vagy szerintük: *sejtette*) velünk? Hiszen igeragozásunkon belül is (pl.: nem *írja* ↔ ne is *írja*; ezt *írtam*, *írnánk*, *írnátok* ↔ valamit *írtam*, *írnánk*, *írnátok*; én *kérnék* valamit ↔ ők *kérnék* ezt), de az igei és a névszói paradigmataok meg általában alapszavaink között is mérhetetlenül sok egyalakúság van, mint: *megírt* egy levelet ↔ a *megírt* levél; *tágas terem* ↔ nincs rá *terem* ↔ ő is itt *terem*; a garnitúra egyik *székét* ↔ nem az asztal lábát, hanem a *székét*; és így tovább. Aki még több ilyenre kíváncsi, olvassa el NAGY J. BÉLÁnak Alakegyezés című kitűnő tanulmányát (1942: Melich-Eml. 276–85). RÁCZ ENDRÉnek még rendszeresebb, korszerűbb, művészi szempontból kivált gazdagabb összefoglalása — tervezett címe: „A homonimák szépirodalmi előfordulásairól” — sajnos még sajtó alatt van. Ezek ismeretében képtelenség volna arra gondolni, hogy helyesírási különbségtétellel szüntessük meg legalább vizuálisan a grammatikai alakegyezéseket! S mindkét értekezés (főleg az utóbbi) bőven foglalkozik az alaki egybeesés stilisztikai hasznáival is: a rájuk épülő szójátékokkal, tréfákkal, kétértelműségekkel, belső vagy sorvégi rímekkel stb. — Csak egy legutóbbi ilyen példamat idézem. BOR AMBRUS „FÜRKÉSSZÜK múltunkat” című írását a minap így kezdte: „A címül írt mondat fölszólító-biztató is, de most már inkább ténymegállapító” (Új Tükör 1978. jún. 11. 5). Bizony nem volna szellemesebb, ha a szerző kijelentő

módban *fürkésszük*, felszólítóban azonban a LŐRINCZE szerinti „fontosabb törvény” miatt mondjuk *fürkésszük*-öt írt volna, s ebből csiholta volna ki a poént. S bár az írói-újságrói „*megérttettem és megérttettem*”, helyesírással is biztosított csattanót sohasem kárhoztattam, én nem kevésbé hatásosnak tartom a természetesebb „Magam is *megérttettem*, fiammal is *megérttettem*” formát. (De persze íróknak, költőknek nem kívánok a mester-ségükbe kontárkodni.)

4. Egyébként ha van is sok új a nap alatt, az egyszerű és a kettős *t*-nek a nyelvi valósággal ellenkező, pusztán az értelem megkülönböztetésére való alkalmazása bizonyosan nem a *sejtettem* ↔ *sejttettem* szembeállításával jelentkezett először a magyar helyesírásban. Már pedig egy ilyen nehéz és vitás kérdésben a szakmának az analóg kísérletek hasznát és kudarcát is figyelembe kell vennie — még ha ez esetleg óvatosságra inti is a felelősöket.

Aki csak egy kissé belelapozott a felvilágosodás kori könyvekbe (a korábbiakkal nem foglalkozom most), az tudja, hogy az írók-költők, sőt a nyelvtudósok egy része is *tt*-vel írta a befejezett cselekvésű melléknévi igenév — egykorú, latin mintájú műszóval: „részesülő” — képzőjét akkor is, amikor az ige múlt idejében (mássalhangzó után) csak egy *t*-s időjelet használt; sőt magánhangzó után olyikuk még egy hiányjelet is tett a *tt* után. Kazinczy Bácsmegyei-jének (1789.) Jelentéséből idézem: „[Eposzban] nem *éltem* volna [idegen szókkal]”; de alább: „[E műfajok] az egélfen el-nem *kélzül*l díft meg-nem-szenyvedik”. De további szépirodalmi példák helyett elégedjünk meg a derék BARÓTI SZABÓ DÁVID helyesírási oktatásával: „A’ Múltt-üddőbéli Ígéknek . . . végső *t* betűjüket tsak akkor kell meg-kettőztetni, mikor az előtt valamelly Magán-hangzó áll. p. o. *adott* . . . Mert ha Málsal-hangó [így !] van előtte, azon esetbenn az Ígék így íratattanak: *gondolt* . . .” — „De a’ Múltt-üddőbéli Részszölők . . . mind itt, mind amott egygy *t*-vel mindenkor többet vesznek magokhoz, hogy azon Ígékől, melyekből eredtek, meg-külömböztetődgyenek. p. o. el-múltt dolog ’s a’ t. el-adott’ jófzág ’s a’ t.” (1800: Orthographia- és grammatica-béli észre-vételek F_{sa-b}. Vö. FÁBIÁN PÁL, AkHEL. 146—9; innen tudom, hogy az utóbbi, magánhangzó utáni képző végi hiányjel egy, kiagyalt szóelemző írásmód „megkivánsa” harmadik *t* betűt jelképezett.) — Az akadémiai helyesírás sokáig nem tiltotta, csak nem követte az ilyen „képzelt etimologikus” szokásokat; majd az 1900-i javaslattól kezdve egy ideig el is ítélte csökevényes maradványaikat (l. SZEMERE i. m. 81). — „De hol van a tavalyi hó?”

Ismeretesebb, hogy a locativusi, illetőleg más határozói ragnak némely grammatikusaink és íróink hosszú időn át csak *-tt* alakját ismerték el — főként, hogy a mindig rövid *t*-s tárgyagtól megkülönböztessék. Ez magyarázza a rag előtti magánhangzót szimbolizáló hiányjeles *Kolozsvár’tt*, *köz’tt* stb. írásmód hajdani divatját is. (L.: FÁBIÁN i. m. 149—51; SZEMERE i. m. 81—2.) Az AkH. kezdetben maga is csak a *tt*-s formát ismerte el helyesnek, s szintén csupán 1900 óta vallja a kiejtésnek és a szóelemzésnek egyaránt megfelelő mostani *Győrött*, de *Kolozsvárt*; *között*, de *közt* írás szabályosságát. A tudomány s a gyakorlat tehát végül itt sem szentesítette a mindenáron való, tudákosan kispekulált írásbeli tárgyrag ↔ határozórag különbségtételt. — Azt is tudjuk, hogy ugyanaz a próbálkozás hozta létre az elvontabb határozói viszonyt kifejező *-ért* ragnak s az *értem*, *érted*, *érte* stb. személyragos határozószónak egykor vaskalaposan megkövetelt *tt*-s írásmódját. Ezt pedig ismét csak egy adomaszerű eset fölidézésére említtem meg külön. A főtebb már tisztelettel illetett KARDOS ALBERT 1922-ben nyilvánosan is szóvá tette, hogy Babits Mihály a Dante-fordításban az *érette* értékű, régies-helytelen *értte* írásformával élt (Nyr. LI, 24—5). Nos, nem tudok arról, hogy Babits e jóhízemű szakmai figyelmeztetés után akár a költői szabadságra hivatkozott volna (hiszen a jó magyar kiejtésben úgysis rövid maradt a *t!*), akár azt emlegette volna, hogy csak az *értte* írás különböztetheti meg a

határozószót az *ért* ige alanyi elbeszélő múltjának, illetőleg az *ér* ige tárgyas múltjának egyes 3. személyétől.

Nem nagyon látom tehát annak a közhasznúságát, hogy ma a nagyjában hasonló, mesterkéltséggel *megérttette* (velem) írás védelmében valahogy írói ↔ nyelvészi szembenállást hitessünk el a nyájas olvasókkal, vagy akár elhiggyük, hogy az Akadémia javallta egy *t-s* írás valakinek a személyes szabadsághoz való jogát sérti. (Így SZILÁGYI FERENC: *Élet és Irodalom* 1978. jún. 3. 2; egyébként ő értekező prózában két *t-t* szedtetett, l. alább.) — Végre is el tudom gondolni, hogy valaki magánlevélben „Nem a bal kezében vitte, hanem a *jobbban*” írást alkalmaz: de a nagy nyilvánosság elé kerülő, nyomtatott szövegben a tömegek műveltségét ne védhetné meg a kiadó azzal, hogy e normálisan kiejthetetlen és jórészt fölösleges alak helyett a nyomdával nem művészi szövegben *jobbant* szedtet? ! — Ilyen szemet szűrő, egyszeri írott alakkal elvétve a költészetben is találkozni. Elégedjünk meg egy nem mai poéta példájával. Tompa Mihály írja Ikarus című versében: „[Repültem] Fent a magasban, mind *magasbban*, | A Föld fiát hogy béavassam | A lég titkába majd” (ÖK. II, 418). Nyilvánvaló, hogy a dőlt szedésű alak egy mai *magasabbban*-nak felelne meg. (Más szempontból példaként idézi RÁCZ ENDRÉNEK említett, sajtó alatt levő nagy értekezése is.) — S ha hallgatólag belenyugszunk is egy-egy effajta ortográfiai ritkaságba, vajon jogos-e LŐRINCZÉNEK az az óhaja, hogy az AkH.¹¹ expressis verbis engedélyezze is őket? Ilyesféle kivételekkel tömjük meg az amúgy is igen felduzzadt szabályzatot, vagy adjunk előre egyetemes amnesztiát minden jövőbeli kiagyálásra? ! Nem ez a helyesírás népszerűsítésének útja.

Érdekes, hogy ZOLNAI GYULA több olyan fiktív szóelemzésen alapuló, utóbb hamvába holt *t ↔ tt* írás-ellenpontozást idéz, amilyen a fenti *értem* (ige) ↔ *érttem* (határozószó), de hallgatólag ezekből is az *értett* ↔ *érttet* stb. megkülönböztető írásmódnak egyetemesen jogos és célszerű voltát olvassa ki. Tudniillik a vitás típus műveltető származékának olyan alakjaiban is dicséri az „élénk nyelvérzék” effajta szép megnyilvánulását, ahol semmiféle homonimia nem áll fenn: *megérttetése*, *felakaszttasson*, *akaszttasson*, *hajttat* (ezt róttá meg KARDOS ALBERT és BALASSA JÓZSEF, l. fent), *sejtteti*, *sejttető*, *elfelejtetni* stb. (Msn. 103–4). Nem érdektelen, hogy NAGY J. BÉLA, aki korábban is, a felszabadulás után is határozottan rosszalotta ez igék kettős *t*-jét, ZOLNAinak a Magyarosán-beli — tudtommal fölülről erőszakolt — szokatlan mértékű és hangnemű szereplése idején, 1942-ben némileg meglepő tisztelettel hivatkozik e munkára (Melich-Eml. 284).

5. Eszemben sincs tagadni, hogy elvétve valóban okozhat nehézséget mondani-valónk gyors és félreérthetetlen megértetésében, hogy a *festettem*-félék önmagukban cselekvő és műveltető igéknek egyaránt felfoghatók. Mégis igazuk van azoknak a már idézett vagy itt meg sem említett szakíróknak, akik szerint a beszédhelyzetből vagy a szövegösszefüggésből legeslegtöbbnyire jól megérthetjük e homonim alakból is, hogy mikor cselekvő, mikor műveltető ige.

Nem szeretem az argumentum ad hominem-et, mégis sokat mond, hogy SZILÁGYI FERENCNEK mindhárom, a kettős *t-s* írás elkerülhetetlenségének igazolására idézett írói példáját egy *t*-vel is jól értelmezte volna minden olvasó, akit még nem oktattak ki rá, hogy a műveltetésnek *tt* a „logikus” jele. Íme, némileg rövidítve: „Erzsébet *megérttette* vele [= Emmával], mit rombolhat a nyílt botrányokozással”; „Rickl Mária *megérttette* magával: Junior meghalt”; „*megérttettem* vele, kit szeretett voltaképpen”. Ha itt a *vele*, *magával* határozó segített bennünket a helyes megértésben, Szilágyinak egy régebbi mondatában meg az biztosította már magában is a jó „kapcsolást”, hogy az *álneve* és *munkájának kiadása* alanyokhoz értelemszerűen nem járulhat a cselekvő *sejt* ige: „Álneve és munkájának lipcei—budapesti kiadása . . . azt *sejttették*, hogy [K.-nak] oka volt

személyének titokban tartására” (vö. MNy. LXXIII, 220). Még a LŐRINCZE cikkében érvként idézett kettős *t-s* műveltető alakok egy része is félreérthetetlen volna egy *t*-vel: „Ez a [napoleoni] *kijelentés* mintha *sejtette volna*, hogy . . . magasabbra akart emelkedni”; „Napoleon jobban *megértette magát Goethével*”. Csak nem kell nagyon lebecsülni az olvasónak a megértésben segítő nyelvi képzeletét. Sz[ILY] K[ÁLMÁN] 1910-i véleményét a mai közműveltségi szinten még fokozottabban elfogadom: „Igaz, hogy az »ő festette ezt a képet« két értelmű, de két értelmű a *vesz* is, *elég* is és megannyi más. Hát ez a négy *mentek* :

Én fegyvertelen senkit meg nem mentek,
Ti oly korán reggel hová mentek,
Hát a fiúk hová mentek,
Az adózástól a nemesek nem mentek.” (MNy. VI, 470.)

Persze a fogalmazónak is vigyáznia kell e nehézségre. LEHR ALBERT 1918-i, ma is érvényes ítélete: „helyesebbnek tartom a mondatszerkesztéssel állni útját az értelmi zavarnak, mint a képzőt rontani önkényűleg” (MNy. XIV, 40).

6. Most még arra kellene rátérnem, hogy a tárgyalt műveltető származékok ki-ejtésében a mai uralkodó köznyelv általában csakugyan érzékelteti-e a *t* kettős vagy nyújtott kiejtését. ZOLNAI GYULA, LŐRINCZE LAJOS és SZILÁGYI FERENC szerint igen. Én nem foglalkoztam eszközfonetikával, de az előttem ismert szakirodalom szerint a *kerttel* típusban általában rövid *t-t* ejtünk; a *kert-tel* ejtémódot — egész kivételes, különleges elhatároló értelmi viszonyra utaláson kívül — a betűejtés körébe sorolnám. LŐRINCZE — említett cikke elején — KODÁLY ZOLTÁN emlékének bódol, s bár ez tudvalevőleg nem szívelte az ilyenféle kiejtést, ő természetesnek, szinte dicséretesnek tartja a *sejtette, ejtették* szóbelseji *tt*-jének kiejtésbeli érzékeltetését; SZILÁGYI még inkább. Ez ügyben tehát szerintem csak eszközfonetikusaink országos fölmérése adhat képet a mai közszokásról. Azt, hogy az *ejtették*-ben „Az *ej* után . . . egy kis szünetet tartva érzékeltette [a beszélő] a hosszú *t* hangot” — azaz hogy szótagot kezdett hosszú, nem orrhangú zárhanggal —, én magyar ajkú emberek közt inkább kivételes bűvészmutatványnak vélném.

De ha a laikusok szóelemzésétől létrehozott, némely írók és nyelvészek pártfogolta, elég „*t*-dús” *sejtettem* írásképből másodlagosan terjedőben volna is a *sejt-tetem*-hez közel álló betűejtés, kérdés, hogy mint vélekedik erről a megfelelő akadémiai szakbizottság, amelynek a nyelv hangzásbeli szépsége vagy rútsága (KODÁLY szellemében) hivatalból nem lehet közömbös. — A nyelvújítás és kivált a reformok korának nyelvészépítő törekvéseiről MOLECZ BÉLA és mások derék kezdeményei ellenére sincs egészen megbízható, korszerű képünk; de hogy az iménti ejtészváltozat általánossá tétele nem volna méltó folytatása e korai esztétikai nyelvművelésnek, messzi távlatokat felmérő, bár szükségképp tapogatódzó hangzásjavításnak, abban bizonyos vagyok.

Ez azonban már úgyis messze esik az én mostani helyesírási témától. (Mai nyelven: nem az én asztalom.)

TOMPA JÓZSEF

NYELVJÁRÁSOK

Tájszavak Kemence községből

Kemence a Magyar Nyelvatlasz H—1. jelzésű kutatópontja. Az általam összegyűjtött szavak között szerepelnek olyanok, amelyek megtalálhatók Nyelvatlaszunkban is. Ezeket a szavakat mégsem hagyhattam ki a szójegyzékből, mert nagy részük nem egyezik meg a Nyelvatlaszban lejegyzettekkel. A Nyelvatlasz adataival megegyező szavakat a példamondatok miatt jegyeztem le.

á g q c s j á 'akácfa' (vö. Nyatl. I, 116.): *Gyerē lyānyom, májd emēgyünk ágqcsjávirāgot szēnnyi.*

á g r i s 'egres' (vö. Nyatl. I, 107.): *Gyerē lyānyom, most māj szēdünk ágrist bēfōznyi.*
á l l y á z 'szalmát szór a jószág alá': *Állyázok á libāk alē.*

á n d u n g 'rossz hangulat, kedv': *Jó ándungbā vótám, oszt jó mēgmontám neki.*

á n s l ú g 'kén': *Anslúgozzāk á hordókot.*

á p i k á 'após' (vö. Nyatl. III, 474.): *Áz én ápiqām mēkhált māj.*

á s s z o n y o m 'sógorasszony' (vö. Nyatl. III, 480.): *De nekēm nincsen ásszonyom.*

ā t ā l l y ā b ā 'általában, rendszerint': *Ātāllyābā jó sikerō.*

b ā b u z g ā t 'dédelget': *Mér bābuzsgāttā ānniā?*

b ā g ó c á 'nagy szemű, sárga színű borsó': *Ēn szeretēm ā bāgócāleves.*

b ā l y o k s u t y i 'balkezes, ügyetlen ember': *Bályoksutyi, mindēn kiesik ā kezibō.*

b ā z q r k ā 'fából készült eszköz, amellyel háton nehéz súlyt (főleg fát) hordanak':
Mēgyēk fājér bāzqrkāvāl.

b ē c s i c c s ā n t 'sokat iszik, berűg': *Ā férjem is jó bēcsiccsāntott.*

b ē n g e 'a termés (pl. kukorica, málna, szőlő stb.) silány maradéka'.

b ē n g é z 'a maradék termést szedi össze': *Elmēgyünk bēngēznyi kukoricāt.*

b l ú g y ā r 'hanyag, rendetlen ember': *Blúgyār, āki nēm szeret mosākonnyi.*

b o d ā g 'rosszul sikerült tészta, kenyér': *Ojjān, mind ā bodāg.*

b o j n y i k 'mérges tekintetű ember': *Ugy nēzō, mind ā bojniyk.*

b o r z ā n g 'bodza' (vö. Nyatl. I, 118.): *Jó pālinkāt lehet borzāngbō fōznyi.*

b o z s ē n k ó 'sajnál valakit, valamit': *Ugy bozsēnkótām utānnā.*

b r ē k o c s 'hajfonat': *Ollyān szép brēkocsom vót, mikor lyān vótām.*

b u m b ā j 'szótlán, zárkózott ember': *Ollyān, mind ā bumbāj.*

b ú r f ā 'fenyőfa' (vö. Nyatl. I, 114.): *Sok koszorót köttem ém búrfābō.*

b ü f f e n c ő 'megbotlik, elesik': *Uty fōbüffencōtem.*

c ā h ó 'feleslegesen, céltalanul járkál': *Hol cāhótā ijjen sokājjig?*

c é d y l ā v ā t ā s 'a rózsafüzér társulat imáit tartalmazó lapok kicserélése a hívek között': *Ā tēmplombā szokātqk eszt ā cédylākot vātānyi.*

c ē f r e 'a pálinkafőzéshez összegyűjtött, erjedő gyümölcs': *Cibērēnek oszt cēfrēnek is monygyāk.*

c ē l ē f ā n t 'celofán': *Akkor szokālljuk hāsznānyi ā cēlēfāntot, āmikor szívāt bēfōzünk.*

c i b ē r e 'a szilvának a magjával együtt megfőzött leve' (jelentését l. még a cēfre címszónál!): *Ā cibērēt ātpaszērozzuk, oszt ābbō lēssz ā lēkvār.*

c i b i k é m, c i p, c i p, c i p 'esibehívogató'.

c i l h e l ő g y i k 'lassan öltözik fel': *Mic cīlhelōcc ojjān sokājjig?*

c i p k ā 'a gyümölcs kocsonyája': *Āz ālmānāk is vān cipkājā, mēg ā körtének is.*

c ú j ā 'ringy-rongy ruhanemű': *Minek ez ā sok cūjā itt?*

- curik tē!* 'hátra, vissza' — a lovat biztatják így.
- csályá* 'cserebogár' (vö. Nyatl. IV, 646.): *Távászon szokǣnák kigyőnnyi á földbő á csályák.*
- csáp* az általános jelentésein kívül: 'mázol, a szoba földjét vízzel hígított tehénürülékkel felkeni': *Régén csáptunk.*
- csáppig* 'tele': *Csáppig vān, ígyǣ lē rólá, mer nágyon kimēgy.*
- csēngetyűpíz* 'aprópénz, amelyet a templomi szertartáson a hívek adnak': *A pörzsőlybe tészik á csēngetyűpízt.*
- csēple* 'fiatal hajtás': *Vān á mǣlnǣbā sok csēple.*
- cséphádáró* 'kézi cséplőeszköz' (vö. Nyatl. II, 288.).
- csépő* 'csépel': *Cséphádáróvāl csépőjjük á bábót.*
- csērdít* 'valaki erősen megüt valakit': *Odácsērdített neki.*
- csév* '1. kályhacső' (vö. Nyatl. II, 235.); 2. kukoricaeső' (vö. Nyatl. I, 40.): *Ek kǣlyhácsév ām mēk kukoricácsév.*
- csibés tyúk* 'Fiastyúk (csillagkép)': *Lǣttām á csibés tyúkot.*
- csiklābon* 'lábujjhegyen': *Csiklābon jár.*
- csipályágos* 'összeragadt (föld)': *Á csipályágos földet rossz kǣpǣnyi.*
- csiricsāri* 'túl díszes ruha': *Minek ez á csiricsāri ruhā rájtād?*
- csirkāzik* 'csirázik': *Kicsirkāzik á kumpri, oszt mēffonnyād.*
- csókókonnák* 'csókolóznak': *Csókókonnák, ázutān oszt szerelmeskēnnek.*
- csóvǣn* 'csalán' (vö. Nyatl. I, 77.): *Á csóvǣnt á kislībǣknák szokǣtuk távászō szēnnyi.*
- csúfos kogyik* 'veszekedik, civakodik': *Á szomszédok csúfoskonnák mindig ott á szomszédunkbā já.*
- dēbēn ~ dōbōn* 'bödön' (vö. Nyatl. II, 248.): *Dēbēmbe szokǣjjuk á zsirt tártányi.*
- dēvērnāzik* 'éjjel lumpol, mulat': *Dēvērnāzik, és részéksigbe fekszik.*
- didēlle* 'derelye' (vö. Nyatl. III, 406.): *Sok didēllét fōsztem, hosztām lē Māncijéknák is.*
- dorkēdli* 'tarkedli': *Süttem sok dorkēdlit gyíjjóvāl.*
- dózn yi* 'dohánytartó fémdoboz': *Dózn yibā tǣrtýák á cigǣrētāt.*
- druzs bā* 'vőfély': *Druzs bāk szoktāk hívogǣtynyi já lǣgzibā.*
- ēggy ālombó válók* 'egyidős állatok'.
- elābriktó* 'valaki elver valakit': *Lyǣnyom, ugy elābriktólák, hogy á fene mēgész.*
- elēgyōtt* 'megkerült az elveszettnek hitt állat': *Elēgyōtt āz á libā.*
- elletés* 'fiatal, nemrég elültetett szőlő': *Ollyan szép ez ē elletés.*
- eltōkít* 'ismeretlen helyre eltesz, elrak valamit': *Hová tōkítetted el á kendőmöt?*
- enyv* 'mézga' (vö. Nyatl. I, 100.): *Ollyān nágyon enyves ez ē já.*
- ēsztri* 'eresz': *Sok essō gyōn lē jáz ēsztrin.*
- ētojik* 'ismeretlen helyre tojik a tyúk': *Sokāt ētojt ez ē tyúk.*
- ettétēk* 'tiétek': *Ettétēk ez ē hordó?*
- ezōtē* 'azóta': *Hāt ezōtē sē lǣttām.*
- fāláll yā* 'korlát és oszlop nélküli tornác': *Á fāláll yāt is csáptuk.*
- fāró* 'csúszik (szekér)' (vö. Nyatl. I, 168.): *Bēfārót á sǣncbā.*
- fārsāng* 'forgácsfánk' (vö. Nyatl. III, 409.): *Sok fārsāngot süttem ki.*
- feszēstej* 'előtej (tehené)': *Sok feszēstejet ēttem én.*
- fészok nyā* 'szoknya' (vö. Nyatl. III, 446.): *Fōvēttem én is á fészoknyāmōt.*
- fēszt* 'állandóan, folyton': *Fēszt esik āz essō.*
- fūlkās* 'füles kosár' (vö. Nyatl. II, 247.): *Māj fūlkāzsbā viszēk ki jāt.*
- fīrhāng* 'függöny' (vö. Nyatl. II, 212.): *Ollyān szép ez ē fīrhāng āz āblākon.*
- forgó* 'a szántóföld vége, ahol megfordulhat egy fogat': *Jāj, de rossz ez ē forgójā!*
- fōbākkān* 'megbotlik, elesik': *Fōbākkāntām, és mājā á nyākām törtem ki.*
- fōtās kāsogyik* 'valaminek a felső rétege felrepedezik': *Uty fōtās kāsogyik ez ē fāl.*
- fōtēs sz velē* 'valaki vitatkozni kezd valakivel': *Nēm tēs zēk fō velē.*

fręcso s 'pletykás': *Jáj, de fręcso s szājā vān neki!*
fuszėkli 'zokni': *Főhúsztam ā fuszėklımot.*
futurā 'gabonabegyűjtő helyiség, magtár': *Sok búzāt vıttek onnān el ā futurābó.*
gām bā 'száj' (pejoratív értelemben): *Nāgy gām bājā vān neki.*
gégā 'nyelőcső' (vö. Nyatl. III, 498.): *Belēmēt ā gégājājā ā kukoricā.*
gėrind 'görény' (vö. Nyatl. IV, 619.): *Elvıttē ā gėrind ā tyúkjāımot.*
gėzū 'egér' (vö. Nyatl. IV, 617.): *Elvıtt mindēnēmēt ā gėzū.*
gōnc 'ócska ruhadarab': *Jáj, de sok gōncōk vānnāk ittēn ē!*
grācā pālyā 'hanyagul, rendetlenül öltözött ember': *Grācāpālyā mōdrā vāgy őtősz-kōdvē.*
gūdōr 'földbe vājt üreg, verem, burgonyát, zōldsēget tārólnak benne': *Lēmēgyėk ā kumprızgūdōrbe.*
gyerėk 'általános jelentésén kívül: fiú' (vö. Nyatl. III, 467.): *Szép gyerėk szūletēt.*
gyojtós 'aprófa': *Vājgāj gyojtōst ā tūzre!*
gyuk 'elrejt valamit': *Ēgyuktām ā cipōmōt.*
hūbār 'berántja a levest, főzeléket': *Jáj, de bēhābārtām eszt ē bābot!*
hājācıntuskā 'jácint': *De jó illātā vān ānnāk ā hājācıntuskājānāk!*
hājkurāsz 'kerget': *Jáj, de hājkurāsszā eszt ē libākot!*
hānygyāzsombık 'hangyaboly': *Jáj, de belēléptem ebbe ā hānygyāzsombıkbū!*
hāz 'általános jelentésén kívül: szoba': *Gyerē bē jā hāzbā!*
hėgyel 'a málna- és szőlővesszők hegyét levágja': *Lēhėgyeltūk ā mājnāvesszōt.*
hericskō 'párizk a kakas' (vö. Nyatl. II, 364.): *Mėkhericskōtē ā tyúkot.*
hever 'kotlásra készülődik a tyúk': *Mėkhever ā tyúk, mėgūtetēm.*
hizāték 'hézag': *Ojjān nāty hizāték vān ā fālon.*
hojjān? 'milyen?': *Hojjān szınyē vān neki?*
hurō 'vékonyan, csak a föld tetejét kapálja': *Bēhurojjuk ā rėpāt.*
huszkā 'tojóliba': *Jáj, de szép huszkā libām vān!*
ingrehúzó 'vastag pamuting': *Māj mājmmā nēm hordonāk ingrehúzót.*
ıvós 'híg moslék': *ıvós moslėkot āttām ā mālācnāk.*
kācāmāj kā 'kabát, dolmány': *Jáj, vėt fıl ā kācāmāj kājdot, mer mėj fājzō!*
kāj mō 'alakú fakampó': *Kāj mōvāl húzzuk ā vızet.*
kāj kıc s 'aszathoz hasonló növényfajta': *Szėttem kāj kıc s t ā libājknāk.*
kėllınc s 'kilıncs' (vö. Nyatl. II, 205): *Nyom lē ā kėllınc sēt!*
kėrēsztō-kocsō 'keresztül-kasul': *Kėrēsztō-kocsō jāj kējkozik.*
kıvāt 'megzāpult tojās': *Sok tojās s kıvāt.*
kōcs 'kules': *Vėt kı ā kōcs t āz ājtōbō!*
kōlyā 'kézikocsi': *Kōlyājvāl horgıyuk ā māj nāt.*
kōmbınėt 'kombıné': *Vėt fıl ā kōmbınėtōdot!*
krāhōg 'köhög' (vö. Nyatl. III, 557.): *De sokāt krāhōks z.*
krāsnyog 'csoszogva jár': *Nē krāsnyogj!*
krıkog 'haragos hangot ad a kotlós': *Jáj, de sokāt krıkog ez ē tyúk!*
kukō 'guggol': *Lėkukolok ā fōdre.*
kupėrtā 'boríték': *Cımēzd mėg ā kupėrtāt!*
kūrıs 'karzat, a templomban az énekkar helye': *Ā kūrısrā mēnnēk fıl āz embėrėk.*
kutācs 'piszkavas' (vö. Nyatl. II, 240.): *Pıszkāj mėg ā kutācsvāl ā tūzet!*
lāksā 'a tűzhely tetején süttőt tészta': *Rėgēn sūtőttem māj lāksāj.*
lėbūkō 'lehajtott fojjel, űlve szundikál': *Lėbūkōtām ēty kıc sūt.*
lıdı kōr 'retikül': *Tēdđ el ā kezēdbō āsz t ā lıdı kōrt!*
lıpıtyınke 'női blúz': *Fōlvēs zēm ā lıpıtyınkēmēt.*
locsōs 'pletykás asszony': *De locsōs szājō.*

lyḡn pógārok 'a templom takarításáról, díszítéséről gondoskodó lányok': *Mān nincsenek lyḡnpógārok.*

māgbávāló 'magvaváló': *Jāj, de jó ez ē mágbávāló szivá!*

mānyī 'nagymama' (vö. Nyatl. III, 460.): *Āz ēm mānyīm mēkhālt régēn.*

mēbbākoso gyik 'kihűl a megfőzött vagy megsütött burgonya': *Mēbbākoso gyik, āzutān ējromlik, oszt nēm lehet mēgēnni.*

mēckā 'a papnak járó évi adó': *Mān ēm mēgāttām ā mēckāt.*

mēggyōzō gyik 'anyagilag jól bírja magát, nem szorul segítségre': *Mēggyōzōdött, mer nincsen sēmijjen gonygyā.*

mēgrēs z kēroz 'megkockáztat valamit': *Mēgrēs z kēroz t ā, hāthā sikerō.*

mēkkorhódott 'megpuhult valami': *Mēkkorhódott ā fōd.*

mēkpāngik 'megsavanyodik az étel': *Mēkpāngott ez ē leves.*

mēppickōlō 'gombostűvel összetűz valamit': *Mēppickōlōm ā gōmbōstōvel.*

mētāj b ā? 'mikor?' (vö. Nyatl. IV, 752.): *Mētāj b ā mēgy kápānyi?*

mindē 'mindig': *Mindē mēttörtényik.*

mōtē? 'mióta?' (vö. Nyatl. IV, 753.): *Mōtē nēm vōtā mā nālunk?*

munc, munc, munc 'a nyulat becéző, hívogató szó'.

nālunk 'hozzánk' (vö. Nyatl. IV, 756.): *Gyerē el nālunk!*

nehessīg 'nyavalyatörés': *Mēnnjēn rā ā nehessīg!*

összēmāncsoj juk 'kézzel gyümölcsöt összehúzással': *Összēmāncsoj juk ā szōllōt.*

összēs ujt 'összesöpör': *Összēs ujtōm ā szemetet.*

pāksus 'passzus' (marhalevél): *Pāksust kērtünk.*

pālāny 'a disznó fodros bele': *Ā disznō pālānyā b ā szokātrik tōtenyi ā sājtōt.*

pāmpuskā 'fánk' (kelt tészta) (vö. Nyatl. III, 408.): *Nēm régen sūttem pāmpuskāt.*

pāp 'az általános jelentésén kívül: a gabonarakás keresztjének legfelső kévéje' (vö. Nyatl. I, 183.): *Fōtētük ā pāpōt.*

pāpāj kām, pāpāj, pāpāj 'a libákat hívogató szó'.

pārokjā 'paplak': *Itt vān nēm messzēre ā pārokjā.*

pegy 'pedig': *... pegy el ākātām mēnni.*

pērgāmēnt 'pergamen': *Pērgāmēntpāpír b ā csomāgōtām ā zsiromot.*

pirinke 'kevé': *Ety pirinke sōt tēgyē ā levezsbe!*

pitt y o g o 'kis lámpás': *Gyojcsd mēg āszt ā kis pitt y o g o t!*

pocik 'mezei egér': *Sok pocik vān ā hātārbā.*

poloskātōjās 'az a tojás, amelyiket a tyúk fészken hagynak, hogy oda tojjon': *Āzēr hātām ott ā poloskātōjāst, mer odā jārjonāk ā tyūkok tōjnyi.*

popānc 'folyondár': *Ā popānc bēfuttā āz egisz kertēt.*

pōrzsōly 'persely': *Ā hārāngozō ābbā jā kis pōrzsōlybe szēgyi jā piszt.*

priccō 'fröcsköl': *Jō lēpriccōtelek.*

puffāncs 'bukta': *Jāj, de jó sikerōt ez ā puffāncsom!*

puffāt t 'haragos ember': *Ollyān vāgy, mind ā puffāt bēkā.*

pukkāncs 'mérgező gyerek': *Ollyān, mind ā pukkāncs.*

pūtyēr k ā 'ruha, amelybe csomagot kötnek': *Összēkōtōm ā csomāgōdōt pūtyēr k ā b ā.*

romānszānkō 'nagy szánkó, amellyel régen a munkások a fát szállították az erdőben': *Romānszānkōn hūstuk ā fāt.*

rōzān 'józan ember, aki nem szereti a szeszest': *Ām mindig rōzān.*

sārāmpō 'a ház bejárati ajtaja előtt lévő kis farácsos ajtó': *Nyist ki ā sārāmpōt!*

sērt y o g 'pattog a zsír': *Sērt y o g ā zsi.*

sifli 'kockára metélt tészta' (vö. Nyatl. III, 411.): *Siflūt vāktām ā levezsbe.*

súbēr 'a füst útját szabályozó vas, amelyet a tűzhelybe építettek be': *Zārd el ā súbērt!*

su h o 'dörzsöléssel tisztít valamit' (edényt): *Kisuholom ā kātānt.*

- s ú k* 'mosásnál használt fa, amellyel a ruhát verték, tisztították': *Súkvál mostunk ez-
előtt.*
- s v á n d r á* 'alakoskodó, ravaszkodó, alattomos ember': *Ojján svándrá vágy.*
- s z á k á j t* 'a kenyértésztát egy-egy kenyér alakjának és súlyának megfelelő darabokra
tépí': *Kiszakájtuk a kényeret szakájtóba.*
- s z í k á* 'szálka' (vö. Nyatl. II, 273.): *Álik tutám kivénnyi á szikát á kezembő.*
- s z o r o s k á* 'egymás mellé épített házak közötti szűk utcácska': *Nǵlunk is vǵn szoroská.*
- t á l l ó* 'tarló' (vö. Nyatl. I, 23.): *Kiméntem á tállóra.*
- t á n ě c l i* 'papírzacsó': *Cukrot hosztám á táněclibá.*
- t ě l á z s i* 'régén a konyhaszekrény helyett használt, polcokból álló faállvány': *Á tĕlāzsīn
vóták á tǵnyérok, fǵžékák, lǵbások.*
- t e r i* 'teher, nehéz súly': *Nǵty teri fǵt hosztám ém mindig.*
- t ě r k ő* 'a szőlő kipréselt héja': *Tĕrkőbő csinǵnák pǵlinkǵt.*
- t o k o l y ó* 'kaszafenésnél használt ökörszarvból készült víztartó' (vö. Nyatl. II, 286.):
Add ide jǵ tokolyót!
- t o p o l y f á* 'nyárfa' (fehér): *Á topolyfǵt mǵ régĕn kivǵktǵk.*
- t ő* 'tű': *Jó nǵt tővel vǵrtám.*
- t u l i p ā n t* 'tulipán': *Sok tulipānt vǵn á kerbe.*
- t ú p á* 'ostoba ember': *Jǵj, de tǵpǵ vágy!*
- t u s k á* 'lemorzolt kukoricacső' (vö. Nyatl. I, 44.): *Á tǵzre tĕttem á tuskǵt.*
- u h í t* 'vonít' (vö. Nyatl. II, 377.): *Jǵj, de uhított á kutyǵm!*
- u j j e m b ě r* 'nemrég házasodott fiatalember': *Mos nĕmrĕg lǵttám, mĕnt arrǵ le jǵz ujj
embĕr.*
- ű k l ő g y i k* 'hányingere van, öklendezik': *Űklőgyik á részĕg embĕr.*
- v á r i c s k á ~ v ǵ r e c s k á* 'fakanál': *Add ide á vǵricskǵt!*
- v i c s í t* 'sokat nevet valaki': *De sokǵt vicsítottǵ.*
- v i n y ě g e* 'szőlővessző': *Szĕttem vinyĕgĕt.*
- z s ě n c i c á* 'a juhok előteje': *Rĕgi tejvel ojtyǵk á tejet, oszt ábbó lĕssz á zsĕncicǵ.*
- z s i z s* 'meleg, forró, tűz' (gyermeknyelvi szó): *Nĕ mĕnny odǵ, mer ott á zsizs!*
- z s ú z s ā r* 'irigy, fukar ember': *Jǵj, de zsúzsār vágy!*

S. VARGA ILONA

S Z E M L E

K. Manherz, Sprachgeographie und Sprachsoziologie
der deutschen Mundarten in Westungarn

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 282 lap.

1. A címben szereplő nyelvföldrajz és nyelvészociológia két fontos vizsgálati módszere a jelenkori dialektológiai kutatásoknak. A nyelvjárások státusában bekövetkezett nagyarányú változások korában a hangtani, morfológiai, lexikális jelenségeket nem vizsgálhatjuk tudományos szinten anélkül, hogy tekintettel ne lennénk a nyelvet használók körének társadalmi tagolódására. Sőt ezen túlmenően a modern dialektológia ma már nem elégszik meg a nyelvjárások areális és strukturális tipologizálásával, hanem keresi a szociális rétegek szerinti osztályozás lehetőségeit (I. P. Ivíć elnöki összefoglalóját a „Zur Theorie des Dialekts” címen Marburgban 1977. szept. 5–10. között rendezett nemzetközi szimpozionon: ZDL. XLIV. 317). Hasonló szemléleti, módszerbeli problémák

foglalkoztatják a magyarországi német nyelvjáráskutatókat is, ezért készült el a fentiek szellemében K. MANHERZ sokoldalú, alapos, elemző monográfiája a Magyarország nyugati peremén élő németek nyelvjárásáról. A fülszöveg szerint alapvetően új ebben a könyvben az, hogy a szerző nem csupán a gyűjtött anyagot értékeli, hanem ezzel párhuzamosan nyelvileg is jellemzi a különféle szociális rétegeket. Valójában arról van itt szó, hogy a nyelvjárások horizontális (területi) elterjedésének vizsgálata mellett fontos szerepet kap a foglalkozás és a képzettség szerinti vertikális rétegződés.

Szeretném előre elmondani, hogy a könyv német dialektológiai eredményeihez nem nagyon tudok észrevételeket fűzni, ezért a rövid tartalmi ismertetés közben inkább a feldolgozás néhány olyan elméleti, módszertani tanulságát emelem ki, amelyeket a magyar nyelvjárások vonatkozásában is hasznosítani lehet.

2. A bevezetésben többek között a kutatóterület földrajzi viszonyairól, gazdasági életéről olvashatunk. Bővebben foglalkozik a szerző azzal a kérdéssel, hogy a Mosonicsíkságon, Sopron, Kőszeg és Szentgotthárd környékén az őskortól kezdve különféle népek éltek: kelták, rómaiak, nyugatgermán, keletgermán törzsek, keleti gótok, longobárdok, magyarok, szlávok. Nem közömbös ez a kérdés a mai német lakosság szempontjából sem, hiszen ez a táj kelet és nyugat népeinek fontos érintkezési területe volt. A lakosság összetétele gyakran változott. Jelenleg 39 kisebb-nagyobb településen található itt németek, főként bajor betelepültek, akik a kelet-dunai bajor *ui* nyelvjárást beszélik, Szentgotthárd és Alsószölnök kivételével, mert ott a stájer (délbajor) nyelvjárás terjedt el (116, 254).

Ugyancsak a bevezetőben van szó arról, hogy a készülőben levő „Magyarországi német nyelvjárások atlasza” (UDSA. = Ungarndeutscher Sprachatlas) három nagyobb tájegységet foglal magába: Nyugat-Magyarországot, Északkelet-Dunántúlt és Észak-Bácskát. Ez a könyv is tulajdonképpen ennek a nagy vállalkozásnak a része, hiszen az atlasz 600 hangtani és lexikális természetű kérdésének anyagát a nyugat-dunántúli kutatópontokon Manherz gyűjtötte össze 1968 és 1971 között. Már az atlasz és a most megjelent könyv adatainak gyűjtése közben érvényesítette a feldolgozáshoz kialakított szociológiai szempontokat. A paraszti lakosságon kívül felkeresett iparosokat, értelmiségieket, adatközlőit három életkori csoportból válogatta (fiatalok 30 év alatt, középgeneráció 30–50 év között, idősebbek 50 év fölött), ügyelt a nemek, továbbá az evangélikusok és a katolikusok közötti esetleges nyelvi különbségekre. Megegyezik a magyar nyelvjárásai tapasztalatokkal az a véleménye, hogy az egymás mellett élő két vallás a nyelvi egységet ezen a vidéken lényegében nem befolyásolja (18).

Számomra kissé szokatlannak tűnt, hogy a szerző a helyszíni anyaggyűjtést mindig magnetofon-felvétellel kezdte. Az adatközlők szabadon, bármilyen témáról mondhattak összefüggő szövegeket magnetofonra. Az MNyA. anyagának ellenőrzése közben mi is készítettünk magnetofon-felvételeket, és általában azok jobban sikerültek, amelyeket kérdés és ceruza feljegyzés előzött meg. A beszélő ugyanis az előzetes kérdezgetés során már többnyire megszabadult a köznyelvi gátlásoktól, tisztázódott előtte a gyűjtés célja, a hangfelvétel archaikusabb, eredetibb lett. Persze nem biztos, hogy mindig és mindenkinél ez az egyedüli helyes módszer.

Részletesen — a mű egészéhez viszonyítva talán hosszadalmasan is — tárgyalja Manherz a hangjelölés kérdését (29–36). Nemcsak azt, hogy mit mivel jelöl, hanem áttekinti a magyarországi német nyelvjárások hangjelölésének történetét, amelyet három fontosabb szakaszra oszt. A jelenleg is alkalmazott jelrendszert HUTTERER MIKLÓS dolgozta ki 1959-ben.

A mű nagyobbik részét a nyugat-magyarországi német nyelvjárások hangrend-szerének leírása és a történeti hangföldrajz (historische Lautgeographie) teszi ki (37–116).

Sorra bemutatja Manherz a magánhangzók és mássalhangzók képzési sajátosságait, valamint a gyakran előforduló kettőshangzókat. A német nyelvjárásleírások gyakorlatának megfelelően a történetiség dominál ebben a fontos hangtani fejezetben, tehát nem csupán szinkrón képet kapunk a mai állapotról, hanem a történeti előzményekkel és más nyelvjárásokkal való összehasonlítás során a fejlődés, a változás mozgalmas képe bontakozik ki előttünk.

Viszonylag rövid a szóföldrajzi fejezet (117–21). Benne néhány, az irodalmi nyelvtől eltérő szóhasználat kapott helyet, pl. Alsószőlőnön és Szentgotthárdon a *bauen*, a többi községben pedig az *ackern* ige él 'pflügen' jelentésben. Különösen változatos egyes madárfélék megnevezése, pl. a *Specht* 'harkály' tájnyelvi elnevezései ezen a területen a következők: *Baumhackel*, *Baumpickerl*, *Baumklopfer* (a magyarban is *jakopotató*, lásd IMRE SAMU, Felsőőri tájszótár), *Baumdoktor*, *Holzklöpfer*, *Grünigel*, *Gescheckt(er)igel*, *Igel*, *Specht*. Elégé világosan kitűnik a kevés számú magyar kölcsönszóból, hogy azok nem kizárólag irodalmi nyelvi, hanem inkább a környező magyar nyelvjárásokban használatos hangalakban kerültek át a németbe, pl. *kokas* 'kakas' (120), *ádomás* 'áldomás, aratási ünnep' (121).

A magyar nyelvjáráskutatók számára talán legtanulságosabb a nyelvészociológiával foglalkozó témakör (122–39). Ez a nem túlságosan hosszú fejezet két részre tagolódik: az egyik a vizsgált nyelvjárások szociális rétegeit mutatja be, a másik pedig a különféle szaknyelveket. A szociális rétegződés szempontjából első helyen áll a legarchaikusabb paraszti nyelv, azután következnek a szak- és foglalkozásnyelvek, a városi nyelvjárások és végül az értelmiség nyelve. Módszertani szempontból figyelemre méltó, hogy néhány kulcsfontosságú hangtani jelenséget emelt ki a szerző, pl. az ófelnémet-óbajor *uo*, *ai* kettőshangzókat, és ezeknek a jelenlegi állapotát vizsgálta a parasztok, falusi iparosok, városiak, városi iparosok és az értelmiség nyelvhasználatában. A szaknyelvekről magyar vonatkozásban is ugyanazt mondhatnánk, mint Manherz, hogy a szókinésük tér el lényegesen a köznapi nyelvtől, hangtani és fonológiai téren azonban azok is a helyi nyelvjárás vagy a városi nyelv sajátosságait tükrözik.

A szöveges feldolgozást 88 térkép egészíti ki, ezeken szemléltetve, területi kiterjedésükben tekinthetjük át a tárgyalt hangtani és lexikális jelenségeket. Imponálóan gazdag, 555 tételt tartalmaz a kötet irodalomjegyzéke.

3. Befejezésül kiemelem még, hogy példamutató a könyv stílusának racionális tömörsége, és minden apró részletre kiterjed a filológiai pontosság. Számos adatot, új módszerbeli eljárásokat és eredményeket tartalmazó művel gazdagodott Manherz monográfiája révén a magyarországi német nyelvjáráskutatás. Előremutató, sok tekintetben úttörő jellegű az a törekvése, amellyel a különféle szociális rétegek nyelvi különbségeire ráirányította a figyelmet. Persze ezen a téren még sok a tennivaló. Bizonyára a szerző sem tekinti lezártak a könyvben elmondottakat, hiszen több, részletesebb mikrovizsgálat is kínálkozik a nyelvjárások és a köznyelv közötti átmenet tanulmányozására. Ilyen például a szövegelemzésen alapuló beszédsszintmérés, amelyhez a gyűjtés során készített magnetofon-felvételek biztosan jól felhasználhatók.

BALOGH LAJOS

Szabó Zoltán, A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai

Dacia Kiadó, Kolozsvár-Napoca, 1977. 214 lap.

Az újabb magyar stíluselméleti szakirodalomban egyedülálló vállalkozás SZABÓ ZOLTÁNÉ: megkísérli áttekinteni az elmúlt húsz év hazai és külföldi nyelvészeti kutatásainak eredményeit s ezek stilisztikai alkalmazásának lehetőségeit. A mintegy 250 tételtől álló bibliográfiai mutatóból is kitűnik, hogy a vizsgált anyag nemcsak hatalmas terjedelmű, hanem rendkívül szerteágazó, s ezért nehezen is rendszerezhető.

Az Előszóban a szerző igyekszik pontosítani a címben megadott általános téma-megjelölést. Ennek során kijelenti, hogy „nem a XX. századi stilisztikai, poétikai és irodalomelméleti iskolákat (mint például az orosz formalizmust, a fenomenológiai irányzatot, az angol és amerikai új kritikát, a francia neoretorikát) mutatjuk be, hanem az új nyelvelméleteket . . .” (5. lap). A következő lapon viszont így ír: „. . . a fejlődés mai szakaszára a stilisztika és az irodalomtudomány szimbiózisa, sorsközössége jellemző”, s különböző fejezetekben — mellékesen — többször is tárgyalja azokat az irodalomtudományi irányzatokat, amelyeket eleinte nem szándékozott taglalni (pl. orosz formalizmus: 13—4; új kritika: 101; fenomenológiai iskola: 100; stb.). Mivel a könyv mindegyik fejezete az irodalmi művek elemzés módszertani kérdéseire keresi a választ, azt kell hinnünk, hogy Szabó Zoltán szerint nem tartozik a stilisztikához például a folklórszövegek, a köz-napi nyelvhasználat, a propagandanyelv, a rétegnyelvek vizsgálata stb. A szerző szerint a stilisztika — szépirodalmi stilisztika, de hogy ennek mi az irodalomtudományi diszciplínához való viszonya, arra nem derül fény a műben, noha már az Előszóban elismeri: „nem egészen világos a szóban forgó tudományok tartalma és egymás közti viszonya” (6). A könyv témája: a mai stilisztika nyelvelméleti alapjai; bizonyára ezért nincs mód olyan mellékes problémák fejtegetésére, mint a stilisztika, a poétika, a grammatika és az irodalomelmélet kapcsolata. E kérdés megválaszolását az olvasóra bízza a szerző: „lehetőségesnek és jogosultnak is tartjuk a stilisztikának minden olyan értelmezését, amely különbözik a miénktől, amelynek alapján egyesek a funkcionális grammatika, a poétika, esetleg az irodalomelmélet tárgykörébe utalnák át mindazt, amit itt stilisztikai jelenséggént tárgyalunk” (6—7). Az olvasó már-már kételkedni kezd a stilisztika létezésében is . . .

Ámde stilisztika van, s ennek nyelvelméleti alapjairól szól Szabó könyve. Fejtegetései során a nyelvelmélet az egyes nyelvtudományi szakdiszciplínákkal azonosul, s az olvasó az egyetemes grammatika stíluselméleti vonatkozásai helyett egyes nyelvészeti irányzatok szerfőlött vázlatos történeti áttekintését kapja, valamint az illető áramlatok alapkategóriáinak stíuselemzési kérdésekre való dedukcióját. A dedukciók kezdő- és végpontja definiálatlan, így azután a levezetések hitelessége is vitatható.

A szerző a könyv hat fejezetében sorrendben a következő áramlatokat és szakágazatokat tárgyalja: strukturalizmus, szemiotika, szemantika, matematikai nyelvészet, generatív grammatika és szövegnyelvészet.

Azt már láttuk, hogy a diszciplínák kiválasztásakor az elsődleges szempont az irodalomtudománnyal való kapcsolat volt (ezért is maradt ki a nyelvészociológia és a pszicholingvisztika, amelyek a nem irodalmi stilisztika nyelvtudományi alapdiszciplínáit képezhetnék); a fejezetek sorrendjének megválasztásában pedig történeti és logikai szempontok keverednek. Azért tárgyalja a legelső fejezetben a strukturalizmust, mert ez történetileg megelőzte pl. a generatív grammatikát, s a szövegnyelvészet is feltételezi egyfajta struktúra-fogalom meglétét. Történeti szempontból viszont teljesen indokolatlan, hogy miért előzi meg a strukturalizmus-fejezet a szemantikáról szólót. A tárgyalás rendjét végső soron az az elképzelés szabja meg, amely szerint „a szövegnyelvészet újításai egybeesnek a könyvben ismertetett valamennyi nyelvelmélet (strukturalizmus, szemiotika, szemantika, matematikai nyelvészet, generatív grammatika) új és produktív eredményeivel,

minthogy végső fokon mindegyik forrása a szövegnyelvészethez" (193). Tehát az első öt fejezet sorrendje végül is közömbös, csupán az a fontos, hogy a szövegnyelvészethez mint szintézis, hangsúlyosan, az utolsó helyen álljon.

Ebből a szintézisből azonban a 193. lapon már kimaradt a kommunikációelmélet, holott e diszciplína sajátos változata pragmatikai komponens néven a szövegelméletek fontos összetevője (vö. pl. *Pragmatics of Language and Literature*. Ed. T. A. VAN DIJK, Amsterdam—New York—Oxford, 1975). Ellenben a matematikai nyelvészetről jóval ritkábban esik szó a szövegnyelvészeti alapművekben. A szemiotikával kapcsolatban viszont célszerű lett volna megjegyezni, hogy a szemiotikai szövegelmélet (LOTMAN, BAHTYIN, Eco) egészen más elvi alapokon áll, mint az a generatív grammatikára épülő szövegelmélet (DIJK, PETŐFI, IHWE), amelyet a szerző a könyv utolsó fejezetében ismertet; a szemiotika tehát nem lehet ennek forrása.

Vizsgáljuk meg közelebbről a könyv első fejezetét, amely a legtágabb fogalommal, a struktúra kategóriájával foglalkozik. (A mű többi fejezetét nem tárgyalom ennyire tüzetesen, mert ezek kevésbé általános érdekiek, s az egyes fejezetek szerkezeti felépítése úgyszólván csaknem egyforma.)

A szerző, miután a struktúra fogalmát lényegében a rendszer-szemlélettel azonosítja, szűk másfél oldalon megemlíti három strukturalista nyelvészeti iskolát: a Prágai Nyelvészeti Kört, az amerikai deskriptív iskolát és a Koppenhágai Nyelvészeti Kört. Ezt követően négy lapon ismerteti az irodalomtudományi strukturalizmust (ОПОЯЗ, Prágai Nyelvészeti Kör, fenomenológiai iskola, angol, amerikai és francia új kritika). E két alfejezetben pusztán időrendi szempontokra ügyelve említi meg az irányzatokat, a közöttük levő összefüggésekről nem beszél. Így éppen a szövegnyelvészethez vezető szál vész el: a struktúrafogalom dinamizálódásának fejlődéstörténete.

A formális történeti vázlat után a szerző a struktúra fogalmának összetevőit elemzi 8 pontban (17—21). Itt a strukturalizmus olyan jellemzőire koncentrál, amelyek általánosan érvényesek minden strukturalista irányzatra. A megfogalmazások igen találóak (bár nem éppen eredetiek), de ezzel az elemzéssel végképp megmerevíti a tárgyalt irányzatot; eltűnnek SAUSSURE, INGARDEN és JAKOBSON nyelvi struktúraszemléletének lényegi különbségei.

Ezek után hiába választja ki rendkívül jó érzékkel a különböző strukturalista áramlatok jellemző kategóriáit, ezek legfőljebb a tárgyalás kreált logikai rendjében képeznek egységet (analízis- és szintéziskategóriák), nem mutatnak előre a szöveggrammatikai struktúrafogalom kategóriarendszere felé. Az olvasó semmit sem talál a könyvben a rétegelt struktúra (16) és a szövegszintek fogalma közötti történeti és logikai összefüggésekről, s akár azt is hihetné, hogy a globális struktúra fogalma (42) a globális kohézió fogalmától sem különbözik.

Az első fejezet végén a strukturalizmus kritikai értékeléseként — KÖPECZI BÉLA és KIRÁLY ISTVÁN nyomán — így ír: „A strukturalista elemzések számára fontos követelmény, a struktúraegységben és egy értékrendszerben való gondolkodás, valamint a tartalom elsőbbségének, kohéziós erejének az elismerése. E nem vitatható alapelv tehát az, hogy az eszmei tartalom az irodalmi mű legfőbb rendező elve, az a belső összetartó erő, amely a mű struktúrájának egységében összefogja a nyelvet, a stílust és a szóródásra hajlamos jelentéseket.” (46.) Ezek a sorok nyilvánvalóan a „hagyományos” irodalmi stilisztika mellett tanúskodnak. A kötet végén ellenben így fogalmaz: „Az új elméletek módszertani követelményeiből következően a klasszikus stilisztika tárgyköre és módszere egyaránt meghaladt, legalábbis abban az értelemben, hogy nem felel meg az irodalmi szövegek sajátos elemzési igényeinek.” (194.)

Ugyanez az elvi önellentmondás tükröződik a kohézió-fogalom definiálásában is. Az első fejezetben még az eszmei mondanivaló, a tartalom a mű kohéziós ereje, míg a

190. lapon Ady egyik versének elemzése kapcsán ezt írja: „[a szemantikai elemek ismétlődésénél] fontosabb a kohézióknak az a fajtája, amely a mű szemantikai strukturális összefüggéseiből fakad. Alapja minden bizonnyal a versegész jelentését meghatározó mélyszerkezet.”

Az olvasó zavarba jön: miképpen egyeztethető össze a mélyszerkezet az eszmei mondanivalóval? A szerző szerint azonos-e a kettő, vagy ha nem azonos, akkor mi a két fogalom viszonya? Szabó nem válaszol e kérdésekre, de azt sugalmazza, hogy az eszmei mondanivaló meghatározza a mélyszerkezetet is.

Ezzel eljutottunk az esztétikai stíluselmélet alapkérdéséhez: hogyan determinálják a komplex érték kategóriák és az alkotói praxis kitüntetett elemei a nyelvi esztétikai képződmények alakulását, illetve miként „oldódnak ki” a befogadás folyamatában a nyelvi esztétikai alkotás szerkezetéből a befogadó társadalmi praxisát befolyásoló komplex érték kategóriák? Rövidebben: mik az esztétikai nyelvi képződmények hatásmechanizmusa, valamint az ezeket termelő és fogyasztó emberek esztétikai-etikai érték normái közötti lényegi összefüggések?

Szabó Zoltán egy akaratlanul felbukkanó ellentmondás révén eljut az esztétikai stíluselmélet küszöbéig, de megfordul anélkül, hogy észrevenné a lehetőséget. Könyve végül is a modern polgári nyelvtudomány és a „klasszikus” marxista irodalomtudomány kompromisszum-kísérletének érdekes és megcsodálni való emlékműve maradhatna, ha ingadozó elméleti álláspontjáról nem értené félre éppen azoknak a nyelvészeti irányzatoknak néhány alapfogalmát, amelyektől a stilisztika megújulását várja.

A generatív grammatikát bemutató fejezet elején a következőket olvashatjuk: „A generatív grammatika tárgya a nyelvképesség, a kompetencia. Az anyanyelvét vagy esetleg más nyelvet ideálisan beszélő ember nyelvképességét vizsgálja.” (156.) Minthogy a kompetencia fogalmának tárgyalása előtt kizárólag CHOMSKY grammatikáját említi, idézzük az ideális beszélő kompetenciájára vonatkozó szakaszt az *Aspects . . .*-ből: „Linguistic theory is concerned primarily with an ideal speaker-listener, in a completely homogeneous speech community, who knows *its* language perfectly and is unaffected by such *grammatically irrelevant* conditions as memory limitations, distractions, shifts of attention and interest and errors (random or characteristic) in applying his knowledge of the language in actual performance.” (3. l., a kiemelések tőlem.) Eszerint Szabó tévesen interpretálta az ideális beszélő fogalmát, mert az idealitás nem csupán a nyelv ismeret fokára, hanem a beszélő szellemi képességeinek normális voltára is vonatkozik. Ebben az értelemben az idealitás nem tökéletességet, hanem normalitást jelent. A CHOMSKY-féle definícióban és a szöveg más helyein sincs szó arról, hogy a nyelvelmélet közvetlenül úgy vizsgálná egy idegen nyelvet beszélő ember kompetenciáját, mint egy anyanyelvét beszélőét. A „faculty of language learning” nem azonos a „faculty of language acquisition”-nal, bár a nyelvtanulás és a nyelvelsajátítás képessége egyaránt a nyelvi kompetenciához tartozik.

Az sem feltétlenül igaz, hogy a generatív grammatika tárgya a kompetencia. Ugyanis CHOMSKY szerint a grammatika maga is a nyelvi kompetencia része, mondhatni annak megjelenési formája. Éppen ezért lehet a teljesén explicit, azaz a generatív grammatika (vö. 4. l. az *Aspects . . .*-ban) nemcsak adekvát kompetencia-leírás, hanem adekvát kompetencia-magyarázat is.

A szerző így folytatja a generatív grammatika alapfogalmainak ismertetését: „Ez az új nyelvelmélet tulajdonképpen arra a kérdésre próbál meg feleletet adni, hogy egy nyelv véges számú szavaiból hogyan tudunk végtelen számú mondatot létrehozni.” (156–7.) Ha a „klasszikus” leíró nyelvtan azt hangsúlyozta, hogy a mondatok szavakból (illetve az ezekből felépülő szintagmákból) állnak, akkor a generatív grammatika szerint a mondatok szabályokból épülnek fel. És itt a lexikalizáció is csak egy szekvencia a le-

vezetés szabályrendszerében. A meghatározásnak tehát így kellene hangzania: a generatív grammatika arra a kérdésre próbál feleletet adni, hogy egy anyanyelvét beszélő ember miképpen tud véges számú szabály segítségével végtelen számú mondatot generálni.

Nem folytatom tovább a szerző nyelvelméleti „interpretációinak” elemzését, hiszen ehhez újra meg kellene írni a könyv utolsó két fejezetét. SZABÓ ZOLTÁN értelmezéseinek pontatlansága nem a felületesség következménye; azon a „kettősen fundált” alapon, amelyen a szerző vizsgálja a mai stilisztika nyelvelméleti alapjait, szükségképp lesz „érzéki” csalódás áldozata mind a szerző, mind az olvasó.¹

CSÖRÖGI ISTVÁN

A magyar hangtan válogatott bibliográfiája

Szerkesztette BOLLA KÁLMÁN és MOLNÁR JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 231 lap

A magyar hangtan a leltározás korát éli; úgy tűnik, a továbblépés feltétele, hogy számba vegyük az elért eredményeket és rendszerezzük a felhalmozott ismeretanyagot. Elég, ha az utolsó két év elkészült vagy előkészületben levő munkáira gondolunk, és pedig VÉRTES O. ANDRÁS fonetikatörténetére, mely a tudomány szak történetét dolgozza fel a kezdetektől BALASSÁIG, SZENDE TAMÁSNAK a magyar beszéd folyamat alaptényezőit feltáró korszerű összefoglalására, valamint a Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztályán készülő magyar leíró hangtanra. Ezen művek mellé sorakozik a magyar hangtan közel 4000 publikációt tartalmazó válogatott bibliográfiája, mely a publikációkat a kezdetektől 1970-ig rendszerezi. Legközvetlenebb előzményként meg kell említenünk BÜKY BÉLA, „Beszédkutatás, halláskutatás és ezek rokonterületei Magyarországon 1960—69 között” (ÁNyT. X, 281—311) című bibliográfiáját.

A címbeli „válogatott” jelző arra utal, hogy bizonyos dolgok kimaradtak; nem kerültek be pl. olyan helyesírási vonatkozású cikkek, melyek nem kapcsolódnak szorosan valamely hangtani jelenséghez. Még így is, válogatás után, 663 tétel képviseli a helyesírást, amiből világos, hogy mennyire központi helyen szerepel a kutatásokban a helyesírás és a fonetika kapcsolata. Hasonlóképpen kimaradtak a szómagyarázatok, melyek hangtani vonatkozásban nem adnak különösebben újat. Ugyanígy megfontolásból nem került be sok tankönyv sem. A bibliográfiát az MTA Nyelvtudományi Intézete Fonetikai Osztályának és az ELTE Fonetikai Tanszékének a kutatóiból alakult munkaközösség hozta létre, s ebből a tényből fakadnak erői, de hibái is.

Nemcsak a szorosan vett hangtani szakirodalmat öleli fel, hanem mintegy a tudomány születéséről, hétköznapijairól, a tudományos munka kereteiről is tudósít a vonatkozó írások egybegyűjtése révén (personalia, kongresszusi beszámolók, tudománytörténet), valamint feltérképezi a tudomány szak más tudomány szakokkal érintkező pontjait is (alkalmazott fonetika, határtudományok).

A bibliográfia gerincét a 3., 4. és 5. fejezet képezi, mely a legszorosabban hangtani tárgyú írásokat tartalmazza a beszédmű felépülését követő szakrendi besorolásban, a beszédhangtól a szupraszegmentális jelenségekig. A szakrendi beosztás azt a korszerű szemléletet tükrözi, amely — a korábbi gyakorlattól eltérően — szerves egységben vizsgálja a fonetikát és a fonológiát, a beszédkutatásnak ezt a két aspektusát. Ennek megfelelően mind az önálló kiadványok között (2. fejezet), mind az egyes szakeikkeket tartalmazó

¹ Az ismertető vitatézisei, egyéni nézetei nyilvánvalóan nem homályosíthatják el azt a tényt, hogy SZABÓ ZOLTÁN könyve egészében a magyar stilisztikai irodalomnak komoly nyeresége. Mindamellett az ilyen jellegű, kritikai hangvételű ismertetéseknek szívesen adunk helyet folyóiratunkban. — A SZERK.

egységeken belül (3., 4. és 5. fejezet) vegyesen találjuk a fonetikai és fonológiai szempontú írásokat, sőt a két szempont nagyon sok tanulmányban együttesen jelenik meg. Emellett azonban külön pont, a 3.8 gyűjti egybe a kifejezetten fonológiai megközelítésű kutatásokat „A beszédhangok nyelvi funkciója” címen. A három fejezet mennyiségi arányai egyébként pontosan kijelölik a jövőbeni kutatási irányokat: legvaskosabb a beszédhangokkal foglalkozó 3. fejezet (1061 tétel), utána következik a beszédmű tagolásával, a hangsorok sajátosságaival foglalkozó fejezet 142 tétellel, és mögötte áll a nagyobb beszédegységek, a beszédművek létrehozásához nélkülözhetetlen szupraszegmentális elemeket taglaló írások inventáriuma 127 tétellel.

A három fő fejezetet egészítik ki a 6. fejezet tételei, melyek a beszéd statisztikai vizsgálatával, a helyesírással, a transzkripcióval és grafematikával kapcsolatos cikkeket tartalmazzák. A 7. fejezet a fonetika szerteágazó alkalmazási területeiről összegyűjtött írásokat rendszerezi (kiejtés, beszédművelés, színpadi beszéd, beszédpatológia, logopédia, süketnémák oktatása). Az utolsó fejezetet a határterületek (akusztika, fiziológia, pszichológia, kommunikáció, stilisztika, költői nyelv) beszédet, hangtant érintő kutatásai alkotják. Az újabb publikációk alapján kirajzolódó tendenciák azt sejtetik, hogy a bibliográfia előszóban beígért folytatásának ez lesz a leginkább gyarapodó fejezete.

A bibliográfia használati értékét a forrásjegyzéken, a név- és címmutatón, valamint a szakrendi utalón túl jelentősen megnövelik a tételek mellett szereplő kódjelek, amelyek arról tájékoztatnak, hogy a fő tematika mellett, melynek mutatója a szakrendi besorolásra utaló szám, milyen egyéb sajátosságai vannak még a cikkeknek: leíró avagy történeti szempontú-e a kutatás, köznyelvet érintő, illetőleg népnyelvi vagy rétegnyelvi, általános jellegű vagy inkább szakjelentőségű.

Egészében véve nyereségnek könyvelheti el a magyarországi nyelvtudomány és különösen pedig a beszéddel foglalkozó szakemberek e munka megjelenését, mely — reméljük — lerövidíti a kutatási téma irodalmi megközelítésére fordított időt, s egyben alaposabbá teszi az előzmények feldolgozását. A bibliográfia tetszetős kiállítását csak fokozta volna a valamivel gondosabb korrekktúra. Így azonban zavaró hibák is bentmaradtak, pl. személynévtévesztés, helytelen helyesírású név, rossz lapszám, azonos folyóírat szám az egyik tétel szerint 1969-ben jelent meg, a másik szerint 1974-ben stb. A decimális számok használata sem mindenütt következetes. Mindezek azonban formai dolgok, melyek a tartalom értékéből vajmi keveset vonnak le.

KASSAI ILONA

B. Gergely Piroksa, A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere

Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977.

Egy egész tájegység jelenkori ragadványnévanyagát felölelő leíró monográfiával gazdagodott névtani irodalmunk! Szerzőjét, B. GERGELY PIROSKÁT, a romániai magyar nyelvész, névkutatót nem kell bemutatni a hazai szakmabelieknek, a szakma iránt érdeklődőknek. E legújabb műve megjelenéséig tanulmányok egész sorával járult hozzá a névtani, kivált a ragadványnevekkel kapcsolatos kérdések elvi és gyakorlati tisztázásához. Az „Újabb szempontok és módszerek a személynévkutatásban” című írásában a személynévkutatás nemzetközi eredményeit tekintette át, ismertette a korszerűbb felfogásokat, vizsgálati szempontokat (NyIrK. X, 387—91). Terjedelmes tanulmányt szentelt a kalotaszegi Inaktelke mai személynévrendszerének, melynek mintaszerű szinkrón szempontú leírását adta (NyIrK. XIII, 33—44; XIV, 39—58; XV, 35—50). Jelentős a „Módszertani észrevételek a személynévek szinkrón vizsgálatához” nálunk publikált értekezése, mely-

ben a gyakorlatban közvetlenül értékesíthető elvi-módszertani útmutatást adott a leíró személynévtani kutatáshoz (MNYj. XIV, 3–15). „A ragadványnevek nyelvi megformálásának szemantikai eszközeiről”, illetve „A személynévek kapcsolódási értékéről” címen a most ismertetendő monográfia egy-egy részletkérdését dolgozta fel (NyIrK. XVII, 21–35; XX, 61–7).

Mostani munkájában B. Gergely Piroska Kalotaszeg négy altájegységének (nevezetesen: Felszeg, Alszeg, Kapusmente, Nádásmente) 34 falujában felgyűjtött ragadvány-névanyagot mutatja be szinkrón rendszerben.

A könyv Bevezetésében névtudományi alapkérdésekkel foglalkozik, röviden vázolja a magyar leíró személynévkutatás történetét, majd kitér a vizsgált területhez közvetlenül kapcsolódó előzményekre.

Ezt követően szól az anyaggyűjtés módszereiről. Úgy gondolom, hogy most, amikor a magyarországi névkutatók a hazai ragadványnevek gyűjtésének nagyobb mértékű kiszélesítésén, ennek megszervezésén munkálkodnak, nem érdektelen kissé elidőznünk e kérdésnél. A szerző nagyon alapos fölmérést végzett, több fázisban, 1959 és 1965 között. Négy falu névanyagát felőlelő próbagyűjtés tapasztalatai alapján kialakított szempontok szerint történt az egész vizsgált területre kiterjedő alapgyűjtés, ezt kiegészítő-ellenőrző gyűjtés követte, végül a problematikusabb helyeken ismételt felmérésre került sor. B. Gergely hangsúlyozza, hogy csak a családról családra haladó, minden személy nevét külön számbavevő gyűjtési mód szolgáltathat komplex feldolgozásra alkalmas anyagot. A gyűjtéskor szem előtt kell tartani a beszélt és írott nyelvi névhasználat sajátosságait, különbségeit. A terepmunka feladata a ragadványnevek érzelmi-hangulati tartalmának, keletkezési indítékának, valamint néhány névrendszeren kívüli mozzanatnak (pl. a megnevezett személy életkora, foglalkozása, őslakos, illetve beszármazott volta stb.) a tisztázása is. E főbb szempontokat követve a szerzőnek 18 670 élő személy 75–80 000 névadatát (vezeték-, keresztnév- és ragadványnevet) sikerült összegyűjteni. E könyvben tehát az anyagnak csak egy részletét, a legszínesebbet dolgozta fel.

Feldolgozási szempontjait, módszereit a nyelvtudomány korszerű igényeinek megfelelően alakítja ki. Mindenekelőtt magáénak vallja azt az alapelvet, hogy a névtan elsődlegesen nyelvtudományi diszciplína, ezért problematikáját elsősorban a nyelvtudomány, ezen belül a lexikológia módszereinek alkalmazásával lehet megközelíteni. Elfogadja a tulajdonnév jelentéstartalmával kapcsolatos újabb felfogásokat, nevezetesen: a tulajdonnévre, mint nyelvi jelre ugyanúgy érvényes a hangalak és jelentés egysége, mint a nyelv egyéb lexikális elemeire, s így a név rendelkezik mindazokkal az értékekkel, amelyekkel a nyelvi jelek általában, ezek vizsgálata tehát indokolt, sőt szükséges. Szem előtt tartja a rendszerszerűség elvét: a névállományt egyetlen rendszernek fogja fel, melynek részrendszerei, az egyes névtípusok kölcsönös függésben állnak egymással. Vizsgálatában nagymértékben alkalmazza a statisztikai és nyelvföldrajzi módszert.

A vizsgált névállomány számbavétele előtt a szerző kitér a ragadványnevek kialakulásának okaira. Mint ilyet említi egyrészt a hivatalos nevek funkcióvesztését (a felmért 18 670 személynek mindössze 599 család- és 203 keresztnév van; megjegyzendő azonban, hogy e számadatok a ragadványnevek keletkezése szempontjából megtévesztők, ugyanis e tekintetben csak az egy-egy településegységhez, mint névhasználati közösséghez tartozó névrendszer funkcióviszonyai mérvadók), másrészt a névvel szemben támasztott amaz ősi igényt, hogy közvetlen megfelelés álljon fenn a név és megnevezett között, s végül a már kialakult rendszer önmagát építő erejét. Ezenkívül hangsúlyoz egy, a kalotaszegiekre különösképpen jellemző, névrendszeren kívüli tényezőt: a hagyományörzés intenzitását.

A ragadványnév-állomány statisztikai adatait altájegységenként mutatja be, falvankénti bontásban, feltüntetve az abszolút előfordulási számot, valamint a lélekszámhoz

viszonyított átlaggyakoriságot. Helyesen figyeli meg, hogy a városias, ipari jellegű településeken részint a sokfelől összeverődött lakosság heterogén jellege, részint az ezzel járó gazdagabb család- és keresztnévrendszer következtében a ragadványnév-állomány szegényesebb az átlagosnál. Külön vizsgálja a nagycsaládi (értelmezése szerint egész ágazatot jelölő), a családi, a részleges családi és az egyéni ragadványnevek előfordulási arányát. Megállapítja, hogy valamennyi altájegység ragadványneveinek nagyobbik részét, mintegy 60%-át a családi (benne foglalva a nagycsaládinak mondottakat is) ragadványnevek teszik ki. Figyelmet fordít a szerző a ragadványnevek elterjedésére, azaz több helységben való ismételt jelentkezésére. Kérdéses azonban, hogy alapos családtörténeti kutatások nélkül „elterjedés”-nek nevezhetjük-e ezt a jelenséget, hiszen ugyanaz a ragadványnév különböző településeken egymástól függetlenül is kialakulhat, akár azonos vezetéknevek mellett is. (Természetesen megjegyzésemmel nem az efféle kutatásokat kérem számon ettől az alapvetően leíró jellegű munkától.)

Külön fejezet szól a névhasználati sajátosságokról. A szerző itt vizsgálja a ragadványnév-használat intenzitását. Megállapítja, hogy a vizsgált területen a magyar lakosság legkevesebb 70%-át nevezik meg ragadványnévvel a népi névhasználatban, ugyanígy meglepően magas a hivatalos névhasználatban is jelentkező ragadványnevek aránya (a ragadványállomány átlag 41–43%-a). Ugyanitt foglalkozik a ragadványnevek funkcionális válfajaival: a megkülönböztető és gúnynevekkel. Funkcióbeli különbséget lát az előző fejezetben körülhatárolt családi, részleges családi és egyéni ragadványnevek között is. A továbbiakban sorra veszi a különböző funkcionális típusokra jellemző névkapcsolatokat, felhívja a figyelmet a szóbeli és írásbeli megnevezési formák különbségeire.

A megkülönböztető és gúnynevek problematikájára, mint kevésbé tisztázott területre, hosszabban kitér. Úgy véli, hogy a két kategória egyetlen általános érvényű kritérium alapján határolható el: elfogadja vagy visszautasítja-e a megnevezett a ragadványnevet. Az eddigi szakirodalomból ismeretes fogódzókat (pl. öröklődés, jellemző névkapcsolatok, jellemző névadási indítékok stb.) mint nem általánosan érvényeseket, elutasítja. Eljárásával több okból sem érthetünk egyet teljes mértékben. Ugyanis azt, hogy egy közösségben valamely ragadványnév gúnynévként vagy érzelmileg közömbös megkülönböztető névként funkcionál-e, a megnevező (közösség) és a megnevezett viszonyulása a névhez együttesen döntik el. Néha ez a viszonyulás nem is esik egybe. Ekkor viszont a megnevező közösség a domináns, tekintettel hogy a ragadványnév-állomány, a ragadványnév-használat elsődlegesen a megnevező közösséghez kapcsolódik, a megnevező közösséget jellemzi, mint ahogy a névrendszerben is elsődlegesen az említőnevek rendszerébe tartozik, a névhasználatban pedig elsősorban az említés szituációjában működik. Olyan kiterjedt használatú, mély gyökeret vert ragadványnév-állomány, mint a kalotaszegi, rendelkezhet ugyan ettől eltérő sajátosságokkal, de sajnos a szerző nem tér ki a kétféle megnevezési szituáció viszonyára, a megnevező közösséget pedig említetlenül hagyja. A fenti kritérium alapján nem tudjuk magyarázni a gúny- és megkülönböztető nevek egymásba való átcsapását sem. E kérdésben is a megnevező (közösség) és a megnevezett egymáshoz, valamint a névhez való viszonya, továbbá az ebben történő változás a döntő mozzanat.

A következőkben névélettani problémákat tárgyal a szerző. Ilyen kérdésekre keres választ: a megnevezett személy mely életszakaszára jellemző leginkább a ragadványnévkapás, ki adja a ragadványnevet, mely körülmények hatására következik be ragadványnévváltás, tapasztalható-e a névhasználatban különböző nemzedékekhez, társadalmi rétegekhez kapcsolódó sajátosság; majd ezt a kérdéskört a névörökléssel zárja. A sok érdekes megfigyelés ellenére leginkább e fejezetben hiányolhatjuk a megnevező közösség szociológiai arculatának homályban hagyását.

Ezt követően az anyag névadási indíték szerinti rendszerezésére kerül sor. A szerző nagyjából a nálunk kialakult csoportosítást követi. A szakirodalomból ismert típusok mellé felveszi még a pusztá identifikációs és pusztá érzelmi indítékú ragadványneveket. Nem tarthatjuk szerencsésnek e két csoport elkülönítését, ugyanis nem a névadás indítéka, hanem a név funkciója alapján történt. Amennyiben a névadást kiváltó mozzanatot nem sikerült tisztázni, helyesebb lett volna ezeket a neveket az ismeretlen indítékúak közé besorolni. Az egyes típusok statisztikai vizsgálatából kiderül, hogy a vizsgált területen a családtagokra utaló csoport a leggazdagabb, ezen belül pedig a keresztnévi eredetűek szerepelnek nagyobb súllyal. (Sajnos, az előfordulás százalékaránya nincs föltüntetve.) Zömben férfielődök nevéből funkcióeltolódással keletkeztek ezek a ragadványnevek, de Kalotaszegen nem ritka a nőelődre utaló név sem. Ez utóbbi jelenséget a szerző a próbaházasság szokásával, valamint a vőség intézményével hozza kapcsolatba. A gazdag, részletező rendszer még egy, a vizsgált területre jellemző csoportja érdemel külön figyelmet, az ún. teleknéviéke.

A fennmaradó rész — ez az egész terjedelemnek csaknem felét teszi ki — a ragadványnevek nyelvi alkatát tárgyalja. Ez az arány már önmagában is jelentős hozadéka ennek a munkának. A ragadványnevek nyelvi oldala ugyanis eléggé mostohán kezelt területe a névtannak. Szerencsés kivételként épp a szerző néhány korábbi tanulmányát említhetném, valamint ÖRDÖG FERENC nagy személynév-monográfiáját, amelyben először került sor a nyelvi kifejező eszközök módszeres, rendszerszerű vizsgálatára. B. Gergely jelen munkájában foglalkozik a ragadványnevek szóképzettani, hangtani, alak- és mondattani sajátosságaival, az expresszivitás nyelvi megformálásának eszközeivel s végül — ezzel áthágva a szinkronia határát — a nyelvi eredet szerinti rétegekkel.

A ragadványnevek szóképzettani vizsgálata teljesen új szempontként jelentkezik a szakirodalomban, eddig legfőljebb a szoros értelemben vett tájszavakra tért ki egy-egy kutató. Ha a kivitelezés bizonyos mozzanataival nem értek is egyet (pl.: az irodalmi nyelvvel való összevetést indokolatlannak találom; a ragadványnevekhez, mint tipikusan orális nyelvi anyaghoz inkább a köznyelv kínálkozott volna összevetési alapul; kételyeket ébreszthet az olvasóban a besorolás némelyike is: pl.: már archaizmusnak tekintendő-e a *Bíró* 'falusi előjáró', *Koszmagazin* '?', *Tót*; argó eredetű-e a *Tata* 'öregember', tájnyelvi-e a *Csonka* 'félkező', *Duci* 'kövér', *Fogadós* 'vendégfogadó tulajdonosa' stb.; ugyancsak tájnyelvi-e a besorolt román kölcsönszavak: *Gornyik* 'erdőkerülő', *Kontábil* 'könyvelő', *Lunguj* 'magas'; stb.), a szempont ragadványnév-vizsgálatokba való bevonását hasznosnak tartom, mindamellettt tisztában vagyok a nehézségek mértékével.

A hangtani vizsgálatokban a szerző névtani és hangtani értékű alakváltozatokat határol el. Az első csoportba sorolja azokat a ragadványneveket, amelyek oly mértékben elkülönültek az alapul szolgáló szótól, hogy nem helyettesíthetők velük identifikációs zavar nélkül. Egyrészt népetimológias jellegű változásokról van itt szó, másrészt gyereknyelvi és egyéni ejtéssajátosságokról, melyekhez hasonló jelenségek mindenkor jelentkezhetnek és jelentkeznek is egy adott közösség nyelvhasználatában. Így névtani értékűségük megkérdőjelezendő. A második csoportba sorolt nevek a vizsgált terület nyelvjárásának tendenciaszerű és szórványos hangtani jelenségeit tükrözik. — Megjegyzendő azonban, hogy a névhasználatban ezek az alakok sem helyettesíthetők, vagy legalábbis nem helyettesítődnek köznyelvi vagy köznyelviesített formákkal. Ugyanis a ragadványnevek olyan hangalakban (esetleg hangalakokban) funkcionálnak következetesen, amelyben az alapul szolgáló szó állandósul, névvé merevedik. Valószínű, hogy a *Füles* ragadványnévű személyt nem említik *Füles*-nek, a *Tánygyérnyaló*-t *Tányérnyaló*-nak még akkor sem, ha a nyelvhasználat mindkét alakot ismeri.

Az alak és mondattani elemzésben az egyelemű ragadványneveket szófajuk és morfológiai struktúrájuk alapján rendszerezi a szerző, a többelemű ragadványneveket

szintagmatikus kapcsolatnak fogja fel, s a szerkezettagok viszonya alapján csoportosítja őket, ezek alaktanára nem tér ki.

Az expresszivitás nyelvi kifejező eszközeit számbavéve szemantikai és szótani—alaktani—hangtani eszközöket határol el. A számbavett nyelvi eszközök megléte, illetve hiánya alapján expresszív, illetve informatív ragadványneveket különböztet meg. Kiemelten foglalkozik a szóképszerű, valamint a kifejező erejű jelentés nélküli hangcsoportokból álló ragadványnevekkel. Meglepő, hogy a szerző nem figyel fel a hangutánzó és hangulatfestő szavakból alakult ragadványnevek expresszív jellegére. Helyesebben szándékosan figyelmen kívül hagyja őket: „A hangulatfestő közszókból alakult ragadványneveket itt (tudniillik a szemantikai eszközök számbavétele során) informatívnak tekintem, hiszen ezek eleve meglevő hangulati töltéséhez névként való felhasználásuk nem ad többletet.” (152.). Így történhetett, hogy a *Duci, Dundi, Tömzsi, Piciri, Csoszi* stb. ragadványnevekre informatív címke került. Ugyanígy nem kerül sor a hangulatfestők és hangutánzók hangalakból fakadó expresszivitásának vizsgálatára sem. Az eljárással természetesen nem értek egyet. Ugyanis a szóképszerű, valamint a kifejező hangcsoportból álló ragadványnevek (mely utóbbiak egy része éppen a szóban forgó nyelvi elemek mintájára keletkezett, — ahogy B. Gergely is helyesen figyel fel erre, s felsorakoztatott példái közt bizonyára nem egy lexikális elem lappang, pl. *Putypuruty* ’fürj, pitypalaty’: KRIZA Vadr. 513) sem pusztán névként való funkcionálásuk folytán nyerik nyelvi expresszivitásukat. Ezek a nyelvelemek, illetve mintáik a hangutánzókkal és hangfestőkkel együtt egyformán részei az adott közösség gyakorlati nyelvhasználatának. Pontosan eleve meglevő nyelvi expresszivitásuk teszi alkalmassá őket arra, hogy ragadványnevek, kivált érzelmileg telített ragadványnevek nyelvi anyagául szolgáljanak. Ugyanakkor a tárgyalt nyelvi elemek, legyenek akár metaforikus jellegűek, akár hangutánzók vagy hangfestők stb., a névként való felhasználás során hangulati szempontból telítettebbekké válnak azáltal, hogy a köznévi érték nem vész el belőlük teljesen, emellett érvényesülnek bennük „par excellence” tulajdonnevekre jellemző vonások is.

A könyvet összefoglaló-szemléltető táblázatok, gazdag bibliográfia, valamint román és angol nyelvű rezümé egészíti ki.

Reméljük, hogy ezt a ragadványnévkutatók számára fontos, továbbgondolásra, vitára sarkalló feldolgozást a közeljövőben követi a felbecsülhetetlen értékű névanyag adattárának közzététele, mely nyilván terjedelmi okokból maradt ki a kötetből.

BALÁZS JUDIT

Eördögh Tibor, A vadászok nyelvén

Mezőgazdasági Kiadó. Budapest, 1976. 193 l.

1. A mi é r t a k ö n y v í r ó d o t t. — „Jelen mű a vadásznyelv értelmező szótára” (171. l.), amely „időszzerű vadászbeszédünk helyes szavait és kifejezéseit is — egy értelmezésükkel egybekapcsolt — szógyűjteményben foglalja össze”, hogy „aki vadász, ebből merítve el ne felejtse, aki pedig vadász lesz, az megtanuljon szép szakmai nyelvünkön beszélni” (6. l.). A kiadó bevezetője is kiemeli: „Könyvünkben a vadászat magyar szókinését gyűjtöttük össze.” (9. l.) A „Vadászok nyelvén” tehát nem kisebb igénnyel íródott, minthogy a vadászszaknyelv kánona és tankönyve legyen.

Előszavában vet egy-egy röpke pillantást a magyar vadászati szaknyelv történetére is. Név szerint említi úttörő munkásai közt PÁKH DIENEST, kinek Vadászattudomány című munkája 1829-ben jelent meg. Hivatkozik cím nélkül VAJDA JÁNOSnak egy 1896. évi írására, s idézi a vadászmnűnyelv megteremtésére vonatkozó gondolatait. Az utánuk

következőket — név szerint nem említi őket — elmarasztalja, mert inkább idegen szavakat fordítottak magyarra, ahelyett hogy jó hangzású magyar szavakat igyekeztek volna képezni, vagy „nyelvünk ősi hagyományainak feledésbe merülő szókincséből hoztak volna néhányat felszínre” (7. l.). BÉRCZY KÁROLY 1860-ban jelentette meg „Vadászati műszótár”-át. Őt illetően igaztalan ez az elmarasztalás, mert céltudatosan került az idegen szavak és kifejezések fordítását, s helyettük okleveleinkben fellelhető és a nép körében élő vadász kifejezéseket kutatta, és nem is sikertelenül.

A „Vadászok nyelvén” statisztikai adatokat nem tartalmaz. Magam számláltam meg a címszókat. 2880 címszava közül 1980-at önálló szócikk értelmaz, 350 pedig csak utalást tartalmaz. Minthogy a jelentések és jelentésárnyalatok igen gyakran nem határolódnak el világosan, nehéz lenne megállapítani, hány jelentést értelmez.

2. A címszavak. — A címszavakat félkövér szedés emeli ki. A szófaji megjelölés, az alaktani jellemzők feltüntetése hiányzik. Legtöbbjük főnév, közöttük sok összetett és jelzős főnév. Szótári alakjuk legtöbbször egyes nom.: *agancs, kocapuskás, téli etetés, félvad tenyésztési mód* stb.; néhányszor többes nom.: *fedőtollak, kajtárak*; előfordul szótári alakként ragos névszó is: *cikcakkban* ..., *címere* ..., *csillag-nak* ..., *étrendbővítésre* ... stb., és a rag egyszer közvetlenül, másszor kötőjellel kapcsolódik hozzájuk. Melléknév: *lompos, pikkelyes, szeles* stb. ritkán kap önálló szócikket, leginkább jelzős szerkezet tagjaként értelmezi őket: *terelő vadászat, ígéretes vad, kettős találat* stb. Az ige szótári alakja általában főnévi igenév: *felhúzni, várakozni* stb., gyakori az alanyi ragozású jelentő mód jelen idő egyes 3. sz.: *bujdokol* ..., *téveszt* ... s ritkábban bármely igealak vagy igenév: *behívjuk* ..., *megropogtatja* ..., *beetett* ... (igenév), *csaholva* .... Gyakori a szó szerkezet-szócikk: *egyenletesen terít* ..., *felveszi a hímét* ..., *tükröt mutat* ... stb. Határozószók, mondatértékű szavak — az egy *tíró-t* kivéve — hiányoznak a szótárból. A szavak egy részét minősíti is *régi, szép, magyar, magyaros, csúf, idegen, erőltetett* stb. — meg lehetősen szubjektív jelzőkkel.

3. Az értelmezés. — Az értelmező és szemléltető mondatok sem tipográfiailag, sem tartalom tekintetében nem válnak el egymástól. Vagy az értelmező, vagy a szemléltető mondat, főként ez utóbbi gyakran hiányzik. A fogalmak tartalmát változatos formákban fejti ki: vagy logikailag szabályos definícióval, vagy körülírással, továbbá szinonimákkal és magyarázó mondatokkal. Az értelmezéshez használt szavak legtöbbször maga szótári helyén szintén értelmezve van, így legtöbbszörre világos magyarázatot kapunk a címszavak jelezte fogalmakról. Jócskán előfordulnak azonban értelmezési hibák, hiányok és zavarok is. Különböző jelentésű szavakat foglal egy szócikkbe: *puskázni, elpuskázni*; főként hangutánzó igéket önmagukkal (idem per idem) magyaráz: *suhogni, prüszkölni, nyiffan*; ugyanazt a fogalmat különböző szócikkekben egymásnak ellentmondó értelmezéssel közli: *felvert alom, alomverés*. Bár világosan különbséget tesz a *fial* és *ellik* jelentése között, mégis lépten-nyomon összekeveri őket (*menyétfélék, róka, vad-macska*).

Minthogy forrásaira nem hivatkozik, nem ellenőrizhetjük, hogy valahol már érvényes vagy csak maga javasolta szóra, illetve értelmezésre gondol-e. Szerinte a sebzett vad ereje fogytán *lebetegedik*, én úgy tudom, *megfekszik* vagy *elfekszik*. Népnyelvi szóhasználat szerint *lebetegedik* az a nőszemély, ki a szülés megindulásakor ágyba fekszik. „Nyelvtanilag helyesebb, ha azt mondjuk, hogy a vadnak *vacka*, nem pedig azt, hogy *fekvése van*” (*fekvőhely*). Tapasztalatom szerint egyik sem helyesebb, mint a másik. A *vackok* inkább az állandó, a *fekvés* inkább az alkalmi nyugvóhely. Önkényes az a megállapítása, hogy a róka és a kutya a kerítés alatt „nem lyukat, hanem alagutat ás” (*alagutat ás*). A *póráz* szerintem nem *vezeték*, mert azt a villanyszerelők használják (*póráz*). A *póráz* és *vezeték* akkor is szinonimák, ha ez a szerzőnek nem tetszik.

Egyéni véleménynek tűnik ez a megállapítás is: „a ló megtanítható poroszkálásra (*poroszká*). Tágabb értelemben poroszkál, üget a vad (a róka is!), amikor lassan fut” (*poroszkál*). Ehhez annyit, hogy a lovat nem kell tanítani poroszkálásra. — Az agyonértelmezett *selejt*-ről ezt olvassuk: „valamilyen céltudatos tevékenységgel előállított olyan termék . . .” *Selejtet* céltudatos tevékenységgel előállítani — akárhogyan is nézzük, kártevés, szabotázs. „Előállított termékről” beszélni — *selejt*-ről lévén szó — szintén nem stílusos. A *selejt* szerinte nyelvünket szegényíti. A *selejt*, bár német jövevényszó (*schlecht*), nyeresége nyelvünknek. — A *sörét*-ről megtudjuk: „Régiesen: *serét*, *srét*, *göbecs*”. A *serét*, *srét* nem régiesebb, mint a *sörét*, az újfeln. *schröt*, *schret* alakváltozatai. A XVIII. század elején kerültek nyelvünkbe. A *göbecs* viszont valóban régies és népies is: a *göb* ’gömb, gomb’ kicsinyítése. — A *morotvá*-ról azt mondja: „a *dagonya* régi szép magyaros elnevezése” (*dagonyázni*). Régi is meg szép is, azonban a szláv eredetű *mrta* (lat. *mortua*) ’holt ág’ átvétele. — A *meta*-ról meg azt olvassuk: „jó tájnyelvi elnevezés”. A *meta* ’cél, vég, határ’ deáknyelvi (latin) szó. — A *kompetencia* szerinte „csúf idegen szó, mégis sokan használják” . . . Latin szó ez is, mégsem mondhatjuk csúfnak, mert jó a hangzása, és könnyedén ejti az egyszerű vadász is. — „*Jégág*. Magyar neve: vendégág, vendégszemág.” Miért nem magyar az egyik, miért magyar a másik, magyarázat nélkül marad. — A *lődíj* „nem szép, erőltetett szó”. Talán azért érzi annak, mert a *Schussgeld* tükörszava. — A „*Cikk* a cvikk (sic!) erőltetett magyarítása, használata mellőzendő”. A *cikk* szót a nyelvújítás vonta el a *cikkely*-ből, ez pedig a német *Zwickel* ’betoldás, ék’ átvétele. Tehát a *cikk*-nek, amely szótárunkban értelmezés nélkül maradt, a *Zwick* ’csipés’ szóhoz semmi köze. — A *gellert kap* kifejezést szó nélkül hagyja, magyarítását: *gurulatot kap* viszont erőltetettnek tartja, „mert a gellert kapott golyó vagy sörétszem mindent inkább csinál, mint gurul” (*gurulat*). Bizony ez sajátosan laikus logika. — Az *őz* farán levő fehér foltot *tükör*-nek mondják. A szerző szerint „a tükör a német *Spiegel* magyarítása, de kifejező, régóta meghonosodott tiszta magyar szó”. A mondatban levő ellentmondástól eltekintve megjegyezzük, hogy a *tükör* honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszó. A tévedés onnan van, hogy a német is *Spiegel*-nek nevezi ezt a foltot. (*Hold*.) — *Címer*-nek mondják a fogolykakas mellén levő rozsdaszínű tollfoltot. A szerző a *patkó* elnevezést ajánlja helyette. Kár, mert a *címer* ősi jelentése ’tolldísz’, s a fogoly címere éppen ezt jelenti.

Nemcsak történeti-etimológiai tévedéseket tartalmaz e szótár, a jelentésbeli változásokat sem veszi mindig figyelembe. Pl. a *lesipuskás* szót csak eredeti jelentésében értelmezi: „olyan egyén, ki a vadászatot kapzsiságból űzi, orvul vadászik”. Ma már nem annyira pejoratív, mint inkább tréfás hangulatú ez a szó, s az ’élelmes, a helyzetet jól felismerő’ szinonimája. — „A régi magyar nyelvben a gím jelentése szarvastehén volt, de ez már a magyar vadászirodalom kezdetei előtt (1853) kiment a használatból.” (*Gím-szarvas*.) Arany János 1863-ban írja: „Elejtették már a hímet, | Üldözik a szarvas-gímet.” — tehát tíz évvel később sem ment ki a használatból. Nem említi a szerző, mi volt az a korszakalkotó irodalmi alkotás, ami a magyar vadászirodalom kezdetévé avatta az 1853-as évet. Különben is a magyar vadászirodalom jóval korábban kezdődött. MISKOLCZI GÁSPÁR „Egy jeles vadkert . . .” című műve 1796-ból való, PÁKH DIENES Vadászat-tudomány című alkotása pedig — maga Eördögh Tibor írja az Előszóban (6. l.) — 1829-ben jelent meg.

A személynevek értelmezésébe is csúsztak be tévedések. „*Diana* (a latinban *Artemisz*) a görög mitológia szerint a vadászat szűz istennője.” Éppen fordítva: a görögben *Artemisz*, a latinban *Diana* az istennő neve. — „*Nimród*. A monda szerint az ősmagyarok vezére, aki szenvedélyes vadász volt. Ezért ma is magyar vadáspéldakép.” Nimródot ilyen laikusan és vulgárisan elintézni nem lehet. Nimród a Biblia szerint Noé unokája (Mózes II. 10: 8—12), hatalmas vadász és városlapító, nagy birodalom ura. A középkori bibliai ihletésű krónikák: először Kézai Simon mester, majd nyomdokain más krónikaírók

is (Kálti Márk, Turóczi János) őt tették meg a hun és a magyar nép ősatyjának. Két fia volt, Hunor és Magor. Hunor utódai a hunok, Magoré a magyarok. Nimród a zsidó, arab, perzsa, görög és török mondavilágnak is hőse.

4. V a d á s z n y e l v ú j í t ó j a v a s l a t o k. — *Busírozni*, *busírozás* helyett ajánlja a *bokrászni*, *bokrászás* szavakat. — *Rudli* (*Rudel*) nevezet helyett általában a *csapat*, egyes vadfajokra vonatkoztatva a *sereg*, *konda*, *bokor*, *folt*, *csokor*, *raj* elnevezést javasolja. — A *kompetencia* helyett a *vadászrész*, *vadászjuss* kifejezéseket tartja jónak.

Csak helyeselhető, hogy felvesz szótárába régi és tájnyelvi szavakat: *főtrés* 'göd-röcske', melyben a fácán és fogoly porförföldzik; *folt* 'csapat'; *csekle* 'szórhurok'; *gyöngyvér* 'nagyilik'; *csáté* 'bokros hely'; *kajtár* 'költés idején csavargó gácsér, gúnár és meddő tojó'; *hernyáskodik* 'sóvárog' (a vadmacska párzás idején). Előnyére vált volna a szótár-nak, ha az említett szavak előfordulását, forrását is jelezte volna. A *harmadfű*, *másodfű* ősi mellékevek felújítása — szarvas jelzőjeként — gazdagítja vadásznyelvünket.

A szótár megalkotásával az is szándéka volt a szerzőnek, hogy a durva vadászszavak helyett eufémikus, szalonképes kifejezéseket honosítson meg: A meglőtt emlősvadat nem *megnyúzzuk*, hanem *bőrt lefejtjük*, *lerántjuk*. A meglőtt nemes vad nem *megdöglök*, hanem *elműlik*, *kiműlik*, *elhull*. (Az *elhull* igét nem ajánlanám, annak jelentése 'betegségben, járványban elpusztul'.) Az *agancs* és *bóbíta* amelioratív nevek, még sincs velük megegyedve, helyettük a „megkülönböztető, megbecsülést kifejező” *fejdisz*, *fejük* nevezetet mondaná. A szárnyasvadat nem *kibelezzük*, hanem *kihorgoljuk*, s a hím vadat nem *kiheréljük*, hanem *kivágjuk*.

6. E g y j e l e s e l ő z m é n y. — Azok között, akik a magyar vadásznyelv megteremtésén és megtisztításán munkálkodtak, nem említi Eördögh Tibor BÉRCZY KÁROLY (1821—1867.) nevét.

BÉRCZY KÁROLY a Vadász és Versenylapot szerkesztette, s mint ilyen állandóan küszködött a vadászműnyelv hiányából adódó nehézségekkel. Ezért elhatározta, összegyűjti és szótárba foglalja a vadászat szakszavait. Munkája „Magyar—német és német—magyar vadászati műszótár (Pest, 1860.) címmel jelent meg, és jelentős befolyást gyakorolt a magyar vadásznyelv kialakulására.

Bár Eördögh erre a műre sem mint előzményre, sem mint forrásra nem hivatkozik, bizonyára ismeri, és fel is használta. Erre lehet következtetni a sok közös szócikkből: *feltörni* 'zsigerelni', *fővad*, *határszarvas* (Eördöghnél *határvad*), *vállap* 'lapocka', *hold* 'a rőt-vad fara', *jégág*, *lombár*, *pamacs*, *rőt-vad*, *sutul*, *pacsmagolás*, *bokréta*, *pockos* 'hasas', *mál* 'hasbőr', *rókamál*, *könyest*, *viola* 'szagmirigy', *vonalék* (Eördöghnél *vonszalék*), *bújik*, *bujdokol*, *folt*, *kajtárok*, *lohos*, *pedz*, *vadpáva*, *kocapuskás*, *sebszáj*, *csalsíp*, *csaltozás*, *dökgunyhó*, *ernyő*, *fickó*, *gőbecs*, *karikás kürt*, *kelepce*, *rémzsineg*, *dermedtre hangoz* (Eördöghnél *dermedtre csahol*), *mázfa*, *zanót* stb.

A finomkodó kifejezések BÉRCZY szótárában is előfordulnak, feltehetőleg innen vette át őket Eördögh is: *bokréta* 'a nyúl farka', *vitórla* 'a róka farka', *hullaték* 'ürülék', *hullató* 'a végbél nyílása'. Nála azonban találunk ilyen szócikkeket is: *kani*, *szaricsóka*, *faszkaém*.

7. A m i a s z ó t á r b ó l h i á n y z i k. — Ez a szótár sokkal létszerűbb lett volna, ha nagyobb számmal idézett volna szemléltető mondatokat a szerző a vadászéletből. A vadászatnak igen gazdag a szóláskincse is. Elvértve találunk egyet-kettőt ebben a könyvben is: *csüölkre kap*, *csütörtököt mond*, *eb a vadász kutya nélkül*. Az olyan közkeletű szólások, mint *bakot lő*, *érti a dürgést*, *ütheti bottal a nyomát*, *hült helyét leli*, *elhordja az írúját*, *kiugratja a nyulat a bokorból*, *fut*, *mint a nyúl*, *karcsú*, *mint az őz*, *ravasz*, *mint a róka*, *ordít*, *mint a fába szorult féreg*, *előre iszik a medve bőrére*, *felszarvazott férj* stb. színesebbé tették volna a művet.

Nagyobb figyelmet kellett volna fordítani a különírássra és az egybeírásra. Különírandó: *célba venni, hosszú pórás, nagy kaliberű*. Egybeírandók viszont: *angolagy, kiskócsag, kislilik, nagykócsag, nagyلیل, hívójel, isméllőpuska, robbanógolyó*. A latinban nincs *k* és *z* betű, tehát *oculi* (175. l.) és *tenebrosus* (47. l.), s az a bizonyos *cvikk* is Zwick (29. l.). A *hideg csapda* sajtóhiba, helyesbítve *hideg csapa*.

E szótár tartalmához képest a magyar vadászati szaknyelv jóval gazdagabb, s túlzás azt mondani: „Könyvünkben a vadászat magyar szókincsét gyűjtöttük össze” (9. l.). Forrásjegyzéket a könyv nem tartalmaz, így nem tudhatjuk pontosan, saját tapasztalatain kívül milyen forrásokból merített. A magyar szótáriródlalom igen gazdag, s a Besztercei szójegyzéktől az Értelmező kéziszótárig szinte mindegyik tartalmaz vadászati szakszavakat. Sok hasznos adatot tartalmaz az ErdLex. és a MezLex. is. A népi vadfogás szókincsét néprajztudományunk irodalmában megtaláljuk. Forrásai lehetnek egy ilyen munkának a vadászatot szabályozó törvények és rendeletek, a vadászati szaklapok s a vadászati tudományos és szépirodalom. Ezekből a forrásokból bizonyára össze lehetne gyűjteni a vadászat teljesebb magyar szókincsét.

Ez a könyv nemcsak vadászati szakszótár, természetvédelmi, fegyverhasználati és balesetvédelmi kézikönyv is. Szól a vadászahagyományokról, megemlíti azokat az íratlan vadásztörvényeket, amelyeknek megtartása a vadászatot széppé, igazi örömök forrásává teszi. Ilyen tekintetben a könyvről itt és most nem szólunk.

Tiszteletet és megbecsülést érdemel az a szándék, amellyel a szerző könyvét megírta. Értékeihez képest többet foglalkoztunk fogyatékoságaival: a nem eléggé gondos és következetes szerkesztéssel, a filológiai pontatlanságokkal, a nyelvtörténeti tévedésekkel. Szóvá kellett tennünk őket, mert a „Vadászok nyelvén” nemcsak vadászati, nyelvészeti munka is. Elkészítéséhez nem volt elegendő a vadászszakember tudása és tapasztalata, nyelvész közreműködése is megkívántatott volna. Gyengéi főként a nyelvészeti ismeretek hiányából adódnak.

É. KISS SÁNDOR

KÜLÖNFÉLÉK

Búcsú N. Sebestyén Iréntől*

Tisztelt gyászoló gyülekezet! Nehéz szívvel állok most itten, hogy a MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya, a MTA Nyelvtudományi Intézete és az urálistika művelői nevében végső búcsút vegyek dr. Németh Gyuláné dr. Sebestyén Irén címzetes egyetemi tanártól, a nyelvtudományok doktorától, a kiváló műfordítótól, szeretett kollégánktól és mesterünktől.

N. Sebestyén Iréntől búcsúzni többszörösen fájdalmas, — mert hihetetlen. Hihetetlen, hiszen tudományunk javakorú nemzedéke számára valahogy kezdettől fogva valónak tetszett, s ez magába foglalta azt is, hogy az idők végezetéig velünk maradónak éreztük. Számunkra ő volt a Nagyasszony, abban a Lorántffy Zsuzsanna-i értelemben, aki szüntelen kötelességének tekintette, hogy a gondjaira bízottak épülésén munkálkodjék, s itt a „gondjaira bízottakon” az uráli népek kultúrájának kutatását és kutatóit egyaránt értjük.

Nagyenyeden született 1890-ben, és a hajdani budapesti Erzsébet Nőiskola neveltje, majd nevelője lett, és az Apponyi Kollégium hallgatójaként az egyetemre is beiratkozott,

* Elhangzott 1978. augusztus 30-án a karcagi déli temetőben.

ahol hamarosan Szinnyi József és Simonyi Zsigmond vezetésével mélyedt el nyelvészeti stúdiumaiban. Életének egyik fordulója 1916-ra esik: ekkor lép az Országos Széchényi Könyvtár szolgálatába, s ugyanebben az évben doktorál nevezetes „Finn jelzős szerkezetek” című tanulmányával, amellyel elnyeri a MTA Sámuel-díját.

A nyelvészet azonban már ekkor sem tölti be teljesen életét. A tizes években kezd finnül tanulni, 1912-ben jár először Finnországban, ahol ismereteit gyarapítva befejezte Linnankoski „Dal a tűzpiros virágról” című regényének fordítását (1914.). Ez a párhuzamos elkötelezettség a finn irodalom és az összehasonlító nyelvészet iránt egész életén végigkíséri.

Többször is megfordul második hazájában, Finnországban, ahol nemcsak elsajátítja a finn nyelvet — anyanyelvi fokon —, hanem kapcsolatot teremt a finn szellemi élet kiválóságaival, s hamarosan a két testvérország közötti szellemi hídépítés egyik tervezője és megvalósítója lesz. Finnországban magyar nyelvkönyvet ad ki finnek számára (1932.), idehaza pedig a finn irodalom ihletett tollú, a magyar nyelvet művészi tökélytel megformáló propagátora. Ismeretterjesztő és lexikon-cikkeket ír a finnek irodalmáról, de elősorban és mindenekelőtt: fordít. Nem megbízásból, hanem elhivatottan, saját ízlése szerint választva meg a művet dolgozik (néhány műfordítása éveken, évtizedeken át kéziratban hever, de végül is közönségre lel), s a finn regényirodalom jelesein, Linnankoskinak, Sillanpäänek, Järnefeltnek, Waltarinak, Kokkonak és másoknak több művét is átülteti magyarra. Neve hamarosan a legkiválóbb műfordítók közé kerül, s kétségtelen, hogy a finn irodalom hazai megismertetésében neki köszönhetjük a legtöbbet.

Nyelvészeti pályafutása is magasra ível. Kezdeti mondattani érdeklődése életpályájának legproduktívabb második részében tér majd vissza, a huszas-harmincas években azonban — amellett, hogy a családja iránti kötelezettségeit bámulni való erővel és kitartással ellátja — inkább szótörténeti-etimológiai vizsgálatokat végez. Az a célja, hogy az uráli nyelvek növény- és állatneveinek feltárásával, az úgynevezett nyelvészeti paleontológia módszerével próbálja meghatározni az uráli népek régi lakóhelyeit. Urali őstörténeti kutatásai figyelemre méltó, fontos megállapításokra készítettek. Kiemelkedő nyelvészeti pályájának egy másik nevezetes állomása 1944, amidőn a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara „Urali szótan” tárgykörből magántanárrá fogadja. Emlékezetemben él az akkor eseményszámba menő magántanári próba-előadás, ahol mi — akkor még diákok — okulásra szomszám hallgattuk szabadon előadott, elegánsan egyszerű, szépen gördülő mondatait. Gondosan ápolts beszédkultúráját Nagyenyedről hozta magával örökségül, s a köznapi használatban is e választékos stílus jellemezte.

A gyermekei nevelésével együttjáró elfoglaltságok közepette is megtalálja a lehetőséget, az időt az írásra, s néha egészen spártai körülmények között dolgozik, a háború utáni înséges esztendőben például — íróasztal híján — egy puszta rajztáblán ír. Ekkortájt terelődik figyelme a szamojéd nyelvek vizsgálatára. Nagy céltudatossággal búvárolja át a forrásokat, s 1956-ban a szamojéd jelzős szerkezeteket tárgyaló akadémiai doktori értekezése után sorozatosan követik egymást magyar és idegen nyelveken kiadott szamojéd mondattani, morfológiai összefoglaló és részlettanulmányai.

N. Sebestyén Irén a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak egyik legrégibb — ha nem a legrégibb — tagja (1916 óta rendszeresen részt vesz a Társaság életében). Irodalmi és nyelvészeti érdemeire tekintettel tagjává választotta 1931-ben a Finn Irodalmi Társaság, 1953-ban a helsinki Finnugor Társaság, 1958-ban a Kalevala Társaság, a finn—magyar kapcsolatok ápolásában nyújtott kimagasló teljesítményéért pedig 1967-ben megkapta a Finn Oroszlánrend parancsnoki fokozata kitüntetését.

Családjának és irodalmi foglalatosságának élő halkszavú, tapintatos egyénisége feledhetetlen több finnugrista generáció számára. Igaz: 1922-ben történt nyugdíjazása

után állást többé nem vállalt, a magyar tudományos életben mégis állandóan jelen volt. Néha hirdetett egyetemi előadásokat: ezek rendszeresebben csak egyetemi magántanári korszakában folytak. A magántanári intézmény megszűnésével azonban az előadás lehetőségétől is elesett. Bár 1964-ben a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen címzetes egyetemi tanári rangot kapott, ezzel gyakorlatilag alig élt: ritkán volt alkalm a az egyetemen előadást hirdetni. Viszont még így is személyesen figyelemmel kísérte minden újonnan felbukkanó fiatal pályatárs sorsát, a biztatást, a jó tanácsokat senkitől sem sajnálta.

Gazdag életpályáján végigtekintve látjuk, mennyire magas követelményeket szabott magának: hivatásának felismerésével egyedül megküzdött női emancipáltatásával, s tudományos eredményei semmivel sem maradtak mögötte a férfi kollégáknál. Sőt, gazdagabbak voltak azzal a szinte anyai szeretettel, ami működését jellemezte. Egykorú pályatársaihoz való viszonyát sohasem befolyásolta holmi szubjektív rivalizálás, s ugyan-csak szakmai feltékenység nélkül, a nő-pedagógus figyelmével kísérte, irányította a fiatalabb tudós nemzedék fejlődését.

Hangjának kedves dallama még fülünkbe cseng — fájdalmas kiváltság — nekünk, akik személyesen ismertük őt. Ám ez a dallam benne van valamiképp Sillanpää kristálytisza magyar mondataiban és a hólepte tundra lapp meséiben, amely — Sebestyén Irén szavai szerint — mint a fehér fényű finn nyári éj: összekapcsolja az egymást felváltó nemzedékeket is, egybeolvasztja a múltat a jelennel, a jelent a jövővel.

HAJDÚ PÉTER

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

XVII. századi levelek

Várday Kata levele, 1603.

En Vardaÿ Katha, az Nehaÿ Tekintetes es Nag(yság)os Bedegÿ Niarÿ | Paal uram: az Nehaÿ es emlekezetre, melto Rudolphus Cziazar, es Magiar | orzagj kjraly belső tanaczianak, jtal adoianak Varadi vegg uaranak fő | Capitannianak, Kőso (sic!) Zolnok es Maramaros Varmegieknek fő Is,, | „pannianak e(t)c meg maradot özveggie Adom emlekezetre min | denkinek az kiknek állik az en jelen Valo levelennek altala, hogy meg tekint | „ven es előtteők viselven as mi Czierepi iozagonknak nagj Puztulasatt, | romlasatt mi velhogy mind Eger Romlasatol fogva sem eppeőlhetetmegh, ha | nem mastan igiekezik meg Zallani az Czierepheoz valo falúuinkot ezek | közéöt nevezet Zerint Czierepiett (!) megis kegielmessen erre menteők | az mi janbor Jobbaginknak Dőrekedésekre (!) kik masba ason meg | irt Czierepenlevő faluňkba(n) laknak, hogj az ot valo Zölő hegeőkneön, az | minden ió Zölők el Puztultak volt, mind asok az kik mosta(n) ot laknak | smind az kik ez utaan oda az mi meg irt faluňkban mennenek valasol | va(n) eő mellikett Zeretik fel fogni az Puza Zölőknek Zabadosso(n) fel fog has | „sak, kapalliak elliek es hasnatt veltessek, es mi nekők abbol se dez | mat, se kijlenczedeketh hatt ege(sz) eztendeig adni ne tartozzanak. | Ez feleth az mellÿ idegen iobagiok, uagj ugian mi magonke ala me,, | gien oda az mi meg irt falunkban, valamint előzeőr az kik oda rea | mentenek azoknak menÿ estendeig valo Zabadsagott attonk volt, | az utan oda menendeőknekis zinden (!) annj ideig valo Zabadsagott | attonk es engetteők sőt az kik ez előt oda Zallotakis minden | Kegielmessegeőketh, oltalmunkoth es io akaratumkot igerjűk | es ajanliuk valami ben minket az mi jambor jobbagink meg talal,, | „nak Az mellÿ dolognak nagj ob

bizonisagara attam ez Pecziates | Kezem irassa alatt valo levelemeth. In Arte nostra Warda die | 20 Februarij. A(nn)o 1603 | Warday katta M(anu)p(ropri)a |

(Található az OL.-ban, jelzete: Esterházy-család levéltára, Rozgonyi—Báthori-javak, Fasc. H. N. 465. Rep. 25. A papírlap másik oldalán egykorú írással: Cherepi jegyzések; majd XVIII. századi írással ez áll: A(nn)o 1603 N: 28. / Im(m)unitationales & Decima Vini / in Bonis Cserép / Fascic. H. N. 465. / Rep: 25)

Hitlevél a bogácsi malomról, 1631-ből

(A hitlevelet betűhíven közöljük, de a f helyett s-t, a z helyett z-t használunk. A sorvégeket világos virgula (!) jelzi. A rövidítéseket zárójelben oldottuk fel.)

Mý, Az Giözhethetlen Török Czasarnak, Wigh Eger | Waraban Lakozo Megh Neüezet igaz Witezý Omir Buliogh | Basa, es Balogh Salo, Buliogh Basa Adgiuk Tuttara | az mi leüelünknek Rendiben minden Tiztessighbe(n)liüö Böczületes | Vramnak, ugý mint, az kiknek Illik, Miuel azert mi az Böczü,, | letes Nemes Egrý Captalan Gond uiselö dekaniaual Megh | alkottunk az Bogaczý Falu Vigen liuo Malomrul, Illien | modon Minden ket ket Eztendöben, egý szeöüeghben hogý ha | ez utan az Böczületes ez mostani ý631 eztendö belý de,, | kani, czech Janos Pap élne, auagý megh halna, Tahat, maas | Dekaniok lenninek az Böczületes Nemes Captalannak azokis | Minket Ebben az Vigezisben igazan ne(m) csak minket hanem, fiaýnkot, | Leaninkot, attiank fiait ne(m) csak 10, 20, 60, 80, 90, Auagý 100 Eztendeigh, hane(m) | mind örökke, migh Eger uarat auagj | egieb Varakat az Hatalmas Czar Birna, azokban lakna(n)k | Birhatnok s Birhatnak maradikink mi(n)t öröksigunket, hogý pe,, | nigh nagioB Hitele lenne Ennek az allando Vigezisnek kivaniuk | Mýs ehez Hasonlo Hit leüelet, es kezek Irasakat az Böczü,, | letes kaptalantol dekaniatol Vrak, es egieb Bizonios Böczü,, | letes semillek elöt, Irasokat aduan, peczetekkel megh Erösitetuin, | Ihon Mýs, igaz fogadot Hit leüelünkot adgiuk¹ Irasal Peczietekkel | megh Erösitetuin Es illie(n) Hires Neües Böczületes Egrj Vrak | elöt Vgy mi(n)t az Nagýsagos Rigý Vitez Vr Despot olay | Bék elöt es Giomli Jusop Aga, es Sinoni² Jusop Ispahia Nag(yság)os | Vrak Gömli Tihaiia Musta faa Tihay Nemý Aga s Husain Aga elöt³, | Ez leüel Hit Iratot Eger Varaban kis Aßoni Haua(nak) | Tizedik Napia(n) Ezer 631 Eztendöben.

(Anyaga papír. Található Egerben a Heves megyei Levéltárban. Jelzete: Egri kápt. mlt. 8. 1. 4. 10. A pecsétek és a nevek a hitlevél felső részén és a bal oldalán vannak.)

MIZSER LAJOS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXIV. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1978. június 20-án tartotta LXXIV. közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémián.

1. Benkő Loránd akadémikus elnöki megnyitója után Hadrovics László akadémikus tartott előadást „Az idegen szavak és a purizmus” címmel.

2. Ezt követően Szathmári István főtítkárral terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

¹⁻³ Beszúrva ugyanattól a kéztől.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Jóllehet felolvasó üléseink száma az elmúlt évben némileg csökkent — vagy inkább azt mondhatjuk: realisabbá vált —, továbbá kevés kiadványt tudtunk megjeleníteni, mégis nyugodt lélekkel azt jelenthetem a tisztelt Közgyűlésnek, hogy ez alkalommal az átlagosnál eredményekben jóval gazdagabb évet tudunk magunk mögött. Hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság múlt évi életének csak a legkiemelkedőbb eseményeire utaljak: megrendeztük több mint kétszáz résztvevő jelenlétében és nagyon időszerű tematikával kaposvári vándorgyűlésünket; Társaságunk közreműködött A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának, a nyelvünkkel foglalkozó hazai és külföldi szakemberek e fontos seregszemléjének a megszervezésében; megalakítottuk kilencedik szakosztályunkat, a szemiotikai szakosztályt; választmányi üléseink a korábbiaknál sokkal látogatottabbak voltak, és a kiküldött bizottságok gondos előkészítő munkája, valamint tagjaink lelkes közreműködése következtében a Társaság élete, működése még gördülékenyebbé, még eredményesebbé vált; taglétszámunk a kívánt mértékben emelkedett; és még új alapítványról is beszámolhatok a tisztelt Közgyűlésnek . . .

De mindezt lássuk sorjában és részleteiben! Nemcsak az 1977/1978., hanem az utóbbi öt-hat évet is figyelembe véve, legkiemelkedőbb rendezvényünk kétségtelenül az említett kaposvári vándorgyűlés volt. Amint a zárósóban is elmondtam, ez a tanácskozásunk szerves folytatása a Társaság korábbi hasonló találkozóinak, hiszen valahogy — mint ez alkalommal is — mindig megérezte vezetőségünk, mi a legidősebb és legteljesebb a nyelv-tudományban, hol leggyengébb a láncszem, hol van szükség sürgős teendőkre. A szövegtan — nevezzük így —, a mondatnál nagyobb egységek, illetőleg a szöveg egész figyelembevétele, a szöveggé szerveződés törvényszerűségeinek a kifejtése nagy mértékben előbbre viheti a nyelvtudomány, a nyelvleírás számos részlegét: a leíró nyelvtant, a szemantikát, a stilsztykát stb., illetőleg az irodalomelméletet, a műfajelméletet, a műelemzést stb., de nélkülözhetetlen — legalábbis mint szemlélet — egész anyanyelvi nevelésünkben, szinte az óvodától az egyetemig. Ennek a jegyében hangzottak el Kaposvárott az előadások, és ilyen indíttatásra folyt az élénknek, eredményesnek mondható vita. Az első félnapon, április 6-án Várkonyi Imre főiskolai tanár, a Tanítóképző Főiskola főigazgatója üdvözölte a résztvevőket, majd elnökünk, Benkő Loránd akadémikus nyitotta meg a vándorgyűlést. Ezután Balázs János egyetemi tanár „A szövegelmélet alapjai”, Károly Sándor c. egyetemi tanár „A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szempontú nyelvtanban”, Andor József egyetemi nyelvtanár „A nyelvleírás szövegtanának egyik lehetséges megközelítése” és Bókai Antal főiskolai tanársegéd „A szövegtan alkalmazásának lehetőségeiről” címen adott elő. A második félnapon a következő előadások hangzottak el: Deme László egyetemi tanár: „A szöveg természetéről”; Antal László egyetemi docens: „A nyelvi elem értéke mint a szövegben elfoglalt hely függvénye”; Békési Imre főiskolai docens: „A kapcsolat problematikája”; Bánréti Zoltán tudományos munkatárs: „A »szempont« a szövegépítkezésben”; Adamik Tamás egyetemi docens: „Az antik retorika szövegtani vonatkozásai” és É. Kiss Katalin egyetemi tanársegéd: „A mondatátzövődésről”. A harmadik, záró félnapon pedig — immár közvetlenül a gyakorlat, az oktatás felé tekintve — Bencédy József főiskolai tanár, igazgató „Szövegtan és tanárképzés”, Szende Aladár ny. főiskolai tanár „Mit vár az iskola a szövegtani kutatásoktól”, J. András Katalin gyakorló iskolai vezető tanár „A szövegtan helye a középiskolai anyanyelvi képzésben”, Szirmay Endre főiskolai tanár „A szövegtan jelentősége a tanítóképzésben”, Zsolnai József főiskolai docens „Kisiskolás korúak szóbeli szövegalkotására nevelésének szövegtani vonatkozásai” és B. Fejes Katalin gyakorló iskolai vezető tanár „A szövegalkotási készség fejlesztése és mérése” címen tartotta meg előadását. A vándorgyűlés Szathmári István főtktár zárósavaival ért véget.

Ha mindehhez hozzászámítjuk, hogy az egész országból összesereglett több mint kétszáz, nyelvészettel foglalkozó szakember, pedagógus és érdeklődő szinte az utolsó percig kitartott; hogy a vita folytatódott a folyosókon, a fehér asztal mellett, a szennai és a somogyvári kirándulás alatt; továbbá hogy házigazdánk, a Főiskola és mindenekelőtt Várkonyi Imre főigazgató páratlan kedvességgel vett körül bennünket a szép Somogyország fővárosában eltöltött három nap alatt; végül pedig hogy reményünk van — éppen a Főiskola támogatásával — az előadásoknak, jószerevével az első magyar nyelvű szöveg-tani tanulmánygyűjteménynek a megjelentetésére, — akkor joggal gondolhatunk e vándorgyűlés tudományos és gyakorlati hatására. Köszönet érte mindenkinek, aki közreműködött a megszervezésében és sikeres lebonyolításában!

A másik kiemelkedő múlt évi esemény A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusa volt Nyíregyházán, 1977. aug. 23-tól 27-ig. Ezen Társaságunk társrendezőként szerepelt, ami azt jelenti, hogy részt vettünk a szervezésben, továbbá elnökünk zárta be a kongresszust, és — természetesen — mind az együttes ülések, mind a szekciósülések előadásainak és hozzászólóinak nem jelentéktelen hányada a mi tagjaink közül került ki. A részleteket illetően csupán arra utalok, hogy a kongresszus megbeszéléseinek közép-pontjában nem kisebb jelentőségű téma állt, mint „a magyar nyelv grammatikája”, s ezen belül a négy főelőadás — és a hozzájuk kapcsolódó 17 korreferátum — a magyar történeti nyelvtani, a magyar leíró nyelvtani kutatások helyzetével és feladataival foglalkozott, illetőleg a magyar nyelvtan helyét vizsgálta a mai és a jövőző felső-, valamint közoktatásban; és hogy elhangzott még 110 szekcióselőadás. Végül talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a kongresszuson 17 ország 270 képviselője vett részt, 210 hazai és 60 külföldi szakember. Az elmondottakat figyelembe véve e kongresszus pezsdítő ereje minden bizonnyal meghozza a maga gyümölcsét — nem utolsósorban anyanyelvi nevelésünk valamennyi területén.

2. Hogyan alakult felolvasó üléseink rendje? 1977/1978-ban Budapesten 18 felolvasó ülést szerveztünk. Ezek a nyolc szakosztály között szám szerint a következőképpen oszlanak meg. Magyar szakosztály 3 (ebből 2 az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen). — Finnugor szakosztály 2 (1 az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen). — Szlavisztikai szakosztály 2 (1 az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen). — Germanisztikai—romanisztikai szakosztály 4 (1 az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen). — Általános nyelvészeti szakosztály 5 (ebből 2 a magyar, 1 a finnugor, 1 a szlavisztikai, 1 pedig a germanisztikai—romanisztikai szakosztállyal közösen). — Nyelvoktatási szakosztály 4. — Fonetikai és beszédművelési szakosztály 2. — Ezenkívül valamennyi szakosztály részvételével külön megemlékezést tartottunk 1977. november elsején a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatvanadik évfordulója alkalmából. A megemlékezésen Juhász József tagtársunk „Igények és törekvések a szovjet nyelvtudományban” címmel tartott előadást.

Annak a jegyében, hogy — az interdiszciplinaritás érvényesítése érdekében is — hasznos a más társaságokkal együtt megrendezett összejövetel, fonetikai és beszédművelési szakosztályunk április 18-i felolvasó ülését a Magyar Pszichológiai Társaság pedagógiai és fejlődéslélektani szakosztályával közösen szervezte meg. Ez alkalommal Reök György adott elő „A nyelvelsajátítás a fejlődépszichológia szemszögéből” címen.

Az elmúlt évben két külföldi kollégát üdvözölhattünk előadóink sorában. Gianbattista Pellegrini, a padovai tudományegyetem professzora — akit kedves barátunkként tartunk számon — „A latin nyelv problémája” címen tartotta meg rendkívül hatásos előadását (olasz nyelven), a germanisztikai—romanisztikai szakosztály október 7-i felolvasó ülésén. — A szlavisztikai és az általános nyelvészeti szakosztály ülésén hangzott A. V. Gladkij kollégának, a matematikai tudományok doktorának „A szintaktikai szerkezet formalizálásának lehetőségei” című, orosz nyelven megtartott érdekes előadása.

Az elmondottakon kívül — beleértve az egyes szakosztályok itt fel nem sorolt, de a közművelődést közvetlenül vagy közvetve szolgáló előadásait, vitaüléseit — még a következő események tanúskodnak Társaságunk megnövekedett közéleti tevékenységéről, illetőleg arról, hogy a nyelvészek társadalma is kiveszi részét az országos, közelebbről felettes szervünket, a Magyar Tudományos Akadémiát érintő közművelődési program végrehajtásából.

Társaságunk a nyelvi értékek megmentését, a népnyelvi anyag (szavak, nevek, kifejezések stb.) gyűjtését, illetőleg az e munkálatok népszerűsítésében, szervezésében, irányításában, megjelentetésében való részvételt feladatának tekinti. A Népajzi Társasággal együtt rendezte meg az idén „Az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők VIII. Országos Találkozója”-t (Kőszeg, 1977. VII. 20–22.). Ez alkalommal elnökünk köszöntötte a találkozó résztvevőit, hatásosan rámutatva arra, hogy a magyar nyelvtudomány — története során — mit tett a nyelvi értékek megmentéséért. Ezenkívül Társaságunk állandóan figyelemmel kíséri, és a maga sajátos: tudományos, szervező stb. eszközeivel támogatja a páratlan eredményességű — immár országosnak mondható — földrajzinépgyűjtést (erről l. később).

Itt utalok arra is, hogy Társaságunk vezetősége és tagsága igen nagy számban vett részt — természetesen a TIT keretében — mint előadó és mint előadó az egyre sikeresebb, nagyobb és nagyobb tömegeket megmozgató „magyar nyelv hét”-nek vidéki (ezúttal Csongrád megyei) és budapesti megrendezésében.

Társaságunk vidéki csoportjai közül az elmúlt időszakban a debreceni 2, a pécsi 5, a szegedi 3 felolvasó ülést szervezett. A debreceni csoporthoz tartozó tagtársaink ez évben is példamutató módon kivették részüket „A magyar nyelv hét”-nek különösen a Hajdú–Bihar és Szabolcs–Szatmár megyei megrendezéséből: Debrecenben 29, Hajdú–Biharban 24, Nyíregyházán és Szabolcs–Szatmárban pedig 35 előadást tartottak. Egyébként igen szoros a kapcsolatuk a TIT megyei szervezetével. A Magyar Nyelvi Szakosztály, illetve annak vezetősége szinte teljes mértékben a Magyar Nyelvtudományi Társaság helyi tag-ságából tevődik össze. — Nagyszámú és érdeklődő hallgatóság előtt hangzottak el Pécsen is témájukat a nyelvelmélet, valamint a leíró magyar nyelvtan és nyelvoktatás témaköréből merítő időszerű előadások. Ezenkívül pécsi tagtársaink több formában is (ellenőrzés, levéltári összevetés, előadások megvitatása stb.) folytatták a „Baranya megye földrajzi nevei” című népgyűjtemény munkálatait; ellátták továbbá a nyelvművelő közönségszolgálatot, s a sajtóban és a Pécsi Rádióban szintén többször jelentkeztek nyelvművelő cikkekkel, előadásokkal. — Szegedi csoportunkban a három felolvasó ülés előadásai szintén nagy érdeklődést keltettek a szép számú hallgatóság körében.

3. Igen szerény anyagi lehetőségeink és a nyomdai árak állandó emelkedése miatt az elmúlt évben csupán 4 számmal gyarapodott nagy múltú sorozatunk. Az MNyTK. 147. számaként jelent meg Zelliger Erzsébetnek „A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere” című dolgozata. 148. számként látott napvilágot Király Péternek „A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában” című cikksorozata (átvéve a Magyar Nyelvből); továbbá 149. számként Rácz Endrének „Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben” című tanulmánya (átvéve a „Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből” című kötetből; szerk. Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó, Bp., 1977.) és 151. számként Erdődi József „Időszámításunk” című cikke (átvéve a Magyar Nyelv 1977. évi I. számából). — Ezenkívül a régi, hiányzó MNyTK.-számok közül sikerült megjelentetnünk a 28.-at: Csefkő Gyula „Szállóigék, szólásmódok” című tizenegy íves szép és keresett munkáját.

Kiadványsorozatunk közvetlen folytatását illetően ezt jelenthetem: Akadémiánknek ebben az évben nyújtott külön támogatása lehetővé teszi, hogy további régi MNyTK.-számokat állítsunk elő, valamint hogy Raisz Rózsa dolgozata (a Magyar Nyelvtudo-

mányi Társaság tudományos tevékenységéről) és Szathmári István tanulmánya („Bárczi Géza [1894—1975.] és a magyar nyelvtudomány”, teljes bibliográfiával, átvéve a Nyelvtudományi Közlemények 1978. évi kötetéből) napvilágot lásson.

Egyébként csak megismételhetem a tavalyi sajnálatos megállapítást: a Társaság rendelkezésére álló pénzösszeg most már arra sem elegendő, hogy az egyebütt napvilágot látott és arra érdemes tanulmányokat — mintegy különnyomatként — sorozatunkban is megjelentessük. Azt meg, hogy mi adjunk ki kisebb-nagyobb munkákat, csak valamely más intézmény anyagi támogatásával tudjuk vállalni. Ezért lenne célszerű új erőforrások felkutatása. Kérjük kedves tagtársainkat, hassanak oda, hogy újabb vállalatok legyenek jogi tagjainkká, illetőleg hogy más intézmények támogassák anyagilag kiadványaink megjelentetését. — Ezzel kapcsolatban örömmel jelenthetem a tisztelt Közgyűlésnek, hogy felhívásunknak máris van eredménye: az Öntödei Vállalat az elmúlt hetekben lépett be jogi tagjaink sorába, és ennek fejében évenként 9000.— Ft-tal segíti Társaságunk munkáját. Ezúttal is köszönetet mondunk a vállalatnak és annak a tagtársunknak, aki közben járt e jogi tagság létrehozásában. Mások is kövessék a példáját!

Végül itt térek vissza a földrajzinév-gyűjtemények kiadására. Jelentem, hogy Heves megye földrajzi neveinek kiadása jó ütemben halad. Nyomdában van a III. kötet: a hevesi járás anyaga, s megkezdték a gyűjtést a gyöngyösi járásban. A megyei tanács — dicséretes és követendő módon — igen nagy anyagi áldozattal támogatja ezt a sorozatot. — A földrajzi nevek gyűjtésének és közreadásának — immár országos — mozgalmába Borsod—Abaúj—Zemplén megye is bekapcsolódott. Társaságunk vállalta, hogy ennek a megyének a kiadványait szintén gondozza. Elsőként a sátorlajújhelyi járás földrajzi neveit fogjuk megjelentetni az MNyTK.-ban.

4. Az elmúlt évben három választmányi ülést tartottunk. Amint említettem, tagjaink mindig szinte teljes számban megjelentek, és a kiküldött bizottságok gondos munkája, valamint a választmány igen aktív közreműködése következtében vezető testületünk — bár mindháromszor hosszan tartó, de — eredményes tanácskozást mondhat magáénak.

A december 13-i ülés szakosztályi, illetőleg kiküldött bizottsági előkészítés alapján behatóan megtárgyalta a néhány nap múlva Nyíregyházán sorra kerülő III. anyanyelv-oktatási napoknak és a kaposvári vándorgyűlésnek a napirendjét. Az előbbi a márciusi ülés hagyta jóvá, ezért ott részletezem valamelyest, az utóbbinak az igen sikeres megvalósításáról pedig már szóltam.

Ez az ülés tárgyalta meg és fogadta el a szemiotikai szakosztály felállítását, továbbá a szakosztály elnöki és titkári tisztségének a betöltésére tett javaslatot. Voigt Vilmos tagtársunk, a Magyar Tudományos Akadémia Szemiotikai Munkabizottságának az elnöke levélben, majd felszólalásában azt kérte, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság szemiotikai szakosztály létesítésével járuljon hozzá a magyarországi és a nemzetközi jel-tudományi kutatások továbbfejlesztéséhez, s ezzel a Társaság tevékenysége is sokoldalúbbá, még inkább interdiszciplinárisává válna. A leendő szakosztály munkatervének bevezetésében pedig ezt olvashatjuk: „... maga a szemiotika nemzetközi viszonylatban is (már amióta rendszeresebben és tudományosabb alapossággal folynak az ilyen jellegű kutatások) nagyon fiatal tudományos diszciplína. Helye a tudományok rendszerében még nem eléggé tisztázott. Sokan egyszerűen szemléletmódnak, mások határtudománynak tekintik, de bárhogyan is értelmezzük, a modern nyelvészeti kutatásokból nem lehet és nem szabad kizárnunk, hiszen kutatásunk tárgya, a nyelv par excellence jelrendszer. Saussure — annak idején — a nyelvtudományt a szemiotika egyik — bár a legfontosabb — rész tudományának nevezte, Roland Barthes pedig megfordítja a kettő közötti viszonyt: itt nem részletezhető okokból kifolyólag nála a szemiotika a nyelvtudomány »alárendeltje«. Erről lehet és kell is vitatkozni, de ... napjainkban aligha találunk olyan tudományos diszciplínát, amely valamilyen formában ne érintkezne a szemiotikával és ne

hasznosítaná annak eddig elért eredményeit. Éppen ezért inkább azokkal kell egyetértelnünk, akik a szemiotikát interdiszciplináris területnek tekintik, vagy olyan tudományos szemléletmódnak, avagy alapelvnek, amelyet ilyen vagy olyan formában mindegyik tudományterületen alkalmazni lehet.” Továbbá: „... több tudományágban amolyan »vezértudományi« ... szerepet tölt be. Itt nem csupán arról van szó, hogy századunk tudományos gondolkodásában a nyelv és a nyelvvel való foglalkozás az eddiginél jobban előtérbe került, hanem arról is — s ez nagyon lényeges —, hogy minden emberi tevékenység alapja és kiindulópontja — ha úgy tetszik, modellje — a természetes emberi nyelv”. S mindehhez még azt is hozzátették, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak máris sok olyan tagja van, akik foglalkoztak szemiotikai vizsgálatokkal, több társasági ülésnek volt szemiotikai témája, ezenkívül a magyar nyelvészek 1972-ben Szegeden megrendezett II. Nemzetközi Kongresszusa voltaképpen szemiotikai előadások egész sorozatát tartalmazta. A jövő évi munkatervükben egyébként a Csehszlovákiában, illetőleg Romániában folyó szemiotikai kutatásokról szóló és „a magyar jeltudományi terminológia egyes kérdéseiről” című előadás szerepel. — A választmány — bizonyos vita után — a szemiotikai szakosztály felállítására tett javaslatot elfogadta, úgyszintén azt, hogy a szakosztályelnöki tiszte Voigt Vilmos, a titkárit pedig Máté Jakab tagtársunk töltse be.

A március 28-i, második választmányi ülés a közgyűlés előkészítése kapcsán egy-egy javaslattevő bizottságot küldött ki a Révai Miklós-, a Gombocz Zoltán- és a Csúry Bálint-éremnek, valamint a Fokos Dávid-alapítványnak az odaítélésére. Jóváhagyta továbbá a III. anyanyelvoktatási napok teljes napirendjét. Egy kissé e legközelebbi találkozóknra is előre tekintve, hadd jegyezzem meg a következőket. Az immár harmadszor sorra kerülő összejövetelünknek kettős célja van: Társaságunk kapcsolatának erősítése a közép- és általános iskolai tanárokkal, egyáltalán a pedagógusokkal, továbbá — különösen mostanában — az új anyanyelvi tantervek hiánytalan megvalósításának segítése. Ezúttal közelebbről is utal a találkozó címe ez utóbbira: „Az új tantervek bevezetésének küszöbén”. Mind az általános, mind a középiskolát illetően a gyakorlat, az oktatás eredményesebbé, hatékonyabbá tétele áll a középpontban: ezért mindenekelőtt a gyakorló pedagógusok tapasztalatait, javaslatait szeretnénk hallani, de ezt szolgálják az előadások, a beszámolók, a tankönyv-, a taneszköz- és tanszabgabemutatók, a kerekasztal-beszélgetések stb. Reméljük, hogy vasárnap kezdődő összejövetelünk az előzőkhez hasonló sikerrel jár!

Ezen az ülésen három, korábban kiküldött bizottság is jelentést tett javaslatairól. Tompa József tagtársunk elnökségével egy bizottság (tagjai: Fábíán Pál, Károly Sándor és Király Péter) azt vizsgálta, hogy a jövő évben hogyan emlékezzünk meg a Társaság megalakulásának 75 éves évfordulójáról. Két félnapos tudományos ülésszakot javasolnak, három témával, illetőleg a hozzájuk csatlakozó korreferátumokkal. A témák a következők lehetnének: a) 25 év a Magyar Nyelvtudományi Társaság életében; b) folyóiratunk, a Magyar Nyelv az utolsó negyedszázadban; c) további terveink. Ezenkívül akkorra elő kellene készíteni a Magyar Nyelv mutatójának III. kötetét. A választmány — beható vita után — úgy döntött, hogy — helyeselve az előterjesztett programot — az ősszel még egyszer visszatér a javaslatra, és akkor határoz véglegesen.

Mollay Károly tagtársunk elnökségével egy másik bizottság (tagjai: Babffy Erzsébet, Bolla Kálmán és Elekfi László) — több oknál fogva (a nyomdai eljárás nagyon drága, a sokszorosítás nem mindig olvasható és nem elég esztétikus stb.) — azt vette fontolóra, hogy kiadványainkat a jövőben hogyan jelentessük meg. Bár a tárgyalásnak megfelelően a Társaság vezetősége tovább kíván tájékozódni, és csak azután hoz végleges döntést, annyit leszögezhetünk, hogy ha a Társaság személyi állománya és anyagi helyzete megengedi a szép sokszorosítást, akkor tartsuk fenn ezt az eljárást, de magasabb szinten. Ha

viszont a jobb minőséget nem tudjuk biztosítani, akkor ilyen eljárással ne állítsunk elő kiadványokat.

Egy harmadik bizottság (elnök: Imre Samu, tagok: Elekfi László, Ördög Ferenc és Pusztai Ferenc) meg arról tett jelentést, hogy — korábbi határozatainkat figyelembe véve — 1978/1979-ben hogyan emlékezzünk meg 70., 80. stb. életévüket betöltő tagtársainkról. Erre még a következő pontban visszatérek.

A június 13-i, harmadik választmányi ülés először a tisztikar és a választmányi egészítésére tett személyi javaslatokat fogadott el. A Fokos Fuchs Dávid elhunytával megüresedett alelnöki tisztségre javasoljuk Tamás Lajos akademikust, a germanisztikai — romanisztikai szakosztály eddigi elnökét, ez utóbbi tisztség betöltésére pedig Herman József tagtársunkat. A számvizsgáló bizottság egyik tagja, B. Lőrinczy Éva felmentését kérte hosszú évek óta viselt tisztsége alól, a helyére Pusztai István tagtársunkat fogadta el a választmány, úgy, hogy a bizottság vezetője T. Lovas Rózsa lesz. Végül választmányi tagjaink sorába ajánljuk B. Lőrinczy Éva és Papp Ferenc tagtársainkat.

Ez az ülésünk meghallgatta és elfogadta a Révai Miklós-, a Gombocz Zoltán-, a Csúry Bálint-érem és a Fokos-Fuchs-alapítvány odaítélésére létrehozott bizottságok javaslatát (elnök: Imre Samu, tagok: Juhász János, Lakó György, Rácz Endre; elnök: Károly Sándor, tagok: Büky Béla, Máta Mária, Pusztai Ferenc; elnök: Bartha Katalin, tagok: Ördög Ferenc, Hajdú Mihály, Bolla Kálmán; elnök: Hajdú Péter, tagok: Bereczki Gábor, Erdődi József, Kálmán Béla). Ennek eredményéről az érnek átadása alkalmával elnökünk, illetőleg maga a bizottság fogja tájékoztatni a tisztelt Közgyűlést.

A továbbiakban a vezetőség bejelentette a választmánynak, hogy egy magát megnevezni nem akaró tagtársunk 100 000.— Ft-os alapítványt ajánlott fel Társaságunknak a hazai magyar nyelvtudomány ápolására, a következő feltételekkel: 1. A 100 000 Ft kamataiból — a tőke érintetlenül hagyásával — két évenként egy 10 000 Ft-os díj adható ki. — 2. Az első tízezer Ft-os díjat a Magyar Nyelvtudományi Társaság jubileumi évében, 1979 novemberében s az ettől számított minden második évben kell kiadni az arra leginkább érdemes kutatónak, tudományos munkássága elismeréséül. — 3. Az alapítványnak ne legyen külön neve, hanem a Társaság kapcsolja össze eddigi legmagasabb kitüntetésével, a Révai Miklós-éremmel. — 4. Az alapítvány gondozásáért a Társaság mindenkor vezetősége a felelős. — Megjegyzem még, mindez azt vonja maga után, hogy a Révai Miklós-érmet a Társaság ezentúl legfeljebb két évenként ítélheti oda. Ezt a változtatást a választmány magáévá tette, arra gondolva, hogy ez csak növeli az érme értékét. — Ezúton is hálás köszönetünket tolmácsoljuk alapítványt tevő kedves tagtársunknak.

Ezen a választmányi ülésen tett jelentést a Balázs János tagtársunk elnöklétével kiküldött bizottság (tagjai: Fábíán Pál, Mollay Károly, Molnár József), amely a levelező és tiszteleti tagság ügyét vizsgálta felül. Ezzel kapcsolatban a választmány a következőkben állapodott meg: 1. Levelező tagunk lehet minden külföldi állampolgár, aki a magyar nyelvvel foglalkozik, és felvételét kéri Társaságunkba. — 2. A levelező tagok tagdíjat kötelezően nem fizetnek, de önkéntes befizetéseiket köszönettel vesszük. — 3. Tiszteleti tagok csak olyan kiemelkedő külföldi nyelvtudósok lehetnek, akik sokat tettek a magyar nyelvtudományért is.

Végül: természetesen valamennyi választmányi ülés foglalkozott a tagfelvételekkel és a kiadványok ügyével.

Itt mondok köszönetet Schmidt Gyuláné szervező titkárunknak áldozatos munkájáért, aki nagy hozzáértéssel, kiváló érzéssel és lelkesedéssel szervezte meg választmányi üléseinket, s minden rendezvényünket, továbbá segítette munkájában régi adminisztrátorunkat, Schapira Györgyné Preiner Gizellát, és segíti az újat: Sasvári Juditot.

5. Társaságunk életének egyéb eseményeiről a következőkben számolok be.

A választmány múlt évi határozatának megfelelően az 1977. október 25-i felolvasó ülésen Imre Samu tagtársunk tolmácsolta mindnyájunk jókívánságait a 70. születésnapját ünneplő Országh László professzornak. Táviratban köszöntöttük Wolfgang Schlachter göttingeni egyetemi tanárt, a Társaság tiszteleti tagját, nyelvünk és nyelvtudományunk lelkes barátját, ugyancsak 70. születésnapja alkalmából. És a Társaság vezetősége nevében levélben fejeztük ki jókívánságainkat a szintén 70. életévét betöltő Balassa László, valamint Vihar Béla tagtársunknak. Mindnyájuknak még egyszer további erőt, egészséget és az eddigiekhez hasonló eredményességű alkotókedvet kívánunk.

Kivettük részünket abból a megemlékezéssorozatból is, amelyet volt tagtársunknak: Horváth Jánosnak, a kivételes képességű nevelőnek, a ma is ható irodalom- és nyelvtudósunk a századik születési évfordulója alkalmából rendeztek. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és Irodalomtudományi Intézete, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara és Eötvös József Collegiuma, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság mellett Társaságunk is szervezője volt az 1978. május 29-én megrendezett tudományos ülésszaknak. A Társaság emlékkoszorúját elnökünk helyezte el Horváth János sírjára a Farkasréti temetőben.

Egyébként a halál ez évben sem kímélte társaságunkat. A múlt nyáron elvesztettük egyik alelnökünket, Fokos Fuchs Dávidot, a kiemelkedő nyelvtudóst és kedves szavú tanárt; temetésén Lakó György mondta el a Társaság utolsó üdvözetét. Eltávozott közülünk Fabricius Kovács Ferenc, Társaságunk lelkes előadója, továbbá Danezi József, akinek immár posztumusz tanulmányát olvashatjuk Szeder Fábián munkásságáról a Nyelvőr legutóbbi számában. És nincs többé közöttünk mosolyával, mindig mindenre kész segítségével Papp Lászlóné Hidvégi Andrea, akiről az igazi tanár, az igazi ember szobrát lehetett volna megfaragni; temetésén Balázs János tagtársunk tolmácsolta a Társaság fájdalmas búcsúszavait. Mindannyiuk emlékét kegyelettel megőrizzük.

Végül jelentem a tisztelt Közgyűlésnek, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjainak létszáma az elmúlt időszakban 18 fővel gyarapodott. Jelenlegi taglétszámunk 570 fő.

6. Jelentésem azzal zárom, hogy felhívom kedves tagtársaink figyelmét a vasárnap Nyíregyházán kezdődő anyanyelvoktatási napokra, valamint július 27-én Kalocsán azon találkozóra, amelyet abból az alkalomból rendezünk, hogy Bács–Kiskun megyében is befejezték a földrajzinév-gyűjtést. Jelenlétünkkel, előadásainkkal, hozzászólásainkkal tegyük minél eredményesebbé ezeket az összejeveleteket, hiszen anyanyelvünkről, a magyar nyelvről esik szó mindkét alkalommal.

Végül minden kedves tagtársunknak nagyon jó pihenést, a jövő évi munkához pedig erőt, egészséget kívánok.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, jelentésemet fogadja el.

A közgyűlés a jelentést egyhangúlag elfogadta.

3. Az alapszabályok értelmében a közgyűlés 12 választmányi tagot sorsolással törölt a választmányból. A kisorsoltak mindegyikét újra megválasztották.

A tisztikar névsora: elnök: Benkő Loránd; alelnökök: Tamás Lajos, Lakó György; főtitkár: Szathmári István; titkár: Kiss Jenő; jegyző: Keszler Borbála; pénztáros: Kelemen József; ellenőr: Balázs János. Szakosztályelnökök: Lőrincze Lajos (magyar), Kálmán Béla (finnugor), Kiss Lajos (szavisztikai), Herman József (germanisztikai—romanisztikai), Károly Sándor (általános nyelvészeti), Juhász János (nyelvoktatási), Papp László (névtudományi), Molnár József (fonetikai és beszédművelési), Voigt Vilmos (szemiotikai); szakosztálytitkárok: Rácz Endre (magyar), Bereczki Gábor (finnugor), Nyomárcsai István (szlavisztikai), Manherz Károly (germanisztikai—romanisztikai), Kiefer Ferenc (általános nyelvészeti), Szende Aladár (nyelvoktatási), Ördög Ferenc (névtudományi), Büky Béla (fonetikai és beszédművelési), Máté Jakab (szemiotikai). A vidéki csoportok

elnökei: Sebestyén Árpád (Debrecen), Temesi Mihály (Pécs), Nyíri Antal (Szeged). A szám-vizsgáló bizottság tagjai: T. Lovas Rózsa, Máta Mária, Pusztai István.

A választmány névsora: E. Abaffy Erzsébet, D. Bartha Katalin, Bencédy József, Bereczki Gábor, Berrár Jolán, Bolla Kálmán, Czeglédy Károly, Deme László, Elekfi László, Erdődi József, Fábián Pál, Hadrovics László, Hajdú Mihály, Hajdú Péter, Horváth Mária, Hutterer Miklós, Imre Samu, Juhász József, Kázmér Miklós, Király Péter, Sz. Kispál Magdolna, Kovalovszky Miklós, Ligeti Lajos, B. Lőrinczy Éva, Mollay Károly, Nagy Ferenc, Országh László, Papp Ferenc, Pusztai Ferenc, Rédei Károly, Sipos István, Szemere Gyula, Szépe György, Telegdi Zsigmond, Tompa József, Úrhegyi Emilia, Végh József.

4. Ezután a távollevő Kelemen József pénztáros helyett B ü k y B é l a emelkedett szólásra.

Társaságunk 1977. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) Kiadások:

01/1 rovat:	Főfoglalkozásúak bére	21 056,—
01/2 rovat:	Részfoglalkozásúak bére	11 775,—
01/5 rovat:	Megbízási díjak (takarítás, stencilezés)	2 939,20
02/1 rovat:	Jutalom (a Társaság dolgozói részére)	5 000,—
02/2 rovat:	Jutalom (a főtitkár részére)	3 750,—
02/5 rovat:	Kiküldetés (vidéki szervezés költségei)	301,60
02/6 rovat:	Reprezentáció (a közgyűlésen, a választmányi üléseken és a felolvasó üléseken adott feketekávé és frissítő költségei)	499,30
02/8 rovat:	Különféle személyi kiadások (szerzői, lektori díjak, gépelési költségek: 6 500,— Ft; a XIII. Országos Tudományos Diákköri Konferenciára különdíj: 1 500,— Ft; bérkiegészítés: 1 320,— Ft)	9 320,—
03/2 rovat:	Ingófenntartás (kiadványok előállítási költsége, papír, írószer, valamint a Pénzügyi és Akadémiai Közlöny előfizetési díja)	82 690,70
03/ 9 rovat:	Szállítás (kiadványok elszállítása a nyomdából)	132,—
03/12 rovat:	Postaköltség, távbeszélő díj	5 437,30
03/13 rovat:	Társadalombiztosítási járulék	3 522,—
Kiadások összesen:		146 423,10

B) Bevételek:

51/1 rovat:	Működési bevétel	
	Tagdíjakból	33 544,—
	ebből jogi tagdíj 8 600,—	
	Kiadványokból	42 198,—
51/4 rovat:	Költségvetési támogatás	75 742,—
	Maradvány 1976-ról	74 670,—
		15 427,—
Bevételek összesen:		165 839,—

Függő tételek:

A Heves megyei Tanácstól a „Heves megye földrajzi nevei” című kiadványra	406 048,—
E kiadványra az eddigi költségek	147 605,70
Az 1977. december 31-én kifizetett 1978. januári bér	2 969,—
A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tanácstól a „Borsod-Abaúj-Zemplén megye földrajzi nevei” című kiadványra	200 000,—

5. A pénztári beszámoló után M á t a i M á r i a olvasta fel a számvizsgáló bizottság jelentését. — A közgyűlés mind a két jelentést elfogadta.

6. Ezek után ismét B ü k y B é l a kért szót.

Társaságunk 1978. évi költségvetését az alábbiakban terjesztem elő:

A) Kiadások

01/1 rovat: Főfoglalkozásúak bére	24 600,—
01/2 rovat: Részfoglalkozásúak bére	13 000,—
01/5 rovat: Megbízási díjak	2 200,—
02/5 rovat: Kiküldetés	1 700,—
02/6 rovat: Reprezentáció	500,—
02/8 rovat: Különféle személyi kiadások	8 000,—
03/2 rovat: Ingófenntartás	11 900,—
03/9 rovat: Szállítás	200,—
03/12 rovat: Posta	8 000,—
03/13 rovat: Társadalombiztosítási járulék	4 000,—
Kiadások összesen:	74 100,—

B) Bevételek

51/1 rovat: Működési bevétel	
Tagdíjakból	10 000,—
4 jogi tag után	9 600,—
(Orsz. Köolaj- és Gázipari	
Tröszt évi 5000,—	
Európa Könyvkiadó évi	
1200,—	
Tankönyvkiadó évi 1000,—	
Nemzetközi Előkészítő Inté-	
zet évi 2400,—)	
Kiadványok eladásából	16 900,—
51/4 rovat: Költségvetési támogatás	37 600,—
Bevételek összesen:	74 100,—

7. A továbbiak során I m r e S a m u akadémikus, a javaslattevő bizottság elnöke bejelentette, hogy a választmány ebben az évben a Révai Miklós-emlékérmét Benkő Loránd akadémikusnak kívánja adományozni. A közgyűlés a javaslatot egyhangúlag elfogadta. — Majd B e n k ő L o r á n d elnök a választmány határozata alapján a további javaslatokat terjesztette elő: a Társaság a Gombocz Zoltán-emlékérmét Kemény Gábor tudományos munkatársnak, a Csúry Bálint emlékérmét Bognár András tudományos főmunkatársnak és Rónai Béla főiskolai tanárnak, a Fokos-alapítványt Molnár A. Ferenc tudományos főmunkatársnak kívánja adományozni. A közgyűlés e javaslatokat is egyhangúlag elfogadta.

Ezután az elismerések átadása következett. (Bognár András főmunkatársnak Kalocsán, 1978. július 27-én a megye, az MTA és a Társaság közös rendezésében tartott tudományos ülésszakon nyújtotta át Szathmári István főtítkárr az emlékérmeket.)

8. A Társaság közgyűlése Benkő Loránd elnöki zárószavával ért véget.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1977. november 1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság ünnepi ülése a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója alkalmából. JUHÁSZ JÓZSEF, Igények és törekvések a szovjet nyelvtudományban. (L. MNy. LXXIV, 129—36.)

1977. november 8. Nyelvoktatási szakosztály. BARTÓK JÁNOS, A beszédoktatás válsága. — Az előadó bevezetőül elmondta, hogy a beszédtechnika, beszédoktatás, beszédművelés, beszéd- és értelemgyakorlat stb. elnevezéssel előadott tantárgyak és foglalkozások tárgyát illetően mind a mai napig nem alakult ki egységes álláspont és munkaterv. A továbbiakban kifejtette, hogy a beszédhibák javítása, a torlódó mássalhangzók vagy más, ritkábban előforduló hangkapcsolatok könnyű előállításának gyakoroltatása, a levegő gazdaságos felhasználásának elsajátíttatása, a fonetikai ismeretek ismételt megbeszélése, továbbá az egyszerű fogalmazás készségének fejlesztése, a dinamikai eszközök helyes használata és még sok más egyéb mind tárgya lehet a beszéddel való oktatói foglalkozásnak. Ilyen széleskörű anyag azonban egy tantárgyon belül nem adható elő eredményesen, és oktató sincsen, aki ilyen sokfelé szerteágazó ismeretanyagot tanítani tudna. Az ejtésversenyek társadalmi hatása is meddő vagy nagyon csekély. A beszéd ügye általában az elhanyagoltság és az ellentmondások állapotában van. Befejezésül hangsúlyozta, hogy a fejlődést az egyes beszédoktatási területek elválasztása, a hangos beszéddel kapcsolatos nyelvi tényanyag nagyobb fokú feltárása és közzététele jelenti.

1977. november 15. Nyelvoktatási szakosztály. HONTI MÁRIA, Az anyanyelvi képzés helyzete a gimnáziumok fakultatív tantervében. — Az előadás vázlata: 1. A gimnáziumi fakultatív oktatás tantervi rendszere az 1979-ben bevezetendő órateremben. 2. A fakultatív oktatást bevezető kísérletek rövid áttekintése. 3. A törzssanyag és a fakultatív anyag viszonyának problémái. A fakultatív anyag célja és feladatai a gimnázium alapfunkciói szempontjából. 4. Az anyanyelvi tantárgy helyzete az új gimnáziumi tantervben. 5. A fakultatív anyanyelvi órák helye a fakultatív órateremben, viszonya más fakultatív tárgyakkal. 6. A fakultatív anyag tervezésének irányelvei, az eddigi változatok rövid áttekintése. 7. Az ún. „szabad sáv” óráinak lehetősége a fakultatív anyanyelvi képzésben.

1978. február 14. A germanisztikai-romanisztikai és az általános nyelvészeti szakosztály közös ülése. ROT SÁNDOR, A mai angol nyelv fejlődése és szociolingvisztikai problémái. — Az előadás a következő kérdésekkel foglalkozott: A mai angol nyelv makrorendszere mint kibernetikai szerkezet. A Standard English, valamint az angol nyelv többi nemzeti variánsainak sajátosságai, szerepe a nyelvi makrorendszerben. A mai angol nyelv fejlődésének külső és belső nyelvi tényezői. A fejlődés törvényszerűségei. Az izomorfizmus problémái és a különböző nyelvi szintek innovációi. Az angol nyelv analitikus fejlődése. A tiszta analitikus fejlődés (O. Jespersen) bírálata. Az új szintetikus alakok megteremtése és a grammatikai kvantolás problémái. A mai angol nyelv szociolingvisztikai kérdései. A Slang, Cokney, Cant lingvisztikai problémái. A szociális és területi dialektusok interferenciája a Standard English és RP változásaiban. A mai angol nyelv fejlődésének és szociolingvisztikai problémáinak általános nyelvészeti tanulságai.

1978. március 14. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. MOLNÁR JÓZSEF, Időtartam és a magyar magánhangzó-rendszer. (L. MNy. LXXIV, 424—32.)

1978. március 28. Nyelvoktatási szakosztály. B. FEJES KATALIN, Iskolai fogalmazások mondat szerkezeti vizsgálata. — Deme László mondat szerkezeti vizsgálatai lehetővé teszik, hogy a próbafúrás szerű esetleges feltárásokról áttérjünk a nyelvhasználat rendszeres kutatására. Az előadás arról a hipotézisről számolt be, amely szerint az írásbeli nyelvhasználatnak van egy optimális sávja. Ezen belül keletkezhet jól formált szöveg.

1978. április 11. Nyelvoktatási szakosztály. FÁBIÁN PÁL, Helyesírásunk. (Szabályzat és szótár az iskolák számára.) — Az előadó a Helyesírásunk című iskolai helyesírási szabályzatot és szójegyzéket ismertette, amely 1978 őszén fog megjelenni. Vázolta azokat az okokat, amelyek ennek a munkának a megszerkesztését szükségessé tették, mindenekelőtt azt, hogy régi igénye nemcsak az iskolának, hanem egész közönségünknek (a részletes helyesírási szabályzat mellett) a helyesírási alpműveltség anyagát tartalmazó kiadvány birtoklása. Fábíán Pál beillesztette a „Helyesírásunk”-at a magyar közművelődés egész rendszerébe, elemezte viszonyát az akadémiai szabályzathoz. Kiemelte, hogy az iskolai szabályzat csak rendszerezésében és mennyiségi tekintetben tér el az akadémiai-tól, egyébként — a magyar helyesírás egységének megóvása végett — szigorúan tartja magát az MTA rendelkezéseihez. A szabályzati részt követő szójegyzék összeállításakor a szerzők (Fábíán Pál, Graf Rezső és Szemere Gyula) elsősorban az iskolai oktatásban hasznos szóanyag összegyűjtésére törekedtek. A szabályzat és a szójegyzék kapcsolatát utalószámok fogják biztosítani. — A munkákat gyakorló pedagógusokból álló tanácsadó testület segítette, és figyelemmel kísérte az iskolai kézikönyv kidolgozását a Helyesírási Bizottság is. — Az előadó végül ismertette azokat a törekvéseket, amelyek a kiadvány minél sikeresebb iskolai használatára irányulnak: kéziratban öt általános iskolai osztályban próbálták ki a „Helyesírásunk”-at, s a tapasztalatok figyelembevételével az OPI 1979-ben egy helyesírási módszertani útmutatót fog közrebocsátani.

1978. április 18. A fonetikai és beszédművelési szakosztály és a pedagógiai és fejlődéslélektani szakosztály közös ülése. REÖK GYÖRGY, A nyelvelsajátítás a fejlődéssz pszichológia szemszögéből. — A lélektan számos ágában régóta tart a beszéd és a legkülönbözőbb lelki jelenségek közötti szoros és szövevényes kapcsolatokról valló adatok felhalmozása. Ugyanakkor a fejlődéssz pszichológia — ezen belül is a beszédnek az észlelés és a tevékenység összefüggésében történő kutatása — mind több bizonyítékot tár fel arról, hogy a beszéd kialakulása az ontogenezisben szerves részét képezi a — döntően társadalmi tanuláson alapuló — egységes kognitív fejlődésnek. — Az előadás célja az volt, hogy ez idő szerint (és kísérleti adatok alapján is) legelfogadhatóbbnak látszó fejlődéssz pszichológiai elgondolást ismertessen, és realitását mérlegelje. E felfogás ugyanis az előadó szerint jó alapot szolgálhat a nyelvelsajátítás átfogó — nyelvészeti és pszichológiai megközelítést ötvöző — kutatásának. A szóbanforgó elgondolás a gyermek spontán aktivitásából indul ki, amely azonban az anya—gyermek kapcsolaton belül fokozatosan együttműködő tevékenységgé szerveződik. Minthogy — e felfogás szerint — a verbális kommunikáció kialakulása ezen együttműködés szükségszerű következménye és bizonyítéka, a figyelem mindinkább a preverbális fejlődés komplex pszichés történéseire összpontosul.

Összeállította KESZLER BORBÁLA

LEVÉLSZEKRÉNY

Schütz Ödön írja: PALLÓ MARGIT a Magyar Nyelv legutóbbi számában (LXXIV, 128) tett közlésében — ha magyar nyelvű sorait helyesen értelmezem — valami olyasfélét ír, hogy én „Egy régi török lovas szakkifejezésünkről” című cikkemben (MNY. LXXIII, 67) nem helyesen értelmezem, vagy nem a „tény”-eknek megfelelően interpretálok az UAJb. (XXXI, 244)-ben *tart* igénk származtatásáról német nyelven kifejtett nézetét: „Az UAJb-ben azt mondom (1959.) — írja P. M. —, hogy két, eredetében különböző alapjelentésű, de alakilag egybeesett s ennek következtében jelentésben összekeveredett *tart*- igénk van: 1. *tart*- 'halten, fassen, ziehen', VÁMBÉRY jól ismert egyeztetése; és 2. *tart*- < *tar(t)*- < bolg.-tör. *tar- < ótör. *tīd*- [recte *tīd* — Sch. Ö.] 'verhindern' . . . s a mai csuvas *tšar*- 'zurückhalten, hemmen' . . .”

Az alábbiakban legyen szabad (német)-szó szerint közölnöm P. M. saját szavait az UAJb.-ben 1959-ben megjelent cikkéből; nem a német nyelvben való némi jártasságom bizonygatására, hanem inkább, hogy megóvjam őt attól, nehogy saját német szavainak saját téves magyar értelmezése újabb hiba forrásává váljék: „Der tschuw. Lautübergang $d > r$ muss schon vor der Landnahme . . . vor sich gegangen sein. . . Ich glaube, diese für die ganze Altaistik wichtige Feststellung . . . auch noch durch ein verbales Lehnwort unterstützen zu können, und zwar durch das ung. Verbum *tart*- mit der Grundbedeutung 'halten' (nicht zu verwechseln mit dem türk. *tart*- 'ziehen' und *tut*- 'fassen'.) Das ung. *tart*- gehört zu denjenigen durch ein faktitives Bildungssuffix erweiterten Verben, die vom heutigen Sprachgefühl als einfache Grundstämme aufgefasst werden. Bei einer Analyse dieses Verbs müssen wir aber von dem unerweiterten Stamm *tar- ausgehen. Die türkischen Belege, . . .” — és ez után következnek az egyeztetéshez különböző török nyelvekből hozott példák.

Tehát — mint látjuk — a cikkben arról van szó, hogy P. M. a csuv. $d > r$ hangváltozás újabb megerősítésére bemutatja a m. *tart* igénk török származtatását (az ótör. *tīd*- . . . csuv. *tšar*- igékkel összevetve). Itt semmiféle szó sem esik kétféle m. *tart*- igéről, sőt kifejezetten óv bennünket, nehogy a m. *tart*- 'halten' igét a 'ziehen' jelentésű tör. *tart*-, illetve 'fassen' jelentésű *tut*- igével összecseréljük, összetévevesszük ('verwechseln' sic!). Elképzelhető, hogy P. M. gondolt VÁMBÉRYre, de se VÁMBÉRY egyeztetéséről, de még nevééről sem esik említés, illetve ha a zárójeles melléklmondat rá vonatkozna, akkor épp egy másik jelentésű, de török *tart*-tól óv bennünket.

P. M. a főszöveg sajátos interpretálásával szemben egy esetben eredeti cikkéből idéz, az idetartozó lábjegyzetet: „mit den ung. Verben [Pluralis — Sch. Ö.] *tart*- gedenke ich mich einmal . . . ausführlicher zu beschäftigen.” Méltán gondolhatná valaki, hogy hiszen itt van rangrejtve a „két, eredetében különböző alapjelentésű” *tart* igénk. Sajnos nem! Az előző részletben a német szövegnek a szerző által való értelmezése volt „pontatlan”, ezúttal viszont az idézet; ti. az eredeti lábjegyzetben ez áll: „Mit den ung. Verben *tart*- und *ták*-ol gedenke ich . . .” — a többi egyezik.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekk számlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

64. N. Dely Zsuzsa: A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette *Király Péter*. 1969. 52,— Ft.
66. Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette *Pais Dezső* és *Benkő Loránd*. 1969. 26,— Ft.
68. Fehértői Katalin: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette *Kázmér Miklós* és *Végh József*. 1970. 64,— Ft.
71. Kiss Lajos: Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. Imre Samu: A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. Meggyes Klára: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. Farkas Vilmos: Helyesírásunk hangjelölésszisztemének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette *Benkő Loránd* és *Szépe György*. 1971. 21,— Ft.
76. Dezső László: A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. K. Szoboszlai Ágnes: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. R. Hutás Magdolna: Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. Penavin Olga: A szerénsségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. Gregor Ferenc: Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. Szilágyi Ferenc: Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentés a stilisztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette *Imre Samu*, *Szathmári István* és *Szűts László*. 1974. 69,— Ft.
84. Velcsov Mártonné: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. Havas Ferenc: A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. Kemény Gábor: Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.
87. Hajdú Mihály: Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. Hadrovics László: Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette *Benkő Loránd* és *K. Sal Éva*. 1976. 62,— Ft.
90. Mészáros István: Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. Jakab István: A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. Kiss Lajos: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. Országh László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. Korompay Klára: Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. Gaál Edit: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

130. Éder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.) 20,— Ft.
131. Sajnovics János. Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. Szerkesztette Gulya János és Szathmári István. 1974. 40,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptio” gyűjteményében. Közzétette Schram Ferenc. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette Szathmári István. 1973. 24,— Ft.
134. Kiss Lajos: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. Vekerdí József—Mészáros György: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondatana. 1974. 40,— Ft.
136. Szathmári István: A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
137. Deme László: Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. 1974. 16,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette Szathmári István. 1974. 20,— Ft.
139. A beszéd-szimpozion magyar előadásai. Szerkesztette Molnár József, Wacha Imre. 1976. 30,— Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette Szathmári István és Ördög Ferenc. 1975. 60,— Ft.
141. Király Péter: A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. Füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
146. D. Mátyai Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1976. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16.— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16.— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20.— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20.— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10.— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 30., 31., 32. 34., 35., 36., 37., 40., 43., 47. és 48. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

16. Bőzsöny Ferenc: A nagyítás, túlzás, kicsinyítés stilisztikai vizsgálata a Magyar Rádió nyelvében. 1975. 166 lap.
17. Székér Endre: A nominális stílus jelentkezése Gárdonyi műveiben. 1975. 151 lap.
18. Stilisztikai elemzések. Szerkesztette Nagy Ferenc. 1976. 169 l.
19. Szalai Ágnes—Viant Katalin: Két tanulmány az alkalmazott nyelvészet köréből. 1976. 103 l.
20. Sasvári László: A Tokaj térségében élt görögök (és rácook) nyelvi emlékei. 1976. 72 l.
21. Vita a nyelvtudomány jövőjéről. Szerkesztette I. Gallasy Magdolna. 1976. 84 l.
22. A. Molnár Ildikó: Weöres Sándor költői nyelvének hangtanából. 1977. 119 l.
23. Bíró Ágnes: Az értelmező szerepe Tóth Árpád költészetében. 1977. 59 l.
24. D. Bándli Magdolna: Az *E—Ő* variánsok állapota a XX. századi magyar irodalomban. 1977. 98 l.
25. P. Lakatos Ilona: Adatok Jászberény regionális köznyelvéhez. 1977. 141 l.
26. Ladányi Mária—Szilvás Izabella: Két tanulmány a regionális köznyelvek alakításából. 1978. 111 l.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítási esetén +2 Ft portóköltiséget számítunk fel.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXV.

▪

ÉVFOLYAM

1979.

2. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND
Szerkesztő bizottság:

**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Ligeti Lajos</i> : Régi török eredetű neveink	129
<i>Benkő Loránd</i> — <i>Papp László</i> : Az „Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache” tervezete és mutatványa	142
<i>Nyíri Antal</i> : Az aszó, asszú eredete, hang- és alakváltozása	147
<i>Zsilka Tibor</i> : A szövegelmélet és a nyelvtudomány kapcsolata	162
<i>Murvai Olga</i> : A szöveg kontextuális kapcsolatai	170
<i>Spielmann József</i> — <i>Sebestyén S. Mihály</i> : Lencsés György Ars Medicája kéziratának összehasonlító vizsgálata	176
<i>Fiers Márta</i> : Nyelvtani műszavaink történetéből	185
<i>Gerstner Károly</i> : A magyar–német nyelvi kölcsönhatás néhány grammatikai esete	199
Kisebbségi közlemények. <i>Jakab István</i> : A névszói személyragozás kérdéséhez. <i>Borzsák István</i> : Vitéz János latinúságához	205
Szó- és szóhasználatmagyarázatok. <i>Dénes György</i> : Ménes-putak. — <i>Kapoor Elemér</i> : Azt a kaporszakállú ... — <i>Somogyi Béla</i> : Lórum. — <i>Szabó László</i> : Elbok harnúncdjára kerül	209
Nyelvművelés. <i>Fábián Pál</i> : A tulajdonnevek írásának kérdései I. — <i>Iff. Hónyi Ede</i> : A földrajzi nevek	216
Nyelvjárásiok. <i>Márton Gyula</i> : A rózsze ’Reisig’ megnevezései a székely nyelv-járásban	232
Szemle. <i>Kiefer Ferenc</i> : Telegdi Zsigmond, Bevezetés az általános nyelvészetbe. — <i>A. Molnár Ferenc</i> : Murádin László, Szavak titka. — <i>Mizser Lajos</i> : Három finn névtudományi munka. — <i>Pásztor Emil</i> : A csehszlovákiai magyar nyelv-művelés első önálló kötetéről	239
Társasági ügyek. <i>Kálmán Béla</i> — <i>Balázs János</i> : Lakó György köszöntése 70. születésnapján	252
Nyelvtörténeti adatok. <i>Gregor Ferenc</i> : Szótörténeti adalékok	255
Levél-szék-rény. <i>Tompai József</i> írja	256

TUDNIVALÓ

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példánnyonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 64,— Ft

1 szám ára: 16,— Ft

Index szám: 25.549

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. III. em. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

Régi török eredetű neveink*

III.

1. A következőkben néhány megjegyzést kívánunk fűzni egyes törzsneveinkhez (*Gyarmat, Tarján, Jenő*), tisztségszavainkhoz, melyek egy része mint személynév, törzsnév vagy helynév maradt fenn (*gyula, kündü, karcha, Tarján, Jenő, Bő, Ölbő*); inkább csak mutatóba régi személynéveink közül egyikről-másikról szintén ejtünk néhány szót (*Géza, Saroldu, Karoldu, Jutocsa, Tas, Ákos, Ajtony*); végül helyneveink közül is megemlékezünk egy-kettőről (*Gyula, Décs, Küküllő*).

Megjegyzéseink nem a „tárgyi rendhez” igazodnak, hanem közös vagy feltehetően közös nyelvi jegyek rendjében próbáljuk összefogni azokat, amelyek ezen az alapon valamiképpen összetartozhatnak; néhány esetben egyéb közös vonásokat is figyelembe veszünk. A nevek etnikai meghatározására tán egy későbbi alkalommal térünk vissza.

2. Régi török jövevényszavaink egyik csuvasos sajátága, hogy az átadó nyelvben a szókezdő őstörök *y* (*j*)-nek *ĵ* (*dzs*) felel meg. Ez utóbbi szókezdő megtalálható még a XIII–XIV. századi bolgari sírfeliratokon is: *ĵāl* ’év, életkor’ ~ kipcsak *yaš*; *ĵür* ’száz’ ~ k. *yüz*; *ĵiät* ’hét’ ~ k. *yeti*; stb. E szókezdő mai csuvas megfelelője *š* (a fenti példák csuvas párjai: *šul, šer, šiččē*), a magyarban az esetek többségében *gy* (*gyárt, gyűő > dió, gyopár, gyümölcs*, stb.). A csuvas *ĵ > š* fejlődés világos: az erősen palatalizált *ĵ*-ből *š*, abból pedig *š* lett. A magyar szókezdő *j > gy* fejlődést Gombocz korábban hanghelyettesítéssel magyarázta, minthogy a magyar ebben a korban nem ismerte a *ĵ*-t. E véleményét utolsó megfogalmazásában (Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink: NytudÉrt. 24. sz. 18) valamelyest módosította, eszerint az átvett török szókezdő *ĵ* vagy *d*-féle hang lehetett. Második lehetőségként tehát felvetette az ócsuvas *d* szókezdőt, mint azt utána jóval később a *gyümölcs* szó kapcsán DOERFER is megkísérelte, nem beszélve CLAUSONRÓL, aki ugyanez szó alapján az őstörökbe vetítette vissza a szókezdő *d*-t. E feltevésre azonban továbbra sem jogosít fel bennünket a török nyelvek hangtörténete, az azonban valószínű, hogy az átvett *ĵ* valamennyire palatalizált lehetett. Újabban BENKŐ LORÁND a magyar *gy* hang megjelenését a korábbi felfogással szemben lényegesen későbbi időre teszi; vö. A legkorábbi magyar szövegemlékcsoport: Olvasatok. Értelmezések: MNy. LXXIII, 291 kk.

Az őstörök szókezdő *y*-vel szemben mutatkozó *ĵ* nemcsak ócsuvas sajátág, megvan ma is egy sor kipcsak nyelvben. Így a kirgizben, a kazakban, a karacsáiban, a balkár egyes nyelvjárásaiban (másokban *y* és *z* is előfordul),

*L. MNy. LXXV, 26–42.

a kazáni tatár egyik nyelvjárásában (ebből lett a mai irodalmi nyelv) stb. A régi kipcsak nyelvek közül megvolt a szókezdő *j* a magyarországi kunok nyelvében is, amiből *gy* lett a magyarban (*Gyalán*; a kun miatyánkban *gyaman* 'gonosz'). Ez annál meglepőbb, mert a Codex Cumanicus mindkét kun (tatár) nyelve *y*-dialektus. Ócsuvas típusú régi jövevényszavaink persze a kronológiai körülmények mérlegelésén kívül rendszerint egyéb csuvasos sajátosságokat is tartalmaznak, legalábbis olyan magyar régiség-jegyeket, amelyek kun jövevényszavainkban már nem fordulhatnak elő.

Szókezdő *j*-t tartalmaznak következő régi neveink.

Gyula. Eredetileg a szakrális királyság korában a valóságos hatalmat gyakorló királynak volt a címe. Legrégibb adata 870 körüli időkre utal, s Jaihāni nyomán Ibn Rusta és Gardēzi örökítette meg جلا [*jla*] alakban. Vö. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1958.: a mohamedán forrásokra vonatkozó rész szerzője és fordítója CZEGLÉDY KÁROLY, 51—67, kül. 52.

Megvan a méltóságnév Konstantinosnál is, de már utalás nélkül a szakrális királyságra, sőt megjegyzi a görög szöveg, hogy ez csak afféle bírói tisztség, amely nagyobb rang, mint a *karchá*-é (MORAVCSIK, Bíborbanszületett 178—9). A bizánci forrásban a méltóságnév csakúgy, mint a személynév, γολάς alakban jelentkezik. A görög átírás értelmezése vitát váltott ki az ypsilon értelmezése miatt. Korábban úgy vélték, hogy e betű értéke (gamma után) a XI. századig *ü*, azon túl *i*. Eleinte MORAVCSIK is hajlott az *u* olvasat felé (MNY. XXX, 270—1), és a címet is, meg a nevet is *jula*-nak, illetve *Jula*-nak olvasta; később azonban a *jila* ~ *dila*, *Jila* ~ *D'ila* olvasat mellett tört lándzsát (ByzTurc.² II, 155; Bíborbanszületett 21). GYÓNI (Szórványeml. 43—4) szintén elutasította a *jula*, *Jula* olvasatot, helyettük a *jila*, *Jila* alakokat fogadta el. Megjegyzendő, a gamma bizánci értéke palatalis magánhangzó előtt világosan *j*, ez hanghelyettesítéssel a magyar *gy* visszaadására is szolgálhat; vö. *Μεγέρης* = *Mejer* = *Megyer*.

A hazai feljegyzések közül a legrégebbi Anonymusé, aki persze csak személynévként említi. Így a nagyobbik *Gyulá*-nak, *Horca* fiának a nevét egyszer *Gyyla* (6), kétszer *Geula* (27) alakban jegyezte fel; a kisebbik *Gyulá*-nak, *Zumbor* fiának a nevét egyszer *Gyla*-nak (24), egyszer pedig *Geula*-nak írja. (A két Gyula történetéről legutóbb I. GYÖRFFY GYÖRGY, István király és műve. Bp., 1977. 60—1.)

A nagyobbik Gyulát Kézai *Iula*-nak nevezi (Scriptores I, 166). A XIV. századi krónika-csoportban szó esik egy *Iula comes*-ről is (Scriptores 1426; a hozzá fűzött jegyzet szerint *Iula comes* 1075-ben szerepel, a *Iula comes curialis* pedig Szt. László idejében). Ugyanez a forrás megemlékezik még egy *Gyula* de Kenesichről (Scriptores I, 494). A későbbi adatokat most mellőzhetjük, azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy igen régi idő óta számos helynévben jelentkezik ez a név.

A hazai adatok olvasása nem egészen probléma nélkül való.

Kezdjük a sort a legegyszerűbbel. A fenti adatok közül a *Iula* világosan *Gyulá*-nak olvasandó. KNEZSA írja: „Előfordul, hogy okleveleink a magyar *d* hangot *j*-vel (azaz *i*-vel és *y*-nal) írják. Ez főleg két névben szinte következetesen történik. Ez a kettő *Gyula* szn. és *Győr* város neve. Mindkét névben az *I* a XII. század legvégén, illetőleg a XIII. század elején tűnik fel” (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 70).

A másik probléma súlyosabb, igaz, nem a szókezdőt, de az első szótag magánhangzóját érinti. Az Anonymusnál található legrégebb magyar személynévi adatokról van szó. Ezek közül *Gylá*-t és *Gyyla*-t hagyományosan *Gylá*-nak, *Geulá*-t pedig *Gyulá*-nak szokás olvasni. MELICH ezt nem fogadja el, szerinte (A Konstantinos Porphyrogennetos-féle *γυλάς* olvasásáról: MNy. XXX, 268 és Még egyszer a *γυλάς*: MNy. XXXI, 53) a *Gyla* és *Gyyla* másolási hiba, a név helyes olvasata ennek folytán egyöntetűen *Gyula*. KНИЕZSA (Helyesírásunk 82) Anonymus helyesírásáról szólva megállapítja, hogy a *gy e* és *i* előtt jelöletlen, velaris magánhangzók előtt *ge*. Példái közt ott találjuk *Gylá*-t és *Geulá*-t is, de hozzáfűzött megjegyzéséből úgy látszik, hogy *Gylá*-val kapcsolatban a másolási hibát ő sem tartja teljesen kizártnak. Anonymus kettős olvasatát (*Gyila* és *Gyula*) fenntartás nélkül magáévá tette PAIS DEZSÓ (Magyar Anonymus 117).

MELICH állásfoglalása a kizárólagos *Gyula* olvasat mellett két indítékból táplálkozott. Először ő még úgy gondolta, hogy a görög átírás *Gyula* olvasatot képvisel. Másodszor valószínűtlennek tartotta egy IX—X. századi *i* — *u* típusú magyar szónak a XI. századtól kezdve *u* — *a* típusúvá válását.

A magyar méltóságnév török eredetije az első szótagban csak velaris *ɟ*-t tartalmazhatott; ha a magyar a török magánhangzónak ezt a jellegét megőrizte, akkor ez azt jelenti, hogy egy magyar első szótagbeli velaris *ɟ*-nek *u*-vá válásáról van szó. BÁRCZI (Hangt.² 53) lehetségesnek tartja az *ɟ* > *u* fejlődést az első szótagban. A magyarázat egyetlen nehézsége az, hogy egyesek kételkednek a velaris *ɟ*-nak az ómagyarban való meglétében: régi török jövevényszavaink alapján ezt a kételkedést magam indokolatlannak tartom. Az első szótagban ez a változás ritka, de ilyen a BÁRCZITÓL is idézett *szunyog* < *šinŋq* (még csak nem is csuvasos típusú a szó).

A magyar adatokból arra következtethetünk, hogy az eredeti első szótagbeli velaris *ɟ* csak szórványosan és párhuzamosan jelentkezik az *u*-val a később általánossá váló *Gyula* személynévben. Ezzel szemben a bizánci átírásokban még *Gyila* (*gyila*) az általános. Mindezt mérlegelve az arab írásos [ʃlh] gráfiát *žilá*-nak olvassuk, ahogyan már a MHK. olvasta annak idején, és ahogyan ma CZEGLÉDY is olvassa (Numen XIII, 20). Az arab *žilá* írásmód — ha magyar ajakról származik — természetesen *gyilá*-nak értelmezendő, az arab írás a m. *gy*-t csak *ʃ*-vel tudja visszaadni.

Megemlítjük, hogy PAIS DEZSÓ szerint (*Gyila*, Julius: MNy. XXXI, 53—4) a *Gyila* és *Gyula* egymástól független (a hildesheimi és altaichi évkönyvekből kikövetkeztetett *Juluŝ* persze csak szellemes ötlet). Ez a nézet ebben a formában ez idő szerint védhetetlen.

Végso soron tehát a m. *Gyula* (< *Gyila*) szn. korábbi m. *gyila* méltóságnévre megy vissza, ez utóbbi pedig egy csuvasos típusú *žilá* átvétele.

A magyar méltóságnévre, annak török megfelelőjére alább még visszatérünk (vö. III, 10).

Géza. Régóta ismeretes, hogy e ma élő alak egy régi fejedelmi név írott, már nem értett alakjának gépies felelevenítéséből keletkezett. Ezt viselte Géza fejedelem, ezt viselte I. és II. Géza magyar király, rajtuk kívül a család több tagja, de mások is; mindezen felül egy sor helynevünk is őrzi emlékét. Igen sok hazai és külföldi forrás ismeri e nevet, felettébb változatos formákban. A leglényegesebb adatok felsorolása: EtSz. I, 1292—3 és NÉMETH GYULA: MNy. XXIV, 147—51 (JAKUBOVICH EMIL több ritka adatával). Ezúttal is

tanácsosnak látszik, ha elsősorban a magyar források által szolgáltatott adatokra támaszkodunk, a külföldiek ugyanis félrehallásokat, idegen közvetítésű változatokat (is) tartalmazhatnak; ez utóbbiakra vö. A. F. GOMBOS—CSABA CSAPODI, *Catalogus fontium historiae Hungaricae* IV, Index. Bp., 1943. 61.

I. Géza (1074—7.) pénzein *Geyca* olvasható. II. Géza (1141—61.) viaszpecsétjén *Geisa* látható. II. Gézának és fiának okleveleiben e név változatai: *Geisa*, *Geiza*, *Geica*, *Geythsa*, *Gece* (gen.). Anonymus Géza fejedelem nevét *Geysa* alakban rögzítette (57; *Scriptores* I, 116). A csatári apátság alapítólevelében (1141/1161) *Geucha*-t találunk. Krónikáinkban e név kettős változatban fordul elő. Géza fejedelem neve Kézainál *Geyche* (gen.), illetve *Geicha* (*Scriptores* I, 147 és 172). Többi krónikánkban pedig *Geycha*, *Geysa*, *Geyza*, *Geisa* írásmódot találunk. Lényegében ugyanez a helyzet okleveles adatainkkal is. Közülük ki kell emelnünk a *d*-vel kezdődőeket. A XII. században II. Géza nevét *Deyce* (gen.) írják. Ugyanezen személynevből származnak helyneveink közül *Décs*, *Décse*, *Decső*; az oklevelekben van *gy*-vel kezdődő alakjuk is, vö. EtSz. I, 1292—3, s. v. *Decső*.

A magyar adatok alapján *Gyeücsa* (másodlagosan *Gyeüsa*), *Gyécsa* (ebből *Gyécső*) olvasatokra következtethetünk. A *Décs* helynév (< *Gyeücs*), valamint a szintén idevont *Győ* az előbbinek kicsinyítő-becéző képző nélküli változatát tartamazza.

A külföldi források névváltozatai a várható problémákon kívül egy lényeges ponton egységes vallomást tesznek: a név magyar szókezdő *gy*-vel hangzott, erre szavaz Géza fejedelem kortársának, Thietmar merseburgi püspöknek *Deuix* (*Deviux*) formája („valószínű” olvasata *Gyeüics*; „még valószínűbb” *Gyeüics*); ugyanilyen értelemben vall a bizánci forrásokban I. és II. Gézának a neve, *Γεϋζάς*, azaz *Gyejcsa* (GYÓNI, Szórványeml. 38—40). I. Gézának a koronán található névváltozata probléma nélküli, viszont teljes alakja, *Γεωβιτζᾶς* annál meggondolkodtatóbb, MORAVCSIK szerint *djeovitša* az olvasata. A török méltóságnévből kikövetkeztetett *Gyeücsa* > *Gyeüsa* azonban „még mindig messze áll a görög *jeovidzás*” átírástól, mint azt helyesen állapította meg GYÓNI. A lehetőségek mérlegelése után GYÓNI a *Gyeüicsa* mellett döntött. És ez valóban nem lehetetlen. Megjegyzem, ez az olvasat erősen emlékeztet Thietmar fentebb említett *Gyeüicsa*-ára.

NÉMETH GYULA e fejedelmi nevet a törökből a következőképpen próbálta megmagyarázni. Kiindulópontul a *yig*, *yég* szót választotta; példái élére a Kül tegin-felirat (dél 4)-ből vett kifejezést állította: *yég idi* 'fő úr' = 'fő uralkodó'. A jelzett helyen azonban ezt olvassuk: *Ötükän yış-da yig idi yoq ärmis*, vagyis „A land better than the Ötükän mountains does not exist at all” (TALÁT TEKIN 231, 261); CLAUSON (ED. 909) ugyanígy érti e helyet: „there was positively no better (place to live) than the Ötügen mountain forest”. Az *idi* jelentése ezúttal nem 'úr', ugyanis annak homofonjával van dolgunk, amely minősített tagadást jelent ('egyáltalában nem'; vö. CLAUSON, ED. 41b). A félreértés különben THOMSEN-től származik (Turcica 212), aki a képzelt *yig idi* kifejezést 'seigneur suzerain'-nek fordította, holott a *yig* az *Ötükän yış*-hez tartozik, az *idi* pedig a *yoq ärmis*-nek ad nyomatékot. (Megjegyzendő, ugyanabban a hibában leledzetek RADLOFF, MELIORANSKIJ és BANG is, őket próbálta javítani THOMSEN, ezúttal nem sok szerencsével.) Másik félrevezető adata szintén tekintélyes turkológustól, RADLOFF-tól való: ujj. *yäg*, *yig* 'előkelő'. Az idézett forrás RADL. III, 315, ahol ez áll: *yäk* (át nem írt ujjur betűkkel *yäg*, *yig*) 'gut, vortrefflich, angenehm, vornehm, Aristokrat'. Ehhez csak

annyit, hogy az *ujg.* jelzés hibás, valamennyi idézet ugyanis az *ujgur* írásos „*Qutadyu bilig*”-ből származik, amely tudvalevőleg nem *ujgur*, de *karahánida* nyelvemlék; javasolt példamondataiban a *yäg, yig* jelentés ’jobb, legjobb’. (Különben a *yäg*-re utaló címszó [III, 320] alatt az ominózus felirat-passzus így hangzik ’in dem Waldgebirge giebt es keine Aristokratie’.) NÉMETH harmadik bizonyítéka a THURY JÓZSEF kiadásában megjelent „Behdzset-ül-lugat” című csagatáj szótárból került elő (37): *ig* ’nemes, nemes származású’ (különösen a jomutoknál divatos szó). NÉMETH a jomutokra vonatkozó részt elhagyta, pedig ez vezet nyomra. A csagatájban a szó ismeretlen, a jomut türkmén törzs lévén, a türkménre irányította a figyelmünket, ahol ezt találjuk: *ig* (elavult) ’valódi, tisztavérű (aki nem keveredik a perzsával — a türkmenekről)’ (TRS. 344). A csag., tkm. ’tisztavérű, nemes származású’ szó nem tartozik ide; különben a tkm.-ben megvan a bennünket érintő szó is: *jeg* (elavult) ’jobb, legjobb’ (TRS. 301).

Maradt tehát a tör. *yig, yeg* ’jobb, legjobb’, amely abl.-szal jár, ha ki van fejezve, hogy mihez képest ’jobb’. Ez a szerkezet a mai oszm.-ban is megvan: *akıllı düşman cahil dosttan yeg* ’an intelligent enemy is better than a stupid friend’ (HONY 401). A szó jól ismert a török régiségben, megvan a rovásírásos feliratokban, a karahánidában (Kāşğ., QB), a horezmi, a kipcsak nyelvemlékekben. A mai nyelvek közül csak az oszm. (a régi is) és a tkm. őrizte meg. Részletesebb felsorolásukat l. CLAUSON, ED. 910.

Hangtanilag továbbra is lehetséges volna egy tör. *yig* > *ŋig* szóból magyar kicsinyítő-becéző képző segítségével magyarázni a tárgyalt magyar neveket, áthághatatlan jelentéstani nehézségek azonban ezt a magyarázatot — mai ismereteink birtokában — lehetetlenné teszik.

Új magyarázatot kísérelt meg CZEGLÉDY KÁROLY, amely szerint a *Géza* név alapszava a jól ismert török *yabyu* méltóságnévre, illetve annak egyik változatára vezethető vissza. E magyarázat két lépésben jött létre. Először a török alapszó történetét próbálta tisztázni „Herakleios török szövetségesei” című cikkében (MNY. XLIX, 319—23), majd az ott nyert tanulságok felhasználásával magát a magyar nevet vette célba „Géza nevünk eredete” című cikkében (MNY. LII, 225—35).

Előre kell bocsájtanom, hogy CZEGLÉDY végső következtetésével egyetértek. Az eredményhez az út most is tények és feltevések kombinációján keresztül vezetett. Úgy érzem, ezúttal is érdemes e két kategóriát szétválasztani és a feltevések egyikéhez-másikához néhány megjegyzést fűzni. Annál is inkább, mert közöttük akad olyan is, amely a magam korábbi nézetének módosítását jelenti; nagy kár, hogy a rendelkezésre álló tér nem teszi lehetővé érvelésem részletes kifejtését. Az érdeklődő azonban kevés szóból is érteni fog.

A kínai források szerint a nyugati türkök „szokásai nagyjából azonosak az északi türkökéivel, nyelvük azonban egy kissé eltér” (K’iu T’ang-šu 194b la és Sin T’ang-šu 215b 3a; vö. CHAVANNES, Documents 21, 47). Mit jelent ez a kis eltérés? Jelenti-e pl. azt, hogy a keleti türk szókezdő *y*-nek a nyugatiban *ŋ* felel meg, mint azt régen magam is feltettem (MNY. XLII, 12, 16).

Íme két glossza, melyből kitűnik, hogy a nyugati türk is *y*-nyelv volt.

Ismeretes, hogy a nyugati türk birodalom központja a Talasz völgyében volt. Tokmak közelében fogadta a *yabyu-qayan* a bizánci követet. A fejedelmek nyári szállásukat a Felső-Julduz mellett tartották, a télit pedig az Iszik-köl mentén, de attól nyugatabbra, az Ezer Forrás vidékén is szívesen tartózkodtak.

Nos a Talasz völgyéből előkerült tíz rövid (és sérült) sírfelirat; nincsenek datálva, de ebből a korból származnak. E feliratokból az első ötöt kiadta NÉMETH GYULA (KCSA. II, 134—43) és S. E. MALOV (Pamjatniki 1959. 57—63). Első példánk e feliratokból származik. Az öt közül a másodikban fordul elő *yäti* (1. sor MALOVnál, NÉMETH átírásából e szó hiányzik). Ugyanezen emlék 2. és 4. sorában fordul elő még egy bennünket érdeklő szó, melyet MALOV *yazmaz-nak*, NÉMETH *yazimaz-nak* olvas. A többi öt nem tartalmaz bennünket érdeklő adatot; vö. I. A. BATMANOV, Talasskie pamjatniki drevnetjurkskoj pisjmennosti. Frunze, 1971.

A másik glosszát a híres kínai buddhista zarándok Hiüan-cang szolgáltatja, aki 630 táján, útban Indiába felkereste a nyugati türk fejedelmet, ottani látogatásáról szóló beszámolójában többek közt megemlíti az Ezer Forrásnak helyszínen hallott nevét, ami *Bing-yul* (P. PELLiot, Le nom turc des „Mille Sources” chez Hiuan-tsang: T’oung Pao XVII, 1930. 180—90; vö. még D. SINOR, Yul: Studia Orientalia XXVIII, 7, Helsinki, 1964. 1—8). A *yul* ’forrás’ ismeretes más török nyelvű emlékekből is, a maiak közül csak néhány dél-szibériaiiban; vö. CLAUSON, ED. 917—8.

Nem szabad megfélekezni arról, hogy a nyugati türk birodalom területén nem a török volt az egyetlen nyelv, melyet beszéltek. Mellette zavartalanul tovább éltek a korábbi nyelvek: a szogd, a horezmi, a baktriai, a saka és egy sor más közép-iráni nyelv meg dialektus, nem beszélve a két változatú indoeurópai tohárról. A türkök samanizmusa mellett tovább virultak a régi iráni vallási hiedelmek, egyre jobban tért hódított a buddhizmus. A türkökről szóló követjelentések ritkán származnak közvetlen türk forrásból, mint pl. Hiüan-cangé, a legtöbbször iráni szűrőn kerülnek tovább az értesítések, melyek főleg akkor éreztetik torzító hatásukat, ha türk nyelvű neveket, szavakat közvetítenek.

Erre a körülményre nyomatékosan utaltam a kitűnő Byzantinoturcicaról írt recenzióban (AOr. X, 301—7), pl. a *dóxia* kapcsán; ugyanakkor felhívtam a figyelmet a félreértéseknek arra a forrására, amely abból táplálkozik, hogy az átírt szót, nevet sokan „klasszikus”, „könyvi alakra” vezetik vissza, figyelmen kívül hagyva a valóságos, sokszor nyelvjárási kiejtést, amelyre a hallás útján lejegyzett átírás valójában támaszkodik.

Lényegében a *yabyu* szókezdőjéről folyik a vita. Ez az idegen eredetű méltóságnév a rovásírásos feliratokban kizárólag *yabyu* alakban fordul elő (T. TEKIN 394). Jelentősebb szerepet érthetően a nyugati türköknél játszott, uralmuk elején és végén ez volt a legfőbb címük, sikeres korszakaikban viselték csak a *yabyu qayan* címet. A nyugati türk fejedelmek e címét CHAVANNES *ši-hu* alakban népszerűsítette, mely az eredeti kínai *ye-hu* (kkin. *ïäp-yuo*), azaz *yabyu* alakját *jabyu*-ra módosította. Kár, hogy ezt az alkalmi kínai glosszát CHAVANNES általánosította, mert a nyugati türköknél is a *yabyu* volt a szokásos és a *jabyu* a kivételes. Beszédes bizonyíték erre, hogy Hiüan-cang éppen *Tun yabyu*-nál tett látogatást, akinek nevét különben a tibeti évkönyvek *Ton ya-bgo kha-gan* alakban őrizték meg (BACOT, Documents 17, 34, 38—9; ez utóbbi helyen PELLiot utal a kínai és a tibeti források közt jelentkező kronológiai ellentmondásra, ez azonban nem érinti a név azonosságát; hasonló pontatlanság mutatkozik a *yabyu* halálának éve körül is). Vö. LIU MAU-TSAI, Ost-Türken I, 359 a nyugati türk kagán címét *T’ung-ye-hu*-nak írja át; Hiüan-cang és *Tun yabyu* találkozásáról l. még CHAVANNES, Documents 193—7.

Ugyanilyen értelemben vall egy nyugati türk uralkodónak tulajdonított pénzérem a *ΙΑΠΓΥ*, azaz *iapgu* olvasat (H. GIRSHMAN, Les Chionites—Hephtalites. Caire, 1948. 50).

Volt a címnek a törökségben is *jabyu* változata, pl. a karlukoknál, a nélkül azonban, hogy a karluk *ĵ*-nyelv lett volna.

CZEGLÉDY rámutatott arra, hogy e méltóságnév előfordul — egyformán rendhagyó alakban — a kazárokkal és a nyugati türkökkel kapcsolatban. A kérdésnek nagy irodalma van, a lényeges adatokat megtaláljuk CZEGLÉDY két dolgozatában, elegendő, ha azokra utalok.

Azt azonban hangsúlyozni kívánom, hogy a bizánci (*Σιλ*)*ζιβωνλος*, az arab (< középperzsa) (*Sin*)*ĵibu*, továbbá (*Σπαρ*)*ζεγγων* nem vezethető vissza közvetlenül a török *yabyu*-ra, hanem annak iráni változataira, amelyek nyugatra, elsősorban Bizáncba, iráni nyelvű követek jelentései útján kerültek. Ezeket a neveket a török nyelvtörténet teljes mellőzésével iráni előzményekből kell megfejteni, e téren MARQUARTTól CZEGLÉDYig sok minden történt, de — úgy látom — a kérdés nincs teljesen lezárva. Vö. még CLAUSON, ED. 873 és DOERFER, TMEN. IV, 124—36.

CZEGLÉDY megállapította, hogy ennek az iráni alaknak egyik változata található meg Herakleios 626—628-i perzsa hadjáratában részt vevő kazár kagán első vagy második helyettesének a nevéként. Ez a név — pontosabban a hadvezér által viselt méltóságnév — az örményeknél *Jebu*, a grúzoknál *Ĵibyo*, bizánci átírásban *Ζιεβήλ* alakban van feljegyezve. Valóban feltehető, hogy ez az iráni köntösben jelentkező méltóságnév a kazárban *ĵewü*, *ĵewi* alakban honosodott meg. Ebből a kazár alakból valóban megmagyarázható a magyar *Gyeü*, *Gyeücsa*, *Gyevicsa*.

De még mindig van kérdés, amelyre adós maradok a válasszal. Géza fejedelemnek ez a neve volt, vagy a címe? A nyugati türk *yabyu qayan*, a kazár *Jebu qagan* aránylag magas címnek számított. Hogyan kerülhetett (újra?) forgalomba egy kazár cím (vagy név) *Géza* fejedelem idejében (972—997)?

Gyarmat. NÉMETH GYULA e törzsnevünket egy tör. *yor-* 'elfáraszt, elfárad' („bolgár-törökös” változata *ĵor-*) ige *-matī* képzős származékának magyarázta és 'fáradhatatlan'-nak értelmezte.

„Gyarmat és Jenő” című cikkemben (NytudÉrt. 40. sz. 230—9) a javasolt etimológiával szemben fenntartásomnak adtam kifejezést. A törökségen belül e szó csak az oguz nyelvekből mutatható ki, jelentése nem 'fárad', hanem 'fáraszt'. A *-matī(n)*, *-mätī(n)* gerundiális formáns. A feltett szónak tehát 'el nem fárasztván' jelentése tehető fel. Megemlítettem, hogy a törzsnév első magánhangzója *o* helyett *a* is lehet. A régi helyett új etimológiát nem javasoltam, s ezt most sem tenném. Törzsnévről lévén szó a török eredet továbbra is lehetséges. Érvelésem elfogadta NÉMETH GYULA (Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren: ALingu. XVI, 13—4), de a törzsnévet továbbra is „bolgár-török” eredetűnek gondolja.

Ismeretes, hogy a *Gyarmat* törzs egy része leszakadt és ott maradt Keleten, nevüket a baskír *Jurmatī* törzs őrzi. A baskír alak előzménye *yormatī*, illetve *ĵormatī* lehetett. Ha az első szótagban eredetileg *a* magánhangzó állott, mint ahogyan BÁRCZI is feltette (Htört.² 104), akkor ez azt jelentené, hogy az *a > o* változás a baskírban magyar nyelvi sajátság, mely a törzs nyelvében még a szétválás előtt végbement.

A törökségben a *yar-* 'hasít; elválaszt' jól ismert ige a régi és a mai

nyelvekben egyaránt (csuv. *šur-*). A magyar törzsnévnek ehhez az igéhez való kapcsolása egyelőre nem világos. Magyarázat igénye nélkül azonban megemlítem, hogy van a szónak egy *yartım* származéka Kāšyarínál: *bir yartım bođun* 'a section of a people which has separated itself from the (rest of the) community'; vö. CLAUSON, ED. 959.

3. Saroltu és Karoldu. Az etimológia MELICH JÁNOSTól származik (A honfoglaláskori Magyarország 45—50), azt általános helyeslés fogadta; magáévá tette NÉMETH GYULA, legutóbb pedig GYÖRFFY GYÖRGY (István király 60—1).

Az erdélyi Gyula két lánya közül *Saroltu* Géza fejedelem felesége, István király anyja. Gyula környezetében a török nem számított idegen nyelvnek. MELICH módszeresen építette fel etimológiáját.

A testvérpár neve összecseng, mert a két név összetett szó, melynek második tagja azonos. Az első színnév. *Karoldu* esetében a tör. *qara* 'fekete' magyarázat szinte magától kínálkozik; példákkal igazolja, hogy magánhangzóval kezdődő összetételekben az egyik magánhangzó elenyészik. Anonymus helyesírása biztosítja, hogy *Saroldu* nevét *s*-sel és nem *sz*-szel kell olvasni. ebből következően a *šar* csak csuvasos nyelvből magyarázható, ahol 'fehér' a jelentése. A név második tagja, *oldu* magyar fejlemény, mely korábbi *aldu*, *aldı*-ra megy vissza. Ezt a szót meglege bizonyos török nyelvekben *alda*, *aldı* alakban, 'vad' és 'coboly' jelentésben; ugyanott *ay-aldı* 'hölgyeményét', hermelin' is kimutatható. Török párhuzamot nem ismervén a magyar *Nyuszt*, *Nyest*, *Hölgyeményét* női nevekre hivatkozott. A *Karoldu* eszerint 'fekete hölgyeményét'-et, a *Saroldu* pedig 'fehér hölgyeményét'-et jelentene.

Török párhuzamként fentebb már utaltam Kāšyarı *Az (As)* 'hermelin' női nevére. A 'vad' és 'hermelin' jelentésváltozás is érthető. N. A. BASKAKOV szerint (Vestiges de tabou et de totémisme dans les langues altaïques. Moscou, 1968.) az altaji törököknél ugyanis kimutatható, hogy a totemállatok és -madarak, valamint az elejteni való vadak valóságos nevei tabu alatt állnak, s helyettük eufemisztikus megnevezést használnak. E példák közül idézzük: az altaji török *kiš* 'coboly' eufemisztikus neve *albıya* 'gihier, proie'. Ez utóbbi szót különben megtaláljuk a teleut, sór, lebed, kojbal nyelvben *albaya* alakban, jelentése a lebedben 'Beute, Jagdbeute' a többiben pedig 'Zobel' (RADL. I, 432). CASTRÉN (Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre 77) jelzi e szót a kojbalból, és utal a paleoszibériai kott *alpuga*, *alpaka* 'fliegendes Eichhorn' szóra. CASTRÉN kott nyelvtanában (197) a kott *alpuga*, *alpuka*, *alpaga* 'fliegendes Eichhörnchen' mellett további utalást találunk a kamasz *alboga* 'Zobel' szóra. Mindezek török eredetűek; vö. JOKI, MSFOu. CIII, 60.

A 'hölgyeményét' (olykor 'menyét') jelentésben a törökségben lényegesen nagyobb területen ismeretes egy másik szó: *as*. Legrégibb előfordulása a karahánidák nyelvében található. Kāšy. *ās* vagy *āz* 'Hermelin, dient auch als Mädchenname' (BROCK. 13), QB. *as* 'hölgyeményét' (DTS. 59); horezmi *as* (*qara kiš tūg sač u aq as tūg andām* 'haja olyan mint a fekete cobolyé, teste mint a fehér hölgyeményété': ZAJ., Qutb. 12); TZ. *as* (BATTAL 142); Bul. *as* 'belette' (ZAJ. 8); csag. *as* 'hermine' (PDC. 19); kései ujg. *as* 'hölgyeményét' (Ford. Ir.; LIGETI: AOr. XIX, 131; és Tolm. Ir. 28a, kiadatlan); alt., tel., leb., soj., kojb. kacsá, küer. *as* 'Hermelin' (RADL. I, 535); csuv. *jus* 'hölgyeményét, menyét' (ČRS. 584). Vö. még: DOERFER, TMEN. II, 57—8; CLAUSON, ED 240; SEVORTJAN, ÉSTJa. I, 191—2.

Hasonlóképpen igen elterjedtnek mondható egy másik prémes vadnak a neve a törökségben: türk *kis* [olv. *kiš*] 'coboly' (BQ. dél 12) karahánida *kiš* (Kāšy. 'Zobel', BROCK. 109; QB. 'coboly', DTS. 310); horezmi *kiš* (FAZYLOV I, 610—1); IM. *kiš* (BATTAL 41); csag. *kiš* 'martre-zibeline' (PDC. 486); kun *kiš* (GRÖNB. 148); TZ. *kiš* (ATALAY 200.); AH. *kiš* (CAFER. 50); Qutb. *kiš* (ZAJ. 99); alt., tel. tob. *kiš* 'der Zobel' (RADL. II, 1391); kzk., szag., kojb. *kis* 'der Zobel' (RADL. II, 1385); alt. *kiš* (RAS. 709); tuv. *kiš* (RTS. 549); tat. *keš* 'coboly' (TRS. 249); bask. *keš* (BRS. 255); kirg. *kiš* (KRS. 946); csuv. *kāš* 'coboly' (ČRS. 155); jak. *kīs* 'Mustela zibellina', *χara kīs* 'fekete coboly' (PEK. I, 1109). Vö. még A. JOKI: MSFOu. CIII, 290—1; DOERFER, TMEN. III, 544—5; CLAUSON, ED. 752 (tagadja uráli vagy indoeurópai eredetét a szónak). A szó eredetét valóban vitatják. RAMSTEDT, majd az ő nyomán K. DONNER feltette, hogy a török szó ősi alakja *kiši-nek hangzott (ez az alak a csuvasban nincs meg), belőle származik a szam. *šili*, *ki* stb. Ezzel szemben RÄSÄNEN (MSFOu. XCVIII, 129) a török szót összamojéd kölcsönzésnek tartja, a szamojéd szót pedig egy obi-ugor, lapp és magyar szócsaládhoz kapcsolja. TOIVONEN, JOKI és ITKONEN az egyeztetésből kihagyja a magyar megfelelőt (*hölgy*). A MSzFgrE. II, 305—6 ezzel szemben a m. *hölgy*-et az obi-ugor és lapp adatokkal egyezteti, és figyelmen kívül hagyja a szamojéd-török kombinációt.

MELICH etimológiája mellett szól, hogy a prémes állatok neve többször színnévvel kapcsolódik egybe. Már az orhoni feliratokban *qara kiš* 'fekete coboly' és *kök täying* 'kék mókus' olvasható. A *qara kiš*-t egyes szibériai nyelvekből jelzi RADLOFF (II, 285), szintén 'der schwarze Zobel' jelentésben. Ide tartozik még: alt. *aq as* 'hölgyemenyét' (RADL. I, 535); alt., tel. *ās* (< *ay-as*) 'das Hermelin' (uo.). Végül megvan ugyanez a szó a *sari* 'sárga' mn.-vel kombinálva: tel. *sari as* 'das Feuermarder' (RADL. I, 535); alt. *saras* 'szibériai nyérc; Mustela sibirica' (RAS. 250).

MELICH kifogástalannak tűnő etimológiájának azonban van egy gyenge pontja. A szó a török szókészlet peremén él csak: tuba, kojbal, karagasz *alda* 'das Wild', kojb. 'der Zobel' (RADL. I, 412); teleut, sór *aldī* 'Wild', *ay-aldī* 'Hermelin' (RADL. I, 418); szag. *aq-aldī* 'Hermelin' (RADL. I, 90); tuv. *aldī* 'coboly' (RTS. 549), hakasz *aldī* 'coboly' (ChRS. 54); motor (szamojéd) *alde* 'Zobel', szojojt *aldy* 'das Hermelin', ua. (KLAPROTH, Asia polyglotta 159).

Hogy került ez a ritka szibériai szó az erdélyi Gyula udvarába a *Qaraldī* 'fekete hölgyemenyét' és *Šaraldī* 'fehér hölgyemenyét' női nevek második tagjaként?

Ismeretes, hogy Dél-Szibériából egy fontos kereskedelmi út vezetett Kelet-Európába; ezt az utat — egyik legfontosabb kereskedelmi cikkéről — annak idején a prém útjának neveztem. Ezen az úton áramlottak a pompakedvelő lovasnomádokhoz a nemes prémek: adóba, zsákmányként. A prém a kereskedelemben pénzt helyettesítő fizetési eszközzé vált.

Aligha véletlen, hogy nyelvünkben feltűnően sok a megőrzött ősi prém-állat-név: *evet*, *hölgy* (*menyét*), *menyét*, *nyest*, *nyuszt*, *pegyvet*: e nevekre szükség volt akkor is, amikor e prémeket nem vadászat, de kereskedelem útján vagy másképpen kellett megszerezni. Alig lehetett ez másként a bolgár-török, kazár, kabar, besenyő, oguz nyelvet beszélő törököknél sem, közülük egyesek ismerhették az *aldī* 'hölgyemenyét' nevet is, nemcsak mint prémet, hanem mint élő prémes állatot is.

Meg kell ugyanis jegyeznünk, hogy a prémesállat nevéből származó női nevek nem a prémnek, hanem magának az állatnak a nevéből keletkeztek. E cél-

ra nem minden prémes állat felelt meg, csak néhány, azoknak is a nőténye, amelyik szépségével, kecsességével alkalmas volt kedveskedő, becéző női név céljára. Eleven példát szolgáltat e tekintetben a fentebb idézett horezmi nyelvű hasonlat.

4. Bő és Ölbő. Ezekben és sok más hasonló névben a szóvégi (ó), ő-t tartották hosszú ideig „bolgár-török” átvétel nyelvi kritériumának. Több ízben hangsúlyoztam (MNYTK. I, 184—5), hogy ez esetben magyar régiségjeggyel van dolgunk, mely csak azt bizonyítja, hogy a kérdéses szavak az ismert időhatáron belül kerültek nyelvünkbe.

Úgy látszik azonban, hogy ezúttal nem is erről van szó, hanem arról, hogy a két személynévből lett helynév végső soron két „bolgár-török” méltoságnévre megy vissza.

Bő. NÉMETH GYULA a *Bő* „bolgár-törökségét” illetően PAIS DEZSŐ etimológiájára támaszkodik (MNY. XXIII, 502—8). Ez utóbbi szerint a *bő* melléknév (a *Bő* tulajdonnévvel együtt) a török *bäg* szóra vezethető vissza. Az EtSz. I, 513 a *bő* mn.-et kételkedve obi-ugor megfelelőikkel köti össze; a SzófSz. 26 „bizonytalan és vitatott eredetűnek” tartja e szót; a TESz. I, 356—7 lényegében elfogadja PAIS etimológiáját, illetve véleménye szerint „valószínűleg ótörök eredetű” a *bő*.

GYÖRFFY (István király 468, 571) még tovább megy, és nemzetségfőnek értelmezi *bő* szavunkat, melyet a szláv *zsupán* megfelelőjének tart.

A GYÖRFFYTől magától értetődően ’nemzetségfő’ értelemben használt *bő* az a hiányzó láncszem, mely a PAIS-féle etimológia ez ideig sajnálatosan nélkülözött bizonyítékát szolgáltatná. Ez az értelmezés azonban önkényes, nincs adat, amely erre jogosítana. Lehet, hogy a török *bäg* méltoságnév átkeült ebben a korban a magyarba, ha igen, onnan nyomtalanul eltűnt.

A török *bäg* szóról gazdag irodalom áll rendelkezésre; vö. CLAUSEN, ED. 322—3 és DOERFER, TMEN. II, 377—406 (itt további bibliográfia). Mindkét szerző megegyezik abban, hogy a tör. *bäg* eredetileg törzsfőt vagy nemzetségfőt jelentett; a cím tartalma persze a történelem folyamán jócskán módosult. Megvolt a bolgár-törököknél, a kazároknál is.

A PAIS által tárgyalt személynevek és helynevek részletes vizsgálatot igényelnek; lehet, hogy egy részük valóban a török méltoságnévből ered, amíg azonban a *bő* melléknév eredete nincs tisztázva, ez a munka nem végezhető el eredményesen. A *bő* mn.-ről ma sem mondhatunk mást, mint BÁRCZI: a javasolt jelentésfejlődés elképzelhető, de nem igazolható.

Ölbő. Ez is PAIS DEZSŐ etimológiája (Ölbő: KCsA. II, 324—6). A XIII—XIV. századi oklevelekből *Ilbej*, *Elbeu*, *Elbew* stb. alakban jelentkező helyneveket Ölbő-nek olvasva egy török *Ilbäg* személynévből magyarázza, mely eredetileg méltoságnév lett volna.

A törökből valóban kimutathatunk egy *il bāgi* ’a nép, törzs ura’ méltoságnevet. A Qutadγu bilighből való: *qayū yabyū yuyruš bolur il bāgi* ’az egyik *yabyū*, *yuyruš*, *il-bāgi* lesz’ (DTS. 168; CLAUSEN, ED. 906). Az *il-bāgi* cím (névben is) tovább él a mongol korban (pl. Rašid ad-Din, orosz ford. I, 286 III, 320). Az *il-bäg* alak, birtokos személyrag nélkül, rendhagyó; méltoságnévként, ebben az értelemben nem mutatható ki. Az ellenőrzés nélkül megbízhatatlan BLOCHET (Introduction 78—9) nyomán idézett *Ilbeg Kaan* ’állító-

lagos kínai császár' valójában nem más, mint a jól ismert mongol *Elbek* (*Élbeg*) kán, aki a XIV. század végén szerepel (GROUSSET, *The Empire of the Steppes* 503). Megjegyzendő, ez a név mongol, s nem más, mint az irod. mong. *elbeg* 'abundance; abundant, plentiful, rich' (LESS. 306); mongol jövevényszerűen megvan a kunban is: *elbek*, *elpek* 'reichlich' (GRÖNB. 86).

Ezzel szemben az *ilyan*, *ilqan* hiteles, de jelentése nem 'Stammes-Chan, Landes-Chan, Regional-Chan', hanem 'Friedenfürst, untergebener Fürst, gehorsamer Fürst' (vö. DOERFER, TMEN. II, 209). E magyarázat helyes, ugyanis az *il bāgi* birtokos jelzős szerkezet (ha tetszik, összetétel), az *ilyan* pedig minőségi jelzős összetétel. Az *il* 'nép, ország, tartomány' a mongol korban új jelentést vesz fel: 'önként, harc nélkül behódolt (nép, ország); békés' szemben a *bulya*-val vagy *yayī*-val, amely a. m. 'fegyverrel ellenálló, ellenséges, lázadó (nép, ország)'. Az *il bulya irgen* 'meghódolt és lázadó népek' előfordul már Güyük 1246-os perzsa nyelvű levelének mongol pecsétjén; vö. LIGETI, *Monumenta* II, 20.

Igen érdekes, hogy PAIS ugyanakkor kimutatott egy 1328-ból kelt oklevélből egy *Ilbeg* (*Jlbegh*) nevű személyt egy olyan vidékről, „ahol gyakran találkozunk török származású népelemekkel, törökből való személy- és helynevekkel”.

Ölbő és *Ilbeg* ugyanazon névnek két — korábbi és későbbi — magyar változata. Török eredetük nagyon valószínű, még akkor is, ha jelenleg ezt megnyugtató módon nem tudjuk igazolni.

5. Tulajdonneveink közt akadnak olyanok, amelyek a nélkül, hogy csúvasos sajtóságot tartalmaznának, eltérnek ún. „bolgár-török” jövevényszavainkban megfigyelhető egyéb török nyelvi jegyeiktől. Ugyanakkor feltűnő, hogy több esetben ugyanaz a török szó két különböző alakban került nyelvünkbe. Az *Ölbő* és *Elbeg* átvételében időrendi különbség van; lehet, hogy két különböző török nyelvből érkeztek hozzánk, ennek azonban semmi külső jele nem állapítható meg. Vannak esetek, ahol a török nyelvjárási különbség a magyarba kerültük után is kitapintható. Ilyen a *Tarján* és a *Tárkány*.

Tarján. Az ötödik magyar törzs neve, szintén helyneveink őrizték meg, *Tarján* és *Terény* alakban; e helynévnek a régiségben van *Terján* és *Torján* alakja is. Forrásuk egy török *tarxan* méltóságnév; vö. NÉMETH GYULA, *Honf. Kial.* 255—9.

Az imént említett alaki kettősség nemcsak a magyarban, de a török forrásokban is jelentkezik.

E cím körül élénk vita bontakozott ki, szerteágazó szárait itt nem követhetjük, helyette utalunk a régi török szókészletet részletesen vizsgáló művekre: DOERFER, TMEN. II, 460—74 és CLAUSON, ED. 539—40, ahol a leglényegesebb további irodalom megtalálható.

A *tarqan* és a többes számú *tarqat* a török méltóságneveknek abba a rétegébe tartozik, amely a zsuán-zsuánoktól származik (PELLIOT szerint ezek mongol nyelvű avarok voltak, innen a mongol többesjel a *tarqat*-ban, a *tigit*-ben és az *ışbaras*-ban).

E méltóságnév előfordul a rovásírástól török, ujjur feliratokban *tarqan* alakban. Vita és találgatás folyik a körül, hogy ebben a korban e cím mögött milyen rangot, funkciót kell keresni. T. TEKIN szerint 'a high title'. Ezen a véleményen van CLAUSON is, azzal a megszorítással, hogy kisebb mint a *tegin*

és a *šad*. DOERFER szerint előbb 'Ehrentitel (Privilegierter)', később 'Steuerfreier'; ez utóbbi meghatározásokon erősen érződik a mongol kori különleges funkció hatása. A türk feliratokban nevekkkel és címekkel kombinálva jelentkezik (tagolásuk sokszor önkényes): *Īnanču apa yaryan tarqan*, *Oyul tarqan* (Kül tegin); *Apa tarqan*, *Taman tarqan* (Bilgä qayan); *Bilgä išbara tamyan tarqan* (Ongin), *Bilgä Toñuquq boyla baya tarqan*, *Apa tarqan* (Toñuquq); vö. T. TEKIN 375—6. A jensiszeji feliratokból valók: *Čabiš tun tarqan*, *Tarqan sangun*; vö. MALOV 59, 62; A suji feliratból: *Qutluq baya tarqan ügä* (RAMSTEDT 5). A feliratos anyagból idézzük még pusztá címek között: *tarqat buyruq bäglär* (T. TEKIN 376).

A cím később más (pl. arab) írásos feljegyzésekben *tarxan* alakban jelentkezik. Ennek, valamint képzelt etimológiájának alapján egyesek a rovásírást emlékek *tarqan* olvasatát *tarxan*-ra módosítják; ugyanígy járnak el különben *a'qayan* és *qatun* esetében is. A χ -val kezdődő alakok valóságos, helyes olvasatok az olyan írásokban, ahol a *q* és χ visszaadására külön jegy van, de ezeket az olvasatokat a türk rovásírást emlékek korába visszavetíteni önkényes és anakronisztikus eljárás. Nemcsak a rovásírásban hiányzott a χ jel, de az általa rögzített nyelv sem ismerte ezt a hangot. A rovásírás *tarqan* olvasatát biztosítja különben a kínai *ta-kan* átírás is (CHAVANNES, Documents 164, jegyz.; LIU MAU-TSAI, Ost-Türken I, 179); a kínai írásnak ugyanis módja lett volna a *tarxan* alakot is pontosan visszaadni.

A *tarxan* változat mindenesetre hiteles, s aligha tévedünk, ha a benne jelentkező χ -t (ugyanúgy, mint a *xan* és *xatun* szavakban) iráni közvetítésre vesszük vissza. E magyarázat mellett szól a szogd *try'n*, közép-perzsa *trx'n*. Iráni közvetítésről vall Menandrosz szövegében a Bizáncba érkező türk követnek, *Tayma tarxan*-nak a neve is (MORAVCSIK, ByzTurc.² II, 299—300, bőséges irodalmi utalásokkal). Hasonló forrásból való Kāšyari *tarxan* 'Befehls-haber' adata is, mely Aryuban és a pogányoknál személynévként is használatos (BROCK. 198). Érdekes, hogy ugyanezen forrás szerint a χ az oguzoknál és a kipszakoknál fordul elő a *q* helyett (BROCK. 239); e megjegyzés nehezen egyeztethető össze egyéb forrásokból származó ismereteinkkel (a kérdés részletes tárgyalása most messzire vezetne).

Figyelmet érdemel, hogy a *tarxan* méltóságnév megvan a kazároknál is, mégpedig a Vita Stephani szláv feldolgozásán kívül (*марханъ*) mohamedán, örmény és grúz forrásokban, szintén *tarxan* alakban (MORAVCSIK, i. h.; NÉMETH, HonfKial. 257).

A későbbi török alakok jelentése a mongol korban alakul ki, melyet pontosan tükröz a csag. *tarxan* 'on appelle ainsi celui qui est exempt de toute espèce de charges, qui ne doit aucun dîme pour le butin dont il s'empare, qui entre chez le roi quand il le veut, qui n'est soumis à aucune enquête quand il commet une faute, Nom d'un tribu djaghatai' (PdC. 213). A mongol *darqan*-ról l. LIGETI, MTT. ford. 164, 187. jegyz. (A büntetlenség joga kilenc esetre korlátozódik.) Erre az időre nyúlnak vissza az olyan adatok, mint a tatár *tarxan* 'kiváltságos ember (tört.)' (TRS. 520); csuv. *tarxan* 'tarhán (tört.)' (ČRS. 444).

A *Tarján* több tanulsággal szolgál. A törzset eredetileg magyarul is *Tarchán* (*Tarxan*)-nak nevezték. A névben észlelhető $rx > rj$ változás a magyarban korán ment végbe, hiszen Konstantinos már *Tarján*-t hallott Bulcsutól és Termacsutól. BÁRCZI, Hangt.² 134—5 szerint a *tarxan*-ból a magyarban előbb **taryan* lett, nyilván azért, hogy a *bojtorján* < *baltiryan* párhuzam

segítségével könnyebb legyen a magyarázat. Azt hiszem, egyszerűbb az ősmagyar **taryan* igénybevétele nélkül a BÁRCZITól is jelzett, „ritkább” *rh > rj* fejlődést elfogadnunk, amelyet különben NÉMETH is javasolt. Mikor zajlott le ez a változás? Milyen régi a magyar *Tarchán* törzs neve? Melyik török nyelvből származik ez a magyar törzsnév?

Láttuk, ezt a méltóságnevet csagatáj törzsként említi az egyik csagatáj szótár. A mongolban a *Darqad* (a *darqan* többese) szintén nemzetségnév, illetve törzsnév: irod. mong. *darqad* 'the Darkhat tribe in Mongolia; the Mongols charged with the cult of Chinggis Kan in Ordos, who are free from imposts, corvees and requisition' (LESS. 236).

Tárkány. Helyneveink őrizték meg ezt a méltóságnevet. Személynévi használata ritka (JAKUBOVICH közölt NÉMETHtel egy XIV. századi adatot), ezért GOMBOCZ habozott is török eredetű neveink közé sorolni. Török eredete azonban nem lehet kétséges, de az sem, hogy egy tőről fakadt *Tarján* törzsnévünkkel. Csupán az a kérdés, mikor került nyelvünkbe ez a név? Úgy látszik, a mai hazában, törökül értő „fekete magyarok” nyelvéből.

A *tarqan* türk kori előfordulásai itt nem segítenek, viszont megkülönböztetett figyelmet érdemel, hogy méltóságnévként kimutatható a dunai protobulgárból, ahol ezt találjuk; ó *ζερα ταρκανος*; ó *ζουραν ταρκανος*; *ολγρον ταρκανου* (gen.); [*ταρ*] *κανος*; vö. V. BEŠEVLEV, Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963. 44—6, 341, 218 (ez utóbbi helyen a méltóságnév magyarázata található). A cím Konstantinosnál is előfordul, szintén *ταρκανος* alakban (MORAVCSIK, ByzTurc.² II, 299).

A magyar és a protobulgár alak egyezése aligha véletlen, összefüggésük magyarázata későbbi gondunk.

Viszont néhány eddig vitatott kérdésre már most világos választ adhatunk. A *tarqan*, pontosabban *tarxan* szó 'kiváltságos (nemes) ember' jelentése mongol-kori, nyugatra nem kerülhetett a tatárjárásnál korábban.

A *tarqan* semmilyen török nyelvben nem jelent 'kovács'-ot; a „szakrális kovács” intézmény keresése a honfoglalás és a vezérek korában — délibábkergetés.

A *darqan* jelentése a mongolban 'kézműves, mesterember': irod. mong. *darqan* 'artisan, craftsman', *modun-u darqan* 'carpenter', *mönggün-ü darqan* 'silversmith' (LESS. 236), *temür-ün darqan* 'smith, artisan' (LESS. 800). A kovácsot ezen kívül még *temürči*-nek is mondják (*temürdzsi*-nek nem!). Ezzel szemben Dzsingisz kán fiatalkori neve, *Temüjin* szintén 'kovács'-ot jelent, nem ugyan mongol, de tatár nyelven (ez akkor egy különleges mongol nyelvjárás volt). Nem azért, mert a kovácsmesterséget gyakorolta, hanem azért, mert születésekor apja egy ilyen nevű tatár foglyot vitt haza, s mongol szokás szerint róla nevezték el az újszülöttet. Különben a *temüjin* pontosan és szabályosan azt jelentette, mint a mongol *temürči*, azaz kovácsot; vö. LIGETI, MTT., ford. 16, 145.

A *Tarján* és *Tárkány* összefüggéséről l. korábbi megjegyzéseimet is: NytudÉrt. 40. sz. 204—5.

(Folytatjuk.)

LIGETI LAJOS

Az „Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache” tervezete és mutatóványa

1. „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-val kapcsolatos hazai és külföldi kritikai vélemények, ismertetések többrendbelileg vetették föl azt a kíváncsalmat, hogy e művet vagy inkább annak rövidített, átdolgozott változatát idegen nyelven is meg kellene jelentetni. Ez az igény teljesen egybevág nyelvtudományunk művelőinek azon igyekezetével, hogy a magyar nyelvre vonatkozó kutatások — amennyire ez lehetséges — nemzetközileg is ismertté váljanak. Mindezt a TESz. első kötetének már több mint egy évtizedes megjelenése, a magyar etimológiai kutatások egész sor újabb eredményének azóta való közzététele s nem utolsósorban a TESz. nagyszámú kritikai ismertetésében konkrétan fölvetett szótörténeti és etimológiai javallatok belső, szakmai megfontolásokból is alátámasztják. A kérdés iránti kiadói érdeklődés is a vele való további törődést ajánlja.

E tényezők számbavétele alapján jutottunk arra az elhatározásra, hogy a TESz. alapján, annak bizonyos mértékű átalakításával és továbbfejlesztésével, ugyanakkor jelentékeny mértékű terjedelmi korlátozással, rövidítéssel a magyar szókincs történeti-etimológiai szintézisének elkészítjük német nyelvű változatát. A terjedelmet illetően egy 100–120 íven, egy kötetben közzéteendő mű megtervezése, illetőleg elkészítése látszott reálisnak. A világnyelvek közül a németre egyrészt az etimológiai kutatások hagyományai és az ilyen jellegű nyelvtudományi érdeklődés számbavétele miatt, másrészt munkaszervezési és munkavégzési körülményekre, lehetőségekre is figyelve esett a választás.

A műnek a nyelvtudományi tervezésbe való beiktatása után részleteiben is kialakítottuk az egybeállításra vonatkozó irányelveket. Az előkészítés során először a kijelölt szerzők — e közlemény aláírói — formálták meg a tevékenységükben követendő, illetőleg követhető eljárásmodokat, s elgondolásaik dokumentálására egybeállítottak egy — különféle típusú szócikkek-ből álló — mutatóvány-részletet. Ez után a TESz. szűkebb munkaközössége, tehát a szerzői gárda vitatta meg behatóan az előterjesztett szempontokat és dokumentumokat. Végül a TESz. tanácsadóinak, lektorainak, külső munkatársaiknak, valamint a szótörténeti-etimológiai kutatásokban érdekelt és járatos más szakembereknek a bevonásával tágabb körben is megbeszéltük a munka elkészítésének elvi és gyakorlati problémáit.

Apróbb részletekbe itt nem bocsátkozva az alábbiakban közzétesszük a mű megírásában követendő főbb elveket, valamint az elgondolás egészének megvilágítását gyakorlatban is szemléltető, azonkívül a részletekben való eligazítást is segítő szócikk-mutatóványt.

2. Az „Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache” önálló szótörténeti-etimológiai szintézis, azaz önmagában, a TESz. vagy más ilyenmű művek használata nélkül is teljes információt nyújt egy-egy szó, illetőleg szócsalád legfontosabb történeti adatairól, etimológiájáról és legszükségesebb szakirodalmáról. A TESz.-hez való viszonya nem elsősorban a nagyobb és kisebb terjedelem vagy a magyar és nem magyar nyelvűség különbségein alapzik, vagyis nem egyszerű kivonatos rövidítés és fordítás. Szelektálást kap benne a címszóanyag; bedolgozásra kerül az azóta publikált, eléggé nagy meny-

nyiségű szótörténeti és etimológiai szakirodalom; nemcsak egyszerűsödik, de bizonyos mértékben át is alakul a szócikkek adatközlő, dokumentációs része; újból való megfontolást képez minden egyes etimológia, függetlenül attól, hogy írtak-e róla a TESz. egyes kötetének megjelenése óta vagy sem; erős válogatása és egyszerűsítése ellenére is kiegészül a szakirodalmi bibliográfia; újra való egybevetésre kerül az utalási rendszer; kiküszöbölődnek a TESz.-nek azok az ellentmondásai, amelyek nem kis részben a három kötet nem egyszerre való megjelenéséből adódtak, s gondos javítást kapnak a kimondott szakmai vagy szedési hibák is; a szócikkek szövegeit technikailag is racionálisabban szerkesztjük. Bár a mű egésze természetesen a TESz. anyagára épül, a változtatások mérete és jellege mutatja, hogy az új munka az előbbinek számottevő továbbfejlesztése, tehát külföldi szerepén kívül belföldi használatban sem lesz nélkülözhető.

3. A TESz.-hez képest megvalósítandó legfontosabb tartalmi és formai változtatások tételesen a következők:

A) A címszóanyag bővítésére csak a legkivételesebb esetekben, a TESz.-ből való feltűnő hiányzás miatt vagy a magyar szókincs legújabb fejlődése következtében előkerült elemekkel kapcsolatban kerülhet sor. A címszavak megrostálását ugyan el kell végezni, de a mű terjedelmkorlátozásának mégsem elsősorban a címszavak tekintélyes részlegének kell áldozatul esnie, hanem azt más úton kell elérni. Köznyelvi szavak eleve nem kerülhetnek kihasználásra; a nemzetközi szavak, szakszavak, régi nyelvi szavak és tájszavak szelektálásában viszont arányosan, egyenlő mértékkel mérve kell eljárni, egyik csoport sem kerülhet az új műben a TESz. arányaihoz képest lényegesen előnyösebb vagy hátrányosabb helyzetbe. Az első szövegemlékek és a legkorábbi szójegyzékek nyelvtörténetileg fontos hapaxait meg kell hagyni.

B) Az alakváltozatok számát jelentékenyen csökkenteni kell, de ebben a tekintetben sem lehet és nem is szabad elvi különbséget tenni például a régi nyelvi és nyelvjárási változatok között. Mérlegelni kell az egyes alakváltozatok etimológiai és fonológiai értékét, és elsősorban az etimológiailag fontos változatokat kell közölni.

A szótörténeti részhez kapcsolódó általános — főként formai — kérdésekben a következő elvek irányadók. Az idézett adat előtt megadjuk az évszámot, illetőleg „D” jelzést adunk az újabb nyelvjárási formák előtt. Az adatot — szöveggörnyezet nélkül — betűhíven közöljük, de forrásjelzést általában nem adunk. Kivételt képeznek azok a legtöbbször első előfordulást jelző szótörténeti adatok, amelyeket a TESz. megjelenése után tettek közzé, illetőleg amelyek azóta kerültek a kutatás látókörébe. Az átirrt források esetében az átirás évszáma elmarad, de az eredetinek az évszáma előtt külön jel (Δ) utal arra, hogy az adat átirrt oklevélből, illetőleg későbbi kiadásból való. Rövidítéssel hívjuk fel a figyelmet arra, ha a forrás évszáma nem pontosan határozható meg. Az ilyen jellegű rövidítések után elhagyjuk a pontot s az évszám után is a kettőspontot.

C) A jelentések megadásában az esetek túlnyomó többségében el kell hagyni azokat a jelentéseket, amelyek nem a címszóra, hanem a címszóval alkotott igekötős kapcsolatra, összetételre, szókapcsolatra vonatkoznak. A jelentések virgulával való összekapcsolását is gyakrabban kell alkalmazni, mint a TESz.-ben. A köznyelvi jelentést, illetőleg jelentéseket $\#$ jellel emeljük ki. Ha csak egy jelentést tartunk nyilván, évszámot nem adunk, illetőleg

csak akkor adunk, ha ezt az egy jelentést a ?-lel idézett abszolút első adatból nem lehet elvonni.

D) Származékokat csak a köznyelvi, valamint a jelentősebb nyelvjárási és régi nyelvi szavak szócikkeiben közlünk. Az ilyen címszavaknak mindazokat a származékait bemutatjuk, amelyek az Értelmező Szótárban önálló szócikkek címszavai. Formailag a „~ + képző, évszám, 'jelentés'” megoldás elég. Ha a származék több jelentésű, megadjuk az első adat jelentését és a mai nyelvben legáltalánosabbat.

E) Az alcímszavakat tartalmazó szócikkekben — a TESz. gyakorlatától eltérően — meg kell tartani az időrendet, s csak az egyidejű adatok esetében kell előbbre venni a köznyelvben is élő szót.

Lényegesen csökkenthető a kötőjeles címszók szótörténeti része. Itt az egyes csoportokon belül meg kell hagyni az abszolút első adatot, a többi erősen megrostálva kell idézni, s a csoport végén „usw.”-rel utalni arra, hogy ilyenek még vannak. Így a TESz. „Ilyenek még” része teljes egészében elmarad.

F) Az etimológiai rész tömörítése szükséges és lehetséges. A mű írói fenn tartják maguknak azt a jogot, hogy a TESz. számukra problematikus etimológiáit új megvilágításba helyezték. Erre valószínűleg jelentékeny számú esetben sor is fog kerülni. E változtatásokon kívül természetesen gondosan mérlegelni kell a TESz. megjelenése óta közölt etimológiákat. Az etimológiai magyarázatokban meg kell hagyni — ha tömörített formában is — a történeti-művelődéstörténeti, néprajzi mozzanatokra való utalásokat. Viszont jelentéstani kérdések tárgyalása csak a föltétlenül szükséges magyarázatokra szorítkozhat, a hangtani-alaktani problémák tárgyalása pedig legtöbbször elmaradhat.

a) Az ősi örökségbe tartozó, valamint a jövevényszavak szócikkeiben általában öt nyelvnél kevesebből kell idézni megfelelőket. A maximálisnak tekintett öt nyelv csupán az uráli eredetű szavak szócikkeiben idézhető. Az uráli, finnugor, ugor eredetű szavak szócikkeiben a feltett alapalakot is meg kell adni, s magukat az idézendő adatokat úgy kell megválogatni, hogy egyrészt az alapalak, másrészt a magyar szó problémáit is megvilágítsák. A jövevényszavak magyarázatában csak akkor élünk csillaggal jelölt kikövetkeztetett alakokkal, ha ez az idegen nyelvi dokumentáció, illetőleg az átadó nyelvi alak megvilágítása szempontjából föltétlenül szükséges. Mind az ősi szavak csoportjában, mind a jövevényszavakéban elmarad a forrásjelzés, de természetesen megmaradnak a szűkebb nyelvi körre (nyelvjárások, régi nyelv stb.) vonatkozó eligazítások. Az átvett szó eredetére csak akkor kell utalni (< jel), ha az az átadó nyelvben is kétségtelenül jövevény.

b) A belső keletkezésű elemek közül a hangutánzó, hangfestő szavakkal kapcsolatban elég pusztán erre a tényre utalni, s nem kell magyarázni, hogy ilyen vagy olyan hangjelenséget, mozgásjelenséget érzékeltet a hangsor. Ezt csupán olyan esetekben kell megemlíteni, amikor a ténylegesen adatolt jelentés vagy jelentések már teljesen eltávolodtak a feltett vagy feltehető eredetitől. Az ilyen szócikkekben idézett „rokonsági kör”-ből csak említeni kell azokat, amelyek címszók, a címszóként nem szereplők közül pedig csak a legszükségesebbeket idézni; mindkét kategóriát jelentéssel, az utóbbit az idézett szavak első előfordulásával is.

A belső keletkezésű származékszavak, összetételek és egyéb képződmények fő elemeinek (alapszók, összetételi tagok stb.) jelentését minden esetben meg kell adni. Ebben a csoportban azt mindenképpen ki kell emelni, hogy egy címszó vagy szócsalád nyelvújítási alkotás, s azt is, hogy milyen típusú alkotás.

c) Az elhárító formula és a stílusrétegre utalás elmarad. Szimbólummal kell utalnia — a címszó előtt — három nyelvi rétegre: † = elavult szó, * = nyelvjárási szó, 0 = peremszaknyelvbe tartozó szó.

G) A szócikkek szakirodalmi, bibliográfiai részei igen jelentékeny mértékben lerövidülnek. A TESz. bibliográfiai adataiból csak azok kerülnek be az új műbe, amelyek a szóra valóban fontos és részletes szótörténeti, de főként etimológiai útbaigazításokat adnak. E bekerült anyag természetesen igen gyakran azonos lesz a TESz.-ben ⊗-gal kiemelt tételekkel; de nem egyezik meg azzal. Egyfelől kiegészül az azóta megjelent legfontosabb szakirodalmi utalásokkal, melyeket a korábbiak szelektálásához hasonló szigorúsággal kell megítélni. Másfelől az egyes etimológiák újra való megfontolásai miatt, valamint a TESz.-ben ⊗-os és ⊗ nélküli utalások nem mindig egyenlő mércével való mérése miatt is a TESz. már közölt bibliográfiai anyagának fontosságai megítélésén is szükséges lesz esetenként változtatni.

Bár a nyelvészetben szokványos és a TESz.-től is alkalmazott bibliográfiai jelzéseket, rövidítéseket igyekszünk megtartani, az új mű lényegében mégis új jelzésrendszerrel fog dolgozni. Erre nemcsak a munka független jellege miatt van szükség, hanem azért is, mert a TESz. rövidítésjegyzékéhez képest igen jelentékeny formai egyszerűsítést is megvalósítani szándékozunk. Az egyszerűsítés egyik legfontosabb vonatkozása az, hogy az új munkában szerzői nevet sohasem idézünk, csak lelőhelyet; ezzel viszont együttjár, hogy az egyes szerzőhöz kötődő, önálló műveknek is új rövidítési formát kell adnunk. Ugyancsak egyszerűsítjük azokat a bibliográfiai rövidítéseket, amelyek a TESz.-ben túlságosan hosszúak, illetőleg bonyolultak. A TESz.-t külön mint szakirodalmi forrást nem idézzük, még akkor sem, ha az ott található szótörténeti és főként etimológiai adalékok, meggondolások újak, a megelőző szakirodalomban nem találhatók (ilyen nagyon sok van a TESz.-ben).

H) A TESz. szócikkeinek végén található utalásokat általában meg kell hagyni. Két kivétel van: a) pótolni kell a hiányzó utalásokat, melyek első sorban a három kötet viszonylatában jelentkeznek, valamint javítani az esetlegesen előforduló hibákat; b) az új etimológiai összefüggések új utalások beiktatását, illetőleg a régiek átalakítását is megkívánhatják.

4. Mutatvány-szócikkeink a következők:

jászol u 1395 *ȳjazob* [ɔ: ȳjazol]; *Δ*n 1416 *iazlochan* gr.; u 1560 *gyaszlok* gr.; 1577 *Jazolij*; 1785 *Jászjokat* gr.; *D* *gyásszu*. **B:** 1. u 1395 'Futterkrippe' #; 2. 1913 'Weihnachtskrippe'.

Slaw. Urspr.: aksl. *jasli* [Pl.]; sbkr. *jāsle*, *jāsli* [Pl.]; slk. *jasle* [Pl.]: 'Futterkrippe', im Slk. auch 'Weihnachtskrippe'. Entspr.-en auch in den anderen slaw. Sprachen. Das ung. Wort ist vielleicht aus dem Altslk. vor dem Schwund der ung. Endvokale entlehnt. Zur 2. Bedeutung vgl. NT. Lukas 2: 7.

CzF.; Nyr. 11: 222; MNy. 6: 16; KSzJsz. 231.

kakadu 1694 *Kaketu* (MNy. 74: 510); 1800 *Kakadú*. **B:** 'Kakadu'.

Wanderwort: engl. *cockatoo*; holl. *kakatoe*; dt. *Kakadu*; port. *cacatua*, *cacatu*; usw. Die letzte Quelle ist wahrscheinlich das malaische *kakatūwa* 'Art Papagei' lautmalender Herkunft. In die europäischen Sprachen gelangte es durch Vermittlung des Port. bzw. des Holl. Im Ung. ist es vielleicht ein dt. Lehnwort.

köz- 1. ~**nép** *Δ*n 1372 *kewz nepet* gr. **B:** 'gemeines Volk' # | ~**beszéd** u 1456 *kuzbezed*. **B:** 1. u 1456 'Sprichwort'; 2. u 1456 'Spaß'; 3. 1595 'Fabel'; 4. 1748 'Gespräch | Gemeinsprache' | ~**név** 1527 *kewz new*. **B:** 'Gattungsname' | ~**élet** 1528 *köz elet*. **B:** 1. 1528 'Dasein | Alltagsleben'; 2. 1776 'öffentliches Leben' # | ~**mondás** 1552 *köz mon-*

dáf. **B:** 'Sprichwort' # | ~ **nyelv** 1613 *köznyelveken* gr. **B:** 1. 1613 'Muttersprache'; 2. 1818 'Umgangssprache' #; 3. 1843 'Gemeinsprache' # | ~ **legény** 1677 *közlegény*. **B:** 'gemeiner Soldat' # | usw. || 2. ~ **kéz** 1524 *keu3 kezewl* gr. **B:** 1. [nur mit Adverbialsuffixen] 1524 'Beschlagnahme, Sequestration'; 2. [~ *en*] 1748: 'in aller Leute Händen' # | ~ **kincs** 1570 *közkeu3*. **B:** 1. 1570 'strittiges Depositum'; 2. 1792: 'Gemeingut' # | ~ **megegyezés** 1795 *köz-meg-eggyezésből* gr. **B:** 'allgemeine Vereinbarung' # | usw. || 3. ~ **gyónás** 1528 *köz gonafnak* gr. **B:** 'allgemeine öffentliche Beichte' | ~ **akarat** 1695 *köz-akaratból* gr. **B:** 'gemeinsamer Wille' | ~ **ügy** 1703 *közügynek* gr. **B:** 'Gemeinschaftsangelegenheit' # | ~ **vélemény** 1804 *köz vélemény* gr. **B:** 'öffentliche Meinung' # | ~ **épület** 1806 *köz-épületeknek* gr. **B:** 'öffentliches Gebäude' # | ~ **nevelés** 1807 *köz Nevelés*. **B:** 'Bildungswesen' # | usw. || 4. ~ **fal** 1583 *köz falt* gr. **B:** 'Zwischenwand' # | ~ **kert** 1648 *keosz kertett* gr. **B:** 'Mittelzaun' | usw.

Zusammensetzungen. In der 1. Gruppe wird das Bestimmungswort *köz-* in der Bedeutung 'gemein, gewöhnlich', in der 2. 'gemeinsam, gemeinschaftlich' benutzt. In der größten 3. Gruppe gibt es im allgemeinen Kunstwörter, in denen das Bestimmungswort sich auf die ganze Gemeinschaft bezieht. In der 4. Gruppe kommt *köz-* in der Bedeutung 'Zwischen-, Mittel-' vor. Einige Zusammensetzungen können in mehrere Gruppen eingereiht werden. — Unter den neuerdings entstandenen Zusammensetzungen gibt es mehrere Lehnübersetzungen aufgrund dt. Komposita mit dem Bestimmungswort *Gemein-*.

RefNy. 114; NyK. 73: 459. — Vgl. *köszköpü*, *köz*, *közhely*, *központ*, *köztársaság*.

lőhalálában 1561 *lőhalálában*. **B:** 'in rasendem Galopp | sehr schnell'.

Zusammensetzung. Die eigentliche Bedeutung 'im Tode des Pferdes' weist aufs Pferd, das zu schnellem Galopp gezwungen, fast zum Tode getrieben wird. Ähnliche Ausdrücke kommen auch mit anderen Adverbialsuffixen vor; vgl. z. B. 1796 *Ló halálával* eigtl. 'mit dem Tode des Pferdes'.

CzF.

mos Δ 1214 ? *Mufou* A, O; 1269 *Musoukuth* A, O; 1323 *Mosoukuth* A, O. **B:** 1. 1269 'waschen, läutern' #; 2. 1358 'bespülen'; 3. Δ 1804 'schimpfen, prügeln'. **A:** ~ **datlan** 1376 'ungewaschen' | ~ **dik** Δ n 1416 'sich waschen' | ~ **dó** 1490 'Waschbecken | Waschraum' | ~ **adék** 1508 'Abwasser, Spülicht' | ~ **oda** 1872 'Wäscherei, Waschanstalt'.

Gehört zum urspr. Wortschatz aus ur. Zeit: syrj. *mískinǵ*; tscher. *mâškam*; estn. *mõskma*; — sam. jur. *mässā*; selk. *musau*: 'waschen'. Hierher gehörende Wörter kommen auch in einigen anderen ur. Sprachen vor. Ur. Grundf. *muške- od. *moške-. Idg. Entspr. -en sind fraglich. Im Ung. gibt es *megmossa a fejét valakinek* 'schimpfen'; wahrsch. eine Lehnübersetzung des dt. *jm den Kopf waschen*.

MUSz. 631; UrAltJb. 40: 37; MSFOu. 151: 286. — Vgl. *moslák*.

nyalka 1565 *nialka*; D *nyolka*, *nyalga*. **B:** 1. 1565 ? 'müßiggängerisch | wichtig-tuerisch', 1673 'ds.'; 2. 1615 'fesch, hübsch | hochmütig' #; 3. 1673 'naschhaft | schwelgerisch'; 4. 1834 'gefällstüchtig'.

Ableitung: mit Verkleinerungssuffix *-ka* aus dem annehmbaren alten Nomen-verbum *nyal* 'lecken; Lecken' bzw. aus dem Partizip *nyalt* 'geleckt' [*nyalka > *nyalka*]. Zur 1. Bedeutung vgl. *tányérnyaló* 'Speichellecker'; zur 2. *kinyalja magát* 'sich herausputzen'; zur 3. *nyalánk* 'naschhaft'. — In ähnlicher Bedeutung gab es auch 1621 *nyalóka*. SzófSz.; I. OK. 2: 352. — Vgl. *nyal*.

***nyekeg** u 1493 *nyekegeeffekkel* A; 1761 *nyökkögő* A; D *nyekög*. **B:** 1. u 1493 'wimmern | stottern'; 2. 1793 '〈Ziege〉 meckern'; 3. 1837 '〈Musikinstrument〉 knarrend tönen' || **nyegget** 1775 *nyegeti* gr.; 1808 *Nyöggetni* A. **B:** 1. 1775 'belästigen'; 2. 1804 '〈auf einem Musikinstrument〉 falsch spielen' || **nyekereg** 1786 *nyökkögő* A; 1832 *nyekereg*; D *nyekörög*. **B:** 1. 1786 '〈Musikinstrument〉 quietschend tönen'; 2. 1790 'wimmern | mit stockender Stimme reden' #; 3. 1835 '〈Möbel, Karren usw.〉 knarrenden Laut geben' || **nyekken** 1808 *Nyekkenni* A; Δ 1822 *nyökkenve* A. **B:** 1. 1808 '〈beim Anschlag od. beim Sturz〉 aufstöhnen' #; 2. 1860 '〈Musikinstrument, Gegenstand〉 einmaligen knarrenden Ton geben' || **nyekk** 1863 *nyek*; Δ 1882 *nyekk*. **B:** Interj.

Lautnachahmende Wortfamilie. Nahe verwandt mit *nyikorog* 'quietschen' und seiner Familie. Als Schallwörter hängen diese ferner auch mit *nyög* 'wimmern usw.', *nyaggat* '〈ein Musikstück〉 kunstlos spielen usw.', *mekeg* 'meckern usw.' zusammen. — Die Bedeutungen, die sich auf Musikinstrumente beziehen, sind wahrscheinlich sekundär, d. h. metonymisch.

Vgl. *mekeg*, *nyaggat*, *nyikorog*, *nyög*.

opponál 1620 *opponáltak* gr. (MNY. 74: 511). **B:** 1620 'entgegensetzen, sich widersetzen, opponieren' || **opponens** 1620 *opponens* (MNY. 74: 511). **B:** 'Gegner in einer Debatte, Opponent'.

Wortfamilie lat. Herkunft: lat. *opponere* 'opponieren', *opponens* 'opponierend'. Entsprech.-en auch in anderen europäischen Sprachen.

BENKŐ LORÁND—PAPP LÁSZLÓ

Az *aszó*, *asszú* eredete, hang- és alaktörténete*

I. Az *aszó* tárgyi vizsgálata. — Ha végére akarunk járni *aszó* szavunk eredetének, a következő kérdésekre kell válaszolnunk: 1. Mi az *aszó*? 2. Mi a jelentéstörténete az *aszó* szónak, változatainak és különféle összetételeinek? 3. Mi e szó hangtani és alaktani története? Ha e kérdésekre egymást erősítő eredményeket kapunk, az *aszó* szó eredete és története bontakozik ki előttünk.

Arra, hogy mi az *aszó*, KRIZA JÁNOS 1872-ben így válaszolt (Nyr. I, 382): „Én és székelyföldi ügybarátaim azt tudjuk, hogy azon völgyet szokták a székely földön »a s z ó n a k« nevezni, melyen végig esős időszakban s tavaszi olvadáskor kisebbszerű patak foly, de egyébkor kiasz és száraz medre van. Ilyen h o s s z ú a s z ó van Sz.-Keresztúrról Solymosba menőleg, és Siménfalváról fel Tordátfalva felé, — Jobbágyfalvából Mosonba.”

Vajon igaz-e ez a magyarázat? Nem belemagyarázás-e az *aszó* mivoltába az, hogy az *aszó* olyan v ö l g y a Székelyföldön, „melyen végig esős időszakban s tavaszi olvadáskor kisebbszerű patak foly, de egyébkor kiasz és száraz medre van”.

MUNKÁCSI BERNÁT (Ethn. IV, 182, lapalji jegyzet) kétségbe vonta az *aszó* ki-kiszáradó voltát. ZOLNAI GYULA is (Nyr. XXV, 166—7) meg volt győződve a ki-kiszáradó *aszó* helytelen megállapításáról.

Hogy mi az *aszó*, erre a kérdésre a földrajz adja meg a választ.

A TESz. is utal arra, hogy az *aszó* „Régi nyelvi és szaknyelvi szó.” Nyilvánvaló, hogy a TESz. itt az *aszó* földrajzi szaknyelvi használatára utal.

A BULLA BÉLA szerkesztette „Általános természeti földrajz” című műből (Bp., 1954. II, 118) megtudjuk, hogy a kicsiny vízerecskék völgyeit nevezik a földrajzban *aszóvölgy*-eknek: „Ha a nagy eróziós munkaképességhez megfelelő idő is társul, a nagyeresű és bővizű folyó munkájának eredménye a hatalmas, mély és széles völgy, a kicsiny vízerecskéé pedig a rövid aszóvölgy, a *vízmosás*.” Általában azt tapasztaljuk, hogy *aszó*-k domb- és hegyvidékeken vannak (HEFTY GYULA: Nyr. XL, 160).

Vajon mit mond KOGUTOWICZ KÁROLY „Dunántúl és Kis-Alföld írásban és képen” című művében az *aszó*-król, *aszóvölgy*-ekről? A következőket (i. m. I, 262): „A Mezőföld lesüllyedt és lekoptatott pannon-rétegeinek a felszíne kusza, össze-vissza barázdált, sivatagi tájképet nyújthatott a levantei korban. A barázdákat a felsivatagi vagy sivatagi tájakra jellemző, az időszakos záporok vízáradatát levezető *aszóvölgyek*, *siók* teremtték. Olaszországban ezeket az *aszókat*, *siókat* *torrenseknek*, a Szaharában *vádíknak* nevezik. Lóczy Lajosnak sikerült egy ilyen *aszónak* kavicsokkal kirakott medrét, mely ebben a korban Almádi felől a Balaton szintje fölött 80 m-rel Mezőkomárom vidékéig

*E fejtegetés 1. és 2. pontját a szerző a MNYT. 1977. IV. 12-i ülésén elő is adta. L. még MNY. LXXIII, 510 és LXXIV. 163—75.

vezetett, pontosan kimutatni.” — Másutt meg (i. m. I, 268) a következőket olvashatjuk: „A Mezőföld egész területére érvényes, hogy a kutakban 1—2 m-es apadás mutatkozott, sőt szép számmal vannak olyan községek is, ahol ez még 2 m-nél is nagyobb volt. Valamennyi községből azt jelentik, hogy a patakok vize jelentékenyen apadt, némely helyen teljesen kiszáradtak az aszóvölgyek.”

Az aszóvölgyeket tehát a kicsiny vízerecskék, a vízmosások alakítják ki; „az időszakos záporok vízáradatát” vezetik le, szárazság idején pedig „némely helyen teljesen kiszáradtak az aszóvölgyek”.

A dunántúli *aszóvölgyek*-nek ez a földrajzi jellemzése teljesen megegyezik azzal, amit KRIZA mond a székelyföldi *aszók*-ról, de emlékezzünk arra is, hogy vannak *hosszú-aszók* is magyaroklakta vidékeken és a népnyelvben. A földrajz — úgy látom — inkább a kicsiny vízerecskék rövid *aszóvölgyei*-ről beszél, melyeket *vízmosások*-nak is hívnak. A *vízmosás* kifejezés is megvan a népnyelvben.

T á r g y i szempontból az *aszó* mivoltára nézve nagyon fontos az a felvilágosítás, amit a földrajz ad, mert igazolja a székelyföldi adat jelentésmagyarázatát; a földrajznak *aszóvölgy* szakkifejezését azonban nem sorolhatjuk be az *aszó* nyelvi bizonyítékai közé, mert ez a népnyelvből való kölcsönzés ugyan a földrajzban, de nem tudjuk, hogy milyen népnyelvi szóalak volt a forrása. Azt látjuk ugyanis, hogy ILA BÁLINT is *Aszópatak*-ot mond olyankor is (Gömör megye I, 37), mikor az eredeti oklevélben „Azywpatak” van (Gömör megye II, 112). — Ez utóbbiból ugyanis hangtörténetileg és alakítástörténetileg nem fejlődhetett *Aszópatak*. Lehet tehát, hogy *aszjúvölgy*, *asszúvölgy* volt a mintája a földrajz *aszóvölgy* szakkifejezésének is, de az is lehet, hogy a földrajzi szakkifejezés valóban *aszóvölgy*-re megy vissza, mert hiszen például Erdélyben sok adat van az *aszó*-ra is, de az *asszú*-ra is (L. EMSzT. I, 457, 480—I).

Ha az *aszóvölgy* földrajzi szakkifejezésnek *aszjú-völgy* > *asszú-völgy* a forrása, azt a kifogást emelhetnénk a nyelvi bizonyítékok felhasznált földrajzi szakkifejezés ellen, hogy a földrajzi szakkifejezés nem az *aszó* nyelvi meglétének a bizonyítéka, hanem tudatos alkotás az *aszjú* > *asszú* alapján, de ennek az eredetét ismerjük; viszont az *aszó* eredetét keressük. Röviden: elég nekünk a földrajzból most annyi, hogy feleletet kaptunk az *aszó* vízrajzi mivoltára nézve.

KOGUTOWICZNAK azt a megjegyzését azonban, hogy az *aszóvölgy*-nek *torrens* a neve az olaszban — helyesen: *torrente* —, a későbbiek folyamán külső bizonyítékként majd fölhasználjuk.

Amit KRIZA a székelyföldi *aszó* mivoltáról mond, és a földrajz igazol, azt nyomatékosan aláhúzzák az oklevelek adatai is. A történettudós ILA írja idézett művében (I, 37): Gömörben „A vízrendszerhez tartoznak az egyes folyómedrek felé húzódó völgyek, amelyek a csapadéktalan időjárás esetén kiszáradnak ugyan, de ősszel és tavasszal erek, olykor megduzzadt patakok keresik rajtuk keresztül az utat a nagyobb folyókba. Ezeket okleveleink valóban ritkán nevezik folyónak, inkább — rendszerint — száraz medernek mondják, amelyben csupán esős időben csergedezik víz.”

Az ezen idézethez csatlakozó lapalji jegyzetben (i. m. 37) a következő becses okleveles adatok hívják föl a figyelmet a középkori magyar időszakos patakokra: „1372: ... locus in quo tempore pluviali videtur aqua meare ad fluvium Sajó¹ (Kövi határjárásában); 1297: Helenna

fluvius quandoque fluens¹ (Sánkfalva határjárásában); ... 1353: *Aszópatak*, rivulus tempore flutoso fluens (Berzéténél); 1381: rivulus seu alveus in medio dicte villae fluens¹ (a Harmac melletti Mellétében; 1520: *Vizespatak* (Trizsnél) stb.)

Láthatjuk, ha „locus” is az az 1372-beli hely, azért abban esős időszakban víz folyik a Sajóba; az az 1279-ből idézett Helenna folyó is olykor folyó állapotban van; az 1353-ból idézett *Aszópatak* adata eredetileg (vö. ILA i. m. I, 37, II, 112) így van: „*Azzywpatak*, rivulus tempore flutoso fluens”, vagyis ez az *Aszjúpatak* olyan rivulus, amely csapadékos időszakban folyik; az 1381-ből ILÁtól idézett „rivulus” vagy „alveus” is azért nevezetes fejtegetésünk szempontjából, mert esős időben rivulus, patak, száraz időben pedig alveus, meder. Ugyanaz a *patak* csak akkor jelenthet ’patak’-ot vagy ’meder’-t, ha a *patak* időszakonként kiszárad.

A székelyföldi nyelvjárási adat, a földrajz és az oklevelek egybehangzóan azt vallják, hogy ilyen vízrajzi alakulatok voltak és vannak is, és ezek a Székelyföldön 1872-ben kétségtelenül *aszók* voltak, így hívták őket, sőt ma is vannak *aszó-patakok* szép számmal (EMSzT. I, 457).

2. Az *aszó*-nak és változatainak megösszetételeinek jelentéstörténete. — Az a kérdés mármost, hogyan nevezik és nevezték az időszakonként ki-kiszáradó, majd csapadékos időben és olvadáskor folyó állapotban levő kisebb patakot, csermelyt, vízmosást.

Vitathatatlan, hogy *aszó*-val és változataival is jelölik ennek fogalmát. Gondoljunk ismét KRIZA *aszó* adatára és magyarázatára, de okleveles adatokra is, például: 1236/1239: „Rivulus cadit in alium quem quidam *Ycur ozow* vocant”;² továbbá: 1265: „In caput cuiusdam vallis que vulgo *azow* dicitur”. — A másik adatesoport szerint *Aszjú-patak* néven és más *aszjú*-val összetett névvel jelölték a ki-kiszáradó vízeret, csermelyt, patakot. Ennek a csoportnak kétségtelenül egyértelmű példáját imént idéztük ILÁtól: 1353: „*Azzywpatak*, rivulus tempore flutoso fluens” (i. m. II, 112). — A harmadik adatesoportba a *Száraz-patak*, *Száraz-ér*-féle időszakosan kiszáradó vizek neveit soroljuk.

Kezdjük e neveknék jelentéstani vizsgálatát a *Száraz-patak*, *Száraz-ér* kifejezéseken!

A *patak* önmagában nyilvánvalóan a ’rivus, parva aqua’ fogalmának a neve; 1225: „Secus rivulum qui denominatur *potok*”. De jelölheti a *patak* szó neincsak a ’rivus, rivulus’, hanem a ’völgy; vallis’ fogalmát is, ha időnként ki-kiszárad: 1347/1358: „Ad quandam rivulum seu valem *Senegetew-patak* nominatum”. — A *Folyó-patak* is előfordul ’rivulus’ és ’vallis’ neveként is; az utóbbi neveként azért, mert kiszáradt vagy ki-kiszáradt: 1480: „Quodam Rivulum *folyopatak* nuncupatum”; 1430: „Venissent ad quandam valem *Folyopatak* appellatum”. — Lehet a *patak* alaptagú összetétel ’meder; alveus’ jelentésű is: 1337: „Intrat in quandam alveum vulgo *Vyzsamewpatak* vocatum”. — Mindez azért lehetséges és meg is van, mert a *patak* ki is száradhat: 1281: „In quodam sicco *potok*”.

Ezért van azután *Száraz-patak* is víznévként, pataknévként: 1264/1324: „Ad rivulum *Zarrazpothok* vocatum”; 1306: „Ad quandam rivulum

¹ Az én kiemelésem.

² Minden olyan oklevélbeli adat az OklSz.-ből való, melynek nincs megjelölve külön a forrása.

Zarazpotok dictum”. — De jelölhették *Száraz-patak* névvel a ’völgy; vallis’ fogalmát is, ha az illető patak ki-kiszáradt vagy végleg kiszáradt, ugyanúgy, mint ahogy a *patak* is jelenthetett — imént láttuk — ’rivulus’-t is, ’vallis’-t is: 1380: „Ad quendam v a l l e m Zarraspatak vocatam”.

Az *Ér* és a *Száraz-ér* jelentésviszonyai is hasonlóak a *Patak*, *Száraz-patak* jelentéseihez, de az előbbiekről még azt is megjegyzem, hogy az *Ér*, *Száraz-ér* az Alföldön is megvan: 1270: „In quodam fluuiolo qui uulgariter *Er* uocatur”. — Az *Ér* is lehet neve az ’alveus’ fogalmának, éppen úgy, mint a *Patak*: 1341: „A l u e u m vulgo *Ér* vocatum”; 1345: „Quendam a l u e u m wlgo *kuzeper* [értsd. Középér] dictum”. Ez azért lehetséges, mert az *ér* szinonim szava a *patak*-nak, és ha a *Patak* neve lehet a ’rivulus’-nak is meg a ’vallis; völgy’ fogalmának is, ugyanezeket jelentheti az (*ér* >) *Ér* víznév is; 1309: „Ad u a l l e m unam *Keureseer* [értsd vsz. Kőris-ér] nuncupatam”. Sőt ’alveus’-t is jelölhet az *ér* utótagú összetétel: 1451: „Prope quendam a l u e u m wlgo *Vyzeer* vocatum”.

A *Száraz-ér* is azért lehet víznév, mert időnként ki-kiszárad, mint a *Száraz-patak*: 1429: „Decursus a q u e Zarrazer”. A Maros egyik mellékágát is *Száraz-ér*-nek hívják (HUNFALVY JÁNOS, A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása. Pest, 1865. III, 415; INCZEFI GÉZA, Szeged környékének földrajzi nevei. NytudÉrt. 22. sz. 82). INCZEFI is azt mondja (i. h.): „A név [ti. *Száraz-ér*] olyan eret jelöl, amely aszályos időben kiszárad.” Ha a *Száraz-ér* végleg kiszárad, lehet ezen pataknévből rétnek a neve; 1338/1411: „per p r a t u m Zarrazer”.

MIKESY SÁNDOR (Szabolcs vármegye középkori víznevei: MNyTK. 53. sz. 26) a gyakori *Szárazér*-ről meg a *Szárazpatak*-ról azt mondja, hogy ezek olyan erek vagy patakok, melyekben csak időnként folyik víz. Olyan alakulatok nevei, „mint amilyen a *meddő* és *aszó* (PAIS: MNy. XXV, 350).”

PAIS DEZSŐ (*Meddő*: MNy. XXV, 347–8): „A *Meddeu Seunche* [ez a *Selmec* patak régi magyar névváltozata] ORTVAY, Mg. régi vízrajza I, 512 szerint a *Selmec* pataknak egy időszakai mellékvize és a. m. *Meddő*- vagy *Sz á r a z-S e l m e c* [P. D. kiemelése] . . . Tehát hivatkozhatunk olyan példára is, ahol a *meddő* szó ’száraz, asszú, holt vagy időnként vizes’ vagy ’kevés vizű’ mederre vonatkozik.” — Mivel azonban a *meddő*-nek ez a jelentése az *aszó*-val nem rokon jelentés-előzményéből keletkezett, ezzel itt tovább foglalkoznunk nem kell.

Ide kívánczik annak a megjegyzése, hogy egy *Víz-mosás*-t ’alveus’-nak mond az OklSz. egyik adata: 1382: „Juxta a l u e u m wlgo *Vyzmosaas*”; a vízmosás eredetileg szintén csapadékos időjárásbeli erecske. Vö. ÉrtSz. — Sőt a *Víz-folyás* is neve volt az egyik völgynek, bár nem kétséges, hogy ez is patakocska volt csapadékos időben: 1350: „Intrat in quendam v a l l e m *Wyzfolyas* vocatam”.

A ’ki-kiszáradó patak’, ’völgy’, ’patakmeder’ jelentésű földrajzi nevek népes csoportját alkotják az *aszjú*-val és változataival meg fejleményeivel összetett nevek.

A) Az *aszjú* és változatai a *patak*-nak a jelzője. Jelentései: 1. ’csapadékos időszakban folyó patak; rivulus tempore flutoso fluens’, ’patak; parva aqua, rivulus, fluvius’; 2. ’siccus fluvius’; 3. ’völgy; vallis’; 4. ’meder; alveus’. — 1353: „Azzywpatak, rivulus, t e m p o r e f l u t o s o fluens” (ILA i. m. I, 37, II, 112); 1356: „Ad vnum p a t a k *Azyopatak* vocatum”; 1288: „Ad p a r u a m a q u a m que nominatur *Ozyu potok*”; 1390: „R i u u l u s *Aziopatak*

nominatus”; 1337/1414: „A quodam flu u i o *Azyupatak* vocato”. — Erdélyben szép számmal vannak *Asszú-patak* víznevek is, ezek *Asszú*-előtagjának *Aszjú*- volt a hangtani előzménye. Közülük csak kettőt idézek (EMSzT. I, 480): 1767: „Az *asszszu patak* mellett”; 1781: „Az *Asszszu patak*nál”. — Nyilvánvaló, hogy e nevek jelentése eredetileg ez volt: ’ki-kiszáradó patak’ vagy ’kiszáradt patak’. Vö. ennek megvilágítására az 1774-beli „*Asszszu kut* oldalan” nevet (uo.). — 1407: „Sicci flu u i i *azyopathak* vocati”; 1265: „Inde descendit ad u a l l e m *Ozyupotok*”; || 1338: „Duas metas terreas in uertice cuiusdam a l u e y *Azzywpatak* vocati”.

B) Az *aszjú*, illetőleg előzményei: az *ág* előtagja; ugyanis az *ág* jelentései: 1. ’ramus, frons; Ast, Zweig’; 2. ’pars caput fluminis; Arm eines Flusses’; 3. ’aqua, rivus, rivulus’; 4. más tárgyak ágai; 5. ’radius; Strahl’ stb. a régi magyar nyelvben (NySz.): 1193: „Inde ad a q u a m *vegag*” [= Vég-ág]; a víz előtaggal 1369: „Pergendo inter c a p i t a duorum r i u u l o r u m videlicet *Vizak* [Víz-ág] et *Vizzafulopathaka* vocatorum”. — Az *Aszjú-ág* magyarázó szavai: 1. ’rivus’, 2. ’terra’: 1288: „Usque r i u u m *Oziuag* nuncupatum”; 1270: „Duas terras eorum *Ozyuhag* et Sukurud”.

C) Az *aszjú* a *wölgy* vagy a *völgy* előtagja; az összetétel jelentése: ’völgy; vallis’: 1320/1325: „Quandam v a l l e m *Azyuwelgh* uocatam”; 1377: „Ad vnam vallem wlgariter *Azyuwelg* vocatam”; 1454: „Ad quandam u a l l e m *Azyuwelg* uocatam”.

És mi lehetett az iménti *Aszjú-patak*, *Aszjú-ág* összetételek e r e d e t i j e l e n t é s e? Ez nyilvánvalóan e nevek A) és B) pont alatti adatai jelentéseinek összevetéséből állapítható meg. Ezekből kitűnik, hogy az *aszjú*-val, *asszú*-val, *aszjó*-val összetett, *patak* és *ág* utótagú földrajzi nevek első jelentése ’ki-kiszáradó patak, csermely’ volt. Ezt igazolja az 1353-beli Gömör megyei *Azzywpatak* ’rivulus, tempore flutoso fluens’, továbbá az 1407-beli „Sicci flu u i i *azyopatak* vocati” és a *Száraz-patak*, *Száraz-ér* valamennyi jelentésváltozata, hasonlóképpen az *Ozyupotok* ’vallis’, az *Azzywpatak* ’alveus’ és az *Ozyuhag* ’terra’ magyarázata is. Nyomatékosan hangsúlyozom, hogy az elnevezés szemléleti alapja nem e kis patakok időszakos folyása volt, hanem i d ő s z a k o s k i s z á r a d á s a. Az *ér*, *patak* utótagnak *száraz* és *aszjú* > *asszú* meg *aszjó* előtagjai éppen ezt a lehetetlenségnek látszó (de nem az) — szemléletet és az annak nyomán kialakult elnevezéseket világítják meg és bizonyítják be végérvényesen.

E földrajzinév-csoport előtagjának jelentéstörténete tehát ez volt: 1. ’időszakonként kiszáradó (patak, csermely)’ → 2. ’száraz (patakmeder)’ → 3. ’völgy; vallis’ (melyben egykor időszakosan ki-kiszáradó patak folyt) → 4. melyen azután alkalmyszerűen érthettek ’föld’-et, és annak is magyarázhatták. Az ilyen kiszáradt patakvölgyben vagy a szárazmeder partjain ’possessio’, ’villa’ is keletkezhetett és keletkezett is. — Mint ahogy a ’rivulus’ értelmezésű *Száraz-patak*-beli *száraz* is azt jelentette eredetileg — de csak ebben az összetételben —, hogy ’időszakonként száraz (ti. patak)’; de csapadékos időben vagy hóolvadáskor csermely, vízér volt benne.

A *Száraz*- földrajzinév-előtagnak ez a jelentése az összetétel -*patak* utótagja jelentésének a következménye, és a *Száraz-patak* 2. ’völgy; vallis’ jelentésének a létrejötté csakis így érthető meg teljesen. — Kitűnik azonban e jelentéstörténeti tényből az is, hogy az alapszóbesugárzásnak (vö. ZSIRAI MIKLÓS, Alapszóbesugárzás a szóképzésben: MNy. XLI, 1–11) nemcsak a szóképzésben van fontos szerepe, hanem a szóösszetételek által keletkezett szó-

alkotásnak egyik csoportjában is (vö. *Száraz-patak*, *Száraz-ér*, *Asszú-patak* stb.).

A fentebbi jelentéstörténeti összefüggések alapján már világos az *Azyuwelg* 'vallis' összetétel keletkezésének eredete is. Mivel az *azyopathak* 'siccus fluvius' voltaképpen olyan, mint az *Azzywpatak* 'alveus' meg az *Ozyupotok* 'vallis', ezért keletkezhetett ilyen összetétel is: *Azyuwelg* 'vallis'.

Megjegyezhetjük még, hogy az *aszjú* vagy ennek valamely változata, illetőleg *asszú* fejleménye összetétel második tagjában vízrajzi vagy ezzel összefüggő felszíni névként tudtommal nem szerepel. Hasonlóképpen nincs adat az *aszjú* > *asszú* egyszerű főnévként való vízrajzi jelentésére sem.

A közsóként használatos régi, illetőleg mai magyar nyelvi *aszjú* > *asszú* alapjelentése 'kiszáradt, száraz'; jelentésvizonyaira nézve l. TESz. I, 191.

Az *aszú* köznév rövid *sz* hangja keletkezhetett ugyan bizonyos esetekben így is: *aszjú* > *asszú* > *aszú*, de a régi nyelvi *aszú* — vö. például 1558: „*Azw alma*” (Oklsz.) — valószínűleg nem így keletkezett, rövid *sz* hangja nem *asszú* > *aszú* fejlődés eredménye, de erről majd a hangtörténeti fejtegetésben lesz szó.

Ezek után következhet az *aszó* meg hangtörténeti előzményei és fejleményei földrajzi neveken szereplő alakulatainak a vizsgálata.

Vízrajzi nevekként és földfelszín-nevekként ezek ugyanis szintén megvannak, mint a *Száraz-patak*, a *Száraz-ér*, az *Aszjú-patak*, az *Asszú-patak*, az *Aszjú-ág* rokon értelmű kifejezései egyszerű és összetett neveken egyaránt. A régi nyelvből — Erdély kivételével — kevesebb adat van rá, de ebből nem szabad az *aszó* területi elterjedtségére nézve általános következtetést levonni, hiszen az okleveles adatok és az élő nyelv ideillő anyaga csak kis részben vannak összegyűjtve és kiadva, de ahonnan teljes anyag áll rendelkezésünkre, azokról a területekről sok adatot ismerünk.¹

Az *aszó* tárgyi vizsgálatából kitűnt, hogy KRIZÁNAK az erdélyi *aszó*-ról adott magyarázata hiteles. Eszerint „azon völgyet szokták a székely földön »a s z ó n a k« nevezni, melyen végig esős időszakban s tavaszi olvadás-kor kisebbszerű patak foly, de egyébkor kiasz és száraz medre van.” E magyarázat helyességét nemcsak az *aszó* tárgyi vizsgálata igazolta, hanem a *Száraz-ér*, a *Száraz-patak* és az *Aszjú-patak* > *Asszú patak*, *Aszjú-ág* jelentéstörténete is megerősítette.

Az *aszó* közvetlen jelentéstörténeti megvilágításához onnét haladunk tovább, hogy: 1352: *Azzywpatak* 'csapadékos időjárás-kor folyó állapotban levő patak'; 1407: *azyopatak* 'siccus fluvius'; 1265: *Ozyupotok* 'vallis'; 1338: *Azzywpatak* 'alveus'. — Az *Aszjú-patak*-nak és változatainak ilyen jelentésvizonyai azért lehetségesek, mert az *aszjú*-jelző eredeti jelentése: 'száradó, száraz', és a 'szárad; dorren, trocknen' jelentésű *asz* > *aszik* ige származéka. — Az *aszó* eredetére nézve az eddigi bizonyítékokon kívül igen fontos belső bizonyíték az is, hogy van Erdélyben *Aszó-pataka* is! Hevesben is van *Ásszó-páták*. 1592: „az zekeoll *azopattakka*”; 1604: „az fekete *azo pataka*”; 1796: „*Ászótöve. Ászopataka* nevezetű lábban”; stb. (EMSzT. I, 457). — A Heves megyei Bükk-szentmárton határában van *Ásszó-páták* (MNYTK. 125. sz. 36: 6/69).

¹ Vö. PELLE BÉLÁNÉ, Heves megye földrajzi nevei I. Az Egri Járás: MNYTK. 125. sz. Bp. 1970.; PAPP LÁSZLÓ—VÉGH JÓZSEF szerk., Somogy megye földrajzi nevei. Bp., 1974.; SZABÓ T. ATTILA, Erdélyi magyar szótörténeti tár. Bukarest, 1975.; Zalából a legújabb gyűjteményben — MARKÓ IMRE—ÖRDÖG FERENC—KERECSENYI EDIT, Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. — szintén vannak adatok az *aszó*-ra.

Ezek az *Ásszó-páták*, *Aszó-pataka*-féle pataknevek nem jelenthetnek mást, csakis azt, amit KRIZA mond az *aszó*-ról (l. fentebb); az 1352: *Azzyw-patak* is: „rivulus, tempore flutoso fluens”. Hát jelenthetett eredetileg mást az *Ásszó-páták*, *Aszó pataka*?

Az erdélyi *Aszó pataka*-féle pataknevek mellett meglevő, ugyancsak erdélyi 1591: „az mezón . . . *hoszu aszo veölgyebe*”; 1874/1906: *Nagyaszo völgye* (EMSzT., 457) — ugyanúgy másodlagos képződmény, mint az *Aszjú-wölgy* > *Asszú-völgy* (vö. 151) az *Aszjú-patak* > *Asszú-patak*-hoz képest; s az *Aszjú-patak*: *Aszjú-wölgy* meg az *Aszó-patak*: *Aszó-völgy* a víznevekkel kapcsolatos *aszó*-nak az *asz* > *aszik* 'dorren, troeknen' igéből való származását igazolja, nem pedig az *aszik* ige hatását. 1265: „per uallem qui dicitur *Worreozo-welgy*” (értsd: *Varjú-aszó-völgy*); 1380/1414: „Ad quendam uallem *Azo-welg* vocatam”. Vö. ezekkel az imént idézett erdélyi adatokat.

A Heves megyei bükkszentmártoni *Ásszó-páták* délre van az *Ásszó-fő* (i. m. 6/61) nevű helytől, amely eredetileg időszakos patak kezdete lehetett, bár magyarázatul „D” (= domb) jelzés van a név mellett; tudniillik ahol domb van, ott mélyebben fekvő térszín is van, s az *Ásszó-fő* összetétel -*fő* utótagja egykori vagy még ma is meglevő időszakos patak kezdete utal. — MÉSZÖLY GEDEONTól idézem a következőket (ÓmSzöv. 16): „Emberi testrészt név, a *fő* ~ *fej* szót látjuk a vizek forrásának ma is általánosan ismert *kút-fő* (többes: *kútfejek*) nevében is. Ma is »a Nyikó fejében« lakik az az erdélyi magyar, aki a Nyikó forrásvidékén lakik. *Tapolcafő* a *Tapolca* eredő helyén van s így van *Pinkafő* is — ezekben az összetételekben olyan utótag a *fő*, mint a *Drávafok*-ban a *fok*.”

Ennek alapján nyilvánvaló tehát, hogy a Bükkszentmárton határában levő *Ásszó-páták*-tól északra levő *Ásszó-fő* határrész egykor patak kezdete volt, ha ma már nem az is, és az volt a volt zalai, most veszprémi *Aszó-fé* > *Aszó-fő* (NyF. 40. sz. 34) is, azaz az is olyan vízrajzi alakulat volt, mint a *Nyikó feje*, a *hozv azo fejében* Erdélyben (ez utóbbi: EMSzT. I, 457). Ezekhez hasonlóan ugyancsak Heves megyében Hevesaranyos határában van — 21/286 — *Méggý-aszó-fő* (MNYTK. 125. sz. 87) stb.

A mai *Aszó-fé* > *Aszó-fő* település neve 1211-ben *Ozoufeu* 'villa', mely a Tihanyi apátság praediuma volt, ezért 1266/1297: „*Predium quod vocatur Ozofeu*”.

Ide illik az 1055-ből való (TA.) *nogu azah fehe rea* kifejezés jelentéstani megtárgyalása is; ennek egykorú ejtése: *nogyu aszay feyé rēá*, mai magyar nyelven: *Nagy-aszó fejére*. És itt kell megemlítenünk a Somogy megyei, mai Koppány folyóra vonatkozó egykori *fizeg azaa* becses adatot. Ennek egykorú kiejtése *Fizegy aszayá* (értsd: *Fizegy aszója*). (Vö. MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 11, 12.)

Az összetételek második tagjaként szereplő *aszó* is azt bizonyítja, hogy ennek földrajzi nevekbeli eredeti jelentése: 'ki-kiszáradó (patak)' volt. Az e csoportbeli földrajzi nevek *aszó* tagjának ezt a jelentését az bizonyítja, hogy e nevek egy részének magyarázatául vagy az 'aqua', vagy a 'rivulus', vagy a 'fluuius' szerepel, más részüket meg a 'vallis' magyarázza, és az ilyen *aszó*-ról nevezik el a falut is, amelynek neve mellett a régi írásokban — mivel valakinek a birtoka is volt (vö. ezt az *Aszó-fő*-ről mondottakkal is) — olykor a 'possessio' megjelölés szerepel.

Íme, ezekre néhány adat: 1231/1397: „Juxta a quam *Berekzow*” (*Berekzow* < *Berek aszow); 1231: „In fluuiio *Sarusozo*”; 1236: „Pro-tenditur ad uallem que *fenezow* [értsd: *Fenyőaszó*] nuncupatur”; 1420:

„Vnam magnam vallem quam ipse magister Johannes Wyzesazow [értsd: *Vizesaszó*] vocari dixisset”. Érdemes megjegyezni, hogy *Wizesaszow* a neve, és ‘magna vallis’ az értelmezése!

A ki-kiszáradó vagy kiszáradt *aszó* helyén vagy mellett tehát falu is keletkezhetett: 1229: „In uilla Zarozozou”; 1295: „In villis Endred Zamard Keurusheg [értsd: *Kőröshegy*] Zarrozosou [vö. *Szárazpatak*, *Szárazér*] Egres Beka et Kereky vocatis”. — A *Száraz-aszó* > *Szár-aszó* > *Szárszó* egy-szersmind birtoka is volt valakinek: 1358: „Possessionis Zarozou”.

Van adat az *Asszó-aszó* ‘possessio’-ra is, amely szintén ‘villa’ volt, a felsorolásból arra lehet következtetni: 1435: „Possessiones Ewsy Zewdemeter Azzoazo”.

Végül, de nem utolsósorban megemlítem, hogy az *aszó* önmagában is előfordul földrajzi névként. Balatonberény mellett az egyik szigetnek *Aszó* a neve (Somogy megye földrajzi nevei 8/42, 69): „Csak aszály idején emelkedik ki a vízből.” — Kétségtelen, hogy ez az *Aszó* az *aszik* igeneve, és az is bizonyos, hogy ez az *aszó* nem választható külön a ‘rivulus’, a ‘vallis’ és az ‘alveus’ magyarázatokkal ellátott, *aszó*-val összetett földrajzi nevektől, hiszen ezek elnevezésének alapszemlélete meg azon *Aszó*-é, amelyik „Csak aszály idején emelkedik ki a vízből” — azonos; ez utóbbi azért *Aszó* nevű, mert csak szárazság idején látszik; az *Aszó-patak* meg azért *Aszó* előtagú, mert patak ugyan, de szárazság idején nincsen benne víz, esetleg valami ok miatt meg is szűnhetik benne a vízfolyás, ezért völgy lesz belőle. A ‘vallis’ magyarázattal ellátott *Aszó* is ki-kiszáradó patak volt valamikor, míg végül állandóan ‘völgy; vallis’ lett. Ennek emlékét őrzi az 1265-ből való „In caput cuiusdam vallis wlgo *azow* [értsd: *Aszó*] dicitur”, amely még az egykori *aszó*-víz fejére, kezdetére utal, de az 1335-beli „Ad vallem *Azow*” már valószínűleg állandóan ‘völgy’ jelentésű volt.

Azokat az *Aszó* nevű helységeket, melyek völgyekben vannak, mindet ilyen ki-kiszáradó *aszó*-król nevezték el az illető tájék lakói. Az az *Aszó* is, melynek régi oklevelekben *Ozow*, *Ozou*, *Azou*, *Azow* írásos névalakjai vannak (ILA i. m. II, 62), „a Harmactól délre fekvő völgyecskékben terült el”; *Hosszu-aszó* is (*Huzyuzo*, *Hozinwo* stb.: i. m. 409) nyilvánvalóan eredetibb alakban *Hoszjú aszó* volt, ugyanis, mint ILA megjegyzi: „nagyobb erdei völgyben, erdei tisztáson alakult magyar falu”. Az *aszó*-nak *hosszú* jelzője eredetibb patak-névre utal, bár itt más szemléleti alapot is számba lehet venni. Helyszíni tapasztalat bizonyosan eldöntené ennek kérdését.

Ezek az *aszó*-k tehát és előzményeik meg változataik az *aszik* ‘dorren, trocknen’ ige -ó igenévképzős származékai. Ezt a megállapítást nyomatékosan igazolja az a tény is, hogy — mint KOGUTOWICZ is utal erre — az olasz *torrente* 1. ‘hegyipatak; földr. torrens’; 2. ‘vízmeder’ (HERCZEG GYULA, Olasz—magyar szótár. 1967. 1503); „Dal lat(ino) *torrēns -entis*, p. pr. di *torrēre* ‘disseccare, bruciare’, quindi orig(ine) ‘che si secca a periodi’, poi ‘(che scorre) rapido, impetuoso’” (Dizionario Garzanti della Lingua Italiana. 8. kiad. 1970.).

Azt látjuk tehát, hogy az olasz *torrente* is ‘időszakosan kiszáradó, esőzések megduzzadó hegyipatak’, amely a völgy meredek volta miatt olykor gyorsan és erőteljesen folyik, és ez a ‘hegyipatak’, ‘vízmeder’ jelentésű olasz főnév a ‘kiszárad, kiéget’ jelentésű latin *torrere* igéből származik, éppen úgy, mint a magyar *asszú*, és az *aszó* is a m. *aszik* ‘dorren, trocknen’ ige -ó képzős igeneve.

A latin *torrens*-nek is hasonló a jelentése főnévként (FINÁLY): „rohanó

hegyi folyam, sebes patak, záporpatak v. inkább esőpatak (mely száraz időben kiszárad, de eső után tetemes nagyságra nő és ragadó sebessé válik).’’

Tudjuk, hogy az *asz* (> *aszik*) ige ugor eredetű (MSzFgrE.; TESz.). Obi-ugor megfelelői közül itt most csak a vogul *tās-*, *tās-* ’szárad’ igére hivatkozom, a szókezdő hangmegfelelésre pedig a finn *sappi* ’epe’ ~ vog. *tāp* ~ m. *ep(-e)*; finn *sylä* ’az átölelt kézben vitt teher; öl (mérték)’ ~ vog. *tāl* ~ m. *öl* főnevet (MSzFgrE.; TESz.) említem, és főképpen arra mutatok rá, hogy a *Száraz-ér*, *Száraz-patak*, *Asszú-ág*, *Asszú-patak*, *Aszó-patak* neveken tapasztalható jelentésbeli sajáttság megvan a m. *asz* ige vogul megfelelője származékainak a jelentésvizsgálataiban is. Vö. MUNKÁCSI, VNGy. II/2, 711: *tāsi* ’megszárad: szárazra ér’ VNGy. I, 209 | *tāsem* ’alacsony vízállás’ VNGy. II, 475; *tāsem vit* ’sekély víz’ [tulajdonképpen szó szerint: ’aszott víz’], VNGy. I, 226; *tāsměji* ’apad (a víz)’ VNGy. I, 226.

Különösen a következőket tartom fontosnak az előbbieket mellett a m. *aszó* eredete szempontjából (MUNKÁCSI, VNGy. I, 226): „*vitā tāsmėjis*; »Вода убывать стала, a víz apadni (tkp. kiszáradni) kezdte; *tāsem vit* »мелкая вода секёлы вёз» (tkp. kiszáradt víz, noha nincs teljesen kiszáradva; SZOTYIN).’’

Ez a magyarázat: „tkp. kiszáradt víz, noha nincs teljesen kiszáradva’’ MUNKÁCSI BERNÁRTÓL vett szó szerinti magyarázat 1892–1902-ből.

Talán mondanom sem kell, hogy MUNKÁCSI ezt a megjegyzést nem a magyar *aszó* < m. *asz* igéből keletkeztének igazolásául tette, hanem a pontos jelentés érzékeltetése céljából; ezért is, de egyébként is csattanó bizonyíték ez az *aszó* főnévnek az *asz* igéből való keletkezése mellett. Vö. még: VNGy. I, 209: „*tāsem mānē patsiy*’’ = ’száraz földre értek’ — tulajdonképpen: *aszott* földre; a magyarban is van *aszott* föld, *aszú* föld, *aszó* föld.

Az *aszó* tárgyi mivolta, az *Aszó-patak* ~ *Aszjú-patak* stb., *Száraz-patak*, *Száraz-ér* stb. egymáshoz való viszonya, a Somogy megyei *Aszó* ’sziget’, mely „Csak aszály idején emelkedik ki a vízből”, továbbá a KRIZA *aszó*-ja, a már közölt székelyföldi jelentésében, valamint a magyar *asz* ige vogul *tās-* megfelelője *tāsem* származékának és a *vit* ’víz’ szó ’kiszáradt víz, noha nincs teljesen kiszáradva’ jelentésű *tāsem vit* jelzős szerkezete meg az olasz *torrente* és a latin *torrens* egybehangzóan tanúsítják, hogy *aszó* szavunk eredetileg az *asz* ’dorren, trocken’ ige -ó képzős igeneve. Ez az *aszó* szó etimológiailag azonos a *meg-aszik* ige *meg-aszó* ’száraz’ igenevének igekötő nélküli részével; BÉCSI K. 193–4: „*meg azo* emléket’’ = *ubera arentia* = *trockene Brüste*, ennek fordítása Káldinál: „fáraz emléket’’. Lehet és lehetett tehát az *aszó* minden olyan főnévnek a jelzője, amelynek jelentéstartalmában a ’száraz’ vagy ’száradó, elszáradó’ vagy ’ki-kiszáradó’ fogalmi jegy benne van, illetőleg benne volt.

Megjegyzem még itt a következőket. TAKÁCS LAJOS¹ (A régi gazdálkodás emlékei földrajzi neveinkben. Az *Aszó*, *Aszaló* értelmezéséhez: Nyr. XCIII, 120–3) megállapította, hogy vannak olyan *aszó*-k is, melyek száritással, gyűrűzéssel, aszalással kiirtott erdőségek neveiben szerepelnek. Ezeknek nevei is az *aszik* ige -ó képzős igenevei. Ilyenek például az 1669-ben feljegyzett „*Aszú*-erdőn’’-beli *aszú* vagy a Csík megyei *Egresaszó* helynév eredete (Nyr. XCIII, 122, 123). Az ilyen *aszó*-k, *aszú*-k azonban nincsenek közvetlen etimológiai kapcsolatban az itt tárgyalt *aszó*-kkal, csak az *aszik* ige által, mert mindegyik az *aszik* igéből k ö z v e t l e n ü l származó igenév.

¹ TAKÁCS LAJOSnak erre a cikkére RÁCZ ENDRE hívta fel figyelmemet, szívfességét köszönöm.

3. A z o s z > a s z 'dorren, trocken' hangtörténete. — Az alábbiakban a 'dorren, trocken' jelentésű *osz*, *asz* ige hangtörténeti fejtegetése következik, erre épül az *oszó*, *aszó*, *aszjú* > *asszú* igenevek története.

Az 1300 körüli időből való ÓMS.-beli *ozuk* szónak ejtése kétségtelenül *oszuk*, ebből nyíltabbá válással lett *aszok* (MÉSZÖLY: Nép és Nyelv III, 56; ÓmSzöv. 234). Kitűnik ebből az adathból az is, hogy az *osz* > *asz* eredetileg iktelen ige volt. — A XVI. század végéről első szótagbeli *o*-val való adat Erdélyből: 1597: „Az fa aghat latta(m) hogy nehul *aszu* de masuttis latom hogy ugy uagio(n), de azt en ne(m) tudo(m) hogy ha az fwsteolesteól *oszotte meg* auagy ne(m)” (EMSzT. I, 480).

Az *osz* 'dorren, trocken' első ismeretes, eredetibb funkciója szerint folyó cselekvés igeneve, de már földrajzi névben 1095-ből való: Qumlouozou = Kumlówoszów. Ennek első szótagjabeli *o*-val ejtése azért látszik bizonyosnak, mert előtagja: Qumlow = Kumlów- első szótagjában szintén egy f o k k a l z á r t a b b magánhangzó van a későbbi *komló* első szótagjabeli *o* hangjához képest, tehát aligha lehet azt mondani, hogy ez összetétel második tagja első magánhangzójának hangértéke *á* is lehet meg *o* is.

Az 1055-ből való TA.-beli *azah*, mint az előző jelentéstörténeti vizsgálatból kitűnt, az *asz* 'dorren, trocken' igeneve és az *aszó* hangtörténeti előzménye. Mivel az *asz* ige az *osz* (vö. ÓMS. *ozuk*, ejtve *oszuk*) nyíltabbá vált alakja, az *asz* ige *azah* igenevét így kell olvasnunk: *ászáy*, labialis *á*-val. Bizonyára ezért olvassa így MÉSZÖLY is (ÓmSzöv. 11).

Az újabb időből, a XIII–XIV. század határáról való *ozuk* = *oszuk* tehát első szótagjában eredetibb hangállapotot őriz a XI. század közepéről való *azah* = *ászáy* szóénál.

Sokszor megesik, hogy egy korábbi nyelvemlék viszonylag későbbi nyelvállapotot mutat, s a későbbi nyelvemlék még őrzi a régibb nyelvállapotot. Itt is azt láthatjuk. És hogy az *osz* igealak már a XI. században is megvolt, azt az imént idézett, 1095-ből való Qumlouozou kétségtelenül igazolja.

Az *azah* = *ászáy* igenévnek nincs meg a TA.-ben az *asz* igei alapszava, az ÓMS.-beli *ozuk* = *oszuk* igének meg nincs meg ugyanott a folyó cselekvés melléknévi igeneve, de ha megvolna, valószínűleg így volna: *oszów*, írva *ozou* vagy *ozov* vagy *ozow*, ahogy ugyanezen nyelvemlékben a *sír* ige -ó képzős igeneve: *syrou* = *sírów* (vö.: MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 122, 167–74; NYÍRI: Népr. és Nyelvtud. XIX–XX, 291–300).

Ha az ÓMS. nyelvjárásának volna X. vagy XI. századi nyelvemléke, és abban megvolna az *ozuk* = *oszuk* igének az az igeneve, mely a TA.-ben *azah* = *ászáy*, abban a X. vagy XI. századi nyelvemlékben ennek az *ászáy* igenévnek megfelelő alak az *ozuk* alapján valószínűleg így hangzanék: *oszoy, írva: *ozoh* (vö. 1219. Várad Regestrum: Numuolohod = Nümwoloyod: ÓmOlv. 86), melynek folytatása a XIII., XIV. században *oszow* > *oszów*, majd *oszó*.

Az 1055-ből való *azah* = *ászáy* első szótagjabeli *á*-ja tehát *o* > *á* nyíltabbá válásnak az eredménye. Ehhez kapcsolhatjuk BÁRCZI GÉZA következő gondolatait (Htört.² 45): „Adataink alapján föltehetjük, hogy legalább szörványosan e változás már az ősmagyar kor vége felé jelentkezik. Erre mutat a Konst.: ταξιlv < török togšin személynév (vö. RÁSONYI: MNy. XXIII, 274). Ennek *a*-ja mást, mint labialis *a*-t nem jelölhet (BÁRCZI: MNy. LJ, 212). A XI. században is megfigyelhető az ingadozás az *o* meg az *a* között, valószínűleg erre mutat ugyanis a TihAl.: munorau ~ monarau alakpár. Talán erre mutat ugyane forrás *azah*, *azaa* alakja is, ha az *oszlik*, *oszt* igével hozzuk

kapcsolatba (BÁRCZI, TihAl. 33), ámde ez az etimológia közel sem tekinthető biztosnak, csak egy lehetőségnek az ajánlott sok közül.” – Hozzáfűzhetjük ehhez még azt is, hogy a Balaton neve a TA.-ben *balatin* és *bolatin*. Ennek ejtése *Balatin* és *Bolatin* lehetett (MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 10), vagyis e név első szótagjában a magánhangzó ejtése a TA.-ben egyszer *a*, másszor *o* volt.

BÁRCZI — láthattuk — arra gondolt, hogy az *azah* szót azért ejthette a TA. írója labialis *a*-val, mert az *o* ~ *a* írásának TA.-beli ingadozásán kívül az is a labialis *a* ejtése mellett szólna, ha az *azah* töve az *oszt*, *oszlik* tövével közös eredetű volna. Kitűnt azonban, hogy az *azah* meg az *ozuk* van egymással etimológiai kapcsolatban, és ezért kell meglátnunk a TA. *azah* szavában az *o* > *á* nyíltabbá válásnak a tényét.

STEINITZ szerint (Geschichte des wog. Vok. 1955. 170—1) a magyar (*osz* >) *asz* 'dorren, trocken' vogul megfelelőinek első szótagbeli magánhangzója ősvogul hosszú *ā*-ra megy vissza. STEINITZ ezen állításának bizonyítékai: „TJ *tāš*-, TČ *tāš*-, KU *tōš*-, KM-O *tōš*-, P VN-S LU-M *tōš*-, LO *tōš*-, So *tōš*- 'trocknen' (K. 88).” (I. m. 171.)

Csak hogy ezek az adatok még afelől sem győznek meg, hogy ezek többeli magánhangzójának minősége *a* volt az ősvogulban, sőt arról győznek meg, hogy eredetibb fokon *o* volt, hiszen csupán a TJ. *tāš*- mutat hosszú *ā* hangot; a TČ. *tāš*- labialis hosszú *ā*-val hangzik, a többi, összesen 9 vogul nyelvjárás megfelelő adata *ō* fonémát mutat, ami megfelelehet ősvogul rövid *o*-nak is!

Hogy ez mennyire így van, azt a magyar létige vogul megfelelőinek a hangtörténete is igazolja. 1200 körül (HB.) a magyar létige ind. praes., plur. 1. személye így van írva: *uogmuc*, ejtve: *wogymuk*. — 1300 körül (ÓMS.) ennek ind. praet. sing. 1. így volt: *Volek*, ejtve: *wolék*. Nyilvánvaló, hogy a magyar létige ősmagyar, sőt finnugor alapnyelvi alakjának első szótagbeli vokálisa *o* volt (vö. TESz.). És mit látunk a magyarnak megfelelő vogul létige nyelvjárási alakjaiban? — A vokálisok tekintetében ugyanazokat a megfeleléseket, mint a magyar *osz* > *asz* 'dorren, trocken' vogul nyelvjárásokbeli megfelelőinek a magánhangzó-viszonyaiban, vagyis a TJ. *āl*-, TČ. *āl*- *ā*, *ā* magánhangzójával szemben 9 nyelvjárásban *o*, illetőleg annak valamely variánsa áll: „KU-M *ōl*-, P VN *ōl*-, VS LU LO *ōl*-, So *ōl*- 'sein, leben' (K. 166).” (I. m. 170.)

A magyar *osz* > *ász* 'dorren, trocken' és a 'sein, sich befinden' jelentésű **wol*- > **woly*- > *wogy*- > *vagy*- ~ *val*- ~ *vol*- (vö. MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 129) magyar létige többeli magánhangzójának minőségét összehasonlítva a megfelelő vogul igealakok vokálisaival azt állapíthatjuk meg, hogy az itt tárgyalt magyar szavak ősvogul megfelelői magánhangzójának minősége kétségtelenül *o* volt, mely megnyúlhatott ugyan az ősvogulban is, de az bizonyos, hogy az ugor alapnyelvben ez rövid *o* volt (vö. TESz.). — STEINITZ szerint a m. *val*-finnugor alapnyelvi alakja redukált *ā*-val hangzott (Geschichte des fiu. Vokalismus. 1944. 62).

Az *osz* > *ász* 'dorren, trocken' itt vázolt hangtörténetét igazolja a magyaron és a vogulon kívül az ide vonható osztják megfelelők első szótagbeli magánhangzóinak minősége és mennyisége is. — STEINITZ szerint (Geschichte des ostj. Vok. 1950. 82—3): a magyar (*osz* >) *asz* 'dorren, trocken' osztják megfelelőiben az ősosztják *ā* ~ *o* váltakozás tükröződik. — GULYA szerint (MNY. LXIII, 466) a magyar *asz* ige V., Vj. *sos* megfelelőjének *o* hangja ősosztják *o*-ra mutat. Ez megegyezik azzal, amit előbb az *asz* vogul meg-

felelőinek hangtani előzményeiről mondtam, és azt is igazolja, hogy az *asz* ige hangtani előzménye az ősmagyar kor újabb szakaszában **oszu* volt, az ómagyarban lett *osz* (vö. 1300 körül: *ozuk*); az **oszu* igéből már az ősm. kor újabb szakaszában fejlődhetett **aszu*, melyből *asz* lett.

STEINITZ szerint (Geschichte des fiu. Vokalismus. 1944. 62) a m. *asz-* 'trocknen', 'dorren' ugor kori alakja illabialis redukált *ã*-val hangzott, az obi ugorban **ã ~ *o* vokálisokkal.

Az is a magyar **oszu > *aszu* 'dorren, trocken' fejlődése mellett szól, hogy a MSzFgrE. és a TESz. nem fogadja el STEINITZnek (Geschichte des fiu. Vok. Stockholm, 1944. 62) azt a föltesztét, hogy a m. *asz-* 'trocknen' ige ugor korbéli magánhangzója redukált *ã* volt, mert mindkét etimológiai szótár így rekonstruálja az *asz* ige ugor korbéli alakját: **sašš-*, vagyis nem foglal állást az *asz* ige ugor kori előzménye első szótagjának magánhangzójára nézve.

Összefoglalva az *asz(ik)* 'dorren, trocken' eredetére vonatkozó hangtörténeti fejtegetést, a következőket mondhatjuk: PUG. **soš3 > PUG. *ðos3 > ősm. *hosz3 > ősm. *oszu > *aszu > óm. osz > asz > m. asz(ik)*.

4. Az *aszó*, *aszjú* *> aszú* alaktörténete. — MÉSZÖLY GEDEON a *hosszú* eredetéről és történetéről szóló cikkében (MNy. VI, 212) utal arra, hogy a *hosszú* alaktörténetéhez hasonló a mai *asszú*, *aszó*, *oszé*, *oszi* alaktörténete is; GOMBOCZ ZOLTÁN is megemlíti (Magyar történeti nyelvtan III. Alaktan. 1925. 67), hogy a *borjú ~ borjas*, *borja* tótípushoz „Egészen hasonló az *aszó*, *asszú* mn. fejlődése is.”

Az eredetibb *osz* (ŐMS. *ozuk*) igenevének hang- és alaktörténete: ősm., óm. **oszoy* (vö. 1002. előtt *σάμταγ = számtáγ*: ÓmOlv. 16; 1055: *azah = aszay*: TA. és 1219: *Numuolohod = Nümwoloyod*: VárReg.: ÓmOlv. 86) *> óm. oszow > óm. oszów* (ezekre vö. 1095: *Qumlouozou*, 1211: *Ozoufev*, 1229: *Zaroz-ozou*, 1276: *Nogozou*, 1236: *feneozov*, 1271: *Vamus ozov*, 1329: *Ozow* stb.) *> óm. oszó* (ezeknek adatai zömmel a XIII. századból valók: 1231: *Sarusozo*, 1240: *Qumloozo*, 1265: *Worreozowelgy*, 1266/1297: *Ozofev*, 1259/1364: *werezhozo = Veres-oszó*).

Az *ozou*, *ozov*, *ozow*, továbbá az ezután tárgyalandó *azou*, *azov*, *azow* alakok végződését nem tartom én sem labialis utótagú kettőshangzónak, hasonlóképpen, mint MÉSZÖLY, hanem *ow* hangkapcsolatnak, bilabialis *w*-vel. Ennek indokolása a következő helyeken olvasható: Zur Frage der altungarischen Diphthonge mit labialem Nachglied: MSFOu. 150. sz. [1973.] 252–9; Az ómagyar labialis utótagú kettőshangzók kérdésének vitája és valószínű megoldása: Népr. és Nyelvtud. XIX–XX, 291–300. — Ugyanezen indoklással nem tartom ómagyar kettőshangzónak az *-eu*, *-ev*, *-ew* betűkkel írt ómagyar hangkapcsolatot sem, hanem *ew* vagy *ëw* hangkapcsolatnak, szintén bilabialis *w* hanggal.

Az *oszow > oszów > oszó* hangalakú igenevekkel alkotott földrajzi nevek régiebb adatai első szótagbéli magánhangzójának minősége: *o*; a viszonylag régiebb adatok első szótagja *o*-val jelölt magánhangzója némely esetben lehet labialis *a* is, de ezt bizonyosan megállapítani csak ritkán lehet.

Lehet, hogy a Somogy megyei mai *Oszó*, *Oszóra*-dűlő, *Oszó-d*, *Oszói*-gyepű stb. (Somogy megye földrajzi nevei. 28/63, 23+, 28+, 28/62 stb.) nevekben a magyar *osz* 'dorren, trocken' ige *oszó* hangalakú igeneve öröklődött reánk. — Kár, hogy ez a becses Somogy megyei földrajzinév-gyűjtemény

nem tud felvilágosítást nyújtani az e neveket viselő tájak felszínére, jellegzetességére nézve úgy, mint az *Aszó* szigetnév esetében láttuk (i. m. 69; l. fentebb).

Az *osz* 'dorren, trocken' -é, -í képzős igeneveiből lett földrajzi nevek hang- és alaktörténete: *oszoy > *oszēy (a *γ* palatalizáló hatására vö. MÉSZÖLY, NytörtFejt. 107–8; ÓmSzöv. 19, 20) > *oszēw* (1281: p. *Ozeuag*: GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történetének földrajza. 1963. 272) > *oszé* (1263: *Osceag*: GYÖRFFY i. m. 272) > *oszi* (1228/383/407: p. *Ozyagh*: GYÖRFFY i. h., 1281/364: p. *Ozyag* stb.: GYÖRFFY uo.).

Az (*osz* >) *asz* hangalakú ige folyó cselekvést jelentő igeneve fejlődésének másik vonala más nyelvjárásban a következő volt: *aszay* (1055: *azah*) > *aszow* > *aszów* (1265: *azov*, 1324: *aranazou*, 1335: *Azow* stb.) > *aszó* (1380/1414: *Azowelg*, 1385: *Azo*, 1418: *Assofw* = *Asszofú* stb., 1907: *Aszófé*: ÉDES JENŐ, A balatonfelvidéki népnyelv: NyF. 40. sz. 34) > *aszú* (vö. *fúró* > nyj. *fúru*, *ásó* > nyj. *ásu* stb.).

Azokon a magyar nyelvterületeken keletkezett az *aszó* > *aszú* igenév -ó > -ú minőségű képzője, ahol a *γ*-nek nem volt palatalizáló hatása az előtte levő velaris magánhangzóra (*aszay* > *aszó* > *aszú*). Elvileg lehetséges az *aszay* > *aszé* > *aszó* fejlődés is.

Az *aszó* legrégebbi alakja, mint tudjuk, TA. 1055: *azah* = *aszay*; ugyan-ezen oklevélben megvan ennek *azaa* = *aszaya* birtokos személyjeles alakja is. Ezt azért kell *γ*-vel olvasni, mert ugyanazon oklevélben van *fehe* olv. *feyé* = 'fejé-'; *nogu azah fehe rea*, olv. *nogyu aszay feyé-réa* = 'nagy aszó fejére'. Téved BÁRCZI, mert az *azah* = *aszay* *γ*-vel való olvasata mellett a TA. következő szavában: *fehe* –nem *γ* hangot olvas, hanem *h* hangot. MÉSZÖLYNél jó okkal a *nogyu azah fehe rea* kifejezés ejtése: *nogyu aszay feyé reá* (ÓmSzöv. 11, 12).

Bár köznévként is használatos volt az *aszay* és fejleményei az ómagyar kor régebbi szakaszában is (természetesen az ősmagyar korban is, sőt akkor minden bizonnyal inkább közszó volt az *aszay* igenév, illetőleg annak föltehető *aszayu előzménye), köznévi használatára biztos adataink csak a XV. századtól kezdve vannak *aszó* > *aszú* alakokban: 1416u/1450. k. BécsiK. 194 (KÁROLY SÁNDOR, A BécsiK. nyelvtana 31): „*meg azo èmløkèt*” = Káldi: „*száraz emlökèt*”. – 1558: „*Azw alma. Azw sozo. Azw muskatal körtel. Azw bezterchey zylwa*” stb. (OkISz.). – 1586: „*egi zeker fat azwt*”; 1597: „*Az fa aghat latta(m) hogy nehul aszu*” (EMSzT. I, 480).

Föltehető, hogy az *asszú*, tehát az *ssz* vagy *szsz* betűvel írt alakok egy része is ide tartozik, tehát a hosszú *ssz* hanggal ejtett alakok egy része nem *aszjú* > *asszú* fejlődés eredményeként jött létre, hanem az *aszú* > *asszú* más-salhangzójának nyúlásával. Ennek az a bizonyítéka, hogy az *aszni* igenév *asszani* alakban Moldvában 1955-ben még megvolt (KALLÓS ZOLTÁN, Új guzsalyam mellett. Bukarest, 1973. 87): „*Kövecses víz martján | Felnőtt lyilyiomszál | Nem szereti helyiét, | Ki akar asszani.*” Vö. 1646: (MedLat. 55: NySz.): *el-asszani, megh-asszani*. Ezért Miklós Gyurkáné Szályka Rózsa 48. dalának „*Asszú fának züöd levele*”-beli *Asszú* szava *ssz* hangját is ikerítődésnek tartom, és nem pótlónyúlás eredményének, hiszen azt is Miklós Gyurkáné mondta: „*Ki akar asszani.*” Viszont némely *aszú* hangalakú igenév meg bizonyára nem *aszó* > *aszú* fejlődés útján jött létre, hanem *aszjú* > *asszú* > *aszú* hangzóközi mássalhangzó-rövidüléssel keletkezett.

Az *asz* ige folyó cselekvést jelentő igenevéből lett földrajzinév fejlődésének megint más vonala más nyelvjárás(ok)ban a következő volt: *aszay* > *aszēy (a *γ* palatalizáló hatására vö. MÉSZÖLY, NytörtFejt. 107–8, ÓmSzöv.

19, 20) > *aszëw* > *aszëw* > *aszé* (1280 körül: *Asceag* = *Aszé-ág*: GYÖRFFY i. m. 272) > *aszi* (é. n. 1259–66/XIV.: *Azyagh*, *Azyag* = *Aszi-ág*: GYÖRFFY i. h.) > *aszi* (1974, 203/120: *Aszi-tó* — Kiszáradt, kiaszott tó: Somogy m. földr. nevei 631).

A jelentéstörténet azonban nemcsak azt igazolta, hogy az *oszó* és az *aszó* -ó > -ú, -é > -i > -i képzős alakjai származtak *osz* > *asz* igéből, hanem azt is, hogy az *oszjú*, *aszjó* > *aszjú* > *asszú* is ugyancsak az *osz* > *asz* igének az igenévi származékai, vagyis az *osz-ó*, *asz-ó* stb. meg az *osz-jú*, *asz-jó*, *asz-jú* > *assz-ú*) egymásnak igenév-változatai.

Az *aszjú* > *asszú* és az *aszó* > *aszú* esetében a *j* nélküli alak fejlődése nyilvánvaló, de az eredetileg *j* nélküli *aszó* > *aszú* stb. és a *j*-vel való *oszjú*, *aszjó*, *aszjú* történeti viszonya és ez utóbbiak *j* hangjának eredete magyarázatra szorul.

Vizsgáljuk meg tehát az *oszjú*, *aszjó*, *aszjú* adatait, és vegyük szemügyre az ezek keletkezéséről szóló eddigi magyarázatokat: a nyelvi tények és az ezekhez fűződő jelenlegi ismereteink alapján mit mondhatunk róluk.

Az *oszjú*-ra a XIII. század második felétől a XIV. század első feléig ismerek néhány adatot: 1270: *Ozyuhag* = *Oszjú-ág*; 1288: *Ozyu* potok és *Oziuhag* (ugyanazon oklevélben mind a kettő, OklSz.); 1300: *Ozzywpotok*, *Ozzywpotoktw*; ez utóbbi valószínűleg íráshibával; helyesen *Ozzywpotoktw* = *Oszjú*-potok-tű; 1334: *Ozywuulgh*. Lehet, hogy ezek egyike-másika *Aszjú*-nak olvasandó. — Az elvileg lehető *oszjú* > *osszú* fejlődésre nem találtam adatot. Úgy látszik, hogy az óm. *oszjú* történeti vonala ezen a fokon megrekedt és elavult.

Az *aszjó* okleveles adatai a XIV. század közepétől a XV. század közepéig érnek: 1356: *Azyopatak*, 1390: *Aziopatak*, 1398: *Azyohemelnycza*, 1407: *azyopathak*. Hogy csak a véletlen játéka lehet az *aszjó*-nak kevés adata, azt valószínűsíti az is, hogy a XVI. század első negyedéből van rá köznévi adat: 1525. VitkK. 86: *azionac* (gen.). — Lehetséges, hogy *aszjó* > *asszó* van az 1435-beli *Azzoazo* első tagjában; 1863: „Hév *asszóban*” (EMSzT. I, 457), de ez lehet intervokális nyúlás is.

Az *aszjú* ismeretes földrajzinév-adatai a XIV. század első felétől a XV. század közepéig: 1337/1414: *Azyupatak*, 1338: *Azyuwelg*, 1352-ből vagy 1353-ból (vö.: ILA, Gömör megye I, 37, II, 112): *Azzywpatak*, 1390: *Azyupatak*, 1390: *Azyurew* (ILA i. m. IV, 84), 1408: *Azywpatak*, 1446: *Azzyvwapa*, 1454: *Azywuulgh*. — Későbbi adatok: XVII. sz. v.: „az *asszu* vápája”, 1736: „*Aszszu* ág végibe”, 1774: „*Aszszu* kut”, 1781: „Az *asszsu* pataknál” (EMSzT. I, 480). — XV., XVI. századi köznévi adatok: 1416 u./1466. MünchK. 19va 43: „*aziu* kèzo”; 1526. ÉrdyK. 51a: „*azyw* zeenara”, 214b: „*Azzyw* feld”; Sylv. ÚT. I, 119v (helyesen: 121v): „*Affzu* fan”; stb.

Mi az *aszjú* -jú végződésének a magyarázata?

HORGER (MNY. IX, 112; 1943–1946-ban a MNYj. V, 4) magyarázata szerint az *aszjú* hang- és alak története a következő volt: *oszoj* > *oszëj* > *oszjú* > *asszú* > *aszú* > *aszú*; másfelől: *oszoj* > *oszëj* > *oszé* > *aszi*. Elfogadja ezt az EtSz. (I, 157–158) és GOMBOCZ (Magy. tört. nyelvt. Alaktan. 1925. 67). — BÁRCZI nem tárgyalja ezt a szót történetében (Szótöv., 38–9), bizonyosan azért, mert az *aszó* > *aszú* ~ *asszú* ma már nem tartozik a *borjú*: *borjas*, *borja* tőtipushoz.

A magyar nyelvtudomány általában elfogadja azt a magyarázatot, hogy a -jú ~ -ja tőváltozatú névszók *j* eleme (pl. *borjú*: *borjas*, *borja* stb. a szóvégi *ou* diftongus elhasznált -ëu fejleményének előtagjából keletkezett, BÁRCZI

szerint (Szótöv. 38) nyomatékeltolódással $\ddot{e}u > \ddot{e}u$ lett, majd az $\ddot{e}u$ csökkentett nyomatékúvá lett előtagjából *j* lett, vagyis: $-\ddot{e}u > -\ddot{e}u > -ju$, analogikus nyúlással $-j\ddot{u}$ lett.

Mielőtt ennek a magyarázatnak a lényegét közelebbről megnéznénk, megemlítem, hogy HORGERnek az *aszú*-ról és az *aszi*-ről összeállított fejlődési sorában előbb két fejlődési mozzanatot kell helyesbítenünk, nevezetesen: nem *oszjú*-ból lett *asszú*, hanem *aszjú*-ból; továbbá: nem *oszé*-ből lett *aszi*, hanem *aszé*-ből.

Ami ezt az elhasonulásos, nyomatékcsérés, $ou > \ddot{e}u > \ddot{e}u$ diftongusból lett *ju > j\ddot{u} tövég-magyarázatot illeti, ennek három sebezhető pontja van: 1. a székely nyelvjárási elhasonulást az ómagyarra hangtörténeti tendenciának föltételezi; 2. az itt föltételezett nyomatékcsere (a szó végén) ellenkezik a magyar nyelv hangsúlytörvényével; egyik székely nyelvjárásban sincs ilyen nyomatékcsere, de másutt sincs; 3. az ómagyar labialis utótagú kettőshangzók meglétének föltevése, mint már említettem, nem bizonyult igaznak.*

Ezek meggondolásával teljesen indokolt LIGETI LAJOSnak az a kritikai észrevétele (MŰ. LXII, 389), hogy HORGER magyarázata a *borjú* és a *gyapjú* magyar hangtörténetéről nem kielégítő. Ez azonban azt is jelenti, hogy HORGERnek az *oszjú*, *aszjú* hang- és alaktörténetéről adott magyarázata nem helyes.

MÉSZÖLY 1938-ban a *j*-vel hangzó *aszjú > asszú* tő történetét a következőképpen magyarázta (NyTörtFejt. 108): „Az *aszjú* típus keletkezése: *ászaju > aszēju > aszēju > aszju > asziú* (vö. *hiju > hijju, hivu > hivú*).”

Abból, hogy MÉSZÖLY minden megjegyzés nélkül, röviden közli magyarázatát, anélkül, hogy kritikai megjegyzést tett volna a HORGER-féle magyarázatra, arra következtethetünk, hogy azt egyáltalán nem tartotta valószínűnek, elfogadhatatlannak ítélte. Ami MÉSZÖLY itt idézett magyarázatát illeti, ezen később annyit módosított, hogy 1956-ban a TA. *azah* adatát nem illabialis *á*-val, hanem labialis *a*-val hangzónak mondja (ÓmSzöv. 11). MÉSZÖLY ezen magyarázata szerint az *aszjú > asszú* eredetileg olyan tövéghangzós **-ju* lativusragból lett képzővel alakult igenév volt, melyből intervokális helyzetben a *-j* igenévképző eltűnt, helyére hiátustöltő *j* került, s a rövid *u* tövéghangzó analógiásan hosszú *ú* lett: *aszēju > aszju > aszjú*.

MÉSZÖLYnek ez a magyarázata a magyar nyelv szempontjából abszolút töre nézve, tehát például az őstörök **buraju* és **japayī* magyar fejleményeire érvényes, ha az ősmagyarban az átvett alak szintén **buraju* és **japayī* volt, mint ahogy a TESz. is mondja, vagyis a mai *borjú* meg *gyapjú* egyenes folytatói az imént idézett őstörök szavaknak.

Az a véleményem, hogy a TESz. által föltételezett *ő s m a g y a r* **buraju, japayī* alakjai helyesen vannak rekonstruálva. Abból ugyanis, hogy 950 körül a Konstantinos Porphyrogenetosnál szereplő *Ἐζέλεχ*, olv. *ezeley* vagy *ēzeley*, továbbá *Ἰέλεχ*, olv. *jeley* vagy *jeley* (GYÓNI MÁTYÁS, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei 48–9, 58) végén a $\chi = \gamma$ után nincs tövéghangzó, nem következik az, hogy 950 körül vagy már előtte minden magyar nyelvjárásban eltűnt a γ végéről a tövéghangzó, mint BÁRCZI véli (Htört². 21, 122, 134). — Az ősm. **buraju, japayī, *woloys* (vö. 1219: *Numuolohod*, olv. *Numuoloyod*: ÓmOlv. 86) alapján rekonstruálható tehát ősm. **oszoys ~ *aszays* 'aszó' igenév az **oszs > *aszs* igetöböl, de az **oszoys ~ *aszays* nem abszolút tő, mint a **buraju*, hanem olyan származékszó, melynek igenévi-határozói funkciója az ősmagyar korban még eleven volt, és ez

a γ morfémaého, illetőleg az ebből lett w -hez majd a tővéghangzó + w -ból lett hosszú magánhangzós toldalékhoz kötődött.

Mivel — mint láttuk — a XIV. század közepétől már vannak okleveles adatok az *aszjó*-ra, és a XIII. század utolsó harmadától kezdve vannak adatok az *aszjú*-ra, az a véleményem, hogy a *jó*, *jú* végződés *ó*, *ú* eleme maga az igenévképző, mégpedig fejlődési fok szerint ugyanaz az igenévképző, mely az *aszay* > *asszow* > *aszów* > *aszó* > *aszú* fejlődési sor két utolsó tagján van. Ez a tővéghangzóból + $-\gamma$ igenévképzőből alakult hosszú magánhangzós *-ó* > *-ú* igenévképző hozzájárulhatott a még tővéghangzóval is előforduló **aszú* igetőhöz, és lett a hiátustöltő *j*-vel ósm. **aszú-é* > **aszú-j-é* > óm. **aszjé* (> *asszé*: DöbrK. 492: *azzeaknak*) > *aszjó* > *aszjú* > *asszú*. — Az *asz-ó* > *asz-ú* igenév eszerint történetileg úgy viszonylik az *asz-jó* > *asz-jú* igenévhez, mint az *al-ó* 'alvó', *nyug-ó* 'nyugvó' igenév viszonylik az *alu-v-ó* > *al-vó*, *nyugo-v-ó* > *nyug-vó* igenevekhez. Az *al-ó*: *alu-v-ó* stb. történeti viszonyára MÉSZÖLY, NyTörtFejt. 74 és ÓmSzöv. 177—8. lapjain megállapítottakra hivatkozom. Az *alu-v-ó* > *al-vó*, *nyugo-v-ó* > *nyug-vó* igenév esetében a *v* a hiátustöltő; az **aszú-j-é* (illeszkedéssel esetleg már itt **aszú-j-ó*) > óm. **asz-jé* > *asz-jó* > *asz-jú* (> *asszú*) igenév esetében meg a *j* a hiátustöltő.

Az *aszó* és az *asszú* < *aszjú* meg egyéb előzményei ezen újabb nyelvtörténeti vizsgálata — a tárgytörténettel összhangban — teljesen igazolta SZAMOTA ISTVÁNNAK azt az 1895-ben tett megállapítását (NyK. XXV, 132), hogy az *aszó* "Az *aszni* igéből származik éppen úgy, mint az *aszú*, *asszú* melléknév is." — Tisztázni igyekeztem az *aszó* és *asszú* — eredetileg igenevek — hang-, alak- és jelentéstörténetét, és ezáltal fontos hang-, alak- és jelentéstörténeti mozzanatok is napfényre kerültek.

SZAMOTA magyarázatához tért vissza GOMBOCZ is akkor, amikor az *aszó*-nak saját maga által javasolt török származtatását elvetette, és az EtSz.-ban MELICHHEL egyútt SZAMOTA magyarázatát minősítette a legvalószínűbbnek, fontos megokolással!

„Hasson ezután is Gombocz Zoltán szelleme a nyelvtudomány művelésében, és éljen az a kritikai szellem is, mely Gombocz Zoltán munkásságát jellemezte” (MNY. LXXIII, 426).

NYÍRI ANTAL

A szövegelmélet és a nyelvtudomány kapcsolata*

Míg a klasszikus nyelvtudomány megelégedett csupán a nyelvi szintek vizsgálatával, a mai nyelvelmélet számára ez már nem elégséges. A hangtan—szótan—alaktan—mondattan sor szükségszerűen egy újabb tudományszakkal egészült ki, amely bizonyos értelemben beilleszkedett e sorba. A szövegnyelvtanra gondolunk, amely közvetlenül felzárkózott a nyelvészet egyéb résztudományai mellé. A szövegnyelvtan egyrészt a nyelvészet résztudományainak folytatása, másrészt viszont megbontja eddigi immanens beszűkültségét, és új lehetőséget teremt annak vizsgálatában, miként működik a nyelvi

*Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság szemiotikai szakosztályának 1978. október 17-i, alakuló ülésén.

jel a kommunikációs folyamatban. Jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy Magyarországon is fellendültek a szövegelméleti kutatások; erről tanúskodik a kaposvári szövegelméleti konferencia is, valamint az „Általános nyelvészeti tanulmányok” sorozat szövegelméleti kötete.

Kommunikációs szempontból a szövegnyelvtan kétarcú tudományág. A felszíni struktúra kérdéseit ugyanis többnyire a nyelvi elemek oldaláról lehet megoldani, vagyis a szöveg éppen nyelvi illetékességénél fogva zárkózik fel a nyelvtudományi ágazatok mellé. Ilyen összefüggésben a szöveget a nyelvi elemek lineáris elrendeződése alapján lehet vizsgálni, tehát a kutatás az egyes mondatok, szakaszok stb. közötti összefüggésekre összpontosul. Egyúttal a mondatok lineáris sorrendjének egészéből lehet következtetéseket levonni a szöveg belső összefüggéseiről, kompaktságáról. Ámde ezen a szinten a mondatok és jelentések lineáris elrendeződése mindvégig megmarad a figyelem középpontjában, s ez azt jelenti, hogy a szemantikát is ilyen szempontból szükséges vizsgálni. Már kevésbé szokták figyelembe venni a szöveg mondani- valóját, intencióját, vagyis ún. globális mélystruktúráját.

Ennek aztán az a következménye, hogy a szövegnyelvtannak két önálló vizsgálódási területe van. Az első a belső kontextuális összefüggések, vagyis a szövegen belüli kapcsolatok formáinak és módozatainak vizsgálatát öleli fel. A másik a szöveg kommunikációs összhatásának problémájához kötődik. Ebben a szöveg befogadásából, a percepció és recepció jellegéből indulnak ki, és azokat a törvényszerűségeket kutatják, amelyek szabályozzák részleges vagy teljes megértését és kommunikációs hatósugarait. Míg az első terület jobbra a szövegszerkesztés technikáját és strukturálását érinti, addig a másodikban a kommunikáció az elsőbbség, mert kiindulási alapként arra a kérdésre keres választ, milyen stimulusokat vált ki a szöveg az olvasóban, és miként illeszkedik bele a kommunikációs folyamatba.

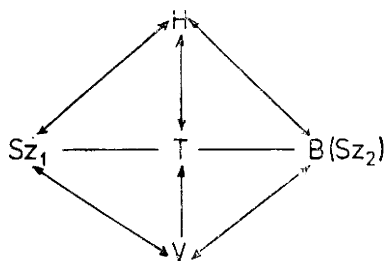
A jelvétel (percepció) kérdései egyúttal lehetővé teszik a szemiotika olyan részének az alkalmazását is, amelyet eddig a legkevésbé aknáztunk ki, vagyis a pragmatikai szempont érvényesítését (vö.: VOIGT VILMOS, Bevezetés a szemiotikába. Bp., 1977. 71–5; SZABÓ ZOLTÁN, A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár, 1977. 51–94). A szöveg kommunikációs szempontú vizsgálatában eleve el kell utasítanunk a szöveg és a kommunikáció dichotómiáját. Vizsgálódásunknak tehát elsődleges axiómája az a tétel, hogy nem létezik szövegen kívüli kommunikáció, miként nem létezhet kommunikáción kívüli szöveg sem. Miközben maga a kommunikáció feltételezi a szöveg létezését, az alsóbb nyelvi szintek nem biztosítják a teljes értékű kommunikálást, s ez alól a mondat sem kivétel, még ha olykor önállóan, szöveggéként működik is.

A szöveg kommunikációs vizsgálatának alapjait a csehszlovákiai nyelvészetben FRANTISEK MIKÓ vetette meg (vö. Text a styl. Bratislava, 1970.). A szövegalkotás vonatkozásában olyan szakkifejezéseket vezetett be, amelyek mind a mai napig ösztönzően hatnak, ugyanakkor a szövegfelépítés törvényszerűségeinek megállapításában az ún. kifejezésrendszerből indult ki (I. ZSILKA TIBOR, A kifejezés esztétikája: A stílus hírértéke. Bratislava, 1973. 167–74). Ilyen összefüggésben első tényezőként említjük meg a szerző tapasztalati komplexumát, azaz összetapasztalatait, amelyekből a szerző az alkotás folyamatában válogat, és amelyek az emberi tudatban egységet alkotó, egyszersmind a kommunikáció alapját képező tapasztalatok, képzetek, gondolatok, érzelmek és indítékok összességét jelentik. A válogatás a feladó (szerző) kommunikációs álláspontjának megfelelően megy végbe. Ennek során olyan folyamattal van

dolgunk, amelyet az össztapasztalatok (tapasztalati komplexum) tematizálásának nevezhetünk. A téma kifejtését a szövegen kívül álló tényezők határozzák meg: az össztapasztalatok, amelyek a kommunikáció tárgyává válnak, és a kommunikációs álláspont, amely az össztapasztalatok tematizálásához vezet.

MIKO felvázolta a szöveg nyelvi és tematikai összetevőinek eltéréseit is. A téma a szöveg magasabb szintje, amelyet olyan tényezők szabályoznak, mint az össztapasztalat és a kommunikációs álláspont. Végző soron irodalmi vonatkozásban is különbség van a nyelvi szemantika és a téma között. Míg a nyelvi szemantika azoknak a meg-megjelenő és el-eltűnő lexikális szémáknak a folytonos láncolata, amelyek a mondaton belüli nyelvtani viszonyokkal (az egyes mondatok között pedig a szövegen belüli kapcsolatokkal) kötődnek egymáshoz; addig a téma a lineáris kifejtés során nem tűnik el, hanem felhalmozódik, gyarapszik. Mindaz, amit az olvasó emlékezetébe vés, közvetlenül a témához, a szöveg „tartalmi” alkotóelemeihez kötődik, és nem az egyes mondatokhoz. A kiindulási alapkategória így mindig a szöveg mint egy még nem realizált egység absztrakt fogalma. Ebből következik, hogy a mondat generálása szukcesszív, a szöveg generálása pedig szimultán módon adott. A szöveg generálására ugyanazok a szabályok és általános kategóriák érvényesek, amelyeket MIKO a kifejezésrendszerben foglalt össze.

A kutatás további szakasza elvezetett a metakommunikáció elméletének kidolgozásához, amelyet ANTON POPOVIC a szövegek egymásra épültségéből és kölcsönös viszonyaiból vezetett le (Problémny literárnej metakomunikácie: Teória metatextu. Nitra, 1975.). Minthogy itt a szövegnyelvtant közvetlenül érintő és a szövegelmélethez tartozó vizsgálódást végzünk, a továbbiakban erre az elméletre támaszkodunk. Lényegét az alábbi kommunikációs ábrán mutathatjuk be:

Magyarázat: Sz₁ = szerző | T = szöveg | B = befogadó, olvasó | Sz₂ = a metaszöveg szerzője | V = valóság | H = hagyomány

Az irodalmi kommunikáció az ábra szerint egy teljes, az irodalmi mű keletkezését és a befogadóra gyakorolt hatását egyaránt magába foglaló folyamat. Míg az előző fogalmak (tapasztalati komplexum, kommunikációs álláspont) mindenekelőtt a műalkotás genézisére vonatkoznak, addig az egységes kommunikációs ábra a maga teljességében képes átfogni az elsődleges kommunikációt, egyszersmind a metakommunikációnak is a kezdete. A befogadó (olvasó) ugyanis igen gyakran nem passzívan fogja fel a szöveget, hanem az eredeti alapján új, úgynevezett metaszöveget hoz létre. A metakommunikációs

folyamatra ugyanaz az ábra érvényes, mint az elsődleges kommunikációra; ámde itt a befogadó kettős szerepkörben jelenik meg: az elsődleges kommunikáció vonatkozásában olvasóként, befogadóként (B); a metakommunikáció vonatkozásában pedig mint az új szöveg szerzője (Sz₂). Ennek az elvnek a figyelembevételével beszélhetünk a metakommunikáció önálló műfajairól, mint amilyen például a kritika, a digest, az előszó, az utószó, a szövegelemzés stb. Természetesen ilyen összefüggés az egyes irodalmi művek között is létezhet; így például Thomas Mann „József és testvérei” című műve a Józsefről szóló bibliai történet metaszövege, noha ebben az esetben igen bonyolult összefüggésről van szó.

Térjünk azonban vissza az elsődleges kommunikációhoz. Az irodalmi alkotás felépítése a maga nemében nem kizárólag és nem pusztán a valóság visszatükröződése, hanem szükségszerűen felvesz egy további tényezőt is — az pedig a hagyomány (H). A hagyománynak megvan a maga általános vonása (kulturális „emlékezet”) és sajátos vonása (irodalmi „emlékezet”). Sem az író az alkotás során, sem az olvasó a mű befogadásakor nem hagyatkozhat csupán a valóságról szerzett ismereteire, hanem törvényszerűen merít a hagyományból is, amely a tudatban kialakítja valamely konkrét irodalmi műfaj, irányzat, iskola stb. absztrakt modelljét. Ez a tényező nemcsak az úgynevezett magas, azaz esztétikailag releváns irodalom uralkodó vonása, hanem rendszerint bármely szövegfajtára, történetesen még a népköltészeti szövegekre is kiterjed. Sőt áthatja a szöveg mély struktúráját és szemantikai alkotórészeit is. Példaként megemlíthetjük itt a városi folklórnak egy olyan műfaját, mint a vice. Manapság Európa-szerte igen elterjedtek a skót viccek. Felfogásuk és megértésük csak bizonyos kultúrtypológiai és társadalmi körülmények alapján válik lehetővé; s éppen ez az a bizonyos tudat, azaz hagyomány, amely egy általánosító modell alapját adja. Ez az általános modell alakítja ki az „emlékezetet”, s a konkrét szöveg csattanója és intencionális velejárója mindig ehhez kapcsolódik. Bemutatunk egy példát:

Egy brit postaügyi miniszter nagy labdarúgó—rajongó volt, a hivatalba lépése után elrendelte, hogy a labdarúgó—mérkőzések eredményeit tartalmazó táviratokért csak a felét kell fizetni. Így aztán Skóciában hamarosan ilyen táviratok kezdtek elterjedni: „Skócia—Irország 2:0. Nagyapa meghalt, pénteken kettőkor lesz a temetés.”

A szöveg aligha érthető meg csupán a valóság alapján, vagyis felületi struktúrája alapján, amit TEUN VAN DIJK „Some Aspects of Text Grammars” (The Hague—Paris, 1972.) című művében így vázol fel: $=S_1=, =S_2=...=S_n=$.

A poénhordozó két utolsó mondat között linearitás tekintetében semmilyen összefüggés nincs, sőt épp az összefüggéstelenségben van a lényeg. Hogy mennyire nincs összefüggés felületi szinten a két mondat között, kiviláglik akkor is, hogy ha a mondatok közötti viszonyt a glutináció és a rekurrencia felől próbáljuk megvizsgálni (vö. MISTRIK, J., *Stylistika slovenskéhoho jazyka*. Bratislava, 1977. 383—96). Ha a mondat elején alany fordul elő, akkor ez általában új téma kezdetét jelzi, vagyis a glutináció foka egyenlő nullával. Az explicit alany révén beiktatott kifejezés az új téma, új motívum vagy legalábbis viszonylag önálló közlés hordozója. A vizsgált esetben az összefüggésnek a nyomai sincsenek meg. Ugyanez érvényes a rekurrenciára is (topic-comment), mert a második mondat kezdete (nagyapa...) nem olyan téma (topic), amely az előző mondat rémájából, azaz általános közléstartalmából

(comment) következik, hanem teljesen új kezdet, amelyhez új réma (comment) kapcsolódik.

A szöveg szemantikai komponenseit egybefoglaló egység (a mérkőzések eredményeit tartalmazó táviratokért csak a felét kell fizetni; Skóciában hamarosan ilyen táviratok kezdtek elterjedni) egy valamiféle szöveg fölötti entitás („emlékezet”), amely a skót viccek jellegében és milyenségében rejlik. Az e csoportba tartozó szövegek a skótokat mint a zsugoriság megtestesítőit mutatják be. Magától értetődik, hogy ez a hagyomány merő fikció, amely nélkülöz minden kapcsolatot a valósággal, és csupán az emberek tudatában létezik. A szöveg tehát kívülről, a szöveg „külső” összefüggéseiből nyeri legjelentősebb szemantikai komponensét, s ez a komponens túllépi egyetlen szöveg keretét, mert egyaránt jellemző minden hasonló szövegre. Ha ez a szemantikai komponens nem lenne jelen a jellevő, a befogadó tudatában, aligha tudná dekódolni a szöveget és reagálni rá. A szöveg elmondása mindenekelőtt azért válthat ki mosolyt, mert „ismerjük” a skót vicceket. Ha nem ismernénk őket, méltán merülhetne fel a kérdés: „Miért éppen Skóciában?”

Elemzésünkben azt a feladatot tűztük ki, hogy magyarázatot adjunk a hagyomány fogalmának mint a szövegalkotás és a szövegfelfogás teljes értékű tényezőjének létjogosultságára, noha nem mindig, de főként nem olyan súllyal veszik tekintetbe, mint amilyen elvitathatatlanul megilletné. Az elemzés során meggyőződünk arról, hogy a szövegen belüli (belső kontextus) összefüggések mellett a szövegen kívüli (külső kontextus) összefüggések is jelen vannak. Éppen ezek teremtik meg a befogadás és a reagálás feltételeit.

Végso következményeiben tehát a szöveg nem a jelek gépies szukcessziója, hanem a szemiotikai (szintaktikai, szemantikai, pragmatikai) szabályok és hierarchikus viszonyok elvei szerinti elrendeződés ad neki sajátos jelleget. A lineáris, azaz felszíni struktúra mellett szükségszerűen számolnunk kell vertikális struktúrával, vagyis mély struktúrájával is, amely a még kizárólagosan narratív szövegekben sem korlátozódik csupán öt alapkategorizációra (I. TEUN VAN DIJK, JENS IHWE, JÁNOS S. PETŐFI, HANNES RIESER, *Prolegomena zu einer Theorie des „Narrativen“: Literaturwissenschaft und Linguistik*. JENS IHWE szerk. 2. kötet. Frankfurt am Main, 1973. 51–77). Lényege abban rejlik, hogy bizonyos társadalmi és irodalmi reáliák modellje, s hogy valamiféle jelentéstöbblete van. Ezáltal tesz szert másodlagos jelentésre.

Mármost hogyha a mondatot a kommunikáció szempontjából hasonlítjuk össze a szöveggel, arra a következtetésre jutunk, hogy míg a szöveg kompakt egységet alkot, a mondat általában kiegészítésre, folytatásra, a gondolat továbbvitelére szorul. Lényegében tehát a mondat nem teljes kommunikációs egység, s ez alól csak az olyan mondatok képeznek kivételt, amikor a mondat önmagában is szöveg (*Tűz van!; Riadó!; Aki másnak vermet ás, maga esik bele.*). Egyéb esetekben a mondat csupán eleme, alkotórésze a szövegnek.

MIKÓ nem véletlenül tekinti épp a szövegszerűséget a szövegalkotás alapkategorizációjának (vö. *The Programme of the Text*. Nitra, 1978. 91). Ezzel a szöveg legsajátosabb tulajdonsága nyer méltó kifejezést, amely egyenesen következik a vele összefüggő szóbeli megnyilatkozás kommunikációs mozzanatainak háttérbe szorításából, zárlatából. Itt voltaképpen a közvetlen kommunikációs helyzetből való kiemeléstről van szó. A többi kifejezési kategória már csak a szövegszerűség következménye. Csupán néhányat említünk meg közülük: a szukcesszivitás, a koherencia, a kompaktság igénye, a teljesség, a terjedelem stb.

Mármost a mondat (szóval) mint szöveggel kapcsolatban felvetődik egy igen fontos kérdés. Ezek természetesen határesetek, ám meg kell őket oldani. Úgy látszik ugyanis, hogy minél rövidebb nyelvi megnyilatkozás szerepel szöveggént, annál inkább szükség van a kommunikációs helyzet és a nyelven kívüli összefüggések nyújtotta támpontokra. Ilyen esetekben az immanens eljárás mód egyáltalán nem elégséges a szöveg meghatározásához. A népköltészetben belül például a közmondások és a szállóigék önálló, sajátos műfajnak tekinthetők, és mindegyikük egyszersmind szöveg is lehet. E mondatok esetében aligha elégséges csak a két komponens (téma — réma) megkülönböztetése (vö. EGON WERLICH, *Typologie der Texte*. Heidelberg, 1975. 140), mert ezzel éppen szövegjellegük mibenléte, azaz szövegszerűségük nem oldódik meg. Az említett nyelvi megnyilatkozások önmagukban nem tesznek eleget annak a feltételnek, hogy a szövegnek legalább két tulajdonsággal kell rendelkeznie (koherencia és teljesség). A közmondásokat, a szólásokat és az egy szavas mondatokat aligha lehet ad hoc, a maguk belső sajátosságainál fogva szövegnek tekinteni. Meghatározásukban és jellemzésükben fokozott szerephez jut a külső kontextus. A mondat mint kész nyelvi termék csak a szövegösszefüggéssel való közvetlen kapcsolatában lehet szöveg, s ez teszi lehetővé, hogy szöveg funkciójában működhessék. Különböztetünk beszéd- és írott szövegekről, mert a legalapvetőbb feltételek (koherencia, teljesség) is hiányozhatnak hozzá.

Hogyha azonban a kommunikációs helyzetből indulunk ki, akkor már egyetlen mondat, sőt a mondat szerepében megjelenő egyetlen szó is lehet szöveg, természetesen csak más jelzésekkel és jelekkel való szoros kapcsolatában. A verbális egységek és más jelek összjátéka biztosíthatja a kommunikációs folyamat teljességét. Tehát a jelek szinkretizmusáról, több tényező összjátékáról van itt szó. Minél rövidebb és szegényesebb a nyelvi közlés, annál inkább szükséges bevonni a kommunikációs folyamatba más jelrendszereket vagy más típusú jeleket.

A hadseregben bizonyos kommunikációs helyzetben a „Riadó!” felkiáltás szövegnek számít, de csak akkor, hogyha a nyelvi információ szélesebb szövegösszefüggésbe kerül. Ez azt jelenti, hogy bele kell kerülnie egy magasabb rendű „szövegbe”, és elemévé, alkotórészévé kell válnia. Az ügyeletes erélyes jelzését más jelzéseknek kell kísérniük, amelyek vagy megelőzik a nyelvi közlést (ajtónyitogatás, gyors léptek stb.), vagy közvetlenül egyidejűleg lépnek fel (a szupraszegmentális tényezők fokozott jelenléte), esetleg utána következnek (fegyverzörej, a katonák futólépése). Hogy azonban ennek az információnak valamiféle hatása lehessen, a környezet is szükséges hozzá. A kommunikációs ábrán ez a valóság (V). Ám az ilyen szövegnek szüksége van bizonyosfajta tudatra is (H), amely csak hosszabb gyakorlás („emlékezet”) után idegződik be. Különböztetünk a mondat (szó) nem válhatna szöveggé, mert nem lehetne szert kommunikációs érvényre. A tudat bizonyos foka tehát a rekurrencia révén alakul ki, s ez azt jelenti, hogy a kommunikációnak az ismétlés az egyik alapfeltétele. Az ismétlés egyúttal a hagyománynak is az alapja. A szöveg csak a tapasztalat alapján fogható fel, csak így reagálhatnak rá és foglalhatnak állást vele kapcsolatban. Ebből az következik, hogy a tapasztalati komplexum és a kommunikációs álláspont a befogadóra is érvényesek.

Amit eddig kifejtettünk, nem mond ellent annak az állításnak, hogy a szöveg a mondatok és az ennél alacsonyabb rendű nyelvi egységek összessége. E kérdések vizsgálata a szövegnyelvészet hatáskörébe tartozik, amely inkább

a szöveg technikai felépítését, vagyis a nyelvi elemek kölcsönös egymásra épülését foglalja magában. Itt a szöveg felépítése, vagyis a szövegen belüli kapcsolatok kérdése (glutináció, rekurrencia) áll a vizsgálódás középpontjában. Természetes, hogy a szövegen belüli kapcsolatok nem korlátozhatók a mondatösszefüggések vizsgálatára, hanem érintik a szöveg témájának és kompozíciójának a vonatkozásait is. Maguk a szövegen belüli kapcsolatok sokkal szélesebb terjedelemben érvényesülnek, mint az eddigi vizsgálatokból kitűnik. Ugyanakkor igazat kell adnunk azoknak, akik azt állítják, hogy a fiktív szövegekben a nem fiktív szövegekhez képest sokkal nagyobb az igény a kapcsolatok és a párhuzamok létrehozása iránt (vö. WERLICH i. m. 19–22). M. Bulgakov „A mester és Margarita” című regénye például nagyon igényes a befogadás szempontjából, ugyanakkor viszont a szövegbe beépített két tematikai szint a párhuzam segítségével teszi lehetővé a mű teljes dekódolását.

Igy a szövegen belül az összefüggések nemcsak a grammatikát érintik, hanem a motívumok, a szegmentumok s a szöveg magasabbrendű szemantikai egységeinek (tömbjeinek) a szintjét is. E kapcsolódási típusok vizsgálata csak részben tartozik a szövegnyelvtan hatáskörébe, és csak oly mértékben, amennyire nyelvtani szabályokra támaszkodhat. Azonban kétségtelenül mindvégig stilisztikai kérdés marad, hogyha a stílust a szó szélesebb értelmében használjuk és jelentését nem szűkítjük le csupán a nyelvtani sajátosságokra. A stilisztikai kapcsolatok egyik fajtája az utalás (allúzió) is, amely nemcsak szövegek között, hanem egy és ugyanazon a szövegen belül is érvényesülhet és működhet.

A szövegen belüli utalás a narratív szövegekben vagy esetleg a drámában gyakran váltja ki avagy fokozza a feszültséget, sőt néha ott fordul elő, ahol a szöveg eléri tetőpontját. Ez a jelenség W. Shakespeare Hamletjében figyelhető meg. Hamlet apjának szelleme megjelenik az első felvonásban fia előtt, s elbeszéli, hogyan gyilkolták meg őt. Ez az esemény befolyásolja az egész további cselekményt, mert az adott protoszegmentum válik annak a jelenetnek tárgyává, amelyet maga Hamlet visz színre a király és királyné előtt a vándorszínészek segítségével. A „játék a játékban” egész eseménye utalás a tényleges gyilkosságra, amit a színészek a valódi gyilkos és cinkosa előtt játszanak el.

Természetesen ez csupán az egyik lehetőség a szövegen belüli szegmentumok (részletek) kapcsolatára. A szövegen belüli allúzió mellett megkülönböztetjük még a szövegközi, vagyis a tematikai és a nyelvi-stilisztikai utalást, amely egy másik szöveghez (protoszöveg) kapcsolódik (vö. ZIVA BEN-PORAT, *The Poetics of Literary Allusion: PTL*. [A Journal for Descriptive Poetics and Theory of Literature] 1976. I, 105–28; MÉREI, Az utalás — az élményközösség szemiotikai többlete: Jel és közösség. Szerk. SZERDAHELYI ISTVÁN. Bp., 1975. 145–70). Létezik továbbá a szövegen kívüli utalás is, amely közvetlenül a valósághoz kapcsolódik; ide főként a politikai allúziók tartoznak.

Az utalások kapcsolatai alapján körülhatárolhatjuk a szöveg vonatkozásait. A szövegközi allúzió a kulturális (irodalmi) tudat körébe, vagyis a hagyományhoz (H) tartozik. A szövegen kívüli utalás mindenekelőtt egy konkrét társadalmi helyzethez, eseményhez kapcsolódik; ezért az ilyen szöveg vagy szövegrész a valóságra (V) épül.

Még megtoldhatjuk azzal, hogy az allúzió nem az egyetlen fajtája a szövegkapcsolatoknak. Mindenekelőtt azt akartuk szemléltetni a példával, hogy e kérdések megkülönböztetett figyelmet érdemelnek, ha tovább akarjuk fejleszteni a szövegelméletet.

Úgy tűnik, hogy a szövegelmélet kérdéseit feloszthatjuk és osztályozhatjuk azok szerint a tudományágak szerint, amelyek többé vagy kevésbé feladatuk tűzték ki a szövegek vizsgálatát. Véleményünk szerint a belső kontextus, vagyis a szövegen belüli kapcsolatok kérdése egységes egészet alkot; ezzel szemben a külső kontextus kérdései, azaz a szöveg szerzőjével és befogadójával legszorosabb kapcsolatban álló hagyomány és valóság éppúgy önálló egységet alkotnak. Ennek figyelembevételével aztán a szövegelmélet számára a tudományágak alábbi csoportosítása alakul ki:

1. A belső kontextus kérdései (szövegnyelvtan):	a) szekvens nyelvten (glutináció, rekurrencia)	mikroszerkezet
	b) a szóképek tana	
	c) kompozíciós nyelvten (horizontális és vertikális tagolás, fogalmazásmódok, szövegen belüli kapcsolatok)	makroszerkezet
2. A külső kontextus kérdései (kontextuális „nyelvtan”):	a) a szövegközi kapcsolatok elmélete (H = hagyomány)	a metaszóveg elmélete
	b) a szövegen kívüli kapcsolatok elmélete, azaz a szöveg és a valóság kapcsolata (V)	a visszatükröződés elmélete, szövegfilozófia

Alkalmasint a szöveggel kapcsolatban a jövőben következetesen meg kell majd különböztetni a belső és a külső kontextust, azaz a szövegnyelvtant és a kontextuális „nyelvtant”. A mondattan mint nyelvészeti diszciplína a szövegnyelvtannal csak egy ponton érintkezik, mégpedig a szekvens nyelvten keretében, amely az egyes mondatok kapcsolódásának a módját foglalja magában. A szövegen belüli összefüggések a szövegnyelvtan hatáskörébe tartoznak, de kutatásuk felöleli a szöveg magasabb szintjeit is, vagyis nem korlátozható csupán a mondatok felépítésére és egymáshoz kapcsolására.

A belső kontextus vizsgálata mellett fontos tényező a külső kontextus vizsgálata is. Az ő feladata a szövegközi kapcsolatok kérdésének vizsgálata, vagyis a másodlagos szövegek (metaszóveg) létrehozásának kérdése a protoszóveg alapján, a szöveg egy bizonyos részének (szegmentumának) kapcsolata más szöveggel vagy a protoszóveg egy szegmentumával (részletével). Végül foglalkozni kell a szöveggel a valósághoz való viszonyában is. Olyan problémakörrel van itt dolgunk, amely összefügg a szöveg mély struktúrájával, célzatosságával, társadalmi értékeivel, továbbá a konkrét szöveg és meghatározott társadalmi valóság kapcsolatával a kommunikációs folyamatban.

A szóveg a maga kontextuális összefüggéseivel kitérülkötik más szövegek, illetőleg a valóság felé, és kilép saját belső keretéből. Így voltaképpen a lezárttság és a strukturális teljesség szemantikai szempontból megszűnik végérvényesen adott axióma lenni, mégpedig éppen azért, mert a szöveg kezdete-vége, a teljesség, a lezárttság stb. fogalmak mindenekelőtt felületi struktúrájára vonatkoznak, és jobbra a belső kontextusra épülnek. Ha azonban a külső kontextus alapján magyarázzuk és vizsgáljuk a műalkotást, akkor a szöveg korántsem zárt struktúra, hanem nyílt rendszer, amely a legkülönbözőbb elem-

zést és felfogást teszi lehetővé. Ez persze nem zárja ki minden egyes konkrét szöveg invariáns tulajdonságainak, tartalmi-tematikai együtthatóinak meglétét, de ezeknek hatósugara bizonyos idő- és tértranszformációk hatására jelentősen leszűkülhet, amiről legékezebben egyes műfordítások tanúskodnak.

ZSILKA TIBOR

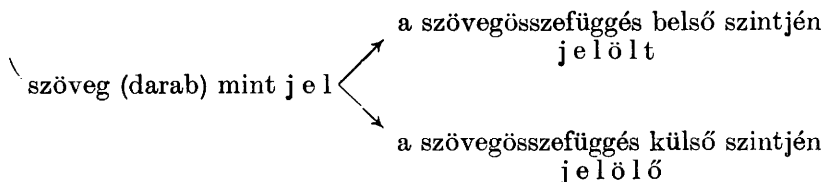
A szöveg kontextuális kapcsolatai

A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata

1. A szövegelméleti kutatások fényt derítenek arra, hogy a szabad függő beszéd (SzFB) mint közlésegység olyan megszövegezési eljárások révén jön létre, mint a nyelvi műalkotás általában: 1. rekonstruálható stratégia segítségével jelentésrendszereket épít fel; 2. az így kialakított egységes jelentés mindig csak az adott szöveg összefüggése marad, minthogy egy jelentést magyarázó szemiotikai helyzet csak annyiban van jelen, amennyiben nyelvileg megvalósul. (SCHMIDT, S. J., Bevezetés egy szövegpszemantikai irodalomtudományba: A jel tudománya. Szerk. HORÁNYI ÖZSÉB—SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1975. 459—89.) A szöveg(darabnak) tekintett SzFB jelentését nem mint statisztikai jelanyagiságot, hanem mint folyamatot értelmezzük (INGARDEN, R., *Das literarische Kunstwerk*. Halle, 1931.), és szövegpszemantikai, illetőleg jelirányultságú elemzéssel a műalkotás egészére jellemző szövegösszefüggéseket és szöveghatásokat igyekszünk feltárni.

2. Irodalomelméleti tény, hogy a jelentéshalmazódás folyamata a műalkotás vízszintes és függőleges tengelye mentén, időben és térben körülhatárolható módon valósul meg (L. MUKAROVSKY, J., *O jazyce básnickém. Kapitoly z ceske poetiky*. I, Praga. 1940.). Ha tételesen elfogadjuk, hogy a szöveg(darabnak) tekintett SzFB részt vesz a műalkotás jelentéshalmazódásának a folyamatában (ezt a fajta vizsgálatot a jelen dolgozat keretében nem végezhetjük el), akkor indokolt a következő lépésben azt vizsgálni, hogy milyenfajta jelentéstani kapcsolattípusok alakulnak ki a szöveg(darab) és a műalkotás teljes jelentésstruktúrája között, azaz a SzFB milyenfajta jelentéstani kapcsolatot létesít a szövegkörnyezettel.

A műalkotás teljes jelentésstruktúrája felől tekintve a szöveg(darabnak) nem a jelölt, hanem a jelölő funkciója kerül előtérbe. E kettősség így foglalható össze:

Így a jelentés szempontjából nézve az általunk leírt szöveg (darab) olyan elemi jelentésként értendő, amely éppen a jelölő funkció révén beletartozik a mű jelentések egységébe. Az elemi jelentésnek, a jelen

esetben a SzFB jelentésének a mű jelentésstruktúrájában viszont az a feladata, hogy közvetlen jelentést hozzon létre a mű szemantikai hierarchiájának azon a helyén, amely a műben hozzá tartozik.

A fenti szövegértelmezést alátámasztják azok a szövegelméleti szakmunkák is, amelyek a nyelvi műalkotást, mint „költői szöveget” jelentéskomplexumnak fogják fel.

A szövegen belüli jelentésaspektusok kutatása során SIEGFRIED J. SCHMIDT (i. m.) feltételezi, hogy az irodalmi szövegek az alkotóelemeknek tipikus (esetleg egyedien jellemző) egységesítésére törekednek. Ebből a föltevésből következik az, hogy a fent értelmezett egységesített szövegek a szövegen belül két különböző jelentésszinttel rendelkeznek; számolnunk kell: 1. az elemek, illetőleg elemkomplexumok jelentésével; 2. a szerkezeti jelentésekkel (meaning of structure). Ehhez járul harmadikként — tulajdonképpen az első kettő szintéziseként — a szövegnek mint „szuperjelnek” a jelentése.

Az elemi jelentéseket ROLAND BARTHES (*Éléments de sémiologie*. Paris, 1964.) az alá- és fölérendelés viszonylatában értelmezi. Nála az integráns nyelvi jel (ezen a jelölő és jelölt egységét érti) alacsonyabb és magasabb szintű osztályokat alkot. Az alacsonyabb osztályú jel a magasabb osztályú jel jelölőjeként jelentéshordozó szerepet tölt be a magasabb osztályú jelben. Az irodalmi szövegek újraírásának (generálásának) szabályaival foglalkozó ALGIRDAS J. GREIMAS (*Sémanique structurale*. Paris, 1966.) és THEUN A. VAN DIJK (*Foundation of Typologies of Texts*. 1972.) is számot vet azzal, hogy az irodalmi mű szemantikai makrostruktúrái (szereplő, jellem, cselekmény, helyzet stb.) végső soron különböző típusú szemantikai egységekből deriválhatók.

Az említett szakmunkák szerzői valamennyien egyetértenek abban, hogy a műalkotás teljes jelentésstruktúrája hierarchikus felépítésű (akár vízszintes, akár függőleges tengely mentén elképzelve), amelyben az elemi (vagy alacsonyabb osztályú) jelek jelentése mint jelölő benne foglaltatik a komplex vagy teljes (magasabb szinten szervezett) jelentésstruktúrában. Ebben az értelmezésben tehát a SzFB a műalkotás egésze felől nézve alacsonyabb osztályú komponens, amely jelentése szerint egyfelől egyéníti a szöveg(darabot), másfelől pedig, elvonatkoztatás révén, a műalkotás jelentéstani hierarchiájába kapcsolja be. Az absztrahálás azonban csak a szöveg(darab) és a szövegkörnyezet kapcsolatában érhető tetten. Ezért szükséges a szövegösszefüggés tanulmányozása.

3. A vizsgálódás célja tulajdonképpen az, hogy a szövegelemek közötti kapcsolatokat keresve a szemantikai komplexumok egyfajta tipológiájához jussunk el. A tipológiának a szemantikai elemek sajátos jellegéhez kell igazodnia, és a szövegbe való beépítés, az integráció lehetőségeinek felismerését kell szolgálnia.

A szövegösszefüggés kutatása azonban nem nélkülözheti a rendszer (kompetencia) és a használat (performancia) közötti módszertani különbségtevést. A jelen értelmezésben a rendszer (kompetencia) a műalkotás teljes jelentésstruktúrája, amelynek felismerése a nyelvet beszélők empirikus, pszichoszociális ítéletein alapszik, és a befogadás fokozatosságán a tanulmányozását igényli. A használat (performancia)-szabályok pedig azok, amelyek igazolják, hogy a formálisan SzFB-nek minősített elemi jelentést a SzFB szabályait ismerő olvasó elfogadja SzFB-nek, és mint ilyen kapcsolja be — más performancia-szabályok révén — a műalkotás teljes jelentés-

struktúrájába. A keresett használat (performancia)-szabályok általában logikai-szemantikai összefüggések.

4. Az alább felállított tipológia a műalkotás jelentésstruktúrájának belső szerveződését érinti. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a szakirodalomban a szemantikai kontextusokra vonatkozó tipológiák általában a műalkotás és az ábrázolt valóság, vagyis a műalkotás külső kapcsolatainak modellálására vonatkoznak (l. erről: PETŐFI, S. J., *Vers une théorie partielle du text.* Hamburg, 1975.; vö., *Műelemzés—strukturáliszmus—nyelvi struktúra.* Utószó: Stilisztikai tanulmányok. Szerk. MURVAI OLGA. Bukarest, 1976. 166–88; CERVENKA, M., *Szemantikai kontextusok: Helikon XX*, 309–21). Mivel a szöveg jelentésstruktúrájának belső szerveződését ugyanolyan logikai-szemantikai összefüggések határozzák meg, mint a szövegstruktúra és az ábrázolt valóság (PETŐFI S. János műszavával élve a szövegstruktúra és a „világ”-struktúra) kapcsolatait, megtartottam a *szövegösszefüggés* műszót azzal a megszorítással, hogy itt csak a műalkotás belső jelentésstruktúrájának egységgé szerveződését értem rajta.

5. A szöveg jelentéstani struktúrájának változatos összefüggéseire jellemző az a tény, hogy a szöveg(darab) és a szöveg teljes jelentésstruktúrája között számtalan kombináció képzelhető el. Egy szöveg(darab) mint elemi jel, a maga teljes egészében beletartozhat a magasabb jelkomplexumba, de az is előfordul, hogy az elemi jelnek csak egyik vagy néhány eleme tartozik bele. Elméletileg a lehetséges kapcsolatok sorozata képzelhető el, azonban a kapott szövegösszefüggéseknek nem mindegyike vezet szükségszerűen és egyformán eredményesen valamely műalkotás valóban létező szemantikai komplexumához. A kombinációk sokféleségéből most csak azokat értelmezzük, amelyek a SzFB jelentésének és a műalkotás teljes szemantikai komplexumának kapcsolatában relevánsak.

A továbbiakban előforduló jelentéstani funkciókra a következő jelölések érvényesek: A szöveg(darabnak) mint elemi jelnek a funkciói: jelölt | jelölő. — A magasabb szintű, műalkotás szintű komplex jelnek a funkciói: JELÖLT | JELÖLŐ.

A görög ábécé betűi az elemi jel és a műalkotás szintű komplex jel közötti kapcsolat típusát szimbolizálják. A SzFB és az irodalmi mű kontextuális kompozíciójának a következő alaptípusok felelnek meg: α = jelölt $\rightarrow$ JELÖLT | β = jelölő $\rightarrow$ JELÖLŐ | γ = jelölt $\rightarrow$ JELÖLŐ | δ = jelölt $\rightarrow$ JELÖLT $\rightarrow$ JELÖLŐ.

6. Az α = jelölt $\rightarrow$ JELÖLT kapcsolat értelmezése a következő: az alacsonyabb osztályú jel (a szövegdarab) mint jelölt teljes egészében benne van a műalkotás (a magasabb szintű komplex jel) JELÖLTjében.

Az α típusú szövegösszefüggés elsősorban az irodalmi mű tematikus kompozícióját jellemzi, és azzal a szerkesztésbeli eljárással van összefüggésben, amely szerint a szereplő bemutatása, a cselekmény elbeszélése stb. a műalkotás különböző pontjain elhelyezett részletekből áll össze. Tulajdonképpen metonimikus összefüggésről van szó, ezért a jelentéstani kapcsolatnak ezt a fajtáját metonimikus kapcsolatnak nevezzük.

A metonimikus szövegösszefüggés (az α típusú kapcsolat) végső soron a jelentéshalmazódás alapvető összefüggésének is tekinthető. A tematikai

komplexum csak ennek alapján írható le, bár a tematikai összefüggésben kétségtelenül más típusú kontextusok is részt vesznek. Ilyen metonimikus szövegösszefüggés alapján lehet például Kosztolányi tanáralakjának elemi jel szinten való bemutatása a maga teljes egészében része a regény főhőséről kialakított jellemrajznak: „Csak látni kellett, amint végigment az utcán örökké csikorgó bő cipőjében, barna botjával, barna ruhájában, s fogai közé dugott egy barna virzsiniát, és azt meggyújtotta, aztán bejött az iskolába, ugyanebben a cipőben, ugyanezzel a bottal, ugyanebben a ruhában és ugyanezzel a virzsiniával, az már elegendő volt arra, hogy az ember nem rosszindulattal, hanem valami szánakozó jóérzéssel elmosolyodjék. Micsoda édes egy alak az öreg, mikor szép, ápolt fehér kezeit lefekteti az asztal lapjára, s percekig gyönyörködik bennük, vagy kifujja az orrát kockás zsebkendőjével, s a zsebkendőt utána gondosan összehajtogatja, mintha mi se történt volna. Ti azt nem érthetitek. Nem lehet azt olyan röviden elmondani.” (Kosztolányi: Aranyrákány.)

A fenti szöveg(darab) és a regény jelentése közötti metonimikus kapcsolat formálisan így írható le: $\alpha = \{x \leftarrow M\}$, ahol α = a metonimikus szövegkapcsolat szimbóluma; x = jelölt; M = JELÖLT. A függvény értelme: az α típusú kontextuális kapcsolat esetében x halmaz minden eleme beletartozik M halmazba.

7. A β = jelölő $\rightarrow$ JELÖLŐ kapcsolat tulajdonképpen a metonimikus szövegösszefüggés alosztályának fogható fel. A β típusú kapcsolat értelmezésem szerint azt jelenti, hogy az elemi jelnek csak bizonyos tényezői vesznek részt a magasabb jelentéskomplexumban.

A szöveg(darab) felépítése szempontjából arról van szó, hogy (ritkán) egyetlen elem vagy (gyakrabban) több szemantikai tényező kombinációja előtérbe kerül és vezető szerephez jut. A többi jelentéstani tényező az uralkodó tényezőket erősíti, összhangjával támogatja, kontraszt hatásával pedig kiemeli. Az uralkodó (domináns) tényezőknek mindig *s z e m a n t i k a i á b r á z o l á s* (reprezentáció) tulajdonítható. A jelen esetben szemantikai ábrázoláson (reprezentáción) olyan helyzeti energiával rendelkező, a szöveg(darab) jelentésére nézve uralkodó tényezőket értek, mint például a beszélő (az egyik narratív perspektíva) sajátos szóhasználata, amelyet előzőleg más közlésmódokból már ismerünk, vagy valamilyen, ugyancsak előzetesen ismert szemantikai megnyilvánulás (gesztus), amely kapcsolatba hozható egyik vagy másik narratív perspektívával.

Az alapvető szövegösszefüggések keresésekor az elemi jel tényezői közül csak azokat válogatjuk ki, amelyeknek a továbbiakban szemantikai ábrázolás tulajdonítható. A műalkotás teljes jelentésszerkezete felől tekintve ugyanis csak a szemantikai ábrázolással rendelkező tényezők érdemelnek figyelmet.

A fentieket szem előtt tartva a β típusú szövegkapcsolat azt jelenti, hogy az alacsonyabb osztályú jelölők közül csak a szemantikai ábrázolással bíró tényezők tarthatók számon magasabb osztályú JELÖLŐben is. A benne foglalt rész-egész logikai-szemantikai viszony alapján a β típusú kapcsolatot *s z i n e k d o c h é s ö s s z e f ü g g é s n e k* nevezzük. Babits-idézeten példázzuk: „Rettenetes dolgok voltak ezek, s mégis bennük valahogy a Tilos édessége, ahogyan az édes illatban, amely anyisifonjaiból csapott ki, benne volt ugyanazon Tilos borzalma.” (Halálfiat.)

A fenti szöveg(darabban) az *anyí, illat* olyan szemantikai ábrázolással rendelkező elemek, amelyek a JELÖLŐ szintjén konkrét megnevezéseket vagy

utalásokat helyettesítenek, mégpedig Imrus gyötrő vágyakozását anyja iránt. Ez azonban a konkrét elemi jelölőkből csak elvonatkoztatás útján bontható ki. Így áll elő az a sajátos helyzet, hogy a $\alpha = \text{jelölt} \rightarrow \text{JELÖLŐ}$ kapcsolat tulajdonképpen a konkrét-elvont jelentéstani ábrázolása lesz, vagyis ami a szöveg(darab) szintjén konkrét, egyénítő erejű jelölt, elvonatkoztatás útján a magasabb jelentéskomplexum absztrakt JELÖLŐjévé válik. Ezért a szinekdochés összefüggést a konkrét és elvont közti állandó feszültség jellemzi, amelynek kétségkívül stílushatása van.

Formálisan felírva a szinekdochés összefüggésre a következő jelentéstani kapcsolat érvényes: $\beta = \{x \in M \mid xP\}$, ahol a szövegösszefüggés altípusának a szimbóluma; $x = \text{jelölt}$ és $M = \text{JELÖLŐ}$; P pedig a jelölt szemantikai ábrázolással rendelkező tényezői. A függvény működésének értelmezése: magasabb jelkomplexum JELÖLŐjeként csak a szemantikai reprezentációval bíró elemi jelölők relevánsak.

8. A $\gamma = \text{jelölt} \rightarrow \text{JELÖLŐ}$ kapcsolattípus jelentése szerint a szöveg(darab) jelöltje, azaz az elemi jel jelentése alkotja a magasabb jelentéskomplexum JELÖLŐjét. A γ típusú szemantikai összefüggés tulajdonképpen a próza-irodalomban is alkalmazott integráns kép metaforikus érvényességét hivatott bizonyítani, ezért ezt a fajta szövegösszefüggést *metaforikusnak* minősítjük.

A metaforikus szövegkapcsolat lényege szerint azt jelenti, hogy a kiemelt szöveg(darabba) foglalt metafora kódként érvényes a teljes szövegstruktúra jelentésének kiolvasásához. Így már a szöveg(darab) metaforájának a szintjén mérhető a szemantikai hierarchiának az a foka, amely egyébként a magasabbrendű jelentéskomplexumba, a műalkotás jelentésstruktúrájába tartozik.

De azt is meg kell jegyeznünk, hogy a szöveg(darabba) foglalt metafora jelentése (az átvitt értelmű megnevezés) jelentéshordozó szerep ellenére sem olvad bele teljesen a magasabb szintű komplex jelbe, hanem megőrzi a független, képi jelentését is. Így a metafora szövegtani funkciója szerint végső soron két jelentést fed át egyszerre, a tulajdonképpent és az átvitt értelműt.

A mi szempontunkból a fentiek úgy értelmezhetők, hogy a SzFB metaforikus jelentése a magasabb jelentéskomplexum átvitt értelmű JELÖLŐjévé válik. Így illeszkedik bele például Nelli metaforikus sorsábrázolása Babits regényének általános, a regény mondanivalójaként értelmezett sorsábrázolásába: „Nelli vad ösztönrel szorította magához gyermekét, de nem is erre a gyermekre gondolt, hanem inkább Imruskára: mi lesz avval? Fog-e majd nyugodtan menni föl, föl az aranylétrán, amelyet számárlétrának is neveznek? Ó, istenem, s még ha ő menne is, mi minden történhetik! Nem szakadhat-e le maga a létra is? Nem dőlhet-e össze az egész ház, amelyhez támaszkodik? Nelli fölzaklatott fantáziája rémképeket idézett az ingó és homályos fülkében.” (Babits: Halálfiái.)

Példánk azt igazolja, hogy a $\gamma = \text{jelölt} \rightarrow \text{JELÖLŐ}$ kapcsolatban a tulajdonképpeni és az átvitt értelem között éppúgy feszültség támad, mint a szinekdochés szövegösszefüggés egyedi és elvonatkoztatott jelentése között. Éppen e feszültségekeltetésben mérhető a stílushatása. A metaforikus szövegösszefüggés az alábbi függvény segítségével ábrázolható: $\gamma = \{x \in M \mid a < x < b\}$, ahol γ a szövegösszefüggés altípusát szimbolizálja; $x = \text{jelölt}$; $M = \text{JELÖLŐ}$; $a = x$ tulajdonképpeni értelme; $b = x$ átvitt, metaforikus értelme. A függvény értelmezése: γ típusú szövegkapcsolat esetében a szöveg(darab) jelölt

funkciója (a és b fele nyitott intervallum) révén a magasabb jelkomplexum JELÖLŐjeként szolgál.

9. Létezhetnek olyan nyilvánvaló hierarchizálás nélküli, δ típusú szöveg-szemantikai összefüggések, amelyek nem egyebek, mint különböző, egymástól többé-kevésbé független jelentések szabad asszociációi. A δ típusú jelentéskomplexumok egybeillesztésére az emberi tudat asszociatív tevékenysége teremt lehetőséget. Az úgynevezett szabad jelentésegységek egy egységesítő alany hatáskörébe vonva rendszerint valamilyen sajátos hangulatnak, lelki-állapotnak, észlelések rendszertelen halmazának a kifejezői. Ennek alapján nevezzük a fenti jelentéskapcsolatot asszociációs vagy impresszionisztikus szövegösszefüggésnek.

Az asszociációs vagy impresszionisztikus szövegkapcsolatok leírásához tulajdonképpen az a típusú szövegtani kapcsolatot kell tágítanunk olyan mértékben, hogy kifejezhesse azokat a járulékos szemantikai átalakulásokat is, amelyek a JELÖLT átmegegy. Járulékos szemantikai átalakuláson mindennekelőtt a műalkotásra jellemző JELÖLT $\rightarrow$ JELÖLŐ kapcsolatnak az átrendeződését értem: asszociációs szövegkapcsolatról lévén szó nem egyértelműen biztos, hogy a magasabb jelentéskomplexum szintjén az elsőrendű szemantikai kapcsolat éppen a JELÖLT $\rightarrow$ JELÖLŐ természetes kapcsolata. A magasabb jelkomplexum jelfunkcióinak bármelyike műalkotás szintű kapcsolatot létesíthet a szövegszerkezet jelfunkcióival. Fentebb már láttuk, hogy a JELÖLT átadhatja helyét a jelölőnek vagy a jelölő valamely szemantikai ábrázolással rendelkező elemének. Ábrázolva a következő összefüggéseket nyerjük:

$$\delta = \left. \begin{array}{l} \text{jelölt} \rightarrow \text{JELÖLT} \\ \downarrow \text{JELÖLŐ} \end{array} \right\} \text{ asszociációs JELÖLT.}$$

Ilyen kapcsolatot létesít az impresszionista reflexiók nagy része. Például: „Minden szabad már. De mi az a minden? És mi az a szabad? Mégis szabadság, szabadság. Petőfi, a szabadság lánglelkű apostola, ugye mindent szabad? Repülni, mint a sas, föl az égbe, vihancolni a földön, mint a harmadfű csikó. Nincs már semmi gát, semmi tilalomfa. Nekirohantak a levegőnek, de az nem lökte vissza őket. Hova, merre?” (Kosztolányi: Aranysárkány.)

A látszólagos hierarchia nélküli elemek „lemondanak” a jelfunkciók belső megkülönböztethetőségéről, a jelölő és a jelölt elemi szintű egymásba torlódásával állunk szemben: az „eszme” (a szabadság), és a szó (Petőfi, sas, harmadfű csikó), végső soron a „tárgy” és a szó impresszionista stílusirányzatra jellemző azonosságával találkozunk. Szövegnyelvészeti szempontból ez azt jelenti, hogy az asszociációs vagy impresszionisztikus szövegösszefüggés esetében az elemi jelentések párhuzamos asszociációja érvényes (*szabadság: Petőfi; sas: harmadfű csikó*). A párhuzamosságnak azonban az az eredménye, hogy a δ típusú szövegkapcsolat végeredményben nyitott, illetve a nyilvánvaló kapcsolóelemeknek, a szemantikai ábrázolás tényezőinek a hiánya miatt csak szabad képzettársítás segítségével csatolható a műalkotás jelentésstruktúrájához. Ez a folyamat csak a mélyszerkezetben képzelhető el.

Formálisan felírva a δ típusú szövegösszefüggés az alábbi függvény szerint működik: $\delta = \{x \vee M\}$, ahol δ a szövegösszefüggés szimbóluma, x = jelölt és M = asszociációs JELÖLT. A függvény értelme: az elemi jelentéseket az asszociációs JELÖLT kapcsolja egybe, azaz a szöveg-

(darab) többé-kevésbé önálló jelentései képzettársítás eredményeként kapcsolhatók be a műalkotás mélyszerkezetébe.

Nem szabad szem elől tévesztenünk azt a nyilvánvaló törvényszerűséget, hogy a műalkotás felszíni szétdaraboltságát mindig a mélyszerkezet egysegítő háttérével együtt kell értelmeznünk. Ezért az asszociációs szövegösszefüggéseknek bármennyire is szabad képzettársítás az alapja, az asszociációs lehetőségek véges számúak: csak azok a képzettársítások relevánsak, amelyek logikai-szemantikai derivációk révén bekapcsolhatók a műalkotás mélyszerkezetébe.

10. A szövegösszefüggések kapcsolatait a jelen dolgozat leszűkítve tárgyalta, csak a SzFB-nek mint szövegdarabnak a műalkotás teljes szövegébe való beillesztésének (beilleszthetőségének) lehetőségeit kutatta. A fent vázolt szövegkapcsolatok mellett a műalkotás szövegében természetesen más típusú kontextusbeli összefüggések is léteznek. Ezeknek a feltárása további kutatások feladata.

MURVAI OLGA

Lencsés György Ars Medicája kéziratának összehasonlító vizsgálata

I. Lencsés György „Ars Medica”-járól, az első magyar nyelvű orvosi műről a Magyar Nyelv hasábjain több közlemény is megjelent, legutóbb SZABÓ T. ATTILA elmélyült tanulmánya (MNY. LXX, 144–57). A kéziratnak eddig három változata ismeretes: az 1570-es évek körül keletkezett, Lencsés György másolta és VARJAS BÉLA által 1942-ben „XVI. századi orvosi könyv” címen kinyomtatott tisztázati példány (SZABÓ T. ATTILA terminológiájában AMA); az 1757-ben Erdőszentgyörgyön készült másolat (AMB); valamint az 1610-es keltezésű, 1972-ben előkerült és egykor az erdőszádai Degenfeld kastélyban őrzött példány (AMC).

Az AMA ma a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár állományában szerepel. A kézirat törzsszövege VARJAS BÉLA megítélése szerint legkésőbb a XVII. század elején, SZABÓ T. ATTILA véleménye alapján ismeretlen időpontban, mintegy 25 levéllel csonkult. A kódexben szerepel 73 beragasztott levélcsík is, és azokból 71 Lencsés utólagos bejegyzéseit tartalmazza.

Az erdőszentgyörgyi példányt szintén a marosvásárhelyi Teleki-tékában őrzik. E másolat beható nyelvészeti és könyvtörténeti elemzése FARCZÁDY ELEK és SZABÓ T. ATTILA érdeme (MNY. LVII, 173–83). Az 1757-es másolatnak — eltérően a tisztázati példánytól — van címlapja, és megőrizte az első kötet Praefatióját vagy Előljáró beszédét, a VI. kötet végén olvasható többlétszöveget és a 11 lapnyi (be nem számozott) Index generalist. Farczady Elek (Székely Margittal együtt) derítette fel az AMB szövegtöbblét a tisztázati példánnyal szemben. A már említett különbségeken kívül kimutatta, hogy az erdőszentgyörgyi másolat törzsszövege, 35 helyen szétszórva, mintegy 1773 sornyi többlétszöveget tartalmaz. Jóval ritkábban ugyan, de helyenként a tisztázati példány szövege bővebb az AMB-nél.

Az erdőszádai másolati példányról elsőként e tanulmány egyik szerzője számolt be (SPIELMANN JÓZSEF, Az Ars Medica szerző- és forráskutatása:

Korunk XXII, 144—57), részletes nyelvészeti és művelődéstörténeti elemzését SZABÓ T. ATTILA említett tanulmánya nyújtja. Az AMC-t a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet orvostörténeti tanszéke őrzi.

Az 1610-ben keletkezett erdőszádai másolat címlapja hiányzik, s amint azt SZABÓ T. ATTILA többek között megállapította, az első 22 lapja ismeretlen időpontban csonkult, de a kézirat hiányzó részeit a XVIII. század folyamán újra másolták. Az erdőszádai példány ugyanakkor több új — SZABÓ által pontosan jelzett — szél- és lábjegyzetet is tartalmaz.

A három másolati példány egymáshoz való viszonyáról szólva — többek közt — megállapítja, hogy a XVI. századi tisztázati példányban hiányzó címlap és a Praefatio, valamint a VI. könyv befejező részének zöme (7 lap, illetve 4 levél kivételével) mind az AMC-ben, mind az AMB-ben megvannak. A különbség csak annyi, hogy — mint említettük — az AMC-nek hiányzik a címlapja. A tisztázati példánynak nincs a könyv egészére vonatkozó Index generalisa. Ilyen mutató viszont szerepel az AMC-ben és AMB-ben. SZABÓ feltevése szerint az Indexet vagy az AMC másolója, vagy az AMA és AMC között keletkezett, eddig ismeretlen másolati példány (melyet AMD-nek nevez) leírója állíthatta össze. Mivel a XVI. századi példány végéről hiányzó lapok (a már említett négy levél kivételével) megvannak mind az AMC-ben, mind az AMB-ben (677—690. lap), feltételezi, hogy az erdőszádai másoló vagy a még nem csonkult AMA, vagy egy, már előbb említett, egykor feltételezhetően létezett változat, az AMD alapján dolgozhatott. Hogy melyik feltevés a helyes, csupán a további kutatás döntheti el.

Amennyiben bebizonyosodna, hogy az AMC törzsszövegében nincs olyan jelentős többlétszöveg, mely a XVI. századi tisztázati példányban ne volna meg, az AMD valamikori létezésének feltételezése eselik. Mert ez esetben az AMA már jelzett hiányai későbbiek, s csupán az AMC keletkezése (1610.) után szenvedett csonkulásnak tekinthetők. Az AMC-t tehát feltehetőleg az eredetileg teljesebb AMA-ról másolhatták. Viszont, ha az egybevetés során az AMA és AMC között jelentős szövegbeli eltérések mutatkoznának, a negyedik másolati példány, az AMD egykori meglétének feltételezését „kényszerítő erejű munkahipotézisnek” kell elfogadnunk — vonja le a következtetést SZABÓ T. ATTILA.

Igen valószínűnek tartja azt is, hogy az erdőszentgyörgyi (AMB) másolat az erdőszádai (AMC) alapján készülhetett, mivel mindkettőnek törzsszövege (a 23. laptól a 690-ig) feltűnően egyezik. Mivel a XVI. századi tisztázati példány egyfolytában leírt, gondos írás, s benne csupán másolásból fakadó hibák találhatók, véleménye szerint el kell fogadni VARJAS feltevését, miszerint az *Ars Medicá*nak létezett egy régebbi fogalmazványa (AMfog), erről másolta Lencsés az 1570-es években a tisztázati példányt.

Az „*Ars Medica*”-ról a marosvásárhelyi Orvosi Szemlében 1974-ben megjelent dolgozatában (OSz. XX, 224—9) SZABÓ azzal a lehetőséggel is számolt, hogy amennyiben bebizonyosodna, hogy az erdőszentgyörgyi példány nem az erdőszádai másolata, egy másik, ugyancsak ismeretlen vagy lappangó változatnak meglétét is fel kell tételeznünk. Az *Ars Medica*-kutatás soron levő kérdéseiről szólva, mind az orvos-, mind a nyelvtörténeti vizsgálatok egyik legégetőbb feladatának tekinti a három kéziratváltozat anyagának tüzetes egybevetését, az AMA szövegét véve alapul, a három kézirat eltéréseinek, elsősorban az AMA-ból hiányzó és az AMC-ben és AMB-ben szereplő többletanyag közzétételét. E feladatok valóráváltását marosvásárhelyi kutatóktól,

elsősorban az Orvostörténeti tanszék munkaközösségétől várja, mivel „csak számukra kínálkozik kedvező lehetőség a három kézirat egyidőben való összehasonlító, egybevető tanulmányozására”.

Mivel tanszékünk — a Marosvásárhelyi Orvostörténeti katedra — létszáma igen alacsony, s e cikk szerzői közül egyik sem filológus, nem tűztük ki célul a SZABÓ T. ATTILA megfogalmazta sokrétű feladat valóraváltását. Az Ars Medica szókinszének feldolgozásával LÁZÁR SZINI KAROLA készül disszertációja foglalkozik, SZABÓ T. ATTILA irányításával. Magunk csupán az Ars Medica három másolati példányának összevetését kíséreljük meg a szövegtöbbletek, illetve a szöveghiányok vonatkozásában, s az ebből fakadó következtetéseinket foglaljuk össze.

2. Elsősorban azt kívántuk tisztázni, hogy a két, később keletkezett másolati példányban (AMC-ben és AMB-ben) melyek a tényleges többletszövegek az AMA-hoz viszonyítva. Hiszen már VARJAS figyelmeztetett, hogy a XVI. századi tisztázati példány törzsszövege mintegy 25 levéllel csontult, nem is szólva a VI. könyv utolsó lapjainak hiányáról. Előzetes összehasonlító vizsgálataink alapján feltételeztük, hogy a hiányzó leveleket a későbbi másolati példányoknak tartalmaznia kell. A részletes egybevetés során valóban megállapíthattuk, hogy mind az AMC-ben, mind az AMB-ben teljes egészükben szerepelnek az AMA törzsszövegéből hiányzó levelek. Táblázatunkban az első oszlop a VARJAS kiadta kódex azon lapszámát tünteti fel, ahol a szerző a hiányzó leveleket jelzi, a második és harmadik oszlop a levelek helyét (lapszámát) jelöli az erdőszádai és erdőszentgyörgyi példányban, a negyedik a többletsorok összegét.

VARJAS	AMC	AMB	Többletsor
17 (I, 11—14 levél)	16—22	16—22	220
33 (I, 26 levél)	38—40	38—40	54
36 (I, 29—30 levél)	42—5	42—5	112
55 (I, 44 levél)	64—5	64—5	54
177 (I, 130 levél)	178—9	178—9	57
180 (I, 133 levél)	181—3	181—3	49
263 (I, 192 levél)	262—4	262—4	50
271 (I, 199 levél)	271—2	271—2	52
362 (I, 268—9 levél)	363—6	363—6	110
375 (I, 279 levél)	379—81	379—81	50
378 (I, 282 levél)	384—5	384—5	47
450 (II, 5—10 levél)	454—64	454—64	352
			1207 sor

Az AMC-ben és AMB-ben szereplő levelek tehát egymagukban 1207 sornyi többletet képviselnek az AMA-val szemben.

3. Vizsgáltuk továbbá, hogy a SZABÓ T. ATTILA által az AMC-ben kiutatott oldal- és széljegyzetek közül hány szerepel az erdőszentgyörgyi másolatban. Megállapíthattuk, hogy 17 bejegyzés került át az 1757-es (AMB) másolat törzsszövegébe. Itt közöljük a mindkét változatban olvasható szél- és oldaljegyzetek lapszámát, s az így létrejött többletsorok összegét az erdőszentgyörgyi másolatban: 118, 118: 7 sor | 122, 122: 4 | 137, 137: 3 | 158,

158: 5 | 172, 172: 7 | 234, 235: 4 | 257, 257: 2 | 287, 287: 3 | 291, 291: 3 | 325,
325: 6 | 367, 367: 2 | 398, 398: 5 | 470, 470: 1 | 484, 484: 4 | 485, 485: 8 | 500,
500: 4 | 528, 528: 2.

A többlet tehát újabb 68 sort képvisel az AMA-hoz viszonyítva. Az erdőszádai példány utólagos bejegyzései részben magától a másolótól (első kéztől), részben más, ismeretlen, XVII. és XVIII. századi „olvasóktól” származnak, de utóbbiak minden bizonnyal az 1757-es évet megelőzőek, különben nem kerülhettek volna át az erdőszentgyörgyi másolatba is.

4. A Lencsés által utólagosan feljegyzett és az AMA-ban pótcsíkokon szereplő szövegrészeket — mint arról a későbbiekben szólunk — nyolc bejegyzés kivételével sikerült a XVII. és XVIII. századi másolati példányok törzsszövegében azonosítanunk. De mindkét másolatban a fentiekén kívül, nem oldal- vagy lábjegyzetben, hanem magában a törzsszövegben az AMA-ból hiányzó, további 56 sornyi többletszöveget sikerült kimutatnunk. Az egyetlen kivétel V, 116, ahol két sornyi többletszöveg egy beragasztott csíkon szerepelt.

Táblázatunk az első oszlopban a VARJAS kiadta kódex oldalszámát, illetve a levélsík számát tünteti fel, melynek megfelelően — ahogy az a második és harmadik oszlopból kiderül — az AMC és AMB egyes lapjain többletszövegek szerepelnek. Az utolsó oszlopban az így létrejött többletsorok számát közöljük.

VARJAS (AMA)	AMC	AMB	Többletsor
V, 15 (I, 1/9b)	15	15	5
V, 18 (I, 15/b)	22—3	22—3	6
V, 116 (I, 87 rag. csík)	123	123	2
V, 196 (I, 144/a)	197	197	14
V, 271 (I, 200/a)	271—2	271—2	8
V, 474 (II, 25/b végén)	486	486	5
V, 556 (IV, 25/a után)	574	574	16

A fentiekből kiderül, hogy még akkor is, ha feltételezzük, hogy az 1610-es másolat létrejöttének idején az AMA teljes és nem csonkult példány volt, a későbbi másolatok (AMC és AMB) törzsszövegében 56 sornyi többlet mutatható ki.

5. Említettük, hogy a VARJAS kiadta kódex utolsó része csonkult. A nyomtatott szöveg a 647. lapon, illetve a VI. könyv 31/b levelével ér véget. A már említett négy hiányzó levél kivételével a szöveg megvan a kéziratok erdőszádai és erdőszentgyörgyi példányokban (677—90. lap). E többletet az AMB esetében FARCZÁDY ELEK már feltérképezte, s megállapította, hogy az erdőszentgyörgyi példány újabb 430 sornyi többletszöveget tartalmaz az AMA-val szemben. Magunk megállapíthattuk, hogy ugyanennyi szövegtöbblet, vagyis 430 sor szerepel az erdőszádai (AMC) példányban is.

A fentieket összegezve megállapítható, hogy az AMA törzsszövegéből hiányzó 25 levél (1207 sor) megvan az AMC-ben és AMB-ben éppen úgy, mint a kézirat végének nagy része (430 sor). Ugyanakkor az AMC és AMB törzsszövegében 56 sornyi többletszöveg mutatható ki az AMA-val szemben. Az AMC szél- és oldaljegyzeteiből 68 sornyi szöveg került át az erdőszentgyörgyi

másolat törzsszövegébe (a csupán az AMC-ben szereplő s az AMA-ból kimaradt kisszámú széljegyzetről külön szólunk). Következésképpen, mind a XVII., mind a XVIII. századi másolati példányok 1761 sornyi többletet tartalmaznak az AMA-val szemben.

6. Az AMC és AMB általunk megállapított többletszövegének végösszege lényegtelen (12 sornyi) eltérést mutat a FARCZÁDY megállapította, 1773 sorral szemben, aki csupán az AMB és AMA közötti összehasonlító vizsgálatot végezhetette el.

Sikerült megállapítanunk azt is, honnan származik a két számítás közti eltérés. A FARCZÁDY által az AMA-ban hiányzónak jelzett 42 sort azonosíthattuk a kódex más helyein, ahol a szöveggel össze nem függő helyeken szerepeltek. (A tisztázati példányban ugyanis, feltehetőleg annak újrakötésekor, egyes csikokat nem az eredeti fejezetekbe iktattak be, hanem a szöveggel össze nem függő részekbe.) Másrészt, az AMB 22 sornyi feltételezett szövegtöbbletéről kiderült, hogy azok csupán látszat-többletek, s valójában az erdőszentgyörgyi másoló szövegrontásának eredményei. A „Szemnek szőre kopadásáról” című alfejezet két sorát a hanyag másoló átugrotta, ezt a részt összeolvasztotta a címétől megfosztott, ezt követő fejezettel a „Szemöldök szőrnek hullásáról” szólóval (VARJAS 82. lap; AMB 91. lap, 12 sor). A „Lépnek fájásáról” alfejezet címét pedig a másoló önkényesen „Lépnek dagadásairól”-ra változtatta (VARJAS 217. lap; AMB 217. lap, 10 sor). Ez is új betoldásként jelenik meg a FARCZÁDY-féle kimutatásban. Végül, az erdőszádai másolati példány ismeretének hiányában (hiszen azt csupán 1972-ben találták meg) nem számolhatott az AMC-ből az AMB-be átkerült 58 sornyi szövegtöbblettel. A fentiek összegezéséből adódott a két számítás közti 12 sornyi eltérés.

7. Kutatásaink annak felderítését is célozták, tartalmaz-e a tisztázati példány, az AMA többletszöveget a későbbi másolatokhoz viszonyítva? Megállapíthattuk, hogy az eddigi kutatók figyelmét elkerülte a tény, hogy a VARJAS-kódex I. kötetének 1–4. levele (utóbbi levél utolsó bekezdésének kivételével), mind az AMC-ből, mind az AMB-ből hiányzik. Az 1610-es, eredeti másolatban ezek a fejezetek kétségtelenül szerepeltek, ahogy azt a másolat Index generalisa tanúsítja. Megtalálhatók a hiányzó részek az AMB indexében is, vagyis csupán az AMC XVIII. századi pótlásakor maradt ki az első négy levél. Ez magyarázza különben azt a tényt is, hogy az erdőszádai példány első lapjának újramásolója a 8. lappal kezdi kézírata számozását (8–22). Az erdőszentgyörgyi másolatban, ahol szintén hiányzik az első négy levél, a számozás azonos. A kimaradt első négy levél az AMA-ban összesen 265 sort tesz ki, vagyis a XVI. századi példányban ugyanennyi többletsor szerepel az AMC-vel és AMB-vel szemben.

Mint említettük, vizsgáltuk, szerepelnek-e a XVII. és XVIII. századi másolati példányokban a Lencsés által az AMA-ba utólagosan bejegyzett pótlások. Az eredeti 71-ből 63-at sikerült azonosítanunk az AMC-ben és AMB-ben, s ami igen fontos — a pótcsíkok a megfelelő fejezetben, a megfelelő helyen szerepeltek. Csupán 8 Lencsés kezétől származó utólagos bejegyzést nem sikerült a későbbi másolati példányokban megtalálnunk.

Egybeállításunkban az első szám az AMA lapszámát jelzi, amelyen olyan pótcsík szerepel, melyet nem sikerült az AMC-ben és AMB-ben azonosítanunk. A második szám az AMA-ban így létrejött többletsorok összegét jelzi: 31: 2 sor,

70: 5, 163: 2, 200: 4, 224: 4, 257: 7, 390: 4, 568: 4, összesen tehát 32 sornyi többlet az AMA-ban a későbbi másolatokhoz viszonyítva. A fenti számot összeadva az első négy levél hiányát képviselő 265 sorral, megállapítható, hogy az AMA mintegy 297 sornyi többletszöveget tartalmaz az AMC-vel és AMB-vel szemben. Siessünk azonban hozzáfűzni, hogy számításunk csupán hozzávetőleges. Az AMA többletszövegét nem filológiai eljárásokkal vizsgáltuk, csupán az úgynevezett globális módszerrel: az egyes fejezetek, illetve alfejezetek meglétét mértük fel, mindegyik alfejezet sorának összegét hasonlítottuk össze a három másolati példányon. Nem jeleztük azokat az eltéréseket sem, melyek az AMB másolójának hanyagságából adódtak. Az ugyanis gyakran követ el vétséget a szöveghűség ellen, 1–2 sort kihagy stb. De mivel a hiányzó sorok minden esetben szerepeltek az AMC-ben, nem tekintettük az AMB hiányait ténylegeseknek.

Tüzetesebben vizsgáltuk viszont az AMA lapalji és lapszéli bejegyzéseit. Így állapíthattuk meg az említett 32 sornyi többletet, de tévedést itt sem zárhatunk ki. Említettük ugyanis, hogy valószínűleg az AMA újrakötésekor egyes csíkokat meg nem felelő helyre illesztettek be. Lehet, hogy az általunk az AMA-ban többletszövegnek tekintett részek némelyike, csupán elkallódott csík, melyet még nem sikerült azonosítanunk a későbbi másolatokban. De hogy az AMA-ban tényleges többletsorok is szerepelnek a Lencsés utólagosan beírta pótlások között, azt tanúsítja, hogy az egyes pótcsíkok versoján vagy rectoján olvasható beírások mindhárom másolatban megtalálhatók, a túldolaliak viszont csupán az AMA-ban szerepelnek.

8. Kimutathattunk az erdőszádai példányban nyolc olyan szél-, illetve oldaljegyzetet is, mely mind a tisztázati példányban, mind az erdőszentgyörgyi másolatban is szerepel. Ezek valójában áltöbbletek. A szóban forgó széljegyzetek az AMC másolása során tévedésből kimaradt és utólagosan pótoltt részek az AMA-ból, illetve a tisztázati példányban is mint lapalji vagy lapszéli betoldások olvashatók. Az alábbiakban közöljük a hasonló áltöbbletszövegek helyét, mindhárom másolati példányban, a lapokat feltüntetve.

VARJAS	AMC	AMB
31	36	36
40	49	49
42	50	50
96	104	104
170	171	171
301	303	303
306	308	308
456	469	469

9. Az AMC-ben tíz olyan oldaljegyzet is szerepelt, melyet az erdőszentgyörgyi másoló kihagyott (természetesen az AMA-ban is hiányoznak). E bejegyzéseket az 1610-es másolati példány következő lapjain találhatjuk: 99, 138, 147, 235, 289, 399, 400, 417, 449, 558.

Mivel széljegyzetekről van szó, vagyis csupán fél és negyed sornyi terjedelmű bejegyzésekről, a többletsorok összegét csak hozzávetőlegesen állapíthatjuk meg. Egészében mintegy 17–20 sornyi többletszöveget képviselnek. Az AMB-ből kimaradt széljegyzetek jelentős

része latin, illetve német—magyar nyelvű vegyes bejegyzés. A latin nyelvűeket az erdőszentgyörgyi másoló teljes egészükben mellőzi, a vegyes bejegyzésekből csak a magyar részt másolja ki, feltehetően azért, mert nem kívánja idegen nyelvű szövegekkel terhelni magyar nyelvű olvasóját.

A fentiek alapján megállapíthattuk, hogy az említett tíz oldaljegyzettől eltekintve, az A M B szó szerinti másolata az A M C-nek. Többszövegük az AMA-val szemben egyaránt 1761 sor, viszont az AMA mintegy 297 sorral gazdagabb, mint az AMC és AMB. Mivel az erdőszádai és erdőszentgyörgyi másolati példány alapszövegében, sőt betoldásainak zömében is azonos, úgy véljük, jogos a következtetés, hogy az 1757-es erdőszentgyörgyi másolat az 1610-es példány alapján készült.

10. Összehasonlító vizsgálataink alapján azt is bizonyítottuk, hogy az erdőszentgyörgyi másoló az ismeretlen időpontban 22 lappal csonkult, és a XVIII. század közepén pótolta AMC-kézirat alapján dolgozott. Állításunkat alátámasztja, hogy mindkét másolati példányban hiányzik a kézirat első könyvének 1—4. levele, hogy mindkettő számozása ezért a nyolcadik lappal kezdődik. Megítélésünk szerint az erdőszentgyörgyi másoló dolgozott az erdőszádai példány utólagosan pótolta lapjai alapján, és nem fordítva! Állításunk igazolására a következő tényeket sorakoztatjuk fel: az AMC első lapjainak újramásolója a 9. lapot követően elvételi a számozást, a 10-et kiugorva 11. lapot ír. Ugyanez a számozási hiba található az AMB megfelelő lapjain is. Ugyancsak az erdőszádai „késői” másoló a nyolcadik lap egyik alfejezetének címét, a „Szárzagságból való főfájás”-t tévesen „Sárgaságból való főfájás”-nak írja. A téves alcímet az AMB leírója is átveszi. Viszont az erdőszentgyörgyi másoló által a 9. lapon elkövetett szövegrontást, amikor is „Teleségből való főfájás” alcím helyett „Feleségből való főfájás”-t ír, nem találjuk meg az erdőszádai példány megfelelő lapján. Az AMB másolója a 19. lap első bekezdéséből kihagy egy sort, ezzel a szöveget értelmetlenné teszi. Az általa mellőzött sor viszont megvan az erdőszádai példányban. Úgy véljük, a fentiekből világosan kiderül, melyik másoló használta a másik szövegét.

Hogy az orvosi kézirat törzsszövegét az AMB másolója az AMC-ből vette át, ezt már SZABÓ T. ATTILA is igen valószínűnek tartotta, miután megállapította, hogy az 1757-es írnok oly pontosan követi az 1610-es szövegét (a 23. laptól a 690-ig), hogy kézirata minden lapjára az AMC azonos lapjának teljes szövegét írja át az első szótól az utolsóig. (Néhány kivételtől eltekintve — tehetjük hozzá — amikor az AMC széljegyzeteinek az AMB törzsszövegébe való beiktatása következtében a szöveg terjedelmesebbé válik, s így az erdőszentgyörgyi másoló kénytelen az előző lap egy-két sornyi szövegét a következőre átvinni.)

Az AMC és AMB szoros kapcsolatát tanúsítja az a tény is, hogy az 1610-es változat szerzője, a tisztázati példánytól eltérően, a betegségek leírását követő terápiás részben a lapszámon meg sz á m o z z a az egyes gyógyeljárásokat. Az erdőszentgyörgyi másoló ebben is követi elődje eljárását, azzal a különbséggel, hogy míg az AMC leírója ezt a műveletet a IV. könyv végéig, vagyis az 574. lapig folytatja, a számozás az AMB-ben már a 479. lapon véget ér.

A fentiek — úgy véljük — kellően tanúsítják, hogy jelentéktelen eltérések mellett, az A M B pontos mása az A M C-nek, ezzel pedig elejt-

hetjük a feltevést, hogy a két másolati példány között az *Ars Medicának* még létezhetett egy ötödik, lappangó változata is, mely az erdőszentgyörgyi példány leírásának alapjául szolgált.

11. Joggal merül fel a kétely, hogy ha az AMC Praefatiója, tehát első 22 lapja ismeretlen időpontban elkallódott, milyen szöveg alapján dolgozott a XVIII. századi pótlás másolója? Úgy véljük, e kérdésre az egyetlen lehetséges válasz annak feltételezése, hogy a pótlás leírása idején még megvolt az AMC eredeti négy levéllel csonkult, lerongyolódott, de másolásra alkalmas szövege. Ezért hiányozhat az utólagosan leírt részben az első négy levél, ezért kezdődik a kézirat számozása a 8. lappal stb. Vajon az AMA, a XVI. századi tisztázati példány nem szolgálhatott a másolat modelljéül? — merül fel a kérdés. Válaszunk határozottan tagadó! A XVIII. század elején — ezt biztosan állíthatjuk — az AMA már ma ismert formájával azonos volt, vagyis hiányzott az AMC-ben és AMB-ben meglevő Elöljáró beszéde, az I. könyv 11–4. levele, tartalmazta viszont az első könyv 1–4 levelét, mely hiányzik az AMC-ben és AMB-ben. Fenti feltevésnek nem mond ellent az a tény sem, hogy az erdőszádai változatnak hiányzik a címlapja, az 1757-esben pedig megvan. E látszat-ellentmondást már SZABÓ T. ATTILA igen valószínű feltevése küszöbölte ki.

Amennyiben bebizonyosodna — hangoztatja — (márpedig úgy véljük, bebizonyosodott), hogy az AMB másolatának alapjául az AMC szolgált, az is joggal feltételezhető, hogy a másolás időpontjában az erdőszádai példány töredékes címlapja még létezhetett. Ebből a töredékből meríthette az 1757-es másoló a mű címét (*Ars Medica*) és a szerző (Lencsés György) nevét. De mivel a töredékes címlapról hiányozhatott a kézirat idő- és hely-kelezése, az erdőszentgyörgyi másoló azt az AMC első könyvének végén olvasható adatokkal egészítette ki („Wáradon, 1610 Esztend: 26 Maii”), ezt tekintvén a tisztázati példány létrejötte időpontjának (ma már tudjuk, tévesen!). A töredékes címlap egykori létezése mellett szólna az is, hogy az AMC utólagosan másolt Praefatiója előtti lap beíratlan. SZABÓ úgy véli, hogy az AMC másolója ide szándékozott beírni a címlapot kaligrafikusan, de ez valamiért elhalasztódott, míg végül a cím teljesen elmaradt.

12. Térjünk vissza SZABÓ T. ATTILA már említett feltevésére, miszerint a tisztázati példány és az 1610-es másolat között létezhetett egy ma lappangó vagy elkallódott, általa AMD-nek nevezett másolati példány. Feltevését — hangoztatja — megerősítené, ha bebizonyosodna, hogy az 1610-es másolatban jelentős szövegtöbbség, illetve szövegeltérés mutatható ki az *Ars Medica* tisztázati példányához viszonyítva.

Csakhogy összehasonlító vizsgálataink az AMC törzsszövegében csupán 56 sornyi szövegtöbbséget, illetve 32 sornyi szöveghiányt mutattak ki a tisztázati példánnyal szemben. 88 sornyi szövegeltérés önmagában nem tekinthető döntő bizonyítéknak az AMD egykori létezése mellett. De ez a megállapítás csak akkor érvényes, ha feltételezzük, hogy az 1610-es másolat létrejöttekor a tisztázati példány még teljes volt. Sajnos, nem tudjuk, mikor csonkult a XVI. század 70-es éveiben keletkezett mű. De ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy a csonkulás az 1610-es évet megelőzően, vagyis az AMC leírása előtt történt, a helyzet változik. Ez esetben az AMC szövegtöbbsége az AMA-val szemben jelentős. (Praefatio, 25 levél, a VI. kötet végéről elkallódott

430 sor stb.) De lényeges szövegbeli eltérés még így sem mutatható ki. Ami inkább azt tanúsítaná, hogy a tisztázati példány csonkulása az AMC keletkezése után és nem előtte jött létre.

Mégsem vethetjük el teljesen az AMD egykori létezésének feltételezését, mert amellet más érvek is szólnak.

Aki az erdőszádai kéziratot behatóan tanulmányozza, meglepetéssel állapíthatja meg, hogy a Lencsés kezétől származó 71 utólagos bejegyzés, a már említett kevés kivételtől eltekintve, nem lábjegyzetben szerepel, mint az AMA-ban, hanem a kézirát törzsszövegében. S ami még fontosabb, mindig a megfelelő helyre és fejezetbe iktatva be. Az AMC másolója — ez első benyomásunk — tehát igen lelkiismeretes ember lehetett, aki szövegét alaposan tanulmányozta. Továbbá megállapíthatjuk, hogy az AMC-ben az egyes alfejezetek latin, görög alcímei, a gyógynövények idegen elnevezése, az esetek zömében igen pontos, sőt a másoló még az *Ars Medica* tisztázati példányára jellemző tájnyelvi sajátosságot, az ő-zést is megtartja. Az AMC törzsszövegében beiktatva a megfelelő helyen olvashatjuk a tisztázati példányba utólagosan betoldott, lefordíthatatlan latin nyelvű szövegrészeket is. Sőt, két latin nyelvű betoldásból egy-egy rövidebb bekezdés *k i m a r a d t* (az AMC 257., illetve 309. lapjáról).

Külön említést érdemel, hogy az 1610-es másolat 399. és 400. lapján két latin nyelvű széljegyzet olvasható. Azok — mint megállapíthattuk — sem az AMA-ban, sem az AMB-ben nem szerepelnek. Valójában a magyar nyelvű kézirát törzsszövegében olvasható, Petrus Bayrius, XVI. századi portugál-olasz orvos művéből kölcsönzött podagraellenes gyógyeljárásoknak latin nyelvű, recept formájában átírt megfelelői. A széljegyzetek az első kéztől, vagyis az 1610-es másolótól származnak.

Akármiyen gondos és pontos másoló is lehetett az AMC leírója, mégis fölötte valószínűtlen, hogy szinte 20 évvel Lencsés halála után oly behatóan ismerhette az általa lemásolt kéziratot, hogy minden utólagos betoldást a megfelelő helyre iktatott, hogy másolói minőségében latin szövegeket rövidített volna, hogy Bayrius művéből, mely Erdélyben ekkor igen kevés példányszám-ban forgott közkézen, ő másolta volna ki a fent említett receptek latin eredetijét. Ennyi szakértelmet és jártasságot alig várhatunk el egy másolótól, ha csak ő maga is nem volt humanista képzettségű értelmiségi. Akkor már sokkal inkább valósnak tekinthetjük SZABÓ T. ATTILA „kényszerítő erejű munkahipotézisét”, hogy létezett egy AMD, vagyis az *Ars Medica* tisztázati példánya és az erdőszádai másolat között keletkezett változat, s az 1610-es leíró ebből vette át a fentebb említett összes módosításokat és véglegesítéseket, azzal a fontos kiegészítéssel, hogy — feltételezésünk szerint — ez esetben az *A M D* másolója nem lehetett más, mint maga Lencsés György.

A nyelvtörténeti kutatás megállapításai szerint az *Ars Medica* tisztázati példánya az 1570-es években keletkezett. Kutatásaink révén vált ismeretessé, hogy az 1530-ban született Lencsés György 63 éves korában, 1593-ban halt meg. A tisztázati példány lemásolásakor Lencsés csak 40 és néhány éves ember lehetett. A kézirát újramásolására és tökéletesítésére, az AMD-re tehát még mintegy 15 év állt rendelkezésére. Hogy Lencsés György lehetett az AMD feltételezett másolati példánynak leírója, ma még kétségtelenül a bizonyíthatatlan, de véleményünk szerint távolról sem a valószínűtlen feltevések közé tartozik.

Ha viszont elvetjük az AMD egykori létezésének feltételezését, abból a tényből kiindulva, hogy az Ars Medica tisztázati példánya az 1610-es években még ép lehetett, s hogy 88 sornyi szövegtöbblet, illetve hiány az AMC-ben az AMA-hoz viszonyítva nem tekinthető eléggé meggyőző érvnek a feltételezett másolati példány egykori létezése mellett, marad mint egyedüli lehetséges megoldás a SZABÓ megfogalmazta másik lehetőség, vagyis hogy az AMC-t az eredetileg teljesebb AMA-ról, a tisztázati példányról másolták. Ehhez a valószínű feltevéshez még csak azt fűznénk hozzá, hogy az AMC egyes szöveg-véglegesítései, illetve -betoldásai kétségtelenül az 1610-es másolótól is származhattak.

A fentiekben csupán az Ars Medica másolatai felvetette egyes kérdésekre tértünk ki. Mindenekelőtt az Ars Medica ma ismert három változatának egyezéseit, eltéréseit, szövegtöbbletét és -hiányát igyekeztünk felmérni. Lemásoltuk, a VARJAS-féle kiadás szövegét alapul véve, az AMC és az AMB szövegtöbbleteit is. Azok közlésére azonban csak akkor gondolhatunk, ha a sajtó alá rendezés felelős munkáját filológus szakember vállalja.

SPIELMANN JÓZSEF és SEBESTYÉN S. MIHÁLY

Nyelvtani műszavaink történetéből

1. Nyelvtani terminológiánk fejlődésének kutatása kettős célt szolgálhat. Egyrészt megismertet azokkal a tudományos megfontolásokkal és vitákkal, hatásokkal és ellenhatásokkal, melyek során műszókincsünk létrejött: ez a cél tehát tudománytörténeti. Másrészt egyes, a tudományág nyelvében jól bevált terminusok vizsgálata a műszavak kialakulásának törvényszerűségeit, használhatóságuk követelményeit igéri lexikológiai tanulságul.

Terminológiánknak azt a rétegét keresve, melyet már a múlt században rendszerbe foglaltak, és amely máig a legszilárdabbnak bizonyult, a szófajtani műszavak történetének kutatása látszott a legcélszerűbbnek. Harmincöt ilyen terminus vizsgálatának eredményét, továbbá nyolcnak a részletesebb elemzését szeretném itt megosztani azokkal, akik a nyelvtudomány történetével vagy terminológiai kérdésekkel foglalkoznak.

Cikkem felépítése a következő: forrásaim ismertetése után röviden áttekintem a XIX. századi nyelvtanírók terminusalkotó elméletét és gyakorlatát. Ezután az ige, a három igenév, valamint a melléknév és fokai jelenségét megnevező magyar műszavak történetének elemzésére térek ki. A terminusok fejlődéséből leszűrt terminológiai és tudománytörténeti tanulságok összegezése után a szemléletesség és az áttekinthetőség kedvéért csatolom a részletesebben tárgyalta nyolc műszó adattári feldolgozását.

2. A terminológiai fejlődést túlnyomórészt nyelvtanokban vizsgáltam, mert ezek — nézetem szerint — nagyobb hatású terjesztői a műszavaknak, mint a csak kevesek számára írott tudományos értekezések, és mert maguk a tudósok (mint RÉVAI MIKLÓS, később RIEDL SZENDE, SIMONYI ZSIGMOND és SZINNYEI JÓZSEF) is írtak iskolai használatra szánt könyveket, hogy az oktatás színvonala méltó legyen a szaktudomány fejlettségéhez. Forrásaim között találhatók a legalacsonyabb szintű oktatást szolgáló, valamint tudományos

igényű tankönyvek is. Természetesen nem hagytam figyelmen kívül a korabeli egy- és kétnyelvű szótárakat sem, idézni azonban csak akkor fogok közülük, ha a terminusok fejlődéséhez adalékot szolgáltatnak.

A következő huszonnégy, 1779 és 1915 között írott nyelvtant választottam forrásul: BALASSA JÓZSEF, Rendszeres magyar nyelvtan. 1902. — BÖJTHI ANTAL, A' nemes magyar nyelv' írásának és szólásának tudománya . . . Marosvásárhely, 1794. — DGr.: Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság. Bécs, 1795. — FOGARASI JÁNOS, Művelt magyar nyelvtan elemi része. Pest, 1843. — GALGÓCZI GÁBOR, A' természet' rendszere a' magyar nyelvben. Magyar nyelvtan. Pest, 1848. — GYARMATHI SÁMUEL, Okoskodva tanító magyar nyelvmester. Kolozsvár, 1794. — IHÁSZ GÁBOR, Magyar nyelvtan . . . Eger, 1852.; Ötödik, átdolgozott kiadás. Eger, 1857.; Tizenharmadik kiadás. Eger, 1865.; Tizennyolcadik, újolag átdolgozott kiadás. Budapest, 1876.; Tizenkilencedik, újolag átnézett kiadás. Budapest, 1877.; Huszadik, újonnan átdolgozott kiadás. Budapest, 1880.; Huszonkettedik kiadás. Átdolgozta Majer Alberik. Budapest, 1883. — KALMÁR ELEK, Iskolai magyar nyelvtan elemzés alapján. Budapest, 1898². — KIS-ERŐS FERENC, A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva. Kalocsa, 1915. — MGr.: Magyar Grammatica vagy-is haza nyelvnek gyűkeres meg-tanulására való intézet . . . Buda, 1781. — MHSz.: Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai. A' Magyar Tudós Társaság különös használatára. 1838³. — MNyR.: A' Magyar Nyelv' Rendszere. Kiadja a' Magyar Tudós Társaság. Buda, 1846. — RÉVAI MIKLÓS, Helly.: A' magyar nyelvnek helyes írása és ki mondása-felőli kettős tanúság . . . Buda, 1780. — RÉVAI MIKLÓS, Tan.: A' magyar nyelv' tanításának két részei . . . Buda, 1779. — RIEDL SZENDE, Magyar nyelvtan. Pest, 1864. — SIMONYI ZSIGMOND, Magyar nyelvtan . . . Budapest, 1879. — SZINNYEI JÓZSEF, RMNy.: Rendszeres magyar nyelvtan. Budapest, 1889³. SZVORÉNYI JÓZSEF, Magyar nyelvtan . . . Pest, 1861.; Átjavított második kiadás. Pest, 1864. — TORKOS LÁSZLÓ, Magyar nyelvtan . . . Pest, 1869. — VAJDA PÉTER, Magyar nyelvtan. 1. füz. Szónyomozás, 2. füz. Szókötés. Buda, 1840. — VAJDA PÉTER, Magyar nyelvtudomány . . . Kassa, 1835. — VERSEGI FERENC, Magyar Grammatika avagy Nyelvtudomány . . . Buda, 1818. — VIRÁG BENEDEK, Jegyzetek a' magyar beszédnek részeire. Buda, 1810.

3. Noha a nyelvészeti műszavak megmagyarításának kísérleteivel SYLVESTER JÁNOSnak HEGENDORF Rudimentájához (1527.) írt magyar nyelvű értelmezései óta találkozhatunk, a XIX. századi nyelvtanírók műszóalkotásának előzményeit a XVIII. század végén kell keresnünk, mert az ekkor kezdődő tudománytörténeti korszak nyelvtanai és korai grammatikáink között hiányzik a folytonosság. — Az ezt megelőző korszak grammatikáiban fellelhető terminusokat tárgyalta SZATHMÁRI ISTVÁN (RNyelvt. 74 és passim); a XVI. század közepéig előforduló műszavakat szótárszerűen feldolgozta és kimerítően elemezte BALÁZS JÁNOS (NytIr. II. 278–301).

A XVIII. század utolsó harmadában az irodalmi és tudományos szintű kifejezés igénye a nemzeti törekvésekkel párosulva megteremtette a — hívei és támadói által egy évszázadon át életben tartott — nyelvújító mozgalmat. A nyelvújítók egyik legfontosabb célja az anyanyelvi műszókinccs megalkotása

¹Azokra a nyelvtanokra, melyeknek e jegyzékben rövidített és teljes címét is megadom, a továbbiakban az itt feloldott rövidítésekkel hivatkozom.

volt. Az 1780-as évektől fellendülő nyelvtanirodalomnak a magyar nyelvészeti terminológia megteremtésére irányuló törekvéseit azok a szószeredetek is bizonyítják, amelyekben a szerzők munkájuk elején vagy függelékében megadják az általuk használt magyar kifejezések idegen megfelelőit. Ehhez a módszerhez mindig azok a grammatikusok fordultak, akik sok maguk alkotta terminust alkalmaztak, s e műszójegyzékkel akarták művük megértésének kulcsát olvasóik kezébe adni: a MGr., a DGr. és a MNyR. írói, valamint GYARMATHI, BÖJTHI és VERSEGI.

E célt közülük a legkevesebb sikerrel BÖJTHI listája (285—96) szolgálja. Egyrészt, mert egy latin terminusnak gyakran két-három magyar megfelelőjét adta meg (pl. az *adjectivum*-nak, *interjectio*-nak), ezekhez a nyelvtan fejezeteiben további kifejezések is járultak (pl. az *adverbium* esetében). Másrészt azokat az önálló terminusokat, melyeket speciálisan magyar nyelvi jelenség megnevezésére használ (pl. az igekötőt), latin—magyar szójegyzékébe nem tudja felvenni.

A magyar—idegen nyelvű műszólistát tartalmazó munkák közül a MGr. német és latin, a MNyR. már csak latin terminusokkal világítja meg a magyar kifejezéseket. Az egyszerű megértetésnél nagyobb szerepet szántak műszójegyzéküknek azok a nyelvtanok, melyek nemcsak a magyar terminusok latin megfelelőit adják meg, hanem — nyelvtanítóknak és grammatikusoknak tanulságul — a latin terminusok általuk javasolt párját külön latin—magyar szójegyzékbe szedték: a DGr. és VERSEGI Magyar Grammatikája; ugyanezen törekvést kevésbé áttekinthető módon szolgálja GYARMATHI műszólistája, ahol egyetlen alfabetikus sorban állnak a magyar—latin és a latin—magyar megfelelők.

RÉVAI MIKLÓS a magyar tudományos nyelvtörténet alapjait lerakó nagy műveit még latinul írta, a „nemzeti iskolák számára” névtelenül írt és több kiadást megért helyesírási tankönyve azonban magyar nyelven készült. Hogy RÉVAI tudatosan kereste az idegen nyelvészeti terminológia helyes magyar megfelelőit, az ortográfiája két változatának (Tan. 1779 és Helly. 1780) az összehasonlításából is kiderül. A számos terminológiai eltérés közül legjelentősebb az *időszó*-nak *igé*-re való változása.

Figyelemreméltó jelenség, hogy a MGr., mely láthatólag MELIBOEUS (BÉL MÁTYÁS) Sprachmeisterének magyar nyelvű átdolgozása (vö. BENKŐ, FelvÍr. 324), műszavaiban elszakad német eredetijének terminusaitól. *Igé*-ről beszél például, ahol a Sprachmeister *Zeitwort*-ról; *állatos név*-ről és *fő-szám*-ról a latin *nomen substantivum*, illetőleg *numerale cardinale*, nem pedig a német *Hauptwort*, illetőleg *Grundzahl* mintájára.

BÖJTHI ANTAL munkájának előszavában „a' Magyar Nyelvben a' Mester Neveknek még eddig igen szűk, és járatlan vóltok”-ról panaszkodik, s ő maga ugyan számos magyar kifejezést alkot, terminushasználatát azonban zavarossá és művét nehezen olvashatóvá teszi, hogy egy-egy jelenségre gyakran három vagy még több megnevezést alkalmaz; valamint hogy szövegébe a magyar műszavak elé, után vagy két eleme közé rendszerint beírja a latin terminust is. (Álljon itt egyetlen példa az utóbbi esetre: „Igy tétetik a' Mutató *Demonstrativum* Név massaivalis” [34].) Alkotott viszont néhány önálló, a megfelelő latin, német műszótól független elnevezést, mint a *magános* ... *grádics* ('alapfok'), *értelem adó*, *értelem segítő* ('határozószó') vagy a *kötés* (*ré-szecske*) ('igekötő') terminust.

GYARMATHI Nyelvemsterében sok új elnevezést alkotott, s műszóhasználat a példaszerűen következetes. Mai terminusaink közül nála szerepel először

nyomtatásban az *indulatszó* (vö. KELEMEN, Monds. 18); tőle származik az adverbium *határozó* neve. GYARMATHI eredeti szemléletét tükrözi a subjectivum, adjectivum magyar műszava; feltűnő hűséggel fordítja viszont a melléknév fokainak elnevezését a latinból, az igéét a németből.

A DGr. műszóválasztásai is nagy megfontoltságról tanúskodnak. Ahol GYARMATHI nem remekelt a terminusalkotásban, ott a DGr. sem követi. Jobbal, rövidebbel cseréli fel elődje műszavát a *superlativus* és a *nomen appellativum* esetében (GYARMATHI: *felyülmuló grádics; közönséges név* — DGr.: *felső g.; közös n.*).

Az eddig említett művek a terminusalkotás gyakorlati oldalát művelték, az ennek alapját képező elvek rendszeréről azonban még nem beszélhetünk. A műszóalkotás elméletével is foglalkozó első magyar munka VERSEGHINEK 1826-ban „Lexicon Terminorum Technicorum az az Tudományos Mesterszókönyv” címmel megjelent posztumusz műszótára, mely az egységes, megállapodott terminológia megteremtéséért született. A mű bevezetése arról tanúskodik, hogy VERSEGHIN megírásában magasabb cél — a tudomány fejlesztése és terjesztése — vezette. A tudományos nyelvünkben uralkodó terminológiai helyzetet elemezve megállapítja, hogy a műszavak jelentésük alapján gyakran félrevezetőek, képzésüket tekintve magyartalanok, használatuk pedig sokszor egy művön belül sem egységes. Magánál a műszótárnál — mely egyébként első sorban a filozófiai, teológiai terminológia megalkotását, rendszerezését tűzte ki célul, nyelvészeti műszavakat csak mellesleg alkalmaz — maradandóbb értékű az előszóban „A Magyar Mesterszavak készítését igazgató Regulák” (VII—XV) megfogalmazása. Ezekben szükségesnek tartja az általánosan használt és közismert műszavak megtartását akkor is, ha ezek idegen eredetűek; nem híve tehát az abszolút purizmusnak. Az új terminusokkal kapcsolatban két fő követelménye, hogy helyesen, magyarosan képzett szavak legyenek, valamint hogy fejezzenek ki valamit az általuk jelölt fogalom lényegéből. Óvatosságra int a tükörfordítások tekintetében, azt tanácsolja, hogy a magyar műszó alapjául inkább a definíció, mint a betű szerinti fordítás szolgáljon. Azokban az esetekben, ahol jobb megoldás nem kínálkozik, megengedi az ismert idegen terminusok átvételét olyan formában, amely lehetővé teszi a szó magyar toldalékolását anélkül, hogy az idegen alak a felismerhetetlenségig megcsönkulna. — Műszótárának szócikkait vizsgálva tapasztalhatjuk, hogy VERSEGHIN figyelme arra is kiterjedt, hogy ha egy latin terminus tudományágunként mást fejez ki, e különbséget a magyar elnevezésben érzékeltesse (vö. pl. *Comparatio*).

VERSEGHIN a Lexiconba felvett nyelvtani műszavakat következetesen használta már Magyar Grammatikájában is. Nyelvtani terminusainak tetemes részét — az imént említett „Regulák” szerint — maga alkotta, így nála szerepel először *névmutató* (‘névelő’) és *kapcsolat* (‘kötőszó’); kerüli a *pronomen névmás* elnevezését, helyette *névpótoló*-ról beszél. A határozószó, a névutó és a határozóragok összefüggését mindmáig az ő terminusai érzékeltették a legszemléletesebben: *íghatározó, névhatározó, névhatározói ragasztékok*. Előfordul viszont, hogy olyan műszókat változtat meg, amelyek használata az ő korára már általánosnak mondható: így *helyesírás* helyett *írástudomány*-ról, *egyed szám* helyett *rideg szám*-ról ír.

1831-ben a Magyar Tudós Társaság felszólította tudományos osztályait, hogy gyűjtsék össze szaktudományuk terminusait. A negyvenes évek közepéig három műszótár (matematikai, filozófiai és jogi) meg is jelent. Grammatikai műszótárat nem adtak ugyan ki, de a Társaság a legavatottabbak közreműkö-

désével készült a magyar nyelv rendszerbe foglalására. Pályázatokat hirdetett a nyelvtan egyes részeinek megírására, majd a pályamunkák elbírálása után szétszította tagjai között a feladatokat. A kész dolgozatokat a nyelvtudományi osztály részletesen megvitatta, s e viták témái között terminológiai kérdések is szerepeltek. „E lelkiismeretes munkálkodás eredménye”-ként 1846-ban, majd rögtön egy év múlva második kiadásban is megjelent a MNyR. A több alkotó sokféle elgondolása eredményezte eklekticizmus főképp a terminológiában nyilvánul meg. A műszók jegyzéke huszonhárom esetben adja ugyanannak a fogalomnak kétféle magyar nevét: például *alanyeset* vagy *nevező*: nominativus; *hangrend*, *széphangzat*: euphonia; *hangzó* vagy *önhangzó*: vocalis litera; *igenév* vagy *részesülő*: participium; *jelző* vagy *járulék*: epitheton stb., sőt a *radix*-nak három magyar megfelelője van: *gyök*, *gyökszó*, *gyökér*.

A MNyR. műszavai tehát a legfontosabb követelménynek, az állandóságnak, a szinonimátlanságnak nem felelnek meg. A szójegyzéknek szánt szerep itt valószínűleg nem is a terminológiaalkotás volt, csupán a nyelvtanban előforduló magyar kifejezések latin nyelvű magyarázata. A Tudós Társaság kiadványaiban, a MHSz.-ben, a Szókötetésben, majd a MNyR.-ben született mai terminusaink közül például a *tőszámnév*, az *alapfok*, az *igekötő* terminus, valamint a kevésbé szerencsés *névelő*—*névutó* műszópár. Ezeken kívül több korábbi műszónk a MNyR. tekintélyének köszönheti véglegességét, mint például a fokozás terminusai.

A század második felében az iskolai nyelvtanok legtöbbje — alacsonyabb vagy magasabb szinten — a MNyR. követője, s e mű az idő haladtával, a nyelvtudomány — bizonyára általa is elősegített — fejlődésével egyre elavultabb lett. Ezért nevezi a Nyelvőr egy szerkesztőségi cikke a „hiányok és gyarlóságok” tárának (Nyr. VII. 50). A terminológia egységessége szempontjából — mint láttuk — a MNyR. valóban nem méltó az Akadémia tekintélyéhez, rossz példáját pedig számos mű követte. Az általa javasolt, variációkat is megengedő műszavakat használta nyelvtanában SZVORÉNYI JÓZSEF, valamint a TOLDY szerkesztette Német—Magyar Tudományos Műszótár, melynek grammatikai, stilisztikai, ortográfiai címszavait szintén SZVORÉNYI állította össze.

A legtöbbször kiadott gimnáziumi tankönyv IHÁSZ GÁBOR Magyar nyelvtana volt (1852 és 1895 között huszonkilenc kiadást ért meg), melynek kezdeti terminológiai egysége az átdolgozások során botrányos zűrzavarrá változott, mert az eredeti szöveg terminusait a szerző hol megváltoztatja a szövegben, hol pedig érintetlenül hagyja.

Mindez akkor történik, mikor a tudományos közvélemény arra törekszik, hogy a műszóhasználat — legalább az iskolában — szilárd és állandó legyen. Az 1872-től megjelenő Magyar Nyelvőr lapjain — mint nyelvészek és nyelvészkedők közös fórumán — folynak ugyan terminológiai viták, ezt az elvet azonban senki sem tagadja: „a tudományban oly szókra van szükségünk, melyek határozottan e g y fogalmat s csakis azt fejezik ki. A mely szó valamely tudományágban egy pontosan meghatározott fogalom megjelölésére használtatik, műszó” (ALEXANDER BERNÁT: Nyr. VII, 116). De az állandó és egységes terminológia megteremtéséhez többféle utat látnak a kor nyelvészei.

A legelvontabb tanácsot ALEXANDER adja e cikkének konklúziójaként: „A magyar műszó legyen egyszerű, magyaros s akkor szolgálni fogja a gondolatot, a gondolat pedig a nemzet életét” (119). VERESS IGNÁC viszont — a tartahatatlanság felvázolása után — alapos programot ad, kitűzvé, hogy a latin műszók helyett helyesen alkotott magyart kell használni (vö. VERESS

IGNÁC, Igeműszavak a magyar nyelvben 11). A terminológiai egység célját épp ellenkező módszerrel, a latin terminusok megőrzésével és az oktatásba való bevezetésével látja elérhetőnek HUNFALVY PÁL (Nytud. 34, 148). Bár a tudósok dolgozataikban továbbra is szívesen alkalmazzák a latin műszókat (egyes Nyr.-cikkekben, a TMNy.-ban), az Országos Tanáregyesület céljából tűzte ki az iskolák számára az egységes magyar terminológia megteremtését az addig született műszók és műszókísérletek elbírálása és gondos kiválogatása útján. E munka első eredménye — nyelvtani tekintetben — a Nyelvőr nyolcadik évfolyamában megjelent „Az iskolai műszók”, majd a tőle inkább formájában, mint tartalmában különböző műszójegyzék a XXVII. kötetben; végül többszöri nekirugaszkodás után 1906-ra elkészült a Középiskolai Műszótár. SIMONYI e műszótárban részben a már meggyökeresedett terminusokat szentesítette, részben a későbbi gyakorlat igazolta válogatási alapelveit.

Közben a tudományos fejlődés az iskola számára is meghozta gyümölcsét. 1885-ben megjelent SZINNYEI JÓZSEF „Rendszeres magyar nyelvtan”-a. Az a nyelvtankönyv, amely sikerrel érvényesített pedagógiai szempontokat, megfelelt a kor tudományos színvonalának, és amelyet — szerzőjének fáradhatatlan jobbra törekvése következtében — az elsőt követő tizenhat kiadás során többször megújulva, tökéletesedve, a tudomány állásához igazítva vehettek kezükbe a diákgenerációk. SZINNYEI nem látott szükségesnek műszójegyzéket, hiszen ő már többnyire általánosan ismert, elterjedt terminusokat használt, s ezeket a maguk helyén egyértelműen meghatározta.

Az általam vizsgált XIX. századi nyelvtanok közül VERSEGHÉ áll leginkább szemben a nyelvújítással. A MNyR., mint a műszók lajstromából is kiderül, sokkal türelmesebb a nyelvújítással szemben, számos új szót maga is alkalmaz. SZINNYEIT az addigra többé-kevésbé megszilárdult terminológia kész helyzet elé állította. Így megelégedett azzal, hogy — ahol lehetséges volt — kis változtatással tegye az új ortológia által kifogásolt szót helyessé, például a *kötszó*-t *kötőszó*-vá. A MNyR. műszóvariánsai közül is rendszerint a teljes szavakat választotta az elvonások helyett: *gyűjtőnév* a *gyűnév* helyett és *gyökér* a *gyök* vagy *gyökszó* helyett. Nyelvtanirói gyakorlata azonban SZINNYEIT is rávezeti, hogy vannak olyan műszavak, amelyek „noha hibásan vannak képezve, szabad használnunk, mert hibás voltuk nem föltűnő, ezenkívül már általánosan el vannak terjedve az irodalomban, s oly fogalmakat jelölnek, melyeknek kifejezésére a magyar nyelvnek nincs más alkalmas szava” (33). (Ilyennek tartja például a *ragaszték* : > *rag* elvonást.)

4. Műszavaink fejlődésének tanulmányozását az egyik legrégebbi terminusunkkal kezdem. Az *i g e* szónak grammatikai műszóként való használatára a TESz. 1604-ből, MOLNÁR ALBERTTől idézi az első adatot, pedig előfordul már SYLVESTER 1539-ben írt nyelvtanában is. Igaz, SYLVESTER a beszédrészek felsorolásakor a *verbum*-ot a *beszid* szóval fordítja (CorpGr. 9, 53), ezt idézi ZSINKA ISTVÁN tanulmánya is (A beszédrészek magyar elnevezéseinek története: MNyTK. 49. sz. 10); másutt az *igé*-t ’szó’ jelentéssel használja (pl. „Etymologia, *Ighiknek* igaz tulaydonságáru ualő tudomān”: CorpGr. 10). A participium tárgyalásában azonban már kétségtelenül a mai jelentésben alkalmazza: „Az fēl rifz uiuō [= participium] az f3obefzidnek éggik rifze, mell’ a newnek es az *ighinek* égg rifzit uifzi el; mert az newtūl nemet es efetet uifzen, az *ighitūl* kedigleñ űdőköt es iecczifeket” (CorpGr. 73).

Az *igé*-t BALÁZS JÁNOS (NytIr. II, 300) azon terminusok közé sorolja, amelyekről feltehető, hogy a magyar iskolai tanításban már ismert, hagyományos műszók lehettek, mielőtt SYLVESTER — számunkra is hozzáférhetően — grammatikájában megörökítette volna őket. Az iskolai műszóhagyomány lehetőségének az sem mond ellent, hogy a XVIII. század végén, a XIX. elején írott grammatikákban az *időszó* az *igé*-nél népszerűbb terminusnak látszik. Az *időszó* elnevezést ihlette és támogatta ugyanis a német *Zeitwort*; az *ige* műszóval szemben pedig többekben felmerülhetett az a kifogás, hogy a teológia szókincse már más jelentésben használta; mint BENYÁK BERNÁT megfogalmazta: „Verbum: *Údőszó*. *Ige* csupán csak a Kristus megtestesülését illeti” (Nyr. XXX, 425).

Az *ige* különben az egyetlen szófajnév, mely számunkra nem „mot parlant”. Jelentésfejlődését ZSINKA párhuzamba állítja a megfelelő görög (*ῥῆμα*) és latin (*verbum*) műszavakéval. Megállapítja, hogy mindegyikük rendelkezett kezdetben a 'természetfeletti erejű mondat, szólás, szó' jelentéssel, mely ma már csak elszigetelve vagy átvitt, különleges értelemben (*λόγος*: a második isteni személy, vö. CzF.) él. A következő lépésben jelentette a 'szó'-t és a beszéd nagyobb egységét, a 'mondat'-ot, majd a mai értelemben vett *igét*. Ez utóbbi jelentésváltozást ZSINKA azzal magyarázza, hogy az *ige* maga is alkothat egy egész mondatot.

5. A mai igenevek terminusainak előzményeit, majd kialakulásuk állomásait nyelvtanról nyelvtanra követni azért különlegesen tanulságos, mert nemcsak az elnevezés, hanem a fogalom is a múlt század grammatikai fejlődésének terméke.

A melléknévi *igenév* magyar elnevezéseinek alapját SYLVESTER *fél rísz uiuó*-jától (CorpGr. 73) a — DGr. hatására általánossá vált — *részesülő*-ig a *participium* képezte. A latin terminus és a *rész* szó különféle képzett, sőt továbbképzett alakjaival való magyar fordításai (mint a *részelt*, *részeltető*, *részelmény*, *részes*) azt fejezik ki, hogy az általuk jelölt szófaj „részt vesz” az *ige* és a névszók tulajdonságaiból is.

Az *igenév* szó hiányzik a NyÚSz. és a TESz. címszavai közül, első nyomát VAJDA PÉTER Magyar nyelvtudományában találtam, ahol a *részesülő* terminussal váltakozva szerepel. A Magyar Tudós Társaság kiadványai (MHSz., Szókötetés) továbbra is a *részesülő* elnevezést terjesztik, 1840-es Magyar nyelvtanában már VAJDA is lemond az *igenév* használatáról.

Érdekes dokumentum az *igenév* szó 1842-es előfordulása NAGY JÁNOS-nak a MNyR. előkészületeként írt nyelvtudományi dolgozata kéziratában (az MTA kézirtárában: Főtitkári Iratok, 1842/1). A MNyR. előmunkálatai során azonban a *participium* magyar megfelelője a vitás műszók között szerepelt, „mellyek bővebb megrostálás végett az ülési teremben kitűzettek” (Kisgyűlések jegyzőkönyve. 1843. 301). A *participium* e rosta után is a *részesülő* nevet kapta, a MNyR. azonban használja az *igenév* változatot is.

Az *igenév* műszót tehát először a *participium*ra alkalmazták, e terminushoz a *melléknévi* jelző csak akkor került, mikor az *igenév*rendszerbe a főnévi és a határozói *igenév* is beépült.

A latin nyelvtani hagyomány az *infinitivus* az igemódok közé sorolta, e megoldáshoz sokáig a magyar nyelvtanok is ragaszkodtak. SYLVESTER az *infinitivus* terminust *vighezis nélkül ualo*-ra fordítja (CorpGr. 53), rövidebb s így terminusnak alkalmasabb fordítás a későbbi *határ(o)zatlan* mód. RÉVAI

(ElabGr. II, 550) már nem az igemódok között tartotta számon az infinitívust, ez a megoldás azonban csaknem fél évszázadon keresztül nem akadt követőre. Az általam tanulmányozott magyar nyelvű művek közül IHÁSZ 1852-es nyelvtana az első, mely — nyilván RÉVAIRA támaszkodva — elvetette e latin nyelvtani örökséget: „Az úgy nevezett *határatlan* vagy *határozatlanmód* pedig módnak semmiképp sem nevezhető, mert általa az alanyról misem állíttatik, sőt azt egészen határozatlanul hagyja, nem egyéb tehát, mint *igenév* (substantivum verbale), vagy *igehatározatlana*” (71–2). Az itt megadott két terminus közül azonban következetesen a másodikat használja, későbbi kiadásaiban az infinitívus kifejezésére az *igenev*-et nem is említi, mert e terminus nála és más nyelvtanokban — a *részesülő*-vel váltakozva — a participiumot jelöli. Az infinitívusnak *igenév*-ként való jelölése RIEDL „Magyar nyelvtan”-áig feledésbe merül, de még itt sem marad el mellőle a *határozatlan* jelző. IHÁSZ GÁBOR, aki nyelvtanának későbbi kiadásaiban a *substantivum* magyar elnevezésére az újabb keletű *tárgynév* kifejezést pártolta, a *melléknévi igenév* mellé az *infinitivus* műszavaként a *tárgynévi igenev*-et állítja. A *főnévi igenév* terminusra forrásaim közül SIMONYI 1879-es nyelvtana nyújtja az első adatot, ez szerepel majd IHÁSZ nyelvtanának MAJER-féle átdolgozásában és SZINNYEI RMNy.-ától mindenütt.

A *határozói igenév* megítélésében nyelvtanaink lényegében kétféle úton jártak. A leggyakoribb megoldás a latin *gerundium*-mal való azonosítás volt, e műszó alapján születtek a magyar *viselő*, *állapotjegyző* nevek. Más szemléletben a határozói igenév a participium egyik múlt idejének felel meg, s így a folyamatos és a befejezett melléknévi igenév közé kerül mint *félmúlt* vagy *aligmúlt részesülő*. (E megoldás közvetlen forrása talán RÉVAI lehetett, aki a *-va*, *-ve* képzős igeneveket *Participium temporis praeteriti primi* cím alatt tárgyalta [ElabGr. 797].) A *határozói igenév* kifejezést grammatikáim közül elsőként IHÁSZ GÁBOR nyelvtanának 1877-ből származó „tizenkilencedik, újjalag átnézett” kiadása használta.

Nem véletlen, hogy az igenevek közül a határozói közelítette meg a legkésőbb mai műszavát. A magyar nyelvtani terminológia *-név* utótagú összetételei (*kőznév*, *gyűjtőnév*, *melléknév*, *számnév*) ugyanis mind a névszók közé tartozó jelenségek nevei, s ez érvényes volt az *igenév*-re is, míg csak az infinitívust és a participiumokat jelölték vele. A *határozói igenév* elnevezésnek előnye azonban, hogy az átmeneti szófajúság fogalmát, ezen keresztül a határozói igenév rokonságát a főnévi és a melléknévi igenévvel a terminológiai rendszerben világossá teszi.

A három igenév mai terminusainak kialakulásához e szófajok közös sajátosságainak megragadása volt szükséges. A MGr. és VERSEGI ugyan azonos kategóriába, az ige határozatlan módjába sorolta őket, de összetartozásukra sem magyarázattal, sem műszavak segítségével nem mutattak rá, így e meglátásuk könnyen feledésbe merült. A három igenév terminológiai összefogásához FOGARASI nyelvtana állt legközelebb. Ő — a Magyar Tudós Társaságnak az előbbieken említett döntéséhez tartva magát — az *igenév* helyett *részesülő*-ről beszél, s megállapítja, hogy „az igék más beszédrészeknek, ú. m. mellékeveknék, főneveknék és határozóknak tulajdonságaiban is részesülnek, innen ezen formákat *r é s z e s ü l ő k n e k* hívjuk” (205). *Melléknévi* és *határozói részesülő* megfelelnek a mai melléknévi illetőleg határozói igeneveknek, *főnévi részesülő*-ként azonban főnévképzős igéket sorol fel: *állás*, *álltomban*, *állandás* (239–40); az infinitívusról pedig ezt mondja: „ezt elvont, alanytalan vagy

közvetőleges módnak hívhatnók; közönségesen h a t á r o z a t l a n módnak hívják” (205).

SZVORÉNYI feltárja ugyan az infinitivus és a participium rokon vonásait, e rokonságot azonban az ő terminusai nem tükrözik. RIEDL nyelvtana azonos kategóriába, „az ige névszói alakjai” közé sorolja a *határozatlan igenev*-et ('infinitivus') és a *részesülő*-ket ('participia'); TORKOS e közös kategória mellé állítja az *ige határozói alakjai*-t (a határozói igeneveket) is. Ilyen előzmények után a nyelvtanirodalomban először SIMONYINál látott napvilágot a *főnévi, melléknévi* illetőleg *határozói igenév* terminus, mely pontosan meghatározza e szavak helyét a szófajok rendszerében.

6. Az *adjectivum* szó magyar megfelelőinek történetét kimerítően ismerteti ZSINKA tanulmánya (i. m. 14) és a TESz. *melléknév* szócikke. Az általam vizsgált anyagban nem fordulnak elő a latin *adjectivum* mintájára készült *ráveto* szó-féle adatok (vö. TESz.), minden forrásomban megtalálható azonban a *substantivum* és az *adjectivum* magyar elnevezéseinek párhuzama. Így GYARMATHINál a *magánértő*-vel *mássalértő*; BÖJTHINél a *magánosan járó*-val *mással járó*; a DGr.-ban a *magábanérthető*-vel *mássalérthető*; VERSEGHINél már a *főnév*-vel *melléknév* áll szemben.

A század hatvanas éveiben, amikor a *melléknév* már megingathatatlan műszónak látszik, forrásaimban felbukkan az *adjectivum tulajdonságnév* elnevezése. (E jelenséget ZSINKA dolgozata nem említi, mert a negyvenes éveket tűzte ki kutatásai végpontjául.) A *melléknév* kifejezés riválisának első nyomát a Német–Magyar Tudományos Műszótárban találtam, mely az *Adjectivum* alatt a *melléknév*-en kívül e szót is megemlíti: *tulajdonító*. CZUZOR és FOGARASI szótára már másokkal vitatkozik, amikor a *Melléknév* címszó alatt megjegyzi: „Némelyek azt állítván, hogy a 'melléknév' a német 'Beiwort' fordítása, helyette a 'tulajdonságnév' szót használják, de ez igen alkalmatlan hosszú szó, s a 'tulajdonnév' szóval könnyen összezavarodhatnak, ha már új összetételt kell használnunk, célszerűbbnek látnók a 'milyenségnév' vagy csak 'milyénv' szót”. A CzF. által javasolt két utóbbi elnevezés nem gyökeresedett meg, a *tulajdonságnév* használata viszont egyes nyelvtanokban párhuzamos a főnév *tárgynév* elnevezésével (pl. SZVORÉNYI nyelvtanának második kiadásában és TORKOSNál). Ahol a *tulajdonságnév* műszó önmagában, a *tárgynév* kísérete nélkül jelentkezik (pl. SIMONYINál), ott egy tágabban értelmezett melléknév-kategóriába tartoznak a *tulajdonságnév*-en kívül a sorszámnevek is. E kitérőtől eltekintve a *melléknév* műszó a század harmincas éveitől kezdve szinte egyeduralmú.

A *melléknév fokozásának* műszavai is a XIX. században alakultak ki. A *gradus comparationis* RÉVAI helyesírási tankönyvének mindkét változata — a latin kifejezés magyarításával — *egybevetési gráditsok*-nak nevezi. BÖJTHY a *grádics* mássalhangzó-torlódását feloldó *garádics* változatot is megengedi műszójegyzékében, stílusminősítése („parasztosan”) szerint ezt az alakulatot a népnyelvből vette. BÖJTHY-nak a *grádics* variánsaként előforduló *ugratás* (100) szava azért sem meggyőző terminuskíséret, mert a műszójegyzékben nem a *Gradus*, hanem a *Comparatio* megfelelőjeként szerepel. A *grádics*-ot felváltó *fok* grammatikai értelemben való használata — mint a matematikai, fizikai műnyelvben elfoglalt helye is — a nyelvújítás sikeres terméke.

A *melléknév* fokainak elnevezésében forrásaim három lehetőség közül választottak (gyakran többet is). Az egyik megoldás a latin *gradus positivus*,

comparativus, *superlativus* fordítása volt, ezt az utat legkövetkezetesebben GYARMATHI és VAJDA PÉTER (az utábbi meglepő módon még 1840-es nyelvtanában is) követte. Másik, a múlt század közepéig leggyakrabban alkalmazott módszer a fokoknak sorszámnévvel való megnevezése, mely azonban ritkán áll önmagában, többnyire másik, magyarázó terminus támogatja. (E használat kialakítója BÉL MÁTYÁS Sprachmeistere lehetett, ahol „die zwote Stafel, oder der Komparativ” és „die dritte Stafel, oder der Superlativ” fejezi ki a közép- és felsőfokot; a 10. kiadásban 160—1.) A Sprachmeister nyomán a MGr.-ban a középfok *második vagy hasonlító grádits* (17); FOGARASINÁL az alapfok *első vagy egyenlő fok* (127). A harmadik, a térbeli elhelyeztettség képzetét sugalló *alsó, közép* ('középső'), *felső* elnevezéscsoport ihletője is lehetett a latin *positivus*, illetőleg *superlativus* terminus.

E három terminuscsoportba be nem illeszthető egyéni kísérletek csak az alapfok jelölésére születtek, és mind bizonyos térbeli szemléletet tükröznek. Feltehetőleg azért maradtak hatástalanok, mert — egyrészt — nem önállóan, hanem az *első* sorszámnévi elnevezéssel együtt fordulnak elő, — másrészt — nem tették lehetővé a többi fok műszavával való párhuzamot: a MGr. *alatsónával* *hasonlító*, ill. *leg-felsőbb grádits*; BÖRTHI *magános-ával* *hasonlító*, ill. *leg-felső* (stb.) *grádics*; FOGARASI *egyenlő-jével* *nagyobbító*, ill. *legfőbb fok* áll szemben.

A három fok elnevezésének párhuzamos vizsgálata az egyes nyelvtanokban azt mutatja, hogy e terminusok — a sorszámnévi csoport kivételével — ritkán alkotnak egységes rendszert, mint ahogy latin megfelelőik sem egységes szemléleten alapulnak. A DGr., mely anyagomban először alkalmazza a *közép* (*grádits*) kifejezést a *comparativus* (gradus) megjelölésére, és amely először ad a fokozásnak egyértelmű, variációmentes terminológiát, az alapfokot sorszámnévvel, a közép- és felsőfokot helyzetjelölő melléknévvel látja el. A MNyR. elszakad ugyan a latin fokozási műszavaktól, következetlensége azonban sokáig útját állja az egységes terminológiának. Műszojegyzékében, mint elődjében, a Szókötésben is, az *alapfok* — *középfok* — *felsőfok* hármast találjuk, a nyelvtan maga azonban használja a latin *gradus comparativus* emléket őrző *hasonlító fok* (124) és a *másod- és harmadfok* (146) elnevezést is.

A fokozás MNyR.-féle felépítését változtatlanul veszi át SZVORÉNYI, de kiküszöböli a műszó-ingadozásokat. IHÁSZ nyelvtana ezt a rendszert zavarosabbal váltja fel, amennyiben a melléknévi tövet tartja *fokalap*-nak, és azt mondja: „A fokozásban két fokot különböztetünk meg: *alsó* és *felső fokot*” (26), ahol *alsó fok* jelenti a *gradus comparativus* és *felső* a *superlativus*. IHÁSZ e külön megoldásáról a 18. kiadásban lemondott: visszaállítja az eredeti rendszert és a MNyR. műszojegyzéke által javasolt terminológiát (35) azzal a különbséggel, hogy a *gradus positivus* *alsó fok*-nak nevezi, ami az *alapfok*-nál sokkal természetesebben illeszkedik a többi fok műszavai közé. Azzal, hogy az *alsó fok* elnevezés mellett megengedi a *fokalap*-ot is, részben eredeti terminusainak emlékét őrzi, részben a mások által használt *alapfok*-hoz közelít.

A fokozás mai műszavaival tehát a Szókötésben s ennek nyomán a MNyR.-ben találkozhatunk először, nyelvtanaink ebben később sem mutatnak lényeges terminológiai eltérést. Minthogy SIMONYINAK és SZINNYEINEK a mai műszavak döntő többségét véglegesítő nyelvtanai nem szentesítették, elszigetelt kísérlet maradt RIEDL, TORKOS és IHÁSZ azon próbálkozása, hogy a terminusok szemléleti egységessége kedvéért a *gradus positivus* *alsó fok*-nak nevezzék. A ma is használt *alapfok* védelmére szólna, ha azt fejeznék ki, hogy megegyezik a melléknév tőalakjával, de ezt az összefüggést csak SZINNYEI

terminológiája teremti meg, aki a relatív tövet *alapszó*-nak (20) nevezi. (A MNYR. íróinak is szándékában állhatott ez összefüggés terminológiai kifejezése, mint ezt az *alapfok* magyarázata sejteti: „... ekkor a melléknév képzőtlően marad, ... ez nevezetetik alapfoknak”: (168). Alaktani terminológiájában azonban az *alap* szó nem szerepel: az abszolút tövet *gyök*, *gyökszó*, a relatív tövet *tőszó* névvel illeti.)

A *középfok* műszó is az 1843-ban kiadott Szókötesben szerepel először (a TESz. a CzF. 1865-ös adatát idézi elsőként). Az összetétel magyarázatául szolgál, hogy előtagjának melléknévi 'középső' jelentését — melyet ma már csak a *középkor*, *középosztály*, *középpont* stb. összetételek őriznek — még CZUCZOR és FOGARASI szótára is a főnévi elébe helyezi.

7. A nyelvtani műszavak XIX. századi alakulását, fejlődését vizsgálva igyekeztem a terminusok által kifejezett szemlélethez közelebb jutni. Terminológiánk jelentős része azonban — mint kiderült —, nem nyelvészeti koncepciót, csak idegen (latin, német) műszókat tükröz.

Vizsgálódásom szembeszökő tanulsága, hogy azon műszavak története mutatja a legegységesebb képet, amelyeket grammatikusaink a latin terminusok szó szerinti fordításával alkothattak. Ilyen a *tulajdonnév*, a névmásfajták közül a *mutató*, a *kérdő*, a *személyes* és a *birtokos*. Ezeket az elnevezéseket nem a korszakomba eső nyelvtenok vezették be, íróik — feltehetőleg az iskolai hagyományból merítve — ismert műszóként kezelték őket. E pontos fordítás feltétele volt először, hogy az illető terminus által megnevezett jelenség ne különbözzék lényegesen a magyar és az idegen nyelv rendszerében (ilyen különbség nehezítette pl. az *articulus* megnevezését); másodszor, hogy a latin terminusnak megfelelő köznyelvi szóra volt szükség (ennek híján okozott gondot pl. a *reciprocum* fordítása).

Akadnak e fordítások között kifogástalan műszavak, melyeket akár ma is ugyanúgy alkotnánk meg (*kötőszó*, *határozószó*). Vannak azonban olyan régi műszavaink is, melyeknek terminológiánkba való bekerülését csak korábbi, azóta kiveszett jelentése magyarázza. Ilyen például az *ige*; a *tulajdonnév*, *köz-név*, *melléknév* összetételeket pedig előtagjuk korábbi melléknévi jelentése teszi érthetővé. Idegenből fordított műszavaink más része pedig csupán mint terminus állja meg a helyét, mert az alapját képező definíció nem felel meg a nyelvtudomány mai állásának (*főnév*, *melléknév*; ilyen még a *magánhangzó* és a *mássalhangzó* is).

Az itt leírt terminológiai fejlődés legnagyobb eredményének a valóban rendszeralkotó nyelvészeti szemléletet tükröző *főnévi*, *melléknévi*, *határozói ige-név* kifejezéseket tartom, mert érzékeltetik e jelenségek hasonló, illetőleg különböző tulajdonságait, és elárulják átmeneti szófajúságukat. Rendszeralkotás szempontjából sokkal kevésbé helyeselhető a *névelő*—*névutó* elnevezéspár, mely két különböző szerepű szófaj között teremt terminológiai összefüggést azáltal, hogy külsődleges, formai sajátosságukat nevezi meg.

Mai terminológiánk azt bizonyítja, hogy akár tükörfordítás, akár túlhaladott megfontolás szülte azokat a műszókat, melyeknek szó szerinti értelme félrevezető lehetne, a pontos meghatározás kizárja a terminológiai eredetű félreértéseket. Ezért nemcsak nehezen kivihető, hanem szükségtelen is lenne a hagyományos kifejezéseket talán helyesebb újakkal felcserélni.

Nyelvtanaink terminológiai szempontú vizsgálata arra is alkalmas, hogy az egyes művek hatását felderítse.

A DGr. forrásai között találjuk GYARMATHI Nyelvmasterét is, melynek terminológiai hatása nemcsak azzal a néhány műszóval mérhető le, amelyeket a DGr. átvett (pl. a határozószó és a névmás névét), hanem azokban is megnyilvánul, amelyeket némi változtatással fogadott el (mint a főnév és a melléknév műszavát).

E két mű árnyékában hatástalan maradt BÖJTHI nyelvtana, mint ahogy követők nélkül maradt nagy számú egyéni műszókísérlete is. Két kérdés megoldásában ugyan VERSEGHY is BÖJTHI-hez hasonlóan dönt: az igekötőnek a névutótól való elválasztásában, valamint a német és a magyar névelő terminológiai megkülönböztetésében. Ez utóbbi esetben BÖJTHINEK a német névelőre adott öt kifejezése között (*iz, izecske, nem szó, nem jel, nem jegyző iz*) találhatunk VERSEGHY *nemjegyző*-jéhez közel állót, e szemléletbeli és terminológiai hasonlóságok azonban nem látszanak elegendőnek ahhoz, hogy BÖJTHI nyelvtanát VERSEGHY forrásaként tartsuk számon.

VERSEGHY műszavai közül főként a *névmutató* az, melynek későbbi előfordulásai (FOGARASINÁL, GALGÓCZINÁL, sőt a századvégi nyelvészeti irodalomban is) bizonyítják VERSEGHY tudósi tekintélyét. Más terminusai (a *kapcsolat* 'kötőszó' és az *igehatározó* 'határozószó' jelentéssel) szerepelnek variánsként VAJDA PÉTER 1835-ös nyelvtanában, az 1840-es változatból azonban már kimaradtak.

Tudománytörténeti szempontból sokatmondónak ígérkezett VAJDA két nyelvtanának terminológiai összehasonlítása. 1840-re VAJDA az öt évvel korábbi „Magyar nyelvtudomány”-ból a műszóvariánsok nagy részét kiszűrte. A terminushasználat e fejlődésében kézenfekvőnek látszik az 1848-ban harmadszor is kiadott MHSz. hatását keresnünk. A három forrás adatainak összevetéséből azonban kiderül, hogy e feltevésről le kell mondanunk (vö. a főnévi igenév műszavait az adattárban), s hogy az MHSz. valóban csak „a' Magyar Tudós Társaság' különös használatára” készülhetett.

A Magyar Tudós Társaság kiadványainak, köztük is elsősorban a MNyR.-nek a hatását nem csupán az általuk bevezetett és a nyomukban általánosan elfogadott terminusok (mint a *névelő, névutó, igekötő*) mutatják. Tekintélyüket az a tény is bizonyítja, hogy VERSEGHY terminusai közül a *névmutató*-n ('névelő') kívül csak az általuk is használt *állapotjegyző* és *képző* lett hosszabb életű. Az a helyes nyelvészeti meglátás viszont, amit a MNyR. nem vallott, évtizedekre feledésbe merülhetett: a három igenevet már VERSEGHY azonos kategóriába sorolta, összetartozásukat FOGARASI már terminológiailag is érzékeltette, elnevezésük mai rendszere mégis SIMONYI nyelvtanáig várattott magára.

Az a terminológiai „közmegegyezés”, melynek megteremtését a SIMONYI szerkesztette Középiskolai Műszótár céljaul tűzte ki, a mai iskolai nyelvtanokban már megvalósult. A tudományos műveknek azonban nem jellemzője a terminológiai egyöntetűség. Ahol a szokásostól eltérő műszó az általánostól különböző és a szerző által szabatosan meghatározott felfogás jele, ott nem lenne célszerű az erőszakos terminológiai egységesítés. De a többféle műszó gyakran előforduló szinonimaszerű használata nem más-más tudományos koncepciót, hanem terminológiai hiányosságokat tükröz.

8. Megállapításaim adatszerű szemléltetése és kiegészítése céljából terminológiai adattárat szerkesztettem, melynek felépítése a következő:

A cikkben elemzett nyolc terminus szócikke tartalmazza a forrásul használt nyelvtanokban e műszókra adott összes elnevezést, a nyelvtanok időrendi sorrendjében.

A szócikkek címszavává a mai terminust tettem. — Ha egyes nyelvtnok az illető jelenségnek több magyar elnevezését adják, a gyakrabban használt műszót előbbre állítva, egymástól vesszővel elválasztva sorolom fel az adatokat. A szerző által értelmezésszerű zárójelbe tett magyar műszókat én is zárójelben veszem fel, a nyelvtnokban választhatóként felsorolt terminusokat én is *v.*-vel (= vagy) elválasztva közlöm. Ha több elemű terminusok egy művön belül variációt mutatnak, de egyik elemük állandó, a változatlanul ismétlődő elemet csak kezdőbetűjével jelölöm. — Elsősorban lexikai célú közlésről lévén szó, az adatok helyesírását némileg egyszerűsíttem. A korabeli betűket mai megfelelőikkel (pl. az *ô-t* *ö*-vel vagy *ó*-vel, a *ts-t* *cs*-vel stb.) helyettesíttem. Akkor is kis kezdőbetűvel idézem az adatokat, ha a forrás (pl. a DGr.) a legtöbb főnevet nagybetűvel kezdi. A terminusokat akkor is szótári alakban közlöm, ha a forrásban csak toldalékkal fordulnak elő. — Az adattárba azokat a műszókat is felveszem, melyeket a grammatikusok mint lehetséges, mások által használt kifejezéseket említenek; kihagyom viszont a szerzők által helytelenített műszókat.

A terminusokat zárójelben követi az adatot szolgáltató forrás megjelölése. E jelölés két eleme (a nyelvtn rövidített címe vagy szerzőjének családneve; továbbá megjelenésének éve) lehetővé teszi a forrás azonosítását a nyelvtani forrásjegyzék egyes tételeivel. Egy szerzőnek több művét vagy nyelvtnának későbbi kiadását csak akkor veszem fel az adattárba, ha köztük az érintett műszó tekintetében eltérés mutatkozik.

a l a p f o k első *v.* *alacson grádics* (MGr., 1781.); *magános v. első grádics* (BÖJTHI, 1794.); *feltéző grádics* (GYARMATHI, 1794.); *első grádics* (DGr., 1795.); *tevő fok* (VAJDA, 1835.); *első v. egyenlő fok* (FOGARASI, 1843.); *alapfok* (MNYR., 1846.); *alapfok* (GALGÓCZI, 1848.); *alapfok* (SZVORÉNYI, 1861.); *alsó fok, alapfok* (RIEDL, 1864.); *alapfok v. alsó fok* (TORKOS, 1869.); *alsó fok v. fokalap* (IHÁSZ, 1876.¹⁸); *alapfok* (SIMONYI, 1879.); *alapfok* (SZINNYEI, 1889.³); *alapfok* (KALMÁR, 1898.²); *alapfok* (KIS-ERŐS, 1915.).

f e l s ő f o k harmadik *v.* *leg-felső grádics* (MGr., 1781.); *leg fellyebb emelő v. leg alábbvető grádics, leg felső g., leg felsőbb g.* (BÖJTHI, 1794.); *felyülmuló grádics* (GYARMATHI, 1794.); *felső grádics* (DGr., 1795.); *emelt fok* (VAJDA, 1835.); *harmadik v. legfőbb fok* (MHSz. 1838.³); *harmadik v. legfőbb fok* (FOGARASI, 1843.); *felső fok, harmadfok* (MNYR., 1846.); *felsőfok* (GALGÓCZI, 1848.); *felső fok* (IHÁSZ, 1852.); *felsőfok* (SZVORÉNYI, 1861.); *felsőfok* (RIEDL, 1864.); *felső fok* (TORKOS, 1869.); *felső fok* (SIMONYI, 1879.); *felsőfok* (SZINNYEI, 1889.³); *felsőfok* (KALMÁR, 1898.²); *felsőfok* (BALASSA, 1902.); *felsőfok* (KIS-ERŐS, 1915.).

f ő n é v i i g e n é v *határozatlan mód* (MGr., 1781.); *határozatlan mód* (BÖJTHI, 1794.); *határtalan mód* (GYARMATHI, 1794.); *határozatlan mód* (DGr., 1795.); *határtalan mód* (VERSEGI, 1818.); *határozatlan mód* (VAJDA, 1835.); *határtalan mód* (MHSz., 1838.³); *tárgyatlan mód* (VAJDA, 1840.); *határozatlan mód, határtalan m., közvetőleges v. határozatlan m.* (FOGARASI, 1843.); *határtalan mód* (MNYR., 1846.); *határtalan mód* (GALGÓCZI, 1848.); *igehatározatlana, igenév* (IHÁSZ, 1852.); *ige határozatlana* (IHÁSZ, 1857.⁹); *igehatározatlana (az ige névmódja), tiszta v. független határozatlan* (SZVORÉNYI, 1861.); *határozatlan igenév* (RIEDL, 1864.); *határozatlan ige, h. igenév* (TORKOS, 1869.); *ige határozatlana (tárgynévi igenév)* (IHÁSZ, 1877.¹⁹); *főnévi igenév* (SIMONYI, 1879.); *tárgynévi igenév* (IHÁSZ, 1880.²⁰); *főnévi igenév* (IHÁSZ—MAJER, 1883.²²); *főnévi igenév* (SZINNYEI, 1889.³); *főnévi igenév* (KALMÁR, 1898.²); *főnévi igenév* (BALASSA, 1902.); *főnévi igenév* (KIS-ERŐS, 1915.).

határozói igenév viselt v. váltó szó (MGr., 1781.); *hajtogathatatlan észlelmény, viselő* (GYARMATHI, 1794.); *viselő* (DGr., 1795.); *állapotjegyző* (VERSEGHI, 1818.); *állapotjegyző* (VAJDA, 1835.); *állapotjegyző* (MHSz., 1838.³); *határozói részesülő* (FOGARASI, 1843.); *állapotjegyző, félmúlt részesülő* (MNYR., 1846.); *aligmúlt részesülő* (GALGÓCZI, 1848.); *féligmúlt részesülő* (IHÁSZ, 1852.); *állapotjegyző* (SZVORÉNYI, 1861.); *állapotjegyző* (RIEDL, 1864.); *az ige határozó alakja* (TORKOS, 1869.); *az ige határozó alakja* (IHÁSZ, 1876.¹⁸); *határozói igenév* (IHÁSZ, 1877.¹⁹); *határozó igenév* (SIMONYI, 1879.); *határozó igenév* (IHÁSZ, 1880.²⁰); *határozó igenév* (SZINNYEI, 1889.³); *határozó igenév* (KALMÁR, 1898.²); *határozói igenév* (BALASSA, 1902.); *határozó igenév* (KIS-ERŐS, 1915.).

ige időszó (RÉVAI, 1779.); *ige, időszó, időt jelentő szó* (RÉVAI, 1780.); *ige* (MGr., 1781.); *ige* (BÖJTHI, 1794.); *időszó* (GYARMATHI, 1794.); *ige* (DGr., 1795.); *ige* (VIRÁG, 1810.); *ige* (VERSEGHI, 1818.); *ige, időszó* (VAJDA, 1835.); *ige* (MHSz., 1838.³); *ige* (VAJDA, 1840.); *ige* (FOGARASI, 1843.); *ige* (MNYR., 1846.); *ige* (GALGÓCZI, 1848.); *ige* (IHÁSZ, 1852.); *ige* (SZVORÉNYI, 1861.); *ige* (RIEDL, 1864.); *ige* (TORKOS, 1869.); *ige* (SIMONYI, 1879.); *ige* (SZINNYEI, 1889.³); *ige* (KALMÁR, 1898.²); *ige* (BALASSA, 1902.); *ige* (KIS-ERŐS, 1915.).

középfok második v. hasonlító grádics (MGr., 1781.); *hasonlító grádics* (BÖJTHI, 1794.); *hasonlító grádics* (GYARMATHI, 1794.); *közép grádics* (DGr., 1795.); *hasonlító* (VIRÁG, 1810.); *hasonlító fok* (VAJDA, 1835.); *másod fok* (MHSz., 1838.³); *másod v. nagyobbító fok* (FOGARASI, 1843.); *középfok, másodfok, hasonlító fok* (MNYR., 1846.); *középfok* (GALGÓCZI, 1848.); *alsó fok* (IHÁSZ, 1852.); *középfok* (SZVORÉNYI, 1861.); *középfok* (RIEDL, 1864.); *középfok* (TORKOS, 1869.); *közép fok, középső f.* (IHÁSZ, 1876.¹⁸); *közép fok* (IHÁSZ, 1877.¹⁹); *középfok* (SIMONYI, 1879.); *középfok* (SZINNYEI, 1889.³); *középfok* (KALMÁR, 1898.²); *középfok* (BALASSA, 1902.); *középfok* (KIS-ERŐS, 1915.).

melléknév toldaléknév (MGr., 1781.); *társ név, mással járó név, név társ* (BÖJTHI, 1794.); *mássalértő* (GYARMATHI, 1794.); *mássalérthető* (DGr., 1795.); *mellék név* (VIRÁG, 1810.); *melléknév, mellékszó* (VERSEGHI, 1818.); *melléknév, névsegéd* (VAJDA, 1835.); *melléknév* (MHSz., 1838.³); *melléknév* (VAJDA, 1840.); *melléknév* (FOGARASI, 1843.); *melléknév* (MNYR., 1846.); *melléknév* (GALGÓCZI, 1848.); *melléknév* (IHÁSZ, 1852.); *melléknév* (SZVORÉNYI, 1861.); *tulajdonságnév, melléknév* (SZVORÉNYI, 1864.²); *melléknév, tulajdonságszó* (RIEDL, 1864.); *melléknév, minőség- v. tulajdonságszó* (IHÁSZ, 1865.¹³); *tulajdonságnév* (TORKOS, 1869.); *tulajdonságnév* (SIMONYI, 1879.); *melléknév* (SZINNYEI, 1889.³); *tulajdonságnév v. melléknév* (KALMÁR, 1898.²); *melléknév* (BALASSA, 1902.); *melléknév* (KIS-ERŐS, 1915.).

melléknévi igenév részeltető szó, részeltető, részelt szó (MGr., 1781.); *részes, rész ige* (BÖJTHI, 1794.); *részlelmény* (GYARMATHI, 1794.); *részesülő* (DGr., 1795.); *részes* (VIRÁG, 1810.); *részesülő, részesülő név* (VERSEGHI, 1818.); *részesülő, igenév* (VAJDA, 1835.); *részesülő* (MHSz., 1838.³); *részesülő* (VAJDA, 1840.); *részesülő, melléknévi részesülő* (FOGARASI, 1843.); *részesülő, igenév* (MNYR., 1846.); *részesülő* (GALGÓCZI, 1848.); *részesülő* (IHÁSZ, 1852.); *részesülő* (SZVORÉNYI, 1861.); *igenév v. részesülő* (SZVORÉNYI, 1864.²); *részesülő* (RIEDL, 1864.); *részesülő* (TORKOS, 1869.); *igenév* (IHÁSZ, 1876.¹⁸); *melléknévi igenév* (IHÁSZ, 1877.¹⁹); *melléknévi igenév* (SIMONYI, 1879.); *melléknévi igenév* (SZINNYEI, 1889.³); *melléknévi igenév* (KALMÁR, 1898.²); *melléknévi igenév* (BALASSA, 1902.); *melléknévi igenév* (KIS-ERŐS, 1915.).

FIERS MÁRTA

A magyar—német nyelvi kölcsönhatás néhány grammatikai esete

1. A nyelvek érintkezése, keveredése, valamint a kétnyelvűség és a nyelvcsere régi problémája az emberi nyelvnek. Ennek ellenére a témával a nyelvtudomány behatódottan csak a múlt század vége óta foglalkozik. Vázlatos tudománytörténeti áttekintésként, a teljesség igénye nélkül, néhány fontosabb művet emelek ki.

H. PAUL *Prinzipien der Sprachgeschichte* (Halle, 1898.) című munkájában egy egész fejezetben ír a nyelvkeveredés témaköréről (i. m. 365—77: *Sprachmischung*). Bár ő meglehetősen tágra értelmezi a fogalmat, mégis jó néhány érdekes kérdést vet föl. Így többek között azt tárgyalja, milyen esetekben beszélhetünk a nyelvek kölcsönhatásáról (i. m. 365), mik a nyelvek keveredésének előzményei (i. m. 366) stb.

PAUL a dolog általános oldalát vizsgálta, H. SCHUCHARDT viszont már konkrét nyelvi példákat dolgoz föl; vö. *Slavo-Deutsches und Slavo-Italienisches* (Graz, 1884.). A mű címében szereplő nyelvek kölcsönhatását tárgyalva a szókölsönzést tartja elsődleges és általános jelenségnek (i. m. 63). SCHUCHARDT volt továbbá az első, aki fölhívta a figyelmet a nyelvszigetekre, ugyanis ezeken van meg leginkább a kétnyelvűség és a nyelvcsere lehetősége (i. m. 134).

A következő jelentős mű már századunk 30-as éveiben született. A. MEILLET „*Linguistique historique et linguistique générale II.*” (Paris, 1937.) című művében elsősorban a nyelvek történeti fejlődésében, az egyes nyelvek kialakulásában szerepet játszó nyelvi kölcsönhatásokat, nyelvkeveredést vizsgálta (i. m. 90—103).

A kétnyelvűség vizsgálatának egyik legfontosabb műve U. WEINREICH nevéhez fűződik. *A Languages in Contact* (New York, 1953.) című könyv az egész összetett kérdéskör első összefoglalása. Tapasztalatait WEINREICH a svájci német—rétoromán, illetve az amerikai angol—jiddis kölcsönhatás tanulmányozása során szerezte.

Jelentős elméleti és bibliográfiai munkássága miatt kell E. HAUGEN nevét és műveit megemlíteni; vö.: *Problems of Bilingualism* (*Lingua* II, 271); *The Norwegian language in America: A Study in bilingual behavior* (Philadelphia, 1953.); *Bilingualism in the Americas: a bibliographie and research guide* (Publication of the American Dialect Society, November 26. 1956.); *Bilingualism, language contact, and immigrant languages in the United States: a research report 1956—1970.*

Ugyancsak elméleti jellegű K. H. SCHÖNFELDER műve: *Probleme der Völker- und Sprachmischung* (Halle, 1956.). Ebben a szerző a népek és nyelvük keveredésének az egyes nyelvek kialakulásában, történetükben játszott szerepét tárgyalja. Elsősorban a germán és latin nyelvek történetét vizsgálva ír részletesen a nyelvkeveredés kialakulását elősegítő tényezőkről is (i. m. 44, 49, 53).

A 60-as évek közepétől a Szovjetunióban is előtérbe került a kétnyelvűség vizsgálata. Elsősorban a nyelvi kapcsolatok történeti feltételeit kutatják, de foglalkoznak a pszichológiai tényezőkkel is. A kutatásokban teret kapnak a keleti szláv nyelvjárások és a magyar nyelv kapcsolata is. Vö. V. JU. ROZENCVEJG, *Jazükovüje kontaktü* (Leningrád, 1972.); T. P. ILJASENKO, *Jazükovüje kontaktü* (Moszkva, 1970.); A. M. ROT, *A nyelvi kontaktusok kérdéseiről*

(NyK. LXXIV, 49); Uő., Vengerszko-vosztocsnoszlavjanszkije jazükovüje kontaktü (Budapest, 1973.); LIZANEC PÉTER, A nyelvföldrajzi aspektus a nyelvek közötti kapcsolatok vizsgálatában (NyK. LXXV, 103); stb.

2. A magyar nyelvtudományban főleg cikkek formájában foglalkoztak a nyelvek kölcsönhatásával és a kétnyelvűséggel. Ezek közül a legtöbb a magyar nyelv és a magyarországi szláv nyelvjárások kapcsolatát vizsgálja. SULÁN BÉLA (A kétnyelvűség néhány kérdéséhez: MNy. LIX, 253–65) a nyelvjárási szigetek és a nyelvhatárok mentén kialakuló részleges és teljes kétnyelvűséget tárgyalja, illetve a kölcsönhatásban álló nyelvek egyes szavainak jövevényszóvá válását világítja meg. Foglalkozik továbbá a hangtan, a morfológia és a szintaxis területén megmutatkozó kétnyelvűséggel is.

A nyelvkeveredésről írt egyik legfontosabb, legjelentősebb magyar munka KIRÁLY PÉTER nevéhez fűződik. Akadémiai doktori disszertációja (A nyelvkeveredés. A magyarországi szláv nyelvjárások tanulságai. 1972.) bevezetőjében a következőket írja: „... a magyarországi szláv nyelvjárások tanulmányozása az általános nyelvészet vonatkozásában is tanulsággal kecsegtet. A településtörténeti előzmények és a belső nyelvi fejlődés eredményeképpen ugyanis olyan nyelvjárás-típusok jöttek létre, amelyek kapcsán több fontos elméleti kérdés vetődik fel. Ilyenek: ... a településtörténeti tényezők jelentősége; a nyelvi kontaktusok; a kétnyelvűség szerepe; a nyelvcsere stb.” (I. m. 3.) Dolgozatában a szerző elsősorban a magyarországi szláv nyelvjárások keveredését vizsgálja, de tág teret szentel a szláv–magyar nyelvi kapcsolatoknak is. Részletesen foglalkozik a nyelvcsere okaival (i. m. 611–2, 675), valamint a kétnyelvűség különböző fajtáival is (i. m. 624–5).

Ugyancsak a szláv–magyar nyelvi kapcsolatokkal foglalkozik akadémiai doktori disszertációjában SIPOS ISTVÁN (A nyelvi együttélés fejlődési szakaszai és tanulságai. 1967.). Dolgozatában a szerző a zempléni szlovák nyelvjárás és a magyar nyelv kölcsönhatását és ennek történetét tárgyalja.

A magyar–román nyelvi kapcsolatok újabb alakulásának feltárásában jelentős szerepet kapott MÁRTON GYULA munkássága; pl.: A moldvai csángó nyelvjárás szókinészt ért román nyelvi hatásról (MNy. LII, 92–100; Nytud-Ért. 66. sz.); Adalékok a bilingvizmus kérdéséhez (NyIrK. IV, 269–96). Dolgozatában, cikkeiben MÁRTON főleg a szókölsönzések különböző okairól, fajtáiról ír. Részletesen tárgyalja a magyar–román szópárok, illetve a kizárólagos használatúvá vált román szavak érvényességi körét, ezek információs és stilisztikai értékét. A lexikai kétnyelvűség mellett olvashatunk néhány román grammatikai hatásról is.

Ugyancsak a magyar–román nyelvi kapcsolatokat vizsgálja akadémiai doktori disszertációjában BAKOS FERENC (A magyar szókészlet román elemei. 1973.). A szerző részletesen foglalkozik az átvett román szavaknak a magyarba való hangtani és alaktani beilleszkedésével és a jelentéstani problémákkal. A szókölsönzésben gazdaság- és művelődéstörténeti okokra mutat rá (pl. pásztorkodás, famesterségek, eltérő vallás stb.), majd bőven tárgyalja az átvett román szavaknak a magyar nyelvjárásokban való elterjedtségét (pl. Tiszántúl, Északkelet, Erdély stb.). A 7. fejezet (kézirat 350–70) a kétnyelvűség feltételeivel, okaival és néhány konkrét (fonetikai, morfológiai és szintaktikai) jelével foglalkozik. A disszertáció szerves részét képezi az az 1570 tételből álló adattár, amelynek egyes szócikkei szótörténeti, etimológiai és bibliográfiai részből állnak.

A magyar–német nyelvi kapcsolatokról (nem beszélve a nyelvtörténeti szakirodalomban bőven tárgyalt jövevényszó-problematikáról) meglehetősen gyér a megjelent írások száma. Általános elméleti fontossága teszi jelentőssé JUHÁSZ JÁNOS *Probleme der Interferenz* (Bp., 1970.) című művét. Ebben a szerző a nyelvi kölcsönhatásoknak a nyelvtanulásban játszott szerepét vizsgálja. Magyar anyanyelvű egyének német nyelvű dolgozatait, szövegeit földolgozva az anyanyelv segítő, illetve gátló hatásait elemzi a német i r o d a l m i n y e l v megtanulásában.

A magyarországi német nyelvjárások és a magyar nyelv kölcsönhatásáról részletesebb tanulmány még nem jelent meg. Ezt a témát csak más jellegű munkákban érintették az egyes szerzők. Így RÓNAI BÉLA a zselici német, illetve német–magyar lakosságú falvak kétnyelvűségét vázolja (vö. *Einige Fragen der Diglossie und des deutsch-ungarischen Bilinguismus im Spiegel eines regionalen Sprachatlases des Zselic-Gebietes [Transdanubien]: Zeitschrift für Mundartforschung. Beiheft 4. 708–20*). Mindamellett igen tanulságos, amit a fonológiai, lexikai és grammatikai keveredésről, valamint a falvak lakosságának a kétnyelvűséget befolyásoló népeségi összetételéről ír.

A német nyelvjárások és a magyar nyelv kapcsolatát szinte valamennyi munkájában érinti HUTTERER MIKLÓS, a magyarországi német nyelvjárások kutatásának egyik legismertebb szakembere; vö. pl.: *A Dunántúli Középhegység németisége és a magyarországi német nyelvjáráskutatás problémái* (MNy. LVI, 220–32); *Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum* (Halle, 1963.); *Nyelvföldrajz és dialektológia* (ÁNyT. I, 143–59); stb. Ebben a témakörben igen fontos az is, amit a magyarországi német nyelvjárásoknak a német, illetve magyar köz- és irodalmi nyelvhez való kapcsolatáról, a német nyelvjárásoknak az egyes generációkhoz való kapcsolódásáról és a magyar nyelv növekvő túlsúlyba kerüléséről ír HUTTERER; vö. *Hochsprache und Mundart bei den Deutschen in Ungarn* (in: GROSSE, R.—C. J. HUTTERER, *Hochsprache und Mundart in Gebieten mit fremdsprachigen Bevölkerungs- teilen*. Berlin, 1961.).

A nyelvi kölcsönhatás általános vonásait is érinti RÓNA-TAS ANDRÁS nemrégiben megjelent könyve (*A nyelvrokonság*. Bp., 1978.). A IV. fejezetben a nyelvi kölcsönzések okairól, feltételeiről és fajtáiról, valamint a nyelvek keveredésének lehetőségeiről van szó. A szerző a kétnyelvűség és a nyelvi interferencia mibenlétét is vázolja, és néhány szóval az egyes problémakörök tudománytörténetét is bemutatja.

3. Cikkemben a magyar nyelv és egy hazai német nyelvjárás kapcsolataival, illetve ennek egyik oldalával foglalkozom. Bölcsészdoktori disszertációm anyagából kiszűrt példákkal próbálok adalékokat szolgáltatni a nyelvi kapcsolatok grammatikai jelenségeihez. Disszertációmban azonban nem csupán ezt vizsgáltam, hanem a magyar–német nyelvi kölcsönhatást általában. Ezt oly módon igyekeztem elvégezni, hogy az (elvileg kevesebb esetben fellépő) grammatikai kölcsönhatások mellett teret kapjanak a jóval gyakoribb fonetikai és lexikai kölcsönhatás (részleges vagy teljes szókölcönzés) esetei is. Emellett igen sok tanulsággal szolgált azoknak a hosszabb-rövidebb szövegeknek az elemzése, amelyekben megfigyelhetők a különböző nyelvi váltások is.

A nyelvi anyagot a szölészeti-borászati szókincs, illetve az ilyen témakörben elhangzott szöveges megnyilvánulások adják. A gyűjtést Leányváron (Komárom megye, dorogi járás) végeztem.

Leányvár kb. 1600 lakosú község. A háború előtt szinte teljesen német nyelvű falu volt, a jelenlegi lakosság magyar anyanyelvű részének zöme 1946-ban települt be, a Potsdami Szerződés értelmében kitelepített német nemzeti-ségű lakosok helyére. Ma a falunak mintegy 40%-a német anyanyelvű.

A Leányváron beszélt német nyelvjárás az ún. keleti-dunai bajor (n. ostdonaubairisch) csoportba tartozik, miként a Közép-Dunántúl német nyelvjárásainak zöme. Erre vö. HUTTERER, A Dunántúli Középhegység... (I. fent); továbbá vö. A magyarországi német népcsoport (Népi kultúra—népi társadalom VII, 93—117).

A magyar—német grammatikai kölcsönhatást szemléltető néhány példa bemutatása előtt annyit kell még megjegyezni, hogy az anyaggyűjtés során a kérdések egy részére csak magyar választ vártam, míg a többire magyart és németet is.

A szőlőtőke különböző részeivel kapcsolatban föltett egyik kérdésre (2-es számú) idős, német anyanyelvű adatközlőm (akinek magyar beszéd-készsége meglehetősen gyenge) válasza a következő volt: *a szőlőtőkének a vesszője*. Első olvasásra ez a szerkezet egy teljes magyar birtokos szerkezetnek tűnik. Magyar anyanyelvű egyénél ez ritka jelenség lenne, ilyen esetekben sokkal gyakoribb a szóösszetétel, mint a szintagmával való kifejezés. Ezért érthetőbb lenne a *szőlővessző* összetétel. A szószerkezetes forma megjelenésére azonban a felnémet (n. oberdeutsch) nyelvjárások egyik jelensége ad választ. A birtokos szerkezet kifejezésére az ún. genitivus possessivus helyett a részes-eset (dativus) és birtokos névmás kapcsolatát használják. Pl.: gen. poss.-szal: *der Hut meines Vaters* 'apám kalapja'; dat. + birt. névm. *meinem Vater sein Hut* 'ua.'. A leányvári német nyelvjárásban csak ez az utóbbi forma ismert, és ez lehet a magyarázata is a kapott válasznak: *a szőlőtőkének a vesszője* ~ úfn. *dem Weinstock seine Rebe* ~ nyelvjárási *in vejštáuk sejni rěp*.

Ilyen jellegű válasz többször is előfordult, például az 1-es számú, középkorú, magyarul is jól beszélő német anyanyelvű adatközlőnél. A magyar és német nyelven adott válaszában nála a *hordófenék* a következő formában szerepel: *a hordónak a feneke*, illetve *in fasl sejn páun* ~ úfn. *dem Faßl sein Boden*. A magyar oldalon szintén teljes birtokos jelzős szerkezetet találunk. Az elsőnek fölhozott példa mellett ez annyival egyértelműbb, hogy itt a magyar adattal együtt szerepel a német nyelvjárási birtokos szerkezet is. Természetesen még német anyanyelvű egyéneknél sem szabad ilyen esetekben mindig német grammatikai hatást föltételezni, ám e két adatközlő nyelvi életrajzát és nyelvi képességeit ismerve ebben a két esetben a német „alap” több mint valószínű.

Igen nagy az olyan esetek száma, ahol a válaszokban szereplő szavakról hiányoznak a különböző toldalékok, főleg a birtokjel és a tárgyrag. Ez is a német grammatikai hatás megnyilvánulása a német anyanyelvű adatközlők magyar beszédében. Példaként lássuk a következőt: 'rügy' jelentésben szintén a 2-es számú adatközlő a következő választ adta: *a szőlőnek a szem*. Mivel a németben a genitivus possessivusi birtokviszonyt elsősorban a szerkezetben részt vevő birtokoszó névelőjével fejezik ki, magához a birtokszóhoz semmiféle morfémát nem kell tenni, mert a birtokviszony így is világos: pl. *der Hut des Vaters* 'az apának a kalapja'. Így ez a német szerkezet lényegesen eltér a magyartól, ahol is a birtokszó jelezése kötelező: *az apának (az apa) könyve*. Ugyanez a szembenállás megvan a magyar és a leányvári német nyelvjárás között is, hiszen az utóbbiban használt birtokos szerkezeti formá-

nál sem szükséges a birtokszó jelezése: pl. *in fōdn sejn hut* ~ úfn. *dem Vater sein Hut* 'az apa kalapja'. A német anyanyelvű és a magyart kevésbé jól beszélő embereknel tipushibának számít a szavak jelezésének és ragozásának hiánya, illetve helytelen használata. Mivel a nyelvi relációkat a német nyelv a szerkezetben szereplő főnéven csak néhány esetben jelöli, a nyelvi viszonylatokat a névelő vagy az annak megfelelő helyi értékű szó ragozásával és/vagy a kontextussal fejezik ki. Ezért a nyelvi relációkat tükröző magyar ragozás és jelezés elsajátítása nem magyar anyanyelvű egyéneknek nem mindig teljesen megoldható feladat. Ezért jelennek meg a ragtalan, jeltelen szavak. A fentihez hasonló, toldalékhiányos szavakat találunk a következő szerkezetekben: *elveszi a tőgének a ereje* [azaz *erejét*]; *ami szőlőnek sok kár* [azaz *kárt*] *csinál*; *beteszem az ojtás* [azaz *oltást*]; *ety kis papír* [azaz *papírt*] *teszeg oda*; *ety pár nap* [azaz *nappal*] *előte készítem a kádat*; *anál tőb levegő* [levegőt] *kap a szőlő* stb.

Jellemző módon ezek a „hibák” kizárólag idős, német anyanyelvű adatközlőimnél fordultak elő, még olyannál is, aki az átlagosnál jobban beszél magyarul.

Német grammatikai hatás érvényesült egy alany-állítmányi kongruencia esetében is: *mindenféleképpen egyenes vótak a sorok*. A magyar grammatikai norma szerint ez a mondat így lenne helyes: *mindenféleképpen egyenesek vótak a sorok*. Vagyis az alanynak megfelelően az állítmány névszói része is többesjelet kap. Ezzel szemben a németben a melléknév az összetett állítmány névszói részeként mindig toldalék nélküli (pl. a fenti magyar mondat németül): *überall sind die Reihen gerade gewesen*. Ebből az állítmány: *sind gerade gewesen*.

↓
egyenes

A leányvári német nyelvjárásban ugyanez a mondat a következő:

iveroꝝ san ti šorn krōt kveꝝst.

↓
egyenes

Az adatközlő tehát a német grammatika egy jelenségét automatikusan alkalmazta a magyarra, így jött létre a magyar nyelvi norma szerint helytelen forma (német nyelvjárási *šorn* ~ Sg. *šor* < m. *sor*).

Két adatközlőmnél a *van* + határozói igenév szerkezet utalhat a német nyelvjárási grammatika hatására. Egy folyamat (nevezetesen a szőlőszaporítás) leírása során hangzott el a következő szövegrészlet: *a szaporításkor a vessző el van kötözve, és akkor ékszerűen behejezni és akkor el van vermelve, és tavaszkor van álandoan locsolva*. A közlésben elhangzott *el van kötözve*, *el van vermelve* és *van . . . locsolva* a magyarban állapotot fejez ki, nem cselekvést. Ezzel szemben a leányvári német nyelvjárásban az ilyen jelentésű és hasonló szerkezetek (úfn. *ist verbunden*, *ist eingemietet*, *ist begossen*) mintegy a (munka)folyamat egyes pontjait ábrázolva kifejezhetnek cselekvést is. Ez a német nyelvjárás–magyar beszéd áttétel jelentkezett adatközlőimnél.

Hasonló jelenségről ír MÁRTON GYULA (NytudÉrt. 66. sz. 90): „. . . az igeragozási rendszerrel kapcsolatban megfigyelhető még az is, hogy a *jön* és a *van* + határozói igenév szerkezet helyettesítheti a cselekvő igealakokat . . . E jelenség, mely egyes erdélyi magyar nyelvjárásokban is megfigyelhető, szintén román nyelvi hatásra vezethető vissza.”

A következőkben a magyar grammatika egyik sajátosságának a német anyanyelvű adatközlők beszédében történő megjelenéséről lesz szó: az alanyi és tárgyias ragozásról. E kétfajta ragozás helyes elsajátítása nem magyar anyanyelvűek számára általában nehézségeket okoz, hiszen miként számos más nyelvben, a németben sincs ilyen igeragozási különbség. Ezért idős, német anyanyelvű adatközlőimnél, akik ráadásul már csak felnőttként kezdtek magyarul többet beszélni, teljesen rendszertelenül váltogatják egymást az alanyi és tárgyias igeragozás formái, az alanyiak jelentős túlsúlya mellett. Lássunk néhány példát: az *alsó gyökerek[et]* *ot elvágunk* (*elvágnak* helyett); *lepuculni jó a héját és akkor jó lekössünk* (*lekötjük* helyett); *középen bevágunk a tőke* [azaz tőkét] (*bevágjuk* helyett); *a vesszőt vízpe teszünk* (*tesszük* helyett); *(a vizet) benthaszrok két-három óra hosszát* (*benthagynom* helyett); *eszt mekfőszünk* (*megfőzzük* helyett); stb.

Az alanyi és tárgyias ragozás „hibás” használata idős, német anyanyelvű adatközlőimnél ugyanolyan jellemző vonás, mint a jelek és ragok elhagyása a megfelelő szavakról. (Érdemes megemlíteni, hogy hasonló jelenség a baranyai, szlavóniai magyar nyelvjárásban is tapasztalható: többes szám 1. személyben az alanyi és tárgyias formák egybeesnek. A Leányváron tapasztaltak azonban egyáltalán nem függnek össze a déli magyar nyelvjárási sajátosságokkal, hiszen a falu településtörténete és jelenlegi népességi összetétele is az esetleges kapcsolat ellen szól.)

Tipikus jelenség az idegen nyelvet tanuló vagy azt gyengén beszélő egyéneknél az ún. *homogén gátolás* (vö. JUHÁSZ i. m. 99). Ennek az a lényege, hogy a hasonló hangzású, eltérő jelentésű szavak között ezek az egyének nem tudnak különbséget tenni (fontos megjegyezni, hogy *nem* homonimákról van szó!). A németben adott esetben például nagyon könnyen összetéveszthető az *Ereignis* 'esemény', *Erlebnis* 'élmény' és *Ergebnis* 'eredmény' szó.

Hasonló jellegű esetet példáz a következő szerkezet: *védekezni a szőlő[t]*. Ebben a *védekezni* természetesen a *védeni* helyett áll. Idős, német anyanyelvű, magyarul gyengén beszélő adatközlőm azonban a hasonló hangzás és közel eső jelentések miatt nem tudott különbséget tenni a két szó között.

Ugyanílyen jellegű az a szótévesztés is, amely nem szerepel anyagomban, hanem más esetben hallottam egyik idős, német anyanyelvű adatközlőmtől. Nagy esőről beszélve a következőt mondta: *esett az eső, csak úgy zuhant. Zuhan ~ zuhog* — hasonló hangzás, közel eső jelentés; ez okozta azt, hogy adatközlőm nem a megfelelő szót használta.

Minden bizonnyal német hatás érvényesült egy szóösszetételben is. Egyik idős, német anyanyelvű adatközlőm 'boroshordó' jelentésben a *borhordó* szót adta meg. A német hatást az is valószínűsíti, hogy a párhuzamosan megadott német nyelvjárási adat *vej~fasz* 'ua.' volt. Így tulajdonképpen tükörfordítással a német szó alaktani sajátossága is átkerült a magyar szóra. Ugyanis az összetétel előtagja nem a magyarban szokásos -s képzős melléknév (*boros-*), hanem a németre jellemző főnév (*Wein-* 'bor-').

Egy másik szóösszetételi típus sajátosságait tekintve is föltehető a német grammatika hatása a magyarra. E viszonylatban a *termésvessző*, *oltáskés*, *met-szésolló* szavak (valamennyit idős, német anyanyelvű adatközlőimtől hallottam) előtagja figyelemre méltó. A magyar nyelvi norma szerint, ha az alárendelő minőségjelzői összetétel előtagja igei jelentéstartalmú, akkor azt folyamatos melléknévi igenévvel lehet kifejezni; pl. *kutatóintézet*, *repülőgép*, *termővessző* (*oltókés*, *met-szésolló*). A német nyelvben a magyar folyamatos melléknévi

igenévnnek az ún. Partizip Präsens felel meg, mely azonban főnévi összetételek előtagjaként nem szerepel, csak szintagmában lehet jelzője a főnévnnek. Ezek szerint a fenti magyar szavak – szó szerint fordítva – a következők lennének németül: *forschendes Institut*, *fliegendes Zeug*, *tragende Rebe*. A németben azonban a hasonló jelentésű szavak előtagja a megfelelő igéből képzett főnév, melyet magyarra *-ás/-és* képzős főnévvel lehet lefordítani, tehát:

kutatóintézet — *Forschungs|institut*

↓
kutatás

repülőgép — *Flug|zeug*

↓
repülés

termővessző — *Trag|rebe*

↓
termés

Ennek analógiájára idős, német anyanyelvű adatközlőim sokkal hajlamosabbak a magyarban is az összetétel előtagját főnévvel kifejezni, vagyis egyszerű fordítással hozzák létre a németből a magyar szót, mint erről a *termésvessző*, *oltáskés* és *metszésolló* tanúskodik.

A tételt gyengíteni látszanak a leányvári németektől is használt olyan szavak, mint pl. *mosógép*, *darálógép*, *permetezőgép* stb., ám ezek oly gyakran fordulnak elő a mindennapi beszédben, hogy a magyarul kevésbé tudó adatközlők is a helyes magyar formát ismerik és használják.

Mindenesetre a fentiek tisztázására még további vizsgálatok szükségesek.

A felsorolt példákkal talán sikerült a magyar–német nyelvi kölcsönhatás néhány grammatikai esetét bemutatni. Ezen kívül az is megfigyelhető, hogy a vázolt kölcsönhatások elsősorban idős, német anyanyelvű embereknel tapasztalhatók, tehát azoknál, akik különböző okok miatt a magyar nyelvvvel csak felnőttként kerültek mindennapi kapcsolatba, és ezt a nyelvet általában még öregkorukra sem sikerült jól elsajátítaniuk.

GERSTNER KÁROLY

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A névszói személyragozás kérdéséhez

1. Részletesebb leíró nyelvtanaink (MMNyR., MMNy.) négy ragozásrendszert különböztetnek meg a névszói személyragozás körében: a birtokos személyragozást, a határozói személyragozást, a főnévi igenév személyragozását és az igenévi-igei alakulások személyragozását. Már maga ez a rendszerezés is hiányosnak tűnik fel, ha arra gondolunk, hogy a névszói személyragozásnak a felsoroltakon kívül más, noha minden személyre ki nem terjedő részrendszerei is vannak, amelyekről a nyelvtanok csak a szófaji határkérdések vizsgálatakor tesznek említést. Vajon nem kellene-e ezeket is mint hiányos ragozási rendszereket a névszói személyragozás rendszerének megfelelő helyére besorolni?

A másik probléma szemléleti jellegű. A határozószói személyragozás szemléltetésére felhozott példákban keveredik a történeti és a leíró szemlélet. A személyragos határozószóknak minősített alakulások nagy része a legjobb indulattal sem tekinthető ilyen szóalaknak, így — ezeken a példákon szemléltetve — maga a *határozószói személyragozás* terminus technicus is inkább zavart okoz, mintsem minősít.

Nem kívánok itt azzal a kérdéssel foglalkozni, ragnak vagy jelnek kell-e tekintenünk magukat a toldalékokat. A *névszói személyjel* terminust ugyanolyan jónak tartom, mint a *névszói személyrag*-ot, de mivel nyelvtanaink nagy része ragnak, illetve jelszerű ragnak tekinti s *névszói személyrag*-nak nevezi őket, itt most én is ezt a megnevezést használom.

2. Kezdjük a határozószói személyragozással kapcsolatban jelentkező szemléleti problémával!

Ahogy a *névszói személyragozás*, *névszói viszonyragozás* és hasonló minőségjelzős szerkezetek értelme a következő birtokos jelzős szerkezetek jelentésének felel meg: a *névszók személyragozása*, a *névszók viszonyragozása*, ugyanúgy a *határozószói személyragozás* megnevezés is ezt a jelentést asszociálja: 'a határozószók személyragozása'. De ha a nyelvtankönyvek elsősorban olyan példákon mutatják be a határozószói személyragozást, amelyekben nem határozószókat látunk el névszói személyraggal, hanem határozói viszonyragokat (*vel-[e]m*, *nek-[e]m* stb.), sőt önálló elemként alig (*rajt-[a]m*) vagy egyáltalán nem használatos alakulásokat (*körülött-[e]m*), nemigen segítjük a nyelvtant tanuló diákokat, dolgozókat a határozószói személyragozás megértésében, főleg pedig nem alakítunk ki bennük tiszta szemléletet. Tudjuk ugyanis, hogy a példának felhozott esetekben a határozói viszonyragok és névutók éppen személyraggal kiegészülve lettek határozószóvá, s egyben a személyes névmási rendszer határozóragos és névutós alakjainak szerepét betöltő alakulássá. Igaz, hogy a névutók származásuknál fogva határozószóknak is tekinthetők, de a határozóragok még szóknak sem; sőt a névutóknak mint önálló szóknak személyraggal való kiegészülését sem lehet szinkron szempon t ú személyragozásnak tekinteni. Nem, mert a személyraggal kiegészült névutó és viszonyrag nem egyszerűen személyragos alakja ennek a két elemfajtának, mint pl. az *asztalom* az *asztal*-nak, az *írnia* az *írni* igenévnek, hanem a személyragozás révén egyik esetben egy lexémából újabb lexéma (*íránt-[a]m*), másik esetben egy nyelvtani viszonyító eszközből (grammémából) lexéma (*vel-[e]m*) keletkezett. Nem határozószói személyragozásról van tehát szó ezekben az esetekben, s így a leíró nyelvtan ragozástani fejezetébe illő toldalékolásról sem beszélhetünk, hanem egy olyan, ma már t ö t é n e t i n e k tekinthető személyragozásról, amelynek révén határozóragból és névutóból akkor valóban személyragosnak minősíthető alakok keletkeztek, de amelyek ma már — éppen határozószói mivoltuknál fogva — szerkesztetleneknek foghatók fel.

A határozószók ugyanis szinkron szempontból valóban szerkesztetlen lexémák. Vagy alakjuk s ennek alapján jelentésük tekintetében is elemezhetetlenek leíró nyelvtani szempontból (*mindjárt*, *hanyatt* stb.), vagy alaki tekintetben elemezhetőnek tűnnek ugyan fel, jelentésük szempontjából nézve azonban motiválatlanok (*kissé*, *vaktában* stb.). A vizsgált határozószó típusok között mindkét fajta megtalálható. A *rajtam*, *körülöttem* típusúak ma már alakilag is szerkesztetlenek, a *velem*, *írántam*-félék alakilag ugyan szerkesztettnek látszók, de jelentésükre nézve motiválatlanok, mert e szavak jelentése már valóságos határozószói, vagyis más, mint a morfémák jelentésének összege. (A *neki* alakban a személyragnak is a régi változatát találjuk.)

Ha nem mint határozószókat, hanem mint névmásokat vizsgáljuk őket — hiszen ezekre a lexémákra elsősorban nem a határozószók rendszerében betöltött szerepük miatt volt szükség, hanem azért, hogy a hiányos személynévmási rendszerünk kiegészül-

jön —, akkor is szerkeszthetetleneknek kell őket tekintenünk, mint ahogy a *magam*, *magad*, *maga* stb. névmási alakulatokat is ilyennek tekinthetjük ma, nem pedig a *mag-* főnév személyragos alakjának; vagy ahogy az *engem*, *téged* névmási alakokat sem minősítjük szinkrón szempontból elemezhetőeknek.

Ezek után okkal vetődik fel a kérdés: lehet-e szó egyáltalán a leíró nyelvtanban határozószói személyragozásról, vagy törölnünk kell ezt a ragozásfajtát nyelvtanunkból. Néhány példa azt bizonyítja, hogy valóságos határozószókat is ellátunk személyraggal. A *bennem*, *benned*, *benne* stb. határozószói (és személyes névmási) alakokat a TESz. a *benn* határozószó személyragos alakjainak minősíti (I, 279). Az *alá*, *bele* (*belé*), *elé*, *hozzá*, *közé*, *mellé*, *rá* szintén betölthet személyrag nélkül is határozószói szerepet, ugyanakkor mindegyik elem személyragozható is. Csupán ezeknek a személyraggal való ellátását lehetne tehát leíró nyelvtani szempontból határozószói személyragozásnak minősíteni, illetve ezeknek a személyragos alakjait minősíthetnénk személyragos határozószóknak, elkülönítve őket a *velem*, *írántam* típusú alakulásoktól mint a személyragozási sorhoz hasonló rendszert alkotó határozószóktól.

Ha csupán mint kereszteződő szófajú szokat különítjük el őket szófajon belül a többi elemtől, nem szükséges az előbbi különbségtétel. A határozószók között az összes ilyen elemet *személynévmási (szerepű) határozószó*-nak, a személynévmások között meg *határozószói személynévmás*-nak nevezhetnénk.

A határozószói személyragozásra — mint fentebb utaltunk rá — a személynévmási rendszer kiegészítése végett volt, illetve van szükségünk. Általa a határozószóból kereszteződő szófajú szót hozunk ma is létre, vagyis a határozószót személyes névmássá is tesszük. E személyragozásnak, amikor a névszói személyragozás rendszerében elhelyezzük, inkább ezt a szerepét emelhetnénk ki, mint azt, hogy milyen szófajú lexéma kapja a személyragot, s a *határozószói személyragozás* megjelölést csak egy nagyobb rendszer részszerkezetének jelölőjeként használhatnánk. A határozószói személyragozás ugyanis szépen beleillik a névszói személyragozásnak egy nagyobb rendszerébe, amelynek az a szerepe, hogy bizonyos szófajokat vagy névmási alfajokat személynévmásivá is tegyünk vele (lásd lejjebb a 3. és 4. pontban).

3. Van tehát a névszói személyragozásnak egy olyan válfaja, amelyben a névszói személyragoknak még névszófajtaához (számnévhez, melléknévhez) járulva is különös szerepük van. Nem birtokos személyragi (mint amilyen a „Fogyaszd el a mi hármunkat is!” mondat *három almánkat* mennyiségjelzős szerkezete redukciójának révén létrehozott *hármunkat* szóalakban, amelyben az *-unk* a már alkalmi főnévi szerepű birtokszó kifejezte birtokot több első személyű birtokoshoz kapcsolja), hanem személynévmásiasító. Például a „*Hármunkat* hívtak meg” mondat *hármunkat* szavában a a személyrag a számnévet egyben személyes névmásivá is tette (‘minket hármunkat’ jelentésűvé), s ezzel főnévi névmási jellegűvé. De nemcsak határozott, hanem határozatlan számnévhez is járulhat a személyrag ebben a szerepben: „*Sokuknak* volt ez a véleményük” (‘közülük soknak’). Sőt *-ik* kiemelő jeles melléknévekhez is: „*A legkisebbikük* jött be” (‘közülük a legkisebbik’).

Bizonyos névmási alfajokat is kereszteződővé tesz a személyrag; elsősorban különféle számnévi névmásokat személyessé és így főnévivé („*Annnyiatok* menjen el, *ahánnyatokat* meghívunk!”). Az ezekből, valamint a számnévekből így létrehozott alakok többnyire viszonyragokkal fordulnak elő.

De *-ik* végű névmásokhoz is járulhat ilyen szerepű személyrag, s ezeket az egyébként kérdő, vonatkozó, határozatlan vagy általános szerepű névmásokat szintén személynévmásivá is teszi („*Melyiketek* jelentkezik önként?”). Ezek az alakok gyakran állnak viszonyrag nélkül is.

Jellemző erre a személyragozásfajtára, hogy csak többes száma van, tehát hiányos rendszert alkot. (Megjegyezzük: a határozószói, a főnévi igenévi és az igenévi-igei személyragozásnak sincs meg az a teljes rendszere, amely a birtokos személyragozásnak sajátja, ugyanis a több birtok esetén használt személyragoknak megfelelő toldalékok hiányoznak ezekből a rendszerekből.)

4. A névszói személyragozás rendszerét tehát a fentiek alapján így állíthatnánk össze:

1. A birtokos személyragozás.
2. A főnévi igenév személyragozása.
3. A személynévmásiasító személyragozás. — A) A határozószók személyragozása. B) Az *-ik* kiemelő jeles melléknevet személynévmásiasító személyragozás. C) A számnévet személynévmásiasító személyragozás. D) Névmási alfajokat személynévmásiasító személyragozás: a) számnévi mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan és általános névmásokat személynévmásiasító; b) *-ik* végű kérdő, vonatkozó, határozatlan és általános névmásokat személynévmásiasító.

4. Az igenévi-igei alakulások személyragozása.

Természetesen mindez csupán vázlat és javaslat. Ha az esetleges hozzászólók úgy vélik, hogy ezzel a rendszerezéssel tisztább képet adhatunk a névszói személyragozási rendszerről, mint a régivel, a részletes kidolgozás megéri a fáradságot. Ha viszont nem adunk vele a réginél jobbat, akkor tekintsük kísérletnek, de egyben figyelmeztetésnek is a réginek a hibáira!

JAKAB ISTVÁN

Vitéz János latinságához

1. Vitéz János latinságáról írott apróságomban (MNy. LXXXIII, 203) ízes hungarizmusként említettem egy hatásosnak szánt török-ábrázolás zárómondatát: „(hostis) non metuunt, ne non vincat cum sanguine”, vagyis az ellenség 'nem fél, hogy *nem győzi verrel*'. Ezt az értelmezést megerősíti az időközben meglett antik minta, melyet Vitéz a maga szónoki céljaihoz igazított. Lucanus Pharsaliájában — Vitéz sűrűn hasznosított költői mintaképében — a döntő csata előtt bukását sejtő Pompeius olyan szavakkal küldi hareba katonáit, amelyek a mai olvasót is csak elcsüggesztik (VII 95—):

... *Quis furor, o caeci, scelerum? Civilia bella
gesturi metuunt, ne non cum sanguine vincant* . . . , —

és bagyja őket a vesztükbe rohanni, magatehetetlenül, mint viharban a kormányos, aki már nem *rector* (85), hanem csak *puppis onus* (127; szándékolt ellentétben Caesarnak az elemek fölött is győzedelmeskedő magabiztosságával: V, 577). Pompeius beletörődik sorsába, és határozottság helyett világvégi sejtések közepette (89: involvat populos una fortuna ruina) filozófál a hatalom megszállottjainak bűnös elvakultságáról, akik a polgárháború kezdeményezésének és folytatásának gyűlölségét vállalva nem, hogy nem kímélik a szent rokonvért, hanem éppenséggel attól félnek megátalkodottságukban, hogy *v é r n é l k ü l* találnak esetleg győzni: Caesarnak és Caesar utódainak *é l e t e l e m ü k* a vérontás.

Ezt a lucanusi ideológiát forgatta ki Vitéz, amikor a vérszomjas zsarnok hagyományos képét a török hódítás századainak *k a t ' e x o c h é n* tyrannusára, a szultánra alkalmazta, és a mindenkori Caesar ellen szónokló antik költő szavait egy *non* betoldásával valami egészen mássá formálta.

2. Akad hozzáfűzni valónk az ugyanitt különösnek minősített *potens sum* ('képes vagyok', az egyszerű *possum* helyett) gyakori használatához is. Hasonló körülírások előfordulnak a klasszikus latinban is, mint pl. Cat. 63,57: *carens est* (*caret* helyett); 64,317: *fueraut exstantia* (*exstiterant* helyett); Prop. III, 7, 21: *sunt testantia* (*testantur* helyett); IV, 6, 1: *sint ora fauentia sacris* (*faveant* helyett); Ovid., Met. IV, 772: *iacentem esse* (*iacere* helyett); IX, 553: *conueniens est* (*conuenit* helyett); XII, 395: *barba erat incipiens* (*incipiebat* helyett); stb. Ezek a melléknévi igenévvel és a segédigével szerkesztett körülírások, melyek szinte tökéletesen megfelelnek a szokott igei formáknak, és legfeljebb alkalomadtán érzékeltetnek bizonyos jelentésbeli árnyalatot, eredetileg a köznyelvből származnak. Legutóbb W. DIETRICH foglalkozott velük „Der periphrastische Verbalaspekt im Griechischen und Lateinischen” című tanulmányában (Glotta LI, 219 kk.). Azok a példák, amelyeket DIETRICH a latin bibliafordításokból (főleg a Vetus Latinából), valamint a Tertullianus és a Gesta Francorum közti irodalomból tucatszámra szedegetett össze (222: „Belege für die Periphrase mit *sum* + Part. Praes. in der Bedeutung der Winkelschau”), Vitéz „különös” nyelvhasználatának egyik forrásvidékét is megvilágítják. Ebben az esetben nem hungarizmusról van tehát szó, ami azonban észrevételeinket nem rontja le, csak kiegészíti.

BORZSÁK ISTVÁN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Ménés-patak. Középkori okleveleinkben többször fordulnak elő *Ménés-patak*, *Ménés-folyó*, *Ménesi-tó* víznevek, és *Ménés-patak* élő helynévanyagunkban sem egy akad.

A Magyar Oklevél-szótár a *Ménés-patak(a)* vízneveket az 'equaria, equitium; Gestüt', illetve az 'equus; Pferd' jelentésű magyar *ménés* < *mén(ló)* köznévből vezeti le. — KNEZSA ISTVÁN „Erdély víznevei” című művében (Kolozsvár, 1942.) két helyen is foglalkozik a *Ménés* pataknevek származtatásával. Először a Szolnok-Doboka megyei Kecsed-patak középkori *Ménés-pataka* neve kapcsán magyarázza, hogy a név a vizek nevében gyakori magyar *ménés* szóból származik, és ezzel összefüggésben felhívja a figyelmet egy sor *Kabala-patak* víznévre is, azzal, hogy ez utóbbi nevek a magyar *kabala* 'Stute' szóból valók (i. m. 13). A Bégába ömlő *Ménés-patak* nevéhez is hozzáfűzi KNEZSA, hogy az a magyar *ménés*, a *mén* származéka, amely név pataknevekben gyakori, és visszaül a Kecsed-pataknál írottakra (i. m. 35). — BENKŐ LORÁND is hangsúlyozza, hogy a *Ménés* gyakori víznév, és az a *mén-es* köznévből alakult ki (Víz- és helységneveink viszonyához: MNy. XLIII, 261). — ŠMILAUER a Nógrád megyei Ménés-patak nevét az OklSz.-ra és a NySz.-ra utalva a háziállat-nevekből kialakult víznevek közé sorolja, jelezve, hogy a magyar *mén(ló)* szlovák jelentése 'hrebec' (Vodopis 484). — A TESz. a *mén* címszó alatt említi a középkori *Menfy*, *Menyto*, valamint a *Mynees* és *Ménés* helyneveket is, és valamennyit a 'csődör; Hengst' jelentésű *mén* szóból vezeti le, a *ménés* származékhoz hozzáfűzve, hogy az a *ménés ló*, *ménés lovak* kapcsolatból vonódhatott el jelentéstapadással.

Az említett, általános érvényűnek szánt szófejtések mellett csupán egy Aggtelek vidéki *Ménés-patak* helynévvel kapcsolatban vetett fel ANTAL ISTVÁN BERTALAN egyedi helynévmagyarázatot (MNy. LXVIII, 454–5). Ő a patak, az azt magábafogláló völgy és a mellette emelkedő hegycsúcs *Ménés* nevét az *ostorménfa* cserje nevéből vezeti le. Erre a magyarázatra alább még visszatérek.

A fentebbi szómagyarázatokkal szemben én úgy vélem, hogy *Meny-*, *Menyes-*, *Ményes-*, *Mén-* és *Ménés-* előtagú vízneveink általában a *menyhal*-ról (szaknyelven Lota lota) kapták a nevüket. Gyakori eset ugyanis, hogy folyóvíz vagy tó a rá jellemző, a benne

vagy mellette élő állatokról kapta a nevét. Erre mind a régiségben, mind élő helynév-anyagunkban számtalan példát találunk. KÁLMÁN BÉLA is (A nevek világa. 1969. 136) bőségesen sorol fel példákat: a benne élő állatokról kapták nevüket a *Békás*, *Csikér*, *Csukás*, *Hodos*, *Keszeg*, *Rákos* stb. patakok, erek, tavak, a mellette élőkről a *Belényes*, *Hollód*, *Ludas*, *Ménes*, *Ólyvös* stb. vizek. BENKŐ is megállapítja víz- és helységneveink viszonyát vizsgálva, hogy jelentéstanilag a víziállatok nevét őrző helységnevek vehetők bizonyosan eredeti vízneveknek (i. h. 261).

A menyhal kétségtelenül víziállat, folyóvizekben, tavakban él, egyes vízfolyásoknak jellemző halfaja. Ízletes, szálkátlan, fehér húsa miatt szívesen halásszák, a vizek mellett élő lakosság számontartja. Kézenfekvő, hogy amelyik vízfolyásban, tóban bőven előfordult, azt a környező lakosság róla nevezte el. Ezzel szemben a ló nem víziállat. Innia természetesen kell, és a ménest a csikósok itatni terelik a kutakhoz, vízfolyásokhoz, tavakhoz, ugyanúgy, mint a gulyások a gulyát vagy a pásztorok a nyáját. Ezért természetesen nem zárhatjuk ki, hogy valamely folyó- vagy állóvizet lóról, ménről neveztek el. De ha egy gyakori víznév vízi és nem vízi állat nevéből egyaránt levezethető, akkor — úgy vélem — nagy a valószínűsége annak, hogy az ilyen víznevek általában a benne élő víziállatról kapták nevüket, és csak egyes esetekben a hozzá itatni terelt nem vízi állatról.

Hogy a kérdést közelebből megvizsgálhassuk, lássunk az okleveles anyagban és élő helynévállományunkban előforduló *Mén*-, *Meny*-, *Ménes*-, *Menyes*- előtagú helyneveket.

A) Elsőként mindenekelőtt azokat, amelyek kizárólag vagy elsősorban víznévként fordulnak elő. A különböző helyneveket az általam ismert első előfordulásuk sorrendjében sorszámozva említem. Az azonos helynevek különböző időpontból származó előfordulásait ugyanazon sorszám mögött, időrendben közlöm egymás után: 1. 1279: *Menus*, fluv. (HazOkm. VIII, 197); 1281: *de Menus*, szn. (ÁÜO. IX, 307); 1301: *Menus pathaka* (AnjOkm. I, 11); 1327: *Menuspatak*, fluv.; *Menuspotok*, rivulus; *Menuspotok*, fluv. (AnjOkm. II, 294—6); 1742: *Ménes*, rivus (BÉL MÁTYÁS, Notitia IV, 118); 1865: *Ménes* (HUNFALVY JÁNOS, A Magyar Birodalom Természeti Viszonyainak leírása III, 293); XX. sz.: *Ménes-patak* (térképeken). Az Ipoly baloldali mellékveze Nógrád megyében. — 2. 1341: *Menuspataka*, rivulus (AnjOkm. IV, 80). A Sebes-Körös bal oldali mellékveze, Élesd és Rév között, Ürgetegnél torkollik a folyóba. Talán a mai Berze-patakkal azonosítható. — 3. 1449: *Ménespataka*, patak (Szolnok-Doboka vm. Mon. IV, 233, 244, 250); 1468: *Ménes*, folyó (uo. 235, 250). A Kis-Szamos bal oldali mellékveze Szolnok-Doboka vármegyében, keresztül folyik Kecsed községen, majd Nagyiklód és Dengeleg közt torkollik. A mai Kecsed-patakkal azonos. — 4. 1731: *Ménes oldal*, *Ménesoldal*, mons (Eszterházy Lt. Rep. 24. fasc. M. No. 476. id. DÉTSHY); 1784: *Ményesbach* (I. kat. felv.); 1805: *Ménes P.[atak]* (GÖRÖG—MÁRTON, Magyar Átlás 31); 1853: *Ménes Patak* (II. kat. felv.); 1864: „foly a *Ménes* nevezetű víz” (PESTY, Hntár, Szögliget); *Ményes patak*, *Menyes völgy*, *Ményes völgy* (uo. Derenk); 1865: *Ménes patak* (HUNFALVY i. m. III, 354); XX. sz.: *Ménes-patak* (térképeken). A Jósua bal oldali mellékveze Torna, ma Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.

Ez utóbbi *Ménes-patak*, valamint a hozzá kapcsolódó *Ménes-forrás*, *Ménes-völgy* és *Ménes-oldal* helynevekre egyedi szómagyarázatot ANTAL ISTVÁN BERTALAN ad (MNY. LXVIII, 454—5). Szerinte e helynevek az *ostorménfa* köznévből származnak, eredetileg ennek termőhelyét nevezték *Ostorménes-oldal*-nak, ez adta a nevet a lábánál húzódó völgynek, az abban folyó „jelentéktelen kis hegyi patak”-nak és forrásának, „mikor meg kellett nevezni azokat — névtelen voltak miatt”. Szerinte az *Ostorménes*- előtagú helynevekből utóbb rövidüléssel alakultak ki a *Ménes-forrás*, *-patak*, *-völgy* és *-oldal* helynevek, amelyek tehát valamennyien az ott nőtt *ostorménfa* cserjéről kapták volna a nevüket.

ANTAL helyes érvekkel zárja ki a patak, illetve völgy nevének az 'equaria; Gestüt' jelentésű *ménés* szóból való eredeztetését. De az *Ostorménés-oldal*-ból való névszármaztatást és indokolásának egyes elemeit meg kell kérdőjelezni. Azt ugyanis, hogy a *Ménés-patak* „jelentéktelen” lenne, amelyet olyan időben kellett „névtelen volta miatt” megnevezni, amikor a környező hegyoldaloknak már rég volt nevük, aligha lehet állítani. A *Ménés-patak* bizony nem jelentéktelen, közel 15 km hosszan, két középkori vár, Sólomkő és Szádvár közelében, valamint legalább négy középkori falu: Szilice, Derenk, Szin és Szögliget határán vagy határszélén folyt keresztül. Az a tény pedig föltétlenül valószínűsíti a vízfolyás nevének elsőlegességét, hogy már a középkorban több falu és vár patakja volt (vö. KNIEZSA i. m. 3–5), amely számos kisebb patakot és vízeret is fogad magába.

Perdöntőnek azt tartom azonban, hogy éppen ennek a *Ménés-pataknak* a neve fordul elő két régi forrásban, az I. katonai felvétel 1784. évi térképén és PESTY FRIGYES 1864. évi helynévgyűjteményében is *Menyes* ~ *Ményes* alakban; ez a névalak pedig kizárólag a *menyhal* nevéből vezethető le, az *ostorménfá*-ból semmiképpen sem.

Ehhez adalékként fűzöm azt a — később részletesebben tárgyalt — ugyancsak perdöntő tényt, hogy ebből a *Menyes* ~ *Ményes*-patakból a helyi lakosság bőven halászott menyhalat, márpedig a víziállatok nevét őrző helynevek bizonyosan eredeti vízneveknek tekinthetők (BENKŐ: i. h. 261).

B) A második csoportban azokat a *Ménés* helyneveket említem, amelyeknek első ismert előfordulása helységnév ugyan, de utóbb víznévként is jelentkeznek: 1. 1332–1337: *Menes*, hn. (ORTVAY, Páptíz. II, 658), ezt a helységnévet BENKŐ is eredeti víznévként tekinti (i. m. 261); 1612: *Ménés Aj* (IMREH BARNA, Küküllő-, Maros, és Nyárád-vidéki helynevek a XVI–XIX. századból: MNny. IV, 413. Mezőcsávás); 1723: *Ménés Aj* (uo.); 1865: *Ménesi csermely* (HUNFALVY i. m. III, 418). A helység *Mezőménés*, a csermely a Szénfői-patakba, majd azzal együtt a Marosba torkollik, Maros-Tordamegyében. — 2. 1382: *de Mynees*, szn. (PESTY, Krassó vm. II, 34); 1506: *Menes*, *Memes*, poss. (HazOkm. V, 398, 400); 1520: *Menes*, poss. (PESTY i. m. IV, 4); 1865: *Ménis*, *Mönis*, patak (HUNFALVY i. m. III, 457–8); 1885: *Moenisch patak* (PESTY i. m. II, 34); 1886: *Ménés*, patak (ORTVAY, Páptíz. térk.); 1915: *Minis*, *Menis*, *Mönis*, patak (MILLEKER BÓDOZ, DélMo. Középk. Földrajza. Temesvár, 56–7); 1942: *Minis*, németül *Mönisch*, patak (KNIEZSA i. m. 39). A Néra jobb oldali mellékvize Krassó-Szörény megyében. — 3. 1488: *Menes*, poss. (CSÁNKI, II, 12, 50); 1865: *Minis*, patak (HUNFALVY i. m. III, 447); 1942: *Ménés*, románul *Minisul*, patak (KNIEZSA i. m. 35). A Béga jobb oldali mellékvize Temes megyében. — 4. 1780: *Felső-Ménés*, hn. (WINDISCH, KARL GOTTLIEB, Geographie des Königreichs Ungarn. Pressburg, 205); 1786: *Alschó-Felső- und Creszta-Ménés*, hn. (KORABINSKY, JOHANN MATTHIAS, Geographisch-Historisches Lexikon von Ungarn. Pressburg, 408); 1851: *Kreszta-Ménés*, *Fel-Ménés*, hn. (FÉNYES ELEK, Magyarország Geographiai Szótára. Pest, 80); 1863: *Felménés*, *Kresztaménés*, hn. (Hnt. 290); 1864: *Felménés* (PESTY, Hntár.); *Ménesi völgy* (HUNFALVY i. m. II, 247); 1865: *Kereszt-Ménesi* és *Ménesi csermelyek* (uo. III, 398). A Ménesi-csermelyek a Ménesi-völgyben folyó Csiger-patakba ömlenek, amely a Fehér-Körös bal oldali mellékvize, korábban Zaránd, utóbb Arad megyében.

Helység- és vízneveink e csoportjával kapcsolatban BENKŐ néhány megállapítására hivatkozom: „Eredeti vízneveknek kell vennünk azokat a helységnéveket, ahol a helység és a mellette elfolyó víz neve alakilag pontosan egyezik” (i. m. 260). Számos példával hívja fel figyelmünket arra is, hogy ha egy helységnév víznév párja birtokos alakban fordul is elő, attól még a víznév tekinthető eredetinek (különösen ha az víziállat vagy vízparti növény nevét őrzi), mert nagyon gyakran jelentkezik másodlagos településnév → víznév fejlődés. — Az *Alsó-Ménés*, *Felső-Ménés*, *Kreszta-Ménés* helységnévekkel és a

hozzájuk kapcsolódó *Ménesi-csermelyek* víznevekkel kapcsolatban is BENKÖRE utalok, miszerint korábbi víznévre utal az a tény is, ha egy víz mellett több azonos nevű helység fekszik (i. m. 261).

C) Külön említem egy *menyhálastóra* utaló adatesoportomat: 1. 1261: *Menyto*, *Menusi tou* (CodDipl. IV/3. 37, 39); *Menusythou* (SZENTPÉTERY, KritJ. II/1, 121–2); 1851: *Minisztó* (FÉNYES i. m. III, 92, 133, 161). Tiszanána községhez tartozó terület a Tisza közelében.

A *Menyto* ~ *Menusi tou* helynevet PESTY a Solymos (ma Gyöngyössolymos) falu területén ismeretes *Ménes-ítató* nevű vízfolyással azonosítja (A helynevek és a történelem 36). ORTVAY is víznévi eredetűnek tartja, és idézi is PESTY fenti azonosítását, de álláspontját — úgy látszik — nem osztja teljes mértékben, mert hozzáfűzi: „Az okirat alapján *Ménesi-tó*-nak olvasandó.” (Mo. régi vízrajza I, 520.) A helynévből szereplő *ménes* szót azonban ő is ’lovak csoportja’ értelműnek tekinti. Így vélekedett erről a közelmúltban PAPP ZSUZSANNA is (MNY. LXV, 309), az ő írásához fűzött lapalji jegyzetében PAIS DEZSŐ a ’ménesítató’ magyarázatot is felelevenítette.

Ha az idézett középkori oklevélben szereplő határleírást gondosan követjük, a benne szereplő helynevek egy része a maiakkal jól azonosítható, és végeredményben Tiszanána határának felel meg, amelyen belül feküdt a középkori *Menyto*, illetve *Menusi tou*, *Menusythou* possessio, mint ahogy a múlt századi *Minisztó* pusztája is Tiszanána határához tartozott. Így PESTY azonosítási kísérlete, amely a megoldást Gyöngyössolymos határában kereste, a ’ménesítató’ szófejtéssel együtt egyértelműen megdőlt.

PESTYnek és ORTVAYnak azt az álláspontját, hogy vizsgált helynevünk eredeti víznév, magam is osztom. Utótagja az ’állóvíz’ értelmű *-tó*, ahogy azt ORTVAY is megállapította. *Meny-*, *Ménes-* (*Minisz-*), illetve *Ménesi-* (*Menusi-*, *Menusy-*) előtagját azonban én nem az ’equus’, illetve ’equaria’ magyar megfelelőjéből, hanem a *menyhal* nevéből származónak ítélem, amely ott, a Tisza árvízjárta morotvatavainak vidékén bőségesen előfordulhatott. Úgy vélem ugyanis, hogy ha egy víznevet vízi és nem vízi állat nevéből egyaránt le lehet vezetni, akkor bizonyosra vehető, de legalábbis nagy a valószínűsége, hogy a víznév a víziállat nevét őrzi.

D) A negyedik csoportban olyan *Mén-* előtagú, illetve *Ménes* helyneveket említek, amelyeknek víznévi előfordulásáról ugyan nincs tudomásom, de nem zárható ki víznévi eredetük. (Azokkal a helynevekkel, amelyeknek *Mén-*, illetve *Ménes-* előtagja nyilvánvalóan ’equus’, illetve ’equaria’ értelemben fordul elő, e helyütt egyáltalán nem foglalkozom.) 1. 1278: *Ménes*, silva (DI. 1020); 1302: *Menesy*, villa (DI. 91.152); 1310: *Menesi*, villa (DI. 91.164); 1333–1335: *Menise*, *Menesi*, *Menusi* (Vat. I/1, 146, 151, 155, 161), az előbbi adatok GYÖRFFY, ÁMTF. I, 181 nyomán; 1471: *Menes*, *Menesy*, *Menesyw*, hn. (CSÁNKI I, 775); 1777: *Mínes*, *Ménes*, hn. (BÉL M., Comp. 270); 1780: *Ménes*, hn. (WINDISCH i. m. 212); 1786: *Ménesch*, hn. (KORABINSKY i. m. 408); 1851: *Ménes*, románul *Minisiu*, hn. (FÉNYES i. m. III, 80); 1864: *Ménes*, hn. (PESTY, Hntár.); XX. sz.: *Ménes*, hn. (térképeken, helységnévtárakban). Község Arad megyében, kisebb vízfolyás mellett fekszik, de annak nevére nincsen adatom. — 2. 1172: *Mefu*, hn. (GyőrEgyL. 480); 1237–1240: *Menfy*, villa (PRT. I, 780); 1311: *Ménfő*, hn. (ORTVAY, PápTiz. 783); 1863: *Ménfő*, hn. (Hnt. 291). A község 1934-ig *Ménfő*, 1934–1970 közt *Ménfőcsanak*, 1970 óta Győr város része, a Rába déli partja közelében, a Marcal torkolatától keletre, a Sokoródombok lábánál. — 3. 1790: *Ménes lápa* (ILA BÁLINT, Gömör megye II, 287). Patakpárti terület a régi Felsőhangony falu, ma Hangony határában. — A helyneveknek ezt a csoportját még folytathatnám, de példának e három is elég.

Folyóvíz mindhárom helyen van. Az elsőnél a falun folyik keresztül, a második olyan folyó (Rába) közelében fekszik, amely menyhalban kifejezetten gazdag, a *Ménfő* összetétel *-fő* utótagja is víznévre utal, és valóban erednek is kisebb, a Rábába

torkolló vízfolyások a település határában. A harmadik helynév olyan patakhoz (Hangony), illetve mellékvizéhez kapcsolódik, amely alább egy *menyhálban* bővelkedő folyóba, a Sajóba torkollik. Így mindhárom esetben megvan a lehetősége a helynevek hálnévi → víznévi eredetének.

Mint az előzőkből láthattuk, *Ménés-patak*-jaink többségükben hegyvidéken vannak, sok helyütt kifejezetten a hegyek között kanyarognak, gyakran keskeny, szűk, ménés tartására alkalmatlan völgyekben. Helyesen figyelt fel erre a körülményre ANTAL is már idézett dolgozatában, midőn a Torna, illetve ma Borsod-Abaúj-Zemplén megyei *Ménés-völgy*, *Ménés-patak* és társaik nevének magyarázata kapcsán azt írja, hogy „aki a *ménés* 'lónyáj' közszavunkban vélne a fenti helynevek eredetét feltalálni, ugyancsak téves nyomra jutna, mert — természeti adottságánál fogva — a sziklás, szakadékos hegyoldal és a szűk völgy ménés legeltetésére teljesen alkalmatlan, de effajta lótenyésztést a vidék gazdasági helytörténete sem említi.” Ezt a megállapítást ugyan szerzője csak a Gömör–Tornai-karsztban levő *Ménés-patak*-ra vonatkoztatta, de érvényes a bihari, temesi, krassó-szörényi és más erdélyi hegyvidékek *Ménés-patak*-jaira is.

Ménések nemigen nyargalásznak a hegyi patakok szűk völgyeiben, viszont a menyhal — a szakirodalom szerint — hazánknak jóformán minden folyóvizében és számos tavában is feltalálható (LOVASSY SÁNDOR, Magyarország gerinces állatai . . . 1927. 810). Az ÉrtSz. is azt írja a menyhalról (IV, 1262), hogy folyó- és állóvizeinkben közönséges. Elterjedésére a legmegbízhatóbb, tételes — de természetesen megközelítőleg sem teljes — felsorolást HERMAN OTTÓNÁL találjuk (A magyar halászat könyve II, 639–52), aki 32 folyó- és állóvíz halállományát ismerteti, ezek közül 26-ban szerepel a *tarka meny*. Pár lappal odább egy további folyócska *menyhál*-airól is említést tesz. Ez a 27 menyhalas víz gyakorlatilag a történelmi Magyarország teljes vízhálózatának halállományát jellemzi. Figyelemre méltó, hogy HERMAN e halfajtát gyakran egyszerűen *meny*-nek írja, *-hal* utótag nélkül, pl.: „a *meny* mája ingyenczek keresett falatja” (II, 682).

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei *Ménés-patak* mellett fekvő Szögliget községben magam is folytattam adatgyűjtést. Egyik adatközlőm, Zemlényi József (szül. Szögligeten, 1912-ben) elmondta: „Gyerekkoromba a *Ménésbe* sok halat fogtunk . . . sok csikot, meg pisztrángot is, de igen sok vót a *mēhal* is. Nagy *mēhalakat* fogtunk.”

Az OklSz. *mēny-hal* címszó alatt a XV. századtól említ adatokat: 1479: *menchal*; 1493: *menyhal*; 1519: *menhal*. A TESz. korábbi adatokat is felsorol: 1395 k.: *mench hal*; 1405 k.: *men hal* stb. Magyarázatul hozzáfűzi a TESz., hogy „A magyarba átkerült szláv hálnév a *hal* főnévvel összetételben egyesült, amiben nyilván közrejátszott a *meny* főnévvel való homonímia elkerülésének szándéka. A *-hal* utótagú összetett halnevek egyébként is gyakoriak; vö. *csikhal*, *gobhal*, *tonhal* stb.” A TESz.-nek ez utóbbi megállapítása helytálló, de a gondolatot folytassuk tovább: ha a *csikhal* állatnévből számos *Csik-ér*, *Csikos-ér*, *Csikos-tó* nevet kaphatott (ezekre sok példát ismerünk a középkori oklevelekben és az élő helynévanyagban egyaránt), miért lenne meglepő, szokatlan vagy rendhagyó, hogy a *menhal*, *mēnhal*, *menyhal*, *ményhal* víziállatnévről vízfolyások és állóvizek *Meny-tó*, *Ménés-tó*, *Menyes-patak*, *Ménés-patak* vízneveket kapjanak?

A *menyhal* nevében a *meny* szó a halfajta neve; egyesek szerint a szláv *men* ~ *meny*-ből (TESz.), mások (SzófSz.) szerint a finnugor *men*-ből ered. A róla elnevezett víznevek szempontjából mindegy melyikből, de bármelyik nyelvből vettük is át, ott a *men* ~ *meny* hálnév önmagában áll. A magyar nyelvben és csak a magyarban azért lett belőle *meny h a l*, mert a *meny*, *menny* szónak nyelvünkben még további két másik jelentése is van, tehát a félreértést csak ily módon lehet elkerülni, akárcsak a *csik-hal*-nál (vö. TESz.), ahol a *csik* szónak is van más értelme. De olyan összetételben, ahol nyilvánvaló, hogy *csikhal*-ról van szó, már el is maradhat és el is marad a *-hal* hozzáfűzése, pl. *Csik-ér*, *Csikos-tó*, *Csikos-erge* stb. Nyilván ugyanez a helyzet a *menyhal*-lal is, ahol a

menyhalban gazdag tó vagy patak nevében nem kell kimondani vagy kiírni a *-hal* szót, mert a *Meny-tó* vagy *Menyes-patak* esetében sem a mennyországra, sem a fiam feleségére nem gondolhatók.

De ahogy van számos *Csik-ér*, *Csikos-tó*, *Keszeg-ér*, *Kárász-tó*, *Dévères-mocsár*, *Harcás-ér*, valamint *Csukás*-, *Hódos*-, *Rákos-patak* név, kell lennie *Menyes*- vagy *Ménes-patak*-nak, *Meny-tó*-nak vagy *Ménes-tó*-nak is! Ismerve a menyhal gyakoriságát hazai vizeinkben, hogy folyóinkban, patakjainkban és tavainkban éppúgy előfordul, mint a csík, a harcsa és a keszeg, éppen az lenne érthetetlen, megindokolhatatlan, elképzelhetetlen, ha csak *menyhal*-ról elnevezett vizeink nem lennének. Természetesen vannak ilyenek, csak fel kell ismerni őket, és nem kell a *Meny-tó* és *Ménes-patak* meg a hasonló vízneveinkkel kapcsolatban kevésbé kézenfekvő magyarázatokat keresni.

Természetesen nem állítom kategorikusan, hogy minden *Ménes* helynév föltétlenül a *meny* ~ *mën* halfajta nevéből származik. Bizonyos, hogy egyik-másik *Mën*-, *Ménes*-előtagú helynevünk, sőt esetleg kivételesen víznevünk is származhat az 'equus', illetve 'equaria' jelentésű *mën*, illetve *ménes* köznévnől vagy netán az *ostorménfa* nevéből is. De azt, hogy *Mën* ~ *Ménes*-előtagú vízneveink általában a vizeinkben oly gyakori *meny* ~ *mën-hal* nevéből, illetve ennek *menyes* ~ *ménes* ragozott változatából alakultak ki, — úgy érzem — megalapozottan állíthatom.

Végezetül e helynevek területi elhelyezkedését figyeljük meg. A 12 felsorolt helynév közül, az általam is bizonytalannak ítélt egyetlen *Ménfő* kivételével, hetet Erdélyben, Erdély peremén, illetve a Bánátban, négyet az Északi-középhegységünkben, Nógrád, Gömör és Torna megyében, egyet pedig a szomszédos Hevesben, egy Árpád-kori tiszai rév mellett találunk. Előfordulási helyeik tehát ott jelentkeznek, ahol a honfoglalás idején bolgár-szláv népelemek léte valószínűsíthető. Ez az összefüggés adalékuul szolgálhat *meny(hal)* szavunk eredeztetésének kérdéséhez is.

DÉNES GYÖRGY

Azt a kaporszakállú . . . E század hatvanas éveinek végén új szólásmondás terjedt el az országban, egyre szélesebben gyűrűzve. Ma már szinte mindennapos jelenség, közéletben, televízióban, rádióban halljuk: *Azt a kaporszakállú . . .* Félig elfojtott tréfás káromkodás ez, befejezni nem fejezik be, de nyilvánvaló, mire gondolnak, hiszen a valóság képeken hosszú, fehér szakállal ábrázolják az Őristent.

E szólás eredete Heves megyében, közelebről Egerben található meg. Nem a *kapor* nevű fűszernövényről van szó, annak nem szakállja, hanem ernyője van, az ernyős-virágúak közé tartozik.

Az eredeti *kapor-szakáll* személyi tulajdon volt: *Kapor* János, 1935-ben Egerben elhunyt tisztviselő viselte éltében-holtában. Hetvenhét éves korában halt meg, de már negyven éves korában fél métert megközelítő hosszúságú hófehér szakállja volt. A szakáll-viselet abban az időben igen ritka szokás, nem csoda, ha *Kapor* Jánost hol *Mikulás bácsi*-nak, hol *Atyaisten*-nek nevezték; tisztviselő társai gyakran fogadták így: „Itt jön az *atyaisten*.” Néha tréfásan elvitáztak, vajon *Kapor* bácsinak van-e olyan szakállja, mint az *atyaistennek*, vagy megfordítva.

A mondas elterjedése azzal magyarázható, hogy *Kapor* János közel három évtizedig az egri pénzügyigazgatóság kataszteri részlegénél dolgozott, mint irodatiszt. Ilyen minőségében igen sokszor járta Heves megye területét, hogy ellenőrizze, rendben vannak-e a kataszteri birtokfűvek, s minden községben megfordult általános feltűnést keltve. Sokan fényképezték, sokan kérték, engedje meg, hogy megismergathassák szakállát, nem csoda, ha büszke volt rá. A mondas lassan terjedt, egyre szélesebben a köztudat tréfás rétegében. Ki gondolta, hogy kilenc gyereken kívül ezt a szelíd káromkodást hagyja a világra.

Honnan tudom? Az édesapám volt.

KAPOR ELEMÉR

Lórum. A címben megjelölt kártyaműszót minden egyes szótárunk ismeretlen eredetűnek minősíti. Tudomásom szerint sem a nyelvészeti szakirodalomban, sem a kártyajátékokkal kapcsolatos írásokban nincs nyoma annak, hogy eredetének felderítésére valamiféle kísérlet történt volna.

A játékot — 32 lapos magyar kártyával játsszák — ma is ismerik, a húszas-harmincas években minden bizonnyal többen játszották. Játékszabályainak részletes leírása is ebből az időből való (G. J. POTTER, A kártyajáték művészete IV. Alsós és lórum kártyajátékok szabályai. Bp., 1930.). A lórum hét játékból álló sorozat: 1. a pirosfogás, 2. a felsőfogás vagy filkós, 3. az ütésfogás, 4. a kvart vagy schnips-schaps-schnur, 5. a gyorsvonat, 6. a szőrös majom, 7. dominó vagy lórum (vö. i. m. 25.). (Mint a legtöbb kártyajátéknak, ennek is van többféle változata.) A *pirosfogás*-t az nyerte meg, aki egy piros színű lapot sem vitt haza ütéseiben; a *felsőfogás*-ban az a cél, hogy egyetlen felsőt se vigyünk haza (vagy ha viszünk, mind a négyet); az *ütésfogás*-ban a játékos arra törekszik, hogy egy ütése se legyen; a *kvart*-ban a játék célja a kézben levő kártyáktól való szabadulás; a *gyorsvonat*-ot is az nyeri meg, aki először szabadul lapjaitól; a *szőrös majom*-ban az a vesztes, akinek ütéséhez a piros király jutott; a *dominó*-ban szintén arra törekszik mindegyik játékos, hogy legelőször szabaduljon meg a lapjaitól. A kirakásnak is megvan a szabályai, s a kitett, kirakott lapok bizonyos sorozatot alkotnak. Pl. a dominóban felfelé menő egyszínű sorozatot képeznek. A kvart lehetőleg négyes sorozatok képzéséből áll. A *lórum* szó egyrészt jelöli magát a játéksorozatot, a nevezett kártyajátékot, valamint a sorozat utolsó játékát.

Az én feltevésem szempontjából — jelentéstani vonatkozásban — a sorozatjelleg a legfontosabb, mint a szóban forgó kártyajáték egyik igen lényeges jellemzője, vonása. Maga a s o r o z a t — ahogy láttuk — kétféle értelemben is szerepel: egyrészt mint a hét figura (játék) sora, másrészt a lapok kirakásának sorrendje. A sorozat tagjai egymáshoz kapcsolódnak, egymásra épülnek, mintegy szerkezetet alkotnak.

Az alaki kritériumot illetően a számba jöhető idegen szavak között a latin *lorum*-ban találtam meg a konkrét 'szíj', 'gyeplő', 'ostor' jelentést, amely igen könnyen átmehetett absztrakt síkra. Ezt alátámasztja a 'szíj', kötelék' alapjelentésű és a *lorum*-mal azonos eredetű *loramentum* szó, amelynek átvitt jelentései között megtaláljuk a 'kötelék' és 'kapcsolat' jelentést.

A jelentésbeli és az alaki megfelelést talán támogatja az is, hogy a lórumot főként vidéki értelmiségi körökben játszották, amelyek tagjaiban élt az iskolában tanult latin nyelvi anyag, s ez segítette a nevezett szó átvételének és elterjedésének folyamatát.

Mindezek után megkockáztatom azt a feltevésemet, hogy a *lórum* kártyaszavunk — eredetét tekintve — a latin *lorum*-mal azonos. SOMOGYI BÉLA

Ebek harmincadjára kerül. Közismert és még ma is viszonylag gyakran használt szólásunk az *ebek harmincadjára kerül.* — C s o k o n a i „Békaegérharc”-át olvastam éppen, mikor a következő sorokon akadt meg a szemem: „Vizignát a tó fenekét | Érvén, magát elrejté; | Hogy ő egy király gyermekét | Ölné meg, elfelejté; | Buván a tónak mélyére, | Megszabadult szerencsére | *Ebek harmincadjától.*”

Csokonai valószínűleg nem tartotta eléggé közérthetőnek a kifejezést, mert rövid jegyzetet írt hozzá. Ebben a következőket olvashatjuk: „Ebek harmincadjától. Némely kézírásban így van, Ebek. Mindegy. Amúgy közönségesebb, így eredetiképpen jobb. Wolfsthalt Pozsonyon túl régenten Ebessalvának és Ebeknek is hívták. Innen vehette az a szólás formája eredetét.”

Kíváncsiságomat nem elégítette ki Csokonai magyarázata, ezért — ahogy ilyen esetben szoktam — föllapoztam O. NAGY GÁBOR érdekes művét, a „Mi fán terem?”-et,

hogy megerősítésre vagy cáfolatra találjak. O. NAGY először röviden ismerteti a *harmincad* szó jelentését (idézem az ÉrtSz. összefoglaló meghatározását: „[1848-ig] a behozott v. kivitt áruk után szedett királyi vám, amely régebbi korszakokban az áru értékének egy harmincadrésze volt”), majd ezek után így folytatja: „Aki mármost — képes kifejezéssel élve — az *ebek harmincadjára került*, vagyis, akit a kutyák vámostak meg, az ruhájának, de igen gyakran testének egy darabját is a kutyák szájában hagyta, akár meg tudott menekülni a rátörő ebek haragja elől, akár pedig már mint temetetlenül hagyott holttest vált a kutyák prédájává. Ez utóbbi eset a régi világban, néhány száz évvel ezelőtt éppen nem mehetett ritkaságszámba.” (72.)

Szembeszökő az ellentét a két vélemény között. O. NAGY felfogása nem győzött meg, inkább a fantázia játékát láttam benne, s kevésbé a tudományos bizonyítást, azonkívül Csokonai időben is közelebb volt a szólás keletkezéséhez. Minden egybevágott: az említett *Wolfsthal* Pozsonytól nem messze, a határnál fekvő helység volt, tehát valóban olyan hely, ahol harmincadot kellett fizetnie az átutazónak. Másrészt a *Wolfsthal* szó magyarra fordítva *farkasvölgy*-et jelent, azaz olyan területet, ahol farkasok tanyáznak. Az *ebes* 'ebben gazdag' megnevezés pedig egészen közel áll ehhez a jelentéshez. A biztonság kedvéért fölöttem a TESz. megfelelő kötetét, és itt az *ebes* szóról meglepő dolgokat találtam: 1. Az *ebes* különböző előfordulásaiban annyit jelent, mint 'mocsaras vagy zsombékos rét'. 2. „Az *ebes*-nek az *eb* 'kutya' szóval való etimológiai egybekapcsolása, valamint finnugor egyeztetése téves.” Ezek után nyitva marad ugyan a kérdés, hogy vajon *Wolfsthal* helység magyar neve fordítás vagy bizonyos topográfiai sajátosságok révén jött-e létre, ez azonban nem befolyásolja azt, hogy a szólás — O. NAGY kissé erőltetett elképzelésével szemben — *Ebes* határátkelőre vezethető vissza. Ha megnézzük a szólás változatait (l. O. NAGY i. m.), igazolni látszanak föltevésünket. Három variánsra bukkantam: 1. „*Átesett* (rég.: *általment* — O. Nagy) az *ebek harmincadján*.” Ha az *ebek* helyett az *ebes* alakot helyettesítjük be (vö. Csokonai!), egyértelműen a határátkelésről, illetve az ott szenvedett veszteségről van szó. — 2. „(Az) *ebek harmincadján van*.” Ugyanaz a helyzet. Ez a változat is nagyon jól érthető a 'kutya' jelentés nélkül, sőt azzal nem is igen értelmezhető. A póruljárt kereskedő még nem jutott túl a vámon, éppen ott van. — 3. „*Eléri még az ebek harmincadját*.” Az illető személy még a határon sincs, de nem kerülheti el a veszélyt.

Az érvelés ezekkel a példákkal talán még meggyőzőbb. Tulajdonképpen O. NAGY — szorgalmas gyűjtőmunkája révén — maga igazolja Csokonai föltevését.

SZABÓ LÁSZLÓ

NYELVMŰVELÉS

A tulajdonnevek írásának kérdései I.*

1. A jelen előterjesztés első része annak a nagyobb tervtanulmánynak, amelyet a szabályzat „A tulajdonnevek” című fejezetének a személynevekkel és az állatnevekkel foglalkozó pontjairól (220—237.), továbbá más, az AkH. 1954-ben nem tárgyalt tulajdonnévtípusok helyesírási problémáiról készítettem. Hogy az alább következő külön- és

* Az MTA Helyesírási Bizottsága az új szabályzatot előkészítő vitái során a tulajdonnevek kérdéskörével 1977 tavaszán foglalkozott. FÁBIÁN PÁLnak most közölt előterjesztését 1977. március 28-i ülésén tárgyalta meg, és pedig — az összefüggések miatt — ifj. HÖNYI EDÉnek a földrajzi nevekről szóló munkájával egy ülésben. A bizottság (néhány megjegyzéssel) mindkét javaslatot elfogadta. — A SZERK.

egybeírásai, valamint toldalékolási kérdéseket a földrajzi nevekkal együtt javasolom megtárgyalásra, annak tulajdonnév-írásunk rendszere az oka: a földrajzi nevek bizonyos típusainak írásmódját csak más, nem földrajzi névi, de azonos nyelvi felépítésű tulajdonnévtípusokéval összehangoltan lehet (és szabad) szemlélni, tárgyalni és rendezni.

A javaslatok, amelyeket tenni fogok, nem függetlenek a földrajzi nevekre tett előterjesztésben foglaltaktól: FÖLDI ERVINNEL és HÖNYI EDÉVEL együtt gondoltuk át a lehetőségeket, majd ezeket — a magunk megnyugtatósára — 1977. február 4-én másokkal is megvitattuk. A megbeszélésen TOMPA JÓZSEF, FÁBIÁN PÁL, FÖLDI ERVIN, HÖNYI EDE, K. KESZLER BORBÁLA, TIMKÓ GYÖRGY, továbbá BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC vett részt; SZEMERE GYULA írásban közölte véleményét az elképzelésekről.

Ez a többektől elfogadhatónak látszó rendszer — a személyneveken bemutatva és a földrajzi nevek megfelelő típusaival összevetve — az alábbiak szerint alakul.

2. A z e g y e l e m ű (pl. *Kossuth*) és a t ö b b e l e m ű e g y b e í r t (pl. *Vörösmarty*) s z e m é l y n e v e k alapformájának írásával kapcsolatosan probléma nem jelentkezik. — A földrajzi nevek körében a helyzet más: itt az egyeleműeken (pl. *Debrecen*) kívül a többelemű egybeírandó típusokat (pl. *Magyarország*, *Zalaegerszeg*) egyenként kell meghatározni.

A melléknévképzők közül a személynevekhez az *-i* és az *-s* képző szokott járulni, az egyelemű és az egybeírt nevek nagy kezdőbetűjét kis kezdőbetűre változtatva: *kossuthi*, *petőfies*, *babitsi* v. *babitsos*, *bornemiszi*, *vörösmartyas* v. *vörösmarty*; stb. (vö. AkH. 233.); hasonlóképpen: *marxizmus*, *leninizmus* stb. — Ugyanez az *-i* képzős egyelemű és a többelemű egybeírt földrajzi nevek írásmódja is: *debreceni*, *kisalföldi*, *móravárosi* stb. (vö. AkH. 252.). Hasonlóképpen: *szovjetunióbeli* stb.

Az AkH.-ban felsorolt *-fajta*, *-féle*, *-nemű*, *-rét*, *-rétű* és *-szerű* képzőszerű utótagokat kötőjellel kell jelenleg kapcsolni a tulajdonnevekhez: *Eötvös-féle*, *Hanság-szerű* stb. (vö. 189).

A jelzett előzetes megbeszélések során megvizsgáltuk annak a lehetőségét, hogy lehetne-e már ezeket az elemeket (de legalább a gyakori *-félét*-t és *-szerűt*-t) képzőnek tekinteni, ami erre az írásmódra való áttérést vonná maga után: *eötvösféle*, *rákóczi féle*, *petőfiszzerű*, *adyszerű*, *hanságszerű* stb. — Ez a változtatás a kötőjellel kapcsolt tagokból álló nevek miatt (l. alább) nem lenne szerencsés. Ajánlatosabb megmaradni az *Eötvös-féle*, *Hanság-szerű* stb. írásmód mellett.

A) Azt illetőleg, hogy mi várható, meddig fog még tartani a bizonytalanság az ún. „képzőszerű utótagok” tekintetében, TOMPA JÓZSEF a következő véleményének adott kifejezést a bizottsági vitában. A fejlődés irányát nézve nem volna feltűnő, ha a *szerűt*-t, a *félét*-t stb. már mindig képzőként kezelnénk, nem csak képzőszerű utótagként. Még ennek tartja azonban őket nyelvészeink többsége, és az akadémiai leíró nyelvtannak az az álláspontja, hogy ezek egyértelműen képzők, elsietett. Az a helyesebb, ha nem erőltetjük ezt a véleményt, hanem a szabályzat kidolgozásakor tudomásul vesszük, hogy a nyelvészek nagyobb része (főképp a nyelvtörténészek csoportja) nem tartja még a *félét*-t, *szerűt*-t stb. tipikusan képzőnek mai magyar nyelvünkben. Ennek talán a testességük is oka; továbbá az, amire az előterjesztés is rámutat: ma még fonákul festene a szemnek az *eötvösféle*, *petőfiszzerű* stb. íráskép, nem is szólva a helyesírás esztétikumát is sértő megfelfoghatóságát is veszélyeztető *erdey-grúz*—*jodorné féle* írásmódról. (L. alább!). Ezek pedig kényszerűen következnének a képzővé nyilvánításból. Helyesírásunk szempontjából — TOMPA szerint is — jobb tehát megmaradni a „képzőszerű utótag” felfogás és terminológia mellett.

3. A több, nem egybeírt elemből összetevődő családnevek írásmódjával az AkH. 1954-nek 222. pontja foglalkozik, együtt tárgyalva a kötőjellel kapcsolt

tagokból állókat (pl. *Konkoly-Thege*) és a különírt elemekből állókat (pl. *Kőrösi Csoma*). A két típust, mivel képzős formáikban nem egyformán viselkednek, különválasztva kellene a következő szabályzatban tárgyalni.

4. A kötőjeles személynevek alapszabályán természetesen nem kell, de nem is lehet változtatni: a név viselője, a családi hagyomány, az anyakönyv határozza meg azt, hogy teszünk-e kötőjelet a családnévben szereplő tagok közé, mint pl. ezekben: *Konkoly-Thege*, *Szádeczky-Kardoss*, *Erdey-Grúz* stb.

Az ilyen nevek képzős származékainak írásmódja jelenleg még szabályozatlan. A követendő eljárást a leendő szabályzati pontnak majd tartalmaznia kell. A javaslat a következő:

Mivel a kötőjel révén az -i, -s (vagy esetleg más) képző kisbetűsítő hatása az egész névre akadálytalanul kiterjedhet, a név elemeinek nagy kezdőbetűit kisbetűkre kell felváltani: *konkoly-thegei*, *turóczi-trostleres* stb. — Hasonlóképpen: *Kál-Kápolna*, *Karl-Marx-Stadt*, *Chalons-sur-Marne*; -i képzővel: *kál-kápolnai*, *karl-marx-stadti*, *chalons-sur-marne-i* stb. Ezt az eljárást az AkH. 1954. a nagykötőjellel összefűzött nevek -i képzős származékaira nézve a 410. pontban egyébként már előírta: *marxi—lenini (elmélet)*, *budapest—pécsi (gyorsvonat)* stb. Nincs tehát szó újításról, csak egy korábbi eljárás értelmeszerű alkalmazásáról.

5. A jelenlegi 410. pontban foglaltaknak a személynevekre vonatkozó részéből új szabály alkotandó, amely leginkább a kettős családnevek után helyezhető el. A *Gáldi—Hadrovics*, *Regőczy—Sallai*, *Bárczi—Benkő—Berrár* stb. típusú névkapcsolások alapformájának meghatározásán túl a szabálynak az ilyen alakulatok -i (vagy más) képzős formáját is tartalmaznia kell; pl. *regőczy—sallais (stílus)* stb. (vö. *budapest—bécsi* stb.). — A kettős toldalékolású *marxi—lenini* stb. típus is ebbe a szabálypontba illesztendő be.

Nehezebb a képzőszerű utótagok kapcsolási módjának a kérdése. — Ha a képzőszerű utótagokat, de legalább a *félé-t* és a *szerű-t* képzőnek tekintenénk, ennek konzekvenciáit le kellene vonnunk a kötőjellel és a nagykötőjellel kapcsolt személynévi és földrajzi névi alakulatokra nézve is; ekképpen: *szádeczky-kardossféle (hipotézis)*, *kerpel-froniuszerű (kezelés)*, *kál-kápolnaféle (nevek)*, *márvány-tengerszerű (beltenger)*; *gáldi—hadrovicsféle (szótár)*, *jónyer—klampárszerű (játék)*, *bencédy—fábián—rácz—velcsovnéféle (nyelvtan)*, *erdey-grúz—fodornéféle (szabályzat)*; stb. Ezek a formák már erősen meggondolkoztatók, s tanácsosabb elállni erőltetésüktől, ami természetesen az *Eötvös-féle*, *Hanság-szerű* stb. írásmód fenntartását is jelenti. Hasonlóképpen maradna: *Szádeczky-Kardoss-féle*, *Kerpel-Fronius-szerű*, *Kál-Kápolna-féle*, *Márvány-tenger-szerű*, *Gáldi—Hadrovics-féle*, *Regőczy—Sallai-szerű*, *Bencédy—Fábián-Rácz—Velcsovné-féle*, *Erdey-Grúz—Fodorné-féle* stb.

Úgy vélem, a helyesírás szempontjából a képzőszerű utótagok képzővé nyilvánításának és a tulajdonnevekhez való kapcsolási módjuk megváltoztatásának még nem jött el az ideje. Erre majd csak akkor (esetleg több évtized múltán) kerülhet sor, amikor a képzővé válásuk folyamata (leginkább a *féle* meg a *szerű* esetében) még jobban előrehaladt.

6. A különírt elemekből álló személynevek (pl. *Petőfi Sándor*, *Könyves Kálmán*) alapszabályain (220., 222., 223., 224. pont) változtatni nem kell. A velük kapcsolatosan felvetődött néhány problémát jelzett, másik előterjesztésemben fogom ismertetni.

Bár kezdetben némi meghökkenést okozott, jól bevált az AkH. 1954-nek az az újítása, hogy a különírt elemekből álló személynevekhez a képzőket kötőjellel kapcsoljuk

(vö. 233. pont): *Petőfi Sándor-i*, *Babits Mihály-os*, *Kőrösi Csoma Sándor-i* stb. Hasonlóképpen: *Las Vegas-i* stb. — A szabályon változtatni nem kell, ha csak nem akarunk visszatérni a *petőfisándori*-féle egybeírásra. Ezt azonban nem tartanám szerencsésnek a HIK.-ben részletezett okok alapján (vö. FÁBIÁN, A tulajdonnevek írása: HIK. 81). Nem is javasolt ilyesmit senki 1954 óta.

A képzőszerű utótagok kapcsolási szabályát rögzítő 236. pont érvényessége a szóban forgó nevekre nézve változatlanul fenntartandó: *Munkácsy Mihály-féle*, *Kisfaludi Strobl-szerű* stb. Ha képzőknek tekintjük őket, a 233. pont alapján; ha pedig utótagoknak, a később kifejtendők értelmében.

7. Főnevek és rendszerint -i, -s vagy -ú, -ű, -jú, -jű képzős melléknévek kapcsolása tulajdonnevekhez ma érvényes szabályaink (a 234. és a 235. pont) értelmében kötőjellel történik: *Árpád-kor*, *Ázsia-kutató*, *Zrínyi-sor*, *Kossuth-szakáll*; *József Attila-díj*, *Madách Imre-szobor*; illetőleg: *Árpád-kori (temető)*, *Ázsia-kutatói (tevékenység)*, *Zrínyi-soros (vers)*, *Kossuth-szakállú, (öreg)*; *József Attila-díjas (költő)*, *Madách Imre-szobros (tér)*; stb.

Szabályzatunk terminológiája szerint az ilyen alakulatokban a tulajdonnév jelző. Igaz-e ez? Szerintem erősen vitatható.

Ha az *Árpád-kor*, *Kossuth-nóta* stb. típust tüzetesebben elemezzük, kiderül, hogy a tulajdonnévi előtag a köznévi utótagnak vagy jelöletlen birtokos jelzője (*Árpád-kor* = az *Árpádok* kora), vagy jelöletlen tárgya (*Ázsia-kutató*), vagy valamilyen jelentéssűrítő (szókihagyó határozós) szerkezetnek az eleme (*Kossuth-nóta* = *Kossuthról* szóló *nóta*). Így ítéli meg őket SZEMERE GYULA is (vö. Hogy is írjuk? 128), DEME LÁSZLÓ is (vö. NytudÉrt. 54. sz. 35). A nyelvtani viszonyok magyarázzák tehát azt, hogy az ilyen típusú tulajdonnév + köznév kapcsolatokat (jóllehet bennük a tulajdonnevet minőségjelzőnek fogták fel) az akadémiai helyesírás utolsó száz évében mindig is kötőjellel írták (vö. SZEMERE, AkHTört. 187–8). Az írásmód megfelel a köznévi jelöletlen birtokos jelzős összetételek (pl. *folyópart*), a jelöletlen tárgyas (pl. *favágó*) és a jelöletlen határozós, pontosabban a jelentéssűrítő (szókihagyó határozós) összetett szavak (pl. *barlangvasút* = *barlangban közlekedő vasút*) kötelező egybeírásának; azzal a jogos és indokolt különbséggel, hogy bennük a világosan érzett tulajdonnévi elem önállósága meg van őrizve. A teljes egybeírás, s ezzel együtt a kisbetűre való áttérés a köznevesülést jelzi: *szentjánosbogár*; sőt: *pasztoroltás*; stb. — A *Kárpát-medence*, *Lars Christensen-föld* stb. típusú földrajzi nevek kötőjeles írásának ugyanez az alapja.

A) A szóban forgó alakulatok grammatikai értelmezéséről támadt vitában TOMPA JÓZSEF az előterjesztésben foglaltaknál kevésbé kategorikus fogalmazást ajánlott az új szabályzat szerkesztői részére. Szerinte, ha igaz is, hogy a *rókalyuk* típusú összetételt ma birtokos jelzős kapcsolatnak érezzük elsősorban, tagadhatatlan, hogy az előtagnak megkülönböztető, minőségjelzői értéke is van. Ez egy korábbi, még differenciálatlan szóösszetételi eljárás emléke. S mivel az ilyen régebbi, komplex összetételeket nehéz lenne elkülöníteni az újabb, világosan birtokos jelzős vagy jelöletlen határozós (jelentéssűrítő) összetett szavaktól, a maga részéről inkább „főnévi előtagú jelzős kapcsolatok”-ról szólna a leendő szabályzatban. — FÁBIÁN PÁL szerint a TOMPÁTól javasolt terminológia félreértésekre adhat okot, mert közönségünk jelzőn túlnyomórészt minőségjelzőt ért, s birtokos jelzőre nem is gondol. Ez a *rókalyuk* típusban talán nem is lenne hiba, de a *hegygerinc* esetében már igen. (Ez ui. egyértelműen birtokos jelzős összetétel!). Ezért tartotta szükségesnek az ediginél pontosabb terminológiát, annak határozott jelzését, hogy a szóban forgó alakulatok nem minőségjelzősek. — TOMPA JÓZSEF újólal hangsúlyozta a főnévi előtagú összetételek komplex voltát, többféle értelmezési lehetőségét. A *farkasverem* szó tagjai minőség- és birtokos jelzős viszonyúak egyszerre, de kapcsolatuk felfogható

határozósnak (jelentéssűrítőnek) is. Ami biztos: alárendelő, megkülönböztető előtagú összetételekről van szó. Javasolta, hogy a majdani szabályzat „elsősorban birtokviszonyra utaló” összetételeknek nevezze őket. Így elkerülhető a valóban más típusú, csak minőségjelzős szerkezetekkel (pl. *Julianus barát* stb.) való összekeverésük, amit ő is helytelenítene.

8. Helyesírásunknak könnyebbé, egyszerűbbé tétele érdekében lehet-e és szükséges-e a jelenlegi rendszeren változtatni?

A z egyelemű vagy egybeírt tulajdonnév + köznévkapcsolatok (pl. *Kossuth-díj*, *Kisfaludy-strófa*) csak a különírás irányában lennének módosíthatók (pl. *Kossuth díj*, *Kisfaludy strófa*), egyéb formák (pl. *Kossuthdíj*, *kossuthdíj*) nem jöhetnek számításba. — Véleményem szerint azonban a *Kossuth díj*, *Kisfaludy strófa* stb. típusú különírás is elvetendő, több okból: a) Nem tükrözi az elemek szoros összetartozását, nyelvtani viszonyait, vagyis szakítást jelentene egész mai külön- és egybeírási rendszerünkkel. b) Az „egyszerűsítés” következményei beláthatatlanok. Annyi bizonyos, hogy egész földrajzinév-írási rendszerünket „kötőjelteleníteni” kellene, ami ellene mondana annak, hogy a földrajzi neveket joggal tekinthetjük tömbösödött jelentést hordozó alakulatoknak (vö.: FÁBIÁN, *Fekete tenger* vagy *Fekete-tenger*: Geodézia és Kartográfia 1964. 6. sz.; DEME, Helyesírási rendszerünk logikája: MNyTK. 110. sz. 22–3). Valószínűnek tarthatjuk azonban azt is, hogy ezek a módosítások előbb-utóbb kikezdenék a köznévi külön- és egybeírás szabályrendszerét is, ami pedig nem kívánatos. c) A korántsem ok nélkül kialakult, száz évnél is régebbi hagyományokat több ponton is megtörve, visszavetnének helyesírásunkat egy olyan állapotba, amilyenben már a XIX. század elején sem volt.

Egyéb, kisebb fontosságú érveket már nem sorakoztatva: nem javasolom a szóban forgó típusból a kötőjel kihagyását.

Lehetségesnek és előnyösnek tartanám viszont — a bevezetőben jelzett megbeszélés résztvevőivel egyetértésben — a több különírt elemből álló tulajdonnév + köznévkapcsolatok (pl. *József Attila + díj*) kötőjel nélküli írását: *József Attila díj*, *Madách Imre szobor* stb. Hasonlóképpen: *Lars Christensen föld* stb. Nem azért, mintha ezeknek nyelvtani felépítése más lenne, mint a *Kossuth-díj* típusúaké, hanem a következő megfontolások alapján: a) A kötőjel, amely a különírt névelemek közül csak az utolsót köti össze a köznévvel, félrevezető: a *József Attila-díj* szóképpen a *József Attila* tagok összetartozása kevésbé szorosnak látszik, mint az *Attila-díj* tagjaié. Kettőnél több tagú nevek esetében a szókép még megtévesztőbb: *Apáczai Csere János- emlékünnepe* stb. A szóban forgó típusban voltaképpen a köznévi mozgósabályt (*ipari tanuló*; de: *iparitanuló-iskola*) kellene alkalmazni (*Józsefattila-díj*); ez azonban lehetetlen. b) A kötőjel elhagyása olyan egyszerűsítés lenne, amely (mivel pontosan meghatározható típusra korlátozódik) az egész tulajdonnév-írási rendszert nem bolygatná meg. c) A kötőjel nélküli írást tanácsolja egy másik, tárgyalt típusunktól elválaszthatatlan szerkezet problematikája is.

Meglehetősen gyakoriak ugyanis az olyan szerkezetek, amelyekben egy különírt elemből álló tulajdonnév + köznévkapcsolathoz (pl. *Julianus barát*) egy újabb köznévkapcsolat járul. Az ilyeneknek most szokásos írása: *Julianus barát-szobor*. Ez egy fokkal még kevésbé kifejező, mint az előbbi típus, amelyben a tagok összetartozását a nagybetűk mégis mutatják. Bonyolítja a helyzetet az is, hogy kétségbe vonható az előtag (a *Julianus barát* alakulat) tulajdonnév volta, s ezzel együtt a kötőjel kitevésének szükségessége az utótag elé. (Tudomásom és tapasztalatom szerint sok a vita az ilyen típusú alakulatok írásmódjáról, s a gyakorlatban a kötőjel gyakran el is marad.) A mozgósabályos megoldás (*Julianusbarát-szobor*) természetesen itt sem alkalmazható. — A legcélszerűbbnek tehát ebben a típusban is a kötőjel nélküli írásmód látszik: *Julianus barát szobor*, *Steinmetz*

kapitány szobor, Kászim pasa bástya, Jeremiás próféta kolostor, Szent István vértanú plébániatemplom stb.

A) A jelenlegi szabályt egyrészt módosító, másrészt továbbfejlesztő, differenciáló javaslatot a bizottság elfogadta, de a leendő szabályok megfogalmazása szempontjából hasznosnak ítélte BENCÉDY JÓZSEF nyelvművelő jellegű észrevételét. E szerint a nyelvileg nem kifogásolható írásmód tekintetében is szerencsésnek látszó (kötőjel nélküli) *Julianus barát szobor, Kászim pasa bástya* stb. alakulatok mintát, bátorítást jelenthetnek az olyan, nyelvileg nehézkes, helyesírásilag pedig rossz szóhalmazok gyártására, mint pl. *hajlított bútór gyártási terv, termelés összvolumen mérés* stb. Ezeket némiképp segíthetünk ugyan a mozgószabály alkalmazásával: *hajlítottbútór-gyártási terv, termelésösszvolumen-mérés* stb.; ám ezeket is szerencsésebb szószervezetekké feloldani: *hajlított bútorok gyártási terve, a termelés összvolumenének mérése* stb. Ajánlja tehát a szabályzat a *Julianus barát szobra, Kászim pasa bástyája* stb. típusú kifejezési lehetőségeket is! Persze csak olyankor, ha az ilyen transzformálásra megvan a mód: a *Szent Anna plébániatemplom* például nem alakítható át más, szinonim szerkezeté.

B) A bizottság kartográfus tagjai, FÖLDI ERVIN és HÖNYI EDE vetették fel azt a kérdést, hogy alkalmazhatják-e a Földrajzinév-bizottságtól is szorgalmazott új írásmódot már a 11. kiadás megjelenése előtt is, például a most készülő Földrajzinév-tár köteteiben. — A bizottság (szoros kivételként!) erre a felhatalmazást megadta: helytelen lenne, ha a Földrajzinév-tár olyan szabályhoz tartaná magát, amelynek megváltozása felől biztosak vagyunk. (A szóban forgó névtípus egyébként az összes neveknek körülbelül csak 1%-a.)

9. A tulajdonnév + melléknév kapcsolatokra nézve SZEMERE GYULA 1955-ben felvetette azt a gondolatot, hogy „okvetlenül szükség van-e a kötőjeles összetételek írásában előírt kettősségre: *csendes-óceáni, észak-afrikai, tolna-mőzsi*; de: *Donyec-medencei, Csepel-szigeti*. Nem lehetett volna-e a *donyec-medencei* és *csepel-szigeti* formákkal teljesen egységesíteni ezt a csoportot?” (MNy. LI, 104.) Nyilván azon az alapon, hogy a kötőjel révén a melléknévképző „ereje” kihat az előtag kezdőbetűjére is: kisbetűvé változtatja. Ha SZEMERE indítványát a földrajzi nevek körében megvalósítanánk, természetesen át kellene térnünk az *árpád-kori, mátyás-templomi, kossuth-díjas, lenin-díjas, zrinyi-soros, herkules-erejű* stb. írásra. Ez esetben azonban a képzőszerű utótagokat is így kellene kapcsolnunk: *rákóczi-féle, petőfi-szerű* stb. — Az *árpád-kori, kossuth-díjas, rákóczi-féle* stb. formák azonban teljesen előzménytelenek, túlságosan nagy ugrást jelentenének, kedvező fogadtatásukra aligha számíthatnánk.

Javaslatom a következő:

Az egyelemű (pl. *Kossuth*), az egybeírt (pl. *Kisfaludy*) és a kötőjeles (pl. *Konkoly-Thege*) vagy nagyköttőjeles (pl. *Gáldi—Hadrovics*) tulajdonnévi előtaghoz a melléknevet kötőjellel kapcsoljuk: *Kossuth-díjas (színművész), Kisfaludy-strófás (vers), Konkoly-Thege-érmes (csillagász), Gáldi—Hadrovics-szótárbeli (adat)* stb. — Hasonlóképpen a földrajzi nevek azonos típusaiban: *Kárpát-medencei, Cserpuszta-éri, Tüb-Karagan-foki, Volga—Don-csatornai* stb.

A különírt tagokból álló tulajdonnevekhez (pl. *József Attila*) a melléknevet kötőjel nélkül társítjuk: *József Attila díjas* stb. Így csatlakoztatjuk a melléknevet a tulajdonnév és köznév különírt kapcsolatához (pl. *Julianus barát*) is: *Julianus barát szobros* stb. — Hasonlóképpen a földrajzi nevek azonos típusaiban: *Vas Mihály hegyi, Miklós deák völgyi* stb.

10. Sajátságos, hogy az akadémiai szabályzatok nem tárgyalják kielégítően azokat a tulajdonnév + köznév kapcsolatokat, amelyekben a tulajdonnév minden

kétséget kizáróan különírandó minőségjelző. Ilyen pedig tömérdek volt, van és lesz: *Kovács elvtárs, Dobos őrnagy, Bálint szaktárs, Pais tanár úr, Illyés Gyula író, Balogh Péter belgyógyász* stb. Valószínűleg azért nem esett róluk szó, mert az ilyen alakulatok kötőjeles írása fel sem merült. (Megjegyzem: ez is jól mutatja a *Munkácsy-kép* típustól való alapvető különbségüket.) Az AkH. 1954.-nek is csak példáiból ismerhetjük meg a tendenciáját: a 225. pont (egészen más célból) tartalmazza a *Tóth Imre akadémikus* és a *Szalai Erzsébet kiváló dolgozó* formákat, a szójegyzékben pedig a *Noszty fiú* van megemlítve.

A következő kiadásban feltétlenül külön pontokban kell foglalkozni az olyan jelzős szerkezetekkel, amelyekben a tulajdonnevet a hozzá kapcsolódó köznévtől különírjuk, s el kell határolni ezeket a típusokat a kötőjeles kapcsolásúaktól. A már említett eseteken kívül még több csoportról van szó, amelyeknek szabályozása egyébként részben már meg is történt.

A Helyesírási Bizottság újabb határozatainak 18. pontja a *Varga család, Buddenbrook ház* (= *család*) írásmód mellett állást foglalva, a szabályzatbeli *Noszty fiú*-ra hivatkozva, „hasonlóképpen”-nel tartalmaz más példákat is a különírássa: *Varga fiú, Szabó lány, Vágó bácsi, Bartha tanárnő* (vö.: A Helyesírási Bizottság újabb határozatai II.: I. OK. XIX, 265; és HTT.² 70). Szintén csak a nagy- és kisbetűk alkalmazása szempontjából foglalkozott a bizottság a márkanevekkel (vö. I. OK. XXVIII, 400; és HTT.² 46). A közgyakorlat szerint, amelyet a HTSz. is tükröz, a nagybetűvel kezdett egyedítő elem(ek)et különírjuk a gyártmány, termék, készítmény stb. fajtáját megnevező szótól: *Kossuth cigaretta, Ultra mosópor, Zsiguli gépkocsi, Lehel hűtőszekrény, Kinizsi sör, Wartburg de Luxe gépkocsi*; stb.

Meghatározandók ezeknek a típusoknak képzős és képzőszerű utótagos formái is, ha ilyenek valójában léteznek. Javaslatom az, hogy a már tárgyalt alakulatokban követett eljárások analógiája szerint a képzőt a köznévi utótaghoz közvetlenül kapcsoljuk (vö. *Julianus barát szobros*); *Noszty fiús (magatartás), Kiss János altábornagyi (példamutatás)* stb.; a képzőszerű utótagokat viszont kötőjellel fűzzük hozzá az alakulathoz (vö. *Petőfi Sándor-féle*): *Noszty fiú-féle, Kis János altábornagy-féle* stb.

A) SZÁNTÓ JENŐ vetette fel azt a bizonyára sokakban felmerülő kételyt, hogy a *Kossuth-díj* stb. típus nem elemezhető-e szintén minőségjelzős kapcsolatnak. (Elég természetes ugyanis a *milyen díj?* kérdőforma.) — FÁBIÁN PÁL szerint ennek a *Kossuth cigaretta* stb. típustól való különbözőségét még két körülmény bizonyítja. Az egyik az, hogy a csak minőségjelzőként értelmezhető tulajdonnév + köznévi kapcsolatokból kiinduló kérdés esetén a tulajdonnévi előtag önmagában is mindig megáll, magába foglalva köznévi szavának jelentését is: *Milyen cigaretta? Kossuth. Stb.* Suta viszont ez a kérdésfelelet: *Milyen díjat kapott? Kossuthot. Stb.* A másik különbség az, hogy míg a *Kossuth-díj* típusú kapcsolatok gyakran válnak köznévi összetétellé (pl.: *röntgenkészülék, pullmankocsi, sőt: pasztórolás*; stb.), addig a *Kossuth cigaretta, Kovács mérnök* stb. csoportba tartozókból soha sem lehet összetett szó.

II. Bár a bizottság külön nem döntött róla, úgy vélem, hogy az új szabályzatban — a helyesírási részrendszerek összefüggéseinek jobb megvilágítása végett — az előterjesztésem 7–10. pontjában foglaltakat a különírás-egybeírás fejezetében kellene tárgyalni, ahogyan ez A magyar helyesírás rendszerében már meg is valósult (vö. NytudÉrt. 54. sz. 35). Ez az elhelyezés fejezi ki ugyanis a lényegét: a tulajdonnév + köznévi, tulajdonnév + melléknév kapcsolatokban ugyanolyan nyelvtani viszonyok vannak, mint általában az összetett szavakban.

Végül megjegyzem: jelenlegi szabályzatunk az alapformákat a képzős alakoktól elszakítva tárgyalja. Így pl. a 220. és a 221. pontban szereplő nevek képzős származékairól

a 233., képzőszerű utótagos alakjaikról pedig a 236. pontban van szó. Feltétlenül az a jobb megoldás, amely már több helyesírási szakmunkában és iskolai tankönyvben látható, hogy ti. az alapformák és a belőlük képzett származékok írásmódjára nézve ugyanaz a szabálypont tartalmazza a szükséges tudnivalókat.

FÁBIÁN PÁL

A földrajzi nevek*

1. „A magyar helyesírás szabályai”-nak 1954-ben kiadott tizedik kiadásában (a továbbiakban AkH.) a földrajzi nevekkkel 23 szabálypont (238—260.) foglalkozik. Mielőtt ezeket a szabálypontokat külön-külön vizsgálat tárgyává tennénk, szükségesnek látszik az akadémiai helyesírás történetében áttekinteni a földrajzi nevek írására vonatkozó szabályokat.

2. Az első akadémiai szabályzat („Magyar helyesírás’ és szóragsztás’ főbb szabályai”) 1832-ben jelent meg, de ebben hiába keresünk földrajzi nevek írására vonatkozó szabályokat. Érdemes megjegyezni, hogy még a nagy kezdőbetűkkel foglalkozó VI. fejezet sem említi külön a földrajzi neveket. — A több kiadást megért szabályzat címe 1847-ben módosult („Magyar helyesírás’ és szóragozás’ főbb szabályai”), de a földrajzi nevek vonatkozásában nem történt benne változás.

1856-ban a Nyelvtudományi Bizottmány előterjesztéssel fordult az MTA Nyelvtudományi Osztályához („A magyar helyesírás ügyében”), de érdemi döntés csak több mint húsz esztendő múltán született. Újabb javaslatok megvitatása után, 1879-ben jelent meg az új szabályzat („A magyar helyesírás elvei és szabályai”), amely néhány összetett földrajzi névi példa bemutatásával már ad némi eligazítást: *Magyarország, Olaszország; Győrmege, Hajdúmege, Jász-Nagykún-Szolnokmege; Temesvár, Földvár, Buda-Pest, Ó-Szóny, Török Szent-Miklós vagy Török-Szent-Miklós; Terézváros, Lipótváros; Deáktér, Józseftér, József-utca, Czegléd-utca, Váci-utca, Üllői-út, Fő-út; Székelyföld, Csallóköz, Alföld, Alduna vagy Al-Duna, Nagy-Kúnság, Kis-Kúnság, Észak-Amerika, Balti-tenger, Középtenger; stb.* Ha melléknévekké válnak: *magyarországi; budapesti; józseféri, czeglédutcai; keletindiai stb., de: jász-nagykún-szolnokmegei; Széchenyi-utcai, Deák-Ferencztéri; stb.*

Bár a bemutatott példánál a szabályzat valamivel több földrajzi nevet is közöl, mégis a nevek előtt vagy után található, csupán néhány szóból álló magyarázat vagy utasítás alapján lehetetlen a szabályozás logikáját megállapítani. Az azonos típusok jelenlegi egymás mellé állítása révén azonban egyes bizonytalanságok és belső ellentmondások (különösen az utcanévek csoportjában) jól érzékelhetők.

3. Az akadémiai helyesírás történetének következő állomása 1901. Az ekkor megjelent új szabályzat („A magyar helyesírás szabályai”) volt az első, amelyhez — igaz, csak 7 lapnyi — szójegyzék is járult. A földrajzi nevek a korábbinál valamivel több teret kaptak. A földrajzi nevek írásmódját az alábbi összeállítás szemlélteti:

Az országnévek egybeírandók: *Magyarország, Németország stb.* Hasonlóképpen: *Székelyföld stb.*

A megyenevekben a *mege* vagy *vármegye* szót külön kell írni az előtte álló tagtól: *Pest mege, Veszprém mege, Szolnok-Doboka mege stb.*

* Az MTA Helyesírási Bizottságának 1977. március 28-i ülésén megvitatott és elfogadott tervtanulmány.

A helységnevekkel kapcsolatban jegyzet utal arra, hogy a „hivatalos használatban a hivatalos helységnévtár irányadó.” Néhány példa a szabályzatból: *Budapest, Maros-vásárhely, Balatonfüred, Török-Szent-Miklós, Nagy-Kanizsa, Balaton-Almádi* stb. — Az 1900-as helységnévtár ugyanezeket a helységneveket így írja: *Budapest, Maros-Vásárhely, Balaton-Füred, Török-Szent-Miklós, Nagy-Kanizsa, Almádi* stb.

A városrészek egybeírandók: *Terézváros, Lipótváros* stb.

Az utcanevek írásában minden elem kötőjellel kapcsolandó: *Erzsébet-körút, Király-utca, Arany-János-utca, Deák-Ferencz-tér* stb. Az utcanevek — a többi földrajzi névhez hasonlóan — nagy kezdőbetűvel írandók „akár tulajdonnév, akár köznévi az elöltagjuk: az *Andrássy-út, a Baross utca, a Király-utca, a Váci-körút* (ámbar az utóbbiakat kis betűvel is írhatni, valamint a városrészek nevét, ha elöltagjuk maga nem tulajdonnév: *belváros, viziváros*.)”

Az összetett természeti földrajzi nevek tagjai többnyire kötőjellel kapcsolódnak: *Nagy-Kúnság, Al-Duna, Észak-Amerika, Kelet-India, Fekete-tenger, Vörös-tenger, Jeges-tenger* stb. Ha melléknevekké válnak: *keletindiai* stb. — A kötőjel alkalmazása azonban nem általános, mert az idézett 1901-es szabályzat — indoklás nélkül — tartalmazza a *Dunapart, Tiszapart, Gellérthegy, Sashegy* stb. példákat is.

4. 1922-ben jelent meg „A magyar helyesírás szabályai”-nak az a kiadása, amelytől a modern helyesírási szabályzatok egyes kiadásait mind a mai napig számítjuk. Ebben a földrajzi nevek írására alig néhány szabály vonatkozik. Több, gyakori földrajzi névi típussal csak a nagy és kis kezdőbetűvel foglalkozó § példái között találkozunk. — Az 1922-es szabályzat irányelvei a földrajzi nevek írására nézve a következők:

Az *ország* szó összetételei: *Magyarország, Törökország* stb., valamint az országrészek és „hasonló földrajzi fogalmak” nevei: *Dunántúl, Tiszahát, Alföld, Dunapart, Csallóköz* stb. egybeírandók. Hasonlóképpen a városok és községek többelemű neve is: *Hódmezővásárhely, Zalaegerszeg, Rimaszombat, Óbuda* stb.

Kötőjellel írandók az összetett külföldi földrajzi nevek, az utcanevek és az elöltagjukban tulajdonnevet tartalmazó városrész- vagy egyéb természeti földrajzi nevek: *Szent-Pétervár, Vörös-tenger; Múzeum-körút, Bécsi-utca, Petőfi-tér, Arany János-utca, Deák Ferenc-utca; Erzsébet-város, Gellért-hegy, Ferenc József-csúcs; stb.*

Különírandó a vármegye és a megye szó: *Arad vármegye, Krassó-Szörény vármegye, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye* stb.

A földrajzi nevek nagy kezdőbetűvel írandók. Ezek között az előzőekben nem szabályozott ilyen példákat is találunk: *Sashegy, Virágvölgy; Vöröstorony-szoros, Dél-Németország, Kelet-Afrika; Párizs, Róma; stb.*

A földrajzi nevekből képzett melléknevek kis kezdőbetűvel egybeírandók: *dél-magyarországi, szolnokdobokamgyei, bécsiutcai, királyutcai* stb., de: *Petőfi-téri, Arany János-utcai* stb.

A földrajzi neveknek az előzőekben összefoglalt 1922-es szabályai lényegüket tekintve kilenc kiadáson keresztül, 1954-ig maradtak érvényben. Változás csak néhány példaszó esetében volt, illetve 1940-től az addig kötőjellel írt tulajdonnevet tartalmazó városrészeket is egybe kellett írni: *Erzsébet-város* helyett *Erzsébetváros, Ferenc-város* helyett *Ferencváros* stb., és bár továbbra is kötőjellel kellett írni az összetett külföldi földrajzi neveket, a *Majna-Frankfurt* és a *Vörös-tenger* példái után ezt olvashatjuk: „(de: *Bécsújhely, Szentpétervár*)”.

Az újjáalakult MTA 1950-ben jelentette meg „A magyar helyesírás szabályai” 9. kiadását, amely szerint a *Hősök tere, Mártírok útja* típusú utcanevek kötőjel nélkül írandók. A 9. kiadás nem ad útmutatást arra vonatkozóan, hogy miként kell írni a földrajzi nevekből képzett mellékneveket.

5. Helyesírásuk történetének jelentős fordulata 1954., az AkH. megjelenése hozta. Ebben a kiadásban a tulajdonnevek csoportján belül „A földrajzi nevek” alcím alatt együtt találjuk az összes írásszabályt, még a nagy és kis kezdőbetűkre vonatkozókat is. Változás az előző kiadáshoz képest csak egyetlen esetben történt: az utcanévek írásában egységes lett az *utca*, *út* stb. szó különírása: *Ady Endre utca*, *Üllői út*, *Mártírok útja*, *Haris köz* stb. — Az AkH. új szabályai főleg az eddig még szabályozatlan földrajzi névi típusokra és az -i képző kapcsolási módjaira vonatkoznak.

Jóllehet a földrajzi nevek írására vonatkozóan megfogalmazott 23 szabálypont három-négyszer annyi, mint korábban bármikor, mégis ezek a szabályok csupán a leggyakoribb néhány névtípus írásmódját határozzák meg. Ezért már 1956-ban az MTA akkori Helyesírási Főbizottsága arra kényszerült, hogy — titkárának megfogalmazásában — közvételegye a földrajzinév-írás további szabályait. (FÁBIÁN, A földrajzinév-írás további szabályai: I. OK. IX, 427—38.) Ezek az ún. „további szabályok” az országnevek írásának bonyolultabb eseteit és a háromelemű természeti földrajzi nevek egyes típusainak írásmódját rögzítették. Ugyancsak a „további szabályok” adtak eligazítást a földrajzi nevek alkalmi rövidítéseinek és a gazdasági földrajzi neveknek írására nézve.

A következőkben — az ún. „további szabályok”-at is figyelembe véve — vizsgáljuk meg szabálypontként, hogy a közel negyedszázada kiadott AkH. mennyiben felel meg a földrajzinév-írás mai követelményeinek, illetve hol látszik szükségesnek majd a 11. kiadásban változtatás, módosítás, kiegészítés anélkül, hogy olyan részletkérdéseket is szabályozni akarnánk, amelyeket csak a névgyűjtők, földrajzosok és térképészek igényelnek. Ez ugyanis nem a 11. kiadás, hanem a szaknyelvi helyesírási szabályzat feladata.

6. Az AkH. 238. pontja „földrajzi tulajdonneveket” említ, jóllehet a szabálypont felett álló alcím: „A földrajzi nevek”. A szabálypontban is a „földrajzi név” terminus a megfelelő, annak megállapításával, hogy a földrajzi nevek mind tulajdonnevek. Ez indokolja a nagy kezdőbetűs írásmódot. A példák között szükséges több tagból álló földrajzi nevek feltüntetése is: *Budapest*, *Kiskunfélegyháza*, *Arany-patak*, *Holdvilág-árok*, *Velencei-tó*, *Csepel-sziget*, *Holt-Tisza*, *Baranya megye*, *Diófa utca* stb.

Nyilvánvaló, hogy ennek a pontnak a megfogalmazói azért választottak csak egyelemű példákat, mert nem akartak olyan névtípusokat ebben a szabályban leírni, amelyeknek írásmódjára csak a továbbiakban találjuk meg az eligazítást. Ennek ellenére szükséges ebben a nagy kezdőbetűre vonatkozó általános szabályban a legfontosabb típusokat bemutatni, hogy a későbbiekben már ne kelljen minden szabálypontban a nagy kezdőbetűre külön utalni.

7. Az AkH. 239. pontját, amely az országnevek írására vonatkozik, ki kell terjeszteni az -ország utótagúakra kívül a -föld, -alföld és a -part utótagúakra is abban az esetben, ha az alakulat országot, országrészt vagy etnikai körzetet jelöl: *Franciaország*, *Magyarország*; *Jakutföld*, *Fokföld*, *Palóc-föld*, *Székelyföld*; *Németalföld*; *Elefántcsontpart*; stb.

A jelenlegi 239. pontnak a második fele önálló szabályt érdemel, amely rögzíti, hogy az országnevekkel szemben az államnevek az ország államjogi helyzetére utalnak. Az ilyen nevek minden tagját általában nagybetűvel kezdve különírjuk: *Francia Köztársaság*, *Magyar Népköztársaság*, *Német Demokratikus Köztársaság*, *Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége*, *Amerikai Egyesült Államok*; *Bizánci Császárság*, *Almoravida Birodalom*, *Buharai Emírség*, *Bagdadi Kalifátus*, *Krím Kánság*, *Algériai Szultánság*, *Erdélyi Fejedelemség*, *Kijevi Orosz Nagyfejedelemség*, *Keleti Frank Birodalom*; stb., de: *Dél-afrikai Köztársaság*, *Német-római Császárság*, *Nagy-Britannia és Észak-Írország*

Egyesült Királysága, Osztrák—Magyar Monarchia stb. Hasonlóképpen írjuk a rendszerint több szóból álló gazdasági földrajzi körzetneveket: *Központi Iparvidék, Központi Ipari Körzet; Közép-dunántúli Iparvidék* stb.

Az így kétfelé bontott 239. pont lényegesen több információt ad mind a mai, mind pedig a történelmi államnevek írására vonatkozóan, és nem kelti azt a tévhitet, hogy a *köztársaság* vagy a *népköztársaság* szó különleges vonzata a különírás és a nagy kezdőbetű.

Indokolt, hogy a 11. kiadás külön pontban foglalkozzék azoknak az államoknak és gazdasági földrajzi körzetneveknek írásával is, amelyek egy tulajdonnévből és egy (vagy több) eléje járó népnévből állnak: *Francia Polinézia; Brit Virgin-szigetek, Spanyol Észak-Afrika; Szovjet Közép-Ázsia*; stb.

8. Az AkH. 240. pontja szerint „Az országrészek és tájegységek összetett nevét általában egybeírjuk.” Ez a megfogalmazás nem szerencsés, mert nem határozza meg az egybeírandó tájegységek körét. Tekintve, hogy ezeket a tájegységeket pontosan körülírni lehetetlen, ezért minden egybeírandó tájnévet a szabályzat szótári részében fel kell tüntetni. (Ez körültekintő vizsgálatok után jelenleg 63 név, azonban a földrajztudomány fejlődése új egybeírt alakulatokhoz is vezethet.)

Szabályként olyan fogalmazás ajánlható, hogy: Egyes nagy tájegységeknek több elemből álló nevét egy szóba írjuk: *Alpokalja, Bakonyalja, Bodroghöz, Dunántúl, Hegyalja, Kisalföld, Kiskunság, Rábaköz, Tiszahát, Tiszántúl, Szigetköz; Bajkálontúl, Etléköz, Háromszék, Morvamező, Óvilág* (= Európa), *Újvilág* (= Amerika), *Volgamente*; stb. Az egybeírandó többelemű magyar nyelvű tájneveket a szabályzat szótári része tartalmazza. Az ott fel nem tüntetett neveket a földrajzi neveknek az adott típusra vonatkozó szabályai szerint kell írni.

Az egybeírandó többelemű neveket külön-külön kell majd a Helyesírási Bizottságnak megvizsgálnia. Nem lehetetlen, hogy néhány jelenleg egybeírandó tájnév írásmódja a jövőben nem tartható fenn.

A 240. pont második része félreértésre ad okot, ezért indokolt a törlése. A birtokos személyragos köznévi utótagot ugyanis nem azért írjuk külön, mert az előtag többelemű, hanem mert a birtokos személyragos utótagú neveket általában különírjuk, csak egyes nagytájegység-nevek esetében teszünk kivételt. Tehát: *Duna mente, Szekszárd vidéke, Rajna melléke, Budapest környéke, Pilis alja, Duna—Tisza köze* stb., de: *Bakonyalja, Volgamente* stb.

9. Az AkH. 241. pontja csak annyi módosítást igényel, hogy a szabály élén a *vármegye* szó helyett a *megye* szót kell használni.

10. Az AkH. 242. pontja megérett a megújításra. A jövőben már nem tartható fenn a magyar járásnevek alakulatkezdő kisbetűje: *vasvári járás*. Az igazgatási hierarchiában mind a járás felett, mind pedig a járás alatt álló egységek nagy kezdőbetűsek, továbbá a járásnevek is tulajdonnevek, tehát tarthatatlan a járásnevek kis kezdőbetűje. Természetesen ugyanez vonatkozik az országhatáron kívüli — a járásokhoz hasonló helyzetű — magyar nyelvű igazgatási nevekre is. Tehát: *Vasvári járás, Voronyezsi terület, Kenti grófság* stb. — A 11. kiadásban ez a szabálypont feleslegessé válik, ugyanis beolvasztható az előző, 241. pontba.

11. Az AkH. 243. pontjában mindössze egy sajtóhiba értékű tévedés javítandó: *Leningrád* nem tekinthető idegen nyelvű helységnévnek, ezért a példák közül törlendő, továbbá a hivatalosan megváltoztatott nevű *Kolozsvár* helyett célszerű más példát választani.

12. Az AkH. 244. pontja az alábbi megfogalmazásban tágabb értelmű és pontosabb: Az együtt használt, de önállóan is élő földrajzi neveket, ha nem valamitől valameddig viszonyt fejeznek ki, kötőjellel kapcsoljuk össze: *Hort-Csány* (vasútállomás), *Kál-Kápolna* (vasútállomás), *Győr-Sopron* (megye), *Borsod-Abaúj-Zemplén* (megye), *Ógöd-Szenke* (vízfolyás), *Csörnóc-Herpenyő* (vízfolyás) stb.

Lényeges megállapítás, hogy csak akkor használunk kötőjelet, ha az egyes elemek között nincs valamitől valameddig viszony. Ha ugyanis az egyes elemek között valamitől valameddig viszony áll fenn, akkor nagykötőjel kapcsolja a tagokat: *Győr—Sopron* (vasútvonal). Erre a 244. pont jelenlegi megfogalmazása nem utal, és ezáltal helytelen írásképet sugall.

13. Az AkH. 245. pontja, amely a városrészek összetett nevének írásmódját rögzíti, kiterjesztést igényel, ugyanis nemcsak a városoknak, hanem minden helységnek vannak névvel ellátott részei. Ezért a 11. kiadásban nem a városrészek nevének, hanem a gyakranban előforduló összetett helységrésznevek írásmódját kell meghatározni. Tehát:

A helységrészek összetett nevét általában egybeírjuk: *Bélváros*, *Békásmegyer*, *Ferencváros*, *Józsefváros*, *Víziváros*, *Móráváros*, *Újszeged*, *Fülöppakab*, *Alsóegreskátá*, *Péligöldszentkereszt*, *Eszteriszállás*, *Négyszállás*, *Felsőbadurbokor*, *Albertakna*, *Alsóbélatelep*, *Antalpuszta*, *Ácseszéripusztá*, *Bablevespuszta*, *Balfürdő*, *Bagolyvár*, *Bárnevolnamajor*, *Elekmajor*, *Kovács tanya*, *Vénkakastanya*, *Misketanyák* stb., de: *Baross Gábor telep*, *Bem apó telep*, *Május 1. telep*, *Thälmann utcai lakótelep*, *Nagy János major*, *Kiss Elek tanya*, *I. kerület, 100-as akna*, *Balatonszéplak felső*; *Érd-Ófalu*, *Komló-Mánfa*, *Augusztal-lakótelep*, *Guszev-lakótelep*, *BKV-telep*, *MÁV-tanyák*; stb.

Ebben a szabálypontban utalni kell a tereptárgynak és az írásképnak összefüggésére, ugyanis a formailag hasonló, de más funkciójú nevek írásmódja eltérően alakulhat: *Hűvösvölgy* (Budapest II. kerülete egy részének nevéként), de: *Hűvös-völgy* (természeti földrajzi névként), *Csillaghegy* (Budapest III. kerülete egy részének nevéként), de: *Csillag-hegy* (természeti földrajzi névként), *Nagyerdő* (Debrecen városrészének nevéként), de: *Nagy-erdő* (természeti földrajzi névként) stb.

14. Az AkH. 246. pontja az *utca*, *út* stb. jelentésű földrajzi köznevek írásmódját szabályozza, azonban a felsorolt példák csak a legegyszerűbb esetek. Feltétlenül szükséges ezeken túl néhány példával bemutatni az utcanevek további, különböző típusait és helyes írásmódjukat: *Bécsi kapu tér*, *Öt malom utca*, *Szabad sajtó út*, *Vidám vásár utca*, *Farkas bíró utca*, *Kupa vezér útja*, *48-as hősök útja*; *Fehér Hajó utca*, *Vörös Hadsereg útja*; *Alsó Törökvész út*, *Felső Sas utca*, *Kis Gömb utca*, *Régi Főti út*; *Március 15. tér*; *Csörész-árok utca*, *Duna-dűlő út*, *Szemlő-hegy utca*, *Isten-hegyi lépcső*, *Mátyás-hegyi út*; stb. — Az *utca*, *út* stb. előtti névelemek írásmódját a közszoói, a személynévi, az intézménynévi, a földrajzi névi stb. szabályok határozzák meg, és erre a tényre a szabálypontban utalni kell.

Tekintve, hogy a hidak mint közlekedési vonalak az utcákhoz hasonlóak, a 246. pont értelemszerűen kibővítené azzal, hogy a hidak nevében a *hid* szó az *utca*, *út* stb. szavakhoz hasonlóan kisbetűvel kezdve különírandó a megelőző tagtól: *Margit hid*, *Szabadság hid*, *Újpesti vasúti hid*, *Összekötő vasúti hid* stb., de: a *Duna-hidak*, egy *Marcal-hid*, az algyői *Tisza-hid*; *lánchid*, *kábelhid* (hídfajták); stb. (Természetesen önálló tulajdonnévként *Lánchid*, de: *Széchenyi lánchid*.)

A továbbiakban a 246. ponton belül szükséges annak megállapítása, hogy az *utca*, *út* stb. köznevet helyettesítő utótagot is kisbetűvel kezdve, különírjuk a megelőző tagtól: *Anjou bástya*, *Irhás árok*, *Martinuzzi kert*, *Mechwart liget*, *Sólyom forduló* stb.

15. Az AkH. 247. pontja azokkal a kételemű földrajzi nevekkal foglalkozik, amelyeknek utótagja tulajdonnév. A jövőben feltétlenül szükséges a szabály újrafogal-

mazása oly módon, hogy az a hasonló típusú háromelemű földrajzi nevekre, és ne csupán a tulajdonnévi utótagúakra, hanem a tulajdonnévi utótagúaknak tekintett nevekre is vonatkozzék. Tehát ebben a szabályban kell helyet kapniuk a jelenlegi *Belső-Ázsia*, *Kék-Nílus*, *Magas-Tátra*, *Nyugat-Magyarország*, *Közép-Afrika* stb. után a következő példáknek is: *Alcsi-Holt-Tisza*, *Északkelet-Új-Guinea*, *Új-Dél-Wales*; *Kis-Villám*, *Nagy-Hajnal*; stb.

16. Az AkH. 248. pontja több földrajzi névi típust nem a legszerencsésebben von össze, ezért nem egyértelmű. Tovább bonyolítja a helyzetet egy nyilvánvaló sajtóhiba is: *Zöld-foki-szigetek* helyett *Zöldfoki-szigetek* található a példák között.

A 248. pont azokkal a kételemű földrajzi nevekkal foglalkozik, amelyeknek utótagja földrajzi köznév. A jövőben (a 247. ponthoz hasonlóan) ezt a szabályt is ki kell terjesztetni a hasonló típusú háromelemű földrajzi nevekre.

A kételeműek szabályozása könnyű feladat, mert az eddigiek alapján változatlanul csak egyféle megoldás lehetséges: *Aral-tó*, *Csepel-sziget*, *Szunda-szigetek*, *János-dűlő*, *Széchenyi-hegy*, *Hudson-öböl*, *Arany-patak*, *Márvány-tenger*, *Szabadság-hegy*, *Holdvilág-árok*, *Csendes-óceán*, *Földközi-tenger*, *Velencei-tó* stb.

A háromelemű, utótagjukban földrajzi köznevet tartalmazó nevek azonban igen változatos írásképet mutatnak: a) *Arany-patak* > *Rohonci-Arany-patak*, hasonlóképpen: *Nagy-Ausztráliai-öböl*, *Kis-Zsellér-hegy*, *Tarnai-Sasfészek-bérc*, *Belső-János-dűlő*, *Kis-Szunda-szigetek* stb. — b) *Holt-Tisza* > *Holt-Tisza-berek*, hasonlóképpen: *Sebes-Körös-dűlő* stb. — c) *Arany-patak* > *Arany-patak-völgy*, hasonlóképpen: *Két-bükkfa-nyereg*, *Csendes-óceáni-szigetek*, *Szór-háti-dűlő*, *János-dűlő-oldalas*, *Misa-réti-patak* stb. — d) *Holt-Tisza* > *holt-tiszai* > *Holt-tiszai-csatorna*, hasonlóképpen: *Dél-kínai-tenger*, *Észak-borsodi-karszt*, *Kelet-angliai-dombság* stb. — e) *Volga-Don-csatorna*, *Cseh-Morva-dombság*, *Somogy-Tolnai-dombság* stb.

A 248. pont kapcsán kell foglalkoznunk a háromelemű földrajzi nevek egy speciális, de nem ritka típusával, ugyanis ez a szabály közli példaként a *Szent Gotthárd-hágó* és a *Lars Christensen-föld* nevét. Bár ez a leírási mód logikus, hiszen megőrzi az első két tag eredeti különírását, és a földrajzi köznévi utótagot kötőjellel kapcsolja, mégsem ad megnyugtató írásképet. A kötőjel ugyanis a földrajzi nevekben az alkotó tagok egybetartozását jelöli. Példáinkban azonban ez nem érvényesül, mert éppen nem a kötőjellel kapcsolt tagok tartoznak egybe, hanem a különírtak. Ez a megállapítás arra a következtetésre vezet, hogy a 11. kiadásban az eddigi szabályt meg kell változtatni, és az eredetileg különírt tagokhoz eddig kötőjellel kapcsolt tagot ezután külön kell írni. Tehát: *Szent Gotthárd* > *Szent Gotthárd hágó*, *Lars Christensen* > *Lars Christensen föld*, *San Juan* > *San Juan hegység*, *Vas Mihály* > *Vas Mihály hegy*, *Baross Gábor* > *Baross Gábor telep*, *Nagy János* > *Nagy János major*, *Kiss Elek* > *Kiss Elek tanya*, *Vas megye* > *Vas megyei csatorna*, *Simon halála* > *Simon halála bérc*, *Sokat hozó* > *Sokat hozó föld* stb. — Hasonlóképpen: *Vas Mihály* > *Alsó Vas Mihály*, *New York* > *Nagy New York*, *Sierra Madre* > *Keleti Sierra Madre*, *Ördög küllője* > *Alsó Ördög küllője*, *Bagó alatti* > *Nagy Bagó alatti*, *Keveset érő* > *Felső Keveset érő* stb.

Végezetül a 248. ponthoz fűzött két megjegyzésszerű kiegészítés a szorosabban összeforrott kapcsolatoknak és az összetett helységneveknek egybeírásáról törlendő, mert ezek itt zavarólag hatnak. Természetesen az egybeírandó nevek szabályával való „vesd össze” indokolt.

17. Az AkH. 249. pontja a *Budapest főváros*, *Mátra hegység* stb. típusú, magyarázó jellegű földrajzi köznévvvel kiegészülő földrajzi nevek írásával foglalkozik. Ennek a típusnak szabályba foglalásakor azonban nem szabad megfélekmününk egy ehhez hasonló

típusról sem, az alkalmi minőségjelzővel kiegészülő földrajzi nevek írásáról: (az) *olasz Alpok*, (az) *erdős Bükk*, (a) *lengyel Magas-Tátra*, (a) *második Baku* stb.

18. Az AkH. 250. pontja jó szabály, de megfogalmazása kétségeket és hiányérzetet támaszt: „második tagjukban *alja, környéke, köze, melléke, mente, vidéke* stb. elemet tartalmazó földrajzi neveknek és földrajzi megjelöléseknek köznévi tagját általában különírjuk a tulajdonnévi tagtól” — olvashatjuk; majd a példák között a *Duna–Tisza köze* nevet is megtaláljuk, ahol a *köze* nyilvánvalóan nem második tag. Továbbá a szabályban a felsorolás után az *stb.* minden birtokos személyraggal ellátott szóra utal, tehát erre is: *asztala*. Ebből következik, hogy az *Urak asztala* földrajzi név is két szóba írandó. Ez így helyes is, azonban az *urak* nem tulajdonnév, márpedig a jelenlegi szabály csak a tulajdonnévi előtagú földrajzi nevekre és megjelölésekre vonatkozik.

Az eddigiek alapján ezt a 250. pontot úgy kell módosítani — mint erre ennek a tanulmánynak 8. pontjában az AkH. 240. pontjával kapcsolatban már történt utalás —, hogy a birtokos személyragos utótagú földrajzi neveket általában különírjuk, csak egyes nagytájegység-nevek esetében teszünk kivételt. Itt példaként olyan neveket is meg kell még említeni, mint az *Urak asztala*, *Öttagosok dűldője*, *Pozsonyiné kertje*, *Király-kő föle*, *Kovács János földje*, *Rohonci-Arany-patak völgye* stb.

Kétségtelen, hogy a földrajzi nevek sorában gyakori a jelölt birtokos jelzős szerkezet, azonban előfordulnak jelölt tárgyas, jelölt határozós és névutós szerkezetek is, amelyek a köznyelvben szokásos különírásukat a földrajzi nevekben szintén megtartják. Tehát a 250. pont utaljon ezekre is: *Keveset érő*, *Székre járó*, *Rétek alatt*, *Körös ere mellett* stb.

19. Az AkH. 251. pontja, amely a földrajzi nevekhez járuló ragok írásmódját rögzíti, nem igényel változtatást.

20. Az AkH. 252., 253., 254., 255. és 256. pontjai a különféle földrajzi névi típusokhoz járuló *-i* képző kapcsolási módjával foglalkoznak. A szabályok világosak, logikusak, megváltoztatásuk nem indokolt, sőt ha a jelenlegi közzői írásszabályokkal összhangban akarunk maradni, akkor nem is lehetséges. Ennek ellenére meg kell állapítanunk, hogy az *-i* képzőkre különálló szabálypontok létrehozása nem volt szerencsés, mert a melléknévi formák messze kerültek az alapformáktól, és ezáltal nehézkessé vált a földrajzi nevek szabályainak áttekintése.

Természetesen a 11. kiadásban is feltétlenül szükséges az *-i* képzős formák közele, ez azonban úgy didaktikus, ha minden földrajzi névi szabály tartalmazza a szabályt illusztráló példák *-i* képzős alakját is. (Az AkH. után megjelent helyesírási kiadványok általában már ezt a megoldást követik.)

21. Az AkH. 257. pontja, amikor a *-falva*, *-földe*, *-háza*, *-telke* utótagú helységnevek *-i* képzős származékáról szól, tulajdonképpen nem helyesírási, hanem névhasználati kérdést foglal szabályba. Nem indokolt tehát ennek a szabálynak a fenntartása, illetve a 11. kiadásban való szerepeltetése, ugyanis a névhasználat erősen ingadozó, azonkívül a földrajzinév-írás fontos érdeke az alapforma állandóságának és visszaállíthatóságának követelménye. A jelenlegi szabály a rövid alak használatát írja elő, amely nem teszi lehetővé az alapforma visszaállítását. (Pl. a *Veresegyházi-dűlő Veresegyház* vagy *Veresegyháza* alapformából jött-e létre?) Éppen ezért a térképeken előforduló természeti földrajzi nevek esetében — a Helyesírási Bizottság jóváhagyásával — már évek óta a módosítatlan, alapformát megtartó *-i* képzős származékok kerülnek feltüntetésre.

A Helyesírási Bizottság jelenlegi állásfoglalása szerint mindkét írásmód alkalmazható.

22. Az AkH. 258. pontja az *-i* végű helységnevek *-i* képzős származékainak írásmódjáról intézkedik. Ezt a szabályt önálló pontként meg kell tartani, mert a helyesen szabályozott egy *i-s* forma néha még ma is vitatott. Indokolt a szabályon belül felhívni a figyelmet arra, hogy az *y*-nal végződő idegen, egyelemű helységnevekhez az *-i* képzőt közvetlenül kapcsoljuk, tehát az *y*-t nem tekintjük *i*-nek: *helsinki*, de: *vichyi*. Azt viszont felesleges külön szabályozni, hogy a többelemű, *y*-nal végződő földrajzi nevekhez hogyan kapcsoljuk az *-i* képzőt, mert minden többelemű, különírt tulajdonnévhez (földrajzi névhez és személynévhez egyaránt) egyformán: a nagy kezdőbetűket megtartva, kötőjellel.

23. Az AkH. 259. pontja a földrajzi nevekben alkalmazandó nagyköthőjelekkel kapcsolatban ad útbaigazítást. A szabály a két típust — azaz amikor az előtagok eredetileg önálló tulajdonnevekből, és amikor eredetileg önálló köznevekből állnak — együtt kezeli. A szabály a tulajdonnévi előtagúakat írja le, és a köznéviekre csak „hasznolóképpen”-nel utal. — A 11. kiadásban a példákat ki kell egészíteni ezzel a típussal: *Szolnok—Debrecen* (útvonal), *Budapest—Prága—Berlin* (légijárat) stb.

24. Az AkH. 260. pontja elveszítette aktualitását, ezért a 11. kiadásban már nincs helye. Ma, amikor a Helyesírási Bizottság által jóváhagyott szaknyelvi helyesírási szabályzat is segíti a földrajzinév-írást, és amikor földrajzinév-tárak regisztrálják a helyesen leírt neveket, nem engedhető meg, hogy akár a szigorúan tudományos használatra szánt művekben is, eltérések lehessenek a Helyesírási Bizottság által jóváhagyott szabályoktól, illetve elvektől. — Ennek érdekében a szabályzatnak valahol (esetleg az előszóban) utalni kell arra, hogy a földrajzi neveknek a 11. kiadásban nem tárgyalt, de akadémiai szinten szabályozott részletezése hol található meg.

25. Az eddigiekben áttekintettük az AkH. egyes szabálypontjait, de nem vizsgáltuk, hogy a földrajzi nevek szabályainak felépítése, rendszere, az egyes pontok egymásutánja — a múlt tapasztalatai alapján, — mennyire felel meg a jövő követelményeinek.

A jelenlegi felépítés valamiféle térbeli, földrajzi csoportosítást követ. Az országnevek, országrésznevek, megyék, járáások, települések, városrészek, utcák írásszabályai után a természeti földrajzi nevek szabályai állnak, majd a ragok és a képzők kapcsolási módjának leírásai zárják a sort. — Ez a logikusnak látszó felépítés azonban nem áttekinthető, nem alkalmas a földrajzinév-írás jelenlegi rendszerének érzékeltetésére.

Mai földrajzinév-írásunk nem területi elvre támaszkodik, mint az 1922-es szabályzat (vö. 4. pont), hanem formai jegyekre, alaki azonosságokra épül. Kézenfekvő tehát, hogy a formai jegyekre épülő rendszernek a földrajzi névi szabályok felépítésében is tükröződnie kell. Szakítva a jelenlegi felépítéssel, a szabályok csoportosításának a gyakorlatban legkönnyebben használható rendező elvű az a formális szempont látszik, hogy mit írunk minden megszakítás nélkül egybe, hogy mikor alkalmazunk kötőjelet, és hogy melyek a különírandó szavakból álló nevek. Ezeken a főcsoportokon belül azután az egyes szabályok belső összefüggéseik alapján követhetik egymást, természetesen megfelelő utalásokkal egymásra, illetve más, nem földrajzi névi szabályokra. Ez a megoldás megszünteti a jelenlegi felépítés mellett szükséges, de nem helyes gyakorlatot, hogy például a tájegységek nevére vonatkozóan az AkH. 240., a 248. és a 250. pontja feleslegesen ismétli önmagát.

Az *-i* képzőkkel kapcsolatban már ennek a tanulmánynak 20. pontjában történt említés arról, hogy a melléknévi formák túl messze kerültek az alapformáktól. Ezért a 11. kiadásban a földrajzi névi példákat az egyes szabálypontok ne egymás után, hanem egymás alatt (oszlopban) sorolják fel, és a példaszóval egy sorban jelenjék meg az *-i* képzős melléknévi forma is.

alapforma:
Magyarország
Jakutföld
Németalföld

-i képzős forma:
magyarországi
jakutföldi
németalföldi stb.

Ez a megoldás nem idegen az AkH.-tól, ugyanis hasonlóan oszlopba állítva találjuk pl. az AkH. 70–80. pontig terjedő szabályok példáit is.

26. Alapos megfontolás eredményeképpen — értéküktől és terjedelmüktől függetlenül — ebben a tanulmányban nem sorolhattuk fel, de nem hagytuk figyelmen kívül azokat a munkákat, amelyek az AkH. szabályait meghaladó mértékben a földrajzinév-írás részletkérdéseivel akár az akadémiai helyesírást követve, akár attól eltávolodva bármikor megjelentek. Egyedül az ún. „további szabályok”-ról tettünk említést, ugyanis az az AkH. szükségszerű továbbfejlesztése a hétköznapi írásgyakorlat számára, tehát nagyobb figyelmet kellett rá fordítani a 11. kiadás szempontjából is. — Vizsgálódást csak abban az irányban folytattunk, hogy az AkH. szabályai milyen módosításokat igényelnek mind a tartalmat, mind a szabálmennyiséget illetően.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy elveket érintő lényeges változtatások a 11. kiadásban nem szükségesek, mindössze a *Szent Gotthárd hágó*, a *Vasvári járás* és a *Szabadság híd* típusú nevek írásmódjának megváltoztatása és néhány kevésbé jelentős módosítás, illetve kiegészítés indokolt. Továbbá a mai írásgyakorlat már feltétlenül igényli az egy- és kételemű földrajzi nevek mellett, a háromeleműek írására vonatkozó szabályokat is. — Természetesen a 11. kiadás földrajzi névi szabályainak összeállítása, megfogalmazása még nagy és alapos munkát igényel. Ez a tanulmány csupán az elveket, a lehetőségeket és a fejlődési irányokat igyekezett felmérni.

Nyilvánvaló, hogy „A magyar helyesírás szabályai” nem volt, és a jövőben sem lehet minden részletre kiterjedő szabálykönyv, azonban az elveket és tendenciákat olyan mértékben kell rögzítenie, hogy reá támaszkodva a minden részletre kiterjedő szaknyelvi helyesírási szabályzat elkészíthető legyen. Az AkH. is ilyen volt. Bizonyítja ezt a FÁBIÁN—FÖLDI—IFJ. HÖNYI, A Földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai című tüzetes szabályzat, amely az AkH.-ra támaszkodva, 1965-ben, a Helyesírási Bizottság által jóváhagyottan jelent meg, tehát az akadémiai helyesírás fejleményének tekinthető, és ezért külön említést érdemel.

A jövőben törekedni kell arra, hogy az utóbbi években egyre nagyobb mértékben egységesülő földrajzinév-írásunk minden szakterületen teljesen egységessé váljék, és az egyes részletkérdések a Helyesírási Bizottság határozatainak szellemében oldassanak meg.

27. Végezetül a tárgykörben részletesebben tájékozódni óhajtók számára az alábbi fontosabb közleményekre, illetve művekre hívjuk fel a figyelmet: DEME LÁSZLÓ, Helyesírási rendszerünk logikája: Nyr. LXXXVIII, 357–60, 362–4; vagy MNyTK. 110. sz. 21–4, 26–8. — DEME LÁSZLÓ—FÁBIÁN PÁL—BENCZÉDY JÓZSEF, A magyar helyesírás rendszere. Bp., 1966.: NytudÉrt. 54. sz. 39–41. — D. MÁTAI MÁRIA, Nyelvhasználat és helyesírás: Nyr. C, 24–7. — FÁBIÁN PÁL, A földrajzinév-írás további szabályai: I. OK. IX, 427–38. — FÁBIÁN PÁL, Néhány tulajdonnév-típus helyesírásáról: Nyr. LXXXIV, 442–4. — FÁBIÁN PÁL, Fekete tenger vagy Fekete-tenger?: Geodézia és Kartográfia 1964: 453. — FÁBIÁN PÁL—FÖLDI ERVIN—IFJ. HÖNYI EDE, A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai. Bp., 1965. — FÁBIÁN PÁL—FÖLDI ERVIN—IFJ. HÖNYI EDE, A földrajzi nevek és megjelölések írásának fontosabb szabályai. Bp., 1965. (a Magyar Grafika melléklete.) — FÁBIÁN PÁL, Helynévgyűjtés és helyesírás: MNy. LXXII, 223–4. — FÖLDI ERVIN—IFJ. HÖNYI EDE, A térképi névírás helyzete a

magyar kartográfiában: Geodézia és Kartográfia 1963. 2. különszám: 15–23. — FÖLDI ERVIN—IFJ. HÖNYI EDE, A térképi névírás időszerű kérdései: FöldrKözl. 1965: 141–50. — FÖLDI ERVIN—IFJ. HÖNYI EDE, A földrajzi nevek helyesírásáról: MNy. LXXII, 224–8. — IFJ. HÖNYI EDE, Földrajzi neveink helyesírásának múltja és jövője: Geodézia és Kartográfia 1970: 343–7. — SEBESTYÉN ÁRPÁD, Földrajzi neveink helyesírásához: MNy. XVII, 159–72. — SZEMERE GYULA, Az akadémiai helyesírás története. Bp., 1974. 188–203. — SZEMERE GYULA, Helyesírásunk új szabályzata: MNy. LI, 102–13. — [TAKÁCS JÓZSEF,] A földrajzi nevek használatának új szabályai: FöldrKözl. 1940: 4–13. — VÉGH JÓZSEF, A földrajzi nevek helyesírásának kérdéséhez: MNy. LXXI, 340–9. — Helyesírási és tipográfiai tanácsadó. Szerk. TIMKÓ GYÖRGY. Bp., 1971. 99–192; vagy 1972: 105–98. — Helyesírásunk időszerű kérdései. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1955.: NytudÉrt. 4. sz. 82–6. — A „Helyesírásunk időszerű kérdései” vitája. Szerk. FÁBIÁN PÁL. Bp., 1956.: NytudÉrt. 9. sz. 14, 22–6, 92–3.

IFJ. HÖNYI EDE

NYELVJÁRÁSOK

A rőzse 'Reisig' megnevezései a székely nyelvjárásban

1. E tárgyfogalom neve eredetileg nem szerepelt a Székely Nyelvjárás Atlaszában kérdőívében. A helyszíni gyűjtés elején, 1954-ben figyeltem föl rá, így iktattuk be a kérdőfüzet szóföldrajzi részébe, és kérdeztük ki az egész székely nyelvjáróterületen. Mivel a gyűjtés és a feldolgozás során kiderült, hogy a megnevezésére szolgáló szavak száma nagy, az alábbiakban főleg annak illusztrálása céljából teszem közé a birtokunkban levő anyagot, hogy milyen kimeríthetetlen gazdagságú a nyelvjárások szókincse, s hogy egy abszolút súrúségű ponthálózattal készülő regionális atlasz milyen sok szót hoz belőle felszínre.¹

2. Adataink a következők:² *ág* (U 5), *ág* (H 10, U 1), *ág ~ ág* (U 1), *ág* (H 1), *ág ~ ág* (H 1), *ág ~ ág* (H 1); *ágcska* (U 1); *ágbog* (U 2), *ágbog* (H 2); *apró ág* (U 1); *aprócska* (U 1); *asszu ág* (H 1), *asszu ág* (H 1); *asszuság* (H 1), *asszuság* (H 2), *asszuság* (H 1), *asszuság* (H 1); *bézlán* (U 1); *cēmēre* (Cs 5); *cinēge boká* (U 1), *cinēge boká ~ cinige boka* (U 1); *cire* (U 1), *cirē* (U 3), *cirē* (U 1), *cirē ~ cirē* (U 1); *cirmē* (Cs 4), *cērmē* (Cs 1); *csērsze* (H 1); *csēzēge* (U 1); *fahūladék* (U 1); *gāj* (H 1); *gac* (Cs 3); *gēzdēr* (Gy 1), *gēzdēr* (Cs 12; Gy 10), *gēzdēr* (Gy 3); *gēzdērje* (Gy 1), *gēzdērje* (Gy 1); *mēzsdē* (H 1), *mōj* (Gy 1); *muzsdāj* (U 1), *muzsdaj* (U 1); *pēzde* (U 3), *pēzde ~ pēzde* (U 1), *pēzde* (U 1); *pēzme* (U 1), *pōzme* (U 1), *pōzme* (U 3); *pōzdōlicē* (U 1); *rūgy* (U 1), *rūgy* (H 1); *száraz ág* (U 1), *szárgz ág* (H 1; U 5), *szárgz ág* (U 1), *szároz ág* (U 2), *szárgz ág* (U 2), *szárgz ág* (H 4), *szároz ág*

¹ A három részből (és hat kötetből) álló Székely Nyelvjárás Atlasz anyaggyűjtésének történetéről és módszeréről I. GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA, A Bolyai-egyetem magyar nyelvészeti tanszékének nyelvjárás-kutató tevékenysége a Magyar Autonóm Tartományban: A kolozsvári Victor Babeş és Bolyai Egyetem Közleményei. TársTudSor. I, 1956. 1–2. sz. 253–79, + 12 térképmelléklet; Uő., Mutatvány „Csík és Gyergyó Tájnyelvi Atlaszá”-ból: NyIrK. I, 63–9, + 25 térképmelléklet; Uő., Mutatvány a „Háromszéki Tájnyelvi Atlasz”-ból (Aluta 1970: 275–82, + 13 térképmelléklet).

² Az adatok után zárójelben álló nagybetűk a székely nyelvjárás négy tájszólására utalnak: Cs = csíki tájszólás; Gy = gyergyói tájszólás; H = háromszéki tájszólás; U = udvarhelyszéki tájszólás. A nagybetű után álló arab szám az illető tájszólásból felszínre került adatok számára utal.

3. A teljesség igényével egybeállított fenti adattár meglehetősen gazdag anyagát csoportba sorolva kísérelem meg áttekinthetőbbé tenni. Az első csoportba a gyakori előfordulású szavakat sorolom, azokat, amelyeket a gyűjtés folyamán hűsznál pontosan jegyeztünk le. Ezek közt betűrendben első helyen az *ág*¹ szó áll. Összesen 31 ponton van rá adatunk: a háromszéki tájszólásból 31-ről (18 ponton egymagában, 13-an tagjaként rögzítettük), az udvarhelyszékiekből pedig 15-ről (2 ponton egymagában, pedig valamely más szó szinonimájaként jegyeztük föl). A másik gyakori szó a *hűs*, melyre 47 ponton van az atlaszban adatunk. Ebből 25 a csíki tájszóláshoz tartozik, a gyergyóihoz, egy pedig az udvarhelyszékiehez. A csíki tájszólásban 12 esetben elő egymagában, 13 esetben pedig egy másik szó szinonimájaként, a gyergyóiban 14 ponton egymagában és 7 helységben szópár tagjaként, az egyetlen udvarhelyszékin csak szópár tagjaként. Gyakori szónak minősíthetjük a 18 háromszéki és 24 udvarhelyi ponton lejegyzett *száraz ág* kifejezést is. A háromszéki alegységben 9 ponton elő anyagunkban önállóan, 9-en pedig szinonimaként, az udvarhelyszékiekben pedig 11 ponton egymagában, 11-en pedig szópár tagjaként. A hűsznál több ponton lejegyzett

¹ A továbbiakban az adattárban pontos hangjelöléssel közölt szavakat az egyszerűség kedvéért irodalmi nyelvi, illetőleg irodalmi nyelviesített alakjukban használom.

szavak sorát a *szárazság* zárja. A udvarhelyszéki tájszólás 24 pontján fordul elő: 5 helységben egymagában, 19-ben pedig valamely más szó szinonimájaként. A *rőzse* megnevezésére szolgáló négy leggyakoribb szó a székely nyelvjárásban ezek szerint az *ág* (46 pont), *gezder* (47), *száraz ág* (42) és *szárazság* (24).

A második csoportba hét közepes gyakoriságú szó sorolható: *cemere*: 14 csíki pontról van rá adatunk (az előfordulás módja: 5 ponton egymagában, 9-en szinonimaként); *círe*: 18 udvarhelyszéki helységből van rá adatunk (6 + 18);¹ *círe-bíre*: 13 udvarhelyszéki pontról (csak szinonimaként); *círme*: 10 csíki ponton fordul elő (5 + 5); *pezde*: 12 udvarhelyszéki helységből (5 + 7) és egy csíki pontról (mint szinonima); *pezme*: 15 udvarhelyszéki pontról (5 + 10); *tűzgyújtó*: 3 háromszéki pontról (1 + 2) és 10 udvarhelyszékiről (3 + 7). Gyakorisági sorrendjük: *círe* (18), *pezme* (15), *cemere* (14), *círe-bíre* (13), *pezde* (13), *tűzgyújtó* (13), *círme* (10).

Meglehetősen népes a ritkábban jelentkező szavak csoportja. Közülük először azokat sorolom föl, amelyek nemcsak egy másik szó szinonimájaként fordulnak elő, hanem önállóan is. Ezek az alábbiak: *ágbog* (4 + 4), *apró ág* (1 + 2), *aszú ág* (2 + 3), *aszúság* (4 + 2), *bezlán* (1 + 1), *cinegeboka* (2), *csersze* (1), *csezege* (1 + 2), *fahulladék* (1), *gally* (1 + 8), *gaz* (3 + 6), *gezderje* (2 + 1), *mezse* (1), *moly* (1), *muzsdaly* (2), *pezdelice* (1), *rügy* (2 + 5), *szemerke* (2), *törmelék* (2 + 2). A felsorolt tizenkilenc szó közül gyakoriság szempontjából az *ágbog* (8), a *gally* (9), a *gaz* (9) és a *rügy* (7) emelhető ki, a többi valóban ritka szónak minősíthető.

Csak szópárok tagjaként, tehát szinonimákként kerültek felszínre az alábbi szavak: *ágacska* (1), *ághegy* (1), *aprócska* (1), *apróság* (2), *bezde* (1), *bezle* (1), *bezsen* (1), *cseteje* (1), *faág* (1), *fenyőcírme* (1), *getázsa* (1), *gezáta* (1), *getezsia* (1), *gezdínye* (1), *gezemuza* (1), *hajla* (2), *kopasz ág* (1), *léhe* (1), *mezeje* (2), *mosztalék* (2), *perme* (1), *pezderje* (1), *pezmelék* (1), *pezmelice* (1), *pezmeteg* (1), *pezműte* (2), *porony* (1), *romlás* (1), *rőzse* (4), *süvény* (1), *szálka* (4), *száraz gally* (1), *száraz perme* (1), *száraz rügy* (1), *vész* (1). Mivel e második alcsoporthoz 35 szó tartozik, a ritka szavak száma ötvennégyre rög.

Összegezésként megállapítható, hogy a Székely Nyelvjárás Atlaszának anyaggyűjtése során a *rőzse* neveként 65 szó került felszínre. Közülük gyakorinak minősíthető négy, közepes gyakoriságúnak hét, nagy többségük, mintegy ötvennégy csak ritkán jelentkező szó.

4. Mivel a nyelvatlazsok főfeladata a nyelvjárási jelenségek földrajzi elterjedésének feltüntetése, az alábbiakban a *rőzse* megnevezésére szolgáló szók nyelvöldrajzi vonatkozásait veszem röviden szemügyre. Talán kezdjük a szavak alegységek szerinti csoportosításával. A háromszéki tájszólás 100-nál több pontján 20 szót jegyeztünk le: *ág* (31 adat), *ágacska* (1), *ágbog* (3), *aszú ág* (5), *aszúság* (6), *csersze* (1), *cseteje* (1), *gally* (3), *getázsa* (1), *getezsia* (1), *gezáta* (1), *gezemuza* (1), *léhe* (1), *mezeje* (2), *mezse* (1), *rőzse* (2), *rügy* (1), *szálka* (2), *száraz ág* (19), *tűzgyújtó* (3). A háromszéki tájszólás szóföldrajzi képe tehát meglehetősen tarka: két fontos, gyakori (*ág* és *száraz ág*), valamint két ritkábban jelentkező szó (*aszú ág* és *aszúság*) mellett még mintegy 16 másik szót jegyeztünk le benne.

A csíki tájszólás mintegy 60 pontjáról 16 szó került felszínre: *apróság* (1), *bezde* (1), *bezsen* (1), *cemere* (14), *círme* (10), *fenyőcírme* (1), *gally* (1), *gaz* (9), *gezder* (21), *hajla* (1), *perme* (1), *pezde* (1), *pezderje* (1), *szálka* (1), *száraz perme* (1), *szemerke* (2). E 16 szó közül a *gezder* a legelterjedtebb a csíki tájszólásban (21 ponton fordul elő), utána következik a *cemere* (14), a *círme* (10) és a *gaz* (9). A többi előfordulása szórványos-

¹ A zárójelben álló első szám azoknak a pontoknak a számát jelöli, fejezi ki, amelyeken a szó egymagában, a második szám pedig azokat, amelyeken szópár tagjaként használták adatközlőink.

nak tekinthető. Ezek szerint nem minősíthető homogénnek a csíki tájszólás szóföldrajzi képe sem.

Az atlaszban mintegy 20 kutatóponttal képviselt gyergyói tájszólásban lejegyzett szók ezek: *gally* (5), *gezder* (21), *gezderje* (2), *hajla* (1), *moly* (1), *törmelék* (1), *vész* (1). Nem egységes tehát ennek a tájszólásnak a nyelvföldrajzi képe sem. A 21 adattal szereplő *gezder* és az 5 adattal képviselt *gally* mellett másik öt szó is felszínre került.

A 100-nál több ponttal képviselt udvarhelyszéki tájszólásban az alábbi 40 szót jegyeztük le: *ág* (15), *ágacska* (1), *ágbog* (5), *ághegy* (1), *apró ág* (3), *aprócska* (3), *apróság* (2), *bezlán* (2), *bezle* (1), *cinegeboka* (2), *cire* (18), *cire-bire* (13), *csezege* (3), *faág* (1), *fahulladék* (1), *gezder* (1), *gezderje* (1), *gezdínye* (1), *kopasz ág* (1), *mosztalék* (2), *muzsdaly* (2), *pezde* (12), *pezdelice* (1), *pezme* (15), *pezmelék* (1), *pezmelice* (1), *pezmete* (1), *pezmite* (2), *porony* (1), *romlás* (1), *rőzse* (2), *rüggy* (6), *süvény* (1), *szálka* (1), *száraz ág* (24), *száraz gally* (1), *száraz rüggy* (1), *szárazság* (24), *törmelék* (3), *tűzgyújtó* (10). A felsorolt 40 szó közül nyolc minősíthető gyakoribbnak: *ág* (15), *cire* (18), *cire-bire* (13), *pezde* (12), *pezme* (15), *száraz ág* (24), *szárazság* (24), *tűzgyújtó* (10). Az udvarhelyszéki tájszólás szóföldrajzi arculatát már e nyolc szó változatossá teszi, a mellettük előforduló 32 más szó a változatosságot természetesen jelentős mértékben fokozza.

A szóföldrajzi változatosság ezek szerint a székely nyelvjárás mind a négy alegységének közös vonása, azonban nem azonos fokú mind a négyben: a legnagyobb az udvarhelyszékiben, utána következik a háromszéki, majd a csíki és a gyergyói tájszólás.

Az egyes szavak nyelvföldrajzi helyzetének értékelését annak a megállapításával kezdjük, hogy nincs közöttük egyetlen olyan szóegyed se, amely a székely nyelvjárásnak mind a négy alegységből adatolható volna. Ezzel szemben három szó adatolható három tájszólásból: *gally* (H 3, Cs 1, Gy 5), *gezder* (Cs 25, Gy 21, U 1), *szálka* (H 2, Cs 1, U 1). Két alegységből adatolhatóak ezek a szók: *ág* (H 31, U 15), *ágacska* (H 1, U 1), *ágbog* (H 3, U 5), *apróság* (Cs 1, U 2), *gezderje* (Gy 2, U 1), *hajla* (Cs 1, Gy 1), *pezde* (Cs 1, U 12), *rőzse* (H 2, U 2), *rüggy* (H 1, U 6), *száraz ág* (H 18, U 24), *törmelék* (Gy 1, U 3), *tűzgyújtó* (H 3, U 10).

A székely nyelvjárás három alegységből adatolt három szó közül főleg a *gezder* figyelemre méltó. Mivel az udvarhelyszékiből csak egy pontról van rá adatunk, nem tekinthetjük mind a három, hanem csak két tájszólás jellegzetes szavának. Ennek előre-bocsátása után megállapítható, hogy a székely nyelvjárás elterjedtebb szavai közül hét tekinthető a háromszéki és udvarhelyszéki alegység közös szavának (*ág*, *ágbog*, *ágacska*, *rőzse*, *rüggy*, *száraz ág* és *tűzgyújtó*), kettő (*gezder* és *hajla*) a csíki és gyergyói alegység közös elemének, kettő (*apróság* és *pezde*) a csíki és udvarhelyszéki, kettő pedig (*gezderje* és *törmelék*) a gyergyói és udvarhelyszéki tájszólás közös elemének. Mindebből az állapítható meg, hogy a *rőzse* megnevezésére szolgáló elterjedtebb szavak tekintetében a legtöbb egyezés a háromszéki és udvarhelyszéki alegység közt mutatható ki. Különösen figyelemre méltó az *ág* és a *száraz ág* gyakorisága a két tájszólásban. A csíki és gyergyói tájszólást csak egy szó, a *gezder* kapcsolja össze, a kapcsolat mégis kiemelendő, mivel mindkét tájszólásban ez a szóbanforgó tárgyfogalom legelterjedtebb neve.

Csak egy tájszólásból van adatunk az alábbi szavakra: *ághegy* (U 1), *apróság* (U 3), *aprócska* (U 1), *aszú ág* (H 5), *aszúság* (H 6), *beзде* (Cs 1), *bezlán* (U 2), *bezle* (U 1), *beszen* (Cs 1), *cemere* (Cs 14), *cinegeboka* (U 2), *cire* (U 18), *cire-bire* (U 13), *cirme* (Cs 10), *csersze* (H 1), *cseteje* (H 1), *csezege* (U 3), *faág* (U 1), *fahulladék* (U 1), *fenyőcirme* (Cs 1), *gáz* (Cs 9), *gezata* (H 1), *getezsia* (H 1), *getázsa* (H 1), *gezdínye* (U 1), *gezemuza* (H 1), *kopasz ág* (U 1), *léhe* (H 1), *mezeje* (H 2), *mezside* (H 1), *moly* (Gy 1), *mosztalék* (U 2), *muzsdaly* (U 2), *perme* (Cs 1), *pezde* (Cs 1), *pezdelice* (U 1), *pezderje* (Cs 1), *pezme* (U 15), *pezmelék* (U 1), *pezmelice* (U 1), *pezmeteg* (U 1), *pezmite* (U 2), *romlás* (U 1), *süvény* (U 1), *száraz gally* (U 1), *száraz perme* (Cs 1), *száraz rüggy* (U 1), *szárazság* (U 24), *szemerke* (Cs 2), *vész* (Gy 1).

A felsorolt ötven szó közül a háromszéki tájszólásból adatolt 11, a csikiból 11, a gergyóiból 2, az udvarhelyszékiből 26. Nagy részük csak kevés ponton fordul elő, az alábbiak azonban viszonylag sok helységben: *cemere* (Cs 14), *cire* (U 18), *cire-bire* (U 13), *cirme* (Cs 10), a *fenyőcirme* hozzáadásával 11), *gaz* (Cs 9), *pezme* (U 15), *szárazság* (U 24). Így ezek a csíki, illetőleg az udvarhelyszéki tájszólás sajátos tájszavainak tekinthetők. Mivel a *pezde* anyagunkban a csíki tájszólásnak csak egyetlen pontján jelentkezik, az udvarhelyszéki részekben pedig 12 ponton, a *pezme* tájszóval együtt ez is az udvarhelyszéki alegység sajátos szavai közé sorolható.

5. Most nézzük meg röviden azt is, hogy az 1954–1967 közt helyszínen gyűjtött és itt bemutatott anyag milyen mértékben gazdagította a székely nyelvjárás szókincsére vonatkozó ismereteinket.

A Székely Nyelvjárás Atlaszában legtöbb ponton előforduló *gezder* az MTsz.-ben ebben az alakjában nem fordul elő. Mindössze a *gezerje* lelhető föl benne a *gezdernye* alakváltozataként 'száraz ágtörmelék, ághulladék, rőzse' jelentésben, a romániai magyar nyelvjárásokból azonban mindössze Domokosról van rá adat, a székelyből egyáltalán nincs. Így abszolút sűrűségű ponthálózatú atlaszunk anyaggyűjtése felszínre hozta a *rőzse* megnevezésére szolgáló szavak közül az egyik legfontosabbat.

A leggyakoribb szavak csoportjában említettük az *ág* és *száraz ág* szót is, ezek azonban — lévén köznyelvi szók — az MTsz. szócikkei közt nem is szerepelhetnek. Ugyanakkor az udvarhelyszéki tájszólás 24 pontján lejegyzett *szárazság* szót már fontos adaléknak kell tekintenünk, mivel a köz- és irodalmi nyelvben nincs 'rőzse' jelentése.

A közepes gyakoriságú szavak közt első helyen álló *cire* fölülhető az MTsz.-ben, azonban csak általános „Székelyföld” helymegjelöléssel. Az atlasz adatanyaga segítségével jól megállapítható, hogy elterjedési területe az udvarhelyszéki tájszólásra szorítkozik. Ugyancsak „Székelyföld” helymegjelöléssel szerepel az MTsz.-ben a *pezme* is, amelyről szintén sikerült megállapítanunk, hogy az udvarhelyszéki tájszólás egyik tájszava. Egyáltalán nincs adatolva az MTsz.-ben a *pezde*. Mindössze *pezdeja* összetétele fordul elő benne „Székelyföld” megjelöléssel. A mi gyűjtésünkben a *pezdeja* egyáltalán nem, csak a *pezde* van képviselve és csak az udvarhelyszéki tájszólásból. A *cemere* szóra vonatkozó helymegjelölés pontos, e tájszó a mi megfigyeléseink szerint is csak a csíki tájszólásban jelentkezik. Ugyanakkor egyáltalán nincs adat az MTsz.-ben a *cire* iker-*szavának* tekinthető és az udvarhelyszéki tájszólásban 18 ponton följegyzett *cire-bire* szóra. Az ugyancsak közepes gyakoriságúnak minősített *cirme* szóról az MTsz.-ben az olvasható, hogy a székely nyelvjárás csíki és háromszéki alegységében fordul elő. A helyszíni gyűjtés során kiderült, hogy csak Csikban jelentkezik.

A ritka szavak közé sorolt tájszavak közül az *aszúág*-ra az MTsz.-ben csak a moldvai csángó nyelvjárásból van adat, a székelyből nincs. Mint láttuk, a háromszéki tájszólás öt pontjáról adatolható. Az *aszúság* „Székelyföld” megjelöléssel szerepel az MTsz.-ben, a Székely Nyelvjárás Atlaszában anyagában azonban csak hat háromszéki helységből van rá adat. A csak szópárokban előforduló *ágacska*, *ághegy*, *aprócska* és *apróság* s az ezekhez hasonló szavakat ezúttal figyelmen kívül hagyva, mindössze azokra a szavakra hívom fel a figyelmet, amelyek a rendelkezésemre álló fontosabb szótárakban (CzF., BALLAGI, BALASSA, MTsz., AkadCímszójegyzék) vagy egyáltalán, vagy egészen más hangalakban vagy jelentéssel fordulnak elő. Szótárainkban nem bukkantam rá az alábbi szavakra: *bezde* (Cs 1), *bezlán* (U 2), *bezle* (U 1), *bezsen* (Cs 1), *cinegeboka* (U 2), *csersze* (H 1), *csezege* (U 3), *getáza* (H 1), *gezda* (H 1), *getezsia* (H 1), *gezdínye* (U 1), *mezeje* (H 2), *mezde* (H 1), *pezdelice* (U 1), *pezmelék* (U 1), *pezmelice* (U 1), *pezmeteg* (U 1), *pezműte* (U 2).

Eddig a székely nyelvjárásból felszínre nem került hangalakváltozatok: *csëtēja* (~ székely *csëténje*), *liēhē* (~ *léha*, *liha*), *pēzdērjē* (~ *pozdorja*).

A szótárakban, köztük az MTsz.-ben sem szerepel a 'rőzse' jelentés az alábbi szavak esetében: *gaz* 'hasznavehetetlen növény, gyom, dudva, növényi hulladék, szemét' (ÉKsz.); *hajla* 'hajlékony faág, különösen fenyőfa-, mogyorófa- v. fűzfaág' (MTsz.); *moly* 'molylepke' (CzF., ÉKsz.); *mosztalék* 'morzsalék, gyümölcsnek elhányt héja és rothadt darabjai' (CzF., MTsz.); *muzsdaly* : *muzsdaly-fa* 'egy fajta tölgyfa' (MTsz.); *perme* 'permete, permetező eső' (CzF., MTsz.); *porony* : *poronygy* 'gyalogfűz, partifűz, fűzcsérje, kosárkötő fűz' (MTsz.); *romlás* 'vihardöntötte erdőréz' (MTsz.), *romlásfa* 'vihardöntötte fa' (MTsz.); *süvény* 'szekérkas, fűzvesszőből font szilvaaszaló' (MTsz.); *szemerke* 'borsfenyő, borókafenyő' (MTsz.), 'fenyőlevél' (MNyj. XVIII, 78); *vész* 'vihardöntötte erdőréz, egymásra dőlt korhadt fák az erdőben' (MTsz.). Ide tartoznék a *mezsdé* is, ez azonban minden bizonnyal összefügg a háromszéki tájszólásból ismert *mezsdénye* 'levágott fiatal fa' (MTsz.) szóval.

Az eddigiek összegezéséeképp megállapítható, hogy az abszolút sűrűségű pont-hálózattal készült Székely Nyelvjárási Atlasz a *rőzse* megnevezésére szolgáló szavak vonatkozásában is tetemesen gyarapította eddigi ismereteinket. Felszínre került húsznál több a székelyből, sőt más magyar nyelvjárásból sem adatolt szó, három eddig ismeretlen hangalakváltozat (ha a *gezder* a *gezderje* alakváltozata, akkor négy), és több olyan szó is, amelyeknek 'rőzse' jelentését eddig nem ismertük. Számottevő eredményként kell elkönyvelnünk azt is, hogy több, már ismert szónak sikerült megállapítanunk a pontos elterjedési területét, izoglossáját a székelyben.

6. Befejezésül a *rőzse* megnevezésére szolgáló szavak eredetének kérdéséhez fűzők egy-két megjegyzést.

Több szó eredete tisztázott, egyet-kettőt ismeretlen eredetű szóként tart nyilván a szakirodalom, mások ezek származékai, illetőleg összetételei. A szavak ez első csoportjába sorolhatók az alábbiak: *ág*, *ágacska*, *ágbog*, *ághegy*, *apró ág*, *aprócska*, *apróság*, *aszú ág*, *aszúság*, *cinegeboka*, *cire*, *cire-bire*, *cseteje*, *faág*, *fahulladék*, *gally*, *gaz*, *kopasz ág*, *romlás*, *rőzse*, *rügy*, *süvény*, *szálka*, *száraz ág*, *száraz gally*, *száraz rügy*, *szárazság*, *törmelék*, *tűzgyújtó*, *vész* (ez utóbbira a TESz. mellett I. KNIZSEA: MNyj. XLII, 67–9).

Vannak a *rőzse* székely nyelvjárársbeli megnevezésére vonatkozó szavak közt olyanok is, amelyeknek eredete csak részben tisztázott, illetőleg olyanok, amelyeknek tőlünk felszínre hozott hangalakját azonosítani kell valamely ismert szóval. Ilyenek az alábbiak: *gezemuza*: a *gezemice* hangalakváltozata; a szó egyik jelentése éppen a minket közelebbről érdeklő 'száraz ághulladék'; valószínűleg ikerszó, kialakulása azonban nem egészen világos (TESz.) | *hajla*: csak az MTsz. tartalmazza; eredetével még nem foglalkoztak, de nem nehéz megállapítani, hogy a *haj-* tö egyik származéka, akárcsak a *hajt*, *hajol*, *hajlik* ige | *léhe*: minden bizonnyal a vitatott eredetű *léha*, *líha* (TESz.) alakváltozata; felszínre került a háromszéki tájszólásból *fenyőléhe* 'fenyőlevél' származéka is (MNyj. XVIII, 78) | *moly*: 'a Motte, Kleidermotte' *moly* szláv eredetű (TESz.), a mi *moly* szavunk jelentésbeli megfontolások alapján azonban inkább a 'sűrű, puha tapintású szálak rétege vminek a felületén' jelentésű *moholy*-lyal függ össze, mely belső fejlemény (TESz.); a *moly* alakot a többes számú *molyhok*-ból vonhatták el | *mosztalék*: a vitatott eredetű *moszt* 'zúzalék, törmelék, csepű, törköly, korpa, csutka, magház, torzsa, fűrészipor' (TESz.) származéka; az MTsz. nyilván tart egy *mosztol* igét is; a *moszt* előkerült gyűjtésünk során a *fenyőmoszt* összetételben is az udvarhelyszéki tájszólásból | *muzsdaly*: a szótárakban 'kocsánytalan tölgy' jelentéssel fordul elő, eredete ismeretlen (TESz.) | *pezderje*: minden bizonnyal a szláv eredetű *pozdorja* (TESz.) palatalis hangrendű változata.

Végül előfordulnak a *rőzse* megnevezésére szolgáló szavak közt olyanok is, amelyeknek eredetével még nem foglalkoztak. Közülük a háromszéki tájszólás egy pontján felszínre került *getázsa* eredete tisztázható teljes bizonyossággal: román kölcsönszó, a

'száraz gally, rőzse' jelentésű r. *gatej*, nyj-i *gateaja* (DictAc.) átvétele. Felszínre került — amint ezt a tanulmány megírása után megtudtam — a *getázsa* a háromszéki Zágónban is *gétázsa* alakban (RMNyjA.). Amint az a román kölcsönszavakra vonatkozó újabb kutatásokból kitűnik, előfordul a szó Apácán is *gétázsa* alakban (uo.), egyébként inkább a mezősegi nyelvjárás szava (l. MÁRTON—PÉNTÉK—VÖÖ, A mai magyar nyelv román kölcsönszavai; kézirat).

Feltehetőleg román kölcsönszó a *getezsia* is; a tölem megvizsgált szótárakban *gatejie* nincs ugyan, azonban nyelvjárási szinten előfordulhat a *gatej* származékaként.

A csiki és gyergyói tájszólásban elég gyakran előforduló *gezder* minden valószínűség szerint az eddig tisztázatlan eredetű *gezderje* 'ua.' szóból keletkezhetett téves kikövetkeztetéssel (a -je szóvéget egyes 3. személyű birtokos személyragként fogták föl). Talán ilyen összefüggés, kapcsolat van a háromszéki tájszólás egy pontján lejegyzett *mezsde* és az ugyancsak Háromszékről és a hétfalusi csángóból adatolható *mezsdenye* 'levágott, fiatal fa' (MTsz.) szó között. Ebbe a csoportba sorolható talán a *perme* is. A szótárakban csak 'permeteg, permetező eső' jelentésben fordul elő. Csakis az ismeretlen eredetű *permet*-tel függhet össze, amelyről az SzófSz. megjegyzi, hogy „egy valószínűtlen nézet szerint” összefüggene a *pereg*, *perdül* igével; lényegében hasonló a TESz. állásfoglalása is. Hogy valóban valószínűtlen-e a *pereg*, *perdül* kapcsolata a *permet*-tel, azt eldönteni nem tudom, de a *perme* és *permet* közti kapcsolatot egészen valószínűnek tartom. Nem lehetetlen az sem, hogy az udvarhelyszéki és csiki tájszólásban előforduló *pezde* egy előző *pezder-ből keletkezett, ez pedig a már tárgyalt *pezderje* szóból keletkezett a -je szóvég birtokos személyragként való felfogása révén. A *bezde* fölfogható a *pezde* alakváltozataként, s talán a *pezle* is.

Nem lehetetlen, hogy az udvarhelyszéki tájszólás tizenöt pontjáról adatolt *pezme* szintén a *pezde* alakváltozata. E feltevés mellett szól többek közt az is, hogy mindkét szó az udvarhelyszéki tájszólásba fordul elő. Feltehető ugyanakkor az is, hogy a *pezme* a több magyar tájszólásból (pl. az ormányságiból: OrmSz.; a székelyből és a szilágysági-ból: saját megfigyelés) adatolható *pösme* 'szövést után vásznon maradt bolyhok' (OrmSz.), 'ruhára tapadt bolyh' (székely és szilágysági nyj.) szóval azonos. Az MTsz. nyilvántartja a 'száraz ág, gally' jelentésű *pezme* szó *pözme* alakváltozatát is. Amint az a mi adattárunkból látható, a két alakváltozat az Udvarhelyszéki Tájszólási Atlasz anyagában szintén fellelhető.

Az MTsz.-ben 'borsfenyő, borókafenyő' jelentésben előforduló *szemerke* szláv kölcsönszó (KNIEZSA, SzlJsz.; TESz.). A mi anyagunkban előforduló *szemerke* csakis ezzel a szóval lehet azonos. A száraz borókafenyő ugyanis tűzgyújtásra, a tűz gerjesztésére nagyon alkalmas. Előkerült e szónak, ugyancsak a Székely Nyelvjárás Atlasza anyagának gyűjtése során 'fenyőgally' jelentése is (MNyj. XVIII, 78). Ez a körülmény is amellettszól, hogy a *szemerke* jelentésköre bővebb az MTsz.-ben feltüntetettnél.

A csiki tájszólás egyik jellegzetes tájszavaként bemutatott *cemere* eredetének tisztázására két lehetőség kínálkozik. Nem lehetetlen, hogy a 'borókafenyő, ritkábban fenyőgally' jelentésű *szemerke* alakváltozata. Az *sz* > *c* hangfejlődés a nyelvjárásokból szókezdő helyzetben is adatolható; pl. *szamóca* ~ *camóca*, *szarka* ~ *carka*, *szederfa* ~ *cederfa* (IMRE SAMU, MNyjR. 256), a *k* kiesése azonban magyarázatra szorul. Nem kizárt ugyanakkor az sem, hogy a *szem* származékaként ismert *szemerég* 'szemerkél az eső' (TESz.) szóból keletkezett elvonással, akárcsak a *szemer* (NyÚSz.). A két magyarázási kísérlet közül az elsőt tartom pillanatnyilag valószínűbbnek, mivel a *szemerke* és a *cemere* egyaránt Csíksban fordul elő.

Egyelőre semmit nem tudok mondani az alábbi szavak eredetéről: *bezlán*, *bezsen*, *csersze*, *csezege*, *gezata*, *gezdínye*, *mezeje*, *porony* és *círme*.

† MÁRTON GYULA

SZEMLE

Telegdi Zsigmond, Bevezetés az általános nyelvészetbe

Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 268 lap

Örömmel vettem kezembe TELEGDI ZSIGMOND munkáját, mert igen régóta vártam — vártuk — megjelenését. A Bevezetés hézagpótló mű: magyarul eddig még nem írtak olyan munkát, amely a nyelvtudomány mai állásának megfelelően tárgyalná az általános nyelvészet legfontosabb kérdéseit. A Bevezetés elsősorban egyetemi tankönyvnek készült, de igen nagy haszonnal forgathatják nyelvészeink is. Nemcsak az egyes fejezetekhez feldolgozott bőséges szakirodalom miatt, hanem azért is, mert igen sok lényeges kérdésben világosan leszögezi a ma tudományosnak tartott álláspontot. Néhány példát erre hamarosan említek. Ezeknek a kérdéseknek a zöme még nem hatolt be nyelvészeti közéletünkbe — az általános nyelvészetébe sem.

Főlappozva a tartalomjegyzéket azonnal láthatjuk, hogy Telegdi Bevezetése az általános nyelvészet legfontosabb területeit számba veszi. Az általános részt („Az általános nyelvészet tárgya”, „A nyelvi kommunikáció”, „A nyelvi jel” stb.) követi a nyelvéleírás-sal foglalkozó rész, amely magában foglalja a szintaxist, morfológiát, fonetikát, fonológiát, szemantikát és a szókészlet elméletét (az utóbbi fejezet BALÁZS JÁNOS műve). Végül a harmadik rész foglalkozik a nyelvek belső sokrétűségével, a történeti nyelvészet alapvető kérdéseivel, a nyelvek összehasonlításával (BALÁZS JÁNOS és DEZSŐ LÁSZLÓ munkája), a nyelv és a gondolkodás, valamint a nyelv és a társadalom kapcsolatával, a kettő közti összefüggésekkel. Természetesen mindezeket a kérdéseket nem lehet kimerítően tárgyalni egy ilyen viszonylag szűkre szabott bevezetés keretein belül. Gondoljunk csak arra, hogy JOHN LYONS bevezetése („Introduction to Theoretical Linguistics”) több, mint kétszer ekkora terjedelmű, és ugyanennek a szerzőnek nemrég megjelent szemantikája (amely szintén egyetemi tankönyvnek készült) a Telegdi-féle bevezetés terjedelmének hatszorosa. Hasonlóan terjedelmes bevezetéseket találunk a külföldi szakirodalomban a fonológiai, fonetika, történeti nyelvészet stb. területén is. Igen nehéz feladata lehetett tehát a szerzőnek, amikor a rendelkezésünkre álló hatalmas ismeretanyagból válogatnia kellett. A válogatás szükségszerűen önkényes is minden ilyen esetben. Igazi hiányérzetünk azonban a mű olvasása közben mégsem támad. Ez több körülménynek köszönhető. Az egyik az, hogy Telegdi Zsigmond elsősorban az alapok bemutatására törekedett. Így például a szintaxisról szóló fejezetben a szerző röviden foglalkozik a szintaxis tárgyával, rámutatva a legfontosabb történeti előzményekre, majd rátér a szintaxiselmélet alapvető fogalmainak tárgyalására. Ez a fejezet tartalmazza a CHOMSKY-féle generatív transzformációs grammatika vázlatát is. Ez a vázlat elegendő ahhoz, hogy megértsük a generatív grammatika lényegét, de természetesen nem elegendő ahhoz, hogy elsajátítsuk belőle a generatív grammatika módszerét. A fejezet ugyan tartalmaz utalásokat a szintaktikai struktúrák leírásával kapcsolatos problémákra, de nem tárgyal részletesen egyetlen problémát sem.

Hiányérzetünket a szerző azzal is csökkenti, hogy — főleg az első 12 fejezetben — igen tömören fogalmaz. Itt minden mondatnak igen nagy súlya van. A 12. fejezettől kezdve már lazább a fogalmazás, amit részben megmagyaráz e fejezetek tárgya. Igen könnyen lehetett volna az első 12 fejezetet háromszorosára növelni ugyanazzal a tartalommal anélkül, hogy Telegdit kimondottan bőbeszédűnek kellett volna tartanunk!

A harmadik tényező, amely döntő szerepet játszhatott a válogatásnál, a következő. A Bevezetés igyekszik szilárd ismereteket közvetíteni és — amennyire csak lehet —

kerüli a feltételezéseket, a bizonytalan és megalapozatlan állításokat. Ezzel összefüggésben térhetnék rá a szerző néhány olyan megállapítására, amelyet — a magyar nyelvészeti kontextust figyelembe véve — különösen megszívlelendőnek tartok.

1. A mondat és a nyilatkozat (másképpen: megnyilatkozás) fogalmának következetes szétválasztása. — A mondat absztrakt kategória, szemben a nyilatkozattal, amely megvalósult mondatként definiálható. „Ha egy elgondolt mondatot (pl. *A pontos idő hét óra*) kiejtünk, megvalósítjuk. A megvalósult mondat nyilatkozat (és pedig minimális nyilatkozat, a nyelvi hírközlés egysége). A nyilatkozat érzékelhető, hallható jelenség, a mondat — a szó szoros értelmében — nem az.” (18.) Persze ez nem jelenti azt, hogy a mondat és a nyilatkozat függetlenek lennének egymástól, a kettő közti összefüggést azonban csak akkor értjük meg igazán, ha először egymástól elszigetelve, önálló egységként vizsgáljuk őket. Ugyanez vonatkozik a többi hasonló distinkcióra is (l. alább).

2. A mondat definíciója. A mondat fogalmát nem lehet a grammatikától függetlenül meghatározni. Ebben rejlik a legtöbb mondatdefiníció sikertelenségének legfőbb oka. „... a mondat fogalmának meghatározása valamely nyelvre vonatkozóan ennek a nyelvnek teljes grammatikája.” (105.)

3. A jel vonatkozásának (referenciájának) és jelentésének megkülönböztetése. — „A nyelvi jel esetében meg kell tehát különböztetnünk a jel vonatkozását (azt, amire az vonatkozik, amit jelöl) attól, ahogy a jel azt jelöli, a jelentésétől.” (35.)

4. A logika igen fontos, nélkülözhetetlen szerepet játszik a jelentéstani összefüggések pontos megfogalmazásában. Erre igen sok példát idézhetünk a Bevezetéből. Íme egy a sok közül: „A mondottakat a logika segítségével pontosabban is megfogalmazhatjuk. Hasonlítsuk össze a következő kifejezéseket: *A Föld nagyobb, mint a Hold* és *x nagyobb, mint y*. Az első igaz vagy hamis, egy a kettő közül, ez a kifejezés (a szónak a logikában használatos értelmében) kijelentés (pontosabban egy kijelentés kifejezése). A másik nem az, változókat, azaz meghatározatlan alkotórészeket tartalmaz, és igaz vagy hamis aszerint, hogy azoknak milyen értéket tulajdonítunk. Az ilyen kifejezést a logikus kijelentésfüggvénynek minősíti.” (37–8.) És így tovább. (Itt jegyzem meg, hogy a 38. lap második bekezdésében véletlenül ítéltfüggvény szerepel kijelentésfüggvény helyett.) A kijelentésfüggvény fogalmának segítségével ábrázolhatjuk a különböző típusú predikátumokat. A *fut* például egy tulajdonságot jelöl: *fut* (x). A *szeret* viszont már viszonyt fejez ki, ezért így kell ábrázolni: *szeret* (x, y).

5. A nyilatkozat, mint indicium. — A nyilatkozat jelentését külön kell választanunk azoktól a jelentéselemektől, amelyeket a nyilatkozat indiciumként közvetít. „A nyelvi nyilatkozat... mindig gazdagabb információban, mint amit az alapjául szolgáló mondat tartalmaz. Gazdagabb, mert nemcsak ennek megvalósítása, hanem egyben indicium is. Kétféle kódot alkalmaz tehát, a szimbolizálás (jeladás) két fajtáját egyesíti magában. A kettő közül azt, amelyben az információt indiciumok hordozzák, (a szó szűkebb értelmében) kifejezőnek, ..., expresszívnek nevezzük, szemben a másikkal, az ábrázoló szimbolizálással, amelyre nyelvi jelek használata jellemző.” (63.) A szerző a későbbiek folyamán joggal állapítja meg, hogy „Régebben szélesen el volt terjedve, máig sem vesztett ki egészen az a nézet, hogy az affektív érték adott esetben a szó jelentéséhez tartozik, annak egyik összetevője. Az előző fejtegetésekből látható, hogy ez a nézet helytelen.” (65.) Mivel a pragmatika úgy határozható meg, mint a nyelvelírásnak az a része, amely „a jelek és az őket használó emberek közötti viszonyokat” (23.) vizsgálja, azt is mondhatjuk, hogy az affektív jelentés és általában mindaz, amit a jel indiciumként tartalmaz vagy közvetít, a pragmatika és nem a szemantika tárgya. Ez igen fontos felismerés, amely mélyreható következményekkel jár a nyelvi leírás egészére.

6. A generatív grammatika értékelése. — Telegdi nem mondható generatív nyelvésznek. Éppen ezért igen tanulságos az, amit a generatív grammatikáról mond. CHOMSKY-ról egy helyen azt írja, hogy „Tanítása gyökeresen megújítja a grammatikának az ókortól fogva kialakult felfogását, de úgy, hogy egyben sajátos módon összefoglalja és továbbfejleszti a hagyományos nyelvtan és a nyelvészeti strukturalizmus eredményeit.” (91.) Majd másutt: „... ha nem is általánosan elfogadott, legalábbis jól megalapozott nézet [én magam nem kételkedem benne], hogy CHOMSKY fellépésével új szakasz nyílik a grammatika történetében, hogy a grammatika, a nyelveírás egyáltalán, nem térhet vissza a CHOMSKY előtti álláspontra, nem lesz többé az, ami a Syntactic Structures megjelenése előtt volt.” (92.) Ugyanakkor Telegdi világosan látja a generatív nyelvelmélet alapvető hiányosságait is (92, 151–2 stb.). A generatív grammatika ma már általános nyelvészeti műveltségünk része, ismerete nélkül nincs általános nyelvészet.

7. A logika és a nyelv kapcsolata. — Telegdi álláspontja itt is korszerű és hűen tükrözi a nyelvtudományban ma már általánosan elfogadott álláspontot: „... minden emberi nyelv logikus egy bizonyos, éspedig döntő értelemben: valamennyi alkalmas — még ha ennek az alkalmasságnak a logika tudományának szempontjából határai is vannak — logikus, a logika törvényeinek megfelelő gondolatok és gondolatmenetek (feltevések, következtetések, bizonyítások) megvalósítására és kifejezésére. Enélkül nem szolgálhatnának tényállásoknak és összefüggéseknek a valósággal egyező ábrázolására, nem lennének hasznavehetők nemhogy a tudományban, de még a mindennapi életben sem.” (225.) Ebből már természetesen következik a nyelv és a logika szoros, elválaszthatatlan kapcsolata. És következik belőle az is, hogy a logikai módszerek alkalmazása a nyelvek leírásában nem esetleges, hanem szükséges.

8. A beszéd és a nyelv. — A nyelv és a beszéd megkülönböztetése fontos következményekkel jár a nyelvtudomány tárgyának tisztázása szempontjából. „Egy nyelv szabályai meghatározzák a mondatok szerkezetét, amelyek érvényes nyilatkozatok alapjául szolgálhatnak a megfelelő közösségben, és egyfelől hangalakokat, másfelől jelentést tulajdonítanak ezeknek a mondatoknak. Ezek a szabályok, a grammatika szabályai, továbbá a szókészlet rendszere képezik a »nyelv nyelvészetének«, azaz a nyelveírásnak a tárgyát. A grammatikai szabályok a beszéd szabályai, amennyiben az ezeken alapul, ezekhez igazodik. Tévedés lenne azonban azt képzelni, hogy ezek a szabályok a beszélő tényleges eljárását írják le. Hogyan sajátítja el az egyén a nyelv társadalmi eredetű és érvényű rendszerét, és alkalmazza a beszédben, mondatok szerkesztésében, hangoztatásában és értelmezésében? — ezekre a kérdésekre a »beszéd nyelvészetének« feladata választ találni. Ez komplex, nem tisztán nyelvészeti stúdium, hiszen az egyén egy pszichofizikai tevékenységére irányul. De egy nyelv elsajátításának és alkalmazásának vizsgálata szükségképpen feltételezi a nyelv tudományos elméletét; ilyen értelemben mindenekelőtt a »nyelv nyelvészetének« alapul, az logikailag előljár, fundamentális.” (75–6.) A nyelv nyelvészete ellen tehát nem lehet azzal érvelni, hogy nem a valóságos beszéd folyamatot írja le: ez, mint az a fenti idézetből is kiderül, nem is feladata, sőt nem is tisztán nyelvészeti kérdés.

9. Leíró nyelvtan—normatív nyelvtan. — Mivel nálunk még tartja magát a normatív nyelvtan, a nyelvi normának helytelen, mondhatnám úgy is: „nyelvészietlen” értékelése, nem érdektelen, ebben a vonatkozásban sem, Telegdi Bevezetésének tanítása. A történeti nyelvészet szerepének tárgyalásával kapcsolatban a szerző ezt írja: A történeti nyelvészet „felismerte továbbá, világosabban, mint ahogy előtte látták, hogy a nyelvet nem a grammatikusok szabályozzák, ők — amennyiben nem önkényesen járnak el — csak a beszédben, a társadalom tagjainak nyelvi érintkezésében foglalt (implikált) szabályokat tárják fel; hogy a nyelvész feladata nem előírni, hanem leírni a nyelv szabályait.” (97–8.)

És a sort még folytathatnám. Ízelítőül azonban talán ennyi is elég. A Bevezetés tehát sok alapvető kérdésben szolgálhat útmutatóul a magyar nyelvész olvasó számára is. Szerepe ennél fogva sokkal több lehet, mint amit általában egy egyetemi tankönyvtől elvárhatunk.

A kritikus feladata nem könnyű. Milyen kifogásokat hozhat fel a Bevezetéssel kapcsolatban? Ha eltekintünk a válogatás problémájától, amely — mint fentebb láttuk — nem igazán komoly probléma a jelen esetben, akkor legfeljebb néhány apróságot említhetnénk.

Így például a gondos fogalmazás ellenére „becsúszott” néhány pontatlanság. A 8. lapon azt olvashatjuk, hogy „Ha a beszédet írásba tesszük át, az egyes betűk nagyjából egy-egy fonémának felelnek meg.” Ez azonban csak a magyarhoz hasonló nyelvekre áll (ahol az írás többé-kevésbé fonematikus), de például az angolra már nem.

A formális nyelvek értékelése nem teljesen kielégítő (15.) Ma ugyanis már nem állítható, hogy a formális nyelvek a kijelentő módra szorítkoznak. A feltételes módnak éppúgy megvan már a kidolgozott logikai rendszere, mint a kijelentő módnak. A kérdő mondatokat is már külön logikai rendszerbe (formális nyelvbe) foglalják.

A logikai modalitás fogalma ma szintén nem tér el lényegesen attól, amit a nyelvészetben értünk modalitáson (107). Gondoljunk csak a modális logikák különféle rendszereire! Ezekben már nemcsak a szükséges, lehetséges, lehetetlen modális kifejezéseket vizsgálják, hanem általában minden olyan elemet, amely a mondatok (kijelentések) valóságleíró jellegét befolyásolja, módosítja. Így a beszélő és a mondanivalója közötti viszonynak különféle nyelvi kifejező eszközeit is.

A nemzeti nyelvvel kapcsolatban (166) talán érdemes lett volna jobban hangsúlyozni, hogy a nemzeti nyelv politikai alakulat a következő értelemben is: Közel álló nyelvek esetében ismert jelenség, hogy e nyelvek nyelvújításai fokozatos átmenetet képviselnek. Például adott esetben egy svéd nyelvújrást nyelvészetileg már nem is lehet megkülönböztetni egy norvég nyelvújrástól. Azért beszélünk mégis svéd nyelvújjárásról, mert olyan területen beszélük, ahol svéd a nemzeti nyelv. Ugyanazt a nyelvújrást, ha Norvégiában beszelnék, norvég nyelvújárnak is nevezhetnénk.

A 13. fejezet — úgy érzem — nem illeszkedik bele eléggé szervesen a Bevezetésbe (BALÁZS JÁNOS munkája). A szókészlet elméletének szemantikai vonatkozásai valójában a szemantikához tartoznak, morfológiai vonatkozásai a morfológiába. Nem véletlen, hogy e fejezetben igen gyakran találunk utalást a korábbi fejezetekre, hiszen ott Telegdi már tárgyalta a releváns fogalmakat. A lexikográfia viszont már nem tartozik a nyelvtudomány központi kérdései közé, én inkább az alkalmazott nyelvészet körébe sorolnám. Ezzel természetesen nem akarom „leértékelni”: fontosságához nem fér kétség.

Problémám van a 16. fejezettel is (első része BALÁZS JÁNOS, második része pedig DEZSŐ LÁSZLÓ munkája). Ez a fejezet sem szerves része a Bevezetésnek. Ebben a fejezetben sok olyan problémával találkozunk, amely tulajdonképpen a történeti nyelvészetről szóló fejezetbe kíváncszna. Ami pedig e fejezetnek a nyelvtipológiával foglalkozó részét illeti, ennek a kérdésnek érdemes lett volna egy egész fejezetet szentelni. A kontrasztív vagy konfrontatív nyelvészet viszont az alkalmazott nyelvészethez (és nem az elméleti nyelvészethez) tartozik (215).

A 18. fejezetben kissé hosszúnak találom a nyelv és a felépítmény viszonyának tárgyalását, ugyanakkor viszont hiányolom a szociolingvisztika bemutatását (ez nem kizárólag alkalmazott nyelvészet, hiszen van elmélete is). A „Nyelv és társadalom” című említésekor nekem elsősorban a szociolingvisztika jutna eszembe.

Mindezek azonban nem alapvető kifogások; a Bevezetést egészében véve kiváló munkának találom. Biztos vagyok abban, hogy a tanulni vágyók igen nagy haszonnal fogják tudni forgatni. Érdemes lenne azonban azon is elgondolkozni, hogy a Bevezetés

csak első lépés. Igen nagy szükségünk lenne hasonló színvonalú munkákra, amelyek nagyobb részletességgel tárgyalnák a nyelvi leírás különböző szintjeit: a fonológiát, szintaxist és szemantikát, vagy olyan munkára, amely a történeti nyelvtudomány mai módszereivel ismertetné meg az olvasót.

KIEFER FERENC

Murádin László, Szavak titka

Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár—Napoca, 1977. 164 lap

Ismertetésünk elején a zsebkönyv méretű (12×14 cm) könyvecske bevezetéséből idézünk, amelyben a szerző munkájáról, céljáról vall. „Még az ötvenes évek végén, amikor első nyelvművelő cikkeimet írtam, elveim a régi nyelvművelőt vagy inkább a nyelvvédőt jellemezték. Én is hittem: a nyelvművelésnek csupán az az egyetlen feladata, hogy féltékenyen őrködjék a nyelv tisztaságán, írta a helytelen kifejezéseket és a nyelvtől idegen szavakat. Bár már ekkor másoktól is megtanulhattam volna, saját írásaimon kellett rájönnöm, hogy az igazi nyelvművelésnek útja nem itt, hanem az anyanyelvi közműveltség növelésén, növekedésén át vezet. Ha érdekes cikkekkkel sikerül felkeltenünk az olvasó figyelmét a nyelvről szóló írások iránt, akkor már ezekben az írásokban megbeszélhetjük a nyelvhasználattal összefüggő nehezebb nyelvtani ismereteket, nyelvi kifogásokat is.” (5; a zárójelben álló pusztaszám a könyv megfelelő lapjára utal.) Ezt a részletet azért is tartottuk érdemesnek bemutatni, mert a kolozsvári MURÁDIN LÁSZLÓ tapasztalatai megerősítik a magyarországi nyelvészek nemrég ismételten kifejtett felfogását (l. A nyelvi-nyelvészeti ismeretterjesztés helyzete, feladatai és lehetőségei: Nyr. CII, 51–85, első sorban LŐRINCZE: uo. 51–2).

A nyelvészeti kérdések közül nálunk a nagyközönséget leginkább az etimológia, valamint a nyelvhelyesség érdekli (l. PAPP LÁSZLÓ: NytudÉrt. 58. sz. 165). Hasonló lehet a helyzet Romániában is. A Murádin-tól évek során a napilapokban, főleg a kolozsvári „Igazság”-ban megjelent mintegy háromszáz-háromszázötven cikknek több mint a fele — jórészt kérésre — szó- és szóláskészletünkkel foglalkozott (5). Ha a nagyközönség érdeklődésének ilyen irányultsága jelent is bizonyos egyoldalúságot, mivel a szavak eredetének és történetének a kutatása a hang-, alak- és mondattanon át a jelentés- és a stilsztikáig a nyelv legkülönbözőbb kérdéseivel összefügg vagy összefügghet, kétségtelen, hogy az etimológiai érdeklődés kielégítésével a nyelvtörténet, általában a nyelv problémái iránti figyelem fölkeltésére szintén jó lehetőség kínálkozik (vö. PUSZTAI FERENC: Nyr. CII, 56). A szófejtés és szótörténet népszerűségéhez ugyancsak hozzájárulhat, hogy a nyelvtudománynak ez a területe szemléletesen kapcsolódik a valósághoz, a gondolkodáshoz.

A „Szavak titka” Murádin hírlapcikkeiből válogat. A szerző nyolevan rövid írásban főleg olyan szavakat és kifejezéseket ismertet, amelyeknek az eredete és sorsa érdekes tanulságokkal szolgál. A névadás, néhány személy- és helynév eredeti értelme szintén szóba kerül. Murádin a cikkeket úgy csoportosította, hogy a témájuk szerint együvé tartozók egymás mellé kerüljenek, de az egyes csoportokat formailag nem határolta el. Ez helyeselhető, ugyanis a kisebb témakörökön belül a kapcsolódás rendszerint laza, a nagyobbak (szófejtés, szólásmagyarázat, névtan) meg nem válnak el élesen. Mint a jó etimológiai és nyelvművelő írásokra, Murádin cikkeire is jellemző, hogy szerzőjük sokfelé tekint. Már az egyes írások címében sokszor több tárgyalandó szó van, a cikkeken belül pedig a szavak és szólások rokonságára, az analóg esetekre, nemegyszer nyelvhelyességi, stilsztikai, irodalmi és egyéb kérdésekre is kitér. Például az „Ebek és kutyák” című

írásban nemcsak a címadó szavak eredetével foglalkozik. Szóba kerül több, a kutyákkal kapcsolatos szó és kifejezés, s a hangutánzó eredetű *kutya* szó analógiájául más állathívogató szavakból létrejött néhány állatnév is. Majd a *kutya* és az *eb* közti használatbeli, stilisztikai különbségről olvashatunk. Utána meg az egyes kutyafajták nevééről. Végül a *puli* szóhoz érve, a szerző a sumér — magyar nyelvrokonság híveinek csíp oda. Ők soha nem létező ásatások leleteivel a *puli* sumér eredetét akarták bizonyítani, s „azt a látszatot igyekeztek kelteni, hogy tudják — más esetekben is — *hol van a kutya élve*.” (103.) A következő cikk, a „Rágódóm” aztán még tovább folytatja a kutyákkal, ebekkel kapcsolatos szó- és szólástörténeti kalandozásokat.

Olyan cikkek is vannak, amelyekben a nyelvhasználat, a nyelvhelyesség kérdései állnak a középpontban. A „Toldi” nyomán mondhatnánk, Murádin kigondolta bölcsen, hogyan kell egyik szavát a másikba öltetni. Ha a könyvecskéhez szömutatót készítenének, az adatok száma megközelítené az ezret. Természetesen nagy részüket a szerző (bővebben) nem magyarázza, de egy-egy megjegyzés vagy a többi példa segít abban, hogy az értelmük, az eredetük vagy a vizsgált adatokhoz való viszonyuk megvilágosodjék. A könyvnek érdekes szint ad, hogy szerzője — más romániai munkákhoz hasonlóan — érthető módon sokat idéz az ottani magyar nyelvjárásokból, s többször hoz román nyelvi példákat. Külön ki kell emelnünk Murádin cikkeinek rövid, jól szerkesztett voltát, s azok élvezetes, közérthető stílusát. A nyelvészeti fejtegetéseket — helyenként persze mások nyomán — számos irodalmi példa, a mindennapi nyelvhasználatra való utalás, valamint mértékkel adagolt szellemes megjegyzés és szubjektív élmény színezi.

A „Szavak titka” etimológiai és egyéb megállapításai természetesen nyelvtudományunk általánosan elfogadott vagy lehetségesnek tartott eredményein alapulnak. Néhány túlháladott vagy kevésbé valószínű származtatás s egy-két kisebb hiba azonban bekerült a könyvbe. Az alábbiakban ezeket igazítjuk helyre, s néhány kiegészítést tennénk. Ha a vonatkozó irodalmat nem idézzük, akkor annak a TESz.-ben lehet utánanézni. Természetesen nem kötelező, hogy a szerző a TESz.-szel mindenben egyetértsen, nyilvánvaló azonban, hogy erre mint a messze legbiztosabb alapra támaszkodhatunk. Murádin cikkeinek jó része igaz még a TESz. megjelenése előtt született, de maga a könyv már nem, s a szerző nyilván közben a cikkek szövegén is változtathatott. Úgyhogy néhány általa elfogadott vitatható szófejtést érdemes lett volna az újabb irodalommal, elsősorban a TESz.-szel szembesíteni.

A *finta* szó nem biztos, hogy „a *fint*- alapszó” -a képzős változataként keletkezett (13). Valószínűbbnek tartjuk, hogy az -a először az eredeti *fít*- tőhöz járult, s a szóba csak később nyomult be a szervetlen *n* hang. Balassitól van is két adatunk a *fítá*-ra. Más kérdés, hogy a *fint*- tő önállóan nemigen élt, ezért *fint*- alapszóval nem számolhatunk, csak ilyen tővel (L. A. MOLNÁR: MNy. LXXII, 311–2). Másutt is előfordul, hogy a szerző tő helyett alapszót mond (39).

A *tündér* főnév ’magát változtató’ jelentéséhez érdekes adalék, hogy a régiségben Erdélyt bizonytalan és sokszor változó politikai állapota miatt néha *Tündérorság*-nak nevezték (I. KERTÉSZ: MNy. VIII, 433–4; RMKT. XVII. század I, 642; BÖM. I, 395; NySz.). Itt a *tündér* szófaja melléknév, értelme pedig ’változékony’.

Mivel — mint Murádin is írja — *duzzad*, *duzzog* igéink a hangfestés síkján függenek össze a *dúc* ’gyűrke, kinövés’ szóval, az utóbbi nem lehet az előbbieik „alapja, alapszava” (31).

Izé szavunk talán finnugor eredetű. A rokon nyelvi megfelelők jelentése ’dolog, izé’ és hasonlók. Az *izé* nem függ össze a ’szájpénész, fene, rák’ jelentésű és a szitokszóként használt *iz* főnévvel. Ha a N. *izej* ’izé’-ben *j* kicsinyítő képzőt is kell keresnünk, az nem lehet ugor kori (46). A -*j* deminutív képző valószínűleg uráli eredetű (COLLINDER, Comp-Gramm. 257). SIMONYI ugyan ugor alapnyelvi képzőről beszél (Nyr. V, 481), ott azonban az *ugor* szó a korabeli használatnak megfelelően ’finnugor’-t jelent.

Murádin szerint eredetileg a hajdani *jós* 'jövendőmondó' bekövetkezendő jó eseményeket mondott, *jósolt*. Később aztán „nemcsak a *jót jósolhatta a jós*”, hanem a rosszat is. Ugyanígy a *jós* [nem a *jó*, ez nyilván sajtóhiba] szóval azonos képzésű *javas* először „olyan embert (később leginkább asszonyt) jelentett, aki jót, hasznosat tudott mondani vagy adni, ráolvasni valamilyen ügyben.” (56.) A *javas* és szóhasadással elkülönült változata, a *jós* keletkezésének alapja a *jó* melléknév 'egészséges' jelentésárnyalata lehetett (vö. pl. *jobbúl, javul* 'meggyógyul'; *javít* 'meggyógyít'; *jól vagyok* 'egészséges vagyok'). A *javas*, a *jós* hajdan a kuruzslással, varázslással gyógyítót jelenthette, mivel azonban az ilyen személyek jövendőmondással szintén foglalkoztak, 'jövendőmondó' jelentésük is fejlődött.

A N., R. *csin* 'ontora, bevésés a dongán, amelybe a hordó fenekét illesztik' valószínűleg olasz eredetű. Nem függ össze *csin* 'rend; mód; csinosság, izléses külső' szavunkkal, és így a *csinján bánik valakivel* vagy *valamivel* kifejezéssel sem (70).

'Mérleghinta' jelentésű *lipinka, libikóka, lóga* szavaink közül — a magyarországi nyelvhasználatot tekintve — föltétlenül a *libikóka* a legelterjedtebb, s messze ennek van a legtöbb esélye rá, hogy (végeképp) irodalmi szintre emelkedjék (78). A *lipinká-t* és a *lógá-t* az ÉrtSz. és az ÉKsz. nem is tartja nyilván.

A „Ki szép füven [nem: fűvön] lévően bánik jó lovával,” Balassi-sorból (A „Borivóknak való” című versből) a *lévén* szó kimaradt (79).

A 102. lapon olvassuk, hogy amint a *lúd* mellé a *liba*, a *gölye* mellé a *koca*, ugyanúgy hangutánzó szóból keletkezett a *pislen* mellé a *csirke, csibe* is. A nyelvjárási *pislen* szintén hangutánzó eredetű.

Az „Ember, férfi” című cikkekéből az utóbbi etimológiája hiányzik, ez is összetétel volt: *férj* + *fi(ú)* (128—9).

Az *ezüst* szóról Murádin azt írja, hogy elhomályosult összetétel, az *ez* előtag jelentése 'fehér', az *üst* utótagé 'vas' (129). Az *ezüst*-öt valószínűleg az őspermiből vettük át. A mai permi szavak — zürjén *ez-ış*, votják *azveš* — elhomályosult összetételek. Az utótag valószínűleg azonos a magyar *vas* ~ finn *vaski* 'vas' szókkal, az előtag feltett 'fehér' jelentése azonban nem bizonyítható. A magyarban az *ezüst*-öt már nem célszerű összetett szóként kezelni. A régiségből és a nyelvjárásokból adatolható s Murádin által szintén idézett *üst* alakváltozat téves szövelemzés eredménye, nem egy 'vas' értelmű utótaggal azonos. Az *üst* formák jelentése különben a szerző példáiban is 'ezüst'.

Magunk nem hinnénk, hogy a divat és az izlés az *András* nevet ma vidékiesnek tartaná (139). LADÓ JÁNOS „Magyar utónévkönyv”-éből láthatóan az *András* batározottan népszerű, 1967-ben Magyarországon 1504 gyermeket neveztek el így.

Kritikai megjegyzéseink csak néhány részletre, futó megállapításra vonatkoznak, s így keveset vagy alig vonnak le a könyv értékéből. Mindent összevetve, a „Szavak titká”-t sikerült, hasznos és igen élvezetes olvasmánynak tartjuk. Noha nálunk is jelentek meg hasonló jellegű munkák — például: O. NAGY GÁBOR, *Mi fán terem?* 2. kiad. Bp., 1965.; FAJCSÉK MAGDA—SZENDE ALADÁR, *Miről vallanak a magyar szavak?* Bp., 1966.; SZILÁGYI FERENC, *A magyar szó regénye.* Bp., 1972. — MURÁDIN LÁSZLÓ könyvecskéje a magyarországi olvasó érdeklődésére is számot tarthat.

A. MOLNÁR FERENC

Három finn névtudományi munka

Folyóiratainkban számos ismertetés jelent meg névtudományi könyvekről, akár Magyarországon publikálták azokat, akár külföldön. Nyelvrokonaink, a finnek valahogy kimaradtak ebből a sorból, mindössze egyről tudunk (EERO KIVINIEMI, Suomen partisiippinimistö; ismertette: KERESZTES LÁSZLÓ: MNy. XVIII, 159–63). A hiányt most pótoljuk.

1. VILJO NISSILÄ, Suomen Karjalan nimistö. Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiön Julkaisuja. Joensuu, 1975. 382 lap.

A finn névtudomány nesztorát nem kell bemutatni, hiszen jól ismerjük tevékenységét. Ő maga is két ízben számolt be a Finnországban folyó onomasztikai kutatásokról (Nyr. XCI, 465–9 és NytudÉrt. 70. sz. 32–5).

Könyvének első részében (Nimistön tallennus ja tutkimus, 9–25) áttekinti a finn névkutatást, és a következő korszakokat állapítja meg: 1. A kezdetektől 1919-ig. A finneknek nem volt PESTY FRIGYESÜK, így a XIX. században csak szórványos gyűjtésekről beszélhetünk; a tulajdonképpeni munka 1907-ben kezdődött a SUS. szorgalmazására. 2. 1920–39: különösen a 30-as években lendül fel a munka, főként egy-egy helység névanyagát — túlnyomórészt földrajzi neveit — gyűjtik. A méretekre jellemző, hogy pl. csak Virolahti anyaga 7282 cédula. Ekkor már ösztöndíjat is adnak a gyűjtőknek, s az országos (pontosabban: a finn nyelvtérületi) gyűjtőhálózat kiépítése is ekkor történik. 3. 1940–58: A hadi események gátolták a gyűjtést, s utána némi pangás következett. A 60-as években újra fellendül a gyűjtés, főként azután, amikor TERHO ITKONEN gyűjtési tanácsadója megjelent (Nimestäjän opas. 1964.). Nissilä saját gyűjtése is óriási: 321556 cédula!

A második rész (Nimeämisperusteet suomalais-karjalaiset nimet, 26–166) a legrészletesebb. Ahol van rá adat, az évszámmal együtt a levéltári előfordulást is közli. Az elavult, a ritkán használatos szavakat vagy csak az arra a vidékre jellemző tájszavakat megmagyarázza. Előbb a földrajzi nevek kategória szerinti vizsgálata következik jelentés szerint (pl. *asema*, *kalat*, *metsätyö*), és e csoportokon belül tér ki arra, hogy a nevek morfológiailag hova tartoznak (pl. képzés, összetétel). Különös figyelmet fordít az összetett szavakra. Alkalmazza a finn névtudományban már használatos (vagy használatra javasolt) terminus technicusokat, amelyek közül néhány olyan is akad, amely nálunk nem ismeretes. A földrajzi neveket a személynévvel való kölcsönhatásban vizsgálja (a finnben ez különösen lényeges; a magyarban megközelítően tudjuk, hogy személynévről vagy földrajzi névről van-e szó, a finnben nincs meg ez a különbség). A személynév vizsgálatát is a levéltári adatok vezetik be. A csoportosítás (pl. apanév, származási hely, foglalkozás stb.) a megszokott kategorizálást követi. Megszorítások, természetesen, vannak, hiszen a magyarban pl. ismeretlen az ún. *talonnimi*, azaz a szülői ház (lakóház) neve meg egyezik a lakó nevével és fordítva. Érdekesség az, amit a névfolytonosságról olvashatunk. Nem volt ritka a XVI–XVII. században, hogy az apa nevét (többnyire *-poika* 'fi' utótaggal) kapta a fiú. A nemzetiségre utaló nevek számos problémát vetnek fel. A *Ryss* vagy a *Venäläinen* jelentése nem egyszerűen 'orosz', hanem 'ortodox vallású'. Feltűnő, hogy olyan népnevek is előfordulnak vezetéknévként, amelyekkel a finneknek nemigen volt kapcsolatuk (pl. *Spansk* 'spanyol', *Turkki* 'török', *Skotti* 'skót'). A magyar népnév (!) a XVI. és a XIX. században bukkan fel *Hunger*, *Hunker* formában. (Csupán érdekességképpen jegyezzük meg, hogy az újabb kori névváltoztatásokban is szerepel nevünk, pl. Helsinki 1976. évi telefonkönyvében van *Unkari* és *Unkarilainen* vezetéknév is).

Karjala névanyaga számunkra azért is érdekes — különösen a levéltári adatokban —, mivel a nevek sorrendje vezetéknév + keresztnév (pl. *Hattu Antti*, *Paha Lauri*);

az orosz, illetve a svéd nyelvű feljegyzések már a fordított sorrendet követik. Az ún. magyar sorrend inkább a genitívuszos formákra jellemző (*Tervosen Lasse*). Olykor lefordítják a neveket (svéd *Forsman* — finn *Koskimies*), vagy annyira torz(itott) formában bukkanak elő, hogy a szerzőnek nem kis fáradságába került, míg az eredeti finn nevet megtalálta.

A római katolikus vallás kevesebb nevet terjesztett el Finnországban, mint nálunk (Roomalaiskatoliset nimet 167—85). Olykor igen nehéz felismerni, hogy egy-egy névnek mi is a magyar megfelelője, esetleg népetimológiára ad alkalmat. Pl. *Antti* = András (és nem Antal, attól függetlenül, hogy a neves magyarbarát ANTTI JALAVA magyar nyelvű cikkeit *Jalava Antal*-ként írta alá), *Mikko* = Mihály (nem Miklós), vagy épp a *Virjonen* nem a *Viro* 'Észtország' származéka, hanem a Virgiliusé. A nevek száma ugyan nem nagy, inkább a névviselőké az, így *-la* szócskával vezetéknévet és helynevet egyaránt jelölhetnek. 1970-ben pl. Finnországban 9406 *Anttila*, 6596 *Mikkola* vezetéknévű ember élt.

Lapp nevek (Lappalaiset nimet, 186—7) viszonylag gyéren fordulnak elő Karjalában, pl. *oulu* 'árvíz': *oulumäk*, *ii* 'éj(szaka)': *Iijok* stb.

A szláv nevek (Slaavilaiset nimet, 188—210) túlnyomó többsége orosz eredetű. Nissilä előbb a földrajzi neveket elemzi kategóriák szerint, megadja az eredeti(bb) jelentést is. Áttekint a praepositíós kölcsönzéseket is (*na*, *nad*, *pod*, *za*, *u*, *v*). Külön foglalkozik azokkal a nevekkal, amelyeket az ortodox egyház közvetítésével vettek át a karjalaiak. A személynévek és keresztnévek egyaránt előfordulnak. Az előbbi a részletesebb, hiszen többségük földrajzi név is lehet. Egyébként a szerző az ortodox névanyaggal külön tanulmányban is foglalkozik (Suomen Karjalan ortodoksinen nimistö. Lappeenranta, 1976. 130 lap).

A következő rész (Skandinaaviset nimet, 211—48) azt is bizonyítja, hogy ezen a területen is igen korán érvényesült a svéd hatás. Rövid történeti áttekintés után előbb a földrajzi nevek elemzése kap helyet. Meglepően nagy a svéd nevek száma. A közszók közül — amelyek egyébként az egész finn nyelvterületre jellemzőek — gyakori pl. *-holma* < svéd *holm*, *-enki* < svéd *änk* stb. A svéd eredetű vezetéknévek sem ritkák, bár itt az a kérdés is felvetődhet, hogy az eredeti finn neveket nem fordították-e le svédre. A keresztnévek átvételekor is inkább a svéd hatással kell számolni.

A régi német nevek (Alasaksalaiset nimet, 249—59) német (vagy németül beszélő) kereskedők révén jutottak el erre a vidékre. A vezetéknévek nagyobb része a névviselő származási helyére is utal (*Holsti* 'holsteini'). A keresztnévek többsége ma is élő név. A földrajzi nevek között nagyon sok a személynévi eredetű (*Vilkkilä* < *Wilhelm*).

Az utolsó rész (Paikannimen rakenne ja kieliasu, 260—92) a helynevek szerkezetével, nyelvi megformálásával foglalkozik. Rövid áttekintésben olvashatunk az egy- és többelmeű nevekről, az elliptikus, az absztrakt, az epixetikus földrajzi nevekről, majd a nevek alaprészeiről. Többek között elemzi a szerző a haplológia, a disszimiláció, a kontamináció szerepét a névadásban. A primer és a szekunder földrajzi nevek rövid ismertetésben szerepelnek. Bő példatárral mutatja be Nissilä a tudakos-, illetve a népetimológiát, saját gyűjtéséből közöl adatokat. Felhívja a figyelmet az így létrejött nevek torz voltára.

A kötetet a jegyzetanyag (minden egyes részre külön-külön) és a rövidítések jegyzéke (293—311), a szómutató (312—80), valamint a tárgymutató (381—2) zárja.

Viljo Nissilä könyve igen értékes alkotás, a finn névtudomány eredményeinek nagyszerű összefoglalása, attól függetlenül, hogy adatait teljes egészében Karjala névanyagából veszi.

2. EERO KIVINIEMI—RITVA LIISA PITKANEN—KURT ZILLIACUS, Nimistöntutkimuksen terminologia Terminologin inom namnforskningen. Helsinki, Castrenianumin toimitteita 8, 1974. 112 lap.

Finnországban nem ez az első terminológiai gyűjtemény (pl. megjelent már könyv-alakban a grammatikai, a fonetikai stb. szakszókincs is). Mivel külön fóruma van a finn, illetve a finnországi svéd névtudománynak, éppen ezért az látszott a legcélszerűbbnek, hogy együttesen adják ki az onomasztikai terminus technicusok gyűjteményét. A finn (3–4) és a svéd nyelvű (61) előszóban a munka menetéről, módszereiről és nehézségeiről olvashatunk. A jelölések magyarázata (5, illetve 62) következik. Meglepően kevés jelet használnak: ^x (így, megemelve) azt jelenti, hogy a terminológia egészen új, a)(-kel azt jelölik, hogy van hasonló (vagy épp ellentétes) jelentésű szó, az aláhúzás az általánosan használt szakszavakat jelöli, a jel nélküliek inkább alkalmi használatúak. A rövidítések jegyzéke a mű végén van (111–2): eredeti módon jártak el: a szerző monogramja és a mű megjelenésének évszáma, pl. VN-62: VILJO NISSILÄ, Suomalaista nimistöntutkimusta. Helsinki, 1962.

A könyvecske két részből áll (miként a cím is mutatja): finn (7–58), illetve svéd (63–110) anyagból. Felépítésük teljesen azonos. Ábrák és táblázatok segítik a megértést, így pontosan a szerkesztők szándékának megfelelően értelmezhetjük a leírtakat. 12 ábra és táblázat van a finn részben, a svédben pedig 10.

E könyv kiadása szükségszerű volt, hiszen a terminológia alkalmazása Finnországban sem volt egységes. Pl. a keresztnévre három elnevezés is van: *etunimi* 'előnév' (a svéd *förnamn* tükörszava), *ristimäni* 'keresztnév', *yksilönimi* 'egyéni név', közülük az első vált általánossá (a hivatalos okmányokban is ez szerepel). Ráadásul különbséget kellett tenni az ún. *pyhimyksennimi* (csakis egy-egy szent neveként ismeretes) és a *kasteniimi* (pogánykori név) között is, ezeket külön kategóriaként használják.

Ahol lehetett (vagy szükségesnek látszott), a latin eredetű terminológiákat finnesítették, pl. *onomastikka* — *nimistöntutkimus*, *denotatio* — *tarkoite*. Persze, még így is szép számmal fordulnak elő a nemzetközi terminológiában is ismeretes elnevezések (*primaari*, *patronymmi*, *tyyppi*, *variantti* stb.). A szerzők említenek olyan szakkifejezéseket is, amelyek nemcsak (vagy nem elsősorban) a névtudományra jellemzőek. A finnek többnyire az *appellatiivi* szót használják az *yleisnimi* 'köznév' helyett, s az előzőnek a névtanban általában 'közszó' a jelentése. A szinonimák (pl. *liisänimi* — *liikanimi* 'ragadványnév') külön címszóként is szerepelnek.

A címszavakat rövid (olykor lakonikus) magyarázat követi, pl. *sukunimi* 'vezeték-név': perinnölinen liisänimi (= örökölt ragadványnév), majd a svéd megfelelőt is megadják (*släktnamn*). Ha van, akkor szerepelhet itt a szinonimája (antonimája) vagy egy-egy hasonló jelentésű szó. A svéd címszavak esetében is hasonlóan járnak el.

Magát a terminus technicust csupán szótár segítségével nem célszerű lefordítani, inkább a magyarázatból tudjuk meg, hogy miről is van szó. A svéd szó megadása sokat segíthet egy külföldinek, mivel a svéd terminológia — legalábbis hangalakban vagy leírt formában — közelebb áll az általunk is ismert fogalmakhoz, mint a finn, pl. *luonnonpaikka* — *naturlokal*, *nimiaihe* — *namnmotiv* stb.

Amikor szükséges, példákat is találunk az egyes magyarázatok után, pl. *lyhäntymä* 'rövidített forma': *Gregorius* → *Korjus*, *Kotajärvenmaa* → *Kotarvenmaa*.

Mivel ez a mű hamarabb jelent meg, mint VILJO NISSILÄ „Suomen Karjalan nimistö” című munkája, természetesen hiányoznak az ott előforduló — ritkább — névalkotási módok közül pl. a hapológia, a kontamináció, a népetimológia és egyéb onomasztikai kategóriák. Ezeket egy újabb kiadással korrigálni, illetve kiegészíteni lehet.

Nagy haszonnal forgathatjuk ezt a könyvecskét, nemcsak azért, mert nekünk — legalábbis egyelőre — még nincs terminológiai gyűjteményünk, hanem azért is, mert a névtudomány újabb ágainak művelésére hívhatja fel a kutatók figyelmét. A gondos gyűjtő- és a lelkiismeretes szerkesztői munkáért minden elismerés megilleti e könyv szerzőhármának minden egyes tagját.

3. KUSTAA VILKUNA, Etunimikirja. Avustajat: MARKETTA HUITU ja PIIRJO MIKKONEN. Helsingissä, Kustannusosakeyhtiö Otava, 1976. 327 lap.

A neves tudósnak ez a harmadik utónévkönyve; 1960-ban jelent meg az „Oma nimi ja lapsen nimi”, 1969-ben a „Suuri nimipäiväkalenteri” című műve. Jelen munkája is ezekre épül, bővítve és átdolgozva helyenkint.

Rövid bevezetésben (Kenen nimipäivä ja miksi? 9–13) mondja el a névnapnak mint ünnepnek a történetét — egészen az ókortól kezdve (vö. Márk evangéliuma 6: 21, bár itt születésnapra ünnepelről van szó). A nevek napjának megállapításakor — a hagyományon kívül — felhasználta a szerző a régi évkönyveket, a svéd kalendáriumokat, sőt az ortodox szentek ünnepét sem hagyta figyelmen kívül. Sőt, még mást is! A tiszteletadásnak és a kegyeletnek igen szép formája az, hogy írók, költők születésnapja vált névnappá. Pl. az *Aleksis* név ünnepe megegyezik Aleksis Kivi születésnapjával (október 10.), az *Elias* pedig Lönrotéval (április 9.), sőt külföldi példa is akad: *Vanamo* (közszói jelentése 'Linnaea borealis') név napja Linné születésnapjára (augusztus 3.) esik.

A finn utónévkutatással foglalkozik a következő rész (Suomalainen etunimistö, 14–28). Beszámol a nevek származási helyéről, Finnországba való kerülésükről. Az alakváltozatokra különös figyelmet szentel. Az eredeti, a belső keletkezésű nevek nagy teret kapnak. S van közöttük néhány olyan is, amely egy-egy idegen nevet lett volna hivatva kiszorítani. Az irodalmi alkotásokban, a mondákban, a mitológiában előforduló nevek a finneknél erősebben hatottak, mint nálunk. (Az *Aina* és az *Aino* névről részletesebben l. MIZSER LAJOS, Élet és Tudomány 1977: 1194). Sok esetben az idegen nevet le is fordították, pl. *Aurora* — *Aamu*, *Margareta* — *Helmi*, *Viktor* — *Voitto* (VILKUNA közli azt is, hogy a két utóbbi fordítás a magyarban is megtörtént: *Gyöngyi* és *Győző*).

Az utónevekkel kapcsolatos anyakönyvi törvény, illetve előírások is megtalálhatóak a műben (29–31).

Ezek után következik az adattári rész (Etunimet, 32–279). A nyugat-európai (pl. DROSDOWSKI, WITHYCOMBE, DAUZAT) névkönyvek mintájára alfabetikus sorrendben közli a férfi- és a női neveket. Míg ezek megjelölik (olykor csak rövidítéssel), hogy férfi- vagy női névről van-e szó, az Etunimikirjából ez hiányzik. Így a külföldiek számára némi nehézség adódhat a könyv használatakor.

A névcikkek felépítése bizonyos fókig a külföldi mintákat követi. A név után az ünnepének napja következik, majd származási helye és jelentése. Az alakváltozatok mindegyikét felsorolja, sőt még azt is megmondja, hogy Finnországnak melyik részére jellemző egy-egy variáns. A finnben nincs meg az a lényeges különbség a keresztnév és a becenév között, mint nálunk, ezért e helyütt célszerűbbnek láttuk alakváltozatról, rövid formáról, variánsról beszélni. Közülük több szerepel önálló szócikként is, s felfelé mutató nyílal jelzi a szerző, hogy melyik névből származik, mivel a jelentést ott adja meg, pl. *Hannu* ↑ *Johannes*. Ahol lehetséges, a névcikkek végén megtaláljuk az irodalmi, művészeti, politikai életből stb. ismert híres névvisezőket, pl. *Mika* : *Mika Waltari* író. Egyes nevek hangalakja alkalmat adhat a népetimológiára is; ezt a szerző gondosan igyekszik elkerülni, pl. a *Kari* (144–5) név nem a *kari* 'szirt' szó tulajdonnevesülése, sem a *Péter* név szó szerinti fordítása, hanem a *Makari(os)* rövidülése. Arról is olvashatunk a névcikkekben, hogy egy-egy nevet ki népszerűsített, pl. Linnankoski „Dal a tűzpiros virágról” című regényének megjelenése (1905.) után vált közkeletűté az *Olavi* név.

A nevek idegen nyelvi megfelelőit többször megtaláljuk, köztük a magyart is (*István*, *Lajos*, *Miklós*, *Erzsébet*, *Piroska* stb.). Sőt egyes nevek (*Erzsébet*, *István*, *Imre*) kapcsán magyar történelmi adatok is mutatják a szerző sokoldalú ismereteit. A finn–magyar kapcsolatok szorosabbá válása eredményezte, hogy kölcsönösen vettünk át egymástól neveket (ha nem is nagy számban). Az Etunimikirjában két magyar név szerepel: *Almus* (46–7), az átvételt Vilguna is a magyar kapcsolatokkal magyarázza, a név

jelentését nem adja meg (a legújabb megfigyelési kísérlet szerint: 'birodalomszerző', GYÖRFFY GYÖRGY, István király és műve. Bp., 1977. 57). Vilkuna magyarázatában van egy aprócska hiba: Álmos apja volt Árpádnak és nem alvezére (alipäällikkö). A másik név az *Ilona*; ezt az ismert magyarbarát Antti Jalava adta lányának. Hamar népszerűvé vált ez a név. Helsink-i telefonkönyvében több *Ilona* nevű finn is található. Népszerűségét valószínűleg az (is) okozza, hogy finnesnek érzik (vö. *ilo* 'öröm', *iloni* 'örömem').

Persze, véletlen egyezések is előfordulnak, pl. a finn *Ilma* és a magyar *Ilma* között semmiféle kapcsolat sincs.

A kötetet a forrásmunkák felsorolása (280–3) és bőszeges szómutató (284–327) zárja.

A magyar kutató is nagy haszonnal forgathatja ezt a könyvet, amely könnyen használható, alapos betekintést ad az alakváltozatok rendszerébe is, és értékes művelődéstörténeti ismeretekkel lehetünk gazdagabbak.

MIZSER LAJOS

A csehszlovákiai magyar nyelvű művelés első önálló kötetről

Csehszlovákiában az 1950-es évek óta folyik magyar nyelvű művelés munkája. Nemrég jutottak el az első önálló kötet kiadásáig. A „Hogy is mondjuk?” című — 181 lap terjedelmű — könyvet JAKAB ISTVÁN (a pozsonyi egyetem magyar nyelvésztanára) állította össze hét szlovákiai magyar szerző: JAKAB ISTVÁN, KAPÁS FERENC, MAYER IMRE, MAYER JUDIT, MORVAY GÁBOR, ORBÁN GÁBOR és ZEMAN LÁSZLÓ írásaiból. A kötet alcíme: „Nemzetiségi nyelvhasználatunk — nemzetiségi nyelvű művelésünk”. (Madách Könyv- és Lapkiadó. Bratislava, 1976. 900 példány.)

A kötetbe gyűjtött dolgozatok híven tükrözik mind a csehszlovákiai magyarok nyelvhasználati problémáit, mind az ottani — Pozsony központú — magyar nyelvű művelés eddigi eredményeit, színvonalát, vizsgálódási területét és irányát. E cikkek és tanulmányok legtöbbször korábban már közölték a szlovákiai magyar sajtó, de ezek ma és így együttesen is jó szolgálatot tesznek, mert a magyar nyelv használóját eligazítják az alapvető nyelvhelyességi kérdésekben, segítik beszédbeli és helyesírási gondjainak megoldásában.

Sorrendben tulajdonképp ez már a második olyan könyv, amely a csehszlovákiai magyar nyelvű művelést szolgálja. Az első a magyarországi DEME LÁSZLÓ „Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról” című munkája volt. DEME öt évig vendégtanárként működött a pozsonyi egyetemen, s akkor — 1970-ben — jelent meg ott ez a kötet. A mostani kötet befejező tanulmányában JAKAB ISTVÁN hálás szavakkal nyugtázza ezt a magyarországi segítséget: „Nyelvű művelésünknek, valamint nyelvű művelés-szervezésünknek eddig a legnagyobb segítséget a magyarországi Deme László nyújtotta... Számos cikkel, tanulmánnyal... gazdagította nyelvű művelő irodalmunkat, ezekben több fontos, nyelvű művelésünkhöz szorosan kapcsolódó kérdést tisztázott, s ő volt az első, aki felmérve nyelvhasználatunk állapotát, nyelvű művelésünk legfontosabb feladatait megjelölte. De nemcsak alapozó cikkeivel és stílusvizsgáló tanulmányaival, hanem előadásaiival is segítette ügyünket.”

JAKAB ISTVÁNÉK könyve a következő nyolc fejezetből épül fel: „A »kölcsonszavak« tengerében”; „A két nyelvűség buktatói”; „A nyelvről — mindenkinek”; „Fattyúágak, vadhajtasok”; „Így írjuk helyesen”; „Nyelvi sajtószemle”; „Nyelv és gondolkodás”; „Számvetés és irányvétel (Nyelvű művelésünk helyzete, elvei és legfontosabb feladatai)”. E fejezetcímekből kitűnik, hogy a csehszlovákiai magyar nyelvű művelés problémái részben egyeznek a magyarországiakkal, részben különböznek a mieinktől.

A legfontosabb különbség abból adódik, hogy a csehszlovákiai magyar nemzetiség gazdasági és társadalmi egységben él a szlovák nemzettel. „Néha ugyanazon a munkahelyen együtt dolgoznak szlovákok, magyarok; így mindkét nyelven érintkeznek. De ha történetesen csak magyarok dolgoznak is együtt, a rendeletek, utasítások, szabályzatok stb. nyelve, a felsőbb szervekkel való érintkezés nyelve a szlovák. S noha egymással és magyar lakosságú vidéken a felekkel is általában magyarul beszélnek ezek a dolgozók, a szlovák nyelvet is aktívan használják. Nagyon sok olyan fogalommal találkozunk munkájuk közben, amelynek nem ismerik a magyar nevét, csak a szlovákot”. (15.)

A csehszlovákiai magyar nyelvhasználat hibái gyakran abból erednek, hogy a szlovák szavakat, kifejezéseket egyszerűen az elemeik szerint — tehát a szlovák nyelvi gondolkodás szerint — fordítják magyarra. Például a szlovák nyelvszokás a helynevet határozóként teszi a tulajdonnévi alakulatba: *Egységes Földművesszövetkezet Somorján*. Ennek minden szava magyar, mégis elfogadhatatlan ez a forma, mert a magyar nyelvszokás szerint a helységnevet jelzőként előre kell vetni: *Somorjai Egységes Földművesszövetkezet*. Vagy például egy gépfajta neve a szlovákból való tükörfordítás szerint *önkötőzőgép*, magyarországi, számunkra világosabb és megfelelőbb neve azonban: *kévekötő aratógép*.

JAKAB ISTVÁN — nagyon helyesen — ezt javasolja csehszlovákiai magyar honfitársainak: „... ha új fogalommal találkozunk, nézzünk utána, Magyarországon milyen néven ismerik, illetve hogyan kezdik nevezni, nehogy itt más névvel jelöljük, s félrevezessük az olvasót.” Mindenkit figyelmeztet egy nagy veszélyre: „Ha két magyar terminológiát alakítanánk ki, nem értenénk meg egymás kiadványainak a nyelvét, jöllehet mindkettő a magyar lenne” (28.). Azt hiszem, ezt a figyelmeztetést a romániai, a jugoszláviai, sőt a szovjetunióbeli (kárpátaljai) magyar nyelv művelésnek is meg kell szívlelnie, mert különben megtörténhet, hogy egy bizonyos fogalomnak öt különböző magyar neve alakul ki az öt szocialista országban élő magyarság körében, azaz: Magyarországon, Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában és a Szovjetunióban.

A kötet egyik (1969. évi) cikke nyelvi tallózást közöl a csehszlovákiai Természet és Társadalom című havi folyóirat tíz egymást követő számáról. A szerző az összesen 600 lap terjedelmű szövegben 680 nyelvi hibát talált. Ez tízszer annyi, mint amennyi hiba a magyarországi Élet és Tudomány című lapnak ugyanilyen terjedelmű anyagában található — állapítja meg a cikk szerzője. Ez az aránybeli különbség jól szemlélteti, hogy a csehszlovákiai magyar nyelv művelésnek bőven vannak feladatai.

Érdekes különbség a magyarországi és a szlovákiai nyelvhasználat között, hogy ami nálunk *tanács*, az Szlovákiában *nemzeti bizottság*, s ami nálunk a tanács *végrehajtó bizottsága*, Szlovákiában azt nevezik *tanács*-nak. Ezen ma már nehéz volna változtatni, de nem is szükséges. Az ellenben igenis nyelv művelő feladat, hogy a szlovák *detské jasle* magyar megfelelőjeként vissza kell szorítani a — szó szerint fordított — *gyermekjászol* szót, mert a megfelelő jó magyar szó a *bölcsőde*.

Helyesen jegyzi meg JAKAB ISTVÁN, hogy a csehszlovákiai magyar nyelv művelés eredményességéhez elengedhetetlen feladat a magyar és a szlovák nyelv összevető (kontrasztív) vizsgálata.

PÁSZTOR EMIL

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

Lakó György köszöntése 70. születésnapján*

Tisztelt Társaság, tisztelt Szakosztály!

Mielőtt ünnepi felolvasó ülésünket megnyitnám, tisztelettel, szeretettel és barátsággal köszöntöm 70. születésnapja alkalmából alelnökünket, L a k ó G y ö r g y akadémikust.

Ilyenkor régebben az volt a szokás, hogy a barátaitól és tisztelőitől szerkesztett és megírt emlékkönyvet az ünnepi társasági ülésen nyújtják át az ünnepeltnek. Ezt a szokást mi is szeretettük volna követni. Nem rajtunk múlt, de mégis csak azt jelenthetem be, hogy a kötet sajtó alatt van. Tekintve, hogy ebben az emlékkönyvben magam írtam az ünnepelt tudós munkásságát méltató tanulmányt, nem tartom illendőnek, hogy itt szóban fejtssem ki azt, ami remélhetőleg hamarosan olvasható lesz.

Ha valaki meghallja, hogy egy rokona vagy ismerőse a nyelvész hivatást választotta, azt hiszi, hogy annál nagyobb nyelvész valaki, minél több nyelvet tud. A nyelvtudomány azonban mégsem a Mezzofantikat tartja számon legnagyobbjai közt. Noha korántsem a minél több nyelv minél jobb tudása teszi tudóssá a nyelvtudóst, mégsem baj az, ha nemcsak mérnökök, orvosok, hanem nyelvészek is tudnak és nem is akármilyen fokon idegen nyelveket. Mély tisztelettel adózom Lakó Györgynek most nem mint nyelvtudós, hanem mint nyelvteljesnek, azért, hogy szinte anyanyelvi fokon sajátította el a finn nyelvet, németül választékosabban beszél, mint a legtöbb germanista, magas fokon tud svédül és észtül, és talán ő az egyetlen olyan magyar finnugor nyelvész, akit finn beszéde közben nem zavar ész, észt beszéde közben pedig finn nyelvtudása.

Tiszta szívből kívánom, hogy ünnepelt tudós barátunk még hosszú évtizedekig jó egészségben folytathassa értékes tudományos munkásságát, és az e munkában való tevékeny részvétel szerezzon neki sok-sok örömet.

KÁLMÁN BÉLA

Tisztelt Társaság! Kedves Vendégeink!

Nekem jutott az a megtisztelő feladat, hogy Társaságunk nevében hetvenedik születésnapján tisztelő szeretettel köszöntsem Lakó Györgyöt, Akadémiánk rendes tagját, egyetemünk professzorát, Társaságunk alelnökét, a kiváló magyar tudóst, akinek munkásságát itthon is, külföldön is a finnugor nyelvtudomány művelői hosszú évtizedek óta jól ismerik és igen nagyra értékelik.

Ez az évforduló felidézi lelkemben 1935 szeptemberét, amikor mint Eötvös-kollégiumi golya, társaimmal együtt az ő óráin kezdtünk finnül tanulni. Akkor ő huszonhét éves volt, alig nyolc-kilenc évvel idősebb nálunk, de már ekkor messze kimagaslott kortársai közül rendkívüli felkészültségével, kiváló nyelvtudásával, erkölcsi komolyságával. Megjelenése föltétlen tiszteletet parancsolt. Óráin az első perctől kezdve éreztük, hogy a finnugor nyelvészet hivatott művelője szól hozzánk, aki az akkori nehéz körülmények ellenére is töretlenül haladt a tőle választott úton.

* A köszöntések a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1978. szeptember 26-án tartott felolvasó ülésén hangzottak el.

Már akkor fölsejlett előttünk jellemének egyik alapvető vonása: a szilárd következetesség a célul kitűzött életprogram megvalósításában. Megéreztuk, hogy olyan egyéniség szól hozzánk, aki boldognak mondhatta magát, mert jószerint már gyermekkorában megálmodott tervét váltja valóra. Szerencsések azok, akik, mint ő is, korán fölismerték, mire születtek, mi a hivatásuk. A hajdani Bács-Bodrog megyei Jánoshalom szülötte ő, édesapja tanító volt. Iskoláit főleg Kiskunhalason végezte. Így az a kiskunsági táj nevelte, amely legnagyobb költőnket, Petőfit is dajkálta. Szülőföldje a Bácskával is érintkezik, amely pedig a magyar nyelvtudománynak két olyan jelesét adta, mint Szarvas Gábor és Bárczi Géza. A szépen, tisztán, mindig gondosan szólás adományát környezete is alakíthatta és fejleszthette benne, talán iskolájának önképzőköre is, amelynek nyolcadikos korában diákelnöke volt.

Amikor pedig Egyetemünkre került, magyar—német szakosként, az a kitüntetés érte, hogy 1926 szeptembertől kezdve az Eötvös-kollégium tagja is lehetett, s ott maga Zsirai Miklós figyelt föl az istenáldotta tehetségű ifjúra. E nagy finnugor nyelvészünktől kezdett finnül tanulni, s 1930-ban ösztöndíjasként már nem is Berlint, hanem — Gombocz Zoltán biztatására — Helsinkit választotta. Ettől kezdve az Ezer tó országa lett szíve szerint választott második hazája. Talán senki sem tanult meg hazánk fiai közül jobban finnül, mint ő, s hitem szerint nincs is nálunk senki, akire a finn népjellem és észjárás mélyebb hatást gyakorolt volna, mint őreá, aminek nyilván belső, mélyen gyökerező lélektani okai vannak. A goethei Wahlverwandschaft ez, a félig ösztönszerűen és rendíthetetlenül vállalt lelki rokonság. Ezért is ment mindig szívesen Finnországba, amikor csak tehetett; ezért is zárta őt szívébe Suomi, s halmozta el megérdemelt kitüntetésekkel.

Lakó György azonban fiatal éveitől kezdve arra is törekedett, hogy lehetőleg minél több finnugor nyelvet s minél alaposabban sajátítson el. Mint magyar ösztöndíjas elsőként járt Észtországban, s az észt nyelvet is kitűnően magáévá tette. Mint germanista pedig a németen kívül svédül is igen jól megtanult. Halász Ignác óta nem volt nálunk olyan finnugrista, aki a lappban is olyan mélyreható ismereteket szerzett volna, mint ő. De a sort folytathatnám: a permi nyelveket éppolyan alaposan tanulmányozta, mint legközelebbi rokonaink nyelvét, a vogult és az osztjákot. Mint Zsirai Miklós tanítványa, azt is hamar fölismerte, hogy a finnugrisztika sikeres műveléséhez az orosz nyelv tudása is nélkülözhetetlen. Legutóbb Társaságunkban tartott előadása is újból meggyőzhetett bennünket arról, hogy milyen sok nyelvet ismer, s hogy mindezeket milyen alaposan.

Mert az alaposág és a rendszeresség is jellemének meghatározó vonásai. Kitűnt ez már egyetemi, finnugor témájú doktori értekezésének megírásakor is, de később is, amikor a mai fiatalok számára elképzelhetetlenül nehéz években, az orvosi diplomával állástalanul tengődő és inségmunkaként havat lapátoló szakemberek küzdelmes korában egy ideig csupán vidéken, a jászapáti gimnáziumban tudott elhelyezkedni. De ekkor is, meg akkor is, amikor Pesten Akadémiánk Szótári Bizottságának tagjaként dolgozott, mindig szakított időt tudományos munkájának végzésére, s így Karunkon hamarosan magántanár lett.

Pályájának fölfelé ívelése azonban csak 1945 után vált lehetségessé. 1948-ban, éppen negyven éves korában már Akadémiánk levelező tagja lett, s székfoglalójában a permi nyelvek esetrágjait elemezte teljesen újszerűen, modern szempontok szerint. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében fontos beosztást kapott, mint a finnugor osztály vezetője, s egy ideig mint igazgatóhelyettes is. A marizmus rövid hazai tündöklésének és dicstelen bukásának idején, majd pedig az emlékezetes östörténeti vitában jellemének másik alapvető vonását, a rendíthetetlen elvhűséget ismertük meg: bátran vállalta tudományos meggyőződésének minden kockázatát.

Zsirai Miklós fájdalmas, korai távozása után, 1956-ban vette át Karunkon a finnugor tanszék vezetését. Oktatói munkájában ugyanazok az érényei tűntek ki, mint amelyeket tudományos munkájában is megcsodálhattunk. Az egyetemi finnugor oktatást nyelvünk finnugor elemeit tárgyaló, kitűnő jegyzeteivel segítette. Közben félállásban, főszerkesztőként irányította, s nemrégiben, a harmadik kötet megjelentével, sikeresen befejezéséhez is eljuttatta az Akadémiánk Nyelvtudományi Intézetében készült nagyszabású műnek, „A magyar szókészlet finnugor elemei” című etimológiai szótárnak nem mindig könnyű és zavartalan munkálatait. Egyetemi jegyzetének 1968-ban egy amerikai uralisztikai és altajisztikai sorozatban angolul megjelent változata nagy nemzetközi elismerésben részesült. E művek sokáig őrizni fogják Lakó György nevét, s a késő utódok körében méltó emlékei lesznek e kiváló nyelvtudós munkaszeretetének s a finnugor nyelvek mindegyikére kiterjedő, mélyreható ismereteinek.

Társaságunk finnugor szakosztályának 1957-től 1976-ig elnöke volt, 1976-tól kezdve pedig Társaságunk alelnöke. Munkásságának méltó külföldi elismerését tanúsítja, hogy a Helsinki Finnugor Társaságnak 1948, a Finn Irodalmi Társaságnak 1956, a Kalevala Társaságnak 1958, a Societas Uralo-Altaicának pedig 1963 óta külső tagja. 1954-től 1967-ig a Nyelvtudományi Közleményeket is szerkesztette.

Akadémiánknak 1970 óta rendes tagja. Külön is ki kell emelnem SAJNOVICS JÁNOSRÓL 1971-ben tartott nagyhatású akadémiai székfoglalóját, amelyben mint jeles tudománytörténész mutatkozott be, továbbá 1975-ben a budapesti Nemzetközi Finnugor Kongresszuson elhangzott, elvi jelentőségű referátumát, s legutóbbi, Társaságunkban nemrégiben elhangzott, fentebb már szóba hozott felolvasását, amelyben szintén kiemelte az elmúlt korok tudományos eredményeinek fontosságát, s óva intett a múlt örökségének elhamarkodott lebecsülésétől.

Munkásságát méltán jutalmazták itthon is, külföldön is. 1951-ben a Magyar Népköztársasági Érdemrend arany fokozatát, 1968-ban pedig a Finn Oroszlánrend parancsnoki fokozatát nyerte el. 1970-ben a Finn Tudományos Akadémia választotta meg külső tagjává, 1976-ban pedig a jyvaskyläi egyetem avatta tiszteletbeli doktorává.

Nem érezhetem magam hivatottnak arra, hogy szakavatottan fölmérjem és értékeljem Lakó György hatalmas és szerteágazó tudományos és közéleti munkásságát. Hadd idézzem föl mégis, hogy a nyelvtudománynak számos fontos területén alkotott kimagasló és maradandót. A finnugor hangtani és alakitani kutatások történetében fontos helyet foglalnak el a permi nyelvek szóvégi magánhangzóinak történetére vonatkozó alapvető tanulmányai; az alakitannak a szintaxissal is ölelkező területeit pedig új megvilágításba helyezik a permi prosecutivus és transitivus használatát elemző vizsgálatai. RAVILA és FOKOS neve mellett az övével is fémjelzi a nyelvtudomány azt az elméletet, amely a finnugor esetragok kialakulását modern általános nyelvészeti szempontok szerint, teljesen újszerűen magyarázza. Bízást mondhatjuk, hogy a finnugor hangtani, alakitani, mondattani és etimológiai kutatások területén mindeddig kevés olyan tudós tevékenykedett, aki e szövevényes problémákat annyi finnugor nyelv ismeretében és olyan alaposan elemezte volna, mint ő. Méltatnom kellene mint jeles lexikográfust is, ezer lapot is meghaladó, 1961-ben közzétett, kitűnő svéd–magyar szótára alapján.

A nyelvészetet az irodalomtól elválaszthatatlannak tartja. Erről tanúskodik műfordítói képességét is megcsillantó, finnból készült regényfordítása, mely 1938-ban jelent meg (Arvi Järventausta: Kis Falu a Világ végén). Egyesíti magában Révai és Kazinczy érényeit, helyesen is, szépen is szól és ír anyanyelvén, úgy, mint e tekintetben is legjelesebb nyelvészeink, Zsirai, Pais, Mészöly és Bárczi tették.

Most, hogy életének e nevezetes fordulóján köszöntjük, azt kívánjuk, hogy tudományos munkáját jó egészségben, töretlen munkakedvvel, az eddigiekhez hasonló sikerekkel folytathassa.

BALÁZS JÁNOS

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok

Az alábbi szöszedetet a Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I–II. Közreadja SCHRAM FERENC. Bp., 1970. című munkából állítottam össze. A témából következik, hogy sok olyan, elsősorban nép-, illetőleg tájnyelvi kifejezést, változatot tartalmaz ez a kétkötetes gyűjtemény, melyek az eddig ismert adatoknál korábbiak, esetleg nyelvtörténeti adatunk nem is volt róluk. Az adatok megadásakor csupán a kötetet és a lapszámot tüntetem föl.

agítál 'tevékenykedik; hajtja (magát)'. Vö. *agítál* 1847: TESz. I, 104. — 1716: Borsod megye: "látta a fatens több emberekkel edgjütt, hogj ki mént az alsó malom felé az arkon kívül magánossan Jóczik Mihályne, és az hol az Csorda által szokott jarni az hold világon maga jártköt, Joczikné *agította* magát kerenget, hajlongott, tánczolté vagj mit mivel, nem tudhattya" (I, 175).

bogárzik 1833: TESz. I, 321. — 1716: Borsod megye: "edgykor lévén a fá-tensnek néj fejős tehenej, kikis minden eczakakon inkab, nyárban az udvarrul *el bogárzodtak*, nem tudták őket othon marasztanj" (I, 182); „azontul a fatens teheneinek semmi gondgyok nyavalyajok, és idestova való *bogárzások* az udvarbul nem esett" (uo.).

boglya. A *bagla* alakváltozatra az első adat 1795-ből (TESz. I, 322). — 1742: Sopron megye: „Pünkösöd után kaszálás tajban már *baglák* voltak a Réteken" (II, 142).

bondorozik 'mulatozik'. Vö. *bodorodik* (MTsz.). — 1722: Bihar megye: „Egy alkalmatossággal szüret tajban együtt *bondoroztunk* Paczai Ferenczel, igen hangos volt az Dolog" (I, 102).

bornároz 'boronál'. — 1723: Bihar megye: "mászor ugjan Darabosne csak-hamar *bornározni* hívám a fatens Urát nem akart menni" (I, 107).

borona, *boronál*. A *bránna* alakváltozatot az MTsz. alapján ismerjük a Dunántúlról. — 1751: Zala megye: „Tavali Esztendőben Hajdina vetéskor Soos Eörse Mákja mellett *bránnált* e Fatens ökrökön, a bogaras ökrök belé ragatták a Mákban a *bránnát*" (II, 670).

boszorság 'boszorkányság'. — 1665: Sopron megye: „Tudgiaki az Tanuk miczoda Eordegheges *boszorsagott* Jeles czelekedet Nagi Hoflanban lakozo kovacz felesége" (II, 15).

buckósodik 'csomósodik'. — 1722: Sopron megye: „hertelen a Boszorkányok-tul megh bántodott térdiben ugy annyira *ell buczkosult*, hogy kilencz egész Esztendeigh sinlödvn, ugyan azon nyavalábanis köllött megh halnyi" (II, 32).

buhos 'borzas'. Vö. MTsz. I, 193. — 1737: Sopron megye: „éczaka üdön mi-kippen hozzá mentek a szobában, és ugy hettak menyen el vélek nagy czifra *Buhos* Aszonyok" (II, 107).

burján. A *gurjáng* alakváltozat nincs szótározva. — 1717: Szabolcs megye: „mert ezt *gurjángott* read hordanám s itt égetnélek megh" (II, 307).

burók. A *burék* változatra az első adat 1833-ból, a *burik*-ra az MTsz.-ből (TESz. I, 392). — 1653: Körmend: „vallia azt, hogj az Germek *burikat* kirte uolna az Réz Miues-nétül Pinkafelden de nem gonosz vigre, miuel ú nekj akor Szalonakra kölet meny, s az előtt halotta azt hogj ha kit Töruinies helyre kiuannak, ilien *burekia* léuén nala hasznal nekie" (II, 718).

bútor 'batyu'. A *bugyor* változatra az első adat 1789-ből (TESz. I, 396). — 1745: Sopron megye: „Letenyej Peter Feleséghe egy kevés Gabonát fején vitte az Malomban, és Vásárosfaluban lakot Orbán Jánost, kiis két lovacsán az Beledy Malomban őrlni

ment, és Gabonát vitt, utol érte Letenyej Péterné s kérte hogy az eő *bugyorgyában* lévő gabonátis vigye el” (II, 210).

b u t y k o s. A *bugyoga* alakváltozatra az első adat 1831-ből (TESz. I, 398). — 1767: Vas megye: „javaslották a feleséginek, hogy S. V. a vizelletit a Tehénnek vegye a fejő kánnában, és egy Uj *Bugyogában* tegye a Tüz mellé a mint hogy ugyis tselekedett a fatens felesége, de ezen Rab Személy oda érkezvén a konyhára . . . mingyárt ell pattant azon *Bugyoga*” (II, 539).

b ü z k é l 'szagol'. Vö. TESz. I, 404. — 1716: Borsod megye: „hirtelenséggel bé mégjen edgj ordas kutya az pitvarban, és a fatens mellé állván, *meg büszkéli*” (I, 178).

c i c 1799: TESz. I, 426. — 1745 k.: Csongrád megye: „Ezen kívöl a Macskaival való Bánásátis tudja hogy igen szereti, kedvez nekik, és mindeniket nevin nevezi, ugy hogy hozzájokis megh hallik, midőn mondgya: *Czicz* kandur, *Czicz* Annyok, *Czicz* Paránkó, *Czicz* Pinus” (I, 289).

c i g á n y e r s z é n y 'olyan erszény, amelyben lopott pénzt tartanak'. — 1742: Sopron megye: „aszt mondotta nékj Takács János nincsen ám nékem *czigán erszényem*, se hamis keresményem mint te néked” (II, 152).

c i p ő. A *cípők* változat nincs szótározva. — 1722: Bihar megye: „az fatens azert Erdelyben leven gyermekeknek hozot ollan valami botost es *czipőköt*, melyet Balog Ilona meg latvan, mondotta hoz ennekem is ilyen botost, *czipőköt* es egy Erdelyi salytott” (I, 95).

c o k i g a t 'visszaparancsol (kutyát)'. — 1716: Borsod megye: „a fatens tekintvén reaaja, *czokigattya*, és vagj két lépesnit mozdulván tüle azon kuttya, az pitvarbul ki nem ment ugjan” (I, 178).

c o n o p k a 'nyavalyás, francos'. Nincs szótározva. — 1666: Borsod megye: „azt mondotta Szantho Benedeknenek aha Boszorkany *Czonopka* kurva megh mosod az valagadat” (I, 136).

c u p o r n i c a s á g 'paráznaság, kurvaság'. Nincs szótározva. — 1649: Körmend: „Ezek *czuporniczasagokert*, es boszorkansagokert fogathattak megh” (II, 713).

c s a j h o s 'csatakos; mocskos'. 1836: TESz. I, 467. — 1709: Borsod megye: „egj macskaja Nagj *csalyhossan* meg holt” (I, 151); „Hiszen rut szarnya szeget *csalyhos* ludák ezek” (I, 152); „az mezőbem egj sereg *csajkos* ludhoz az előtt senkitül nem lattatvan meg jelenven csak hamar ismet mind ludastul el tünt” (I, 153).

c s a p, *c s a p h á z* 'kocsmá, csapszék'. A szó ebben a jelentésben nincs nyilván-tarva. — 1742: Sopron megye: „Jelen livén az említett napon magha is a Fatens a falu *Csapján*” (II, 159); „Ezen fatens is jelen livén Szabó Mihálynak a *Csapon* hallotta szájá-bul ezen fenyegető szókat” (uo.); „Baka György midőn a *Csap háztul* el jöttek volna, mondotta a fatensnek” (uo.).

(Folytatjuk.)

GREGOR FERENC

LEVÉLSZEKRÉNY

TOMPA JÓZSEF ÍRJA: A MNy. LIV. évfolyamában *Tól—ig* főcím alatt megjelent cikkem 275. lapján a 16. sorbeli *-nák/-nék* helyett *-nak/-nék* olvasandó.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa 1969. 13,— Ft.
65. **A nyelvtudomány a haladásért.** (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter.** 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. **Dolgozatok a hangtan köréből.** Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértői Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi ígéképzői. 1970. 12,— Ft.
70. **Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia.** Szerkesztette **Kázmér Miklós és Végh József.** 1970. 67,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu:** A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára:** Egy két éves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. **Nyelvészet és gyakorlat.** (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd és Szépe György.** 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlav Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **R. Hutás Magdolna:** Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. **Jelentés és stilisztika.** (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István és Szűts László.** 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utca neveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. **Az etimológia elmélete és módszere.** Szerkesztette **Benkő Loránd és K. Sal Éva.** 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igeikötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss János:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hoggy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

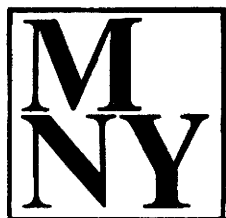
130. Éder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.) 20,— Ft.
131. Sajnovics János: Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. Szerkesztette Gulya János és Szathmári István. 1974. 40,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptio-nes” gyűjteményében. Közzétette Schram Ferenc. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette Szathmári István. 1973. 24,— Ft.
134. Kiss Lajos: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. Vekardi József—Mészáros György: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mon-dattana. 1974. 40,— Ft.
136. Szathmári István: A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
137. Deme László: Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. 1974. 16,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette Szathmári István. 1974. 20,— Ft.
139. A beszéd-szimpozion magyar előadásai. Szerkesztette Molnár József, Wancha Imre. 1978. 30,— Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette Szathmári István és Ördög Ferenc. 1975. 60,— Ft.
141. Király Péter: A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Ilves megye földrajzi nevei II. Füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
146. D. Mátyai Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kapuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 30., 31., 32., 34., 35., 36., 37., 40., 43., 47. és 48. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

16. Bözsöny Ferenc: A nagyítás, túlzás, kicsinyítés stilisztikai vizsgálata a Magyar Rádió nyelvében. 1975. 166 lap.
17. Szekér Endre: A nominális stílus jelentkezése Gárdonyi műveiben. 1975. 151 lap.
18. Stilisztikai elemzések. Szerkesztette Nagy Ferenc. 1966. 169 l.
19. Szalai Ágnes—Viant Katalin: Két tanulmány az alkalmazott nyelvészet köréből. 1976. 103 l.
20. Sasvári László: A Tokaj térségében élt görögök (és rácek) nyelvi emlékei. 1976. 72 l.
21. Vita a nyelvtudomány jövőjéről. Szerkesztette I. Gallasy Magdolna. 1976. 84 l.
22. A. Molnár Ildikó: Weöres Sándor költői nyelvének hangtanából. 1977. 119 l.
23. Bíró Ágnes: Az értelmező szerepe Tóth Árpád költészetében. 1977. 59 l.
24. D. Bándi Magdolna: Az *É* variánsok állapota a XX. századi magyar irodalomban. 1977. 98 l.
25. P. Lakatos Ilona: Adatok Jászberény regionális köznyelvéhez. 1977. 141 l.
26. Ladányi Mária—Szilvás Izabella: Két tanulmány a regionális köznyelvek alakta-nából. 1978. 111 l.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kap-hatók, illetőleg utánvéttel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjá-rástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítá-s esetén 12 Ft portóköltséget számíttunk fel.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXV.

ÉVFOLYAM

1979.

3. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Imre Samu: 75 éves a Magyar Nyelv</i>	257
<i>Ligeti Lajos: Régi török eredetű neveink</i>	259
<i>Czeplédy Károly: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról</i>	273
<i>Szabó Zoltán: A stílustörténet elmélete és módszertana</i>	283
<i>Kálmán Béla: A „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ról</i>	297
<i>Erdődi József: Ars ancilla denominationis ac etymologiae, vel historia nominis hungarici pápaszem 'conspicillum'</i>	305
<i>Bodolay Géza: Néhány irányelv egy német nyelvű magyar nyelvkönyv leíró nyelvtanához</i>	315
Kisebbségi közlemények. <i>E. Abaffy Erzsébet: A mediális igék és a véletlenség nyelvi kifejezőmódjai. — Varga László: Az ellentéti hangsúly különleges helye. — Sólyom Károly: Hol feküdt az anonymsi Zemplén-vára?</i>	329
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bernáth Béla: Emberöltő. — Borzsák István: Borzsák. — Büky Béla: Néhány gondolat a boldog-ról és a Boldogasszony-ról. — Dömötör Sándor: A lezsák jelentéséhez. — Selmeczi Kovács Attila: Peceolaj</i>	335
Nyelvművelés. <i>G. Varga Györgyi: A dz-t és dzs-t tartalmazó szavak helyesírása. — Szepeszy Gyula: A megengedő és köztársasági ügyéről</i>	343
Nyelvjárások. <i>Fazekas Tibor: Archaikus és neológ vonások Hertelendyfalva (Vojlovica) mai magyar nyelvjárásában</i>	355
Szemle. <i>Papp Ferenc: Jakab László — Kiss Antal, A Jókai-kódex ábécérendes adattára. — Bereczki Gábor: H. Bottyánfy Éva, Horváth Mária, Korompay Klára, D. Mátyás Mária, Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba. — Hajdú Mihály: Szathmári István, Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. — Szilágyi Ferenc: Szólásszótár Csokonai írói nyelvéből</i>	362
Társasági ügyek. <i>Kiss Lajos: Nyolcvan éve született Kniezsa István</i> ...	373
Nyelvtörténeti adatok. <i>Gregor Ferenc: Szótörténeti adalékok. — A. Molnár Ferenc: Szótörténeti adalékok Balassi nyelvéből</i>	377

TUDNIVALÓ

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámmra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 64,— Ft

1 szám ára: 16 — Ft

Index szám: 25 549

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. III. em. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXV. ÉVF.

1979. SZEPTEMBER

3. SZÁM

75 éves a Magyar Nyelv

„1905. január”-i keltezéssel jelent meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóiratának, a Magyar Nyelvnek az első száma. Háromnegyed évszázad nagy idő egy folyóirat életében, de különösen tiszteletet parancsolóan nagyvá válik akkor, ha olyan, világtörténelmi jelentőségű események — világ-háborúk, forradalom és ellenforradalmak, gazdasági válságok, mélyreható társadalmi-politikai-gazdasági változások — jellemzik, mint ezt a hét és fél évtizedet. S a Magyar Nyelv úgy élte át ezt az időszakot, hogy 1979-ben 75. évfolyamával jelentkezhet, tehát — hazai nyelvtudományi folyóirataink közül egyedül — folyamatosan, minden évben megjelent. Igaz, volt időszak, amikor egy-egy évfolyam terjedelme aggasztóan megcsappant, a szokásosnak alig egynegyedére sorvadt, de a szerkesztők, a folyóirat körül tömörülő szakemberek — nemegyszer anyagi áldozatokkal is — mindig biztosították a folyamatoságot, és — ha szinte szimbolikusan is — ezek is jelezték és bizonyították, hogy a magyar nyelvtudomány ezekben a nehéz időkben is élt, a magyar nyelvtudósok ezekben az időkben sem szüntek meg alkotni. A ma nemzedéke őszinte elismeréssel és tisztelettel adózik mindazoknak — holtaknak és élőknek —, akiknek ebben részük volt.

Megindítói a Magyar Nyelvet „közérdekű folyóirat”-nak szánták, de — ahogy az első szám „Mit akarunk?” című, programadó cikkéből kiderül —, a „közérdekűség”-et nagyon is korszerűen értelmezték. Saját koruk időszerű magyar nyelvtudományi kérdéseit kívánták megismertetni az úgynevezett „művelt közönség”-gel, tehát lényegében azokkal, akiket a Magyar Nyelvtudományi Társaság maga köré tömörített.

„Meg akarjuk a művelt közönséggel ismertetni a magyar nyelvtudomány fontosabb eredményeit. . . ; lehetőleg magyar példákra be akarjuk vezetni a nyelvészeti kutatások megbízható módszereibe; le akarjuk szoktatni a nálunk még oly gyakori délibábos nyelvészkedésről s rá akarjuk szoktatni a nyelvtények helyes felfogására . . . Állandó figyelemmel fogjuk kísérni irodalmi nyelvünk s tudományos műnyelvünk újabb fejlődését s a hol lehet, elő is fogjuk mozdítani, de a hol kell, küzdeni is fogunk ellene . . . különös gondot fogunk fordítani a népnyelv és az egyes nyelvjárások megismerésére és ismertetésére . . .” — írta a folyóirat első szerkesztője (I, 1—2). Valóban olyan program volt ez, amely lehetővé tette „közérdek” és szaktudományi igény összehangolását. S ezt a célt a folyóirat szerkesztői háromnegyed évszázadon át szem előtt tartották; változó sikerrel bár, de mindig igyekeztek meg is valósítani; kétségtelen azonban, hogy ez a szándék erőteljesebb formában és egészen széles értelemben inkább csak az utóbbi negyedszázadban bontakozott ki.

Egy-egy folyóirat hosszabb távon általában híven tükrözi saját területének tudományos törekvéseit, eredményeit, botladozásait és hiányait, szak tudományi, sőt személyi helyzetét. Mintegy „tudománytörténeti jegyzőkönyv”-nek tekinthető, melynek tanulságai nemegyszer a jelen, sőt a jövő szempontjából is felhasználhatók. Mindez vonatkozik természetesen a Magyar Nyelvre is.

A magyar nyelvtudomány tematikája az 1910-es évektől folyamatosan leszűkült, a történeti tárgyú tematika szinte egyeduralkodóvá vált. Ennek megfelelően a Magyar Nyelv anyagából is lényegében hiányoztak ebben az időben a tudományos igényű leíró nyelvtani témák, szinte teljesen elszorvadt a nyelvjárási anyag, és — részben más okokból ugyan — szintén csak elvétve találkozunk elméleti jellegű írásokkal is. Mindebből következik természetesen az is, hogy eredeti céljának, a közérdekűségnek ezekben az időkben elég szerény mértékben tudott csupán eleget tenni a folyóirat, függetlenül attól, hogy a közölt írások tudományos színvonala a leszűkült tematikán belül igen magas szintű, eredményei többnyire időt állóak, a mai kutatómunkában is nélkülözhetetlenek.

A magyar nyelvtudományban alapvető változást hozott az 1940-es évek vége, az első öt éves nyelvtudományi terv elkészülte, illetve a terv végrehajtásának megkezdése. Ennek hatása jól lemérhető a Magyar Nyelv közleményein is. A tematika fokozatosan szélesedik és színesedik, és egyre nagyobb helyet kapnak azok a leíró jellegű stúdiumok is, amelyeknek közvetlen társadalmi hasznossága, az anyanyelvi közműveltség elmélyítését szolgáló hatása nyilvánvaló. S különösen az utóbbi két, két és fél évtizedben a folyóirat egyre táguló teret adott a — főleg a grammatika területén jelentkező — elméleti-módszertani problémák ismertetésének, az ezzel kapcsolatos vitáknak, az ezeket a koncepciókat tükröző közleményeknek is. Tehát valóban nyílt fórumává vált a különböző hazai nyelvtudományi törekvéseknek. S ennek a folyamatnak természetes és szinte szükségszerű velejárója volt, hogy — sokszor és sokak által hangoztatott kívánságoknak eleget téve — néhány évvel ezelőtt megindult a folyóirat szemlerovata is, amely szaktudományi célokat és „közérdek”-et szintén egyaránt szolgál.

A Magyar Nyelv a múltban sem volt az egyetlen magyar nyelvészeti folyóirat; és ma sem az. Különösen az utóbbi időben azonban — helyesen és logikusan — a Magyar Nyelv, a Magyar Nyelvőr és a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztősége kölcsönös megértésben úgy igyekeztek formálni folyóiratukat, hogy mindegyiknek kialakuljon a maga sajátos areulata. Ennek szükségszerű következménye viszont, hogy egyik folyóirat sem — tehát a Magyar Nyelv sem — ölelheti fel a magyar nyelvtudomány ma művelt területének minden ágazatát; hogy tehát például a nyelvművelés, az anyanyelvi oktatás gyakorlati problémái, mindennapi részletkérdései ritkábban kapnak helyet a folyóirat lapjain, az nem fogyatékoság, nem ezeknek a területeknek az elhanyagolása, hanem a tervszerű munkamegosztás következménye.

Visszatekintve az elmúlt időkre, jóleső érzéssel állapíthatjuk meg, hogy a Magyar Nyelv a legutóbbi negyedszázadban is a magyar nyelvtudomány meghatározó jellegű orgánuma volt. Szerkesztésében — nem hanyagolva el a bevált jó hagyományokat — rugalmasan alkalmazkodott a megváltozott körülményekhez, lapjain helyet adva az újabb hazai és külföldi irányzatoknak is, eredményesen segítette a korszerű, marxista nyelvtudomány kibontakozását, megerősödését, az egész hazai nyelvészet nyelvszemléletének alakulását, de ugyanakkor sohasem tévesztette szem elől a korszerű anyanyelvi művelt-

ség terjesztésével kapcsolatban ráháruló és kezdettől fogva tudatosan vállalt feladatokat sem.

A tudományos folyóiratoknak szorosabb értelemben vett szaktudományi feladataik mellett igen fontos szerepük van a szakember-utánpótlásban, a fiatal szakemberek nevelésében is. A Magyar Nyelvnek ebből a szempontból példamutató hagyományai és tiszteletreméltó eredményei vannak. Bár megindulása annak idején nem volt mentes bizonyos, személyi okokra is visszavezethető ellentétektől, már kezdetben sikerült maga köré tömörítenie a korabeli nyelvész szakemberek zömének legjavát. A későbbiek során ez a tábor egyre szélesedett. A Magyar Nyelv lapjain jelentkezett első tudományos eredményeivel a legtöbb magyar nyelvészünk, és a folyóirat a maga határozott és jól átgondolt szerkesztési elveivel a szerzői gárda jó nevelőjének bizonyult.

Nem hallgathatjuk el azonban azt sem, hogy a szerzői gárda megnövekedése súlyos gondot is okoz a szerkesztőségnek. A folyóirat terjedelme évtizedek óta lényegében változatlan. A közlésre váró anyag egyre erősebb szertorlódása, az ebből következő hosszas várakozás lassan már inkább gátolja, mint segíti az alkotó kedvet, s a folyóirat tematikai életszerűségét sem formálja kedvezően. Reméljük, hogy az előttünk álló negyedszázad ebből a szempontból is hasznos változásokat hoz.

A háromnegyed évszázados jubileum impozáns esemény folyóiratunk életében, amely feljogosít ugyan a visszatekintésre — de nem nyugvópont. A visszatekintésből kirajzolódó kép a maga egészében feltétlenül biztató, s a jól végzett munka érzését keltheti a szerkesztőben, a szerkesztő bizottságban és a munkatársakban egyaránt. De éppen ezek az eredmények köteleznek is. Joggal várhatjuk el a folyóirattól, hogy fejlődése a jövőben is töretlen legyen, hogy egyrészt hű képet adjon a magyar nyelvtudomány mindenkori állapotáról, de ugyanakkor előre is mutasson, hogy segítse az újabb és újabb feladatok megoldásához vezető legjobb út megkeresését és megtalálását.

Kívánunk a Magyar Nyelvnek és a magyar nyelv minden kutatójának a jövő negyedszázadban is eredményes munkát, és őszintén kívánjuk a centenáriumi szám majdani krónikásának, hogy nyugodt lélekkel állapíthassa meg: az utolsó negyedszázad fejlődése is töretlen volt, eredményei kimagaslóan felülmúlták az előző korokét is.

IMRE SAMU

Régi török eredetű neveink*

6. Előző közleményemben röviden már utaltam arra a török nyelvi párhuzamra, amely a csuvasos jellegű *Jenő* és a köztörök típusú *Inak*, *Ináncs* helyneveinket összekapcsolja. Íme néhány további megjegyzés.

Jenő. A hatodik magyar törzs neve, mely a görög átírásban *Γενάχ*, az oklevelekben, mint helynév, *Jeneu*, *Yeneu*, *Yneu*, *Jenev* stb. alakokban jelentkezik, valóban csuvasos típusú név. Jellemzője a másodlagos szókezdő *j* (ennek semmi köze a köztörök nyelvekből kimutatható hasonló, de kései jelenséghez); korábban már utaltam arra, hogy ez a csuvasban is megvan. Ez a

*L. MNy. LXXV, 129—41.¹

szókezdő *j* különben jól bizonyítja, hogy régi török jövevényszavaink *gy*-je nem a magyarban keletkezett eredeti *j*-ből. Rendhagyó a szó palatalis hangrendje is: ez is csuvasos sajátságának látszik (ha igen, ott is inkább nyelvjárási jelenség). Az átvétel régisége mellett szól a szóvégi hosszú magánhangzó is. A másodlagos szókezdő *j*-re van még egy példánk.

A csuvasos sajátságokat mutató törzsnév köztörök megfelelője több azonos tőből képzett méltóságnévhez kapcsolódik, melyek közül nem egy, de kettő megvan a magyarban is.

Inak és Ináncs. Mind a kettő személynév is, helynév is. Rájuk vonatkozó adataink elég kések (XIII—XIV. század); nem lehetetlen azonban, hogy a kunok bevándorlása előtt kerültek hozzánk. GOMBOCZ (Árpádkori tör. szn. 46—7, 31—2) és NÉMETH (HonfKial. 261—2) az akkor ismert fontosabb adatokat felsorolta. A kiindulópont továbbra is egy *ina- ige, mely *inan*- 'hinni, bízni' továbbképzett alakjában ismeretes. Az alapszóból vezethetők származékokként a következő szavak, amelyek méltóságnévként is használatosak:

İnay: ujj. *inaγ*, ebben: *umuy inaγ* 'reménység, hit' (DTS. 611); horezmi *inaγ* 'udvari méltóság' (ZAJ., Qutb. 205); csag *inaq*, *inaγ*, *inaχ* 'compagnon, camarade; conseiller intime' (PDC. 135), 'Mitregent, der jüngere Bruder des regierenden Fürsten in Chiva' (VÁMB., Čag. Sprachst. 239), *inaq* 'vezir' (POPE, MA. 404); kun *inaq*, *inaχ* 'treu' (GRÖNB. 273); TZ. *inaq* (ATALAY 174). A további török adatokra vö. DOERFER, TMEN. II, 217 és CLAUSON, ED. 182—3. A szó megvan a mongolban is, mégpedig a MTT.-től kezdve: *inaq* 'Favorit, Günstling', *itegelten ina'ut* 'die zuverlässigen Günstlinge' (HAENISCH, Wb. 82), a többi mongol adatra l. DOERFER, TMEN. II, 219). CLAUSON joggal hangsúlyozza, hogy a mongol adatok a törökből származnak: abban viszont aligha követhetjük, hogy a *q*-ra végződő török alakok kivétel nélkül a mongolból való visszakölcsönzések.

Inanč és *inanču*. A kettő úgy viszonylik egymáshoz, mint *sävinč*: *sävinču* és *ögrünč*: *ögrünču* (vö. BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik 130—2). CLAUSON, ED. 187 szerint tulajdonképpen jelentése 'bizalom; megbízható, bizalmas', azonban korábban rendesen (vagy csak) méltóságnév volt, mint az *inal*, kb. 'confidential minister' értelemben, de nem jelentett szükségszerűen magas rangot. Előfordul már a rovásírásos feliratokban, mégpedig egyszer *in¹nču* (Kül tegin ny. 13), egyszer meg *in²nču* (Kül tegin ny. 2) írásmóddal; T. TEKIN nem vette észre, hogy egyszerűen „helyesírási hibával” van dolgunk (más, hasonló hibákat is találunk a feliratokban, ahol a mássalhangzónak kettős, velaris és palatalis változata van; legutóbb ilyen hibára az *s¹* és *s²* kapcsán mutattam rá). TEKIN ily módon ugyanazt a méltóságnevet ugyanazon a feliraton egyszer *inanču*-nak, másszor *inänču*-nak írta át. A valóságban az első esetben (ny. 13) *Tarduš Inanču čor*, illetve (ny. 2) *Inanču apa yaryan tarqan*-nal van dolgunk. A jéniszeji feliratokban szintén találkozunk ezzel a címmel-névvvel: *Inanču külüg čigši bāg* (MALOV, En. pisjm. 44), . . . *il ügäsi Inanču bilgä* (48). Ujj. *inanč* 'titre signifiant „personne de confiance, féal, ministre”' (HAMILTON, Un conte boudhique 105); karahánida *inanč* (Kāšγ. *inanč bāg*; QB. *qayusi inanč bāg qayru čayri bāg*; DTS. 218). További példákra l. CLAUSON, ED. i.h. és DOERFER, TMEN. II, 219—20.

Inal. Az említett *ina*- igének -*l* képzős származéka ez a méltóságnév (BROCKELMANN, OsttürkGram. 116), melynek a jelentése eredetileg 'bizalmas, bizalmat érdemlő, hűséges' volt. A Toñuquq-feliratban két alkalommal egy

in^{2l} qm¹ nevet találunk, melyet DOERFER *Inäl qayan*-nak olvasott, s ennek alapján — kissé elszévesztve — minden *inal* adatot *inäl*-re módosított. Az *in^{2l}* valóban egy *inäl* vagy *inil* alakot tükröz (ha nem helyesírási hibával van dolgunk ezúttal is); kagáni névnek ez az aránylag alacsony cím amúgy is különös volna, úgy hogy egyelőre mint kétes esetet mellőzném. Megjegyzendő, az *inal* cím *in^{1l}* szabályos helyesírással előfordul a rovásírásos feliratokban (MALOV, En. pisjm. 81), ugyanott *Inäl ügä* formában is találkozunk vele (i. m. 97). A cím előfordul kínai átírásban is *yi-nai* alakban, ennek korábbi kiejtése *tegin*, név szerint *Inäl tudun külüg* (a kínai írásjegyeket l. CHAVANNES, Documents 331). Ujg. *inal* 'titre', a korábban kiadatlan széljegyzetek közt két névben: *Inäl taš* és *Inäl toymış* (HAMILTON, Un conte bouddhique 105). A turfáni cöveken igen gyakori cím: *Kün ariy inäl*, *Ai ayaz inäl*, *Ariy ayaz inäl* stb. (F. W. K. MÜLLER, Pfahlschriften 23). Érdemes idézni MÜLLER után (Uig. II, 97) még a Maitrisimit következő passzusát, amely az *inal-t* egy sor más méltóságnévvel együtt említi: *iliglär bäglär buyruqlar, bütrüklär qunčuy qatun-lar tigüt-lär inäl-lar uluy bay bayayut-lar* 'die Könige, Fürsten, Befehlshaber, *Vollstrecker, die Königinnen, Prinzen, Minister (*Vertrauten), die grossen, reichen Šreštis'. Käsγ. *inäl* 'urspr. Sohn einer Fürstin und eines Untertanen' (BROCK. 67 *inal-t* olvas). További példák: DTS. 218; DOERFER, TMEN. IV, 195—9; CLAUSON, ED. 184.

7. Jelech és Üllö. Ennek a személy- és helynévnek magyar ajkon két, ha nem három változata is élt. E három változat közül egyetlenegynek a folytatása a mai *Üllö*.

Az első változatot Bulcsuék szájáról jegyezte fel a bizánci forrás *Ielēx* alakban. Ez a névnek hiteles kazár-kabar változata. Ismeretes, hogy a kazár méltóságnevek közt szerepel a [ylk] helyesírással rögzített *yäläk*, pontosabban talán *yälüg* 'király'. Az egyezés nem véletlen, Bulcsuék ezt a kazár-kabar változatot ismerték, illetőleg továbbították a császárnak. Nem ez maradt meg a magyarban mégsem (ha megmaradt volna, akkor az ma **Jelő*-nek hangzana), mert élt a névnek azonos jelentésű köztörök (besenyő?) változata is a magyarban: *Iliγ*, *Iliχ*, melyet — mint azt GOMBOCZ már megjegyezte — a XV. században *Illeu*-nak írtak. Ebből lett szabályosan mai *Üllö* helynevünk (az *l > ll* fejlődést GOMBOCZ kifogástalanul megmagyarázta: i. m. 47—8). A harmadik változat *Hulec*, azaz *Hülek*, ez Anonymus szerint Árpád nagybátyja volt; GYÖRFFY (István király 57) szerint pedig Árpád fiával volna azonos. Ez meglehet, ha figyelembe vesszük a genealógiai zűrzavart, mely krónikáinkban megfigyelhető. Az azonban bizonyos, hogy egy Anonymus-kori *Ülek*-ből a magyarban sohasem lett volna *Üllö*. Ez — ha helyes az azonosítás — szintén valamilyen török előzményre megy vissza, a magyarban megmaradt volna a szóvégi *k*-ja, esetleg *g*-vé fejlődött volna. Vö. még: GYÓNI, Szórványeml. 58; PAIS, Magyar Anonymus 120, Scriptores 74; LIGETI: NytudÉrt. 40. sz. 236—7.

A török forrásokban általában *ilig* írásmódot találunk; ezt a legtöbben *élig*-nek olvassák (a *yod* polyphon jegy lévén *é*-t is, *i*-t is jelöl; sokan szinte kizárólag *é*-t olvasnak, akkor is, ha *i*-nyelvjárásról van szó). A rovásírásos feliratokban előforduló *illig* (*ellig*) 'having a state, independent' tkp. 'államszervezettel rendelkező' (T. TEKIN 335; DTS. 171 'népi szervezetet bíró, törzsi, népi szövetség'). CLAUSON, ED. 141 szerint *ellig* eredeti jelentése 'having a

realm' (ez helyes), ebből fejlődött aztán rövidesen 'king' jelentés (feltevés); ennek következményeként az *elig* helyett mindenütt (forrásainak vallomását figyelmen kívül hagyva) a 'király' szót *él(l)ig*-nek írja. Ugyanezt az eljárást követi HAMILTON (Un texte bouddhique 103). Magam megtartom a források eredeti *ilig* írásmódját.

A szó a feliratokban ritka, de vö. türk *ilig* 'ruler' (T. TEKIN 335); ujj. *ilig* és *ilüg* (HAMILTON, i. h.) 'souverain, roi, chef d' état'; ez a különös *éleg* 'König' megtalálható a bráhmai írásos újjur szövegekben is (TTT. VIII, 89), a „szabályos” persze az *ilig*: *ilig bāg* 'König' (TTT. X, 44), *ilig qan* (DTS. 170). További példák: DTS. 170: DOERFER, TMEN. II, 210—3; CLAUSON, ED. 141; SEVORTJAN, ÉSTJa. 343.

Az *ilig* kétségtelenül török származék (bár etimológiája vitatott). Nem tartozik a legrégibb méltóságszavak közé. Egyes vélemények szerint a *tegin* letűnése után jelenik meg, a mongol korral viszont meg is szűnik a szerepe. Ettől kezdve nincs meg a kipcsak nyelvekben, így a kunban sem; előfordulása a kazárban és a magyarban ezáltal különös jelentőséget nyer. Minthogy a honfoglalás után aligha gondolhatunk közvetlen kazár—magyar kapcsolatokra, magától adódik az a feltevés, hogy a magyarokkal ebben az időben szünbiózisan élő kabarok beszéltek egy csuvasos és (legalább) egy köztörök típusú nyelvet. Ha e feltevés helytálló, nem meglepő, hogy a magyarban ekkor ugyanannak a névnek kétféle török változata is élhetett egyidejűleg. Ugyanakkor az eddiginél lényegesen nagyobb figyelmet kell szentelnünk a besenyő nyelvi nyomoknak tulajdonneveinkben.

8. Tas, Jutocsa és Ákos. Ezek a nevek világosan köztörök jellegűek, nem tartalmaznak semmiféle csuvasos sajátyságot.

Tas. *Üllő*-nek (*Jelech*-nek) a fia, Árpád unokája. A név a tör. *taš* 'kő' szóból magyarázandó, melynek csuvas megfelelője *čul*, mint azt már MELICH JÁNOS (MNy. III, 167) megállapította. Úgy tűnik, hogy *Üllő* < *Ilig és *Tas* ugyanazt a török nyelvjárást tükrözik.

A szó a törökségben általános, magánhangzója hosszú, az oguz nyelvekben (egy részükben) a szókezdő zöngés: jak. *tās*, tkm. *dāš*, Kāšy. *tāš*, őcsuv. *tāl > *tjal* > csuv. *tšyl* (LIGETI: JournAs. 1938: 186—7). Vö. még RÄSÄNEN, EWh. 466; DOERFER, TMEN. II, 437—8; CLAUSON, ED. 557.

A *Tas* nevet régóta török eredetűnek tartják, GOMBOCZ (Árpádkori tör. szn. 21—2) ehhez hozzáfűzte, hogy a szó a törökben is használatos személynévként: HOUTSMA idézett helyén (29) azonban csak a *taš*, *daš* olvasható, példák nélkül. A Névtelen személynévanyagában nem fordul elő önállóan, és ez idő szerint más forrásból sincs erre biztos példánk. Összetételekben valóban jól ismerjük, előtagként vagy utótagként: *Taš-buya*, *Altun-taš*. De még az összetételekben előforduló nevek is mind mongol koriak; figyelemreméltó, hogy a DTS. mindig hivatkozik a szó személynévi használatára is, a *taš* alatt ilyen utalásokat azonban hiába keresünk.

Két eset lehetséges: vagy a magyarországi törökségben, a köztörök nyelvjárást beszélő kabarok (besenyők?) közt ennek ellenére a *Taš* használatos volt személynévként, vagy pedig nem a *Keve* keletkezett a *Taš* mintájára, hanem megfordítva: a magyar személynévnek a tükörfordítása a török.

PAIS DEZSŐ korábban (Magyar Anonymus 143) szintén török *taš*-ból magyarázta *Tas* személy- és helynevünket, később azonban (Névtud. vizsg.

96—7) a tör. *toş-* 'füllen, vollständig machen' alapján egy *toşu* „melléknévi igenevet” tett fel, melynek jelentése 'megtelt, jóllakott' volna. Sajnos e szelletes magyarázat turkológiai okokból elfogadhatatlan.

Jutocsa. NÉMETH GYULA (HonfKial. 288) ezt a nevet egy korábbi *Jutocsa*-ra vagy *Jutocsi*-ra vezette vissza, és magyarázatul hivatkozott az oszm. *yutuşu* 'Feinschmecker, Schlucker' (RADL. III, 562) szóra; ez a név megállapítása szerint jelentéstanilag megegyezik unokaöccsének, *Ézelő*-nek a nevével.

Az etimológia megnyerő, hiszen az oszm. *yutuşu* szabályos származéka a számos nyelvjárásból ismert *yut-* 'verschlucken, herunterschlucken' (RADL. III, 561) igének (régai adatait l. CLAUSON, ED. 885) *-şu* (< *-čī*) nomen agentis képzővel ellátott alakja. Az etimológia kifogástalannak látszik, bár az oszmán-török szó RADLOFF által nyújtott jelentésárnyalata nem egészen fed más szótárak értelmezését, így REDHOUSE (1921.) szerint a szó jelentése 'a habitual swallower, devourer, or winner' (2212), HONY szerint pedig 'who swallows or devours'. A szó jelentése nem annyira 'ínyenc', mint inkább 'falánk, nagyevő'. Ide tartozik az. *uduşu* 'elnyelő készülék v. anyag (vegytani műszó)' (GUSEJNOV, ARS. 1941. 300).

A névmagyarázatnak kétségtelenül szépséghibája, hogy az oszm. szó végső forrásul jelzett *yutači* semmilyen köztörök nyelvből nem mutatható ki (az azerbajdzsán adat neologizmus), mellette szól viszont, hogy a csuvasban ugyanennek az igének, bár más képzőkkel, de hasonló jelentése található: *šāt-* 'nyel, lenyel', ebből *šātā* és *šātāχ* 'falánk, nagybélű; mohó', valamint *šātkan* 'mohó, falánk; sóvár, nagybélű; ragadozó' (ČRS. 353—4).

A *yutači* (*yutuči*) 'falánk; ingyenc (?)' személynév használatát a törökből ez idő szerint kimutatni nem tudjuk; nincs kizárva, hogy ezúttal is magyar eredetinek (*Ézelő*) török tükörfordításával van dolgunk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az *Ézelő* és a *Jutocsa* szemantikai azonosítása szintén csak feltevés. GYÖRFFY az *Ézelő*-t — kissé szabadon, de nem egészen alaptalanul — 'édesszájú'-nak értelmezi; *Jutocsa* (ha csakugyan helyes eddig javasolt magyarázata) inkább 'faló'-t, 'falánk'-ot jelent. Inyenc és falánk közt — legalábbis mai fogalmaink szerint — lényeges különbség van. *Jutocsa* fia Konstantinos szerint *Φαλίτζης*, illetve *Φαλῆς*, amit GYÓNIT követve (Szórványeml. 139) *Falics*-nak és *Fali*-nak olvasunk. PAULER e nevet *Fajsz*-szal azonosította; a *Falics*, *Fali* nevet PAIS (MNY. XXVII, 242—3) 'faló, falánk'-nak magyarázta. Az EtSz. (II, 138) PAULER azonosítását „nem valószínű”-nek minősíti, PAIS etimológiáját megemlíti, de a *fal* címszó alatt mellőzi. Ezzel szemben a MSz-FgrE. I, 179 és a TESz. I, 833 a *Falics*-ot a *fal* ige adatai közé felvette, így PAIS etimológiáját elfogadta. A *Falics* 'faló, falánk' értelmezése (ha helyes), lényegesen közelebb áll a *Jutocsa*-hoz, mint az *Ézelő*-höz.

Formailag bármennyire is megnyerők e névmagyarázatok, tartalmilag mégis kételkedést keltenek. Már NÉMETH (HonfKial. 287) megpróbálta magyarázni, védeni az „ínyenc”-féle fejedelmi mevet (a *Falics* 'faló'-ra sor sem került) azzal, hogy a jéniszeji feliratokból vett példák szerint a sírfeliratok hőseinek külön „férfinevük” (*er atī*) is volt. Nos itt nem gyerekkori, kamaszkori, de felnőttkori nevekről van szó, melyeket fejedelmi személyek viselnek, olyan nevekről, melyek nehezen minősíthetők „férfinévnek” vagy éppen fejedelmi névnek. A későbbi századokban az ilyeneket ragadványneveknek ismerik, amelyekből a meghecsülés és tisztelet teljesen hiányzik, helyette bohókás

gúnyolódás cseng ki. Lehet, hogy ennek a problémának is megvan a kulcsa; meg kell keresni, s hiba volna felette könnyedén napirendre térni.

Ákos. Legrégibb adatunk 1128 tájáról való, mint egy főrangú személy neve (Kinnamos *Ἀκούσης*; vö. GYÓNI, Szórványeml. 14—5); mint bihari ispán, okleveleinkben 1138-tól kezdve szerepel. A név helynévként szintén ismeretes. Az EtSz. I, 51 a nevet nem tudja még magyarázni, de GOMBOCZ, Árpádkori tör. szn. 8—9 már török eredetűnek tartja, és *aq-quš*, *aquš* 'fehér sólyom'-nak értelmezi. GOMBOCZ magyarázata kifogástalan.

A törökben ez a név a tatárjárás után válik csak általánossá, mondhatjuk, divatossá. Korai előfordulása a magyarban figyelmet érdemel, egyben a besenyő felé mutat. Alighanem besenyő az az *Akus*, dux Cunorum is, akivel Szt. László 1092-ben az Al-Dunánál harcol (Scriptores I, 414; a Cuni 'besenyők' értelmezéséről ebben a korban vö. GYÖRFFY, István király 50).

A mongol korban a mamelukok közt gyakori az *Aq-quš* név, mégpedig *Aquš* alakban (SAUVAGET 38 megemlíti egy cserkesz származású mamelukot, aki szintén ezt a nevet viselte). A *quš*, mint már GOMBOCZ is jelezte, nemcsak madarat jelent általában, hanem igen gyakran ragadozó madarat, vadász-sólymot is; DTS. 471; DOERFER, TMEN. III, 547—8; CLAUSON, ED. 670.

A Névtelennél (arab szöveg 29) a következő személyneveket olvassuk: *Aquš*, *Qaraquš*, *Alaquš*, *Bozyuš*. Más forrásokból jól ismerjük ezeket a madárneveket: *aquš* v. *aq quš* 'fehér sólyom' (teleut 'hattyú'); *qara quš* 'sas', *boz quš* 'kerecset', *il quš* 'sashoz hasonló madár; keselyű'.

Az *Ákos* nevet kunok is viselték; vö. GOMBOCZ 8.

A török név egyik sajátossága az *aq* 'fehér' szó. Már a feliratokban előfordul, de akkor még csak mint lószín-név: *aq adyır* 'fehér csödör', *aq at* 'fehér ló'. A XI. században is azt írja még Kāšyarī, hogy az *aq* csak az oguzban jelent általában 'fehér'-et. A többi török nyelvben, így a karahánidában is *ürüng* szolgál a fehér szín jelzésére. Valóban, ez utóbbi melléknév általános a török-ségben egészen a mongol korig, ekkor eltűnik (a jakut kivételével), és átadja helyét a ma általánosan ismert *aq*-nak; vö. CLAUSON, ED. 233—4. Érdekes, hogy a Ming-kori (XV. század) Fordító Iroda ujjur szójegyzékében még *yürüng* 'fehér' olvasható (LIGETI: AOr. XIX, 288), ugyanabban a korban a Tolmács Iroda élő nyelvet tükröző ujjur szójegyzéke már az *aq* szót tartalmazza (34a; kiadatlan). A jemeni öt nyelvű szótárban (1375.) *aq* 'fehér ló' (6aA4) és *ürüng* 'fehér' (6aB14).

Aligha független a török nyelveknek a fehér színnév ingadozásától, hogy az ócsuvas a két fentebb említett megoldás helyett egy harmadikat választott: az ótörök *sārīγ* 'sárga' szót foglalta le erre a célra (tkm. *sāri*), ebből lett a csuvas *šura*, *šur* és a kazár *šar* 'fehér'.

Az *aq quš* madárnév a karahánidák nyelvéből is kimutatható a régi szóhasználat szerint: Qutadγu bilig *ürüng quš* 'hattyú' (DTS. 627), Kāšyarī *ürüng quš* 'weisser Falke' (BROCK. 166).

9. Ajtony és Küküllő. Mind a kettő világosan török eredetű név, mind a kettő a „fekete magyarokhoz” kapcsolódik.

Ajtony. Személynév, melyet először az István király ellen fellázadt, majd Csanád által leverett főember viselt. Később nemzetségnévként és helynévként szerepel. Ajtony származása, illetve etnikai hovatartozása körül ma is folyik

a vita. Egyesek szerint besenyő (MELICH: MNy. IX, 352, 468 és EtSz. I, 42), mások szerint a kabarok közül való, akik közt bolgár-törökök is élhettek (GYÖRFFY, István király 164—5).

A törökben az *altun* 'arany' személynévi használata ez idő szerint csak összetételekben mutatható ki: *Altun-taş* 'arany-kő' (HOUTSMA 53), *Altun-buya* 'arany-bika' (SAUVAGET 58). HOUTSMA listájában (29) önállóan is szerepel, azonban érdemi utalás nélkül. Ezzel szemben mongol kor előtti adataink is vannak: *Altun qara*, *Altun tay sangun*, *Altun tamyan tarqan* (DTS. 40).

A török szóról: RÄSÄNEN, EWb. 18; DOERFER, TMEN. II, 112—3; CLAUSON, ED. 151; SEVORTJAN, ESTJa. 142—3. A magyar névről: GOMBOCZ, Árpád-kori tör. szn. 24—5.

Ajtony forrása, az *Altun* alighanem köztörök eredetű. Igaz, a csuvasban *iltän* (ČRS. 573) a szó alakja, de bizonytalan az első szótag vokalizmusának kora, valamint az, hogy a Magyarországon beszélt csuvasos nyelvjárás(ok)ban megvolt-e már.

Küküllő. A folyó mentén voltak Gyula szállásai. MELICH szerint (Honf-Magy. 35) a folyó mentén délszlávok és „bolgár-törökök” laktak. A folyó neve ezen a szláv nyelven *Třnava* 'kőkényes', „bolgár-török” nyelven ugyanezt jelenti a *Küküllő* név is; ez utóbbinak eredetét MELICH a tör. *kökänäk* 'Turteltaube' szóra támaszkodva *Kükäläy* alakban jelölte meg. A párhuzamos névadás egyik esetével állunk szemben, s ha figyelembe vesszük az ilyen névadásokról KNIEZSA véleményét, amely szerint ezek nem szükségszerűen egymás fordításai, akkor is bizonyos, hogy a két név jelentése azonos.

A tör. *kök* 'kék' színnév származékai közt vannak *-n-re*, *-m-re*, *-l-re* és *-rčün-re* végződő származékok, amelyek valamilyen növényt vagy madarat jelentenek. A magyarban ezek közül megvan a *kék*, a *kőkény* és a *kőkörccsin*. Az alapszó a törökben eredetileg hosszú magánhangzót tartalmaz: tkm. *gōk*, jak. *küōχ*, Käsč. *kōk*, csuv. *kāvak* (vö. LIGETI: Journ. As. 1938: 190, 196; akkor elkerülte figyelmemet, hogy ennek a szónak is megvan a rövid magánhangzós párja: Käsč. *kök* 'gyökér', tkm. *kōk*, csuv. *kāk*). Az eredeti hosszúságot a magyar csak a *kék* szóban őrizte meg (R. *keyk*), a csuvas a 'kék', 'kőkörccsin' (itt is 'galamb') a jelentése, mint a többi török nyelvben) és a 'kacsa, gácsér' megfelelőjében. E származékok közül itt csak az *-n*, *-m* és az *-l* képzősekről szólunk röviden.

Az *-n* képzős alakok főbb adatai: Leideni Névtelen *kökän* 'Pflaume, Pfirsich, Kirsche' (HOUTSMA 100; hibásan az arab *hawh* szóhoz kapcsolja, melyet arámi jövevényt szónak tekint; CLAUSON, ED. 712 ezt az alaptalan feltevést elfogadja, és még iráni közvetítést is közbeiktat); AH. *köken* 'erik' (CAFER. 51); TZ. *kögän*, *kögäm*, 'gövem erigi' (ATALAY 206); nog. *kögen* 'терн; kökény' (NRS. 176); kmk. *kökan* 'Schlehe' (NÉMETH 133), *gogan* 'ua.' (RKS. 1009), *qara kökan* 'чернослив; aszaltszilva' (RKS. 1107); blk. *köken*, *kökön* 'Schlehe' (PRÖHLE 230); krccs.-blk. *qara gögen terek* 'терновник; kökény(bokor); Prunus spinosa' (RKBS. 623); tat. *kügän* 'терн, плод терновника; kökény, kökény bogója' (TRS. 332); bask. *kügän* 'kökény' (BRS. 288); csuv. *küken* 'kökény' (ČRS. 184; tatár vagy más köztörök jövevényt szó); kirg. *küken* 'вишня; meggy' (BUDAGOV II, 159); tkm. *köken* 'астрагал Максимовича; astragalus; csúdfű' (TRS. 412). A törökből: kalm. *kögñ* 'irgendeine Staude' (RAMST. 236).

Az *-m* képzős alakok ezek: csag. *kökäm* 'espèce de prune sauvage' (PdC. 474; a hozzáfűzött megjegyzés szerint perzsa neve *ālu bālū* vagy [*ymš'n*], arab

neve *za'rūr*. Ez tévedés, ugyanis az [*ymš'n*] nem más, mint a *yemišan* 'gyümölcsény', ez török szó, és nem perzsa, fentebb már idéztük e név-hármaszt a *Sanglāh* alapján; vö. I, 14); oszm. *göyām* [*göğem*] 'the blackthorn, sloe, prunus communis spinosa' (REDHOUSE 1599); az. *göyām* 'терн; kökény' (ARS. 123); gag. *güvem* 'терновник; kökénybogyó' (GRMS. 121); nog. *kökem* 'чернослив; aszaltszilva' (NRS. 177).

Az -l képzős képződmények közt 'kökény' jelentésű szó ez idő szerint csak egy van: kun Cod. Cum. *kükel* 'Schlehdorn' (GRÖNB. 158; helytelenül mongol eredetűnek tartja a szót). Itt említénénk meg a második besenyő törzs főnökének a nevét, amely *Κούελ*, azaz *Küel*, ez egyben korábbi *Kügül-re megy vissza. Török jövevényszavak a mongolban: irod. mong. *kögül* 'le prunellier, huiisson épineux' (Kow. III, 2632), 'the sloe tree, blackthorn; Prunus spinosa' (LESS. 481); irod. ojr. *kögül* 'kökénybogyó' (POZDN. 292); kalm. *kögl* 'Dornstrauch' (Ramst. 236); hal. *chögöl* 'kökény(bogyó)' (RMS. II, 611; ritka).

Ugyanez az alak 'kacsa, gácsér; vadkacsa' jelentésben a következő adatokkal igazolható: csuv. *kāvakal* 'kacsa' (ČRS. 145) < *kōkāl; tat. nyj. *kügel* 'vadkacsa-fajta' (Dial. slov. tat. jaz. 278); bask. *kügel* 'gácsér' (BRS. 288); kirg. *kögöl* (KRS. 1940. 266); csulim *kogul* 'Ente, gelbe, wilde' (KLAPROTH, Asia polyglotta 225).

A fentiekben egyben áttekintettük röviden *kökény* szavunk török megfelelőit és azok rokonságát. A m. *kökény* tehát a *kök* 'kék' szó -n, pontosabban -än képzős származéka, ugyanúgy, mint a *yimiš*-nek a *yimišan* 'gyümölcsény'. Megállapíthatjuk, hogy a *kökény* -än képzős megfelelői csak a kipcsak nyelvekből mutathatók ki (a tkm. adat jelentéstani okokból nem tartozik ide). Megállapíthatjuk azt is, hogy *kökény* szavunk nem tartalmaz csuvasos saját-ságot, ami nem akadályozza annak, hogy csuvasos nyelvből került a magyarba (a kun kronológiai okokból tárgytalan). A török szó a magyarba *kökän* alakban került, ahol már az átvételkor hanghelyettesítéssel *kükän-ként jelentkezik (ebben a korban a magyarban ugyanis nem volt ö).

Az iménti adatok birtokában szorosabbra foghatjuk MELICH *Küküllő* magyarozatára előadott hipotézisét. A tarancsi *kökänäk* 'Turteltaube' (RADL. II, 1223) kétségtelenül -k kicsinyítő képzős alakja egy *kökän* szónak; ez utóbbival egybevethető: mai ujg. *kögän* 'galamb' (URS. 655); kojb., karag. *kögön* 'Enteric' (CASTRÉN 139); hakas *kögün örték* 'сизая утка; galambszürke kacsa' (ChRS. 87). Elképzelhető egy tör. *kökel 'kökény' szónak -k kicsinyítő képzős *kökäläk* alakja is; ilyen alakot ki is tudok mutatni egy kazáni tatár nyelvjárásból: *kügeläk* 1. 'черника'; 'ежевика'; 'fekete áfonya'; 2. 'földi szeder' (Dial. slov. 278). Figyelembe véve a hasonló elnevezéseket, mégsem erre a feltevésre szavaznék, márcsak jelentéstani okokból sem, hanem arra, amely szerint -līg, -lik, -luq, -lük képzős alakulattal van dolgunk (nem pedig -līg, -līg-gel!). E képző jelentése 'vminek a lelőhelye': *čičäklük* 'Blumenbeet' (*čičäk* 'virág'), *käbäklük* 'Kleielage' (*käbäk* 'lóhere'), *käbäzlik* 'Baumwolllager' (*käbäz* 'gyapot'), *sögütlik* 'Weidenpflanzung' (*sögüt* 'fűzfa') stb. (BROCKELMANN, Osttürk. Gr. 123). Ilyen a *yemišlik* 'gyümölcsöskert' (*yemiš* 'gyümölcs'), vö. CLAUSON, ED. 939; végül ilyen az azerbajdzsán nyj. *yemšanlik* 'hely, ahol y. nevű fa található', magyarul 'gyümölcsényes' (< *yemšan* колючее дерево с мелкими ягодами; tüskés fa apró bogyókkal' (Dial. slov. az. jaz. Baku, 1964. 245).

Hadd idézzek MELICH hipotézisének a támogatására még egy török adatot: irod. tatár *kügenlek* 'кусты (заросли) терновника'; kissé szabadon: 'kökényes' (TRS. 332). A tatár alak egy köztörök *kökänlik-re vezethető vissza.

Ez kifogástalan forrása lehet a *Küküllő*-nek, csakúgy, mint az eddig pusztá feltevésen alapuló **küküllik*. Mindkét esetben csuvasos sajtósággal kell számolnunk: a török szóvégi *-k* (*-q*) hosszú magánhangzós magyar megfelelője ugyanis ez idő szerint azok közé számít.

10. Kündü, gyula és karcha. A honfoglalás előtti magyar méltóságneveket idézi a három cím. A *gyulá*-ról mint személynévről és helynévről fentebb már szoltunk, itt csak a rangsorban elfoglalt helyét említjük újra.

Nem feladatunk, hogy a szakrális királyság hatalmas irodalmát ismer-tessük, vagy problémáit újra vizsgáljuk. Itt két kérdésre ügyelünk. Az első: a magyar szakrális királyság kazár eredetű, a kazár függőség megszűntével az intézmény is eltűnik, címei jóideig még őrződnek, változott tartalommal per-sze. Jaihäni értesítéseit követő arab és perzsa szövegek még szakrális királyként említik a *kündü*-t, és ügyeket intéző valóságos királyként a *gyulá*-t. A másik kérdés: meghökkentő, mennyire némák nyelvészeti szempontból e címek.

Kiindulópontul a kazár szakrális királyság címeit vesszük figyelembe. A X. század elején, Ibn Fadlān szerint a szakrális király címe *nagy-ḡāqān*, helyettese, az ügyeket valóban intéző király címe *ḡāqān bh*, utána következik rangban a *kndr ḡāqān*, az után pedig a *ḡāwḡyr* (vö. A. ZEKI VALIDI TOGAN, Ibn Fadlān's Reisebericht 98—104, 256—64). Alig pár évtizeddel később a két kazár főméltóságot Konstantinos *χαράνος*-nak és *πέχ*-nek nevezi (MORAVCSIK, Bíborbanszületett 182—3); ez utóbbi arab forrásokban [*bk*] és [*b'k*] alakban jelentkezik, az utóbbit KUUN GÉZA óta íráshibának tartják — szerintem is helyesen — [*ylk*] azaz *yäläk* helyett (vö. GOLDEN, The Qazaro-Hungarian title-personal name ٤٤ ~ 'Ιέλεχ: Archivum Eurasiae I, 1975). A valóságos hatalmat gyakorló kazár király a IX. században a Jaihäniből merítő mohamedán források szerint [*'š*], [*bš'd*] címet viselt, melyet egyesek *šad*-ra szoktak egy-szerűsíteni, kétségtelenül tévesen. Ibn Fadlān *ḡāqān bh* címében a [*bh*] a kéz-iratok egy részében [*bwh*] alakban jelenik meg. Az arab források [*bk*], azaz *bäk* olvasata arra indít, hogy IF. [*bh*] gráfiáját részesítsük előnyben, és *bäh*-nek, esetleg *bä*-nek olvassuk, annak hangsúlyozásával, hogy ez az írásmód, illetve hangalak a kazárban rendhagyónak tűnik.

A kazár mintára meghonosított szakrális királyság magyar terminoló-giája — a függőségi viszony miatt — nem másolhatta le változatlanul a kazár modellt. A *bäk* és *yäläk* utat talált ugyan névanyagunkba, de teljesen függetle-nül a kazár szakrális királyság hivatalos terminológiájától.

Kündü. A szakrális nagy király neve [*kndh*], ezt csak a Jaihäni hagyó-mányát követő mohamedán szerzők (Ibn Rusta, Gardēzi és Bakrī) őrizték meg; vö. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1958. 51—67; a mohamedán szerzőkre vonatkozó rész CZEGLÉDY KÁROLY műve. Jaihäni adatai 870 körüli állapotokat rögzítenek. A 948 tájáról származó Konstantinos Porphyrogenetos-féle tudósításban alapvetően más helyzet tükröződik. Ezúttal nem esik szó többé a szakrális királyról, a [*kndh*]-ről, nem azért, mert Bulcsu „elhallgatta”, hanem mert ilyen király többé már nem volt, bár a korábbi *gyula* cím megmaradt, tartalma megváltozott: mindössze bírói tisztséget jelentett (MORAVCSIK, Bíborbanszületett 178—9).

A szakrális király címe magyar forrásokban közvetlenül nem maradt fenn, tulajdonneveink közt véljük felfedezni. Személyneveink közül ide tar-tozik: *Cundu* [= *Kündü*], pater Kurzan és *Cundunec* [= *Kündünek*, dat.],

patri Curzan (Anonymus: Scriptores I, 41 és 95), továbbá *Cund* [= *Künd*], az 5. kapitány, fiai *Cusid* és *Cupian* (Kézai: Scriptores I, 166), valamint *Cund*, var. *Kund* [= *Künd*] a 4. kapitány, fiai *Kusyd* és *Cupan* (14. sz. kr.: Scriptores I, 291), végül *Kusid* filium *Kund*, var. *Kwnd* [= *Künd*] (14. sz. kr.: Scriptores I, 288). Ide szokás még sorolni a *Kend*, *Kendi* helynevet, továbbá a *Kende*, *Kendeffy* családnévet.

A XIII. század elejéről való oklevelek említik a *kék-kend* népet: 1216: populi *keyckend* és 1231/1397 *Keykquend*. PAIS DEZSŐ (Kék-kend: KCsA. I, 270—6) megvilágította, hogy ez a népelem őri szolgálatot teljesített 1200 előtt, mégpedig az Erdély felőli gyepürendszernek azon a szakaszán, „amely a szatmári síkságba öblösödő Szamos-völgyet a Lápos folyó völgyének irányában zárta el”.

PAIS e népelemmel kapcsolatban besenyő, kálisz vagy székely eredetre gondolt. Magam csak a besenyőt vagy a kabart tartanám valószínűnek, azzal, hogy e néprész tulajdonképpen neve *kend* és a rejtélyesnek tűnő *Kék* jelző egyszerűen e néprész fő szállásául szolgáló *Kékes erdő* (Siluam... *Keykus*) nevében keresendő. A *kék-kend* népet 1200 táján máshová telepítették őri szolgálatra, tovább nem is esik szó *kék* jellegéről. GYÖRFFY (Árpád-kori M. tört. földr. 450) a Bars megyei *Kendi* (*Kündi*) falut, melyről először 1156-ban történik említés, a magyar *kend* néprész településének tartja. Ugyanilyen eredetű a Sáros megyei *Kendi* és a Vas megyei *Kendszék* is.

PAIS (i. m. 274) valamennyi *Kend* helynevet (nemcsak a határvidékieket) a *kék-kend* népelemnek tulajdonítja: e feltevésében nem tudjuk őt követni. Az a nézete viszont elgondolkasztató, hogy a krónikák *Kund* vezére, illetve fiai a Nyírségben szállottak meg; az egykorú birtokviszonyok sugallták a krónikák szerzőinek *Kund* és *Kaplony* nevét a honfoglaló vezérek listájára.

Hangtanilag kifogástalanul magyarázható a *Kündü*, *Künd*, *Kend* változatok egymáshoz való viszonya. Nem mondhatjuk el ezt az aránylag későn (XII. század végén) feltűnő *Kende* családnévről: PAIS maga három lehetőséget vetett fel, ezek számát tovább szaporíthatnánk.

Az arab írásos [*kndh*] lehetséges olvasata *künde* vagy *kende*; a szóvégi magánhangzó miatt ezek egyikéből sem magyarázható a legrégebb magyar feljegyzésű *Kündü*. Ennek vagy az lehet az oka, hogy a *künde* (*kende*) nem magyar közlés alapján, hanem idegen (pl. kazár) közvetítéssel került Jaihāni forrásába; vagy pedig az, hogy ennek a méltóságnévnek két változata (*kündü* és *künde*) élt a magyarban, ami előbbi megfigyeléseink alapján nem lehetetlen.

A magyar szakrális király címét régóta próbálták összefüggésbe hozni a harmadik kazár főméltóság címével, a *kndr* *ḫāqān*-nal, mégpedig úgy, hogy a *kndr*-t *kndw*-re emendálták, ami simán *kündü* olvasatot biztosítana (NÉMETH, HonfKial. 295—6). Ennek a szinte magától értetődő, mindennapi emendációnak látszólag akadálya, hogy a különböző kéziratok eltérő olvasatai közt nincs *kndw*. Viszont van köztük *kwndwr* variáns (vö. GOLDEN i. m.), ez viszont szinte magától kínálja a *kwndw*, azaz *kündü* emendációt. E másolási hibából eredő szövegromlásra a véletlen érdekes párhuzamot nyújt. A jemeni négy nyelvű szótár (1375.), amely szintén másolatban maradt ránk, tömördek olvasási hibával, a mongol *kündü* 'nehéz, súlyos' szót hibás gráfiával *kandar* alakban adja meg a helyes *kwndw* helyett (9a12 : 15). A *kndr* gráfiára támaszkodva ZAJĄCZKOWSKI (Ze studiów 32—3) *köndür qayan*-t olvas. ZEKI VALIDI TOGAN (IF. 260) a *kndr*-t *knd*'-ra emendálja, és *künda*-nak olvasván a magyar *künde*-vel egyezteteti. Megjegyzendő, ugyanezt a *kündü* [*knd*'] alakot vélik felfedezni

egy híres kazár származású, fogolyból lett hadvezérnek a nevében, akit Ishāq ibn Kundājiq al-Ĥazarī-nak hívtak; a név lényegét alkotó *Kundājiq*-nak van *Kundāj* változata is. Más szóval, az arab helyesírás mögött egy török *Kündäčik*, illetve *Kündäč* lappang, mindkét változata török kicsinyítő-becező képzős alakja a kazár *kündä* méltóságnévnek. Vö. ZEKI VALIDI TOGAN, IF. 260; D. M. DUNLOP, The History of the Jewish Khazars 61; K. CZEGLÉDY: Numen XIII, 22—3, a pontos magyarázat tőle származik.

Végső soron — némi feltevések árán — megállapítható, hogy a kazárban *kündü* és *kündä* alakja van a címnek; ez a kettősség tükröződnék a magyarban is.

A *kündü* méltóságnevet MUNKÁCSI (KSz. X, 179—80) törökből magyarázta: alt., tel. küer. *kündü* 'das zweite wichtigste Amt nach dem Jaisang' (RADL. II, 1444—5); ezekhez hozzávehető még kirg. *kündö* (Kínai Turkesztán, tört.) 'aul-vezető (falusi bíró)' (KRS. 466). Mindezek az adatok a mongolból valók, ahonnan korábban csak köznyelvi előfordulása volt ismeretes. Magam (NyK. XLVIII, 53) jeleztem e kis méltóságnevet a harcsinból és az óhanból, egyben utaltam mandzsú-kori szerepére és főbb adataira. Azóta jelezhetjük e *kündü* címet a kalmükből (RAMST. 246; az itt javasolt kínai etimológia hibás) és az ordoszból (MOST. 456). Az említett mongol adatoknak semmi közük a magyar és kazár méltóságnévhez.

PAIS DEZSÓ (A gyula és a kündüh: MNy. XXVII, 170—6) a teleut *kündü* 'eine Sonne habend (d. h. unter der Sonne lebend)' (< *kün-lüg) adatra támaszkodva a *kündü* méltóságnevet a *kün* 'nap' származékaként magyarázta. E szellemes etimológia sajnos többek közt török hangtörténeti okokból is elfogadhatatlan.

ZAJĄCZKOWSKI a kazár *kndr*-t *köndür*-nek olvassa, és egybeveti a kar. T *koñdar*- 'führen, leiten, fortführen, forttreiben' (Kow. 221) igével, s ennek alapján feltesz egy sehol nem igazolt *kündür 'leitender Machthaber, Führer', sőt talán 'Richter' jelentést is (vö. DOERFER, TMEN. III, 611). ZAJĄCZKOWSKI hipotetikus karaím adata helyett azonban csak valóságos kar. L *kenderiuci* 'Administrator, Leiter' < *kender*- 'leiten, führen' (MARD. 41) mutatható ki. A *köndür*- maga is ige, a *kön*- (-*dür*- műveltető képzős) származéka; ez utóbbitól l. CLAUSON, ED. 730.

Gyula. Mint már láttuk, a szakrális királyság idején, 870 körül, ez a valóságos hatalmat gyakorló király címe, a szakrális királyság megszűnte után, 948 táján, már csak *gyula*-bíró.

A törökségnél a méltóságnevek értékcsökkenésére számos példát ismerünk, közöttük szélsőséges eset képvisel a már említett *čabiš*. A *gyula*-bíró nem jelentette többé a legfőbb katonai hatalom birtoklását, de még mindig jelentős politikai hatalmat képviselt (erre utal a Gyulák kimagasló szerepe), amelynek csak István király tudott teljesen véget vetni.

NÉMETH GYULA (HonfKial. 45, 295) a magyar *gyula* címet egy „bolgár-török” *žula*-ból származtatta, aminek köztör. *žula* felelne meg. Sajnos, a méltóságnév jelzett két alakja közül egyiket sem tudjuk kimutatni, a helyettük idézett adatok bizonyító hitele nem kielégítő. Így a szag. *aranžula* 'ein Heldenpferd' (RADL. I, 252) etimológiája ismeretlen (ugyanaz vonatkozik a *Qattanžula* nevű hős-lóra is), csak annyi bizonyos, hogy nem török, de mongol eredetű; vö. irod. ojr. *aranžala* 'mesebeli paripa, mely gyors mint a szél' (POZDN. 12); kalm. *arņzula* 'Helden-, Sagenpferd; Ross von goldheller Farbe (S); gutes

Ross (lobend)'; hal. *Arandzal* (RINTCHEN, Folklore mongol II, 37; ford. N. POPPE, Mongolische Epen I, 33). A dunai bolgár fejedelmi lajstromban *dulo* nem méltóság-, de nemzetségnév; fonetikai összefüggése *žula*-val lehetséges, de nem kétségtelen. A Kemcsik-dzsirgal-menti rovásírásos feliratban a *Yula* személynév (*er atī*); MALOV (En. pisjm. 73—4) e nevet *Yola*-nak olvasta, és szerinte a jelentése 'mécses, fáklya'. Ez utóbbi értelemben a szó helyes olvasata *Yula*, mely megvan az uigurbán, a karahánidában (Kāšy., QB.), Ibn Muhannānál, a horezmiben, a mai nyelvek közül az altajiban és a teleutban, valamint a tuvaiban. Ez utóbbiban *čula* az alakja (< *žula*), ez viszont a mongol *žula* 'mécses, lámpa, fáklya' átvétele; a mongol szó általános a nyelvjáráásokban, de végső soron törökből származik. Vö. CLAUSON, ED. 919 és DOERFER, TMEN. III, 3—6 kritikáját.

Egy kétségbevonhatatlan hitelű adatunk mégis van. Ez a harmadik besenyő törzs neve, *Iŭla*, teljes alakjában *Χαβονξιγγυλά*; ez is, mint a legtöbb besenyő törzsnév, méltóságnévi eredetű, teljes alakjában az első tag színnév. A feljegyzés ezúttal is Konstantinostól származik, a besenyő törzs neve pontosan úgy van írva, mint Bulcsu bírói címe, következésképpen a törzsnév olvasata *Yila*, illetve *Qabuqšin-yila*. MORAVCSIK azonban — úgy látszik — ezúttal megfeledkezett legutóbbi érveléséről, és a törzsnevet régi módon *Yula*-nak, illetve *Qabuqšin-yula*-nak olvassa (ByzTurc.¹ II, 279 és ByzTurc.² II, 332; Biborbanszületett 167, 169, 171). Arra azonban nincs semmi okunk, hogy az első szótag magánhangzóját másként olvassuk a magyar szóban, mint a besenyőben; a szókezdő mássalhangzó bizánci értéke mindkét esetben *j*-, a magyarban ez — hanghelyettesítéssel — *gy*-t jelent, a besenyőben azonban valóságos szókezdő *j*-vel van dolgunk.

A magyar krónikában a XI. században szerepel egy besenyő vezér, *Gyula dux Cunorum* (Scriptores I, 367; *Gyule* gen.; var. *Gyulie*, *Gyule*). A besenyő nevet a XIV. századi krónikás persze az általa jól ismert magyar névhez idomította, belőle a valódi besenyő alakot megállapítani nem lehet.

Mindazonáltal eleve nem utasíthatjuk el azt a feltevést, hogy a köztör. *yila* méltóságnév mellett lehetett annak *yula* változata is. A ragyogó fantáziájú PAIS DEZSŐ (MNy. XXVII, 170—6) a *gyula* címet a török *yula* ~ **yila* 'Fackel; Licht' szóhoz kapcsolta, és egy *yal*- ~ *yil*- ~ *yul*- 'fénylik, világít' igéből származtatta. DOERFER kritikájában elutasította ezt a magyarázatot, minthogy szerinte ilyen Ablaut a törökben nincs. E kategorikus tagadás ellenére van a törökben *yıldız* ~ *yulduz* 'csillag' (CLAUSON, ED 920—3), *tış* és *taş* 'kívül, külső' (i. m. 556); vö. még: HASAN EREN, A török magánhangzóváltozások: NyK. LI, 356—73; M. RÄSÄNEN, Phonetik 556. Mindazonáltal a *yula* 'fáklya' szónak *yila* változata ma csak feltevés, mint ahogy az e méltóságnév eddig javasolt magyarázata is.

Valószínű, hogy a *gyila* (*gyula*) méltóságnév — a *kündü*-vel együtt — onnan jött, ahonnan a szakrális királyság intézménye: a kazároktól. Ehhez pedig nem szükséges, hogy a kérdéses szavak, nevek közvetlenül a kazár terminológia megfelelő elemeivel egyezzenek. Ebben az időben a kazár birodalomban (amelyhez ekkor a bolgár-törökök is tartoztak) és a szomszédos területeken élő török népek politikai—katonai szervezetét olyan tisztségviselők látták el, akiknek címei csak kis részben azonosíthatók a tőlük keletre élt nagy török népek titulaturájával; sokszor olyan méltóságnevekre bukkanunk, amelyek amott teljesen ismeretlenek, s amelyek iráni, kaukázusi és más kapcsolatait ma még csak sejtjük.

A nyugati törökség sajátos címei közül hadd említsünk meg példaképpen egyet, melyet viszonylag jól ismerünk, ez a *yuyruš*. Először a pannóniai avaroknál tűnik fel 782-ben: *Caganus et Iugurruš*. Az avarokkal együtt eltűnik a cím is, mely a keleti törökségnél — hosszú lappangás után — a karahánidák alatt bukkan fel. Megvan Kášyarínál: 'Vezir, im Range unmittelbar nach dem Chakan; für ihn wird ein schwarzes Seidenzelt aufgeschlagen' (BROCK. 96; nem sátorról, de ernyőről van szó, mely eső és hőség ellen véd; a kagán selyemernyője vörös színű); a szó megvan a QB.-ben is; vö. DTS. 277; CLAUSON ED. 905—6; ZEKI VALIDI TOGAN, IF. 258—9. A karanhánidák után a hindusz-táni haladzsoknál használatos a cím a XII—XIV. században; vö. M. FUAD KÖPRÜLÜ, Zur Kenntnis der alttürkischen Titulatur: KCsA. I. kieg. k. 337—41.

E ritka méltóságnevek közé tartozik a magyar *gyıla*, *gyıla* > *ýıla* és a besenyő *ýıla*; semmi sem vall arra, hogy a kettő között közvetlen kapcsolat állott volna fenn.

Karcha. Konstantinos szerint ezt a méltóságnevet a X. század elején *Kalḥ*, azután annak fia *Βουλτιζούς* viselte (MORAVCSIK, Bíborbanszületett 178—9). A méltóságnév *Καρχᾶς* alakjából egy eredeti *karḥa*-t, illetve *qarḥa*-t szokás kikövetkeztetni. Ezt a méltóságnevet azonosítják *Tuhutum* (*Tétény*) fiának az Anonymusnál *Horca* alakban feljegyzett nevével, amely helynevekben él ma is tovább (*Horka*, *Harkány*).

Kál és *Bulcsu* bírói tisztét jelentő *karcha* és *horka* külön-külön is, egymással szembeállítva is, tele van ellentmondással, feloldhatatlannak tűnő nehézségekkel. Egyedül PAIS DEZSŐ mert nekivágni magyarázatuknak (A *karcha* bíró: KCsA. II, 357—63).

Török alapon nehezen egyeztethető össze a szókezdő *q*- a szóbelseji *χ*-val; magyarban nem különös az *rh* megőrzése (*rx* > *rx*: *horhos*, *horhagy*, *horhó*: BÁRCZI, Hangt.² 135; de meglepő a *Terkacsu* > *Tarhos* fejlődés), bár ugyanezen forrás a *Tarḥan* helyett *Tarján*-t ad. PAIS a tör. *qar*- 'összekever vmit vmivel' igéből indul ki (vö. CLAUSON, ED. 642: 'to mix something with something else' és -*χα* [helyesen -*γα*-] képzős származékának tartja, s jelentése 'keverő, vegyítő' volna. A törökben ilyen nomen agentis képző nincs. Az idézett példák (*süþürge* 'seprő', *yonya* 'gyalulék', *asirya* 'fülönfüggő') szerint is a feltett (de ki nem mutatható) *qarḥa* jelentése is csak 'keverék' lehetne.

Semmivel sem jobb a helyzet a m. *harká*-val. PAIS szerint a szókezdő *h* úgy magyarázandó, mint a *homok* és a *harang* *h*-ja; a magyar hangtörténet kitűnő ismerője nyilván nem arra gondolt, hogy egy X. századi török *q*-ból a XII. században *h* fejlődhetett volna, hanem csakis arra (ha ezt nem is fogalmazta meg világosan), hogy a m. *h* egy török *χ* szókezdőt tükröz. PAIS tárgyi magyarázattal is megpróbálta körülbástyázni etimológiáját, amikor utalt *Bulcsu* „homo sanguinis”-nak *Vérbulcsu* nevére, mely célzást tartalmazna a *karcha* vérszerződés körül feltett tevékenységére (*Kál* ilyen célzás nélkül is *karcha* lehetett).

De nem érheti gáncs PAIS DEZSŐt: nem ez az egyetlen török méltóságnév, melyet nem tudunk kifogástalanul megmagyarázni. A három itt tárgyalt méltóságnév esetében különös mértékben vagyunk feltevésekre utalva; fokozott mértékben áll ez a három közül az utolsóra.

A *karcha* mögött ugyanis nincs párhuzamos török adat, még feltevés formájában sem. Mindössze néhány megjegyzést kockáztatnánk meg vele kapcsolatban. Úgy látszik, a *karcha* nem tartozott a magyar szakrális király-

ság méltóságnevei közé; a kabarok hozták magukkal, az ő címük volt, ha nem is a vezéri méltóságot jelentette, mint azt Gyóni (Szórványeml. 67) gondolta. Ha helyes a méltóságnév görög és magyar átírásos alakjának összekapcsolása, akkor *qarya*: *çarqa* alakpárral volna dolgunk; a kettősség török nyelvjárási különbséget tükrözhet. Feltéve, hogy a méltóságnév török eredetű, mert az is meglehet, hogy iráni (horezmi? alán?) vagy egészen más oldalon kell keresnünk az eredetét.

A három méltóságnév ködbevesző eredete ellenére világos és beszédes vallomás a magyar nyelv kazár és kabar kapcsolatai mellett, amely az eddiginél jóval nagyobb figyelmet érdemel.

11. Nincs rá terünk, hogy régi török eredetű neveink valamennyi nyelvi és etnikai tanulsággal szolgáló példáját most részletesen taglaljuk. Megemlítjük, hogy az eddigieken kívül figyelembe vettük a következő személynéveket: *Tarkacsu* (*Tarhos*), *Termacsu* (*Tormás*), *Bulcsu*, *Tuhutum* (*Tétény*), *Kaplony*, *Koppány*, *Tiván*, *Alattyán*, *Tonuzoba*, *Aba*, *Tege*, *Oluptolma*, *Bese*. Megállapíthattuk ezek alapján, hogy a csuvasos jelleget tartalmazó nevek száma nem feltűnően nagy. Igaz, e téren még vannak megoldatlan problémáink. Így magyarázatlan a törökből származtatott *Vajk* (*Baj-k*), *Vata* (*Bota*), *Vulcsu* (*Bulcsu*), *Vejla* (*Bila*), *Vajla* (*Bojla*) nevek szókezdő mássalhangzója. A magyar fejlődés alapján a *v* helyett ebben a korban még bilabialis zöngés spirans-t (β) kell feltennünk; BÁRCZI, Hangt.² 113, 127—8. Legrégibb török jövevényszavainkban a zöngés bilabialis zárhang változatlanul megőrződött (*balta*, *barom*, *bársony*, *borjú* stb.); e szókezdő spirantizálódását a törökben ez idő szerint kimutatni, illetve lokalizálni nem tudjuk.

A megvizsgált nevek alapján megállapíthatjuk azt is, hogy azok egy része besenyő hangtani sajátosságokat tartalmaz.

Figyelembe véve az elbeszélő források alapján a fejedelmi család és a vezérek családi (házassági) kapcsolatait, nehézség nélkül magyarázható, hogy például Árpád családjában köztörök jellegű nevek (*Tas*) mellett csuvasos jellegűek is találhatók (*Géza*). E nyers fogalmazás természetesen árnyaltabb magyarázatot igényel.

Utoljára hagyunk egy nem lényegtelen kérdést. Beszélték-e Magyarországon a vezérek korában a „bolgár-török” nyelvet? A kérdés török eredetű neveink vizsgálata során merült fel, ez idő szerint továbbra is csak e nevek vallomása alapján kereshetjük rá a feleletet. MELICH JÁNOS (HonfMagy. 15 kk.) kutatásaiból kiindulva NÉMETH GYULA (HonfKial. 126—7) határozott igennel felelt, sőt szerinte csuvasos jellegű jövevényszavaink bizonyos megnevezett elemei a mai hazában kerültek nyelvünkbe.

Mielőtt azonban erre a sokrétű kérdésre csak megközelítő biztonsággal is felelni próbálnánk, számolnunk kell néhány körülménnyel. A kazár birodalom területén, kazár függésben élő magyar nép érintkezésben állt — többek közt — egy csuvasos típusú nyelvvel is (a korábbi időkről ezúttal nem beszélünk). E közösségből kiszakadván a hét magyar törzshöz csatlakozó három kabar törzs a jelek szerint nemcsak köztörök, de csuvasos típusú nyelvet is beszélt. Ennek a nyomait őrzi több „fekete magyar” tulajdonnév. Elvileg fennáll a lehetősége annak, hogy a honfoglaló magyarság magával hozta a köztörök mellett egy csuvasos típusú török nyelv ismeretét is. Ez annyit jelent, revideálnunk kell GOMBOCZ ZOLTÁN korábbi nézetét, amely szerint a kazárok és kabarok csak köztörök nyelvet beszéltek.

MELICH JÁNOS onomatológiai érvek súlya alatt kénytelen volt feltenni, hogy a honfoglaló magyarságnak csuvasos jellegű nevei is voltak (személynevek és helynevek). Ezt úgy próbálta magyarázni, hogy azok egy itt talált csuvasos típusú nyelvet beszélő néptől, a bolgárok török nyelvéből kerültek hozzánk.

Milyen csuvasos nyelvet beszélő török népet találhattak a mai haza területén a honfoglaló magyarok?

Ismeretes, hogy az avar birodalomban bolgárok is éltek. Az avar birodalom felbomlása után e népnek és nyelvnek fennmaradása és a honfoglaló magyarokkal való találkozása ugyanúgy problematikus, mint az avarok találkozása a magyarokkal. Marad a dunai bolgár szlávokra rátelepedett ún. bolgár-törökök nyelvi hatása: erre támaszkodott érvelésében MELICH is. Ezt a nyelvet csuvasos jellegűnek szokás tartani, bár gyér szórványemlékei máig tele vannak megoldatlan kétértelmű problémákkal.

Különös módon nem vetődött fel eddig velük kapcsolatban egy nem lényegtelen, kronológiai kérdés. A bolgár fejedelmi lista a VIII. század második feléig terjed (PRITSAK, Die bulgarische Fürstenliste 39); a török szórványokat tartalmazó görög feliratok zöme IX. századi (BEŠEVLIJEV, Die protobulg. Inschr. 82—3; MORAVCSIK, ByzTurc.² I, 303—8). Kérdés: a dunai szláv bolgárok török vezető rétegének török nyelve élt-e még a X—XII. században, volt-e akkora kisugárzó ereje, hogy az a szomszédos magyarokat jelentős mértékben befolyásolhatta?

Az új nyomon elindulva talán közelebb kerülünk régi török jövevényszavaink korábbinál pontosabb értelmezéséhez és a bolgár-török—kazár nyelvviszony néhány kérdésének a tisztázásához.

LIGETI LAJOS

Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról

1. A középkori spanyolországi mór birodalom történetírása, amint az az 1870-es évek óta egyre világosabbá válik, számos nyugat-európai és földközi-tengeri, valamint északnyugat-afrikai szempontból is igen fontos tudósítást tartalmaz. A mór történeti irodalomnak az arabok első ibériai harcaitól az i. sz. X. sz. végéig terjedő részét leíró termékei (vö. K. A. Бойко, Арабская историческая литература в Испании. Москва, 1977.) eredetiben nem maradtak ránk, szerencsére azonban mégis módunkban áll használnunk őket. Az i. sz. X. századi mór történetírás legkiválóbb képviselője, Abū Marwān ibn Ḥajjān (i. sz. 987/8—1076.) „Al-Muqtabas” (szabad fordításban: „A Kivonatok”) című munkájában ugyanis voltaképpen e régi mór történeti irodalomnak általában igen részletes idézeteken alapuló, az eredetivel egyenértékű szövegét adja. Abū Ḥajjān nevét a Muqtabason kívül még több mór történeti mű is viselte. P. CHALMETA meggyőző fejtegetéseiből (Historiografia medieval Hispana: Arabica: Al-Andalus XXXVII [1972.], 353—92) azonban az tűnik ki, hogy e művek, sőt maga a Muqtabas is, csak részeit alkották Ibn Ḥajjān mintegy hatvan kötetes „Al-Matīn” („A Szilárd”) című közvetlen hagyományozásban szintén

ránk nem maradt művének. A Muqtabas CHALMETA feltevése értelmében a *Matin* első tíz fejezetét tette ki.

A Muqtabas egyes részei több kéziratban is ránk maradtak. Ezeknek a részleteknek a feldolgozása és részleges kiadása 1870 óta folyik. Feldolgozásuk tette lehetővé a mór birodalom történetének megírását R. Dozy számára, de jórészt ugyanezenek alapul Dozynak az arab lexikográfia szempontjából olyan nagy jelentőségű „Supplément”-ja is. 1963-ban a Moszkvai Nemzetközi Orientalisztikai Kongresszuson sorolta fel MUHAMMAD AL-FĀSĪ, a Rabati Egyetem akkori rektora, a rabati Biblioteca Real kéziratkincsei között röviden ibn Ḥaijān egy közelebbről meg nem határozott művének kéziratát is. Nem tudtunk meg többet a kézitról MUHAMMAD AL-FĀSĪnak az ELTE Arab Tanszékén, 1963-ban tett látogatása alkalmával sem. Csak 1972-ben közölt először a rabati tudós egy marokkói folyóiratban (*Al-Taḡāfa al-Magribīja* VI [1972.], 1–22), részletesebb leírást a kézitról, amely rövid tartalmi összefoglalást is tartalmaz. Így megtudtuk, hogy ez a kézirat a Muqtabas V. kötetét zárja magába, amely a hidzsra 299. évétől (i. sz. 911/2.) a 330.-ig (i. sz. 941/2.) terjedő évek történetét tárgyalja, tehát a mór kalifátus fénykorának, III. ‘Abd al-Raḥmān kalifa uralmának (i. sz. 912–961.) nagy részét, amikor Kordova félmillió, bámulatosán szép és gazdag, mellett nagy műveltségű város volt, amelynek az egész akkori Európa csodájára járt.

A feltűnést keltő közlemény után PEDRO CHALMETA GENDRÓN, madridi professzor, a mór történeti irodalom kiváló ismerője fogott hozzá az új szöveg tanulmányozásához, amelynek egyik célja a rabati kézirat kritikai kiadása volt, F. CORRIENTE professzorral való együttműködésben. P. CHALMETA érdeme az, hogy már a kiadás elkészítése közben felhívta a figyelmet bizonyos fontos részletekre, amelyeket az új kéziratban talált. Így utalt az új kézirat egyes helyeire a Földközi-tenger nyugati térsége kutatásának tanulmányával foglalkozó II. kongresszus, Barcelonában, 1975 őszén tartott ülésén, majd pedig fontos részleteket tett belőle közzé francia fordításban az olasz „*Rivista degli Studi Orientali*” (L [1976.], 337–51) című folyóiratban.

CHALMETA e cikkében francia fordításban közli a Muqtabas bizonyos helyeit abból a célból, hogy felhívja a nyugat-mediterrán térség története kutatóinak figyelmét a szöveg bizonyos nehezen olvasható részleteire, és segítségüket kérje a helyes olvasatok megállapításában. A kézirat ugyanis egyes helyeken igen hiányosan van ellátva a magánhangzók és mássalhangzók dia-kritikus jeleivel, és ilyen esetekben, különösen a tulajdonnevek helyes olvasata, csak a kérdéses szakterület ismerői számára lehetséges. Emiatt közölte CHALMETA azt a részletet is, amely a magyarok 942. évi, észak-spanyolországi hadjáratáról tudósít. Bár a *Rivistában* közzétett cikkében sem a szövegrészletek fényképmásolatát, sem arab betűs nyomtatott változatukat nem közölte, CHALMETA lehetővé akarta tenni a magyarországi arab filológusok számára is, hogy a magyar vonatkozású tudósítást eredetiben is tanulmányozhassák, ezért azt fényképmásolatban rendelkezésükre bocsátotta, dicséretes eljárásával köszönetre kötelezve őket.¹

2. A rendelkezésemre bocsátott fényképmásolat a rabati Biblioteca Real 87. számú, az elején mintegy 20 lapnyi hiányt felmutató, több kéztől szár-

¹ A fényképmásolat közvetítéséért VAJDA GYÖRGY párizsi professzornak és VOIGT VILMOS kollégámnak tartozom köszönettel.

mazó, akefál és datálatlan kéziratának a P. CHALMETA számolásában 324. lapjáról készült. A 942. évi spanyolországi magyar kalandozó hadjárat történetét tartalmazza. Valójában azonban, amint CHALMETA fordításából látható, a tudósítás még folytatódik a következő lapon, ahol a támadó magyarok országának leírása található, továbbá a hadjáratra és az azt követő eseményekre vonatkozó egy-két adatot közöl a szerző.

A magyar vonatkozású szövegrészlet fordítása a fényképmásolat alapján (a []-ben magyarázó jellegű kiegészítések):

Tudósítás a turkok [magyarok] megjelenéséről a Felső-végeken

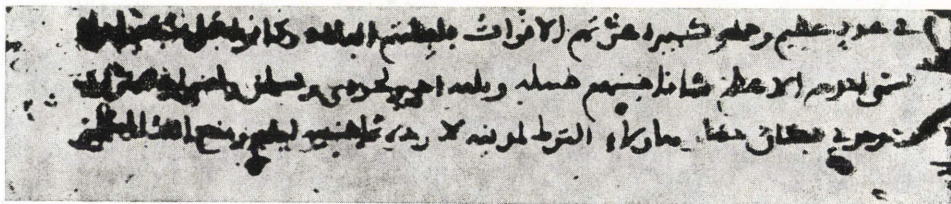
Muhammed ibn Hāsim al-Tuġibī, a wazīr és qā'id levele a hidzsra 330. éve šauwal havának 19. napján, csütörtökön [i. sz. 942. július 7-én] érkezett meg al-Nāsir li-dīn-Allāh-hoz [III. 'Abd al-Raḥmān kordovai kalifa tiszteleti címe] testvérének Ahmed ibn Jahjā ibn Hāsim-nak levelével, valamint Mūsā ibn Muḥammad ibn al-Ṭawīl-nak, Wašqa [ma Huesca városa] urának és a Végek qādi-l-quḍāt-jának, Mundīr ibn Sa'īd-nak a levelével együtt, az erős, Qustantīnija [Konstantinápoly] mögött élő turk népnek a támadásáról a mohamedánok ellen, akik Andalúzia Felső-végein [a végek vonala ekkor Barcelonától délre kezdődött, és a félszigetet nagyjából nyugati irányban vágta át] élnek. A frankok országából jelentek meg, és hirtelen nagy erőkkkel Lārīda [ma Lerida] városára törtek a Felső-végek vidékén, és kiterjesztették portyáikat az arab várak ellen. Fogságba ejtették Jahjā ibn Muḥammad ibn al-Ṭawīl-t, Barbaštūr [ma Barbastro] városának urát.

Nāsir li-dīn Allāhot nagyon bántották ezek a dolgok, és nagyon elszomorította a nép félelme és riadalma is [a támadás] miatt. De Allāh segéd-mével még az említett csütörtöki nap végén megérkezett Muḥammad ibn Hāsimnak [a wazīrnak és qā'idnak] levele, amelyben jelezte, hogy a turkok megfordultak és maguktól hazaindultak az Iszlám földjéről, s hogy a felséges Allāh eltávolította őket a mohamedánoktól. Ekkor al-Nāsir li-dīn-Allāh bánata is egyszerre megszűnt, és örvendezett ezeken. Megszűnt a riadalom is, mert Allāh megóvta az ő szolgálait. Mikor azután elérkezett šauwal havának 23. napja, hétfő [i. sz. 942. július 11.], megjött Mūsā ibn Muḥammad ibn al-Ṭawīl, Wašqa városa kormányzójának levele, amelyben megírta, hogy hiteles volt a turkok megfordulásának [híre], s hogy hanyatt-homlok elvonultak tőlük. Küldött levelével együtt nyilaikból, hadieszközeikből és más holmijukból is, amelyet náluk találtak. Tehát igaznak bizonyult a hír, hogy eltávoztak a turkok Andalúziából. Nagy volt Allāh kegyelme, mert megvédelmezte azt.

Ennek a kevély népnek [a magyaroknak] a támadása pedig a frankok országa felől következett be, és mindenkit levertek ott, aki mellett csak elhaladtak. Šauwal 19-én [941. július 7-én], csütörtökön táboroztak le Lārīda városának kapujánál a Felső-végek szélén, előőrsük pedig két völgyig — [a kéziratban: *wāḍinah*; CHALMETA *ilā-Wāḍinah*-t olvas, kérdőjellel, mintha egy egyébként ismeretlen „Oden” helynévről volna szó; de a paleográfiaiilag és tartalmilag egyaránt kínákozó emendáció „*ilā wāḍijaini*: két völgyig” tökéletes értelmet ad] — jutottak, Šartānija [ma Cerdagna] és Wāsqa városáig. Fogságba ejtették Jahjā ibn Muḥammad al-Ṭawīl-t, Barbaštūr urát, az ostrom harmadik napján, szombaton. Nagy számban érkeztek erős lovas hadsereggel [CHALMETA fordítása: „*lourdement chargés (?)*” itt nem kielégítő], az élelmiszerük azonban kevés volt, és [ezért] kivette őket magából az ország.

Hét főnök [*amīr*] alá tartoztak. A leghatalmasabbat közülük *Šānā*-nak hívták, továbbá közülük volt *T.x.x.lā*. Utána egy másik következett: *W.l.ğ.ūdī*, majd *X.s.mān* és *L.j.s.* és *X.x(?) .r.w.d* és ? *H.r.h.r.j.* Ezek a türkök pedig 8 napig ostromolták Lārida városát, Allāh azonban megvédte a mohamedá-nokat.”

A rabati Biblioteca Real 87. sz. kézirata, 324. lap (alsó rész)

Eddig tart a szöveg a kézirat rendelkezésemre bocsátott lapján. A tudósítás azonban CHALMETA fordításából ítélve még folytatódik anélkül, hogy eredeti híjában módomban volna ellenőrizni. Először pár mondatban arról van szó, hogy Lārida ostroma 8 napig tartott, míg végül is sikerült visszaverni a támadókat saját táborukba. Fontos a következő ismételt megjegyzés, amely szerint e türkök szűkében voltak az élelmiszernek, sőt az abraknak is, így aztán vissza kellett térniük oda, ahonnan jöttek.

Ezután egy részlet következik a türkök országáról, amelyet a szerző tudós forrásokból merített, s itt lát célszerűnek előadni. Forrására csak az „egyes, jól tájékozott emberek” kifejezéssel utal. E leírás szerint a türkök [magyarok] országa a legtávolabbi keleten van. Keleti szomszédaik a bese-nyők, délről Rómával határosak, Konstantinápoly némileg ferdén, délkeletre van területüktől. Északi szomszédságukban *Marāwa* [Moravia] városa van és a többi *Šaqāliba* [szlávok] országa. Nyugaton a szászok és a frankok vannak tőlük, ezeken a területeken szoktak átvágni Andalúzia irányába, amely nagyon messze van tőlük. Mostani támadásuk alkalmával azonban Lombardián haladtak át, amellyel a türkök 8 napi járőföldre határosak. A Duna mellett laknak és nomádok, mint az arabok. Nincsenek városaik és házaik. Sátrakban élnek szétszórva.

Ezután ismét egy részlet következik a türkök andalúziai támadásáról, amely szerint *dū-l-ḥiġġa* hónap 19-én [i. sz. 941. szeptember 4-én] Zaragozából követ érkezett Muḥammad ibn Hāšimtól, a város urától, 5 turk fogollyal, akiket a fogságban is meghagytak eredeti külsejükben és ruhájukban. A kalifa elé vezették a foglyokat, aki megsejmelte őket. Később megtértek az Iszlámra, és a darabontjai közé kerültek. Ezután, a 331. év muḥarram havának elsején [i. sz. 942. szeptember 14.] megérkezett Jahjā ibn Muḥammad ibn al-Tawīl megszabadulásának híre. Őt válságdíj fizetése fejében engedték szabadon a türkök, 33 napi fogvatartás után. Muḥammad személyesen 943. január 5-én [CHALMETANÁL a 942. elírás] jelent meg Kordovában a kalifánál.

Ezután nem hallatszott semmi az átkozott türkokról, amíg Tortoza kormányzójától hír nem érkezett, hogy a frankok legyőzték őket, amikor áthaladtak területükön, olyannyira, hogy csak néhány turk menekültnek sikerült visszajutni hazájába.

3. Az Ibn Hájján tudósításába foglalt új adatok közül kiemelkedik először is jelentőségben a spanyolországi magyar kalandozó hadjárat pontos dátuma. Minthogy a mór terület északi határáról a betörés híre mintegy 10 nap alatt érkezhettek meg Kordovába, azt kell gondolnunk, hogy a magyarok 942. június közepe után keltek át a Pireneusokon, Lerida irányába. Kronológiai szempontból eddig a 942. évi spanyolországi betörés egyetlen számottevő másik forrására, Liudprand „Antapodosis”-ának (ed. GOMBOS, Catal. II, 1474) adatára voltunk utalva, amely egy 941-es esemény után adja elő a spanyolországi magyar hadjáratra vonatkozó értesüléseit. Liudprand szerint „hoc in tempore”, tehát az említett 941-es események után valamikor, Hugó, itáliai király súlyos sarcot fizetett a magyaroknak, hogy az országában folyó garázdálkodásuknak véget vessen, majd túszoikat vett tőlük, s egy kísért adott melléjük, hogy az a mórok területe ellen vezesse őket. Minthogy Liudprand szavaiból arra is következtethetünk, hogy az olaszországi magyar betörés 942 tavaszán történt, semmi akadályja sincs annak, hogy az arab tudósítás és Liudprand szavai között kronológiai egyezést állapítsunk meg. Egyébként a magyarok átkelése az olasz Alpokon és a frank területen a szükségesnél hosszabb időt nemigen vehetett igénybe. Az arab szerző megjegyzi ugyan, hogy a magyarok mindenkit levertek, aki mellett csak elvonultak, de fogalmazása egyáltalán nem mutat arra, mintha a magyarok frank területen kitérőket tettek volna, vagy hosszabb portyákat hajtottak volna végre. Minden valószínűsége megvan tehát annak, hogy mind az olaszországi, mind a spanyolországi támadás 942-ben volt. Viszont fel kell adnunk W. GIESEBRECHT immár 100 éves magyarozatát, amely a spanyolországi magyar hadjárat dátumát 943-ban jelölte meg, s amely egészen ezideig nálunk is általános elfogadtatásra talált. Ami a támadás időtartamát illeti, Ibn Hájján tudósításának fent megadott dátumaiból világosan adódik, hogy a magyar támadás valójában mintegy egy hónapig tartott, tehát 942 június végét és július havát vette igénybe.

Ibn Hájján és Liudprand tudósításai más részletekben is igen szerencsésen egészítik ki egymást. A mór szerző nem tud a spanyolországi hadjárat előzményeiről. Liudprand szavaiból viszont kiderül, hogy a magyarok, akik mint a kalandozó hadjáratok idején szinte kivétel nélkül „dei gratia” uralkodó királyok szövetségeseiként vagy az ő megbízásukból hajtották végre egyébként zsákmányolás céljából végrehajtott rabló hadjárataikat, ez esetben is Itália királyának, tehát egy keresztény uralkodónak a megbízásából cselekedtek.

A spanyolországi hadjárat lefolyásának részleteit természetesen sokkal pontosabban ismeri a mór szerző. Kiemelkedő mozzanata tudósításának, hogy a magyarok nagy erővel, hét vezér parancsnoksága alatt támadtak. Minthogy tudósítása végeredményben szemtanúk beszámolóira megy vissza, ebben nincs is okunk kételkedni. Az arabok maguk is a magyarokéhoz hasonló lovas taktikával harcoltak, a támadásra azonban felkészületlenek voltak. Így az történt, ami a magyar kalandozások esetében általában történni szokott: a betörés után a magyarok „kiterjesztették portyáikat”. Ibn Hájján itt jellemző módon ugyanazt a kifejezést (*šannū l-ġārāt*) használja a magyar portyákkal kapcsolatban, mint amelyeket az arab történetírók állandóan használnak az arab lovas portyákról szólva. Mint az arab portyázók, a spanyolországi hadjárat magyar résztvevői is több támadó alakulatra bontották fel seregüket, és iparkodtak minél nagyobb területen zsákmányolni, foglyo-

kat ejteni és túszoikat szerezni. Közben az erősített helyek sikeresen ellenálltak a támadási kísérleteknek. A hadjárat záró fejezete, mint mindig, itt is az lett, hogy a magyarok felajánlották túszaikat és foglyaikat nagyobb összegek fejében. Mire azután a mór kalifa nagyobb lovas sereget gyűjthetett volna össze, a magyarok megfordultak, és ugyanolyan gyorsan, mint ahogy érkeztek, el is tűntek. Jahjá ibn Muḥammad ibn al-Tawilt, Barbaštro urát a rövid beszámolóból ítélve a várbeliek egy kitörése alkalmával foghatták el a magyarok.

Ibn Ḥaijān tudósításának egyéb részletei is józanságról és jó megfigyelésről tesznek tanúságot. Míg a nyugati krónikások általában csak a pánikot és óriási zűrzavart érzékeltetik szemléletesen, amelyet a magyarok egy-egy villámgyors támadása okozott, a mór szerző értesülései még arra is kiterjednek, hogy a támadó magyar hadsereg hét külön alakulatból állt, hét parancsnok vezetése alatt, sőt Ibn Ḥaijānhoz még a vezérek neve is eljutott. Ami a hadjárat végét illeti, fontos Liudprand közlése, amely szerint a magyarok három napi sivatagi lovaglás után látták be, hogy ezen a terepen többet elérni már nem tudnak. Ezért haragra gerjedve itáliai vezetőjüket agyonverték, s megfordulva haza indultak. A sivatagi út említése arra mutat, hogy egyes támadó csoportjaik meglehetősen messze eljutottak nyugatra. Ez abból is következik, hogy Masʿūdī, a X. századi arab történétíró, a spanyolországi magyar betörés kortársa, egy egyébként zavaroktól sem mentes tudósításában arról szól, hogy műve megírásakor, 942 után egy-két évvel, a turkok támadásai már a spanyolországi Galiciát is elérték (Murūǧ al-dāḥab I 162; II, 64). Tudósításában a zavart az okozza, hogy nem tesz különbséget a különböző „turk” népek között, s így nála keverednek a két néven szereplő besenyőkre, és a szintén két néven szereplő magyarokra (*ungarija és *baǧǧird*) vonatkozó 894/6. és 934. évi adatok. A zavar következményeként jött létre Ibn Hauqal furcsa tudósítása (Kitāb šurāt al-arḍ, ed Kramers I, 113). Ibn Hauqal ugyanis, Masʿūdītől visszhangozva azt állítja, hogy Andaluziát időnként támadások érték a normannok (rūs), besenyők és néhány más nép, mint a šaǧāliba és a bulgárok részéről.

Nehezebb megítélni Ibn Ḥaijān tudósításának utolsó részletét, ahol arról van szó, hogy a visszavonuló magyarok frank területen olyan súlyos vereséget szenvedtek, hogy csak kevesen tudták közülük elérni hazájukat. E tudósítás hitele ellen szól azonban, hogy Ibn Ḥaijān itt már nem mór szemtanúk beszámolóit közli, hanem frank területről, nagy távolságról érkező híreket. Mindenesetre, ha a frankoknak egy ilyen erős magyar hadsereget, s nemcsak egyik alakulatát, sikerült volna teljesen felmorzsolniuk, aligha érthető, hogy a frank források nem tesznek említést a hatalmas győzelemről. Elég ebben a vonatkozásban a Lech-mezei csatának a német krónikásoknál található visszhangjára gondolni. Egyébként — amint majd alább látjuk — a híresztelés hitelessége ellen szól az is, hogy a spanyolországi hadjárat egyik vezére, Bulcsú, épségben visszakерült Magyarországra.

4. A 942. évi magyar támadással kapcsolatban P. CHALMETA utal J. M^a. MILLAS VALLICROSA egy cikkére (Sobre las invasiones húngaras en la Cataluña condal: Homenaje a Johannes Vincke. Madrid, 1962/3. I, 71—80). Ebben a cikkben két, latin nyelvű, egyházi forrásról is szó van, amelyek szintén említést tesznek a „nefandi Unquli”-ről. A magyarok itt feltűnő *Unquli* nevéhez hozzáfűzhetjük, hogy az más spanyolországi forrásokból is ismert, így a spa-

nyolc zsidó, Ibrahīm ibn Jaʿqūb útijelentéséből, közelebbről annak a későbbi kivonatolóknál fennmaradt töredékéből is kimutatható. Mindenesetre Ibrahīm-tól idézi az *unqulīja* formát a XI. századi mór al-Bakrī (ed. KUNIK – ROZEN 35; vö. MARQUART, Streifzüge 192–510), bár ő (i. h.) a magyaroknak a bizánciaknál használatos *turk* nevét is ismeri. Bakrī *turk*-ja szintén elsősorban Ibrahīm útijelentéséből való átvételnek tekinthető. Más mór szerzőknél Masʿūdī hatásával találkozunk a magyarok nevének használatában. Ő ugyanis (Murūğ II, 58; Tafhīm 181/2) a *turk* néven összefoglalt négy, illetőleg a bulgárokat is hozzászámolva öt *turk* név felsorolásában a magyarokat egy romlott alakban használt (a kéziratokban: *Anqirada, *Nukarda stb.) **unqa(u)rīja* névvel illeti. A névalak romlása — úgy látszik — régi, úgyhogy az *unqarīja*-t már Masʿūdī maga is romlott formában vehette át.

A Masʿūdīnál található *unqarīja egy Masʿūdīnak tulajdonított elveszett műben, az Aḥbār al-Zamānban is szerepelt. Úgy látszik, erre a műre utal ugyanis Al-Bakrī híres mór kortársa, a nagy tradicionalista és geneológus, Ibn ʿAbd al-Barr (Kitāb al-Qaṣd wa-l-Amam, ed. Ḥusām al-dīn al-Qudṣī 28) az *aṣḥāb al-aḥbār* kifejezéssel. Ibn ʿAbd al-Barr műve a bibliai Diasmerismos mintájára készült egyik geneológiai táblázatában az *anqirada-t (*unqarīja) is felsorolja (vö. még D. M. DUNLOP: BSOAS. 1953: 159–61).

5. Ibn Ḥaijān tudósításának az egyik legfontosabb része az a három sor, amelyben a 942-ben támadó magyar hadsereg hét vezérének nevét sorolja fel. Sajnos azonban ez a néhány sor egyben a legnehezebben értelmezhető része is a kéziratnak. Míg ugyanis Ibn Ḥaijān fent lefordított tudósításának értelmezése semmilyen nehézségbe nem ütközik, ez a három sor annál több fogas kérdést vet fel. A nehézségnek több oka van. Először is az, hogy a másoló ezeknek a soroknak a leírásakor maga is teljes bizonytalanságban volt a helyes olvasat tekintetében. Jobbnak látta tehát minél kevesebb magánhangzó-jelet használni, sőt a mássalhangzók megkülönböztető pontjait is mellőzni. Ennek következtében több esetben egyetlen névnek is gyakran egész sor lehetséges olvasata van. Tekintve mármost, hogy teljes biztonsággal csak *Bulcsu(di)* nevét tudjuk elolvasni, tisztában kell lennünk azzal, hogy a többi esetben csak kevésbé meggyőző olvasási javaslatokat tehetünk. További nehézséget okoz, hogy a kézirati lap baloldalán, vízkár miatt alig olvasható a hatodik név, és a következő sor elején ugyancsak bizonytalan a hetedik név eleje is.

A hiányos pontozásból következtethetőleg a másoló számára nem volt világos, hogy a negyedik vezér, *X.s.mān* neve magyar név-e, vagy hogy itt egy arab dualis igei forma: *jusammāni* 'kettőjüket hívják' olvasandó. Ha ugyanis az arab értelmezés a helyes, akkor az egész lista olvasása megváltozik, és a két első vezér neve után egy vonatkozó mellékmondatnak kell következnie, így: „A leghatalmasabbat közülük *Šānā*-nak hívták, továbbá közülük volt *T.x.x.la*. Utána egy másik következett: *W.l.ğūdi*. Az utóbbi kettőt [*T.x.x.la*-t és *W.l.ğūdi*-t] *W.l.j.s.*-nak és *X.x(?)*.*r.w.d*-nak hívják, (?)*.h.r.h.r.j*”. Ez az olvasási mód azonban aligha helyes. Először is így olvasva a hét vezér nevei közül csak négy maradna meg. A *T.x.x.la* és *W.l.ğūdi* után a *jusammāni* olvasat elfogadása esetén ugyanis a két vezér második neve, csúfneve vagy rangja következne. Súlyosan ez ellen szól viszont, hogy a *w.l.j.s.*, vagy ha az első *w*-t e szóban leválasztjuk (arab *wa*-: 'és'), a *l.j.s.* és a *x.x(?)*.*r.w.d* szavak mint arab szavak, teljesen értelmezhetetlennek látszanak. Még inkább zavarna

ebben az esetben a *wa-* 'és' közvetlen használata, mindenképpen helyesebb tehát a *X.s.mán* szóban a negyedik vezér nevét látnunk.

Végül, mint minden magyar szó arab átírása, mint általában bármilyen nyelv szavainak bármilyen idegen írással való lejegyzése, csak akkor értelmezhető hangtanilag is nagyobb biztonsággal, ha nem alkalmi, teljesen elszigetelt lejegyzésekről van szó, hanem nagyobb mennyiségű szóanyag áll rendelkezésre azonos korból, azonos területről és egyetlen szerző lejegyzésében, aki maga hallotta az idegen szavakat vagy neveket. Erről spanyol—magyar vonatkozásban, a X. századról szólva, sajnos egyáltalán nem beszélhetünk, ami azt jelenti, hogy a vezérek nevében ismeretlen fültanúk elmondása alapján feljegyzett, elszigetelt adatokat kell látnunk, ami magyarázati lehetőségeinket súlyosan korlátozza.

Az első, leghatalmasabbnak mondott vezér nevének olvasata a kéziratban világosan *Šānā*. CHALMETA helyette a paleográfaiilag teljesen indokolatlan *hān* méltóságnévi olvasatot javasolja. A magam részéről úgy vélem, hogy *Šānā*-t nem szükséges megváltoztatnunk, minthogy a névben nagy valószínűséggel kereshetjük az Anonymusnál és az Árpád-korban szereplő *Sunad(i)*, *Chanad*, *Csanád* ismeretlen eredetű személy- és földrajzi nevet (EtSz. I, 838—9). Az arab *Šānā* a magyar névalakok -*dī* kicsinyítő képző nélküli változatának felel meg. Az arab átírás hosszú magánhangzóinak csak akkor tulajdoníthatnánk jelentőséget, ha nem alkalmi feljegyzésről volna szó. Egyébként különböző arab átírásokban, különösen ahol a magánhangzókat általában elhagyják, a hosszú magánhangzók (itt *ā*-k) használata egyszerűen csak annyit akar mutatni, hogy *a*-ról és nem *i*-ről vagy *u*-ról van szó. Nehézséget jelent viszont a szókezdő *š*. Ez lehet egy magyar *cs*-nek az arab helyettesítése. A X. századi arabban ugyanis az idegen nyelvi *č*-nek a *ğ* (∅: *dž*) és szeszélyes eloszlásban az *š* a leggyakoribb helyettesítése. Nem tudom megítélni ezzel szemben, hogy lehetséges-e feltenni az Árpád-kori magyar *Csuna*, illetőleg *Csana* korábbi formájaként egy X. századi *Šuna*, *Šana* alakot (az EtSz. *Csana*-t vesz fel). Mindenesetre, ha a X. századi magyar forma *Šana* lett volna, akkor azt az arab *Šānā* pontosan tükrözné.

A második vezér nevében található két *x* olyan megkülönböztető pontok nélkül írt mássalhangzót jelöl, amelynek lehetséges olvasata, aszerint, hogy a hiányzó pontokat hogyan egészítjük ki: *b*, *j*, *n* vagy *t*. Számomra e pillanatban evidens olvasata e névnek csak a *Djila* lehetne. Ebben az esetben azonban fel kell tennünk, hogy a mór lejegyző az „emfatikus” *t*-t, ugyanúgy, mint az a mohamedán világ más részein is megfigyelhető, idegen nyelvi *d* jelölésére is alkalmasnak érezte. Ilyen átírások pl. a magyar őstörténet X. századi arab forrásaiban találhatók, az alán *tuwalászok*, a *burtászok* és a *tuhszik* nevének esetében, amelyeket így is írnak: *duvalász*, *burdász* és *duhszi*. Ami az átadott magyar formát illeti, talán nem teljesen eldöntött kérdés e pillanatban, hogy egy *Djila* vagy egy *Dzsila* eredetiből kell-e kiindulnunk. Ami pedig azt a kérdést illeti, hogy miért találunk itt *Djila*-t egy esetleg várható arab *Ğila*-val szemben, azt kell meggondolnunk, hogy az arab írás *ğ* betűjének kiejtése az Iszlám egész területén, a mecsetekben *dž* volt. A mecseteken kívül azonban igen sok helyen és nagy területen nyelvjárásiilag *g*-t is ejtettek és ejtenek helyette, mind a mai napig.

A harmadik vezér neve teljes bizonyossággal *Wul(u)ğūdī*-nak olvasható. A *ğ* itt ugyanúgy egy eredeti magyar ejtésbeli *č* megfelelője, mint a szintén X. századi bizánci *Βουλτζούς* τζ-je (vö. EtSz. I, 563-4). A magyar *Bul(u)csudi*-

val való megegyezés teljesen pontos. Ezen az sem változtat, hogy az arab *w* hangértéke β , hiszen talán nem túl merész feltevés, hogy a X. századi magyar forma szintén β -vel hangzott.

A negyedik vezér *X.s.mān* nevének első *x*-szel jelölt betűje szintén *b*, *j*, *n* vagy *t*-re egészíthető ki. A magam részéről e pillanatban meggyőző olvasatot javasolni nem tudok. Valószínűnek vélem azonban, hogy a magyar és török régiség hivatott ismerői itt is rá tudnak majd mutatni a név eredetijére.

Az ötödik vezér *l.j.s.* nevének feltehető magyar eredetije tudomásom szerint nem szerepel a X. századi magyar névanyagban. Csak az látszik biztosnak, a szókezdő *l*-re való tekintettel, hogy itt semmiképpen sem török, hanem magyar névről van szó. Az eredeti magyar forma elsősorban *Lisz* vagy *Lész* lehetett. Ha azonban a régi magyar névadás ismerői ezekből az alakokból kiindulva nem tennének javaslatot a név azonosítására, akkor a magam részéről egy egészen csekély — rövidke vonalnyi — paleográfiai eltérést tudnék elképzelni. Ebben az esetben *L.j.l.*-t olvashatunk, ami tökéletes megfelelője volna a krónikáinkban és az idegen forrásokban Bulcsú vezértársaként szereplő *Lél* (*Lehel*) nevének. Ez azt jelentené, hogy *Lél* már 942-ben is együtt portyázott Bulcsúval Nyugat-Európában. Természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy filológiailag nagyon meggondolandó egy hapax legomenon adat akár legcsekélyebb emendálása is, hiszen különböző kisebb változtatásokkal szinte tetszés szerinti olvasatokat lehet elérni.

A hatodik vezér neve vízkár miatt elmosódott a kéziratban. Ezért csak annyit kívánok megjegyezni, hogy a betűk megadott rekonstrukciója igen bizonytalan, s hogy a magyar eredetire vonatkozólag javaslatot tenni e pillanatban nem tudok.

A hetedik vezér neve elejének olvasata bizonytalan. Az első betű talán *h* és egy *w* (*wa* 'és') is lehet előtte. A *h* hang előfordulása már maga is feltűnő egy arab átiratban, minthogy az arabok ezt a hangot csak a legritkábban, gyakorlatilag sohasem használták az idegen szavak feljegyzésében. Megkülönböztető pontokat azonban a *h* hang jelére is jogosak vagyunk tenni, így, ha a két *h* alá tesszük a pontot, akkor két *ġ*-t kapunk, ha pedig föléje, akkor két postpalatalis spirans *ħ*-t; így elvileg tehát a ? *Ĥ.r.ħ.r.ī*, vagy ? *Ġ.r.ġ.r.ī* formák vagy a ponttal kiegészített betűk különböző kombinációi lehetségesek. Megjegyzem azonban még, hogy az *r* fölé is helyezhetünk pontot, amely esetben a *z* jelét kapjuk helyette. Más lapra tartozik, hogy az eredetire, a lehetséges olvasatok nagy száma ellenére, javaslatot tenni e pillanatban sem magyar, sem török nevekből kiindulva nem tudok.

6. A „hét vezér” pusztá említése is rendkívüli jelentőségű adat azonban Ibn Ĥaijān tudósításában. Fontossága abban áll, hogy közelebb visz bennünket a magyar őstörténet immár nagyon régi, „hét vezér”-problémájának megoldásához. Azt ugyanis, hogy a magyarság a honfoglalás korában és azután is ismert valamilyen hagyományos hetes felosztást, eddig is jól tudtuk. Kiderült ez elsősorban a krónikák *hét-magyar* kifejezéséből, amely teljes összhangban áll Konstantinos császárnak a hét magyar törzsről adott leírásával. De gesta-íróink nemcsak „hét törzs”-nek értelmezik a *hét-magyar* kifejezést, hanem „hét-vezér”-nek is, akiknek nagy szerepet juttatnak a honfoglalásban. Feltérül tehát a kérdés, használták-e őstörténeti hagyományaink a *hét-vezér* nevet is a *hét-magyar* mellett, vagy pedig volt-e a *hét-magyar*-nak eredeti 'hét vezér' jelentése is. Erre a kérdésre, most Ibn Ĥaijān tudósításának bir-

tokában azt kell válaszolnunk, hogy legalábbis 942-ben egy nagy magyar kalandozó hadsereg valóban hét vezér parancsnoksága alatt állt. Más kérdés, hogy visszavetíthetjük-e a „hét vezér” fogalmat a honfoglalás korába, vagy még annál is régebbi időkbe. Határozott választ adni erre a kérdésre — jelenlegi adataink alapján — aligha lehet. Hiszen egyfelől kétségtelen, hogy a hét magyar honfoglaló törzs főnökei vagy a törzsekből alakított katonai egységek parancsnokai esetleg viselhették volna a *hét-vezér* nevet is. A számnévi összetételű nevet viselő török népek, pl. a toquz-oguzok történetében azonban nincs nyoma annak, hogy a törzsek felosztását jelző név mellett még egy másik, a magyar *hét-vezér*-hez hasonló megjelölés is létezett volna, s hogy az a kérdéses nép hadseregét, illetőleg annak számszerű felosztását jelölte volna. Törzsszervezet és katonai szervezet nem fedték egymást a magyarsággal egykor szoros kapcsolatban volt török népeknél és távolabb sem, a steppe keleti vidékein. Bár a nomád népek szervezeti formái képlékenyek és erősen változékonyak, s így a párhuzamoknak sincs feltétlen bizonyító erejük, azt kell gondolnunk, hogy egy még meglevő X. századi és talán a korábbi magyar hadsereg felosztásában szintén nem feltétlenül a hetes törzsszervezet jutott kifejezésre, hanem egy hagyományos hetes felosztás.

A 942-ben kalandozó magyar hadsereg hetes szervezete, tehát azé a hadseregé, amelynek Bulcsú is egyik vezére volt, ezek szerint még 955-ben is fennállt. A Lech-mezei vereségből a legenda szerint hazatért „hét gyászmagyar” hetes száma ugyanis aligha lehet véletlen, s így joggal tehetjük fel, hogy Bulcsú e második hadjáratában is hét parancsnok alatt harcoltak a magyarok. Krónikáink számára azonban a *hét-magyar* és a *hét-vezér* név meglehetősen üres fogalom volt, így történhetett meg, hogy a valóban hét vezér alatt harcoló hadsereg két vezérének nevét a gestaíró visszavetíthette a honfoglalás történetébe. Bulcsú és Lél nevének szerepeltetése a vezérnévsorban azonban azt is mutatja, hogy a vezérnévsor, a régi gestaé és Anonymus némileg javított változatáé is, csaknem teljes mértékben történetietlen, fiktív lista. Erre a meggyőző eredményre jutott az újabb magyar krónika-kutatás (GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikáink és a magyar őstörténet 96—124), s ugyanezt mondhatjuk el Anonymusnak a „kun” vezérekről adott listájáról is (GYÖRFFY: ItK. LXXIV, 7).

A *hét-magyar*, *hét-vezér* és *hét-gyászmagyar* nevek megítélése krónika-irodalmunkon belül is lényeges változásokon ment keresztül. Modern magyar krónikakutatásunk társadalomtörténeti alapon (vö. MÁLYUSZ ELEMÉR., A Thúróczy Krónika és forrásai 14—6, 50), majd az osztályérdek szempontjainak következetes vizsgálata alapján (KRISTÓ GYULA: Ethn. LXXXI, 113—35) felderítette, hogy milyen szemléletet érvényesítettek krónikaíróink őstörténetünknek már az ő korukban is csak az énekmondók ajkán élő kisszámú hagyományával szemben. Kutatásaik nyomán világosság derült a régibb gestaíró klerikusok ellenszenvére a pogány magyar múlt iránt. Az ő ítéletük alig különbözött koruk nyugati klerikusainak a kalandozó magyarokkal szemben mondott ítéletétől. Csak a XII—XIII. század fordulóján került sor arra, hogy világiasabb szempontok is érvényesülhettek krónikaíróink részéről őstörténeti adataink megítélésében. Addigra azonban, majd különösen a tatárjárás után, őstörténeti emlékeinknek legnagyobb része már az énekesek ajakán is elhalt. Ezért vesszük örömmel, hogy a távoli mór birodalom történetírója váratlanul új adatokkal gazdagította őstörténeti kutatásunkat.

A stílustörténet elmélete és módszertana

(Problémavázlat)

1. Stílustörténetem készülő második kiadása számára a tudományág egy új elméletét körvonalaztam, ami természetesen nem több, mint további érlelést kívánó problémafelvetés.

A stílustörténet — mint tudjuk — fiatal, kialakulóban levő tudomány. Lényegének, alapvető kategóriáinak megítélésében nagyok a véleménykülönbségek, sok a vele kapcsolatos vitatott kérdés. Ennél is nagyobb baj az, hogy kidolgozatlansága következtében homályos tartalmú, nem világosan körvonalazott diszciplína. Épp ezért az eltérő vélemények jogosultságának az elismerése kevés tudományban szükséges annyira, mint itt.

2. T á r g y a. — A stílustörténet alapvető kategóriája a stílus. Ezen — a sokféle, több százat is kitevő értelmezés egy részének megfelelően — nyelvi eszközökkel megvalósuló kifejezési módot értünk, tehát a stílusfogalom meghatározásában — más, ugyancsak helyesnek tekinthető értelmezésektől eltérően — lényegesnek tartjuk a nyelvi jelleget. Következésképpen a stílust tanulmányozó stilisztika és ennek egyik ága, a stílus fejlődésrajzát bemutató stílustörténet nyelvközpontú diszciplína, tárgya a nyelvi kifejező forma leírása, illetőleg története.

A stílárís értékű nyelvi formák történeteként felfogott stílustörténetnek kétféle és azon belül ismét többféle értelmezése lehetséges. A tágabb értelemben vett stílustörténet egy nyelv valamennyi stílusának vagy más műszóval stílusnemének (pl. a tudományos, hivatalos, szépírói stílusnak) a kialakulásával és fejlődésével foglalkozik. Egy ennél szűkebb, egészen sajátos, de meg lehetőszen általános érvényű meghatározás szerint tárgyköre csak a szépírói stílus, tehát az előbbieik közül csak az egyik stílusnem. Számunkra itt szintén csak a szépírói stílus jelenti a stílustörténet tárgyát.

Ennél is vitatottabb a szépírói stílus története hovátartozásának a megítélése. Többféle idevágó nézetet is ismerünk. Egyesek szerint a stílustörténet része a többé-kevésbé önállónak tekinthető stilisztikának, mások szerint viszont az irodalmi nyelv történetének tárgykörébe esik, egy harmadik és nagyon általános vélemény szerint teljes mértékben alárendelődik az irodalomtörténetnek.

E három egyaránt helyes, megokolható és védhető felfogás közül az elsőt tekintjük kiindulási alapnak. A stílusnak fentebb értelmezett fogalmából, jellegéből is következően a stílustörténet része a stilisztikának, egyik ága a történeti stílustudománynak. A stílustörténet lényegének megvilágításához számba kell vennünk a stilisztika ágait, tanulmánytípusait. Meg kell ezt tennünk azért is, mert a szakemberek a stilisztika tárgykörét távolról sem egyformán ítélik meg.

3. Stilisztika és stílustörténet. — A három jelenségcsoport vizsgálatából, három ágból álló stilisztika (1. az egyedi nyelvi elemek stilisztikai minősítése; 2. az egyedi nyelvi közlemények stílusának a vizsgálata, a stilisztikai elemzés; 3. a közleménytípusok stílusának jellemzése) tanulmánytípusai egyaránt lehetnek leíró és történeti jellegűek.

A történeti stilisztikaként felfogható (és annak is nevezhető), diakróniává fejlesztett három ág közül a harmadik a stílustörténet, aminek több-

féle változata lehet (pl. a tudományos, a hivatalos stílus vagy egy-egy irodalmi műfaj stílusának a története, egy egyéni stílus fejlődésrajza.) De mint láttuk, itt most csak egynek, a szépirói stílusnak a történetét tekintjük tudományágunk tárgyának. A másik két ággal, elsősorban az irodalmi művek stílusának az elemzésével való kapcsolatáról később, a 9. fejezetben szólunk. (Minderről részletesebben l. tőlem: MNy. LXVII, 280–88).

4. A tudományág története. — Előzménynek elsősorban KARL VOSSLER és a szellemtörténeti iskola elmélete és gyakorlata tekinthető. (L. erről pl.: CSETRI LAJOS, Kritikai szempontok az irodalmi stílustörténet elméletéhez: Kritika V, 7, 20–32; H. LUKÁCS BORBÁLA, Szellemtörténet és irodalomtudomány. Bp., 1971.).

Mint tudjuk, a kellő módszeresség hiánya megakadályozta a szellemtörténeti irányzat képviselőit abban, hogy elméletileg és módszertanilag is elfogadható stílustörténetet fejlesszenek ki. Jogos ellenhatásként sokáig kitartóan a szakemberek bizalmatlanul néztek minden olyan — különben helyes és produktív — fogalmat, mint a korstílus vagy az irodalmi irányzat stílusa, amelynek a kutatását a sokat bírált szellemtörténészek kezdeményezték. Csak a negyvenes évek vége felé csökkent ez az aggály annyira, hogy a korstílust és egyáltalán a stílustörténetet rehabilitálják, és ha többnek nem is, de legalább másodlagos értékű jelenségnek, az irodalomtörténet egyik külsőleges megközelítési lehetőségének ismerjék el (WELLEK — WARREN, Theory of Literature. 1949.).

Újabbban, főleg az 1960-as évek elejétől ennél is továbbmenően — szerényebb, de biztosabb alapon — ismét fellendülőben vannak a stílustörténeti vizsgálatok. A konkrét eredményeket tartalmazó kötetek és tanulmányok mellett egyre több olyan munkát olvashatunk, amelyekben a stílustörténet elméleti kérdéseit tisztázzák, és jogosultságát is hangoztatják (pl. KLANICZAY TIBOR, Marxizmus és irodalomtudomány. Bp., 1964.).

A stílustörténeti kutatások kifejlesztésében sokat köszönhetünk egy viszonylag fiatal nyelvtudományi ágnak, az irodalmi nyelv történetének, amelynek végső forrása az irodalmároknak a költői nyelv iránti érdeklődése és még inkább az irodalmárok és nyelvészek tevékenységének egységét szimbolizáló közös kutatási témákkal való foglalkozás. A magyar stilisztika újabbkori története is arról tanúskodik, hogy egyrészt az irodalmi nyelv történetének a vizsgálata (l. pl. RefNy. és IrNyDolg.), másrészt pedig az irodalomtörténészek (pl. HORVÁTH JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ) nyelvi és stíláriis jelenségek iránti érdeklődése és ilyen irányú tevékenysége lendítette fel a stílustörténeti kutatásokat. A hat kötetes magyar irodalomtörténeti szintézis sok-sok fejezetében a tárgyalás egyik szempontja stílustörténeti, és a fejlődésrajzok stílustörténetileg is árnyaltak. Ugyanezt mondhatjuk el az irodalomtörténeti monográfiák nagy részéről. Értékes kutatási eredményeik, figyelemreméltó észrevételeik a stílustörténet fellendüléséről tanúskodnak.

5. Újabb nézetek. — Átfogó, önálló stílustörténetet a nemzetközi szakirodalomból is keveset ismerünk. És ezek is lényegében kisebb-nagyobb mértékben csökkentik a teljes anyagot, egy-egy sajátos szempont alapján csak bizonyos sajátosságokkal foglalkoznak.

PAUL BÖCKMANN a német költői stílus fejlődésnek bemutatásában lényegében annak a vizsgálatára helyezi a hangsúlyt, hogy a kezdeti, középkori érzékelhető, képes kifejezőmód hogyan, milyen átmeneti formákon végig-

haladva alakult át ún. kifejező stílussá (*Formgeschichte der deutschen Dichtung*. 1949.). S. KROEBER viszont a névszói és igei stílus eltérő arányaira korlátozza az angol szépírói stílus történetét (*Parts of Speech in Periods of Poetry*: PMLA. Publications of the Modern Language Association of America. 1958.).

Ha teljes stílustörténet kevés is van, tárgyalási elveket, a stílustörténeti szintézishez szükséges szempontokat többet is ismerünk. JOSEPHINE MILES szerint a korstílusokat bizonyos mondatszerkezeti típusokkal (pl. a névszói elemek túlsúlyával, az alany és a tárgy módosulásával, az állítmány bonyolultabb formáival stb.) lehet jellemezni (*Eras in English Poetry*: PMLA. 1955.). Ugyancsak a mondattani elv elsőbbségét vallja és alkalmazza HERCZEG GYULA a modern magyar prózastílus fejlődésének tárgyalásában (*A modern magyar próza stílusformái*. Bp., 1975.).

Vannak persze más természetű nyelvi elemek kizárólagosságára alapozó felfogások is. ROMAN JAKOBSON a metonímia és a metafora kettősségét stílusirányzatok tipizálási szempontjának is tekinti. Szerinte a kombinációból, a szintagmatikus kapcsolatokból fakadó metonímia a realizmusra, a helyettesítésből és kiválasztásból, a paradigmatiszmas kapcsolatokból szerveződő metafora a romantikára, szimbolizmusra és szürrealizmusra jellemző (*The Metaphoric and Metonymic Poles: Fundamentals of Language*. Hága, 1956.).

JAKOBSON lényegében a szemantikai és grammatikai jellegű stíluseszközöket tekinti megkülönböztető értékűnek, olyanak, amelyek valóban jól elkülönítik például a mai grammatikai központú költészetet a korábbi, elsődlegesen szemantikai jellegű költészettípustól. VAJDA ANDRÁS ennek az elvnek az alapján a XIX. század elejétől három fejlődési szakaszt különít el: az elsőre a hagyományos retorikai alakzatok, a másodikra a metaforától az allegóriáig, szimbolikus kifejezésmódig tartó fejlődés, az ún. szemantikai stilisztikum, a harmadikra, a modernre pedig a szintaktikai transzformációs viszonyok jellemzők. A második és harmadik szakaszt a szemantikai jellegű és motívumrendszerekhez kötődő újabb költészettípus kapcsolja össze (*Grammatikai viszonyok esztétikai funkciója újabb költészetünkben: Jelentéstan és stilisztika*: *NytudÉrt.* 83. sz. Bp., 1974.).

Az említett szempontok mellett olyanokat is ismerünk, amelyek csak részben nyelvi jellegűek. TUDOR VIANU a nyelvi elemek eltérő esztétikai szerepei szerint elkülöníthető irodalmi kategóriák (párbeszéd, tájleírás, a környezethangulat rajza, jellemrajz, a lelki folyamatok elemzése, a társadalmi helyzet leírása) változásaiban látja a fejlődés lényegét (*Etape din dezvoltarea artistica a limbii române: Limbă și literatură V.* 1961.).

És idevágó költői véleményt is ismerünk. KOSZTOLÁNYI DEZSŐ szerint „ami látszik”, az klasszicizmus, realizmus, naturalizmus, verizmus. Ezzel szemben „amit látok”, az romantika, impresszionizmus, szimbolizmus, expresszionizmus. Az elsőre az jellemző, hogy „tárgyak között az ember”, a másodikra pedig az, hogy „emberek között a tárgy” (Káté [1925]: *Nyelv és lélek*. Bp., 1971.).

Mint látható, a stílustörténet elméleti kérdései az utóbbi időben fokozott figyelemben részesülnek valamennyi határtudományban. Persze, sok minden tisztázatlan, sok minden vitatott. Még annak megítélésében sincs egység, hogy tulajdonképpen mi a tárgyául szolgáló alapegysége a stílustörténetnek: egy vagy több nyelvi forma, az egyéni stílusok egymásutánja, az irodalmi irányzatok stílusa, a korstílusok? Ezekkel a kérdésekkel részletesebben is foglalkozunk kell.

6. A stílusfejlődési tendencia. — A sítlustörténet dinamikus alapegysége a stílusfejlődési tendencia, amit másként stílusfejlődési vonalnak, vonulatnak vagy egészen röviden stílusirányzatnak is lehet nevezni. Ebből következően a tárgyalás alaptényezője nem az ennél átfogóbb korstílus (stíluskorszak) vagy a kisebb egyéni stílus, hanem a fejlődés lényegét, irányát, sajátosságait jelző tendencia. És mert alapkategóriának tekintjük, értelmét több szempont alapján is meg kell világítanunk.

Nyelvi, stiláris tartalmát nem szűken értelmezzük, nem korlátozzuk tehát csak egy-egy nyelvi jelenségre, például csak a mondatformákra vagy csak a névszói és igei kifejezőmód fejlődésének a vizsgálatára, mint ahogy — a megelőző alfejezetben is említett — néhány szerző állítja, hanem figyelemmel vagyunk valamennyi stílust alkotó jelenségre, a hanghatásra, verszenére, szóhasználatra, képalkotásra, a mondatformákra és az ennél is nagyobb egységekre, a szövegszekezetekre.

Talán főlegesen megemlíteni, annyira természetes, hogy a stílusfejlődési tendencia összefügg, szoros egységet alkot más jelenségekkel, olyanokkal, amelyek a stílus számára meghatározó értékűek. E tekintetben a legjobb, ha struktúrának, pontosabban egy struktúraegész részének fogjuk fel (így jár el az áramlatok irodalomtudományi értelmezésében VAJDA GYÖRGY MIHÁLY, 1. tőle pl. A naturalizmus struktúrája: *Literatura I*, 35—50). Ezt a struktúraegészt olyan jelenségek (pl. eszme, valóságsszemlélet, életérzés, műfaji sajátosságok stb.) alkotják, amelyek alkotóelemei egyrészt az irodalmi irányzatnak, illetőleg ehhez hasonló nagyságrendű irodalomtörténeti egységeknek, másrészt pedig részei a vizsgálatok végső alapjául szolgáló kisebb kategóriának, az ugyancsak többrétegű irodalmi műnek. Tehát az irodalmi irányzatnak ugyanaz a rétegződése, ugyanaz a struktúrája, mint az irodalmi műnek. És ahogy a stílus része az irodalmi alkotásnak, ugyanúgy része, egyik alkotóeleme az irodalmi irányzatnak is. Az irodalmi irányzat szerves részeként felfogott stílus — mint majd látni fogjuk — lényegében, az esetek nagy részében azonos a sítlustörténet tárgyával, a stílusfejlődési tendenciával.

Eszerint az irodalmi irányzat fogalmának meghatározása sokat elárul a minket érdeklő részeleméről is. Meghatározást többet is ismerünk. A leginkább elfogadhatónak a HENRYK MARKIEWICZÉ tűnik. Szerinte az irodalmi irányzat „az eszmei jegyeknek, az ábrázolt világ jegyeinek, valamint a műfajkompozíciós és nyelvi jegyeknek a komplexuma. Sajátossága, megismételhetetlensége rendszerint nem egyes elemeiben rejlik, mert azokat felfedezhetjük korábbi és párhuzamos irányzatokban is, hanem e jegyek mennyiségi túltengésében, valamint az általuk alkotott egész belső rendjében” (Az irodalomtudomány fő kérdései. Bp., 1968. 162).

Ebből a meghatározásból is elvonhatóan állíthatjuk, hogy a stílusfejlődési tendencia ugyanúgy, mint az irodalmi irányzat stílusa (amire a meghatározásban a „nyelvi jegyek” utalnak) egy nagyobb egész struktúrát alkotó és egy külön vizsgálat számára önállósítható része, amelyet a struktúraegész és alkotóelemei (pl. eszme, valóságábrázolás) határoznak meg.

7. Irodalmi irányzat és stílusfejlődési tendencia. — Egy-egy stílusfejlődési tendencia és irodalmi irányzat rendszerint ugyanazt a fejlődési vonalat képviseli. A kettőt tehát, ha nem is minden esetben, egynek vehetjük, ezért — jobb összegezési lehetőség híján — stílusfejlődési tendenciának fogjuk fel például a barokkot, a rokokót, a roman-

tikát vagy a későbbiek közül az impresszionizmust, a szimbolizmust, a szürrealizmust.

Vannak azonban olyan irodalmi irányzatok vagy — tágítva a kört — olyan irodalomtörténeti vonulatok, mint például a kuruc költészet, a felvilágosodás, a kritikai realizmus, a naturalizmus, amelyeknek a magyar irodalom stílusfejlődési tendenciái között nincs megfelelőjük, tehát nem stílustörténeti egységek, hisz például a kuruc költészet stílusában sokféle sajátosság, többek közt népnyelvi (élő nyelvi), népköltészeti, barokk, biblikus-zsoltáros jegyek mutathatók ki.

És igaz ennek a fordítottja is, az, hogy néhány stílusfejlődési tendenciának nincs irodalomtörténeti megfelelője, nincs olyan irányzat, amivel azonosítani lehetne, illetőleg nem egy van, hanem több irányzat között oszlik meg. Ezt példázza a XVI. század végén kialakult, a Heltaival kezdődő és sokáig, majdnem két évszázadig kitartó népies (élő nyelvi) stílus vagy a nagyrészt ugyancsak a XVI–XVII. században ható biblikus-zsoltáros stílus, aztán a két világháború közötti korszak jelentős és átfogó tendenciája, a tárgyias és intellektuális stílus. Persze kérdéses, hogy egyik-másik idetartozó stílusnak valóban nincs irodalomtörténeti mása, vagy csak arról van szó, hogy nem tartják számon, nem foglalkoztak vele, esetleg még nem fedték fel.

A fejlődési tendenciák bizonyos stíláriis törekvések megvalósulásának konkrét eredményei, történelmileg kötött, időben viszonylag jól körülhatárolható stílusirányzatok. Ezekről eltérőek a jóval tágabb körű, majdnem mindig egyik korszakban ható, de a fenti értelemben vett, önálló stílusfejlődési irányzatokban nem mindig konkrétizálódó törekvések, folyamatok. Ilyen a tartalmában, jellegében és funkciójában állandóan változó folklorizálódás vagy a retorika hol gyengülő, hol erősödő hatása, továbbá a stílus objektivizálódása tárgyiasná válása és intellektualizálódása. Hozzájuk hasonló törekvés a stílus emotiválódása, érzelmi és hangulati elemekkel való telítődése és a befelé fordulás, önelemzés kifejezőmódjának erősödése vagy az egyszerűsödés, minden díszítés elvetése.

Ugyan az előbbieknél kevésbé általánosak, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül az olyan törekvéseket sem, amelyek több tényleges stílustendencia közös sajátosságai. Az antikizálás (antik stíluselvek alkalmazása, antik motívumok használata) végigkíséri a reneszánsztól kezdve mindegyik stílusirányzatot (a barokkot, a rokokót, a klasszicizmust), csak a romantikával avul el. Nem egészen ritka tendencia a lírizálódás sem. A romantikában az epika és a dráma stílusa lírai sajátosságokkal színeződött. A XX. század több stílusirányzatában is a prózai alkotások, főleg a novellák stílusa a lírai költészet bizonyos sajátosságait vette át. És nyilvánvalóan általános érvénye van a közösségi nyelvhasználathoz, az élő nyelvhez való közeledésnek (pl. Heltainál, Mikesnél, Petőfinél és Aranyznál), vagy ennek fordítottjaként az élő, beszélt nyelvtől való távolodásnak (p. Kazinczy stílusreformjában, az almanach-lírában).

Számolnunk kell továbbá az alapegységnek tekintett stílusfejlődési tendenciához viszonyítva kisebb jelentőségű, szórványos vagy torzóban maradt kezdeményezésekkel, olyanokkal, amelyeket egy stílustörténetben ugyan meg kell említeni, de nem lettek a fenti értelemben vett stílusirányzattá, nem lehet őket egy stílustörténeti szintézis tendenciáival azonos értékűként tárgyalni. Jó példa erre az esetre néhány avantgarde stílus, mindenekelőtt a futurizmus, kubizmus, dadaizmus, aktivizmus vagy a múlt század utolsó

negyedében a verizmus. És idesorolhatjuk a magyar irodalomban önálló stílusfejlődési tendenciává ki nem fejlődött stiláris naturalizmust, amelynek jelentős megnyilvánulásait figyelhetjük meg a barokkban, az 1890-es évek prózájában vagy Móricz Zsigmond korai alkotásaiban.

Az említett példánál továbbmenően arra is gondolnunk kell, hogy olyan kifejtett vagy kevésbé kifejtett stílusirányzatok is lehetnek, amelyeket sem az irodalomtörténet, sem a stílustörténet eddig még nem tárgyalt, és számon sem tart, bár! problémafelvető tanulmányokban létüket feltételezik. Ilyen lehet a felvilágosodás sajátos stílusa, Bessenyei, Batsányi vagy esetleg Kazinczy egyéni stílusának nem klasszicista színezete, változata, vagy az, ami Csokonai sokszínű stílusában a rokokó és a népiesség mellett feltételezhető.

Más természetű különbséget látunk az irodalmi irányzatok eltérő hatóköreinek a stílusfejlődési tendenciákhoz való viszonyában. A KLANICZAY TIBORTól elkülönített három kategóriát (az egyetemes korstílust, mint amilyen a reneszánsz; a stílusváltozatot, mint például a rokokót; és a legkisebb hatókörű, csak néhány művészeti ágban, csak néhány műfajban érvényesülő stílusirányzatot, az impresszionizmust vagy a naturalizmust) a művelődésben, művészetekben és a szépirodalomban megfigyelhető eltérő elterjedésük ellenére egy stílustörténeti szintézisben azonos értékű tendenciának tekintjük. Ha ugyanis itt a stílusfejlődési tendencia nem nyelvi formákhoz kötődő kifejezőmód lenne, hanem a valóság szemlélettel, életérzéssel, ábrázolási móddal egybevont tágabb kategória, akkor a KLANICZAYTól jelzett különbségek lényegesekek, meghatározó értékűek lennének. A stílusfejlődés szintjén azonban ezek a hatókörbeli különbségek nem relevánsak. Különben maga KLANICZAY is úgy véli, hogy „a stílusok csak mint a formai [tehát szerintünk nyelvi] elemek rendszerei azonosak” (Marxizmus és irodalomtudomány 77). (A kérdés szakirodalmából l. BOJTÁR ENDRE, Az irodalmi irányzat: *Literatura* II, 3–4. sz.; SÓTÉR ISTVÁN, Az irodalmi irányzatokról: *Kritika* V, 4. sz.; *Uő.*, A stílus mint tükörkép és eszmény: *Uo.* VIII, 6. sz.; SZATHMÁRI ISTVÁN, Irodalmi nyelv és korstílus; Zalai Tükör 1975: II. sz.).

8. Művészeti irányzat és stílusfejlődési tendencia. — A stílusfejlődési tendencia és az irodalmi irányzat közötti összefüggések eléggé nyilvánvalók és magától értetődőek. Bonyolultabb a stílusfejlődési tendencia és az általános művészeti irányzatok közötti kapcsolat. Már magára az alapkérdésre, arra, hogy lehet-e művészettörténeti azonosságokat keresni a szépírói stílus fejlődésében, sokan tagadó választ adnak. Ezt a tagadó álláspontot vagy legalábbis erős kételyt az egykori szellemtörténeti irányzat negatív hatásával magyarázhatjuk. Az irányzat tévedései, túlzásai egyoldalú reakciót váltottak ki a szakemberekből olyannyira, hogy sokan nemcsak az azonosság, hanem még a párhuzamosság feltételezését is elvetik.

Ha ez az álláspont, ugyanúgy, mint indítéka, a szellemtörténeti felfogás, túlzás is, igazából annyit feltétlenül el kell fogadnunk, hogy az irodalmi és a képzőművészeti alkotások anyaga, eszközei, módszerei, valamint szervező elvei jócskán különböznek egymástól, és fejlődésük belső törvényei is eltérőek. Ennek ellenére az irodalmi és a képzőművészeti, valamint a zenei alkotások stílusa között valamilyes kapcsolatot mégis feltételezhetünk, ha többet nem, legalább annyit, mint amennyit RENÉ WELLEK elfogad, és amit durva és felületi hasonlóságnak mond (*Concepts of Criticism*. New Haven és London, 1965.). Eszerint egy józanabb, higgadtabb álláspont alapján tulajdonképpen

nem a kapcsolatot ténye, hanem inkább csak jellege és mértéke látszik vitathatónak. SÖTÉR ISTVÁN egy-egy korszakon belül egymással párhuzamosan érvényesülő igényeket és indítékokat feltételez, amelyek folytán egy szobor, egy épület, egy festmény vagy zenemű és egy vers stílusában hasonló ízlés, több hasonló sajátosság jelenik meg. És ez az indíték SÖTÉR szerint azért érvényesülhet a művészetek több ágában is, mert egy kor művészi stílusai „létrehozójuk, az ember révén érintkeznek egymással, aki valamit keres bennük, vagy valamit kifejez általuk” (Kritika VIII, 6. sz. 8).

Ilyen alapon nyer mélyebb értelmet BABITS MIHÁLY számunkra sokat mondó vallomása: „Építészetben, szobrászatban, festészetben a gótika szónak fontos és határozott jelentése van . . . De szabad-e gótikáról beszélni az irodalomban? A szigorú tudós vállát vonja a kérdésre, s a laikus csodálkozva fülel föl. Gótika színek és vonalak nélkül? Gótika csupa szavakból, rímekből? Pedig biztos, hogy művészet és irodalom közt mély szellemi összefüggés van. A művészeti stílus nem véletlen divat vagy külsőleges fogások rendszere. Vonal és szín óhatatlanul kifejez valamit — ahogy mondani szokták — a kor-nak lelkéből. Ugyanabból, amit írásban és szavakkal fejez ki az irodalom” (Rádióelőadás 1936.; közli VEZÉR ERZSÉBET: It. I, 160.)

Persze mindebből nem következik az, hogy azonosnak tekintsük az irodalmi és képzőművészeti, zenei stílusokat. Nem azonosságokat, hanem csak párhuzamosságokat lehet feltételezni, és ezek is a műalkotások eltérő természete miatt nagy mértékben különbözhetnek egymástól. Különben ezt a fel-fogást nemcsak szinkronikus összefüggés, hanem a diakrónia is igazolja, hisz a szépirodalom vagy egy-egy művészeti ág stílusának a története csakis saját, belső fejlődésének a bemutatása lehet, vagyis olyan fejlődésrajz, amely nem épülhet azonosságokra, egyetemes sajátosságokra. Nem alapozhat ezekre már csak azért sem, mert a művészeti ágak egyenlőtlenül fejlődnek. A feltételezett párhuzamosságok fejlődésének a folyamata nem azonos, az egyiké hosszabb, a másiké rövidebb, esetleg teljes mértékben hiányzik. A magyar irodalmi impresszionizmus jóval későbbi, mint a festészeti impresszionizmus, és az is köztudott, hogy az építészet egyáltalán nem ismer impresszionizmust.

De ha elismerjük és számolunk is a szóba jöhető különbségekkel, a művészettörténetből produktív analógiákat vehetünk át, amelyeket jól hasznosíthatunk a szépirodalom stílustörténeti szintézisében.

9. Az irodalmi mű és a stílusfejlődési tendencia.

— A stílusfejlődési irányzat — ugyanúgy, mint az egyéni vagy a műfaji stílus, de absztraktságát tekintve azoknál is magasabb fokú — elvonatkoztatás eredménye. Az elvonatkoztatás sorrendjét így szemléltethetjük: a művek stílusa → egyéni/műfaji stílus → irányzati stílus.

Eszerint a stílusirányzat megjelenési formája, létezési módja szerint szöveg, tartalma, lényege szerint viszont szöveg feletti fogalom. Egy-egy fejlődési irányzat jellemzése érdekében el kell vonatkoztatnunk a művek stílusától, és általánosítanunk kell a rá jellemző stíláriis sajátosságokat. A jellemzés technikájában ez olyanszerű eljárást jelent, mint amikor a fonológiában egy fonéma sajátosságait úgy határozzuk meg, hogy hangvariánsainak közös sajátosságait elvonatkoztatással és általánosítással összegezzük. A fonológiai analógiánál maradva azt is mondhatjuk, hogy a stílusirányzat a „variánsok invariánsa”, vagyis foglalata az irányzat körébe tartozó művek stíláriis sajátosságai közül azoknak, amelyek mindegyik műben megvannak.

Az irodalmi mű és a stílusirányzat fentebb felvázolt kapcsolatából persze az is következik, hogy a szépirói stílus történetében az irodalmi műveket mint önálló és teljes egységeket nem lehet szerepeltetni, hisz stílusuk csak bizonyos (az odatartozó művekben közös) sajátosságainak van irányzati, stílustörténeti jelentősége.

A művek és az irányzatok stílusa közötti kapcsolatról még azt is el kell mondanunk, hogy a művek viszonylatában a stílustörténet nem más, mint a műalkotások egy bizonyos kiemelt vonásának, egy alkotóelemének, a stílusnak a fejlődésrajza. Hozzá hasonló jellegű történeti szintézis például a verselés története vagy csak a ritmusból, a képvilág fejlődése vagy a narratív elemek (pl. az idő- és térszerkezet, a szereplők közötti viszonyok) története.

Eszerint a stílustörténeti szintézis számára a végső vizsgálati alap (egy más stilisztikai ág, a stilisztikai elemzés tárgyául szolgáló) konkrét, egyedi művek stílusa, amelynek bizonyos sajátosságai elvonatkoztatások és általánosítások révén mint szöveg feletti minőség egyéni és műfaji stílusként és ennél is továbbmenően irányzatok stílusaként, stílusfejlődési tendenciaként épül bele a szépirói stílus történetébe.

10. Egyéni stílus és stílusfejlődési tendencia. — A műalkotások és a stílusirányzat között átmenet, összekötő kapocs az írók egyéni stílusa. Ez is szöveg feletti fogalom, tanulmányozásának lényege ugyancsak a művek stílusából való elvonatkoztatás, egy egyéni stílusra jellemző közös sajátosságok általánosítása.

Különben magának a stílusirányzatnak a közvetlen vizsgálati alapja az egyéni stílus, hisz egy irányzat lényegében úgy fogható fel, mint az odatartozó egyéni stílusokban található közös sajátosságok összege, illetőleg még inkább mint az azokból kikerekedő szerves összefüggések rendszere (l. tölem: *The Types of Stylistic Studies* . . . *Linguistics* LXII, 96 — 104).

Emiatt fontos kérdés az író és az irányzat közötti viszony — meglehetősen sokat vitatott — megítélése. A többféle felfogás képviselői közül azokkal értünk egyet, akik szerint az író és az irányzat közötti kapcsolat nem egyoldalú, hanem nagyon is kölcsönös. Az íróegyed ugyanis nem passzív alárendeltje, hanem aktív tényezője, stílussteremtő erejével alakítója és fejlesztője a stílusirányzatnak. Semmiféleképpen sem lehet tehát úgy eljárni, hogy a nagyobb, átfogóbb kategóriából, az irányzathoz kiindulva az írók lehetőségeit eleve meghatározottnak tekintjük. Helytelen persze a másik véglet is, az, ha az írók stílusának jellemzésében megfigyelünk az általánosról, a tipikusról, azaz a stíluseszmenyt és stílusmintákat szolgáltató irányzatokról, a korízlásról és divatról. Ennek elhanyagolása azzal a veszéllyel jár, hogy elszakítjuk az író stilisztikai vizsgálatát a szépirodalmi stílus egészének a fejlődésétől.

A stílusfejlődési irányzatok alakítói, fejlesztői és hordozói az egyéni stílusok. A stílustörténet alapegysége azonban nem az íróegyén stílusa, hanem a fejlődési tendencia, a stílusirányzat. Az írók stílusa ezt konkretizálja és példázza, persze nem egész egységként, hanem irányzatok szerinti változatai, színezetei szerint elkülönítve. Tehát például Csokonai a rokokó és a népies irányzat részeként szerepel.

11. A stílusfejlődési törvény. — A stílustörténet tulajdonképpen tárgya a szépirói stílus belső mozgása, a fejlődés lényegét és irányát jelző tendencia. A fejlődési törvény realizációjaként, megnyilvánulásaként

felfogott tendencia egy korszak stílusainak lényegi belső összefüggésrendjét, a változások okát és eredményét tükrözi.

Magáról a stílustörténeti és a hozzá e tekintetben is egészen közel álló irodalomtörténeti fejlődési törvényről jóval kevesebbet tudunk, mint a nyelv-történetiről és egyáltalán a társadalomtörténetiről, és még kevesebbet, mint a természeti törvényekről. Az oksági elvnek az érvényesítése, a miért? kérdés megválaszolása azonban a stílustörténetben is éppúgy követelmény, mint más tudományokban. A stílustörténeti oksági elv tartalmának új és pontosabb megfogalmazásához kiindulópont az irodalomtudomány eddigi idevágó megállapításai és módszertani tanulságai.

Mindazt, amit ezek alapján elmondhatunk, nem több, mint az egyedi stílustörténeti jelenségek általánosításaiból elvonható következtetések, egyfajta változásmagyarázatok. Ebből a körülményből is következik, hogy a stílusfejlődési törvények minőségét, érvényét még alig ismerjük. Zavarja az eligazodást az is, hogy az eddigi kutatások elégtelenségeinek folytán a szakirodalomban nem egészen világos jelenségeként szerepel maga a fejlődési törvény fogalma, minthogy egybemosódik a tendenciával, folyamattal, indítékkal, a változások lefolyását megszabó feltételekkel. (A tudományos törvény fogalmáról l. KOVÁCS FERENC, *Nyelvi struktúrák — nyelvi törvények*. Bp., 1970.).

Az irodalomtudomány eddigi eredményeinek, a változásra, fejlődésre vonatkozó főbb elméleti tételeinek az átvétele és átalakítása alapján elmondhatjuk, hogy a stílusfejlődési tendenciákban összegezhető belső összefüggések és a belőlük fakadó, változásokat meghatározó tényezők, okok egyrészt külsőek, allogenetikus törvények, amelyek az irodalom, művészet, művelődés és ezeknél is továbbmenően végső fokon a társadalom történetével való összefüggésekből adódnak, másrészt viszont vékony belsők, idiogenetikus törvények, azaz a stílustörténeten belüli összefüggések megnyilatkozásai.

A külső meghatározó tényezők rendszerint az irodalomtörténetet is meghatározó társadalmi feltételek. Eléggé általános, de nem kizárólagos érvényűnek tekintik azt az esetet, hogy a forradalom, a hatalomért vívott harc a romantikával, a győzelem, a hatalom birtoklása, valamint a társadalmi erőegyensúly a klasszicizmussal, az uralkodó osztály hanyatlása, a válsághangulat és a változásoktól való félelem viszont formalizmussal, esztétizmussal, manierizmussal kapcsolódik össze.

Ennél is általánosabb az az eset, hogy egy bizonyos társadalmi alaptól kifejlődött stílusirányzatot kialakulása, megszilárdulása után más, néha az eredetivel ellentétben álló osztályok és társadalmi rétegek is átveszik és továbbfejlesztik. Az eredetileg az ellenreformáció és az újraerősödött feudalizmus művészeteként kialakult barokk egy idő után a kezdeti indítékoktól eltávolodva kisebb-nagyobb mértékben protestáns és polgári környezetben is elterjedt.

Fejlődést alakító tényezőnek tekintjük továbbá az író társadalmi meghatározottsága mellett az olvasók aktív szerepét is. A reformkornak és polgárosuló nemesi olvasóközönségének szemlélete, irodalmi igénye és sajátos, a biedermeieren csiszolódott ízlése jelentős mértékben megszabta a korszak divatos költészetének, az almanach-líra stílusának sajátos vonásait, lágy és finomkodó, választékos jellegét.

Társadalmi indítékoktól közvetített sajátosan lélektani feltételeket is ismerünk. LOUIS CAZAMIAN a szellemi tevékenység két alapvető kategóriá-

jára alapozza diakronikusan is értelmezhető tipológiáját. Az egyik típus az érzelem és a kép természetes egybekapcsoltsága révén az „intenzitás öröme”, a másik az intellektuális értéként felfogott szerkesztettség, áttetszőség jelzésével a „rend öröme” kínálja. Ez a két lehetőség mint két egymástól eltérő „irodalmi temperamentum” megnyilatkozása az elavulás és megújulás jól ismert fejlődési törvényének megfelelően egymást váltja (Les périodes dans l'histoire de la littérature anglaise moderne: Bulletin of the International Committee of Historical Sciences IX. 1937.). A CAZAMIANtól megfogalmazott törvény meglehetősen átfogó, hisz érvényét például a magyar szépírói stílus történetében a gótikától a jelenig kitartón e két lehetőség egymást váltásának két ütemű fejlődési menete (pl. gótika → reneszánsz, vagy barokk, rokokó → klasszicizmus) igazolja.

12. A belső törvények. — A szépírói stílus fejlődését megszabó belső törvények az előbbieknél is kidolgozatlanabbak. Sőt olyan véleményt is ismerünk, amely kétséggé teszi létüket. Minden bizonnyal így értelmezendő ARNOLD HAUSER állítása, ami szerint „a stílusváltozásnak csak külső okai vannak, belülről nem magyarázható meg” (A művészet és az irodalom társadalomtörténete. Bp., 1968. I, 342). De jól ismert filozófiai, ismeretelméleti elvek alapján állíthatjuk, hogy mint minden változó jelenségnek, a stílusnak, a fejlődését tanulmányozó stílustörténetnek vannak, kell hogy legyenek belső fejlődési törvényei. Mint minden történeti tudományban, a stílustörténetben is elsőrendű feladat a külső meghatározó feltételek mellett a belső törvények felderítése. A külső és belső oksági tényezők összefüggését A. LUNACSARSZKIJ egy jó analógiával így világítja meg: „Nemcsak külső okok determinálják a víz mozgását a folyóban, de magának a víznek a hidraulikus sajátosságai is” (idézi MARKIEWICZ i. m. 236).

A stílusfejlődés belső törvényei sokfélék. A legtermészetesebbek a stílus építő anyagául szolgáló nyelv belső összefüggéseit tükröző szerkezetek dinamizmusa, korszakonként változó feltételei. Egyrészt az, hogy egy új stílus-eszmény számára bizonyos határokon túlmenően korlátot is jelenthet a nyelv kifejezési képessége, ahogy MARTINKÓ ANDRÁS állítja, egy művészi irányzat se „alakíthatja ki — maradandó érvénnyel — a maga nyelvi-stiláris struktúráját, ha az akkori nyelvi rendszerben nincsenek meg ehhez a viszonyítási, választási, mozgási és teremtő feltételek” (Nyelvi változás és stílusváltozás: A magyar nyelv története és rendszere: NytudÉrt. 58. sz. 467). Másrészt viszont — és tulajdonképpen ez jelez igazi változási okot — a fejlődés egy elmaradottabb fázisában a nyelvújítás igénye, illetőleg ennek kielégítése stílusújítást is maga után vonhat, azaz szükségessé teheti, és így elindítója lehet a szépírói stílus megújításának (a kettő közötti összefüggés azonban rendszerint kölcsönös, a nyelvújítás és stílusújítás általában egymásnak feltétele és következménye is).

A szigorúan vett nyelvi feltételek mellett változást, újítást kiváltó oknak tekinthetjük egy-egy korszak stílusának elszürkülését, elhasználódását, amit az orosz formalisták egy része a dinamikus nyelvi konstrukció „automatizálódás”-ának, CAZAMIAN az „irodalmi eszközök óhatatlan elkopás”-ának nevez, és ami nála egybeesik egy bizonyos „irodalmi temperamentum kimerülésével”, amivel párhuzamos jelenséggént az olvasók „fogékonyság”-ának eltompulása is az elavultságot jelzi. Emiatt elsőrendű feladattá válik az újítás. Az orosz formalisták rendszerében ez azt jelenti, hogy az „automatizálódott”

stílusforma egy vele rendszerint ellentétes formába csap át, aminek következtében más stíluseszközök „aktualizálódnak”, így például a XIX. század második felében az évtizedeken át uralkodó népnemzeti irányzat a stíluseszményétől megszabott lehetőségek legszélső határáig kiaknázza a nyelv kifejező képességét. Új expresszív formák és még inkább új lehetőségek feltárására volt szükség, és ezt az igényt a Nyugat stílusforradalma elégítette ki.

Más természetű, de hatásában az előbbiekkal rendszerint egybeesik az utánzás törvénye, amely a nagy stílusteremtő egyéniségek követésében, irányzattá alakulásában csúcsosodik ki. Ennek a törvénynek az érvényét figyelhetjük meg az Arany Jánost követő költők irányzatának, a népnemzeti stílusnak a kifejlesztésében.

Ennél is általánosabb érvényű törvény a változtatás szükségszerűsége, a „másképpen írni” elve, az elődöktől, kortársaktól minél inkább eltérő stílus kialakítására való törekvés. Különösen feltűnő ez az igyekezet az avantgarde mozgalmakban.

Egymással összefüggő két tendencia a stílusok tagolódása, differenciálódása és szintetizálódása. Az esetek egy részében mindkettő következménye bizonyos változásoknak, indítékoknak, néha azonban — és számunkra most ez a lényeges — maga a tagolódás és szintetizálódás elindítója is lehet újabb változásoknak. Így például egy átfogó, uralkodó jellegű korstílus hiánya a tagolódási tendenciát erősíti, aminek következménye a kifejelettebb vagy kevésbé kifejelett, régi és új stílusok nagyfokú keveredése, sokféle és egymással rendszerint kereszteződő változat kialakulása. A két világháború közötti korszak kevert stílusváltozatai közül eléggé közismert például a petőfies, szociografikus, nyelvjárásias, modernizált és stilizált népiesség, továbbá a népi szürrealizmus és népi expresszionizmus vagy a dísztelen és tudományosan pontos tárgyas-intellektuális stílus. Az erőteljes tagolódás viszont egy idő után indítéka lehet a vele ellentétes tendenciának, a szintetizálódásnak. A két világháború közötti korszakban József Attila a sokféle forrásból egy olyan stílust teremtett, amely — ugyanúgy, mint költészete — nagy szintézis.

Strukturalista szempont alkalmazásából fakad a dinamikus erőegyensúly elve, aminek konkretizálódásához a kiindulási alap egy fejlődési szakasz olyan művészi struktúrája, amelyben az alkotóelemek egy része még a múltat, más része viszont már az új állapotot képviseli. A kettő közötti különbségből feszültség fakad, amely kiegyenlítődést, további változást tesz szükségessé. A változás következményeként általában azok a nyelvi elemek lesznek uralkodóvá, amelyek stilisztikailag „aktualizálódtak”, azaz amelyek az elavult, „konvencionizálódott” elemeket mint velük ellentétező egységek szorították ki.

13. A fejlődés sémája. — Néhány eddig tárgyalt fejlődési törvény, változásértelmezés összegezése alapján kialakíthatjuk a magyar szépirói stílus fejlődési sémáját. Ennek lényeges sajátossága, hogy hosszabb-rövidebb vonulatai mint egymással ellentétező tendenciák különíthetők el, azaz az egymást váltó stílusok közül az egyik bonyolult, díszített, az őt tagadó másik viszont egyszerű: gótika → reneszánsz → manierizmus, barokk, rokokó → klasszicizmus → romantika, almanach-líra → Petőfi és Arany népiessége, a népnemzeti irányzat → impresszionizmus, szimbolizmus, szecesszió → a két világháború közötti népiesség és a tárgyas-intellektuális stílus. Mindegyik ellentéte, tagadása, de legalábbis gyengítője annak, ami előtte volt.

És meglepő a hasonlóság az ellentétpárok azonos előjelű tagjai között. A bonyolult, díszítő stílusokat (a gótikát, barokkot, romantikát, szecessziót) sok közös vonás köti össze. Az egyszerű stílusok (reneszánsz, klasszicizmus, népnemzeti) több-kevesebb jegyükben szintén hasonlítanak egymáshoz. Mintha ugyanazon irányzat más-más korban jelentkező változatai, visszavisszatérő másai lennének. Ilyen és ehhez hasonló közös vonásokra épít az a — szakemberek nagy részétől jogosan cáfolt, el nem fogadott — felfogás, amelynek képviselői a képzőművészeti és irodalmi stílusok fejlődésében csak reneszánszt (egyszerű stílust) és barokkot (bonyolult stílust) különítenek el, és ennek folytán többen is a stílus történetét az „örök reneszánsz” és az „örök barokk” egymást váltására korlátozzák.

Különben a fentebb vázolt fejlődésmenetre, az egymással ellentétező tendenciákra a CAZAMIAINTÓL leírt kettősség is jellemző. A bonyolult, díszítő stílusokban az „intenzitás öröme” nyújtó törekvésnek, az érzelem és kép egységének az elsőbbsége a feltűnő, az egyszerű stílusoknak viszont a „rend öröme” biztosító harmónia (a szabályosság és arányosság, a szerkezeti felépítettség, a tények összefüggéseit tükröző szerkezet kifejező szerepe stb.) a jellemző sajátossága. Természetesen az ellentétpárok tartalma még tovább bővíthető. Kiegészíthető például HEINRICH WÖLFFLIN művészettörténeti tipológiájával, olyan egymással ellentétező sajátosságokkal, mint amilyen a festői — lineáris, nyitott — zárt, homályos — világos stb. (Művészettörténeti alapfogalmak. Bp., 1969.). További eltéréseket érzékeltethetnénk még a stílusban is tükröződő logikus és illogikus szembenállásával, vagy még inkább az érzéki hatások (az érzéki érzetektől, pl. a színnevektől, hallási képzetektől alkotott képek) és egyáltalán a szenzualizmus meglétével, gyakoriságával vagy ennek hiányával, ritkaságával.

Ehhez hasonló — de valóban csak egy elnagyolt séma kidolgozásához hasznosítható — sajátosság több is van, más is van. De a fejlődési séma megvilágítására ennyi jellemzési lehetőség megemlítése is elégséges. Ami ennél fontosabb, nyilván az, hogy minél több fejlődési törvényt fedjünk fel. Kikristályosításuk, tüzetes tanulmányozásuk a stílustörténet legfontosabb elvégzésre váró feladata. Remélhetőleg egyre több fejlődési törvényt tudunk majd megfogalmazni, olyanokat, amelyek teljes egészében megfelelnek a tudományokra vonatkozó törvényfogalom mai értelmezésének.

14. A stílustörténet viszonylagos önállósága. — A stílusfejlődési törvényeknek nemcsak az a jelentősége, hogy segítségükkel változásokat tudunk megmagyarázni, hanem az is, hogy ismeretük, számon tartásuk feltétele a stílustörténet önálló tudomány(ág)ként való elismerésének, annak, hogy a szépirói stílus története saját belső mozgásának, fejlődésének a szintézise.

Bármennyire szorosan kötődik is az irodalomtörténethez vagy az irodalmi nyelv történetéhez, saját szintézisi elvet, a HORVÁTH JÁNOS szerinti „önelvű rendszerezést” kell számára biztosítanunk. Csakis így érhetjük el azt, hogy a stílustörténet ne valamelyik irodalomtörténeti szintézis „stilisztikai díszlete” vagy pusztán „stilisztikai aláfestése”, hanem saját belső fejlődésének a bemutatása legyen.

Nem úgy írunk tehát stílustörténetet, hogy alapul vesszük az irodalomtörténetben tárgyalt irányzatokat, folyamatokat, mozgalmakat, és mindegyiket stilisztikai szempontból is jellemezzük. Ez esetben a stílustörténet az iro-

dalomtörténet fejezeteinek kiegészítése, valóban csak pusztán „díszlet” és „aláfestés” lenne. Az persze egészen érthető okok miatt igaz — és ez az eddigiekből is már kiderült —, hogy általában sok a fedés, az egybeesés. És éppen ez kelti azt a látszatot, hogy az irodalomtörténeti összegezés és rendszerezés alapján írunk stílustörténeti szintézist. A stílusfejlődés saját belső törvényei azonban — többé-kevésbé viszonylagos — önállóságáról tanúskodnak többek között ezért is, mert nyilvánvaló különbségekről, eltérő változási folyamatokról tájékoztatnak. Ezt bizonyítják a megelőző alfejezetben említett stílusfejlődési tendenciák, amelyek egy részének nincsenek irodalomtörténeti megfelelői, és ezt bizonyítja a következő fejezetben tárgyalandó stílustörténeti korszakolás is.

Az önállóságról szólva persze hangsúlyoznunk kell, hogy ez a — szerintünk csak egy nem szerencsés felfogás alapján végzett kutatások múltjából következő és emiatt a jelenben még szükségszerű és jogosult — önállósodási törekvést a jövőben a mindenféleképpen eszményinek tekinthető, az igazi egységet megvalósító diszciplínába való beilleszkedés, a többi idetartozó jelenség vizsgálatával való egyesülés váltja fel, ami egy osztatlan tudomány(ág) kialakulásához fog majd vezetni.

15. A k o r s z a k o l á s. — Mint mindegyik történeti diszciplínában, a stílustörténetben is a korszakolás elvileg „önkénteskedés”, a fejlődési folyamatba való nem kívánt beavatkozás, hisz folyamatosságokat szakít meg, de ugyanakkor gyakorlatilag mégis szükséges eljárás, minthogy a jobb megértésének az eszköze, a világosabb tájékozódást szolgálja, és egyáltalán keretet biztosít a történeti anyag bemutatásához.

A korszakolás a stílustörténetnek a megelőző alfejezetekben felvázolt belső mozgásához igazodik. Alapja a folyamatosság és a szakaszosság, diszkontinuitás kapcsolata, dialektikus összefüggése. Korszakhatárt tehát ott lehet felvenni, ahol több stílustendencia folytonossága megszakad, ahol a régi minőség egy újba csap át, ahol a változásoknak viszonylag nagyobb sűrítettségi foka mutatható ki. Ilyen értelemben vett korszakhatár csakis egy valamilyen nagy periódusra kiható fordulat lehet, olyan, mint a három stílusforradalom: Kazinczyék, majd Petőfi és Arany, végül a Nyugat stílusújítása. Az így elhatárolható négy nagy korszakon belül jól elkülöníthető stílusfejlődési tendenciákat vagy velük egyenrangú eseményeket, folyamatokat mutatunk ki. Ilyen alapon a korszakolás a következőképpen vázolható fel:

I. Az irodalmi írásbeliség kialakulásától Kazinczy stílusreformjáig: 1. a szépírói stílus kialakulása; 2. a kódexirodalom stílusa, a gótika; 3. a reneszánsz; 4. a biblikus-zsoltáros stílus; 5. a népies, élőnyelvi stílus (pl. Heltai, Bornemissza); 6. a manierizmus; 7. a barokk; 8. a rokokó.

II. Kazinczy stílusreformjától Petőfi és Arany népies stílusforradalmáig: 1. a stílusújítás; 2. a népies stílus (Gvadányi, Csokonai); 3. a klasszicizmus; 4. a szentimentalizmus; 5. a romantika; 6. az almanach-líra stílusa.

III. Petőfi és Arany népies stílusforradalmától a Nyugat újításáig: 1. a népies stílusforradalom; 2. a népnemzeti irányzat; 3. az utóromantika (pl. Jókai, Vajda); 4. korszerűsítési tendenciák (pl. Reviczky hangulatköltészete, Komjáthy preszimbolizmusa.)

IV. A Nyugat stílusújításától napjainkig: 1. a szecesszió; 2. az impreszionizmus; 3. a szimbolizmus; 4. az újítás betetőződése; 5. az expresszionizmus; 6. az avantgarde stílusok; 7. a szépírói stílus egyszerűsödése; 8. a népies

stílus (pl. Móricz, Erdélyi); 9. a tárgyas-intellektuális stílus (pl. József Attila, Illyés Gyula); 10. hagyomány és újítás a mai szépirodalomban.

A korszakolás pusztá vázából is kivehető, hogy a négy nagy perióduson belül nem számolunk kisebb szakaszokkal, és hogy a korstílus szempontja sem érvényesül. A kisebb szakaszokat és a korstílust lényegében a felsorolt stílusfejlődési tendenciák pótolják, hiányukat ők magyarázzák elsősorban azzal, hogy a — feltételezhető, esetleg felvehető — kisebb szakaszokat átívelő élettartamuk, két szakaszon át is érvényesülő hatásuk, valamint egy adott kor irodalmi stílusát differenciáló változatosságuk, sokszínűségük fölöslegessé teszi mind a kisebb szakaszokat, mint pedig a korstílust, sőt egyik is, másik is akadályozná tárgyalásukat, esetleg meghamisítaná a fejlődésrajzot. A kisebb szakaszoknak és a korstílusnak megfelelő, illetőleg az őket pótló szinkron állapotról a következő alfejezetben szólnunk.

A korszakolásból is kiderül, hogy az időhatárok nem „élesek”, ezért nem szerepelnek évszámok sem. A nagy korszakok időhatárai — az irodalomtörténeti szintézis első két kötetében kialakított periodizáláshoz hasonlóan — „ölelkező” jellegűek, azaz az egymást váltó mozzanatok mellett párhuzamosságokkal, a változások mellett folyamatossággal, a korábbi tendenciák továbbélésével is számolunk. Így például a barokk és a rokokó a XVIII. század végéig kitart, de az őket felváltó, a felvilágosodással összefonódó stílustendenciák és maguk az újítási törekvések (pl. Mikes és Faludi rövid, könnyed és tömörítő erejű mondatszerkezetei, Ráday Gedeon prozodiai újítása) már a XVIII. század közepén érlelődnek. Tehát a korszakhatárt egy olyan rövidebb vagy hosszabb időszakaszként, időszávként kell felfognunk, amelyben a múlt tendenciái fokozatosan elavulnak, az újak pedig kialakulnak és megerősödnek.

Ez a stílustörténeti periodizálás szorosan kapcsolódik és sok mindenben hasonlít is a rokon tudományok korszakolásához. Azok a belső stílustörténeti változások, amelyekre a korszakolás épül a meghatározó erejű külső, irodalom-, művelődés- és művészettörténeti eseményekkel, valamint a valamennyiük számára alapul szolgáló társadalomtörténettel is összefüggnek. A nagy korszakok vagy az azokon belüli kisebb egységeket jelentő tendenciák, stílusirányzatok határai fontos történelmi időpontokhoz (pl. 1526-hoz, 1848-hoz) kötődnek. így a periodizáció jogosultsága egészen széles alapon és a fejlődést megszabó erő figyelembevételével is igazolható. Érthető, hogy emiatt közel áll az irodalomtörténeti (KENYERES ZOLTÁN: It. I, 40—60), a nyelvtörténeti (BENKŐ LORÁND: MNy. LX, 137—45) periodizáláshoz, nem ellenkezik a művészettörténetivel (KÖRNER ÉVA: Kritika VII, 5. sz.), és összhangban van a társadalomtörténetivel.

16. A korszakvizsgálat módja. — A nagy korszakokat stílusfejlődési tendenciák foglatának tekintjük. Ez azt jelenti, hogy nemcsak diakronikusan, hanem mint egy állapotot szinkronikusan is vizsgálunk kell, azaz le kell írunkunk a korszak és a fejlődési tendenciák, a stílusirányzatok jellemző sajátosságait.

Eszerint a stílustörténet ugyanúgy, mint az újabb módszertani követelményeknek megfelelően a többi történeti tudomány, egyaránt alapoz a diakroniára és szinkroniára. A fejlődés, a belső mozgás vizsgálata ugyanis feltételezi a korszakok, a stílusirányzatok leírását, állapotrajzát. A nyelvtörténetben már korábban meghonosodott (l. pl. BÁRCZI GÉZA hangtörténetét) fel-

fogás szerint a történeti vizsgálat lényege a szinkrón leírásokból kifejlesztett diakrónia. A stílustörténetnek, ugyanúgy mint ROMAN JAKOBSON szerint a történeti poétikának, „az egymást követő szinkrón leírások sorozatára kell épülnie” (Hang — Jel — Vers. Bp., 1969. 215). Leírjuk tehát először egy-egy korszak stílusainak jellegzetességeit, majd a kronológiailag egymás után következő leírások, szinkrón metszetek egybevetése, a különbségek felfedése alapján kinyomozzuk a változásokat, bemutatjuk a fejlődést.

A különbségek, eltérések jelzésével azonban nemcsak a fejlődés irányát rajzolhatjuk meg, hanem ezzel egybeesően a változások eredményeit is számba vehetjük. Amikor ugyanis az új stílusirányzatot az előzőhöz viszonyítjuk, és az egybevetés alapján felfedjük a kettő közötti különbségeket, akkor ezeket a különbségeket mint az új irányzat sajátosságait a változás eredményeként fogjuk fel, olyan következménynek tekintjük, amelyben az is megnyilvánul, hogy a kérdéses stílusirányzat mivel újította meg, mivel gazdagította a szépirói stílust.

Valamennyi korszak és irányzat ilyenszerű vizsgálatából kerekedik ki a szépirói stílus története.

SZABÓ ZOLTÁN

A „Földrajzi nevek etimológiai szótárá”-ról

Hosszú évtizedek mulasztását pótolta most KISS LAJOS az Akadémia Kiadónál 1978-ban megjelent művében (727 lap). Egy-egy magyar vagy külföldi helységnév vagy víznév eredetének kiderítése szinte elháríthatatlan akadályokba ütközött, hiszen a legjobb esetben számos folyóirat és monográfia mutatóit kellett átböngészni. Még a magyar földrajzi nevek etimológiáját sem lehet csak magyar nyelvészeti-helytörténeti tudás alapján eldönteni, hiszen a mai magyar nyelvterület a honfoglalás előtti évezredekben is többé-kevésbé lakott volt. A vértesszöllősi előember maradványainak korát félmillió évre becsülik. Márpedig ősidők óta az a szokás, hogy ahol egy nemzetség vagy törzs letelepül, ott rendszerint — ha van ilyen — a helybeli lakosságtól veszi át a helyneveket. A magyarság előtt, a népvándorlás idején preindoeurópai, aztán iráni (jazig), török (avar), germán (kvád, gót, gepida), kelta, illir, latin, szír (mint római legionárius), szláv és ki tudja, még milyen nyelvű népek, néptörzsek, közösségek laktak hosszabb-rövidebb ideig a Kárpátok medencéjében. Több folyónk neve például egyelőre megfejthetetlen, mint a *Rima*, *Kerka*, *Hernád*, *Garam*, máskor a sokszoros áthagyományozódás, az oda-visszakölcöszlés, a népetimológia vagy a tudálékosság okozta névtorzulások gyakran igen nehéz feladatokat elé állítják névfejtőinket. A másik nehézség helyneveink magyarázatában az, hogy a jelentés igen tág határok közt mozoghat, hiszen egy helységnév öröklődhetett valamely számunkra ma már ismeretlen nyelvből vagy nyelvjárásból, gyakori a személynévből (a magyarban igen gyakran pusztá személynévből) keletkezett településnév. A személynév pedig lehetett pogánykori magyar, szláv, török, germán vagy keresztény (bibliai vagy martirológiumi) és ezek legkülönbéféle becézett és csonkított formája. Gyakran a bőség zavara teszi bizonytalanná a névfejtést. Máskor a nacionalista elfogultság próbálja kimutatni, hogy a magyar nyelvterületen csak szláv vagy csak román — vagy csak magyar földrajzi nevek találhatók.

KNIEZSA ISTVÁN volt a magyar tulajdonnévkutatás egyik, sőt talán legnagyobb tudósa és mestere, művésze. Úgy hiszem, hogy Kiss Lajossal együtt tiszteljük, becsüljük és mesterünknek valljuk. Ő mondta egy pánszláv jellegű könyv megjelenésekor: nincs az a magyar földrajzi név, amit valamelyik szláv nyelv valamelyik becező személynévéből vagy egy föltett (megcsillagozott) szláv személynévből ne lehetne 10–20 % valószínűséggel megmagyarázni, ha nagyon akarjuk. Számos jó eredménye mellett ez az igyekezet jellemzi STANISLAV helynévmagyarázatait. Nagyrészt az ő tevékeny közreműködésével változtatták meg többszáz dél-szlovákiai községnév nevét akkor, ha csak gyanú is férhetett az illető helynév magyar eredetéhez.

Az 1978-ban megtartott XIII. Nemzetközi Névtani Kongresszuson (Krakkó) I. WITKOWSKI előadása arról szólt, hogy a már előbb felsorolt okok miatt számos földrajzi név eredete homályos, vagy a többféle magyarázati lehetőségek miatt bizonytalan: „Die Onomastik muß Kriterien (evtl. eine hierarchische Skala) erarbeiten, um subjektive Wertungen bei der Namenerklärung weitgehend auszuschalten. Dies ist umso dringlicher, als es nicht um die Namenerklärung allein, sondern um die auf ihr aufbauenden sprachwissenschaftlichen Schlüsse und Verallgemeinerungen so wie um die außersprachliche (z. B. historische) Interpretation der Namen geht” (Nomina appellativa et nomina propria 277: Résumés. Cracow, 1978.).

A negyedigazságok alapján nemrég a Magyarország című hetilap levelező rovatában is jelent meg egy olyan vélekedés, hogy a magyar helységnevek túlnyomó többsége szláv eredetű volt, és ezért a századfordulón néhány kivételével (pl. *Visegrád*, *Nógrád*) megmagyarosították őket.

A bizonytalan eredeztetéseket, főképp a kikövetkeztetett szláv vagy török személynévből magyarázottakat tanácsos a kellő óvatossággal fogadnunk, és esetleg osztályozáskor inkább az ismeretlen eredetűek közé sorolnunk.

Egy ilyen munka megírásához csak olyan foghat a siker reményében, aki nemcsak a magyar, hanem a szláv, német, török nyelvészetben és a névtanban is kellő jártassággal rendelkezik. Józan óvatossággal kell a magyarázatok és félremagyarázások félelmetes tömegében eligazodnia. Jól kell ismerenie a külföldi szakirodalmat, az egyes szerzők megbízhatóságát. Azt hiszem, mostanában keresve sem találhattunk volna jobb szakembert erre a roppant nehéz feladatra, mint Kiss Lajost, aki szlavisztikai, indoeuropeisztikai és magyar nyelvtörténeti tájékozottságát már eddigi műveiben és a TESz. I–II. kötetének szerkesztésében bebizonyította. A külföldi helynevek nagy részében inkább a magyarázatok mérlegelése volt a feladata, de a magyarországi vagy a magyar nyelvterületen fekvő helynevek egy részét önállóan magyarázza; így szükségszerűen mindazokat a neveket, amelyeknek eddig nem volt tudományos értékű megfejtésük. Nemegyszer ad azonban olyankor is új magyarázatot, ha az eddigieknél elfogadhatóbbat talált.

A kiválogatás (majdnem hétezer szócikk és ennél jóval több név) a Tájékoztató szerint főképp az Új Magyar Lexikonhoz igazodott. Ez helyes elv, hiszen valahol határt kell szabnunk. Azt is nagyon helyesen tette, hogy a környező országok helyneveit sokkal inkább bevonta vizsgálódásaiba, mint a távolabbiakat. Ezt a törekvést még fokozni lehetett volna, hiszen az irodalom és a történelem ország- és nyelvhatárokhoz kötődött és kötődik. Így irodalmunk és művészeink nagyjainak születési, működési helye gyakran a mai országhatárokon kívül esik, hiszen ők még akkor alkottak, mikor máshol

voltak az országhatárok. Az országhatárok pedig egyáltalában nem fedik a nyelvhatárokat.

Még bőven lehetett volna fölvenni olyan, a ma az országhatárokon túli községeket, amelyekhez a magyar nyelvű irodalom vagy a magyar nemzeti történelem nevezetesebb eseményei fűződnek. Így többek között Ausztriából a sok vár közül *Kabold*, *Lánzsér*, *Léka*; Csehszlovákiából *Andód* (Czuczor), *Vágsellye* (Pázmány), *Deáki* (a Halotti Beszéd lelőhelye), *Hibbe* (Balassi Bálint sírja), Kárpát-Ukrajnából *Ilosva*, *Dolha* (csatahely), Romániából *Pankota* (Csiky Gergely), *Telegd*, *Pusztakamarás* (Kemény Zsigmond), *Koltó* (Petőfi), Jugoszláviából *Óbecse*, *Nagyszentmiklós* (kincselet, Révai Miklós). Számukat még jócskán lehetne szaporítani. Persze akkor azt is javasolnom kellene, hogy mi maradjon ki. Tudom, hogy minden kihagyás fáj a szerzőnek, de az alábbiak közül lehetne válogatni: *Ayutthaya*, *Bandajarmasar*, *Baroda*, *Berezniki*, *Bottropp*, *Bournemouth*, *Cseremhovo*, *Cserempovec*, *Cserszkij* hg., *Csilim*, *Csimkent*, *Dharan*, *Ealing*, *El Mahalla el Kubra*, *Fleurus*, *Fling*, *Gezira*, *Gladbeck*, *Glamorgan*, *Gorlovka*, *Gurjev*, *Haardt*, *Helle*, *Hilla*, *Holguín*, *Huhetot*, *Ibagué*, *Iserlohn*, *Jullungur*, *Kahetia*, *Koszulin*, *Kramatorszk*, *Kuncevo*, *Luton*, *Lyalpur*, *Magadan*, *Mahacskala*, *Makajevka* stb.

Nagyon helyes viszont, hogy kitért számos olyan fontosabb helynévre, noha nem önálló közigazgatási területeké, mint *Basa-halom*, *Bánk*, *Pac*, *Péterfia utca*, *Zelemér* (csak Debrecenből és környékéről). Tájékoztatójában megemlíti, hogy a külföldi helynevek első magyar előfordulásának megállapításához még bizonyára számos adalék hiányzik.

Mikor a FNEŠz. ismertetéséhez hozzáfogtam, aznap láttam meg egy könyvecskét a kirakatban: Utazások a régi Európában (vál. BINDER PÁL. Bukarest, Kriterion, 1976.). E kis formátumú könyvecskében tizenhat magyar (főleg erdélyi) utazó külföldi leveleit, naplóit, jelentéseit (1580–1709.) olvashatjuk. Innen a következőkkel egészíthetem ki a FNEŠz. első adatait (a sorrend: FNEŠz. címszó – a régi adat – évszám – utazó neve – a könyv lap-száma – a FNEŠz első adata): *Berlin* ua. 1627 Cseffei László 75, 1757. – *Breda* ua. uo. 78. – *Brno*, *Beren* 1645 Kálnoki István 122 (alakvált.) – *Brüsszel*, *Bruxella* 1645 Kálnoki István 122 (alakvált.) – *Brüsszel*, *Bruxella* 1651 Nemes János 179, 1757. – *Bug* ua., 1636 Szentpáli István 115, 1816. – *Calais*, *Cales*, 1651 Nemes J. 179, 1757. – *Dnyeszter*, *Neszter* (fehérvár) 1656 Szentpáli I. 115, 1663. – *Dunkerque*, *Dünkerk* 1631 Haller Gábor 98, 1757. – *Elba*¹, *Albis vize* 1627 Cseffei L. 75. – *Focșani*, *Foin* 1706 Pápai Gáspár 168, 1718. – *Galat*, *Galacz* 1636 Réthy I. 111, 1816. – *Gdańsk*, *Dantiscum* 1758 Baranyai Decsi Czimor János 35 ~ *Gedanum* uo. (alakvált.). – *Haarlem*, *Harlem* 1634 Haller G. 113, 1757. – *Heidelberg*, *Heidelberga* 1588 Kornis György 54, 1604. – *Helsingør*, *Helschner* 1631 Haller G. 98 ~ *Elsnör* 1635 uo. 106, 1757. – *Köpenick*, *Köpniegh* 1630 Haller G. 95, 1879. – *Leiden*, *Leyda* 1631 Haller G. 100 (alakvált.). – *Litvánia*, *Litvaország* 1580 Berzeviczy Márton 17 (alakvált.). – *Lublin*, *Lublinum* (ba) uo. 1620. – *Lvov*, *Leopolis* 1587 Baranyai J. 33, 1787. – *Malmö*, *Malmuje* 1631 Haller G. 98, 1757. – *Odera* ua. 1587, Baranyai J. (alakvált.). – *Opava*, *Troppau* 1651 Nemes J. 125, 1785. – *Prut* ua. 1636 Réthy I. 111, 1717. – *Rügen*, *Rugia* 1631 Haller G. 98, 1757. – *Spree*, *Sprea* ~ *Spreh* 1630 uo. 95, 1816. – *Stralsund* ua. 1636 Szentpáli 119, 1757. – *Szmolenszk*, *Szmolenczk* 1580 Berzeviczy M. 18, 1757. – *Szczecin*, *Stetinum* 1587 Baranyai J. 38, 1817. – *Temze*, *Temes* 1632 Haller G. 103 (alakvált.). – *Toruń*, *Toronia* 1587 Baranyai 35 ~ *Thoronya* 1636

Szentpáli 119, 1620. — *Utrecht, Ultrajectum* 1697 Zalányi Boldizsár 145, 1757. — *Vicenza, Vincenzia* 1651 Nemes J. 83, 1757. — *Vilnius, (Datum) Vilna(e)* 1580 Berzeviczy M. 19, 1757.

Noha a tudós szerző kénytelen rendkívül szűkszavúan nyilatkozni a szócikkekben, sohasem mulasztja el a legfontosabb nyelvi, történeti és névtani tanulságokat bemutatni. Utal a tulajdonnevekből keletkezett köznevekre, mint *andezit* (Andok), *dzungel* (Csengele), *gálic* (Galicia), *kalikó* (Calicut), *moréna* (Merano); *Vörrü* község neve fenntartotta a 'kovács' ősi *verő* nevét. Számos történeti és művelődés-, településtörténeti adattal leszünk gazdagabbak a könyv olvasása közben, például megtudjuk, hogy a bulgáriai *Burgasz* azonos eredetű szó a spanyol *Burgos* város nevével, hogy a népviseletéről híres Buzsák község helyén *Akcs* és *Magyaré* nevű faluk álltak a török uralom előtt. *Fertőboz* régi neve *Bozjás* 'bodzás' volt. *Kerlés* neve a *Kyrie eleison* könyörgésből származik. Érdekes, hogy *Mánfa* régebbi neve *Melegmálfa* volt. *Szulimán* község nem a harcias szultán nevét viseli, hanem a békés *szőlő-mál* (szőlőt termő hegyoldal) eltorzult változata. *Trieszt* neve az illír 'vásárhely' jelentésű szót őrizte meg. A Vas megyeiek sem mind tudják, hogy *Vasalja* község neve nem a megyéről kapta nevét, hanem az 'öreg erdő' jelentésű *Avas* alján épült. Arra is kevesen gondolnak, hogy a bolgár *Vidin* azonos eredetű az olasz *Bologna* és a francia *Boulogne* nevével.

Bíráló szavakat nem mond az önkényes névváltoztatásokkal kapcsolatban, pedig ezek nemcsak utcanévrendszerünket torzították el, hanem időnként — szerencsére csak elég ritkán — helységneveink is áldozatul esnek a minden időkben lappangó szolgalelkűségnek és hozzánemértésnek.

Összefoglalásul megállapíthatom, hogy egy kitűnő szakember írt egy nélkülözhetetlen és rég várt könyvet. A példányszámról sajnos egy idő óta nem tájékoztatnak a kiadók, de bármekkoraiban is adták ki, rövid idő alatt elfogyott, és akár már most nyomhatnák a második kiadást.

Kisebbségi jelentőségű, de nem csekély számú részletmegjegyzéseimet a címszavak sorrendjében közlöm.

Abrudbánya. Milyen közvetítéssel került a *dák* szó a magyarba? — *Alcsútdoboz*. Nem meggyőző a szláv *š > m. cs* hangfejlődés. — *Alsógagy*. Sok a kérdőjel. Inkább ismeretlen eredetű. — *Altona*. Érdekes a furcsa, prózai kocsmánévből keletkezett város-, majd városrész-név.

Babócsa. A magyarban csak *szó* kezdetén vált hanghelyettesítéssel a szláv *c*-ből magyar *cs*. A felhozott párhuzamok mind szókezdők. Miért lett akkor a *nemec > német*, a *Moravec > Marót* (l. Aranyosmarót)? — *Badacsony*. Hegynek nem szokás személynevet adni. Eléggye egyedülálló eset lenne. — *Baglad*. Meg lehetett volna jegyezni, hogy a község *l*-ező területen található. — *Balaton*. Érdekes volna tudni, hogy hívták a rómaiak. — *Balatonszemes*. Miféle határőrök laktak ott a XIV–XV. században? Szerintem egyszerűbb magyarázat a személynévi eredet. — *Balogunyom*. Szerintem valószínűbb, hogy az *Uny* személynév képzős alakja. — *Barcs*. A szláv származtatás lehetősége igen csekély, mert akkor **Borocs* vagy **Baracs* volna. — *Bega* (és még néhány más személynévből magyarázott folyónév). A nagyobb folyókák neve nem szokott személynévi eredetű lenni — ellentétben a község- és dűlőnevekkel. Minden ilyen jellegű magyarázatot igen alapos történeti érvekkel kellene alátámasztani, másképp csak ötletnek tekinthető. A folyókat ugyanis ősidők óta sebességről, színről, ízről, jellemző állatról, növényről szokták elnevezni, vagy csak egyszerűen 'víz, folyó' jelentésűek. L. még: *Gaja*, *Gerjen*,

Gög-Szenke, Ung. — Belezna. Meg kellene említeni, hogy a község első említése (*Bechenen*) vagy erősen torzult írású vagy más volt (*Besenyő?*), a mai elnevezés csak a XV. századnak a folytatása. — *Bihar.* Még nyomatékosabban kellene utalni arra, hogy *Bihar* megyenév és a ma azonos módon leírt indiai város- és tartománynév egymástól függetlenek. Erre az egyetlen homonímiára építik ugyanis egyesek a magyarság indiai eredetét vagy mások jelentős hindi lakosság jelenlétét a Kárpátokon belül. — *Bikini.* Az egyébként hiteles magyarázatot kiegészíteném azzal, hogy a 'kétrészes fürdőruha' jelentésbe beleéreztek népetimológiásan a görög-latin összetett szavak *bi-* 'kettő, pár' előtagját is (vö. *bicikli, bigámia, bifokális, bilaterális* stb.). Ezért az időnként fel-fel bukkanó még merészebb egyrészes női fürdőruhát *monokini*-nek nevezték — *Björkö.* Ez a történeti (1905-ös orosz-német egyezmény) hely egy kis tengeri sziget a Finn öbölben. Anélkül, hogy a történeti adatokat és a skandináv magyarázatokat ismerném, erősen kételkedem abban, hogy a hódorról, erről a csakis édesvíz mellett élő rágesáloról neveztek volna el egy apró tengeri szigetet. Lehet-e annak olyan nagy folyója, amelyben a hód megél? — *Bodoglár.* Meg lehetett volna jegyezni, hogy ugyanolyan török többesjel van a helységnév végén, mint az *Észlár ~ Oszlár* és a *Tázlár* helységnevekben. — *Bodrog.* A magyarázat helyes, nem volna indokolható a személynévi eredet. — *Borgáta.* A szófejtés bővebb adatolás és hangtani magyarázat nélkül alig látszik többnek pusztá ötletnél. — Alig megbocsátható, az illetékesek részéről, hogy két egykori megye-nevünk kora-árpádkori névadó községét a községegyesítések alkalmával beolvasztották névtelenül egy nagyobb községbe, így *Borsod*-ot Edelénybe, *Szabolcs*-ot pedig Rakamazba. — *Bögöte.* Egy velaris *Boguta* névből igen nehezen lehetne egy palatalis hangrendű névalakot levezetni. A magyar őrizte meg leginkább a finnugor eredetű szavakban az ősi palatalis—velaris hangrendet és mai napig is a hangzóilleszkedést. Hangrendi átcsapás vagy kiegyenlítődés rendszerint vegyes hangrendű szavakban fordul elő, mint *Beszterce* (> *Bistrica*), *galagonya* ~ *gelegenye* (> *gloginja*). Nehéz volna megmagyarázni, miért válik Baranya és az egykori Komárom megyében a szláv eredetű *Boguta* személynév a szabályos nyíltabbá válással *Bagota* alakúvá, és mi indokolhatná azt, hogy ugyanaz a név Zalában teljesen szokatlan módon átcsapna a palatalis hangrendbe. Legalább egyetlen biztos párhuzam nélkül csak a másodiknak jelzett palatalis hangrendű szóból való származtatás jöhet számításba. — *Brassó.* A szótár magyarázata elfogadható, de talán utalni lehetett volna szövegesen is RÁSONYI magyarázatára, még akkor is, ha a FNEsz. szerzője nem tartja valószínűnek. — A *Bačeta* > *Bazytha* > *Bucsuta* hangfejlődés magyarázat nélkül nem világos.

Civitavecchia. A szövegben előforduló olasz névben a *h* kimaradt. — *Csepregh.* A csagatáj szó helyesen *čäpräk*. — Be lehetett volna venni az ukrán *Csobrucsi* (m. *Csőböröcsök*) helységnevet településtörténeti vonatkozásai miatt. — *Csonkamindszent.* Nem tudom, mi lehet a mellékjelezett magánhangzójú 1554-es Dolnamindszent. — *Diszel.* A község helyi neve *Gyüsző* a nyelvatlaszgyűjtők tanúsága szerint. — *Durham.* Mint sok más brit városnak, ennek is van az Egyesült Államokban (Észak Karolina) egy újabban keletkezett párja.

Ebszönybánya. A szövegben az *Epül* helyesen: *Epöl*. — *Edelény.* Nem tudom, miért választja első magyarázatul a szláv személynevet, mikor hangtanilag a német eredetű név a valószínűbb. — *Elbrusz.* A második magyarázathoz párhuzamul kínálkozik az amerikai többször is előforduló *Tit-Mounts*.

— *Erdőbénye*. Az 1330 körüli pápai tizedlajstromokban gyakran (itt is) szinte felismerhetetlenül torz adatokat találunk. Ilyenkor célszerűbb volna CsÁNKI-ból idézni egy XV. századi, de hangtanilag megbízhatóbb adatot. — *Érsekújvár*. Meg lehetett volna említeni, hogy az egykori *Gug*, *Nyárhíd* és *Győrök* falvak helyére épült. — *Erzurum*. Szerintem *Erzerum* néven többen ismerik.

Fertőd. Érdekes az *Esterházy* családnév eredetére vonatkozó történeti visszapillantás. Megjegyzem, hogy a hercegi és grófi család s-sel írta és írja nevét.

Gaja vö. *Bega*. Tisztázni kellene biztos, bizonyítható példákkal, hogy pusztá személynévből válhat-e a magyarban (és máshol is) folyónév. — *Gávavencsellő*. A német-latin *Vencellinus* hangtanilag inkább tekinthető a második községnev előzményének, mint -slav végű szláv név, mert az tudomásom szerint mindig -szló végződést ad: *Bogyiszló*, *László*, *Miriszló*. — *Gerde*. A helységnev-végi magánhangzó inkább a már a személynévhez tapadt kicsinyítő képző, semmint az -é birtokos toldalék, mert az -i-vé szokott fejlődni; vö. *Apáti*, *Püspöki*, *Mihályi* stb. — *Gete*. Hegynév is ritkán szokott személynévből keletkezni. Kivételek persze a XIX–XX. századi *Ferenc-József*, ill. *Sztálin-csúcs*-ok. — *Gubacs*. A IX. kerületi *Gubacsi* út valószínűleg az említett falu emlékét őrzi. — *Gyenesdiás*. A *Gyenes* név a *Dénes* név korábbi és vezetéke-nevekben gyakori *Dienes* változatához áll közel. — *Gyimesi-szoros*. Utalni lehetett volna a Nyitra melletti *Ghymes* község nevére. — *Győrvár*. A szótag-záró *r* a nyugati nyelvjárásterületen nem nyújtja meg a magánhangzót, így tehát csak a *Győr* analógiás hatásával kell számolnunk.

Hajdúhadház. Miért nincs sehol ötház vagy hétház? Miért csak a *hatház*-ra van számos adatunk? — *Hangő*. Az összetétel második tagja a '(fél)sziget' jelentésű ő; vö. *Björkö*. — *Hargita*. Miért egy román személyről nevezték volna el teljesen magyar nyelvi környezetben, mikor személyről nem szoktak hegyet elnevezni. — *Himod* neve nehezen magyarázható diftongusból (*Heim*). Mi volt ennek az ejtése. Ha *ei*, akkor miért velaris magánhangzójú a képző? Ha meg *ai* (vö. *szakajt* ~ *szakít*), akkor korai még a XV. században a monof-tongus. — *Hódmezővásárhely*. Ha az első tag a 'biber' jelentésű *hód* volna, akkor rövid magánhangzóval kellene hangoznia; vö. *Hodász*, *Hodos*, *Had-patak* (< *hod*...).

Jászágó. Az *Ágó* az *Ágoston* becéző alakja; vö. *Benő*, *Sebő*, *Jakó*, *Bodó*, *Andó* stb. A szbh. *Ágo*-ból a magyarban inkább *Ága* lett volna. — A *Jóka* és *Józsa* nem biztosan a *József* becéző alakja. A *József* személynév tudtommal a magyar középkorban nagyon ritka. 1522-ben például a sokezer Bács, Bodrog és Csongrád megyei jobbágy közt egyetlen *Josephus* sincsen, de van egy latinra le nem fordított *Josa*. BAHLOW szerint a reformáció előtt nem fordul elő Európában, a katolikusoknál pedig csak a XVII. század végén és a XVIII. századtól kezdve gyakori név. Vezetéknévként is ritka a *József*, ez is kései elterjedése mellett szól. A *Jóka* és *Józsa* a jó melléknév személynévi becéző képzővel ellátott alakjai is lehetnek. Az egynevű korból valók, akárcsak összetételeik: a *Jóleány* és *Jólegény*.

Kalota. Egy boszniai falu és egy bolgár személy neve még nem bizonyíték egy magyar folyónév szláv eredete mellett, legfeljebb jobb híján, valószínűsíti. — *Kamonkő*; vö. *Acsteszer*, *Guraszáda*, *Linguaglossa*. — *Keled*. Az sem lehetetlen, hogy a latin *Cletus*-ből ered az *s* elhagyásával. — *Kerkafalva*. A névváltoztatók ezúttal sem kérdezték meg a szakértőket. Ahogy az eredeti *Péntekfalva* birtoklásra, a *Kerka* viszont csak a folyó környezetére

ntal. A *Kerkafalu helyesebb lett volna; vö. *Répcelak* (nem: ...-laka), vö. még *Berettyóújfalu*, *Egyházasfalu*. — Érdekes, hogy a mai *Karasica* víz-, *Kelebia* falu-, *Kikinda* városnév a szerbből való visszakölcsönzés a régebbi magyar *Karas*, *Kelebi* és *Kökénd* helynevekből. — *Kimle*. A név eredete a történeti adatok alapján nem kétséges, de egy-két párhuzamot kellett volna említeni a disszimilációra és hangrendi átcsapásra. — *Kismarton*. Csak az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy *Kismarton* már száz esztendővel ezelőtt kétszer akkora volt, mint *Nagymarton*, akárcsak a szlovákiai *Kishind* nagyobb mint *Nagyhind*. — *Komárom*. BLASKOVICS szerint a helységnév török eredetű, és a kabarokra utal. — Nagyon érdekes a *Korkovány* magyarázata a helyi német 'nem is bor' jelentésű kifejezésből. — *Kurca*. Még meggyőzőbb lenne a magyarázat, ha sikerülne valamelyik szláv nyelvből egy valamilyen vízimadár jelentésű (pl. szárcsa) azonos hangalakú szót kimutatni.

Lenti. Kellene utalni a disszimilációira egy-két párhuzammal. — *León*. Mivel a könyv használói nem mind romanisták, meg kellene említeni, hogy az újlatin nyelvekben általában nem a nominativus, hanem a teljesebb tőalak, itt a *legione(m)* hagyományozódott tovább.

Mádéfalva. A székelyek ma is az etimológiának megfelelőbb *Madéfalva* (rövid magánhangzós) alakban ejtik a község nevét. — *Magyarfalva*. A névrontás tipikus példája. A hozzánemértés elpusztította egyik legrégebben följegyzett magyar szavunk emlékét. A *horka* méltóságnév helynévben ezer évig megőrizte alakját. Az új név olyan (a történelmi adatok ismerete nélkül), mintha egy *Magyar* nevű birtokosról neveztek volna el. — *Mátyusföldje*. Én a vidéket (magam is évekig laktam ott) *Mátyusfölde* néven ismerem. — *Mecsek*. Biztos példákon kellene bizonyítani, hogy személynévből hegy(ség)nevek is keletkezhetnek. — *Megyer*. A bibliográfiába érdemes volna bevenni Lorz JÁNOS cikkét. — *Mehádia* (< *Miháld*); vö. *Karasica*, *Apatin* (< *Apáti*), *Kelebia*, *Palics* (< *Páli*) stb. — *Miklósfa*. Somogyszentmiklós szenttelenített neve (1950.). — *Mikófalva*. A délszláv rövid *o* megfelelője a magyarban inkább *a*. A XII. századi diftongusos írás is világosan a magyar hosszú *ó* előzményére utal. Így a szláv származtatás említése inkább zavaró, mint útbaigazító. — *Mórichida*. A község önelnevezése és környékbeli neve *Morcida*. — Nagyon érdekes a *Murmanszk* eredete, amely a normannokról kapta nevét. — *Murony*. Nem hiszem a szláv *Marul* személynévből való származtatást. Ez ellentmond a magyar hangfejlődésnek (nyíltabbá válás). Igaz, hogy LIPSZKY-nél van egy *Marony* változat is, de a régi alakok egyértelműen *u* előzményre utalnak.

Nadap. Indokolt a nagyon óvatos magyarázat. — *Nagykörű*. A helyi kiejtés ma is *Kürű*. — *Nemere*; vö. *Mecsek*. — *Noszvaj* és *Nőtincs* nagyon bizonytalan magyarázatok. — *Nova* és *Novaj* világosan a Noé bibliai név származékai, akárcsak a jóval későbbi *nova*, *noha* "direkttermő" borszőlőnevek. A szlávban nincs önmagában *Nova*, mint ahogy a magyarban sincs *Új* vagy az angolban *New* helységnév. — *Nyírtelek*. Történelmietlen tett volt 1952-ben a *Királytelek* helységnévet a színtelen *Nyírtelek*-re változtatni.

Ócsa. Itt is fölmerülhet az *ó+csa* személynévből való származtatás, mint az *Old* helységnévben. — *Olonyec*. Tisztázni kellene, mikor került át a török jövevényszó az oroszba, él-e a helyi nyelvjárásokban. Földrajzilag és történelmileg valószínűbb a finnségi eredet.

Pamuk, *Pankasz*, *Penyige*, *Pózva* további névtörténeti vizsgálatot kíván. — *Pátroha*. Miért lenne a szóvégi magánhangzó birtokos személyrag? Falu-név ritkán birtokszó. — *Péterfia utca*. Debrecen legrégebbi utcanévét 1950-ben

„Magyar-szovjet barátság útja” névre keresztelték, és ez volt a hivatalos neve 1956-ig. — *Pilisborosjenő*. A régi *Borosjenő* mellett élt a német lakosság körében a község részben fordított német elnevezése: *Weinberg* a XVIII—XIX. században. — *Pinnye*. Inkább ismeretlen eredetű. — *Pireneusok*. Laktak etruszkok a hegység lábánál? — *Pismány*. A *Bánom* népetimológiás alakulat, tehát nem lehet rá párhuzamként hivatkozni. — *Póhalom* nevének kialakulása kalandos, érdekes, de nem bizonyítható. — *Pókaszepetk*. Mi valószínűsíti a hangrendi átcsapást a *Szepetk* névben? Így csak a második magyarázat valószínűsíthető.

Rákosmezeje. Utalni lehetne arra, hogy néhány szláv nyelvbe jelentésváltozással ment át ez a szó, az országgyűlések helye, pl. szlovák *rákoš* 'lárma, zshivaj'. — *Ricse*. Nem nagyon merész hangtanilag az etimológia? — Érdekes helytörténeti adat *Ruszt* eredetileg *Szil* neve, majd a magyarban a németből való visszakölcsönzés.

Ság. Törzsnévi eredete ellen szól, hogy képzővel személynévként előfordul, noha a többi bizonyítható törzsnév nem. — *Sajkod* egy többé-kevésbé *l*-ező területen van; vö. *bagó*, *selēm*, de *kujcs*, *fojó*. Így kérdés, válhatott-e *j*-zővé a *Salkó* személynév. — *Sajómercse*. Mi okozta volna a hangrendi átcsapást? — *Salisbury*. Ma inkább az azonos nevű rhodesiai fővárost emlegetik. Az egykori angol gyarmatokon azonban igen gyakori az Angliából átültetett név. — *Sankt Pölten*. A legtöbb utazónak fogalma sincs, miféle szentet tiszteltek ott, milyen keresztény névvel lehet azonosítani. — *Sárbogárd*. Tekintve, hogy mint falurészt nem említi meg, itt kellene arról szólni, hogy az eredeti *Tinód* falu beleolvadt a szomszédos Bogárdba. Ma már hiába keresnénk a térképen Tinódi Lantos Sebestyén pátriáját. — *Sikátor*. Fejér megyében is van egy azonos nevű lakott hely. — *Somogy megye*. Vajon miért szerepel az 1770-es összeírásban *Com. Sümeghiensis* néven? — *Soponya*. Ne nagyon mérlegeljük *Šapina* stb. délszláv helynevekkel való összekapcsolást, mert hangtanilag ingoványos területre tévedünk. Nehéz egy *a > u > o* hangváltozási sort föltenni. — *Sopron*. Tudomásom szerint vitás, vajon a 859-es adat valóban Sopronra vonatkozik-e. Lehetséges, hogy a régi helységet jóval nyugatabbra kell keresni. — *Susa*². Ha jó az etimológia, akkor a *Zsuzsánna* név is idevonható.

Nem volt szerencsés az Újkígyóssal ellentétezett Ókígyós község nevét *Szabadkígyós*-ra változtatni, mert így az *új* áll szemben a *szabad*-dal. — *Szabadka*. Nem szól a cikk a város XVIII. századi német *Maria Theresiopel* nevééről. — *Szabolcs*. Ha igaz volna a szláv etimológia, ez volna az egyetlen honfoglalás-kori szláv személynévünk. — *Szágy*; vö. *Madéfalva*, *Szilvág* stb. — *Szarvasgede*. Az utótág lehet a bibliai *Gedeon* név becézett-csonkított alakja. — *Szelim-barlang*. Érdekes a név kialakulásának kalandos története. — Különös szentek találhatók nemcsak a francia városokban, hanem helységneveinkben is; pl. *Szentbékkála*, *Szentliszló*, *Szentborbás*, *Zalaszentgrót*. Pedig a könyv meg sem említi a székely *Szentgerice* és a már korábban megváltoztatott *Szentrontás* helységneveket. — *Szentkirályszabadja*. A község élő nyelvi neve: *Szabadi*. — *Szentpéterúr*; vö. az egykori Bars megyében: *Szentmihályúr*. — Hiányzik a *Velem* község közelében levő *Szentvid* kápolna és kirándulóhely. — Kevésbé ismertük *Szófia* középkori nevét. — Mint egykori szombathelyi diák nagy érdeklődéssel olvasom az igen sok értékes történeti és névtani adatot tartalmazó *Szombathely* névcikket. — 621. l. Sic transit gloria mundi.

Tambov. A helyi hagyomány szerint eredetileg mordvin település volt, a mordvin nyelvterület határa még ma sincs messze tőle. Ez csak megerősíti a városnév eredetéről szóló fejtegetést. — *Tatrag.* Mikori és milyen eredetű a román *Tîrlung* név? — *Terehgy* és *Terem.* A két szócikknek utalnia kellene egymásra. — *Tibet.* Célszerű lett volna beírni, hogy nevezik a tibetiek saját hazájukat. Az ÚML. szerint *Pö v. Bod.* — *Tinód.* Utalószóként szerepelhetne. Sárbogárdnál pedig meg kellene említeni, hogy mikor egyesültek. — *Tiszasziget.* Az ötvenes évek kereszteshadjárata a *szent-* előtagú nevek ellen itt és Tiszavasvári nevében győzelmet aratott. — *Tomor.* Ha a magyarázat helyes, akkor ez az egyetlen olyan keresztény név a magyarban, amely -*r* képzőt kapott. — *Törökbálint.* Nem tudjuk, milyen nevű falu állt a mai *Törökbálint* helyén? — *Tura*²: a folyó vogul neve MUNKÁCSI szerint *tər-jä.* — *Tikos.* A Tiszántúlra nem jellemző a *tikos* szóalak. A személynév a Dunántúlról kerülhetett ide.

Ung. Itt a szerző is kimondja, amit a *Bega, Gaja* stb. folyók névfejtésével kapcsolatban magam is vallok: „Nagy folyók nevének személynévből való származtatása. . . mindig bizonytalan.” — *Urál.* A 'tető' jelentésű vogul szó helyesen (fonetikusan) *ala.*

Vaskeresztes. A *Keresztes* név (részben latinra fordítva: *Crucis*) 1522-ben Bács, Bodrog és Csanád megyében 13 jobbágy keresztneveként fordul elő (0,33%) 1. MNyelvj. VII, 26. — Hiányolom az Urál melletti *Visera* folyó nem említését. — *Viszák.* Helyszíni tapasztalatom alapján a falunév véghangzója magánhangzó előtt zöngés: *Viszágon, vizági.*

Zajk. Nemcsak *Zajk*, hanem a *Zala* is *sz-szel* hangzik Zala megyében; vö. pl. a *Szalay* személynévet és *Szalafő* község nevét, 1770-ben Comitatus *Szaladiensis.* — *Zalavár.* A megye névadó községe és egykori székhelye a közigazgatási átrendezéskor Veszprém megyéhez került (nem tudom, mi értelme volt). — *Zaránd.* A magyarázatnak hangtani nehézségei vannak. — *Zilah.* A betűolvasás könnyen félrevezetheti a szófejtőt. A város neve néhány oda-váló ismerősöm szerint az őslakosok nyelvében *Szilaj* volt még századunk első felében is. Szerintem *szil* az alapszó, fölösleges *cseh* és *hucul* (betűre hasonló *z* kezdetű) személynéveket keresni az *sz-nek* olvasandó és *Szilágy* megyében levő város nevében.

Azért ismertettem kissé hosszasan ezt a kitűnő és nélkülözhetetlen könyvet, mert remélem, hogy rövidesen új kiadást ér meg, és számos kis megjegyzésem közül néhányat talán figyelembe is tudna venni a szerző. A szerzőt, munkatársait, a lektort és a kiadót is köszönet illeti meg, hogy ilyen magas tudományos színvonalon viszonylag rövid idő alatt alkották meg ezt az értékes, hasznos művet.

KÁLMÁN BÉLA

Ars ancilla denominationis ac etymologiae, vel historia nominis hungarici *pápaszem* 'conspicillum'

1. Nyelvünkben manapság különböző szavakkal jelölhetjük azt az optikai eszközt, amely arra hivatott, hogy hibás látásunkat korrigálja: *szemüveg*, *pápaszem*, *okuláré*, R., N. *okula*. Egyik, sajátos formáját *csiptető*-nek mondjuk,

az elnevezés voltaképpen a németből jött *cvikker* magyarítása, s csak imitt-amott hallható, akkor is az idősebb nemzedék képviselőinek a szájából, sőt csupán e nemzedék értelmiségi rétegében. Megemlíthetjük még a *lorgnon* szót, amely a nyeles szemüveget jelöli, használója rendszerint „hölgy” volt, aki csupán időnként emelte szeméhez, hogy valakit vagy valamit tüzetesebben vegyen szemügyre. Már első hallásra is különféle társadalmi és társadalomtörténeti hangulatot idéznek a fent felsorolt szavak. BERECSKI GÁBOR kollégám idézem: „Nálunk pápaszemet mondanak, de az orvos szemüveget ír ki.” Hadd toldjam ezt meg egy tréfásnak ható történetkével, amelyet egy másik egyetemi kartársamtól hallottam minap. A feleség veti szemére pápaszemet kereső férjének: „Ezt a szót is a pápisták ötlötték ki.” A kötekedő-évődő asszony rátalált az igazságra, miként ezt szófejtő szótáraink igazolni látszanak. Helyesebben szólva: sejtetni, de nem igazolni. Éppen ezért azt hiszem, érdemes ismételten foglalkoznunk a *pápaszem* jelölés keletkezésének a történetével, és a sejtést bizonyosságra emelnünk. Előljáróban azonban megemlíthetjük, hogy a fentebb említett hitvesnek történetileg nézve mégsem volt igaza, mivel e jelölés nyelvünkben a XV. század második felében keletkezhetett, tehát a reformáció előtt, vélekedése tehát olyan filius ante patrem formájú.

2. A TESz. az elavulófélben levő *pápaszem* összetétel első tagját a *pápa* 'a katolikus egyház feje' szóval azonosítja. Ezt a *pápaszem* jelölést — magunk is tapasztaljuk — lassúdan, de bizonyostkiszorítja a német mintára formált *szemüveg* jelölés, amely évszázadokkal később bukkan fel első ízben; hiszen 1789-ből való az első feljegyzett adat (vö. TESz. III, 720 és NyÚSz.). A *szemüveg* szó kétségtelenül a német *Augenglas* kifejezés fordítása. Jóval idősebb nyelvünkben a *pápaszem* összetétel, már 1585-től vannak rá adataink: „specillum: Ocular, *papa zóm*” (CAL.); *papa szem* (SzikszF.); *PapaBem* (MA¹.) stb. Lásd még NySz. III, 158, de az említett *pap-szem* változat valószínűleg nyomdahiba.

Midőn azt olvastam, hogy a *pápaszem* jelölés sajátosan magyar, és hasonló szerkezetet más nyelvekből nem idézhetünk, kételkedés kerített hatalmába. Kutattam emlékezetemben, böngésztem a szomszédos szláv nyelvek szótáraiban, kerestem román nyelvekben párját-ösét, némely idegen anyanyelvű nyelvész-barátom kérdéssel zaklattam. Mindhiába: sehonnan sem bukkant elő, sem a régiségből, sem mai idegen nyelvből azonos vagy hasonló összetétel. El kellett fogadnom tehát honi kutatóink megállapítását, noha mindeddig gyanakvással méregettem, mivel ez a látást erősítő szerszám csak a XV. századtól ismeretes szélesebb körben, és az ilyen újmódi szerszámoknak, ha magyar névre tesznek szert, elnevezési mintájuk szokott lenni a latinban, a németben vagy a franciában. Ilyesfajta jelölésekre gondoltam: a magyar *körző* szó alkotásmódjának a mintája a latin *circulus*, *vasút* szavunkénak a német *Eisenbahn* és társai, a francia *chemin de fer*, részben az angol *railway*, a *vonat* szóban fellelhetjük a német *Zug* és a francia *train* tartalmi mását. A sort folytathatnók.

Miként írtam: kutattam és kerestem más európai nyelvekben, de *pápaszem*-féle kifejezésekre nem akadtam. Nem igazított el, és nem is igazíthatott el a német *Brille* meg az *Augenglas*. Ez utóbbi a nyelvújítási magyar *szemüveg* és a finn *silmälasit* mintaképe. Nem segített a szlovák *okuliare*, a szerb-horvát *naočare*, R. *naočari*, a bolgár *очула*, az orosz *очки*, az olasz *occhiali*, a

román *ochelari*, oszmán-tör. *gözlük*, csuvas *kušlāχ*, a francia *lunettes*, az angol *a pair of spectacles, spectacles*, a középkori latin *specillum, conspicillum, ocularia, vitrum oculare* és társai. Hiába kutakodtam tehát idegen nyelvekben, kénytelen-kelletlen elfogadtam a TESz. fentebb említett s most szó szerint idézendő megállapítását: „Más nyelvekből nem tudunk hasonló összetételt vagy szerkezetet idézni.” Viszont keresgélésre ingerelt történeti-etimológiai szótárunk józan elmélkedése: „A magyar szó keletkezésének szemléleti háttere nincs felderítve.” Ez az ösztönző kijelentés a további szavakkal „Valószínűleg tréfás-gúnyos elnevezés, és a *barátfüle, püspökfalat* előtagjával vehető össze a *pápaszem* előtagja is” ingerelt. Miért volna ez az elnevezés gúnyos? „Eredetileg talán arra utalt, hogy régen különösen a papok és a papok között is a legmagasabb rangúak hordtak csak szemüveget.” Én ezt a vélekedést elfogadom, ám a „tréfás-gúnyos” jelzőt törlendőnek ítélem.

P. BALÁZS JÁNOS foglalkozott alaposan és behatóan, tárgy- és nyelvtörténeti szempontból avval a kérdéssel, milyen megnevezések találhatók a magyar nyelvben a látásunkat segítő optikai szerszám megnevezésére (Az okulárétól a szemüvegig: MNy. LVI, 91—8 és 194—204). A tanulmány nyelvtörténeti részében bőségesen adatolva foglalkozik az *okula, okulár, okuláré, okulárium, a pápaszem, a vendégszem, az üvegszem, a szemüveg, a monokli, binokli, a lornyon és a lornyett, a cvikker* nevekkkel, mindegyiknek megadja a forrását, jövevény- és tükörszavak lévén ezek, csak egyetlen dacol kutató akarataival és dicséretes buzgalmával. Nem hiszi, hogy a szerinte hozzánk Olaszországból tudományművelő szerzeteseinktől közvetített szerszámot tudatosan a pápa nevééről nevezték volna el: „ezzel még nincs megnyugtatóan megvilágítva, miért éppen a pápával hozták kapcsolatba” (197. l.). Említi GÁLDI LÁSZLÓ szóban mondott véleményét: kellett lennie pápáról szemüveges képnek vagy éremnek, s az adott alapot a *pápaszem* jelölés alakítására. De P. BALÁZS emígyen hárítja el GÁLDI véleményét: „Nem hiszem, hogy már a XV. században szemüveggel ábrázoltak volna pápát, de ha lett volna is ilyen kép vagy érme, nehéz elhinni, hogy Magyarországon eljutott volna a nép közé.” (Uo.).

Midőn P. BALÁZS tanulmányát olvastam (1978-ban), már kezemben voltak bizonyítékaim, pápákat, egyházi személyeket szemüvegesen mutató képek formájában. Bizonyítékaimnak egyikét-másikát közlöm, nyomda-technikai és gazdasági okokból mind nem kerülhetett cikkembe.

Be kell tehát bizonyítanunk, hogy a pápaszemet valóban pápák meg magasrangú papok használták elsőként, mivel a nyelvi tény, az elnevezés egymagában elégtelen. Nem felel meg bizonyításra a pusztá tárgy, viselőjével együtt kell bemutatnunk. És e feladat teljesítésére az egykorú művészeti alkotások alkalmasak. A művészettörténetnek és a nyelvtörténetnek az együttműködésére már adódott mód, sőt etnológusok, vallástörténészek is alkalmazták ezt a módszert. A tárgytörténet hitelesen szolgáltat adatot a szó egykor volt jelentésének a felderítésére egy bizonyos elmúlt korban (l. LÁSZLÓ GYULA, *Linguistique et archéologie hongroises: Études Finno-Ougriennes* X, 207—13, főként 211—2).

Nagyon szép példát ad SCHEIBER SÁNDOR egy rövid, de ügyes cikkében (Nyr. LXXII. 33 kk.) arra, miként segíthet a művészettörténet, jó ancillaként szolgálva Arany János fordítási tévedésének a helyreigazításában. A Hamlet V. felvonásának az 1. jelenetében Hamlet látja, hogy a sírásó egy koponyát vet a földre. A látvány monológot indít el benne: „E koponyának egykor

nyelve volt, szépen tudott dalolni, s hogy' vágja földhöz a pimasz, mintha Káin állkapczája volna, ki az első gyilkosságot elkövette."

A szövegből úgy tűnik, mintha a gyilkosság eszköze Káin állkapcsa lett volna. De az angol szövegben ezt olvashatjuk: „... as if it were Cain's jaw-bone, that did the first murder!” Az angol textusból kiviláglik, hogy Káinnak a tulajdonában levő állkapocs a gyilkosság eszköze (*it were*), nem pedig saját állkapcsa.

SCHIEBER egyrészt középkori legendákból idéz bizonyító sorokat (pl. „Cain his brother killed him with an ass's jowbone”), másrészt képirókra hivatkozik, akik alkotásukon megmutatták, hogy állati állkapocs volt a testvérgyilkosság eszköze.

Íme, itt a művészet, az ars szolgál tehát képeivel tanúságot, és ad módot Arany János fordítói tévedésének a helyreigazítására.

Jómagam is fordultam már tanácskérőn a művészettörténethez nyelvészeti datálás ügyében. Az indoklás az volt, hogy divatos jószágok — modern jelölést alkalmazva — státuszjelképek is szolgáltak. Ezért birtokosuk portréján az éppen elterjedőben levő, még drága, pretium affectionison eladott-vett tárgyak, állatok, növények társaságában festette le magát. Ilyen drága portréka volt egy időben a nemesített szegfű. Ennek a megjelenését és elterjedését mutattam be, amikor a virág nevééről írtam (Nyr. LXVII. 18 kk.). Ugyanis a vörös szegfű díszvirágként Olaszországban a reneszánsz idején terjedt el, de cikkemben a mediterrán forrás mellett megemlítettem a török eredetet is. Főuraink levelezése igazolja, hogy hazánkban a szegfűvirágot igen megbecsülték, török rabokat bocsátottak szabadon érte, valamint más Törökországban termesztett dísznövényekért. A XVI. század Európa-szerte a virágkultusz és a botanizálási láz korszaka volt. Részben magyar közvetítéssel vándorolt a nemes szegfű tőlünk nyugatra eső országokba (vö.: RAPAICS RAYMUND: A magyarság virágai. Bp., 1932. 74. kk.; TAKÁTS SÁNDOR, Rajzok a török világból. Bp., 1915. I, 165, II, 216—7, III, 382).

Ezen a ponton szólítottam tanúul a festőművészetet (Nyr. LXVII, 19), mivel „korszerű” növényként látjuk ezt a vörös virágot Jan van Eyck „Férfi szegfűvel” című képén (a festmény 1430—40 tájáról való) és az ifjabb Hans Holbein „George Gisse kereskedő a londoni vasudvarban” elnevezésű képén, valamint ugyanezen mester „Simon George of Cornwall”-t ábrázoló portréján, ui. az elsőn vázában három szál vörös szegfű látható, a másodikikon pedig a nemes úr kezében tart vörös szegfűt. Ezúttal nem részletezzük bővebben az adatokat. Íme, e képek bizonyítják, hogy a nemesített szegfű a XV. század második felében volt divatvirág. És történeti adatok egészítik ki a művészettörténeti híradást: a szegfű hóhortja török forrásból magyar közvetítéssel jutott Nyugat-Európába, s a szegfű díszvirágként pompázott. Ez utóbbi tényre azért kell ügyelnünk, mivel g y ó g y n ö v é n y k é n t már a kereszt-háborúk idején eljutott valamelyik fajtája Franciaországba, és a legenda IX. Lajos királyhoz fűzi felleltét. (A legenda magyarosított változata Szent László fűvéről szól.)

A vörös szegfűnek megvan a maga szimbolikája. A vitézség jelképe Condé hadseregében. Evvel az előkelő virággal mentek a francia arisztokraták a nagy francia forradalom idején a vérpadra. Később Boulanger tábornok revanche-áhitó hívei tűzték kabátjuk hajtókájára. Ezt a virágot kapta szellemétől a toreró a bikát legyőzvé. A forradalmiság jelképeként viseltek a szocializmus harcosai vörös szegfűt, s nem véletlen, hogy a portugál forra-

dalom diadalmas katonái Salazar uralmát megdöntve vörös szegfűt dugtak puskájuk csövébe.

A pápaszemnek is megvolt a maga jelképes értéke: az olvasni tudás, az olvasottság, a tudományosság szimbólumai. Ezek a képességek a XV. században elsősorban az egyházi férfiak sajátja. És valóban rögvest a szemünkbe ötlik, hogy az első szemüveges ábrázolások egyházi férfiakat, tehát írni-olvasni tudó személyiségeket ábrázolnak, orrukon vagy kezükben fekete vagy fehér keretes csiptetős szemüveg, nem pedig világiakat: nemeseket, főurakat. Ezeknek a körében a szemüveg használata csak később terjedt el: a XVII. században Spanyolországban vált divatossá, majd a francia forradalom idején terjedt szélesebb körben a szemüveg viseletének a hóbortja, talán valamelyest az egyenjogúsodás külső ismertető jegyeként.

3. Hadd mutassam be most képzőművészeti bizonyító anyagom!

A nyugatnémetországi Rothenburg ob der Tauber városkában emelkedik a Jakobskirche gótikus épülete. Eredetileg román stílusban épült, de a XIV. századtól kezdve több lépcsőben újjá építették, átalakították. A százhetven évig húzódó építkezés után 1484-ben avatták fel a templomot, amelyben a főoltár képeit Friedrich Herlin festette 1466-ban. Amikor 1977-ben a templomot meglátogattam, örömmel fedeztem fel, hogy ezen gótikus szárnyasoltár alsó részén, az oltárpolcon (szaknyelven predellán) az egyik kép Szent Pétert, az első pápát a következőképpen ábrázolja: bal csuklója köré szíj csavarodik, a szíjon két kulcs, fogaik jobbra és balra kifelé néznek, a vörös palástba burkolt Szent Péter bal kezén és karján ékkövekkel díszített könyv nyugszik, és a szent, a pápa bal kezével fehér keretű orrcsuptetőszerű szemüveget tart. Hát ez valóban pápaszem! (l. a 3. ábrát és vö. EVA ULRICH, Die Jakobskirche in Rothenburg ob der Tauber: Langwiesche Bücherei. Königstein im Taunus. É. n. 26. lap, a kép a 41. lapon).

A második, általam ismert szemüveges Péter-ábrázolásért nem kell messze zárandokolnunk: a nagyócsai (očovói) Mária-oltáron találkozunk vele (ma Szlovákiában). A valószínűleg 1515-ből való faragott oltárképen Máriától balra (egyetlen figuraként) Szent Péter látható, orrán fekete keretű csiptetős szemüveg, baljával fogja: jobb keze ügyében, kis állványon (olvasó polcon) misekönyv (4. ábra). Ezen oltár ábrázolása megtalálható RADOCHAY DÉNES könyvében (A középkori Magyarország faszobrai. Bp., 1976. 216. ábra), valamint VÉGH JÁNOSnak az erről a könyvről írott ismertetésében (Acta Historiae Artium Hung. Tomus 18, 1972. 309, a szobor ismertetése a 312. lapon). A közlő szerint ez az oltár a „barokkizáló” dél-németországi késői gótika jellegzetes emléke. (Erre a szoborra MAROSI ERNŐ műtörténész hívta fel figyelmem; köszönöm.)

Az esztergomi Keresztény Múzeumban található, Mária halálát ábrázoló oltárképen szemüveges apostol képe látható (lelt. száma 55.492). Osztrák festőnek 1440 táján festett műve. Fényképe az Esztergomi Keresztény Múzeum című kiadványban meglelhető. Az általunk közölt részletképen csak az apostolt látjuk (5. ábra). A múzeum igazgatója, CSÉFALVAY PÁL művészettörténész szíves levélbeli közlése szerint: „A szemüveges apostol kiléte nem egyértelmű. Ezen a képen biztosan nem Szent Péter, mert ő szenteli be Máriát.” (Erre az oltárképre MOLNÁR LÁSZLÓ művészettörténész hívta fel figyelmem.)

Egy, a leningrádi Ermitázsban levő kép egy részletét mutatja a 6. ábra. Festője Jan Provost, tárgya Szűz Mária megkoronázása. A szemüveg kerete

ezen a képen fekete, formája egyezik azokéval, amelyekről eddig írtunk. Az apostol bal kezében félig nyitott könyv, szemüvegét jobbájával emeli homlokához és az üveg használata nélkül szemléli az írást, melyet Mária mutat. Ez a mozdulat, a szövegmutatás emlékeztet azon zsidó rituális szokásra, hogy a Tóra olvasáskor külön személy mutatja a szent szöveg fennhangon való olvasására kiszemelt egyénnek az olvasandó szövegben hol tart, nehogy az elvétse az olvasást, és kihagyjon egy szót vagy sort a szent textusból. (Jan Provost németalföldi festő, 1465 k.—1529.)

Továbbra sem kívánok idegen tollakkal ékeskedni, ezért rögtön megvallom, hogy X. Leó pápának (1513—1521.) szemüveggel, helyesebben nagyító-üvegszerűséggel való ábrázolására IPACS ISABELLA műtörténész (Athens, Ohio University) hívta fel a figyelmem. A képet Raphael (Raffaello di Giovanni Santi, 1483—1520.) festette, rajta a pápa kezében tartja a bekeretezett, olvasáshoz szánt (?) nagyító üveget. A kép hivatalos neve „X. Leó pápa unokafivérei körében”, lelőhelye Firenze, Uffizi (l. a 7. ábrát).

Mivel pillanatnyilag más szemüveges pápaábrázolást nem ismerek, ismét utalok a TESz. vélemezésének második kitételére: a *pápaszem* elnevezés keletkezésébe belejátszhatott az a tény, hogy főpapokat ábrázoltak szemüvegesen. Én hozzáfűzném: és apostolokat. A vélemező a dolog eleve-nére tapított, ezt kívánjuk a továbbiakban illusztrálni.

Tudomásom szerint a legelső szemüveges arcképet Tommaso de Modena (sz. 1325., megh. 1379 előtt) festette Trevisóban, a kép dátuma 1352. Ugo di Provenza kardinálist ábrázolja szemüvegesen, lelőhelye a trevisoi Szent Miklós templom.

A reneszansz korából említék két ilyenfajta portrét. Már utaltunk a vörös szekfű elterjedésével és ábrázolásával kapcsolatban Jan van Eyckra (sz. 1390 k., megh. 1441.). Ezt a festőt már „realista” jelzővel szokás emlegetni, mivel figyelmét a csodák világáról a valóság felé vetette, a tapasztalható világ felé, és a tárgyak — gyakran kínos aprólékossággal — ábrázolásával kora használati eszközeit is megmutatta. Evvel nekünk hasznos szolgálatot teljesít. „Van der Paele kanonok Madonnája” nevű, kisméretű, fára festett olajképén (Louvre, 1463. sz.) a kanonok jobb kezében fekete keretű szemüveget, pontosabban mondva csiptetőt tart. A kanonok baljával zárt könyvet fog. A festő részletező és értelmező festésmódjának felel meg az a tény, hogy az ábrázolt tárgyat üveggel felfelé, a szemüveget a nyeregnél fogva mutatja meg, szinte kihívóan, a néző figyelmét irányítva. Valószínűleg azért cselekedett így, mivel ekkor a pápaszem még meglehetősen újszerű eszköz volt és aligha terjedt el a közhasználatban (l. 8. ábra). Ugyancsak kanonokportrét mutat a 9. ábra; alkotója a németalföldi Quentin Massis (szül. 1455 k., megh. 1530-ban), címe „Stephen Gardiner kanonok”, lelőhelye a Liechtenstein galéria (Vaduz). A pannó tárgyának megmutatásmódja részben eltér az eddigiektől, mivel a kanonok zárt kapesos könyvet tart bal kezében, karján prémes kabát átvetve, de jobb keze két ujjá közt a fekete keretes szemüveget ugyanúgy fogja, mint azt Jan van Eyck képén láttuk, azaz üveggel felfelé, szinte kihívó módon tereli rá a néző figyelmét (l. a 9. ábrát).

A szentek közül Jeromosnak van szemüveges portréja. Nem csoda, hiszen őt választották a szemüveggyártók céhük védőszentjéül. Domenico Ghirlandaio (1449—1494.) a firenzei Ognisantiban található, „Szent Jeromos dolgozószozájában” elnevezésű képét 1480-ban festette: az oroszlán lábából

kihúzott tövis mellett szerepel a képen a szemüveg. Vajon ez is jelkép és a szentnek Biblia-fordítási tevékenységére utal, vagy pedig azt szimbolizálja, hogy őt a pápaszem-készítők patrónusukká választották? Nem tudom.

A szentekről szólva emlitem Maarten van Heemskerck (1498–1547.) németalföldi festő nevét és művei közül a „Szent Lukács festi Szűz Máriát” címűt: a festő-apostol visel az orrán pápaszemet. A kép keletkezésének az időpontját nem ismerem.

A Pradóban láttam Maestro de la Sisle vászonra festett képét (1500 körül alkotta), a neve „El transito de la virgen”. Témája valamelyest azonos a már leírt rothenburgi és nagyócsai művekével. Egy barna palástszerűségbe burkolt férfialak tartja egy nyitott kódex fölött a pápaszemet, és egy másik, zöld köpenyt öltött férfiú olvassa a misekönyv szövegét. Minden bizonnyal halotti misét hallunk-látunk. (A kép leltári száma 1259.) — Csupán a történeti egybevetés okán emlitem, hogy — többek közt — Juan Correa Vivari, aki 1230 és 1250 közt dolgozott, azonos témát ábrázol a Pradóban 67. leltári számon található képén: az apostolok egyike olvassa a kódexet, de szemüveg-telenül. Ez érthető, hiszen a szemüveget később fedezték csak föl, egy évszázaddal a kép elkészülte múltán.

Ugyancsak a Pradóban mutat a 2441. sz. kép pápaszemes alakot. A festmény témája: Szent Bonaventura kéri, öltöztessék be a ferencesek rendjébe, festője Francesco Herrera el Viejo (1575–1656.). A férfiak csoportjában jobb oldalt álló figura, egy ferences barát visel szemüveget. Feltűnő, hogy a képen megjelenő pápa nem hord üveget. Ugyancsak késői Bartolomé Esteban Murillo (1618–1682.) „Egy patricius álma” nevű, vászonra festett alkotása (Prado 995. sz.): egy szerzetes kezében látjuk viszont a pápaszemet, a fekete keretes csiptetőt.

El Grecónak közismert képén (A főinkvizítor) már a fül mögé simuló drót tartja az orron a pápaszemet, tehát már modernizálódott a jószág (10. ábra). Úgy tűnik, hogy a XVI. századra már megolcsóbbódott és jobban elterjedt a pápaszem. Aligha volt már szerfölött ritka és értékes jószág, amikor az id. Pieter Brueghel (sz. 1525 k., megh. 1569.) megfestette „A festő és a műértő” elnevezésű képét: ezen jómódú polgár hordja a pápaszemet.

Külön csoportba sorolok két képet. Egyikük valószínűleg a már említett Pieter Brueghel alkotása, „Szent Antal megkísértése”. A képen egy kis szörnyeteg, valami majomfajta birtokolja a szemüveget. Mellé állíthatjuk a Pradóban szemléltem, Jan Bruegel (1568–1625.) festette képet, melynek címe „La vista” (leltári száma 1394.). Rajta egy, a padlón álló majom játszik csiptető szemüveggel. Vajon ezzel a motivummal kívánt a festő korszerűnek tűnni, hiszen más tudományos eszköz, pl. kvadráns, körző, földgömb, láteső is fellelhető a vásznon (l. még a 12. ábrát). Erre a kérdésre később még visszatérünk.

Érdekes, de érthető, hogy szemüveges női alak kevés akad. Az egyik Geertgen tot Sint Jans festő képén látható. Ezen művész életéről alig tudunk valamit: a XV. század második felében élt, 1460 táján születhetett. Az amsterdami Rijkmuseumban van „A nagy szent család templombelsőben” nevet hordó műve (11. ábra). Anna népes családját látjuk a képen. Anna baloldalt ül, ölében nyitott könyv, a könyv két lapján fekete keretes csiptető. Ennek a képnek a mása a később élt, ugyancsak németalföldi mester, Joos van Cleve (1480–1540.) munkája. Ugyancsak a szent családot ábrázolja, s rajta egy idős asszony, Anna tartja kezében a pápaszemet.

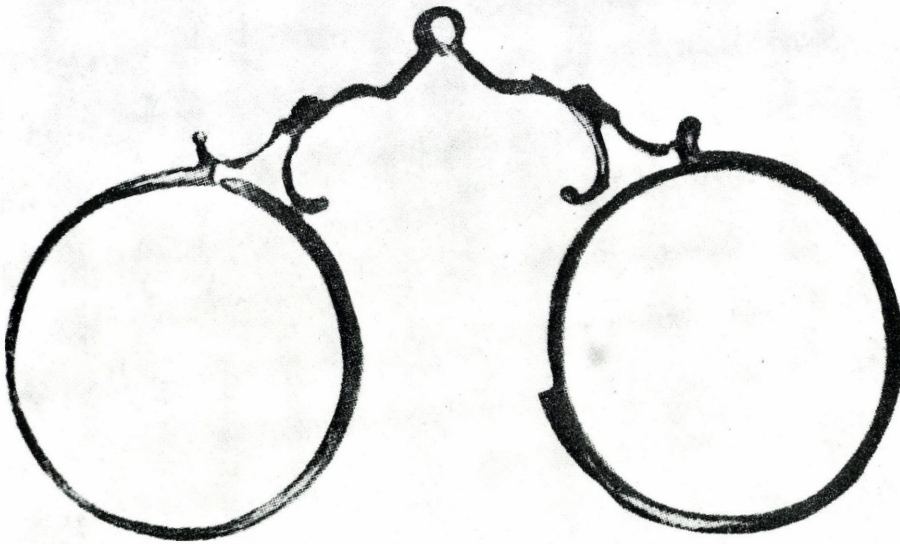
Magától értetődik, hogy nemcsak oltárképen és festményen találunk pápaszemet viselő egyházi személyeket, megjelenik ez az ábrázolás a XV. század kedvelt műfajában, a óraskönyvben is (a műfajra vonatkozólag l. IVÁNYI SÁNDOR tanulmányát a *Horae Beatae Mariae Virginis* című kiadvány, (1976.) II. kötetében, 5–25. l.). FRANÇOIS AVRIL „Pour l'enluminure provençale” című tanulmányában (24. l. 18. ábra) közli a szövegdíszítés formán egy iniciálé fölé festett Szent Máté evangelista képét. A mezítlásas, palástba burkolózó szent szemüveget viselve ül, és olvas az angyal által elébe tartott könyvből. A szemüveg fehér keretű. Máté evangelista jobbát kissé fölemeli, baljával éppen lapozza a kódex levelét. Jobb keze könyökben meghajlik, a palást rejtí karját. A kép a New York-i Pierpo Morgan Libraryben őrzött *Livre d'heures*-ből származik (ms. 358 fol. 17). A kézirat keletkezésének idejét általában 1440–1450 közé helyezik. A szerző szerint esetleg valamelyest korábban keletkezett (21. l.). Ennek a jelenetnek a mását megeljük az általunk említett és az egri Főegyházmegyei Könyvtár tulajdonában levő óraskönyv képei közt, hiszen ezek témái bizonyos ikonográfia sémákhoz kötődnek (l. az említett kódex 8^v illusztrációját és a II. kötetben DERCSÉNYI DEZSŐNEK „A kódex díszítése” című tanulmányában 46. l. és 57. l.). A miniatura szobában ülő, ősz hajú szentet ábrázol, feje vöröses prémsapkával fődött, az előtte megjelent aureolás angyaltól tartott könyvből másolja az evangéliumot az ölében tartott könyvbe. Ez az alak viszont nem visel szemüveget.

4. Nem azt tűztem ki céloomul, hogy a szemüveges ábrázolások teljes ikonográfiáját adjam, ez mások, szakemberek feladata. De a felsorolás világosan megmutatja, hogy e művek zöme a XV. század második felébe valók. És az alkotók java része, időben talán az elsők, Németalföldről származnak. Ez talán összefügg azon gyártástörténeti ténnyel, hogy a XV. század elején már Nürnbergben (is) készítettek pápaszemüveget, és ennek az önkéntelen vagy tudatos propagátorai vá váltak a művészek. Nem szabad azonban felednünk azon megállapításunk, hogy kezdetben a tudósság és a jómód jelképe is ez az eszköz, nem csupán a látóképeség javítója.

De illik néhanapján műhelytitkokról is szólnunk. Az is elképzelhető, hogy valamelyikünk majd egyszer megírja „a nyelvész műhelyéből” című vallomást és útbaigazítást. Szól az elméletektől való függésről, a divatos irányzatoknak való behódolásról vagy éppen annak az ellenkezőjéről. Hadd valljak most én is majdnem-eltevélyedésemről. Amikor megtudtam, hogy a német *Papst* szó nem csupán a katolikus egyház fejét jelenti, hanem egy ital neve is, sőt egy kártyafigurát, a tarokkban használt egyik kártyát, az V.-t (ötöst) is így hívják, és ez az elnevezés „nemzetközi”, vö. ol. *il Papa*, fr. *le pape* — „Papst. . . übertragen auf eine Hauptfigur im älteren Kartenspiel”: MORITZ HEYNE, *Deutsches Wörterbuch. Kleine Ausgabe.* Leipzig, 1896. 859. l. és az olaszra l. zolnai ZOLNAY VILMOS, *A kártya története és a kártyajátékok.* Bp., 1928. 72. l. és franciára i. m. 65. l.; megjegyzendő, hogy a francia kártyán régebben *Jupiter* szerepelt —, akkor azt gondoltam, hogy e kártyán, a tarokk V. figuráján a pápa szemüvegesen jelenik meg. Így esetleg a kártyások beszédéből származhatnék a tréfásnak vélt *pápaszem* elnevezés. Tévedtem: a pápa nem visel szemüveget a kártyán, amint erről a kártya képe tanúskodik (l. ábra). Megjegyzem, hogy a TESz. nem említi a *pápa* kártyanevet. Érthető: szakszó. De létezett, ezt igazolja ZOLNAY művének szótári része: „*Főpap* = a régi tarokk kártyában az V-ös képe” (327. l.) és „*Pápa* = l. főpap” (348. l.)

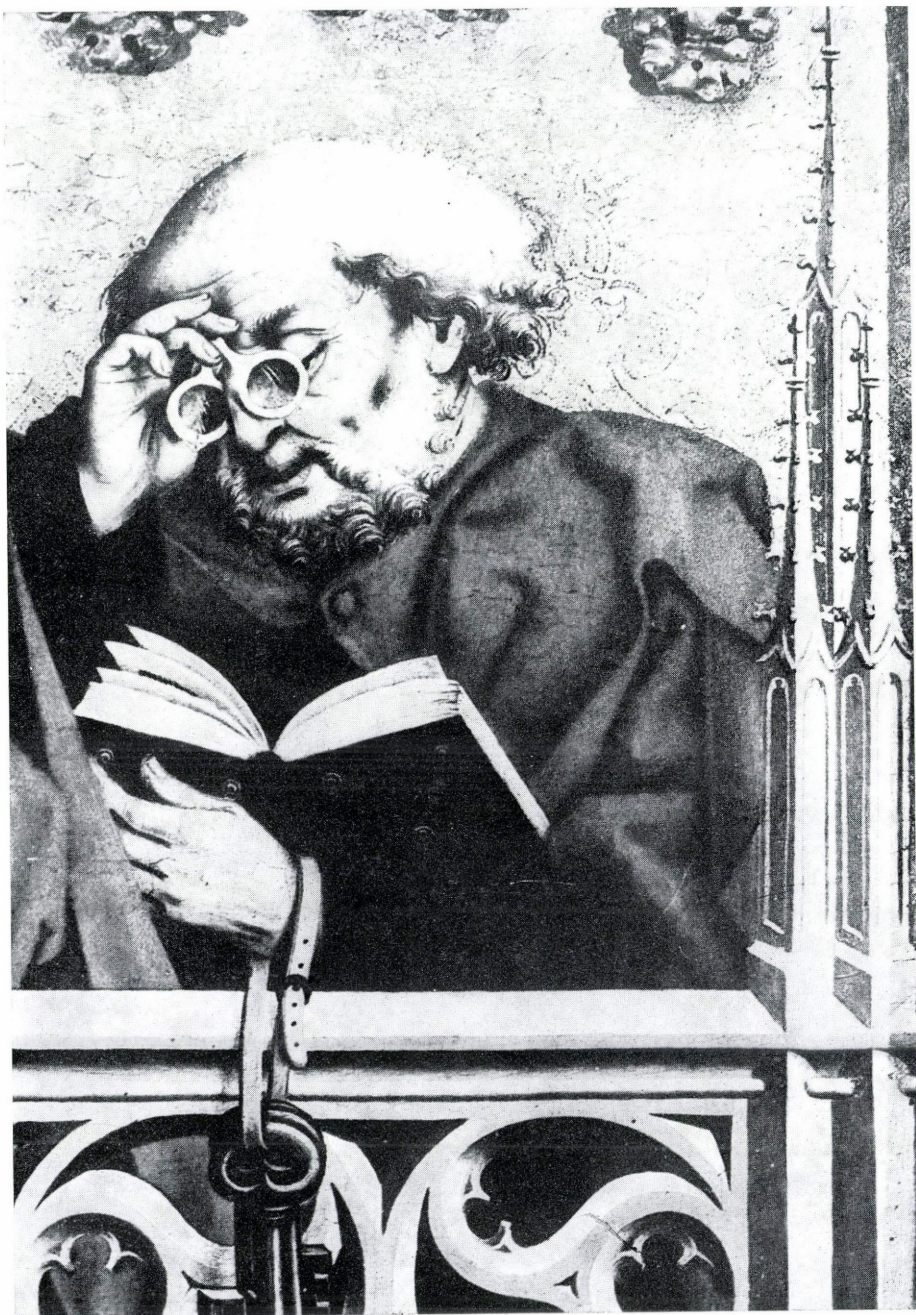

1. ábra. Jaquemin Gringonneur francia festő játékkártyái közül

2. ábra. Összecsukható ezüstkeretes szemüveg, „hegyikristály” üveggel. A budai vár-
ásatás lelete. XV. század. Zolnay László: Kincses Magyarország. Bp., 1977.² 148

3. ábra. Friedrich Herlin: Szent Péter. 1466. Rothenburg ob der Tauber, NSZK. Jakobskirche

4. ábra. Nagyócsa — Očovo, Szlovákia.
Mária oltár. 1515 k. Fafaragás

5. ábra. Mária halála. Osztrák festő
műve 1440 k. Részlet. Az Esztergomi
Keresztény Múzeumban

6. ábra. Jean Provost (1465 k. — 1529.): Szűz Mária megkoronázása. A leningrádi Ermitázsban

7. ábra. Raphael: X. Leó pápa unokafivéreivel. 1517–1519 körül. Részlet.
Firenze, Uffizi

8. ábra. Jan van Eyck (1390 k.—1441.):
Van der Paele kanonok Madonnája. Részlet.
Louvre

9. ábra. Quentin Massis (1455 k.—1530):
Stephen Gardiner kanonok. Liechtenstein
Galéria, Vaduz

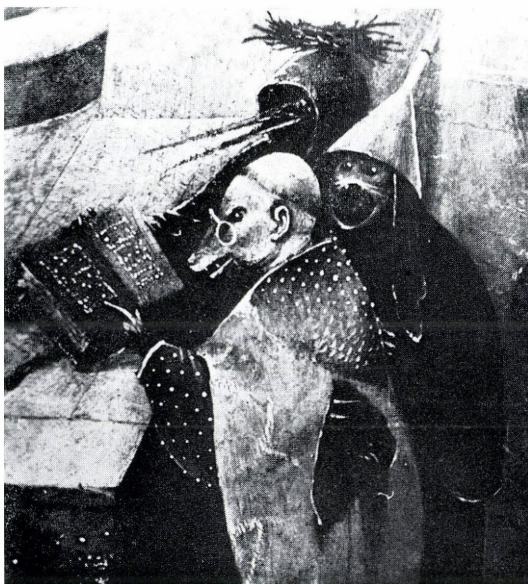

10. ábra. El Greco: Cardinal Niño de Guevara. Festette 1596 – 1600 táján. Reinhart Gyűjtemény, Winterthur

11. ábra. Geertgen tot sint Jans: A nagy szent család. — Anna tartja a könyvet ölében

12. ábra. Hieronymus Bosch (1450 – 1516): Az eretnek püspök és két ministránsa

5. Ejtsünk néhány szót az okularé történetéről is. Talán egy negatívommal kell kezdenünk. Nem igaz az, hogy az ifjabb Plinius művében említett, Néró császár által használt smaragd nézőke a szemüveg őse. A római császár csupán különködésből szemlélte e zöld kövön át a gladiátorok viadalát. Így zöld színben látta, de aligha élebben. Azt viszont Marco Polo útleírásából tudjuk, az utazó Kublaj kán udvarában tett látogatásával kapcsolatban említi, hogy a kínaiak ekkor már használtak nagyító üveget. Csakhogy nagyító üveg ismeretéről és alkalmazásáról már a XI. században is esik szó arab orvosi írásokban, így pl. az arab Alhazan beszél nagyító üvegről fénytánában. Roger Bacon (megh. 1294.) említi, hogy látott domború lencséket.

A pápaszem, középkori latin nevén *specillum* feltalálója valószínűleg az olasz, firenzei Salvino d'Armato degli Armati (megh. 1319-ben) volt, felfedezése 1285 és 1290 közé datálható. Azt aligha igazolhatják, hogy Szent Jeromos (sz. 347 k., megh. 420 k.) lett volna az okularé feltalálója, bár némelyek így vélekedtek. A feltevés és a tévedés okául az szolgálhatott, hogy a szent a szemüveggészítők patrónusa. Ezért is ábrázolta több festő Jeromost szemüveggel a keze ügyében. Ismeretes azonban az a középkori kegyes szokás, hogy a céhek védnökül valamelyik szentet választották. Oka ennek a szakralizálásra való törekvés lehetett. Így választották Szent Flóriánt patrónusukul a tűzoltók, Szent Fiákert a bérkocsisok stb. Így eshetett meg Szent Jeromossal, hogy ő lett a látszerészek elődeinek a védőszentje, lévén írástudó, aki lefordította a Bibliát latin nyelvre (ez a Vulgata). Ez az állítás ugyanolyan anakronizmus, miként a szenteknek vagy Annának pápaszemmé való kegyes ábrázolása. A szemüveg készítése Európában esetleg a XIII. század vége felé indult meg Olaszországban, pontosabban a muranói üvegszövő műhelyben, hiszen olaszországi találmány valósult meg gyártásával. Talán ez az oka annak is, hogy olasz művész festi meg az első pápaszemes alakot. De a szemüveghez való lencse csiszolásának a tudományát más népek mesterei is ellesik. Tudjuk, hogy 1482-ben már Nürnbergben is gyártanak szemüveget. Minden bizonnyal ez az oka annak, hogy ez az eszköz ekkor már német és németalföldi festők művein megjelenik. Feltételezhető, hogy flamand mesterek juttatják be francia óraskönyvekbe a szemüveges egyházi ábrázolásokat. A kor egyházas, vallásos szellemétől determinált magatartásforma figyelhető meg abban, hogy szenteket tesznek meg újonnan felfedezett eszközök, viseletek, ételek és italok védőivé, propagálóivá, róluk neveznek el imént felfedezett szigeteket stb.

És talán ebbe a magatartásmódba vág bele a magyar nyelvben felbukkanó *pápaszem* elnevezés, amelynek valóban nem lelni párját az európai nyelvekben. A tudós, par excellence művelt és művelődő ember honi földön csak az egyházi férfi lehetett a középkori magyarországi szemléletben, amely a valós helyzetet tükrözte. Nem lehetett a világi nemes vagy főúr, aki írástudót tartott szolgálatában, maga alig írt-olvasott. Persze, a helyzet alapjait megváltozott a reneszánsz idején, sőt már annak előtte. Viszont csak ott kaphatta meg a király a megkülönböztető „könyves” jelzőt, ahol a többiek közül írás és olvasás tudományával, a könyvek kedvelésével kitűnik. Noha a magyar nyelvben a *pápaszem* megnevezés csak CALEPINUS szótárában (Ambrosii Calepini Dictionarium vndecim Lingvarum) bukkan fel első ízben, 1586-ban, *papa zóm* alakban, bizvást állíthatjuk, hogy a tárgy és neve korábbról ismert (vö. 2. ábra). Hiszen ekkor már jó egy évszázada ismert, a képzőművészetben ábrázolt. Azt hiszem, hogy első ábrázolása egy, a konstanzi zsinatot (1414–18.)

ismertető verses kézirat egyik illusztrációján látható az orrcsüptető. És ismeretes, hogy ezen a zsinaton jelen voltak Magyarország egyházi és világi képviselői is.

6. Most indokolom tanulmányom, fejtegetéseim latin címét. A *pápaszem* elnevezés létrejöttében fő szerepet a képzőművészeti alkotások játszhatták. Eleinte a szemüveg ritka eszköz, csak magasabb egyházi méltóságok használták drága volta miatt. Előkelőség és tudás jelképe, rákerült tehát — miként adatokkal bizonyítottuk — művészi ábrázolásokra. Majd anakronisztikusan apostolok, szent asszonyok kezétügyében mutatták festők, szobrászok, a miniatűrakat és iniciálékat készítőik. De láthatta-e ezen ábrázolásokat a nép módosabb és egyszerűbb része? Minden bizonnyal. Nem szabad a középkort elfogultan a tudatlanság korszakának minősítenünk. És nem szabad elfelejtenünk az Egyház nevelő-oktató szerepét. A köznép is elkerült a templomba, gyarkorta akarata ellenére is rákényszerítették a templomba-menésre, olykor a templomba-járásra. Márpedig az Egyház a középkorban élt a díszítő elemek hathatós felhasználásával: a Biblia jeleneteinek az ábrázolása, a Bestiarium képeinek kőbe-fába való faragása, az Új testamentum történeteinek művészi megelevenítése, a pokollal való rémisztés, az utolsó ítélet kőbe faragása stb. mind-mind azt szolgálták, hogy egyrészt az Egyház hatalmas, mindent felhasználó voltát megmutassák, másrészt az akkori idők „képregényei” voltak, hiszen az emberek többsége írástudatlan lévén, csak képes formában ismerkedhetett a múlt történeteivel, Jesse fájával, Jézus életének eseményeivel. Ám azt is szuggerálták az ábrázolások, hogy minden az Úr dicsőségét hirdeti, minden: ember, állat, exotikus növény a vallás teljes hatalmát bizonyítja. Így kerülhet mindez, még pogány elemek is, a templom épületére, amely olykor pihenő hely, testi-lelki menedéke az egyszerű embernek. Még jogi értelemben is, pl. a Freyung temploma Bécsben.

Néhány példával igazoljuk azon feltevésünk indokolt voltát, hogy az „ars”, a művészet alkotásai megnevezés alapjául szolgáltak.

A) Egyszerű példával kezdem. Magyarul *rékamié*, *rekamié*, *rekamir*, sőt gyakorta *rőkamié* néven említünk egy bizonyos fekvőhely-formát. Noha ez az elnevezés (*canapé Récamier) a francia nyelvben nem létezik, Németországban és Ausztriában, valamint nálunk használatos. Az elnevezés indítójául L. David (1748—1825.) képe szolgált (ma a Louvre-ban). Ez a közismert kép Jeanne Françoise Julie Adélaïde Bernard-t (1777—1849.), asszonynevén Madame Récamier-t ábrázolja, amint egyik végén magasított, hajlott ívben emelkedő keretű fekhelyén fehér ruhában, klasszikus palástot utánzó peplumban nyugszik. A kép szépségét bútorgyárosok üzleti számításból kihasználták, és egyik fekhelynek szánt terméküket Récamier asszonyról nevezték el, hogy kelendőségét elősegítsék.

B) Egyik tanulmányunkban foglalkoztunk azokkal a „magyaros” hónapnevekkel, amelyeknek bevezetését Erdősi Sylvester javasolta (MNY. LXXIII, 49 kk.). Ezek közt található a *Vigan lako ho*, értsd *vigan élő hónap* (56. l.). Ezt az elnevezést akarta, vagy inkább szerette volna Erdősi Sylvester a *december* név helyébe beiktatni. Névadásának alapja a francia órás könyvekben meg a későbbi kalendáriumi ábrázolásokban lelhető meg, ui. ez a hónap a víg lakoma, a disznótor ideje, és képek, metszetek kisebb-nagyobb, előkelőbb-szegényebb lakomázó társaságot, néha (templomi ábrázoláson) csak két evő-ivó alakot mutatnak. Ezt képanyaggal is igazoltuk (l. i. h. a 64. l. után közölt mellékletet).

C) Harmadik példaként orosz szót választottunk. VÄINÖ KAUKONEN finn néprajztudós kiváló tanulmányban foglalkozott (Kalevalaseuran Vuosikirja XXII, 67 kk.) Máriának mint az emberiség oltalmazójának a finn népköltészetben történt említésével. Mária ugyanis úgy oltalmazza háborútól, úgy óvja kolerától és más csapástól a benne bízókat, hogy palástja (fi. *vaip-po*) alá rejti őket. Ezért 'rejtő, oltalmazó' (fi. *peittäjä*) a mellékneve (73. l.). A finn szerző képanyagot idéz a népköltészet kifejezésének a keletkezéséhez. A finnben és más nyelvben, pl. a németben nem vált szóteremtő névadóvá a képzőművészeti ábrázolás. De névadóvá lett az orosz nyelvben, ui. október 1. napját (egyházi ünnep) *Покров*-nak hívják, de a *покров* szónak az elsődleges jelentése 'lepel, takaró, szemfödő', tehát egy textilnemű. Másodlagos jelentése átvitt értelmű 'védelem, oltalom'. Végül a *Покров* szó tulajdonnévként Mária oltalmának ünnepét (okt. 1.) jelöli. De a két jelentés egyazon szóhoz kapcsolódik: nem szabad őket egymástól külön szóként elválasztani, miként ez a mi szótárainkban történik. Az orosz egyházban a XII. században vezették be ezt az emlékünnepet, éspedig annak a tiszteletére, hogy Konstantinápoly megmenekült a szaracénok ostromától (kb. a X. sz. közepén). Andreas Salo víziójában azt látta, hogy az Istenanya vette palástja alá a keresztényeket. Az ünnepnapnak akkora lett a becsülete, hogy népiesen az október hónapot Pokrov-hónak nevezték. Ez az elnevezés orosz földön nagyon elterjedt, még némely finnugor rokon népünk is *Pokro*-hó néven emlegeti az októbert (l. ERDŐDI: NyK. LXXX, 62).

D) Negyedikként egy kifejezést említék: a latin *sub rosa* jelentése 'titkon' (ti. közölni valakivel), ámbar szóról szóra *rózsa alatt*-nak fordítandó. Itáliában a rózsa tisztelt virág volt, a szerelem jelképe. Állítólag IV. Hadrianus pápa (1154—1159.) rendelte el, hogy a gyóntatószéket, hiszen a benne mondtak titkot képeznek, faragott rózsákkal díszítsék. Nem tudom, a rózsa ennek előtte is a titoktartásra figyelmeztető jel volt-e.

Gondolom, hogy a fent említett négy példa igazolja tételünk: előfordulhat, hogy a művészet hat névadóként. Az ábrázolt vagy látott tárgy valamely sajátos vonása megragadja a képzeletet, és a névadás alapjává válik (miként az ilyesmi unos untalan ismétlődik a nyelvfejlődésben, pl. *könyökvás*, *S-kapocs* stb.). Így kaphatta a látást korrigálni hivatott szerszám egyik nevét a magyarban, a *pápaszem* elnevezést.

ERDŐDI JÓZSEF

Néhány irányelv egy német nyelvű magyar nyelvkönyv leíró nyelvtanához

1. A Német Demokratikus Köztársaságban folyó egyetemi nyelvoktatásnak, többek közt tehát a magyar nyelv tanításának a követelményeit is a felsőoktatási minisztérium 1974-ben, illetve 1975-ben kiadott rendeletei szabályozzák. Ezek a tantervek a kitűzött célnak megfelelően (négy év alatt magyar tolmácsok, illetve esetenként öt év alatt egy-egy filológus kiképzése) magas követelményeket támasztottak az 1973 óta vezetésem alatt állt berlini magyar tanszék oktatómunkájával szemben is. Így kerültünk a kérdés elé: vajon az eddigi nyelvkönyvek és népszerű-tudományos nyelvtanok segítségével megvalósítható-e az előírásoknak megfelelő egyetemi szintű oktatás. A nyelv-

könyvek alapos ismeretében arra a meggyőződésre jutottunk, hogy új tananyagra, új tankönyvre van szükség, s ennek a kidolgozásához hozzá is kezdtem. A vele kapcsolatos irányelveket egy 1976 decemberére tervezett nagyobb szabású értekezőlet lett volna hivatva magyar nyelvészek és nyelvkönyvírók bevonásával megtárgyalni. Hosszabb vitaindító referátumomat valamennyi résztvevő előre megkapta, de azután a konferencia rajtam kívül álló okokból elmaradt. A megkezdett munkát ennek ellenére folytattam, minthogy — szerintem — az eddigieknél megfelelőbb új könyv feltétlenül szükséges és hasznos lenne mind a berlini egyetemi oktatás, mind bármilyen más német nyelvű magyartanítás számára. Az akkor megvitatásra nem került referátum első, nyelvtani kérdéseket tárgyaló részét bizonyos átrendezéssel, de lényegében változatlanul adom közre ebben a tanulmányban.

Dolgozatommal korántsem az a célom, hogy bírálgassam a jelenleg forgalomban levő német nyelvű magyar nyelvkönyveket és nyelvtanokat, mégis elkerülhetetlen volt a magam elgondolásainak és az amazokban található megoldásoknak a szembesítése. Cikkemnek ilyen — ha úgy tetszik: kritikai hangvételű — részeivel azt is bizonyítani igyekszem, hogy egy új nyelvkönyv kiadása nemcsak azért időszerű, mert általában többet, hanem azért is, mert helyenként határozottan mást kell nyújtanunk a magyarul tanulni óhajtóknek, mint ami a mostani nyelvkönyvekben van.

Meggyőződésem szerint külföldön — nem magyar nyelvi környezetben — csak alapos, konfrontatív jellegű nyelvtani áttekintéssel lehet a nyelv minél gyorsabb megtanulását biztosítanunk. Felfogásom összhangban van az említett tantervek előírásaival is. A nyelvkönyvek leckékre bontott nyelvtani magyarázatai nem elegendők a kívánt magas szintű nyelvtani tájékozottság eléréséhez. Már kezdő fokon is szükség van olyan gyakorlati célú rendszeres leíró nyelvtanra, amilyen eddig csak a haladó nyelvkönyvekben (Z. BÁNHIDI—Z. JÓKAY, *Ungarisch über Ungarn*. Lesebuch und Grammatik für Fortgeschrittene. Bp., 1964².) és a nyelvtankönyvekben (J. TOMPA, *Kleine ungarische Grammatik*. Leipzig, 1972. és B. SZENT-IVÁNYI, *Der ungarische Sprachbau. Eine kurze Darstellung mit Erläuterungen für die Praxis*. Leipzig, 1974².) volt található. Ennek a gyakorlati célú leíró nyelvtannak hangtani és alaktani kérdései közül emelem itt ki azokat, amelyekben több-kevesebb eltérés van az általam kialakított, illetve a korábbi nyelvkönyvekben és nyelvtanokban (közülük hol egyikben, hol másikban) található felfogás között.

2. A magyar beszédhangok tanításánál nagyon hasznosnak, sőt elengedhetetlenül szükségesnek tartom az egyes hangok jellemzésén kívül a magánhangzó- és mássalhangzó-rendszer táblázatos bemutatását is. Csökkent értékű tehát — szerintem — minden nyelvkönyv, amelyből ez hiányzik. Ezek a táblázatok ugyanis egyrészt a toldalékolásnak, másrészt a mássalhangzók egymásrahatásának a megértéséhez nagy segítséget nyújthatnak. Velük szemléletesen be tudjuk mutatni azt a négy-négy hangsajátságot, amelyeken nyelvünk hangrendszere alapszik, azaz magánhangzóinknál a mély—magas, ajakréses—ajakkerekítéses, rövid—hosszú, alsó—középső—felső nyelvvállású hangok; mássalhangzóinknál a képzés helye és módja szerint elkülönülő hangcsoportok, a zöngés—zöngétlen és a rövid—hosszú hangok ellentétét, illetve kapcsolatát. Ezen a téren, sajnos, minden ma használatban levő német nyelvű könyvnél van több-kevesebb kifogásunk.

A magánhangzóknek toldalékolási rendszerünkben betöltött szerepét legjobban az olyan négyeseg szemlélteti, amilyen pl. RÁCZ—TAKÁCS „Kis magyar nyelvtan”-ában található (Bp., 1974.⁴ 30), de minthogy megszoktuk toldalékaink felsorolásánál a mély hangú kezdést, ezt az ábrát is a mély hangokkal szoktam kezdeni balról jobbra haladva. Kétségtelen, hogy a nyelvészetben „palatalis és velaris” hangokat szokás emlegetni, s ilyen sorrendben említjük a rokon jelentésű névmásokat és határozószókat is (*ezt ~ azt, itt ~ ott, ilyen ~ olyan*), sőt az ikerszóknál is megfigyelhető ez a sorrend (*sete-suta, dímbe-dombo* stb.). Mégsem tartom indokoltnak TOMPA JÓZSEF javaslatát, hogy fordítsuk meg a ragok, jelek és képzők sorrendjét is. TOMPA mind az Ungarische Grammatik (Bp., 1968.), mind a Kleine ungarische Grammatik (Leipzig, 1972.) lapjain következetesen *-ben, -ban; -hez, -höz, -hoz; -re, -ra* stb. toldalékokról ír, ami csak zavarja a más sorrendhez szokott oktatókat és a magyar nyelvtanokat is forgató diákokat. Jobb lenne, ha a szokott sorrendhez igazítanók a magánhangzók említett táblázatát, előre véve a mély, azután a magas hangokat; ezeken belül előbb az ajakréses, majd az ajakkerekítéses; ezeknél ismét egymás után a rövid és hosszú hangokat; függőlegesen pedig egymás alá rakva a felső, középső és alsó nyelvvállásúakat:

velaris			palatalis		
illab.	lab.		illab.	lab.	
— —	<i>u</i>	<i>ú</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>ü</i> <i>ű</i>
— —	<i>o</i>	<i>ó</i>	<i>ë</i>	<i>é</i>	<i>ö</i> <i>ő</i>
— <i>á</i>	<i>a</i>	—	<i>e</i>	—	— —

Ilyen sorrendben szerepelnek PAPP ISTVÁN „Leíró magyar hangtan”-ában (Bp., 1966.) is, de neki az északkeleti nyelvjárás volt az anyanyelvjárása, s ezért azt a vélekedését igyekezett elterjeszteni (nem is sikertelenül), hogy a középzárt rövid *ë* hang már alig-alig él valahol az országban, nyugodtan kihagyhatjuk tehát a mai magyar köznyelvből: „Régebben általánosabban használt hang lehetett, ma már elsősorban a nyelvjárási ejtésben hallható.” (69.) Ennek az állításnak a tarthatatlansága mindjárt kiderül, ha meghallgatjuk pl. Babits Mihály, Illyés Gyula, Keresztury Dezső, Ortutay Gyula, Pátzay Pál és kulturális életünk más kiemelkedő tagjainak kiejtését a Petőfi Irodalmi Múzeum hangtárában. Minthogy ma is ez a többségi ejtés, én a 15 magánhangzós magyar köznyelv külföldi (és hazai) tanításának vagyok híve. Ezért helytelennek tartom, hogy külföldiek számára készült nyelvkönyveink legfeljebb megemlítik, hogy *e* betűnkkel két beszédhangot jelöl helyesírásunk, de azután vagy a „budapesti” kiejtésre hivatkozva (pl. Z. BÁNHIDI—Z. JÓKAY—D. SZABÓ, Lehrbuch der ungarischen Sprache. Bp., 1972.⁷ 7 és 72), vagy minden magyarázat nélkül mellőzik ennek a két hangnak a tanítását. A Lehrbuch álláspontját osztja a könyv „Learn hungarian” című angol változata is (Bp., 1977.⁵), bár az angol nyelvben a mienkhez hasonlóan kétféle rövid *e* van. Nem megy túl rajtuk FÁBIÁN Pál, Manuale della lingua ungherese (Bp., 1970. 19—20) sem, holott az olaszban is van kétféle *e* (egy betűvel jelölve), s mint a könyvből kiderül, éppúgy jelentést megkülönböztető fonéma, mint a magyarban. Nyelvünk angol és olasz tanulóinak tehát egyáltalában nem okozna

gondot a két hang megkülönböztetése. A német nyelvben csak a helyesírás őrzi a különbséget a rövid hangoknál (pl. *Wände* és *Wende*), kiejtésben csak a hosszú magánhangzókánál van különbség (pl. *Ähre* és *Ehre*), ott sem mindenkinek az ejtésében. Ez azonban nem lehet ok arra, hogy ne a változatosabb többségi magyar nyelvet tanítsuk nekik, s hogy az NDK-ban kiadott nyelvkönyvek, valamint a GINTER—TARNÓI, Ungarisch für Ausländer (Bp., 1976.²) mégcsak meg se említsék e két hangunk létezését. Érthetetlen számomra TOMPA elfogultsága is ebben a kérdésben. A *Kleine ungarische Grammatik* hangtanának a végén csupán jegyzetben említi meg a zárt *ē*-t, s nyelvünk többségi változatát úgy jellemzi, hogy sok magyar a köznyelvben is, de még inkább néhány nyelvjárásban kétféle *e* hangot ejt; ezzel szemben viszont nagyon sok magyar és több nyelvjárásban csak egyféle *e* hangot ismer. Ennél többet, de — véleményem szerint — nem kielégítően mond a kétféle *e*-ről a TOMPA szerkesztette *Ungarische Grammatik*. Az ilyen állásfoglalás végül is a kétféle *e* mellőzéséhez vezet. A mai helyzetnek is jobban megfelel SZINNYEI JÓZSEF 1912-ben írt magyarázata: „Mit dem Buchstaben *e* werden zwei verschiedene kurze Vokale bezeichnet . . . Ein Teil der Mundartgebiete hat diesen Unterschied eingebüßt, indem an Stelle des geschlossenen *e* das offene *e* (ä) getreten ist. Diese mundartliche Eigenheit erscheint auch in der Aussprache vieler Gebildeten; so hört man z. B. anstatt *te*, *ment*, *tehät*, *näkem* oft auch *tä*, *mänt*, *tähät*, *näkäm*.” (*Ungarische Sprachlehre*. Berlin—Leipzig, 1912. 8). Az állítólág egységes „pesti nyelvjárást” (ilyen nincs!) nem számítva az ország hat nyelvjárása közül csak egyben, az északkeletiiben nem ismerik a kétféle *e*-t, s a három erdélyi nyelvjárás közül is határozottan megkülönbözteti kettő, a kalotaszegi és a székely (vö. KÁLMÁN BÉLA, *Nyelvjárásaink*. Bp., 1966. 92 és 119). Ezt a 7 : 2-es arányt még a fővárosiak egy részének a kiejtését számítva is csak 7 : 3-ra lehet javítani. Mit nem adnánk érte, ha labdarúgó válogatottunk ennél akár kisebb arányú győzelmekeket aratott volna a világ-bajnokságon, de „a magyar helyesírás kitagadottjának” a győzelmét sokan még ilyen kedvező arány ellenére sem akarják elismerni. TOMPA még azzal is fokozza kis nyelvtanának az elfogultságát, hogy a zárt *ē*-nek nyelvi rendszerünkben betöltött szerepéről múlt időben beszél: „Im früheren Lautsystem stand . . .” és „Ursprünglich fungierte . . .” (i. m. 19). Ugyanígy hátrább is: „Das *e* der letzteren Gruppe war eigentlich ein *ē*, über das schon in der Anmerkung zu den Tabellen in Punkt 5 gesagt wurde, daß es in der allgemeinen Schrift und in der Aussprache der meisten Ungarn [!] mit dem offenen *e* zusammenfällt.” (Uo. 44.) Ezzel szemben SZENDE ALADÁR, *Anyanyelvi kalauz a család számára*. Bp., 1976. 12 szerint „a magyar nyelvterület mintegy 70 százalékán ma is ejtik mind a kettőt”. „Diese spätere Vereinfachung des ung. Lautsystems — folytatja TOMPA — erklärt aber, daß *e* jetzt einmal als offener Bindevokal — neben *a* — fungiert, andermal aber — neben *ö* und *o* — als halbgeschlossen.” Ez valóban így van a kisebbség ejtésében (és a helyesírásunkban), de azért nem kellene ezt a zavarossá vált rendszert leegyszerűsödésnek nevezni, s külföldön úgy mutatni be, mint a m a i magyar nyelvet.

Ha a fenti ábrából külön-külön kiemeljük a rövid és hosszú magánhangzókat (mivel közösen sohasem alkothatnak toldalékokat), s vagy egymás mellé, vagy egymás alá helyezzük el őket, akkor játszva leolvashatja minden külföldi nyelvtanuló ö s s z e s t o l d a l é k u n k magánhangzóinak zavarmentes rendjét:

<i>u</i>	<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>ú</i>	<i>í</i>	<i>ű</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>ü</i>
						<i>ú</i>	<i>í</i>	<i>ű</i>
<i>o</i>	<i>ë</i>	<i>ö</i>	<i>ó</i>	<i>é</i>	<i>ő</i>	<i>o</i>	<i>ë</i>	<i>ö</i>
						<i>ó</i>	<i>é</i>	<i>ő</i>
<i>a</i>	<i>e</i>	—	<i>á</i>	—	—	<i>a</i>	<i>e</i>	—
						<i>á</i>	—	—

Az egyetlen „szabálytalanság” az, hogy az *á* (nem lévén hosszú palatalis hangunk az alsó nyelvállásúak sorában) a középső nyelvállású *é*-vel alkot toldalék-párokat (*-ság, -ség; -ás, -és*). Az összes többi két- vagy háromalakú toldalék igazodik nyelvállás (zártági fok) szerint. Vannak tehát felső nyelvállású (zárt) toldalékpárok (pl. *-stul, -stül; -unk, -ünk*), középső nyelvállású (középzárt) toldalékhármasok (pl. *-kod, -kéd, -köd; -ok, -ék, -ök; -hoz, -höz, -höz stb.*) és párok is (pl. *-nok, -nök; -ból, -böl*), végül alsó nyelvállásúak (nyíltak) is (pl. *-at, -et; -ak, -ek; -ban, -ben stb.*).

Látható, hogy az ún. zárt (pontosabban: középzárt) *ë*-nek nagyon fontos szerepe van ebben a rendszerben: más magánhangzókkal van korrelációban, mint a nyílt *e*. Kötelező kiejtési norma *e* kérdésben nem lévén, nyelvtanártól és tanulótlól kellene függővé tennünk, hogy a kétféle *e*-t ismerő többségi vagy az egy *e*-t ejtő kisebbségi változatot akarja-e tanítani, ill. megtanulni. Olyan tankönyvből, amely lemond a zárt *ë* jelöléséről, a kétféle *e*-s változat tanítása és tanulása eleve lehetetlen. Ha viszont a tankönyv jelöli a kétféle *e*-t, mint még SZINNYEI jelölte a Sammlung Göschchenben kiadott említett kis nyelvtanában, akkor mindenki szabadon dönthet kedve és képessége alapján, hogy melyik változatot gyakorolja be. Minthogy erről a kérdésről másutt már bővebben írtam, itt most csak emlékeztetni szeretnék akadémiai leíró nyelvtanunkra, amely — ha nem is olyan határozottan, mint én — szintén felsorolja a kétféle *e* hang megkülönböztetése melletti érveket (I, 28, 45, 75). Nem elégedhetünk meg *e* helyes érvek időnkénti hangsúlyozásával, gyakorlati lépéseket is kell tennünk, nemcsak a hazai nyelvművelés terén, mint BÁRCZI GÉZA „végrendelete” (Nyelvművelésünk. Bp., 1974. 32–3) is különleges hangsúllyal szorgalmazta, hanem a külföldi, közelebbről a német nyelvű magyar nyelvoktatás terén is.

Az is jól memorizálható a fenti táblázatról, hogy a felső nyelvállású ajakréses hangok azok, amelyek nem illeszkednek (*-ig, -ít*), s így tetemesen növelik a vegyes hangrendű szavak számát. Végül az is leolvasható, hogy a felső és középső nyelvállású ajakréses (illabialis) magas magánhangzók azok, amelyek szabályszerűen előfordulhatnak szótövekben is mély hangok társaságában, azaz a vegyes hangrendű szavakban. (Az alsó nyelvállású nyílt *e*-vel és az ajakkerekítéses (labialis) *ö, ó, ü, ű*-vel olyan ritkán fordul ez elő, hogy az ilyen szavak mint kivételek mindjárt kezdetben megtanulhatók (nagy többségük úgyis jövevényszó európai nyelvekből), pl.: *templom, szervusz, novembër, kosztüm, sofőr stb.*

Legújabb tankönyvünk, a két kiadást megért Ungarisch für Ausländer (Bp., 1974., 1976.) tanulói, sajnos, vajmi keveset sejthetnek meg ebből a nagyon logikus rendből, s nem csupán a táblázatos szemléltetés hiánya miatt. A vegyes hangú szavakról azt tanítja pl. ez a könyv, hogy csak *é, i és í* fordulhat elő bennük (de ezt mindjárt meg is cáfolja, mert az *élégia* szót említi példaként); és hogy többnyire összetett szavak, mint az *almalé* és az *alföld*.

(Ebből logikusan az következethető, hogy vannak olyan összetett szavaink is, amelyek engednek a hangrendi törvénynek, s ha nem „szabálytalankodna”, az *almalé*-ből is lehetett volna **almalá* vagy **elmelé*.) Ezek után nem csodálkoztam azon, hogy a *liba* és a *séta* a mély hangú szavak példáulként szerepelnek, holott csak mély hangú toldalékot kapnak — az illeszkedés szabályának megfelelően —, mint a egyes hangrendű szavak nagy többsége.

A magánhangzók kapcsolatait és ellentéteit jól mutató táblázat mellett jónak tartom a képzési sajátságok pontosabb bemutatására a másik szokásos ábra közlését is, amely a csúcsára állított szög szárain mutatja be zártsági fok szerint a mély és magas hangokat. (Vö.: BÁRCZI GÉZA, Fonetika. Bp., 1957.² 26; KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink. Bp., 1968. 113; FISCHER SÁNDOR, A beszéd művészete. Bp., 1974.³ 94). Természetesen itt is bal oldalra teszem a velaris, jobbra a palatalis hangokat, előre az illabialisokat, utánuk a labialisokat. Azért hasznos nyelvünk tanulói számára ez az ábra, mert bemutatható rajta, hogy *á* hangunk minden más magánhangzónknál nyíltabban képzett hang, és hogy az *ē* nem egyszerűen rövid *é*, hanem annál nyíltabb, mint ahogy a német rövid *e* is nyíltabb a hosszú *e*-nél pl. a *verlegen* szóban (olv. *fērlēgen*, hangsúly az *é*-n). Német anyanyelvűeknek ezért nem is okoz nehézséget a mi „zárt” *ē* hangunk képzése: lényegében azonos az *ő* rövid „nyílt” *e*-jükkal. Szokatlanabb számukra a még nyíltabb (alsó nyelvállású) magyar *e*, legalábbis a német nyelvterület nagy részén. Az angol nyelv *man*, *bad* — *men*, *bed* szavai hívhatók segítségül a különbség tanításánál, meg — némi óvatossággal — az *ei* diftongus is, amelyről ugyan a Wörterbuch der deutschen Aussprache (Leipzig, 1974.⁴ 41) azt tanítja, hogy illabialis *ā* ejtendő benne, akárcsak az *ai* diftongushoz, de tapasztalatom szerint sok német ejt dunántúli típusú nyílt *e*-t az *ei* kettőshangzóban, azaz másképpen ejtik pl. a *Hein* és a *Hain* szót. Mi magyarok is nyílt *e*-vel ejtjük az *ei*-t olyan német eredetű családnevekben, mint pl. *Steiner*, s a redukált *ə*-t zárt *ē*-re változtatjuk a második szótagban, s persze magyarul ropogtatjuk a szóvégi *r*-et is pl. ebben a magyar mondatban: *Réggel mēnjetēk el Steinēr pékhēz, és vēgyetēk nekēm ebēdre kēnyeret!* Milyen egyhangú lenne ez egyféle *e* hanggal, s milyen kár, hogy az utóbbi fél évszázadban ezt az egyhangúbb változatot tanítottuk külföldön! Pedig nem állítható, hogy a német anyanyelvű tanulóknak nehezebb a kétféle magyar *e* közti különbséget megtanulniuk, mint ugyanezt a különbséget az angolban vagy a finnben (a magyarul tanuló angolokról és finnekről nem is beszélek). Tapasztalataim szerint megfelelően jelölt szövegek esetén meg tudják tanulni a kétféle *e*-t a magyarul tanuló német, lengyel és orosz diákok, akárcsak az angolul, finnül vagy olaszul tanulók. Indokolhatatlannak tartom azt az álláspontot is, hogy a magyar nyelv NDK-beli tanításában ez a két fonéma kevésbé fontos, mint az olasz nyelv oktatásában. Ott ugyanis számontartják azt a kiejtési szabályt, hogy az egyféle olasz *e* betű hol nyílt, hol zárt hangot jelöl, és a helyes kiejtés érdekében még az olasz—német zsebszótár is külön mellékjellel jelöli a nyílt *e*-ket, hogy pótolja a helyesírás fogyatékoságát (l. KLAUS LICHEM, Phonetik und Phonologie des heutigen Italienisch. Berlin, 1970. 80 és Taschenwörterbuch Italienisch-Deutsch. Leipzig, 1976.³). Köztudott, hogy az orosz helyesírásban sincs külön jelölve a hangsúlyos *ē* (*jo*) hang, csak nyelvkönyvekben, gyermekkönyvekben és szótárakban jelölik azzal a két ponttal, amellyel mi a zárt *ē*-t. Ezek a példák is azt bizonyítják, hogy nem lenne semmi különös abban, ha visszatérnénk a két hangnak (SZINNYEINél még meglevő) jelöléséhez.

Természetesen éppen olyan fontos, mint a két *e* megkülönböztetése (és semmivel sem könnyebb!) annak a gyakoroltatása, hogy nyelvtanulóink hallják és ejtsék is a magyar *a* és *o* közötti különbséget. Sok időt kell erre szánnunk, hiszen a legtöbb európai nyelvben az *a* betű az illabialis *á* jele; a németek rövid *o*-ja pedig nyíltabb, kevésbé feszes képzésű, mint a mienk, következésképpen könnyen összetévesztik a labialis magyar *a*-val. Helyes tehát, ha a tankönyvek sok alkalmat adnak a két hang párhuzamos gyakorlására, de semmi akadályja sincs annak, hogy velük együtt gyakoroltassuk magas hangú megfelelőiket, a kétféle *e* hangot is, hogy minél világosabb legyen e négy gyakori rövid magánhangzónk szerepe toldalékolási rendszerünkben:

a—o: lakodalom, azok, sajtok, nyaltatok, marad, marod stb.;

e—ë: fejedelëm, ezek, sejtëk, nyeltetëk, mered, merëd stb.

Többi magánhangzónk kiejtésével nincs semmi nehézségük a német anyanyelvű hallgatóknak (a lengyeleknek és oroszoknak sincs több bajuk az *ö* és *ü* elsajátításával, mint ha németül vagy franciául tanulnak), legfeljebb arra kell még felhívunk a figyelmüket, hogy felső nyelvvállású rövid és hosszú magánhangzónk — a német képzéstől eltérően — nem különböznek egymástól a zártság fokában, s az *ë—é* kivételével a középső nyelvvállásúaknál sincs olyan nagy különbség, mint a németben. Mind e sajátságok szemléltetésére nagyon alkalmas az említett második fajta ábra, s még arra is, hogy bemutassuk rajta az egyes magyar nyelvjárásokban előforduló hangokat, hangváltásokat. Ezért tartom szükségesnek, hogy egy alapos nyelvkönyvben ilyen ábra is legyen. Hangsúlyoznunk kell végül (mint tanulóink számára szokatlan új jelenséget) a magánhangzók *h a n g r e n d j é t* és *i l l e s z k e d é s é t*. Nem célszerű e kettőnek egy német szóval való jelölése (*Vokalharmonie*), sokkal jobb, ha az illeszkedést németül is külön szó jelöli (*Vokalfügung*), amit csak TOMPA nyelvtanaiban találunk meg.

3. A mássalhangzók táblázatos bemutatására az a mód tűnik legszemléletesebbnek, amely vízszintesen a képzés helye és a zöngéesség—zöngétlenség szerinti, függőlegesen pedig a képzés módja és a rövidség—hosszúság szerinti tagolódást mutatja. Bár hosszú mássalhangzóinkat a magyar ábécé nem tartalmazza, a táblázatba való felvételüket fontosnak tartom. Ezt is csak TOMPA *Kleine ungarische Grammatik*-jának a mássalhangzó-táblázatán találjuk meg, ott is zárójelben. Nemcsak azért ítélem szükségesnek a felvételüket, mert nagyon sok szóban fonéma-szerepük van rövid párjukkal szemben (*hass: has, add: ad, kasza: kassza* stb.), hanem különös tekintettel még arra is, hogy a német nyelvben nincsenek hosszú mássalhangzók, a szemléltető táblázaton is jó tehát hangsúlyoznunk, hogy ezek nagyon fontos önálló hangok a magyarban, s hogy a némettől eltérően nemcsak helyesírásunkban vannak kettőzött betűjelek, hanem hosszan ejtett mássalhangzóink is vannak, s kiejtésük megtanulása nagyon lényeges. A táblázatba csak azokat a mássalhangzókat veszem fel, amelyeknek van külön betűjelük. Helyet kap rajta zárójelben az *ly*: ilyen írásjelünk ugyanis van, csak köznyelvi hangunk nincs. Nem veszem fel viszont az orrhangok külön betűvel nem jelölt változatait, sem a palatalis és velaris zöngétlen réshangokat, mert csak meghatározott helyen, nagyon korlátozottan fordulnak elő, nem fonémák, és nincs külön betűjelük. Ezeket az ejtészváltozatokat az egyes mássalhangzók, illetve betűjeleik egyenkénti ismertetésénél említem meg.

A táblázat szemléletességére törekedve a zár-rés hangokat (affrikátákat) közvetlenül a zárhangok és réshangok után teszem. Ez a sorrend van SZENT-IVÁNYI BÉLA nyelvtanában is (i. m. 7.), de ő a képzés módja szerinti megoszlást helyezte el vízszintesen, a képzés helye szerintit függőlegesen. Ez kevésbé szemléletes, mint a TOMPÁNÁL is található, szokásosabb elhelyezés, hiszen a képzés helye a valóságban is „vízszintesen” helyezkedik el az ajaktól a gégefőig, a képzés módját viszont sem a vízszintes, sem a függőleges irány nem tudja úgysem „szemléltetni”. Külön említendőnek tartom, hogy a *ty* és *gy* rendszerbeli helye vitatott. Elsősorban oktatási megfontolásból fogadtam el PAPP ISTVÁN és BÁRCZI GÉZA fonetikáinak a felfogását, de akadémiai leíró nyelvtanunk és vele együtt több nyelvkönyv is a zárhangok közé sorolja ezt a két hangot, mások ismét az affrikáták között említik őket. Oda sorolta őket LOTZ JÁNOS is *Das ungarische Sprachsystem* című, sok szempontból alapvető könyvében (Stockholm, 1939. 27), de ő az összes affrikátát hangkapcsolatnak tekintette, s fel sem vette őket a mássalhangzók táblázatára (uo. 26.). Vitathatatlan, hogy a *ty* és a *gy* egységes hang, akárcsak a zárhangok. Oktatási szempontból azonban nem tanácsos a német nyelvtanból is ismert zárhangsort (*p, t, k—b, d, g*) megbontanunk ezekkel a hangokkal, amelyeknek összetett betűjele szokatlan a nyelvünket tanulók számára. Másrészt hasznosnak látszik azokkal az affrikátákkal együtt tanítanunk őket, amelyekkel hasonlóan szerepelnek a mássalhangzós jelenségekben (pl. az összeolvadás eredményeképpen: *mártsa*, olv. *mártsa*; *mártja*, olv. *mártja* stb.). Végül meggondolandó, hogy a magyarban a *ty—gy*-hez hasonlóan — mint PAPP ISTVÁN meggyőzően fejtegeti hangtanában (i. m. 87—92) — a többi ún. affrikáta (*c, cs, dz, dzs*) is egységes hang, nem hangkapcsolat (mint a németben). Ezt a hat hangot sorolom tehát a zár-rés hangok közé, s utánuk negyedik csoportként (a palatalisok együvé tömörítése céljából) az orrhangokat az oldalsó és a pergő hang (*l, r*) elé teszem. Táblázatomban így a hasonló jelenségekben szintén előforduló orrhanghoz, az *ny*-hez is közelebb kerül a betűjelében is hasonló *ty* és *gy*, ami elősegítheti, hogy hallgatóink megszokják őket, s begyakorolják kiejtésüket.

Véleményem szerint több hiba van az *Ungarisch für Ausländer*ben a mássalhangzók ismertetésénél is. Önellentmondó és téves mássalhangzóinknak három csoportba való besorolása. Az első csoportba került 9 mássalhangzó, amelyek — a szerzők szerint — mindkét nyelvben azonosak: *b, d, g, l, m, n, f, h, j*. A második csoportba 10 mássalhangzót soroltak, azzal a megjegyzéssel, hogy a betűknek más a hangértékük, mint a németben. Közülük azonban a *p, t, k* és az *r* ugyanannak a hangnak a változatai, s a különbségnek (hogy mi hehezet nélkül, ill. nyelvheggyel képezzük őket) *n i n c s f o n e m a t i k u s j e l e n t ő s é g e*; a *c*-ről és a *v*-ről kiderül, hogy a német írásban is jelölhetik a magyar hangértéket: „Wie *c* in *Cäsar*”, „Wie . . . *v* in *Vase*” — mondja a könyv, de akkor mit keresnek a nevezett csoportban? És mit keres itt az *ly* és *sz*, hiszen ilyen összetett betűjelek egyáltalán nincsenek a németben, s az ilyen betűk számára a harmadik csoportot alkották meg a szerzők. Marad csupán az *s* és a *z*, amelyek a két nyelv írásában valóban más hangot jelölnek. A harmadik csoportba került végül 7 mássalhangzónk (azzal a ködös megjelöléssel, hogy „Buchstaben bzw. Laute, die im Deutschen nicht vorhanden sind”), amelyekről kiderül, hogy a *dz* kivételével igenis előforduló *h a n g o k* a németben is (azzal a képzésbeli eltéréssel, amelyet fentebb az affrikátáknál már említettünk). A *cs* hang (mint hangkapcsolat) a könyv szerint is elő-

fordul pl. a *tschechisch* szóban, csak a betűjele más; a *dzs* pl. a *Jam*, *Jeep*, *Gin* jövevényszavakban; az *ny* a *Kognak*-ban; a *gy* az *Adieu*-ben; a *ty* a *tja* szócskában és a *Katja*, *Antje* nevekben; végül a *zs* a magyarral teljesen azonos zöngés réshangként (stimmhafter Engelauf) pl. a *Genie*, *Garage*, *Journalist* stb. szavakban. Mindezt szépen elsorolja SZENT-IVÁNYI i. m. és PAUL KÁRPÁTI—HANS SKIRECKI 1964 óta hét kiadást megért, turisták számára készített kis könyve is (Wir lernen ungarisch sprechen. Ein Taschenlehrbuch. Leipzig, 1964., 1977.⁷). Világos, de az Ungarisch für Ausländerből nem derül ki, hogy csupán többjelű betűösszetételeink nincsenek meg a németben (vagy másnyelvenek: *cs* = *tsch*), maguk a mássalhangzók jelölésére szolgáló betűink hajszálnyit sem különböznek német betűtársaiktól, lévén mindkét írás latin betűs. Külön betűje csak a németnek van a magyarhoz képest, az *B*, de már a *w*-t nem tekinthetjük annak, mert használjuk itt-ott a magyarban is. Félrevezető a tankönyvben több hangunk ismertetése is. Azt állítja a könyv a zöngés zárhangokról, hogy azonosak a két nyelvben, s még olyan példákat is felsorol, mint *még*, *nád*, *jég*, *pad*, *beteg*, *kád*, *rend*, pedig a szó- és szótagvégi *b*, *d*, *g*-t *p*, *t*, *k*-nak kell ejteni a németben. Ez olyan erős szabály, hogy a kiejtési szótár a bele felvett nagyszámú magyar tulajdonnevet is így közli „im Auslaut als eingedeutscht”. A németül tanuló magyarok figyelmét minden nyelvkönyv felhívja erre a lényeges ejtésbeli különbségre, így pl. JUHÁSZ JÁNOS Richtiges Deutsch (Bp., 1968.³) című könyve, a konfrontatív nyelvvoktatásnak ez a példamutatóan jó megvalósítása is. Az Ungarisch für Ausländer közöl ugyan idevágó jó példákat az egyik hangtani gyakorlatban a zöngés és zöngétlen mássalhangzók jelentésmegkülönböztető szerepét mutatva be, de szöveleji és magánhangzók közötti példákkal keverve. Így a két nyelv közötti **l é n y e g e s a r t i k u l á c i ó s k ü l ö n b s é g r e** nem mutatnak rá a szerzők, tanuló hát a talpán, aki magától észreveszi! Különösen, minthogy már előbb közölte vele a könyv hangtana, hogy a magyar és német *b*, *d*, *g* között nincs lényeges különbség! Hasonló okból helytelenítem, hogy a könyv egy szót sem szól a részleges és teljes hasonulásról. Igaza van JUHÁSZ JÁNOSnak abban, hogy a zöngétlenedés bizonyos helyzetben egyaránt megvan a két nyelvben. Elegendő tehát utalnunk a táblázatunkban jól látható zöngés—zöngétlen mássalhangzó-párookra, de hangsúlyoznunk kell, hogy a magyarban **z ö n g é s e d é s** is van! Ha a német kiejtési szótár „im Auslaut als eingedeutscht” úgy közli *Mezőkövesd* helynevünket, hogy a végén *st* (*scht*) olvasandó, nekünk — épp ellenkezőleg — arra kell megtanítanunk nyelvünk tanulóit, hogy minden ilyen helyzetben a második hang **z ö n g é s í t i** az előtte álló zöngétlent, tehát itt pl. a helyes magyar kiejtésben *mezőkövezsd* hallatszik. A mássalhangzós jelenségeket (írásunk és olvasásunk alapvető jellegzetességét) semmiféle jó magyar nyelvkönyv nem hallgathatja el!

4. Az egyes magyar hangok jellemzésénél, bemutatásánál hivatkoznunk kell a német hangok mellett a többi ismertebb európai nyelv hangállományára is. Le kell küzdenünk azt a — magyarok által is szívesen terjesztett — „babonát”, hogy a magyar beszédhangok képzése más idegen nyelveknél nagyobb, szinte megoldhatatlan feladatok elé állítja nyelvünk tanulóját. Azt kell éppen bizonyítanunk, hogy aki az ún. világnyelvek hangállományát ismeri, az máris tud olvasni magyarul is. Erre a célra nagyon hasznosnak tartom a nemzetközi szavaknak és közös latin jövevényszavainknak kezdő fokozatú való gyakori alkalmazását. Azonos magyar és francia szavakat sorol így fel a helyesírási

és kiejtési különbségek tudatosítására LELKES ISTVÁN sikerült nyelvkönyve, a *Manuel de hongrois* (Bp., 1976.²). Szavai nagy része német nyelvű könyvben is használható, de én inkább mondatokban alkalmaznám őket. Ilyen szavakon tudatosíthatók legjobban a hasonlóságok és a különbségek mind a hangok képzését, mind az írást, mind pedig a hangsúlyozást illetően, s egyúttal épp ezeknél a szavaknál fontos a csábító anyanyelvi hatás tudatos leküzdése (például, hogy a magyar szavak első szótagja hangsúlyos a *z s e n i* és *g a r á z s* szóban, a második szótagot hangsúlyozó némettől eltérően (*G e n i e*, *G a r a g e*).

5. Nyelvtanunk alaktanában is — éppúgy, mint hangtanában — azt a SAUSSURE-i tételt tekintem vezérlő gondolatnak, hogy a nyelv jelek rendszere. Ezért mindenekelőtt nyelvünk agglutináló rendszerét hangsúlyozom, szembeállítva a flektáló német nyelvvel. Meggyőződésem szerint — s ebben teljes mértékben egyetértett velem több berlini német munkatársam is — így sokkal egyszerűbb nyelvi rendszerünk megértetése, megtanítása, mint ha a flektáló nyelvek nyelvtani kategóriáit erőltetjük rá nyelvünkre. Ahogy nem lehet „eingedeutscht” módon jól megtanulni a magyar hangok kiejtését, ugyanúgy nem lehet „indogermanizált” alaktanból könnyen elsajátítani a magyar ragozást. Külföldön is úgy kell tehát tanítanunk a magyar névszók ragozását, ahogy anyanyelvi oktatásunkban. SZENDE ALADÁR — KÁROLY SÁNDOR — SOLTÉSZ KATALIN, *A szép magyar nyelv* (Bp., 1967.) 122. és 144. lapján olvashatjuk például: „A névszó az összefüggő beszédbe, tehát a mondatba viszonyragokkal illeszkedik. Az alanynak nincs külön ragja, a tárgyé -t, a határozónak 25 ragját tartja nyilván nyelvtanunk.”; „... csak a birtokos jelzőnek lehet ragja (-nak, -nek), a minőség- és számjelzőnek azonban nem.” RÁCZ ENDRE — TAKÁCS ETEL „Kis magyar nyelvtan”-ában már „A mondatrészek ragjai” fejezetcím is erre a felfogásra utal: „A raggal ellátott névszó a mondatban tárgy, határozó vagy birtokos jelző lehet, tehát a névszóhoz kapcsolódó ragokat így oszthatjuk fel: a) a tárgy ragja; b) a határozók ragjai; c) a birtokos jelző ragja.” (I. m. 139–40.) Újabban ezt a felfogást vallja láthatóan ANTAL LÁSZLÓ is, aki korábban azt igyekezett pontosan megállapítani, hogy hány esete van a magyar főnévnek: „Kiinduló állításunk az, hogy a mai magyar nyelvben sem főnévragozás, sem melléknévragozás, sem névmási ragozás, általában semmiféle névszói ragozás nincsen.”; „... a ragok nem mások, mint szintaktikai jelek, a ragozás pedig alapvetően és elsődlegesen szintaktikai hivatású műveletek összessége.” (Egy új magyar nyelvtan felé. Bp., 1977. 169–71, ill. Nyr. C, 194.)

A hangtan után következő szóelemtannak (morfológiának) be kell tehát mutatnia a tótípusokat és a toldalékokat, amelyek bizonyos szabályok szerint sorakozhatnak a tövek után. Hogy ezt a nagyon egyszerű (és szemléletes magánhangzó-táblázatunk alapján nagyon logikus) toldalékolást megértessük és begyakoroltassuk, teljesen felesleges és félrevezető az indoeurópai nyelvek deklináció-fogalmát (esetrendszerét) bevezetnünk a magyar nyelvtanba. Ha A. LAMPRECHT, *Grammatik der englischen Sprache* (Berlin, 1970. 58) kimondhatja, hogy „ein Deklinationssystem ... besitzt das Englische nicht”, akkor ezt nyugodtan állíthatjuk az agglutináló magyar nyelvről is. A *Kleines Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Termini* (Leipzig, 1975. 59) is így kezdi a deklináció fogalmának a definícióját: „in flektierenden Sprachen Paradigmenbildung für die nominalen Wortarten...” Félrevezető a magyar morfológiá-

ban a „Flexion” terminus használata is, s nem helyeseljük a ragok *Kasussuffixe* elnevezését sem. Felfogásunk szerint ragjaink mint viszonyragok (*Relations-suffixe*) névutóinkkal együtt a német viszonyszók, prepozíciók megfelelőiként tárgyalandók. Köztük csak formális és nem lényegbeli különbség az, hogy a német viszonyzó általában a névszó előtt áll, a magyar rag és névutó viszont utána. E két utóbbi között szintén csak formális különbség, hogy a ragot összeírjuk a névszóval (és általában illeszkedik is a hangrendhez), a névutót pedig nem írjuk össze. Felfogásunkat osztja akadémiai nagyszótárunk is, hiszen a magyar ragok és a német prepozíciók egymás megfelelőiként szerepelnek benne. De míg a német viszonyszónál meg kell jelölnünk, hogy mi a prepozíció vonzata, milyen esettel áll, a magyar viszonyragnál ilyen adat nem szerepel, mert akárcsak az angolban, a magyarban sincsenek esetek. Ha a német diák angolul vagy magyarul tanul, szótára anyanyelvi oldalán prep. + kázus szerepel, amely az angolban egy viszonyszóval, a magyarban viszonyraggal vagy névutóval azonos. „Wegen der Auflösung des früheren Kasussystems — mondja LAMPRECHT i. m. 309 — kann im Engl. von einer eigentlichen Rektion der Präpositionen . . . nicht gesprochen werden. Alle Präpositionen verbinden sich mit der . . . Einheitsform.” A magyarban a ragok — ugyanígy — mindig a szó tövéhez kapcsolódnak:

in das Haus = *into the house* = *a házba*

in dem Haus = *in the house* = *a házban*.

Helytelennek tartjuk tehát, hogy ragokkal ellátott névszóinkat egy „magyar deklináció” 17 usque 28 „kázusa”-ként magyarázzák. Didaktikailag és pszichológiailag sem helyes ez: az esetek ilyen nagy számának emlegetése elijesztő. Minthogy a viszonyragok a relatív tövekhez is odailleszthetők, a formális különbség alapján csillagászati számot közölhetünk — teljesen fölöslegesen — nyelvünk tanulóival, mint ezt egyetemi nyelvtanunk meg is teszi (A mai magyar nyelv. Bp., 1974.³ 196), hangsúlyozva, hogy az esetet nem a jelentés, „hanem alaki sajátságok szerint” határozza meg. Észert, ha 24 esetről beszélünk, akkor „885 esetragos alakja lehet egy magyar főnévnek”. „Ha viszont nem 24 esetet veszünk alapul, hanem csak 17-et, . . . más eredményt kapunk: $42 \cdot 17 = 714$. És ha külön esetnek tekintjük a birtokos és a részeshatározói esetet, az eredmény: $42 \cdot 18 = 756$.” „Megnehezíti a viszonyragos alakok számbavételét az is — olvassuk uo. a 202–3. lapon —, hogy . . . ugyanazt a szintaktikai viszonyt névutóval is kifejezhetjük, tehát funkció tekintetében a névutós és a viszonyragos alakok is rokonok; az előbbieket szerkezetük miatt nem tekintjük esetalakoknak.” Mi viszont épp ezért sem eseteknek, sem esetalakoknak nem nevezzük az utóbbiakat sem, hanem a viszonyragokat mint a névutókkal azonos funkciójú, jól elkülöníthető szóelemeket a prepozícióknak megfelelő önálló lexikai egységként kezeljük. Így a fenti szorzásműveletet is mellőzhetjük (a szorzandó nagyságának a bizonytalanságával együtt), és toldalékolási rendszerünket a nyelvi tényeknek megfelelőbben, sokkal egyszerűbben, az esetek számának elriasztó adata nélkül, tehát eredményesebben magyarázhatjuk. Úgy látom, ezt a felfogást vallják értelmező szótáraink is az *eset* címszónál, s akadémiai nyelvtanunk is hangsúlyozza az indoeurópai nyelvek „kevés, mégpedig meglehetősen állandó számú [eset-] kategóriája” és a magyar viszonyragozás „jóval több s szavanként is erősen változó számú ragos alakja” közt levő különbséget (I, 553). A nyelvtudomány-

ban lehet talán némi haszna (nemzetközi értekezleteken) a ragos alakok latin nevének. De LOTZ és TOMPA említett nyelvtanaiban a latin „esetnevek” is eltérnek kissé, s ha helyettük a ragot mondjuk, akkor minden félreértés ki van zárva. Gyakorlati célú nyelvtanunkat csak nehezítenék a latin nevek, amelyek sem a mai magyar, sem a mai német diáknak nem adnak semmiféle útbaigazítást, hanem csak fölösleges tanulnivalót. Az, hogy a „-ba, -be = illativus” nem többet, hanem kevesebbet mond, mint az, hogy „-ba, -be = *in* + Akk.” Mindkét esetben csak a rag főjelentését közöltük. Először egy még „desifrizandó”, a nyelvtanulók számára ismeretlen, tehát nehéz kifejezéssel, másodszor ennek a mihaszna latin névnek a kikerülésével. A latin szó sem mutat rá arra, hogy a -ba, -be nem kizárólag illativusi jelentésű, mint ahogy természetesen az sem állítható, hogy használata mindig egybeesik a német *in* + Akk. használatával. Furcsa lenne pl., ha azt tanítanók, hogy az *im Herbst* magyarul (a várt „inessivus” helyett) „instrumentális-comitativus”: *ősszel*; az *im Sommer* magyar megfelelője viszont „superessivus”: *nyáron*. Sokkal egyszerűbb, ha a latin neveket elhagyva megállapítjuk, hogy a németben a főnevek ismert esetei magukban állva vagy egy-egy prepozíció társaságában fejezhetik ki azt, amit a magyarban a ragtalan és a különböző ragos, illetve névutós (és ragos-névutós) alakok fejeznek ki. Hogy a német eseteknek, illetve prepozícióknak mikor melyik rag vagy névutó felel meg, az egyszerűen lexikai kérdés. Mindenekelőtt az igék vonzatait kell gyakoroltatnunk és megtanítanunk.

Mindebből következik, hogy azzal a gyakorlattal sem érthetnek egyet, amely a mindenkor hallgatók anyanyelvében szereplő eseteket a magyarban is eseteként emlegeti, csak a többi „magyar eset” megnevezését mellőzi. Ez a magyar nyelvi rendszert meghamisító, az idegen grammatika fogalmait arra ráerőszakoló gyakorlat (ez található itt tárgyalt nyelvkönyveinkben) következetesen végiggondolva azt jelentené, hogy „eseteink” száma mindig attól függne, hogy milyen anyanyelvűeknek tanítjuk a magyart. A németek négy esete mellé más nyelven még instrumentális vagy ablativus stb. is társulna. Minthogy a magyar főnévnek egyetlen esete sincs, valóban konfrontatív szándékú nyelvtanban a német esetnevek csak a magyar ragos alakokkal szembeállítva, mint német nyelvtani fogalmak szerepelhetnek. Közölhetjük, hogy -i ragos főneveink általában megfelelnek a német mondat Akkusativobjektjének, anélkül, hogy az Akk. eset egyéb feladataihoz a legcsekélyebb közülük is lenne; hogy -nak, -nek ragos határozónk többé-kevésbé hasonló funkciót tölt be, mint a Dativobjekt a német mondatban (de Dat. esetünk nincs!); a -nak, -nek ragos jelző pedig megfelel a német Genitivattributnak, de magától értetődően nem használható a Gen. eset egyéb feladataira. Nem fogadhatjuk el természetesen nyelvkönyveinknek azt az állítását sem, hogy a magyarban a „Dativ” szolgál a „Genitiv” kifejezésére. (Ilyen logikával azt taníthatnák a német nyelvtanok, hogy a nőnemű szavaknak nincs Genitivjük, hanem a Dativ helyettesíti, Akkusativjük pedig csak az egyes számú hímnemű szavaknak van.) A részeshatározó éppúgy nem azonos a birtokosjelzővel, mint ahogy az ige többes 3. személye sem azonosítható vele (bár tagadhatatlan az alaki egyezés pl. a vár ige és a vár főnév stb. -nak, -nek ragos alakjai közt). A szóban forgó nyelvkönyvek és nyelvtanok közül egyedül TOMPA könyvei különítik el egymástól a jelző és a határozó ragját. Az esetneveket azonban TOMPA is használja, aminek a latin nyelvtan hatására kétségtelenül nagy hagyománya van, főleg az idegenek számára írt magyar nyelvtanokban. Van olyan nyelvkönyvünk is (KÁRPÁTI—SKIRECKI i. m.), amely korábban teljesen

kihagyta a ragos birtokos jelzőt. Csak a KÁRPÁTI által átdolgozott új, 7. kiadás említi végre, hogy milyen helyzetekben kötelező a rag. Úgy látszik, a szerző is belátta — bizonyára a GRÉTSY LÁSZLÓ szerk. „Mai magyar nyelvünk” (Bp., 1976. 59–62) és talán referátumom kritikai észrevételei nyomán —, hogy a ragos birtokos jelző elhagyása még turista-igényekhez szabott nyelvtanban sem lehetséges.

Hangtani fejtegetéseimből is világos, hogy a jelek, igei személyragok és néhány viszonyragunk előhangzóinak a zártsági fokát pontosan közölni szándékozom nyelvünk tanulóival. Így sokkal áttekinthetőbb és logikusabb toldalékolási rendszerünk, mint akkor, ha a zárt *ē*-t elhagyva „leegyszerűsítjük”. (Véleményem szerint az, ami kevésbé logikus, egyúttal bonyolultabb, még akkor is, ha az egy kevesebb, mint a kettő.) A főnevek többesjele szerint *-k* és *-ok*, *-ék*, *-ök*; kivételes kisebb csoportjuké *-ak*, *-ek*. Szabályszerű tehát pl. a *török*, *rögök* stb., kivételes a *tölgyek*, *földek*. Éppen megfordítva, mint az Ungarisch für Ausländer állítja, amelynek a „szabálya” tetemesen megnöveli rendhagyó többesű főneveink számát. A mellézneveknél viszont *-ak*, *-ek* a szabályos többesjel, s a fosztóképzősöket nem számítva olyan elenyészően csekély számú itt a többesjel közepső nyelvválású előhangzóval (pl. *nagyok*, *szépék*), hogy megtanulásuk nem okoz gondot.

Az igéknél is nagyon fontos a személyragok előhangzóinak a pontos tanítása (nemcsak elméletileg, mint a Lehrbuch der ungarischen Spracheban található, hanem gyakorlatban is). Az igeragozással kapcsolatban azonban főleg módszertani észrevételeim vannak, amelyeket másutt fogok közzétenni. Itt említem viszont meg, hogy szerintem — szótárainktól eltérően — a nyelvkönyvek szójegyzékében magyarul is a főnévi igenév közlendő. Nem egyenlő alakok közé nem tehetünk egyenlőségelet, sőt még a kettőspontot sem tartom szabatosnak. Az orosz, bolgár, lengyel és az egyik német nyelvű magyar nyelvkönyv (ANTAL BORONKAY, Einführung in das Ungarische. Leipzig, 1967.⁵) megoldását helyeslem: *játszani* = *spielen*, *menni* = *gehen*. Túl sok ikes igénk van ahhoz, hogy a 3. személy közléséről azt állíthatnók, hogy vele majdnem egyöntetűen az igetövet közöltük az összes igealak egységes jelképeként. A magyarul tanuló németnek — szerintem — azt kell jól begyakorolnia, hogy a főnévi igenév *-ni*, *-ani*, *-eni* képzőjének az elhagyásával az ige tövét kapja meg (ez az igék többségénél a kijelentő mód jelen idejű 3. személye is egyúttal), akárcsak anyanyelvében az ún. „gyenge” igéknél az *-en*, *-n* képző elhagyásával. Így a művelet és az eredménye is hasonló. Tisztázandó természetesen a viszonylag kevés többalakú *tő* viselkedése.

Egy terminológiai kérdést kell még felvetnem. Teljesen elhibázottnak tartom kétféle igeragozásunknak sorszámossal való jelölését. Több európai nyelvben az eltérő ragozású igéket sorolják sorszámozott csoportokba, az egyiket ide, a másikat oda. A sorszámozás ilyen téves képzetet kelthet igéinknél, holott nálunk ugyanannak az igének a kétféle ragozásáról van szó. Nem jó a hagyományos magyar elnevezés lefordítása sem, a „subjektive und objektive Konjugation”. Jobb a szintén használatos „unbestimmte und bestimmte” jelző, de legjobbnak érzem a magyar „általános ragozás” és „határozott tárgyas ragozás” elnevezést, s ezek német fordításaként az „allgemeine und bestimmte Konjugation” kifejezést javasolom. Általában: nagyon hasznos lenne egységes német terminológia kialakítása. Ez lett volna többek között — mint a Magyaritanításban be is harangoztam (1976. 4. sz. 186) — az elmaradt konferencia egyik feladata. A megfelelő német terminusok mellett magyarul is

közlendőnek tartom a nyelvtani fogalmakat. Nemcsak az eddigi könyvekben található fordítási ingadozások miatt, hanem elsősorban azért, hogy akinek kedve van hozzá, a magyar nyelvű nyelvtanokban is könnyen eligazodhasson. Tapasztalatom szerint a tanulók előhaladását is segíti, ha a magyar nyelvtant magyar szakkifejezésekkel is értik. Így a magyar nyelv struktúráját jobban át tudják tekinteni, mert nem csupán saját anyanyelvük nyelvtani fogalmainak „kényszerzubbonyában” jelenik meg előttük, hanem saját, testére szabott öltözetében is. Azért is hasznos a magyar kifejezések közlése, mert így az „eset-kérdés” is világosan tisztázható, s pl. a hangtanban mint a „mély, magas és vegyes h a n g r e n d ű szavak” kifejezés megfelelője nem tehető melléjük büntetlenül olyan suta német fordítás, hogy „dunkle Wörter”, „helle Wörter” és „gemischte Wörter”, hanem a megfelelő „dunkelvokalische, hellvokalische und gemischtvokalische Wörter” terjed el remélhetőleg.

6. A két nyelv állandó szembesítésével felépített hangtan, szóelemtan és szótan után következik a nyelvtan főrésze: a szó szerkezetek, majd a mondatok, végül az összefüggő szövegek bemutatása. Itt — ellentétben az inkább analitikus német mondattal — nyelvünk szintetizáló jellegét kívánom hangsúlyozni. A szavak mondatbeli kapcsolódásának a tárgyalására — mondatközpontú szemléletünkől következően — itt kerül majd sor, a morfológia szigorúan csak a fentebb tárgyalt formai kérdéseket tisztázza. Különösen fontosnak tartom még a mondatbeli hangsúlyoknak és a szórendnek a szokásosnál részletesebb tárgyalását.

7. Végül a következőket említem még meg:

a) általában mellőzöm a nyelvtani fogalmak definícióit, csak egymás mellé teszem az ismertnek vett fogalmak magyar és német megnevezését. Természetesen rámutatok azokra a szemléletbeli különbségekre, amelyek a két nyelv leíró nyelvtanaiban találhatók.

b) Ez a gyakorlati célú nyelvtan abban is különbözik a szokásos leíró nyelvtanoktól és itt emlegetett elődeitől, hogy nagy helyet szentel a helyesírási tudnivalóknak, ismerteti helyesírási szabályzatunk lényeges pontjait.

c) Nyelvtani hagyományainknak megfelelően a példamondatokat lehetőleg a magyar irodalom nagy művészeitől, nyelvünk mestereitől idézem. Ezt a külföldi magyar nyelvoktatásban különösképpen helyénvalónak érzem, mert így a nyelvtani példák is ráirányíthatják tanítványaink figyelmét legnagyobb íróinkra és költőinkre. Nem értek tehát egyet az Ungarische Grammatik és Lotz JÁNOS elvileg is megfogalmazott eljárásával, az irodalmi példák mellőzésével. A kétféle *e* hangot ezekben az idézetekben is jelölni fogom.

d) A tankönyvektől eltérően meglehetősen részletes, válogatott bibliográfiát is közöl majd ez a nyelvtan olyanok számára, akik egyes kérdésekben további útbaigazítást keresnek.

BODOLAY GÉZA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A mediális igék és a véletlenség nyelvi kifejezésmódjai

A véletlenség nyelvi tükrözésére többféle lehetőség kínálkozik. A nem szándékos cselekvés, a véletlen történés kifejeződhet lexikai és grammatikai szinten egyaránt. Külön lexemával való jelölésére ma elsősorban a *véletlenül* határozószó szolgál.

A régiségben e határozószó, amely etimológiailag a nem vélt, előre nem gondolt dolgokra vonatkozott, csak a váratlanságot, a meglepetésszerűséget jelentette: C.: 'inopinatus, exopinatus, improvise'; MA.: 'inopinanter'; PPB.: 'unversehens'. A NySz. adatai is ugyanezt mutatják: Zrínyi I, 21: „Törödvén, szép leányt miként nyerhetné meg, *véletlenül* szegény de csalatkozott meg”; 147: „Hogy Ibrahim basa ötet meg győzte, oka volt, *véletlenül* életét veszté”; Illy: Préd. II, 491: „Az isten nem akarta azt a tüzet bocsátani *véletlenül*, hanem előlbocsátott némely szikrákot”; Pethő: Krón. 4: „Azon éyel *véletlenül* meg üték a római táborn”; 262: „A császár direktorát *véletlenül* fekvő helyében által lőteté”. Ugyanez a váratlanság a jelentése a már korábról kimutatható *véletlen* melléknévnek: DomK. 70: „Ez *véletlen* es nevolyas hírt haluan az bagya meg zomoroodek”; s a *véletlen* határozószónak úgyszintén: Pázm: Préd. 7: „A ki ellenségét *véletlen* akarja veszteni, nem fenyegetődik”.

Mi szolgált ugyanebben az időben a ki nem számítható, esetleges események, illetve szándékosság nélküli cselekvések leírására? Több erre alkalmas kifejezést találhatunk. Kezdjük először egy gyors és sikeres pályát befutott jövevényszóval, s csak azután térünk a sajátosan magyar kifejezésmódokra.

A véletlent, a vak véletlent alkalmasan jelölhette az eredetileg semleges 'sors' jelentésű *szerencse*, mely forgandó és változékony (SzD: MVir. 393: „Változó a *szerentse*”, „Üveg a *szerentse*”, „Forgó a *szerentse*, nints állandó kéntse”). MA: SB. 144: „Élete-is *szerencsén* forog”; Pázm: Imáds. 52: „A mi lelkünk üdvösségét *szerencsére* ne vessük”; de még inkább a *vak-szerencse*, mely a következő példákban a *vak véletlen* megfelelője: Born: Préd. 618b: „Ha niha niha valami iot végezhetünc, azt törtínetnec es *vak szerenczenec* mondhatnuc”; Mad: Evang. 91: „nem *vak-szerencsétől* vagy heában lőtt az”; Fal: UE. 490: „A ki nem tudja megválasztani a rosszakat, nem találja fel a jókat, hanemha *vak szerencsére*”. Határozószói 'fortuito' jelentésű a *szerencseképpen* és a *szerencsére* a következő idézetekben: ÉrdyK. 531: „Nem wyonnan talaltatot, sem *zerencha keppen* lélelettetőt”; DöbrK. 148b: „Az földet ű nekik *zerencére* mertekel oza”; Pázm: Kal. 99: „Nem adhat ember igaz sententiát, hanem ha csak *szerencsére*”; Fal: NE. 6: „Vasárnap akkor-is tsak *szerentsére* józanodik”.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótárában (1708.) a *casu*, *fortē*, *fortuito* szinonimákhoz a következő magyar szavak, illetve kifejezések csatlakoznak: *Cafu*, ablat. pro adverb, *Történetből*. *Förtüítő*, adverbium, *Történet szerent*. Illetve a magyar–latin részben: *Történetből*, *Casu*, *Fortuito*. *Történetszerint*, *temere*, *Forte*, *Fortuito*. Magyar alapszavuk, a *történet* latin megfelelői: *Accidentia*, *Cafus*, *Eventus*. Ezek magyar fordításai pedig: *Accidentia*: *Történet*, (*Accidens*, *tis*: *Megesött, történt dolog*), *Casus*, *us*, *Elset*, *történet*, *Évëntus*, *us* . . . *Történet*, *Elset*.

A NySz. *történet* címszava alatt számos olyan példát találunk, amelyben a szó, illetve ragos, névutós alakja nem egyszerűen megtörtént dolgot, eseményt (*eventus*) jelent, hanem félreérthetetlenül az esemény véletlenségére utal: DebrK. 51: „Nem *törtenedből* lön, de isteni zerzesből”; uo. 129: „Simmi nem lenne *törtenedből*”; TihK. 195: „Oda iutuan nem *történetből*, de isteni ihletből uallast tezőnuala urnak”; NádLev. 105: „Hallottam s láttam es efféle *történetöket*”; Born: Préd. 317: „Meg esmerid-e azokat is nem *törtínetnec*, hanem isten ajándekecanac lenni”; Ker: Préd. 5: „A te halálod nem *történetből*, hanem az vrnak akarattyából vagyon”. Méliusz egészen pontosan megfogalmazza a véletlen mozza-

natát: SzJán. 7: „Valami szükségkeppen leszen, az *történettel* nem lehet”. Ugyancsak véletlent jelent a *történet szerint* kifejezés is: MA: Bibl. I, 1: „Az világ nem *történet szerint* lett”; RMNy. II, 114: „Ha foglia esneyek *tevrteneth zereneth* az tevrekv kezeben . . .”. A *történet*-eset szintén véletlen eseményt jelöl: Fal: NE. 37: „Arrul sem vádolhattuk, mintha csak szerencse s holmi *történet esetre* hagyta volna idvességünket (az isten)”.

A *történet* szót az tette alkalmassá a véletlenség kifejezésére, hogy olyan igéből származik, melynek fogalmi tartalma aktív, szándékos cselekvő nélküli eseményt ír le, vagyis mediális ige. Ami *történik*, az az élő alanytól függetlenül, annak szándékos közreműködése nélkül, akaratlanul, tehát véletlenül mehet végbe. Már SZENCZI MOLNÁR szinonimaként használja az *Oknélkül* és a *Történetből* kifejezéseket a *Temere*, Adverb. értelmezésekor.

Ugyanígy történést, valaminek a (véletlen) előfordulását jelenthette a régiségben is az *esik*, *megesik* ige: ÉrdyK. 358: „Hallanya *eseeek* hogy”; LevT. I, 245: „Nem restse-gemtwl *eseth* az dologh”; KirBesz. 9: „Ritkán *esik* a meg”. Nem véletlen, hogy ebből az igéből alakították nyelvújítóink az *esetleg* határozószót.

Minthogy egy külön igenem áll rendelkezésünkre az ágens-nélküliség érzékeltetésére, nyilvánvaló, hogy aszándéktalan, akaratlan véletlen egyik legalkalmasabb kifejező eszköze éppen az aktív cselekvőt kizáró, történést jelentő mediális ige lesz, akkor is, ha az ige tulajdonképpen jelentéstartományában nem is szerepel az 'accidit, evenit' fogalmi köre.

Csak alkalmasságról beszélhetünk, nem arról, hogy a mediálisok automatikusan véletlenséget fejeznek ki. Még ugyanaz az ige is a beszédhelyzettől függően más-más jelentésű lehet. Így az *esik* ige a következő idézetekben egyszer cselekvést, másszor történést, ismét máskor véletlent jelent: BécsiK. 40: „*ēfec* q labaihoz”; 124: „*ēfec* q orcaiaara” (cselekvő); 41: „*fēlēm ēfic* q reiaioc”; 241: „a *fiil ēfec* Ionafra” (történést kifejező); DebrK. 120: „*Loua* hatara űluen el *esek* rola” (szándéktalan véletlenséget jelent). — Gyöngy: Cup. 12: „*Fordóltam* másfelé” (cselekvő); KirBesz. 63: „Főlőstőkőmőzzünk, mert úgy *fordulhat*, nem eszünk ma ebédet” (véletlenszerűséget fejez ki).

A példák jól mutatják, hogy a mediális ige a véletlenségre utaló külön határozó nélkül, önmagában is véletlenséget fejezhet ki, ha a szándékosan cselekvőre, illetőleg a történést szándékosan előidéző személyre vagy okozó dologra a szövegkörnyezetben semmi sem utal. Így történést fejez ki a mediális a *Becsapódott az ajtó a szélből*, de véletlent a *Becsapódott az ajtó* mondatban. Ugyanígy véletlent jelentenek a következő mondatok: *Elcsúsztam a lépcsőn. Eltört a váza. Kilötyönt, kiömlött a bor az asztalra*. Megjegyzendő azonban, hogy e mondatokban az *eltörik*, *kiömlik* igék cselekvő változata is véletlenséget fejezhet ki, egyszerűen azért, mert mindennapi tapasztalataink szerint ilyesmit nem szándékosan tesz az ember. Az *Eltörtem a vázát* mondatból kihagyhatom a *véletlenül* határozószót, akkor is értelemszerűen véletlenné minősül a cselekedet. S ilyenkor éppen az akaratlagosság kíván külön lexémát: *Mérgemben eltörtem a vázát*. Ugyanígy az, hogy *Kiöntöttem a bort az asztalra* értelemszerűen véletlent jelent (akkor is, ha nincs kimondva az *asztal*, csak a szituáció utal rá), szemben a *Kiöntöttem a bort a poharakba* szándékos cselekvésével (itt megint elég a helyzet adta szituáció is).

Jó oka van tehát annak, hogy a *talál* ige — mely a *történik*, *megesik*, *előfordul* stb. mellett ugyancsak alkalmassá vált arra, hogy a személytelen történésre, illetve az esetlegességre, a véletlenre utaljon —, tárgyas igéből ebben a szerepben mediális használatúvá vált. (MOLNÁR ALBERT még csak a tárgyas *invenio*, *reperio* értelemben tartja nyilván a szó-tárában.) Az igenem-váltás nem volt nehéz, hiszen — habár a *talál* igének tárgya is lehet — az ige kifejezte „cselekvés” mindig a véletlenül múlik. Hiába *akarok* megtalálni egy elveszett tárgyat, az akarat nem elegendő, de még a keresés sem, „szerencse” kell hozzá, hogy a keresésem eredményes legyen.

A JordK. 152: „Egy emberth *talaltanak*, ky faat zeedet az ynnep napon” és a Helt: Krón. 13b: „Czodálatos tábori *szórszámokat találá*” tárgyas vonzatú igéje, mely valamiféle

véletlen történést jelent a következőkben: Decsi: Adag. 46: „Még te sem tudod estueig *mi talál*”; Matkó: BCsák. 382b: „*Mi találta téged?*” határozói vonzatú igével váltakozhat: Kisv: Adag. 88: „Tudjad, történetből vak *talált volt patkóra*”; PPBl.: „A sok ember között *nem talál az attyára*”, s a határozói bővítményű ige tárgyatlan jellegét intranszitiv képző is fokozhatja: MA: Bibl. I, 4b: „Valaki én *rejám találkozik*”; 23: „*Találkozánc ott élő viznecc forrására*”. A következő idézet azért érdekes, mert külön határozóval is kifejezi azt a véletlent, amit a sűrített jelentésű *találkozik* ige maga is jelöl: 1570: „*thorteneth fzerentt 3jnten akor találkozam Ide wijwara*” (OL. Batth. lt. 9082). Ma így mondhatnánk: „Véletlenül ugyanakkor *találtam idejönni Újvárra*”. Ugyanez a *-kozik* képző máskor nem intranszitiv kiható igét képez, hanem az ágens szerepét szünteti meg, s a tárgyon, a tárggyal való történést írja le mediális formában: Pázm: Préd. 288: „Vallyon *találkoznék-e, a ki erre a hó-pénzre magát zászló- alá kötelezné*”; Zvon: PázmP. 315b: „Igen *keuesen találkoznak vala*, az kik hiuen istennek szolgálának”; GKat: Titk. 1120: „*Találkozik szép eredetű jegyzős szók a mi nyelvünkben*”. Ugyanebben a jelentésben él a Szamosháton ma is: „Ha ehagyott az átkozott, *Bárnapiros tanálkozott*”. (SzamSz.) (A *találkozik valakire* : *találkozik valaki* jelentésstruktúrája azonos az *akad valakire* : *akad valaki* jelentésszerkezetével.) — A következő példákban a *találkozik* már személytelen igeként 'accidit, evenit' jelentésű: Tess. SzMag. B2: „Azonközben hogy az asztalhoz ülnének, *találkozték*, hogy a vitéz szép Magelonának ellenébe ülné”; Cseh: OrvK. 37: „Sokszor *találkozik*, hogy a ló izben, hajlásban meg-sebesedik”.

A bemutatott sorozatban (*talál valamit* : *talál valamire* : *találkozik valamire* : *találkozik valami* : *találkozik* 'accidit') a külső tárgyra való kihatás csökkenésével — úgy tesszük — a véletlenség mozzanatának erősödése járt együtt. Végül a utolsó lépés, amikor a szó eredeti fogalmi jelentését szinte teljesen elvesztve, már csak és egyedül a 'forte, casu' kifejezésére szolgál. Ezt a fokot mind a *talál*, mind a *találkozik* igén kimutathatjuk: Helt: UT. g8: „Netalántán az isten ellen is *találtatoc töreködni*: ne forte et deo repugnare inveniamini”; FortSzer. N4: „Olyan feleséget *találz el venni*, a mely másnak kezdi farat tartani”; Matkó: BCsák. 324b: „Talám rosszszul *találtad fordítani*”; Czegl: Japh. 90: „Farkas veremben *talált esni*”; Helt: Krón. 115: „Szinte akoron *talalkozéc oda ióni* a cseh királynac is”; Zrínyi: Symb. 9: „Ott *találkozánc lenni* akkor az attya mellett”; SzékOkl. 307b: „A tisztviselők közül ha valamelyik üdő forgásában *meg találkoznék halni*” (NySz.). Ma is használatos a Szamosháton: „Asz: *tanátam neki monda:ni*, hogy . . .”; „Nagyom *mek tanáltam üt:ni*” (SzamSz.). Az ÉrtSz. is felveszi a *talál* 10. jelentéseként: „Véletlenül vmit tesz, v. vmi történik (vele)”. Indokolt hát, hogy a *talán* maga is a *talál* igéből alakult.

Az igeik jellemzésekor hagyományos szempont az ige tranzitivitásának fokozatait a kötelezően tárgyas igétől a nem kötelezően tárgyas, a határozóval váltakozó tárgyas, az intranszitiv kiható igen át a teljesen intranszitiv bennható igéig vizsgálni. Ugyanígy lehet, sőt szükséges az alany aktivitásának a fokozatait, illetve az ágensnek az igitípusok mellett betöltött szerepkörét is nyomon követni. (Az alany aktivitásának fokozatairól más szempontból ír KOMLÓSY ANDRÁS is: NyK. LXXV, 155—75.)

Cselekvő ige esetében az alany maga végzi a cselekvést, az alany az ágens. Kauzatív igeik élő alanya még ágensnek fogható fel. A műveltető ige esetében az alany mással végezteti a cselekvést, az ágens ez a „más”, mely eszközhatározóként jelenik meg a felszíni szerkezetben. A szenvedő ige mellett, mely már a tárgyon való történést írja le, még kitehető az ágens eredethatározó formájában. A kauzatív ige nem élő alanya már nem ágens, hanem okozó alany (a mélystruktúrában eszköz), ágens nem tehető ki. A mediális ige mellett nem állhat ágens, s minthogy ez az igenem történést fejez ki, a cselekvő, illetve okozó alany hiánya következtében a történet mintegy magától végbemenő véletlennek tűnhet, ezért a mediális ige a véletlenség kifejezésére is alkalmas lehet.

E. ABAFFY ERZSÉBET

Az ellentéti hangsúly különleges helye

1. Az ellentéti (vagy szembeállító) hangsúly az úgynevezett értelmi hangsúly (l. DEME LÁSZLÓ, A hangsúly: MMNyR. II, 458–66) egyik fajtája. Az ilyen hangsúly általában erőteljesebbnek tűnik, mint a közönséges, újdonságot kifejező értelmi hangsúly. Nem föltétlenül azért, mert hangosabb (nyomatékosabb) annál, hanem mert jobban kiemelik a dallami eszközök. Kijelentő mondatban az ellentéti hangsúlyú szótag (ha több ilyen van a mondatban, akkor az utolsó ellentéti hangsúlyú szótag) dallami esése általában magasabbról indul, mint az újdonságot kifejező hangsúlyt hordozó szótagé. Ezért példánkban az utóbbiakat a szótag elé tett ' jellel, az ellentéti hangsúlyt pedig ugyancsak a megfelelő szótag elé tett '' jellel jelöljük. Vö.: (1) *Ki volt itt?* — '*Pál volt itt.* (*Pál* = új információ) | (2) *Péter volt itt?* — ''*Pál volt itt.* (*Pál* = szembenáll Péterrel).

2. Közismert tény, hogy az ellentéti hangsúly egy többmorfémás szerkezet bármelyik morfémájára, pontosabban bármelyik morfémájának első szótagjára kerülhet, ha az a morféma áll szemben egy másikkal a kontextusban.

Így például, ha egy igekötős ige igekötője a szembeállítás tárgya, akkor az ellentéti hangsúly a szó első szótagjára esik, mivel az igekötő első szótagja az egész igekötős ige első szótagja is egyben: (3) *Elment?* — ''*Felment.*

Ha viszont az igekötő utáni igei rész áll kontrasztban, akkor már az igei rész első szótagjára kerül az ellentéti hangsúly, az egész szó első szótagja pedig mellékhangsúlyos (jele: ·) lesz: (4) *Elment?* — ·*El''rohant.*

Igen gyakori, hogy egy szó végső inflexiók elemei (ragok, jelek) kerülnek a szembeállítás fókuszába, és így az ellentéti hangsúly is rájuk kerül: (5) *Budapest környékén?* — ·*Budapest''ten.* | (6) *Dohányzik?* — ·*Dohány''zott.*

3. Van azonban az ellentéti hangsúlyozásnak egy különleges — és tudtunkkal eddig feltáratlan — megjelenési módja. Dolgozatunkkal erre kívánjuk felhívni a figyelmet.

Gyakori jelenség a nyelvben, hogy bizonyos szerkezeti elemek a felszínről törlődnek, vagy — ha úgy tetszik — zéró fokon vannak jelen, funkciójuk azonban a rendszertani összefüggések következtében körülhatárolható. Nos előfordulhat, hogy az előzetes kontextusban adott szerkezet egy elemét kell szembeállítani ugyanannak a szerkezetnek zéró fokon jelen levő elemével. Tehát egy „testes” elemet egy „testetlen” elemmel, egy hangsort a semmivel. Mi lesz akkor az ellentéti hangsúly sorsa? Aminek hordoznia kellene, az fizikailag nem létezik.

A) A beszélő többféleképpen segíthet magán. Egyrészt bizonyos új elemek beiktatásával a szembeállítás fókuszát az új elemre irányíthatja, és ezáltal az ellentéti hangsúly is az új elemre kerül, mint pl. a következő igei állítmány esetében: (7) *Péter irt?* — ''*Most irt.* Ebben a példában a múlt idő jele áll szemben a jelen idő jeltelenségével, és ezt a tényt az adott körülmények között a *most* szó bevezetésével és ellentéti hangsúlyozásával lehet a leghatékonyabban érzékeltetni.

Ha azonban a példabeli ige többszótagú, máris két lehetőség kínálkozik. Az egyik azonos az előbbivel: (8a) *Péter tanult?* — ''*Most tanul.* — A másik lehetőség a többszótagú szó utolsó szótagjára az ellentéti hangsúlyozása: (8b) *Péter tanult?* — ·*Ta''nul.*

Ami az utóbbi esetben történik, az nem magyarázható egyszerűen azzal, hogy két morféma szembenáll egymással. A *-nul* szótag ugyanis nem képvisel olyan nyelvi elemet, amely bármivel is szembenállna. Viszont lineárisan a legközelebb helyezkedik el ahhoz a morfémához, amely a szembeállítás tárgya, de zéró fokon szerepel, nevezetesen az alanyi ragozású, kijelentő módú, jelen idejű, egyes számú, 3. személyű igeraghoz: *tanul* + Ø.

Az ellentéti hangsúly tehát a zéró-elemről áttolódott a zéró-elemet közvetlenül megelőző *-nul* szótagra, amely így az ellentéti hangsúly különleges helyévé vált.

B) Hasonló lehetőségek adódnak a névszói állítmány esetében is, ha a kijelentő módú, jelen idejű, 3. személyű (tehát zéró-kopulás) névszói állítmány időkifejezése szembenáll ugyanannak a névszói állítmánynak az előzetes kontextusban adott múlt vagy jövő idejű időkifejezésével: (9a) *Péter katona volt?* — *''Most katona.* | (9b) *Péter katona volt?* — *''Kato''na.*

Az utóbbi megoldásban a névszó utolsó szótagja áll lineárisan a legközelebb ahhoz a nyelvi elemhez, amelynek az ellentéti hangsúlyt viselnie kellene, nevezetesen a zéró-kopulához: *katona* + $\emptyset$. A *-na* szótag az ellentéti hangsúly különleges helye lett, ahová az ellentéti hangsúly a közvetlenül utána következő zéró-elemről áttolódott.

Amikor tehát a zéró-kopulás névszói állítmány többszótagú, akkor az első, illetve utolsó szótagján való hangsúlyozás jelentés-megkülönböztető szerepű lehet. Vessük össze a következő két párbeszéd válaszmondatait: (9b) *Péter katona volt?* — *''Kato''na.* (= 'Most katona.') | (10) *Péter katona volt?* — *''Katona.* (= 'Igen, katona volt.')

C) Mint láttuk, az A) és B) esetekben a zéró-elemek a rendszertani összefüggések következtében pontosan körülhatárolható inflexiós elemek voltak, és az ellentéti hangsúly nem kerülhetett a fizikailag megvalósuló elem (l. 8b, 9b) első szótagjára.

Most nézzük meg a következő példát. Egy televíziós riportban a nyilatkozó az építkezés elhúzódását a következő felsorolással indokolta: *A szervezetség hiánya, a felelőtlenség hiánya, ...* A felsorolás második tagjának értelmetlenségét, amely nyilván a megkérdezett riportalany lámpalázának volt köszönhető, a riporter természetesen azonnal észrevette, és így javította ki: (11a) *Úgy érti, a felelőtlen''ség.* Ugyanakkor viszont így is mondhatta volna: (11b) *Úgy érti, a ''felelőtlenség.*

Hogyan lehet a kétféle megoldást értelmezni? Nyilván úgy, hogy két eltérő felfogást tételünk fel mögöttük. Mindkét esetben negatív polaritás áll szemben pozitív polaritással. A (11a) esetben az a felfogás tükröződik, hogy a *felelőtlenség* lexikai elem pozitív polaritását (állított jellegét) a lexikai elem utáni zéró-elem fejezi ki: *felelőtlenség* + $\emptyset$. Ez áll szemben a negatív polaritást kifejező *hiánya* szóval, de mivel fizikailag nem létezik, az ellentéti hangsúlyt a hozzá lineárisan legközelebb álló *-ség* szótag kapja. Ha a zéró-elem „pótlására” új elemet iktatnánk be, akkor az ellentéti hangsúly az új elemre kerülhetne: (11c) *Úgy érti, a felelőtlenség ''maga ~ ''fennállása.*

A (11b) mögött viszont az a felfogás húzódik meg, hogy egy lexikai elem pozitív polaritását nem egy zéró-elem fejezi ki, hanem a lexikai elem maga. Vagyis a negatív polaritású lexikai elemmel szemben az önmagában pozitív polaritású lexikai elem, jelen esetben a *felelőtlenség* szó áll, amelynek ezért az első szótagja kapja az ellentéti hangsúlyt.

4. A szemléletesség kedvéért foglaljuk össze, hogy bemutatott példáinkban miként került az ellentéti hangsúly különleges helyre:

A) *tanul* + *t*

↑
·tanul + *'' $\emptyset$* — *→ ·ta''nul*

B) *katona volt*

↑
·katona + *'' $\emptyset$* — *→ ·kato''na*

C) a *felelőtlenség hiánya*

↑
a ·felelőtlenség + *'' $\emptyset$* — *→ a ·felelőtlen''ség*

Az idézett párok alsó tagjai fizikai megformáltságukat tekintve rövidebbek a felsőknél. A felső szerkezetek utolsó (jobb szélső) elemeinek megfelelő elemek az alsó szerkezetekben fizikailag hiányoznak. A szembenállás ezeket a fizikailag hiányzó elemeket érinti (ezt fejezi ki a függőleges, kétfejú nyíl). Mivel az ellentéti hangsúlyt a fizikailag hiányzó elem nem hordozhatja, az, mint valami „szellemhangsúly”, átkerül a fizikailag jelenlevő elemnek a hiányzó elemhez lineárisan legközelebb eső, tehát utolsó szótagjára (ezt fejezi ki a vízszintes nyíl). Ez az ellentéti hangsúly különleges helye. De annak, hogy az ellentéti hangsúly erre a különleges helyre kerüljön, az a feltétele, hogy a fizikailag jelenlevő elem többszótagú legyen. A bemutatott megoldás azonban még ilyenkor sem kötelező (ezért szaggatott a vízszintes nyíl), hiszen a beszélő egy másik megoldást is választhat: kibővítheti a szerkezetet, és az ellentéti hangsúlyt a bővületre teheti; pl. „most tanul”, „most katona”, a felelőtlenség „maga”. Ha viszont a fizikailag jelenlevő elem egyszótagú, akkor a szerkezet bővítése és a bővület ellentéti hangsúlyozása kötelező; pl. „most ír”, „most pék”, a lát „maga”.

5. Bár a különleges helyre tett ellentéti hangsúly nem kötelező, hanem választható megoldás, a beszélt nyelvben lépten-nyomon használjuk. Az itt közölt megfigyelések minden bizonnyal tovább bővíthetők.

Kérdés, hogy megállapításaink szolgálnak-e valamilyen tanulsággal egy transzformációs-generatív magyar nyelvtan számára. Úgy tűnik, igen. A transzformációs-generatív nyelvtan ugyanis, akár szintaxis-központú, akár szemantika-központú modellen alapul, a fonológiai komponens tartja az utolsó komponensnek, mivel ez alakítja át hanggá a központi komponens által előállított felszíni szerkezetet. Megfigyeléseink arról tanúskodnak, hogy — legalábbis bizonyos esetekben — a fonológiai komponens nem egyszerűen csak követi, mechanikusan hanggá alakítja a felszíni szerkezetet, hanem még azelőtt, hogy a felszíni szerkezet kialakult volna, befolyásolhatja a központi komponensben lejátszódó transzformációs folyamatokat, és így természetesen azok végeredményét, a felszíni szerkezetet magát. Az általunk vizsgált esetekben ugyanis a beszélő csak akkor kényszerül a felszíni szerkezetbe új elemet beiktatni, ha előzetes információt kap a fonológiai komponensről arról, hogy az eltörölt elemet megelőző, fizikailag megvalósuló elem egyszótagú lesz. Ha viszont a fonológiai komponensről kapott előzetes információ szerint a fizikailag megvalósuló elem többszótagú lesz, akkor a beszélő választhat a között, hogy egy új elemet, vagy a meglevő elem utolsó szótagját „terjeszti fel” ellentéti hangsúlyozásra a fonológiai komponens számára.

VARGA LÁSZLÓ

Hol feküdt az anonymusi Zemplén-vára?

ENDLICHER ISTVÁN és PAIS DEZSŐ (Anonymi Belae regis notarii de Gestis Hungarorum liber. Viennae, MDCCCXXVII, Hungaria vetus; Magyar Anonymus. Bp., 1926.) Zemplén várát a Bodrog jobbpartján tüntetik föl. Helyét azonosnak veszik a mai Zemplén helységével, amit a község határában látható vár romjai is megerősíteni látszanak. PAIS a honfoglalás útirányát is belerajzolta a térképébe, s ez a Munkács—Ungvár útvonal után a Bodrog jobbpartján vezet Szerencs felé. Ugyancsak a Bodrog jobbpartján tünteti föl Zemplént GYÖRFFY GYÖRGY is (István király és műve. Bp., 1977. 37 és 101).

Anonymus szövegének az elemzéséből azonban kitűnik, hogy „castrum Zemlin” nem lehetett a feltüntetett helyen.

Ebből a célból vizsgáljuk meg, hogy Anonymus előadása szerint milyen irányban haladt a foglалás, illetőleg hol tartózkodott Árpád a Salánnal lefolytatott követjárások idején. A 14. fejezet ezt világosan megmondja: „... Árpád vezér elküldvén seregeit, az

egész földet, amely a Tisza és a Bodrog közé esik Ugocsáig, minden lakójával együtt elfoglalta.”, majd később: „... a vezér és övéi látták a föld termékenységet, mindenféle vad bőségét, meg azt, hogy milyen gazdag halban a Tisza és a Bodrog folyam; ezért a földet kimondhatatlanul megszerették.” A leírásban nincsen semmi homályos; kétségtelen, hogy a Tisza és a Bodrog közti területről, a Bodrogróztól van szó: csak innen lehetett egyszerre megfigyelni a két folyót.

Salán vezér küldöttei Bodrogrközben keresték meg Árpádot. Salán vezér tartománya ugyanis az a föld, „amely a Duna és Tisza közén terül el.” Innen indulnak el Salán követei, akik „Zemplén várának menve átkeltek a Bodrog folyón és másnap eljutottak Árpád vezérhez.” A Duna–Tisza közéről Bodrogrközbe a Bodrogon egyszeri, illetőleg a Tiszán kétszeri átkeléssel lehet eljutni.

Tovább vizsgálva a szöveget Ónd, Ketel és Tarcal útvonalát kell követnünk. Ők Árpád táborából indulnak Salánhoz. „Árpád vezér küldöttei pedig: Ete apja Ónd, Alapoltma apja Ketel és Tarcal kún vitéz, ... útközben átúszatták a Bodrog folyót azon a helyen, ahol ebbe a Sátorhalomról lefutó folyócska beleömlik.” („... ubi paruus fluius manans a Saturholmu descendit in Budrug”: 15. fej.) A 16. fejezetben tovább követi a küldöttek útját: „... miután az erdőn áthaladtak, a Bodrog folyó mellett lovagoltak; majd mintha pályadíjért futottak volna, sebes vágásban nyargaltak fel egy jó magas hegy csúcsára.” Ezt nevezi Anonymus *Tarcal hegyé*-nek, amely nyilván a mai Nagyhegy-gyel azonos. Ezután érnek el három napos „gyors lovaglással Alpár várába”.

Mindez a helyi viszonyokkal tisztában nem levő írónak zűrzavaros leírása lenne, ha Zemplént a Bodrog jobbpartjára helyeznénk. Ekkor nem kellene sem a Bodrogon, sem a Tiszán átkelni, legfeljebb a „kis folyócskán”, Ketelpatakán. Ilyen tévedésről azonban Anonymusnál nem lehet szó, akinek — nyugodtan mondhatjuk — az ország területe szinte térképszerűen a szeme előtt lebegett. Györffy például Anonymus zempléni helyismeretét annyira részletesnek és alaposnak tartja, hogy őt magát is dél-zempléni származásúnak gondolja (I. Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége: ItK. 1970: 1. sz. 12).

Anonymus szövege azonban világos és tiszta, ha Zemplént a Bodrog balpartjára helyezzük. Ekkor helyén van minden, s Árpád követei ott úsztatnak át a Bodrogon, ahol a Sátorlajújhely felől jövő „folyócska”, nyilván a mai Ronyva, ömlik a Bodrogba, tehát körülbelül a Vajdácskánál volt — azóta megszüntetett, illetőleg átvágott — Bodrogkanyar után.

Anonymus „castrum *Zemlîn*”-je tehát a Bodrog balpartján keresendő, valószínűleg Zemplén községgel átellenben. A mai zempléni vár nem utódja Anonymus castrumának. Ismerve Anonymus földrajzi adatainak megbízhatóságát, ennek a baloldali várnak vagy legalábbis maradványainak Anonymus korában a létezését aligha vonhatjuk kétségbe. Talán egy — a szabolcsihoz hasonló — földvár maradványairól lehet szó, melynek romjai Anonymus korában még jól felismerhetők voltak.

SÓLYOM KÁROLY

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Emberöltő. A TESz. háromféle megfigyelési kísérletet is ismertet az emberöltő összetétel értelmezésére, de megvallja, hogy „keletkezési módja s szemléleti háttere nincs kelőképpen tisztázva”. Sem a varrással kapcsolatos öltögetés egymásutánja, átvive az egymást követő nemzedékekre, sem az *öltő* ’pár’ jelentése, melyből ’csoport, nemzedék’ fejlődhet, nem ad megnyugtató magyarázatot. Még kevésbé valószínű a TESz. szerint az a

megfejtési kísérlet, mely az *egy öltő ruha* kapcsolatból indul ki, s úgy véli, hogy régen az egy nemzedékhez tartozók nagyjából egyforma szabású ruhát viseltek.

Pedig valóban az *egy öltő ruhá*-ból kell kiindulnunk, csak más meggondolással. *Egy öltő ruha* tulajdonképpen *egy rend ruha*, mindazoknak a ruhadaraboknak az összessége, melyeket az ember egy alkalommal magára ölt. Így visz az ember magával egy hosszabb útra két vagy három öltő ruhát is. *Egy öltő ruha* tehát: ö s s z e t a r t o z ó (ezen van a hangsúly) ruhadarabok együttese. E meghatározásból szinte kínálkozik a következtetés, hogy *egy öltő ember* is az összetartozó emberek (értsd: nagyjából egykorúak) összessége. E feltevést megerősíti az a tény, hogy amint az *egy öltő ruha* helyett mondhatunk *egy rend ruhá*-t (MTsz.), úgy nevezhetjük és nevezzük is az egy öltő embert, vagyis egy nemzedéket *egy rend ember*-nek: *egy rend ember* 'egy nemzedék' (MTsz.).

A TESz. idézi az *emberöltő* szócikkben az „egy Nemzetség vagy *ötöbéli ember* tsak 33 esztendőig él” mondatot 1790-ből. Nem sokkal korábban bukkan fel az *ezen öltő ember* kifejezés sem (1786: TESz.). Az *egy rend ember*-re vagy az *egy rendbeli ember*-re viszont jóval korábbról is van adatunk: 1629: *egy rendbeli emberek* (TörtTár. 1906: 99). Az *öreg ember öregrend ember*: 1775: „egy zászlótartó *öregrend ember*, kinek fia kapitány volt” (Retteg: Emlékezetre méltó dolgok 351); „*egy öreg rend király*” (MNGy. III, 5).

Mivel az *egy rend ember* látszik régebbinek — mindenestre régebből adatolt —, feltehetőleg ez szolgált mintául az *egy öltő ember* kapcsolat kialakulásához, a már említett *egy rend ruha*, *egy öltő ruha* analógiájára. Úgy érzem, a 'generáció' jelentés felvételéhez az *egy váltó ruha* kifejezés is hozzájárult, az egymást váltó nemzedékek szemléleti alapjaként.

Az *egy rend ember* szókapcsolatból könnyen válhatott egy *emberrend*, jöllehet ez nincs adatolva, de jól ismert volt régebben az *ember(láb)nyom*, *embernyomdok* 'nemzedék', ami az *öltő ember emberöltő*-vé válását elősegítette. Íme néhány adat: XVII. sz. vége: „nemcsak e *mostani ember-láb-nyomig* tartson s ne is csak magunk, gyermeink és feleségeink életeknyi idővel termináltassék” (MonIrók VIII, 117, Rosnyai maradványai); „ilyen hosszú élet nem soknak jut, ő keme már a *harmadik ember nyomdokát járja*” (Nyr. XIV, 138, Szováta).

Végül a következőkben foglalhatom össze fejtegetéseimet. Az *egy rend ruha* = *egy öltő ruha* 'összetartozó dolgok' jelentésbeli azonossága alapján alakult ki az *egy rend ember* = *egy öltő ember* 'összetartozó emberek' fogalma, mely az *egy váltó ruha* fogalmának beleérzése folytán egymást váltó nemzedékek képévé változott.

BERNÁTH BÉLA

Borzsák. A MNy. XLV. évfolyamában (187–90) megjelent igénytelen szó-, illetőleg névmagyarázatunkhoz időközben annyi újabb adat került a kezünkbe, hogy az épületes téma kiegészítése — szerkesztői biztatásra — érdemlegesnek látszik.

Mint ahogy annak idején is irodalmi adatokból — a homérosi *οἰνοβαγής* (Ilias I, 225) magyarításainak tömkelegéből, közelebből Baksay Sándor tréfás telitalálatából — indultunk ki, most felejtethetlen Homéros-fordítónk barátságának dokumentumával kezdjük. Deveseri Gábor a „Windsori víg nők” II. felvonásának elején Pagenével „flamand *borzsák*”-nak (az eredetiben: Flemish drunkard) tituláltatta a levélben jelentkező Falstaffot. *Borzsák* Mátéhoz, az operettbeli ipafai paphoz képest Bertha Bulcsu novellahőse („*Borzsák úr*”, az erőszakos tornatanár) jóval kevésbé érdemli meg figyelmünket és rokonszenvünket.

Annál szívesebben elevenítjük fel Arany János Aristophanés-fordításából (Béke 535) a Békének és a vele járó Szüretnek örvendező kar szavait: „... borostyán, *bornyomó-zsák*, bégető juh...”. Az eredetiben *τρυγοπιπος*-nak nevezett alkalmatosságot ('Seihe-tuch, strainingcloth for wine') Arany nyilván még hazulról ismerte. MIKESY SÁNDOR —

mint 1953. február 5-i levelében írta — nagyrábéi feles-vincellér korában maga taposta ki a szőlőt az úgynevezett *bornyomó zsák*-ban; KURUCZ ALBERT pedig (az észak-bihari szőlőművelésről és borgazdálkodásról szóló disszertációjában: Debrecen, 1964. 53 kk.) részletesen leírja az e vidéken még manapság is házilag készített *borzsák* nevű eszközt és használatát (fényképek a 60—1. lapon). Az abaúji falvakban is még nemrég használt taposózsákról l. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA tanulmányát: Paraszti bortermelés néhány abaúji faluban. Debrecen, 1967. 9. l.

Az erdélyi magyar szótörténeti tár I. kötetében (Bukarest, 1976. 1024 és 1042) számos régi — XVI—XVIII. századi — adatot találunk mind a *bornyomó zsák*-ra ('szőlőtaposáshoz használt zsák; Tretsack'), mind pedig a *borzsák*-ra ('szőlőnyomó zsák; Sack zur Weinpresse . . .', átv., tréf., becsm.: 'boriszsák, boroshordó, feneketlen korsó, telhetetlen kancsó, borissza; Saufbold, Trunkenbold', pl. egy marosvásárhelyi feljegyzés 1629-ből: „... hallgass, te *borzsák*, mert nem gyűjtöm ám én össze az latrokat, hogy úgy innám velek, mint te"). Itt említjük „az telhetetlen . . . Bacchus tömlőinek” Szenczi Molnár Albert „De summo bono”-fordításában (Lőcse, 1630. 341) olvasható elmarasztalását.

A fentebb németül megadott „becsm.” jelentések rokonságát D. SANDERS — régi Handwörterbuchjában (Leipzig, 1893. s. v. *Säuer*) — így sorakoztatta fel: *Saufaus, Saufbold, Saufheld, Saufhans, Saufsack*. Magának az Európa-, sőt világszerte használt szüretelő eszköznek megjelöléseiből E. ALANNE „Das Fortleben einiger mhd. Bezeichnungen für Weinlese und Weinbehandlung am Oberrhein” című értekezésében (Helsinki, 1956. 17 kk.) valóságos csokrot gyűjtött össze: *Sack, Säcker, Sackwein, Trebersack, Trabersack, Trawersack* stb.

A szüretelő zsák ősi formájára a R. EISLER monográfiájában (Orphisch-dionysische Mysteriengedanken. Leipzig—Berlin, 1925. 267) ismertetett egyiptomi *md* 'Windepressé' hieroglifa kettős villás ábrázolásából következtethetünk: „Ein Sack, wohl aus einem durchlässigen Netzgewebe, wird mit der Maische gefüllt, an den offenen Enden zugebunden und durch Verdrehen von Gabelästen, die in die Abschlussbänder eingebunden sind, der Saft aus dem Inhalt ausgepresst.” Ugyanitt (a 267. lap 3. és 5., valamint a 274. lap 6. jegyzetében) további utalások olvashatók a „préselő zsák” használatára („zum Auswinden der Maische”) és a megfelelő héber szó hangfestő voltára vonatkozólag („von dem 'aléla-Schreien beim Kelnern hergenommen”).

A *saccus vinarius, vina liquare* (Hor., Carm. I/11, 6: „Klären des meist auf starkem Bodensatz stehenden Weines mittels des Seihtuches, *saccus*”), *vina saccis castrare* (Plin., N. H. XIX/4, 19 'durch Säcke durchsiehen, filtrieren und dadurch der Schärfe berauben') és egyéb ókori szakkifejezések behatóbb tárgyalása itt fölösleges túlzás volna. Új adatként legfeljebb a *σάκος*-nak a LIDDELL—SCOTT-szótár friss pótlásaiban olvasható későantik (IV. sz.) előfordulását említjük, ahol — egy ostrakon-feljegyzésben — a Leibniz szerint Bábel óta nemzetközi szó 'sack of wine' jelentésben szerepel.

Az eszköz vagy edény csúfnévként való használatának antik dokumentumait viszont talán nem árt ismertetnünk. A Bacchus-tisztelő görögöknek tudvalevőleg tucat-számra volt szavuk a legváltozatosabb ivóedény-féleségekre, és ezek szinte mind használatosak voltak az illető edények üritgetőinek csúfolására is. Így nevezhettek pl. egy Démétrioszt *Στάμνος*-nak, egy Diotimost *Χώνη*-nak ('tölcsér'); másokat *Μάστος*-nak ('mell alakú ivóedény'), *Σίφων*-nak ('lopócső', „szifon”), *Κορύλη*-nek ('kis ivóedény', a csúfnév Rómában is ráragadt pl. Varius Cotylára: Cic., Phil. XIII/12, 26) vagy *Κορύλων*-nak, és különösen felkapott megjelölés volt az *Ἀσκός* vagy *Ἀσκων* 'tömlő', „Schlauchmann” (vö. M. MAYRHOFER, *ἀσκός*: Kretschmer-Gedenkschrift II. Wien, 1957. 37; egy KRETSCHMER-től tárgyalt vázafelíraton: *Ἀσκωνίδης*).

Ehhez a költői változatossághoz képest a modern nyelvfejlődésnek sem kell szígyenkeznie. Például a WEHRLE—EGGERS-féle modern német szókinszrendszerezés (Fi-

scher Handbücher, 6211—2) megfelelő rovatában egyebek közt a következők kifejezéseket találjuk: „*Trunkenbold . . . , Säufer, Saufaus . . . , Saufsack . . . , Fass, Bierfass, Trichter, Schwamm, Schlauch, Weinschlauch.*”

Az ókori és mai Tömlőkhöz kapcsolódva — lezárásként — egy 1520 körüli német nyomtatványt említünk (I. E. DIEDERICHS gyűjteményében: *Deutsches Leben der Vergangenheit in Bildern*. Jena, 1908. No. 640.), amelyen egy nagyívó taligán tolja maga előtt borostömlőként ábrázolt pocakját, a tényállást pedig külön kísérő vers magyarázza:

„Ich bin ein rechter Weinschlauch, | Für [= führe] auff der Radwerb meinen Bauch.” Hasonlóképpen — hordó-hassal — ábrázolta a mértéktelenség allegóriáját például a holland Cornelis Tennissen (DIEDERICHS No. 579.), és ugyanígy írta le a sok ivással járó farsangot vagy a „Gut Montag”-ot a mesterdálnok Hans Sachs. (Vö. H. HENZE, *Die Allegorie bei Hans Sachs, mit bes. Berücksichtigung ihrer Beziehungen zur graph. Kunst*. Halle, 1912. 69).

Aki pedig rosszállással venné tudomásul az — úgy látszik — mindenkor és mindenütt megtalálható borzsákokat, vigasztalódjék a hasonlíthatatlanul józan-abb (szintén családnév!), persze semmivel sem esztétikusabb *Milchsack* (*Milchfass, Milchmaul* stb.) névvel.¹

BORZSÁK ISTVÁN

Néhány gondolat a **boldog**-ról és a **Boldogasszony**-ról. KÁLMÁNY LAJOS 1855-ben azzal a meglepő gondolattal lépett fel tudományos életünkben, hogy a keresztény *Boldogasszony* megnevezés ősvallási előzményekre megy vissza; kísérletet tett arra is, hogy a *Nagyboldogasszony* megnevezést szintén ősvallási vonatkozásokkal magyarázza. Elméletét GISSVEIN SÁNDOR és KATONA LAJOS elutasították, s később VELLEDEITS LAJOS (MNY. VIII, 344) nyelvészeti oldalról is cáfolta. Ennek ellenére az EtSz. és a SzófSz. a *boldog* szóval kapcsolatban bizonyos sámanisztikus vonatkozásokra utalnak. PAIS DEZSŐ (A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből 264—71) úgy véli, hogy a *boldog* melléknév az oszm., csag., szárt *bay*-ból fejthető meg, s minthogy e nomen-verbum igei változatának jelentése: 1. 'megköt', 2. 'várázsol, elvarázsol', a belőle képzett származék jelentése 'várázslattal megkötött'. Ezen okfejtésből következik, hogy a *Boldogasszony* név előtagját PAIS — végső soron — az ősvallási szókészletbe sorolhatónak tekinti, jöllehet megjegyzi, hogy a *Boldogasszony* névbe beleillő, 'sanctus' jelentés már a keresztény korban fejlődött ki; az ezzel összefonódó 'beatus, felix' jelentés megjelenését elsősorban szintén a keresztény korra teszi, de megjegyzi: "lehetséges, hogy . . szavunknak ilyen jelentése már előbb is fejlődőben volt." A TESz. nem fogadja el ezt a jelentésfejlődést arra hivatkozva, hogy a *boldog*-nak 'várázslattal megkötött' > 'révült; eksztázisban levő' jelentése nem mutatható ki, s hogy a *boldul* ~ *bódul* igének adatai igen későiek, jöllehet ezen igei jelentésből már megkaphatnánk a kívánt 'révült, bódult' jelentést a *boldog* jelentéseként. A TESz. elfogadhatónak tartja a *bódul* és a *boldog* közötti kapcsolatot. Hivatkozik a TESz. arra, hogy a 'felix, sanctus' és a 'gazdag' jelentés már évszázadokkal korábban jelentkezik a *boldog* jelentéseként, szinte a legkorábbi nyelvi adatok korában, akkor, amikor a 'bódult' jelentésnek még nyoma sincs.

Én ehhez a kérdéshez arra a GOMBOCZ és később FABRICIUS—KOVÁCS FERENC által is hangoztatott törvényszerűsége hivatkozva kívánok hozzászólni, mely szerint minden lelki jelenséget, illetőleg lelkiállapotot kifejező szó eredetileg konkrét fiziológiai

¹ *Korr.-jegyzet*: Hegedüs Géza Jósika-kedvelésének köszönöm Abafi Olivér idevágó jellemzésének ismeretét: „Te *iszós kanta* (vagyis kancsó), te *szivattyú*” — minek hallatára szenvedélyes hősiünk a kéretlen jellemzőt a szó szoros értelmében "kidobá".

jelentésre megy vissza. Ez valóban teljes következetességgel nyomon követhető a lelki élet jelenségeinek szavainál. Ennek megfelelően, akármilyen korai a 'beatus, felix' jelentés, ezt, mint lelkiállapotjelölőt, meg kellett előznie egy konkrét fiziológiai állapot-jelzőnek, még akkor is, ha e jelző meglétének írásos dokumentumai nem állnak rendelkezésünkre. Nos tehát, véleményem szerint, igenis valami ilyen jelentés lehetett a konkrét fiziológiai állapotra utaló jelentésmozzanat: 'varázslattal megkötött, varázslat által révületbe került'.

Ez az állapot, természetesen, bizonyos arebeli jegyekben is tükröződött, s így a 'varázslat által révült' jelentéshez az 'átszellemült arculatú' jelentés — s ez is még teljesen konkrét jelentés — kapcsolódhatott. Ismétlem, ezen konkrét jelentéseknek, mint előzménynek feltétlenül meg kellett lenniük a lelkiállapotot jelentő 'beatus, felix' jelentés előtt.

Affelől nem vagyok viszont meggyőződve, hogy ez az utóbbi jelentés már a kereszténység felvétele után alakult volna ki. Sőt, elsősorban azt tartom lehetségesnek, hogy ez a jelentésváltozás már jóval a kereszténység felvétele előtt megtörtént, s így, mikor őseink e szót Szűzmária nevének kifejezéséhez igénybevétték, már — valószínűleg — maguk sem érezték e szónak a 'kábulás, révület' jelenséghelyével való kapcsolatát.

BÜKY BÉLA

A lezsák jelentéséhez. A TESz. (II, 764) ¹bő adatolással szlovák, esetleg horvát eredetűnek mondja a magyar (táj)nyelvbe is átkerült *lezsák* 'semmirekellő, dologtalan' jelentésű szót (vö. még ERDŐDY JÓZSEF: MNY. LXX, 377). Jelentését árnyaltabban mutatja az alábbi két adalék, amelyeket egykori csavargókról őriztek meg régi iratok. A munkanélküliséget a XVIII. század végén egyértelműen azonosították a semmittevésre és a bűnözésre való hajlammal.

Békés községben 1782-ben rendeletet hoztak „mindenfélé pásztorok megzabolázásáról, s a henye élethez szokott, alájáró [értsd: csavargó] betyárokról, s egyéb gonosztevőkről”. Egy 1795. évi kurrenslevél pedig tudatja, hogy elszaporodtak „a pásztorok mellett tartózkodni szokott korhely czimborák, kiket *lesáknak*, szegénylegénynek neveznek. Ezekről való megkülönböztetés végett az igazi cselédek [értsd: a szegődött pásztorok] sárgaréz plébából czimert kötelesek viselni, hogy a *lesákok* könnyebben elfogathassanak” (BANNER JÁNOS, A békési pásztorok élete a XVIII. században. Szeged, 1929. 14—5). A *lesák* 'szegénylegény' jelentésváltozata azt is mutatja, hogy a vele azonos jelentéssel említett *betyár* szónak már ekkor pejoratív jelentésárményalata is volt.

Még hitelesebben mutatja ezt a következő adalék, amely a *Lesák* ragadványnév viselőjének életmódját is érzékelteti. Boldván 1796. szeptember 2-án tanúvallatás alkalmával *Lezsák* János 24 esztendő s juhász elmondta, hogy állása nincs, „tsak bujdosóban vagyok imitt-amott. Demeter napjától Ónody András Ur szolgálatjában lévén mint Batso, minthogy a Juhász társammal együtt egy hétre hat kis kenyereket adott Ónody András Ur kettőnknek, azzal bé nem érvén, amidőn Nyiribe ment volna, felnyitottuk a kamorát, abból két darab szalonnát és egy kenyeret hoztunk ki. Én nem loptam ennél többet Kopaszföldön, sem másutt. Azért szoktam el, hogy Ónody András Ur ijesztett el, hogy katonának ad engem a Szolgabíró ezen tselekedetemért. Azt mondotta Ónody Uram, oly levelet fog írni a Regementhez, hogy Vénsegemben sem eresztenek haza.”

A boldvai református egyház anyakönyvében levő bejegyzés szerint „Ignátz János alias *Lesák* János 1792. február 1-én jegyzette el a Kopaszföldről Szabó András leányát, Erzsébetet.” *Lezsák* Jánosnak tehát már húsz éves korában, a jegyzőkönyvben említett lopása előtt megvolt a ragadványneve. Nem tudjuk, apjától maradt-e rá, vagy ő maga szerezte: viselkedése alapján az utóbbira gyanakszunk. Büntetésének letöltése után is

Boldván élt. A református egyház anyakönyve szerint fiatalon, 31 éves korában halt meg nehéz nyavalyában 1801. augusztus 8-án. Utódai Boldván nem maradtak. (Vö: Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár: közgyűlési iratok 1382/1805. sz. és Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII, 404. Miskolc, 1969.)

DÖMÖTÖR SÁNDOR

Peceolaj. Történeti forrásainkban a XV. század végétől néhány évszázadon keresztül gyakran felbukkan a *peceolaj*, *pecolaj* terminológia, amelynek nemcsak kultúrtörténeti háttere, hanem még a jelentéstartalma is tisztázatlan. A latin nyelvű régiségben előforduló legkorábbi említését az OklSz. a következőkben adja közre: „1493: Oleum commune *peceolayth*; 1518: Oleum *peche* vnum fonth; 1519: Oleum *pechee* fontho octo”, és a változatos helyesírású terminológia jelentését — a NySz. *pecolaj* címszavával egyeztetve — ’lenmagolaj’ értelemben rögzíti (OklSz. 760.). Ez a megfelelés egy XIX. század eleji magyar–latin szótár adatára támaszkodik: „*Petz olaj*. Oleum lini. Lenmag olaj” (SÁNDOR, Told. 302).

A terminológia a későbbi nyelvészeti vizsgálatok figyelmét elkerülte, a TESz.-ben sem szerepel. Az idézett korai adatok mégis megtalálhatók benne a *pöce* címszó alatt, azzal a megjegyzéssel, hogy odatartozásuk tisztázatlan. — Bár erre némi formai alapot ad a kiegészítésként szereplő 1577 körüli adat, amely *péce olajt* [pöce olajt] alakváltozattal rendelkezik (VARJAS, OrvK. 358). A bemutatott példák értelmezéseként a következőt olvashatjuk: e régi adatokban alighanem egy ’folyadéktartó edény, egy fajta űrmértékegység’ jelentésű szó keresendő, mely esetleg etimológiailag azonos lehet a német *pütze*, *bütze* ’gödör, kút’ szóval, ennek nyelvemlékbeli és népnyelvi ’kút, folyadéktartó’ jelentéséhez kapcsolódva (TESz. III, 272). A korábbi nyelvtörténeti utalással szemben ez a legújabb etimológia egyrészt teljesen elhatárolja a *pece* alakot a rövidebb formától (a *pec*-től), másrészt pedig azt nem valamiféle olajminőségre utaló jelzőként értelmezi, hanem űrmértékül is szolgáló tárolóedény jelentésű főnevet lát benne, amelynek ilyen módon nyelvtörténeti származtatását is megoldja. Ennek a feltételezésnek gyengéje azonban már a legkorábbi nyelvtörténeti adatból is kiolvasható, mert az ’olajat, közönségesen *peceolajt*’ jelentésű szöveg félreérthetetlenül olajfajtát, olajféleséget jelöl meg, amely Bakócs Tamás egri püspök 1493–1496 közötti udvartartási számadó könyvében „Ad hospitalitatem Regis” cím alatt számos élelmiszer között szerepel, amit a királyi vendéglátáshoz használtak fel (KANDRA KABOS, Adatok az egri egyházmegye történelméhez II. Eger, 1887. 353). Arról pedig, hogy a *peceolaj* és a *pecolaj* ugyanazon olajféle megjelölésére szolgált, egy XVI. század végi szakácskönyv tanúskodik mindkét írásforma használatával: „Laska olajos lével . . . *pece* olajat is belé”, „Halétel *pecz* olajjal” (RADVÁNSZKY BÉLA, Régi magyar szakácskönyvek II. Az erdélyi fejedelem udvari szakácskönyve a XVI. századból. Bp., 1893. 238, 106). Ebben a munkában a rövidebb alakú terminológia gyakrabban fordul elő, amely a következő évszázadban az egyedül ismeretes és használatos jelölésforma lett (vö. NySz. II, 1255). A szó jelentéstartalmát megvilágító adatokkal is rendelkezünk ebből az időből: „1681: *Peczolajat* egy köből lenmagbul való; 1683: két véka lenmagbul való *peceolajat*” (SZÁDECZKY BÉLA, I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása I. Bornemisza Anna gazdasági naplói [1667–1690]. Bp., 1911. 389, 402).

A történeti adatok egybevetése során arra a következtetésre jutottunk, hogy a *peceolaj* és a *pecolaj* egyazon fogalom időben változó jelölésmódja, amely kezdettől fogva az étkezésre használatos lenmagolajat jelentette. Tehát a régiesebb terminológiának sincsen köze *pöce* szavunkhoz és a németből való eredeztetéshez. (Az egyetlen alakilag egyező írása — az említett orvosi könyvben — valószínűleg nyelvjárási alak lehet, de még inkább téves helyesírású forma, amely kétségtelenül a *pece* szóalakokkal és jelentéstartalommal egyezik meg.)

Miután a fenti elemzés visszavezetett a kiindulásul szolgáló eredeti nyelvtörténeti értelmezéshez, elkerülhetetlenül felmerül az a kérdés, hogy miért nem a lenmagolaj elnevezést alkalmazták a lenmagból készített olajra; mi indokolta, hogy helyette egy sajátos terminológiát használjanak? Másként fogalmazva: a történeti és szótári adatok ellenére valóban csak egyszerűen lenmagolajat jelentett a *pecolaj* szó? Részleges választ már az idézett XVI–XVII. századi források is adnak, amelyekben a vizsgált terminológia mellett a *lenmagolaj* kifejezés is előfordul. Pl. 1577 körül: *Len magh olayth* gyógyászati célra (külső kezelésre) (VABJAS i. m. 212); a XVI. század végén: *lenolajat* hajápolásra (RADVÁNSZKY i. m. 295); 1682: *Lenmagolajat* különböző háztartási (de nem konyhai) célra (SZÁDECZKY i. m. 390, 392 stb.) említene. A példák további szaporítása nélkül is bizonyosnak látszik, hogy a *lenmagolaj* elnevezést az alacsonyabb értékű, étkezésre nem alkalmas olajra használták. Tulajdonképpen ez a minőségi különbség indokolja a terminológiai eltérést, ami szerint a *pecolaj* jelentéstartalmában az 'étolaj' fogalom a meghatározó. Hogy mi indokolta a történetileg megragadható minőségi és terminológiai megkülönböztetést, annak megválaszolásához szükséges röviden felvázolni az olajfogyasztás és olajelőállítás kultúrtörténeti hátterét.

A feudális államiság megszilárdulásának alapját szolgáló keresztény vallásgyakorlat egyik — szempontunkból jelentős — kísérője a nagyszámú és szigorú böjt megtartása, amikor csak növényi olajjal készített ételt fogyaszthattak. Ezért Európa hűvösebb éghajlatú országai nagy mennyiségű olivaolajat importáltak Kis-Ázsiából. Azonban az iszlám térhódítása a XII–XIII. századra erősen leszűkítette a korábbi kereskedelmi kapcsolatokat, ami a kitűnő minőségű étolaj beszerzését is jelentősen megnehezítette. Ennek következtében megnövekedett a helybeli olajosnövény-művelés és olajelőállítás jelentősége az étolajszükséglet kielégítésére (vö. HEYNE MORIZ, *Das deutsche Nahrungswesen von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16. Jahrhundert*. Leipzig, 1901. 71–2). A hazai történeti olajfelhasználásra is érvényes ez a német kultúrtörténeti analógia, noha a legkorábbi adataink csak a XIV. századra vonatkoznak. Ez időben pl. Pozsony városában konyhai célra kétféle olajat használtak: a *faolaj*-at (korabeli megjelölése *pamol*, *pambol*, *pamol*) és a *kendermagolaj*-at (eredeti írott alakja *hanföll*, *hanfföl*). Mindkét olajféleséget kereskedelmi úton szereztek be: az előbbit — ami tulajdonképpen olivaolaj — nyugat-európai közvetítéssel, az utóbbit pedig Cseh- és Morvaországból (ORTVAY TIVADAR, *Pozsony város története* II. 4. rész. Pozsony, 1903. 117). Mindkét olajféleség behozatala a következő évszázadokban országos méretben is jellemző. Azonban bizonyos, hogy a szegényebb népréteg vagy éppenséggel az önellátó jobbágyság böjti étolajszükségletét kezdetől fogva nem ezekkel a drága olajféleségekkel fedezte, hanem döntően a *l e n m a g o l a j j a l*, hiszen a kertekben mindenütt számottevő mértékben termelték a lent, amely a ruházkodás nélkülözhetetlen alapanyagát: a szövésre alkalmas fonalat adta, egyben bőséges magtermése kiválóan megfelelt az olajnyerésre. Noha ez az olaj nem vetekedhetett a külföldről hozott étolajokkal, fogyasztásának általánosan kiterjedt gyakorlata a magyar népi kultúrában a XIX. század közepéig nyomon követhető. A történeti emlékek pedig arról vallanak, hogy a főúri és fejedelmi asztalokra is felkerült, nemegyszer a *faolaj* (olivaolaj) helyettesítésére. Pl. „Ha *faolajod* nincsen, *pecz olajat* tölts reá” (RADVÁNSZKY i. m. 106., további példákkal szolgál a NySz. II, 1255).

A hazai olajelőállítás egyáltalán nem jelentéktelen múltjára enged következtetni a XIV. századtól fennmaradt okleveles adatok sokasága az *Olajütő*, *Olajos* személynévvel kapcsolatban (Vö.: OKISZ.; ORTVAY i. m. 232; FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ, *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. Bp., 1885.). Az olajütés évszázadokon keresztül megőrzött hagyományos technológiájáról még a XIX. század elején is a következő szemléletes leírást olvashatjuk: „Miután a' mag lehántatott, öröltessék meg; lisztje lőszörből sűrűn szótt hara-posztóba borítva részenként kisajtoltatik. A' szakok, vagy úgynevezett pogácsák

újonnan öszvetőretnek, 's a' zuzliszt hideg uton ismét kisajtottatik. A' másodizbeli pogácsából zuzott liszt vas tepsikben kevés vízzel meglocsolva felmelegítetik, 's mint nevezik »meleg úton« üttetik ki; mellynek olaja alábbvaló, 's ennél fogva külön gyűjtessék'' (TOMA PÁL, Napraforgó' műveléséről. Gazdasági Tudósítások 1839. VIII, 32—3.). A legkorábbi időtől ismeretes és alkalmazott ezen eljárásnak legfontosabb sajátossága az olajos massa többszöri kisajtolása, ami tulajdonképpen az olajminőség különböző kategóriáit jelentette. Nem szorul külön bizonyításra, hogy a hidegen elsőként kisajtott olaj a legjobb minőségű, ebből következően feltétlenül ezt fogyasztották étolajként; a második vagy harmadik sajtolás gyengébb minőségű termékét pedig világításra, gyógyításra és számos egyéb célra használták.

A hagyományos technológia általános alkalmazása idején az étolaj fogalma teljesen egybeeshetett az elsőként üttött, legnagyobb zsiradéktartalmú olajminőséggel. Mivel a hazai eredetű étolaj a XVII. századig csaknem kizárólag lenmagból készült, valószínűnek látszik, hogy erre az olajminőségre használt *peceolaj* terminológia eredetileg az 'első olaj', a 'zsíros olaj' fogalmának felelt meg. Természetesen ez a maga korában jóval szélesebb jelentéstartalommal rendelkezett, ami alatt hozzávetőlegesen a 'lenmagból hideg úton első sajtolásra előállított hazai étolaj'-at érthették. Csak a XVII. század végétől válhatott a *pecolaj* fontosabb megfelelőjévé a „*lenmagolaj*”, amikor más olajosmagvak (karórépa, gomborka, tökmag, majd a napraforgó) is teret hódítottak a hagyományos olajelőállításban. Az új olajosnövények révén a XIX. században általánosan meghonosított olajelőállítási technológia: az egyszeri melegen sajtolás pedig végképp felmentette a nyelvhasználatból ezt a gazdag tartalmú, rejtélyes múltú terminust.

A *peceolaj* eredeti jelentéstartalmának megvilágítása új színben tünteti fel magát a *pece*, *pec* szóalakot is, amely egy másik jelzős szóösszetételben szintén előfordul. Észak-Magyarország területén, főleg a palócok körében máig használatos a *pectej* megnevezés, ami a tehén borjázás után fejt első, rendkívül zsíros, forralás után (guráasztára) összefutó tejét jelenti (vö. HERMAN, PásztK. 1914. 437). Az alföldi magyar nyelvterület nagy részén ennek a tejnek általánosan ismert megnevezése: *első tej* (FERENCZI IMRE, Egy bőségvárázsló rítus elterjedése a Dél-Alföldön (Guráasztavés-bornyúkeresztelés): Népr. és Nytud. XIV, 27 kk.).

A nyelvjárási szóalakot a már idézett XIX. század eleji magyar—latin szótárban is megtaláljuk: „*Petz téj*. Colostrum, colustrum. Előtéj, Fetstéj” (SÁNDOR i. m. 302.), amely e szerint általánosabban ismeretes lehetett, noha erre vonatkozó nyelvtörténeti adatok — a *pecolaj*-jal ellentétben — nem maradtak fenn. Mindkét terminológia meglepő alaki és jelentésbeli hasonlóságot mutat, mert a *pec* előtag egyaránt az 'első', de ezzel szoros összefüggésben, pontosabban ebből eredően a 'zsíros (nagy zsiradéktartalmú)' jelentést hordozza. Ennek az eredeti jelentéstartalomnak valószínűségét megerősíti, hogy a sok archaikumot őrző ormánysági nyelvjárásban is előfordul a *pece* szóalak, mégpedig 'szalonna' jelentésben, amit csak ebben a kisgyerekeknek mondott kedveskedő mondatban mondanak: „Ögyé kifiziam, nagy pupát, kis pecét” (nagy falat kenyeret, kis falat szalonnát) (OrmSz.). Az alaki és tartalmi szempontból egyaránt megmutatkozó egyezés azt sejteti, hogy ez a nyelvjárási adat rejti magában a *pece* szó tulajdonképpeni jelentését, amit ugyanebben az értelemben használhatott és ugyanúgy a népnyelvből (a palóc nyelvjárásból) meríthetett az első adatunkat rögzítő egri püspöki írnok, amikor 1493-ban a helyben előállított olajhoz hozzáfűzte, hogy „közönségesen *peceolaj*”. Az egymástól földrajzilag távoli nyelvjárásokban megbúvó *pece* szavunk — márcsak nyelvtörténeti szerepét tekintve is — rászolgál az etimológiai kutatás figyelmére, eredetének felderítésére.

SELMECZI KOVÁCS ATTILA

NYELVMŰVELES

A dz-t és dzs-t tartalmazó szavak helyesírása*

1. Mindenekelőtt azt kell szövé tennem, hogy az AkH. 10. a *z*-vel váltakozó *dz*-s szóalakokat így közli: „*fogó(d)zik*”. Olyan ez az írásmód, mintha a *tornászik*—*tornázik* kettősséget így jelölnénk: *torná(s)zik*. Az AkH. 10. ezen eljárásának van előzménye helyesírási gyakorlatunkban; például HORVÁTH ENDRE szótárában: *csókoló(d)zik*, *hallgató(d)zik*, *harapó(d)zik*, *kergető(d)zik*, *rejtő(d)zik*; az AkH. 1950.-ben: *borja(d)zik*, *burkoló(d)zik* stb. Ez a — látszólag csak technikai értékű — megoldás tovább táplálja, illetőleg életben tartja azt a tévhitet, hogy a *dz* nem egy hang, hanem *d* + *z* hangkapcsolat, ez pedig befolyásolja az írásgyakorlatot is. A *dzz*-féle kettőzés szívóosságának nem annyira a helyesírási konzervativizmus a forrása, mint inkább az, hogy a *dz* önálló hangszköz volta még nem épült be úgy a nyelvi köztudatba, mint a többi kétjegyű betűvel jelölt hangé. Ezért az állapotért mindenekelőtt az általános iskolai ábécéskönyv fogyatékos betűállománya a felelős (vö.: G. VARGA: MNy. LXVI, 227—31; PÁSZTOR EMILNEK és DR. HONFFY PÁLNÁK a Magyar Nemzetben megjelent vitája: 1977. május 8. 14, június 28. 14, július 24. 14), de a szabályzat kifogásolt írásmódja sem vétlen benne. — Javasolom, hogy az AkH. új kiadásában őrizzük meg a kétjegyű betű egységét, ahogy már a HTSz. is teszi.

Már az AkH. 10. kiadását megelőzően, megjelenése után még inkább nyilvánvaló lett, hogy a szabályzat következő kiadása nem kerülheti meg a *dz* és a *dzs* írásának rendezését, következetessé tételét (vö.: BENKŐ LORÁND: MNy. XLVII, 95; SZEMERE GYULA: MNy. LI, 106, később: AkHTört. 49, 60—1, 70, 237—9, 293—4; MNy. LXVII, 482—3). DEME LÁSZLÓ már akkor úgy látta, hogy a kérdés teljes és jó megoldását a *dz*-t és *dzs*-t tartalmazó szavak fonetikus írásmódjától várhatjuk (Nyr. LXXXVIII, 299—300; HIK. 26; Nyr. LXXXVIII, 373; vö. TEMESI MIHÁLY: HIKV. 12, 15). A rendezés mikéntjét mérlegelvén, DEME a *lopódzik*-félék kijelentő módjában az egyszerű *dz*-s írás mellett foglal állást, egyrészt azért, mert rövid *z*-vel váltakoznak, másrészt előfordul rövid *dz*-s ejtésük is, és megvan a lehetősége annak, hogy a kiejtésben ez válik általánossá. A kijelentő mód : felszólító mód oppozícióját erősítő hangalaki kettősség megszilárdulása előnyére volna nyelvünknek. A Helyesírási Bizottság számára írt tervtanulmányában már határozottan kimondja DEME, hogy hosszú magánhangzó után a *dz* és *dzs* röviden ejtődik (MNy. LXXI, 473), egyben javaslatot tesz a kérdés általános rendezésére (uo. 471—3). T. URBÁN ILONA egyetért DEME javaslataival (MNy. LXXIV, 220—1).

Meggyőződése, hogy a *dz*, *dzs* helyesírásáról csak akkor dönthetünk felelősséggel, ha összegyűjtjük és típusokba rendszerezük az ilyen hangokat tartalmazó szavainkat, s így tesszük mérlegre írásmódjuk rendezésének lehetőségeit. A szavak listájának összeállításában csak a köznyelvben is honos közsók tekintetében törekedtem teljességre (már amennyire ez egyáltalán lehetséges), nem tekintettem feladatommak a földrajzi és néprnévek, valamint a szaksók teljes állományának lajstromozását. Csillaggal jelölöm meg azokat a szavakat, amelyek az AkH. 10.-ben nincsenek benne vagy másképp szerepelnek. — Több periferikus, ritkán használt szó is előfordul a listában; az már az AkH. 11. szerkesztőinek dolga lesz, hogy hogyan válogatnak majd a szóanyagban. A köznyelvi szint alatt jelentkező *péndz*, *bendzin* stb. ejtést figyelmen kívül hagytam (vö.: KÁZMÉR MIKLÓS: Nyr. LXXXVI, 30; G. VARGA GYÖRGYI: MNy. LXVI, 228; E. ABÁFFY ERZSÉBET: Nyr. XCIX, 170—4).

* Előterjesztés az MTA Helyesírási Bizottsága számára; rövidített változat. A bizottság 1977. november 14-én kérdőíves közvélemény-kutatást rendelt el a *dz*, *dzs* írásmódjáról; a felmérés eredményét 1978. június 14-én tárgyalta, ekkor foglalt állást e két hang jelölése dolgában.

2. Sz ó k e z d ő h e l y z e t b e n. — Ebben a csoportban a *dz* és a *dzs* csak röviden ejthető és írható, elválasztási problémákat sem vet föl. Mégis foglalkoznunk kell az ide tartozó szavakkal egyrészt azért, hogy lehetőség szerint teljes legyen a listánk, másrészt több esetben ajánlatosnak látszik áttérni a magyaros írásra.

A) *Dz*-t tartalmazó szavak. — *Dz* hang és betű. Nincs szükség változtatásra. | *Dzéta*. Nincs szükség változtatásra.

B) *Dzs*-t tartalmazó szavak. — *Dzs* hang és betű. Nincs szükség változtatásra. | *Dzsámi. Az ÉKSz. és az Idegen szavak és kifejezések szótára (a továbbiakban: IdSzSz.) tartalmazza. Javaslat: *dzsámi*. | *Dzseki. Az ÉKSz. és az IdSzSz. tartalmazza így. Javaslat: *dzseki*. | *Dzsem*. Nincs szükség változtatásra. | *Dzsembori. Az ÉKSz.-ban *dzsembori*, az IdSzSz.-ban *jamboree* formában található. Javaslat: *dzsembori*. | *Dzsenti*. Nincs szükség változtatásra. | *Dzsessz*. Nincs szükség változtatásra. | *Dzsida*. Nincs szükség változtatásra. | *Dzsin. Az ÉKSz.-ban és az IdSzSz.-ban az írása *gin*, a kiejtése *dzsín*. Javaslat: *dzsín*. | *Dzsinn*. Nincs szükség változtatásra. | *Dzsip. Az ÉKSz. és az IdSzSz. közli így. A kiejtésben, kivált hangzóközi helyzetben megnyúlik a *p* hang (*dzsippen*). Javaslat: *dzsip* v. *dzsipp*, az utóbbi az elterjedtebb forma. | *Dzsiu-dzsicu*. Az AkH. 10., a HTSz. és az ÉrtSz. így közli. Javaslat: maradjon a jelenlegi írásmód, noha sokak kiejtésében *dzsiu-dzsiku*-nak hangzik. | *Dzsóker. Az ÉKSz. már így szótározza. Javaslat: *dzsóker*. | *Dzsömper. Az IdSzSz.-ban *junper*, a kiejtése *dzsömper*. Javaslat: *dzsömper*. | *Dzsörzé. Az ÉKSz.-ban és az IdSzSz.-ban az írása *jersey*, a kiejtése *dzsörzsi*. Ez a köznapi beszédben igen gyakori szó a kiejtésben általában: *dzsörzé* (sokszor és többféle módon ellenőriztem). Sürgőssé teszi a magyaros írásra való áttérést az, hogy szakszóként (ilyen anyaggal dolgozó üzemekben) terjedni kezd a betű szerinti ejtés: *jersei*. Az sem közömbös, hogy a *gyapjűszövet*, *pamutűszövet* mintájára ilyen felemás, keverék formákat írnak le: *selymjersey*, *pamutjersey*, *gyapjűjersey*. Javaslat: *dzsörzé*. | *Dzsúdó. Az IdSzSz.-ban az írása *judo*, a kiejtése *dzsudó*, rövid *u*-val. Az ÉKSz.-ban: *dzsúdó*. Javaslat: *dzsúdó*. | *Dzsumbuj. Egyetlen szótár sem tartalmazza. Budapesten így nevezik az Illatos út és a Gubacsi út környékét, de tudomásom szerint más nagyvárosokban is (pl. Miskolcon) így emlegetik a nagyon sűrűn lakott, elhanyagolt, a kívülálló számára áttekinthetetlen városrészeket vagy inkább csak házecsoportokat. Származéka is él: *dzsumbujista*. Egy szociográfiai mű foglalkozik a főváros említett részével: Juhász Júlia: Üzenet a *Dzsumbujból*. Kossuth Könyvkiadó, 1976. Napilapból is van adatom a szóra, itt köznévként veszik, kisbetűvel írják. Javaslat: *dzsumbuj*, kisbetűvel, mert valójában nem városrész. | *Dzsungel*. Nincs szükség változtatásra. | *Dzsúsz. Az IdSzSz.-ban az írása *juice*, a kiejtése *dzsúsz*, az ÉKSz. így is szótározza már. Bár a kiejtésben *dzsúsz* változatban is él, a *dzsúsz* látszik elterjedtebbnek. Javaslat: *dzsúsz*.

3. Sz ó b e l s e j é b e n, m á s s a l h a n g z ó s z o m s z é d s á g á b a n. — Az ide tartozó szavak *dz* és *dzs* hangja rövid, írásuk is ennek megfelelő. A *dz*-k egy része *z*-vel váltakozik, más szavakban már elavult vagy éppen most van kialakulóban a *dz*—*z* váltakozás. A szótagolásban két- vagy háromjegyű egységes betűnek kezeljük, vagy szótagzáró, vagy szótagkezdő helyzetben van, attól függően, hogy a szomszédos mássalhangzó hol helyezkedik el. Elválasztása ennek megfelelő, például: *brin-dza*, *fogódz-kodik*; *fin-dza*. A jelenlegi szabályzat is így írja elő, változtatásra e tekintetben nincs szükség.

A) *Dz*-t tartalmazó szavak. — *Brindza*. Az AkH. 10., a HTSz. egyalakúnak jelöli, csak az ÉrtSz. említi a „rég, ritk” *brinza* alakot. A jelenlegi állapot fenntartását javaslom: *brindza*. | *Fogódzkodik*. Váltakozik *z*-vel, de talán már ugyanúgy egyalakúsítható, mint a *fogódzik* (l. ott). Javaslat: *fogódzkodik*. | *Húzódzkodik*. Váltakozik *z*-vel, de a *z*-s (a kiejtésben *sz-es*) ejtésváltozat ritka. Időszerűnek látszik a kettősség megszüntetése. Javaslat: *húzódkodik*. | *Kéredzkedik*. Váltakozó, de a *z*-s forma visszaszorulóban van, meg-

érett az egyalakúsításra. Javaslat: *kéredzkedik*. | *Lopódzkodik*. Eleven benne a *z*-vel való váltakozás (mint a *lopódzik*-ban is). Javaslat: *lopódzkodik* v. *lopózkodik*. | *Méredzkedik. A HTSz. és az ÉrtSz. közli; nem váltakozik. Javaslat: *méredzkedik*. | *Nyújtózkodik*. Az AkH. 10., a HTSz., az ÉrtSz. és az ÉKSz. egyalakúnak jelöli, de úgy tapasztalom, hogy a *nyújtózik*-hoz hasonlóan ebben a szóalakban is kezd kialakulni a *dz*—*z* váltakozás. A *dz*-s forma azonban még nem olyan erős, hogy a helyesírásnak is tudomásul kellene vennie, de figyelemmel kell kísérni a szó további sorsát. Javaslat: *nyújtózkodik*. | *Ódzkodik. Az ÉrtSz. közli; nem váltakozik. Javaslat: *ódzkodik*. | *Rejtőzködik*. Az AkH. 10., a HTSz. és az ÉrtSz. egyalakúnak veszi. Úgy látszik, hogy — nem is merőben új jelenségként — a *rejtőzik*-hez hasonlóan (l. ott) ebben a szóalakban is jelentkezik a *dz*—*z* váltakozás, s ezt talán már a helyesírás is elismerhetné. Javaslat: *rejtődzzkodik* v. *rejtőzködik*. | *Szedelődzzkodik*. Váltakozó típus. Javaslat: *szedelődzzkodik* v. *szedelőzködik* (az AkH. 10.-ben is így szerepel).

B) *Dzs*-t tartalmazó szavak. — *Bandzsa. Javaslat: *bandzsa*. | *Bendzso. A HTSz. és az ÉrtSz. közli. Javaslat: *bendzso*. | *Findzsa*. Nincs szükség változtatásra: *findzsa*. | *Halandzsa. A HTSz. és az ÉrtSz. közli. Javaslat: *halandzsa*. | *Halandzsázik. A HTSz. és az ÉrtSz. szótározza. Javaslat: *halandzsázik*. | *Handzsár. A HTSz. és az ÉrtSz. tartalmazza. Javaslat: *handzsár*. | *Lándzsa*. Nincs szükség változtatásra: *lándzsa*. | *Lemberdzsek. Az IdSzSz. és az ÉKSz. közli. Javaslat: *lemberdzsek*. | *Mandzsetta. A HTSz. egyalakúnak jelöli. Az ÉrtSz. szerint a népnyelvben *cs*-vel, ritkán *zs*-vel váltakozik. Javaslat: *mandzsetta*. | *Mandzsu*. Nincs szükség változtatásra: *mandzsu*. | *Szandzsák. Az ÉrtSz. és az ÉKSz. közli. Javaslat: *szandzsák*.

4. Hangzóközi helyzetben és szóvégen rövid magánhangzó után. — Az ide tartozó *dz* és *dzs* hangok általában hosszan ejtődnek, így — ha rátérünk fonetikus írásukra — kettőzött betűvel kell jelölnünk őket. Megnehezíti a döntést, hogy e csoport tagjainak egy részében *dz*—*z* váltakozás van, így a fonetikus jelölés esetén kettőzött *ddz* váltakozik egyszerű *z*-vel. Három lehetőség közül választhatunk: 1. A váltakozókban megmaradunk az egyszerű *dz*-s megoldásnál, s csak a nem váltakozókat írjuk fonetikusán; például: *gyökeredzik* v. *gyökerezik*, de *leveledzik*. Ezt az eljárást nehéz volna a közönséggel elfogadtatni. 2. Az elterjedtebb kiejtésváltozatot véve alapul, megpróbáljuk őket egyalakúsítani; például a *nyáladzik* v. *nyálazik* helyett *nyáladzik*. Ez a megoldás látszik a legszerencsésebbnek, csak nem valószínű, hogy minden esetben, ha nem akarunk elrugaszkodni a nyelvi valóságtól. 3. Beletörődünk a *ddz*—*z* jelölés következtelenségébe, az ilyen felemás alakokba: *borjaddzik*—*borjazik*. Megjegyzem, csak az írás szempontjából következtelen ez az eljárás, a kiejtés szempontjából nem az, így erre hivatkozva talán el lehetne fogadtatni. A kettőzött *ddz*-t ugyanúgy választjuk el, mint a többi kétjegyű betűt: *borjadz-dzik*, a *z*-s változatot: *borja-zik*; felszólító módban természetesen: *borjaddzon* v. *borjazzon*, elválasztva: *borjadz-dzon* v. *borjaz-zon*. — Annak tudatában teszem meg javaslataimat, hogy azok nem lesznek, mert nem is lehetnek kifogástalanok.

A) *Dz*—*z* váltakozást tartalmazó szavak. — *Ágadzik*—*bogadzik* v. *ágazik*—*bogazik*. Javaslat: *ágaddzik*—*bogaddzik* v. *ágazik*—*bogazik*. | *Borjadzik* v. *borjazik*. Az ÉrtSz. a *borjazik*-ot közli első helyen. Szerintem a *ddz*-s az elterjedtebb ejtésváltozat, de egyalakúsításának talán még nem jött el az ideje. Javaslat: *borjaddzik* v. *borjazik*. | *Fiadzik* v. *fiazik*. A *ddz*-s ejtése szokásosabb. Egyalakúsítását javaslom: *fiaddzik*. | *Gennyedzik* v. *gennyezik*. Az ÉrtSz. a *z*-s formát közli első helyen. Szerintem egyenrangú változatok. Javaslat: *gennyedzik* v. *gennyezik*. | *Gyökeredzik* v. *gyökerezik*. Az ÉrtSz.-ban a *z*-s alak áll az első helyen. Egyenrangú változatnak ismerem. Javaslat: *gyökeredzik* v. *gyökerezik*. | *Kölykezik. Az AkH. 10., a HTSz. és az ÉrtSz. csak a *kölykezik* alakot szótározza, de él *kölykedzik* formában is. Figyelemmel kell kísérni további sorsát, egyelőre ajánlatosabb megmaradni a

problémátlanabb *kölykezik*-nél. | *Nedvezik. A HTSz. és az ÉrtSz. csak *z*-vel közli, de létezik *nedveddzik* változata is. Figyelemmel kell kísérni a fejlődését. Javaslat: *nedvezik*. | *Nyáladzik* v. *nyálazik*. Az ÉrtSz. szerint a *nyálazik* ritka változat. Egyalakúsítását javaslom: *nyáladdzik*. | *Pelyhedzik*. Az AkH. 10. és a HTSz. csak *dz*-vel közli; az ÉrtSz. változónak jelöli, de a *peyhezik*-et „irod” megjelöléssel látja el. Javaslat: *peyheddzik*. | *Sarjadzik* v. *sarjazik*. Az AkH. 9.-ben egyalakú: *sarjadzik*, az AkH. 10.-ben és a HTSz.-ban váltakozó; az ÉrtSz. „ritk” jellel látja el a *z*-s formát. Egyalakúsítását javaslom: *sarjadz-dzik*. | *Vemhedzik. Az ÉrtSz. egyenrangú variánsként közli a *dz*-s és a *z*-s alakot. Javaslat: *vemheddzik* v. *vemhezik*.

B) *Dz*-t tartalmazó, nem alakváltakoztató szavak. — *Álladzó. A HTSz., az ÉrtSz. és az ÉKSz. közli. Javaslat: *álladdzó*. | *Bodza*. Javaslat: *boddza*. | *Bőrödzik. Javaslat: *bőröddzik*. | *Edz*. Javaslat: *eddz*. | *Edző. Javaslat: *eddző*. | *Edződik*. Javaslat: *eddződik*. | *Intermezzó. Az IdSzSz. szerint szabályos *intermeccó* ejtéssel szemben az ÉrtSz.-ban *intermedzó*, az ÉKSz.-ban *meddzó* a kiejtése. Megfontolásra javaslom, hogy térjünk át a köznyelvi kiejtésnek megfelelő írásra. Ha ezt nem tennénk meg, ez a szó volna az egyetlen, a kivétel, amelyben *ddz*-t ejtünk és *zz*-t írunk. Javaslat: *intermeddzó*, de zenei műszóként megengedhető a jelenlegi írásmód. | *Kéredzik. A HTSz. és az ÉrtSz. közli. Javaslat: *kéreddzik*. | *Leledzik*. Javaslat: *leleddzik*. | *Levedzik. Javaslat: *leveddzik*. | *Leveledzik*. Javaslat: *leveleddzik*. | *Madzag*. Javaslat: *maddzag*. | *Pedz*. Javaslat: *peddz*.

C) *Dzs*-t tartalmazó szavak. — *Bridzs*. Javaslat: *briddzs*. | *Büdzsé. A HTSz., az ÉrtSz. és az ÉKSz. szótározza. Javaslat: *büddzsé*. | *Dodzssem. Az ÉKSz. közli. Javaslat: *doddzssem*. | *Frizsider. A HTSz.-ban: *frigidaire*, az IdSzSz.-ban: *frizsider*, az ÉKSz. kerülendőnek jelöli, *frizsider*-nek írja. A kiejtésben, sőt az írásgyakorlatban is él a *fridzsider* változat (vö. Nyr. LXXXII, 513–4), de a csoport többi tagjától eltérően rövid *dzs*-vel ejtik. A szabályosabb és problémátlanabb *frizsider* változatot javaslom. | *Hodzsza*. Javaslat: *hoddzsza*. | *Loggia. A kiejtése az ÉrtSz.-ban *lodzsza*, az IdSzSz.-ban és az ÉKSz.-ban *loddzsza*. Ideje volna rátérni a magyaros írására; a gyakori *loddzsia* ejtés visszaszorítása érdekében is. Javaslat: *loddzsza*. | *Maharadzsa*. Javaslat: *maharaddzsza*. | *Menedzsel. Az ÉrtSz. közli. Javaslat: *meneddzsel*. | *Menedzser. A HTSz. és az ÉrtSz. közli. Javaslat: *meneddzser*. | *Tádzsik. Az AkH. 10. *tádzsik* előírásával szemben mind a kiejtésben, mind az írásgyakorlatban a *taddzsik*, írásban *tádzsik* forma az uralkodó. Úgy látszik, a nyelv az eredeti hosszú labialis *a* hangzó minőségét részesítette előnyben az időtartammal szemben (vö. LIGETI LAJOS: MNy. LIII, 253). Tudomásom szerint „A keleti nevek magyar helyesírása” című kiadvány a *tádzsik* alakot teszi kötelezővé, s nem volna helyénvaló, ha az AkH. ellentmondásba kerülne ezzel a művel. Javaslom, hogy engedjük meg a *taddzsik*—*tádzsik* kettősséget, vagy tegyük a *tádzsik*-ot kizárólagossá. Az első megoldást tartom jobbnak.

5. H a n g z ó k ö z i h e l y z e t b e n , h o s s z ú m a g á n h a n g z ó u t á n . — Ebben a típusban jobbra rövid a *dz* és a *dzs* ejtése, de legalábbis rövid—hosszú váltakozást mutatnak, s a tendencia a rövid megoldásnak kedvez, így az egyszerű *dz*-s, *dzs*-s írásmód látszik célszerűnek (vö. DEME LÁSZLÓ: MNy. LXXI, 473). Ez esetben írásuk a következő minta szerint történhet: *hallgatódzik* v. *hallgatózik*, elválasztása: *hallgató-dzik*; *hallgatódzzék* v. *hallgatózzék*, elválasztása: *hallgatódz-dzék*; illetőleg *rádzsa*, elválasztva: *rá-dzsza*. — A *dz*—*z* váltakozás tekintetében nem egységes ez a csoport. Az érintett szavak többségében eleven a váltakozás, másokban ez erősen vitatható. Tanácsosnak láttam különválasztani e két csoportot. A csillaggal jelölt szavak nem szerepelnek az AkH.-ban.

A) Eleven a váltakozás, -*ódzik*, -*ódzik* képzősök. — Ebben a típusban a helyesírásnak is el kell ismernie az alaki kettősséget. A következő szavakat soroltam ide: *akaródzik*

v. *akarózik* | *begubódnik* v. *begubózik* | *borsódnik* v. *borsózik* | *burkolódnik* v. *burkolózik* | *csókolódnik* v. *csókolózik* | *dobálódnik* v. *dobálózik* | *dörgölődnik* v. *dörgölőzik* | *elharapódnik* v. *elharapózik* | *eloldódnik* v. *eloldózik* | *faggatódnik v. *faggatózik* | *fenyegedődnik* v. *fenyegedőzik* | *gubódnik* v. *gubózik* | *hallgatódnik* v. *hallgatózik* | *harapódnik* v. *harapózik* | *himbálódnik* v. *himbálózik* | *kapálódnik* v. *kapálózik* | *kergetődnik* v. *kergetőzik* | *követelődnik* v. *követelőzik* | *lóbálódnik* v. *lóbálózik* | *lopódnik* v. *lopózik* | *mentegetődnik* v. *mentegetőzik* | *nyargalódnik v. *nyargalózik* | *oldódnik* v. *oldózik* | *öklelődnik* v. *öklelőzik* | *példálódnik* v. *példálózik* | *puhatolódnik* v. *puhatolózik* | *ringatódnik* v. *ringatózik* | *rugdalódnik* v. *rugdalózik* | *sugdolódnik* v. *sugdolózik* | *takaródnik* v. *takarózik* | *tapogatódnik* v. *tapogatózik* | *tekergődnik* v. *tekergőzik* | *tekerődnik v. *tekerőzik* | *tükolódnik* v. *tükolózik* | *tréfálódnik v. *tréfálózik* | *tudakolódnik v. *tudakolózik* | *vagdalódnik* v. *vagdalózik* | *villódnik* v. *villózik*.

B) Vitatható a váltakozás, -*ódnik*, -*ózik* képzősök. — *Bimbódnik. Az AkH. 10. csak z-s alakban közli; a HTSz. és az ÉrtSz. jelzi a dz—z váltakozást. Javasolom, kerüljön a kettős alakúak közé: *bimbódnik* v. *bimbózik*. | *Fogódnik*. Az AkH. 10., a HTSz. és az ÉrtSz. váltakozónak jelöli. Adataim szerint a dz-s az uralkodó forma (AlakvBpKny. 138—9). Talán már megérett az egyalakúsításra (vö. *fogódzkodik*). Javaslat: *fogódnik*. | *Fogodzó. A HTSz. csak dz-vel, az ÉrtSz. dz-vel és z-vel közli. Szerintem már egyalakúvá vált. Javaslat: *fogódzó*. | *Gyürkőzik*. Minden forrás csak z-vel közli. Adataimban is ez az uralkodó forma, de már jelentkezik benne a dz—z váltakozás is (i. m. 228). Korai volna még rátérni a váltakoztató írásra, de figyelni kell további sorsát. Javaslat: *gyürkőzik*. | *Hempergőzik. A HTSz. váltakozónak jelöli, az ÉrtSz. csak a z-s formát közli. Javaslat: *hempergődnik* v. *hempergőzik*. | *Kérődnik*. Nem váltakozik. Javaslat: *kérődnik*. | *Kérődző*. Nem váltakozik. Javaslat: *kérődző*. | *Nyújtózik*. A források csak z-vel közlik, de megindult benne a dz—z váltakozás (vö. *nyújtózkodik*), ez azonban még nem érte el azt a fokot, hogy a szabályzat is tudomásul vehetné. Javaslat: *nyújtózik*. | *Rángatódnik*. A források váltakozónak jelölik. Adataim szerint a dz-s az uralkodó forma (i. m. 138—9). Talán már egyalakúsítható. Javaslat: *rángatódnik*. | *Rejtőzik*. Az AkH. 10., a HTSz. és az ÉrtSz. csak z-vel közli. HORVÁTH ENDRE Helyesírási szótárában *rejtő(d)zik*, így jelöli a váltakozókat (vö. *rejtőzködik*). Adataimban is előfordul a dz-s megoldás is (i. m. 237). Javaslat: figyelemmel kell kísérni, de egyelőre: *rejtőzik*. | *Rugdalódnik. Az ÉrtSz.-ban egyalakú. Javaslat: *rugdalódnik*. | *Vakaródnik*. A forrásokban váltakozik, adataimban a dz-s az uralkodó forma (i. m. 138—9). Talán már megérett az egyalakúsításra. Javaslat: *vakaródnik*.

C) Más hosszú magánhangzó + dz kapcsolata. — *Gyűrűdnik*. Az AkH. 10. és a HTSz. váltakozónak jelöli; az ÉrtSz. egyalakúnak tekinti, csak dz-vel közli. Javaslat: *gyűrűdnik*. | *Hibázik. Bizonyos jelentésárnyalatokban él a *hibádnik* alak is: 'számolás, számlázás hibás eredményt ad; téved', valamint 'hiányzik' (ÉrtSz.). Nem szabad megzavarni a *hibázik* címszót, esetleg föl lehet venni külön a tréfás, gúnyos *hibádnik*-ot is, de akkor utalni kell a jelentés specializálódására. | *Sorjázik. Az ÉrtSz.-ban z—dz váltakozó, vagyis a z-s forma áll első helyen. Javaslat: *sorjádzik* v. *sorjázik*. | *Szikrázik*. A források csak z-vel közlik, de él a dz-s alak is. Például: „Fönn, fönn a fagy baltája villog, *szikrádnik* föld, ég, szem, a homlok” (József A.: Favágó). A köznapi beszédben is előfordul így. Javaslat: *szikrádnik* v. *szikrázik*.

D) Hosszú magánhangzót követő dzs-t tartalmazó szavak. — *Rádzsa. DEME figyelmeztet arra, hogy ha áttérünk a dz, dzs hangok fonetikus írására, akkor ilyen kettős-ségek születhetnek, mint a *maharaddzsa*, de *rádzsa* (MNY. LXXI, 473). Úgy vélem, a nyelvi köztudatban nem olyan nyilvánvaló az összefüggés a *maharadzsa* és a *rádzsa* között, mint például a *tádzsik* és a *tádzsik* közt, így nem okozna zavart a kétféle írásmód. Javaslat: *rádzsa*. | *Tádzsik*. (Vö. 346). Javaslat: *tádzsik* v. *tádzsik*, esetleg csak *tádzsik*. | *Tinédzser. Az ÉKSz. közli. Javaslat: *tinédzser*.

6. A Helyesírási Bizottság 1977. november 14-én elhatározta, hogy egy kérdőív kibocsátásával közvélemény-kutatást végeztet a dz helyesírásának ügyében. A kérdőív el is készült hamarosan. A bevezető sorokban a Helyesírási Bizottság röviden vázolja a felmérés célját, és köszönetet mond a közreműködőknek. Ezt követik a személyi adatok regisztrálására szolgáló rovatok. A szorosabb értelemben vett kérdőív a következőképpen fest:

A) Mindhárom pontban a helyesnek tartott megoldás aláhúzásával válaszoljon!

1. A *madzag*, *bodza*, *edző* szavakban a dz kiejtése Ön szerint: rövid — hosszú || 2. Ha rövidnek ítélte a kiejtést, akkor az alapszó írása csak ez lehet: *madzag*. Hogyan javasolja az elválasztását? *ma-dzag* (mint: *cső-szők*, *di-szes*) | vagy: *mad-zag* (ahogy a jelenlegi szabályzat előírja) || 3. Ha hosszúnak ítélte a kiejtést, hogyan javasolja az alapszó írását? *maddzag*, elválasztva: *madz-dzag* (mint: *hatyú*, *haty-tyú*) | vagy: *madzag* (ahogy a jelenlegi szabályzat előírja, vagyis ne vegyük figyelembe a kiejtést).

B) Mindhárom pontban a helyesnek tartott megoldás aláhúzásával válaszoljon!

1. A *kapálódzik*, *kergetődzik*, *takaródzik* szavakban a dz kiejtése Ön szerint: rövid — hosszú || 2. Ha rövidnek ítélte a kiejtést, akkor az alapszó írása csak ez lehet: *kapálódzik*. Hogyan javasolja az elválasztását? *kapáló-dzik* (mint: *má-szik*, *torná-szik*) | vagy: *kapálód-zik* (ahogy a jelenlegi szabályzat előírja) || 3. Ha hosszúnak ítélte a kiejtést, hogyan javasolja az alapszó írását? *kapálóddzik*, elválasztva: *kapálódz-dzik* (mint: *rosszall*, *rosz-szall*) | vagy: *kapálódzik* (ahogy a jelenlegi szabályzat előírja, vagyis ne vegyük figyelembe a kiejtést).

Van még egy C) feladat, amely nyelvhasználati kérdésekről tudakozódik, majd a D) pont helyet ad a megjegyzéseknek, észrevételeknek. Ezek eredményeiről — mivel nincsenek közvetlen kapcsolatban a helyesírással — majd más alkalommal szólok.

A kérdőív kibocsátásával a Helyesírási Bizottság azt a célt tűzte maga elé, hogy fölmérje, hogyan vélekedik a közönség a dz kiejtéséről, s hogyan fogadná a helyesírási változtatásokat. Csupán véleményt kért tehát; nem a laikusok nyelvi tudatából akarta megállapítani a dz időtartamát (volt, aki tévesen így értelmezte a felmérés célját). Nem lehet közömbös a helyesírás számára, hogy szabályai, esetleges újításai megértésre talál-e a közvéleményben.

7. A felmérés végül is hasznosnak, tanulságosnak bizonyult. Mintegy háromezer kérdőívet küldtünk szét, s ebből ezer értékelhető lapot kaptunk vissza; ez nem rossz eredmény. Az adatközlők között tekintélyes számban vannak tanítók, tanárok, újságírók és egyetemi, főiskolai hallgatók. — Nyomatékosan hangsúlyozom, hogy a beérkezett válaszokat csupán tájékoztató jellegűnek szabad tekintenünk. Számolnunk kell ugyanis a helyesírási konzervativizmussal, a jelenlegi rövid íráskép hatásával, valamint azzal, hogy a beszélők jelentős hányadának (ha nem a többségének) tudatában a dz nem egyetlen egységes hang, hanem hangkapcsolat. — A következő lapon közölt táblázatokkal szemlélítjük az eredményt.

A táblázatok fejlécének első sora a kiejtésre, a második a helyesírásra vonatkozik. Az utolsó rovatot az magyarázza, hogy voltak, akik csak nyelvhasználatbeli kérdésekben nyilatkoztak. Az adatokat abszolút számokban is, %-osan is közöljük. Vízszintes soronként összegeződik a 100%; tetszetősebb, de a valóságot elfedő eredményt kapnánk, ha a függőleges oszlopok %-os eredményeit mutatnánk be.

Ha a puszta számokat nézzük, s a bennük tükröződő állásfoglalást a társadalom megfellebbezhetetlen véleményeként kezeljük, akkor semmiféle helyesírási változtatásra sem volna lehetőségünk, talán jogunk se. A megkérdezettek 71,25%-a — mint az várható is volt — a jelenlegi írásmód mellett szavazott. Némiképp vigasztalóbb a helyzet, ha egy kicsit vallatóra fogjuk a számokat.

Az A) kérdés összesítése (madzag) :

A kiejtésre vonatkozik:	rövidnek ítélte			hosszúnak ítélte			rövid is, hosszú is	nem válaszolt		
A helyesírásra vonatkozik:	ma-dzag	mad-zag	nem válaszolt	ddz	dz	nem válaszolt	dz	ddz	dz	nem válaszolt
Ált. isk. 65	4 6,15	34 52,30	—	9 13,84	17 26,15	—	—	—	1 1,53	—
Érettségi 338	18 5,32	140 41,42	2 0,58	33 9,76	143 42,31	—	—	—	2 0,58	—
Egyetem 597	72 12,06	153 25,62	—	113 18,92	253 42,37	2 0,35	—	1 0,16	3 0,50	—
30 évig 564	42 7,44	164 29,07	1 0,17	100 17,73	253 44,85	1 0,17	—	1 0,17	2 0,35	—
31—45 évig 259	31 11,96	99 38,22	—	26 10,03	100 38,61	—	—	—	3 1,15	—
46—60 évig 154	18 11,68	59 38,31	1 0,64	24 15,58	50 32,46	1 0,64	—	—	1 0,64	—
60 fölött 23	3 13,04	5 21,74	—	5 21,74	10 43,47	—	—	—	—	—
Összesen 1000	94 9,40	327 32,70	2 0,20	155 15,50	413 41,30	2 0,20	—	1 0,10	6 0,60	—

A B) kérdés összesítése (-ódzik) :

A kiejtésre vonatkozik:	rövidnek ítélte			hosszúnak ítélte			rövid is, hosszú is	nem válaszolt		
A helyesírásra vonatkozik:	-ód-zik	-ód-zik	nem válaszolt	ddz	dz	nem válaszolt	dz	ddz	dz	nem válaszolt
Ált. isk. 65	12 18,46	35 53,84	—	2 3,07	13 20,00	—	—	—	3 4,61	—
Érettségi 338	62 18,34	192 56,80	4 1,18	10 2,95	63 18,63	3 0,88	—	1 0,29	1 0,29	2 0,58
Egyetem 597	168 28,14	275 46,06	—	45 7,53	93 15,57	4 0,67	4 0,67	2 0,33	4 0,67	2 0,33
30 évig 564	136 24,11	276 48,93	1 0,17	35 6,20	102 18,08	4 0,70	1 0,17	2 0,35	5 0,88	2 0,35
31—45 évig 259	64 24,71	134 51,73	3 1,15	8 3,08	43 16,60	1 0,38	2 0,77	1 0,38	1 0,38	2 0,77
46—60 évig 154	39 25,32	83 53,89	—	10 6,49	17 11,03	2 1,29	1 0,64	—	2 1,29	—
60 fölött 23	3 13,04	9 39,13	—	4 17,39	7 30,43	—	—	—	—	—
Összesen: 1000	242 24,20	502 50,20	4 0,40	57 5,70	169 16,90	7 0,70	4 0,40	3 0,30	8 0,80	4 0,40

Az első fontos tanulság: a válaszok megerősítik azt a föltevést, hogy különbség van a *madzag* típus és az *-ódzik*, *-ódzik* képző *dz* hangja között. A *madzag*-ban 57,00%, a képzőben csak 23,30% jelölte hosszúnak a *dz* kiejtését; a *ddz*-s írásmódot is mintegy 10%-kal többen fogadták el a *madzag*-félében, mint a képzőben. Ilyen nagy eltérés csak valóságos nyelvi tényre épülhet: a képzőben *ddz*—*dz* ingadozás van.

A meglevő adatok határain belül kerestem valamiféle ismérvet, amellyel mérhető az egyes műveltségi és életkori rétegek nyelvi tudatosságának foka, nyelvismeretének színvonala. Ezt a *madzag* típusban a *dz* hosszú voltának fölismerésében véltem megtalálni. A *madzag*, *bodza*, *edzi* stb. szavakban a *dz* minden szakember szerint hosszú, és hosszú mássalhangzóként viselkedik a prozódiaiban is. E szerint nézve az adatokat (most eltekintünk a helyesírással tett javaslatától), a következő képet kapjuk: hosszúnak ítélte a kérdéses *dz*-t az általános iskolát végzettek 40,00%-a (számarányuk túlságosan alacsony!), az érettségizettek 52,07%-a, az egyetemi és főiskolai végzettségűeknek 61,64%-a; 30 éves korig 62,76%-ban, 31-től 45 évig 48,64%-ban adtak helyes választ. A másik két életkori réteg %-os eredményeit fenntartásokkal kell kezelnünk, mert sajnos az idősebb középkorú és az idős korosztály aránytalanul kis számban van képviselve. — Eszerint — ha helyesen választottuk meg az ismérvet — az egyetemi, főiskolai végzettségű és a fiatal népesség nyelvi kompetenciája a legnagyobb, az ő állásfoglalásukat különös figyelemmel kell kezelnünk.

Ennek ismeretében nézzük meg, hogy a különböző rétegek hogyan vélekednek a helyesírás módosításáról! Az általános iskolai végzettségűeknek 79,23%-a, az érettségizetteknek 80,02%-a, az egyetemi végzettségűeknek 65,44%-a zárkózott el a helyesírás megváltoztatásától. Az életkori rétegek közt nincs számottevő eltérés: 30 éves korig 71,09%, 31—45 évig 73,33% nem kíván változtatást. — A legmagasabb iskolázottságúak tehát — noha többségükben védik a megszokott formát — rugalmasabbnak, fogékonyabbnak látszanak a többi rétegnél; őket bizonyára meg lehetne győzni az elkerülhetetlen helyesírási módosítások szükségességéről, s az ő révükön helyes állásfoglalásra lehetne bírni a szélesebb közvéleményt is.

Kérdőívünk nem a szakembereknek szült, így korántsem teljes a képünk arról, hogy a nyelvészek hogyan vélekednek a *dz* dolgáról. De legalább azoknak a szakembereknek a véleményét lássuk, amikhez eljutott a kérdőívünk!

A) Mindkét típusban hosszú *ddz*-s írásmódot javasol: BALÁZS JÁNOS, BENCÉDY JÓZSEF, BENKŐ LORÁND, GRÉTSY LÁSZLÓ (bár ő megjegyzi, hogy az *-ódzik dz*-je inkább félhosszú), IMRE SAMU, KISS JENŐ, LADÓ JÁNOS, PUSZTAI FERENC, SZEMERE GYULA, ezt az álláspontot képviselte a Helyesírási Bizottságban TOMPA JÓZSEF is.

B) Tegyünk különbséget a két típus között: a *madzag*-félékben hosszú, a képzőben rövid legyen a *dz* írása; elválasztása: *-ó-dzik*: FÁBIÁN PÁL, PÁSZTOR EMIL, RÁCZ ENDRE, ZSILINSZKY ÉVA; ezt javasolta korábban DEME LÁSZLÓ is. TARNÓCZY TAMÁS nyilván kutatási eredményei alapján képviseli ezt a nézetet, az *-ódzik dz*-je ugyanis „nem mindig és nem határozottan” hosszú, olvashatjuk a kérdőívén.

C) A fiatalabb nemzedékből heten mindkét típusban rövid írásmódot javasolnak, függetlenül a kiejtésüktől. Aki nyilatkozik az elválasztásról, az a kétjegyű betűkre érvényes szabályt kívánja a *dz*-re is alkalmazni.

Kétségtelen, hogy számos helyesírási nehézséget megoldana, ha más betűket vezetnénk be e két hang jelölésére. „Ha egy betűvel jelezni a *dz* hangot (pl. *z*), leegyszerűsödne a probléma” — jegyzi meg az egyik egyetemi végzettségű, középkorú adatközlőnk. ELEKFI LÁSZLÓ pedig így nyilatkozik: „A szabályozás fő feltételének tartom, hogy szűnjön meg a *dzs* mint háromjegyű betű; legyen a régi *ds* ennek a hangnak a jele, hogy ne is hasonlítson a *dzs* hangkapcsolathoz (ahogy a *cs* sem hasonlít a *c-s*-hez . . . , tehát élesen elválik, hogy a betűkapcsolat mikor jelöl egyetlen hangot, mikor hang-

kapcsolatot). Egy ilyen változtatáshoz azonban a közönséget évtizedekig szoktatni kellene. Addig inkább maradjon a jelenlegi szabály!" Sok igazság van abban, amit ELEKFI az írásképp megtevésztő hatásáról mond, de a közönség szoktatásának módjáról és a dzjelöléséről nem szól. Az írásképp hangkapcsolatot sugall, de amíg a laikus nyelvérzék hangkapcsolatnak tartja e két mássalhangzót, addig nem lehet az írásmódjukon változtatni? Ez olyan bűvös kör, amelyet egyszer — és minél előbb — meg kell szakítani.

8. A következő megoldási lehetőségeket ajánlom megfontolásra:

A) Minden szövégi és hangzóközi *dz*-t és *dzs*-t kettőzzünk: *boddza*, *eddz*, *gyökeredz-dzik*, *sarjaddzik*, *puhatolódz-dzik*, *rángatódz-dzik*; *briddzs*, *hoddzsa*, *ráddzsa*. Mint láttuk, kiváló nyelvtudásaink többsége ezt az írásmódot pártfogolja. Ez a megoldás azonban azt sugallja, hogy e hangoknak még ma is csak hosszú változatuk van. Napjainkban éppen a *dz* rövid: hosszú korrelációja kialakulásának vagyunk tanúi, ez pedig a *dz* fonológiai értékének megerősödését eredményezi. Kár volna a helysírással fékezni ezt a kedvező folyamatot.

B) A kiejtésben vitathatatlanul hosszú *dz* és *dzs* hangok betűjét kettőzzük, az ingadozókat írjuk röviden; tehát: *boddza*, *eddz*, *gyökeredz-dzik*; *briddzs*, *hoddzsa*; de nem kettőzzük ezekben: *puhatolódzik*, *rángatódzik*; *rádzsa*. E szerint a rövid magánhangzó + *dz*, *dzs* képletű szavakban *ddz*-t, *ddzs*-t, a hosszú magánhangzó + *dz*, *dzs* képletű szavakban egyszerű *dz*-t, *dzs*-t tenne kötelezővé a szabályzat. Magam ezt az álláspontot képviseltem a tervtanulmányban, noha kétségtelen, hogy ennek a megoldásnak is vannak gyöngye pontjai. Több szóban el kellene tűrnünk a *ddz* — *z* váltakozást: *borjaddzik* — *borjazik*, *gyökeredz-dzik* — *gyökerezik*. Másrészt — FÁBIÁN PÁL információja szerint — a keleti nyelvekből a magyarba újonnan bekerült tulajdonnevek sokaságában röviden ejtjük a két rövid magánhangzó között álló *dz* és *dzs* hangokat, tehát a rövid magánhangzó + *dz*, *dzs* képlet nem eredményez szükségképpen hosszú mássalhangzót: például: *Dzsüdzsiga*.

C) A harmadik lehetséges alternatívát PÁSZTOR EMIL fogalmazta meg a Helyesírási Bizottság titkárnak írt levelében. Úgy véli, hogy a *gyökeredzik* és a *kapálódzik* típusban egyaránt a *dzik* végződés a lényeges elem. E javaslat szerint valamennyi *-dzik* végű igét egyszerű *dz*-vel íránk, s akkor csupán 19 szóban kellene a kettőzést bevezetni: *álladdzó*, *boddza*, *eddz*, *eddzés*, *eddzett*, *eddző*, *eddződik*, *intermeddzó* (zenei műszóként: *intermezzó*), *maddzag*, *peddz*; *briddzs*, *büddzsé*, *doddzsem*, *hoddzsa*, *loddzsa*, *maharaddzsa*, *meneddzsel*, *meneddzser*, *taddzsik*.

D) Az utolsó választási lehetőség: maradjon minden a régiben, a szótári alakban sehol se kettőzzük e betűket, csak az elválasztásukat hozzuk összhangba a többi kétjegyű betűvel. Ez volna a legkényelmesebb, de a legkevésbé szerencsés megoldás: elszalasztanánk az alkalmat a kiejtés elvének érvényesítésére.

Bárhogy dönt is a Helyesírási Bizottság, azt látnunk kell, hogy mindenféle helyesírási változtatáshoz gondosan elő kell készíteni a talajt. A közönség megnyerése érdekében a nyelvműlésnek, a tudományos ismeretterjesztésnek az eddiginél sokkal többet kellene foglalkoznia e két hangunk természetével; bele kell vinni a köztudatba, hogy a *dz* és a *dzs* egyetlen hang, nem pedig hangkapcsolat. Ez a feltétele annak, hogy a társadalom elfogadja helyesírásuk módosítását.

9. A Helyesírási Bizottság 1978. június 14-én a következő elvi döntést hozta (az első két pontban már 1977. november 14-én megállapodott):

A) El kell érni, hogy a *dz* és a *dzs* betű helyet kapjon az általános iskola első osztályának ábécéskönyvében.

B) Az elválasztásban úgy kell kezelnünk a *dz*-t és a *dzs*-t, mint bármely más többjegyű betűt; tehát: *takaró-dzik*.

C) A helyesírásban állandóságra kell törekedni, csak ott szabad változtatni, ahol ez elkerülhetetlenül szükséges; a *dz* és a *dzs* kiejtés szerinti írása nem tartozik ezek közé. A szavak szótári alakjában — kiejtésüktől függetlenül — sehol sem kettőzzük a *dz*-t és a *dzs*-t; a *ddz*-s és *ddzs*-s írásra csak alaktani okból kerülhet sor.

G. VARGA GYÖRGYI

A megengedő is kötőszó ügyéről

Amikor a Magyar Nyelv LXXIV. évfolyamának 4. számát figyelmesen elolvastam, azonnal szemet szúrt a következő cím: „Az *is* kötőszó megengedő mellékmondatbeli használatáról”. Mivel pontosan két évvel ezelőtt — a Magyar Nyelvőr C. évfolyamának 4. számában — részletesen írtam erről a témáról, nagyon megörültem, mert azt gondoltam, hogy a szerző — P. EÖRY VILMA — újabb adatokkal fogja kiegészíteni fejtegetésemet. Amikor azonban végigolvastam a cikket, megdöbbsentem. Szinte nem akartam hinni a szememnek. Mert előfordultak ugyan a magyar nyelvészetben — régebben és újabban is — tévedések, de ilyen nagyfokú tájékozatlansággal még sohasem találkoztam.

Megesik, hogy a nyelvi jelenségek kutatóinak figyelmét valamiképpen elkerüli egy-egy olyan írás, amely az általuk vizsgált kérdésről szól. De ha valaki a tárgyalt problémával kapcsolatos írások nagy részét, és éppen a legfontosabb részét még hírből se ismeri, az már túlmegy minden határon. A szerző a megengedő *is* szórendjének sajátosságait tárgyaló szakirodalomból csupán két (!) tankönyvszerű művet említ meg: „A mai magyar nyelv” (BENCÉDY JÓZSEF—FÁBIÁN PÁL—RÁCZ ENDRE—VELCSOV MÁRTONNÉ, 1971.) és „Nyelvművelő tanácsok” (BENCÉDY JÓZSEF, 1968.). Említi ugyan mellékesen a „Mai magyar nyelv rendszere” című művet is, de szerinte az nem foglalkozik a kérdéssel. Sejtlemem sincs róla, hogy P. Eöry miért nem tudta megtalálni a megengedő *is*-ről szóló részt a MMNyR.-ben, amely, ha röviden is, de érinti ezt a kérdést, és így rögzíti álláspontját: „A megengedő mondatokban előforduló *is* kötőszó . . . általában az állítmányhoz tapad hozzá . . . Számos példát találunk azonban arra is, hogy az *is* nem az állítmányhoz, hanem a nyomatékos mondatrészhez kapcsolódik, különösen ha az [ti. ez a mondatrész] igekötő, tagadószó . . . A megengedő *is*-nek ilyenféle szórendjét nagy elterjedtsége miatt szintén nem hibáztathatjuk.” (387.)

Ezek után nézzük meg, mit talált P. Eöry Vilma abban a két könyvben, amit a saját bevallása szerint ismer. BENCÉDY ezt írja az említett könyvben: „A megengedő *is*-nek ezt a szórendjét [ti. a *ha nem is*-t] nem szabad hibáztatnunk” (133). P. Eöry ezzel a nyelvművelő tanáccsal nincs megelégedve, és nem is hajlandó követni. Marad tehát a másik. A „Mai magyar nyelv” mindössze ennyit mond a megengedő *is*-ről: „A megengedő *is* a választékos nyelvben az állítmány, mégpedig — ha van a mondatban — az ige után áll”. Semmi több. Ez a rövid mondat lesz a cikkírónak a továbbiakban az egyetlen orákulum. Megtetszik neki a „választékos” szó, és ennek a jegyében von a nyelvhelyesség ítélőszéke elé mindenkit: eleveneket és holtakat. A legnagyobb magabiztossággal boncolgatja a megengedő *is* kétféle szórendjének helyességét, s hogy ezt az önkényes eljárását némiképpen megindokolja, kijelenti: „Nyelvművelőink vagy nem foglalkoznak vele, vagy úgy foglalnak állást, mint BENCÉDY JÓZSEF . . .” P. Eöry tehát 1978-ban kinyilvánítja a Magyar Nyelv folyóiratban, hogy a magyar nyelvművelők (az idézett két könyv kivételével) nem foglalkoztak a megengedő *is* szórendjével.

Engedtessek meg nekem, hogy erre a merész kijelentésre cáfolatul csupán egyetlen mondatot idézzek abból a tanulmányomból, amit két évvel ezelőtt a Magyar Nyelvőrben írtam (C, 385–94). A legeslegeső mondat így hangzik: „A megengedő mondatokban szereplő *is* szórendjének vizsgálata több mint 100 éves múltra tekinthet vissza”. P. Eöry előtt ez a százéves múlt homályban maradt. Nem tudja, hogy írt már erről a kérdésről többek között ARANY JÁNOS, JOANNOVICS GYÖRGY, KIRÁLY PÁL, SIMONYI ZSIGMOND, SAJÓ SÁNDOR, GYOMLAY GYULA és mások. Azt sem tudja, hogy száz év óta minden nyelvművelő könyvben találhatunk erre vonatkozólag valamilyen megjegyzést. Néhányat idéztem is közülük tanulmányomban.

Nem kétséges, hogy minden előzmény nélkül is lehet tudományos kutatást folytatni. Ilyen kutató munkát végeztek például azok a nyelvészek, akik az irodalommal nem rendelkező nyelveket tanulmányozták. Köztük azok a finn és magyar nyelvészek, akik annakidején a helyszínen kutatták az addig teljesen ismeretlen vogul, osztják, zürjén, votják stb. nyelvet. Egyesegyedül a saját közvetlen megfigyeléseik alapján írták le ezeknek a nyelveknek a sajátosságait. És milyen pontosan! Ma is csodáljuk, hogy milyen finom megállapításokkal, milyen gondos, aprólékos, részletes leírásokkal tették lehetővé számunkra ezeknek a nyelveknek a megismerését.

Ezt látva, érthetetlennek kell tartanunk, hogy a sokszáz éves irodalommal rendelkező magyar nyelvvel kapcsolatban még napjainkban is találhatunk olyan leírásokat, amelyek nem felelnek meg a valóságnak. Ilyen pontatlan leírásnak kell tartanunk a „Mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyvnek fent idézett leírását is a megengedő *is* szórendjéről. Bárki könnyen meggyőződhet arról, hogy a magyarban a megengedő *is* a „választékos” nyelvben, vagyis az irodalmi nyelvben és a köznyelvben — több mint száz év óta — túlnyomórészt nem áll az állítmány után.

P. Eöry Vilma vakon hisz az egyetemi tankönyvben olvasható kijelentésnek, és erre építi föl azután nyelvhelyességi reguláját is, mely szerint a „választékos” nyelvben az állítmány után *kelet* elhelyezni a megengedő *is* kötőszót. A cikkíró tehát nem vállalkozott önálló kutatásra, ha már a szakirodalomban elfelejtett tájékozódni. Pedig nem is kellett elmennie nagyon távoli vidékekre, vadon erdőbe, hogy egy eddig ismeretlen nyelvet tanulmányozzon a saját megfigyelésére támaszkodva. Könnyen hozzáférhető magyar nyelvű szépirodalmi könyvek olvasása révén is meggyőződhetett volna a nyelvi valóságról.

Már 1938-ban szemrehányóan állapította meg GYOMLAY GYULA (MNY. XXXIV.), hogy a magyar íróknak több mint 90 százaléka nem tudja „helyesen” elhelyezni az *is* szócskát. Valóban „nem tudja”, és nem is akarja, mert a magyar írók nem veszik tudomásul sem a leíró nyelvtanok alaptalan deklarációját, sem a légből kapott nyelvhelyességi szabályt. P. Eöry az írók és költők közül elsősorban Petőfire hivatkozik. Petőfi azonban — ebben az esetben — nem lehet döntő érv, mert a megengedő *is* mai szórendje jóval Petőfi után kezdett erőteljesen tért hódítani. Móricz Zsigmond és Tamási Áron műveiben már csak elvétve talál a cikkíró állítmány utáni megengedő *is*-t. Ezt annak tulajdonítja, hogy Móricz és Tamási előnyben részesítették a népies beszédmodot, tehát nem írtak „választékos” nyelven. Nem óhajtok erről az ARANY JÁNOS által is elítélt és az úri világból örökölt előkelő nyelvszemléletről bővebben nyilatkozni, csupán annyit jegyzek meg, hogy a népies beszédmóddal nem vádolható Kosztolányi szinte mindig a nem „választékos” szórendet használja. De ezt használja többnyire a népies írókhoz nem sorolható Herczeg Ferenc, Karinty Frigyes, Szabó Dezső, Zilahy Lajos, Németh László, Tabi László, Pogány Frigyes, Fekete Sándor és sokan mások.

P. Eöry Vilma szerint a nem állítmány után álló megengedő *is* használata újabb keletű. Ezt többször is hangsúlyozza. Ezzel szemben az az igazság, hogy már a XVI. századból vannak adataink a másik szórendre, a XIX. század vége pedig a szerző

által szabálytalannak bélyegzett szórend válik uralkodóvá. Elismerésre méltó P. Eörynek szűrőpróbaszerű felmérése, amely arra volt hivatva, hogy megállapítsa az „új szabálytalan” szórend köznyelvi elterjedtségét. A felmérés azt mutatta, hogy a mindennapi nyelvhasználatban, vagyis a köznyelvben az újabb változat van jobban elterjedve, az a közkeletű. Ennek dacára a cikkíró jogosnak tartja, hogy a művelt köznyelvben és az írott nyelvben ragaszkodjunk a régi szórendhez, és elítéljük az újabban egyre nagyobb tért hódító változatot. Rendkívül különös, dogmatikus álláspont ez, amely szöges ellenétben áll az emberközpontú, pozitív nyelvműveléssel. A szerző arra akarja kényszeríteni a magyar írókat és költőket, hogy az uralomra jutott nyelvhasználatot elvetve, a már meglehetősen visszaszorult nyelvhasználatot részesítsék előnyben; arra akarja kényszeríteni a köznyelv hordozóit — akik az ő felmérése szerint is az újabb szórendet tették magukévá —, hogy térjenek vissza a számukra már teljesen szokatlan, idegenül ható nyelvhasználatához. Vészesen hasonlít ez a „nyelvművelés” a 30-as évek dogmatikus regulázásához. Ettől a dogmatikus felfogástól vezetettve ítéli el a cikkíró a magyar publicistákat a szerinte helytelen szórend miatt. Szigorúan elítéli A. Jászó Annát is, aki — uram bocsá! — magyar szakos tanár léteére ezt bátorkodta írni (nyilván anyanyelvi sugalmazását és a ma uralkodó nyelvszokást követve): „Még ha nem is tanítja . . .” (Nyr. CI, 74). P. Eöry szerint ez így van helyesen: „Még ha nem tanítja is”.

Vajon van-e tudomása P. Eöry Vilmának arról, hogy Arany János is pontosan ugyanezt a kifogásolt mondatot írta le a Toldiban? Íme Arany János ismert sorai: „Arra felé Miklós fékét kanyarítja, | Tudja már a Pejko, *ha nem is tanítja*”. Írjuk át talán a Toldit is a dogmatikus nyelvművelés ilyen vagy olyan regulái szerint?

És vajon van-e tudomása P. Eöry Vilmának arról, hogy az általa helytelennek bélyegzett szórendet gyakran használják neves egyetemi tanárok, kandidátusok, akadémikusok is? Nyilván nem ismeri BENKŐ LORÁNDnak „A magyar irodalmi írásbeliség . . .” című könyvét, amely bővelkedik a „helytelen” szórendben. Nyilván nem ismeri SZATHMÁRI ISTVÁN „Régi nyelvtanaink” című tanulmányát sem, amely szintén bővelkedik a „helytelen” szórendben. De a Magyar Nyelv felelős szerkesztője a saját folyóiratában is használja — bizonyára nyelvérzékét és az általános nyelvhasználatot követve — a „helytelen” szórendet. Íme: „Ha a két szövegrész megítélésében *nem is lehet* számításra kívül hagyni . . .” (MNY. LXXXI, 395); „Ha Apáczainak egész nyelvszemlélete . . . szerves része *is volt* egy már akkor régóta tartó . . . nyelvi-művelődési folyamatnak . . .” (i. h. 389). De használta ezt a „helytelen” szórendet a nyelvészek közül HUNFALVI PÁL, SIMONYI ZSIGMOND, MUNKÁCSI BERNÁT, PAIS DEZSŐ, SZABÓ T. ATTILA, LAKÓ GYÖRGY, KÁLMÁN BÉLA, DEME LÁSZLÓ, LŐRINCZE LAJOS, SOLTÉSZ KATALIN, IMRE SAMU, FÁBIÁN PÁL, KÁROLY SÁNDOR, RÁCZ ENDRE, GRÉTSY LÁSZLÓ és mások. Ma az irodalmi nyelvben, a köznyelvben, a népnyelvben kétségtelenül a *ha nem is* szórend az uralkodó, a közhasználatú. Aki ezt a szórendet elmarasztalja, diszkreditálja, az zavart kelt a nyelvhasználatban, a nyelvművelésben, visszafelé akarja forgatni a nyelv fejlődését.

Jellemző a dogmatikus nyelvművelésre, hogy más szemében a szálkát megleli, de sajátjában a gerendát feleli. P. Eöry elítél másokat az irodalmi, köznyelvi értékű *ha nem is* használatáért, ő maga azonban magyartalanul használja a *-t, -tt* igenevet névszói állítmányként. Ezt írja: „Különösen *elterjedt* ez a használat, ha a megengedő mondat állítmánya igekötős ige . . .”. SIMONYI ZSIGMOND, aki ezt az idegenszerű „*tő-tő*” nyelvet nemegyszer kárhoztatta, példát mutatott a magyaros szerkesztésre. Íme: „A megengedő *is*-nek a hangsúlyos névszó után való elhelyezése . . . *el van terjedve* hazánknak keleti szélétől nyugati széléig” (Nyr. IX, 338–9).

Nyilvánvaló, hogy a szerző azért publikálta nyelvhelyességi írását, hogy azt mások elolvassák. Minél többen elolvassák. De akkor fölmerül a kérdés: Ő maga vajon miért nem olvasta el legalább azokat az írásokat, amik az általa vizsgált kérdéssel foglalkoz-

nak? Miért nem olvasta el legalább a Magyar Nyelvőr és a Magyar Nyelv idevágó cikkeit? SIMONYI cikkét, GYOMLAY cikkét? Vagy ha már a régi írásokhoz nem volt ideje és türelme, miért nem olvasta el az én nemrég közölt cikkemet, hiszen abból egy kis fáradsággal tájékoztatást kaphatott volna az egész témáról. És akkor bizonyára egészen más-keppen írta volna meg cikkét a Magyar Nyelvben.

A nyelvészek közül manapság egyre többen eszmélnek rá arra, hogy csakis a nyelvi jelenségek pontos leírása adhat szilárd alapot egyfelől a nyelvtörténet és az összehasonlító nyelvészet problémáinak megoldásához másfelől a nyelvhelyességi szabályok célszerű megfogalmazásához. A nyelvészek többsége állandóan sürgeti a nyelvi valóság feltárását, leírását. Ezt az alkotó munkát azonban sajnálatos módon állandóan hátráltatja az a körülmény, hogy a nyelvészeknek az újra meg újra jelentkező tévedések leleplezésére és cáfolására kell fordítaniok idejük jó részét. A nyelvtudomány érdekében ideje lenne véget vetni a tájékozatlanságból eredő fikciók szüntelen újratermelődésének.

SZEPESY GYULA

NYELVJÁRÁSOK

Archaikus és neológ vonások Hertelendyfalva (Vojlovica) mai magyar nyelvjárásában

1. 1977 őszén egy három hónapos tanulmányút keretében lehetőségem nyílt a mai jugoszláviai magyar nyelvváltozatok megvizsgálására. Bár szakmai célkitűzéseimnek megfelelően mindenekelőtt az 1883-ban Pancsova környékére letelepített bukovinai székely falvak nyelvváltozatának vizsgálatára törekedtem, ott-tartózkodásom ideje alatt lehetőségeimhez mérten alkalmam volt a bácskai (Szabadka környéki, kishegyesi, temerini, óbecsei és újvidéki) magyar anyanyelvű lakosság beszédének megfigyelésére is. Tapasztalataim megerősítik, hogy szükséges és érdemes a többnyelvű, nemzetiségi területek nyelvi változásainak vizsgálata, ezek összehasonlítása a magyarországi nyelvhasználattal és nyelvfejlődési iránnyal, mert ez a kutatás többek között a nyelvtudományban is megkerülhetetlen, korunk által szabott tennivalóinkat világítja meg. Ennek tudatában ugyan, de a most következő feldolgozásban mégis csupán a bukovinai nyelvjárás változásainak értékelésére vállalkozhatom.

A bukovinai népcsoport eredete és története — bár teljességében a mai napig sincs feldolgozva — leginkább SÁNTHA ALAJOS 1942-ben megjelent könyvéből (A bukovinai magyarok), és SEBESTYÉN ÁDÁM 1972-ben kiadott munkájából (A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madéfalvától napjainkig) ismerhető meg. A történelmi háttér részletes ismertetése nélkül is tudnunk kell: a keleti székelységből a XVIII. század második felében elszakadt, közel két évszázadon keresztül a Kárpátok keleti oldalán, Moldva fölött élt népcsoportról van szó, mely két szervezett hullámban, 1883-ban és 1941-ben egymástól is elkülönült területekre települt vissza a Kárpát-medencébe. Jelenleg (az utóbbi évek településszerkezeti változásait figyelmen kívül hagyva), egy nagyobb, magyarországi (Tolna—Baranya megyei) és egy kisebb, jugoszláviai (délbánáti) csoportban élnek.

A bukovinaiak jellegzetessége, hogy a felső Olt-mellékről származó sokszínű kultúrából és alapnyelvjárásból (illetve nyelvjárási változatokból) Bukovinában egy

archaikus és újabb helyi elemekkel sűrűn átszótt etnikai-nyelvi „szigetet” alakítottak ki. Eredeti, bukovinainak nevezett nyelvjárásukról ugyan kevés történetinek tekinthető emlékünknél maradt fenn (ráadásul az ottani öt település sajátosságai következtében a „bukovinai nyelvjárás” megnevezés mögött is csak viszonylagos egységet feltételezhetünk), a szervezeten meginduló nyelvjárási gyűjtések mégis eredményesen kutatták a bukovinai nyelvváltozat alapelemeit. Az utóbbi években megélénkült néprajzi célú gyűjtések pedig tetemes nyelvi anyagot mentettek meg, s ez a nyelvtudomány számára is értékes adalékokat szolgáltathat. Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy a bukovinai nyelvjárás megismeréséhez nélkülözhetetlen nyelvi elemekről, a hang- és szóképzetről, a mondatfűzésről, az intonáció eredeti formáiról a MNyA. és más, szöveges-gyűjteményes munkák révén — egyelőre összegező feldolgozás híján ugyan —, de már alkothatunk valamiféle képet.

Az áttelepülés gyökeresen megváltoztatta a bukovinai népcsoport életkörülményeit, nyelvi és társadalmi környezetét. Hangsúlyozottan érdemes a figyelemre, hogy két különböző csoport jött létre ily módon, s a kettő fejlődése lényegesen elüt egymástól. Korábbi magyarországi és mostani jugoszláviai kutatásaim révén lehetőségem nyílt annak megvizsgálására: milyen tényezők hatására változott meg e meglehetősen zárt kultúrájú közösség nyelvhasználata, mivel magyarázhatók az újabb tájnyelvi jelenségek?

Az itt bemutatásra kerülő nyelvi anyag csupán egy vizsgálat megkezdéséről, folytatásának szükségességéről árulkodhat. Munkám a hagyományosnak nevezhető nyelvjáráisleíró-monografikus megközelítéstől elsősorban abban tér el, hogy emberi környezeti-társadalmi viszonyok, illetve ezek változásai alapján igyekszik nyelvhasználati tényeket magyarázni. Írásom szakmai sajátosságait az adja, hogy egy ma már csupán virtuális nyelvi közösség (a Bukovinában élt magyarság) alapnyelvallapotának segítségével egy ma is létező, de az eredetitől már lényegesen eltérő nyelvjárás-változatot igyekszik bemutatni. Ily módon tehát munkám rokona a regionális köznyelvi kutatásoknak, pontosabban adalékokkal szolgálhat egy nyelvjárás új, regionális köznyelvi változatban való feloldódásának megismeréséhez, megértéséhez.

Elgondolásaim, jelen cikkem megírásához az egybegyűjtött nyelvi anyag a feldolgozás során váratlan módon nyújtott segítséget. Mint említettem, a bukovinai nyelvjárásról még nem készült leíró jellegű tanulmány, ezért az újabb keletű eltérések, sajátosságok bemutatásához én sem utalhatok semmiféle, viszonyításaimat egyértelművé tevő forrásmunkára. Eredeti tervem megvalósításához az ad alapot, hogy a nyelvi elemek rétegei más-más módon és intenzitással alakulnak át. Az általam egybegyűjtött anyag egyértelműen bizonyítja, hogy a hangképzlet, a morfológiai elemek hallatlan szívóssággal maradnak fenn a nyelvváltozatban, akármelyik településcsoportot vesszük szemügyre. A szóképzlet vizsgálata során azonban már szembeötlő, jellegzetes vonásokat figyelhetünk meg mind a magyarországi, mind a jugoszláviai népcsoportnál, s ezek között szép számmal fedezhetünk fel olyanokat, melyek a bukovinai alapváltozattól és a másik nyelvjárási csoport jellegzetességeitől egyaránt eltérnek, tehát újabb, különleges nyelvi-szociális tényezőkkel magyarázhatók.

Mindezek alapján írásom vázlatát a következőképpen határozta meg az egybegyűjtött nyelvi anyag: a hangtani és morfológiai jelenségek leírásával elsősorban archaikus és a két csoport nyelvhasználatában közös vonásokat sorolhatok fel — mintegy pótolva a nyelvváltozat leíró monográfiáját, természetesen annak teljessége nélkül —, míg az ezt követő lexikai adatok ismertetésekor már elsősorban az eltérésekre, a sajátos jellegzetességekre térhetek ki. A nyelvi jelképzlet elemeinek csoportos vizsgálatával tehát munkám kettős céljának igyekszem eleget tenni, ezért adataimat, következtetéseimet is ennek megfelelően tagolva mutatom be. Írásom szándékaiból és lehetőségeiből fakadóan

nem törekedhetem teljességre, pusztán a legkiugróbb, legfontosabb jelenségeket vehetem szemügyre. A példaként szolgáló dél-bánáti bukovinai nyelvváltozat megismertetéséhez a nyelvi anyagot Hertelendyfalván (Vojlovica — ma már Pancsova—Pančevo város része) gyűjtöttem.

2. A bukovinai nyelvjárás magánhangzó-rendszerének részletes vizsgálata nélkül is felismerhetjük a 8 rövid és 7 hosszú magánhangzóból álló típust. Az *ē* hang megterheltsége, realizációi pontosan tükrözik azt a kettőséget, amit az eredetileg nem *ē*-zō csíki és az *ē*-zō háromszéki népcsoportok nyelvének keveredése magyarázhat. A magánhangzó-rendszer viszonylagos stabilitásának egyik oka abban rejlik, hogy e ma már kétnyelvű népcsoport hangzórendszerét érezhetően kevésbé változtatta meg a szerb nyelv ismerete (mely nem ismeri pl. az *ō* hangot), mint a bánáti székely telepekkel szomszédos Torontál-vásárhely (Debeljača) *ō*-zō nyelvjárásának hangrendszerét. Pszichológiai okok is közrejátszanak a hangzórendszer változásaiban: a debeljačai emberek magyarul megszólalva jobban érzik egy elkülönült hangrendszer használatát, mint a bukovinai magyarok. Kizárólag a magánhangzó-rendszerre figyelve ők úgy érzik, a szerb köznyelvhez képest „nyelvjárásibb” (parlagibb) a debeljačai, mint a bukovinai.

Következő példáimban a hertelendyfalvi hangzórendszer alapján a bukovinai nyelvjárás legjellemzőbb sajátosságainak kiemelésére törekszem.

A) A zárt magánhangzók ejtése a nyelvváltozat egyik legismertebb jellegzetessége. Hertelendyfalván a következő, fontosabb típusokat hallhattam: *á* ~ *á*: *hánbq, hán̄ta* | *a* ~ *o*: *hejábq, falakot, hoptákbq, sorka, lovakot, szározqt, òròdot, újakot, sollò, magos* | *ē* ~ *i*: *szimirkált 'szemerkélt', rizēgni 'rezegni'* | *o* ~ *u*: *azuta, pufa, ucsù, fùru, ustor, kufēr* | *ō* ~ *ü*: *bócsü, fűd, mezüre* | *é* ~ *i*: *mēgigizett 'megigézett', nevit, kēziñ, kēzit*.

Mindezek mellett a nyíltabb hangzójtésnek is több típusát találhatjuk meg a nyelvjárás mai vizsgálatakor. A gyakoribbak: *i* ~ *ē*: *kējátt, mējénkēt, Emre, ējen, välla, mējēn, hējábq* | *i* ~ *é*: *kévántq, kénnyábq, késérni, kíváncsi* | *u* ~ *o*: *apokám, szonyog, kócs 'kules', ógy 'úgy', anyokám, mādolla, dónyhq, janoárbq, sqvanyó, onokám* | *o* ~ *a*: *hámbarbq, szaparárbq, magyaró, lakadálmikbq, mazzikálnqk* | *e* ~ *ę*: *hętven, męleg, vęled, rępętt, męję 'mellkasa', ęsò, jęgęti, bęteg, sęzenet, tęjęti* | *ō* ~ *œ*: *třēB, kęszęerü, řęti* | *ü* ~ *ö*: *döllö*.

Az egész nyelvjárásra jellemző zárttsági tendencia következtében az *á* utáni zártabb *a*, illetve *o* ejtése gyakran hallható: *hántq, hátqm, lúdq, lábo, házot, puřádót, hējábq, apádót*.

A *tehen*, *nehez* típusú rövid magánhangzójú nominativusok igen jellemzőek a nyelvjárásra, még az *l*, *r*, *j* hangok nyújtó hatása is csak mérsékelten érvényesül e szavakban: *kerek, ēgyeB, kēnyēr, szekēr, levél*.

A labilizáció ugyancsak jellegzetességgé hallható a mai hertelendyfalvi beszédben: *küssebbik, künn, küjęB, tü, müvél, szüvvel, nem üsmęrem, csürkék*.

Az illabialis hangképzés általában nyíltabb ejtéssel együtt figyelhető meg: *ęrgęk, kęlkękvęl, kękén, będęn, gęndęrhajú*; illetve: *ō* ~ *ē*: *sětét, észtekę, ęssę, csēręgni* | *ó* ~ *é*: *Gęrgę* | *ü* ~ *ö*: *fēręst*.

Kiugróan illabialis példák: *fıręsz* és *fırisz, vıdēr, dęszü, 'gyúsú'*.

A magánhangzók ejtésénél időtartambeli eltérésekre még ma is szép számmal bukkanhatunk. A folyamatos beszéd megfigyelésekor felfedezhetjük, hogy a magánhangzó-időtartamváltozások szorosan összefüggenek a nyelvjárásra igen jellemző hangsúly- és intonációs rendszerrel. Általában a rövidebb magánhangzó-ejtésre találhatunk könnyebben és nagy számban példákat: *jőizüt, hónapja, zsırszoda, ęlsőnek, vőlegę, jót gkqrok neki, buza, pıtyoka, tıro, nezz odq* stb. — Jellemző, hogy hangsúlytalan hely-

zetben gyakran rövidülnek meg a szóvégi magánhangzók: *tekenyő*, *véső*, *kézvono*, *nyákle* stb.

Ennek ellentétéként a hangsúlyos szótagban szereplő magánhangzók megnyúlására is találhatunk példákat: *kócsa* 'kules'; *óstor*, *bört*, *űszköt*, *tútor* stb.

A magánhangzók megnyúlására a legtöbb példát az *l*, *r*, *j* hangok nyújtó hatásának vizsgálatakor figyelhetjük meg: *l*: *müvel*, *ölvel*, *álmát*, *felmagosítottani*, *utált*, *élsőnek*, *szülőg* | *r*: *akárt*, *fírhángot*, *odalbördán*, *örvosnő*, *kártony*, *törjé* még, *hárminc*, *törvén*, *ördögök*, *mestérvellé* *vérjé* még, *körmösök*, *körté*, *szedér*, *förgács*, *hórta*, *fértáj* stb. | *j*: *ájto*, *báj*, *hajt*, *fejti*, *guzsáj*, *szalájt*, *ahajt* stb.

A nasalisok hatására ugyancsak hangzónyúlást tapasztalhatunk: *m*: *címborq*, *embër*, *szómbat* | *n*: *széppènye*, *sènki*, *möngyq*, *betònval*, *cèment*, *mènsz*, *münköt*. A magánhangzók időtartamának megváltozására, elsősorban nyúlásukra visszatérünk még a későbbiekben, a mássalhangzók ejtésének vizsgálatakor.

A diftongusok használata tulajdonképpen nem jellemző a bukovinai nyelvjárásra. Amennyiben mégis diftongusokat hallunk, úgy azok szinte kivétel nélkül redukált hangból induló, nyitódó kettőshangzók: *férègvèl*, *szép*, *fűd* stb. A diftongusok ejtése annyira nem jellemző a nyelvjárásra, illetve a monoftongusos ejtés annyira erős, hogy az egymás mellett ejtendő magánhangzókat gyakran hallhatjuk összeolvadva, egyetlen hangként: *métt* 'miért', *téd* 'tied'. Egyes esetekben megmarad ugyan a két hang, sorrendjük azonban felcserélődik: *meink*, *méink*, 'mienk', *téid* 'tied'. A két egymás mellett ejtendő hang között olykor hiástüstöltő hangzókat is hallhatunk: *mèhink*, *tèéd*, *téid* stb.

B) A mássalhangzórendszer az előzőekhez hasonlóan mai állapotában is hűen tükrözi a bukovinai nyelvjárás hangrendszerét. Az általam gyűjtött hertelendyfalvi anyag azt látszik megerősíteni, hogy a lassan száz esztendeje tartó külön nyelvjárási fejlődés a hangtani rendszert szerkezetében és arányaiban egyaránt kevésbé változtatta meg.

A palatalizációs tendenciára általában kevés példát találunk: *l* ~ *j*: *mèjje*; *rikòjt* (általános a *j* hang használata, *ly* hangot nem hallottam gyűjtéseim során, *l*-ezést kizárólag Székelykeve nevének említésekor ejtettek: *Székèlbe*, *Székèlen*, bár feltehetőleg a környező nyelvváltozatoknak van szerepe abban, hogy éppen és kizárólag egy település megnevezésében találkozhatunk a jelenséggel) | *n* ~ *ny* (a palatalizáció legjellemzőbb esete): *ojanyok*, *kártonyok*, *tekenyòt*, *mègcsinyájja*, *plafonyig*, *kazányok*, *betonyozzuk*, *rokonnyotok*, *színyit se látnyi*.

A depalatalizáció ugyancsak az *ny* hang esetében figyelhető meg jellemző módon, egyébként csak elszórtan hallható: *ny* ~ *n*: *hútván*, *törvéne*, *boszorká*, *szégént*, *véko*, *sárká*, *kæké*, *hán* *esztëndös*, *édén*, *hinták*, *karácson* | *gy* ~ *d*: *dészü* 'gyűszű' | *j* ~ *l*: *tézsola*, *Székèlbe*.

A hiástüstöltő hang általában *j*: *Joskájék*, *rejaragad*, *mijatt*, *szigorújan*, *lejákq*, *téjid* stb., de egyes esetekben *h* is hallható: *tèhédrè* 'tiedre'.

A mássalhangzók zöngétlenedése (mediák) szóvégi és szóbelseji helyzetben egyaránt előfordul: *tæB*, *küjèB*, *plafonyig*, *bènned*, *ègyeB*, *jòBkèzèh*, *kacagtum*, *mèghált*, *agYfja*, *nyufonvágta* stb.

A mássalhangzók hasonulására ugyancsak gyűjthetünk példákat, valamennyi a bukovinai alapnyelvjárás jellegzetességei közé tartozik: *tolló* 'tarló', *pallag* 'parlag', *solló* 'sarló', *tènnap* 'tegnap'.

A hangok eliziója több formában is megfigyelhető: *v*-elizió: *küèl* 'kívül', *udor*, *oros* | *l*-elizió: *vot*, *mäter*, *szümòcs*, *èment*, *nyoc*, *megtòteni*, *átq*, *honap*, *lèvátani*, *ècsqpta*, *fúd*, *vona*, *dèzsgurának* stb. | *j*-elizió: *gyùtogatò* 'gyufa', *nyútò*, *nyutottqm*.

Három mássalhangzó egymás mellé kerülése esetén a középső *d*, *t* hangot általában nem ejtik: *jèlènkèzètt*, *tèsvére*, *kèzté* 'kezdél', *kihòrtuk*, *bolòházba* stb.

A mássalhangzó-torlódások feloldására kétféle megoldást is találhatunk a hertelendyfalvi beszédben; vagy megtoldással: *ěspenád* 'spenót', *ěspár* 'kályha'; *ěstájěr* 'stájer'; vagy sarjadékhanggal: *Beligrád* 'Belgrád', *csutika* 'csutka', *tekenyő*, *zabola* 'zabla', *kinyilani* stb. találkozhatunk.

A mássalhangzók egymás mellé kerülésekor érdekes jellegzetességgént figyelhetjük meg a hangok felcserélését néhány esetben, különösen affrikáták ejtésekor: *nyıldzs meg az ájtót, bokrozdik* 'bokrosodik', *ögyvezkéttem* 'özvegy voltam'.

Időtartamukat tekintve a mássalhangzók – magánhangzók egymás közötti viszonyai sokféle sajátosságot mutatnak, ezek közül csupán a legjellegzetesebbeket említem meg. A mássalhangzók nyúlása általában szóvégi helyzetben következik be: *ötőń hatoń, magoss, věrěš, būdōss, mozsikáll* 'zenél' stb. Intervokális helyzetben ugyanakkor feltűnő a hosszú mássalhangzók megrövidülése: *itason* 'ittasan', *Anus, egyűtt* stb.

Szóbelseji helyzetben egyszerre figyelhető meg a mássalhangzók geminálódása és ezzel együtt a köznyelvi hosszú magánhangzók megrövidülése: *szollit, ęsső, tőlleń, nyillik, repiüllővel, szellő, anyossánál, mullatni*. Ezzel ellentétes sajátossággént figyelhetjük meg magánhangzók nyúlását és mássalhangzók egyidejű rövidülését: *jőńi, tēnnapelőt, kēl* 'kell', *jőęnek ki, kufēr* 'koffer', *jőt, izadvę, hęlgatkozok* 'figyelek, leskelődöm'.

A *j* hang ejtésének elmaradása hangzóközi helyzetben gyakran eredményez kettőshangzókat: *ęen színű, ęęccsęęš* 'ijesztő', *ęęnyęknek* 'ilyeneknek', *semęen, ęęl* 'éjjel' *męen* 'milyen'.

Szóbelseji és szóvégi helyzetben egyaránt találkozunk nazoorális ejtéssel az *n* hang esetében: *ęatilla, sęki, kękoj, męję, kűlę, vęręę, ęppe, oęę, visęę, Įstę, nęcęcę, othę, bűręę, tiszta*.

A hangok ilyen ejtése gyakran vonja magával a palatalizáció elvesztését: *szęęę, hę* 'hány, mennyi', *tűrvękędęk* 'pereskedek', *sęrkę, cigę, vőlęęę, alacsę, bęrsę, kocsa, csihę, buzogę, vękőt*.

A mássalhangzók minőségi változásaira jellemző példa még a zöngésülés néhány esete, szőkezdő, szóbelseji és szóvégi helyzetben egyaránt: *ęilęcęc* 'kilincs', *dragacs* 'talicserka', *ęęęęęęęę, dęęęęęęęęęę* 'diskurálnak', *űszęę* stb.

A szőkezdő *h* hang ejtése folyamatos beszédben néhány esetben elmarad, anélkül, hogy a körülötte ejtett hangokat az így keletkező hanghiány megváltoztatná: *abbęęęęę* 'azonnal', *męę vőt araguva* 'haragudva' stb.

3. A mai dél-bánáti bukovinai nyelvjárásváltozatok alaktani tekintetben is szép számmal őriznek archaikus vonásokat. A grammatikai elemek készlete változatlan szabályossággal figyelhető meg a mai beszédben, mi több, a hosszas és napjainkban is viszonylag független nyelvjárási fejlődés a morfológiai elemek egy részétől a mai magyar köznyelvhez viszonyítva aktívabb, szerteágazóbb, újabb nyelvi szerepet követel meg. Alaktani szempontból tehát az újabbnak ítéltető kifejezésformák sem mindig utalnak új fejleményekre, hanem gyakran csupán kényszer szülte újabb nyelvi megoldásokat példáznak, tanúszkodva a nyelvi elemek spontán variálódásának a fejlődés szempontjából igen érdekes eseteiről. (Ugyanilyen nagy variálódási képesség figyelhető meg a képzőkön kívül a szókészlet újabb elemeinek vizsgálata során is.)

Amíg tehát a hertelendyfalvi hangkészlet vizsgálatakor zömmel a megőrzött archaizmusokra kellett a kutatómunka végzése során – a gyűjtött anyag diktálta kereteknek megfelelően – figyelnem, az alaktani jegyek vizsgálatakor a hagyományörző vonások mellett már a mai magyarországi köznyelvi állapothoz képest eltérő jelenségekre is bukkantam.

A) Megőrzött, régies vonások. A hagyományosnak nevezhető nyelvallapot alkotóelemeinek többsége a bukovinai és a székely nyelvjárások össze-

függésére, történelmi kapcsolatára utal, s ezért az archaikus bukovinai nyelvi alakok egyfelől azonosak a székely nyelvjárások tipikus jegyeivel, másrészt éppen ezen azonoságuk következtében kevésbé egyediek, kevésbé ismeretlenek a szakemberek előtt. A jelenségek viszonylagos feldolgozottsága miatt jelen cikkemben csupán a legjellemzőbb, legerősebb néhány jegy felsorolására törekedhetek, hátterük, eredetük tüzetesebb vizsgálata nélkül.

Ilyen jellegzetes, ma is általánosan használt vonása a nyelvjárásnak a birtokos személyragozás többes szám 3. személyű *-ik* ragalak: *fijik, lovik, tejik, annyik, tegtik, szomszéggyik, családgyik, tghenyik, jogik* stb.

A székely nyelvjárásokra oly jellemző, hasonulás nélkül hangzó *-val, -vel* határozórag a mai hertelendyfalvi beszédben ugyancsak megfigyelhető. Jelenléte, illeszkedése a nyelvjárás rendszerébe olyan erős, hogy a bizonyosan újabb keletű szavakhoz és a régi, valódi tájszavakhoz különbség nélkül, egyformán csatolódik: *sokvål, egyvål, õlvål, érzésvål, késvål, hãjvål, hónapvål, vasûtval, alkohõlvål, autobuszvål* (sõt *limuzinvål*), *betõnvål* stb.

Ugyanilyen, a nyelvjárás alapelemeihez tartozó vonás az *-ért* határozórag *-ért* alakban való törvényszerű felbukkanása: *métt 'miért', kicsejétt, kosztodétt, álmaétt, kilen-százétt* stb.

Csaknem eredeti formájában hallható még ma is a bukovinai igeragozási rendszer. Az igemód-szerkezetek között feltűnő a *kell* gyakori, tipikus használata: *el kell fusson, meg kell várjon* (a *futnia, várnia kell* alakok helyén).

Az igeidők közismert nyelvjárási jellegzetessége az összevont múlt idejű alakok gyakori felbukkanása: *vettem 'vetettem', üttem 'ütöttem', hallta 'hallotta', megharagutt, elõttg 'eloldozta', félkõttm; sõt étt 'evett'.* Hasonlóan ismeretes az elbeszélő és az összetett múlt idejű alakok jelenléte a bukovinai nyelvjárásban: *néze, szõla, látá, hozánk; továbbá jó vala, sír vala, kértem vala; illetve attam volt, irtam volt, nõztük volt, hosztunk volt.*

A képzők rendszerének vizsgálatakor további ismert archaikus jegyeket ismerünk fel. A jellegzetességek közül itt csupán a kicsinyítő képzők (*-ka/-ke, -cska/-cske*) gyakori és nem ritkán sajátos, túlzó jelentésű használatából említek néhány példát: *embõrõcske, asszonkõ, házacska, macskacska, csõnyacska 'rusnya', õregõcske 'vén' nagyocska 'magas'* stb.

B) **Ú j a b b a l a k t a n i j e l e n s é g e k.** A morfológiai rendszer bővülésének okai között nyilvánvaló szerepet játszik a közlési folyamat feltételeinek változása. A mai hertelendyfalvi nyelvjárás vizsgálatakor rögtön feltűnik, hogy az idegen nyelvű és kultúrájú környezet közvetítésével a népcsoport életébe beszűrődő újabb tartalmak és aspektusok a nyelvszemléletet is befolyásolják. Mivel a faluban élõ magyarság rendszeres, normatív erővel érvényesülõ kapcsolatban nem áll a magyar köznyelvvél, az emberi élet új tartalmait, vetületeit csak saját normái és lehetõségei alapján képes nyelvileg megragadni. Ez a „belterjes” nyelvi fejlõdés (amint a késõbbieken majd látható lesz) mindenekelõtt a szókészlet változásában ragadható meg, de bizonyos vonások már az alaktani rendszerben is ilyen irányú változásról árulkodnak.

Néhány példa a nyelvjárásba újabban bekerült, idegen eredetű képzõk közül: *mãjicã 'atlétatrikó', pëvãcsica 'énekesnõ', plocsica 'csempe'* (az *-ica* szerb-horvát kicsinyítõ képzõ); *tusirozik 'tusol', betonirozni 'betonozni', baterizik 'világít'* (az *-irati* szerb-horvát főnévi igenévképzõ); *szërbijány 'szerbiai'* (a *-jan*, több szláv nyelvben szereplõ melléknévképzõ beépülésével alakult ki). A felsorolt példák remélhetõleg bizonyítják: az idegen eredetű morfológiai elemek létező magyar morfológiai elemek helyén bukkannak fel a mai dél-bánáti nyelvjárásokban.

4. Hertelendyfalva mai nyelvjárásának szókészlete az eddigieknél hangsúlyozottabban mutatja a divergáló fejlõdésvonalat. A lexikai elemek vizsgálatát nem elõre

tervezett, kérdőíves gyűjtések alapján végzem, adataimat a faluban élő emberek egymás közötti, kötetlen, spontán beszélgetései közben jegyeztem le. Ilyen vizsgálat során az elkülönültségre utaló adatok mennyiségileg is tetemesen növekszenek, mondhatni ezen a szinten ragadható már meg a „nem-bukovinai bukovinai nyelvjárás”.

A szókészlet vizsgálatakor három réteget különböztethetünk meg, az eredeti, bukovinai alapnyelvjárásból megőrzött szavak; az új közösségi életforma hatására kialakult magyar, de a magyarországi beszélő számára idegen kifejezések; és az egyértelműen idegen eredetű szavak csoportját. A spontán beszélgetés során a három réteg természetesen összekeveredik, külső résztvevő kérdésre viszont a beszélők általában el tudják magyarázni az ismeretlen szavak jelentését a másik két szóréteg elemeivel is.

A) A l a p n y e l v j á r á s i s z ó k é s z l e t. Az eredeti, bukovinai tájszavak nagy része még ma is általánosan ismert, mégis a környező bánáti magyar nyelvjárásokkal való állandó érintkezés hatására ma már kérdőíves gyűjtéseknél gyakran két szóalakot is kaphatunk válaszként, egy bukovinait és egy bánátit. Ízelítőül néhány példa, mindkét típusból: a) Eredeti, bukovinai tájszavak: *tërëbuzq* 'kukorica', *bosztq* 'tök', *sózsdi* 'sóska', *padlacsikq* 'paradicsom'; *boroszlq* 'orgona (virág)', *bütü* 'sarok', *dránica* 'zsindegy', *kudgárgyq* 'kútkáva', *fiërëg* 'egér', *mazsikál* 'zenél', *töp* 'köp'. — b) „Kettős” alakú szavak (előbb a Bukovinából hozott, majd a Bánátban megismert szóalak, zárójelben a köznyelvi változat): *gerëzd* — *fürt* (szőlőfürt); *gqj* — *gærgenGY* (rög); *töngörq* — *henger* (henger); *fëntü* — *kiüllö* (kiüllö); *fjartall* — *farol* (farol).

B) Új, helyi keletkezésű magyar szavak. A példa kedvéért tudok néhányat felsorolni, annak igazolására, hogy más képzők, szóösszetételek elemek felhasználásával ugyan, de a magyar köznyelvben szereplő szavakhoz hasonló szóalakok születnek így: *sorozat* 'sorozás', *gyomörkëlés* 'gyomorfehérlés', *törvë* 'bírói', *köttëlés* 'szerszám', *ëgyëtlëke* 'egyke', *küörország* 'külföld', *porlëves* 'tasakos levespor'.

C) I d e g e n s z a v a k. Többnyire a szerb-horvát nyelv szavai jelennek meg Hertelendyfalva magyar nyelvjárásában, bár az átvett szavak hangalakja, toldalékolási rendje a magyar nyelv szabályainak megfelelően változik. Figyelmet érdemel ugyanakkor, hogy a bemutatandó szavak nem csupán a megváltozott életforma miatt igényelt új, hanem korábban ismert, egyszer már magyarul megnevezett fogalmakat is jelölnek (zárójelben a szó eredeti, szerb-horvát alakja, majd jelentése): *praksza* (*praksa* 'gyakorlat'); *zátvor* (*zatvor* 'börtön'); *urgiroztqm* (*urgirati* 'sürgöztetni'); *bruszilica* (*brušalica* 'kőszűrő'); *pörtir* (*portir* 'portás'); *a prizëmjq* (*prizemlje* 'földszint'); *szësztrák* (*sestra* 'nővér'); *patrölbq* *jártak* (*patrola* 'őrszolgálat'); *raszplavjázik* (*raspraviti* 'vitatkozni'); *plëcskájq* (*pleće* 'lapocka'); *dezsurnik* (*dežurni* 'ügyeletes'); *szmolát* (*smola* 'szurok'); *näncs pröblëm* (*problem* 'kérdés, probléma'); *bateri* (*baterija* 'elemlámpa'); *ekrq* (*ekran* 'képernyő'); *kësza* (*kesa* 'nylonzacskó'); *valaki kë császëzëzq* (*častiti* 'áldomást fizetni'); *dzsëzëzq* (*džezva* 'nyeles török kávéfőző edény'); *gúzsvq* (*gužva* 'tömeg'); *csukunàpq* (*čukundel* 'üknagyapa'); *pëvácicq* (*pevačica* 'énekesnő'; NB. a bukovinaiak szóhasználatában nagyon pejoratív jelentéssel!), *szmügy* (*smud* 'fogas, süllő'); *csicsa* (*čiča* 'bácsi, apó').

5. A bemutatott példákban Hertelendyfalva nyelvjárásának változása, illetve a változás iránya már megsejthető. A falu egyedi példája ugyanakkor messzebbre mutató kutatási célokhoz is támpontokat szolgáltat. Vizsgálataim szerint a hertelendyfalvi nyelvjárás további kutatása segítséget adhat: 1. a dél-bánáti regionális magyar köznyelvi változat kialakulásának, fejlődésének megismeréséhez; 2. a falu nyelvjárása körülményeinél fogva feloldódásában, „eltűnésében” előbbre jutott, mint a nagyobb tömegben beszélt bácskai magyar nyelvváltozatok, tehát további vizsgálata mintegy „prognózis-ként” figyelmeztetheti nyelvfejlésünk, nyelvművelésünk szakembereit az aktuális

teendőkre; c) a számös keveredett nyelvi elem illeszkedési törvényszerűségeinek önálló vizsgálata a nyelvi rendszerek kontrasztív-komparatív egybevetésére is lehetőségét teremti.

A feldolgozás jelenlegi fázisában az általam gyűjtött anyag csupán figyelemfelkeltésre, tendenciák esetleges kiemelésére nyújt módot, s ezért az eddig levont tanulságok szem előtt tartásával, előre megtervezett rendszer szerint megköveteli a kutatás elmélyültebb folytatását.

FAZEKAS TIBOR

S Z E M L E

Jakab László—Kiss Antal, A Jókai-kódex ábécérendes adattára

Számítógépes nyelvtörténeti adattár 1. Kiadja a KLTE Magyar nyelvtudományi tanszéke Debrecen, 1978. [4] + VI + 364 lap

1. Senkinek sem kell ma már bizonygatnunk, milyen óriási jelentősége van egy nyelvtörténeti (nyelvjárási, mai nyelvi...) adatbanknak számítógépen. A belátható, általunk is megélhető jövőn belül létrejövő egységes hazai számítógép-hálózat bármely pontján bármiféle adatokat kikérhet a kutató egy számára szükséges kombinációban, és immár azok birtokában dolgozhat-gondolkodhat tovább. Éljen bár Nyíregyházán vagy Pécsen, Pannonhalmán vagy Miskolcon — övé az ország minden nyelvtörténeti cédulája, s ezekből a megfelelő válogatást villámgyorsan elvégzi a szolgálatára jelentkező számítógép. Íme néhány olyan kombináció vagy válogatás, amelyet — egyelőre csak (?inkább: „csak”) a JókK.-en belül könnyűszerrel el lehet végeztetni: 1. Kérjük az összes íráshibát (a XV. századból — századonként a XV. századtól kezdve — kódexenként stb.)! — 2. Kérjük azokat az alakokat, melyek leírásában az etimológus (fonetikus stb.) elv érvényesült (a XV. századból — századonként — stb. mint fent)! — 3. Kérjük azokat a nyelvtörténeti adatokat, melyekben a maihoz képest nyíltabbá válás/zártabbá válás, labializálódás/illabializálódás, mássalhangzó nyúlás/rövidülés stb. állt be (a fenti bontásokban)! — 4. Kérjük az összes egyes tárgyeseti alakokat! — 5. Kérjük az összes hangzótolód és vesztő töveket! És így tovább. S az ilyen és ehhez hasonló szempontok tetszőlegesen — a kutató konkrét igényei szerint — kombinálhatók: kérhetjük csak azokat a v-tővű igéket, amelyek ma már nem élő tőből képzettek, s bennük a maihoz képest zártabb és illabialisabb magánhangzó lép fel; azokat a deverbális verbumképzés útján létrejött elemeket, amelyeken *-juk/-jük* rag van és... Nem folytatom. A kutatás igényei legalábbis a szó köznapi értelmében véve végtelenek lehetnek, s egy számítógépes nyelvtörténeti adattár ezeket az igényeket percekben belül teljesítheti a bevitt anyagok határai között. Könyvalakban ezekből nyilván csak a közérdeklődésre számító általánosabb rendezések jelennek meg, amilyen az itt ismertetendő kiadvány is.

2. Maga az ismertetendő könyv a KLTE Magyar nyelvtudományi tanszéke által tervezett sorozat első darabjaként 400 példányban jelent meg, egy egylapos előszót, rövid kódmagyarázatot és magát a szótári részt tartalmazza.

A kezdeményező JAKAB LÁSZLÓ, majd a hozzá csatlakozó KISS ANTAL a JókK. 21 818 szövegszavának mindegyike mellett (NB: ismeretes volt ez eddig is, vagy csak most tudtuk meg teljes pontossággal e nyelvemlékünk szövegszókban mért terjedelmét?) 13 információcsoportot rögzít, ha magát a szövegszót is egy ilyen információcsoportnak

tekintjük. Íme, ezek az információk-információtömbök: 1. az adat sorszáma; 2. a kódex és a kéz jele (a JókK. kapta természetesen az 1-es számot); 3. az adat lelőhelye: lap- és sorszám a Codices Hungarici alapján; 4. a címszó szótári alakban mai átírásban; 5. az adat betűhíven; 6. homonímia, helyesírási sajátosságok (három oszlop — három „pozíció” a kártyán); 7. hangtörténeti információk (hat oszlop: nyíltabbá/zártabbá válás, labialissá/illabialissá válás stb.); 8. szófaj (két oszlop); 9. szótörténet és összetétel (két oszlop: ma is élő szó; ma nem élő szó stb. egyrészt; egy, két, több tőmorféma stb. másrészt); 10. szóképzés (három oszlop: az elsőben a denóminális, a másodikban a deverbális képzés különféle esetei, majd a tő élő/nem élő volta); 11. ige- és névszójelek, birtokos személyragok (két oszlop); 12. névszó- és igeragok (két oszlop); 13. névszó- és igerővegek (tőtípusok: több alakú változatlan tő, hangzótoldó és vesztő tő stb.).

Mutassuk be két példán a szótári részből, mit is jelentenek ezek az információtömbök. Első példánk az *ayakymott* szövegszó (a szótári részben a 3. lapon), a második a *yarnakuala* (a 171. lapról). Itt közvetlenül egymás alatt hozzuk őket:

147 011 21B25 AJAK AYAKYMOTT 003 200000 02 11 000 20 01 04
10254 011 73B18 J\$R YARNAKUALA 005 000000 01 12 000 03 12 01
Jelenti ez a következőket:

AYAKYMOTT: 147: ez az adat sorszáma ebben a rendezésben. Ez a rendezés pedig úgy készült, hogy a fentebb 4. sorszámot viselő információtömb (az adat szótári alakban, mai átírásban) alapján, annak azonossága esetén az 5., betűhív átírás; ennek azonossága esetén a homonímia, illetőleg a szófaj alapján betűrendbe, illetőleg szám szerinti nagyságrendbe került minden egyes kártya (a valóságban nem a kártyák vándoroltak mechanikusan, hanem az ezen oszlopoknak megfelelő információ a mágneses tárból, tehát mechanikai mozgás nélkül — de én már csak hozzászóltam a fenti kifejezéshez, melyet így tessék metaforikusan érteni). 011: a 01-es kódex, első kéz. 21B25: a 21. lap versóján a 25. sorban található az illető szóalak. AJAK: mai alapalak. AYAKYMOTT: a szövegszó betűhív átírata. 003: homonímia nincs, rövidítés nincs. 3: „ligatura vagy íráshiba van az adatban” (vö. „Jelmagyarázat”, I. lap). 200000: valahol a szóalakban van egy vagy több, „a mai köznyelvinél zártabb mgh.” (uo. II. lap — megjegyzendő, az időzójelen kívüli szövegrészt én tettem hozzá, a szerzők példás tömörséggel fejtik meg az egyes kódokat). 02: főnév, 11: „ma is élő szó”, „az adatban egy tőmorféma van”. 000: nem képzett szó. 20: „ja/je + i”. 01: „Tárgyrag (t)”. 04: „hangzótoldó és vesztő tő”.

YARNAKUALA: 10254: az adat sorszáma. 011: JókK., első kéz. 73B18: a 73. lap versóján a 18. sorban. J\$R: mai alapalak. Az eredetiben az *á* helyén nem paragrafus, hanem egy másfajta, a gyorskiíróval meglevő, idegen jel van. Ezeket a (hosszú magánhangzókat jelölő) idegen elemeket, továbbá a nagy kezdőbetűt jelölő csillagot (F*ERENC = *Ferenc*) a jelmagyarázat az I. lap élén közli. A hosszú és a rövid *u*, *ü*-t nem tudták megkülönböztetni. YARNAKUALA: az adat betűhív átírata. 005: homonímia nincs, rövidítés nincs, az „5” értelme: „Indokolatlan egybeírás” (vö. I. lap). 000000: hangtörténeti megjegyzés nincs. 01: ige. 12: „ma is élő szó”, „Az adatban 2 tőmorféma van”. 000: szóképzési megjegyzés nincs, képző nincs. 03: „Összetett igealak jelen idővel vagy infinitívuszal” (vö. IV. lap). 12: „nak/nek (többes 3. személy)” (VI. lap). 01: „Több alakú változatlan tő” (VI. lap).

Mindehhez egyetlen megjegyzést, a J\$R, F*ERENC kapcsán. A számítógépes rendszerekben az egyik (időben mért) szűk keresztmetszet a kiírás volt. Mára, részben épp hazai kutatók tevékenységének az eredményeképpen is, egyrészt eddig elképzelhetetlen sebességű, másrészt a megrendelő minden igényét kielégítő kiíró rendszerek vannak, melyekben tehát nem hogy a hosszú magánhangzót jelölő betűk és nagy kezdőbetűk, de szinte tetszőleges alakú jelek tetszőleges számban éppenséggel kiírathatók. („Éppenség-

gel”: az egyes betűket, ligatúrákat stb. szépen meg kell tervezni; meggondolandó, hol és mennyire érdemes ez; kit mennyire zavar az, hogy JÁR helyett következetesen mindig J&R-t kap egy ilyen, úgylis a szakemberek szűk körére tervezett munkában.) Csak ezek a berendezések „éppenséggel” még nem értek el a debreceni egyetem számolóközpontjáiig; országosan is igen ritkák.

3. A lényeg itt a szemünk előtt kirajzolódó hatalmas nyelvtörténeti adattár (raktár) helyes megtervezésében van. Én ennek kapcsán csak néhány elvi meggondolást vetek fel. Ezt a raktárat úgy kell megterveznünk, hogy mindennek, ami a kutatóknak kellhet majd, meglegyen benne a maga jól látható (jól körülírt) helye: amit most együvé tettünk, azt a gép nem fogja nekünk soha, egyetlen kombinációban sem külön kikeresni. Másrészt — különös, de pillanatnyilag, főleg bizonyos nagyon pozitív hazai hagyományok következtében, ezt látom a fő veszélynek — nem szabad túlságosan kis rekeszeket létrehozunk benne (= túlságosan finom distinkciókat megtenni az anyag rögzítésekor). Ezzel egyrészt a nagy raktárnak magának a létét kérdőjelezzük meg: annyi idő és emberi erőfeszítés kell akkor az anyag rögzítéséhez, hogy nemhogy unokáinknak, de igen távoli űk-ükönökáinknak ültetjük ezt a diófát. Másrészt furcsa, de még ők sem lesznek nekünk igazán hálasak: a túlságos elaprózottság a visszakeresés során is csak külön munkát igényel majd. A szerzők vitathatatlan érdeme, hogy közös asztalunkra tettek egy konkrét javaslatot: íme, ezeket a dolgokat érdemes és eddig a mélységig rögzíteni. Feltételezem, hogy a nyelvtörténet kutatói nagyjából-egészéből el is fogják fogadni ezeket a javaslatokat — de még ha, tegyük fel a ma nekem lehetetlennek tűnőt, teljes egészében el is vetnék: akkor is e z t vetették el, azért, mert e z t látták, kipróbálták, megvitatták.

A szerzők jelen adatrögzítő munkájuk során (mely kettejüknek még így is öt évig tartott, egyéb munkájuk mellett) a mondattannal közvetlenül egyáltalán nem foglalkoztak; a rögzített ragok-jelek némileg persze módot adnak az e kérdéskörbe való belenyúlásra is. Mi legyen ezzel? El tudom képzelni, hogy a jelen szakaszban ezt a szempontcsoportot teljesen mellőzzük: az adatbank minden egyes elemének az ilyen információkkal való későbbi kiegészítésére természetesen mód van. (A „bank” szó itt hasznos: minden egyes számla naponta-évente változik, módosul, kiegészül, erre tehát nagyon standard eljárásoknak kell lenniük a számítógépes adatkezelésben.) Egy-egy „kártyára” (már csak azért is, mert így, időzójelenen kell értenünk — de korábban is megvolt a mód több kártya egyesítésére) akármennyi adat ráfér. Csak ismét jól meg kell gondolnunk, mennyi kell, és mi lenne luxus, ami az egész vállalkozás sikerét veszélyeztetné. Kell egy egységes, mindenki által többé-kevésbé elfogadott és a belátható jövőben lényegesen nem változni látszó mondattan-elmélet; kell rengeteg munka az adatelőkészítéshez és -rögzítéshez; a memória és annak karbantartása pénzbe kerül, több memóriáé — több pénzbe. (Ad vocem „memória karbantartása”. Korábban a lyukkártyákat kellett időről-időre átmásoltatni, e másolás viszonylag hibátlan voltát ellenőrizni stb. Ma a mágneses tárral hasonló problémák lépnek fel: a sűrűn egymást követő jelek idővel kicsit átíródnak egymásra; ezen ismét átmásolással és/vagy a szalagok hűtött térben való tárolásával segíthetünk. Mindkettő természetesen pénzbe kerül. Egy ilyen nagy s reményeink szerint utódainknak is hasznos raktár tervezésekor ezt sem hagyhatjuk figyelmen kívül.) — Vajon ezen kívül is nincs-e szükség egyéb információcsoportok rögzítésére (pl. az etimológiára)?

4. Egyetlen, igaz, súlyos fájdalom van a kötet kapcsán; ehhez a szerzőknek semmi közük. A sokszorosítás és a kötés technikája minden kritikán aluli. Hogy az egyszerűbb utóbbin kezdjem: a birtokomban levő példányban a III—IV. és az V—VI. lap fordított sorrendben van bekötve. Lényegesebb az elsőként említett technikai fogyatékoság: a

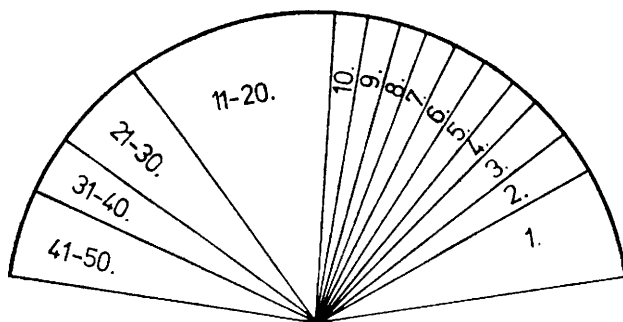
kötet helyenként olvashatatlan, egyes számkódokat inkább csak a tartalmukat tudva lehet kitalálni, s lehetetlen elolvasni; a 218. lap minden példányban kétszer van lehúzva stb. Ezzel kapcsolatosan — nem a szerzők, de egy elv, a modern technika védelmében — meg kell állapítanom a következőket. 1. Ma már számos esetben csak az képzelhető el, hogy nyomda kiiktatása nélkül közvetlen gépi outputról készül a könyv. (Így akartam annak idején megjelentetni a VégSz.-t is. Akkor még vagy nem értek meg erre az Akadémiai Nyomdában a technikai feltételek, vagy egyszerűen idegenkedtek ettől az újtól a Kiadóban. Ha a VégSz. így lát napvilágot: a) nem 400, hanem, mondjuk, 50 Ft az ára, ami persze valószínűleg rossz a Kiadónak; b) kevesebb benne a sajtóhiba; c) nem töltünk egy fél vagy egész nyarat a feleséggel összeolvasó korrektúrázással stb.) — 2. Így készült a mi AdyStat.-ánk; magasabb technikai szinten így készülnek a telefonkönyvek: tessék azokat a kiadványokat megnézni, az a mai hazai színvonal.

5. Csendes filosz-olvasóim közül valaki vérgőzös álomnak tekintheti az 1. alatt felvetett gondolatot az összmagyar adatbankról; ez a gondolat pedig a fentiekben később is vissza-visszatért. Íme a válaszem, hogy miként lépkedünk máris e kor felé:

A) A szerzőpáros sokszorosításra előkészítette a JókK. alaktanát feldolgozó, hasonló terjedelmű kötetet. Abban tehát sorba fognak jönni az egyes ragos-jeles alakok, itt megadott kódjuk szerint; az azonos végződésűeken belül a címszavak betűrendjében. Pillanatnyilag nem tervezik kiadni, de megvan kéziratban a JókK. szófaji feldolgozása: az egyes szófajok, azon belül a címszavak betűrendben. És így tovább (l. még itt B)).

B) Ugyanők ezt követően a BirkK.-hez kívánnak nekilátni: mondjuk, az is még öt év; addig remélhetőleg fejlődik a hazai számítógép-ellátottság is, alakul az országos hálózat.

C) A szerzők helyesen állapítják meg e kötethez írt bevezetőjükben, hogy akár ebből a kötetből is, manuális úton, a kutató a számkódok alapján egy a számára szükséges kombinációt előállíthat, ha lassabban is (én teszem hozzá: és pontatlanabban), mint a gép. Íme, befejezésül egy kombináció, amelyet a jelen kötet anyaga alapján magam állítottam össze néhány órai munkával: a JókK. gyakorisági listájának (szótárának) eleje (azok a lexémák, amelyek 61-szer vagy annál többször fordulnak elő nyelvemlékünkben) (l. 1. sz. táblázat).

1. ábra. Hogyan töltik meg a JókK. leggyakoribb lexémái (többszörös előfordulásukkal) a szöveget? (Számok: az 1. táblázat, a gyakorisági lista *R* sorszámai.) Az 50 leggyakoribb lexéma teszi ki a szöveg 46%-át a lexéma itteni értelmezése mellett (vö. ezt az 1. táblázattal! **megjegyzésével; egyéb hasonló problémák is adódhatnak, így ebben a nyelvemlékben az *az* és az *ez* nm.-ként, illetőleg ne.-ként való külön kezelése stb.).

1. sz. táblázat

R	Lexéma	F	ΣF	ΣF% (100= =21818)	RzF	Δ%
1.	és	1284	1284	5,89	1284	
2.	hoggy	473	1757	8,05	3514	173,68
*						
3.	szent	444	2201	10,09	1332	—62,09
**						
4.	Ferenc	393	2594	11,89	1572	18,02
5.	ki 'aki'	393	2987	13,69	1965	25,00
6.	mond	393	3380	15,49	2358	20,00
7.	az [ne]	365	3745	17,16	2555	8,35
8.	azért	342	4087	18,73	2736	7,08
9.	fráter	334	4421	20,26	3006	9,87
10.	barát	328	4749	21,77	3280	9,12
11.	az [nm]	327	5076	23,27	3597	9,66
12.	ő**	326	5402	24,76	3912	8,76
13.	van*	323	5725	26,24	4199	7,34
14.	de	290	6015	27,57	4060	—3,31
15.	ez [nm] ¹	284	6299	28,87	4260	4,93
16.	nem	236	6535	29,95	3776	—11,36
17.	isten	195	6730	30,85	3315	—12,21
18.	mert	176	6906	31,65	3168	—4,43
19.	én	163	7069	32,40	3097	—2,24
20.	mikor 'amikor'	151	7220	33,09	3020	—2,49
21.	lesz*	147	7367	33,77	3087	2,22
22.	Krisztus	138	7505	34,40	3036	—0,69
23.	nagy	137	7642	35,03	3151	3,79
24.	te	124	7766	35,59	2976	—5,55
25.	tesz	119	7885	36,14	2975	—0,03
26.	neki**	111	7996	36,65	2886	—2,99
27.	megy	110	8106	37,15	2970	2,91
28.	boldog	105	8211	37,63	2940	—1,01
29.	mind	99	8310	38,09	2871	—2,35
30.	akar	98	8408	38,54	2940	2,40
31.	maga	93	8501	38,96	2883	—1,94
32.	miképpen 'amiképpen'	93	8594	39,39	2976	3,23
33.	ad	92	8686	39,81	3036	2,02
34.	ír	86	8772	40,21	2924	—3,69
35.	atya	85	8857	40,59	2975	1,74
36.	egy	84	8941	40,98	3024	1,65
37.	miatta	84	9025	41,36	3108	2,78
38.	minden	78	9103	41,72	2964	—4,63
39.	lát	76	9179	42,07	2964	0,00
40.	ember	72	9251	42,40	2880	—2,83
41.	Bernard	71	9322	42,73	2911	1,08
42.	hely	71	9393	43,05	2982	2,44
43.	Leó	71	9465	43,38	3053	2,38
44.	egyéb	69	9533	43,69	3036	—0,56
45.	sem	69	9602	44,01	3105	2,27
46.	felel	68	9670	44,32	3112	0,23
47.	ne	66	9736	44,62	3102	—0,32
48.	igen	65	9801	44,92	3120	—4,62
49.	szerzel	65	9866	45,22	3185	2,08
50.	némi	64	9930	45,51	3200	0,47
51.	társ	63	9993	45,80	3213	0,41
52.	vesz	62	10055	46,09	3224	0,34
53.	legottan	61	10116	46,37	3233	0,38

¹ ez [ne] F = 52

Megjegyzések a táblázathoz. R = a lexéma sorszáma csökkenő gyakoriság szerint; — $Lexéma$ = a lexéma mai kiinduló alakban; — F = előfordulás szám a JókK.-ben; — ΣF : kumulált előfordulási szám (pl. az *és* előfordult 1284-szer, az *és* és a *hogy* összesen 1757-szer, e kettő és a *szent* összesen 2201-szer s. i. t.); — $\Sigma F\%$ = az előző oszlop százalékos értéke: a leggyakoribb, a két leggyakoribb, a három leggyakoribb stb. lexéma a szöveg (a szövegszók) hány százalékát teszik ki: grafikusán ezt ábrázolja az 1. ábra; — RxF = az R és az F oszlop szorzata, melynek értéke bármely gyakorisági lista közepe felé közel állandó (az ún. második Zipftörvény, vö. NAGY FERENC, Kvantitativ nyelvészet 76 kk.): itt szemmel láthatóan a 25. elemtől kezdődően válik közel konstanssá 3027-es átlaggal (szórás: 112); — $\Delta\%$ = az előző oszlop két-két egymást követő értéke közti százalékos különbség: „közel” konstansnak tekintjük ezt az értéket eszerint, ha két-két szomszédos érték közti százalékos eltérés kisebb vagy egyenlő 4,63%-al. (Ha megengedjük, hogy a közel konstans értékek közötti százalékos eltérés 5,55% vagy annál kisebb legyen, akkor e konstans zóna a 17. elemnél kezdődik, átlag 3044, szórás 114.) E legutolsó oszlop, meg az RxF átlaga és szórása majdnem csak játék: inkább a HT TK-1024-es kis számológépnek, melyet bármely nagyobb papírkereskedésben utánunk dobnak, a lehetőségeit kívántuk vele bemutatni: ott ezek az értékek automatikusan előállíthatók. — * ** = pontosabb lemmatizáció mellett például ezek az értékek összevonódnának, és így a jelölt, nagyobb gyakoriságú helyre kerülnének.

PAPP FERENC

H. Bottyánfy Éva, Horváth Mária, Korompay Klára, D. Máta Mária, Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba

Tankönyvkiadó, Budapest, 1976. 235 lap

Az itt ismertetésre kerülő munka az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán használt jegyzet, amelynek az a célja, hogy a hallgatók számára áttekintést adjon a nyelvészeti tanulmányokhoz elengedhetetlenül szükséges szótárakról, folyóiratokról és más szakmunkákról, egy szóval a nyelvtudomány segédeszközeiről. A munka hivatalosan egyelőre csak kézirat, mégis érdemes arra, hogy felhívjuk rá a magyar nyelvészet iránt érdeklődők szélesebb körének figyelmét is.

A mű előszavából kiderül, hogy egy tervezett segédkönyvsorozat első kötetét tartjuk kezünkben.

A munka három nagy fejezetre oszlik. Az első a magyar nyelv tudományos vagy tudománytörténeti értékű szótárait, nyelvtanait, kézikönyveit veszi sorra a hazai nyelvészeti szakirodalom kezdeteitől egészen a legutóbbi évekig terjedően. A fejezet a magyar nyelvtudományi folyóiratok, sorozatok és évkönyvek bemutatásával zárul.

A szótárak felsorolása nem egyszerű számbavétel. Megismerjük a tárgyalt művek keletkezésének történetét, szerkesztési elveit, sőt értékelést is kapunk róluk. Ez utóbbi szempont megvalósítása rendkívül nehéz, nagy körütekintést igénylő feladat, de mivel pedagógiai szempontokat is szem előtt tartó egyetemi jegyzetről van szó, szükség van rá. A fejezet értékelései messzemenően tárgyilagosak, egy-egy mű ismertetése imponálóan tömör, stílusa példásan szabatos. A bemutatott szótári címszavak pedagógiai hasznossága szintén vitathatatlan, s az ismertetések végén megadott szakirodalmi utalások is igen értékesek. — A fejezet anyaga különösebb nehézség nélkül körülhatárolható, így nem csoda, hogy alig-alig akad olyan kiadvány, amelyet hiányolhatnánk benne.

A magyar nyelvtanokat tárgyaló rész egyik alfejezete a művelt nagyközönség számára is készült tájékoztató jellegű műveket ismerteti. SIMONYI ZSIGMOND „A magyar nyelv” című népszerű művének németek számára átdolgozott kiadását is említi a jegyzet.

Meg lehetett volna említeni BALASSA JÓZSEF „A magyar nyelv könyve” (Bp., 1943.) című munkájának a szovjet nyelvészeti irodalomban sokat idézett orosz fordítását is. Az idegen nyelven megjelent összefoglalások között ugyancsak említést érdemelt volna PAPP ISTVÁN „Unkarin kielen historia” (Helsinki, 1968.) című, finnek számára írt összefoglalása.

Nem kifogásolható, hogy a folyóiratok, sorozatok közül csak a Magyarországon megjelenők vannak felsorolva. Kevés munkával, mindössze néhány lapnyi terjedelemben át lehetne azonban tekinteni azokat a külföldi, elsősorban finnugor nyelvészeti folyóiratokat, sorozatokat, amelyekben közvetve vagy közvetlenül rendszeresen szó esik magyar nyelvészeti kérdésekről, sőt akárhányszor a szerzők is magyarok. Ez a kiegészítés, mivel a finnugor tárgyak oktatása az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányok elválaszthatatlan részét képezi, semmiképpen sem hatna erőltetettnek.

A következő fejezet a jelentősebb hazai és külföldi nyelvészek legfontosabb életrajzi adatait, munkásságuk fő területeit ismerteti néhány soros terjedelemben. Hálátlan feladat! Még a hazai tudósok kiválasztása is sok fejtörést okoz, de a külföldi finnugor és még inkább az általános nyelvészet jeles művelőinek megrostálása úgy, hogy a válogatás mindenkit kielégítsen, lehetetlen. Minden bíráló mást és mást hiányolna. A szükségleteket és a terjedelmi kereteket figyelembe véve részemről csupán egy-két nagy név fölvételét javasolnám még a jegyzetben szereplő 178 tudósán túlmenően. A finnugor nyelvtudomány múlt századbeli óriásai közül kimaradt a finn M. A. CASTRÉN és az észti F. J. WIEDEMANN, akiknek a nevével pedig a hallgatók nemegyszer találkozhatnak. A szovjet finnugor nyelvészek közül pedig meg kellene említeni az orosz D. V. BUBRICHOV is.

Az életrajzi adatok stb. összegyűjtése, különösen a külföldiek esetében, fáradságos és sok hibalehetőséget rejtő feladat volt. Ezért nem csoda, ha kisebb pontatlanságok, hiányok itt-ott előfordulnak. Néhány jellemzőt meg is említek közülük, teljes felsorolás helyett beérve a hiba típusára való utalással: Ha egy-egy tudós több területen is működött, nem elég következetes a fő működési terület meghatározása. A szovjet V. NY. CSERNYECOV régészként és nem nyelvészként világhírű. CHARLES BALLY nem 1913-ban, hanem 1947-ben halt meg. BAUDOUIN DE COURTENAY kazányi egyetemi tanárkodásáról is szólni kellett volna, mivel fontos szerepet játszott a nagyírű kazányi iskola megteremtésében. E. N. SETÄLÄ „Yhteissuomalainen äännehistoria” című műve nem 1899-ben, hanem 1890–1891-ben jelent meg. — Egy-két idegen nyelvű mű címében is előfordul kisebb pontatlanság. Ezek az apró szépséghibák azonban alig vonnak le valamit a fejezet értékéből.

A jegyzet harmadik fejezete, amely az egész műnek több mint a harmadát foglalja el, a „Nyelvészeti műszók lexikona” címet viseli. Ennek a fejezetnek a jelentősége messze túlnő egy egyetemi segédkönyv keretein, hiszen ez az első komoly kísérlet egy magyar nyelvészeti terminológiai szótár összeállítására. A címszavak kiválogatásában az egyetemi hallgatók nyelvészeti tanulmányai során előforduló terminusok magyarázata volt a fő szempont. Helykímélés céljából a legközönségesebb magyar szakkifejezéseket a szerzők nem értelmezték.

Az egész jegyzetre jellemző tömörség és a fogalmazás szabatosága erre a fejezetre is érvényes. Egyes nyelvészeti elméletekkel kapcsolatban a címszavak néha értékelést is adnak, a marizmusról például megjegyzi a szerzők, hogy téves elmélet. Az értékelés nyilván a legnehezebb feladat, de ezen a területen jó lenne továbblépni, s például a generatív nyelvelmélet számunkra vitatható eljárásaival kapcsolatosan is állást lehetne foglalni, ugyanígy a glottokronológiával is.

A szerzők követte szempontokat figyelembe véve a terminusok kiválasztását alig érheti bírálat. Természetesen ki-ki találhat a maga szűkebb szakterületéről olyan szavakat, amelyeket szívesen látna a felsorolásban. A lehető legszűkebb keretek között

maradva én még bevinném a következő szakkifejezéseket: *areális nyelvészet, nyelvszövegség, afázia, móra, particula, szandhi, szekréció*.

Az értelmezéseknél előforduló apróbb pontatlanságokból, kifogásolható eljárásokból is megemlítek néhányat: Az *etimológia* címszó értelmezésénél kifejezetten csak a szavak eredetének magyarázata szerepel, pedig a toldalékok eredetének felderítése is az etimológiai kutatásokhoz tartozik. — A hangzóközi helyzetet szemléltető *bápatúr* szó *y* hangja túl bonyolult példa. Pedagógiai szempontból célravezetőbb lenne egy hétköznapi szó. — A zöngétlenülésre hozott *küszöb* > *N. küszöp* példa nem különösebben szerencsés, mivel a szó etimológiája a zöngétlen alak eredetibb volta mellett szól.

A segédkönyv — mint említettem — úttörő munka, s a szerény előmunkálatok ellenére kevés hiányosságot lehet felróni neki. Mindenképpen méltó arra, hogy kevés javítás, csiszolás után országos tankönyvként is napvilágot lásson. A terminológiai szótárt pedig — esetleg a szerzői kollektíva vagy inkább csak a konzulensek körének kibővítésével — önálló művé kellene fejleszteni. A magyar nyelvtudomány hasznos kézikönyve válna belőle.

BERECZKI GÁBOR

Szathmári István, Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány

Bp., 1978. 34 lap. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 150. sz.

Emlékezni jó! Olyan tudósra, tanárra emlékezni, mint Bárczi Géza professzor úr volt, különösen jó, hasznos és szükséges. Ebben segít bennünket SZATHMÁRI ISTVÁN és a Magyar Nyelvtudományi Társaság ennek a tanulmánynak a kiadásával.

Nem könnyű kijelölni Bárczi Géza helyét a magyar tudománytörténetben, hiszen annyi mindennel foglalkozott, s annyiféle tudományágat művelt igen magas szinten. Ezt kísérel meg a munka első része, és meg is valósítja nagyon eredményesen, amikor megállapítja, hogy minden mai magyar nyelvésznek és valamennyi magyat tanító tanárnak kisebb vagy nagyobb mértékben, közvetve vagy közvetlenül példaképe, mestere, tanítója volt a szó legnemesebb értelmében.

A tanulmány következő része Bárczi Gézát, az embert: életpályáját, tanulmányait, hányódását az első világháború viharaiiban, középiskolai és egyetemi tanári tevékenységét mutatja be. Bárki számára tanulság lehet ez az életút, akár foglalkozik nyelvészettel, akár nem. Az újrakezdés, a meg nem alkuvás, az akaraterő és kitartás szimbóluma. Az el nem fáradó, meg nem pihenő tudós alkotót ismerjük meg belőle, aki nem becsülte le az oktatás mindennapi robotját, a széles tömegekhez szóló nyelvi ismeretterjesztést sem.

A tudományos tevékenység bemutatására szolgáló fejezet nem kevésbé tanulságos. A dialektikus szemlélet érvényesítése olyan diszciplínában, mint a nyelvtudomány, nem volt könnyű életelv, s ezt Bárczi mindvégig következetesen vallotta és művelte, alkalmazta.

Röviden, de nagyon tanulságosan ismerteti a szerző azt a kort, azokat a nyelvészeti iskolákat, kutatókat, eszméi és tudományelméleti áramlatokat, amelyek körülvelték Bárczit pályája kezdetén. Az állandóan változó világot, amelynek magyar nyelvészeti irányát már később mindig előrelátóan, reálisan ő szabta meg.

Az egyes részterületeken kifejtett munkássága közül kétségtelenül első helyre kívánkozik a nyelvtörténet, s ha a kronológikus sorrendet nézzük, akkor a romanisztika. Az e téren kifejtett munkásságát mutatja be a szerző először Bárczi Gézának. Számtalan cikkének idézése megállapításai fontosabb tényezőinek helytállóságáról, eredményes kutatói munkásságáról győznek meg bennünket. A magyar szókincs történetének kutatása te-

rületén kifejtett munkássága valamennyiünk számára ismert, s nem homályosítja el úttörő kezdeményezéseit a kétségtelenül több és újabb eredményt fölmutató TESz. sem. Hangtörténettel, alak- és mondattörténettel is foglalkozott, s valamennyi témában újat, maradandót tudott alkotni.

A nyelvi rétegek problémái, a szinkrón jellegű vizsgálatok is érdekelték Bárczi Gézá, s a nyelvtörténeti kutatások mellett ezeken a területeken is magas színvonalú munkásságról tanúskodik az ismertetés. Különösen a magyar nyelvjárások vizsgálatában, a magyar nyelvátlasz munkálatainak megszervezésében és irányításában végzett tevékenysége kap hangsúlyt Szathmári István szavaiban. Nem tartotta méltóságán alólinak az argóval, a jassznyelvvél való foglalkozást sem. A „pesti nyelv” vizsgálata éppen olyan tudományos módszerekkel és rendszeralkotó igénnyel történt, mint a nyelvjárásoké vagy a magyar nyelvtörténet bármelyik témájáé. A nyelvművelést késő öregkoráig, nyugodtan mondhatjuk, haláláig szem előtt tartotta, „tárgyilagos ítéleteivel, higgadt véleményével, bíráló észrevételeivel” irányította, sok elvi kérdését tisztázta.

Az általános nyelvészet széles látókörű kutatójaként soha nem került egy-egy divatos áramlat hatása alá, s mindig a Szathmári által föl sorolt, valóban általános és az emberi nyelv egységes egészére jellemző területeken fejtette ki ezirányú munkásságát.

A nyelvtudomány története, annak föltárása, megismertetése mindig szívügye volt: valamennyi tankönyvében külön fejezetet szentelt a téma kutatása történetének, a kiemelkedő nyelvtörténészekről, kutatókról szívesen írt és beszélt, megemlékezései mindig alaposak, reálisan értékelők voltak.

Külön foglalkozik a munka Bárczi nagy szintéziseivel, teljes összefoglalásra törekvő tanulmányaival. Helyesen állapítja meg a szerző, hogy széles látókörű és mindig szintézisre, a dolgok egyszerre látására és láttatására törekvő, kivételes kutatóegyeniség volt. Sok nagy munkája bizonyítja ezt, amelyekről itt (22–3) szép értékelést olvashatunk.

A tudósi pálya mellé odakiváncozik az egyéb téren végzett munkásság ismertetése, s ezt a sokrétű tevékenységet is áttekinti Szathmári István. Kiemeli a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökeként végzett áldozatos és eredményes munkáját. Valóban sokat köszönhetett a Társaság több mint másfél évtizedes elnökségének. A tanulmányban föl sorolt eredmények (konferenciák, vándorgyűlések, föl olvasó ülések, kiadványok) említése mellett hadd szóljak a Társaságnak a nyelvészeti kutatásokat elismerő és jutalmazó éremalapításairól, amelyek szintén az ő elnöksége alatt történtek. A tanári erények méltatásával, az emberi jó tulajdonságok rövid érintésével fejeződik be a tanulmány.

Függeléként tartalmazza még Bárczi Géza tudományos munkáinak jegyzékét (26–34), amely kézzelfogható bizonyítéka az egész könyv igazának és Bárczi Géza nagyságának.

HAJDÚ MIHÁLY

Szólásszótár Csokonai írói nyelvéből

ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA, A közmondások Csokonai műveiben. Szeged, 1971. Klny. a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből. — Szólásszótár Csokonai költői nyelvéből. I–II. Uo. 1972–1973. — A szólások és közmondások felhasználásának előzményeiből. Uo. 1974. — A műfaj és téma szerepe Csokonai szólás- és közmondáshasználatában. Uo. 1975.

Érdeméhez mérten viszonylag kevés méltatás jelent meg Csokonai nyelvi (lexikális, frazeológiai) gazdagságáról, stílusművészetéről. (A költő szókincséről szóló tanulmányaim [PaisEml. 544–8; IrDolg. 67–130; NytudÉrt. 82. sz.] mellett stílustörténeti jelen-

tőségét fejtegettem utóbb: Nyr. XCVII, 429—42, XCVIII, 33—54; JULOW VIKTOR pedig stíluszintéziséről írt részletesebben: ItK. 1973: 647—57.) Örömmel kell hát üdvöznünk minden olyan kezdeményt, amely ezzel a tárggyal foglalkozik, kivált ha olyan széles mezőt fog fel, mint ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA folytatásokban közölt értekezése a Csokonai munkáiban található szólásokról. Mint Csokonai-kutató, kezdetből érdeklődéssel figyeltem e munkát, s igyekeztem volna is azt tanácsommal segíteni, de már némileg elkéstem vele. Úgyhogy a föltétlenül szükséges javítások már csak a kibővített s átdolgozott új kiadásra maradnak, amely várhatóan önálló füzet, illetve könyv alakjában fog megjelenni. Nagyon kíváncsós, hogy a folyamatban levő kritikai kiadás anyaga alapján egy ilyen frazeológiai tanulmány készüljön, amely fontos forrásanyaga lehet a készülő Csokonai-szótárnak is.

A munka gerincét — rövid elméleti bevezetés után — a szótári rész alkotja, aholis félszáz lapon közel ötödfélszáz szólás, szókapcsolat, közmondás felsorolását kapjuk, a vezérszavak betűrendjében.

A szerző O. NAGY GÁBOR nagyszabású munkájára (Magyar szólások és közmondások) támaszkodva, annak vezérszavait követve rendszerezi a Csokonai műveiben föllelhető — pontosabban: az általa föllelt — szólásokat, közmondásokat.

S itt két elvi jelentőségű s tisztázandó kérdésre kell mindjárt figyelmeztetnünk: a tanulmány első része (I.) k ö z m o n d á s o k r ó l beszél, a második (II.) és harmadik (III.) füzet a s z ó l á s s z ó t á r címet viseli, majd a negyedikben (IV.) és az ötödikben (V.) ismét s z ó l á s o k és k ö z m o n d á s o k szerepelnek egymás mellett.

A s z ó l á s és a k ö z m o n d á s stilisztikai, jelentéstani, mondattani szerepe nem azonos: O. NAGY könyve is elhatárolja a közmondásokat a lexikográfiai-jelentéstani egységet alkotó szólásoktól. S ezt a megkülönböztetést nekünk is meg kell tennünk.

Másrészt: az I. rész „Csokonai művei”-t említi, a II—III. rész viszont Csokonai „költői nyelve”-t jelöli meg forrásként — ami lényeges különbség. (Az V. rész ismét — általánosan — a „Csokonai használatában” előforduló szólásokról beszél.)

A tanulmányok anyaga azt bizonyítja, hogy nemcsak Csokonai költői művei kerültek bennük földolgozásra, hanem drámai és prózai munkái is, amint erre a II. bevezetése is utal: „A Csokonai életmű 70%-át vizsgáltam és 447 szólást gyűjtöttem össze . . . Minden jelentős verset, drámát, prózai művet megvizsgáltam.” (104.) Sajnos, nem derül ki, hogy mi a kimaradt 30%, de sejthető a forrásjelzésekből, hogy a levelezés részesült a legmostohább elbánásban, pedig az élőbeszéd természetességét követő levélstílus is rendkívül tanulságos tárháza a szólásoknak. (Így történt meg aztán, hogy pl. a *dugába dől*, a *ráklábon jár* csak a drámákból idéztetik, holott a levelekben is van rájuk példa!)

Sajnálatos hiba, hogy a hiányzó 30% helyére viszont olyan művek kerültek az alapul vett HARSÁNYI—GULYÁS-kiadás nyomán, amelyek nem bizonyultak Csokonai alkotásainak, sőt egyikének-másikának kétes hitelét a kutatás már a tanulmányok íráskor kimutatta, illetve megkérdőjelezte (*Csetneki pergő*, *Currens de lepore*, *Egy individuale datum*).

A gazdag anyag feldolgozása — mint említettük — betűrendbe szedett vezérszavak szerint történt, O. NAGY bevált eljárása alapján.

Sajnos, a szerző O. NAGY könyvének feszélyező bűvületében gyakran olyan vezérszavak alá sorol be szólásokat, amelyek azokban nem is fordulnak elő, csupán a jelentéstartalom rokonsága alapján tartoznak ide. Pl. a vezérszó *kardelésza* (~*ban hagy*: 'veszendőbe hagy'), s ehhez a példa a Karnyónéból: *kardéba hagy*); a vezérszó: *medve*, — a Dorottyából idézett szólásban azonban nem fordul elő ez a szó: „Győzött már! *előre nyúzta is a vadat*”. Ilyen kirívó példa még a *miskolci* vezérszó alá sorolt alábbi szólás is: „Úgy pislog béhullott szeme két tájéka, | Mint a *kocsonyába fagyott varasbeka*”; a *Vacsorán éri Pilátust* szóláshoz jó idézetet kapunk a Karnyónéból, de ugyanitt fordul elő

a Gersonból a következő is: „kezemmel küldöttem tíz pogányt *Mohamedhez vacsorára*” stb. stb. A példákat, sajnos, még jócskán szaporíthatnánk.

A *vargabetű* vezérszó alá sorolt szólás már nemcsak a téves vezérszó példája, hanem egyben a téves értelmezése is: az O. Nagyból vett szólásminta: *Veti a vargabetűt 'részegen dülöngél'*; a Csokonaitól vett példa: „... megérdemli Krisztina, Egy két *zsidó betűt vessen* érte az ember ina”, a hozzáfűzött értelmezés pedig: 'megérdemli Krisztina, hogy a névnapján egy kicsit többet igyon az ember'. Erről szó sincs a versben; a Dorottya tánc-jelenetében olvassuk: „Sétáló lábokkal Z betűt ejtenek”. A „zsidó betű” egyszerűen z betűt jelent, arról van tehát szó, hogy megérdemli Krisztina, hogy a neve napján táncoljunk egyet. Sajnos, ez sem egyedi eset a tanulmányban: igen gyakori, hogy a vezérszóval jelzett szólás alá (bár legtöbbször maga a vezérszó helyénvaló) önkényesen sorolhatik oda nem illő jelentésű kifejezés; pl. a vezérszó *kőszál*, s a szólásminta: *Állandó mint a kőszál*, s hozzá a Konstancinápoly e sora: „Ti is áll[o]tok, *kőszálnyi* mecsetek...”. Vagy másik eset: a szólás: *Ritkítja párját*; a Csokonaiól vett irodalmi példa: „magyar hazánkban *párját nem láttam*”. A vezérszó: *por*, a szólás „*Elveri vkin a port*”, a példa pedig a Dorottyából: „... akkor körbe fogta a lánycsoport, *verték* a széjjel-hányt székek között a *port*”. S ez átvezet egy másik jellegzetes hibatípushoz, amikor szólásként szerepelnek olyan mondatok, amelyekben a vezérszók, illetve a velük alkotott szókapcsolatok, kifejezések elsődleges, konkrét jelentésükben állnak, tehát nem tekinthetők szólásoknak; pl. a *lépre megy 'áldozatul esik'* kifejezéshez ez az irodalmi példa kerül: „A *lépbe*, melybe a madár *Véletlenül esett bele*”. A Békaegérharcból idézett „Nadrágo[ka]t felkötötték s kardjokat magyarosan” sem lehet példája az átvitt 'összeszedi erejét' jelentésű *felkötö a nadrágját* szólásnak, mivel itt konkrét leírásról van szó, akárcsak a „Marosvásárhelyi gondolatok” e sorában: „Túl a zömök kalmuk *hordja sátorfáit*...” — természetesen ez sem lehet példa az *elhordja a sátorfát* 'odébbáll’ szólásra. A példákat itt is szaporíthatnánk. Ilyen Az Estvéből idézett „Mért *vertél zárbékót* tulajdon *kezedre?*” sor is, amelynek semmi köze a hozzá kapcsolt *Meg van kötve a keze* (vmely vonatkozásban nem cselekedhet szabadon’) szóláshoz.

A negyedik tipikus eset az, amikor a vezérszavak maguk a helyükön vannak, ám, téves szólásértelmezés történik; pl. a *kezére játszik vkinek* kifejezés alá került a „Kegyelmed tehát a *maga kezére dolgozott*” példa, holott ennek egészen más a jelentése. A Dorottya-beli „*Itt a kéz!* itt a szív! csak hogy békéljete” sem azonosítható az „*Itt a kezem*, nem disznóláb” szólással, mint ahogy „*Az ugorkafán is narancsot keresett*” szókapcsolatnak nem a *Leesett az uborkafáról* a rokona, hanem a *Felkapaszkodott az uborkafára* stb.

A legnagyobb hiánynak azonban azt érezzük, hogy izes, valódi szólások maradtak ki a gyűjteményből, olyanok, amelyek pedig benne vannak a szerző által átnézett anyagban: pl. *be nagy méltóság a kamara cigánya* (HG. III, 226); *elvágja... ameddig megsült* (uo. I. 564); *nem vet keresztet rá* (Cigány), *a voltért semmit sem ad a zsidó* (HG. III, 122); *Eszeveszett vármegyének bolondispánja* (uo. 151. 1); *mint a vereshagyma, megesküdven* (Ván, vén); stb. stb. Ehhez járul a kimaradt 30% is, amely szintén bővelkedik értékes szólásokban.

A kitűzött cél, a tervezett feladat igen fontos és hasznos a Csokonai-kutatás szempontjából, nagyon kíváncsok volna tehát, hogy ezen előmunkálatok alapján, a kritikai kiadás kötetekre támaszkodva a szerző az egész életmű szóláskincsét tüzetesen feldolgozza.

Az V. füzetben Csokonai szólásainak műfaj és téma szerinti megoszlását tárgyalja a szerző, ami igen tanulságos, de itt is szükség volna a pontosításra: a drámák után a tág jelentésű „epika” következik, majd a „líra”, s egyáltalán nincsenek fölveve a szépprózai művek s a levelek. E helyett újabb szempont szerint, „téma” szerinti csoportosításban ilyen kategóriákban látjuk viszont a szólásokat: „Kora társasélete”, „Népelet”, „Szemé-

lyes ügyek”, „Tudományos és elmélkedő jellegű írások”. Holott a műfaji szempont következetes végigvitelével e kategóriák fölöslegessé váltak volna.

A IV. füzet vázlatos elvi indítékú tanulmányban „A szólások és a közmondások irodalmi felhasználásának előzményei”-vel foglalkozik, a Halotti Beszédtől Sylvesteren, Tinódin, Pázmányon, Mikesen, Faludin át Csokonaiig. Ez a vizsgálat is igen fontos, még pedig a diakrónia helyett a szinkrónia felé tágitva: Simai, Pálya, Dugonics szólásokban tobzódó színjátékai felé, amelyek Csokonai legfőbb példái és ösztönzői voltak. Ezzel az elméleti jellegű vizsgálattal — a szólások stiláris, műfaji szerepének felmérésével — a tárgy monografiává: egyetemi doktori disszertációvá vagy akár magasabb fokozatra képesítő értekezéssé bővíthető. S a szerző képessége, az ismerttetett előmunkálatok biztosítékot jelentenek arra, hogy ezt a feladatot — a Csokonai-kutatás jelentős nyereségeként — el is tudja végezni. Munkája így sokszor idézett, fontos forrása lehet a KLTE Nyelvészeti Tanszékén készülő Csokonai-szótárnak.

SZILÁGYI FERENC

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

Nyolevan éve született Kniezsa István*

A történelmi Magyarország északi részén, a lengyel határszélen elterülő Árva vármegye Trsztena nevű falujában született 1898. december 1-én a XX. század magyar nyelvtudományának legmarkánsabb egyénisége, KNIEZSA ISTVÁN. A szlovákoktól lakott, de a XV. században magyar néven, *Nádasd*-ként is emlegetett kis Trsztena, amelynek népessége még ma is alig haladja meg a négyezret, már korábban is indított útnak filológusokat, még ha nem is feltétlenül akkora formátumúakat, mint Kniezsa István. Trsztenának volt a szülőtte JÁN KOIŠ lexikográfus, aki 1735-től 1839-ig élt. Nála jóval ismeretebb az ugyancsak trsztenai születésű MARTIN HATTALA (1821–1903.), akit tisztes hely illet meg a szlavisztika történetében. Életének nagyobbik felét Prágában élte le, ahol a Károly Egyetem szlavisztikai professzora volt. Eleinte értékes munkát végzett a L'udovit Štúrtól középészlovák nyelvjárási alapra helyezett szlovák irodalmi nyelv grammatikájának kidolgozásában és a balti-szláv összehasonlító nyelvtudományban, de később jó részt meddő polémiákra pocsékolta erejét.

Hattala életútjától eltérőleg Kniezsa István pályája a szlovák Trsztenából nem Prágába vezetett, hanem — az első világháború harcterén keresztül — a budapesti egyetemre. Itt volt 1941-től, MELICH JÁNOS nyugalomba vonulásától kezdve egészen 1965-ben bekövetkezett hirtelen haláláig, mintegy negyed századon át a szlavisztika széles látókörű, nagy felkészültségű professzora, aki a jelentős művek tekintélyes sorát és impulzív egyéniségének el nem fakuló emlékét hagyta ránk.

Idézzük fel Kniezsa István gondolatvilágának és tudományos tevékenységének néhány jellegzetes mozzanatát.

Kniezsa megkívánta, hogy az, aki igényt formál a *szlavista* névre, maradtalanul tegyen eleget három követelménynek. Az első követelménye egy szlavistával szemben az volt, hogy alaposan ismerje a legkorábbi szláv irodalmi nyelvet, amelyet hol ógyházi szlávznak, hol ószlávznak, hol pedig óbolgárnak szoktak hívni. E nyelv még aránylag közel volt az ósszláv nyelvállapothoz, s ezért a szlavisztikában majdhogynem akkora

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1978. december 12-i felolvasó ülésén.

a szerepe, mint a romanisztikában a latin nyelv. Kniezsa második követelménye úgy szólt, hogy egy szlavistának olvasni kell tudnia valamennyi szláv nyelven. Jelenleg a szláv irodalmi nyelvek száma tizenkettő, s bizony nem kis fáradságot kell kifejtienie annak, aki magával hozott orosz, lengyel vagy cseh nyelvismerettel vág neki — mondjuk — egy szlovén vagy bolgár szépirodalmi szövegnek. Harmadik követelményként azt támasztotta Kniezsa István, hogy egy szlavista legyen teljesen otthon valamelyik szláv nyelvben úgy, hogy ne csak olvasson, hanem beszéljen és írjon is azon a nyelven, sőt legyen tájékozott a nyelvet beszélő nép szellemi és anyagi kultúrájában. Ha valaki nem felel meg a Kniezsától felállított három szigorú követelmény mindegyikének, az lehet derék russzista, polonista, bohemista, kroatista, bulgarista stb., de nem lehet szlavista a szó széles értelmében. Aki pedig úgy fog valamely szlavisztikai vonatkozású kérdés vizsgálatához, hogy előzetesen nemhogy szlavisztikai ismeretekre, de még bizonyos fokú russzisztikai, szlovákisztikai vagy kroatisztikai képzettségre sem tesz szert, azt kocaszlavistának kell tartani. Persze kocavadász is lőhet, ha szerencséje van, akár kapitális szarvasbikát is. De többnyire mégiscsak bakot szokott lőni.

Kniezsa István koncepciója szerint egy magyar szlavistának — éppen azért, mert magyar — részt kell vállalnia az évezredes magyar—szláv együttélésből adódó problémák vizsgálatából is. Ehhez további kiterjedt ismeretekre van szüksége a magyar nyelvtörténet és történelem terén.

A nyelv kérdéseibe régtől fogva szeretnek beleszólni a nyelvész kuatókon kívül mások is. Kniezsa határozottan elkülönítette egymástól a tudományos módszerességgel dolgozó szakembereket és a pusztán benyomásaikra, ötleteikre hagyatkozó dilettánsokat. A dilettánsok legfőbb tulajdonságát abban látta, hogy minden egyes ötletüket halálosan komolyan veszik, és nem hagyják magukat másoktól meggyőzni. Ezzel szemben a szakképzett nyelvész fonetikai, szemantikai, szóképzéstani stb. törvényszerűséggel szorítja korlátok közé szabadon szárnyaló képzeletét, és irgalom nélkül időben kiselejtezi minden olyan ötletét, amely könnyűnek bizonyul kritikája mérlegén.

Kritikai élet, szakszerű kritikák nélkül nem fejlődhet egészségesen a nyelvtudomány egésze sem. Ahol az elfogulatlan bírálat nem jelöli ki minden jelentős mű reális helyét a nyelvészeti munkaeszközök sorában, ahol túlsúlyra jutnak a semmitmondó, formális, tartalomjegyzék-szerű ismertetések, ott a gyengébb minőségűek háttérbe szoríthatják az értékeesebbeket, és a szelekciót felválthatja a kontraszelekció.

Kniezsa István életművében fontos helyet foglalt el a tudományos kritika. Volt rá eset, hogy Kniezsa kritikai tanulmánya egész könyvet tett ki. Ilyen például a „Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpathen” című munkája, amely csodáltnivalóan gazdag tartalmú, és tartósabb értékű, mint NICOLAE DRĂGANU könyve, amelyhez kapcsolódott. Számos magyar nyelvtudományi munka Kniezsa Istvántól kapott objektív, máig érvényes értékelést. Számára a kritika nem volt egyenlő a gáncsoskodással, ledorongolással. Ha oka volt rá, nem fukarkodott az elismeréssel. BÁRCZI GÉZA kis „Magyar szófjítő szótár”-a Kniezsa megítélése szerint „vitathatatlanul korszakalkotó munka”, s „nincs benne egyetlenegy durva hiba sem. Valamennyi magyarázata az adatok és az eddigi fejtegetések gondos mérlegelésén alapszik.” Aligha kételkedhetünk benne, hogy Kniezsa elismerése valósággal szárnyakat adott BÁRCZINAK, és alkotó erejének teljes kibontakoztatására serkentette. Ne feledjük, hogy Kniezsa István mögött — kritikája írásakor — már olyan tekintélyes, nagyszabású művek állottak, mint a „Pseudorumänen...”, a „Magyarország népei a XI. században” és több más. — Az aggodalom adta Kniezsa kezébe a tollat, amikor mestereinek, GOMBOCZ ZOLTÁNNAK és MELICH JÁNOSNAK „Magyar etymologiai szótárát” tette kritikusi mérlegére. Ez a hatalmas mű az évek múltával egyre jobban a teljesség elvének ígézetébe került. Kniezsa a teljesség elvének eszményét azért látta veszélyesnek, mert kétségesse tette a szótár befejezését. Sajnos, Kniezsa aggo-

dalmát nem oszlatta el az idő, a „Magyar etymologiai szótár” nem jutott túl a *geburnus* szócikkén. Keserűen emlékezett meg erről Kniezsa egy későbbi tanulmányában: „én a Magyar Etymologiai Szótár — és annyi más nagyszerűen indult, félbenmaradt munka — fiaskója óta a magyar tudományosság legkártékonyabb elvének a teljesség elvét tekintem. Ez a látszólag abszolút tudományos elv ugyanis tudományos életünknek szinte kerékkötője volt. Sok munka megjelenését megakadályozta, amelyek pedig ennek az elvnek despotizmusa nélkül valószínűleg megjelentek volna. Ez az elv nemcsak a megkezdett munkák befejezését tette kilátástalanná, hanem sokszor már a munkák megkezdését is megakadályozta. Én magam meg vagyok győződve, hogy az előttünk járt nemzedék azért nem hagyott ránk befejezett műveket, hanem csak torzokat, még ha azok monuméntálisak is, mert a teljesség elve nem engedte őket befejezni.” — Valósággal kritikai remekművet írt Kniezsa István 1958-ban az „Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek” tizenkét füzetéről. Beállította a sorozatot a magyar nyelvtudomány fejlődésének menetébe, és nagy területeket átfogó, sokágú ismereteire támaszkodva a kisebb-nagyobb problémák egész sorához szólt hozzá magvasan. Hangja, mint máskor is, öntudatos, de higgadt; nem a maga igazságát kereste, hanem az objektív igazságot. — A nyelvészeti kritikának, ennek a rendkívül hasznos, de szerfölött hálátlan műfajnak ASBÓTH OSZKÁR óta nem volt Magyarországon avatottabb és termékenyebb művelője, mint Kniezsa István. Míg azonban ASBÓTH bírálaiban a kíméletlen személyes támadások gyakran szorították háttérbe magukat a vitás problémákat, Kniezsát mindig csak a tudományos igazság keresése érdekelte.

Maradandót alkotott Kniezsa István egyik legkedvesebb munkaterületén, a jövevényszó-kutatásban. Nemcsak a magyar és szláv filológiában, hanem a német, román és oszmán-török nyelvtörténetben is jártas volt, s ezért a legszövevényesebb etimológiai kérdésekben is súlyos, önálló véleményt tudott mondani. A jövevényszó-monográfiák sorában párját ritkító műve, „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” már két kiadásban látott napvilágot, éspedig 1955-ben és 1974-ben. Az idő két évtized alatt sem járt el fölötté. Fő erőssége nem annyira a részletek aprólékos kimunkálásában, mint inkább a lényeges mozzanatok megragadásában, a legfontosabb szótörténeti és szóföldrajzi adatok összeállításában, valamint a nyelvészeti és tárgyi érvek kritikai mérlegelésében van. A szerző szigorú kritikája különösen a bizonytalan eredetű és a biztosan nem szláv eredetű szavak tárgyalásában érvényesült kiválóan. Számos ponton módosította, helyesbítette, lényeges mértékben kiegészítette korábbi ismereteinket, úgyhogy Kniezsának e műve nemcsak a kutatás megelőző szakaszának lezárása, hanem minden további ez irányú vizsgálat szilárd alapja. Anélkül, hogy ebből elméletet csinált volna, Kniezsa István gyümölcöződen alkalmazta az areális nyelvszemlélet elvét, és ragyogó gyakorlati példáját adta annak, hogyan kell Középkelet-Európa tarkán változatos nyelveinek szókincsében a közös elemeket kimutatni. Műve a közös középkelet-európai szókészlet elemeknek valószínű enciklopédiája.

Kniezsa István „A magyar nyelv szláv jövevényszavai”-t két kötetre tervezte, s a második kötetben a korábbi kutatások részletes történetével, a szláv jövevényszavak hangtanával, szóképzésével, a rétegek kérdésével, a szóátvétel társadalmi hátterével és néhány egyéb részlettel, így például a jelentésfejlődés problémáival, a tükörszavakkal stb. kívánt foglalkozni. Ezt a kötetet azonban, noha még tíz éve lett volna rá, a nyelvtudomány nagy kárára nem készítette el. Hogy miért, annak több oka is van. De a talán legnyomósabbról eddig még nem történt nyilvánosan említés. Ez a következő. Jóformán még meg sem száradt a nyomdafesték „A magyar nyelv szláv jövevényszavai”-nak példányain, amikor PAIS DEZSŐ tollából közlemény jelent meg „Pillantások »A magyar nyelv szláv jövevényszavai« egynémely részletébe” címmel. E négylapos közleményben mindössze két — lakonikus rövidségű — pozitív megállapítás olvasható Kniezsa művéről, mégpedig

az, hogy „nagy méretű” és „illusztris”. Máskülönben csupa olyan helyreigazításokat és kiegészítéseket tartalmaz, amelyeket az váltott ki, hogy Kniezsa néhol pontatlanul hivatkozott PAIS valamelyik munkájára, máshol meg elkerülte a figyelmét PAIS valamelyik véleménynyilvánítása. A közleményt az a zárójeles kitétel zárta, hogy „Folytatnám”.

Való igaz, hogy Kniezsa István nem volt a filológiai akribia bajnoka. De ettől függetlenül és ennek ellenére önálló kutatásai alapján olyan nagyszabású szintéziseket tudott alkotni, amelyek kiállják az idő próbáját. Ennek ő is tudatában volt. Méltán keserítette el és szegte kedvét az a fogadtatás, amelyben a „Pillantások . . .” című közlemény részesítette. Haláláig elemlegette. „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” második kötetéből pedig nem lett semmi.

Rendkívül termékeny volt Kniezsa István tevékenysége a helynévkutatásban. A „Keletmagyarország helynevei” című monográfiája a legmódszeresebb és leggazdagabb tartalmú munka a XX. század első felének magyar névtudományában. Ebben Kniezsa feldolgozta az 1400-ig felbukkanó és ma is élő kelet-magyarországi helységneveket, s ezek alapján megállapította a magyar helységnevek tipológiáját és kronológiáját. Módszerének jellemzésére idézem egy mondatát: „a helynévmagyarázatoknak az analógiák a sarkpontjai.” Munkájának legfőbb nehézségét a következő szavaiból ismerhetjük meg: „Mivel a magyar személynéveket mindmáig senki rendszeresen össze nem gyűjtötte, sem pedig fel nem dolgozta, sok helynévnek személynévi eredete, másoknál viszont a személynév forrása bizonytalan.” Kniezsának ez az 1943. évi megállapítása ma is érvényes. — Rendszeres kutatásokat a személynévek területén Kniezsa ugyan nem végzett, de tett néhány fontos megállapítást az ómagyar (egyelemű) névrendszerre vonatkozólag, a magyar és szlovák családnevek rendszerezését pedig ő kísérte meg elsőnek. Kniezsa felfedezése szerint az ómagyar névrendszernek „a lényege a rendkívül változatos becézés volt . . . Hogy a magyarban még a vezérek korában is milyen általános volt a nevek becézése, [arra] mi sem jellemzőbb, mint az, hogy még a vezérek magyar neve is c s a k becézett alakban ismeretes (*Árpá-d, Elő-d, Juto-csa, Gyej-csa, Vaj-k* stb.). Volt idő, amikor a régi magyar személynév rendszert »törökös«-nek tartották. Szó sincs róla! A török személynévanyagot a dicsekvő névösszetételek ('hold-herceg', 'disznó-apa' stb.) és a becézés teljes hiánya jellemzi. Semmi ilyesmi a magyarban nincs. A magyar nevek egyszerűek, szinte már túlságosan is szerények ('árpácska', 'szemecske', 'nincs is', 'nem is él' stb.) és a becézés az uralkodó benne. E téren még a szlávokat is túlszárnyalják.”

Szólnom kellene még Kniezsa István kimagasló kutatási eredményeiről a magyar helyesírás és hangtörténet, valamint a speciális szlavisztikai problémák körében. Méltatnom kellene egyetemi tanári, aspiránsvezetői és folyóirat-szerkesztői tevékenységét, továbbá a Magyar Nyelvtudományi Társaságban végzett munkáját is. Beszélnem kellene egyéniségéről, nyers egyszerűségéről, egyenes szókimondásáról is. Minderre most már nincs lehetőség.

Megemlékezősemet azokkal az elégikus gondolatokkal zárom, amelyeknek Kniezsa István 1955-ben adott hangot Balezky Emil társaságában: „Ha meghalok, és ti, barátaim, összejöttök, ne beszéljete a halálomról. Gyűlölöm a halottak kultuszát, ki nem állhatom a múmiakultuszt, amelyen az ókori Egyiptom kultúrája felépült. Úgy beszéljete rólam, mintha élnék, s ha jónak látjátok, baráti poharazás közben szóljatok rólam jó szót.” Így tegyünk!

Kniezsa István most volna nyolcvanéves.

KISS LAJOS

NELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok*

cse n t e r e g 'kószál, mászkál, csavarog'. — 1742: Sopron megye: „Elegeth *cse n t e r e g h v é n* Szabó Mihállal az Fatens soha tüle legh kevesebbet sem tudott tartani” (II, 159).

c s e r e b o g á r. A *cserebó* alakra nincs adat a TESz.-ben, de vö. a Csallóközben: *cserebó* (Nyr. LXXXVIII, 173). — 1665: Sopron megye: „mivel ho harmaton vagy regel mit hintet Svandli Matthias Felesege Matia Ketzinger mejl hintesben bogarak voltak az mint az *czere bok* es mas fele fekete bogarak” (II, 16).

c s e r e p c s i k 'csíptetőeszköz'. 1710: TESz. I, 509. — 1709: Borsod megye: „latta azt is a fatens hogj a kigjo fejet hars fa *cserepcsipba* fogvan rea tekergette” (I, 149).

c s e r e s z n e k 'a kemence eleje, szája környéke'. 1820: TESz. I, 509. — 1712: Borsod megye: „és a Szemével látta, hogy a mellyeis bé volt törve, a Füle töve öszve volt törve, az egész háta öszve volt kinozva, hogy abban épség nem volt, olyan volt mint a Fekete *Cseresznyeg*, a jobb kezeis el volt törve, mellyhez hasonló kinzott Testet életében a Fatens soha nem látott” (I, 166).

c s e r m e l y e 'Melampyrum arvense; Kuhweizen'. A *csörmöl* alakra az első adat 1830-ból (KNIEZSA, SzJIsz. 613). — 1751: Zala megye: „s Nagy Pénteken verradóra az Buzáját járgya megh, s a mennyire belé megy, annyira *csörmölös* lészen” (II, 656); „még a buzátis ugy megh tudgya rontanyi hogy mindétigh üszőkös vagyis *csörmölös* lészen” (II, 659).

c s e t e p a t é. A *csetajpataj* változat nincs kimutatva. — 1736: Abaúj-Torna megye: „egy kis idő múlva estve feli még világos vólt Tehin gyüvéskor gyön Falubul edgy nagy Files Bagoly nagy *czetajval patajval*” (I, 17).

c s e t t e g t e t. 1851: TESz. I, 516. — 1742: Sopron megye: „a fátens firje fejszivel, es puskával sokszor kergete, de se megh nem tudta vágni, se lőni, eleget *csetegtette* a puskát hozza” (II, 166).

c s i c i - c s o c i 'tutyi-mutyi, ügyetlen'. Vö. *csiszi-csoszi*: MTsz. — 1745: Sopron megye: „nő meg bányátok eszt hogy én rajtam így ki adtal, és olyan *csiszi csoczit* fogadsz helettem” (II, 231).

c s i g e r. A *csinger* változatra az első adat 1835-ből (TESz. I, 521). — 1741: Nógrád megye: „Egykor *Csingert* kérni el küldött hozzám, és akkor sem adhattam” (I, 441).

c s i m b ó k. A *csombók* alakra az első adat 1762-ből (TESz. I, 529). — 1728: Szabolcs megye: „de mintt hogy volt egy *Csombok* rajta olly, az kitt megh nem oldhatott, hanem keszerítettett az legény orvosokhoz folyamodni” (II, 319); 1751: Zemplén megye: „agy fejüben talalt egy bokreta forma öszve kötözöt mestersiget, mellyen volt két *csombok*, egy alat más felül” (II, 699).

c s o m o r n y i c a 'vadon termő fűfésleg'. Nincs szótározva. — 1754: Szabolcs megye: „ha itt termene *tsomornyitza* nevü fű, azt adnék néki, attúl esztendeig sinlene s meg halna” (II, 413).

c s u k l ó. A közszóként használt *csikló* változatra az első adat 1767-ből, a *csukló*-ra 1792-ből (TESz. I, 571). — 1716: Borsod megye: „egésséges gyermeke az fatensnek úgj el nyomorodott Jóczik fenyegetése után hogy az bokájaig ki ment az sarkának az csontya az *csiklóbúl* és az húsa is le rothatt” (I, 198); 1745 k.: Csongrád megye: „egész öt hétigh le sem bocsáthatta a kezit s majdnem által szakadott a *tsuklyóban*” (I, 278).

* L. MNy. LXXV, 255–6.

derelye 1786: TESz. I, 619. — 1736: Abaúj-Torna megye: „Parancsolt osztán a Németh Bekinenek hogy *Derellyét* csinállyon néki szárazon, és vaját külömben hozza” (I, 19).

dézsza. A *dizsa* változat csak a legújabb nyelvjárási gyűjtésből ismeretes (I. TESz. I, 626). — 1716: Bihar megye: „egy *Disa* borokis volt” (I, 79); „és a *disa* borokat fel düttette” (uo.).

disznósza 'börkeményedés a disznó száján?'. Vö. *disznyó-szaka* (MTsz. I, 405). — 1734: Szolnok megye: „Vagyon tsinálva: Bárány fadgyubol, viaszbul, és *Diszno szaka* velőbből” (II, 434).

doroszba 'vőfély'. A *druzsa* változatra az első adat 1819-ből (KNIEZSA, SzJIsz. 159). — 1730: Pozsony megye: „azon discursusra az *Drusba* kj talalt menny a szobabul, es e Fatenst intette sokat ne beszélne vele, es vigyaz magadra imit amott ne jarj azon *Drusba* szavaira Varganet Pitarban hagjvan maga pedig e Fatens asszony ugyan az *Drusba* utan . . . be ment a szobaban” (I, 529).

dulló 'adószedő; végrehajtó'. 1783: TESz. I, 686. — 1755: Sopron megye: „no Kiss Biró ide hoztad a *Dullót* de megh bánod” (II, 278); „a Biro és Eskütték a Tanu-nak parancsolták, hogy az *Dullókat* szállittaná bé a restantarius Gazdákra” (uo.).

eszterhéj 'eresz'. Az *esztre* változatra az első adat 1789-ből, a tájnyelvi *szerha* alakra 1792-ből (KNIEZSA, SzJIsz. 170). — 1714: Pozsony megye: „egyszer Leppentyű szállot volna hazokra, ugy bé borította a *szerhát*” (I, 506); 1718: Esztergom megye: „a főnt még nevezétt Személyt a ki Jaksity Illyés Ur Istállója *Esztréjébül* bizonyos Nád Szálakat huzigalt ki” (I, 353).

esztováta 'szövőszék'. Az *eszvata* változatra az első adat 1781-ből (TESz. I, 806), az *eszvéta* ismeretlen. — 1716: Borsod megye: „Jóczikné állott Papi ruhában az fatens Anyja agya fejénél, másik penig az *Eszvéta* mellett Medvén vagj Tevén ki ki volt nem tudgia” (I, 176); „az Bekényné *eszvátájában* ült, kezdett szőni, ugjan zörgött, csatogott” (I, 181).

fára 'plébános'. — 1652: Körmend: „Melly ebeli gonosz czelekedetiért meg akarta büntetni azon sz. Benedeki *fara*, az *faranak* kedvet keresven megh engete akorbeli gonosz czelekedetit, de nem tугya mit fizetet az *faranak* mit sem” (II, 714).

ficamodik. A *ficamedik* alakra az első adat 1744-ből (TESz. I, 904). — 1709: Borsod megye: „Tudgia azt hogj midőn Kovacs Martonnenak a laba *ki fizemedett* ott volt a fatens” (I, 155).

ficertes, *fiszertus* 'sánta, csámpás'. Vö. MTsz. I, 586. — 1757: Csongrád megye: „akkor mondotta Lelek Kurvától szakadt Sánta *ficzertess* kurvája” (I, 329); „igy szollott a Tanúhoz és a Lakójához: A Lelek kurvanyádat fogja read Sánta *fiszertus* kutya” (uo.).

forgotövis 'valamilyen vadon termő fűfésleg'. — 1751: Zala megye: „e Fatens Aszszont nagy fej fájás járta s mások javallásából *forgo tövisnek* neveztetett füvet főzött, kivel a fejet akarta mosni és orvosolni” (II, 669).

füttyölék 'bátyueska?'. Vö. a Csallóközben: *füttyölék* (Nyr. LXXXVIII, 175). — 1759: Tolna megye: „azért nyavalognának mostan, mert Maszath Örzse három *füttyöléket* akasztott föl a kéményben, s az által rontattak meg egésségeken” (II, 520).

gantár. A *gántor* változat csak a recens anyagból ismeretes (TESz. I, 1026). — 1745: Sopron megye: „a *gántoron* önnön magátul meg gyullatt a vaj” (II, 223).

garaboly 'kosár'. 1792: TESz. I, 1026. — 1739: Csongrád megye: „mellyből mécsset akart a fatens csinálni . . . melyet akkor mindjárt el rejtett, s az után a fatens a kis házban a *Garabolyban* rea akadt” (I, 259).

garaboncás. A *gorboncás* változatot először az MTsz. közli (I. TESz. I, 1027). — 1737: Somogy megye: „Jég esőnek az eőreget *gorbonczás* deák lova szargya, az apraját pedig (:Szirogy:) az eő lovok szargya: a *Gorbonczás* deákkal vagyon szövetségek” (I, 542).

gennyedség 1805: TESz. I, 1046. — 1755: Zemplén megye: „de ugyan csak ki fakat, és a könyökén felől a karján lyuk eset, úgy hogy ha felül nyomták alól ment a *Genyecskék*, ha alól pedig felül szivárgot” (II, 706).

geréb 'csigolya'. 1742: TESz. I, 1048. — 1722: Sopron megye: „ugy találtattak legh inkább a kereszt csontyai, és *grébi* mint ha egy másra rakva lettek volna” (II, 32).

gofus 'bikfic, golyhó'. — 1721: Esztergom megye: „azt felele Jobbagy Örsik, hogy te *gofus* mi gondod néked arra” (I, 357).

göröngyes ~ göröngyi béka 'varangyos béka'. — 1714: Bihar megye: „egy Bokor alatt látot egy fél fejir kenyeret, kinek felette egy *Göröngyes Béka* volt fell akasztva” (I, 62); 1746: Bihar megye: „bonesd ki ott, és abbúl *Göröngyi bikák* lesznek” (I, 127).

gümő 'daganat, kinövés'. 1793: TESz. I, 1112. — 1751: Zemplén megye: „az mely nap eset kösztök a verekedes, azon eczakan oly nagy *gümő* tamadott Poszeszakne fejin mint polturas Czipo” (II, 701).

habarodik 1785: TESz. II, 8. — 1716: Borsod megye: „Egjetet nem tud a fatens, hanem még az első Ura éltében edgyütt edgj házban lakván Nagj János Katával, edgykor *özve habarodván* a fatens urával, mondotta a fatens Uranak Nagj János Kata; No varj rea, mert ha seggen csuszva mászva járnalis előttem, még sem tennék jól veled” (I, 197—8).

heveder 'az állat (sertés) testének középső része'. Hasonló jelentésben az első adat 1860-ból (TESz. I, 104). — 1751: Zala megye: „Fatens Uram tapasztalta, hogy a Kan az Asztagban annyira bujt hogy csak a farka allott ki, muskétájért be menván ugy akarta löni, hogy csak a hatullát lövi megh, de a midőn a Kan az Asztagbul ki ugrott, a puska is akkor sült el, *hevederben* találta löni, és mindgyárt haza menván megh dög-lött” (II, 667).

hókony 'kis fejsze, kis balta'. 1838: TESz. II, 131. — 1734: Sopron megye: „és mind addigh, méghlen égy *hókkony* fejszét kezében vévén . . . meg nem fenegette” (II, 82).

imitál. 1765: TESz. II, 205. — 1716: Borsod megye: „mint hogj a fatens a Négj nyüstös takáts munkát frissen tudgya *immitálnj*, s munkálódnj” (I, 183).

íromba 'tarka'. 1790: TESz. II, 234. — 1737: Szabolcs megye: „azt beszélte hogy az ő szép annyának olyan szép *íromba* lidercze is vagyon” (II, 355).

ivafa. Az *ibafa* változat nincs szótározva. — 1737: Somogy megye: „Kantárjok *ibafából* vagy is rekettye fa hársbul vólt” (I, 542).

izék. Az *izik* változatra az első adat 1756-ból (TESz. II, 252). — 1716: Borsod megye: „az után a széna *iziket* el vívén magával” (I, 203).

kandúr. 1791: TESz. II, 346. — 1745 k.: Csongrád megye: „Rásainét mért kinoztad *kandurod* és kakasod képiben és mégh Aszszony képibenis?” (I, 283); „Most hol az a *kandúr* Macskád?” (I, 284).

karcil. 'nádkerítés hevedere'. Vö. *karcél* (MTsz.). — 1730: Csongrád megye: „és az Tehén mellett lévő Nadfalnak az *Karczilon* talalt egy Kendött” (I, 230).

kátáng. A *kuttankaro* változat nincs szótározva. — 1710 k.: Borsod megye: „az utan a Csabaj lapossan Fejer *kuttan Karott*, és azon füveket főzze meg, és azzal pargallya meg a Fejet, de az hetedik fele Csabaj laposson szedendő fejer *kuttan karorul* azt mondotta az Urad arra jar szedhet” (I, 159).

kiabál. A *keál-beál* változat nincs szótározva. — 1724: Sopron megye: „arra rivasztotta megh a fátens firje, hogy mit *keált*, *beált* annit, mennyen pokolba” (II, 170).

kobakos. A *kabak* változatra az első adat 1803-ból (TESz. II, 507). — 1758: Csongrád megye: „Mire való azon *kabakos* kis Tök a mely Ládadban talalkozott” (I, 339).

k o b o z 'kopog, zörög'. — 1716: Borsod megye: „mind azon által mind addig *kobozott*, s zörgött az ajtónak a kilincsén, hogj négy részreis szakadozott az ajtó madzaga” (I, 173).

k o l o k á n 'édesvízi növény'. A *kolokány* alakra az első adat 1793-ból (TESz. II, 529). — 1730: Csongrád megye: „szedgy *Kolokany* füvett, Iglitze Tövisket és Diofanak a Tövét” (I, 231).

k o t y o l 'Luca napján házról-házra többedmagával köszönteni jár.' — 1743: Zala megye: „ezen Fatens fia, más gyermekekkel edgyüt (:amint szokás:) Lucza napján palázolni vagyis *kotyolni* jární a hazakhoz eő hozzájais el mentek” (II, 619).

k ö k ö r c s i n. A *kökörics* változatra az első adat 1795 k. (TESz. II, 605). — 1741: Tolna megye: „Füvet vagyis Aranyos Pátráczott kerestem Tamas Susával, addit *Kökörics* füvet az fönt nevezett Földvári két Aszonyal” (II, 485).

k ö l e s f e j e z ő 'olyan munkás, aki a köles bugáját levágja'. — 1751: Zala megye: „ad 2dum *Köles Fejezőj* voltak e Fatens Aszonnak” (II, 662); „a midőn vacsorát adott volna emlétett *Köles fejezőjnek*” (uo.).

k u t t o g 'gubbaszt, lapul'. 1690: TESz. II, 686. — 1591: Bihar megye: „Kotel istuant sokzor latam az olban es az ablak alat hogj *kutogot* es otis sokzor halt” (I, 42).

l á n g o s. 1792: TESz. II, 717. — 1709: Borsod megye: „a midőn sütöt volna, kert tüle *langost*, de hogj nem adot neki a midőn a tesztat be rakta volna a kemenczeben az negjet mar be teven az ötödiket midőn be akarta volna tenni a teszta csak szellyel ment a talbul” (I, 154).

l a p u. A *laput* változat csak az ÚMTsz. anyagából ismeretes (vö. TESz. II, 724). — 1736: Abaúj-Torna megye: „kös keserü *laputot* az melyedre es meg jodul” (I, 18); „az Eccaka ugy Almottam hogj aszt mondgya kiend kös keresü *laputot* az melyedre meg jodul” (uo.).

l á z á r 'súlyos beteg; nyomorék'. — 1745: Sopron megye: „kerdezte ha ile megh Szigeti Mihalne gyermeke kire mondottak Szigeti György Cseledi él ugyan de az bizon csak *Lázár*” (II, 217); 1757: Csongrád megye: „lattya Kijend micsoda *Lázár*, micsoda Isten nyomorekja, bár eddigis inkább meg holt volna mintsem így nyomorogjon” (I, 327.)

m a n k ó. A *bankó* változatra az első adat 1748-ból (TESz. II, 838). — 1739: Vas megye: „ugy öszve huzatott keze, hogj az szájához sem vihette, nem különben a Labajis, hogj *Bankon* kölletett jární” (II, 589); „negyed nap után *banko* nélkül járhatott” (uo.); 1746: Zala megye: „s megh betegedvén a fia *bankóra* jutott” (II, 621).

m a r í z s g a t 'markolász, fogdos, szorongat'. Vö. MTSz. I, 1404. — 1716: Borsod megye: „s az alatt meg fogja a fatens kezét meg pökdösi *meg marisgatya*, és azt mondgya” (I, 186).

m e g g y e r m e k e z 'szül, megszül'. — 1741: Tolna megye: „más napra kelvén Fátens Felesége *megh Gyermekkezett*, és azon gyermek agyában három hétre bal kezire *megh-is* romlott” (II, 491).

m e n y é t. A *menetke* származékra az első adat 1793-ból (TESz. II, 893). — 1742: Szabolcs megye: „a mezőről baza fele jöven a Bokrok között tehat Szólnokne *Menetke* kepiben ki ugrik öszve mardosta a lábatt már sántikalva jött haza felé *megh latta* a Qvartélyos Német mi lelta a Labátt, mondván *megh harapta az Menetke*” (II, 369).

m e t é l t 'vékony csikokra vagdalt tészta'. 1763: TESz. II, 908. — 1741: Tolna megye: „Egykor *Metétet* készétvén a Fatens” (II, 497); „midőn már az elkészétett *metétnék* ételétül szünni kezdett” (uo.).

m u s r a 'szempilla?'. — 1711: Pozsony megye: „Bócsóban lévő gyermekét föll vötte, szeme *musrajat* le simogattván mondá” (I, 493).

nyávog. A *májog* változat csak a legújabb nyelvjárási gyűjtés anyagából ismeretes (vö. TESz. II, 1038). — 1742: Sopron megye: „ott éppen a fátens ágyó föllöt, képtelenül ugrált, zörgetet, es macska módon *májiogot*” (II, 165); „a palláson az ágyó föllöt szokszor dörömbölt, ugrált, es *majogott* azon zörgető macska” (II, 166).

palázol 'Luca napján házról-házra többedmagával köszönteni jár'. 1810: KNEIÉZA, SzJsz. 376. — L. *kotyol*.

pamacs 1784: KNEIÉZA, SzJsz. 381. — 1747: Zala megye: „mennyen haza, és az régi *pemecsétt* hozza ell” (II, 629).

páprágy 'fodorka; páfrány'. A *pátrác* változatra az első adat 1758-ból (KNEIÉZA SzJsz. 386). — L. *kőkörcsin*.

párgál 'gőzöl, párol'. Vö. *párgol* (NySz. II, 1231); MTsz. II, 83). — L. *katáng*.

peperce 'Ballota nigra?'. Jelentése nem biztos, ha azonban valóban 'Ballota nigra', akkor a *peperce* a *pezserce* szó eddig még föl nem jegyzett változata (vö. KNEIÉZA, SzJsz. 714). — 1757: Csongrád megye: „vigye Haza kijend főzzön *fekete pepérczéből* fürdöt néki, meg konnyeszik utánna, azzal haza vitte a Tanú s meg fürösztvén *fekete peperce* nevű füben és füzfa jövésben a Fekete Aszszony javaslásából” (I, 327).

pesztonka. 1792: KNEIÉZA, SzJsz. 419; 1709: TESz. III, 174. — 1751: Szabolcs megye: „lévén e Fatensnek két leánykája, annak kissebbikjét kérte maga keze alá *pesztonkanak*” (II, 393).

pipitér. Vö. MTsz. II, 155. — 1745, Sopron megye: „nó Sógor Aszon viszek én egy lepedő *pipitért*, és aztot az ajtó küszöbjén öszvő vagdalván . . . csinallon abbúl nékie fördöt” (II, 244).

pohica 'kalász; toklász?'. — 1652: Kőrmend: „az üvében be uarot ualamit, aki olj uolt, mint egj Árpa, vagj Búza *Pohica*” (II, 716).

porond '(vizenyős) rét'. A *porong* változatra az első adat 1792-ből (KNEIÉZA, SzJsz. 437). — 1712: Borsod megye: „Ezen Fatens a Nagy Mihály Tava köziben men-vén valamelly *Porongot* nézni hogy szénának való füvet kaszályon” (I, 162).

présel. A *pörösel* változatra a NySz.-ban nincs adat; de vö. 1587: *Peoreos* (OklSz. 787). — 1676: Kőrmend: „ottis hassonlokeppen mindenfele giümlöczet sedtek, es szölötis sedtek *pörösseltek*, ittak” (II, 725).

prósza 'kukoricalepény, -pogácsa'. 1772: KNEIÉZA, SzJsz. 447. — 1747: Tolna megye: „Nem éget othon mert akkor már ki hült a kemenczébül a Tüz s *prószátis* sütöttem” (II, 516).

pudli. — 1710 k.: Borsod megye: „a Legény bé nem mert menni, a Fatensis mint hogy irtoztato *pudli kutya* abrazzata vólt” (I, 160); 1740: Csongrád megye: „a pincze ablakán bé jött két nagy Macska, természet szerint való Macskáknál sokkal nagyobbak, mint egy *Pudli* akkorák” (I, 266—7).

pumi. — 1759: Tolna megye: „és *pumi kutyával* edgyütt éjtzakának idején bé járultam volna” (II, 519); „némely éjczaka több Asszonyokkal és *pumi kutyával* be men-vén az ablakon” (II, 521).

rác 'sérv?'. — 1750: Zala megye: „azonnal az *rác* az hasából ki veszet, és megh gyógyult” (II, 643); „az után olly *rác* lett a hasában ha tsak fel nem bevedereszte nem-járhatot tüle” (II, 646).

ruszka 'görögkeleti (~ görögkatolikus) nő'. — 1742: Szabolcs megye: „de a Nénnye nem mehetet, mivel dolga vólt, hanem egy *Ruszkát* hívtot, aki is a Tanú Feleségár megh kente” (II, 374); „a mint a *Ruszka* is ott állot, és ugy intet a fejével a Tanú Nénnyé-re, mikor azt beszéltek, de a *Ruszka* semmit sem szóllot” (uo.).

sikolttyú. A *csikotyú* változatra • NySz.-ban nincs adat. — 1677: Győr megye: „éyel nádot hozot Molnár Ferenczné szolgáia Paxi Istuán neuő, uttiokban az

csikottiuiok el töröt" (I, 376); „mi haszna, hogy hazucz? hiszem az *Csikottiutok* töröt volt el" (I, 377).

sut. XVIII. század vége: SzófSz. 276. — 1715: Bihar megye: „az kemeneze melle az *sutban* mind be fertek" (I, 74); 1716: Bihar megye: „azután aztis latta hogy három menyeeske fogvan kezeket tanczoltak a hazban, és az Anyat Lengyel Istoknak *sutban* etczetes hordocskan eölt" (I, 79).

svancsír 'í'. — 1730: Pozsony megye: „Iteltem a *Svancsírt* hogy ki dögöllön a velágbul az mar kiis dögölt, iteltem annak szolgajat boher keziben ugyis lett halala" (I, 528); „harmadik *Svancsírt* penigh iteltem hogy világot bujdossan es jarjon ugy is van" (uo.).

svejcer 'konvenciós tehenész az uradalmakban.' — 1744: Sopron megye: „A minémő maczággott kötött az I. iffiabbik Vida Janos beteges Tehenének az Szárvara, aztot Hushágyo kedden egy hét Esztendős Leany által nyálos fonyallal fonyatta, és ezen mesterséghez a Suraný *Sveiczer* tanul" (II, 205).

szepe 'világos színű, szőke'. — A *szepe* változatra sem a NySz.-ban, sem az OklSz.-ban nincs adat. — 1739: Csongrád megye: „és az Kantárt fejében vonván azon-nal Fejér *szepe* Lovál változott" (I, 255).

szerdék. A *szeridék* változatra nincs adat a NySz.-ban. — 1730: Csongrád megye: „az Felesége kezét el rontotta volna többször említett Biró Margit, és arra felell-vén Égető Andrásné; csak *szeridé*ssel kösse be meg gyógyul" (I, 234).

szivánk 'í'. — 1754: Csongrád megye: „egy Czigány Asszony javaslásából *Szi-vánk* nevű Kóróval Párlította az fejét, savval gyógyította meg magát" (I, 305).

szuglya 'szeglet, sarok, zug, kuckó'. Vö. MTsz. — 1721: Esztergom megye: „mingyár azon Ejel az *Szugláb*ul egy sereg diák ki bújt nagy öltözettel a Napával együtt" (I, 356).

tabán 'a település pereme, széle'. — 1746: Esztergom megye: „azutan magam-nak ott Bajnán az *tabánban* egy Gunyhót vettem, és abban . . . laktam" (I, 367); 1756: Csongrád megye: „No varjon itt kjend Sogor Asszony vagy menyen Haza, majd oda megyek, egy kevéssé a *Tabánba* bé fordulok, mindgyárt vissza jövök" (I, 314).

taluzgatója 'í'. — 1709: Borsod megye: „hogj mikor Ivocsne a Tehenet fejte egjeb *taluzgato faja* nem volt Csipke fanál" (I, 155); „hallotta hogj az Aszszonya babert furt volna a *taluzgato fajan*" (I, 156).

táska 'töltött téztaféle'. Ilyen jelentésben a nyelvtörténeti szótárak nem ismerték (de vö. MTsz. II, 670; TESz. III, 863). — 1742: Sopron megye: „egy *Táskát* küldvén Horváth Lucza a Fatensnek, meghis edte, eő nem tudgya hogyan edte megh, és a Feleségének egy kis Táll lisztett küldött, hogy főzzön valamit néki" (II, 143); „az Tüz-helen két fazékban volt *Táska*, és az iffju Vörösné egik fazékból tálolt nékj *Táskát*" (II, 187).

tasla 'kajla, lekonyult fülű'. — 1716: Borsod megye: „de a Fatens egyebet nem látott, ekkor osztán a szekér körül hanem az sok *tasla* kutyákat" (I, 188).

tekercsés 'rétes'. Vö. Baranya megye: *tekerce* 'ua.' (MTsz. II, 686), — 1767: Vas megye: „átkozodott a Mustohája, de ugyan csak süttött néki *tekercsést*, az édes Fiának pedig pogácsát" (II, 561).

tönköly. A *tengely* változatra a nyelvtörténeti szótárakban nincs adat. — 1744: Csongrád megye: „egy véka *tengelyt* örlöttek megh a fatensen, a Boszorkányok" (I, 272).

tuttog 'tátog'. — 1709: Borsod megye: „szombaton Estve rajta ment kigjo kepeben s ugj *tuttogot* rea" (I, 151).

volontér 'törvénytelen'. Vö. MTsz. II, 1017. — 1739: Csongrád megye: „azon gyülekezetekben jelen voltanak tudniaillik: Öreg Borsos János, Szécsenyiné, Öreg Nagy Jánosné, Cseh Gyuráné, s Banfi Gyuráné, melyek *volontérok* voltak minnyájan" (I, 255).

zakurál 'zaklat'. — 1745 k : Csongrád megye: „ismét elő fogta a két kotlós tyúkot azokat zaklatta *zakurálta*” (I, 292).

zanót. A *zanóc* változatra az első adat 1789-ből (TESz. III, 1186). — 1744: Pest megye: „javasolta, hogy az Marha csapáson való *Zánócz* füvet szedgyen, aztat megh füze” (I, 464).

zsibá 'liba'. A NySz.-ban egy adat 1787-ből. — 1714: Tolna megye: „... Rosmaringh és Szentelt viasz pedig Pater Ferencztül vagyon adva, *sibai* orvoslássára” (II, 455); 1740: Sopron megye: „a fatens hallotta azért cselekedte volna véle hogy valami *Sibait* verette agyon azon Forgo Ilona Leanyanak” (II, 112); 1748: Sopron megye: „egykorban tavasz elein hírévé esik a Fatensnek, hogy *Zsibait* agyon verték, ki ment a kert alá nézni eöket, és ott a *Zsibákat* őrző gyermekektül . . . hallotta” (II, 263).

zsompor 'szakajtó, kosár'. — 1742: Sopron megye: „Hegedüs Andrásnet egy *sompor* lisztel megh nem killette” (II, 166); „a fátens maga egy *zsompor* lisztet nem vit Hegedüs Andrásnének” (uo.).

GREGOR FERENC

Szótörténeti adalékok Balassi nyelvéből

Szótörténeti adataim általában első előfordulások. A szó után álló évszám az eddig ismert legkorábbi előfordulás idejére utal, s rendszerint a TESz. adata, ha máshonnan vettem, jelölöm a forrást. Balassi szövegeit a kritikai kiadásból idézem: „Balassi Bálint összes művei I.—II.” Összeállította ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1951., 1955., a később fölfedezett „Szép magyar komédia”-t (a továbbiakban SzMK.) pedig J. MIŠIANIK—ECKHARDT S.—KLANICZAY T. „Balassi Bálint Szép magyar komédiája” (IrtörtFüz. 25. sz.) című munkájából, amely a SzMK.-t másolónak eredeti helyesírásával közli. A zárójelben álló puszta szám a fenti művek lapszámára utal. A lapszám előtt álló II. azt jelenti, hogy az idézet a kritikai kiadás II. kötetéből való (ahol nincs római szám, ott az I.-ből), amely a költő egy-két verstöredékén és iratán kívül prózai fordításait tartalmazza: a „Füves kerteské”-t és a „Tíz okok”-at (az utóbbit betűhíven). A SzMK.-ból és a „Tíz okok”-ból való példákknál az előfordulás idejét nem jelölöm, ez 1589, illetve 1591—1593. Erre, valamint a közléssel kapcsolatos egyéb technikai problémákra lásd a „Szó és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből” című cikkem elején (MNY. LXXII, 308) mondottakat. Azokat az első előfordulású szavakat és idiómákat, amelyekkel korábban (NytudÉrt. 83. sz. 378—85, MNY. LXXII, 308—20, 429—35, MNY. LXXIV, 399—413) etimológiailag részletesebben foglalkoztam, az alábbiakban nem idézem. Más, később megjelenő cikkekben Balassi műveit szólástörténeti és jelentéstani szempontból is tárgyalni fogom.

akadémia 1559: MNY. LXIX, 359; 1604: TESz. — „Remenlem azokaert hogy az *Academiakban* tarful talalkoznac elegen kie nem goromba elméuel, hanem éles itiléttel foghiák ez perth nézni;” (II, 99).

akadémikus 1604. — „kikben azt aggia tuttukra az Angliai tudós *Academikufoknak*, my vitte ötet arra, hogy egiedül az eghéz Angliában lakozo Cáluinniaknac, az Hitnec dolgaban bayt méért legien küldeni.” (63); „nem de nē keués munkáual begine-nithetnié meg ez illieneketh, az *Academicufoknak*, az az tudos emberek, á mi neműec ty vattok, giulekezetiben?” (II, 77).

aranygyapjú 1751: NySz. — 1578 e.: „Sem Jáson az szép *aranygyapjuna*, . . . | Nem örült enyit mostan amenyit | Én örültem jó akarátjának;” (50).

asztrológia. — „Karolý Chazarnak nem uolt karara, sőt nagi haznara az Diaksagh, *Astrologia*” (55).

berce. — „nem uezti el magát nem hirtelenkedik uele bar ne felcz nem oli *bercze*.” (71.) ECKHARDT szerint ismeretlen szó, értelme bizonyára 'hirtelen, bolond', talán a *Berci* származéka (I. uo. 14. j.)

bizon 'igazság' 1645. — 1583: „Mert Ő Felségének igaz helett hamissat, és *bizon* gyanánt hazugságot irtak volt.” (Balassi Bálint összes versei. Szép magyar comoediája és levelezése. Szerk. ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1968. — a továbbiakban 1968-as kiad. — 266; Ue. STOLL BÉLA—ECKHARDT SÁNDOR kiadásában. Bp., 1974. — a továbbiakban 1974-es kiad. — 313.)

boglocska 'baglyoska'. — „egy kis darabatt [!] meghis elkirtem úolna benne az *boglocskamnak*” (66).

borjú. — 1577: „Az mint látom ók azt vélték, hogy az harmadévi *borjút* talál-ták.” (311.) Ez a szólásszerű kifejezés összevethető több olyan későbbi szólásunkkal, amely a buta embert borjúhoz hasonlítja vagy borjúnak nevezi, pl. *Nehéz a borjakkal bänni*; *Ostoba, mint a borjú* (DUGONICS: Péld.; MARGALISTS, Közm., a továbbiakban MARG.; O. NAGY, MSZK.). A TESz. a *borjú* 'bamba ember' szót 1808-ból közli.

borsosan 'drágán'. — 1577: „maga bizony elég *borsosan* szegődött volt meg' szegén atyám vele.” (314). A NySz.-ban a *borsos* 'drága' szóra 1568-ból való az első adat.

bűszke 1. 1702: 'büdös, visszataszító'; 2. 1710: 'kevély, rátarti'. — „azokkal az eleiékkal kerkeőnec, kiket mind è vilagh tud hogy eretnekec voltac, . . . vgimint Aeriuf-fal, . . . Huß Ianoffal, kiktől az Eretnekegből valahani dőglelésés darabokat kuldulgattac. Ne chiudalliatoc ha az illien *bűszkéktől* megh nem iettem,” (II, 83).

celebrál 'ünnepélyes keretek között kibocsát <oklevelet>' 1600 k. — 1592: „Osztán nem is derogál ez Novum Juditium semmit annak az ítéletnek, akit Pozsomba ennek előtte öt esztendővel (hiszem) per modum fori *celebráltak*” (393). A költőnél a szó jelentése 'hoz (ítéletet)' (I. 1968-as kiad. 379).

cicke. — „ollj fejer az foga mint egj lizt langh, . . . io szago penigh minth az en *ciczkemnek* az kemenczeben” (67). A példamondat második fele téves sorkihagyással két különböző mondatból állt össze. A *cicke* a *cic* macskahívogató szót és a *-ke* kicsinyítő képzőt tartalmazza, jelentése 'cica, macska'. ECKHARDT ovasata (*cicske*), és az általa talán 'cipő'-nak (IrtörtFüz. 25. sz. 69), majd 'sütemény'-nek (1968-as kiad. 379) vélt jelentés hibás. (Vö. LUDÁNYI MÁRIA: IrtörtKözl. LXXX, 680—1.) A Balassi használta *cicke* — noha képzett formában — a *cic* hangutánzó eredetű állathívó szavunk legkorábbi előfordulása. A TESz. a *cic*-re 1799-ből, a *cicá*-ra pedig 1668-ból hozza az első adatot.

csatározás. — „es hogy az ellenfègh ellenem valo *chiatarozafais* femmi,” (II, 102). Vö. *csatározik* 1801/1898: 'veszekedik', 1834: 'harcol' (TESz.).

csattog 'énekel <fülemüle>' 1803. — 1588—1589: „Hangos fülemile gyönyörű szép kertbe zöld ágak között *csattog*,” (105); 1589—1591: „Mely keservesen kiált fülemile fiát hogyha elszedi pásztor, | Rőpes idestova kesereg *csattogva* bánattal szegény akkor,” (127).

csín 1621. — „Mert minec vtanna hazaiaban chieh orőagban gonoz végre fordulo *chynt* berzet volna,” (II, 88).

dék 'ókori római ember' ? 1533, 1673. — 1588—1589: „Ezt az Ekhót az régi bölcs versszerző *Deákok* tündér Asszonyinak hirdették lenni” (1968-as kiad. 90, 1974-es kiad. 104).

(Folytatjuk.)

A. MOLNÁR FERENC

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter**. 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsonszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd**. 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértői Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi ikeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette **Kázmér Miklós és Végh József**. 1970. 67,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szomagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu:** A felsőöri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára:** Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd és Szépe György**. 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlav Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvben. 1972. 14,— Ft.
78. **R. Hutás Magdolna:** Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Ósokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentéstan és stilisztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István és Szűts László**. 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd és K. Sal Éva**. 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar ikekötlők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss János:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hoggy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

130. Éder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.) 20,— Ft.
131. Sajnovics János: Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. Szerkesztette Gulya János és Szathmári István. 1974. 40,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones” gyűjteményében. Közzétette Schram Ferenc. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette Szathmári István. 1973. 24,— Ft.
134. Kiss Lajos: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. Vekerdí József—Mészáros György: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondatlana, 1974. 40,— Ft.
136. Szathmári István: A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
137. Deme László: Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. 1974. 16,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette Szathmári István. 1974. 20,— Ft.
139. A beszéd-szimpozion magyar előadásai. Szerkesztette Molnár József, Wancha Imre. 1978. 30,— Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette Szathmári István és Ördög Ferenc. 1975. 60,— Ft.
141. Király Péter: A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. Füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Bóláné. 1976. 36,— Ft.
146. D. Mátyás Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kapuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16.— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 30., 31., 32., 34., 35., 36., 37., 40., 43., 47. és 48. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

16. Bözsöny Ferenc: A nagyítás, túlzás, kicsinyítés stilisztikai vizsgálata a Magyar Rádió nyelvében. 1975. 166 lap.
17. Székér Endre: A nominális stílus jelentkezése Gárdonyi műveiben. 1975. 151 lap.
18. Stilisztikai elemzések. Szerkesztette Nagy Ferenc. 1966. 169 l.
19. Szalai Ágnes—Viant Katalin: Két tanulmány az alkalmazott nyelvészet köréből. 1976. 103 l.
20. Sasvári László: A Tokaj térségében élt görögök (és rácok) nyelvi emlékei. 1976. 72 l.
21. Vita a nyelvtudomány jövőjéről. Szerkesztette I. Gallasy Magdolna. 1976. 84 l.
22. A. Molnár Ildikó: Weöres Sándor költői nyelvének hangtanából. 1977. 119 l.
23. Bíró Ágnes: Az értelmező szerepe Tóth Árpád költészetében. 1977. 59 l.
24. D. Bándi Magdolna: Az *E—Ó* variánsok állapota a XX. századi magyar irodalomban. 1977. 98 l.
25. P. Lakatos Ilona: Adatok Jászberény regionális köznyelvéhez. 1977. 141 l.
26. Ladányi Mária—Szilvás Izabella: Két tanulmány a regionális köznyelvek alakításából. 1978. 111 l.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítási esetén +2 Ft portóköltséget számítottunk fel.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA ■

LXXV.

ÉVFOLYAM

1979.

4.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Berrár Jolán</i> : Szemantikai struktúrák a mondatban	385
<i>Szende Tamás</i> : Hangtani egyetemes egységek kutatásáról	395
<i>Bánréti Zoltán</i> : Téma és anaforikus viszonyok a szövegben	406
<i>Gaál Edit</i> : Leíró nyelvtani vázlatok	416
<i>Dienes Erzsébet</i> : A zárt hosszú <i>é</i> és az <i>á</i> hangok megjelölésének rendszere az Érdy Kódexben	421
<i>Kiss Jenő</i> : Néhány madárnév-típusunkról	438
<i>Juhász Dezső</i> : A Körü-féle helynevek kérdése	445
<i>Kuczy Károly</i> : Az ember és a táj kapcsolatának vizsgálata Kalocsa környékének föld- rajzi neveiben	455
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Szabó T. Attila</i> : Mikoriak Pápai Páriz Ferenc növény- név-glosszái? — <i>Kemény Gábor</i> : Egypár gondolat a prózaelemzésről. — <i>Németh K. Bódog</i> : A latin dátumozás.	464
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Bernáth Béla</i> : Esztendő. — <i>K. Palló Margit</i> : Még egyszer a HB. <i>unuttei</i> szavához. — <i>Szőkefalvi-Nagy Zoltán</i> : Ónos eső, ólmos eső? — <i>Takács Lajos</i> : Gyomború — fagyöngy	470
N y e l v m ű v e l é s. <i>G. Varga Györgyi</i> : A helyesírási szabályzat szójegyzékének idő- szerű kérdései a köznyelvi kiejtés szempontjából	475
N y e l v j á r á s o k. <i>Hajdú Mihály</i> : A XXVI. néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi témájú dolgozatairól. — <i>S. Varga Ilona</i> : Nyelvjárási szöveg Kemen- céről	486
S z e m l e. <i>Kiss Lajos</i> : Márton Gyula — Péntek János — Vőd István, A magyar nyelv- járások román kölcsönszavai. — <i>Zsilinszky Éva</i> : Róna-Tus András, A nyelv- rokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban. — <i>Kázmér Miklós</i> : Georg Heller — Karl Nehring, Die historischen Ortsnamen von Ungarn VI — X. — <i>Balló Károlyné</i> : Словарь ассоциативных норм русского языка.	490
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Bereczki Gábor</i> : A 70 éves Erdődi József köszöntése	503
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>A. Molnár Ferenc</i> : Szótörténeti adalékok Balassi nyelvéből	504

TUDNIVALÓ

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 216-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példá-
nyonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70.
Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 64 Ft

1 szám ára: 16 Ft

Index szám: 25 549

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar
Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. III. em. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

Szemantikai struktúrák a mondatban*

I. A cselekvés – cselekvéshordozó – cselekvés objektuma viszonya

I. „A mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyv (szerk. RÁCZ ENDRE. Bp., 1968.) rövid bevezetés után ezt írja a mondat fő részeiről: „Az alany és az állítmány predikatív viszonya tehát mindenekelőtt funkcionális viszony... A tartalmi viszonyok itt csak másodlagosak. Ezek – az előbbieket szerint – a következők: a cselekvés stb. hordozójának és a cselekvésnek stb. kapcsolata; a minőség hordozójának és a minőségnek kapcsolata; a mennyiség hordozójának és a mennyiségnek kapcsolata...” (227). Az igénél ugyancsak a MMNy.-ben ezt találjuk: „A cselekvést, történést, létezést, állapotot összefoglalóan cselekvésnek mondjuk. Az igével kapcsolatban azt az élőlényt, élettelen tárgyat vagy elgondolt fogalmat, amely cselekszik, létezik, vagy amellyel történik valami, *igé alanynak* vagy *cselekvőnek* nevezzük; azt az élőlényt, élettelen tárgyat vagy elgondolt fogalmat pedig, amelyre a cselekvő tevékenysége irányul vagy amit eredményez, a *cselekvés tárgyának* mondjuk” (17). A főnévi igenév „önmagában elvontan fejezi ki a cselekvés-fogalmat, a benne foglalt jelentéstartalmat csak névszói személyragok segítségével tehetjük konkrétabbá” (194). „Az alanyi szerepű főnévi igenévben kifejezett cselekvés-, történés-, létezésfogalom végzőjét, hordozóját, tehát úgynevezett logikai alanyát ilyenkor – mint láttuk – egy részeshatározó-ragos névszó (vagy a *nekem* stb. névmás), illetőleg az igenév személyragja jelölheti meg, vagy pedig mind a kettő” (232). A melléknévi igenév „az igei jelentéstartalmat tulajdonságként nevezi meg” (36); „kifejezheti azt, hogy a tulajdonsághordozó maga végzi-e a tulajdonságként megnevezett cselekvést” (37).

A nyelvléírásnak három síkja keveredik ezekben a megfogalmazásokban, amelyeket jó volna világosan elkülöníteni. Szemantikai síkon központi helyen áll a cselekvés, belefoglalva a létezést, történést; ez megkívánja maga mellett a cselekvéshordozót (nem térek ki most az úgynevezett „alanytalan” igékre); és az igék egy részében megkívánja azt, amire a cselekvés irányul vagy amit eredményez: a cselekvés objektumát. Sem igealanyról, sem a cselekvés tárgyáról nem szerencsés beszélni, mert az alany és tárgy már szintaktikai fogalmak. A ’cselekvés’ többféle szófaji formában jelenhet meg: igeként, igenév-igeként, a háromféle igenévként és nomen actionis-ként. A ’cselekvés’ nem azonosítható az ige – bármennyire elvont – jelentésével. A ’cselekvésből’ nem lesz ’tulajdonság’ azért, mert melléknévi igenév fejezi ki. A szemantikai fogalmakat mint ’cselekvés’, ’tulajdonság’ stb. vala-

* L. MNy. LXXI, 35–40.

milyen sajátos viselkedésű nyelvi „formába öntjük”, hogy alkalmas legyen a harmadik síkon, a szintaktikain való megfelelő szereplésre. (A szófajok meghatározásának kérdéseire itt nem térek ki.)

Az elnevezések tehát a különböző síkokon:

	<i>a fiú</i>	<i>olvassa</i>	<i>a könyvet</i>
szemantikai sík:	cselekvéshordozó	— cselekvés —	cselekvés objektuma;
szófaji sík:	főnév ₁	— ige —	főnév ₂
szintaktikai sík:	alany	— állítmány —	tárgy.

Cselekvéshordozója azonban nemcsak az igének van, és a cselekvéshordozó nemcsak a mondat alanya lehet. Azt szeretném az alábbiakban bemutatni, hogyan jelenhet meg ez a hármas jelentésstruktúra a mondatban, milyenek a kifejező eszközei, ha a cselekvést más és más szófaj nevezi meg. A cselekvés objektumának csökkentebbek a kifejezési lehetőségei, de ezek is megjelenhetnek minden csoportban valamilyen módon.

Az igenevek, az igenév-ige és a nomen actionis az ige nominalizációi. A szerkezetformák változásait tehát transzformációs módszerrel is le lehetne írni. Ilyen transzformációs szabályok bemutatása most kívül esik vizsgálódásunk körén.

2. Először is általánosságban kell megvizsgálnunk, milyen morfológiai és szintaktikai eszközökkel fejezhető ki a cselekvés és a cselekvéshordozó, a cselekvés és a cselekvés objektuma viszonya. A következő lehetőségek vannak.

a) A cselekvést megnevező szón morfológiai elem, személyrag utal a cselekvéshordozóra: *lát-ok, lát-nom*, egyben az objektumra is: *lát-om*. A kifejezés-mód lehet csak morfológiai, a cselekvéshordozó vagy az objektum külön szintagmatagként nem jelenik meg.

b) A cselekvéshordozót vagy objektumot megnevező szó szintagmát alkot a cselekvést megnevező szóval, viszont morfológiai jelölője, személyragja nincsen; itt megjelenhetnek jelzős, tárgyas, határozós, alárendelt alanyos szintagmák: *látó szem, könyvet olvasni, bika rugaszkodván*. Tehát csak szintaktikailag van jelölve a viszony.

c) A cselekvést jelölő szó szintagmát alkot a cselekvéshordozót vagy az objektumot jelölővel, de ugyanakkor a cselekvést jelölő szón személyrag is utal rájuk: *én látok, az én látásom, munkások lakta*. A viszony morfológiailag és szintaktikailag is jelölt.

d) A cselekvést jelölő szón nincs személyrag, nem alkot közvetlen szintagmatikus kapcsolatot sem a cselekvéshordozót jelölő szóval, de a mondat egy másik mondatrészében megvan nevezve a cselekvéshordozó. Ezzel a mondatrészrel a cselekvést jelölő szó tisztán szemantikai kapcsolatban áll: „A fiú futva jött.” „A fiú futásnak indult.” „Nekem menni kell.”

e) Az utóbbi kombinálódhat a morfológiai jelöléssel: „Nekem mennem kell.”

f) Lehetséges, hogy semmilyen eszközzel nincs megjelölve a cselekvéshordozó vagy az objektum: „Szégyen a futás.” „Gyalogolni jó.” A beszélő határozatlanul hagyja a cselekvés hordozóját vagy objektumát.

Mindegyik esetben meg kell vizsgálni, melyik a kötelező, melyik a tetszőleges vagy lehetséges, melyik a kizárt jelölésmód.

A határozatlanul hagyott cselekvéshordozó fogalma nem azonos a határozatlan alany fogalmával. Ez utóbbi, éppúgy mint az általános és határozatlan

alany, az alany lexikai-szemantikai alcsoportja. Megvan a maga nyelvi kifejezésformája: „*Valaki kopog.*” „*Kopogtat-nak.*” Itt a cselekvés és a cselekvéshordozó viszonya meg van határozva; az első példában szintaktikailag: alanyi–állítmányi szintagmával (egyben morfológiailag is: az ige zéró személyragjával); a másik példában morfológiailag: a kitett többes számú 3. személyű igei személyraggal. Az igrék lehet határozatlan alanya, de grammatikailag nem lehet határozatlan a cselekvéshordozóra nézve.

Fel lehetne vetni azt a gondolatot, hogy a határozatlanul hagyott cselekvéshordozó tulajdonképpen legtöbbször általános cselekvéshordozó (párhuzamba állítható az általános alannal); a cselekvésnek általában minden lehetséges cselekvéshordozójára való érvényességét fejezi ki: „*Gyalogolni jó [az embernek, mindenkinek].*” „*Szégyen a futás [mindenki számára].*” Az „*Innen mindent jól látni*” mondattípus főnévi igenevét leggyakrabban úgy szokták tekinteni, hogy ez „a külön szóval ki nem fejezett (s ebben a mondat-típusban ki sem fejezhető) általános alany fogalmát is magába foglalja” (RÁCZ ENDRE – SZEMERE GYULA, Mondattani elemzések 1972. 48. Vö. még BERRÁR JOLÁN, Alany és állítmány: Tanulmányok a magyar nyelv mondat-tana köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. 1977. 87–8). A kérdés további vizsgálatot kívánna.

A tárgy határozottsága és határozatlansága szintén más kérdés, mint a cselekvés határozatlanul hagyott objektuma. A kérdésre futólag még visszatérünk a 4. pontban.

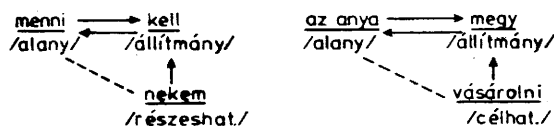
Szemantikai oldalról nézve figyelembe kellett volna vennünk az olyan állandó határozókat, amelyeknek tárgyszerű jelentésük van. Ettől azonban el kellett tekintetnünk. A témáról l. H. MOLNÁR ILONA, Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra: ÁltNyelvTan. VI, 229–70. Itt írja: „Általában számos olyan igrék van, amelyek egy bizonyos határozója ugyanúgy a cselekvés objektumát jelöli, mint a tárgy” (238).

3. Most vegyük sorra az egyes — cselekvést jelölő — szófajokat, milyen nyelvi formában jelentkezik mellettük a cselekvéshordozó és a cselekvés objektuma.

Az ige kötelezően jelöli a cselekvéshordozót morfológiailag az igei személyragokkal: *fut-ok*. Az együttes morfológiai és szintaktikai jelöltség lehetséges, ekkor alanyi–állítmányi szintagma jelenik meg: *én fut-ok*. Az alany kitétele azonban tetszőleges, nem kötelező. Az alanyi–állítmányi szintagma önmagában, személyragozás nélkül nem állhat meg; nincs **én fut*, **te fut*. Az *ő fut* nem ragtalan, hanem zéró személyragos, tehát *ő fut-ø*; így illeszkedik bele a ragozásrendszerbe. Az ige nem lehet határozatlan a cselekvéshordozó személyére nézve. — A cselekvés objektumának morfológiai kifejezési lehetősége tárgyas ige mellett fennáll: *olvas-om*. Ugyanaz a személyrag utal rá, mint a cselekvéshordozóra. Az *olvas-ok* személyragja azonban csak a cselekvéshordozóra utal, a cselekvés objektumára nem; ennek morfológiai jelölése tehát nem kötelező. A fakultatív jelleg az egész rendszer felől nézve értendő; ne tévesszük össze azzal, hogy a határozott tárgy megfelelő alakjai mellett a tárgyas személyrag használata kötelező. Az ige morfológiai jelöltsége tehát megkülönböztetést tesz a tárgy határozottsága és határozatlansága között. Erre más szófaj nem képes. A cselekvés objektuma kifejezhető csak szintaktikailag is, tárgyas szerkezettel: *könyvet olvas*; vagy a morfológiai és szintaktikai jelöltség együttesével: *olvas-sa a könyvet*. A tárgy kitétele azonban szintén nem kötelező; a be-

szélő tárgyas ige esetében is mellőzheti a cselekvés objektumára utalást: *olvasok*. Meg kell jegyeznünk, hogy a *-t* tárgyrag kitétele nem jelenti azt, hogy a cselekvés objektuma morfológiailag jelölve van; a morfológiai jelöltség csak a cselekvést kifejező szófajon, itt az ige jelen levő személyragra értendő.

A főnévi igenév cselekvéshordozója lehet jelölve morfológiailag igenévi személyraggal: *menn-em*, *menn-ed*, *menni-e* stb., de használata tetszőleges, mert lehet határozatlan is, sőt ez az általánosabb: *menni*. Szintaktikailag nem jelölhető a cselekvéshordozó; a főnévi igenévnek nem lehet sem hozzárendelt, sem alárendelt alanya. Viszont gyakori a főnévi igenévnél, hogy szemantikai kapcsolatban áll a mondat egy más mondatrészével, tehát nem teljesen határozatlan, hanem igényli a cselekvéshordozóra vonatkoztatást, ha közvetett módon is. Nemcsak a *kell*, *lehet* stb. igék mellett álló főnévi igenévnek lehet ilyen szemantikai cselekvéshordozója az állítmánnyal szintagmát alkotó részhatározóban, hanem például a célhatározóként állónak is valamely más mondatrészben.

(Jelölések: $\rightarrow$ és $\uparrow$ szintaktikai kapcsolatok; — — — tisztán szemantikai kapcsolat.)

A „*n e k e m mennem kell*” esetében — mint említettem — a szemantikai kapcsolathoz morfológiai jelöltség is járul, így itt az utóbbi az elsődleges, mert nem pusztán szemantikai viszony, hanem grammatikai eszköz is. (A két típus használatára nem térek ki; vö. MMNy. 194 és 232.) A főnévi igenév mellett megjelenhet a cselekvés objektuma szintaktikailag kifejezve, tárgyas szerkezettel: *könyvet olvasni*. Erre más kifejezési lehetőség itt nincsen.

A melléknévi igeneveket együttesen tárgyaljuk, mert fő tulajdonságaik a mi szempontunkból azonosak. A cselekvés és cselekvéshordozó viszonyát morfológiailag nem lehet kifejezni rajtuk, mert személyragozásuk nincs. Az igenév-igére később kerül sor. Ezt nem vehetjük személyragozott befejezett történésszerű melléknévi igenévnek, mint a MMNy. is rámutat (38, 195). A melléknévi igenevek a mondatban legtöbbször jelzők. Tehát alá vannak rendelve egy jelezett szónak, és igei természetük következtében nekik is lehet alárendelt tagjuk: tárgyuk vagy határozójuk. Ebben a kettős irányú szintaktikai kapcsolatban helyezkednek el a cselekvéshordozó és a cselekvés objektuma megnevezői. A tárgyatlan igék igeneveinek csak cselekvéshordozójuk van, ez fölérendeltjüként, jelzett szavukként jelenik meg: *futó fiú*, *derült ég*, *jövendő évek*. A tárgyas igék igeneveinél is ez az egyik lehetőség: *író fiú*; ilyenkor a cselekvés objektuma az igenévnek alárendelt tárgyban jelenik meg: „*levelet író fiú*”. Ez a folyamatos történésszerű igenevek körében általános. A befejezett történésszerű igenevek nagy részénél megfordul a viszony: *írt levél*; itt a cselekvés objektuma áll fölérendelt tagként, és a cselekvéshordozó lehet kitéve az igenévnek alárendelve, eszközhatározóként: „*a fiú által írt levél*”. Az előzőek az aktív, az utóbbiak a passzív igenevek. (Használatukra vö. MMNy. 37.) Ha a melléknévi igenevek — ritkább esetben — állítmányként állnak, mellettük alanyi szerepben jelenik meg a cselekvéshordozó; pl. „*Múló-e* vagy örök az

alom? (Petőfi, id. MMNy. 243). Esetleg, passzív igenév mellett a cselekvés objektuma áll alanyként; pl. „De itt *ti* vagytok *meglopottak*” (Illyés, id. MMNyR. I, 230). Az állítmányként álló melléknévi igenév mellett egy, az állítmánynak alárendelt szintagmatag is hordozhatja a cselekvés objektuma, esetleg a cselekvéshordozó jelentését; az előző esetben tárgyas, a második esetben itt is eszközhatározós szintagmatagként; pl.: „*sorsát . . . el* vala *döntendő*”; „*emlékektől gyötörtebb*” (id. MMNyR. I, 229, 230). Ezek az alárendelt szintagmatagok megjelenhetnek akkor is, ha a melléknévi igenév valamilyen — állapot-mód-féle — határozói szerepet tölt be; pl. „a nap *tűzzáporától összeverten* haldokolnak a . . . r ó z s a f á k” (uo.). Ebben a példában még találunk egy utolsó variációs lehetőséget: csak szemantikai viszony áll fenn a cselekvést kifejező igenévi határozó és ennek a cselekvésnek az objektumát is megnevező alany között. Természetesen így a cselekvéshordozó is megjelenhet.

Az igenév-igét sem a MMNyR., sem a MMNy. nem veszi fel külön szófaji csoportnak vagy alcsoportnak, de az igenévi-igei személyragozást a névszóragozás körében külön tárgyalják. A MMNy. helyesen jegyzi meg, hogy ezek átmeneti alakulatok az igék és a melléknévi igenevek között. Az igenév-ige (helyesebb volna ige-igenévnek nevezni) tulajdonképpen ugyanúgy a melléknévi igenév egy alcsoportja lenne, mint a főnévi igenév a főnévé. De ahogy a főnévi igenév csak fontosabb mondatrészszerpeiben egyezik meg a főnévvel, bővítményei és toldalékai eltérők, ugyanez a helyzet az igenév-igenél is. Ezért jogos különválasztani a befejezett melléknévi igenévtől.

A befejezett melléknévi igenév nem személyragozható, viszont az igenév-ige kötelezően jelöli morfológiailag a cselekvéshordozót, és mindig jelzője a cselekvés objektumát jelölő jelzett szónak: ezt tehát szintaktikailag fejezi ki (*említett-em példa*). A cselekvéshordozó megjelenhet alárendelt alanyként is, ilyenkor tehát kettős: morfológiai és szintaktikai jelöltsége van. Az alárendelt alany az 1. és 2. személyben tetszőleges, a 3.-ban kötelező. (Egyedi különleges esetekre most nem térek ki.) Hasonlítsuk össze a befejezett melléknévi igeneves szerkezetet az igenév-igéssel:

<i>a fiú által</i>	(cs. h.)	<i>írt</i>	(cs.)	<i>levél</i>	(cs. o.)
<i>a fiú</i>	(cs. h.)	<i>írta</i>	(cs.)	<i>levél</i>	(cs. o.)

A hasonlóság valóban nagy, egyik a másikba könnyen átalakítható, de a személyrag felvétele vagy elhagyása egyúttal szintagmacserét is kíván. Az aktív befejezett és folyamatos igeneves szerkezetcsoporthoz nincs igenévi-igei megfelelője.

A határozói igeneveknek a mai nyelvben nincs morfológiai jelöltségük. Érdekesképpén megemlítem, hogy a XV—XVI. században elvétve előfordultak személyragos alakok, amelyek éppúgy a cselekvéshordozóra utaltak, mint a főnévi igenév személyragos alakjai. Pl. BécsiK.: *imádvá-m, élvé-nk, nézvé-jek*. A határozói igenevek közül a *-ván, -vén* képzős jelölheti szintaktikailag a cselekvéshordozót alárendelt alannal: *bika rugaszkodván; a nap felkelvén*. Ilyenkor azonban meg kell találnunk a mondat valódi alanyát is: „*Bika rugaszkodván kötél szakad vala*” (Arany). „*A nap felkelvén a m u n k á s o k* aratni kezdtek.” Ha csak egy alany van, ez okvetlenül a mondat alanya, tehát nem a határozói igenév alárendeltje, bár az igenévvel szemantikai viszonyban van, a benne kifejezett cselekvés cselekvéshordozóját nevezi meg. Pl. „*A n a p felkelvén* besütött a szobába.” Ilyen szemantikai vi-

szony gyakran fennáll a határozói igenév és a mondat alanya vagy tárgya (ritkábban más főnévi mondatrésze) között: „A f i ú (cs. h.) *futva* (cs.) jött.” „A z ö r e g e t (cs. h.) *halva* (cs.) találták.” – A cselekvés objektuma vagy egyszerű tárgyas szintagmával fejeződik ki: *könyvet olvasva*; vagy ez is tisztán szemantikailag jelzett egy másik mondatrésszel: „K ö t é l (cs. o.) *áztatva* (cs.), a s s z o n y (cs. o.) *verve* (cs.) jó.” Ebben a mondatban a cselekvéshordozó határozatlanul van hagyva. Természetesen a cselekvés objektuma is lehet határozatlan.

A *n o m e n a c t i o n i s* mellett szintén lehetséges a cselekvéshordozó és a cselekvés objektuma jelölése. Morfológiailag jelölheti a birtokos személyrag, amely itt az igei és igenévi személyragokhoz hasonló jelentést hordoz, bár mindkettőtől különbözik valamiben. Az igenévi személyrag a cselekvés objektumára nem utalhat, egyes igei személyragok egyszerre utalnak a cselekvés hordozójára és objektumára. Viszont egy *látás-om* szóalak két jelentésű: 1. 'én látok'; 2. 'engem látnak'. Tehát vagy a cselekvéshordozót, vagy a cselekvés objektumát jelöli, nem egyszerre mindkettőt. A mondatkörnyezet dönti el, melyik jelentést tulajdoníthatjuk neki: „A *látásom* romlik” (1). „A *látásom* megörvendezettette” (2). A morfológiai jelöltség kiegészülhet birtokos jelzős szintagmataggal: *az én látás-om*; *a fiú látás-a*. Itt a jelző a morfológiai elemmel egybehangzóan ugyanúgy, vagy a cselekvéshordozónak, vagy a cselekvés objektumának jelölője. Tisztán szintaktikai jelölés (*én látás) nincsen. Viszont lehetséges tisztán szemantikai viszony a mondat valamely más szavával: „A f i ú (cs. h.) *futásnak* (cs.) indult.” Természetesen a *nomen actionis* is lehet határozatlan a cselekvéshordozóra és objektumára nézve: „A *látás* elvesztése nagy baj.”

4. Az eddig elmondottakat az áttekinthetőség kedvéért két táblázatba foglaljuk. Az egyik a cselekvéshordozónak, a másik a cselekvés objektumának jelölésmódjait mutatja be: morfológiailag, szintaktikailag, a kettőt összekapcsolva vagy tisztán szemantikailag történik-e a jelölés. Részleteket nem közlünk, csak annyit, hogy a jelölésmód lehetséges-e (L), kötelező-e (K) vagy hiányzik (–).

A cselekvéshordozó jelölése:

szófaj	morfológiailag	szintaktikailag	morf. + + szint.	tisztán szemantikailag
ige	K	L	L	—
főnévi igenév	L	—	—	L
melléknévi igenév	—	L	—	L
igenév-ige	K	L (K)	L (K)	—
	—			
határozói igenév	----- (R.: L)	L	—	L
<i>nomen actionis</i>	L	L	L	L

A cselekvés objektumának jelölése:

szófaj	morfológiailag	szintaktikailag	morf. + + szint.	tisztán szemantikailag
ige	L	L	L	—
főnévi igenév	—	L	—	—
melléknévi igenév	—	L	—	L
igenév-ige	—	K	—	—
határozói igenév	—	L	—	L
nomen actionis	L	L	L	L

A táblázatok alapján a következő összefoglaló megállapításokat tehetjük.

A cselekvés és cselekvéshordozó, a cselekvés és a cselekvés objektuma jelölése a nomen actionisnál a leggazdagabb: mindenfajta jelölésmód lehetséges. Ez nyilván a főnévi természet mozgékonyságának következménye. De éppen a főnévi természet mozgékonyságának következménye. De éppen a főnévi természet teszi, hogy a jelölések áttételesebbek, használatukba belejátszanak a birtokviszony jelölésének szabályszerűségei. Így egyáltalán nem a nomen actionis fejezi ki legpregnansabban a tárgyalt viszonyokat. Megjegyzendő, hogy az igeen kívül csak a nomen actionis képes morfológiailag is kifejezni a cselekvés objektumát, de már határozottságának és határozatlanságának megkülönböztetésére nem képes (*a könyv olvasása, egy könyv olvasása*). Érdekes, hogy bár a nomen actionist és a főnévi igenevet szintaktikailag szinte egymás szinonimáinak szoktuk tekinteni, vizsgált szempontunkból mennyire eltérően viselkednek.

Az ige jelölési képessége látszólag csökkentebb, mint a nomen actionisé: a tisztán szemantikai kifejezhetőség hiányzik. Ez azonban inkább többlet, mint hiány, mert a közvetett kifejezési mód helyére a kötelező jelöltség lép, legalábbis a cselekvéshordozó jelölésére vonatkozóan. A morfológiailag kötelező vagy lehetséges jelölés a szintaktikai kifejezés fontosságát csökkenti. Ez éppen a magyar nyelv egyik jellegzetessége más nyelvekkel szemben.

A főnévi igenév kifejezési lehetőségei szokatlanul korlátozottak. A cselekvéshordozó morfológiai jelölése is igen szűk körre szorul (l. MMNy. 194, 233). A tisztán szemantikai jelölés sem nagyon gyakori. Itt tehát a határozatlanság uralkodik, ez igazi „infinitivus”.

A melléknévi igenevek csak szintaktikai téren képesek a tárgyalt viszonyok kifejezésére, viszont szintaktikai kötöttségeik igen erősek. Táblázatunk nem közli ezeket a különféle, de jól körülhatárolt szintaktikai szerkezeteket; az előbbieken már ismertettük őket.

Az igenév-ige szintaktikailag igen kötött szerkesztésmódjával valóban a melléknévi igenevekhez áll közel, viszont a cselekvéshordozó kötelező morfológiai jelöltsége következtében az igével tartja a rokonságot. Az igehez közelíti az is, hogy alárendelt alanya lehet.

A határozói igenév a régi nyelvben, míg személyragozása is volt, közelebb állt a főnévi igenévhez. Ennek elvesztésével a melléknévi igenevekhez került közelebb, bár azok szoros szintaktikai kötöttségeitől ma is távol van. Az alá-

rendelt alany lehetősége az igenév-igével, azon túl magával az igével hozza rokonságba.

A cselekvés és cselekvéshordozó, a cselekvés és a cselekvés objektuma viszonyának határozatlanul hagyhatóságát (*futni; futás*) nem tüntettem fel külön a táblázatokban. Ahol nincs kötelező jelölés valamelyik módon, ott a határozatlanság lehetősége fennáll. Leginkább a főnévi igenév és a. nomen actionis lehet egyik vagy mindkét viszonyra nézve határozatlan. Ez természetükből folyik. Az ige és az igenév-ige viszont a cselekvéshordozóra nézve nem lehet határozatlan a kötelező morfológiai jelöltség miatt; az igenév-ige a cselekvés objektumára nézve sem, mert szinte mindig jelzős szintagmában áll. Sajátosan viselkednek ebből a szempontból a melléknévi és határozói igenevek. Ezt táblázatunk nem képes tükrözni, külön kell kitérnünk rá. Ez a két csoport igen erősen megkívánja vagy a cselekvéshordozónak, vagy a cselekvés objektumának valamilyen formában való jelenlétét. A melléknévi igenevek zömükben jelzős szerkezetet alkotnak egy főnévvel, amely vagy a cselekvéshordozót, vagy a cselekvés objektumát fejezi ki aszerint, hogy az igenév aktív-e vagy passzív. A fontosabb viszony jelölése kötelező, emellett a. másik elmaradhat, sokszor ez is megjelenik. (L. a példákat a 3. pontban.) A határozói igenévnél annyiban más a helyzet, hogy itt a szintaktikai kifejezés mód szegényesebb, így a viszonyok jelzése szemantikai síkra tolódik át. Itt ez a kifejezésforma látszik majdnem kötelezőnek, ha a cselekvéshordozót és a cselekvés objektumát együttesen vesszük számba. Az aktív határozói igenevek mellett szinte mindig megjelenik a cselekvéshordozó, legtöbbször az alanyban, a passzív igenevek esetén a cselekvéshordozó határozatlan lehet, ekkor viszont a cselekvés objektumának megjelölése mondható szinte kötelezőnek. (Pl.: „*Nyitva áll az ajtó*”; „*Napjaid számítvák*”; Arany; id. MMNyR. I, 258, 259.)

Több helyen nem vettem fel a tisztán szemantikai kifejezés lehetőségét. Csak akkor tartottam fontosnak hivatkozni rá, ha más kötelező vagy lehetséges jelöltség nincsen. Természetes, hogy a szintagmákban mindig szemantikai viszony is fennáll a cselekvést és a cselekvéshordozót, illetőleg a cselekvést és a cselekvés objektumát megnevező szó között. Már utaltam rá, hogy a morfológiai jelöltség mellett is megjelenhet egy szemantikai cselekvéshordozó is a főnévi igeneves mondatokban („*n e k e m el kell mennem*”). Az ige és az igenév-ige esetében ilyen szerkezetet nem tudok elképzelni. Megjegyzem, hogy a viszonyok megjelenő kifejezésformáit mindig csak egy tagmondaton belül tekintettem. Természetesen elképzelhető szemantikai viszony úgy is, hogy a cselekvést megnevező szó az egyik, a cselekvéshordozót vagy a cselekvés objektumát megnevező szó a másik tagmondatban, esetleg egy különálló mondatban van. Ennek vizsgálata már egy külön cikk anyaga lehetne, és ezekben az esetekben valószínűleg más szabályok érvényesülnének.

5. Már eddig is találkoztunk olyan példamondatokkal, amelyekben két, esetleg még több cselekvés jelent meg. Ilyenkor hallgatólagosan csak az egyik szerkezeteire fordítottunk figyelmet. Érdemes azonban röviden kitérni az egy tagmondatban szereplő több cselekvés szerkezeteinek szemantikai és grammatikai összefonódására. Nyilván ennek is megvannak a maga szabályai, kötöttségei. Most csak néhány példát szeretnék felhozni rá.

A leggyakoribb típus, hogy az egyik cselekvés az igei állítmánnyal van kifejezve, ennek szabályos szintaktikai cselekvéshordozója az alany. A másik cselekvést egy igenév jelöli meg, ennek szintén a mondat alanya a cselekvés-

Még egy példa, amelyben nomen actionis fordul elő:

[én]	<i>Egyedül</i>	<i>hallgatom</i>	<i>tenger</i>	<i>mormolását.</i>
[alany]	hat.	állítmány	birt. jelző	tárgy és jelzett szó
[cs. h. ₁]		(cs. ₁)	(cs. h. ₂)	(cs. o. ₁) (cs. ₂)

Az alany nincs kitéve, tehát az első cselekvés cselekvéshordozója csak morfológiailag van jelölve, viszont van egy szintaktikailag megjelölt tárgya. Ez egyben a második cselekvés megnevezője is, cselekvéshordozója szintaktikai kapcsolatban áll vele: birtokos jelzője. A mondat folytatásának elemzése még bonyolultabb képet adna.

II. A minőség és a minőség hordozó viszonya

A cselekvés szemantikai struktúrájához hasonló, csak jóval egyszerűbb szerkezete van a minőségnek (tulajdonságnak) és a mennyiségnek is. A MMNy. is felsorolja őket a predikatív viszony tartalmi mozzanatai között (227; az idézetet l. az I. pontban). A minőség és minőség hordozó, a mennyiség és mennyiség hordozó viszonyának kifejező eszközei szegényesebbek, a morfológiai jelöltség lehetősége általában elesik. Ide számíthatjuk mégis a nomen actionis mintájára a nomen abstractum birtokos személyragját ilyen szerkezetekben: *szépség-e*, illetőleg: *a leány szépség-e*, szintaktikai jelöltséggel összekapcsolva. A mellénevek és számnevek esetében a szintaktikai kapcsolatok dominálnak, minőség-, mennyiségjelzős és alanyi-állítmányi szerkezetek: *a szép leány*; *a leány szép*. „A leány szépen énekel” mondat esetében a minőség hordozó nem a leány, hanem tulajdonképpen az igei állítmánnyal kifejezett cselekvés, az éneklés. Tisztán szemantikai kifejezésmódra, tehát hogy a minőség, mennyiség hordozója egy távolabbi mondatrészben lenne megnevezve, nem tudnék egyelőre példát. A hordozó határozatlanul hagyása a nomen abstractumoknál lehetséges: „A szépség nagy kincs.” A kérdéskört érdemes volna alaposabban megvizsgálni.

A minőség és mennyiség szerkezetei összefonódhatnak a mondatokban a cselekvés szerkezeteivel. Csak néhány egyszerűbb példát hozok fel erre:

<i>A fiú</i>	<i>szép</i>	<i>könyvet</i>	<i>olvas.</i>	
alany	min. jelző	tárgy	állítmány	
(cs. h.)	(min.)	(cs. o.) (min. h.)	(cs.)	
<i>A sok</i>	<i>könyvet</i>	<i>olvasó</i>	<i>fiú</i>	<i>okos.</i>
menny. jelző	tárgy	min. jelző	alany	állítmány
	(cs. o.)	(cs.)	(cs. h.) (min. h.)	(min.)
(menny.)	(menny. h.)			

Amennyiben a melléknévvvel kifejezett állapotot is a minőség szemantikai körébe soroljuk, mint ahogy oda is való, az állapothatározók közismert sajátosságos viselkedése szépen beleillik rendszerünkbe. Arról van ugyanis szó, hogy az állapothatározó szintaktikailag az állítmányhoz (vagy igenév esetén más mondatrészhez), szemantikailag azonban az alanyhoz, a tárgyhoz, esetleg más főnévi mondatrészhez kapcsolódik:

<i>A fiú</i>	<i>beteg</i>	<i>fekszik.</i>
alany	állapothat.	állítmány
(cs. h.)		(cs.)
(á. h.)	(á.)	

Ugyanez a helyzet az állapothatározóként álló határozói igenévnél is, csak ott megint a cselekvés és cselekvéshordozó viszonyában jelentkezik a szemantikai kapcsolat:

<i>A szomszédok</i>	<i>az öreget</i>	<i>halva</i>	<i>találták.</i>
alany	tárgy	állapot-	állítmány
		hat.	
(cs. h. ₁)	(cs. o. ₁)		(cs. ₁)
	(cs. h. ₂)	(cs. ₂)	

Talán érdemes volna a többi állapothatározó vizsgálatát ebbe az irányba is folytatni.

BERRÁR JOLÁN

Hangtani egyetemes egységek kutatásáról

1. A logikából tudjuk, hogy Bábel átka nem minden tekintetben sújtja a világ nyelveit. Bármilyen eltérő felépítésűek és szerkezetűek legyenek is az emberi nyelvek, alapvetően ugyanúgy fogalmakat használnak, bizonyítanak, cáfolnak stb. tényállások kifejezésében. A gondolkodással kapcsolatos azonos feladataik és megoldásmódjaik mellett azonban az emberi nyelveknek olyan közös formai és szerkezeti jegyeik is vannak, amelyek kétséget kizáróan igazolják ROMAN JAKOBSON tételét. E szerint az egyes természetes nyelvek az emberi nyelv változatai. A nyelvtudomány egyik tárgyköre éppen az, hogy közös jegyeiket megtalálja, leírja, majd rendszerbe foglalja. E nyelvészeti témakör, a nyelvtypológia közülük is a legegységesebbeket, az úgynevezett univerzálékat keresi a legnagyobb figyelemmel. (A nyelvtypológiát és az univerzálék kutatását az olvasó RADICS KATALIN, A tipológia és a nyelvi univerzálék: Nyr. XCVI, 352–5 széles távlatú áttekintésében is megismerhetjük.) A nyelvi rendszer rétegződésének megfelelően az univerzálék, az egyetemes jegyek kutatása több területen folyik. Az alábbiakban a hangokkal kapcsolatos, a hangtan szintjének eredményeit és problémáit tekintjük át, ezen belül is azt: vannak-e minden nyelvben kötelezően közös, elemi hangtani egységek, illetőleg hangtani szabályok, s ha vannak, mi az értékük a nyelveket összevető vizsgálatokban.

A „hangtani egység” összetett fogalom. A hangtan – a nyelvtudomány ágazataként – maga is két fő területre oszlik, a nyelvi kifejezés céljait szolgáló

hangeszközöknek, ezek létrehozásának, felfogásának és anyagának vizsgálatát végző fonetikára, illetőleg a nyelvi rendszer elemi szintjét adó, a hangeszközökben működő funkciók, nyelvi jelek mibenlétét és szabályosságait kutató fonológiára. A fonetika tárgya, a hangtest és a fonológia tárgya, a jel a nyelvi, illetve a beszéd folyamatban együtt jelenik meg. Teljesen jogosult tehát a hangtani univerzálékat e két részterület közös ismervei alapján keresni. A fonológiai kritériumoknak mindazonáltal elsőbbséget szokás adni — és ez a szakszóhasználatban is kifejezésre jut —, minthogy a nyelvtudomány felségterületén nincs értéke olyan dolgoknak, amelyeket a nyelv rendszerszerűen nem használ fel. Mégis, noha a hangtani univerzálékat általában egyszerűen fonológiai univerzálékként emlegetik, a körükbe tartozó jelenségeket éppen kétarcúságuk miatt helyesebb fonetikai — fonológiai egyetemes egységek vagy tényezők névvel illetni.

Ha úgy találjuk, hogy „az univerzálékutatók eddig a legtöbb eredményt a fonológia területén mutatják” (RADICS: i. h. 355), akkor ennek oka aligha csak annyi, hogy a vizsgálatok számára könnyebben megközelíthető anyag áll rendelkezésre. A magyarázat sokkal inkább az, hogy az ide tartozó jelenségek vannak legközelebb a nyelvi tevékenység élettani tényeihez, következésképpen ezeknek a legegyszerűbb összetevőknek kell a legegyszerűsebben közösek lenniük valamennyi nyelvi tényező közül, valamennyi emberi nyelv vonatkozásában. Éppen ennek a kétirányú, az élettani és a nyelvi felé mutató nyitottságnak tulajdoníthatjuk a felfogások és az eredmények sokrétűségét.

2. Elemi fonetikai-fonológiai egységeknek mint univerzáléknak a kutatását TRUBETZKOY (Grundzüge der Phonologie: TCLP. VII. Prag, 1939.) kezdte el, az ilyenformán egyidejű a fonológia elméletének létrejöttével. A további kutatások egyik fő vonala ugyaninnen indul ki, tisztán fonológiai természetű, és lényegében meg is marad a prágai kör fonológiai szemléletében.

JAKOBSON az egyes beszédhangok nagyon is kézzelfogható minőségi jegyeiből, ejtési és hangzási jellemzőikből elméleti szükségszerűséggé teszi, hogy törvényszerűen kell lenniük egyetemes fonetikai-fonológiai egységeknek. Okfejtésének a lényege az, hogy minden emberi nyelv egy általános emberi képesség egy-egy azonos értékű típusa, amely azonos alaplehetőségekből építkezik. Általános jellemzőjük, hogy a nyelvi célokra típusalkotó eltérések megvalósításában a nagyobb (ejtési és hangzási) kontrasztok felhasználása az eredetibb és az elemibb.

Ezt a tézist a gyermeknyelv korai szakaszának tanúsága tárgyilag is megerősíti. Az első és a legnagyobb kontrasztot, vagyis ejtési-hangzási ellentétet a hangosságán alapuló elemi szótag, a mássalhangzó + magánhangzó (CV) belső lényegi eltérése valósítja meg. Ennek „megjelenése után” (JAKOBSON szóhasználatából nem derül ki, hogy történetileg érvényesülő sorrendre gondol-e) jutunk el a hangjellemzők első oppozíciójához, amelyet a fonológiából a 'tompá/éles' ellentéteként ismerünk, s amelyet fonetikailag úgy jellemezhetünk, hogy a tompák a kisebb frekvenciájú, tehát mélyebb hangösszetevőket, az élesek a nagyobb frekvenciájú, vagyis a magasabb összetevőket tartalmazzzák akusztikai színeképükben. Az említett két ellentét alapján az emberi nyelvben szükségképpen meglévő három elemi egységhez, fonémához jutunk hozzá. Ezek az [a], a [p] és a [t]. Újabb, azonos módon szerveződő szembenállások, úgynevezett oppozíciók nyomán ez az „egyszerű alapháromszög” két önálló kétdimenziós háromszög lesz, amelyek csúcsain egyrészt az [aiu] fonémahármas, másrészt a

[p̥tk] fonémahármas áll (vö. R. JAKOBSON—M. HALLE, *Fonológia és fonetika: Hang-jel-vers. Bp., 1969. 49–53*). JAKOBSON felfogásában ez „egyetemes érvényű modell”, s a szerző mindenfajta megszorítás nélkül mondja ki a tételt. A tétel azonban aligha vehető szó szerint. Két jelentős nyelvből vett példán igazolható, hogy a tézis a maga teljes tartalmában alkalmazhatatlan. A klasszikus arabban és a mai arab nyelvváltozatokban a mássalhangzó-állományból voltaképpen hiányzik a [p]. Ez úgy értendő, hogy van egy, a sémi nyelvekben általában kimutatható [b] kontra [p ~ f] szembenállás, tehát vannak olyan majdnem azonos hangalakú szavak (helyesebben gyökök), amelyeket az különböztet meg, hogy egyikben [b] van, a másikkban azonban [p] vagy [f], de [p] kontra [f] szembenállás nincs. Az utóbbi kettőt tehát úgy kell megítélnünk, hogy azok egyazon fonémának változatai, úgynevezett variánsai. Ami a [p] vagy [f] kérdését illeti, tehát hogy melyikkel jelöljük meg e két variánsot mutató fonémát, úgy tűnik, az alternáció [f] tagját helyes főlvenni a fonémarendszerbe, nem utolsósorban éppen fonetikai megfontolásból. (IVÁNYI TAMÁS — fonemikus mátrixok, azaz tulajdonságminták egyszerűsítése végett, tehát gyakorlatias megfontolásokból — a [p] főlvételére hajlik, de a hanghelyettesítéssel kapcsolatos érve, vagyis egy fogalmi fontosságú szempont az [f] mellett szól, l. IVÁNYI, *Hangrendszer és hangváltozás az arabban és a sémi nyelvekben: ÁNyT. XII, 145–71, különösen 156–7*.) Továbbmenve: először is kétséges, hogy a meglevő [b] mássalhangzó fonémába belemagyarázhatjuk a [p]-nek a JAKOBSON által tulajdonított ellentétszerepet. Ha igen, a mássalhangzórendszer még mindig a tételnek ellentmondóan féloldalas marad, amennyiben — a [p] hiánya mellett — a [K]-féle elemek körül is zavarok vannak. A [K] archifonémának (fő fonémaosztálynak) az arabban több alfaja is fonemikus értékű, vö. [qalb] 'szív' — [kalb] 'kutya'. Némileg hasonló a helyzet a [T] archifonémával is. Ennek három fonemikus változata van: [t̥], [t], illetőleg [t̥] (l. IVÁNYI: i. h.).

Ami a magánhangzó-háromszöget illeti, az elvre az újperzsa cáfol rá. Az újperzsa szerény számú magánhangzó-állományát általánosan, azaz minden elemre kiterjedően csak a 'rövid/hosszú' oppozíció tagolja, tehát a magánhangzók vagy rövidek, vagy hosszúak. Ámde sem a rövidek, sem a hosszúak csoportjában nem találjuk meg a JAKOBSON-elv által kötelezően előírt magánhangzók mindegyikét, a hosszú magánhangzók ugyanis az [o:], az [i:] és az [u:], a rövidek pedig az [a] vagy [æ], az [e] és az [o]. A mai állapot pedig olyan történeti fejlődés eredménye, amelynek előzményében az [i:] és az [u:] „csúcselemet” keressük hiába. Így az újperzsa voltaképpen már Firdauszi kora, tehát kilenc és fél évszázada ellentmond a jakobsoni elsődlegesség fonológiai kötelmeinek.

Mindazonáltal teljesen meggyőző JAKOBSONnak (A szinkronia és a diakronia egysége: *Hang-jel-vers. Bp., 1969. 164*) az az érvelése, miszerint ha Brazíliában — ahol JAKOBSON szavai szerint „minden lehetséges” — az őserdők mélyén esetleg fölbukkan egy ótlábú macska, ez nem fogja alapvetően megrendíteni a zoológusoknak azt a kétségtelenül lényegretörő állítását, hogy a macska négy lábú állat. Az univerzális adottságok, még ha olyan csorbákat szenvednek is, mint az elemi háromszögek törvénye az arab és az újperzsa kivételei által, egyszerűen átalakulnak nagy statisztikai valószínűséggel bíró szabállyá. A dolgok illetően állása pedig önmagában is ugyanúgy elégséges nyelvek közötti összevetések megkezdésére, ahogy az elemi fonológiai háromszögek tézise ellenpélda nélküli állapotában alkalmas volna.

Nem kell egyebet tenni, mint mindenfajta fonológiai összevetésben a két vagy több nyelv fonémarendszerének emez elemi pontjain kezdeni, s kiépítve a fonémák univerzalitás-fokozatát, haladni a háromszög csúcsaitól a teljes fonémarendszer sokszögének csúcsai felé. Az elvárható eredmény az, hogy az egyezések, illetőleg a különbségek egyes tényeit mintegy fontossági sorrendben kapjuk. Idegen nyelvek kiejtésének oktatásában talán van valami haszna, ha meg tudjuk mondani, melyek az idegen nyelv fonetikai arculatának azok a vonásai, amelyek elsődlegesek, továbbá melyek azok, amelyek másodrangúak, s ilyenformán — mint majd DÉCSY univerzáléhipotéziseiben tapasztalni fogjuk — esetleg másodlagosan adódnak az illető nyelv fonémarendszerének összefüggési szabályaiból.

3. Amit JAKOBSONnál olvasunk, egyértelműen bizonyos egyetemes egységek meglétét vagy esetleges hiányát illeti, vallott nézetei tehát úgynevezett korlátozatlan univerzálékra vonatkoztak. A nyelvészet tipológiával foglalkozó része tud bonyolultabb logikai műveletekkel is operálni, amennyiben nemcsak azt mondja meg, hogy a nyelvekben milyen fonológiai egység van vagy nincs meg, hanem azt is, hogy a keresett fonológiai egység megléte vagy hiánya mitől függ. Az utóbbi felismeréseit *ha ... akkor ...* típusú következtetésekben, implikációkban fogalmazza meg. Természetesen, a nyelvnek minél magasabb, tehát összetettebb elemeket tartalmazó szintjén vagyunk, annál több összefüggés lehetősége merül fel, annál többirányú implikációkkal számolhatunk. A legbonyolultabb kérdések a mondattani tipológiában vannak (vö. például szórend, esetrendszer, határozottság kölcsönös függősége, l. különösen DEZSŐ, Tipológiai vizsgálatok. Újvidék, 1971. és Uő., Bevezetés a mondattani tipológiába. Bp., 1972.), de még ott is, ahol 10 – 70 egyedi típusból összeálló rendszer az alapanyag — sorozatszervezési (szekvenciális) kötöttségeket is figyelembe véve —, meglepő következtetések tárulnak föl.

Az implikációs egyetemes tulajdonságoknak fokozatai vannak. Egyedi fonológiai egységek, tehát fonémák meglétével kapcsolatos példának okáért CH. FERGUSONnak (Assumptions about nasals: Universals of Language. Cambridge/Mass., 1963. 42 – 7) az az „egyetemesség ismérve” — ahogy ő nevezi —, miszerint egyetlen nyelvben sem lehet több nazális mássalhangzó, mint amennyi úgynevezett obsztruens van. (Obsztruens a zárhangok, a réshangok és az affrikáták közös neve.)

Végso soron az egyes elemi egységek kapcsolódási készségére vonatkozó, tehát elemi egyetemes adottság földerítésére szolgálnak két, esetleg több egység együttesét tekintetbe vevő implikációk. Ilyenek SAPORTA „hipotézisei”, például az, amelyik szerint szó eleji C_1 és C_2 mássalhangzó kapcsolatát alapul véve azt tapasztaljuk, hogy e két mássalhangzó a szó végén C_2C_1 sorrendben gyakoribb, vagy legalább olyan gyakori, mint szó elején a C_1C_2 sorrendben, és mind gyakoribb, mint a hasonlóképpen szóvégi C_1C_2 elrendezésében (l. S. SAPORTA, Phonemes distribution and language universals: Universals of Language. Cambridge/Mass., 1963. 48 – 57). Tehát: szó elején a magyarban $[tr]$ mássalhangzó-kapcsolat kevesebb-szer van, mint szó végén $[rt]$, míg szóvégi $[tr]$ egyszerűen nincs (l. SZENDE, A beszéd folyamat alaptényezői. 1976. 148 – 54). Úgy tapasztaltam, hogy minél összetettebb egységeket vetünk alá vizsgálatnak, annál sajátosabb nyelvi jellemzőkhöz jutunk (l. SZENDE i. m. 74). Ha így van, a következtetésszerű fonológiai univerzálék közül főként az összetettebb egységekre vonatkozók hoznak a kontrasztív kutatások konyhájára. Közöttük

ugyanis nem pusztán viszonyítási alapként felhasználható, „különbségképző” szabályok vannak, hanem lehetnek elemi jelenségek szélesebb működésterületeit jellemző tulajdonságok, amelyek esetleg mennyiségi mutatókkal is jellemezhetők.

Nem szorul bővebb magyarázatra, mennyi hasznát vehetjük bármely cél felé haladó fonológiai-tipológiai összehasonlításban annak a hangokra kiterjedő részletességgel leírható szabálynak, hogy a fonemikusan hangsúlyos szótagok között több lehetséges típus van, mint a hangsúlytalanok között, tehát elégséges mindig a hangsúlyos szótagok kontrasztív mintáit számba venni (tudniillik azokban a nyelvekben, amelyekben fonemikus, azaz jelentésselkülönítő értékű hangsúly van).

4. Önálló, egyben meglehetősen sokszínű csoportba gyűjthetők egybe azok az egyetemes elemi fonetikai – fonológiai egységeket érintő megfigyelések, amelyek valamely egység meglétét vagy hiányát, milyenségét egy az elemek összességét magában foglaló rendszer belső erőterének szabályaiból vezetik le. Távoli kezdőpontként akár PHILIP LIEBERMANék híres hangarcheológiai kísérletét is megjelölhetjük (vö. PH. LIEBERMAN – E. CRELIN, A neandervölgyi ember beszédéről: A nyelv keletkezése. Bp., 1974. 285 – 311), akár a közlés úgynevezett paleofonetikai – fonológiai vonatkozásait elméletté formáló DÉCSY-tételt (vö. Gy. DÉCSY, Sprachherkunftsforchung, I. Einleitung und Phonogenese/Paläophonetik. Wiesbaden, 1977.). Mindkettőnek alapja az, hogy az anatómiai, illetve az élettani és a pszichikai adottságok szélső emberi határain belül a lehetőségek halmaza áll fenn hangoknak és hangjelenségek megkülönböztető jegyeinek képzésére, valamint ilyen jegyek nyelvileg való felhasználására. De a típustár korlátozott, kettős értelemben is az. Egyrészt a szélső értékek révén: a neandervölgyi ősember hangképző lehetőségei – amint ezt LIEBERMAN és munkatársai legalábbis valószínűsítik – például a jakobsoni szélső magánhangzócsúcsok tekintetében nem tudják az [aiu] teljes fonetikai-akusztikai ellentétét megvalósítani. Így a neandervölgyi ősember magánhangzó-háromszögének akusztikai alapterülete kisebb volt, mint a mai emberé. Másrészt viszont az ember hangképző képességeinek határos volta fejeződik ki abban is, hogy – bár a variánsok, a hangváltozatok száma magas – a fonémák száma talán egyetlen nyelvben sem haladja meg a 70-et. További korlátozás az, hogy fizikailag azonos mértékű különbségek az ember észlelési képességének jellemzői folytán nem azonos értékűek (a 12 kHz körüli összetevők azonos hangerősség mellett kevésbé észlelhetők és használhatók fel különbségek képzésére, mint a hallástartomány legérzékenyebb sávjába eső, 1 – 3 kHz közötti alkotórészek). És még egy korlátozás, amely azonban már csak közvetve kapcsolható az élettani adottságokhoz: minden fonemikus értékű beszédhang alaptulajdonságok kötött kombinációja (vö. DEME, A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásához: NytudÉrt. 17. sz. 134 – 54).

Mint TARNÓCZY (Az egyéni beszédszínpék objektív vizsgálatáról: Pais-Eml. Bp., 117 – 25) kórusmódszerének jóvoltából tudjuk, a nyelvhasználatnak minden nyelvben átlagolható hangmintája van, kiemelt szerepű frekvenciasávokkal, s ezek a maguk módján bizonyára részt vesznek az egyes nyelvek hangzásának alakításában.

Ha az említett szerzők által megfogalmazott képzési-akusztikai jegyeket olyan hasonlítási alapként fogalmazzuk meg, amelyhez összevetendő nyelvek tényleges, egyedi, fonemikus szerepű beszédhangjainak akusztikai értékeit

hozzámérjük, eljuthatunk egy mértékszámokkal jellemzett hangtani (rész)tipológiához. Nem tudom megítélni, hogy egy ilyen vizsgálat értéke magas-e vagy elhanyagolható, de mint elvi lehetőségéről tudomást kell venni róla.

A nyelvek fonémaállományának és beszédhangrendszerének belső viszonyaiból vezetődnek le olyan megállapítások, amelyek az elemek egység mivoltának alakulását meghatározzák. Minden nyelv rendszerének leírásában hallatlanul lényeges tudni, hány ilyen egységet tartalmaz. A kérdés jórészt azon fordul meg, mely variációk esnek egyetlen típus alá. A magyarban a [h] a *három*, a [ç] a *technika*, a [x] a *jacht* szóban és egy szótagú szavak végén a magánhangzó nyújtása (mint a *méh* szóban) egyformán a [h] fonemikus osztályába tartozik. A japánban az [f] és a [h] alkot egyetlen fonemikus típust. A franciában van ugyan egy [H]-féle emfátikus hang, de a germán jövevényszavak [h]-inak (hangszalag-zárban megvalósuló) junktúra felel meg. A legtöbb nyelvben nem alkot külön fonémát az úgynevezett hangrés-*h* és a garatüregben képzett *h*. Szó eleji zöngétlen zárhangok aspiráltsága — fonetikailag egy rövid *h* elem — nem egyéb, mint a zárhang ejtésének egyik része, de nem fonéma. Csak a (H)-féle hangok is a fonemikus kérdések garmadát vetik föl (I. W. MERLINGEN, Artikulation und Phonematik des H. Mit einem Anhang über Phonematik. Wien, 1977.). Elemi egységek keresése ebben a sajátos értelemben történhetik azon a módon, hogy — akár prágai, akár későbbi elvek szerint — szigorúan a nyelvi szerep alapján, tehát nem a hangjelenség-változatok felől osztályozva a hangjelenségeket, a fonémaállományra vonatkozó hipotézist állítunk fel. A feltételezett és rendszerbe rendezett állomány belső (például az elemek eltéréseinek mértéke szerinti) viszonyaiból jól értelmezhető szabályosságok adódnak egyes elemek fonetikai alakulására, illetőleg kapcsolódási mintáikra nézve. Ezt az utóbbit bemutató példát véve előre, valószínűleg minden fonológiai összevetésben, ahol az egyik oldalon a magánhangzó-harmóniát ismerő nyelv áll, lényeges az igazodás e formájának meghatározása végett. Természetesen nyelvek csoportjait átfogó képletekben is leírhatók az olyan szabályosságok, mint a magánhangzó-harmónia vagy éppen a kompatibilitási (illeszthetőségre vonatkozó) jellemzők, így például a szókezdet mássalhangzó-torlódásának elkerülését kifejező finnugor tendencia: vö. A. RAUN, Essays in Finno-Ugric and Finnic linguistics. Bloomington/Indiana, 1971., — vagy a hasonulások nyelvre jellemző irányának felderítésére: vö. J. LOTZ, Two papers on English—Hungarian phonology: The Hungarian—English Contrastive Linguistics Project WP 1. Bp., 1972.

A rendszerből fakadó, de az elemi összetevőket érintő törvények lényeges és úgyszólván „konyhakész” anyagot adnak a kontrasztív kutatáshoz. Ilyenekről van szó: ha valamely nyelvből hiányzik egy megszokott oppozíció egyik tagja, akkor a meglevő tag átveszi a hiányzó tag fonetikai tulajdonságait. Vagyis a finnben például nincs [s] — [ʃ] szembenállás, ennek nyomán az [S] archifonéma képviselője az [ʃ] ejtés irányában tolódott el. Mindazokban a nyelvekben, amelyekben van [ɛ], az [a] hátrább képzett, mint azokban, amelyekben [ɛ] nincs stb. (vö. Gy. DÉCSY, A search for universals in the Finno-Ugric languages: UAJb. XLII, 9 — 17.)

Tisztázandó elméleti problémaként kapcsolódik ide az egyes nyelvek közötti kontrasztív fonetikai-fonológiai összevetések gyakorlati eljárásának egyik kérdése. Ha két nyelv fonéma-rendszerének vagy fonéma-rendszere egyes csoportjainak tagjait megkülönböztető jegyek nyálábjában írjuk föl, olyan

bináris döntéseket tartalmazó sorokat kapunk eredményként, amelyekből a két nyelv „párhuzamos”, tehát legalább bizonyos tulajdonságaiban vagy nevében azonos fonémáinak különbségét egyszerűen leolvashatjuk: megszámoljuk az azonos és a nem azonos megkülönböztető jegyeket. Így például a francia [u] és a magyar [u] megkülönböztető jegyes mátrixaiban a [-mi-ouvert], félig nyitott, illetőleg a [+fermé], zárt eltérése fél fokozatú, a francia [ɔ] és a magyar [o] különbsége több fokozatú eltérést mutat (I. KASSAI ILONA, *Études contrastives sur le français et le hongrois: Studia Romanica* [Debrecen] III [1974.], 38 – 44, különösen 40).

Az összevetésben figyelembe vehető jegyek egy hányada kétségtelenül minden nyelv fonémarendszerének egyetemes tagja: minthogy minden nyelvben vannak magánhangzók és mássalhangzók, minden fonémarendszer fonológiai leírásának eszköztárában szerepel a [magánhangzós] és a [mássalhangzós] jegy. Ez azt sugallja, hogy ebben és a hasonlóan univerzális jegypárokból egyetemes fonetikai-fonológiai egységet lássunk. A helyzet azonban az, hogy lettek legyen bár ezek a disztinktív jegyek mégoly egyetemesek is az összes emberi nyelv vonatkozásában, nem merítik ki a fonetikai-fonológiai egység fogalmának minden ismervét, hiszen önmagukban soha nem jelennek meg, következésképpen csak alkotórész, nem pedig elem jellegűek (vö. SZENDE, *A beszéd-folyamat alaptényezői*. 1976. 69 – 70). Ilyenformán e tárgykörben önálló helyük nem lehet.

5. A legmagasabb elméleti szintű, egyszersmind a legmerészebb vállalkozások körébe azok a kísérletek tartoznak, amelyek nem úgy vetik föl a kérdést, hogy mik azok az egyetemes fonetikai-fonológiai egységek, amelyek ott vannak az emberi nyelvek változatainak fonológiai és ejtési gyakorlatában, hanem hogy mik lehetnek ezek. Van-e valamilyen elméleti közös nevezőjük, meghatározható-e tehát olyan elvont, fogalmi struktúra, amely minden elemi fonetikai-fonológiai egységben benne van, s amely annak lényegét adja? Ha-e kutatott vagy felkutatandó „hangtani elemi részecskének” elméleti helyét akarjuk kijelölni, akkor abból kell kiindulnunk, hogy a beszédben anyagi értelemben (hangképzési programok nyomán keletkezett, fizikai jelenségek formájában) létező egységek, a beszédhangok alkotják az érzékszervek számára is felfogható egyik elemi réteget. Ezekben vannak a beszédhang-egységek nyelvi értékű alkotóelemei, a fonémák. A fonémák a beszéd szintén elemi – nyelvi – rétegét alkotják, amelyben absztraktumokként működnek, s az egyedi elvont kategóriájába tartoznak (viszonyukra I. SZENDE, *Az 'elvont' fonéma definíciói: Magyar Fonetikai Füzetek* II. Bp., 1978. 24 – 30). Ha ezekből az egyedi elvont egységekből, azaz a fonémákból tovább absztrahálunk, és egyetemesen közös jegyeikből – belevonva a beszédhang általános jellemzőit is – önálló egységet alkotunk meg, akkor egy második absztrakciós szintbe léptünk át. Egyúttal pedig olyan konstruktumhoz jutottunk, amellyel sehol nem fogjuk ugyan szembetalálni magunkat, mégis segítségünkre lehet a fonológiai rendszer felépítésének és működésének jobb megértésében. Két, ilyen konstruktumot kutató elméletet ismerek.

A) Az egyik közülük, amely BOLLA KÁLMÁN nevéhez fűződik, egyelőre nem teljes kifejtésben áll rendelkezésre, és voltaképpen nagyon sajátos körülmények között fogant meg: egy tudományos önmeghatározásának aktusában. A dolog abból indul ki, hogy minden tárgyszerűsre törekvő tudomány annyi részdiszciplínára oszlik, ahány arca vizsgálati tárgyának van. Ha a

fonetika tárgya a beszéd és a beszéd, illetőleg a beszédtenyek (a kettőből összetevődő beszédláncban), akkor a fonetika kényszerűen részdiszciplinát épít ki az élettan, az akusztika, a nyelvtan stb. irányában. Ha tüzetesen megvizsgáljuk, hogy az ágazatok ismeretanyagának a beszéddel kapcsolatosan mely szakaszokon és mely tényezőkkel kapcsolatban jut szerep, akkor alaptényezőknek egymás után sorakozó, önmagába visszatérő láncolatát kapjuk. BOLLA KÁLMÁN (A nyelvészeti fonetika szakágazatai: NyK. LXX, 292-9) ezeket a következőkben határozza meg mint „a szignál egységeit”: a neuréma (a kódolás folyamán a központi idegrendszerben végbemenő sejtbiológiai folyamatok eredménye); a kinéma (a beszédképzés szakaszán a beszédképzés fiziológiai működésének eredménye); az akuszéma (a beszédsszignálok továbbításakor a külső légtérben terjedő fizikai jelzéstovábbító folyamat eredménye); a szonusz (a beszédsszignálok felfogásakor a hallás szerveiben folyó akusztikai-pszichofiziológiai folyamat eredménye); a neuréma (a dekódolásban, azaz a megértésben az agyközpont halántéklebenyében zajló sejtbiológiai folyamat eredménye, l. BOLLA: i. h. 296). Ezek a beszédlánc öt síkját adják, önmagában mindegyik annak elemi formájában meghatározva. Az egyes síkok az „egység” elnevezést viselik, és a tényleges folyamatok megjelölésének formáját öltik. Az öt résztényező egymásba kapcsolódik, a beszéd és a beszéd teljes változatának elemi mintáját alkotva.

Ehhez a modellhez mindenekelőtt néhány előzetes megjegyzést kell tennünk.

A fonológiai összetevő látszólagos hiánya az első. Hogy a láncnak itt nincs különálló, hatodik szeme, pontosabban a láncolatban bennfoglalt alkotórésze, valamilyen „fonológéma” vagy „logéma”, BOLLA azon szigorúan alkalmazott ismervéből következik, hogy semmit nem vesz föl, aminek meg ne tudná nevezni élettani-anyagi megfelelőjét és a beszédláncban a szó legköznapibb értelemben vett helyét, térbeli paramétereit. Álláspontja szerint is a fonológiai tényezők mindegyik láncszemben benne vannak. Mindenestre külön említésük a modellben nem kap helyet. A fonológiai alakulatoknak ez a mostoha kezelése az elmélet előadásának körülményeiből fakad: ebben a formájában a fonetika szakágazatainak meghatározását célzó cikkben hangzik el.

A modellben két helyen látunk neurémát. Ezen nem kell fennakadni, mivel két neurémáról van szó, amelyek közül az egyik indítja, a másik beérkezteti az üzenetet. Ha azonban a modellt absztrakt elemi képletté alakítjuk, akkor — mint azonos közeget — a két neurémát egybe kell vonni, hiszen ezek egymástól nem úgy különböznek el, ahogy az akuszémától vagy a kinémától, továbbá azonos működési jellemzőik vannak.

Nem tautológia, nem hiba az akuszéma és a szonusz különválasztása. Az akuszémával szemben, amely tisztán fizikai jelzés, a szonusz ugyanis az akuszémának emberivé hasonított megfelelője. (Indoklásképpen elég itt pusztán olyan tényekre célozni, mint hogy a fül maga is létrehoz differenciás hangokat a fizikai jelzések feldolgozásakor, vagly például arra, hogy a hallás egész folyamata rögtön a hangjelenség átalakításával, 27-szeres felerősítésével kezdődik.) A szonusz lefejtése egyrészt az akuszémáról, a másik oldalon a (beérkeztető) neurémáról, s külön síkként való feltüntetése elméleti telitalálat.

Ha viszont a szerző szigorúan ragaszkodik hozzá, hogy amit modelljébe felvesz, mindig rendelkezék az anyagi valóságosság kézzelfogható fedezetével, akkor nem lett volna szabad említés nélkül hagynia, hogy egy-egy síkban alkalmanként „üres helyek” vannak, miközben a többi sík akcióban van (például

az akuszmában, szünet képzésekor, miközben a neuréma funkcionál, s a szonuszban is lelkiismeretfurdalás nélkül bennlévőnek kell tekintetnünk a szünet azonosításra váró tényét). Itt is érvényes azonban a korábbi megjegyzés utolsó mondata: BOLLA helyeket és egységeket, működésmódokat és interdiszciplinákat kívánt megjelölni, így nem volt szándékában működési szabályokat megadni.

A mondottakon kívül az elmélet két komoly kérdést hagy (egyelőre) megoldatlanul. Rövid tárgyalásuk azért tetszik hasznosnak, mert a kifejtés végső változatának mindenképpen választ kell rájuk adnia, ha komoly valószínűségekre tart igényt.

Megoldatlan „a szignál egységeinek” egymásba való csatlakoztatása. Megfelelő illesztés nélkül pedig semmi remény rá, hogy egy (absztrahált formában) négyoldalú, egységnyi konstruktum fogalmazódjék meg. De ennél nyomósabb indok is van. Az, hogy az illesztés hiányában a beszéd folyamat egyszerűen megszűnik. A nehézség abban rejlik, hogy az egyes láncszemek nem fűzhetők mechanikusan egymásba. Mint már az „üres helyekkel” kapcsolatban említettem, a folyamat jellegzetes „lüktetése” következtében a síkok működési nagyságrendjei eltérnek. Meg sem kísérelhető tehát olyasfajta megfeleltetés, amely egy neurémához egy kinémát, egy kinémához egy akuszmát stb. rendel. A neuréma aktivitásának foka jelentősen eltérhet a kinémából leolvasható képtől: magas hírértéket hordozó neurémáknak több tényezőt összefogó, együttes izomműködési programok felelhetnek meg, s az ehhez tartozó akuszmá lehet akár bonyolult, akár szegényes; a neuréma magában foglalhat olyan fontos közlési (például mimikai-geszturális) részprogramokat, amelyek mint közlések törlik a szonuszt.

Megoldatlan a szignálegységek idősféráinak egyeztetése is. Amíg a neuréma alszik, a kinéma dolgozik? A neurémát mikroműveletek tömege tölti ki (mai ismereteink szerint), amelyekhez időegységek töredéke szükséges; a kinéma-tényezők $1/6$, $1/8$ másodperces mozgássebességéhez képest a szonusz-eljárásokban megint többszörös sebességet kell feltételeznünk. Ha így áll is a dolog, az időtengelyen elvileg blokkokban egymáshoz rendelhetnénk a neuréma, a kinéma, az akuszmá stb. időegységenkénti tartalmát. Hiszen úgy tűnhetik föl, mintha a valóságban is egy időegységnyi neurémának egy időegységnyi akuszmá felelne meg, legalábbis nagyobb közlésszakaszon visszafelé átlagolva. Ámde ennek a feltételezésnek az abszurd következménye szükségképpen az volna, hogy az indító neurémák és a befuttató neurémák tartalmilag azonosak. Ez nem így van.

BOLLA KÁLMÁN képletében minden szignálegység különválasztott egyedi tényt jelöl meg, olyanokat, amelyek önmagukra vannak korlátozva. Ezzel pedig az „egységnyi szignálok” önmagukkal kerülnek ellentmondásba. Az ellentét magyarázatát a beszéd folyamat anticipatórikus jellege adja meg, az a tény, hogy a nyelvi (és a beszéd-) folyamatok mintegy előretartóan vannak programozva.

Az artikulációs szervek egy adott állapota, időmetszethen felrajzolható képe azt mutatja, hogy a beszéd szervek egy része az éppen realizált fonéma központi szerepű megkülönböztető jegyeit valósítja meg. A központi szerepű artikulációs mozzanatok megvalósításában azonban nem minden képzőszerv vesz részt egyformán. Azok az artikulátorok (az ejtési térségek és a beszéd-szervek együttese), amelyeknek semmilyen vagy csak statisztika szerep jut, „szabadon maradnak” a következő egység(ek) képzéséhez szükséges beállásra,

persze annyiban, amennyiben az éppen ejtett beszédhang döntő képzési mozanatainak megvalósítását nem akadályozzák meg (vö. P. MERMELSTEIN, *Articulatory model for the study of speech production*: J. Acs. Amer. LIII [1973.], 1070–83). Ennek értelmében — ha megpróbáljuk továbbvezetni MERMELSTEIN jelzett gondolatát — a megfigyelésre kiválasztott időmetszetben az egyes artikulátorok más és más időbeli eseménypontokon vannak. Az egyik a közvetlen jelenben, a másik már egy következő elem idejében van. Ez a helyzet tehát azért áll elő, mert az ejtési elrendeződés első renden időazonos elemeket tartalmaz, másodfokon viszont olyanokat, amelyek egy következő ejtési szegmentum vagy következő ejtési szegmentumok pontosan nem rögzíthető jövő idejű eseménypontján állnak.

A gondolatmenet egy mellékágán itt az összehasonlító fonológiai kutatások szempontjából is fontos következtetés adódik. Egyrészt figyelembe kell venni ugyanis a fonémarealizációk módját, valamint az ejtési alakzatokban rejlő „elővételezéseket” (anticipációkat). Ezek az utóbbiak két jelenségcsoportban ragadhatók meg. A fonémarealizációk változatainak rendszerében, a fonémák (és kisebb mértékben a fonémánál terjedelmesebb egységek) következő valószínűségeinek az összevetendő nyelvekre jellemző mutatóiban. A két jelenségcsoport egymással kölcsönös függőségben van.

Az eddigiek azonban nemcsak a kinémára, hanem valamennyi „szignál-egységre” állnak, habár a kinémán mutathatók be a leglátványosabban. Ha mármost elfogadjuk az előzőekben hangoztatott kívánalmat, hogy az elemi konstruktum megfogalmazásához a részek tökéletes ötvözésére van szükség, az illesztés csak úgy lehet hibátlan, ha az egyes „szignálegységek” teleologikus, azaz előrettekintő természete be van építve a szignálegységekbe.

Az újszülött mindazonáltal egészséges. Persze még nem tudhat mindent, amit egy sokoldalúan felhasználható, hétpróbás tétellel el lehet végezni.

B) A másik elmélet azonnal kendőzetlen arccal jelenik meg. Megalkotói érzékeltesen Eliot-idézzettel adják a fonológiai világ tudtára, hogy amit bemutatnak, a végsőig elvont, tiszta absztrakturn: „A moment out of time experienced in time” (időben megvalósuló, időn kívüli mozzanat) (I. C. SANKARAN — N. PATIL, *Alpha-phonoid and alpha-phoneme*: *Phonetica* XVII, 15–23). Amiről szó van, a beszéd struktúrájának alapeleme, az a legkisebb egység, amely minden nyelvileg fölhasznált beszédelemben közösként kimutatható, innen a neve is: alfafonoid (I. C. SANKARAN, *A note on the quantitative and qualitative definitions of the alpha-phonoid*: *Phonetica* 74–80). „az információ egységnyi sejtje”. Az alfafonoid meghatározásához a szerzők az időt és a beszédbeli közlés közegeit veszik igénybe. Az időt pusztán annyiban, hogy azt a lehetséges legkisebb tartamot jelöljék meg, amely a beszédjelenség tagolásában még éppen egészet ad. Az alkotórészekre való széthullás, illetve az elemi szerkezeti egység megjelenésének időbeli határa — mint a tanulmány egy későbbi részéből megtudjuk — a fizikai idő síkján nem szavatolható valamilyen ezredmásodperces értékben. Annál is kevésbé, mert a beszédjelenségek három természeti közege a műveleti gyorsaság tekintetében erősen elüt egymástól. Megszokott körülmények között a beszéd fizikai jelenségeinek alakulásában egyetlen korlátozás van. A fizikai jelzésre adott idegéletteni és pszichológiai (észlelési-értelmezésheli) válasznak olyan, nehezen megragadható „átfutási ideje” van, amelynek aktuális értéke erősen függ a jelenség természetétől. Ebben semmi titokzatosság nincs: ami a fizikai időhatárokat illeti, ahhoz, hogy egy magánhangzót azonosítani tudjunk, és persze képezhessünk, legalább három —tíz

rezgésperiódusra van szükségünk. Ennyi nélkül egyszerűen nem remélhetjük, hogy önmagában kialakulnak a hangnak az azonosításhoz elégséges, nyelvileg mintegy előírt tulajdonságai. Ha magas – mondjuk mintegy 250 Hz alaprezgésű – női hangot veszünk figyelembe, a minimális három rezgésperiódus 12 ezredmásodpercet fog kitölteni. Mássalhangzóknál a típusoktól függően a minimális érték lefelé is, fölfelé is eltérhet. Sejthbiológiai teljesítménybeli határértékek, valamint az ember észlelési kapacitásának mutatói segítségével (ezekre l. I. LEHISTE, *Suprasegmentals*. Cambridge/Mass. 1970.; H. HÖRMANN, *Psycholinguistics*. Berlin–Heidelberg–New York, 1971.) kalkulálható egy olyan legkisebb időtartam, amelybe mindhárom közeg alsó határértéke belefér. Ez az „alfafonoid alapreprezentációjának kulesintervalluma”. Hogy mit tartalmaz ez az intervallum, az már az elmondottakban is benne van: egységnyi fizikai jelzést, egységnyi élettani működést és egységnyi észleleti-értelmezési műveletet. (Noha az egész elmélet legkevésbé előtérben álló eleme a BOLLA-féle kinémának megfelelő képzési tényező, az elképzelés őse a beszéd motoros elmélete (vö. R. STERSON, *Motor phonetics*. Amsterdam, 1951.), s ebben az értelemben úgy is felfogható, mint annak alkalmazott és nukleáris változata.)

Mint első pillantásra is jól látható, a SANKARAN–PATIL szerzőpárostól származó teorema és a BOLLA által előadott tétel pontról pontra megfeleltethető. A magyar szerzője nagyobb mértékben ragaszkodik a jelenségcsoport anyagi kötöttségeinek rögzítéséhez. Mégis, éppen ebben a vonatkozásban, nem várt előnyt mutat az indiaiak elképzelése. Amikor SANKARAN eljut ahhoz a ponthoz, hogy összeillesztette az alfafonoid mozaikkockáit, s az olvasó sóváran várja az időintervallum meghatározását, akkor valóban meghatározás következik, amely azonban csak az intervallum alakulásának függő változóit jelöli meg. A szerzők szerint ugyanis a minimális időtartam értéke függ az információs folyamat lefutásától és a közlők tárolási kapacitásától, emellett egyénenként is változó.

Az alfafonoid elmélet értékeléséhez első helyen kell megjegyezni, hogy úgynevezett tiszta teória, amely csak konstruktumokkal dolgozik. A fonológia elvont egységei (egy fonéma, egy dallamtípus stb.) mindig a beszéd, illetve a beszélés tárgyi tényeinek felelnek meg, ezzel szemben az alfafonoid fogalma nem közvetlenül kapcsolódik ejtéstényezőkhöz, észlelethez stb. Míg tehát a fonológia szintjén a leírt egyégek egybegyűjtéséig, rendszerezéséig juthatunk el, az alfafonoid metafonológiai szintjén „a fonológiai szövegek [teljes] formalizációja várható el”; M. REMMEL, *On the alpha-phonoid (alpha-phoneme) theory (äytam)*: ZPSK. XXV [1972.], 351–8; 351). Az alfafonoid másik esélye ott van, hogy mint a szélső határértékek foglalata az alaktani egységek (morfonológiai) felépítésének alapeleme lehet, amelyekkel egyidejűleg végezhetők el fonéma és szuprasegmentális (más néven prozodiai) vonatkozású operációk, tudniillik az elemzésben és a beszédalakulatok létrehozásának a jelenség megismerését célzó utánzásában, számítástechnikai kifejezéssel: szimulációjában. Egyben pedig, ha a szerzők vagy az elméletet felhasználni akaró fonológusok megtalálják a módját, miképpen ágagtassák le az alfafonoidot egyedi beszédtenyekhez, minden összevetés könnyebb és tárgyyszerűbb lesz, mint a kevésbé határozott tartalmú és számú fonológiai megkülönböztető jegyekkel.

SZENDE TAMÁS

Téma és anaforikus viszonyok a szövegben

Dolgozatunkban megpróbálunk pontosabb értelmezést adni annak az *intuíciónak*, melyet úgy szoktak kifejezni, hogy: a 'szöveg lényege', 'amiről a szöveg szól', és amelyet szövegtémának nevezünk. A 'téma' kifejezés használata tehát eltér az aktuális mondattagolásban megszokottól, de ez utóbbi érvényét és fontosságát egyáltalán nem vonjuk kétségbe. Célunk az, hogy a szövegtéma definíciójára vonatkozó javaslatunkat valószínűsítsük. A szöveg sajátos anaforikus relációinak vizsgálata révén az egyik anaforikus viszonytípusról kimutatjuk, hogy használata kifejezetté teszi a szövegelőzmény témáját.

A szövegbeli anaforikus viszonyok vizsgálatához szükségünk van néhány informális definícióra. Ezek a *kontextus*, a *valószínűen következik* (valamiből) és a *releváns előfeltevés* fogalmak informális definíciói. Röviden összefoglaljuk a velük kapcsolatos elméleti kérdéseket. Utána rátérünk a nyelvi korpuszból vett minták tényeinek részletesebb elemzésére.

I. A) Egy szöveg *kontextusá*-n olyan propozícióhalmazt értünk, amely a beszélőnek a szöveghez rendelt háttér-feltevéseit reprezentálja. Ezeknek a feltevéseknek egy részhalmazát a hallgatóéval közösen tartja a beszélő. A közös feltevések adottak, előfeltételezettek. A beszélő ugyanis ismeri vagy lehetségesnek tartja a hallgató bizonyos elképzeléseit, modelljeit a világról. Azonban a közléssel a beszélő valamilyen változást kíván elérni a hallgató elképzeléseiben, tudás- vagy hiedelem-készletében. Erre vonatkozó feltevései nem közösek (a közlés előtt), hanem új információt jelentenek a hallgató számára.

A kontextussal kapcsolatban két lényeges megszorítást teszünk. Az egyik, hogy a kontextust mindig a beszélőnek a szöveghez rendelt feltevéseivel jellemezzük, beleértve a beszélőnek a hallgatóra vonatkozó elképzeléseit is. Azonban a szövegnek a hallgatóra tett hatását, a hallgató feltételezéseiben bekövetkező változásokat nem értjük bele a vázolt kontextus-fogalomba, egyszerűen azért, mert ezekre nem tudunk magából a szövegből következtetni. (Vö. BALÁZS JÁNOS, A szövegelmélet alapkérdései Laziczius Gyula megvilágításában: NyK. LXXVIII, 256–64.) A másik megszorítás az, hogy a beszélőnek a szöveghez rendelt tudás és hiedelem készletén kizárólag azokat a feltevéseket értjük, melyek az adott szövegből következtethetők, amelyeket az adott szöveg előfeltételez vagy implikál.

B) A *valószínűen következik* (valamiből) és a *releváns előfeltevés* relációk definíciójához néhány további problémát is érintenünk kell.

A klasszikus logikai következményszófogalom formulái olyan materiális implikációk, amelyekben az antecedensek konjunkciója az implikáció előtagja; és a zárótétel, a következmény az implikáció utótagja. Mivel a materiális implikáció igaz volta csak azt kívánja meg, hogy *p* igazsága elégséges feltétele legyen *q* igazságának, de azt nem, hogy a *q* ítéletben kifejezett ténynek tartalmilag köze legyen a *p* ítéletben kifejezett tényhez, ezért az igaz materiális implikációk olykor szemantikai intuíciónkkal ellentétes kifejezéseket is megengednek. (Például: *Ha húsz maradék nélkül osztható tízzel, akkor Budapest Magyarország fővárosa.*)

A klasszikus materiális implikációtól megkülönböztetik a szigorú implikációt. Ez a tények közötti *tartalmi* feltételezettséget is figyelembe veszi, nemcsak az összetevő elemi ítéletek igazságértékét. Így a szemantikai intuí-

ciónkkal nem feltétlenül összeférhetetlen. A tények közötti feltételezettséget az fejezi ki, hogy a szigorú implikáció csak akkor igaz, ha p igazságából q igazságát szűkebben következik q igazsága. Vagyis minden olyan lehetséges helyzetben, ahol p igaz, ott q is igaz.

A p igazságából valószínűen következik q igazsága, ha q igaz olyan lehetséges (elgondolható) helyzetekben, amelyekben p igaz. A valószínűségi következtetéseket olyan tartományként fogjuk fel, melynek két szélső pontját a releváns, illetve az esetleges következtetések adják. A q relevánsan következik p -ből, ha q igaz a legtöbb (de nem minden) olyan helyzetben, ahol p igaz, illetve ezekben a helyzetekben p és nem q összeférhetetlen. A p -nek a q esetlegesen következménye, ha q legalább *egy* olyan helyzetben igaz, ahol p igaz, vagyis, ha p igaz, akkor q nem szükségképpen hamis (vö. TEUN A. VAN DIJK, Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. 1977. 54–5, 76).

A valószínű következmény relációja feltételezi (természetes nyelvi közlésben) a beszélő sajátos háttér föltevéseit a következtetés keretét adó helyzetre vagy helyzetekre vonatkozóan.

Az előfeltevést illetően, a természetes nyelvi mondatokra (illetve az általuk kifejezett proposíciókra) alkalmazva, két definíció típus ismeretes: a szemantikai és a pragmatikai. Az előfeltevést szemantikai relációként határozza meg például VAN FRAASSEN (BAS C. VAN FRAASSEN, Presuppositions, Implication and Self-reference: Journal of Philosophy LXV, 132–52). Eszerint az előfeltevés igaz volta feltétele annak, hogy az előfeltételező mondat igaz vagy hamis legyen. Amennyiben az előfeltevés hamis, az előfeltételező mondat se nem igaz, se nem hamis. A szemantikai definíció szerint az előfeltevés így két mondat (által kifejezett proposíció) közti viszony, és nem foglalja magába sem a beszélőt, sem a hallgatót, sem a kontextust. Nem a beszélők előfeltételeznek valamit, hanem a mondatok.

Az előfeltevést pragmatikai fogalomként határozzák meg például STALNAKER és követői (ROBERT C. STALNAKER, Pragmatics, in: DAVIDSON-HARMAN szerk.: Semantics of Natural Language. Dordrecht-Holland, 382–99). Eszerint előfeltevései inkább a beszélőnek vannak, mintsem a mondatának. Valamely mondatot kijelentve a beszélő további implicit mondatokat feltételez, melyeket igaznak tart, és hiszi, hogy a hallgatója ugyanezeket az implicit mondatokat feltételezi. Az előfeltevés pragmatikai definíciója lényegében a kontextus osztály fogalmával operál, amikor a beszélő és a hallgató közös feltevéseiről beszél.

Egy átlagosan bonyolult mondatösszetétel esetében elég nehéz leírni a mondathoz tartozó összes előfeltevést. Ezért, KARTTUNEN szerint, a kontextus osztályok és az összetett mondatokhoz tartozó előfeltevések összefüggésének módjait, elveit kell megállapítani (LAURI KARTTUNEN, Presuppositions and linguistic context: Theoretical Linguistics I, 181–94). Az összetett mondatok preszuppozíciói kontextusonként változhatnak. Ezért tegyük úgy fel a kérdést, hogy milyen kontextus osztály elégíti ki az adott összetett mondat előfeltevéseit. A probléma lényege ugyanaz marad, de az utóbbi kérdésre olyan válasz adható, mellyel a preszuppozíciók előszámálása elkerülhető. Egyszerű mondat esetén a kontextus akkor elégíti ki a mondat alapvető preszuppozícióit, ha ezek logikailag következnek a kontextusból. Az összetett mondatok vagy mondat szekvenciák esetében megkülönböztetjük a kezdő kontextust és a helyi kontextust. A kezdő kontextust az első tagmondat-

hoz tartozó háttérfeltevés-készlet alkotja. A helyi kontextus valamely összetevő (nem első) tagmondat számára állapítható meg. Ugyanis a kezdő kontextus az első tagmondat (vagy több tagmondat) hozzáadásával megváltozik, és ennek a balról jobbra tartó extenzióknak valamely összetevő tagmondatnál adott állapota: a helyi kontextus a tagmondat számára. Egy kontextus akkor elégíti ki valamely összetett mondat előfeltevéseit, ha minden egyes összetevő tagmondatnak az előfeltevési logikailag következnek a megfelelő helyi kontextusból (KARTTUNEN i. m. 186–7). Tegyük föl például, hogy a következő formájú összetett mondatunk van: Ha (A és B), akkor (C vagy D). A beszélő kezdeti háttérfeltevési adják a *k i i n d u l ó k o n t e x t u s t*, amelyet X-szel jelölünk. A fenti összetett mondat *e g é s z é n e k* előfeltevéseit akkor elégíti ki a kontextus (azaz az összetett mondat egészéhez tartozó előfeltevések akkor következnek a kontextusból), ha:

- a) X-ből következnek A előfeltevési;
- b) XUA-ból következnek B előfeltevési;
- c) XUA&B-ből következnek C előfeltevési;
- d) XUA&BU ~ C-ből következnek D előfeltevési.

Látható, hogy minden egyes összetevő tagmondat számára az X kezdő kontextusnak specifikus kiterjesztése adja a helyi kontextust. D előfeltevési például abból a kontextusból következnek, amelyet a kezdő kontextusnak A és B és nem C proposícióival történő kiterjesztésével kapunk. Így a tagmondatok közötti viszonyokat jelző kötőszók ebben az összefüggésben úgy funkcionálnak, mint a kezdő kontextus kiterjesztésének módjait irányító operátorok. KARTTUNEN kimutatta, hogy a performatív igék (*mond, ígér, állít* stb.), az attitűd igék (*tud, hisz, akar* stb.), a modális segédigék és kifejezések, az aspektust kifejező igék a nekik alárendelt, rendszerint *hogy* kötőszós tagmondatok vonatkozásában játszanak az előbbihez hasonló szerepet; vagyis különböző sajátos módokon irányítják vagy átalakítják a tagmondatok számára adott kezdő vagy helyi kontextust (KARTTUNEN i. m. 188–9). Ez azt jelenti, hogy sajátos módokon megkonstruálják vagy átalakítják azt a feltevéskészletet, amelyből a tagmondatok előfeltevési következnek.

KARTTUNEN javaslatának részleteivel most nem foglalkozunk, néhány megjegyzést azonban szükségesnek tartunk. Az egyik, hogy KARTTUNEN javaslata túlságosan erős két szempontból is. Részben azért, mert az általa adott formulák azt sugallják, hogy a mondatok minden esetben logikailag szükségszerűen tételeznek fel egy kontextust, illetve az előfeltevések mindig logikailag szükségszerűen következnek valamely kontextusból. Azonban a mondatok és a kontextusosztályok összekapcsolódásainak az adott mondat vagy az adott kontextus szempontjából rendkívül sok olyan partikuláris esete van, melyben a mondat és a kontextus viszonya nem teljesen explicit. Ezért reálisabb az előbbi összefüggést úgy megfogalmazni, hogy egy kontextus akkor elégíti ki valamely összetett mondat vagy mondat szekvencia előfeltevéseit, ha minden egyes összetevő tagmondat előfeltevési *v a l ó s z í n ű e n k ö v e t k e z n e k* a megfelelő helyi kontextusból. Egy mondatnak azokat az előfeltevéseit, amelyek a megfelelő kontextusból valószínűen következnek, *r e l e v á n s e l ő f e l t e v é s e k n e k* nevezzük a továbbiakban.

KARTTUNEN előbbi javaslata azért is túl erős, mert az egymáshoz kapcsolódó tagmondatok vagy mondatok előfeltevéseinek meghatározásában is egy teljesen explicit szöveget tételez fel. Ez nem episztemikai szempontból értendő, hanem úgy, hogy szerinte egy szövegben valamely új mondat összes

előfeltevését kielégíti az addigi kontextus, az új mondatnál megnövelt kontextus kielégíti a rákövetkező mondat összes előfeltevését és így tovább. Vagyis a kontextusok új mondatokkal történő kiterjesztésének minden lépését rekonstruálja. A természetes nyelvi, mindennapi szövegekben azonban a tagmondatok vagy mondatok összekapcsolása csak viszonylagosan explicit, illetve viszonylagosan implicit. Valamely mondatkapcsolatot vagy szövegszegmentumot egy q propozícióra tekintettel viszonylagosan implicitnek fogunk mondani, ha feltételezhető egy olyan megelőző, implicit p propozíció, amelyik a szövegelőzményből mint kontextusból valószínűen következik, és amelyik a rákövetkező q értelmezését meghatározza. Valamely szövegszegmentumot egy q propozícióra tekintettel viszonylagosan explicitnek fogunk mondani, ha a szövegelőzmény meghatározza q értelmezését, és nincs olyan feltételezhető implicit p propozíció, amely a szövegelőzményből következik és meghatározza q értelmezését.

C) A szövegépítkezés folyamata felfogható úgy, mint a kontextusok szukcesszív szervezése. Valamely szöveg kezdete például előfeltételezi a beszélő tudás- és hiedelemkészletének adott elemeit (propozícióit), melyek a szövegkezdet értelmezhetőségének szükséges feltételei. A beszélő kezdő feltevései különböző eredetűek lehetnek, például valaminek az észleléséből vagy előzetes kommunikációból származhatnak, vagy induktív, illetve deduktív következtetések eredményei is lehetnek. A szöveg folytatása a kezdő kontextust kombinatív módon kiterjeszti, és a szövegelőzmény a kontextus elemévé válik. A hallgatóra tekintettel már megtett kijelentések maguk is a beszélő aktuális tudás- és hiedelemkészletének tagjai. Ezek egy részét a szöveg adott pontján újra felhasználja. Például úgy, hogy egy mondatának szemantikai előfeltevései között olyan propozíciók szerepelnek, melyeket a szövegelőzmény egy mondata már állított. Az előfeltételező mondat kijelentésekor a szövegelőzmény előfeltételezett mondatai (propozíciói) egyben a beszélő tudáskészletének aktuálisan felhasznált elemei. Így a szöveg minden szemantikai preszuppozíciós viszonylata, adott kontextusban, pragmatikai előfeltevéssé válik (ROBERT STALNAKER, *Pragmatics*, in: DAVIDSON—HARMAN szerk.: *Semantics of Natural Language*. Dordrecht—Holland, 387). A szöveg koherens voltának fontos összetevője, hogy a már állított propozíciók közül számos a rákövetkező mondatok előfeltevéseiként ismétlődik. Mai ismereteink szerint, egy szöveg jól formáltságát, minden részletében, nem tudjuk szintaktikai feltételekkel jellemezni, hanem kontextusának sajátos szerkezetéhez viszonyíthatjuk. Ezt úgy értjük, hogy egy szöveg, kontextusára tekintettel, akkor jól formált, ha a kontextus kielégíti a szöveg előfeltevéseit, azaz ha a kontextusból valószínűen következnek a szöveg előfeltevései.

2. A) További lényeges sajátosság, hogy a kontextusok, új mondatok egymásra építése nem pusztá hozzáadással, a kezdő kontextus egyszerű kiterjesztésével történik. Ellenkezőleg, számos morfémát használunk, amelyek azt jelzik, hogy a szöveg különböző helyein található kifejezéseket egymásra vonatkoztatva értelmezzük. Többek között ilyen szerepet játszatnak az anaforikus kapcsolatok. A következőkben az anaforikus relációk egy sajátos változatát vizsgáljuk meg, összefüggésben egyes főnévi csoportokhoz tartozó előfeltevésekkel. (Természetesen ez utóbbit úgy értjük, hogy a főnévi csoporthoz mindig egy adott mondatban (és soha nem azon kívül) tartoznak előfeltevések, összefüggésben a kontextussal).

A visszautalás egy gyakori típusát láthatjuk itt: 1. „[A díszleten] *Tó* volt felém fordulva. Körötte sziklák, csúcsok, láttam már én *ezt a tavat*, de szemköztről.” (Szabó Magda: *Ókút*, Magvető Könyvkiadó, 1972. 120.) A kiemelt *ezt a tavat* főnévi csoportban az anaforikus névmás az előzményben már említett *tó* főnévre utal vissza. Így mind a névmás használata, mind a főnév határozottsága (ismertsége) az 'említett'-re történő anaforikus utalással magyarázható.

Az anaforikusság más típusát láthatjuk itt: 2. „A két esztendő javarészt át koplalta, azaz úgy kelt fel az asztaltól, hogy akár rögtön le is ültetett volna hozzá . . . nagyon ritkán történt meg, hogy étkezés után elnehezült s elálmosodott volna, a lábujjába sosem került el az étel. *Ezzel az állandóan üres gyomorral*, s anyjának, testvéreinek mögötte korgó négy üres gyomrával járt.” (Déry Tibor: *Felelet I.* Magvető-Szépirodalmi könyvkiadó, 1975. 266.) A kiemelt kifejezést *anaforikus főnévi csoport*-nak nevezzük, az előtte levő szöveget pedig *szövegelőzmény*-nek. Látható, hogy a szövegelőzményben nincs említve az *állandóan üres gyomor* kifejezés. Ugyanakkor a kiemelt főnévi csoport *h a t á r o z o t t*, *i s m e r t*, és az *ezzel* névmás *h á t r a u t a l ó* funkciójú (nincs ok feltételezni deiktikus használatát). Az anaforikusságnak ezt a típusát tehát nem magyarázhatjuk a szokásos módon, ahogy az 1. példa esetében tettük.

Vizsgáljuk meg a szövegelőzmény és az anaforikus főnévi csoport kapcsolatát. Belátható, hogy a szövegelőzményben találhatóak azok a *s z ü k s é g e s f e l t é t e l e k*, amelyek az anaforikus főnévi csoportban (*ezzel az állandóan üres gyomorral*) referált tényhez tartoznak. Ha a szükséges feltételeket tagadjuk (*nem koplalt, gyakran elálmosodott étkezés után, a lábujjába is mindig elkerült az étel*), akkor a következményt is tagadnunk kell (*nem volt állandóan üres a gyomra*). A szövegelőzményben adott feltételek szükségesek, de *n e m e l é g s é g e s e k*, ugyanezen feltételek mellett a következményt tagadhatjuk (*koplalt . . . de nem volt állandóan üres a gyomra*). Ez azt mutatja, hogy a szövegben leírt feltételeknek nem szükségszerű, hanem valószínű következménye az anaforikus főnévi csoportban referált tény. Vagyis vannak olyan helyzetek, melyekben ez a feltétel/következmény viszony teljesül, de nem minden lehetséges helyzetben történik így. Mégis, az olyan szöveget, amely állítja valamely tény szükséges feltételeit, e tényre tekintettel, *viszonylagosan explicit* szövegnek nevezzük. Példánkban a határozott főnévi csoporthoz tartozó anaforikus névmás (*ezzel*) a főnévi csoport szükséges feltételeire utal vissza, és a határozottság is a feltétel/következmény viszony teljesülését jelzi.

Azzal, hogy az anaforikus főnévi csoportban *r e f e r á l t t é n y* a valószínű következménye a szövegelőzményben állítottaknak, az alábbi megkülönböztetést szeretnénk jelezni. Állítások valószínű következménye egy másik állítás lehet. Az anaforikus főnévi csoport természetesen önmagában nem állítás, viszont egy referáló kifejezés. Ezért az előbbieken bemutatott viszonyt pontosabban úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a szövegelőzményből valószínűen következik az anaforikus, határozott főnévi csoportban referált tény létezése. Ezt példánkban a főnévi csoporthoz tartozó *előfeltevés* tartalmazná: 'Ez egy állandóan üres gyomor'. A mutató névmás azonban nem valamely, nyelven kívüli objektumra utal, hanem a *s z ö v e g e l ő z m é n y*-re, mégpedig a *z o n o s í t ó* funkcióban. *Ez* → 'azonos azzal, amiről eddig szó volt', így lehet körülírni az általa hordozott pragmatikus előfeltevést. Ezért az anaforikus főnévi csoporthoz két előfeltevés tartozik. Az egyik a határozott főnévi

csoporthoz tartozó egzisztenciális preszuppozíció: 'Van egy állandóan üres gyomor', a másik a pragmatikai előfeltevés: 'Egy állandóan üres gyomor azonos azzal, amiről eddig szó volt'. Az egzisztenciális és pragmatikai előfeltevések ilyen kombinációját tematikus textuális előfeltevésnek nevezzük.

Nézzünk egy másik példát: 3. „Egyszer édesapám elvitt engem biciklivel Csornára. Örömet ülttem a vázon: megyünk édesanyámat látni. Hátul, a csomagtartón viszünk neki fazékban húslevest, attól meggyógyul. *Ez az utazás* életem legelső emléke.” (Horváth Teri: Sári-gyöp. 1978. 50.)

A kiemelt anaforikus főnévi csoport (*ez az utazás*) előtti szöveget ismét szövegelőzménynek nevezzük. A szövegelőzményben nem szerepel az *utazás* kifejezés, bár az anaforikus névmás és a határozottság ezt látszik jelezni. Explicit ismétlődés azonban nincs. Az anaforikus főnévi csoport inkluzív jellegű, az általa referált tény összetevőit közli a szövegelőzmény. A kettőjük közti kapcsolat közvetett, viszonylagosan implicit: a szövegelőzmény néhány valószínű következménye egybeesik az anaforikus főnévi csoport néhány lexikai előfeltevésével. Például a szövegelőzményből következik, hogy valaki, valamilyen közlekedési eszközzel, valamilyen irányban helyet változtat, bizonyos cél érdekében. Másfelől az *egy utazás* kifejezés lexikai előfeltevései között ugyanezeket találjuk meg. Vagyis az anaforikus névmás és a határozottság, ebben az esetben, a főnévi csoport lexikai előfeltevéseit kielégítő előzményre utalnak vissza. Az implicitesség példánkban igen kismértékű. Az *ez* mutató névmás ismét az 'azonos azzal, amiről eddig szó volt' információt hordozza, mely most a főnévi csoport lexikai előfeltevéseihez kapcsolódik, és ezekhez egy beágyazott pragmatikai előfeltevést társít: 'Egy utazás azonos azzal, amiről eddig szó volt'. Így az anaforikus főnévi csoporthoz olyan összetett előfeltevés tartozik, amely lexikai és pragmatikai előfeltevések kombinációja. Ezt kohéziós textuális előfeltevésnek nevezzük. Hangsúlyozzuk, hogy a főnévi csoportnak kizárólag azokkal az előfeltevéseivel foglalkozunk, amelyek a szövegelőzményre tekintettel állapíthatók meg. Így a tematikus és a kohéziós textuális előfeltevések lényeges különbsége, hogy az előbbinél a szövegelőzmény valószínű következményei a főnévi csoport egzisztenciális preszuppozícióit elégítik ki, az utóbbinál viszont a lexikális előfeltevéseit, mindkét esetben pragmatikai előfeltevésekkel kombinálódva.

Amíg a 3. példában az anaforikus főnévi csoport lexikai előfeltevései egybeestek az *explicit* szövegelőzményből adódó következményekkel, addig a 4.-ben a kifejtett szövegből és a beszélő aktuális tudáskészletéből együttesen következik az anaforikus főnévi csoport néhány lexikai előfeltevése. Ezzel a 4.-ben a szöveg implicitsege növekszik. A releváns lexikai előfeltevések és a hátrautaló névmás hordozta pragmatikai előfeltevés kombinációjával a főnévi csoport ismét kohéziós textuális előfeltevés révén kapcsolódik a szövegelőzményhez.

4. „Tilos volt az abortusz, tiltott volt tulajdonképpen a fogamzásgátlás is. Az első védekezési-tanácsadási mozgalmat Schönstein Sándor és Jáhn Ferenc barátommal szerveztük meg a szociáldemokrata ifjúsunkások között. *Ezek az előadások* nemcsak szexuális felvilágosítással és neveléssel, hanem a védekezéssel is foglalkoztak.” (Szilágyi János: Kettesben. 1976. 195.)

Az explicit szövegelőzményből, önmagában nem adódnak olyan valószínű következtetések, melyek az *előadások* releváns előfeltevései valamelyikével egybeesnének. Viszont a hátrautaló névmás és az eddig elő nem fordult főnév határozottsága azt jelzik, hogy az *ezek az előadások* kifejezést a szövegelőzményre vonatkoztatva interpretáljuk. Vagyis a szöveget úgy értjük, hogy a

beszélő, a védekezési-tanácsadási mozgalommal kapcsolatban is mer olyan tényeket, melyekből a szövegelőzménnyel együtt adódnak az anaforikus főnévi csoport releváns előfeltevéseivel egybeeső következtetések. Magából a szövegből természetesen csak az rekonstruálható, hogy a beszélő ismeri a releváns tényeket, melyek a szöveg folyamatosságát garantálják, de nem tartja szükségesnek közölni őket. Így ezek a beszélőnek a szöveghez rendelt háttérfeltevéseihez tartoznak, azaz a kontextushoz. Pusztán az illusztráció szándékával egy lehetséges változat: 4/a: Az első védekezési-tanácsadási mozgalmat Schönsztein Sándor és Jahn Ferenc barátommal szerveztük meg a szociáldemokrata ifjómunkások között. Különféle rendezvényeken beszéltünk nekik a fogamzásgátlásról és az abortuszról. Ezek az előadások nemcsak szexuális felvilágosítás-sal és neveléssel, hanem a védekezéssel is foglalkoztak.

Az anaforikus utalás általunk vizsgált típusa nemcsak az episztemikus kontextus (a beszélő tudás- és hiedelemkészlete), hanem az értékelési kontextus segítségével is kapcsolódhat a szövegelőzményhez: 5. „[Paula sziporkázásainál] Nekem többet ér a maga hallgatása, a maga figyelme, a maga abszolút zenei hallása, mely végigkísért pályám kezdetétől a sikereken át egész mostanáig. Azt szeretném, ha *ez a barátság* követni tudna a síromon túlra.” (Örkény István: *Macskajáték*. 1974. 223.)

A szövegelőzményben állított preferenciák (*többet ér a maga hallgatása, a maga figyelme* stb.), és a nem korlátozó vonatkozó mellékmondat (*végigkísért pályám kezdetétől* stb.), amely előfeltevése az összetett mondatának, mindezek együttesen adják a szükséges feltételeket az *ez a barátság* anaforikus főnévi csoport által jelölt tény számára. A beszélő értékelő kontextusa közvetítő funkciót lát el ebben a feltétel/következmény viszonyban. Az anaforikus névmás és a határozottság a feltétel/következmény relációk érvényességét, teljesülését jelzik. Éppúgy mint a 2. példában, a következmény-reláció a főnévi csoport referálta tény létezésére vonatkozó, egzisztenciális előfeltevést eredményezi. Ehhez társul a hátrataló névmás hordozta pragmatikus előfeltevés: 'Egy barátság azonos azal, amiről eddig szó volt.' A kettő kombinációja révén a főnévi csoport tematikus textuális előfeltevéssel kapcsolódik a szövegelőzményhez.

Végül röviden bemutatjuk, hogy a beszélő az általa elmondott vagy partnere által közölt szöveg pragmatikus feltételeire is vissza tud utalni az anaforikus főnévi csoport segítségével. Ezek olyan feltételek, melyek szükségesek ahhoz, hogy egy megnyilatkozást sikeresen, adekvátan használhassunk. Más szóval, teljesülésük esetén megvalósíthatunk valamely beszédcselekvést, szándékunknak megfelelő funkciót adhatunk a megnyilatkozásoknak. Néhány példa: 6. „Az anyus nem hatvanegy múlt, hanem hatvanöt lesz. — *Ezt a megjegyzést*, amelyben benne van egész alamusziséged, egyszer, amikor már késő lesz, nagyon meg fogod bánni.” (Örkény István: *Macskajáték*. 1974. 238.) — 7. „Neisel mondta, hogy megpróbál majd beszélni a mesterrel, vegye föl Bálintot tanoncnak az autójavitó műhelybe. *Ezt az ígéretét* meg is tartotta.” (Déry Tibor: *Felelet*. 1971. 17.) — 8. „— Akkor mégis szőke vagy. — Nem vagyok szőke. — Engem csak a te sorsod aggaszt. — Ne aggasszon téged az én sorsom. — Öt perc múlva szégyellni fogod *ezt a veszekedést*. — Soha életemben nem veszekedtem. — Egész életemben imádtad a veszekedést.” (Örkény István: *Macskajáték*. 1974. 143.) — 9. „Miért? (legyek hazudós) — nevetett a lány. — Hogy maga is hazudhasson? Nem azért — mondta a tanár komoran, két merev szemöldöke alól. — Hanem, mert neked szükséged van rá. — Nekem

nincs — mondta Juli. . . . *Ez az állításod* — mondta (a tanár) — az emberi szükséglet teljes félreismerésén alapul, ugyanúgy, mint a másik hiedelmed, hogy az embernek következetesnek kell lennie.” (Déry Tibor: Felelet II. 1975. 568—9.)

Megjegyzendő, hogy a beszédcselekvéseket jelölő kifejezések, példáulinkban leíró módon használatosak, közlésükkal valakinek a megjegyzéséről, ígéretéről, veszekedéséről, állításáról beszélünk, de nem teszünk megjegyzést, ígéretet, veszekedést, állítást.

B) Most szeretnénk röviden összefoglalni az eddig tárgyalt anaforikus viszonyokat, bizonyos osztályozást is elvégezve. Példáinkban közös, hogy az anaforikus főnévi csoportok a szövegelőzményre, mint egészre utálnak vissza, és nem egyetlen meghatározott kifejezésre. Az anaforikus névmással összekapcsolt, addig még elő nem fordult főnév határozottsága valószínűsíti, hogy a beszélő a szövegelőzményre, mint egészre, valamely ismertnek minősített szempont alapján utal vissza.

A 3. példában és a 4.-ben a szövegelőzmény valószínű következményei kielégítik az anaforikus főnévi csoport lexikai előfeltevéseit. A szövegelőzmény az anaforikus főnévi csoport által referált tény összetevőit állítja. Amennyiben a tény és összetevői között a beszélő tudás és hiedelem készlete közvetít, az anaforikus kapcsolat, a szóbanforgó tényre tekintettel, viszonylagosan implicit. A főnévi csoport nemcsak azáltal kapcsolódik a szövegelőzményhez, hogy ez utóbbi kielégíti néhány lexikai előfeltevését, hanem azáltal is, hogy a főnévi csoporthoz tartozó anaforikus névmás egy pragmatikus előfeltevést társít hozzá: 'azonos azzal, amiről eddig szó volt'. Ezt a típusú kapcsolatot úgy jellemeztük, hogy a főnévi csoport kohéziós textuális előfeltevései révén kapcsolódik a szövegelőzményhez.

A 2. példában és az 5.-ben az anaforikus főnévi csoport az általa referált tény létezésének szükséges feltételeire utal vissza. A szövegelőzményből valószínűen következik a főnévi csoporthoz tartozó egzisztenciális előfeltevés. Ez a feltétel/következmény reláció lehet leíró, mint a 2. példában, és lehet értékelő, mint az 5.-ben. A különbség a megadott szükséges feltételek jellegéből adódik. A szövegelőzményből valószínűen következő egzisztenciális előfeltevésekhez az anaforikus névmás itt is az 'azonos azzal, amiről eddig szó volt' pragmatikus preszuppozíciót társítja. Ezt a típusú kapcsolatot úgy jellemeztük, hogy az anaforikus főnévi csoport tematikus textuális előfeltevései révén kapcsolódik a szövegelőzményhez. A visszautaló kapcsolat, a következményre tekintettel, viszonylagosan explicit.

Térjünk most vissza a téma kérdésére. Mivel a 2., 3., 4. és 5. példa esetében az ez névmás azonosító funkciójú használata az előzmény egy valószínű következményét azonosítja a szövegelőzmény egészével, ezért ezt az anaforikus főnévi csoportban referált tény a *szövegelőzmény témájá*-nak nevezzük. Az anaforikus viszonyok ilyen típusával a beszélő maga közli, mit tart szövege témájának, vagy a téma egy összetevőjének.

Az anaforikus főnévi csoport a 2. és az 5. példában a szövegelőzmény egy valószínű témáját egzisztenciális előfeltevésként tartalmazza, az anaforáig a szövegek egy személy állandóan üres gyomráról, illetve a barátságról és ragaszkodásról szólnak. A 3. és a 4. esetében az anaforikus főnévi csoport, lexikai előfeltevései révén, a szövegelőzmény témájának egy jegyét, egy összetevőjét tartalmazza. Az anaforáig a 3. példa témáját úgy lehetne körülírni, hogy: 'valaki meglátogatja az édesanyját'. Eb-

ből az anaforikus főnévi csoport az 'utazás' összetevőt explikálja. A 4.-ben a szövegelőzmény témája a védekezési-tanácsadási mozgalom, amelyből az 'előadások' jegyet explikálja a visszautaló főnévi csoport. Mind a négy esetben közös, hogy az anaforikus főnévi csoport által referált tény valószínűen következik a szövegelőzményből. A következtetések hatóköre azonban különbözik. Ezt a különbséget jeleztük a *t e m a t i k u s* és a *k o h é z i ó s* textuális előfeltevéseken alapuló anafora megkülönböztetésével. Az utóbbi a szövegelőzmény témájának valamely jegyét teszi kifejezetté, és ezzel biztosítja a szöveg értelmi kohézióját, összefüggő jellegét.

Lényeges megjegyeznünk, hogy a vizsgált anaforikus kapcsolatok nem gondolkodási, emlékezési stb. képességeket tesztelő kísérleti helyzetben, hanem a mindennapi szövegépítkezés mechanizmusában tapasztalhatók. Ezért a szövegtémával kapcsolatos jelenségek nem utalhatók kizárólagosan az általános kognitív képességek körébe, mivel az anyanyelvi beszélők a szövegtéma szervezésének, kifejtésének módjait *n y e l v h a s z n á l a t i s z a b á l y o k* formájában ismerik (vö. LINDA KAY JONES, *Theme in Expository Discourse*. 1977.)

A 6–9. példáink más oldalról motíválják az előbbieket. Az olyan anaforikus csoportok, mint az *ezt a megjegyzést, ezt az ígéretét, ezt a veszekedést, ez az állításod*, a beszédpartner által a szövegelőzményhez társított pragmatikus feltevésekre utalnak vissza, arra, hogy a partner megnyilatkozásainak milyen funkciót adott, milyen beszédcselekvést valósított meg. A 6–9. példák közös sajátossága, hogy az anaforikus csoport a *t é m a m e g v á l t o z t a t á s á t* jelzi. Ez nem azt jelenti, hogy nincs tematikus kapcsolat a szövegelőzménnyel, hanem azt, hogy az anaforikus főnévi csoporttal kezdődő szöveg az előzményről, mint *b e s z é d a k t u s r ó l* tesz közléseket, és nem kapcsolódik közvetlenül az előzményben *r e f e r á l t t é n y e k*hez. A 6.-ban például a szövegelőzmény valakinek az életkoráról szól, viszont az anaforával kezdődő szövegrész az előzményről, mint megjegyzésről szól, melyet meg fognak bánni. A 9.-ben a szövegelőzmény a hazugság szükségtelenségéről szól, viszont az anaforával kezdődő szövegrész az előzményre, mint állításra utal, és a beszédpartner hiedelemrendszerét vitatja.

Mivel példáinkban a beszédaktusokat jelölő kifejezések *le í r ó a k*, valakinek a beszédcselekvéséről szólnak, de nem teszik azt a beszédcselekvést, ezért annak, aki leíró módon használja őket, nem szükséges garanciákat vállalnia a leírt beszédaktusban referált tényekre, a velük kapcsolatos előfeltevésekre, implikációkra. Ha én állítok valamit, akkor kifejezem, hogy elvileg bizonyítani tudom állításaim igazságát, előfeltevéseikre és következményeikre tekintettel is. Ha valaki más állításáról beszélek, akkor nem kötelezem magam az előbbiekre, beszélhetek arról, hogy valaki ilyen és ilyen állítást tett, anélkül, hogy el tudnám dönteni, igaz-e vagy sem, sőt úgy is, hogy meg vagyok győződve arról, hogy az illető téved. (Ez utóbbi fordul elő pl. a 9. példában a partner hiedelemrendszerét vitató szövegrészben). Hasonló a helyzet más beszédcselekvések esetében is. Ugyanakkor azzal, hogy valaki más sajátos beszédaktusára utalok (ígéretre, megjegyzésre), egyben az illető partner *h á t t é r f e l t e v é s e i*re is utalok, melyek a beszédcselekvés sikerességi feltételeire, a megnyilatkozások funkcióira vonatkoznak. Ha valakinek a tanácsáról beszélek, akkor az illetőnek a hallgatóra, annak cselekvéseire és értékrendszereire vonatkozó feltevéseiről is beszélek. (Például arról, hogy a beszélő feltételezi, hogy a hallgató egy valószínű jövőbeli helyzetben

tenni fog valamit, és a beszélő jobbnak, értékesebbnek tartana egy másik cselekvést a hallgató számára. A beszélőnek az a szándéka, hogy az alternatív cselekvésekre vonatkozó értékelését hallgatójával felismertesse).

A 6., 7., 8. és 9. példa esetében tehát az anaforikus névmással összekapcsolt, határozott főnév a szövegelőzmény pragmatikus kontextusának egészére utal vissza (a beszélő háttér feltevéseire), de nem utal közvetlenül a kifejtett (explicit) szövegelőzményben referált tényekre. Az ilyen típusú anaforikus kapcsolat a téma megváltozását jelzi, szemben az előzőekkel, melyek az adott témát, vagy annak összetevőjét explicálták. Ez a különbség alátámasztja azt, hogy a szövegtéma a szöveg (vagy egy szegmens-tuma) és a kontextus valószínű következménye. Sem önmagában a kifejtett szövegből, sem önmagában a kontextusból nem állapítható meg a téma. A 2–5. példában a visszaütés a kifejtett szövegre és a kontextusára egyaránt vonatkozott, a visszaütő főnévi csoport által tartalmazott téma a szövegből és a beszélő háttérfeltevéseiből együttesen következett. A 6–9. példában a téma megváltozik, és az anaforikus főnévi csoport csak a pragmatikus kontextusra utal vissza.

3. A szövegtémára vonatkozó megállapításainkkal kapcsolatosan három további feltételre is szükség van: a) Megkívánjuk, hogy adott téma egy szövegrész tartalmazta propozíció szekvencia egészéből következzen. Vagyis nem lehet témája olyan szövegrésznek, amelynek egyes részeitől valószínűen következik, más részeitől azonban nem. — b) Szükségesnek tartjuk továbbá, hogy a szöveghez rekonstruálható kontextus, a beszélő háttérfeltevései is a premisszáik közé tartozzanak. — c) Végül magára a valószínűségi következtetési relációra teljesülnie kell, hogy közvetlen vagy direkt jellegű legyen. Ez azt jelenti, hogy a reláció az adott szövegrészhez tartozó valószínű következmények legkisebb fölérendelt halmazát adja meg. (A legközelebbi nemfogalom analógiájára, de itt propozíciókra alkalmazva).

Amíg az első két feltételre azért van szükség, hogy a témának tekintett propozíciók közül kizárjuk a túlságosan specifikusakat, addig az utóbbi feltételre azért, hogy kizárjuk a túlságosan általánosakat. (Ha ezt nem tennénk, akkor például a 2. példának az is témája lehetne, hogy: 'valaki nem ül az asztalnál', és az is, hogy: 'valakinek valamilyen tulajdonsága van'.) A kontextusnak a valószínűségi következtetési relációkban játszott szerepéből adódik, hogy a szövegek (szövegsegmentumok) témája különböző kontextusokban eltérő lehet.

A témát a szöveghez adott kontextusban hozzárendelhető valószínű következmények egy speciális részhalmazára korlátoztuk. Ez azonban nem jelenti, hogy a szöveghez és részeihez tartozó valószínű következmények további halmazai és ezek úniója érdektelenek volnának. Fontosságuk azokban a teoretikus műveletekben mutatkozik meg, melyeket a szöveg interpretálásának nevezünk. Ezzel egy másik írásunkban foglalkozunk, „A szöveg interpretációja és témája” címen (kézirat).

BÁNRETI ZOLTÁN

Leíró nyelvtani vázlatok

1. A puszta állítmány mint lexéma. — Az állítmány a mondatnak szerkezetileg legfontosabb eleme, amely általában megkívánja az alannal való tartalmi kiegészítést. Kivétekként csak az úgynevezett alanytalan mondatokat lehet megemlíteni. Pl.: *Alkonyodik. Esik.* Az állítmány mindig a szó szerkezetcsoporthoz legfelső szintjén helyezkedik el, s alannal való tartalmi kiegészülése független a szófajától. Akár az szerepel az állításban, hogy *úszik*, akár az, hogy *katona volt*, akár az, hogy *szőke*, rögtön rákérdezzünk: *ki?* Mindenfajta állítmányhoz tartozik tehát egy alany, amely mindig főnévi értékű szó $\emptyset$ viszonyraggal. Az alany kifejezhető névmási vagy határozott fogalmi tartalmú szóval, ezért képes a szám—személy kategória megjelenítésére. A nyelvtani alany tartalmát és alakját tekintve egyaránt egységes.

Ahhoz, hogy az alany grammatikai kapcsolatba léphessen az állítmánnyal, egyeztetni lehessen őket, az állítmánynak is egységesnek kell lennie. Léteznie kell egy grammatikai kategóriának, amely az alanyban is és az állítmányban is megvan, és formailag is kifejezhető.

Tartalmilag valamennyi állítmánynak azonos vonása az állítás, az alaki kifejezőeszközök között pedig találunk egy-egy olyan morfémát, amely az alanyban is meglevő grammatikai kategória formai kifejezője az állítmánynon. Ez a szám—személy kategória, ami viszont a különböző típusú állítmányokban más-más módon fejeződik ki. Látszólag tehát az állítmány alakja szerint többféle lehet.

A rokon nyelvek adatai azt mutatják, hogy az állítmány alakilag is egységes. Mint ismeretes, a nyenyec, a szölkup és az erzamordvin nyelvben nemcsak az igék kapnak személyragot, hanem a névszók is, ha állítmányi funkciót töltenek be. Az említett nyelveket a szintetikus állítmányok túlsúlya jellemzi, a szótőhöz járuló végződéseket nevezhetjük például *állítmányi személyragok*-nak. Ennek a típusnak az ellentéte is megfigyelhető bizonyos indoeurópai nyelvekben, amelyekben az analitikus állítmányok dominálnak. Egyes nyelvekben tehát a szintetikus, másokban az analitikus állítmányok vannak többségben.

A magyarban mindkettőre találunk példát. Az igei állítmány legtöbbször szintetikus (*olvasnék, láttam*) kivéve a feltételes mód múlt idejű alakokat (*olvastam volna*) és a jövő idejű formákat (*olvasni fogok*), a névszói állítmány viszont analitikus (*tanár vagyok*), s kivételek legfeljebb a kijelentő mód jelen idejű egyes és többes szám 3. személyű alakok lehetnek: (*ő katona, (az asztalok) barnák*).

Az állítmányi szerep kifejezésére a magyarban kétféle lehetőség van: az igei személyragok és a segédigék, amelyeknek morfémafunkciója közismert. A következő lapon levő táblázat segítségével egy-egy egyes szám 1. személyű példával tekintsük át a magyar állítmányok rendszerét!

Ha továbbgondoljuk a táblázatban szereplő példákat a többi személyben is, kiderül, hogy van egy alak, amelyben az igei és a névszói állítmány formailag is megegyezik: az egyes szám 3. személyben az állítmány ragtalan („segédigetlen”, pl. (*ő ír, illetőleg (ő) tanár*). Az a lehetőség, hogy egyes szám 3. személyű alany mellett bármely szó ragtalanul állítmány lehet, összeköti az igei és a névszói állítmányok csoportját.

		igei állítmány	névszói állítmány
kijelentő mód	jelen idő múlt idő jövő idő	<i>írok</i> <i>írtam</i> <i>írni fogok</i>	<i>tanár vagyok</i> <i>tanár voltam (lettem)</i> <i>tanár leszek</i>
feltételes mód	jelen idő múlt idő	<i>írnék</i> <i>írtam volna</i>	<i>tanár lennék (volnék)</i> <i>tanár lettem volna</i>
felszólító mód	jelen idő	<i>írdak</i>	<i>tanár legyek</i>

A többi személyben szabályos megfeleléseket találunk az igei és a névszói állítmányokon szereplő morféma között. A táblázatból vett példákkal illusztrálva: *-ok ~ vagyok*, *-tam ~ voltam (lettem)*, *-ni fogok ~ lenni fogok* ('leszek'), *-nék ~ lennék (volnék)*, *-tam volna ~ lettem volna*, *-jak ~ legyek*. A felsorolt megfelelések toldalékcsoportokban szerepelnek, amelyekben konkrét, egyedi morfémaakat lehet elkülöníteni, pl. *-j-ak ~ le-gy-ek*. A segédigéket tehát morfémaakra lehet bontani, elkülöníthetők bennük a szám – személy kifejezésére szolgáló személyragok, amelyek pontosan megfelelnek az ige alanyi személyragjainak. Tárgyasan nem ragozhatjuk őket, ezt sem a névszói állítmány intranszitiv jellege, sem a segédige jelentése nem teszi lehetővé.

A szintetikus állítmány idő- és módjeleinek is pontos megfelelőt találunk a névszói állítmány segédigéiben: *-t ~ vol-t*, *-j-ak ~ le-gy-ek*. Hasonló párhuzamot figyelhetünk meg az analitikus igei állítmányban és a névszói állítmányban megjelenő mód- vagy időjel funkciójú segédigék között is: *írni fogok ~ tanár fogok lenni*, *írtam volna ~ tanár lettem volna*. A *fog* segédigét nem lehet további morfémaakra bontani, a *volna* segédigét pedig nem érdemes, hiszen egységként fejezi ki a feltételes módot, a feltételes módjel morféma egyik alternánsa, s ha tovább bontanánk, leíró szempontból nem találnánk grammatikai funkciót az egyes morfémaiknak.

Az igei és a névszói állítmányok morfémainak megfeleltetése során pár nélkül maradt egy elem, a s e g é d i g e t ö v e. Azon túlmenően, hogy a magyarban már a nyelvszokás miatt sem járulhatnának mód- és időjelek, személyragok közvetlenül a névszói tőhöz, ezeknek a segédigetöveknek más funkciójuk is van. „Igésítik” vagy „állítmányosítják” a névszót. A két változatú elnevezést azért tartom jogosnak, mert az ige saját szófaji értékében csak állítmány lehet. A segédige töve mint morféma képzőnek felel meg, amelyet nevezhetünk például *állítmányképző*-nek.

A névszói alapszó után különböző segédigetövek, állítmányképzők fordulnak elő: *vagy-, vol-, le-, lesz*. A paradigma egyes helyein előforduló párhuzamos alakok is mutatják, hogy két különböző jelentésű képző állítmányosíthatja a névszót. A *vagy-* és *vol-* képzőben eredetéből következően bizonyos statikus jelentés őrződött meg, a *le-* és a *lesz* képzőben pedig a 'válík valamivé' dinamizmusa. Ezeket a jelentéseket a segédigei tő eredeti igei jelentéséből őrizte meg. Ez az oka annak, hogy például a feltételes mód formális jelen idejét kétféleképpen is kifejezhetjük. Mint ismeretes, a *tanár volnék* inkább a jelenre, a *tanár*

lennék inkább a jövőre vonatkozik, de nem jövő idejű alak. A *tanár lesz* formailag ugyanúgy jelen idejű, mint a *tanár lennék*, csak képes a jövőre utalni, ezért nincs szükség a jövő idő *fog* jelére. A szabályos jövő idő a névszók összetett infinitivusából alakulna (*tanár lenni + fogok*), amely azonban egyrészt túl nehézkes, másrészt nincs is rá szükség, hiszen a segédige tövének eredeti jelentéséből adódóan a *lesz* fő már önmagában is képes a jövő idő felidézésére. Hasonló példát az egyszerű jelen idejű igei állítmányok között is találhatunk: az *elmegyek* jelenthet jövő időt is, de mint morfológiai szerkezet jelen idejű.

A magyar állítmány rendszerének áttekintésével tehát egy egységes állítmányi paradigma jelenik meg előttünk, amelyben a szótőhöz (abszolút vagy relatív tőhöz) mód vagy időjel és személyrag járul. Helyesnek tartanám tehát, ha nemcsak igei személyragokról beszélénk, hanem állítmányi személyragokról is, amelyek attól függően, hogy a szótő milyen szófajú, milyen jelentésű és alakú, különböző allomorfokban jelennek meg. Az állítmányképző használatát is a szótő köti meg.

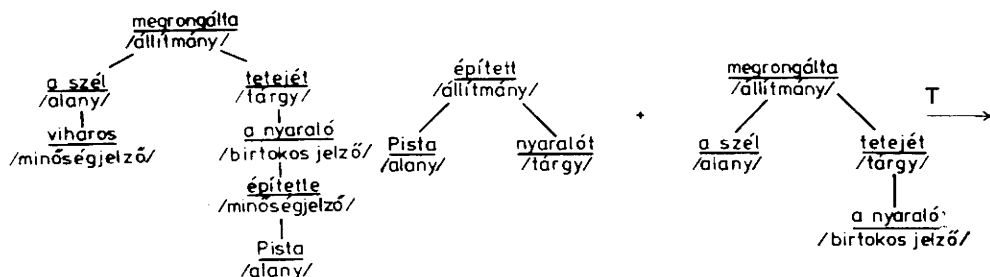
A mód, idő, szám, személy, sőt a határozottság kategóriája tehát nem az ige sajátja, hanem az állítmányé, hiszen ige csak állítmány lehet, és bármilyen szófajú állítmány képes a fenti kategóriák kifejezésére, anélkül nem is lenne állítmány. Ily módon az állítmány alakjának megfigyelésével megkaphatjuk az állítmánynak a pontos meghatározását is: ha egy szószerkezetecsoport legfelső szintjén elhelyezkedő, állítást kifejező alaptag rendelkezik a mód, idő, szám, személy és határozottság kategóriáival, akkor az biztosan állítmányi funkciót tölt be.

A meghatározás tükrözi a kétoldali megközelítést: a megfigyelt kategóriát — az állítmányt — alkotó elemei felől is, és a belőle szerkesztett egységek felől is megvizsgáltuk. A mód, idő, szám, személy, határozottság kifejezése morféimakkal történik, a meghatározás első fele viszont az állítmánynak a magasabb szintű nyelvi egységben, a szószerkezetben elfoglalt helyére utal. Ezt a kétoldali megközelítést szükségesnek tartom valamennyi nyelvi jel tanulmányozásakor.

2. Az alanyos szószerkezet. — Az olyan alárendelő szószerkezeteket, amelyekben az alaptagnak alanyi bővítménye van, alanyos szószerkezeteknek nevezzük, pl. az *IBUSZ szervezete* (társasulata). Az alanyos szószerkezet alaptagjának tulajdonságai aszerint változnak, hogy a szintagma-csoportban milyen szinten helyezkedik el, determinánsa viszont bármely szinten azonos jellemzőkkel rendelkezik.

Tartalmi oldalról nézve minden alanyos szószerkezet jellegzetessége a predikatív viszony, az alaptag megállapít valamit az alanyáról. Ezek szerint predikatív viszony nemcsak az állítmány és alanya között figyelhető meg, hanem az alany — állítmányi szószerkezetnek a szintagma-csoport alsóbb szintjére való lesüllyesztése után is megmarad. Pl.: *Pista nyaralót épített.* + *A nyaraló tetjét megrongálta a viharos szél.* ^T→ *A Pista építette nyaraló tetjét megrongálta a viharos szél.* Beágyazásos transzformációt alkalmaztunk, amelynek során az egyik kiinduló mondat alany — állítmányi szerkezetéből alsóbb szintű alanyos szintagmát hoztunk létre.

Ábrázolva l. a következőkben:

A két kiinduló mondatban levő azonos lexikai elem (*nyaraló*) lehetővé teszi a két mondat egybeolvasztását. Az alany és alaptagja közti predikatív viszony a transzformáció ellenére is megmarad. A predikatív viszony tehát az alanyos szó szerkezetek közös tartalmi jellemzője.

Alakját tekintve az alanyos szó szerkezet két tagú, alaptagja és determinánsa között a viszonyítás az alany $\emptyset$ viszonyragja miatt jelöletlen.

A szó szerkezet csoport legfelső szintjén elhelyezkedő alaptag az állítmány. Tartalmi kiegészítője a neki szerkezetileg alárendelt alany, amellyel alanyos szó szerkezetet alkot. Az alany – állítmányi szó szerkezetet nyelvatanaink (pl. a MMNyR. és a MMNy.) nem tekintik alanyosnak, ennek ellenére így tartom helyesnek, hiszen a szó szerkezet jellege, alapvető tulajdonságai a süllyesztés előtt és után azonosak, az állítmány a süllyesztés után is alaptag marad, s az alany is megmarad alannak. Analógiaként megemlíthetem, hogy a tárgyas, határozós szó szerkezetekkel kapcsolatban ez a vita föl sem merül (*könyvet olvas* $\rightarrow$ *könyvet olvasó*: tárgyas szó szerkezetek). Az alany – állítmányi és a többi alanyos szó szerkezet közös tartalmi vonásáról már esett szó, alaki azonosságuk az alany oldaláról egyértelmű, az alaptag pedig ugyanúgy változik szintenként, mint bármely más alárendelő szó szerkezet alaptagja. A szintagmacsoport tetején elhelyezkedő alanyos szó szerkezet alaptagját állítmány voltából következően állítmányi végződés jellemzik, megjelenítik az állítmányra jellemző mód, idő, szám, személy és határozottság kategóriákat. A szám – személy kifejezése lehetővé teszi az alannal való egyeztetést, amelynek rendszerint szabad szórend a velejárója.

Ha az állítmányt transzformáció útján alsóbb szintre süllyesztjük (a depredikatíváció elnevezést itt helytelennek tartom a fentebb említett okok miatt), bizonyos esetekben megtarthatja alárendelt alanyát. A süllyesztés egyenes következménye, hogy az állítmány elveszíti a csak rá jellemző grammatikai kategóriákat (mód, idő, határozottság). Ha az alárendelt alany megmarad, a süllyesztett alaptagnak meg kell őriznie valamit mégis az alannal közös grammatikai kategóriák közül. Úgy tűnik, hogy ez a szám – személy kategória lesz. Megfigyelhetjük, hogy a legfelső szintű szabad szórenddel szemben a kommunikációs szempontok alsóbb szinten kötött szórendet kívánnak meg (kötött szórenden itt a szó szerkezeti tagok egymás melletti helyzetét értem).

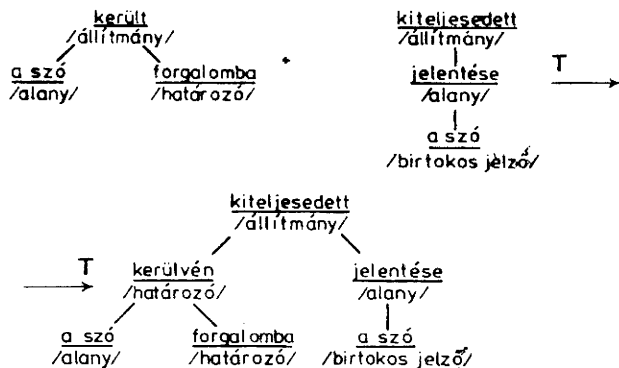
Az állítmányból transzformált alaptag két esetben tarthatja meg alárendelt alanyát. Az egyik lehetőség az, amikor a kiinduló mondat állítmányából igei-igenévi szófajú jelző lesz. Ilyenkor az állítmány tranzitív ige, s tárgyi bővítménye is van (l. a fenti példamondatot). A süllyesztés során a tárgyból lett

szintagmatagnak a jelzőjévé válik az állítmányból transzformált alaptag, s ez köti le az alárendelt alanyt. Az intranszitiv igei és a névszói állítmányból transzformált jelző nem tarthatja meg alanyi bővítmenyét, hiszen nincs tárgyuk, aminek jelzőjévé válhatnának. Mivel a tárgyból lett jelzett szó főnévi értékű, szabadon viszonyragozható, a szószerkezetcsoporthoz bármilyen mély szintre süllyeszthető az érthetőség határain belül. Az igei-igenévi alaptagú alanyos szószerkezet a mai sajtónyelvben gyakori jelenség. Alakját tekintve új vonása az alany – állítmányi szintagmához képest, hogy bár az alaptag ragozása az alannal való egyeztetést még lehetővé teszi, de módra, időre, határozottságra már nem utalhat. Az alaptag és az alany egyeztetése sem felel meg pontosan az első szintű alanyos szószerkezet egyeztetési szabályainak, inkább a birtokos jelzős szerkezetek egyeztetésére emlékeztet.

Az állítmánynak határozóvá (határozói igenévvé) való transzformálása bármely típusú állítmány süllyesztését lehetővé teszi. A névszói állítmány transzformációja során természetesen figyelembe kell vennünk a névszók összetett infinitivusát is, akkor válik világossá, hogy nincs szerkezeti különbség a különböző típusú állítmányokból transzformált, süllyesztett, határozói alaptagú alanyos szószerkezetek között.

Ennek a transzformációnak több altípusa lehetséges aszerint, milyen viszonyban van egymással az állítmányhoz tartozó alany és az igenévnél alárendelt alany. A mai nyelvben legritkábban előforduló szerkezetben a két alany egymástól teljesen független. Példánk is a régi nyelvből való: *Bika rugaszkodván, kötél szakadt vala* (Ilosvai: Toldi). Ily módon bármilyen két kiinduló mondat egybeolvasztható, de a kommunikáció követelményeinek, úgy látszik, ez a szerkezet nem felel meg.

Ugyancsak ritka az a típusú szerkezet, ahol a két kiinduló mondatban lexikálisan azonos elemek találhatók, de ezeknek csak egyike alany. Pl.: *a szó forgalomba kerülvén jelentése kiteljesedett* (Bárczi Géza: Nyelvművelésünk. 1974. 51). A transzformáció két kiinduló mondata: *A szó forgalomba került.* + *A szó jelentése kiteljesedett.* Ábrázolva:

Mivel az alárendelt alany helye kötött, a redundancia elkerülése érdekében a másik funkciójú szó-t hagyjuk el. Erre lehetőséget ad a birtokviszony az alárendelt alany és az állítmányhoz tartozó alany között, amelyet alakilag szám – személybeli egyeztetés mutat. Az alárendelt alany tehát szerkezetileg megmaradt az állítmányból transzformált határozói igenévi alaptag bővítmenyének.

Az egymás mellettségén kívül semmiféle alaktani kapcsolat nincs a két tag között a mai magyar nyelvben.

A mai nyelvben ugyancsak archaikus és rendkívül ritka a névszói állítmánynak ilyen határozóvá süllyesztése, pl. *Pista diák lévén vannak osztálytársai*. A transzformáció két kiinduló mondata: *Pista diák. + Neki vannak osztálytársai*. A keletkezett mondatban ismét törlünk egy redundáns elemet (*neki*), amely referenciálisan azonos az alárendelt alannyal. A *diák lévén*-féle határozói alaptag *lévén* eleme megfelel a határozói igenév képzőjének. Mivel elemezhető, elkülöníthető benne a segédige töve és a tényleges képző, utalva a *diák* állítmányi eredetére, a segédige tövét állítmányképzőnek neveztük, amely a névszói tőn megmarad a transzformáció után is.

Személybeli egyeztetés szóba sem jöhet az alaptag és az alárendelt alany között, hiszen a határozói igenév nem toldalékolható. Számbeli egyeztetés viszont a *lévén* elemmel alakult névszói alaptagú szószerkezetben előfordulhat, a névszói részen ugyanis jelölhetjük a többes számot, pl. *ők diákok lévén*.

Mivel ezek a szerkezetek alany—állítmányi szintagmából levezetett határozói alaptagú szószerkezetek, egyértelmű, hogy alaptagjuk az alárendelt alanyról közöl valamit, vagyis az alaptag állapotféle határozó. (Természetes, hogy ha az állapotféle határozónak nincs alárendelt alanya, akkor más szintagmatag állapotára utal, azéra, amellyel alany—állítmányi viszonyba hozható.)

Mai nyelvünkben viszonylag gyakori az olyan határozói igeneves szerkezet, amelyben az állítmány és a határozói igenév alanya azonos. Ilyenkor azonban az alárendelt alany elmarad, és nincs szó süllyesztett alanyos szószerkezeetről.

A határozói alaptagú alanyos szószerkezetek ritkák, archaikusak, ezért a kommunikációs szempontok megsértése nélkül nem süllyeszthetők le tetszés szerinti mélységbe, általában a példamondathoz hasonlóan az alaptag megmarad az állítmány közvetlen bővítményének.

Mivel más alaptag a mai magyar nyelvben még archaikus formában sem teszi lehetővé az alárendelt alannyal való szám—személybeli kapcsolat kifejezését, egyéb alanyos szószerkezeetről nem beszélhetünk.

GAÁL EDIT

A zárt hosszú é és az á hangok megjelölésének rendszere az Érdy Kódexben

I. Az Érdy Kódex rövid és hosszú magánhangzóinak kutatási kérdései, vizsgálati módszerei

Legnagyobb terjedelmű kódexünk, az 1526-ban keletkezett Érdy Kódex hangjelölésére jellemző az *aa*, *ee*, *oo*, *óó* betűk használata. A szakirodalom már a múlt század vége óta foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy mi a hangértékük az Érdy Kódex kettőzött magánhangzóinak, elsősorban az *ee* betűknek. A szakmunkák általában együtt vizsgálják az Érdy Kódexet a hasonló helyesírási sajátosságokat mutató Jordánszky Kódexszel.

Az *ee* betűk hangértékére vonatkozólag kezdetben általános volt az a vélemény, hogy a kettőzött *ee* betű a zárt hosszú é hang jele (SZIGETI ISTVÁN,

Az Érdy-Codex némely hangtani sajátosságai: NyK. XV, 55–73; SIMONYI ZSIGMOND, A régi nyelvemlékek olvasásáról: Nyr. IX, 3–4, A magyar nyelv I, 181–2; ZOLNAI GYULA, Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig 211, 240; BALASSA JÓZSEF: TMNy. 81). — Nem fogadták el a hosszúságjelölés elméletét IMRE SÁNDOR (A magyar nyelv és a nyelvtudomány rövid története 72), VEINSTEIN-HEVESS KORNÉL (A Jordánszky és Érdy Codex: Nyr. XXIII, 364) és SZINNYEI JÓZSEF (Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában?: Nyr. XXIV, 149–50), e véleményüket azonban megbízható adatfelsorolással és hathatós érvekkel nem tudták alátámasztani. — A kérdéssel valamelyest részletesebben SUHAJDA LAJOS tanulmánya foglalkozott 1901-ben (Az Érdy- és Jordánszky-kódex kétbetűs magánhangzói: NyK. XXXI, 85–108, 202–24). SUHAJDA az ÉrdyK. és a JordK. *ee* betűinek hangértékéről így összegezte véleményét: „... az Érdy- és a Jordánszky-kódex az «e» betű ket-tőzésével a hangzó zártságát jelöli, tekintet nélkül annak hosszú vagy rövid voltára, épen úgy, mint a Bécsi- és a Münchener-kódex” (i. m. 222). — SUHAJDÁNAK ezen véleményét a szakirodalom bíráló nélkül elfogadta, s az utóbbi évtizedekben keletkezett legjelentősebb munkák egy része is felülvizsgálat nélkül átvette. Egyetértett e véleménnyel többek között KNIEZSA ISTVÁN is (HírTört. 163). — Mindezekkel szemben MÉSZÖLY GEDEON már 1933-ban bebizonyította SUHAJDA elméletének tarthatatlanságát. MÉSZÖLY rámutatott a következő tényre: SUHAJDA súlyos módszerbeli hibát követett el azzal, hogy nem vizsgálta meg a tővéghangzó utódjaként szereplő vagy két mássalhangzó között keletkezett (tehát kétségtelenül rövid *e*, *ë*) hangok leírásmódját az ÉrdyK.-ben. Ezek a hangok ugyanis csak *e*-vel, míg a hasonló fonetikai helyzetben levő *é* hangok *ee*-vel vannak írva, ha megjelöltetett a hosszúság: „z. b. *leezen*, *meennyen* ('im himmel') (l. *-ën*), aber *köwetween*, *yeweweeny*, (l. *-én*, *-ény*); *kereztyyenenek*, *eztelenek*, *yelenetek*, *erdegek*, *teezek* (l. *-ëk*), aber *lakozyeek*, *vegyeek*, *zolgálnéek* (l. *-ék*); *zeeles*, *kezenfeeges*, *feenes*, *bynes*, *bydes* (l. *-ës*), aber *hytetees*, *fizetees*, *metelees* (l. *-és*); *seghedelem*, *ertelem*, *feelelem* (l. *-ëm*); aber *öleem*, *eseem* (l. *-ém*) usw.” (FUF. XXI, 70).

A kérdésről már részletesen szoltam 1957-ben megjelent dolgozatomban (Az Érdy-Kódex kétbetűs magánhangzói és Suhajda Lajos tanulmánya: Népr-Nytud. I, 111–24). Rámutattam: SUHAJDA adatai pontatlanok, kutatási módszerei hibásak, következtetései helytelenek. Téves megállapításainak egyik forrása az, hogy együtt vizsgálja két legterjedelmesebb kódexünket: az ÉrdyK.-et és a JordK.-et. Ilyen módon természetesen nem tudott alapos, minden adatot számbavevő munkát végezni. Ugyanakkor a cikkében felsorolt adatok nem tükrözik a két kódexben általánosan meglevő hangtani jelenségeket; állításait olykor kivételesen előforduló esetekre, máskor pedig bebizonyíthatóan íráshibára alapozza. SUHAJDA nem tanulmányozta a kéziratot, a Karthausi Névtelen (ezután: KN.) írásmódját és tipikus íráshibáit. A kódexíró saját kezű javításait nem vette észre — sőt egyenesen tagadja is, hogy ilyenek lehetnek a kéziratban. — Figyelmen kívül hagyta SUHAJDA a helyesírástörténet tanulságait is, s a XVI. századig keletkezett nyelvemlékek helyesírásától elszigetelten vizsgálta az ÉrdyK. és a JordK. hangjelölését. — A hibás eredményeknek oka volt SUHAJDA téves nyelvszemlélete is: a két kódex hangtani jelenségeit ugyanis nem a nyelvtörténet folyamataiban szemlélte, hanem csupán az 1900 körüli köznyelv hangtani állapotához viszonyítva. Ugyanakkor SUHAJDA még nem tudhatott egy, az ÉrdyK. és a JordK. *e*, *ee* betűi hangértékének megállapítása szempontjából igen fontos hangtörténeti tényről. Arról ugyanis, hogy a *kéz*,

mész, név, tél, két, jég, egyéb stb. szavak nemcsak egy fokkal nyíltabb hosszú *ē*-vel hangozhattak az ÉrdyK. és a JordK. korában, hanem nyílt rövid *e* hanggal is. SUHAJDA szerint az az egyik legfőbb érv a két kódex *ee* betűinek hosszúságjelölése ellen, hogy a fenti szócsoport szavai csak egy *e* betűvel íródnak. — SUHAJDA elméletével szemben a kódexíró saját kezű javításai és a kódex jellegzetes íráshibái alapján, valamint a helyesírástörténet tanulságait figyelembe véve idézett dolgozatomban ezt a következtetést vonhattam le: „... tarthatatlan az a nézet, mely az ÉrdyK. *ee* betűit az *ē* és *é* jelének tekinti, tekintet nélkül ennek hosszú vagy rövid voltára, az *e* betűt pedig az *e* és *é* (= *ē*) hang jelének minősíti” (124).

SUHAJDA nézetei azonban a szakirodalomban továbbra is szilárdan tartották magukat, s téves következtetések forrásaivá is váltak. BÁRCZI GÉZA (Htört.² 152) az ÉrdyK. adatainak felhasználásakor még mindig a SUHAJDA elméletén alapuló olvasatot alkalmazta, a kérdésről pedig ezt írta: „Régebbi emlékeinkben egyáltalában nem, vagy csak szórványosan fordul elő, hogy egy-egy magánhangzó hosszúságát kettőzéssel jelölik. Kódexeinkben is még igen elvétve fordul elő ilyen jelenség, sőt a betűk kettőzése félreértésre is adhat alkalmat, mert pl. a Jordánszky- és az Érdy-kódex *ee*-s írását sokáig hosszúságjelölésének tartották, sőt egyesek most is annak tartják, holott SUHAJDA meggyőzően kimutatta, hogy ez a jelölés csak az *e* zártságát mutatja, ha ugyan egyáltalában jelöl valamit (NyK. XXXI, 85, 202; de vö. DIENES: Néprajz és Nyelvtudomány I, 111.)” (I. m. 61.)

A továbbiakban MÉSZÖLY GEDEON 1933-ban tett megállapításainak helyességét, a kvantitás-jelölés tényét bizonyították az ÉrdyK. írójának saját kezű javításairól és a VOLF-féle kiadás hibáiról, javítatlan közléseiről szóló dolgozatomnak adatai is (Az Érdy-Kódex és a Volf-féle kiadás: NéprNytud. II, 79–92). — Ezután az ÉrdyK. nyílt rövid *e*-vel hangzó egytagú és többtagú szavait összegeztem. Ezen szócsoport — több mint ötezer adat — tanulságai is megerősítették azt a tényt, hogy az ÉrdyK. *e* betűi a rövid *e* és *ē* hangokat, *ee* betűi pedig a zárt hosszú *é* hangot jelölik (I. A nyílt rövid *e*-vel hangzó egytagú és többtagú szavak az Érdy Kódexben: NéprNytud. VII, 59–69).

Mindezek mellett a kérdésről a szakirodalom KNEZSA, illetőleg BÁRCZI műveinek megjelenése óta nem szól. SZABÓ DÉNES „A magyar nyelvemlékek” című munkájában (Második, bővített kiadás. Bp., 1959. 48) csupán azt állapítja meg az ÉrdyK. nyelvéről: „A kódex helyesírása és nyelve egyezést mutat a Jordánszky-kódexével.” — A nyelvtörténeti kérdésekkel foglalkozó egyik legújabb munka, az 1976-ban MOLNÁR JÓZSEF és SIMON GYÖRGYI szerkesztésében megjelent „Magyar Nyelvemlékek” című egyetemi tankönyv foglalkozik röviden az ÉrdyK.-re vonatkozó néhány kérdéssel. A „Helyesírási kulcs” helyesen állapítja meg, hogy: „Igen következetes az *á*, *é* hosszúságának jelölése” (185). Ugyanott azonban az *e*, *ee* betűk hangértékeinek összegezése már valótlan képet nyújt a kódex hangjelölési rendszeréről. Ennek következtében a példaszöveg olvasatai is gyakran hibásak. (Vö. DIENES: Az Érdy-kódex a „Magyar nyelvemlékek”-ben: MNy. LXXIII, 208–11.)

Az *ee* betű meglelte mellett jellemző az ÉrdyK. hangjelölésére az *aa*, *oo*, *óó* betűk használata is. Ezen betűk hangértékéről a szakirodalom még szűkszavúbban szól. SUHAJDA véleménye szerint: „... a többi magánhangzónak kettős betűvel való jelölése az *ee*-k számához képest aránytalanul csekély s oly következtelen, hogy nem tudjuk egyelőre eldönteni, mit akart itt a kódexíró a betűkettőztetéssel jelölni: hosszúságot-e vagy az illető magánhangzó vala-

mely más sajátosságát” (i. m. 222—3). — KNEZSA a lényegyet tekintve elfogadja SUHAJDA megállapítását, s ő sem foglal állást az *aa*, *oo*, *óó* betűk hangértékére nézve (i. m. 163). — E kérdésről: az ÉrdyK. *oo* és *óó* betűinek hangértékéről, a vonatkozó szakirodalomról részletesen írtam „A kvantitás-jelölés rendszerének néhány kérdése az Érdy-kódexben” című tanulmányomban (NéprNytud. XXI, 47—69). Az ÉrdyK.-nek közel négyszáz, *oo* betűt tartalmazó adatát megvizsgálva azt a következtetést vonhattam le, hogy a kódexben az *oo* betűk az *o* hang jelei, tehát hosszúságot jelölnek. Ezt a tényt a kódexíró írásmódja és saját kezű javításai is igazolták. — Ugyanott összegeztem az ÉrdyK. *óó* betűt tartalmazó adatait is: az *óó* betű a *h o s s z ú o* hang jelének bizonyult. — Az *óó* betűt tartalmazó szavak vizsgálata közben fény derült a következőkre: a szakirodalom helytelen, következtetlen és egymásnak ellentmondó adatokat tartalmaz arról a kérdéssel is, hogy az ÉrdyK. kéziratában milyen betűk jelölik az *ö*, *ő* hangokat, illetőleg hogy a VOLF-féle kiadás *ó*, *óó* betűi milyen kéziratbeli betűket jelölnek. — A kérdésről először VOLF szólt részletesebben — de több lényeges kérdést figyelmen kívül hagyva — 1876-ban, az ÉrdyK. kiadásának Előszavában (Nytár. IV, XVI). — ZOLNAI GYULÁNAK 1894-ben tett megállapításai is hiányosak (Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig 240). — SUHAJDA — mivel a kéziratot nyilvánvalóan nem tanulmányozta — idézett cikkében nem is foglalkozik azzal a kérdéssel: milyen kéziratbeli betűket jelölnek a VOLF-féle kiadás *ó*, *óó* betűi. — Az ÉrdyK. kéziratát KNEZSA sem tanulmányozta: ez idézett művének Bevezetéséből világosan kitűnik (8). Megállapításainak forrásai: a VOLF-féle kiadás adatai, ZOLNAI munkája és SUHAJDA tanulmánya. Mindezek következtében KNEZSA könyvében téves, illetőleg hiányos adatok szerepelnek az ÉrdyK. — s vele együtt a JordK. — *ö*, *ő* hangjainak kéziratbeli jeleiről. — KNEZSA megállapításaiból indult ki FARKAS VILMOS, így az ÉrdyK.-re és a JordK.-re vonatkozó közlések az *ő* könyvében is tévesek (Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története. Bp., 1971. 23, 31, 63). — Legutóbb az 1976-ban MOLNÁR JÓZSEF és SIMON GYÖRGYI szerkesztésében megjelent „Magyar nyelvemlékek” című egyetemi tankönyv is átvette KNEZSA adatait. A „Helyesírási kulcs” ennek következtében részben hiányos, részben téves adatokat közöl az ÉrdyK. *ö*, *ő* hangokat jelölő betűiről (i. m. 185).

E kérdéseket a fent idézett tanulmányban (NéprNytud. XXI, 47—69) részletesen ismertettem. Itt azért tartottam szükségesnek összegezni a legfontosabb tényeket, mert ezek alapján ismételtén hangsúlyozni kívánom: az ÉrdyK. — és vele együtt a JordK. — hangtani kérdéseiről már a század elejére több megalapozatlan állítás keletkezett pontatlan adatok, téves kutatási módszerek és elavult hangtörténeti ismeretek alapján. Mivel pedig ezen megállapításokat az utóbbi évtizedekben keletkezett legújabb munkák egy része is átvette, így azok még több hibás — jelenleg is érvényben levő — hangtani megállapítás forrásaivá váltak. A szerzők — mint láttuk — súlyos módszertani hibákat követtek el. A kérdéssel bővebben szoltam „Az Érdy Kódex és a Jordánszky Kódex elemzésének módszerbeli kérdéseiről” című cikkben (MNy. LXXIV, 208—11). E helyen csupán arra utalok ismételtén: egy nyelvemlék bármely szempontú elemzéséhez feltétlenül szükséges a *k é z i r a t t a n u l m á n y o z á s a*. — Az író betűformálási, betűkapcsolási módjainak, valamint saját kezű javításainak vizsgálata támpontot nyújthat eddig még megoldatlan hangtani — de egyéb jellegű kérdések tisztázásához is. Magam éppen az *ö*, *ő* hangok ÉrdyK.-beli jeleinek tanulmányozása közben jutottam el néhány jelentős tényező felismeréséhez. A KN. javításainak alapján fény derült többek

között arra, hogy — eddigi ismereteinkkel ellentétben — az ÉrdyK. nem egyetlen kézmunkája; ugyanakkor a javítások rendszere alapján az eddigieknél is határozottabban bontakoznak ki előttünk a KN. nyelvjárásának és helyesírási rendszerének alapvető sajátosságai, valamint a kódexíró egyénisége (l. bővebben: DIENES, Az Érdy-kódex keletkezésének idejéről és írójáról: MNy. LXII, 17—29; Az Érdy-kódex írójáról: MNy. LXV, 312—5; BÁN IMRE, A Karthausi Névtelen műveltsége: MNy. LXXIII, 377—80). — Hasonlóképpen fontos tanulságokkal szolgált az ő, ű hangok jeleinek a JordK. kéziratában történő tanulmányozása is. Bebizonyosodott, hogy az ÉrdyK. és a JordK. összehasonlító elemzésének egyik célravezető eszköze lesz a betűalakítások és a javítások módjainak vizsgálata a két kódexben. E tényező egyik támpontja lehet pl. azon kérdés eldöntésének is, hogy milyen eredetű a JordK. Mindezekről a kérdésekről részletesebben szoltam 1977 augusztusában Nyíregyházán, a Magyar Nyelvészek III. Nemzetközi Kongresszusán tartott előadásomban.

Jelen dolgozatban — az elmondottak folytatásaként — azokat a tényeket kívánom feltárni, amelyek igazolják, hogy az ÉrdyK. kettőzött *ee* és *aa* betűi is a magánhangzók hosszúságát jelölik: vagyis hogy az *ee* betű a zárt hosszú é hang, az *aa* betű pedig az á hang jele a kódexben.

Az *e* és az *ee* betűk hangértékének megvizsgálásakor MÉSZÖLY GEDEON összegezéséből kell kiindulnunk. A kódex egészének adatai ugyanis igazolják MÉSZÖLY idézett cikkének megállapításait (FUF. XXI, 70). Az ÉrdyK. az azonos fonetikai helyzetben levő *e*, *ē*, illetőleg *é* hangoknak egymástól való megkülönböztetésére az *e* (= *e*, *ē*) és az *ee* (= *é*) betűket használja. — Ugyanakkor a kódex egészének adatai azt is igazolják, hogy az *aa* (= *á*) betűk szintén a magánhangzók hosszúságát jelölik, éppúgy, ahogyan az *oo* (= *ó*) és a viszonylag csekély számú *óó* (= *ő*) betűk. — Az alábbiakban felsorolásra kerülő végzódések mellett a kódexben még számos más szóalak, szótó, illetőleg végződés is mutatja a hosszú *é* és *á* magánhangzóknek következetesen *ee* és *aa* betűkkel történő jelölését.

A példák felsorolása előtt azonban még szólnunk kell egy kérdésről. Arról ugyanis, hogy a kódex hangjelölési rendszerének vizsgálatához a VOLF-féle kiadás nem nyújt megbízható alapot: minden esetben szükséges a nyomtatott szövegnek és a kézirat megfelelő szövegrészének összehasonlítása. Különösen fontos a kézirat megvizsgálása akkor, amikor egy szó hangjelölése eltérést mutat a kódexben általánosan meglevő írásmódtól. A nyomtatott szöveg alapján kivételesnek tűnő jelölési mód okára a kézirat többnyire magyarázatot ad. Ilyen ok lehet pl. a VOLF-féle kiadás nyomdahibája vagy módszerbeli fogyatékozsága, illetőleg a kódexíró írásmódjából, betűkapcsolási technikájából következő íráshiba.

A VOLF-féle kiadás jelöletlen nyomdahibája a szövegben értelmi változást okozhat, vagy a szót értelmetlenné teheti (l. még DIENES, Az Érdy-kódex és a Volf-féle kiadás: NéprNytud. II, 89—92). A hibák különös súllyal esnek latba akkor, amikor azok a magánhangzók hosszúságának kérdésében vezethetnek tévútra. — Ilyen nyomdahiba a betűkihagyás. Pl. *lelkeebē* helyett: *elkeeben* (118a); *alazatoffagban* helyett: *alazatoffaban* (212b); *angyal tarffywal* helyett: *angyal arffywal* (256a); *kezdee* helyett: *ezdee* (336b) található a nyomtatott szövegben. — Az 501b lapon levő *mwleek*, olv. *mülék* helyett a nyomtatott szöveg *mwlek* adata a kimaradt egy *e* betű révén a kódexbeli szabályos *-eek*, olv. *-ék* végződést jelöli tévesen. — A 304a lap *azzonnyaa*, olv. *asszonnyá* szavának

egy *a* és egy *n* betűvel való téves közlése: *azzonya*, olv. *asszonya* — megváltoztatja a szó értelmét. Ugyanakkor a kódexbeli *-aa*, *-vaa*, olv. *-á*, *-vá* végződést is hibásan jelöli. — Az 528a lap *keenchót*, olv. *kéncsöt* szavából egy *e* betű kihagyása *s* a szónak *kenchót* alakban való közlése a szó magánhangzójának hosszúságjelöléséről ad valótlan képet. — A 285b lap *nyerwween*, olv. *nyervén* szavának *nyerween* alakban és a 420b lap *felddón*, olv. *földön*, értsd 'földön' szavának *felden* alakban való közlése egyrészt felcseréli az *-ón* végződést az *-en* végződéssel, másrészt pedig mindkét szóból kihagy egy-egy mássalhangzót. Ily módon ugyan a VOLF-féle kiadás adatai mutatják a kódex hangjelölésének megfelelő, szabályos írásmódokat, azonban VOLF szándékos vagy akaratlan „javításai” a kódexírónak két, valóban hibás jelölésű adatát változtatták meg. Ez az eljárás helytelen a szövegűséget tekintve is; ugyanakkor a KN. e két íráshibás adata kitűnően megvilágítja a kódexíró egyik íráshiba-típusának okát és keletkezési módját. A kérdésről még részletesen szó lesz.

Gyakori nyomdahiba a szótag-, illetőleg szókihagyás. Pl. a 461a lap *angyalokkal* szava helyett csupán *lokkal* található, az 550b lap *ennen* szava pedig kimaradt a szövegből.

Gyakori nyomdahiba a szótagismétlés és a betűtévesztés is. Pl. *mykoron* helyett *mykokoron* (157b); *mafyknak* helyett *myfyknak* (186b); *kereztyennee* helyett *knreztyennee* (359a); *profetaknak* helyett *yrofetaknak* (510b); *talallyok* helyett *atllalkly* (372a); *hegyere* helyett *hgyeere* (504b) található a nyomtatott szövegben.

A szomszédos szótagok magánhangzóinak felcserélése vagy egy felesleges magánhangzó betoldása téves képet nyújthat a magánhangzók hosszúságjelölésének rendszeréről. Pl. a 315b lap *dychewfeeges*, olv. *dicsőséges* szava helyett *dychewfeeges* (*-es* helyett *-ees* végződés); a 386b lap *remeenfeeg*, olv. *reménségét* szava helyett *remeenfeeg* (*-et* helyett *-eet* végződés); a 406a lap *meennyeen* (*-en* loc. raggal) szava helyett *meennyeen* (*-en* helyett *-een* végződés) adatok találhatóak a nyomtatott szövegben.

Értelmi változást okozó nyomdahiba lehet a felesleges mássalhangzó betoldás is. Pl. a 72b lap *dyheskóttók*, olv. *dihëskóttók*, értsd 'dühösködtök' szavát helytelenül, egy *c* betű betoldásával így közli VOLF: *dycheskóttók*. — A kódexíró hangjelölésére általában jellemző, hogy a *ch* betű a *cs*, a *h* betű a *h*, a *cz* betű a *c* hangot jelöli. Pl. a 96b lap gótbetűvel írt *zóngó ercz*, értsd 'zöngő érc' és nem sokkal később a 98a lap *megh erchók*, értsd 'megértjük' szavaiban a *cz* (= *c*), illetőleg a *ch* (= *cs*) betűk jól mutatják a *cz* és a *ch* pontos hangértékét (l. bővebben: A kvantitás-jelölés rendszerének néhány kérdése az Érdy-Kódexben: NéprNytud. XXI, 47—69). A *dyheskóttók* szónak *dycheskóttók* írásmódja tehát *cs* hanggal való olvasatot kívánna, — ily módon pedig értelmetlenné válnék a szó.

VOLF az ÉrdyK. kiadásának egészében azt a módszert alkalmazza, hogy a kódexíró utólagos betű-, szó- vagy szócsoporthelyettesítésével kiegészített szövegrészt közli, de semmilyen módon nem hívja fel a figyelmet a KN. javításaira. — Ugyanakkor komoly módszerbeli fogyatékosága a VOLF-féle kiadásnak, hogy igen gyakran nem veszi figyelembe a KN. saját kezű javításait. Pl. a 372b lap *kellemetes* és a 457a lap *kellettem* szavainak első szótagjai fölé a KN. mindkét esetben egy *e* betűt írt pótlólag, megjelölve ezzel a magánhangzók hosszúságát (*ee* = *é*). A nyomtatott szöveg viszont mindkét szó első szótagját egy *e* betűvel közli.

Az író saját kezű javításainak: a szöveg mellé, a szöveg fölé, a lap tetejére vagy a lap aljára írott szövegpótlásainak hangjelölése különös figyelmet érdemel; éppúgy, mint a gondosabb munkát igénylő, gótbetűvel írott szövegrészeknek, vagy az író saját fogalmazású, egyéni megjegyzéseket tartalmazó szövegrészeinek helyesírása. Ez esetekben ugyanis a KN. általában jobban ügyelt pl. a magánhangzók hosszúságának kettőzött (*ee*, *aa*, *oo*) betűvel való megjelölésére. — Hasonlóképpen gondosabb hangjelölést figyelhetünk meg a szavak sorvégi elválasztásakor. — A szóelválasztás ugyanakkor két íráshibatípusnak is forrása lehet. Egy betű kimaradhat a szóból a sor végén, illetőleg a következő sor elején. (Betűkihagyásra egyébként sor kerülhet akkor is, ha a szó már nem fért bele az író által megszabott sorhosszúságba. Vö. NéprNytud. XXI, 47—69.) De fordított esetre is van példa: a sor végén leírt betűt a szó elválasztása után — tévesen — megismételheti az író. Ez az íráshiba okozza a 18b lap *gyoropodhassw-wnk*, olv. *gyoropodhassunk*, értsd 'gyarapodhassunk'; a 285b lap *nyerw-ween*, olv. *nyervén* és a 420b lap *felddön*, olv. *földön*, értsd 'földön' szavaiban a kódex helyesírásától eltérő írásmódokat: az *w'u*, a *w'v* és a *d* betűk felesleges kettőzését. — A szabályos hangjelöléstől eltérő írásmódot olykor az is okozhatja, hogy az előző szótagban leírt vagy egy következő szótagban leírásra kerülő magánhangzó hatására a KN. betűt tévesztett, pl. egy *e* betű helyett *ee* betűt írt. Pl. az *-én* végződés *-en* jele helyett *-een*: *reegheen*, értsd 'régen' (632b); az *-és* végződés *-es* betűi helyett *-ees* betűk: *zegheen byneefeketh*, értsd 'szegény bínesekek' (107b); *veerees*, értsd 'véres' (516b); az *-ess* végződés *-ess* betűi helyett *-ees* betűk: *ne eegheef*, értsd 'ne égess' (316a); a *-nek* végződés *-nek* betűi helyett *-neet* betűk: *kynneet zyneet*, értsd 'kinek színét' (25b). — A 286a lap *fogattatek meeg*, értsd 'fogattaték meg' és a 169b lap *nep-peek*, értsd 'népek' szavaiban tévedésből felcserélődtek a hosszú és a rövid magánhangzók jelei, vagyis az *ee* és az *e* betűk. Ez történt a 106a lap *nepeek*, értsd 'népek' szavában is; ezt a téves jelölést azonban az író észrevette és kijavította: a második szótag második *e* betűjét nagyjából kidörzsölte, az első szótag fölé pedig pótlólag odaírt még egy *e* betűt. (Vö. Az Érdy-Kódex és a Volf-féle kiadás: NéprNytud. II, 79—89.)

Az *e* betű helyett *ee*, illetőleg az *ee* betű helyett *e* betű téves leírásának oka az író egyik betűkapcsolási módja is lehet. A *k* betű után következő *e* betű ugyanis általában nem íródik külön, beleolvad a mássalhangzóba; az *m* és az *n* betűk utolsó vonalának kialakítási módja pedig azonos az *e* betű egyik típusának leírási módjával. A *k + e*, *m + e*, *n + e* (esetenként egyéb mássalhangzó + *e*) betűkapcsolatok a betűmegformálásból következően könnyen lehetővé teszik az egyik *e* betű téves elhagyását, vagy ellenkezőleg: az *e* betű téves megkettőzését (Vö. NéprNytud. I, 113—9). Ilyen íráshibák pl. a következő szavak tévesen jelölt *ee* betűi *e* betűk helyett: *eekes*, értsd 'ékes' (19b) (az első szótag magánhangzója is közrejátszhatott a téves írásmódban); *myn-deneestewl*, értsd 'mindenestől' (470a); *neehezbek*, értsd 'nehezebbek' (173b); *meeg kówezneek*, értsd 'megköveznék' (174a); *meeg mutataak* értsd 'megmutaták' (445a).

Az alább felsorolásra kerülő, rövid és hosszú magánhangzókat (az *e* és *é* hangokat, jele: *a* betű; az *é* hangot, jele: *ee* betű; az *a* hangot, jele: *a* betű; az *á* hangot, jele: *aa* betű) tartalmazó szavak leírasmódját a kéziratban ellenőriztem. — A kézirat *z* (= *z*) betűjét a cikkben *z* betű jelöli. Az *y* betűkőn a kéziratban gyakran egy vagy két pont, illetőleg vessző van. Ezeket a cikkben — mivel elhagyásuk a szóban értelmi változást nem okoz — nem jelölöm.

II. Az *ee*-vel írott, zárt hosszú *é* hangot jelölő esetek

1. Az *-ek*, *-ők*, illetőleg az *-ék* végződéses írása. — Következésképpen *-ek* jelölés található a kijelentő és felszólító módú, jelen idejű, alanyi ragozású, egyes szám 1. személyű igealakokban, valamint a *-k* jellel ellátott többes számú névszókban. Az *-ők* végződés *-ők* hangváltozata *-ók* (*-ók*) betűkkel is jelölődik. Pl. (én) *eelhetek* (239a), *eeneklők* (9a), *enghedek* (224a), *feelők* (204a), *hyrdetek* (171b), *hyrdetők* (372b), *ygeerók* (672a), *nem yfmerók* (250b), *oda yewók* (126a), *kereztelek* (109a), *el meegyek* (435b), *meegyók* (513a), *meg rettenek* (10a), *zeedek* (221a), *tehetők* (462a), *meg teezók* (502b), *gondot vyfelek rola* (377b); — *leegyek* (435a), *leegyek* (509a), *leegyek* (655b), *neezyek* (198b); — *erdeghek* (468b), *erdeghek* (665a), *erethnókók* (360b), *az apro germókókról* (101a), *yeweweenyek* (359a), *kereztyenyek* (656a), *kereztyenóket* (12a), *mywefek* (226b), *fereghék* (125b), *fyketőknek* (61b), *zentek* (485a), *apro zentók* (488b), *zentóket* (487b), *zerechenek* (599a), *vendeegók* (509a), *vezedelmek* (73b).

Ezzel szemben *-eek* jelölés található a kijelentő módú, elbeszélő múlt idejű, alanyi ragozású, egyes szám 1. személyű; a feltételes módú, jelen idejű, alanyi ragozású, egyes szám 1. személyű; ikes igékben: a kijelentő módú, elbeszélő múlt idejű, egyes szám 3. személyű, valamint a feltételes módú, jelen idejű, egyes szám 3. személyű, illetőleg a felszólító módú, jelen idejű, egyes szám 3. személyű; a kijelentő módú, múlt és elbeszélő múlt idejű, tárgyas ragozású, többes szám 3. személyű; a feltételes és felszólító módú, jelen idejű, tárgyas ragozású, többes szám 3. személyű igealakokban. Pl. (én) *yeweek* (373a), *mondeek* (576a); — *akarneek* (634a), *tehethneek* (382b); — (ő) *efeek* (229a), *ky fwtameek* (426a), *yeleneek* (611a), *zyleteek* (115b), *bel teleek* (501a), *valasztateek* (141b), *meg ne bantatneek* (58a), *meg óletethneek* (434a), *meg nem zenneek* (425b), *dycherteefseek* (91a), *meg halgattasseek* (306b); — (ők) *ffel emelteek* (53a), *meg yzeneek* (245b), *vyweek* (434a); — *azt hynneek* (674a), *meg óryzneek* (594a), *rekezteneek be* (594a), *vyinneek* (671a), *kywe zeggyeek* (129b), *el tóryeek* (599a), *veffseek* (129b).

Hogy az *-ek*, *-ők* végződéstől az *-ék* végződést az író meg akarta különböztetni, azt a KN. írásmódja és szövegjavításai is mutatják. — A 63b lap *hywatateek*, olv. *hivattaték* szavának utolsó két betűje már túlmént a megszabott sorhosszúságon, az 53a lap *ffel emelteek*, olv. *fëlemelték* szavának utolsó két betűje pedig a következő sorba került. A két *e* betű mindkét — betűkihagyásra alkalmas adó — esetben gondosan leíródott. — A 106a lapon, az eredetileg tévesen leírt *nepeek*, értsd 'népek' szó első szótagja fölé pótlólag egy *e* betű íródott, a második szótag második *e* betűjét viszont kidörzsölte az író. — A 348b lap *hallattateek*, olv. *hallattaték*; a 363a lap *megh erteek*, értsd 'megérték'; a 445a lap *kóteleket*; a 499b lap *valtozeek*, értsd 'változék', *reend belyek*, *nemeffek*, *zeghenyek*, *nemtelenek* (a szó egésze csak a VOLF-féle kiadásban van meg); az 501b lap *mwleek kywe* és a 612b lap *zeghenyek* szavai szövegpótlások. — A 633a lap *yeleneek*, olv. *jelenék* szavának utolsó szótagja a legelső sor alá íródott, mégis két *e* betűvel van jelölve a *-k* előtti *-é* időjel.

2. Az *-em*, *-ëm*, illetőleg az *-ém* végzések írása. — Következésképpen *-em* jelölés található az egyes szám 1. személyű birtokos személyraggal ellátott szavakban; a kijelentő és felszólító módú, jelen idejű, alanyi és tárgyas ragozású, egyes szám 1. személyű igealakokban; a személyragozott főnévi igenév

egyes szám 1. személyének *-nem* végződésében. A főnevek *l-m* mássalhangzói között keletkezett rövid magánhangzót egy *e* betű jelöli. — Az *ē* hangértékű, *e* betűvel jelölt magánhangzó gyakran *ō-zó* alakban *ó-(ő)-vel* (értéke *ō* hang) szerepel. Pl. *dychófeegemet* (203b), *eeletemben* (10b), *eeletómet* (675a), *enghemet* (510b), *enghómet* (509b), *Ennekem* (650a), *ennekóm* (650a), *gyermekem* (126a), *gyermekóm* (126a), *iftenemnek* (671a), *yteeletem* (342b), *yegyófóm* (660b), *leelkómet* (675a), *leelkómnek* (411b), *remeensfeghem* (412a), *remeensfeegómet* (569b), *zeretetóm* (96b), *teftómet* (675a); — *dychekódóm* (92a), *eegyem* (10a), *nem erdemlem* (191b), *hyzem* (577b), *hyzóm* (579b), *yntóm* (525b), *yfmeróm* (213a), *ky nem yzóm* (609b), *meg yelentem* (azt) (206b), *kerdem* (390b), *kerdóm* (302a), *keerem* (675a), *keeróm* (525b), *keresem* (435a), *nem tehetem* (435b), *nem tehetóm* (435b), *el veztóm ewteth* (449b); — *eeltethnem* (264b), *esedóznóm* (617a), *efnóm* (634a), *felelnóm* (302b), *kywanok ky fejlenem* (376b), *meg fezeytethnem* (378b), *yfmernóm* (506b), *megh yelentenem* (308b), *meg kerdénóm* (563b), *kówethnóm* (378b), *lennem* (123a), *zolgálatot tehetnem* (257b), *bel tellyefóyténóm* (10b), *tennem* (45b), *tennem* (134b), *el veznóm* (23b); — *ertelemmel* (181a), *ertelem zerent* (9b), *ertelóm zerent* (9b), *feelelem* (480a), *feelelem* (521a), *feelelem* (674a), *feelelemben* (521a), *feelelemmel* (590a), *gyettelemmel* (94b), *gyettelemnek* (214a), *gyózódelemmel* (357a), *seghedelemnek* (178a), *segódelemben* (-be) (302b), *sefelem* (221a), *sefelemnel kyl* (303a), *vezedelem* (6b), *vezedelóm* (6b), *vezedelemből* (605a), *vezedelemnek* (673b), *vezedelemtől* (521a).

Ezzel szemben *-eem* jelölés található a kijelentő módú, elbeszélő múlt idejű, alanyi és tárgyias ragozást, egyes szám 1. személyű; a feltételes módú, jelen idejű, alanyi és tárgyias ragozást, egyes szám 1. személyű igealakokban. Pl. *nemferdemleem* (247a), *eseem* (634a), *el feledeem* (563b), *keereem* (247a), *kówe-teem* (378b), *el reytteem* (110a), *ky teryzteem* (575a), *el vezteem* (425a); — *bee-wólkódhetneem* (572b), *nem erdemleneem* (191b), *eerhethneem az ydót* (257b), *hyrdethneem* (373a), *yllethethneem* (638b), *kerdeneem* (50b), *be tellyefeythetneem* (257b).

A 675a lap *keerem* — szabályos jelölésű — szava az író saját fogalmazású szövegében található. — A szövegpótlások is következetes jelölést mutatnak. Pl. a 348b lap *engemet*, *ennekem* (kétszer), *kellemeteffegem* (a szó egésze csak a VOLF-féle kiadásban van meg) szavai.

3. Az *-en*, *-ën*, illetőleg az *-én*, *-vén*, *-vény*, *-mény* végzések írása. — Következtesen *-en* jelölés található a kijelentő módú, jelen idejű, alanyi ragozást, egyes szám 3. személyű igealakban; ugyanitt gyakori az *ó (ő) 'ō'-vel* való írásmód is. Pl. *hyzen* (609b), *hyzón* (117b), *hyzón* (551a), *leezen* (15a), *leezen* (321a), *leezón* (15a), *meegyen* (609b), *teezen* (381b), *teezen* (454b), *Veezen* (415b), *veezón* (31b), *vyzen* (175b), *vyzón* (362a) és a *veezón vala* (450b), *vyzen vala* (244a) összetett igealakok főigéjén.

Következtesen *e*-vel (gyakran *ó, ő 'ō'-vel*) jelölődik a névszó utolsó magánhangzója a locativus *-n* ragja előtt. Ezekkel az *-en* 'en', *-ën* 'ón', *-ón* 'ön') végzésekkel szemben *-een* jelölés található a szóban akkor, ha az *-n* locativusi ragot egyes szám 3. személyű birtokos személyrag előzi meg, vagyis amikor az *-é* birtokos személyragot + az *-n* határozóragot jelöli az *-een*. Pl. *eghen* (623a), *eghón* (658b), *felddón* (420b), *feldón* (454b), *wtolfo yteeletón* (563b), *kezen fogaa* (309a), *kezón foghwan* (654a), *meennyen* (572b), *tengheren* (447b); — az *wth felen* (132a), az *wth felón* (132a), de: *kynek keth feleen*. . . *kew kapw vagon* (579b); az *magaf heegyen* (459a), de: *magaff meennyey bodogffagnak*

heegyeen (459a); *yo helyen kerefyk* (69b), *de: Dycheeretnek zent helyeen ymacchak-nak helyeen* (69b), *az yateeknak helyeen* (594a); *martyr newen tyztólnek* (358b), *kyt martyr newón tyztólnek vala* (625a), *de: newezee az ennen neween* (363b); *az vyzén yaart vona* (246a), *vyzón* (623a), *de: az Zawa vyzeen* (398b); — *eggyk erül az mafyknak dychóseegeen eerdemeen* (619a), *az ew feyeen* (621b), (az ő) *ynnepeen* (621b), *ur napyanak ynnepeen* (635b), *az ew germókkee leeteleen* (56b), *yzraelnek nemzeteen* (567b), *ez feldnek zyneen* (113a), *Ez keet ygaznak veereen. . . ertetyk* (174a).

A *-vén, -vény, -mény* végződés *ee*-vel való írásának szándéka is jellemző a kódex egészére, noha gyakori az *e*-vel való jelölés is. Pl. *fel emelween* (526b), *erthween* (54b), *erwenzeween* (159a), *le efween* (672b), *felelween* (614b), *ylween* (539b), *yfmerween* (174b), *yfmerween* (460a), *yzenween* (591b), *ffeel kelween* (673b), *keerween* (265a), *ky metween* (312a), *nyerween* (285b), *zenwedween* (371a), *be telween* (409b), *oth vagon el temetethween* (311a), *vethween* (61b); — *yeweween* (167a), *yeweweenyek* (166a), *yeweweenyek* (359a), *kózwween efeek* (653b), *kezweenben* (138a), *kózwweenyes* (654b), *kózwweenyeffeeghbe* (184a); — *kerefmeeny* (414b), *teetemeen* (652b), *yo teetemeenben* (254b), *yo teetemeenyek* (256b), *teetemeenyekkel* (445b), *yo Teetemeenyekről* (91a), *teetemeenyen* (117b), *yo teetemeenyet* (652b), *teetemeenyewel* (445b), *yo teetemeennek peldayaat* (83b), *teetemeennyel* (382b), *az teetemeenth* (255b), *gonoz teetemeentül* (85b), *vetemeenyewel* (85b), *vetemeent* (156b).

A KN. írásmódja és javításai is az *e*-vel, illetőleg az *ee*-vel való következetes jelölés szándékát mutatják. Pl. a 330a lap *nynchen* és a 675a lap *leegyen* szavai az író személyes megjegyzéseit tartalmazó szövegekben találhatók. — A 621b lap *feyeen* szavának utolsó két betűje túlmegy a megszabott sorhosszuságon, mégis két *e* betűvel van írva az *-een*. — A 105a lap *leezen*; a 123a lap gótbetűs *ylween*; a 348b lap *reea enthween*; a 452b lap *meg yfmerween és leezen*, valamint az 591b lap *yzenween* szavai szövegpótlások. — Sorvégi elválasztás esetén is van példa a két *e* betű gondos kiírására. Az elválasztás módjai a következők: *kezw-eenben* (gótbetűk) (138a); *nyerw-ween* (285b); *el temetethw-een* (311a); *lew-een* (490a).

4. Az *-es, -és*, illetőleg az *-és* végzések írása. — Következtesen egy *e* betű található az *-s* melléknévképző előtt; az *-es* írású *-és* végzések mellett gyakori az *-ós (-ős)* 'ös' ö-ző hangalak is. Pl. *dycheeretófók* (590a), *dychóseeges* (316b), *dychóseegós* (469a), *dyheff* (190b), *eekes* (511a), *eekóff* (476b), *eelóf thór keeppen* (510a), *felfseegós* (481a), *heegy* (313a), *ydwefseeges* (255b), *yegyefóm* (660b), *yegyefóm* (660b), *yeles* (637a), *kellemeteffee* (35a), *kellemetóffee* (35a), *lehetseegófók* (45a), *meelfseeges* (502a), *nemef* (366a), *nemóf* (366b), *syetetófón* (112b), *zemeermófb* (368b), *zeepfeeghes* (488a), *zepfeeghesb* (198b), *zeepseegóf* (44b), *zerelmetefbnek* (368b), *tyztóletf* (382b), *tyztóletf* (65b), *tyztóletófbet* (54b), *tyztóletóffeeggel* (554b), *vezedelmes* (526a), *wólgyes* (313a).

Ezzel szemben az *-és* főnévképző jelölése általában *-ees 'és'*. Pl. *meeny dórghes* (270b), *eelief* (664b), *effedőzeefóknek* (494a), *gherlycze madarnak. . . gwgghiefe* (380b), *yldőzeefe* (380b), *meny yteefteül* (268b), *ywólteef* (555b), *az ty kóltőzeeftók* (32b), *lehelleefókkal* (51a), *az en zenwedeeferől* (268b), *zyleteefe wtan* (270b), *zyleteeseenek* (628b), *veelekédees* (606a), *vetekódeest* (428a), *nagy zerghees* (191b).

Az *-es, -és* végződés *e*-vel, az *-és* végződés *ee*-vel való következetes jelölésének szándékát a KN. írásmódja és szövegjavításai is mutatják. — A 675a

lap *zerelmes*, *nemes*, *dychóseeges*, *Idweffeegeere* szavai az író saját fogalmazású szövegében találhatók. — Az 51a lap *zyleteeffel* szava tévedésből *e*-vel jelölődött; a hibát észrevéve, a KN. a harmadik szótag *e* betűje fölé pótlólag még egy *e* betűt írt. — A 97b lap *kegyes*; a 111b lap *be tellyefewltnek*; a 118a lap *tekeelletes*; a 162b lap *zyleteefet*; a 348b lap *kellemeteffegem* (az első három betű a lap szélén nem látszik) és *zentffeges*; a 452b lap *dychóseeges*; a 490a lap *rette-netes*; a 499b lap *hegedőbleest* és *nemeffek*, valamint a 612b lap *zerzetefók* szavai szöveg pótlások.

5. Az *-et*, *-ét*, illetőleg az *-ét* végződés írása. — Következésképpen *e*-vel jelölődik a névszó utolsó *e* vagy *ē* magánhangzója a *-t* tárgyrag előtt. Ha a tárgyrag *-ét* végződése *-öt* alakban is megvan, akkor az *ō* hang az *ó ~ ő* betűk valamelyikével van írva.

Ezekkel az *-et* 'et, *-ét* '(-ót, -öt 'öt') végzésekkel szemben *-eet* jelölés található a szóban akkor, ha a *-t* tárgyragot egyes szám 3. személyű *-é* birtokos személyrag előzi meg. Pl. *bezeedet . . . zolny* (572b), *bezeedet* (505a), de: *eremefth hallanaak bezeedeet* (503a); *erek eeletet zyle*, . . . *ygazaknak dychóseeg* (386b), *dychóseegót* (560a), de: *eeggyk masyknak . . . dychóseegeet wgy zerety* (565a); *eremet . . . zereffheffen* (464a), *eerdemót* (645a), de: *az veezy el eerde-neet ew yo mywelkódetynnek* (416a); *hogy . . . hoznaa az feyet* (523b), de: *Ianos baptistanak feyeet* (523b); *yeles Innepet zerzeenek* (444b), *ynnepót* (553a), de: *az ew meg leleeseenek ynnepet* (447a); *az keencheth* (468a), *az keenchót* (468a), de: *atyanak keencheet . . . adaa* (467b); *kezet ada ewneky* (360a), de: *meg apolta vona kezeet* (360a); *fyff kynyeret* (282b), de: *mynd kynyereet ereklye keppen kezdeek tartany* (282b); *enghednee ew nekyk az zegheen lelket* (453b), *zent lelkót* (445b), de: *ew leelkeet* (445b); *semy neheffeeget . . . ne erzóth leegyen* (384b), *neheffeeget* (502a), de: *femy terheet neheffeeget nem zenwette leegyen* (44a); *zamtalan neepet vezte el* (600b), de: *Cristuf Iefusnak . . . nepeet* (600b); *nyelvet zayaban nem talalnanak* (675a), de: *nyelweet kereffneek zayaban* (675a), *az ennen nyelweet neky atta volna* (675a); *mynemew zerzetet akarna valasztany* (276a), *Az zent zerzetet . . . meg zentelte* (276a), *a' meel'' zeerzetet kywantaal* (276a), de: *ez zenth damonkos atyank zerzeteet* (276a), *zenth Damonkos atyam zerzeeteet* (276a); *az kyfded zylóttet* (51b), *egy kyf zylóttet* (111b), *kyf zylótteth* (112b), de: *az eedes zeep zylótteet* (44b); *Mykoron . . . az testet az koporffobol ky emeelneek* (271a), *testót* (425b), de: *zent Marknak testeet óryzyk vala* (271a); *hozy vyzet* (282b), de: *mynd vyzet . . . ereklye keppen kezdeek tartany* (282b).

Az *-et*, *-ét* végzések *e*-vel, az *-ét* végződés *ee*-vel való következetes jelölésének szándékát a KN. írásmódja és szövegjavításai is mutatják. Pl. a 675a lap *tehetfeegeet*, *leelkómet*, *testómet*, *eeletómet* szavai az író saját fogalmazású szövegében találhatók. — A 348b lap *Cristwfnak zēt feyeet*, *vyzet*, *engemet*; a 445a lap *kóteleket*; a 490a lap *felet*; a 632a lap (az *ő*) *leelkeet*; a 646a lap (az *ő*) *zyleyeet* (a szó első betűje a lap szélén nem látszik) szavai szöveg pótlások. — A 28b lap *kezeet* szava túlmegegy a megszabott sorhosszúságon, mégis két *e* betűvel van jelölve az *-ét*. — A 162b lap *zyleteefet* szava pótlólag került a szöveg fölé, igen apró betűkkel írva, s az utolsó szótag *é* hangja is szabályosan *ee*-vel van jelölve.

6. Az *-e*, illetőleg az *-é* végzések írása. — A kódex egészére nézve következetességet mutat a kijelentő módú, elbeszélő múlt idejű, egyes szám 3. személyű, alanyi ragozású igealakok *e*-vel, ezzel szemben a tárgyas ragozású igealakok *ee*-vel való írása. Pl. *kyt . . . meg bezeelle* (247b), de: *meg bezeellee . . .*

az ... dolgot (248a); yrgalmaffagot eerdemle (421a), de: hogy ... kellemetes leegyen ... Erdemlee hallany (420a); Harmakat győze meg (203a), de: Meg győzee ez vyilagot (203a); harom reend bely proffetalaft yelente ky (385a), de: meg yelentee ... az nagy chodaat (386b); zabadfagot keere (468a), de: keree hogy ... (468a); az erdeg kezde gyetórny (ti. engem) (359a), de: kezdee ... vallany, hogy ... (359a); wtanna kylde hoğ hozyaa hoznaak (407b), de: Fyletoft raytta kyldee (433b); nagyon fokakat ölete meg (413b), de: phylep chazar ffyat ees meg öletee (467b); kyt ... meg zentőle (444b), de: meg zentőlee (ti. azt) (456b); porlaft ... zenwede (420a), zenwede martyromsfagot (446b), de: zenwedee az ... halaalt (526b), meg zenwedee az zent martyromsfagot (652b); Abelnak ayandekat wr Isten meg tekeentee: kaynnak ayandekara nem teken (174a); zam-talan neepet vezte el (600b), de: el veztee ew ... ffyaat (68a); fee faydalmat vete zent Iustina azzonra (550b), de: ymachagra vetee ennen magaat (550b); kyket ... vywe (292b), de: ffel veween ... vywee a'' keralne azzonnak (293a).

Az alanyi ragozású igealakoknak rövid ($e = -e, -\bar{e}$) magánhangzóval, a tárgyas ragozású igealakoknak pedig hosszú ($ee = -\bar{e}$) magánhangzóval való írása jellemző a kódex hangjelölési rendszerének egészére. A kódexíró nyelvjárásában tehát már végbement az a fejlődési folyamat, amelyről MÉSZÖLY GEDEON szól a „Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján” című munkájában (104–5). Eszerint a hosszú $\bar{e}$ időjelű ige az egyes szám 3. személyű, elbeszélő múlt idejű igéknek egyaránt jelölte mind az alanyi, mind pedig a tárgyas jelentésű igealakját. Az igének mint állítmánynak a szóvégi időjele megrövidült, majd alsóbb fokúvá vált: $\bar{e} > \bar{e} > e$. A változatok között ezután jelentésmegoszlás következett be: a későbbiekben a rövid $-e$ időjeles 3. személyű szóalak az alanyi ragozású, a hosszú $-\bar{e}$ időjeles 3. személyű szóalak pedig a tárgyas ragozású igealakot jelentette. — Meg kell azonban jegyeznünk: a KN. leírásmódja azt mutatja, hogy ez a nyelvi jelenség még valószínűleg nem szilárdult meg teljes egészében kódexírónk nyelvjárásában. Néhány — kevés számú — ige esetében ugyanis az alanyi ragozású igealak olyan következetességgel íródik $-ee 'é'$ betűvel, hogy az semmiképpen nem lehet betűtévesztés. Pl. az zent hyttre teree (260a), nagy fok. . neep teree ez kerezttynfeegre (269b), zyz katherinahoz teree (281b), teree hazahoz (381b), haza teree (386a), hazayaban ('-ba') teree (395b), hozyaa teree (419a), haza teree (433a), az zent hyttre teree (437a), eremre teree (499b), teree hazahoz (510a).

MÉSZÖLY tehát helyesen világított rá az ÉrdyK. egyik nyelvi tényére, hogy ti. ott az $-\bar{e}$ végződés még jelöli mind az alanyi, mind pedig a tárgyas ragozású igealakot (i. m. 105). E megállapításhoz a kódex egészének hangjelölés-rendszerét tekintve a következőket kell hozzátennünk: a KN. nyelvjárásában már bekövetkezett a jelentésmegoszlás a rövid és a hosszú magánhangzóval jelölt alanyi, illetőleg tárgyas ragozású igealakok között; ezt a jelentésmegoszlást az író gondosan jelölte is az $ee 'é'$ és az $e 'e, \bar{e}'$ betűs végződésekkel. Bizonyos igékben, egyes gyakrabban használt kifejezésekben azonban (pl. a $tér$ igének helyhatározókkal való kapcsolata esetén) az ee betű még az egyes szám 3. személyű, elbeszélő múlt idejű, $-\bar{e}$ jelű, alanyi ragozású igealak végződését is jelölheti. — Esetenként természetesen az is feltételezhető, hogy a forrásokként használt, korábbi nyelvallapotot rögzített munkák helyesírása okozta egyes igéknek, kifejezéseknek ezen leírásmódját.

7. A $-ne$, illetőleg a $-né$ végződések írása. — A kódex egészére nézve következetességet mutat a feltételes módú, jelen idejű, egyes szám 3. személyű,

alanyi ragozású igealakok *ee*-vel, ezzel szemben a tárgyas ragozású igealakok *ee*-vel való írása. Pl. *keth zóweetneketh eeghetne* (371b), *ertelmet enghedne ewneky* (436a), *myre nem Felelne*. . . az *ew iftenók* (598b), *hogy győzne* (ti. ő) (387b), *kyldene papay aldomaſth* (497b), *mykoron meegh ees leehne* (545a), *ha myt*. . . *neky valoot leelhetne* (625b), *ne lenne* (402b), *lenne* (519a), *oda menne* (143b), *kywe neezne azon toronnak ablakan* (247b), *mykeppen zenwedhetne eel nagy keent* (409a), *hallottakath temethne* (329b), *vallaſt tenne* (50a), *terne magyar orzagban* (-ba) (544a), *Nem vezteglene* (187b); — az *degh halal romaſſagot gyett-renee* (236b), *meg yfmernee*. . . *ennen magaat* (244a), *eeköſſegheet meg yelentenee zerethny* (404b), *meg yelentenee magaat* (609a), *kywe yelentenee ew*. . . *mettoſagaat* (618a), *wr iftent kenyerghethnee* (247b), *naſ sok keenchót vyn ewneky hogy* . . . *költenee el* (528a), *meg mereytenee az edeent* (246a), *meg ólethnee az*. . . *apostolokath* (362b), *az apro zentóket ólethnee* (628a), *azt bekeewel zenwedhetnee* (420a), *nem tennée* (azt) (528a), *az ew leanyaat hozyaa nem vennee* (357a), *hogy el vezthetnee* (őt) (68a), *wr iftennek egyhazanak gongyaat vyfelnee* (266a).

8. A *-ség* képző írása. — A kódex egészében a *-ség* főnévképzőnek *ee*-vel való jelölése nem mutat teljes következetességet: olykor hosszabb szövegrészekben keresztül *ee*-vel, máskor viszont *e*-vel íródik. Az *ee*-vel írt adatok nagy száma, az író saját fogalmazású szövegeinek adatai, a betoldott szavak képzőinek *ee*-vel való jelölése viszont kétségtelenül azt mutatják, hogy *e* végződésben az író zárt hosszú *é* hangot kívánt jelölni. Pl. *dychóſeeges* (3a), *dychóſeeghes* (215a), *felfſeeges* (349a), *felfſeeges* (349b), *feelfſeeges* (507a), *Idweſſeeges* (404b), *ydweſſeegre* (350a), *kegyelmefſeegót* (83a), *kerezthſeegheewel* (119b), *meelfſeeges* (502a), *reſtſeeghnek* (602a), *ſegheedſeeghet* (166a), *zentſeeges* (10b), *zentſeeges* (54a), *zeepſeeghes* (488a), *tyztóletőſseegből* (602a), *tyztőſſeeg* (448a), *tyztőſſeeges* (323b).

A 675a lap *dychóſeeges*, *Idweſſeegere*, *zentſeegeenek* és *tehetſeegheet* szavai az író saját fogalmazású szövegében találhatók. — A 9a lap *remeenſeegh* szavának és a 672b lap *telhetetlenſeeggel* szavának nagyobb része már az utolsó sorok alá íródott. — A 75a lap *ydweſſeegre*; a 452b lap *dychóſeeges*; a 493a lap *dychóſeeghnek*; a 499b lap *keferüſeegre* (a *rü* elem idegen kéz írása); az 501b lap *veenſeegben* és az 569a lap *erőſſeegere* szavai szövegpótlások. — A 64b lap *kereztyenſeegh* szavának *ſeegh* eleme és az 581a lap *eedeſſeegh* szavának *ſſee* eleme sor mellé írt szövegpótlások.

9. Az *-é*, *-vé* határozóragok jelölése. — A kódex egészére nézve következetes az *-é*, *-vé* hely- és eredményhatározóragoknak *ee*-vel való jelölése. Pl. *kyldee*. . . *Gyórree* (496a), *vyweek pecchee* (396b), *meene Weſprimee* (616b), *gyűleenek Zalonkemennée* (398b); — *enymmee tehettek volne* (így!) (12b), *erdeghce lehet* (607b), *erőtelennee* (517a), *erfekkee*. . . *emelte* (497a), *feyedelmee*. . . *emelee* (450b), *adatot*. . . *egyhazanak*. . . *feyedelmewee* (555a), *az ew germókkee leeteleen* (56b), *kereztyennee leen* (359a), *pyspekkee tewee* (616a), *vendeeggee hywaa* (416b).

A KN. írásmódja és javításai is *ee*-vel való jelölést mutatnak. A 675a lap *erekkee valo* szókapcsolata az író saját fogalmazású szövegében található; a 103a lap *felee* és a 452b lap *mellee* szavai szövegpótlások: mindhárom esetben *ee* betűvel van írva az *-é* határozórag.

III. Az *aa*-val írott, hosszú *á* hangot jelölő esetek

A kettőzött *aa* betűről a kódex egészét tekintve a következőket állapíthatjuk meg: A hosszú *á* hangok kódexbeli jelölése nem annyira következetes ugyan, mint az *é* hangoké, azonban a kódex adatainak nagy száma kétségek kívül mutatja, hogy bizonyos esetekben az író pontosan meg akarta különböztetni egymástól a rövid *a* és a hosszú *á* hangokat. — A KN. írásmódja és javításai is igazolják az azonos fonetikai helyzetben levő *a* és *á* hangok egymástól való megkülönböztetésének, illetőleg bizonyos végződéseknél az *á* hangok *aa* betűvel való megjelölésének szándékát.

1. Az *-a*, illetőleg az *-á* végzések írása. — A kódex egészére nézve következetességet mutat a kijelentő módú, elbeszélő múlt idejű, egyes szám 3. személyű, alanyi ragozású igealakok *a*-val, ezzel szemben a tárgyas ragozású igealakok *aa*-val történő jelölése. Pl. *hatalmath ees ada ewneky* (296a), de: *adaa neky hwgaat* (295b); *fokakat fordoyta Cristufhoz* (664a), de: *fordoytaa. . . zandekokat* (665a); *kyket hoza Romaban* (445a), de: *elówe hozaa az kóteleket* (445a); *yra Chew orzagy herczegnek* (401b), de: *sydo nyelwen yraa meg* (541b); *lata egy nagy zerechen kyralth* (293a), de: *lataa (azt)* (293b); *monda nagy ffe zowal* (410b), de: *mondaa azt* (410b); *kyt. . . meg mwata* (505b), de: *mwataa meg. . . hatalmaat* (576b); *paranchola az feergheknek* (429b), de: *meg parancholaa hogy. . .* (462b); *egy fotot ffe ragada* (429a), de: *le ragadaa. . . Balwan iftenyt* (428a), *ragadaa az kwlchot* (446a); *kyt ffe tamazta* (441b), de: *ffe tamaztaa ennen magaat* (588a); *hat vyder vyzet valtoztata el yo borraa* (74b), de: *el valtoztataa az vyzet* (74b), *el valtoztataa ruhayaat* (399b); *harom eztendey koort. . . megh vygazta* (527a), de: *zent ymachagawal. . . meg vygaztaa* (527a).

A 348b lap *monda* szava szövegpótlás. — A 44a lap *fogadaa* szava szövegjavítás: áthúzott szó fölé íródott; a 39a lap *akaraa* és a 71b lap *parancholaa* szava túlmegy a megszabott sorhosszúságon; a 322a lap *panazlaa* szavának utolsó szótagja, a 443b lap *meg vafasztataa* szavának utolsó két szótagja és az 515b lap *magasztataa* szavának utolsó két szótagja a legalsó sorok alá íródtak: valamennyi esetben *aa*-val van írva az *á*, a hangértéknek megfelelően. — Az 563a lap *lataa* szavának második szótagját először tévesen egy *a* betűvel jelölte a kódexíró, majd pótlólag a szótag fölé írta a második *a* betűt is.

2. A *-na*, illetőleg a *-ná* végzések írása. — A kódex egészére nézve következetességet mutat a feltételes módú, jelen idejű, egyes szám 3. személyű, alanyi ragozású igealakok *a*-val, ezzel szemben a tárgyas ragozású igealakok *aa*-val történő jelölése. Pl. *senky ew velók ne byrna* (430b), *myt. . . lathatna* (512b), *megh nem latogatna* (ti. minket) (622a), *mynden temloczóket* (így!) *meg nyttathna* (186a), *mykoron. . . zent yraft olwafna* (561b), *egy hazat ne rakhathna* (186a), *zolgalhatna az wr iftennek* (644b), *ha kyket hol talalhatna* (205b); — *ew tanoythwanya akarna leenny* (433b), de: *nem akarna. . . meg yelenty* (435a); *hogy ott ymadna es kenyerghe* (648a), de: *ifteneet ymadnaa* (665b); *hozyaa lathna* (410b), de: *lathnaa (azt)* (524b); *hamyffat nem mondana* (505a), de: *mondanaa (azt)* (525b); *Rodanos vyz mellet predicallana* (442a), de: *predicallanaa meg* (543a); *penitenciat tartana* (543b), de: *tartanaa meg. . . parancholatyyaat* (524a); — *meg byzonoythanaa* (azt) (459b), *ewtet. . . akarattyara sem haythatnaa* (330a), *halhathnaa az ew. . . bezedeeh* (147a), (azt) *kywe hanna* (282b), *hoznaa az feyet*

(523a), *hogy. . . be yktathnaa kyralfagaban* (398a), *meg otalmaznaa* (azt) (582a), *tudnaa* (azt) (240a), *holtaat. . . valasztanaa* (524b).

A 626b lap *tagadnaa* szavának utolsó két betűje túlmegy a megszabott sorhosszúságon; a 628a lap *pdicallanaa* szava szövegpótlás; a 632a lap *hynaa* szavának utolsó két betűje a legalsó sor alá íródott: mindhárom esetben *aa*-val van írva az *á*, a hangértéknek megfelelően.

3. Az *-á*, *-vá* határozóragok jelölése. — Az *-á*, *-vá* hely- és eredményhatározó-ragoknak *aa*-val való jelölése nem teljesen következetes ugyan, de jellemző a kódex helyesírására. Pl. *gyűleenek chanaddaa* (396b), *meene fyeer varraa* (396b), *magyarraa yeut vona* (396b); — *angyallaa* (607b), *azzonnyaa reewtetót* (304a), *baratwnkkaa fogaggyok* (295a), *borraa* (74b), *tewee chazarraa* (357b), *chazarraa le'endó vona* (357b), *deakkaa leen* (672b), *dwffaa tewee* (519a), *nagy fawaa newekódeek* (289a), *istennek fyaywaa lennyók* (461a), *Gazdayawaa valasztaa* (369a), *gonozzaa lett* (395b), *yobbaa lehet* (3a), *Cananokkaa tewee* (450b), *kyrallyaa* (395b), *lectorraa tewee* (357b), *porraa lezen* (20b), *procatorawaa* (660a), *zool zolonkaa* (648a), *tewee. . . urraa* (519a).

A 7b lap *hozyaa* szava túlmegy a megszabott sorhosszúságon, ennek ellenére meg van jelölve az *-á* hangérték, *-aa* betűvel. — Az 571a lap *alaa*, valamint a 247a, a 305b és az 501b lapok *hozyaa* szavai szövegpótlások: a szavak végén a hosszú *á* hangok — *aa* betűkkel írva — gondosan jelölődnek.

4. Az *-at*, illetőleg az *-át* végződés írása. — Következetesnek mondható a névszó utolsó magánhangzójának *a* betűvel való jelölése a *-t* tárgyrag előtt. Ezzel az *-at* végződéssel szemben általában *-aat* jelölés található a szóban akkor, ha a *-t* tárgyragot egyes szám 3. személyű *-á* birtokos személyrag előzi meg. Pl. *vyd ymez fa agat es temesd el* (289a), de: *Az fanak aga* (289a); *kewes almat veezen vala* (615b), de: *yewendó byzonsfaghnak almaat lataa* (501a); *aranyath* (120b), de: *wr istennek. . . arannyaat* (440a); *egy zent egyhazat* (580b), de: *zent Morycz egyhazaat* (549a); *femy faydalmat ne erzót leegyen* (480a), de: *az halálnak faydalmat se erezne* (480a); *ffyat kewaneek* (425a), de: *mynd ffyaat mynd annyaat el vezteem* (425a); *Negyed ffel honapot teezen Nem harmat* (381b), de: *harmaat* (253b, 254a); *hatalmat ada* (445b), de: *hatalmaat adaa ewneky* (445b); *az yo lowat maganak tartaa* (612b), de: *egy yo lowaat adnaa el* (612b); *en zayat adok tynektek* (194b), de: *zayaat ffel nythwan* (617b); *eegyeb utat nem lelween* (445b), de: *az ygassagnak wtaat* (22b).

A 297a lap *yozagaat*; a 452b lap *fogyatlanfagaat* és a 499b lap *halalaat* (a szó 2—4. betűi a lap szélén nem látszanak) szavai szövegpótlások; a 60b lap *haznalatoffagaat* szavának utolsó öt betűje, a 378b lap *koronayaat* szavának utolsó négy betűje és a 433a lap *tanoythwanyaat* szavának utolsó öt betűje a legalsó sorok alá íródott; a 49b lap *halalaat*, a 65b lap *ffyaat*, a 68b lap *malaztyaat*, az 535a lap *orzagaat*, az 538b lap *orzagaat* és az 598b lap *yrghalmalfagaat* szavai túlmennék a megszabott sorhosszúságon: valamennyi esetben gondosan *aa* betűvel van jelölve az *-á* birtokos személyrag. — A 366a lap *haylafaat* szava nem fért ki a sorban. A *haylafa* után elválasztódott a szó, de a következő sor elejére teljes egészében, gondosan kiírta a KN. az utolsó szótagot: *faat*, tévesen megismételve ezzel a *fa* szóelemet. A téves jelölés jól mutatja, hogy az író a *faat* szótagot, vagyis az *aat* végződést kettőzött *aa* betűvel kívánta jelölni. (VOLF nem jelzi a két betű ismétlődését).

5. A *-ság* képző írása. — A *-ság* főnévképzőnek *aa*-val való jelölése nem teljesen következetes ugyan a kódexben, azonban nem lehet kétséges, hogy az *aa*-val írt esetekben a magánhangzó hosszúságát kívánta az író jelölni. (Ezt igazolja az a tény is, hogy gyakori a képzőnek *aa*-val való írása a lassúbb, gondosabb munkát mutató, gótbetűs szövegrészekben is.) Pl. *alazatoffsaag* (406a), *byzonfaag* (15b), *bozzwfaag* (548a), *hamyffaagh* (606a), *hatalmassaag* (320b), *homalyoffsaag* (61a), *ygaffaagh* (179b), *ygaffaageert* (349b), *ygaffaaggal* (114a), *metlofaag* (553b), *sokaffaag* (601a), *tanwfaag* (403a), *tanwfaag* (600a), *vylagoffsaag* (223b), *vylagoffsaag* (294a).

A 304a lap *haromsaagh* szavából a *-faagh* képző eredetileg tévedésből kimaradt: pótlólag került a sor elé, jellel a helyére utalva; a 499b lap *vygafaag* szava és a 600a lap *tanwfaag* szava szövegpótlás: az *aa* betű mindhárom esetben gondosan jelölve van.

6. Az *-ás* képző írása. — Az *-és* főnévképzőhöz hasonlóan az *-aas* 'ás' képzőben is nyilvánvalóan a magánhangzó hosszúságát kívánta megjelölni az író a betűkettőzéssel, noha igen gyakori a kódexben a képzőnek *a*-val való jelölése is. Pl. *halaa adaaf* (14a), *nagy eghy chattaagaaf* (599a), *fogadaaf* (320b), *fogyatkozaaft* (496b), *hadakozaaf* (395b), *keyaytaaf* (555b), *lataaf* (664b), *magyarazaasth* (252b), *mwkalkodaaf* (603a), *ordoytaas* (179a), *ostorozaaf* (98a), *zamlalaas* (111a), *tanaczolaaf* (179b), *bekefeeg tartaaft* (254b), *tartaaft* (664b), *vygaztalaas* (566b).

A 330a *fogyatkozaaf* szava az író személyes megjegyzést tartalmazó mondatában található; a 45a lap *nyavalyaaf* szavának utolsó két szótagja a legalsó sor alá íródott: a hosszú *á* hang mindkét esetben *aa*-val van írva.

7. A *-ván* végződés írása. — A *-ván* végződésnek *aa*-val való jelölésére nem fordított az író gondot: gyakoribb az *a*-val történő írás. Nem kétséges azonban, hogy a viszonylag csekély számú, *aa*-val jelölt végződésben — a *-vén* végzések írásához hasonlóan — a magánhangzók hosszúságát kívánta megjelölni az író. Pl. *Bwzzwt alwaan* (401b), *ky folywaan* (404a), *Azt halwaan* (330a), *meg vagyon yrwaan* (404b), *hywaan* (172b), *koldwlwaan* (134b), *varwaan* (367a). — A 134b lap *koldwlwaan* szavát sor végén elválasztotta az író, így: *koldwlw-aan*. A sor elején gondosan kiírt *aa* betűk is jelzik a hosszúság megjelölésének szándékát.

8. Az *-ám* végződés jelölése. — Jellemző a kódex helyesírására — bár nem következetes — a kijelentő módú, elbeszélő múlt idejű, alanyi és tárgyas ragozású, egyes szám 1. személyű igealakoknak, valamint a feltételes módú, jelen idejű, alanyi és tárgyas ragozású, egyes szám 1. személyű igealakoknak *aa*-val való jelölése. Az *aa* betűkkel ez esetekben is — az *-ém* végződés írásához hasonlóan — nyilvánvalóan a magánhangzók hosszúságát kívánta jelölni az író. Pl. *azalaam* (535b), *fordoytaam* (358a), *hagyaam* (323a), *hallaam* (110a), *lakozaam* (kétszer) (576a), *Lataam* (144a), *lataam* (217a), *lataam* (316b), *Mon-daam* (150b, 351a, 388b, 418b, 437b, 438a), *Zolaam* (604a); — *akarnaam* (270a, 450a), *Akarnaam* (651a), *meg allanaam* (497b), *lakozaam* (476a), *lathnaam* (484a), *lathatnaam* (443b), *lathatnaam* (576a), *mondanaam* (513a), *tanacholnaam* (513b).

IV. A fentiek alapján nem lehet kétséges, hogy az ÉrdyK. írója az *e* betűkkel a rövid *e*, *ë*, az *ee* betűkkel a zárt hosszú *é*, az *aa* betűkkel pedig a hosszú *á* hangokat kívánta megjelölni.

Az ÉrdyK. egészében *ee* betűt általában ott jelöl az író, ahol a nyelvtörténet és a nyelvjárástörténet tanulságai szerint általában zárt hosszú *é* hang állott a XVI. században is. Annak a kérdésnek a tárgyalására, hogy az *ee* betű elvétve jelölhet-e nyílt hosszú *ē* hangot is az ÉrdyK.-ben, más alkalmakkal kerül sor.

Az elmondottak tanulságait összefoglalva a következőket kell megállapítanunk: Ha azt kívánjuk megvizsgálni, hogy az ÉrdyK. mely esetekben jelöli következetesen a rövid (*e, ē; a*), illetőleg a hosszú (*é, á*) magánhangzókat, akkor a kódex egészére jellemző, a kódexben általánosan előforduló nyelvi jelenségeket kell összegeznünk. Különös figyelmet érdemelnek az író saját kezű javításai, a KN.-nek bebizonyíthatóan saját fogalmazású szövegei, valamint a gondosabb, lassúbb írást igénylő, gótbetűs szövegrészek. Ezen szövegek minden bizonnyal megbízható alapot nyújthatnak az író egyéni hangjelölési rendszerének vizsgálatához. — A VOLF-féle kiadás adatait a kéziratban minden esetben ellenőrizni kell, ily módon fény derül az esetlegesen előforduló értelemzavaró nyomdahibákra. — Külön vizsgálatot igényelnek azok a kivételesnek tűnő adatok, amelyek különböznek a kézirat egészére jellemző jelölési módtól: az író betűformálási, betűkapcsolási technikája, illetőleg a kézirat íráshibái rendszerre ezekre a kivételes jelölésekre igen gyakran magyarázatot ad. — Egy-egy nyelvemlék íráshibarendszerének vizsgálatára, az abból levonható következtetés fontosságára MÉSZÖLY GEDEON is nyomatékosan felhívta a figyelmet, amikor néhány nyelvemléknek, köztük az ÉrdyK.-nek egyik tipikus íráshibáját, a szótagelhagyást értékelte és magyarázta. MÉSZÖLY így összegezte véleményét a kérdéssel: „A régi korok ortográfiájának rendszerén kívül meg kell figyelniünk a régi íráshibák rendszerét is.” „Én úgy hiszem, mielőtt határozott ítéletet mondanánk arról, hogy íráshiba-e valamely kétes írott alak valamely nyelvemlékben, először az illető nyelvemlék írásmódját, íráshibáit kell megvizsgálnunk abból a szempontból, hogy amaz írott alak nyelvtörténeti ismereteink rendszerébe illik-e bele inkább, vagy az illető nyelvemlék íráshibáinak rendszerébe.” (Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 132).

A dolgozatban felsorolásra került csoportok példái a kódex egészére jellemző hangjelölési módokat mutatják. Jelen cikk keretein belül a példák számának további növelését épp ezért nem tartottam szükségesnek. Az azonos fonetikai helyzetben levő rövid (*e = e, ē; a = a*), illetőleg hosszú (*ee = é; aa = á*) magánhangzókat tartalmazó adatoknak a száma, valamint a kettőzött *ee* (= *é*) és *aa* (= *á*) betűket tartalmazó összes adat száma az ÉrdyK.-ben több tízezerre tehető.

Nem kétséges, hogy az ÉrdyK. hangjelölési rendszerének teljes adatfelsoroláson alapuló feltárása igen nagy haszonnal járna a nyelvtörténeti kutatások számára, kiváltképpen akkor, ha az ÉrdyK. anyaga mellett a JordK. adatai is hiánytalanul felsorolásra kerülnének. A két kódex adatainak teljes anyagfeldolgozáson alapuló összegezéséhez azonban — az adatok nagy száma miatt — szükség volna az ÉrdyK. és a JordK. kritikai kiadására. Az ÉrdyK.-nek — s vele együtt a JordK.-nek — kritikai kiadása, rendszerezett anyaga kimeríthetetlen forrásul szolgálna az elkövetkező évtizedek nyelvtörténeti kutatásai számára.

DIENES ERZSÉBET

Néhány madárnév-típusunkról

A vonatkozó külföldi összefoglaló munkák és a hazai madárnév-magyarázatok nagy része egyértelműen bizonyítja, hogy a madárnevek vizsgálata több szempontból tanulságos. Az is nyilvánvaló, hogy a madárnevek vizsgálatában is elsősorban a rendszeres kutatástól várhatunk megbízható eredményeket. Ha nemcsak egy-egy név eredetét keressük, hanem nevek összefüggő csoportjait vizsgáljuk, akkor az összefüggések ismerete sok esetben a szófejtő kezébe adja a megoldás kulcsát. Egyetlen név, szó eredetvizsgálatában is igen hathatós segítség, a jó etimológiához pedig sok esetben nélkülözhetetlen a vizsgált szóval összefüggő etimológiai-onomasziológiai háttér földerítése.

Amikor egy-egy madárnév eredetét kutatjuk, természetesen nem elégedhetünk meg a legújabb szakkönyvek feldolgozásával. Nyomoznunk kell a nevek szótörténete után: hol bukkan föl először az illető név, milyen ornitológiai leírás s milyen idegen nyelvi megfelelők társaságában. A madarak szakszerű leírásának s a madárnevek szótörténetének, következőleg etimologizálásának a szempontjából is alapvetően fontos forrásunk CHERNEL ISTVÁN jeles munkája (Magyarország madarai különös tekintettel gazdasági jelentőségökre. II. Bp., 1899.; a továbbiakban: CHERNEL), illetőleg CHERNEL Brehm-fordítása (1902–1904.). CHERNEL művein kívül HERMAN OTTÓ könyvét (A madarak hasznáról és káráról. Bp., 1901.) és névmagyarázó cikkeit, valamint a madártani összefoglalásokat emelném ki.

A jelen tanulmány kiinduló forrása CHERNEL munkái mellett a legújabb madártani kézikönyv volt (R. T. PETERSON—G. MOUNTFORT—P. A. D. HOLLOM, Európa madarai. Bp., 1969.). „A könyvben használt magyar madárnevek csaknem kizárólag Herman Ottó és Chernel István elnevezéseivel azonosak. A magyar madártannak ez a két nagy embere nagyszerű nyelvérzéssel válogatta ki a sokféle népi elnevezés közül a legtalálóbakat. Könyveikben a »hivatalos« név mellett közlik a »népi« neveket is” (TILDY ZOLTÁN, Európa madarai 8.). Az új kézikönyvben több olyan madárról is van szó, amely CHERNEL könyvében még nem szerepelhetett s amelyeknek ma sincs „népi” neve. E madarak nevének a megfejtésében — az ornitológiai leírás mellett — idegen nyelvi megfelelőkre fokozottabban támaszkodhatunk.

1. A Magyarországon elő nem fordult madarak neveiről. — Azért vizsgálom a címül írt madarak neveit, hogy képet kapjak a magyar ornitológiai szaknyelv mesterséges névadó, szóalkotó gyakorlatáról. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a szóban forgó madarak egyrészt szakemberektől, másrészt külföldi szakleírások alapján, idegen nyelvi nevek ismeretében kaptak — mert csak így kaphattak — nevet. Azon madarak ma hivatalosnak tekintett neveit vizsgáltam, amelyek az említett kézikönyv (Európa madarai) szerint Magyarországon nem fordultak elő, illetőleg amelyek magyarországi előfordulása nem bizonyított.

A kérdéses madárnevek etimológiai szempontból három csoportra oszlanak: 1. tükörfordítások; 2. idegen nyelvi mintáktól független magyar alakulatok (összetett szavak és jelzős szerkezetek); 3. jövevényszavak. A sorrend egyúttal gyakorisági sorrend is. A vizsgált 102 madárnévből 58 tükörfordítás, 41 magyar alakulat, 3 pedig jövevény. Lássuk közelebbről mindhárom típust!

A) A tükörfordítások latin, német, angol és francia minták alapján születtek. Az esetek több mint felében legalább kettő, egymással meg-

egyező idegen nyelvi minta is segítette a magyar szó megszületését, például *egyszínű seregély*: < lat. szakny. *Sturnus unicolor*, német. *Einfarbstar*, fr. *Étourneau unicolore* (258; a pusztai számok az idézett kézikönyv megfelelő lapszámát jelölik). Tíz esetben mind a négy világnyelvi adat azonos, ahogy például a következő is: *szibériai rigó*: < lat. szakny. *Turdus sibiricus*, német. *Sibirische Drossel*, angol. *Siberian Thrush*, francia. *Merle sibérien* (228.) Huszonhárom esetben a szóban forgó idegen nyelvek közül csupán egy szolgált a magyar madárnév előzményéül. A német messze megelőzi társait: tizenötször indukálta a magyar megfelelő létrejöttét, például *korallsirály*: < német. *Korallenmöwe* (145), az angol négyszer (például *Wilson viharfecsskéje*: < angol. *Wilson's Petrel*: 35), a latin — és a francia? — kétszer (például *skót hófajd*: < lat. szakny. *Lagopus l. scoticus*: 98; *Bonaparte partifutója*: < francia. *Bécasseau de Bonaparte*: 119). A felsoroltak közül CHERNEL Brehm-fordításában megvannak már, tehát minden bizalommal CHERNEL tükörfordításai a következők: *egyszínű seregély* (I, 373), *szibériai rigó* (II, 87), a SCHENK-féle Brehm-kiadásban pedig *korall-sirály* (II, 325). A német nyelv nagy hatását mutatja, hogy az ötvennyolcból csupán tizennégy esetben nem számolhatunk német mintával is. Azt — úgy vélem — fölösleges lenne részleteznem, miért éppen a német szaknyelv és nomenklatura gyakorolta a legnagyobb hatást a hazai ornitológiai szakszókincsre. Csupán arra utalok, hogy egészen a legújabb időkig csak német összefoglaló madártani leírások jelentek meg magyar fordításban, s hogy ornitológusaink legfőbb és leggyakrabban használt világnyelve a német volt s ma is az. Fontos tényező volt továbbá, hogy a tudományos madártan megindulása óta ornitológusaink első-sorban német kollégáikkal tartottak szorosabb kapcsolatot érthető okokból: a) a német ornitológia mindig is fontos szerepet játszott; b) a magyarországi madárvilág legtöbb tagja német földön is előfordul, tehát a német (és osztrák) ornitológusok is foglalkoztak velük, leírásaik tanulmányozása, eredményeik tudomásul vétele pedig magától értődő tudományos kötelesség volt a magyar szakemberek számára; c) a földrajzi közelség megkönnyítette a kommunikációt.

Arra is gondolhatunk, hogy a főtebb tükörfordításoknak minősített madárneveknek legalábbis egy része nem idegen nyelvi minta vagy minták utánzásával született, hanem magyar ornitológusoknak a madártani leírások alapján önállóan alkotott szakszavai. E szerint tehát véletlen egyezésekről lenne szó. Ezt a lehetőséget természetesen nem zárhatjuk ki. Ám aligha valószínű, hogy az idegen nyelvi nevekkal megegyező, szóban forgó magyar madárnevek függetlenek idegen nyelvi társaiktól. Az ornitológus a tanulmányozott madarat leírásával és nevével együtt ismeri meg, s ha nem alkot a leírás alapján a már meglevő idegen nyelvektől eltérő nevet (l. alább), akkor mégiscsak az idegen nyelvi mintát-mintákat követi. Vagy azért, mert szakmailag is azt találja leginkább kifejezőnek saját nyelvén, vagy azért, mert — bár esetleg nem tartja a legjobb megoldásnak — jobbat (akkor és ott) nem tud javasolni. A mondatokat ellenkező oldalról az bizonyítja, hogy ornitológusaink több esetben is az idegen nevektől független magyar elnevezéseket adtak a nálunk ismeretlen madaraknak. Azaz: ahol célszerűnek, jobbnak látták, függetlenítették magukat az idegen példáktól. Következésképp: ha ezt nem tették, annak is megvolt az oka. A tudatosság a fenti esetekben is nagy szerepet játszott tehát, ezért tekinthetjük tükörfordításoknak a főtebb leírt típust.

B) Az idegen nyelvi megfelelőiktől független madárnevek csoportjába 41 tartozik, 10 esetben azonban jelentésbeli

tükörfordítás gyanúja okkal fölmerül. Egy kérdést itt kell tisztáznunk. Nevezetesen: hogyan lehet az, hogy egy-egy madarat a szaknyelvben! – eltérő módon neveznek meg nyelvenként? Hiszen a szaknyelvi megnevezés a madár jellemző jegyét szokta feltüntetni. Igen. Csakhogy egy-egy madarat több szempontból is jellemezhetünk: nemcsak tollukról, hanem hangjukról, táplálkozásukról, repülésükről, fészkelésükről, életmódjukról stb. is megismerhetjük, leírhatjuk, megnevezhetjük őket. A *csörgő réce* 'Anas crecca' (59) népi elnevezései közül például az *aprókácsa* a madár termete, a *partiruca* tartózkodási helye, a *veszekedő réce* viselkedése, a *fecskeréce* más madárra emlékeztető külseje, az *ezreskacs*a életmódja és a *sívókacs*a jellegzetes hangja alapján született (CHERNEL 115). S hogy melyik tulajdonságot ragadjuk ki, tartjuk jellemzőnek, szemlélettől, hagyománytól s egyéb tényezőktől függ. Az *északi szajkó* 'Perisoreus infaustus' megfelelői például: ném. *Unglückshäher* [tkp. 'bajhozó szajkó'], ang. *Siberian Jay* [tkp. 'szibériai szajkó'], fr. *mésangeai imitateur* [tkp. 'utáznó cinke'], holland *taiga-gaai* [tkp. 'tajga-szajkó'] (H. I. JØRGENSEN, *Nomina Avium Europaeorum*. Copenhagen, 1958. 65; a továbbiakban: NomAvEur.; magyar adatai KEVE ANDRÁS ornitológustól származnak). A madár tollazatának, lábának, csőrének színe gyakran alapja a névadásnak. Minthogy azonban általában nem egyszínűek a madarak, s a tollazat színe is sok esetben változik a madár életkora, neme, párzási ideje és az évszakok szerint, természetes, hogy ugyanannak a madárnak azok az elnevezései is eltérőek lehetnek egy nyelven belül s nyelvenként, amelyek a tollazat színe alapján születtek. A *sárga füziké*-t 'Phylloscopus trochiloides' például *zöld füziké*-nek (ném. *Grüner Laubsänger*, norvég *grønn laubsanger*, izlandi *grænsöngvari*, cseh *budníček zelený*, or. *зеленая пеночка*) és *szürke füziké*-nek (holland *grauwe fitis*) is nevezik (NomAvEur. 83). A fekete-fehér „vitát” a *kormos légykapó* 'Ficedula hypoleuca' elnevezésében a svéd *svartvit flugsnappare* bölcs kompromisszummal intézte el, mert azt jelenti: 'fekete-fehér légykapó' (uo.). A *füstös cankó*-t 'Totanus fuscus' a magyarban *piroslábú*, *fekete és kendermagos sneff*-nek is hívják (CHERNEL 200).

De lássunk néhány példát e típus magyar neveire! Tollazata tiszta fehér színéről kapta nevét a *hósirály*, miként a latin szaknyelvben is; vö. lat. szakny. *Pagophila eburnea* [tkp. 'elefántesontból való, olyan színű jégszerető [madár]']; vö. még ném. *Elfenbeinmöve* [tkp. 'elefántesontsirály'], ang. *Ivory Gull* [tkp. 'elefántesontszínű sirály'], finn *valkolokki* és or. *белая чайка* [tkp. 'fehér sirály'] (147 és W. MAKATSCH, *Wir bestimmen die Vögel Europas*. Leipzig, 1977³. 301). — A madár ázsiai eredetére utal a *himalájai rigó* 'Zoothera dauma' elnevezés. A németben *Erddrossel* [tkp. 'földi rigó'], az angolban *White's Thrush* [tkp. 'White rigója'], a franciában *grive dorée* [tkp. 'aranyásárga rigó'], a svédben, a dánban és a finnben *gulldtrast*, *gulddrossel* és *kultarastas* [tkp. 'aranyrigó'], az oroszban pedig *некрасный дрозд* [tkp. 'tarka rigó'] e madár neve (229; NomAvEur. 73). — A madár tartózkodási helye volt a *kövi pacsirta* elnevezés alapja (másik magyar nevét költési helyéről kapta: *spanyol búbos pacsirta*, l. NomAvEur. 62). Több nyelv ezzel szemben tulajdonnévi tagú szerkezettel jelöli: lat. szakny. *Galerida theklae*, ném. *Theklalerche*, ang. *Thekla Lark*, fr. *Cochevis de Thékla* (183). CHERNELnél egyik sem fordul elő.

C) J ö v e v é n y s z ó a vizsgált szórésszövegben három van. A *csukár*-ra vö. lat. szakny. *Alectoris chukar*, ang. *Chukar* (101), ném. *Chukarhuhn* (BRUNN – SINGER – KÖNIG, *Der Kosmos-Vogelführer*. Stuttgart, 1971. 98). Angol közvetítéssel terjed. — A *lumma* 'Uria aalge' német eredetű, a ném. *Lumme* 'egy alkafajta' hangrendi kiegyenlítődéssel magyarított átvétele (vö. a német szó

összetételeit: *Trottellumme* 'lumma', *Dickschnabellumme* 'vastagesőrű lumma': 154 – 5). A német *Lumme* skandináv eredetű; vö. dán *loom*, svéd *lom*: 'Polarente; sarki réce' (WAHRIG, DtWb.). – A *szula* 'Sula bassana' (37), *szula* (NomAvEur. 8) a latin szaknyelvi *sula* 'ua.' átvétele. A latin szó bekerült más nyelvek madártani nomenklatúrájába is (l. Nyr. XCVII, 100).

2. Tulajdonnévi tagú madárneveinkről. – Mind-egyik tudományágban többé-kevésbé gyakoriak a tulajdonnévi tagú szakszavak, kifejezések. Valamely jelenség, szabály, törvény, élőlény, betegség, anyag stb. nem ritkán felfedezőjéről, első tudományos leírójáról, rendszerezőjéről vagy annak jóvoltából valaki másról (barátról, hozzátartozóról, neves személyiségről) kapta nevét vagy nevének egy részét (l. például *begónia*, *dália*, *georgina*, *dolomit*: TESz.).

A madártani szaknyelvben is gyakoriak az efféle elnevezések. A fentebb már idézett ornitológiai kézikönyvet megvizsgáltam abból a szempontból is, hány esetben neveznek madarat tulajdonnévi taggal a ma hivatalos magyar madártani szakszókincsben. Az eredmény a következő (mivel kevés van, közlöm valamennyit): *Wilson viharfecskeje* 'Oceanites oceanites' (35), *Bewick hattyúja* 'Cygnus bewickii' (57), *Steller pehelyréceje* 'Polysticta stelleri' (67), *Feldegg-sólyom* 'Falco biarmicus' (93), *Eleonóra-sólyom* 'Falco eleonorae' (95), *Temminck-partfutó* 'Calidris temminckii' (119), *Bonaparte partfutója* 'Calidris fuscicollis' (119), *Bonelli füzike* 'Phylloscopus bonelli' (212). Mindössze nyolc tehát (a régebbi és a részletesebb leírásokban ennél több van). A latin, német, angol és francia szaknyelvi megfelelőikkel egybevetve azt mondhatjuk, nálunk van a legkevesebb tulajdonnévi tagú madárnév. Ornitológusaink törekvését, hogy ti. „értelmes” szóval helyettesítsék a madárnevek tulajdonnévi tagját, csak helyeselhettek. A tulajdonnévi tagú elnevezés ugyanis mindenképpen kevesebb, a madarat tekintve pedig nem is lényeges információt ad. Éppen ezért

– úgy látom – helyesebb lett volna például a *Bewick hattyúja* elnevezés helyett a *CHERNEL*-nél szereplő *kis hattyú* (CHERNEL 135), a *Wilson viharfecskeje* helyett a *laposkarmú viharfecske* (NomAvEur. 7), az *Eleonóra-sólyom* helyett a *kormos sólyom* (NomAvEur. 26), a *Temminck-partfutó* helyett pedig a *szürke törpepartfutó* (NomAvEur. 40) elnevezést használni. Nyelvi, nem ornitológiai kérdés, ezért vetem itt föl, hogy a *Steller pehelyréceje* és a *Feldegg-sólyom* típusok közül az utóbbit jobbnak látom. Helyes volt tehát a CHERNEL-nél még a *Bonelli füzikejé*-nek, *Temminck partfutója*-nak és *Feldegg sólymá*-nak (CHERNEL 187, 431, 737) nevezett madarakat *Bonelli füzike*-re, *Temminck-partfutó*-ra és *Feldegg-sólyom*-ra változtatni. Egyszerűbb, rövidebb így. S ez tudományos nomenklatúrákban kívánatos erény.

3. „H a m i s” nevű madarak. – Emberről mondjuk: idegen tollakkal ékeskedik. Több madarunkról – az előbbi közmondást parafrázálva – azt mondhatjuk, idegen madárnévvel ékeskedik. A szófejtő számára ez – etimológiai szakkifejezéssel szólva – egyfajta jelentéstani nehézséget jelent: a madártani leírás, amely bizonyító eljárásának mindenkor fontos tartozéka, és a madár neve ugyanis ellentmondanak vagy legalábbis ellentmondani látszanak egymásnak. S az ellentmondást tisztázni kell.

Klasszikus példaként a *vakvarjú*-t említhetjük, amely – HERMAN OTTÓ szavaival – „sem nem vak, sem nem varjú” (Nyr. XXVII, 539). További példák: *verebészó héja* 'karvaly' (CHERNEL 389), *galambfogó héja* 'vándorsólyom'

(CHERNEL 432), *éjji gém* 'bakcsó' (CHERNEL 286), *nádi veréb* 'nádi sármány' (CHERNEL 630), *tyúkhordó kánya*, *tiklő kánya*: 'héja' (CHERNEL 387), *tengelic* 'gerle' (TESz.), *kékcsóka*, *zöldkánya*: 'szalakóta' (VERTSE ALBERT, Erdő-mező madarai. Bp., 1959³. 91), *sarlósfecske*: „Ez az a madár, amelyik nem is fecske, és annak csak a fecskére nagyon hasonlító formája miatt nevezték el” (VERTSE i. m. 79); *sárgarigó*: „semminemű rokonságban nincs a rigókkal, az csak magyar nevében szerepel nyilván a rigóhoz valóban hasonló testalkata miatt” (SCHMIDT EGON, Madarakról — mindenkin. Bp., 1970. 11); *kanalasgém*: „magyar nevével ellentétben nem a gémekekkel, hanem a gólyákkal áll közelebbi rokonságban” (SCHMIDT i. m. 136).

Mi a téves elnevezések oka? A válasz egyszerű: a névadó közösség pontatlan természetismerete. KAPOCSY GYÖRGY írja: „A felsorolás [ti. a madárnevek] ugyan könnyen indul, de azután egyhamar, legfeljebb tíznél — elakad” (Madarat tolláról . . . Bp., 1970. 7). Nem csodálkozhatunk tehát, hogy CHERNEL könyvében vissza-visszatérnek az efféle mondatok: „A poszátákat fajilag nem igen különbözteti meg a nép” (708), „A nagy sirályokat népünk nem igen különbözteti” (39). De nemcsak a madárvilágra érvényesek a mondottak. „J. VIDO, szlovák mykológus szerint az átlagember kb. tíz gombafajt ismer” (GREGOR: NytudÉrt. 80. sz. 5). KISS GÉZA pedig ezt írja: „tapasztalatom szerint kevesen vannak, akik a növényeket — kivéve a közkeletűeket — jól ismerik, legfeljebb nevüket tudják, de az azonosításban már bizonytalanok” (OrmSz. XX). Hasonló tapasztalatai nyelvatlaszunk gyűjtőinek is vannak (LŐRINCZE: MNyAEIm. 192), miként valamennyi nyelvjárásgyűjtőnek, aki gyűjtött állat- és növényneveket. A pontatlanságok belekerülnek a szótárakba, könyvekbe is. HERMAN OTTÓ írja: „Alexi György a *pulykára* is reátér, kiindulva Pápai-Páriz szótárából, ahol a *pulyka* 'urogallus, tetras, gallus numidicus, gallina Africana', vagyis szerintem egy egész madárgyűjtemény, kivált a midőn még azt is hozzáadjuk, a mi a Bod Péter-féle kiadásban (1767) van, t. i. 'meleagris és gallus indicus'” (Nyr. XVI, 129). Bár a HERMAN OTTÓtól joggal bírált összeállításához hasonló „madárgyűjtemény” és „növénygyűjtemény” bizonyára ritkaság, kétségtelen, a szóban forgó pontatlanságok sokszor okoznak fejtörést az etimológusoknak is. A följegyzett madárnevek egy részénél a jelentések csak hozzátételesek, s vagy semmi, vagy csupán kevés fogódzót adnak. Például *dílimadár* 'valami madárfajta' (SzegSz.), *nigovics* 'egy madárfaj', *özvegyke* 'vmi madár', *pondrécska* 'vmi madár' (MTsz.). Csak annyit tudunk meg, hogy madarakról s nem — mondjuk — növényekről van szó. A valószínű vagy pontos jelentést, ami az etimológiai vizsgálat fontos kiindulópontja rendes körülmények között, paradox módon az etimon tisztázása után tudjuk meg — ha sikerül etimologizálnunk a kérdéses szavakat (jövevényszavakra gondolok elsősorban). Többet elárul jelöltjéről a *bufti* 'egy tompa orrú madár', a *zöldike* 'vmi zöldes-szürke madár' (MTsz.) és társai. Itt már nem jöhet szóba az egész madárvilág, a kör szűkíthető. A következő típus pedig egyértelműen egy családra szűkíti a jelentést, s ezzel nagyobb félreértéseket kizár: *cigány-kacsa* 'vadréce-faj', *lotyó* 'valami vízimadár', *spol-snyef* 'vmi vízimadár' (MTsz.). A sorban negyedik típus, amikor a család-jelölést valamely információval toldják meg (*tar-varjú* 'nagy fajta varjú', *vizi-bujár* 'fekete színű vízimadár, amely igen soká elvan a víz alatt': MTsz.) már jó fogódzókat kínál az etimológusnak. A legjobb jelentésmagyarázat madárnevek esetében a latin szaknyelvi elnevezéssel való azonosítás. Ha ez hiányzik, nem kevés gondot jelent. Vö. KNEZSA: „sokkal rosszabb helyzetben voltam az állatnevekkel kapcsolatban . . . Itt még kevésbé tudtam

a régi jelentéseket a maiakkal azonosítani és azért egyszerűen egymás után sorolom fel őket” (SzlJsz. 8).

Azon persze nem csodálkozhatunk, hogy az átlagember a természetet nem ismeri jól. Hiszen a természet, helyesebben a természet egy-egy részének a pontos ismerete, így a sok madár szakszerű megkülönböztetése is a szakemberek tiszte, s bizony nekik sem könnyű eligazodniuk. A téves népi madárnevezések nagy része azonban éles megfigyelőképességről tanúskodik. Az ismeretlen vagy kevésbé ismert madarakat ugyanis a jól ismert madarakhoz viszonyítva, az azokkal való hasonlóság alapján nevezték el — jól. Úgy, hogy az általánosan ismerttől megkülönböztetendő, jelzővel látták el az illető madárneveket (l. az idézett példákat). Tehát a madártani szempontból téves elnevezéseknek racionális oka van.

Más okból, de szintén helytelen elnevezés a *guvatfürj* 'Turnix sylvatica' (104). A madártani leírásban elfoglalt helye (Gruiformes, Turnicidae) szerint ugyanis 'fürjszerű guvat' a jelentése („apró, fürjszerű madár”: i. h.), a magyar nyelv szabályai szerint viszont 'guvatszerű fürj'. Jelzős összetételről van szó, az utótag a jelzett szó, azt hasonlítjuk valamihez. Ahhoz, amit a jelzőben = az előtagban megnevezünk. A *macskabagoly* 'Strix aluco' (167) tehát macskához (valamely okból) hasonló bagoly, és nem bagolyra emlékeztető macska. A *sírályhojsza* sírályszerű hojsza (32), a *karvalybagoly* karvalyhoz hasonló bagoly, (166), a *héjjasas* pedig héjára emlékeztető sas (81). Ha tehát a *guvatfürj* fürjszerű guvat, akkor *fürjguvat*-nak kellene hívni.

Míg azonban a fenti esetek megfelelő ornitológiai háttérrel tisztázhatók, a jövevény madárnevek némelyike jelentéstani szempontból kérdéseket vethet föl. Éspedig az a típus, amelyben az átvett madárnév és eredetije között jelentésbeli különbség van. Etimológiai szempontból az persze közömbös, hogy már az átadó nyelv ornitológiai tekintetben pontatlan vagy téves jelentésű szót közvetít. Az etimológusnak ugyanis azt kell megállapítania, mi a kérdéses szó jelentése az átadó s mi az átvevő nyelvben. Magyarázattal akkor tartozik, ha a jelentések nem fedik egymást. Úgy látom, az általános gyakorlat az etimológusok körében az, hogy ha az alaki megfelelés többé-kevésbé szabályos, a jelentésbeli különbséget nem tekintik egyeztetési akadállyal. Föltehetőleg — és joggal — abból kiindulva, amit főntebb pontatlan természetismeretnek neveztem.

4. H a n g u t á n z ó m a d á r n e v e k. — HORPÁCSI ILLÉS tanulságos tanulmányában (MNY. LXIX, 451—7) e sajátos szócsoporthoz képzéstani szempontból vizsgálja, s több új szófejtést tesz közzé. Magam a következőkben a *csücsüke* eredetmagyarázata kapcsán kívánok néhány adattal és megjegyzéssel hozzájárulni az onomatopoetikus madárnevek kutatásához.

A *csücsüke* a réti *cankó* 'Tringa glareola' alföldi népi elnevezése (CHERNEL 194). Az EtSz. ezt írja róla: „a madár hangját utánzó szó?” Úgy vélem, igen, s úgy gondolom, bizonyítható is. Az ornitológiai leírás szerint „Felreppenő kisebb csapatai magas, trillázó hangon fütyülnek” (127). Tehát: jellegzetes énekük, hangjuk van. Hasonló hangalakú onomatopoetikus madárnevünk több is van, ilyen például a *csücsürke*, *csücsörke*, *csücsörög* — hogy a hozzá legközelebb állókat említsem (szótörténetüket, szóföldrajzukat, jelentéseiket részletesen l. EtSz. I, 1020 *csicség* a.). Ezek a szavak véleményem szerint egy nagy hangutánzó szócsalád labialis ágának tagjai. Az illabialis ág gazdagabb, és itt találjuk a köznyelvi szót: a *csicsereg* igét is (párhuzamos származékait, alakváltozatait l. TESz.). A *csicsörög* : *csücsörög* viszonyára vö. *csiccsent* : *csüccsent* (EtSz.

I, 1019 *csiccsent* a.), *csigër* : *csügör* (EtSz. I, 1030 *csigër* a.), *csicsër* : *csücsör* 'csicseriborsó' (EtSz. I, 1021 *csicsër* a.), *csihés* : *csühös* (EtSz. I, 1034 *csihés* a.), *csillegő* : *csüllögő* (EtSz. I, 1055 *csillegő* a.), *csimmelkedik* : *csümmelkedik* 'csimpeszkedik' (EtSz. I, 1062 *csimpeszkedik* a.), *csicsül* : *csücsül* (EtSz. I, 1236 *csücsül* a.). A *csücsüke* megítélésem szerint a *csicség* 'csicsereg' labialis párjának a passzív tövéből keletkezett *-ke* kicsinyítő képzővel (a képzős madárnevekre l. HORPÁCSI: i. h. 251). A *csücsürke*, *csücsörke* madárnevek a *csücsörög* 'csicsereg' *-g* képző nélküli passzív tövéből keletkeztek legvalószínűbben, szintén kicsinyítő képzővel. A *csücsörögő* madárnév pedig (l. EtSz. I, 1020 *csicség* a.) a *csücsörög* melléknévi igeneve. A *csicsërke* a *csücsörke* illabialis megfelelője, a *csicsörke* (l.: „Felrebben, s lassan ugyanoda ereszkedik vissza. Ebben a pacsirtára emlékeztet. Közben csicsereg . . . Ez a csicsörke”: VERTSE i. m. 85) meg a *csicsürke* pedig *ö-ző*, illetőleg *ü-ző* nyelvjárási alakok.

Valamennyi szóban forgó madár sajátos énekéről, csicseregéséről kapta tehát nevét. Ez pedig természetes. Más nyelvekből is idézhetünk — érthető módon — példákat arra, hogy bizonyos madárnevek etimológiailag az azonnelyvi *csicsereg*-féle igével függnek össze; például ném. *Zwitscherling*, *Zitscherling* 'kenderike' (SOULAHTI szerint szláv jövevénny, l. Die deutschen Vogelnamen. Straßburg, 1909. 122–3, e két szó azonban a ném. *zwitschern* 'csiripel' népetimológiás hatását mutatja), ném. *Pieper* 'billegető' (<*piepen* 'csipog, csiripel': SUOLAHTI i. m. 87), lapp *visartelle* 'Name eines dunkelgrauen Kleinvogels; egy sötétszürke kismadár neve' (<*vicartehk* 'zwitschern; csiripel, csivitel, csipog': LAGERCRANTZ, LpWsch. II, 999), lapp *cicuk* 'Sperling; veréb' (<*cijci* 'zwitschern; csiripel': LAGERCRANTZ, LpWsch. I, 52), zürjén *tšikyš* 'Schwalbe; fecske' (<*tšiködnj* 'zwitschern; csiripel': WIEDEMANN, SyrjDtWb. 360), zürjén *tširak* 'Möwe; sirály' (<*tšira kylny* 'zwitschern; csiripel, csipog': WIEDEMANN i. m. 361), zürjén *t'ivt'i* 'Hühnerhabicht; héja' (<*t'ivzinj* 'csiripel, csipog': FOKOS-FUCHS, SyrjWb. 1071), szölkup *čičik* 'Vöglein; kismadár' (<*čičirimpigo* (gyakorító képzőbokkal) 'zwitschern, pfeifen (von Vogel); csicsereg, fütyül (madár)': ERDÉLYI, SölkWb. 239), cigány *csirikló* 'avis, Vogel; madár' (EtSz. I, 1098 *csiriglyó* a.), finn *sirri*, *sirriäinen* 'partfutó' (vö. a *siristä*, *sirittä*, *sirkuttaa*: 'csiripel, csipog' szócsaládot: SKES.), észt *siristaja* 'csonttollú' (<*siristama* 'csicsereg': MÄGER, Eesti linnunimetused 155; a *siristaja* szó szerint *csicseregő*-t jelent, vö. főntebb *csücsörögő*), észt *säuts(uke)* 'veréb' (<*säutsuma* 'csipog': MÄGER i. m. 178–9), szlovák, cseh és szlovén adatokra l. EtSz. I, 1021 *csicség* és I, 1073 *csincserere* a. A példákat szaporítani lehet természetesen.

A felsorolt magyar és idegen nyelvi példák alapján jól látható, milyen fontos szerepe van a madárcsicseregés nyelvi visszaadásában a *cs* hangnak. Ez is érthető. A *cs* hang expresszivitása folytán szinte predestinálva van erre a szerepkörre (a *cs* jellemző alkotóeleme az onomatopoeitikus szavaknak általában). Nem kevés madárhangot kifejező igénk s hangutánzó madárnevünk *cs* kezdetű; vö. *csacsog* (EtSz. I, 790), *csáfog* (i. m. I, 794), *csevég* (i. m. I, 1010), *csevetél* (uo.), *csicség* (i. m. I, 1019; ugyanitt *csicsog*, *csicsérész*, *csicsérkél*, *csicsereg*), *csicsikol* (i. m. I, 1023), *csikorog* (i. m. I, 1047), *csipákol* (i. m. I, 1083), *csipég* (i. m. 1084), *csiripel* (i. m. I, 1099), *csitlikol* (i. m. I, 1107), *csivikol* (i. m. I, 1109), *csivog* (i. m. I, 1110), *csuhúkol* (i. m. I, 1205), *csuvint* (i. m. I, 1234), *cseveg*, *csápol*, *csipog*, *csivitel* (TESz.), illetőleg *csicsörke*, *csicsiri*, *csér*, *csélla*, *cséjja*, *csézike*, *csicsimé*, *csilpcsalp*, *csiviszvisz*, *csíz*, *csöröcsirr*, *csuvik*, *csücsörke*, *csücsörögő*, *csüllő* (l.: CHERNEL; EtSz.; TESz., szóföldrajzunkat is l. itt).

A főttebb bemutatott példák ismeretében egy etimológia-módszertani megjegyzés idekívánczozik. Amikor hangutánzó madárneveket, illetőleg általában onomatopoeitikus szavakat vizsgálunk, gyakran változatokban gazdag szóegyedekkel van dolgunk. HERMAN OTTÓ idézett művében a *banká*-nak hús nevét, névváltozatát sorolja fel például (52). A szófejtőnek azonban nem szabad megfededkeznie arról, hogy az a gazdagság, sőt némelykor zűrzavar, amit adatai elétárnak, kizárólag vagy az esetek zömében össznemzeti bőség: helyhez nem kötött adatok halmaza. Azaz olyan adatok is egymás mellé kerülnek papíron, amelyek vagy tér-, vagy időbeli korlátok, különbségek miatt nem lehetnek és lehetnek közvetlen kapcsolatban egymással, következésképpen nem is hatottak egymásra. Egy székhely és egy nyugat-dunántúli hangutánzó madárnév például aligha befolyásolhatja egymást. Fontos tehát helyhez kötnünk adatainkat, hogy pontosan lássuk, mi tartozik együvé, s hogy etimológiai bizonyító eljárásunk során valóban bizonyító erejű adatokkal tudjunk bizonyítani. Ebből a szempontból is fontos forrásunk CHERNEL műve. Ő ugyanis a legtöbb esetben pontosan közli, honnan valók a madárnevek. S hogy ez milyen nagy segítség az etimológusnak, azt néhány madarunk elnevezéseit bemutató nyelv-atlaszunk tanulmányozásakor tapasztalhatjuk.

De vajon miért e nagy változatosság a hangutánzó madárnevek körében? Újabban egyre több szó esik arról, hogy a madarak „nyelve” is területi tagoltságú, „nyelvjárási” megosztottságú (vö. pl.: G. THIELCKE, Vogelstimmen. Berlin—Heidelberg, 1970. 84—101; SEBEOK: NyK. LXXVIII, 435—9). Ebből a tényből azonban hiba lenne azt következtetni, hogy — legalábbis részint — az eltérő hangutánzó madárelnevezések és névváltozatok a madarak „nyelve” „nyelvjárási” különbségeinek a tükröződései. Ezek a különbségek a laikus számára ugyanis fölismerhetetlenek, márpedig a hangutánzó madárnevek zöme, a népiek pedig kivétel nélkül laikusoktól származnak (THIELCKE i. m. 84). A változatosság oka elsősorban az utánzott hangok sokféleségében (l. HORPÁCSI i. h. 451), a hangutánzás természetében (l. SUOLAHTI i. m. 110) és a szóteremtő közösségek közötti nyelvi (l. TILDY, Európa madarai 23), szemlélet- és stílusbeli eltérésekben keresendő.

KISS JENŐ

A Körű-féle helynevek kérdése

1. Nemrég jelent meg a magyar nyelvészet, névtan, szótárírás hézagpótló műve, a Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára (Budapest, 1978., a továbbiakban FNESz.). KISS LAJOS műve bizonyára hosszú évtizedekig szolgál majd hasznos kézikönyvül mind az érdeklődők, mind a szakterület művelői számára. Ez az összegzés a további kutatómunka szempontjából kétszeresen is értékes: összegyűjti és hozzáférhetővé teszi a nyelvtudományban felhamozódott, de szét-szórta elfekvő helynévfejtéseket, másrészt felfedi a rendszeres feldolgozás révén megmutatkozó hiányokat és hiányosságokat. Tanulmányomban éppen arra vállalkoztam, hogy két — illetőleg, ha elképzelésem helyes, akkor több — bizonytalan etimológiájú helynév megfejtéséhez járuljak hozzá.

2. A FNESz. *Nagykörű* szócikkében ezt olvashatjuk: „A *Körű* < R. *Kürű* hn. bizonyára puszta szn.-ból keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szn.-hez vö. talán ótörök *Kürü* szn. (DTS. 329) és *kür* 'bátor, merész' mn.

(uo.)". Valóban, elmondhatjuk, hogy pusztá személynévből keletkezett helyneveink sorában számos török személynévi eredetű is található. Az azonban igencsak meggondolkodtató, hogy a nagyszámú helynévanyag mellett (lásd az adattárat) maga a személynév a magyar névrendszerben ki sem mutatható. Az átnézett forrásokból csak a helynévből alakult családnévnek kerültek elő. Szerepelnek viszont olyan víznevek és határnevek, amelyekre a személynévi előzmény nem vagy igen halvány valószínűséggel tehető fel.

Nem problémamentes *Kisköre* szócikke sem. „A *Köre* hn. bizonyára korábbi *Kő-rév-ből származik. (Vö. 1067 k./1267: *Kuurew* 'hely a mai Tokaj környékén': ÁÚO. I: 26.)" Már a párhuzamként idézett *Kuurew* adat olvasata is szerintem felülvizsgálatra szorul. A hajózási kifejezésként olvasból magyarba került *rév* szó első hiteles adata (a TESz. alapján): 1192/1374/1425: *Vrreui* gr. hn. (GYÖRFFY I, 236), tehát több, mint egy évszázaddal későbbi a fent idézett névnél. Az átvétel korszaka a XII. század közepére, második felére tehető, azt követően, hogy szoros kereskedelmi kapcsolat alakult ki a velencei köztársasággal. (Ekkor vettük át a témakör más szavait is, pl. *part*, *bárka*, *gálya*, *sajka*.) Bár a *Kisköre* helynévvel nincsenek ilyen kronológiai problémák, hisz az első adatunk viszonylag kései, XIV. századi, mégis a *Kő-rév kiindulási forma jelentéstani, névadási motívációja tisztázásra szorul.

3. E helyett én egy más utat kíséreltem meg. Viszonylag nagyobb terjedelmű anyaggyűjtésre támaszkodva összegeztem a *Körű*, *Kürű*, *Köre*, *Kerő*-féle helynevek tanulságait — főleg a régiségben ugyanis több helyütt előkerülnek —, és arra a megállapításra jutottam, hogy ezek együttesen magyarázhatók, mivel azonos szemlélet alapján keletkeztek. Azonos morfológiai szerkezetű szavak különböző hangtani változataival van dolgunk.

Mielőtt az elképzelés részletes kifejtésére térnék, előre bocsátom az adattárat. Az egységes kép kedvéért a személynéveket együtt közlöm azokkal a helynevekkel, amelyekből keletkeztek. (Természetesen csak akkor, ha az összetartozás egyértelmű.) 1. 1297: „de inde tendit per sylvam, ubi est una meta arborea de *Kereu*, sita in medietate silve” (Apponyi Okl. I, 39); a Vág völgyében egy határjárás említi. — 2. ?, *Köre* (talán *kő-ré-v*-ből lett). Hova mentek? Megyünk a *Kőrébe*. A *Köre* alatt voltunk. a *köre* [!] felett vágták a követ. A *Köre* felé mennyetek a mart alá.” (Nyr. X, 236); a felső-zempléni Szürnyeg község határneveinek egyike. A népetimológiás elképzelést — jobb híján — HORGER is elfogadja, és felhasználja a szóvégi *á, é* rövidülését tárgyaló dolgozatában (SzegFüz. II, 10). — 3. 1396–1410: *Kyru* (CSÁNKI — a továbbiakban Cs. — I, 433); 1396/1414: *Kyru* (ZsigmOkl. II/2, 348); 1411: „via de *Keure* ad Maghfalva” (SZABÓ, Ugocsa megye. Bp., 1937. 381); 1442, 1459: *Kurew* (Cs. I, 433); é. n. (XIV–XV. sz.): *Kurew*, *Kyre*, *Kerew*, *Kyrew*, *Kewve* [!] (SZABÓ i. m. 381). Korán elpusztult helység Ugocsa megyében, Fancsika határában (CSÁNKI Verbóc határába helyezi). Lakott helyként utoljára 1411-ben említik, utána már pusztaként szerepel: „in processu Cis-Tybiscano: Dobitő, *Kérő* et Láp” (SZIERMAY, Notitia . . . Ugochiensis . . . Pest, 1805. 63); 1696: *Kérő*, 1793: *Kéri pusztá* (SZABÓ i. m. 331); 1865: *Kérő* (PESTY, Hnt.: SZABÓ i. m. 331). A helynévből alakult családnév: 1638: *Kirei* (SZABÓ i. m. 423). — 4. 1434: *Kurew*. „Nem azonos az ugyancsak ugocsa megyei *Kérő*vel (l. az előző pontot!), mely lakott helység volt” (SZABÓ i. m. 399). Egy határjárásban Komját határából. — 5. 1293: „terram castri nostri de Zonuk *Kerew* uocatam” (ÁÚO. V, 50; HazOkm. VIII, 327–8); 1343: *Kerew* (TAGÁNYI–RÉTHY–KADÁB, Szolnok-

Dobokavármegye monográfiája. IV. Ds, 1901. 34); 1390: *Kerő* (Bánffy Okl. I, 426; ZsigmOkl. I, 164, kétes pontosságú közlés); 1398: „Michaele filio Stephani comite de Zolnok interiori ad possessiones Stephani filii Nicolai condam comitis siculorum Orman et *Kerew* vocatas” (Teleki Okl. I, 265; ZsigmOkl. I, 594); 1542: *Kyreu* (Szolnok-Doboka mon. IV, 341); 1551: *Keérő* (uo.); 1553: *Kereu* (uo.); 1590: *Kere* (uo.); 1594: *Kyreo* (uo.); 1612: *Kérő* (uo.); 1614: *Kereő* (uo.). *Kérő* nevű község Szolnok-Doboka megyében. A megyei monográfia szerint *Kereu* dobokai várjobbágytól kapta a nevét (vö. VárReg. 304, 97). Nem kizárt azonban az sem, hogy víznévből lett. A falu határnevei közt találhatók a következők: 1772: *Kis Kérőben* gr., a *Kis Kérő torkában* (Szolnok-Doboka mon. IV, 351). Valószínűleg ugyanerről a határnévről van szó SZABÓ T. ATTILA gyűjtésében: „*Kerőtorok*. 1516-ban a valószínűleg latinból fordított 'terület' magyarázattal említik. Sem helyrajzi elhelyezéséről, sem származásáról nem tudok közelebbit (!) mondani” (Ds helynevei. Turda, 1937. Erdélyi Tudományos Füzetek 101. sz. 37). Csáládnevek: 1612: *Kerei*, 1631, 1641: *Kereői*, 1643: *Kérői* (Szolnok-Doboka mon. IV, 343). — 6. 1124: „Terram Sapi, simul cum arboribus in haereditatem Sancti Benedicti monasterii dedi; quam circumtenet aqua que vocatur Cindura, vsque *Kuru* flumen, sicque diniditur ab aliis” (CD. II, 77). — Az oklevél több olyan Szolnok megyei helységgel és helynévvel együtt említi, amelyek jórészt ma is léteznek, és nem messze fekszenek Nagykörűtől.

7. 1219: „Bafilus, Abbas de *curru*” (VárReg. 4); 1234: „Lucas miniferialis Ecclefię de *Curud*” (VárReg. 129); 1235: „monafterij *Kuru*” (VárReg. 140); 1318: „*keuryumunustra* vocatam” (AnjOkm. I, 471; PESTY, MoHn. 219), *Kereumunustura* (PESTY i. m.); 1325: „Domozlou, *Kureu* et Zarank [...] possessionem *Kurew*” (AnjOkm. II, 231; Cs. I, 66); 1332–7: *Kurew* (PápTiz. 336), *Keurev* (PápTiz. 358, ORTVAY (MoFöld. 173) helytelenül Kiskörével azonosítja, *Kuru*: ORTVAY (MoFöld. 884) utal rá, de a PápTiz. megfelelő oldalszámát nem közli; 1341: „quod quandam possessio Doba vocata quantum ab oriente teneret metas cum terra ecclesie de *Kereu*, a meridiei vero parte flueret circa ipsam aqua Ticie” (AnjOkm. IV, 133 — Nagykörű a Tisza mellett fekszik, és Doba pusztával határos); 1424: *Kurw* (Cs. I, 66); 1453: (?) villa *Küreű* (Analecta Historico-geographica Comitatum regni Hungariae. 284. Gyurkovits György gyűjteménye az OSzK. Kézirattárában. Jelz.: Fol. Lat. 3804.; 1468: *Kureu* (Cs. I, 66); 1488: *Curu* (Cs. I, 66); 1528: *Kýru* (TANNSTETTER: a Lázár-térkép első kiadása. In: A magyar térképészet kezdetei. Szerk. dr. STEGENA LAJOS. Bp., 1976. Kézirat. 28. A továbbiakban TérkKezd.); 1553: *Kýru* (VAVASSORE: TérkKezd. 28); 1559: *Kýrnon* (LIGERIO: TérkKezd. 28), *Kýru* (TRAMEZINI: TérkKezd. 28); 1585 k.: *Kyrñ* (GERARD MERCATOR, Hungaria. Az OSzK. Térképtárában); 1626: *Kyrñ* (JOHN SPEEDE, The mape of Hungary. Amsterdam, 1626. OSzK. Térképtár); 1647 k.: *Kyrñ* (IOANNES BLAEU, Hungaria regnum. OSzK. Térképtár); 1649: *Kyrñ* (GOTOFREDUS, Archontologia cosmica . . . 1–3 libr. 2. ed. Francofurti. OSzK. Térképtár); 1670: In Poss: *Nagy Kürű* (OL. UetC. Fasc. 108. Nr. 16. f. 2368); 1672: In Poss: *Nagy Kürű* (OL. UetC. Fasc. 113. Nr. 21. f. 2374); 1685: *Kőrő* (OL. UetC. Fasc. 10. Nr. 2. f. 2212) 1710: *Kürű*, *Kürün*, *Kürühöz* gr. (II. Rákóczi Ferencz levéltára. Első osztály I–IX. Közli THALY KÁLMÁN. Bp., 1889. III, 228, 254, 240, 236); 1730 k.: *Kürő* (MIKOVINY SÁMUEL térképe a Nagykunságról a Hadtörténelmi Térképtár gyűjteményében. Jelz.: B IX. a. 625.); 1730–35: *Körő* (BÉL, Notitia; a Héves megyéről szóló rész kéziratban az OSzK. Kézirattárában. Jelz.: Fol. Lat. 3376.); 1750 k.: *Nagy Kürű* (OL. Víz-IntTérk. Tisza 16); 1773: *Nagy Kürű* (LexLoc.); 1780: *Nagy-Kürű* (WIN-

DISCH, Geogr. II, 125); 1786: *Kürü*, *Nagy-Köre* (KORABINSZKY, Lexikon); 1786: *Nagy Kürü* (OL. VízrIntTérk. Tisza 84); 1799: *Nagy Köre* (VÁLYI II, 430); 1805 k.: *Nagy Kürü* (KORABINSZKY, Atlas Regni Hungariae); 1808: *Kürü*, *Nagy-Kürü*, *Nagy-Köre* (LIPSZKY, Rep.); 1836: *Nagy Kürü* (OL. VízrIntTérk. Tisza 30); 1851: *Nagy-Kürü* (FÉNYES, GeogrSzót.); 1863: *Nagy-Kürü* (Hnt.); 1864: *Nagy-Kürü*, *Nagy-Körü* (PESTY, Hnt.); 1877, 1882: *Nagy-Körü* (Hnt.); 1888: *Nagy-Körü*, *Kürü* (Hnt.); 1899: *Nagykörü* (Hnt.). – Bár a helységnév-tárak írásképe továbbra is ingadozik, az utóbbi változat a jelenleg érvényben levő hivatalos forma. Szolnok megyei község. 8. 1332 – 7: *Kure* (PápTiz. 336), *Cura* (PápTiz. 258), *Kerey* (PápTiz. 358). ORTVAY idézi ezeket az adatokat a pápai tizedjegyzékeket feldolgozó munkájában (MoFöld. II, 173), de éppen a névmutatóban kiemelt *Kerey* és *Keurev* alakokat azonosítja rosszul. Nála az utóbbi jelenti Kiskörét, az előbbi pedig Nagykörüt. Többi névlokalizációja helyes. 1358: „*possessiones Kysdethk et Kere vocate*” (AnjOkm. VII, 34); 1406: *Kure* (ZsigmOkl. II/1, 632), *Kyure* poss. (Cs. I, 65); 1486: *Kere* (Cs. I, 65); 1495: „*Keure et Bwra vocatis in Hewesiensi comitatibus*” (Károlyi Okl. III, 18); 1561: *Köre* (BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ, Pest megye történetének okleveles emlékei. 1002 – 1599. Bp., 1938. 402; vigyázat, a forrás nagyon megbízhatatlan!); (vö. 1647: MVV. Heves vm. 52: FNESz.); 1685: *Kisköre* (OL. UetC. Fasc. 10. Nr. 2. f 2219); 1730 – 35: *Kis Köre*, *Kis Köre* (BÉL, Notitia 29); 1730 – 50: *Kis Kore* [1] (HOMANN, Regnum Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosniae et Serviae. OSzK. Térképtár. Jelz.: Tm 5033); 1745: *Possessio Kisskeöre* (OL. UetC. 68. Nr. 27. f 2318); 1750 k.: *Kis-Köre* (OL. VízrIntTérk. Tisza 16/5); 1773: *Kis-Köre* (LexLoc.); 1780: *Kis-Köre* (WINDISCH, Geogr.); 1786: *Kiss-Köre* (OL. Magyar Kancelláriai Levéltár. Acta Generalia 3688); 1799: *Köre*, *Kis Köre* (VÁLYI II, 430); 1802: *Kis-Köre* (Magyar Átlás az az Magyar, Horvát, és Tót országok' Vármegyéji', s Szabad Kerületi és a' határ-őrző Katonaság' Vidékinek közönséges és különös táblái: közre bocsátotta GÖRÖG. Bécs, 1802.); 1805 k.: *Kis Köre* (KORABINSZKY, Atlas Regni Hungariae. Wien); 1808: *Köre*, *Kis-Köre*, *Kis-Körü* (LIPSZKY, Rep.); 1836: *Kis Köre* (OL. VízrIntTérk. Tisza 30); 1882, 1888: *Kis-Köre* (Hnt.); 1898: *Kisköre* (Hnt.). Heves megyei község. – 9. 1400: *Kerey* (Cs. II, 496), CSÁNKI szerint a pécsi püspöké volt, és Pécs környékén feküdt. – 10. 1402: „*Nicolaus dictus Kure de Kuche ~ Nicolaus dictus de Kure*” (Oklevelek Temesvármegye és Temesváros történetéhez. Másolta és gyűjtötte PESTY FRIGYES. Sajtó alá rendezte ORTVAY TIVADAR. Pozsony, 1896. a továbbiakban TemesOkl. 323 – 4); 1406: „(in possessione) *Kerev* vocata in Comitatu de Thorontal” (TemesOkl. 378); 1410: Poss. *Kure* (Cs. II, 127); 1413: „in possessionibus *Kure* [. . .] in Comitatu de torontal” (TemesOkl. 473); 1414, 1422, 1461: *Kure* – nemesek nevében szerepel (Cs. II, 127); 1418: „*Sigismundum de Kereh*” (TemesOkl. 556). MILLEKER szerint a Torontál megyei Köre faluból származó Körei család leszármazottai azok a nemesek, akik Temesben, Csanádban és Krassóban tűnnek föl a XV. század második, és a XVI. – század első felében (MILLEKER BÓDOG, Délmagyarország középkori földrajza. Temesvár, 1915. 13); 1435: „*Johannis de Kere*” (PESTY FRIGYES, Krassó vármegye története II – IV. Bp., 1882 – 5. III, 348 – 9); 1437: „*Johannem de Kure ~ Johannem de Kere*” (PESTY, Krassó . . . III, 356 – 7); 1548: „*Nicolaus Kerey de eadem*” (PESTY, Krassó . . . IV, 46). „Mátyás király idejében, 1470 körül, Csanádban egy Köre vagy Kerő (*Kerew*) család kezd szerepelni, melynek Fóris és Bálint nevű tagjai Mátyástól több helységekben részeket kaptak. 1499 – 1501-ben Pál csanádi főispán és 1527-ben Ferenc a vármegye országgyűlési követe. Ezen

család kihalt 1556-ban.” (MILLEKER i. m. 12; hivatkozik BOROVSKY SAMU, Csanád vármegye története 1715-ig. I-II. Bp., 1896—97. című monográfiájára). BOROVSKY részletesen foglalkozik a család egyes tagjainak sorsával (i. m. 336, 396, 397, 441, 495, 519), de sajnos nem betűhíven közli a neveket. Közben a Torontál megyei Kőrei család is tovább adatosolható: 1441: *Keurey* (Cs. II, 129); 1503: *Kere* (Cs. II, 127). — 11. 1776—77: Divert. *Kürü Tanyája*; 1785: *Körü Tanya*; 1808: *Kürü tanyája* (INCZEFI GÉZA, Szeged környékének földrajzi nevei: NytudÉrt. 22. sz. 55 és utó., Tápé földrajzi nevei. In: Tápé története és néprajza. Szerk. JUHÁSZ ANTAL. Tápé, 1971. 865). INCZEFI a továbbiakban ezt írja a névről: „*Kürü* csn. + *tanya* 'halászkunyhó (halszáritó) egy száraz földhátan és bizonyára a mellette levő halászház egy szakasza.' [...] A Maros szabályozása előtt a folyó egyik hatalmas kanyarában egy száraz hátan jelzi az 1776/77-ből származó térkép a nevet, így feltehető, hogy itt a *tanya* régi 'locus piscaturae, halászhely' jelentésű.” INCZEFI felteszi, hogy a *Kürü* a környéken előforduló *Kiri* családnév labializált változata. Én azonban valószínűbbnek tartom, hogy itt csupán formális birtokviszonyról (inkább kijelölő jelzői szerepű szintagmáról) van szó, és a hely a nagy folyókanyartól kapta a nevét. — 12. 1245: *Curw* (HÁZI JENŐ, Sopron szabad királyi város története. I—IV. Oklevelek. Sopron, 1921—1928. — a továbbiakban SÖ. — I/1, 2); 1257: „magister Philippus de *Kuru*” (ÁÜO. II, 284; SÖ. I/1, 3); 1308: „in possessionibus *Kuru* et Harka vocatis” (SÖ. I/1, 19); 1309: *Kuru* (SÖ. I/1, 20); 1332: „Petrus filius Ibrahun [!] de *Kulu*” (NAGY IMRE szerk., Sopron vármegye története. Oklevéltár. I—II. Sopron, 1889—91. — a továbbiakban SvmO. — 129); 1337: „Jacobus filius Kalas de *Kurru*” (SvmO. I, 139), „Jacobus filius Kalas de *Kvrou*” (SvmO. I, 140), „in villa *Kvrru*” (SvmO. I, 139; Cs. III, 616); 1357: „Jacobi filii Mate de *Kury*” (SÖ. I/1, 112); 1360: Poss. *Kuri* (SvmO. I, 327; Cs. III, 616); 1361: „Johannis fili(i) kinardi de *Kiru*” (SÖ. I/1, 125); 1366: „ad aliam possessionem eorum *Kwryu*” (SÖ. I/1, 138; Cs. III, 616); 1368: „Johannes filii Jacobi de *Kureu*” (SvmO. I, 382; Cs. III, 616), „possessionis eorum *Kureu* vocate” (SvmO. I, 382), „Jacobus filio Vydu de *Kury*” (SvmO. I, 376), „in Harka *Kury* et Egred” (SÖ. I/1, 154); 1374: „possessio sua in *Kury* habita” (SÖ. I/1, 167); 1378: „Paulus filius Salamonis de *Kury*” (SvmO. I, 446; Cs. III, 616); 1385: „Nicolao de *Kury*” (SÖ. I/1, 208); 1391: „Nicolaus filius Pauli de *Kurwý*” (SÖ. I/1, 273); 1392: „Item Nikas Haberstroß ze *Gürm*, der gestollen hat dem Nikel vnd Peter ze *Gürm*” (SÖ. II/1, 7); 1393: „in territorio eiusdem possessionis iuxta viam versus *Kurw*” (SÖ. I/1, 242); 1396: „Nicolaus filius Pauli de *Kury*” (SÖ. I/1, 249); 1400: „possessionis *Kurw*” (SÖ. I/1, 265), *Németfalú* (SvmO. I, 537; Cs. III, 616); 1402: „in *Kury* in comitatu Soproniensi” (SÖ. I/1, 269), „ad faciem premissarum possessionum Harka et *Kury*” (SÖ. I/1, 274); 1405: „possessionis *Kury* vocate” (SÖ. I/1, 283); 1410: „Nicolai Filii Petri de *Kerew*” (SvmO. I, 628), „ad faciem dicte possessionis *Kerew*” (SvmO. I, 628; Cs. III, 616), „possessionem suam *Kerew* vocatam in comitatu Soproniensi existentem” (SÖ. I/2, 34), „ut ipsi premissam possessionem *Kerew*” (SÖ. I/2, 35), „possessionem [...] *Kurew* vocatam in comitatu Soproniensi” (HazOkm. IV, 262—3; Cs. III, 616); 1411: „quomodo ipsi possessiones eorum *Kerew*” (SÖ. I/2, 43); 1415: *Kurw* (SvmO. II, 23; Cs. 616); 1416: *Kwrew* (SvmO. II, 32); 1429: „Urbanus de *Kwry*” (SvmO. II, 135), „Urbano filio Petri de *Kerew* alio nomine Kysbudizlo” (SÖ. I/2, 399, 402; Cs. III, 616); 1430: „Urbanus filius Petri de *Kwry*” (SÖ. I/3, 5); 1437: *Kwreh* (SvmO. II, 257; Cs. III, 616); 1450: „ad facies prefatorum possessionum *Keurj* et Moroch

vocatarum” (SvmO. II, 345), „in dicta *Kewry* habitam” (SvmO. II, 345; Cs. III, 616); 1465: „Peter Gothart von *Gürm*” (SO. I/5, 187); 1469: „Urbanus de *Kewrew*” (SvmO. II, 460; Cs. III, 616); 1472: „possessionis vicinitatibus ambarum villarum *Gürben* in comitatu Soproniensi” (SO. I/5, 312); 1477: „Sigismundus de *Kwryj*” (SO. I/5, 363; HazOkm. V, 342); 1479: „Johanne Czirkendorffer de *Kerow* [. . .] Wolfgango Czah de eadem *Kerow*” (SO. I/5, 383); 1482: „quo presente Joannes aut Stephanus de *Kereu*” (SO. I/6, 6), *Gwrin* (SO. I/6, 2); 1492: *Felsew-gurbin* (SO. I/6, 90); 1493: *Kywlew* (Cs. III, 616); 1494: „Fratres de *Kwlv* (uo.); 1500: „Georgio Schymel de *Gurbem*” (SO. II/1, 267); 1507: „Item die Windischin zu *Gurem*” (SO. II/1, 303); 1521: „Ich bin den pawern von *Gurim*” (SO. II/1, 391); 1526: „Iten der edlen frauen Andriaschin von *Gurm* shaf ich funff gulden vmb ain kürsn.” (SO. II/2, 14); 1531: „Item ainem mann zu *Gursen* hat er ain zundpuxn” (SO. I/7, 429); 1796–99: *Küllö* (VÁLYI II, 473); 1808: *Küllö* h., *Giern*, *Kiern*, *Kirn* g., *Girma* cr. (LIPSZKY, Rep. 308, 363); 1851: *Küllö* (*Gierm*) (FÉNYES, MoGSz. I, 284). A Sopron megyei falu az Árpád-korban magyar lakosságú volt, később elnémetesedett. LIPSZKY adatai alapján a XVIII–XIX. században szláv lakossággal is számolnunk kell. A német helynév a magyarból való, a szlávok már a német helynevet vették át. Erre a helynévre később még visszatérek. — 13. A következő okleveleket mind IV. László adta ki 1284–85-ben ugyanazon a helyen. A név az oklevél kiállításának helyét jelöli. Az okmánytárak igen nagy bizonytalanságot árulnak el mind az olvasatot, mind a lokalizációt illetően. Bár az idézendő oklevelek jogi vonatkozásait tekintve Abaúj, Sáros, Ung megyéhez, tehát egyaránt Észak-Magyarországhoz kapcsolódnak, valószínűnek tartom, hogy itt is az előbbi Küllő (Kürü) faluról van szó. 1284: „Datum prope *Kewrew*” (HazOkm. VII, 187 — a névmutatóban *Küllö*-nek, az annotációban *Körév*-nek szerepel; ÁÚO. IX, 390), „Datum prope *Kewrew*” (Károlyi Okl. I, 17: *Körév*-nek olvassa; ÁÚO. IV, 264), „Datum prope *Keureu*” (HazOkm. VI, 304: *Kürü*-nek olvassa; Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. II. Szerk. IRMTRAUT LINDECK-POZZA. Graz–Köln, 1965. — a továbbiakban UrkBurg. — 184: Küllővel azonosítja); 1285: „datum in *Kureu*” (HazOkm. VII, 197: Küllővel azonosítja; UrkBurg. II, 195: szintén.) — 14. 1214: *Kereu* (CD. III/1, 472) — egy határjárásban Lelesz környékéről. — 15. *Körü-domb* D, sz. „Kerek alakjáról nevezték el.” (ZMFN. 191/43). — 16. *Körü-kertők* S, sz. (ZMFN. 154/37). — 17. *Körü-kerti-düllü* S, sz. „Sövény veszi körül” (ZMFN. 190/95). — 18. *Körü-púp* D, sz. (ZMFN. 70/48). — 19. *Körü-domb* Ds, sz. „Kör alakú domb van benne” (SMFN. 87/201). — 20. *Körü-domb* Do, sz. „Kerek formájú domb.” (SMFN. 112/80). Mind a somogyi, mind a zalai kötet határozószónak következteti ki a *Körü*-t, és a szómutatóba következtetesen *Körü*-nek tünteti föl (*Körü-domb*, *Körü-púp* stb.). — 21. Az utolsó pontban azt a néhány személynevet közlöm, amely a Történelmi Tár kötetéből került elő, és a nevek alapjául szolgáló helynév lokalizációjára csak feltételezésünk lehet. 1482: *Kerey* Antal jobbágy (TörtTár. 1907: 100), a kolozsmonostori konvent okleveléből, a Doboka megyei Omboz határán történt peres ügyben. Mivel XV. századi jobbágynévről van szó, a keresztnévhez járuló második elem jelölheti a név viselőjének tényleges lakhelyét. Ebben az esetben legnagyobb valószínűséggel a Szolnok-Doboka megyei Kérő falu jöhet számításba (l. adattár 5. pont). 1685: *Kerey* Márton a huszti vár udvarbírája (TörtTár. 1888: 194), Huszt az Ugocsa megyei Kerőhöz volt közel. 1566: *Kervi* János (TörtTár. 1888: 196), lokalizálhatatlan név.

4. A Körű-féle helynevekre a FNEsz. megjelenéséig nem született tudományos magyarázat. A szakirodalmat és a forrásokat kutatva azonban találtam két népetimológias elképzelést. Érdemes ezekre is kitérni.

Nagykörű és Kisköre egymástól nem messze fekvő Tisza-parti községek. Az előbbi névre vonatkozó népi hiedelem ma is megegyezik azzal, amelyet több mint száz évvel ezelőtt PESTY FRIGYES kérdőíve nyomán följegyeztek. 1864: „Nagy-Kürü helység mellett s határa körül a Tisza terjedelmes kört képez, hihető, hogy nevezetét innen nyerte, s azért — miként fentebb érintve van — ámbár iratik „Nagy-Kürü”-nek is, eredetibb a Nagykörű kifejezés — de a helység lakói is a helységet rövidítve »Körü«-nek, magokat pedig »körüi«-eknek nevezik.” (JUHÁSZ DEZSŐ, Nagykörű helynevei. Bp., 1976.: Magyar Névtani Dolgozatok I. sz. 38). A falu jegyzője — amint ez az adattárból kiderül — tévedett abban, hogy a *Körü* alakot vette elsődlegesnek, de a tévedés a népetimológia azon felfogásának a következménye, mely szerint a helynév a *kör* szó származéka.

Ugyanezt a hiedelmet írják le Kiskörén is: 1864: „A’ hagyomány szerint a’ tiszta [!] mellett fekvő két helység — úgy mint: *Kis-köre* és *Nagykörű* azon kanyartúl (:kör:) — melyet alattok a tiszta képez vették nevöket, és pedig elsőbb »*Kis-Körü*« az utobbi *Nagy-Körü* — de későbbön könnyebb kiejtés tekintetéből nyerhették — jelenlegi nevöket.” (PESTY, Hnt. Heves megye anyaga.)

A másik névfejtést nem a népi képzelet szülte, inkább latinus műveltségét kamatoztatni próbáló krónikáiró műve: „KEREKI (de Curru), benczés apátság a B. Szűz tiszteletére. — A kereki apátságnak eredetét sz. László király életírója következő, csodaszerű eseménynek tulajdonítja. »Midőn hívei (sz. László király) testét Várad felé vitték, szomorúság és fáradság által elnyomtatva, elszenderedének. Mialatt így kelleténél tovább álomba merülve egy helyen maradtak, a szekér, melyen a szent király teste vala megindult és minden állati vonatás nélkül egyenesen Váradnak tartott. Fölébredvén pedig, minthogy a szekeret sehol sem találták, nagyon elszomorodának és keresésére elszéledének. Meg is találták a szekeret, mely magától sietett Várad felé, és rajta a szent testet. Látván tehát a csodát, hogy a szent hitvallónak teste magától azon helyre sietve, melyet magának kiválasztott, hálát adva dicsőíték az Istent.« Ezen eseménynek emlékére jámbor őseink azon a helyen, hol ezek történtek, a B. Szűz tiszteletére apátságot alapítottak és azt *de Curru*, t. i. sz. László halottas szekeréről kerekinek nevezték.” (RUPP JAKAB, Magyarország helyrajzi története. Bp., 1876. III, 134—5). RUPP CZINÁR—FUXHOFFER latin nyelvű munkája nyomán (Monasteriologiae regni Hungarie. I, 306) idézi a legendát, és megtoldva egy újabb tévedéssel a *Kerek*, *Kereki* nevű helységekkel kapcsolja össze. (Ezek alapszava az ’erdő’ jelentésű *kerek* ~ *kerék*, l. TESz. *kerek* a.) A nyilvánvaló tévedést PESTY is szóvá teszi (MoHn. 219). Ő is ismerteti a legendát, majd így folytatja: „Ez oly helynévmagyarázat, mely nem áll egyedül régi történetünkben. Déés városa is krónikáink szerint onnan kapta nevét, mert az ős magyarok e szép vidék bámulatában felkiáltottak Deus, Deus, Deus. Mindkét eset tehát felteszi, hogy csataverő őseink latinul tudtak!” Egyébként PESTY volt az, aki először kísérelte meg összefoglalni utóbb idézett művében a Nagykörűre vonatkozó közléseket, megjegyzéseket.

5. Ha tudományos alapossággal akarunk válaszolni arra a kérdésre, hogy mi a szó etimológiája, akkor több tényezőt kell együttesen figyelembe venni.

A *kürü* szó helynévben először — ha elfogadjuk a Codex Diplomaticus adatát — 1124-ben fordul elő (*Kuru*: CD. II, 77). A legtöbb adatot a XIV—XV. század szolgáltatja, majd ettől kezdve a nevek száma hirtelen csökken. Sok község kipusztul, későbbi névelőfordulásokkal elszórtan a határnevekben találkozunk. Ezekből a tényekből arra következtethetünk, hogy a XV—XVI. századig lezárul a szó aktív korszaka, utána névadásra már nemigen használják föl. A passzívvá válást látszik támogatni, hogy a Sopron megyei Küllő (adattár 12.) neve is a XV. század utolsó évtizedében torzul a *Kürü*-ből *Külü*-re, később pedig *Küllő*-re. Itt azonban figyelembe kell venni azt is, hogy a lakosság ekkorra elnémetesedett, így a magyar névadásból örökölt szó könnyebben engedelmeskedett a torzulás irányába mutató tendenciáknak. Ha megrajzoljuk a név elterjedését, szóföldrajzát, akkor azt látjuk, hogy szinte az egész magyar nyelvterületen előfordul Sopron megyétől Belső-Szolnokig, Nyitra megyétől Torontálig. Ez a tény, valamint a korai előfordulás és korai aktív korszak arra enged következtetni, hogy nem honfoglalás utáni átvétellel van dolgunk. Ezek az érvek persze csak akkor használhatók, ha a helynév alapjául közső szolgált. A személynévi előzményt mint hipotézist — ha nem is teljes bizonyossággal — a dolgozat elején mondtak alapján félretehetjük (l. a 2. pontot).

Finnugor eredetű-e a szó, vagy honfoglalás előtti átvétel? Az utóbbi lehetőséget csak úgy tudjuk kizárni, ha az előbbi (ti. a finnugor származtatást) bizonyítani tudjuk.

Alapnyelvi eredetű szavaink többsége két szótagú volt, amelyeknek jelentős része egy szótagúvá vált. A vizsgált szót — a fgr. CVCV > m. CVC fejlődést feltételezve — a *kür* ~ *kör* ~ *ker*-tőre és -ű ~ -ő ~ -e(-é) affixumra oszthatjuk. A MSzFgrE. köteteit átnézve a *ker*- és a *kür* igék jöhetnek számításba. (A *kör* szavunk, amely a mai formájában nyelvújítási elvonás eredményeként él, denominális -ű képzővel csak szószerkezetben fordul elő.) Ha a szótót igének, a toldalékat deverbalis nomenképzőnek értelmezzük — tehát a szó melléknévi igenév tulajdonnévi szerepben —, számos, hipotézisünket megerősítő tényezőt találunk.

A melléknévi igenevek részvétele a helynévadásban igen gyakorinak és közkeletűnek mondható. Ezek az igenevek kevés kivétellel egy jellegzetes típusba foglalhatók, amelyeket BENKŐ LORÁND a következőképpen jellemez: „A t é r b e l i h a l a d á s t [én ritkítottam, J. D.] jelentő igéknek a helynévadásban különleges szerepük van. A mozgás itt nem a rajta járó élőlények, hanem magának a földterületnek a mozgására, térbeli haladására vonatkozik. Ez az egyik legkezdetlesebb jellegű névadási mód, mely a természet megismerésén alapszik... A térbeli haladást jelentő igékből képzett és térszínformánévvé vált melléknévi igenevek alapigéik jelentése után más-más térszínformánévi jelentéscsoportot alkotnak: 1. A földterület sík térben való előrehaladását jelentők: *járó*, *menő*, *kelő*, *szökö*, *dülő*, *nyúló*. 2. Sík térben való visszajövést jelentők: *jövő*, *térő*, *forduló*, *kerülő*. 3. Emelkedő előrehaladást jelentő: *hágó*. 4. Ereszkedő előrehaladást jelentő: *lejtő*.” (MNY. XLIII, 29–30.) Ha a nevet a *ker*- ige — származékok: *kerül*, *kerget*, *kert* stb. — folyamatos melléknévi igenevének tekintjük, akkor az előbbi osztályozás szerint a második csoportba sorolhatjuk a *kerülő* szinonimájaként. Amint a *ker*-tő inproductívává vált, a földrajzinév-adásban a *kerő*-t felváltotta a *kerülő*. A *kerülő* fiatalabb és életképebb lévén a forrásokban is bővebb anyaggal adatolható, a mai névanyagban több helyen kimutatható. (Pl. a ZMFN-ben: 232/43: *Kerülő*, 232/47: *Kerülő* [*Kerülő puszta*], 62/52: *Kerülő alla*, 247/221: *Kerülő-rét*; a SMFN-ben:

81/29, 142/+ : *Kerülő*, 138/71: *Nagy-Kerülő*, 138/72: *Kis-Kerülő*, 138/62: *Nagy-kerülői-kút*, 81/24: *Kerülői-rétek*, 97/30: *Kerülő-kert*. A mai földrajzinévgyűjtemények népi névmagyarázatai, népetimológiai arról tanúskodnak, hogy már ez a földrajzi köznév is motivációját veszítette. Pl. ZMFN. 232/43: „Az erdőkerülő lakott itt”; 247/221: „Nem volt útja, ezért csak nagy kerülővel lehetett megközelíteni.”) A helynév családnév alapjául szolgált a következő adatban: 1633 – 1665: *Kerelői* István (BOROVSKY, Csanád I, 445), aki *Köröllei* Istvánnak is nevezte magát (i. m. 305). Ez a családnév kiváló bizonyíték arra, hogy a *ker-* ige nemcsak nyílt *e*-vel szerepelt, hanem volt zártabb, labialisabb változata (*kör-*, sőt *kür-*) is, mitöbb ezek a változatok egymás mellett, egy névben éltek. A változatok megléte, a lezáratlanság szinte minden olyan felvonultatott helynév „életrajzában” megfigyelhető, amelyet bővebben, nagyobb időintervallumban tudunk adatolni.

A térszínforma, víz kanyarodása tehát, különösen ha az kiugróan erős jellegű, szolgálhat a névadás alapjául. (A tanulmány elején közölt népetimológia ezek szerint rendelkezik valóságtartalommal – bár más úton jutott el a maga következtetésére: „nagy körű folyókanyar > *Nagykörű*, de Kisköre = ?? kis körű folyókanyar.) A Nagykörű és Kisköre alatti folyókanyarok valóban a Közép-Tisza legjellegzetesebb és legnagyobb kanyarai közé tartoznak. (A folyószabályozások során a Nagykörűnél levő három hurkot levágták.) INCZEFI GÉZA is ezzel a megjegyzéssel közli a *Kürü tanyája* helynevet: „A Maros szabályozása előtt a folyó egyik hatalmas kanyarában egy száraz hátton jelzi az 1776 – 77-ből származó térkép.” (NytudÉrt. 22. sz. 55.) Első adatunk szintén vízfolyást vagy annak egy szakaszát jelöli: 1124: „*Kuru flumen*” (CD. II, 77). A Dész környékéről előkerült határnév – *Kerőtorok* – összetétel, melynek utótagja ’torkolat’ jelentéssel arra enged következtetni, hogy az előtag víznév. Azt, hogy a kanyargás tulajdonsága alapjául szolgálhat víznévnek, bizonyítja például a Bihar megyei *Tekerő* nevű víz (GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp., 1963. Bihar vármegye a XIV. század elejéig. Térképmelléklet). Kanyart persze nemcsak víz, hanem egyéb térszínforma is leírhat, anyagunknak ezért csak egy része eredeti víznév.

Ejtenünk kell néhány szót a másodikként számításba vett *kür* ’befog’ igéről is. Alakváltozatai (*ker*, *kör*) és rokon nyelvi megfelelői alapján jól beleillene abba a hangtani képbe, amit a nevek történeti anyagából fölvezethetünk. Jelentéstani körének tisztázását azonban megnehezíti az a körülmény, hogy a magyarban állatterelő szóvá merevedett, és használati köre minimálisra szűkölt. K. SAL ÉVA külön cikket szánt a szónak. „Az alábbiakban – az eddigi vogul egyeztetéshez osztyjákat is csatolva – az ugorból való származtatás hangtani bizonyítását kívánom elvégezni . . . Ha az *i hangot fogadjuk el obi-ugor előzményül [a töben, J. D.], a magyar alapján *i lehetett az ugor hang is. Ugyanis ehhez tökéletesen illenek – mai ismereteink szerint – a magyar alakváltozatok. Az eredeti *i labializálódott *ü*-vé, majd nyíltabbá válással *ő* lett. A másik irányban pedig *i > *ë nyíltabbá válás történt. [. . .] A szó mai jelentései közül a vogul, osztyják ’fűz, tűz’ látszik elsődlegesnek.” (NyK. LX, 433 – 7). RÉDEI KÁROLY a zürjén *gered*, votják *gerd* ’bog, csomó’ szóval rokonítja, ha a következő hangmegfelelés igaz: fgr. *ä* > m. *i* (> *ü*, *e*, *ő*) (NyK. LXX, 157 – 8). – Bár a hangtani kritériumok megengedik, hogy a *körü*-féle neveket a *kür* igével kapcsoljuk össze, a jelentéstani adatok ez ellen szólnak.

A *ker-* igénél és jelentéskörénél maradván talán kielégítő magyarázatot kaptunk a kérdésre, s tovább lépve az eddigiek birtokában még néhány gondolatot megfogalmazhatunk — csupán az ötlet szintjén.

1231: *Cururtu* (ÁÜO. I, 283): ezt a nevet KÁZMÉR MIKLÓS feltételelesen a -tő ('víz torkolata és a körülötte levő hely neve') utótagú neveknél tárgyalja, de az előtagot nem tudja megmagyarázni (Alsó-Szigetköz földrajzinevei: MNyTK. 95. sz. 62). Az olvasat *Kürür-tű*, az előtag a *kür* 'kerül' ige deverbális nomenképzős származéka. | 1212: „abbatis de *Kureuch*” (Haz-Okm. VIII, 14): olv. *Kürëücs*, az előbbi ige folyamatos melléknévi igeneve + *cs* képző. | 1298: *Kurug* (ÁÜO. XII, 628): olv. ? *Kürüg* < ? *kürü* + *üg* 'víz'.

6. Néhány tanulság a *Körű* típusú nevek életéből. — *Nagykörű* - *Kisköre*: A két község a XIX. század második feléig Heves megyéhez tartozott, később Nagykörű Jász-Nagykun-Szolnok vármegyéhez került. A XVII–XVIII. században mind gyakoribbá váló összeírások szükségessé tették, hogy az egy megyében fekvő két hasonló – a kiejtésbeli ingadozás következtében néha azonos – nevű falut hivatalosan is megkülönböztessék. A *Nagykörű* név először 1670-ben (*Nagy Kűrű*), *Kisköre* pedig 1647-ben (l. FNEsz.) jelenik meg a korábbi jelzőtlenekkel szemben.

Mint már említettük, a *ker-* tő mellett kialakultak a zártabb, labiálisabb (*kör-*, *kür-*) tövek is, elvétele a zártabbá válást nem kísérte labializációs folyamat (*kir-*). Ezekhez a tövekhez járult a folyamatos melléknévi igenév képzője, amely ugyancsak az eltérő hangtani fejlődés következtében -ű, -ő, -é (> e)-ben állapodik meg. (A folyamatos melléknévi igenév diftongusának sorsát részletesebben l. D. BARTHA, Szóképz. 95–6.) A tarka képből csak szemléltetésül ragadok ki néhány, az írásképek változatosságát is érzékeltető nevet: *Kureu*, *Kereu*, *Kureu*, *Kerou*, *Küreü*; *Kuru*, *Curu*, *Curw*, *Kurw*, *Kürü*; *Kury*, *Kury*, *Kuri*; *Kure*, *Kure*; *Kewre*, *Köre*; *Kyru*; *Kereu*, *Kerew*, *Kerev*, *Kerow*; *Kerey*; *Keuryumunustra*, *Kere* stb.

Küllő (*Girm*). — Az első pillantásra úgy látszik, hogy ez a helynévpár — ugyanakkor a falunak a neve! — nem tartozik az általunk tárgyalt nevek közé. Hála azonban a kiváló soproni és Sopron megyei oklevélkiadványoknak, bőséges anyagon tudjuk bizonyítani, hogy a helység 1245-beli első előfordulásától (*Curw*) 1495-ig (egy 1332-es adattól eltekintve) őrizte a tövégi *r* hangot, majd valószínű motivációvesztéssel, és más *Küllő* ~ *Külü* nevű helyek analógiájára következett be az *r* > *l* változás. Az *r*, *l*, *j*, hangok fölcserélődése motivációjukat vesztett nevekben, elhomályosult közszókban gyakori jelenség. Nem fogadható el tehát BÁTKY ZSIGMOND etimológiája, aki a 'malom' jelentésű *küllő* ~ *külü* szóból magyarázza, sőt idevonja „Tisza-köré”-t is (MNy. XXIII, 217). Valószínűleg Kiskörére gondolt, mindenesetre történeti adataiban, amelyek nagy mértékben megbízhatatlanok, összekeveri Nagykörűvel. Az utóbbi helynevek előfordulásaiban egyébként még véletlenül sincs *l*. *Girm*, *Küllő* német neve szintén az elsődleges *Kürü*-ből magyarázható. A falu elnémetesedése a XIV. század végére tehető. 1400-ban ugyanis a *Németfalu* elnevezés is megjelenik az oklevelekben. Már 1392-ben megszaktja a *Kürü* ~ *Küri*-féle adatok egyeduralmát a német ajkú lakosság ejtését tükröző *Gürm* név. A további torzult adatok azon az alapon is jól elkülönülnek a magyar névadásból származó, tovább élő formáktól, hogy míg az utóbbiak latin szöveggörnyezetben, az előbbiek német nyelvű okiratokban szerepelnek. Így minden kétséget kizáróan

megállapítható és nyomon követhető a magyar helynév útja német ajkon. Erre teszünk kísérletet a következőkben.

A XIV. század közepe táján a melléknévi igenév képzője a divergens hangfejlődési tendenciák hatására különböző ejtést mutat. (A változatosabb kép értékelésekor persze számításba kell venni a kancelláriai helyesírás bonyolultabbá válását is, amely éppen a latin ábécéből hiányzó *ö*, *ü* hangok jelölésében nem is beszélve ezek diftongusos előzményeiről — nagyon ingadozik.) A kezdeti *ü*-t tartalmazó formák mellé (1245: *Curw*; 1257, 1308, 1309: *Kuru*; 1337: *Kurru*, *Kvrru*) fölzárkóznak az *ö*-t, illetve *öü* ~ *ëü* diftongust mutatók (1337: *Kvrou*; 1368: *Kureu* stb.), sőt 1357-ben megjelenik a képző *i*-s változata is, amely a század második felében a legnagyobb gyakoriságra tesz szert (1357, 1368, 1377, 1378, 1385, 1396: *Kury*; 1360: *Kuri* stb.). A német nyelvű kontextusból származó adatok között találjuk a következőt: 1419: *Cür* (ejtsd: *Kür*), amely még jól tükrözi a magyar alakot. A többi névben azonban már kizárólagos a zöngétlen explozívát zöngésre cserélő szókezdet. Ez a jelenség mindenki számára közismert német nyelvű beszédbe kerülő magyar szavakon. De hogyan magyarázhatók a *Gürben* (1472.) és a *Gurin* (ejtsd: *Gürin*, 1482.)-féle későbbi névváltozatok? „A magyar helynévkutatás régóta számontartja a földrajzi nevek változásának azt a módját, amelynek során valamely ragos névalakot egy átvevő más nyelv nominatívusi alakként értékelve beépít önmagába... Az irodalom az e csoportba tartozó helynévkölcsönzéseket az *Istambul*-, ill. a *Malomba*-típusú névváltozások alatt tárgyalja.” (KASZÁS JÓZSEF: HITK. 22. sz. 81.) Ezek alapján joggal gondolhatunk arra, hogy esetünkben is erről a jelenségről van szó. Az átvétel így vázolható: *Gürben* < *Kür*(*ü*) + *ben*, *Gurin* (*Gürin*) < *Kür*i + *n*, amiből az is kiderül, hogy az eredeti név kétfajta helyhatározóragos alakkal volt használatos. A további fejlődés útja analógiás hatások és szövegyülés eredményeképpen a következő: 1492: *Felsewgrbin* [*Felsőgürbin*] < *Gürin* × *Gürben*; 1500: *Gurbem* [*Gürbem*] < *Gürben*; 1507: *Gurem* [*Gürem*] < *Gürbem*; 1521: *Gurim* [*Gürim*] < *Gürin* × *Gürbem*; 1526: *Gurm* [*Gürm*] < *Gürim*; *Gürm* < *Gürm*. MOÓR ELEMÉR, bár nem ismeri a szó etimológiáját, szintén arra a következtetésre jut, hogy a német helynév a magyar helynév helyhatározóragos alakjának átvételével alakult (Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Orstnamen. Szeged, 1936. 129).

JUHÁSZ DEZSŐ

Az ember és a táj kapcsolatának vizsgálata Kalocsa környékének földrajzi neveiben

1. Földrajzi neveink életéről, funkciójáról, keletkezésükről és pusztulásukról sokat feltártak és megmagyaráztak már nyelvtudósaink és nevezetesebb gyűjtőink, így SZABÓ T. ÁTILA, BENKŐ LORÁND, LŐRINCZE LAJOS, KÁZMÉR MIKLÓS, KÁLMÁN BÉLA, MEZŐ ANDRÁS, SEBESTYÉN ÁRPÁD, INCZEFI GÉZA, VÉGH JÓZSEF és mások, akik elméleti segítői és gyakorlati vezetői mai gyűjtőinknek is. Számos részlet mégsem eléggé tisztázott. Ezek egyike az embernek, a „névadó embernek” és a tájnak a kapcsolata, az embernek a tájhoz, természeti felszínhez való viszonya, annak tükröződése a földrajzi nevekben.

Az ember és a táj — felszíne, térszinformái, folyói, vizei, dombjai, völgyei, növényzete, állatvilága — közötti kapcsolat természetes. Nem kell bizonygatni. Az is tudott, hogy az ember tudatosan törekszik igényeinek kielégítése érdeké-

ben alakítani, sőt átalakítani a tájat. A folyton változó táj azonban hordozza és őrzi a társadalom, az ember történetét, anyagi, szellemi életét. Éppen ezért tehetjük vizsgálat tárgyává az ember és a táj kapcsolatát a földrajzi névadásban Kalocsa környékén, bár a mai határrész- és dűlőneveink többsége alig kétszáz éves.

Kalocsa környéke a XVIII. században a visszatelepült és betelepített magyar, német és szláv telepésekkel lett ismét – az Alföldhöz viszonyítottan – sűrűn lakott terület. A XIX. században alapvetően megváltozott. A vizek, „erek”, „fokok”, rétek, nádasok világából gazdagon termő vidék lett. Megmaradt azonban a század közepéig az allodiumokból és jobbágytelkekből álló egyházi nagybirtok világa, amely a jobbágyfelszabadítás után még egy évszázadig ránehezedett a vidékre. Ebből született a XX. században szocialista nagyüzemi mezőgazdaság. A keserű 1922-es és a boldog 1945-ös földosztás emlékét azonban alig őrizte meg a nép. Kevés nevet adott, s az „idő-távlat” sem volt elegendő ahhoz, hogy a közösség átvegye. Ma pedig a nagyüzemi gazdaságok céljainak átalakított határban a tereptárgyakat, neveket általában alig lehet helyhez kötni, azonosítani. A funkciójukat veszített nevek viszont rendkívül gyorsan pusztulnak. A hivatalos táblajelzések (A – 4; B – 8) csak tartalom nélküli „jelek”, hagyományt nem őrizzek.

Közösségi költészetnek mondjuk a népköltészetet. A közösségben azonban ott van az egyén, a közösségben élő, a közösséghez tartozó ember, emberek, akik megalkotják és hagyományozzák. Valójában tehát az egyénhez kapcsolódik a népköltészet, s nem az elvont, általánosított közösséghez. Az ember és a táj kapcsolatát is így kell tekintenünk. Az ember közösség is egyúttal, annak képviselője, mely a tájon él, ám amikor tájékozódik, viszonyul, jelöl, megnevez, akkor nem társadalom, nem közösség, hanem csak „ember”, egy ember. Természetes, hogy megtestesítője is a közösségnek, amelyben él, amelynek gondolkodását, kialakult jelölési-névadási rendszerét és történeti-társadalmi emlékeit hordozza, hiszen azonos anyagi-szellemi életet él.

Az ember és a táj kapcsolatának csupán alapvetően meghatározó tényezőit vizsgálom: a természeti felszínt és az ember tájékozódását a tájon. Vizsgálatom a Kalocsa környéki névanyag nagy részét átfogja, hogy kellően adatolhassam és bizonyíthassam a felvetett problémát.¹

¹ Az alábbi települések névanyagát vizsgáltam meg az adatközlők (A), gyűjtők (GY), pályázók (P), szakdolgozatok (SZ) évvel megjelölt adatai alapján. A középiskolai tanulókat t-vel jelöltem. A nem önálló közigazgatási településeknél, „szállásoknál” zárójelben közlöm a község nevét.

Alsómégy (Homokmégy: Bagó András t, P, 1969. — Alsóerek, Keserűtelek, Résztelek (Szakmár): Török Tünde t, P, 1969. — Bática: Fehér Zoltán tanár, P, 1965. — Drágaszél (Miske): Beros Ferenc tanácsi dolgozó, P, 1965. — Dunapataj: Pastyik István múzeumvezető, A, 1973. — Dunaszentbenedek: Balázs Mária t, GY, 1967.; Tamási Etelka t, GY, 1969. — Dusnok: Keresztényi Franciska t, P, 1971. — Felsőerek: Baranyai Pál t, P, 1969. — Fajsz: Nagy Endre tanár, SZ; Mészáros Mária t, GY, 1967.; Benke Mária t, GY, 1968.; Keserű Mária t, P, 1971. — Foktó: Kuczy Ágnes t, P, 1965. — Géderlak: Hunyadi Ilona t, P, 1969. — Hajós: Harmath Lajosné tanítónő, P, 1973. — Harta: Rétfalvi Teofil tanár, A, 1972.; Mészáros Piroska t, P, 1973. — Homokmégy: Varga Erzsébet t, GY, 1971. — Kalocsa: Szeberényi István tanár, SZ; Bozsó Ferenc nyugalmazott főmérnök, A, 1973.; Novák Gabriella t, GY, 1967.; Czajtányi Hedvig t, P, 1973. — Miske: Csincsák Rózsa t, P, 1967. — Ordas: Besenczi Sándor szövetkezeti dolgozó, P, 1965.; Besenczi Csilla t, P, 1971. — Öregesertő: Juhász Anna t, GY, 1967.; Török Tünde t, P, 1969. — Szakmár: Tóth Magdolna t, P, 1969.; Tóth Margit t, P, 1969. — Uszód: Szabó Erzsébet t, P, 1971.

A vizsgált névanyag a szűkebb értelemben vett, a nép által is Kalocsa környékének tartott terület névanyagára terjedt ki.

2. A vízhez kapcsolódó jelölésrendszer. — A) Folyóvizek megnevezése (*Duna, Vajas, fok, hókom, ér*). — Az ember életében ezen a tájon századokon át meghatározó volt a víz, a folyóvíz, a kiszáradó és „megszaladó víz”, a „élő” és „döglött víz”, halat, vadat termő, rétet, nádat növesztő víz, a romboló, embert legyőző és ember által legyőzött víz. Éltetett és pusztított, barát és ellenség volt. Mindezt valójában a Duna jelentette.

Meghatározó szerepe ellenére viszonylag ritkán fordul elő földrajzi neveinkben. Itt nem *Dunántúl* a „túlsó part”, hanem *túsfél*, nem *Dunántúlon* van pl. a szomszédos Gerjen vagy Paks, hanem *túsfélön*, esetleg *túl a Dunán*. Szívesebben mondják: *lémönt a vízre*, a *vízőn van*, mint hogy a *Dunán van*, *lment a Dunára*. Érthető a jelenség, mert *víz* csak egy van, a Duna, a nagy folyó, s a beszédhelyzetből az itt lakók számára ez egyértelmű.

A Duna sok szigetet, zátonyt alkotott a vidéken, s a régi kiágazások helyenként jól láthatók. A nevek a régi, legalább száz éves állapotot őrzik. Ennek megfelelően van *Öreg-Duna ~ Nagy-Duna* Dunapatajon, Foktón, Bátyán, *Kis-Duna* az előbbieken kívül Hartán, Géderlakon, Fajszon, valamint *Holt-Duna (Hód-Duna > Hó-Duna)* Dunapatajon, Ordason, Fajszon.

A *bőső vizek* elnevezése változatos. Gyakori a *fok*, a kis folyó, általában száraz Duna-ág, folyómeder köznévi jelölése. Több helyütt tulajdonnévként is megtalálható a *Fok*, pl. Foktón. Ebben az esetben a *Vajas-t ~ Vajas-fok*-ot, a környék legfontosabb egykori Duna-ágát jelöli. Anonymus is említi *Vajas ~ Vajas ~ Vos* néven. (PAIS DEZSŐ, Magyar Anonymus. Bp., 1926., 41: Árpád előnyomulása: „... a Vajas vize mellett ütöttek táborn”; még: GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp., 1963., 705 – 32.) Kalocsán *Vajas, Döglöt-Vajas*, Bátyán *Vajas ~ Vós ~ Hót-Vajas ~ Hót-Vós* alakban, valamint Fajszon *Vajas-fok*, Dusnokon *Vos, Matil-Vajas* 'Matild keresztnévvel', *Cigány-Vajas* és *Vajas-torok* névvel Fajsz és Dusnok neveiben.

A *fok* köznévi jellegét megőrzi utótagként az összetett nevekben. Első névelemként a jelző tulajdonságot, területi hovatartozást, tulajdonost jelöl: *Fövenyös-fok*, *Zsidi-fok* Dunapatajon, *Sáros-fok* Felsőereken, *Mögye-fok* Kalocsán, *Görbe-fok*, *Pēják-fok* Öregcsertőn (*Peák* családnév), *Árpás-fok*, *Pandúr-fok* Drágszálen, *Bika-fok* Miskén, Bátyán, Dusnokon, *Hargátov fok* 'Argaték foka', *Kasi-fok*, *Puskás-fok*, *Podvaréty fok* 'Varajt alatti fok' (szláv név), *Főlifok*, *Gémősi-fok*, *Sártú-fok* Fajszon, *Pankaji-fok* Dusnokon, *Vár fokja* Dunapatajon. A *Dellő-Malád-fok* 'Delelő-Malád-fok' Fajszon és az *Aranyoshárom-fok* Foktón az előbbieknél is összetettebb jelentéstartalmat fejeznek ki.

Sekélyebb és régebben száraz meder *hókom ~ hókony* megnevezése csak Dunapataj, Foktó és Fajsz neveiben fordul elő *Hókom ~ Hókony* alakban.

A lassú vizű kis folyócskák neve a Dunával közvetlenül nem érintkező területeken *ér*. Második névelemként szintén köznévi, s jelzője gyakran összetett. *Terheli ér* Géderlakon, *Fekete-ér*, *Poklos-ér*, *Kígyós-ér ~ Kígyós* Dunapatajon, *Takács-ér* Felsőereken, Rézszteleken, *Malom-ér*, *Malom-éri kanális*, *Csertőji Malom-ér*, *Ordasi Malom-ér* Szakmáron, Öregcsertőn, Kalocsán. (Természetesnek látszik *Alsóerek* és *Felsőerek* szállások nevének magyarázata.) Első névelemként csupán az *Ér-torok* névben található Felsőereken. Kis folyót jelent, de egy esetben fordul elő a *Sárvíz* Miske határában.

A Dunához közvetlenül nem kapcsolódó „erek” az *Őrjeg*-gel, a történelem előtti Duna-mederrel voltak összekötötésben, ami jelentős víztároló még a

lecsapolások után. A felesleges vizet a Dunavölgyi Főcsatorna, az *Átokcsatorna* vezeti le.

B) A vízből kiemelkedő területek megnevezése (*malád, zátony, sziget*). — Az árterületet gyakran előnti ma is a víz. Foktón, Bátyán, Fajszon *Malád* ~ *Malát*, *Maládok* ~ *Malátok* a neve, illetve Fajszon még *Árgyas* 'Árjas' egy része. Kisebb területeket *Öreg-Malát*, *Kis-Malát*, *Malád-fok*, *Dellő-Malád-fok* stb. névvel megkülönböztetnek. (Szláv *mlad* ~ *malad*, jelentése 'fiatal vesszős').

A nép azt tartotta, hogy a Duna egy emberöltő alatt megváltoztatta a *fojását*. Elhordta a lerakott zátonyt, újat épített, s „vándorolt a medre”. A nevek nem tudták ezt követni, de sokat megőriztek. A part mentén és a vízből kiemelkedő lerakott hordalék a *zátony*, *szüget* ~ *sziget* köznévi és tulajdonnévi jelölés szintjén egyaránt megtalálható. *Szüget* ~ *Sziget* alakban csak Dunapatajon hiányzik és Bátyán. A *Zátony* azonban ezeken a helyeken is megvan. Esetenként helyzetviszonyítással bővül: *Fősz-Zátony*, *Béss-Zátony*, *Kűss-Zátony* Dunapatajon, illetve Foktón.

A *zátony* csak a Dunához kapcsolódik, a *sziget* azonban a távolabbi határookban is megvan, sőt gyakori, mert a szabadon elfolyó árvizekből kiemelkedő területek valóban szigetek voltak. A sziget utótag tehát a felszín magasságát is jelenti, megmutatta egykor, hogy hol lehetett megtelepedni, szántani, vetni. A jellemző tulajdonságon, hovatarozáson és a birtokos megjelölésén túl gyakori hiedelmeket, történeteket őrző jelző előtagként. *Görbe-sziget* Dunapatajon, *Langenzl* 'Hosszú-sziget' Hajóson, *Szarvas-sziget* Kalocsán, Szakmáron, *Szárcsa-sziget* Felsőereken, *Kivicincl* 'Bibic-sziget' (német név, *Kivic* 'bíbic'; *incl*: 'Insel; sziget') Hartán, *Wolfenzl* 'Farkas-sziget' (*Wolf* 'farkas'; *enzl* 'Insel; sziget') Hajóson. Területi hovatarozást jelöl: *Szakmári sziget*, *Kisülési sziget* Szakmáron, Kisülésen, *Papszállási sziget* Kalocsán, *Lugasi szigetek* Dusnokon (Lugas elpusztult középkori falu), *Császártér enzl* 'Császártöltési sziget' Hajóson. Egykori vagy csak vélt tulajdonosról: *Bagó-sziget* Kalocsán, *Balog-sziget* Szakmáron, *Páldizenzl* 'Pál-sziget', *Pékkáenzl* 'Bék-sziget' (Bék családnévből). Hajóson. Hiedelmet őrzők: *Banya-sziget* Kalocsán, *Álom-sziget* Felsőereken. Elmosódott jelentésű: *Tejkesziget* Fajszon.

A művelésben bekövetkezett változást újabb névelem rögzíti: *Szügeti-kertők*, *Kis-*, *Nagy-szügeti-kertők* Foktón, *Khélbrenzl* 'Borjú-sziget' Hajóson.

C) Az állóvizek, vizenyős területek jelölése (*tó, mocsár, zsombék, rét, kaszáló, nádas*). — A szabályozás előtti állóvizek, vizenyős területek elnevezése is közvetlenül kapcsolódik a természeti sajátosságához. A *tó* csak helyi fogalmak szerint *tó*, de nyílt vízfelületet, „tisztá vizet” jelöl. Pl.: *Szelidi tó* ~ *Szelid* ~ *Szilid*, *Böddi-tó* ~ *Bödi-tó* Dunapatajon; *Bika-tó* Ordason; *Kákás-tó* Géderlakon; *Pontyos-tó* Dunaszentbenedeken; *Lapis-tó* 'lapos', *Tótika* 'kis tó', *Tót-tó* 'Tóth családról' Úszódon; *Nyár-tó* Drágszálláson; *Csintova* 'Csin tava; Csin családról' Öregcsertőn; *Panka-tó* Fajszon; *Pátova* 'Pap tava: > *Pattava* > *Pattova* > *Páttova*' Foktón.

A növényzettel benőtt vizenyős területet a *főrtő*, *palé*, *zsombék*, *mocsár*, *rét*, *kaszáló*, *nád* köznevek jelölik. A *főrtő* látszik legrégebbnek. Jelentése 'mélyebb vízű mocsár, ingovány'. Előfordulása *Öreg-főrtő*, *Kis-főrtő* Dunapatajon, folytatása a *Főrtő-farka* Felsőereken.

Legáltalánosabb elnevezés a kisebb mocsaras, vizenyős területre a *palé*. Pl.: *Kirájné-palé*, *Méj-palé* Dunapatajon, *Szőke paléja* Részteleken, *Palé*, *Csúr-palé* Öregcsertőn, *Csertőji palé*, *Kákás-palé* Alsómégyen, *Táladi-palé*

Drágszélen, *Csilás-Pálé* 'palé', *Páliköze* (*Palé köze* > *Pálé*) köze Kalocsán, *Pap-palé*, *Duna-palé* Bátyán, *Józsa-palé* Fajszon. *Márást* 'mocsár-féle', utótaggal *Hottrmárást* 'Határ-mocsár', *Raajglmárást* 'Gém-mocsár' Hajóson, *Rörpruch* 'Rohr: nád; Bruch: sárrét, ingovány' Hartán található meg. Hasonlót jelent a szláv *bara*, de inkább pocsolyás jelentésű: *Hátárszka bárá* 'Határ-mocsár' Bátyán, *Bara* Dusnokon.

A *zsombék* csak az Órjegben található: *Zsombos* ~ *Zsombékos* Dunapatajon, *Zsombékos-kert* Drágszélen, *Alsó-Zsombékos* Hajóson, *Butykaji* 'a zsombék kiemelkedő növényhokra, butyka' Homokmégyen. Mivel az Órjeg nagyobb része vizenyős, nádas rét, helyenként ingoványos, a hasznosítható területeket nevezik meg: *Órjegi kaszáló*, *Csikré* 'Csík-rét', *Hatvanhódas* 'Hatvan-holdas föld' Alsómégyen.

A *rét*, *kaszáló* jelentése megegyezik a köznyelvvél. A rét nagyobb terület, fű, széna termesztésére alkalmas, a kaszáló -- kivétel az *Órjegi kaszáló* -- kisebb, és a régebben művelés alá fogott hátak közötti hajlatok kaszálót jelent. A rétekből, kaszálókából sokat feltörtek, a nevek azonban általában nem követték nyomon a művelés változását. A *Rét* már szántó volt Szakmáron és Foktón is a század elején, de ilyen a *Terheli rét* Géderlakon, a *Kisülési rét* Szakmáron, a *Széna-rét* Kalocsán, Alsóereken, Részteleken, *Musza-réti dűlő* Öregcsertőn, *Farkas-rét* Miskén, *Parag-rét* Fajszon. A szántók közötti kaszálókat ritkán nevezik meg: *Osztorai kaszáló* Géderlakon, *Cár-kaszáló* 'Czár családról' Öregcsertőn, *Zeleckó-kaszáló* 'Zeleckó családról' Foktón.

A jobbágyfelszabadítás után a tulajdonnak megnőtt a szerepe, s ez a névadásban is tükröződik. A természeti felszínre utaló köznévi utótagok helyét a *tag*, *dűlő*, *föd*, *föde* 'földje', *telek*, *osztás* ~ *osztáj*, *tanya*, *major* vették át. A szántók közötti rétek jelölésére tehát nem volt szükség.

Még inkább érvényes ez a *nád* ~ *nádas* terület megnevezésére. Dunapatajon *Nád*, Szakmáron *Nádikó*, Dusnokon *Nadka* ~ *Nádka*, Miskén *Nadasd* alakban fordul elő, s az utóbbiak egy elpusztult falu nevét is őrzik. Ordason 40–50 évvel korábban még híres volt a *Nád-csárda* a *Zádori ré* közelében.

3. A felszín vertikális különbségeinek jelöléssrendszere. — A) A kiemelkedő természetes képződmények megnevezése (*hát*, *part*, *halom*, *domb*, *hegy*). — Kalocsa környéke olyan síkság, ahol a vertikális különbség mindössze húsz méter. A szintkülönbség jelölése kevésbé változatos, s nem a köznyelvi fogalmat jelenti. Eltér az országotól a vertikális méretarány, ugyanis az 1–2 m-es kiemelkedés már lehet *halom*, *domb*, a 4–5 m-es pedig *hőgy*, s az 1–2 m-es felszíni süllyedés *völgy* ~ *vögy*.

A szintkülönbségeket nemcsak minősége, hanem keletkezése szerint is megkülönböztették. A *hát* legkevésbé feltűnő kiemelkedés, általában hosszan, néha több falu határán áthúzódó magaslat. *Bika-hát*, *Szent-hát* Kalocsán, *Horgo-hát*, *Sikáros-hát*, *Szüget-tó-hát* Foktón, *Buda-hát*, *Vörös-hát* Géderlakon, *Szalma-hát* Ordason, Öregcsertőn, *Borgyi-hát*, *Ér-hát* Dunapatajon, *Sovány-hát* Felsőereken, *Hát-part*, *Háti-dűlő* Alsómégyen, *Sós-hát-ajja* Fajszon, *Borsoshát* Dusnokon, *Csuka-hát* Hartán.

A *part* szintén természetes alakulat a határban. Kiemelkedése szembevetőbb, mint a „háté”. *Arka-part*, *Telek-part* Szakmáron, *Kis-likár-part*, *Szilfa-part* Keserűteleken, *Fűzfás-part*, *Ju-gát-part* 'juh-gát', *Török-sziget-part* Felsőereken, *Korsós-part* Öregcsertőn, *Szentgyház-part* Homokmégyen. Több falu határán áthúzódik a *Telek-part* és a *Takács-ér-part*.

A *halom* kisebb kiterjedésű, de az előbbieknél magasabb. Néhány esetben fordul elő. *Porhalom* 'Pór-halom' Dunapatajon, *Halom* Homokmégyen, *Kovács-halma* Fajszon, *Halom* Dusnokon.

A *domb* nem magasabb, mint a *halom*, de gyakorisága azt jelzi, hogy változott a névadás. Ahol azonban mindkét név megtalálható, ott a *domb* a magasabb kiemelkedés. *Dura-domb* Kalocsán, *Fehér-domb* Felsőereken, *Szent-egyház-domb* Öregcsertőn, *Hantoki domb* Miskén, *Üllés-domb* Uszódon, *Gara dombja* Fajszon, *Cělina homka* 'Celinék dombja' (szláv név) Dusnokon.

Az 5—10 m-es kiemelkedés igen feltűnő. Ez már hegy. Pl.: *Szőlőhőgy* Kalocsán, *Daru-hőgy* Hilyén (Homokmégyen), *Halomi hőgy* Halom-szálláson (Homokmégyen), *Csákány-hőgy*, *Szőlő-hőgy* Öregcsertőn, *Csira-hőgy*, *Hőgy*, *Hőgy-főd* Szakmáron, *Hégyi düllő* Géderlakon, *Fok-hőgy* Fajszon.

Felszíni kiemelkedés a *porong* és a *göröm*. Nagyjából körös alakú kevésbé kiemelkedő magaslat. Fajszon *Öreg-porong*, *Göröm*, Dusnokon *Kozmai görönd* alakban fordul elő.

B) A természetes mélyedések megnevezése (*sík*, *lapos*, *alj*, *völgy*). — A mélyülő területek megnevezésében hasonló következetesség tapasztalható. A környező felszínnél alig alacsonyabb és egyenletesen sík területnek *sík* a neve. *Alai-sík*, *Sík*, *Sík-szél* Fajszon, *Sík*, *Kis-sík*, *Nagy-sík* Foktőn. Másutt a *lapos* ~ *lapis* a szinonim megfelelője: *Lapos fődék*, *Lapis-tó* Uszódon, *Lapis* Ordason, *Kis-lapos* Keserőteleken. Hasonlót jelent a *Táló* Dusnokon, *Tálló* Fajszon és *Tálad*, *Tálad alsó* Drágszélen.

Az előbbieknél kisebb terület és mélyebb az *ajj* ~ *aj*, de ritkán fordul elő. *Aj* Szakmáron, *Sós-hát-ajja* Fajszon. Az *alja* valamihez való tartozást és helyzetviszonyítást is jelent, s egyben mélyebb területet. Pl.: *Kertők-ajja* Kalocsán. Az *alsó* viszont csak helyzetviszonyítást: *Tálad alsó* Drágszélen.

Mélyebb a völgy: *Fölérmösi völgy* Kalocsán, *Sovány-völgy* Uszódon, *Szerecsén-völgy* Géderlakon, *Hugyó-völgy* Ordason, *Pásztor-völgy*, *Szalkai völgy* Dunapatajon, *Borgyú-kúti völgy*, *Ju-gát-völgy* Felsőereken, *Határ-völgy*, *Sáros-völgy* Szakmáron, *Dubogki doqlë* 'Mély-völgy' Bátyán, s a szláv köznév alapján *Dolina* ~ *Dolëna* Miskén és Foktőn tulajdonnévként. Hajóson *Tállá* 'die Thale; völgy, völgykatlan; Kis-mély-völgy'.

C) Mesterségesen létrehozott változások megnevezése (*gát*, *töltés*, *hányás* — *gödör*, *kubik*, *kobolya*, *ásás*, *árok*, *kanális*, *csatorna*). — A természet által létrehozott mélyedésektől megkülönböztetik a mesterségest a névadásban. A *gát* köznyelvi jelentésű. A Duna mellett a „védgátat” inkább a *töltés* ~ *tötés* jelenti, ami viszont a Dunától beljebb „feltöltött” utat is jelenthet. A *hányás* csak a kidobált földre vonatkozik, céljára, használatára nem utal. Ritkán fordulnak elő.

Tötés 'a Duna gátja' mindenütt megvan a Duna mellett. Jelzővel: *Csendőrtötés*, *Körtötés* Kalocsán, *Kurta tötés*, *Garbávi téítés* 'görbe, patkó alakú' Bátyán, *Kis-gát*, *Szarka-tötés* Alsómégyen, *Ju-gát-völgy* Felsőereken, *Tötés-út* Szakmáron, *Hányás* Foktőn.

Csaknem minden település körül találhatunk vízállásos vagy száraz gödörket, amiből a földet, vályogot kihordták. *Gödörök* Kalocsán tulajdonnévként van meg, *Hős-gödör* 'ragadványnévből' Felsőereken, *Dinyés-gödör* 'Dinnyés családnévből', *Bodri-gödör* Részteleken, *Cigány-gödör*, *Réti-gödör* Géderlakon, *Bélé jáme* 'Fehér-gödör' Bátyán, *Grósz Wolfgruáb* (Wolf 'farkas'; *Gruáb* 'gödör, mélyedés'; tehát 'Nagy-Farkasgödör') Hajóson.

A *kubik* ~ *kotyola* jelentése szintén gödör, de többnyire van benne víz: *Kántor-kubik* Uszódon, *Nagy-kotyola* Ordason.

A *koboja* ~ *kopoja* ~ *doboja* olyan gödör, amelyet a gátat átszakító árvíz mosott ki. Általában a dunai gát mellett találhatók, de előfordul távolabb is, ahol szintén árvízhez kapcsolódik. Több méter mély is lehet, és csaknem szabályos kör alakú. *Vargák kopoja* Dunapatajon, *Lajos-kobojai út* Uszódon, *Cirók-koboja*, *Mátyás-koboja* Foktón, *Bagó-koboja*, *Kobojja*, *Fajsi koboja* Bátyán, *Lányos-koboja* Fajszon. A Dunával nem érintkező határokon: *Kis-koboja* Szakmáron, *Hajma-koboja* Felsőereken.

Ahol a Duna elsodorta a töltést, azt a részt a *Szakadás* név őrzi Foktón és Hartán, valamint a *Zuhogó* Uszódon és Foktón.

Az árok, ásás, kanális, csatorna szavakkal jelölt fogalmak megegyeznek abban, hogy mindegyik víz elvezetésére szolgált. Az *ásás* egy-egy laposnak, aljnak a kevés vizét vezeti le. Csak Drágszéken és Foktón fordul elő tulajdonnévként az *Ásás*. Az *árok* mélyebb, hosszabb és fontosabb. Olykor határ, s hiedelem járul hozzá. *Arka*, *Arka-part* Szakmáron, *Pataji árok* Felsőereken, *Bikácsi árok* Géderlakon, *Béencin héndék* 'Bence-árok' Bátyán, *Vörös-Tóni árok* Kalocsán, *Fölső-*, *Alsó-Malom-árok* Drágszéken.

A *báger*, *kanális*, *csatorna* szavakat az ármentesítés hivatalos szaknyelvéből vették át. A kanális látszik régebbinek, mert a nép általában a még emberi erővel ásott csatornára mondja. A báger, ami egyúttal a vízen úszó kotrógépet is jelenti, nyilván későbbi. Leggyakoribb ma már a csatorna, mert a hivatalos szaknyelv is ezt használja évtizedek óta. Sajátos azonban, hogy amikor a nép nem a maga szókészletéből választ, nem érvényesül a névadás logikája sem, s erősen ingadozik a használatában is. Előfordulásuk: *Széna-réti kanális* Felsőereken, *Malom-éri kanális*, *Réti kanális*, *Kanális* ~ *Csatorna* Szakmáron, *Rét-csatorna* Géderlakon, *Kanális* Kalocsán, Foktón, *Csatorna-part* Hajóson, *Kanális* ~ *Báger* ~ *Csatorna* Öregcsertőn, Homokmégyen, Alsómégyen.

4. A tájékozódás jelölésrendszere. – A) Az égtájak megnevezése és helyzetviszonyítás (*észak* – *dél*; *kelet* – *nyugat*; *közele* – *távoli*). – A térszinformát, természetes és mesterséges képződmények segítenek abban, hogy az ember eligazodjon a tájon, de irányt és helyzetviszonyítást nem jelenítenek. Vizsgáljuk meg tehát azt is, hogyan tükröződik a földrajzi neveken az ember tájékozódása a tájban.

A Kalocsa környéki nevek alapján bizonyítható, hogy a megnevező közösség, illetve a közösséget képviselő ember a tájnak a központja. Mindent magához viszonyít: irányt, helyzetet, távolságot. A viszonyítás legfontosabb szempontja a vizek folyási iránya. A jövő víz felőli irányt *fent*-nek, a helyi népnyelv szerint *fősz* ~ *fölsz* szóalakú első névelemmel jelöli, a lefolyó víz felőlit *ász* ~ *alsó* névelemmel. Az általános érvényű szabály a színmagyar és nemzeti-ségi, kétnyelvű települések névadására egyaránt vonatkozik. Nem korlátozó érvényű, de megjegyzendő, hogy a *fent* – *lent* jelölésrendszer nem található meg mindenütt, de ellentmondó adat sincs. A nevek nagyarányú pusztulásának tulajdoníthatók a hiányzó adatok. A Duna folyásának megfelelően mindez egyúttal az észak-déli iránnyal is egybeesik, s azt a látszatot kelti, hogy a *felső* = 'északi', az *alsó* = 'déli'.

Az első névelem jelöli az irányt, mert ez a fontosabb. A második névelem megnevezi a területet, térszinformát, építményt (*határ*, *puszta*, *legelő*, *sziget*, *hát*, *utca* stb.), s az iránnyal lokalizált terület minőségét is jelöli. Megőrzik tehát a földművelés és állattartás emlékeit, változásait. – Az irányt jelölő névadás példái: *Fősz-járás* ~ *Fölsz-járás*, *Ász-járás*, *Fölsz-zátony*, *Alsó-zátony*, *Korsós-*

hát > *Fölső-Korsós-hát*, *Alsó-Korsós-hát* Dunapatajon, *Főszó-határ*, *Ásó-határ* Foktón, *Gogrnai szállás* 'Felső-szállás', *Doqalnyi szállás* 'Alsó-szállás' Bátyán, *Főli határ*, *Főli-fok* Fajszon, valamint *Felsőerek* és *Alsóerek* szállások. Ismert és gyakori az elhelyezkedési rendben a *Főlvég*, *Alvég*, *Főszó ucca*, *Ásó ucca* névpár. Csak Drágszálen találunk példát arra, hogy az irányt jelölő fontosabb névelem másodlagos szerepet tölt be: *Budzsák alsó*, *Budzsák fölső*, *Tálad alsó* nevekben.

Egyéb viszonyítások nem érvényesülnek ilyen következetesen, de azok is emberközpontúak, s ugyanakkor helyzetviszonyítást is tartalmaznak. A *belső* ~ *belső* a beszélő emberhez közelít, közelebbit jelent, a *külső* ~ *külső* távolabbit. A Duna menti falvaknál ez bizonyos mértékben kelet-nyugati irányjelölő is, mert hosszan terül el a határ keleti irányban.

A *belső* – *külső* irány- és helyzetviszonyító szintén első névelem: *Belső határ* ~ *Belső határ*, *Külső határ* Úszódon, Foktón, *Belső legelő*, *Külső legelő* Foktón, *Belső-tag*, *Külső-tag* Felsőereken. A Duna zátonyaihoz kapcsolódó megkülönböztetésben a *belső*, *külső* helyzetviszonyító jelentéstartalma a folyóhoz viszonyít. A *Belső-zátony* a folyóban van, a *Külső-zátony* a part mellett.

A kivétel ellenére annyira természetes az embernek magához viszonyított közeli és távoli megnevezése, hogy a hivatalos névadás átvette, bár olykor el is ferdítette: *belsőség*, *külsőség*, *belterület*, *külterület*, *belváros*, *külváros* alakokban. Általánosan érvényesülő szemléletről van tehát szó, amit a zártabb településekben nyomon követhetünk, mivel az ember és táj kapcsolatában több hagyomány megőrződött.

A viszonyított távolságot jelölik a *túl* ~ *át* névutók első névelemként: *Áta-fok* Fajszon, *Túla-fok* Fajszon, Foktón, *Túla-Góda* Alsómégyen, *Túla-vasút* Öregcsertőn.

Fel kell azonban vetni, hogy ezekben az esetekben mi a viszonyítás szempontja, mivel az is *Áta-fok*-ot mond, aki ott lakik. Minden közösség elfogadott egy közösségi, kollektív nézőpontot, alappontot, ami a tájékozódás, viszonyítás alapja. Ez egybeesett az egykori faluközponttal, mert itt volt a templom, plébánia, községháza, iskola, kocsmá stb. Ami a központtól feljebb volt, az *főlső*, ami lejjebb, az *ásó* ~ *alsó*, ami közeli, az *belső*, ami távoli, az *túl* ~ *át* ~ *túlsó* ~ *külső*. A szórt településekben, vagy ahol gazdasági, társadalmi, vallási ellentétek akadályozták a kollektív nézőpont kialakulását, ott a viszonyítás logikai rendszere és a névadás rendszere sem teljesedhetett ki.

B) Irány és helyzet megjelölése (képzővel, névutóval, határozószóval). – A határrészeket pontosan megjelölték és lokalizálták. Egyik módja, hogy a szomszédos falut, mint ismertet veszi alapul, és ezzel fejezi ki az ismeretlent, a megnevezendőt. Így lett *Kalocsai határ*, *Keceli határ* Dunapatajon, *Csornai fődek* Szakmáron.

Alaki egyezés ellenére sem azonos a közigazgatási vagy tulajdonosi jelöléssel, pl. *Benedöki fődek*, *Ordasi csárda*, *Úszódi fődek* Szakmáron, *Főktői fődek* Homokmégyen stb.

Pontosabban megnevezik egy terület kisebb részét az ismerthez kapcsolt *ajja* ~ *aja* második névelemmel, ami egyben hovatarozást és alacsonyabb felszínt is jelent. *Fok-ajja* Fajszon, *Úszódon*, *Inám-aja*, *Órjeg-aja* Szakmáron, *Szállás-aja* Drágszálen.

A helyzetviszonyítás mellett távolabbit is jelent *Úszódon* a *mögött*, *mögötte* népnyelvi *möge* alakja: *Sejek möge*, *Túr möge*, *Tőzse möge*. Egyértelműen a *Túr* mögötti területet jelenti.

Helyzetet jelölő névelemek még: *vég, szél, köz, köze, ódal, mejjék, mejjéki, mejjéke, óra, fara, farok, farka, sarok, szög*. Néhány példa: *Dunavég* Fajszon, *Dunaszél, Fokszél* Fajszon, Foktón, ilyen *Drágszél* neve is, *Pörös-sziget-köze* Ordason, *Kúhid-ódal* Alsómégyen, *Förtő-farka* Felsőereken, *Babos-sarok* Kalocsán, ugyanitt *Malom-szög*.

C) Sajátos helyjelölések (elpusztult falvak, hiedelmek, történeti és népmondák). — Szűkebb vagy tágabb körben ismert „jeles helyek” mindenütt találhatók, ismerik is, ezért indentifikáló szerepük van, sőt irányjelölésre és viszonyításra is alkalmasak. Pl.: *Szentkirály* Dunapatajon, *Bojár, Mikla, Ölle, Szülle* Hartán, *Hantok, Nadaszd* Miskén, *Feked, Nádká, Lugas, Garáb* Dusnokon. Ezek elpusztult falvak, kolostorok nevét őrizték meg.

Mondákat, hiedelmeket őrző jeles helyek nevei: *Üllés-domb, Bujok-basa híggya* Uszódon, *Böcsületkereső ucca* Ordason, *Bíró-verés* Dunapatajon, *Remenice, Bakó út* Bátyán, *Tót-Jancsi, Törökképi kertők* Foktón, *Banya-sziget, Kétlikú híd* Kalocsán.

A fontos gazdasági, társadalmi emlékeket őrző helyek is jól ismertek: *Csendőr-dűlő, Kúégető, Förlérmösi vögy* Kalocsán, *Pörös erdő, Tilos* Fajszon, *Proszija* 'zsellérek, koldúsok földje' Dusnokon, *Száz-kaszás rét* Foktón, *Tizen-nyócnapos páskom* Géderlakon, *Vékás-Zádor* Ordason, *Komiszárius kaszáló* Drágszélen, *Gyértelek* Halomszálláson.

5. Az ember és a táj kapcsolatát determináló tényezők, a természeti felszín és a tájékozódás vizsgálata után megállapíthatjuk, hogy kiterjedhetne a vizsgálat a természetes növényzetre, állatvilágra, a gazdasági és társadalmi jelenségekre. Az ember és a táj kapcsolatában és viszonyában azonban másodlagos a szerepük, bármilyen érdekes is az, hogy a nevekben megőrzött *tölgy, szil, körtéjes* 'körtés', *berek*, továbbá *szarvas, gém, bibic, szárcsa, farkas* mint objektum alig vagy egyáltalán nem látható, nemhogy névadó lehetne. A talajminőséget is őrzik a nevek: a *szék-et* ~ *szik-et*, a *küvecsegős-t*, a *sár-t*; — a jó talajt viszont csak a jól termő növényfélék jelzik: *cirok, mák, hajma, köles, len, kendőr*. A századokon át alig változó világ gazdasági életét, társadalmi viszonyait őrzik pl. a *nyilas, osztás, zsellér* ~ *kisházás* nevek. Ha pedig megvizsgálnánk a történetiséget, a hitvilágra, hiedelemre utalókat is, akkor bontakozna ki a maga teljességében a táj és a rajta élő ember, a verejtékező, küszködő és örömet is megelégedő ember kapcsolata.

6. Összefoglalva az ember és a táj kapcsolatának vizsgálatát Kalocsa környékének földrajzi neveiben, eredményét a következőkben summarizálhatjuk:

1. A tájon élő ember életében meghatározó szerepű a víz. Letelepülési lehetőségeit megszabva, igen gyakori különféle megnevezése. Másként nevezte a folyókat, szigeteket, zátonyokat, vizenyős területeket.

2. A vertikális méretarányok eltérnek az országhostól. A helyi elnevezések azonban nem tükrözik ezt, mivel a köznyelvvel megegyező közneveket használnak a jelölésben. Sajátos jelölés csupán a környezetből alig kiemelkedő, illetve alig alacsonyabb síkság differenciált megnevezésében található.

3. Következtesen megkülönbözteti nevekkel is a természetes és mesterséges felszíni társzíninformákat, alakulatokat.

4. A tájékozódásban homocentrikus szemlélet érvényesül. Irányt, távolságot, helyzetet egyaránt magához viszonyít. Ez a jelenség nemcsak Kalocsa környékére érvényes, hanem általános érvényű.

5. Az ismeretlent, valamint nagyobb terület egy kisebb, de fontos részét valamilyen ismerttel nevezi meg.

6. Igen fontos indentifikáló szerepe van a közösségek szellemi, történeti, társadalmi, gazdasági emlékeit hordozó névemlékeknek.

7. A nevekben legfontosabb szerepe a név alapelemének van. A kapcsolódó névelem a pontosabb helyhezkötést, az alapelem minőségét, illetve a bekövetkezett változást rögzíti.

8. A magyar és nemzetiségi (kétnyelvű) települések jelölésrendszerében sok a megegyezés. Bár nem vizsgáltam meg a teljes nemzetiségi névanyagot, az eddigiek alapján mégis valószínű, hogy az egyezések nem csupán kölcsönhatáson alapulnak, nem véletlen jelenségek, hanem nemzetiségi hovatartozástól függetlenül általánosabb érvényű a névadás logikája, jelölésrendszere a földrajzi nevekben.

KUCZY KÁROLY

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Mikoriak Pápai Páriz Ferenc növénynév-glosszái?

A kolozsvári református kollégium Nagykönyvtárának két, PÁPAI PÁRIZ tulajdonából származó XVII. századi kötetéből CSÜRY BÁLINT annak idején PÁPAI PÁRIZ sajátkezű kézírásában fennmaradt jónéhány figyelemre méltó növénynévbejegyzést közölt (MNY. XXXIII, 177–9). E növényneveknek a Szótörténeti Tár szerkesztése rendjén magunk is hasznát vesszük. A *gyűjtőványfű* szócikkkel való bajlódás közben látom, hogy e szóra első előfordulásként a TESz. éppen Pápai Páriznak egyik, CSÜRY közléséből származó glosszáját idézi 1649 évszámmal.

A glosszák közlésekor CSÜRY nem nyilatkozott a bejegyzések keletkezésének időpontjáról, és így ez az évjelzés nem tőle származik. E keltezést azonban a következőkben részletezendő megokolás tekintetbevételével feltétlenül módosítanunk kell.

1. Minthogy Pápai Páriz Désen éppen 1649-ben született, nyilvánvaló, hogy már csak emiatt sem lehet a glosszális bejegyzéseket ebből az évből származtatni.

2. Az itt szóban forgó bejegyzéseket CSÜRY a kollégiumi könyvtárnak két, Pápai Páriz könyvtárából ránk hagyományozódott kötetéből közölte. Az egyik kötet — JOHANNES SCHRÖDERUS „Thesaurus Pharmacopologicus”-a valóban 1649-ben hagyta el a sajtót. A Pápai Páriz-példány címlapján levő sajátkezű bejegyzés, sajnos, keltezetlen, de a benne ránk maradt Pápai Páriz-bejegyzések aligha keletkezhettek a tulajdonba vétel időpontja előtt. Erre az időpontra nézve a másik kötetben olvasható tulajdonbejegyzés időpontjelzése tájékoztató. Ez a kötet GOTHOFREDUS MOEBIUSNAK „Epitome Institutionum Medicarum”-a 1663-ban jelent meg. A kötet fedelének belső felén Pápai Páriznak az előbbi kötet bejegyzéséhez hasonló tulajdonjelző kézjegye mellett — szerencsére — már a „Lipsiae A. 1672. 4. Juny” keltezéssel találkozunk. Mivel feltehetőleg mindkét bejegyzés hozzátvetőlegesen egy időből származhatik, noha a *gyűjtőványfű* bejegyzést CSÜRY a tőle elsőként leírt, 1649-beli Schröderus-kötetből írta ki, mégis PÁPAI PÁRIZ bejegyzése nem a kiadvány megjelenésének esztendejéből (s véletlenül éppen az ő születése évéből), hanem a tulajdonjelző beírás keltezésének időpontja tájáról, 1672-ből vagy valamilyen azutáni

időpontból való lehet. A *gyűjtőanyag* első előfordulásának időpontjaként a TESz. adaléka elé tehát legfeljebb az „1672 körül” időpont-megjelölés iktatható be.

Végül a címben feltett kérdésre a válasz így fogalmazható meg: Pápai Páriz a növénynév-glosszákat külföldi tanulmányozásának kezdőéve, 1672 előtt aligha jegyezhette be a két kötetbe, sőt valószínű, hogy csak Svájból való hazatérte, azaz 1675 táján¹, illetőleg az után, újra anyanyelvi környezetbe kerülve rohatta a latin és a német növénynevek mellé a magyar nyelvi megfelelőket.

SZABÓ T. ATTILA

Egypár gondolat a prózaelemzésről

(Egy funkcionális stílusvizsgálat körvonalai)

Iszoláló vagy globális módszerrel elemezzünk-e? Az utóbbi néhány év stilisztikai irodalmában tallózva lényegében kétféle megoldással találkozhatunk. Az egyik típusban izolált nyelvi részletek csoportosításából és értelmezéséből kiindulva rajzolja meg a szerző a vizsgált műalkotás stílusvilágának főbb erővonalait (N. DELY ZSUZSA, *A fiatal Jókai nyelve és stílusa*. Bp., 1969.; JÁNOSIK ZSUZSA, *A tömörítés eszközei Németh László prózájában*. Bp., 1971.; K. SZOBOSZLAY ÁGNES, *A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében*. Bp., 1972.). Másfajta, az irodalomtudományéhoz közelebb álló módszerrel dolgozik például a Petőfi prózastílusát jellemző monográfia szerzője, aki Petőfinek egész prózai életművét áttekinti, időrendi sorrendben haladva, valóban monografikus teljességgel (MARTINKÓ ANDRÁS, *A prózaíró Petőfi*. Bp., 1965.). Végül két (egyébként túlnyomórészt lírai anyagot feldolgozó) munkában az analitikus és a szintetikus módszer összebékítésének érdekes kísérleteként az egészében izoláló-analizáló jellegű fejtegetést a szintézis igényével készült elemzések egészítik ki (J. SOLTÉSZ KATALIN, *Babits Mihály költői nyelve*. Bp., 1965.; NEMES ISTVÁN, *A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében*. Bp., 1965.). Rövidebb szemelvények és teljes novellák vizsgálatát egyaránt megkísérli BENCZE LÓRÁNT „Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa” című, nemcsak tárgyválasztásának eredetiségével, de elemzéseinek színvonalával is kitűnő munkájában (Bp., 1973.).

Jó érzékkel alkalmazva — úgy hiszem — mind a három módszer eredményes lehet. Épp ezért nem tudok teljesen egyetérteni MARTINKÓ ANDRÁSNAK a svájci-francia nyelvészeti iskola izoláló eljárását elmarasztaló megállapításaival: „Stiláris elemzéseim során mindig az egész művet tartom szem előtt, nem elszigetelt stilisztikai eljárásokat vizsgállok. Kiszakított részletek teljes stilisztikai értéke aligha ragadható meg” (i. m. 12). A nyelvi stílust elemző kutatónak véleményem szerint igenis „kiszakított részleteket” kell vizsgálnia, egyszerűen azért, mert első megközelítésben mást nem is vizsgálhat. Csakhogy az analízist szintézisnek kell követnie, vagyis a részeredményeket a műalkotás egész értelmezésébe kell beépíteni. A csak izoláló típusú eljárások önmagukban nem képesek a stílélmák funkciójának és „működésének” hiánytalan leírására, ennél fogva csak szükséges, de nem elégséges feltételei egy korrekt stíluselemzés elkészítésének. Mivel az egyes stiláris tények nyilvánvalóan egy nagyobb struktúrának, a műalkotásnak a részei, a művészi próza esztétikumának tudományos igényű interpretálása végett fel kell térképeznünk az eddig csak önmagukban (elszigetelten) vizsgált stíluselemek között

¹ Életére és külföldi tanulmányaira I. NAGY GÉZA újabb, részletes életrajzát: Pápai Páriz Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*. Bukarest, 1977. 5—133.

funkcionáló összefüggéseknek, kölcsönhatásoknak, előre- és visszautalásoknak azt a bonyolult viszonyhálózatát, melyet röviden a művésziileg megformált szöveg *struktúra*-jának szoktunk nevezni. Ezért tartom szükségesnek, hogy — az egyszerűtől, elemitől az összetettebb, bonyolultabb felé haladva — az egyes elemi stílusjelenségek (pl. szóképek, hasonlatok, komplex képek, jelzők, mondatformák stb.) vizsgálata után olyan elemzésekre is sor kerüljön, amelyek egy vagy több mű *e g é s z é r e*, nyelvi-stilisztikai alkotóelemeinek rendszerszerű összefüggésére vonatkozó információkat hoznak felszínre. Hogyan funkcionálnak az egyes stílári tények a műalkotás-struktúra egészében? Hogyan épülnek bele egy-egy művészi szöveg organizmusába? Ezekre a kérdésekre csak egy valóban *funkcionális* stílusvizsgálat segítségével adhatunk kielégítő választ.

A *funkcionális* jelző tartalmát talán úgy tudnám legjobban kifejtetni, ha más jellegű, leíró vagy formális módszerekkel szembesítem. A *leíró* analízis többnyire a szavak vagy szókapcsolatok nyelvi-stilisztikai minőségének, „alaki értékének” megállapítását tűzi ki célul: lényegében a saussure-i „memoriális” síkon marad (Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1967. 159). A stílusvizsgálatnak ezt a módját választja BALLY (*Traité de stylistique française*), s ezen a hagyományosabb, kitaposottabb ösvényen halad „A magyar stilisztika vázlata” című egyetemi tankönyv (Bp., 1958.) és a romániai magyar nyelvészek készítette „Kis magyar stilisztika” (Bukarest, 1968.) is. A *funkcionális* vizsgálódás ezzel szemben a nyelvi elemek „helyi értékének”, funkciójának a tisztázására irányul, a műalkotás egészének viszonylatrendszerébe — a saussure-i „szintagmatikus viszonyok”-ba — illeszti be az egyes stílári mozzanatokot. A legtöbb stíluselem (stiléma) ugyanis nem pusztá díszítmény (legalábbis egy bizonyos színvonalon felül), hanem nagyon is lényeges tartalmi-esztétikai kötöttsége és funkciója van. Némelyikük pedig éppen *séggel formateremtő elvként*, a szöveg kohézióját biztosító *fókuszként* működik (vö. SZABÓ ZOLTÁN: MNy. LXX, 315—24). A stílusjelenségek nyelvészeti interpretációjának épp ezért funkcionális szükségességük tudatán kell alapulnia. Az egyes stílusmozzanatok (szókép, szórend, mondatforma, névadás stb.) rendeltetését a nyelv funkcionális szemléletének keretébe állítva kell értelmezni (ugyanígy vélekedik G. F. PASINI: *Lingua e stile* III, 88—9). Az ilyen elemzés egyszerre mozog az asszociatív és a szintagmatikus síkon (l. SAUSSURE i. m. 156—60).

A funkcionális stílusvizsgálatnak tehát a mű jelentésrendszerének strukturális szempontú megközelítése a lényege. (A műalkotás struktúráján a valamennyi elemét összekapcsoló kölcsönös interrelációk komplex szövedékét értem. Minden stíluselem ezeknek a kölcsönviszonyoknak egy-egy potenciális csomópontja.)

Valamennyi műalkotás párhuzamok és ellentétek szövevénye. Szavak és motívumok térnek vissza, ismétlődnek: képek és képtörödékek vibrálnak a befogadó tudatban. Az egyes benyomások végül egyfajta térbeli (sztereografikus) asszociációhálózattá állnak össze. A műelemzésnek ezt a másodlagos struktúrát kell eszményi módon rekonstruálnia.

A funkcionális módszer szinte megtoldja egy dimenzióval a leíró vizsgálatot — kilép a síkból a térbe. Minél tökéletesebben sikerül leírnunk egy műalkotás „tér szerkezetét”, szinkroniáját, annál pontosabban tudjuk regisztrálni igazi diakroniáját, azaz a jelentések eltolódását-módosulását, a képi-terminológiai „visszacsatolásokat”, a szavak, szókapcsolatok jelentésének gazdagodását. Így valósul meg a szinkronia és a diakronia dialektikus egysége a funkcionális stílusvizsgálat során. Így sikerül megragadni a képek, képegyüttesek, motívumok, szerkezeti megoldások, nyelvi játékok, konstrukciók stb. funkcióváltásait, hiszen — kell-e mondanom? — a stíluselemek funkciója soha nem statikus, hanem dinamikusán változó (a látszólag pusztán díszítő, dekoratív funkciójú képről utóbb kiderülhet, hogy sejtető-anticipáló célzatú volt stb.). Az egyes stílári mozzanatok csak a struktúra egészében nyerik el teljesebb és végső (?) jelentésüket, tesznek szert a szó szoros értelmében vett esztétikai funkcióra.

A fentebb vázolt módszerek komplex alkalmazásával — úgy gondolom — megközelíthető a nyelvi stíluselemzés legátfogóbb célja: feltárni a képzettársítások logikáját, alkotáslélektani magyarázatát, az elemi stílusmozzanatok rejtett összefüggéseit, ezen összefüggések rendszerét, a költői mikro- és makrokozmosznak a nyelvi anyagból kibontakozó tér- és idődimenzióit. A prózastílus elemzésében (s egyáltalán: bármiféle stílus-elemzésben) nem elégedhetünk meg a különböző stílusesszók leltárszerű felsorolásával, csoportosításával.

KEMÉNY GÁBOR

A latin dátumozás

I. ERDŐDI JÓZSEFnek „Időszámításunk” című cikke (MNy. LXXIII, 49—66) nagyszerű összefoglalását adja a magyar naptártudománynak, vele egy igen fontos jogi mozzanatnak, a dátumozásnak. A dátum (keltezés) pontossága sokszor egy ügynek, bejelentésnek, végrehajtásnak legfőbb kritériuma. Az egész világon elmúlt már a római naptár (*Fasti*) divatja, de jött helyette a kereszténység naptári időszámítása. „Magyarország Árpád-kori vezetői európai kulturális közösségbe olvasztották az országot, evvel együttjárt az európai kronológia elfogadása.” (49.) Nyugat-Európa hivatali nyelve a latin volt, vallása a kereszténység, műveltsége általános európai. A hivatalvezetés Európaszerte egyforma, a magyarnak be kellett illeszkednie ebbe a kultúrkörbe. Európai műveltségű emberek, elsősorban a keresztény papok, alkalmasak voltak az ilyen hivatali munkák elvégzésére, többi között az oklevelek megfogalmazására, megírására.

Jellemző az oklevelek bevezetése (erről most nem szólunk) és a befejezése, a dátum. ERDŐDI cikkéből néhány elírást már kijavított J. SOLTÉSZ KATALIN (MNy. LXXIII, 335), de még maradt megbeszélni való, s ezt szeretném most elintézni a hibák, elnézések előfordulása szerint.

A dátum mai formája a célnak teljesen megfelel: *Köszeg, 1978. május 14.* Minden fontos adat benne van. Ilyennek kell lennie a római keltezésnek is, az egyházinak is. Az évszámot a római keltezésben nagy betűkkel, római számokkal, újabban esetleg már arab számokkal írják. A hónapok neve ugyanaz, mint a magyaroké, de latinos írással és ejtéssel.

Az olvasásban azonban könnyen eshetik hiba, különösen a rövidítések miatt: *7ber* = *septēmbēr* = *szeptembēr*; — *8ber* = *octobēr* = *októbēr*; — *9ber* = *novēmbēr* = *novembēr*; — *Xber* = *dēcēmbēr* = *decembēr*. Csak ránéziünk a négy ember-hónap nevére, s messziről mondjuk: 7., 8., 9., 10. hónap. Különösen is megtéveszt bennünket a nagy X, a római tízes. Ebben az esetben megcsal a szemünk: hetest látunk, de a hetest latinul kell olvasnunk, így: *sēptēm*, majd *octo*, *novēm*, *dēcēm*. Nem a szemünk, hanem a fülünk percipiál helyesen. 7-et látunk, de *kilencedik* hónap, 8-at látunk, de *tizedik* stb. Vagyis a számjegy nem a hónap sz á m á t, hanem a hónap n e v é t jelzi. A hibát az adja, hogy a számot is latinul kell olvasnunk, nem magyarul.

Eszerint (63) a *IXbris* (Septembris) 1580 írás semmiképpen sem jelölhet *szeptembert*, csakis *novembert*. (J. SOLTÉSZ is észrevette.)

A hónap megnevezése a naptárban kötelező volt, a későbbi korokban egészen elhagyták. A nap azonban határozott időpont, jelölése a legfontosabb. Az oklevél kiállítása, napjának pontos kifejezése könnyű ma, és amikor az idő naptári napjával jelölték a dátumot, már a XVI. századtól fogva. De nehéz volt, amikor körülírással adták meg a pontos napot.

Az egyházi évben vannak állandó és mozgó (változó) ünnepek. Az állandó ünnepek az évben mindig ugyanazon napra esnek, pl. *karácsony* (Nativitas Domini, Krisztus születése dec. 25.), *szent György napja* ápr. 24. Valamely nap az állandó ünnep előtt vagy után

való hétfőn, kedden stb. lehetett. Az oklevél kiállítása eszerint történhetett pl. Szent György ünnepe (napja) előtt vagy után szerdán, csütörtökön stb. vagy ünnepén (napján) (l. később).

Ehhez tudnunk kell, mi volt a hétköznapi elnevezése az egyházi naptárban, pl. az ún. *Directorium*-ban: *vasárnap* = *Dominica, dies Dominica* (a sorban *fer. prima* lenne) | *hétfő* = *feria secunda* = *fer. 2.* | *kedd* = *feria tertia* = *fer. 3.* | *szerda* = *feria quarta* = *fer. 4.* | *csütörtök* = *feria quinta* = *fer. 5.* | *péntek* = *feria sexta* = *fer. 6.* | *szombat* = *Sabbato* = *Sabb.*

Példák a hétköznapi a pannonthalmi oklevelekből: 1. „Datum Tyrnavie *feria secunda* proxima post festum Ascensionis Domini, anno eiusdem MCCCCXXV.” (Az Úr mennybemenetelének ünnepe után a legközelebbi hétfőn. 1435. máj. 30.) — 2. „Datum Bude *feria tertia* proxima post Dominicam *Reminiscere* anno MCCCCXII.” (A *Reminiscere* vasárnap után a legközelebbi kedden. 1412. márc. 2.) — 3. „Datum Bude *feria quarta* proxima post dominicam Oculi, anno MCCCC L VI.” (Oculi vasárnap után a legközelebbi szerdán. 1456. márc. 3.) — 4. „Datum Bude, *feria quarta* proxima ante festum Pasce Domini, anno eiusdem millesimo quadringentesimo sexagesimo sexto.” (Az Úr föltámadásának ünnepe előtt a legközelebbi szerdán. 1466. ápr. 2.) — 5. „Datum *feria quinta* proxima post predictum festum Virginis gloriose, anno Domini MCCCCXX.” (A dicsőséges Szűznek előbb említett ünnepe után a legközelebbi csütörtökön 1420. szept. 13. Az ünnep 8-án volt, Kisasszony napja, Nativitas BMV = Beatae Mariae Virginis.) — 6. „Datum *feria sexta* proxima post festum Beatorum Viti et Modesti martyrum, anno Domini MCCCCIX.” (Szent Vid és Modeszt vértanúk ünnepe után a legközelebbi pénteken. 1409. júl. 21., az ünnep jún. 15.) — 7. „Datum *feria sexta* proxima ante festum Sancte (!) Georgii martyris anno Domini MCCCCXIV.” (Szent György ünnepe előtt a legközelebbi pénteken. 1414. ápr. 20.) — 8. „Datum Bude *sabatho* proximo ante dominicam Oculi, anno Domini millesimo quingentesimo decimo quinto.” (Legközelebbi szombaton, Oculi vasárnapja előtt. 1515. márc. 10.) — 9. „Datum in Pyspeky *die Dominica* ante festum Exaltacionis Sancte Crucis anno Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo.” (Vasárnap Szent Kereszt fölmagasztaltatásának ünnepe előtt. 1450. szept. 13.) Az ünnep szept. 14-én van. Állandó ünnep. Az előtte levő vasárnapnak nincs külön neve, ezért a határozott ünnep a *határnap*.

A hét napjainak, vagyis a *hétpőznapok*-nak elnevezése sokszor még a hozzáértők figyelmét is kikerüli. ERDŐDI cikkében (50) ez néha legyőzhetetlen nehézséget okoz. „*Quinta feria proxima* ante festum beati Thome apostoli — boldog Tamás apostol ünnepe előtt [levő] ötödik vasárnap”. Helyesen: csütörtökön, *legközelebb* boldog Tamás ünnepe előtt. Még jobb: a *legközelebbi csütörtökön* boldog Tamás ünnepe előtt. — Megjegyezzük még a *szent* ~ *boldog* szavakkal kapcsolatban, hogy ezek a szavak itt azonos értelműek, és inkább a *szent* szót használjuk, különösen a névvel együtt, pl. *szent Tamás*. A *boldog* általában csak a *Szent Szűz* jelzője: *Boldogasszony*. Felsőfokban *boldogságos*-nak szólítjuk.

„Datum Bude *feria secunda* proxima post festum beati Mathye Apostoli. — *Máté* apostol ünnepe után *közvetlen ünnepnapon*.” Helyesen: *szent Mátyás* ünnepe után a legközelebbi hétfőn. „*Sabbato* proximo ante dominicam *Judica* — *Juda* vasárnapja előtti szombaton.” Helyesen: *Judica* vasárnap előtt a legközelebbi szombaton.

J. SOLTÉSZ KATALIN már észrevette és korrigálta egyik-másik hibás olvasást (MNy. LXXIII, 335). Ezeket az elnézéseket meg kellett említenünk, hogy a nagyszerű, alapos feldolgozás ne veszítsen értékéből.

2. Mátyás király kancelláriája, valamint a római Vatikán egyes hivatalai, ez utóbbiak talán még ma is, a XV—XVI. században a római *Fasti*-t használták. Dátumaikat a *Kalendae, Nonae* és *Idus* alapján fejezték ki.

Ugyancsak a pannonthalmi levéltárból: 1. „Datum Rome apud Sanctum Petrum, anno incarnationis Dominice 1452. *nono Kalendas Maii*, pontificatus nostri anno sexto. (1452 május *Kalendaeja* előtt kilenc nappal, pápaságunk hatodik évében. 1452 [nem római számmal,] ápr. 23.) — 2. „Datum et actum per manus honorabilis viri domini Petri de Nova lectoris et canonici eiusdem ecclesie nostre (Wesprimiensis) *sexto Nonas Julii* anno Domini MCCCXXXIII.” (1433. júl. 2.; *Július Nonaeja* előtt a hatodik napon.) — 3. „Datum Petreoli Senensis diocesis anno etc, MCCCCLXIII *octavo Idus Aprilis* pontificatus nostri anno sexto.” (1464. ápr. 6. április *Idusa* előtt a nyolcadik napon.)

Itt is megemlíthjük — csak a rend kedvéért —, hogy a „*sexto Kalendas mensis aprilis* — április hó *Kalendas*-anak hatodjáján” helyesen olvasva: április hó *Kalendaeja* előtt a hatodik nap, vagyis március 27-én.

3. Az év vasárnapjai és ünnepei. — I. Állandó ünnepek azok, amelyek minden évben ugyanazon napra esnek: 1. Az Úr ünnepei: *Circumcisio Domini* (az Úr körülmetélése, v. újév v. kiskarácsony jan. 1.). *Epiphania* (vízkereszt, Háromkirályok jan. 6.). *Nativitas Domini* (karácsony, Krisztus születése dec. 25.). *Transfiguratio Domini* (Az Úr színéváltozása aug. 6.) — 2. Szűz Mária ünnepei mind: *Purificatio* (febr. 2.). *Annuntiatio* (márc. 25.). *Visitatio* (Sarlós boldogasszony júl. 2.). *Assumptio* (Nagyboldogasszony aug. 15.). *Nativitas* (BMV Kisasszony v. Kisboldogasszony szept. 8.). *Immaculata Conceptio* (Szeplőtelen fogantatás dec. 8.). Stb. — 3. Más szentek ünnepei, ill. nevénapija. Fontosabbak: *Conversio S. Pauli* (Pál fordulása jan. 25.). *Szent György* (ápr. 24.). *Szent Márk* (ápr. 25.). *Szent Iván* (jún. 24.). *Szent László* (jún. 27.). *Péter—Pál* (jún. 29.). *Szent Anna* (júl. 26.). *Szent Mihály* (szept. 29.). *Mindenszentek* (nov. 1.). (Többnyire ezek szerepenek a dátumokban.)

II. Mozgó vagy változó ünnepek. Az évnek más és más napján ünnepeljük őket. A mozgó ünnepek a húsvét ünnepétől függenek. Húsvét ereje már az előtte levő vasárnapokra is kihat. A húsvétot megelőzi a *nagybőjt* vagy egyszerűen a *bőjt* ideje. A bőjtöt a *hamvazószerda* vezeti be, a *fer. quarta Cinerum*. Az előtte való vasárnap a *Dom. Quinquagesima*, vagyis *Ötvened* vagy *jarsangvasárnap*, még előtte *Dom. Sexagesima*, *Hatvanadvasárnap*, ezt is megelőzi egy héttel a *Dom. Septuagesima*, tehát a *hetvenedvasárnap*. Eszerint a *hamvazószerda*t megelőzi a *hetvened-*, *hatvanad-*, *ötvenedvasárnap*, követi pedig a bőjt, *Quadragesima* 1—6 vasárnapja. Ezeket azonban már külön névvel is nevezik, mégpedig *Dominica*

I. Quadragesimae: <i>Invocabit</i>	
Dominica II. Quadragesimae: <i>Reminiscere</i>	
Dominica III. Quadragesimae: <i>Oculi</i>	
Dominica IV. Quadragesimae: <i>Laetare</i>	
Dominica V. Quadragesimae: <i>Judica</i>	
Dominica VI. Quadragesimae: <i>In palmis</i> (nem az Int.-ból).	

Az utolsót kivéve a mise Introitusának első szava.

Következik *húsvét* vasárnapja: *Pascha*, az Úr feltámadása. De a *Pascha* elnevezés csak a *húsvéthét*fé-nél kezdődik. Ennek neve *Feria secunda infra Octavam Paschae*. A következő I—VI. vasárnapnak már szintén külön elnevezése van az *Introitus* első szavával, bár Dom. I. *in Albis* (depositis nem az Intr. szava) *fehérvasárnap* | Dom. II. *Misericordia* | Dom. III. *Jubilare* | Dom. IV. *Cantate* | Dom. V. *Vocem jucunditatis*, (régén *Rogate*) | Dom. VI. *Ezaudi* post *Pascha*.

A következő ünnep *pünkösöd* vagy *pünkösöd napja* vagy *pünkösöd vasárnapja* *Dominica Pentecostes*. A mozgó vasárnapokat már nem húsvéttól számítják, pedig attól függenek, hanem pünkösdtől: *P. u. 18. vas.* = *Dominica decima octava post Pentecosten*.

A mozgó vasárnapokat a dátumban valami állandó névnapal vagy ünneppel szokták kifejezni, vagy ha nevük van, nevükkel, pl. *Oculi*. 1. „Datum ex Comaron die

dominica post dorothe anno domini 1538.” (Febr. 10. Dorottya febr. 6.) — 2. „Datum Vienne *die dominico proximo post octavam Sacratissimi Corporis Christi, anno eiusdem millesimo quingentesimo tricesimo quinto, regnorum nostrorum Romani anno quinto, reliquorum vero nono.*” (1535. jún. 1. Úrnapja is, az oktavája után következő vasárnap is mozgó ünnep, mégis könnyen kiszámítható annak, aki maga előtt látja az egyházi évet.) — 3. „Datum Bude *feria secunda proxima post dominicam Ramispalmarum anno domini millesimo quingentesimo tricesimo octavo.*” (1538. ápr. 15. virágvas. után a legközelebbi hétfőn. Mozgó vas. ugyan a virágvas., de utána egy hétre van húsvét.)

A dátum mindig jobban és jobban közeledik a maihoz. 1. Elhagyják az évszám-nak betűkkel való kiírását: „Datae in oppido Ens ultima Octobris anno Domini 1562.” (Okt. 31.) — 2. Kiírják ugyan az évet betűkkel is, de a napot is: „In Arce nra Pofoniën Secundo Mensis February Anno domni Millefimo quingentesimo Quinquagesimo Regno- rum nroy Romani vigesimo: Aliorum vero vigesimo quarto.” (1550. febr. 2.) — 3. Kissé bőbeszédű, de a mai egyházi dátum: „Datum in civitate Gracze die 13. Decembris anno Domini 1556.”

NÉMETH K. BÓDOG

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Esztendő. A TESz. szerint „valószínűleg összetett szó, utótagja az *idő* főnév, *eszten* előtagja pedig talán az *ez* mutató névmásnak nem egészen tisztázott alakteni felépítésű származéka.”

E vélemény megfogalmazása mutatja, hogy e szófejtéssel kapcsolatban több dolog is tisztázatlan. Nincs adatunk az *eszten idő* összetételére, így annak valamikori megléte kétségbe vonható. Magyarázatlan az *esztendő* alak, továbbá az *esztendő*, *ezendő*, *estendő* alakváltozatok (NySz.). Egyáltalán nem említi a TESz. szócikke az *esztő* ~ *ezdő* variánsokat: 1516—19: „38 *esztey* vona az betegségben” ’38 annos habens in infirmitate’ (JordK. 638: Nyr. XXVIII, 315—20), „32 *esztős*” (ÉrdyK. 608: Nyr. uo.), „teb vagyon annak 30 *esztéynél*” (ÉrdyK. 427: NySz.); 1632: „az előtt 400 *esztővel*” (Toln: Vigasz. 136: NySz.), 1827: *esztő* ’esztendő’ (TudGyűjt. IX. 48, Nógrádverőce, kétszer is előfordul).

Az *esztendő* szó megfejtése végett valóban az *ez* mutató névmás *eszten* nyomósított alakjából kell kiindulnunk. Ennek jelentése, mint a TESz. megállapítja, ’bizonyos szabályos időszak, többnyire egy hét után következő’ — tegyük hozzá, ’vagy azt megelőző (ugyanezen nap)’. E jelentésre a NySz.-ban elegendő példát találunk, köztük egyet a visszafelé számításra is: „Hir ez, hog Derwis beg *eszten ez napon* indwlt fel Bwdara” (LevT. I, 73). Többnyire *eszten ez nap*, *eszten nap*, vagy csak *eszten* alakban fordul elő — az utóbbira íme egy még nem közölt adat: 1548: „mek *ez eztenbe* bor arrat be nem vettem” (LevT. VII, 69) — általában ’egy hétre rá’, illetve az utóbbi esetben ’a héten’ jelentésben, de van adatunk arra is, hogy az *eszten* egy esztendei időszakot jelent, így pl. 1669: „1530 *eszten* tájban” (Czegl: Japh. 133: NySz.); *eszten ez napon* ’von heut übers Jahr’ (BALLAGI, Magyar—német szótár 1872., régies kifejezés).

Az *eszten* ez + *ten* összetételű, a -ten nyomatékosító toldalék, mely elsősorban időhatározó-szókhoz járul, mint pl. *éjten-éjjel*; vö.: 1599: „minden *éten-északa* szenek vagyon” ’egész éjjel tüzelnek’ (TörtT. 1908: 205), 1604: „*éten-északa* jötennek” ’egész éjszaka’ (MonIr. XXX, 254); *nápton-nappal*, *reggelten*, *reggenten* (Nyr. LXXIX. 343), *tegeten* ’tegnap’ (TESz.), de helyhatározószókhoz is: 1594: *köröstön-körül* (MonIrók XXXIII, 23).

E toldalék *t* + *en* elemekből áll, melyben mindkettő eredetileg lokatívusi, majd időhatározói rag, s halmozásuk szolgál nyomatékosításul. A -ten, mint általában a nyoma-

tékosító elemek, szóismétléses formáknál (*figura etimologica*) lép föl, és az első szóhoz járul, ezért az *eszen* ez alakot kell ősfórmának tekintenünk — a szótárak: MA., PP. is ezt közlik —, s az *eszen* ez nap-ból fejlődött az ismétlés elhagyásával az *eszen* nap, majd ebből az *eszen*.

Az *esztend* további nyomatékosítás eredménye, mint az *estend* és a *reggelend*; az előbbire l. 1636: „oda volt *östendig*” (TörtT. 1894: 483), az utóbbira 1801: *reggelend* 'reggel' (Peretsenyi Nagy L.: *Mezengy* 29), továbbá *röktönd*, *mostand*, *üttend*, *innend* stb., továbbképezve *mostandon*, *estenden*, *estendön* (!) (TESz., MTsz.). E *d* elemet egyesek szervesen járulékhangnak, mások a *t* zöngésedésének tekintik (l. TESz. *innen* a.). Bár mint láttuk, ez a *d* többnyire *-on*, *-en*, *-ön* + *d* sorrendben fordul elő (már 1514-ben: *ehzönlelönd*, olvasd: *ezönhelönd* 'ezenhelyt': LobkK. 15), a fordítottjára is találunk példát szóismétléses melléknévi formákban: *csupádon-csupa*, *újdön-új*, valamint időhatározóknál 1748: *regdön* (o: *regdön*) 'reggel' (SCHRAM, Boszorkányperek II, 264, Sopron m.), *reggēden* (MTsz. Tolna m.), *reggdön* (BALLAGI i. m.), *estrēden* (uo.). Nyomósító *d-t* találunk az *-s* melléknévképző előtt is a *telides-teli*, *körödös-körül*, *köröndös-körül* (MTsz.) esetében; vö. *telis-teli*, *körös-körül*.

A *d* elem szerintem is azonos a *t*-vel; időhatározószókból váltakozik is vele: *teget* ~ *teged*, *teget* ~ *teged*, *tegetlen* ~ *tegedlen* 'tegnap, minap' (TESz.); *délest* (időhatározó) ~ „szerdán *düled*” (MonIrók III, 22), *dellyest* (TESz. *dél* a.) ~ „*dellyesdi* álmom után” (MonIrók XV, 111); *tegezse* 'tegnap este' (BERZE NAGY, BarNéph. III, 33); *holtá kelve* ~ *holdá kelve* 'reggelre kelve' (TESz.).

Az *eszen* ez nap-ból úgy alakult az *esztendő* ez nap, mint az *éten-étnap*-ból az *étendő-étnap* 'egész éjjel' (MTsz.). Voltaképpen az történt, hogy a nyomatékosító *éten*, illetve az *eszen* (vagy *esztend*) tag jelzővé vált és melléknévvégződést kapott. Ugyanilyen jelzővé válást kell látnunk a *cseppendő-csepp* 'alig egy csepp' első tagjában (MTsz.), az *estenden* mellett felbukkanó *estendön*, a *tüstöntből* ~ *tüsténtüből* 'tüstént' (TESz.) -ő képzőjében, az ilyen *figura etimologica*k, mint *étellü-éccaka* (MTsz.), *napotló-napestig* (MVir. 314), *napolló-napestig* 'egész éjjel', illetve 'egész nap', más felépítésű, de szintén nyomatékosító első tagjának -ó, -ő végződésében. Hasonló helyzetben az *-s* melléknévképző is megjelenik: *estelős-estig*, *estöllős-estig*, *estennes-estig* 'egész estig' (MTsz.), sőt van *estelős-estig* (BALLAGI i. m.) és *cseppedős-csepp* is, kétszeres melléknévképzővel. Vö. még: *napos-naptján* (MTsz.), *mihelytes-mihelyt* (uo.), *réges-régen* stb., továbbá ismétlés nélkül, de különböző ragokkal: *tüsténtesen* (TESz.), *röggelösbe* (MTsz.), *elédestül* 'kezdetől' (1707. KOMÁROMY, Boszorkányperek 212, Ugocsa m.).

Az *esztendő* esetében is a kiinduló forma az *esztendő* ez nap: *esztendő* ez napig, *esztendő* ez korra (NySz.). Visszafelé is számították az *esztendőt*: 1621: „*esztendő* ez nap is ezt praedicállották vala” (RMPPrEml. III, 452). Az *eszen*-hez képest az *esztendő* nagyobb nyomatékot képvisel, ezért vált alkalmassá nagyobb időszak jelölésére.

Ami az *ezendeiglen* (o: *ezendeiglen*) és *esztendőül* (NySz.) alakváltozatokat illeti, ha nem téves másolások, akkor az *eszen* *t* nélküli *ezen* alakjából származnak, melynek ugyan csak *-s* melléknévképzős származékára is van a XVI. századból adatunk: 1551: „továbbá *ezenes* napra az soproni vendégségre kely gondolnom és desmálásra” (TörtT. 1910: 402). *Ezenes* > *ezendes vagy *ezendő*.

Az *esztő* ~ *ezdő* formákra vonatkozólag fel kell tennünk, hogy itt is az említett *t* ~ *d* nyomósító elemekkel van dolgunk, hasonlóképpen egy *esztő ez nap, *ezdő ez nap kapcsolatból indulva ki. Az *ezdő* magyarázhatja a TelK.-beli *ezendőre* variánst (egy *ezden*-ből, mint a *regdön* stb. esetében). A *t* ~ *d* egymagában is járulhat a tőhöz: *teget*, *teged*, *holt-*, *hold-* (l. előbb). Az -ő végződést természetesen ugyanolyan képződménynek kell tekintenünk, mint az *esztendő* esetében; mindenesetre a gyakoribb *esztendő* forma hathatott rá, s az is lehet, hogy a *jövendő* ~ *jövő* stb. mintájára rövidült az *esztendő*-ből, mivel

az *esztendő*-be *-endő* képzőbokrót éreztek bele. De keletkezhetett az *-ő* önállóan is, mint a *regő(dön) ~ reggő(dön)* és az *elő ő-je*.

Az *estendő* (TESz.), amennyiben nem pusztán helyesírási variáns, előállhatott úgy, hogy az *esztendő* ez nap felcserélődött egy *estendő* ez nap-pal, tehát az *est* szóhoz tartozó nyomatékösítő taggal, melyet joggal feltehetünk az *esten-estig* (1580: Tel: Fel. 161: NySz.) és az *estendőn* változatok alapján: *esten-estig* > *estendő-estig. Ilyen cserére vagy keveredésre van több példánk: *eten-estig* (Fal: NU. 270: NySz.), ahol az *est*-et az *éj* nyomatékösítja; *két napos esztendeig* 'két álló esztendeig' (1565: MNy. XIV, 182), ahol viszont az *esztendő*-t a *nap* (a *napos napján*-ból elvonva), valamint *éteggellen* (1550: TESz.).

Befejezésül megemlítenék még két érdekes példát a nyomósításra. Az egyik az *éteitem bé világ nap* 'egész nap' (MTsz. *éjszaka* a.), ahol az *ét* tag a melléknévi *-es* + a *-ten* nyomatékösítő végződést is megkapta. Maga az összetétel az *ét-nap*, illetve az *ét-világ* (MTsz.) kombinációja. A másik az *etenbeli éjszaka* 'egész éjszaka'; vö. 1733: „egész *étembeli éjszakan* föl s alá hordozták (a boszorkányok)” (SCHRAM, Boszorkányperek II, 89), melynél a nyomósító szó már melléknévi végződést kapott. Hogy milyen erős volt az *-ó, -ő* képző hatása, mutatja az a tény, hogy e szókapcsolat korunkra már *étembélő éccaká*-vá változott: *éteembeélő éccaka* (MTsz., Göcsej).

BERNÁTH BÉLA

Még egyszer a HB. *unuttei* szavához. A Halotti Beszédhez csatlakozó Könyörgés *unuttei* szavának helyes értelmezését még a múlt század legelején RÉVAI terelte a maga medrébe, amikor a hallomásból ismert: *meg nem öntött* 'non successit, genuine vero non est beatum' (Antiquitates . . . 317) kifejezés, illetőleg értelmezés alapján, a latin oratio: *sanctos et electos suos* magyar fordításában: *szeniei és unuttei* az utóbbi szóban az említett *ön-* ige múlt idejű melléknévi igenevét ismeri föl. — Nézetéhez csatlakozott ZOLNAI is (Nyr. XXIII. 552). RÉVAI egyszeri népryelvi adatát további példákkal szaporítja LEHR ALBERT (MNy. V, 360): *önik ám már a kukorica; de szépen megönött ez a csemete*; (állatról) *majd megönik, ha most poszka* (hitvány) *is*. Az *ön-* ige világosan kitetsző jelentése: 'megered, fejlődik, növekszik, erősödik', illetőleg átvitt értelemben: 'sikerül, boldogul'. De LEHR ALBERT megjegyzése szerint használják az igét élettelen dolgokkal kapcsolatban is: *meg nem öntött* (nem sikerült) *a kocsí, a kútágas . . . vagy valamely munka*. Egy Pest megyei embertől pedig, aki lehetett történetesen kiskunsági, tehát kun ember is, ezt hallotta: *megönődött*. Ezek szerint századunk legelején még élt a népryelvben (nemcsak Dunántúl!) az *ön-ik* ige. És hogy ez az *ön-* ige török, nem pedig finnugor eredetű, mint ahogy azt a múltban bizonygatták (vö. MÉSZÖLY: MNy. XXIII. 150; Szinnyei-Eml. 150–64), azt PAIS (MNy. XXX, 110) bőséges, megfelelő jelentésű példával hitelt érdemlően igazolta, csak nem állt módjában, hogy meglátását további, régibb adatokkal támogassa. Azóta ugyanis az *ön-* (< *ün-*) igét régibb forrásokból és több jelentésárnyalatban is ismerjük.

Az *unuttei* korai (1195.) adatolása még a honfoglalást megelőző török hatásra, a török nyelvenlékes korra utal, amikor az ige hangalakja még *ün-* volt. CLAUSONNAK a török nyelvenlékek anyagára épült etimológiai szótára (169) még *ün-* alakban ismeri az igét, és tartalma a következő jelentéskörben mozog: 'to rise, to spring (of a plant), to sprout, comme up, to reach, to grow, increse'. Jellegzetes példái: *jaš ot ündi* 'the fresh grass spring up'; *gün ünér* 'the sun rise'; *ol evke ündi* 'he want home'; *jetmiş jašında ündim* 'I have reached my 70th year'; stb. — A HB. *unuttei* szavának helyes értelmezése szempontjából azonban legtöbbet mond számunkra CLAUSONNAK a manichäus vallásos irodalom-ból vett következő példája: *kisig oruntakilar barča üntiler* 'those who were in confined spaces all rose up'. Vagyis azok lesznek az *electos*, a kiválasztottak, a boldog föltámadottak, akik az életben a keskeny utat járták. Hasonló tartalommal a keresztény és budd-

hista vallásos irodalomból is idéz példákat. — Az ótör. *ün-* ige ma nyelvjárásokszerte további jelentésekben bővült, de már csak *ön-* hangalakban él. RADLOFF szótárában (II, 1212, 1820) nyoma van még az eredeti *ün-* hangalaknak is, de már SEVORTJAN török etimológiai szótára címszóként csak az *ön-* hangalakot hozza (530).

Bár a TESz. bizonytalan eredetűnek mondja az *önik* igét, észrevehetően a török származtatás felé hajlik, és tenné ezt még határozottabban is, ha nem kizárólag PAIS újabbkori adataira és azok értelmezésére hivatkozhatna. — Az előadottak alapján a HB. *unuttei* (olv. *ünüttei*) szava minden vonatkozásban egy ótör. *ün-* 'nő, fejlődik → sikerül, boldogul' jelentésű ige átvételéről tanúskodik, amely manapság mind a törökben, mind a magyarban *ön-* hangalakban folytatódik. A közös *ün-* > *ön-* hangfejlődéssel szemben az ige a mai törökségben elevenen él tovább, a magyarban ellenben teljesen elavult. Még az ÜMTsz. sem tud újabb adatokkal szolgálni, csak LEHR ALBERT példáit ismételgeti. Ha történetesen a HB. Könyörgése nem őrizi meg számunkra az igét, akkor címszóként nem is szerepelne a TESz.-ben, mint ahogy több, csak nyelvjárási szinten élő igénk is említés nélkül maradt.

Végezetül az elmondottakhoz hozzáfűzzük még LEHR ALBERT érdekes megjegyzését, miszerint az *önik* és *boldogul* igék tulajdonképpen szinonimák, egymást helyettesíthetik. A népnyelvben ugyanis ezt is mondják: nem boldogul a fa, a vetés, a borjú . . . azaz 'nem fejlődik, semmire sem vergődik'. Megjegyzi továbbá, hogy a *boldogul* ige ugyanúgy, mint az *önik*, előfordul a népnyelvben élettelen dolgokkal kapcsolatban is. Pl. *nem boldogul a kocsi*, *a kútágassal . . . vagy valamilyen munkával*. Vagyis mind a két igének van konkrét és átvitt értelmű használata is. — Ezzel kapcsolatban felvethető a kérdés, hogy vajon a szinonimák harcában az *önik* igét nem a *boldogul* szorította-e ki a használatból hangulatosabb többtagúságával? — Befejezésül RÉVAI szavait idézném: „Quare nostrum *unuttei* genuine *beatos* suos valet, quos exemplar Latinum *electos* dicit”.

K. PALLÓ MARGIT

Ónos eső, ólmos eső? A meteorológiai jelentésekben gyakran előfordul az *ónos eső* kifejezés, arra utalva, hogy az eső „nehéz”, lehullás után a kalapunk, a növények, a kövek felületén jégkérget alakítanak ki. A 'nehéz' fogalommal inkább az ólmot szoktuk kapcsolni („Nehéz, mint az ólom”). Valóban sok esetben találkozunk az *ólmos eső* kifejezéssel is. Melyik ezek közül a helyes, melyik az eredeti?

A kérdésre nem is olyan egyszerű, a választ pedig ma már a kis általános iskolás tanuló is tudja, hogy az *ón* (*stannum*) és *ólom* (*plumbum*) két, sokban hasonló, de mégis lényegesen más elem nevét jelöli, amelyek különbözőségét már az ókori alkémisták is tudták.

Az érdekes azonban, hogy ezt a különbséget a magyar nyelv csak nemrég érzékeli, s akkor, amikor meg akart jelölni egy ezüst színű, nehéz fémét, ízlés szerint nevezte a szlávból származó *ólom* vagy annak rövidített formájú alakjával *ón* névvel. Tehát a magyarban az *ólom* és az *ón* szinonim szavak voltak mindaddig, míg a kémiai ismeretek előrehaladása, terjedése és latinról a nemzeti nyelvekre való átültetése nem követelte meg, hogy a tudományos elnevezéseknek megfelelő magyar szavak (terminus technicusok) is rendelkezésre álljanak.

MOLNÁR JÁNOS 1777-ben a német *Zinn* magyarításával a *stannumot* *tzin*-nek nevezte el, a *plumbum* megjelölésére váltakozva alkalmazta az *ón* és az *ólom* szavat. BENKŐ FERENC az első magyar ásványtanában (1784.) *fejér ón* és *fekete ón* néven különböztette meg a főleg szintelen vegyületeket adó *stannumot*, a levegőn is besötétedő *plumbumtól*.

KOVÁTS MIHÁLY, akinek az első rendszeres magyar nyelvű kémiát köszönhetjük (1807.), *czin-ről és ón-ról* (mint a *plumbum*-nak megfelelő magyar szóról) beszélt. PETHE FERENC 1818-as iskolai tankönyvében a *fejér ólom* (Sn) és a *fekete ólom* (Pb) megnevezést találjuk. Csak a negyvenes években alakult ki a mai helyzet: *ón* = *stannum*, *ólom* = *plumbum*.

Ebből a 150 évvel ezelőtti zavaros helyzetből fakad a mai meteorológiai kifejezések változó alakja, amikor már tudjuk, hogy egyik fémnek sincsen semmi köze a „nehéz”, a levelekre ráfagyó esőhöz. Ha azonban nekem kellene válaszolnom, mégis inkább az *ólmos eső*-re szavaznék, mint amely a legnehezebb közönséges fém. Az ón sűrűsége jóval kisebb (7,28), mint az ólomé (11,344), bár a vízhez viszonyítva az is elég sok.

SZŐKEFALVI-NAGY ZOLTÁN

Gyomború — fagyöngy. A fagyöngynek *gyomború*, *gyomboló* elnevezése már jó ideje ismert. Az MTsz. (I, 755) négy adata Somogy megyéből való, és ezek közül az első KASSAI JÓZSEF-nek 1833–1836-ban megjelent „Szókönyv”-ből származik. Az ÚMTsz. kb. megduplázza az adatokat, amelyek tájilag is kibővültek, hiszen Zala, Veszprém és Baranya megyékből is rendelkezésre állnak lejegyzések. Az elnevezés egyébként a történeti anyagban is feltűnik, és nem véletlen, hogy éppen Somogy megye déli részéről, ahonnan a legtöbb recens anyaggal is rendelkezünk.

Ezek az adatok azonban nem is annyira a korai előfordulásuk révén hívják magukra a figyelmet, hanem inkább azért, mert rávilágítanak a fagyöngy igen széleskörű felhasználására, és különösképpen arra a nagy szerepére, amit makk hiányában elsősorban a sertéshízlalásban betöltött. A takarmányozásban való nagy jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy erre a sokak által haszontalannak minősített növényre, rendszeres felhasználása esetén a XVIII. század második felétől kezdve — amikortól az allodiumok intenzívebb gazdálkodása és ellenőrző apparátusa is kialakult — cenzust is vetettek. *Gyomború* szavunk is az emiatt készített panaszlevélnek köszönheti megrögzítését, minthogy a kálmánssai jobbágyság 1775. november 13-án a külön bér fizetése ügyében fordultak az úriszékhez. Amint panaszlevelükben írták: „midőn Mak nintsen az erdőn, mi Sörtvélesek tartására a fa gyöngyöt vagy *gyomborut* szedünk az erdőnek minden rontása nélkül, mind azon által minden Sörtvélestől hat krajtzárt tartozunk fizetni, holott, az illy *gyomboru* le szedése a' fának nem romlására, hanem tisztítására szolgál” (OL., Széchenyi cs. lt. 395(X/4)1).

A következő évben, 1776-ban pedig a szomszédos homokszentgyörgyiek panaszlevelében tűnt fel a szó egyik változata, akik ugyancsak azért emeltek panaszt az úriszéknek, mivel az uradalom emberei a „fán termett *Gyomborutul* bért vesznek” (uo.).

A kifejezéssel, melynek a fentiekben két változata is rögzítésre került, hihetőleg a fehér fagyöngyöt (*Viscum album*) jelölték, melynek kifejezései között pl. Székesfehérváron — az ÚMTsz. adatai szerint — a *gyimbor* szót is feljegyezték. Ez a szó viszont másutt a *gyömbér* fűszernév változataként ismert.

Számunkra azonban a fentieknél most fontosabb az a közlés, ami az adatainkból a fagyöngy felhasználására vonatkozóan olvasható ki. Eddigi történeti és recens adataink szerint ugyanis, amelyek a fagyöngynek, mint takarmánynak való felhasználására rendelkezésünkre álltak, az ökröket takarmányozták fagyönggyel, főleg tél végén, egyéb eleség híján, tehát nagy szükség idején, viszonylag rövid ideig és korántsem rendszeresen (Nyr. XCIX, 370—1). Mostani adataink szerint viszont a fagyöngy a sertéseknek is takarmánya volt, mégpedig olyan fontos és huzamos ideig tartó takarmánya, hogy érte az uradalom éppúgy bért követelt, mint a makkért. Egyébként a fagyöngy bogója éppen a makkot pótolta, amikor annak nem volt termése.

De nem csupán a sertéseknek, hanem más állatoknak, mint pl. a kecskének is táplálékul szolgálhatott, amint arról VAJKA Aurél tudósít, aki Cserszegtomaj gyűjtőgető gazdálkodását tárgyalva megemlíti, hogy a hegyközségbeliek az erdei gyűjtőgetésük során a „takarmányfélék” között a „gyomboló fabogyó”-t is összeszedték, amely, mint a szerző hozzáfűzte, „kecskének való” (NéprÉrt. 1940: 237).

A sertések fagyönggyel való takarmányozását egyébként más adat is igazolja, amely egyúttal megvilágíthatja ennek az élősdű növénynek időnkénti nagy hasznát és e révén azt is, miért is kívánt az uradalom külön bért utána. Az ugyancsak Somogy megyei Szemes határának megállapításakor 1768. július 24-én az 58 éves kereki Varga István mondta el vallomásában, hogy a határt jól ismeri, „mivel ez előtt mint egy harmincz eöt Esztendővel szomszéd Bálványosi Helyiségben László Tamásnak s. v. Sörtvéseit egy izben 15 hétig gyöngyözvén, az után pediglen másik Esztendőben ugyan Bálványoson lakozó Bódók István nevezetű Polgárnak esztendeig ugyan s. v. Sörtvéseit őrizvén és hasonló képpen Szemesi Pusztának határában a Maknak nem léte miát gyöngyözvén Mághos Groff Széchenyi Uraság Tisztartójának Tomasovics Pálnak minden s. v. Sörtvéstül egy polturát fizetvén, mind ezen Jelekig és helekig nyáját őrzötte, telelte és gyöngyözötte . . .” (OL., Széchenyi cs. lt. 229(4/17)C).

Ezek szerint a fagyöngy etetése huzamosan, több hónapon át történt, és azzal helyettesítették a sertések hizlalására szolgáló makkot, ha termése nem volt. A kálmáncsaiak panasza mögött esetleg az rejlett, hogy az uradalom a fagyöngy után járó bért a század második felében kiterjesztette, és ahol eddig — talán az erdő vagy a fagyöngy csekélysége miatt — fizetni nem kellett, ezután ott is szigorúan behajtotta.

A rendszeres és nagyméretű gyöngyözésnek a fentiekén kívül viszont más tanulsága is lehet. A hosszan tartó fagyöngyszedés nyilván a pásztoroktól is sok fáradságot követelt, míg a fákról e növényt leszedték, vagy amíg a gyöngyös ágakat lemetélték. Recens adataink alapján tudjuk, hogy a sárga bogójú ágakat hosszú nyélre szerelt görbe késekkel, az úgynevezett *gyöngyöző kések*-kel szokták lemetélni. E késeket egyébként rövidebb nyéllel tuskés erdőkben és legelőkön túskegázásra is használták. De ugyanezen kések változatai voltak azok, amelyekkel víz mentén — szintén rövidebb nyéllel — nádat, sást vagy gyékényt vágtak. A görbe kések egyébként igen régi eszközök, és eredetük valójában a vaskor elejéig vezethető vissza. A legutóbbi időkig való szívós fennmaradásukat tehát nemcsak a tavaszi és a nyári erdő- és legelőtisztítás, hanem a telente végzett rendszeres fagyöngyszedés is elősegítette, amely révén a takarmány nélkül maradt állatoknak, ha nem is bőséges, de szükséges táplálékot biztosítani tudtak.

TAKÁCS LAJOS

NYELVMŰVELÉS

A helyesírási szabályzat szójegyzékének időszerű kérdései a köznyelvi kiejtés szempontjából*

I. Az AkH. 10. előkészítő munkálataival kapcsolatban írta BENKŐ LORÁND: „1832-ben jelent meg első helyesírási szabályzatunk. . . Ez időtől kezdve elég sűrű időközökben jelentek meg újabb, javított kiadásai, melyekben mindig igyekeztek az élő, fejlődő nyelvvel lépést tartani” (MNY. XLVII, 89—90); majd máshol: „Fonetikus írásmódunk esetei-

* Előterjesztés az MTA Helyesírási Bizottsága számára; rövidített változat. A bizottság 1977. október 3-án és november 14-én tárgyalta; állásfoglalását az egyes jelenségek bemutatása után jelzem.

nek . . . időről időre való felülvizsgálása és az esetleges megváltozott kiejtéshez való időmítása helyesírásunk egységes fejlesztése céljából elengedhetetlenül szükséges” (HIK. 33). Ennek a felülvizsgálatnak érkezett el az ideje most, csaknem negyedszázaddal az AkH. 10. kiadásának megjelenése után.

Mérhetetlenül nagy jelentősége volt a szótári résznek 1954-ben, hiszen ez a mintegy huszonötezer szót, szóalakot tartalmazó szójegyzék volt az egyetlen olyan forrás, amely tájékoztatta a közönséget legfontosabb szavaink, szókapcsolataink írásmódjáról, sőt közvetve szóhasználati kérdésekben is irányt mutatott. Ma, a HTSz., az ÉrtSz., az ÉKSz., BAKOS FERENC, Idegen szavak és kifejezések szótára (a továbbiakban: IdSzSz.), MAGAY TAMÁS, Idegen nevek kiejtési szótára és a kétnyelvű szótárak egész sorának birtokában és ismeretében látjuk csak igazán, hogy milyen nagy feladatot oldottak meg, milyen körülmények között jártak el az AkH. 10. szótári részének szerkesztői; tártalanul, mégis időállóan, legalábbis azokban a kérdésekben, amelyek a köznyelvi kiejtés és a helyesírás összhangját illetik. Ennek nem mond ellent az, hogy a dolgozatban — részletkérdésekben — több módosítást javaslok. (Szakirodalom az AkH. 10. szótári részéről: FÁBIÁN: HIK. 21—2; NYR. LXXXIII, 161—5; DEME: HIK. 127—36; NYR. LXXVIII, 285—308; FARKAS: NYR. LXXIX, 23—34, illetőleg: Nyelvőr Füzetek 3. szám = az AkH. 10. újításainak teljes szójegyzéke; SZEMERE: MNy. LI, 111—2; NYR. XCV, 134, 137, 139; AkHTört. 13—32 = az előzmények, a korábbi szakirodalom; NAGY J.: MNy. LIII, 230—50; SZÉKELY: NYR. LXXXVI, 144—50. A HTSz. megjelenésével összefüggésben: FÁBIÁN: I. OK. XIX, 277—87; O. NAGY: I. OK. XIX, 351; RÁCZ: MNy. LIX, 240—5; SZENDE: NYR. LXXXVI, 228—32; DEME—FÁBIÁN: NYR. LXXXVIII, 273—4.)

Nem feladatom mérlegre tenni az AkH. 10. szótári részének szerkesztési elveit, koncepcióját, csupán az a tisztem, hogy a kiejtés szempontjából vizsgáljam meg a szóanyagot. Szükségtelennek látszik újra tárgyalni a hagyományos írásmódnak azokat az eseteit, amelyekben teljesen egyértelmű a kiejtés (vö. SZEMERE: MNy. LXXI, 211—20; AkHTört. 131—5). — Egynéhány kivételtől eltekintve nem foglalkozom azokkal a szavakkal, amelyek írásmódját az AkH. 10. a kiejtésre (is) hivatkozva változtatta meg, illetőleg megszüntette helyesírási kettősségüket (*kevésbé; lélegzik, lagzi; éjszaka; vajon, épp, éppen, -képp, -képpen; semmikor, semmilyen; büfé, peron, sofőr; ad, bele, néhány; stb.*). Ezek igen nagy vitát váltottak ki az AkH. 10. megjelenésekor, de a viták már rég elcsitulnak, az írásgyakorlat elfogadta az újításokat, nem volna célszerű megbolygatni őket. — A toldalékolásból eredő, számos súlyos problémával terhes alakváltakozások tárgyalását sem vállalhattam magamra, ez külön tanulmányt igényel. — Hasonlóképpen meghaladja illetékességi körömet az idegen szavak írásmódjának ügye. Csak akkor tárgyalok valamely idegen szót, ha sürgetőnek látszik a magyaros írásra való áttérés. Az idegen szavakról több olyan tanulmány áll rendelkezésünkre, amely kiváló tárgyalási alapul szolgálhat (l.: J. SOLTÉSZ: NYR. XC, 355—62; DEME: MNy. LXIX, 20—31; SÜLE: NYR. CII, 8—26).

Főképp azokkal a jelenségekkel — alapszókkal, közzavakkal — foglalkozom, amelyeket a szabályzat kettős alakként tart számon, ezek a szójegyzékben vagylagos formában szerepelnek; illetőleg azokkal, amelyeket kettős alakúnak javaslok a mai kizárólagos formával szemben; továbbá azokkal a szócsoporthoz tartozókkal, amelyek írásmódja valamilyen formában ellentmond kiejtésünknek. — Egy-egy szó tárgyalásában gyakran hivatkozom saját gyűjtésű adataimra, de helykímélés végett csak az „i. m.” megjelölést alkalmazom, és a lapszámot közlöm (l. Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Akadémiai Kiadó, 1968.).

2. Az *e-ző, ő-ző* kettős alakok. — A helyesírási kettősségek legvitathatatlanabb típusa az *e-ző, ő-ző* kiejtésváltozatokat tükröző variánsok. Az első helyesírási szabályzat

óta minden újabb kiadás megemlékezik róluk, szabályba iktatja helyesírási kettősségüket. Még a helyesírási ingadozások teljes felszámolására törekvő NyomdH. is kénytelen elismerni a *fel—föl* típusú alakpárok helyesírási létjogosultságát. (L. BENKŐ: MNy. XLVII, 91; Nyr. LXXXVII, 20; HIK. 39; Nyjtört. 89; DEME: NyFK. 206—7; Nyr. LXXXVIII, 303; SZEMERE: AkHTört. 104—6; G. VARGA: AlakvBpKNy. 56—72, 214).

A helyesírási kettősség alapja a köznyelvi kiejtés, tehát: „Világos, hogy az olyan labialis—illabialis alakpárok, amelyek a köznyelvben mindkét alakjukban egyaránt előfordulnak, nem hagyhatók ki helyesírásunkból sem. Ezeknek létjogosultsága az írásban vitán felül áll.” (BENKŐ: MNy. XLVII, 91.) DEME LÁSZLÓ úgy vélekedik, hogy „A fejlődés előbb-utóbb alighanem minden ilyen ingadozó pár esetében ilyen vagy olyan megoldással az ingadozás lassú megszűnését hozza majd. . . . A *fel* : *föl* igekötőt és a néhány hasonló kivételes párt azonban a nyelv szívesen s talán még jó sokáig megtartja kettős alakban a jó hangzás ápolására, az egyhangúság elkerülésére” (NyFK. 207).

Az AkH. 10. kiadása körül gyűrűző szenvedélyes vitákban alig-alig került szóba az *e-ző, ő-ző* alakpárok kérdése, csupán egy-két egyalakúsítási megoldás váltott ki ellenvéleményt (pl. NAGY J.: MNy. XLVII, 301). Az AkH. 10. — megszüntetvén a korábbi kettősséget — a *csördít, felleg, gyep, kelt, köpönyeg, mögött, mögül, mögé, sör, sötét, töpörtyű* formát tette kötelezővé; az AkH. 1950-ben még egyalakú *zsemlye* helyett pedig bevezette a *zsemle—zsömle* kettősséget. Adataim igazolják e döntések helyességét (i. m. 59, 61, 64—5). — Átvizsgáltam az AkH. 10. *e—ő* váltakozást mutató címszavait, az alábbi eredményre jutottam.

A) Javaslat az *e-ző, ő-ző* kettős alak megtartására. — Az AkH. 10.-ben 144 olyan alakpár található, amelyben egyenrangú a két változat. Helykímélésből nem sorolom fel őket. A bizottság valamennyit jóváhagyta.

B) Javaslat néhány kettős alak megszüntetésére. — *Cseber* v. *csöbör*: Már az AkH., 10. megjelenésének idején úgy látta BENKŐ LORÁND (HIK. 39) és DEME LÁSZLÓ (Nyr. LXXXVIII, 303), hogy a labialis változat az életrevalóbb. Javaslat: *csöbör*. A bizottság a kettősség fenntartása mellett döntött. || *cseberből vederbe* v. *csöbörből vödörbe*: A szólászerű kifejezések nem osztoznak szükségképpen alkotóelemeik sorsában, így ebben a címszóban meg is maradhatna a kettősség. Mégis megfontolandónak tartom, ne tegyük ezt is egyalakúvá így: *csöbörből vödörbe*. A bizottság a kettős alak mellett foglalt állást. || *fedez* v. *födöz*: Az ÉrtSz.-ban és az ÉKSz.-ban: „*fedez*, (nép) *födöz*”. Úgy vélem, hogy a labialis alak nyelvjárási szintre szorult vissza, a köznyelvben egyik jelentésében sem használatos *ő*-vel; a *fedezet* származék is csak illabialis formában járja. Javaslat: *fedez*. A bizottság a javaslatot elfogadta. || *fenség* v. *fönség*: Az ÉrtSz.-ban: „*fenség* (nép, rég) *fönség*”. A labialis forma kihullott a köznyelvből, csak ebben a származékában eleven még a váltakozás: *fenséges* v. *fönséges*. Javaslat: *fenség*. A bizottság elfogadta. || *fertelem* v. *förtelem*: Az ÉrtSz.-ban és az ÉKSz.-ban az *ő-ző* alak áll az első helyen, szerintem is ez az uralkodó forma. Javaslat: *förtelem*. A bizottság a kettős alak mellett döntött. || *fertelmes* v. *förtelmes*: Az ÉrtSz.-ban az *ő-ző* változat áll az első helyen, az ÉKSz. már nem is szótározza az illabialis variánst; adataimban is csak elvétve fordul elő *e*-vel (i. m. 61). Javaslat: *förtelmes*. A bizottság a kettős alak fenntartása mellett döntött. || *szeg* v. *szög*: Az ÉrtSz. és az ÉKSz. az illabialis alakot közli első helyen. Adataimban a labialis a fővariáns (i. m. 64). Úgy vélem, megérett az egyalakúsításra; az *ő-ző* forma összhangban lenne az AkH. 10.-ben egyalakúnak jelölt *szögel, rászögel, összeszögel, összeszögelés, összeszögez* címszavakkal. A szócsalád más tagja: a *szegecs, szegecsl* és származékai illabialis formában állapodtak meg. GRÉTSY LÁSZLÓ tárgyalja a két alakhoz kapcsolódó részleges jelentésmegoszlást (Szóhasadás 90—4). A geometria nyelvében a *szög*, a műszaki nyelvben inkább a *szeg* járja; a köznyelvben él még a váltakozás, de a fejlődés a labialis alaknak kedvez. Javaslat: *szög*. A bizottság korainak tartja a kettős alak megszüntetését. || *szegecs* v. *szögecs*,

szegesdrót v. *szögcsdrót*, *rajzszeg* v. *rajzszőg*: A megokolást lásd a *szög*-nél; javaslat: *szöges*, *szögcsdrót*, *rajzszőg*. A bizottság az alaki kettősség megtartása mellett döntött. || *veder* v. *vödör*: Az ÉrtSz.-ban az illabialis áll az első helyen, az ÉKSz.-ban a *vödör* az alapváltozat. DEME is a labialis alakot vélte terjedőben levőnek vagy egy negyed évszázada (NyFK. 207). Adataimtan az *ö-ző* az uralkodó forma (i. m. 65). Javaslat: *vödör*. A bizottság elfogadta. || *veres* v. *vörös*: Az ÉrtSz. szerint a *veres* már csak állandósult szókapcsolatokban él, az ÉKSz.-ban mégis: „*vörös nép veres*”. DEME már 1953-ban úgy látta, hogy a labialis forma már alighanem legyőzte a *veres*-t (NyFK. 207). Adataimban egyetlen *e-ző* alak sincs (i. m. adattár). Javaslat: *vörös*. A bizottság elfogadta. || *vereslik* v. *vöröslík*, *vereslő* v. *vöröslő*: A megokolást lásd a *vörös*-nél; javaslat: *vöröslík*, *vöröslő*. A bizottság elfogadta.

C) Javaslat új kettős alakok bevezetésére. — *Csendesség*: Nem látom megokoltnak, hogy a *csend* v. *cőnd*, valamint négy további származéka alakváltakoztató, de a *csendesség* nem. Javaslat: *csendesség* v. *cőndesség*. A bizottság elfogadta. || *fedő*: A *fed* v. *fedél* és a *fedél* v. *fedél* alakváltakoztató, a *fedő* pedig egyalakú a szótári részben. Az ÉrtSz.-ban: „*fedél, fődél; fed, (nép) főd; fedő, (nép) fődő*”. Az ÉKSz. az AkH. 10. megoldását fogadja el: „*fedél, fődél, fed, főd; fedő*”. Való igaz, hogy összetételi előtagként csak az illabialis forma járja, de 'edény befedésére való kerek lap' jelentésben úgy viselkedik, mint a *fed*—*főd* és a *fedél*—*fődél*, legalábbis adataim erre utalnak (i. m. 59). Javaslat: *fedő* v. *fődő*. A bizottság elfogadta.

D) Javaslat egy címszó szétválasztására. — *Pereg* v. *pörög*: Az AkHJ. 1915., az AkH. 1922—1954., a NyomdH. és a HTSz. alakváltozatoként közli. Az ÉrtSz. külön-külön szócikkben tárgyalja őket, jelezvén a végbement jelentésmegoszlást. *Pereg* a könnye, a búza a zsákból, a falról a vakolat; a dob; *peregnek* a fákról a levelek, a napok, az események, ajkáról a szavak. A *pörög* jelentése: „tengelye körül gyorsan forog”, azaz *pörög* a játékcsga, az orsó, a rokka, a kerék, a lány tánc közben. Mindkét alak használható ebben: *pereg* v. *pörög* a nyelve. GRÉTSY LÁSZLÓ szavaival: „... a *pereg* és *pörög* változatokat a szóhasadás két önálló szóvá választotta szét, annak ellenére, hogy bizonyos jelentésváltozatokban még ma is ... alkalmazható mindkét alak” (Szóhasadás 85). Javaslat: *pereg*; *pörög*. A bizottság elfogadta.

E) Javaslat a szóállomány bővítésére korábban váltakozó, de már egyalakúvá lett szavakkal. — BÁRCZI GÉZA nem tartotta a helyesírástól idegennek, hogy némi nyelvművelő feladatot is vállaljon (HIKV. 52). Nyelvünk jóhangzásának javára szolgálnak azok a szavak, amelyek labialis magánhangzóval állandósultak. Kíváncsot volna ezek népszerűsítése. A nyelvi nevelésnek ez a módja jól beleillik a szabályzat hivatásába. Az AkH. 10. számos ilyen szót tartalmaz, de még továbbiakkal is megtoldható; pl. *csörgedezés*, *csörgedezik*, *csörgő*; *pödör*, *sörét*, *sörte* (a szótárak még közlik az illabialis változatot, de ezek nem élő kettősségek).

3. Az *i—í*, *u—ú*, *ü—ű* írása a szójegyzékben. — Az AkH. 10. előkészítése során talán e három magánhangzó pár helyesírásának szabályozása váltotta ki a legnagyobb vitát. (A szakirodalmat l.: BENKÓ: Nyr. LXXIV, 257; HIK. 40—2; SZEMERE: AKHTört. 97—104; DEME: MNY. LXXI, 470). — Az idő igazolta a Helyesírási Főbizottság elvi álláspontját és az AkH. 10. gyakorlatát, mely szerint a) nem engedi meg a helyesírásban az *i—í*, *u—ú*, *ü—ű* kettősségeket; b) megőrzi az *i—í*, *u—ú*, *ü—ű* oppozíciót tükröző írásmódot; c) a köznyelvi kiejtésre (is) építve szabályozza az érintett szavak írásmódját; d) bízott az írásképp megtartó erejében, melynek révén e hangok rövidülési tendenciája talán még megállítható, hiszen egy részrendszer megbomlása súlyos következményekkel járhat: a teljes magánhangzó-rendszer rövid—hosszú korrelációja elsorvadásának veszélyét hordozza magában. A kérdés súlyát mennyiségi tényezők is jelzik: a szójegyzék szó-

anyagának mintegy 13%-ában találunk hosszú felső nyelvválású magánhangzót, s ehhez még hozzá kell vennünk a rövid írásra vonatkozó szabályozást.

A batvanas években meglehetősen nagyszámú adaton vizsgáltam az *i*, *ú*, *ü* helyzetét (i. m. 73–101). Most újra megvizsgáltam adataimat, s változatlanul úgy látom, hogy nincs okunk, sőt nincs jogunk lemondani a hosszú *i*, *ú*, *ü* hangokról: a 12 299 adatból 39,23% rövidült meg teljesen. — A helyesírás, a beszédművelés az ifjúság mind szélesebb rétegét érintő kiejtési versenyek együttes hatásaként az utóbbi 10–15 esztendőben tovább javult a helyzet: az *i*, *ú*, *ü* rövidülési tendenciája veszített erejéből, sőt úgy látszik, meg-hátrálóban van. Mindezek alapján a jelenlegi helyzet fenntartását tartom helyesnek, csupán egy-egy szóra vagy szócsoportra vonatkozóan javaslom: vegyük fontolóra a változtatáslehetőségét, hogy az *i*–*i*, *u*–*ú*, *ü*–*ü* írásmódja jobban megközelítse a köznyelvi kiejtést.

A Helyesírási Bizottság úgy foglalt állást, hogy nem szabad megzavarni az *i*–*i*, *u*–*ú*, *ü*–*ü* jelölésben már megszilárdulóban levő írásgyakorlatot, ne változtassunk. Csupán két szóval tett kivételt. Ezek a következők: *hívő*: Az ÉrtSz. jelzi a kiejtés ingadozását: „*i* v. *í*”. A *híz*s családjának egyetlen tagjában, a *hívő*-ben, föltehetően a *hív* (= *hű*), *híveim*, *hívek* analógiájára, illetőleg a velük való szoros szituatív kapcsolat hatására megnyúlt a többeli magánhangzó. A kérdés elbírálásában azt kell meggondolnunk, hogy a szó etimológiai összefüggéseit tekintjük-e fontosabbnak, ez esetben meg kell maradnunk a rövid írásmódnál, vagy a szó mai jelentéstani kapcsolatait tartjuk-e perdöntőnek (a *hívő*, *híveim*, *hívek* elsősorban a vallási életben honosak), akkor a hosszú *i*-s írást kellene elfogadnunk. A kiejtés ezt a megoldást támogatja inkább. A bizottság a *hívő* mellett foglalt állást. || *zsúri*: Az ÉrtSz. utal az ejtészváltakozásra: „*ü* v. *ú*”. A mindennapi tapasztalat azt mutatja, hogy e szóban a hosszú *ú*-s ejtés a megszokottabb. Javaslat: *zsúri*. A bizottság elfogadta.

4. A *h*-val végződő szavak típusai, kiejtésük és írásmódjuk. — Az AkH. 1954. a 89. és a 110. pontban szabályozza a *h*-n végződő szavak írásmódját. Négy szóban elismeri a *h* ejtésének jogosságát: *doh*, *potroh*, *sah*, *Allah*, ezek -*val*, -*vel* és -*vá*, -*vé* ragos alakjai: *dohhal* stb. A többiek végén néma *h* van, így ezek ragos alakjai: *dühvel* stb. (vö.: DEME: HIK. 50–1, a vonatkozó szakirodalommal; NAGY J.: MNy. XLVII, 304; DEME–FÁBIÁN–BENCÉDY: MHRendsz. 13; SZEMERE: AkHTört. 124–5, 130). — Adataim azt mutatják, hogy az írásképet hatására — szavanként eltérő mértékben — terjed a szóvégi *h* ejtése (i. m. adattárának *cseh*, *csehtől*; *méh*, *méhvel* 'rovar' címszavai).

A) *H*-val írjuk, hagyományosan nem ejtjük a szóvégi mássalhangzót. — E csoport elemeinek mindegyikére mind az AkH. 10., mind az ÉrtSz. és az ÉKSz. szerint a *h* nélküli ejtés a jellemző. Az ide tartozó szavak: *céh*, *cseh*, *düh*, *juh*, *méh* 'rovar', *méh* 'anyaméh', *oláh*, *pléh*, *rüh*. Közülük a *düh* és a *méh* hangzik gyakran az írásképet követően *h*-val, toldalékkal: *dühhel*, *méhhel*.

B) *H*-val írjuk, és — legalábbis vagylagosan — így is ejtjük. — Indulatszók: *ah!*, *eh!*, *hah!*, *huh!*, *uh!*. || *bolyh*: Az AkH. 10. csak a *bolyha* alakot szótárazza; az ÉrtSz. szerint az ejtése *bojh*. || *doh*: AkH. 10., ÉrtSz.: *doh* a kiejtése. || *éh*: Az AkH. 10. a néma *h*-t tartalmazó szavak közé sorolja; az ÉrtSz.-ban és az ÉKSz.-ban a kiejtése: *é* v. *éh*. || *enyh*: Az ÉrtSz.-ban a kiejtése: *enyh*. || *kazah*: A HTSz., az ÉKSz., a TESz. és az IdSzSz. közli. Ejtjük a *h*-t. || *keh*: Az AkH. 10. közli, de kiejtésére nem ad útmutatást. A HTSz.-ben: *kehel* v. *kehél*; az ÉrtSz.-ban és az ÉKSz.-ban a kiejtése: *keh* v. *ke*. || *moh*: Az ÉrtSz.-ban és az ÉKSz.-ban a kiejtése: *moh* v. *mo*. || *padisah*: A HTSz.-ban: *padisahhal*; az ÉrtSz.-ban és az ÉKSz.-ban vagylagos *h*-val és *h* nélkül. || *potroh*: Minden forrás szerint ejtjük a *h*-t. || *sah*: Az AkH. közlése: *sahhal*; az ÉrtSz.-ban a kiejtése: *sah* v. *sa*. || *Allah*, *Zilah*: Csak a teljesség kedvéért említem meg e tulajdonneveket, amelyekben ejtjük a szóvégi *h*-t.

C) *Ch*-val írjuk és kiejtjük a szóvégi *h*-t. — Ide tartoznak: *almanach*, *cech*, *eunuch*, *fach*, *krach*, *moloch*, *pech*, *sarlach*. A források (ÉrtSz., ÉKSz.) csak az *almanach*, *eunuch*, *moloch* szavakat tekintik kifogástalannak, a többi kerülendőnek jelölik. — A *Bach*-szerű tulajdonnevek növelik e csoport állományát.

Helyes volna e három típust figyelembe venni a szabályzat megfelelő pontjának megfogalmazásában. A *Zilah*-ot meg kellene említeni, ha az ugyancsak tulajdonnévi *Allah* ott van. Megfontolásra javaslom, hogy a *bolyh*, *éh*, *enyh*, *kazah*, *keh*, *moh*, *padisah* szavakat soroljuk a *doh*-félék közé. A bizottság az előterjesztést elfogadta.

5. További kettős alakok az AkH. 10. kiadásában. — Ebben a csoportban csak kivételesen rendezem a szóanyagot jelenségtípusok szerint (magánhangzós minőségi, magánhangzós mennyiségi különbségek; stb.), mert áttekinthetetlené válnék az anyag. Egyébként is szójegyzéket vizsgálunk, így a betűrendben való közlés látszik logikusnak.

A) Javaslat az alaki kettősség fenntartására. — Azokat a kettősségeket sorolom ide, amelyekben megítélésem szerint meg kellene tartani a jelenlegi írásmódot, noha többnyire sajátos stilisztikai, hangulati érték tapad az egyes alakváltozatokhoz. Mindkét forma használatos, nem volna célszerű megszüntetni vagylagos írásmódjukat. A következő szópárok tartoznak ide: *adu* v. *adutt* | *aközött* v. *aközt* | *alszik* v. *aluszik* | *általmegy* v. *átmegy* | *asztán* v. *asztán* | *benn* v. *bent* | *bennlakás* v. *bentlakás* | *benn* v. *bent marad* | *benn* v. *bent maradó* | *benn* v. *bent tart* | *bepólyál* v. *bepólyáz* | *boszorka* v. *boszorkány* | *csillapodik* v. *csillapszik* | *csorgás* v. *csurgás* | *csorgat* v. *csurgat* | *csorgó* v. *csurgó* | *csorog* v. *csurog* | *csügg* v. *csüng* | *dicselkedik* v. *dicsékszik* | *diftéria* v. *difteritisz* | *dől* v. *dúl* | *dőlt* v. *dült* | *betűs szedés* | *egyszeribe* v. *egyszeriben* | *egymás között* v. *közt* | *eközött* v. *eközt* | *elseji* v. *elsejei* | *emlékezik* v. *emlékszik* | *érette* v. *érte* | *jark* v. *furok* | *jekszik* v. *feküszik* | *fenn* v. *fönn* v. *fent* v. *fönt* | *fonal* v. *fonál* | *fonott* v. *font* (igenév) | *főfájás* v. *fejfájás* | *földművelő* v. *földműves* | *fölé hajol* v. *föléje hajol* | *főtelen* v. *főtlen* v. *fövetlen* | *gondolkodik* v. *gondolkozik* | *gyerek* v. *gyermek* | *gyerekcipő* v. *gyermekcipő* | *gyerekgondozó* v. *gyermekgondozó* | *gyerekjáték* v. *gyermekjáték* | *gyerekkocsi* v. *gyermekkocsi* | *gyerekkor* v. *gyermekkor* | *gyereknevelés* v. *gyermeknevelés* | *hallik* v. *hallszik* | *halvány* v. *halovány* | *hullani* v. *hullni* | *idősb* v. *idősebb* | *igyekezik* v. *igyekszik* | *irkafirkál* v. *irkál-firkál* | *izibe* v. *iziben* | *kalicka* v. *kalitka* | *kékelő* v. *kéklő* | *kinn* v. *kint* | *között* v. *közt* | *kupeckodik* v. *kupeckedik* | *lány* v. *leány* | *lányos* v. *leányos* | *lenni* v. *lent* | *marakodik* v. *marakszik* | *melegedik* v. *melegszik* | *mért?* v. *miért?* | *mezítelen* v. *meztelen* | *mindgyikük* v. *mindgyikőjük* | *mosakodás* v. *mosdás* | *nekidől* v. *nekidől* | *nyírt* v. *nyírott* | *nyugvás* v. *nyugvás* | *nyüglődik* v. *nyüglődik* | *osztályozás* v. *osztályzás* | *öregedik* v. *öregszik* | *púderes* v. *púderos* | *púderez* v. *púderoz* | *rá* v. *reá* | *restelli* v. *restelleni* | *részvevő* v. *résztevő* (fn.) | *rétegződik* v. *rétegeződik* | *sincs* v. *sincsen* | *sohase* v. *sose* | *sohasem* v. *sosem* | *tolakodik* v. *tolakszik* | *torkollani* v. *torkollni* | *tovább képezi* v. *képezi magát* | *töröl* v. *törül* | *törölget* v. *törülget* | *tört* v. *törött* (mn.) | *üledik* v. *üledik* | *verekedik* v. *verekszik* | *vész* (ige) v. *veszik* | *vetekedik* v. *vetekszik* | *viszonylik* v. *viszonyul*. — A bizottság a javaslatot jóváhagyta.

B) Javaslat néhány címszónak az előzőkkel való összehangolására. — *Csordogál*: javaslat: *csordogál* v. *csurdogál* (vö. *csorog* v. *csurog* stb.) || *mosakodik* v. *mosakszik*: javaslat: *mosdik* v. *mosakodik* v. *mosakszik* (vö. *mosakodás* v. *mosdás*) || *nyoszolyóleány*: javaslat: *nyoszolyólány* v. *nyoszolyóleány*. — A bizottság a javaslatot jóváhagyta.

C) Javaslat az alaki kettősség megszüntetésére:

1. A *v* tövű igék egy csoportja. — Az AkH. 10. több (*j*-vel vagy *l*-lel bővülő) *v* tövű ige kettősségét szüntette meg, egyalakú lett a *bújik*, *fúj*, *fő*, *nő*; továbbá elhagyta a „tájdívtatos és régies” *jő*, *jőni*, *jősz* alakokat a *jön* címszavából. Többek kiejtésére hivatkozván engedélyezi ugyan a *v* nélküli *hi*, *szí*, *vi* írásmódot (58. p.), de a megfogalmazásból kitetszik, hogy a *v*-s alakot tekintik alapváltozatnak. Minkő szerint a fejlődés a *v*-s for-

mának kedvez (HIK. 38). A MHRendsz. „régiesebb ízű”-nek minősíti a *hi*, *szi*, *vi* alakot (11). T. URBÁN ILONA elérkezettnek látja az időt e szóalakok egyalakúsítására (MNY. LXXIV, 222). Adataimban alig fordul elő *v* nélküli forma (i. m. adattára). — *Hív* v. *hi*: Az ÉrtSz.-ban „kissé nép”, az ÉKSz.-ban „rég v. nép” megjelölést kap a *hi*. Javaslat: *hív*. || *szív* v. *szi*: Az ÉrtSz.-ban „kissé nép, rég”, az ÉKSz.-ban „nép, rég” megjelölést kap a *szi*. Javaslat: *szív*; ezzel megszűnik a *kiszív* v. *kiszi* kettősség is: *kiszív*. || *vív* v. *vi*: Az ÉrtSz.-ban „rég” minősítést kap a *vi*; az ÉKSz.-ban csak a *vív* szerepel. Javaslat: *vív*; ezzel megszűnik a *vívni* v. *vini* kettősség is: *vívni*. A bizottság a javaslatot elfogadta.

2. Egyéb szópárok. — *azzal* v. *arval*, *ezzel* v. *errel*. — Az AkH. 1832-től megemlékezik e váltakozásról; az egyik kiadás az *arval*-t, a másik az *azzal*-t tartja jobbnak; az AkHJ. 1915. nyomán az AkH. 1922-től egyenrangúak. Az ÉrtSz. az *errel*, az ÉKSz. az *arval*, *errel* alakot „kissé népies”-nek minősíti. BENKŐ (HIK. 38) és TOMPA (MMNyR. I, 581) az *azzal*, *ezzel* megoldást tekinti életrealóbbnak, választékosabbnak; adataim is ezt igazolják (i. m. 141–2). T. URBÁN ILONA még nem látja időszerűnek a kettősség megszüntetését (MNY. LXXIV, 223); mégis újabb megfontolásra javaslom: *azzal*, *ezzel*. A bizottság a kettősség megtartása mellett foglalt állást.

csoda v. *csuda*. — 1902-től 1946-ig az AkH. minden kiadásában egyenrangú változat, az AkH. 1950. csak a *csodá*-t közli, de 1954-től ismét vagylagos. Az IskH. 1903. a *csodá*-t pártfogolja; HORVÁTH ENDRE csak a *csoda* alakot szótárazza; a NyomdH. pedig egyenesen tiltja a *csuda* változatot. Az ÉrtSz.-ban és az ÉKSz.-ban a *csuda* „népies” minősítést kap. Javaslat: *csoda*, de indulatszóként és fokhatározói szerepben megengedhető a váltakozás: A *csudát!* Hagyd a *csudába!* Mi a *csoda* v. *csudá* ez? *Csoda* v. *csuda* fi-nom. A bizottság a javaslatot elfogadta.

dalmát v. *dalmata*. — 1922–1946. az AkH. minden kiadásában: „*dalmát*, *dalmata*” az AkH. 1950-ben és 1954-ben „*dalmát* v. *dalmata*”. HORVÁTH szótára, a HTSz. és az ÉKSz. csak a *dalmát* alakot közli. Javaslat: *dalmát*. A bizottság elfogadta.

elől v. *elül* (hol?). — Már az AkH. 1832. szóvá teszi, hogy e határozószó *ö*-vel divatozik, így elmosódik a különbség az *elől* névutó és az *elül* határozószó között (15–6); majd minden további kiadás megpróbálja az *elül*-t megőrizni. Az AkH. 1940–1946. megengedi az *ö*-s (sőt az *ő*-s) alakot is. Az AkH. 1950-ben kizárólagos forma az *elül*, de az AkH. 1954., a HTSz., az ÉrtSz. és az ÉKSz. újra variánsként közli az *elől*-t és az *elől*-t. — Sajátos megoszlást mutatnak a származékai: váltakozik az *elül*-hátról ~ *elől*-hátról, az *előltüld* ~ *előltölt*; kizárólag nyitabb magánhangzós az *előljáró*, *előljáróság* és az elavult *előltüld* ’elnök’; zárt magánhangzós az *előlnézet* és az *előlső*. — A nyelv érdeke az volna, ha életben tudnánk tartani az *elül* változatot, hiszen a nyúlásra is hajlamos *elől* (*elől*) határozószó és az *elől* névutó alaki keveredése nem kívánatos homonímiát teremt. Továbbá: az *elül* illenék bele az *alul* határozószó és az *alól* névutó rendszerébe. Mégis úgy látom, hogy a közszokás ellenére már nem érleltethető tovább az *elül* változat; adataimban az *ö*-s megoldás a kizárólagos forma (i. m. 40–2), az írott nyelvben is ez az uralkodó. Megfontolandónak tartom a kettősség megszüntetését az *elől* javára. A javaslatot a bizottság elfogadta.

fütyöl v. *fütyül*. — HORVÁTH szótárában egyalakú: *fütyül*. Az AkH. 1950., 1954. és a HTSz. kettős alakként közli. Az ÉrtSz. és az ÉKSz. a *fütyül*-t teszi első helyre, nem ad stílusminősítést. Származékai egyalakúak: *fütyüld*, *fütyülős*, *fütyörészik*. Adataim szerint a *fütyül* csaknem kizárólagos ejtésmód (i. m. adattár). Javaslat: *fütyül*. A bizottság elfogadta.

gall v. *gallus*. — HORVÁTH szótárában: *gallok*. Az AkH. 1922–1946.: „*gall*, *gallus*”; AkH. 1950., 1954., HTSz.: „*gall* v. *gallus*”. Az ÉrtSz. és az ÉKSz. csak a *gall*-t közli. A TESz.-ban: „*gall* ~ R. *gallus*”. Az elavult *gallus*-sal kár növelni a kettős alakok számát. Javaslat: *gall*. A bizottság elfogadta.

hova v. *hová*. — Már az AkH. 1832-ben megjelenik e kettősség, de a *-hová* zárójelben szerepel (31). Az AkHJ. 1900. a *-hová* formát javasolja, az AkH. 1901. nem szótározza; az IskH. 1903. az *ahová* alakot írja elő. Az AkHJ. 1915., az AkH. 1922–1954., a HTSz., az ÉrtSz. egyenrangú változatként közli. — Nem egységesen járnak el szótáraink, ha szavunk összetéti utótagként szerepel. Az AkH. 1954-ben *ahova* v. *ahová*, *akárhova* v. *akárhová*, *máshova* v. *máshová*, de: *sehova*. A HTSz. minden ilyen esetben váltakozónak jelzi; hasonlóképpen jár el az ÉrtSz. is. Az ÉKSz. azonban az összetételekben egyalakúsította az alapszóban elismert kettősséget: *hova* v. *hová*, de: *ahova*, *akárhova*, *máshova*, *mindenthova*, *sehova*, *valahova*. (Vö. BENKŐ: HIK. 39.) Adataim szerint a *hová* az elterjedtebb, a magasabb iskolázottságúak beszédében pedig ez az uralkodó forma (i. m. 103–4). Bárhogy dönt a Helyesírási Bizottság, az összetéti utótagokra is érvényes, egységes szabályt kell alkalmazni. (Összetéti előtagban egyalakú: *hovatartozás*, *hovatovább*.) A bizottság a kettősség fenntartása mellett foglalt állást.

hú v. *hív* (= hűséges). — Az IskH. 1903.-ban: „*hű*, *hűség*, *híven* v. *hűen* (*hív*)”. Az AkH. különböző kiadásaiban 1950-ig *hű*-nek szótározzák, csak a toldalékos alakokban jelzik a váltakozást. Az AkH. 1954.-ben az alapszó is vagylagos. Az ÉrtSz. és az ÉKSz. külön címszóban tárgyalja őket; a *hív* melléknevet „rég, költői; irodalmi” minősítéssel látja el. Az ÉKSz. a legkövetkezetesebb: szétválasztja a melléknévi és főnévi funkciót, mivel az alaki megoszlás szófajhoz kötődik. Javaslat: „*hű* (mn.), *hűen* v. *híven*, *hívebb* v. *hűbb*” || „*hív* (fn.), csak többesjellel vagy birtokos személyragokkal él: *hívek*, *hívem*, *híveim*”. A bizottság a javaslatot elfogadta.

mitévő v. *mitévo*. — HORVÁTH szótárában mindkét alak szerepel. Az AkH. 1922–1946. egyszer csak a *mitévő*-t, másszor mindkét alakot közli. Az AkH. 1950. a *mitévő* v. *mitévo* mellett más *tevő* v. *tévo* váltakozást is közöl: *jótevő*, *kártévő*, *semmítévő*. Az AkH. 10. csak a *mitévő* v. *mitévo* kettősséget tartja meg, a többbit *-tevő* formában egyalakúsította. Az ÉrtSz.-ban egyenrangú a *mitévő*–*mitévo*, *kártévő*–*kártévo*, *semmítévő*–*semmítévo*, de „ritka, irodalmi, régi” a *csodatévő*, *gonosztévő*, *tévő*; egyalakú a *jótevő*. Az ÉKSz. csak a *mitévő*–*mitévo* kettősséget ismeri el, a többbit csak *e*-vel közli. Úgy látszik, a korábban nagyobb hatókörű *e*–*é* váltakozás már csak a tárgyalt szóra korlátozódik, a csoport többi tagjában az *e*-s alak javára döntött a nyelvhasználat. Szavunkban eltérő irányú fejlődés tapasztalható: adataimban 97% a *mitévo* megoldás. Megfontolásra ajánlom az egyalakúsítás lehetőségét *mitévo* formában. A bizottság a kettősség megtartása mellett döntött.

sztyepp v. *steppe*. — Az AkH. 1950.-ben: *szteppe*; ez a szóalak az AkH. 10. átírási szabályai szerint voltaképpen *sztyepp*. AkH. 10., HTSz., IdSzSz., ÉrtSz., ÉKSz.: *sztyepp* v. *steppe*. A TESz. *sztyepp* címszáva alatt ezt olvashatjuk: „A R. *steppe* a németből való; az újabb *sztyep* orosz jövevényszó. A *sztyepp(e)* a *steppe* és a *sztyep* keveredése”. Számos cédulám van írásos szövegekből a *sztyepp* formára, informátoraim pedig azt sem tudták, hogy másképp is lehet e szót mondani. Javaslat: *sztyepp*. A bizottság elfogadta.

tétet v. *téte*. — Már az AkH. 1832. elismeri e váltakozást (30). HORVÁTH szótárában: *tétet*. AkHJ. 1915., AkH. 1922–1954., HTSz., ÉrtSz., ÉKSz.: egyenrangú variáns. Adataimban a *tétet* van túlsúlyban, kivált az iskolázottabbak beszédében (i. m. 105–6). — Az *szszel* bővülő *v* tövű igék közül még az *eszik* és a *vesz* műveltető származékában van *e*–*é* váltakozás. Az *étet*–*éte* szóhasadással kettévált: az *étet* alapjelentése: 'étellel megront, megbabonáz; megmérgez' (ÉrtSz.). A *vesz* műveltető származéka az AkH. 10.-ben: *vetet*; a HTSz.-ban, az ÉrtSz.-ban, az ÉKSz.-ban: *vetet* v. *véte*. A szenvedő alak mindkét igében *é*-vel képződik: *tétetik*, *vétetik*. Javasolom, hogy a *tétet*–*téte*, *vetet*–*véte* párokat hozzuk összhangba: vagy legyenek kettős alakúak, vagy a *tétet*, *vétet* formát tegyük kizárólagossá. A bizottság az alaki kettősség mellett döntött.

D) Javaslat címszók összevonására. — Az AkH. 10. külön-külön címszóba tette azokat a szavakat, amelyek a fejlődés különböző fokát képviselik, vagy képzésükben tér-

nek el egymástól. Tudományosan indokolt ez az eljárás, mégis úgy látszik, hogy több ilyen szópár ma már alakváltozat csupán: nem hordoznak számottevő jelentéskülönbséget, egyazon beszélő fölváltva használja őket, akár ugyanabban a mondatban is. De nem is következtetes a szójegyzék a fenti elvek alkalmazásában. Például a *földművelő* v. *földműves*, *boszorka* v. *boszorkány*, *főfájás* v. *fejfájás* igencsak eltér egymástól alaktanilag, mégis alakváltozatként szerepelnek.

arc, *orca*. — Az *orca* már nem élő forma. Származékaiiban még előfordul némi váltakozás, de az *orca*- előtagúak népies, régies, választékos (finomkodó?) stílusértéket hordoznak. Javaslat: hagyjuk el az archaikus *orcá*-t, vagy: *arc* v. *orca*. A bizottság döntése: maradjon ki az *orca*.

dunna, *dunyha*. — Az IskH. 1903.-ban: „*dunyha* (*dunna*)”. HORVÁTH szótára csak a *dunyhá*-t közli; NyomdH.: *dunyha* v. *dunna*; AkHJ. 1915., AkH. 1922—1931.: *dunyha*; AkH. 1931—1946.: *dunna* v. *dunyha*. Az AkH. 1950., 1954. külön címszóba rendezi őket. A HTSz. elhagyja a *dunná*-t. ÉrtSz., ÉKSz.: „*dunyha*, (nép) *dunna*”. Javaslat: tegyük a *dunyhá*-t kizárólagossá, vagy legyen *dunyha* v. *dunna*. A bizottság döntése: egyalakú *dunyha* formában.

foldoz, *foltoz*. — Az AkH. 1901.-ben külön szavak; az IskH. 1903., majd az AkH. különböző kiadásai 1950-ig variánsként közlik. Az AkH. 10. választotta szét őket, így közli a HTSz. is. Az ÉrtSz.-ban a *foldoz* és a *foltoz* külön címszó, de alakváltozat a *foltozás*—*foldozás* és a *foltozó*—*foldozó*. Az ÉKSz. csak a *foltoz*-t közli, a *foldoz* csak utaló címszó. — Tudományosan indokolt külön címszóba venni őket, hiszen — bár etimológiailag összetartoznak — leíró szempontú morfológiai szerkezetük eltér egymástól: *fold* ige + gyakorító -z képző (mint a *hord-oz* igében), másrészt: *fol*t főnév + 'valamivel ellát' jelentésű -z képző (mint a *só-z*). Valójában azonban a *fold* alapszó is, származéka is elavult, nincs értelme külön címszót szánni a *foldoz*-nak. Javaslat: legyen csak *foltoz*, vagy kerüljön a kettős alakúak közé: *foltoz* v. *foldoz*. A bizottság az utóbbi megoldást fogadta el.

krokodil, *krokodilus*. — HORVÁTH csak a *krokodilus*-t közli. AkH. 1950., 1954., HTSz.: külön címszó, de összetételei előtagként csak *krokodil*. ÉrtSz.: „*krokodil*, (nép) *krokodilus*”; ÉKSz.: ugyanígy, csak stílusminősítés nélkül. Javaslat: *krokodil* v. *krokodilus* (rég). A bizottság elfogadta.

netalán, *netán*, *netalántán*. — Csak az AkH. 1950.-ben alakváltozat így: „*netalán* v. *netalántán* || *netán*”; az AkH. 10. és a HTSz. három címszóban közli. Az ÉrtSz.-ban: „*netalán* *netán* (kissé vál) || *netalántán* (nép v. biz)”. Az ÉKSz.-ban: „*netalán* *biz* *netán* vál || *netalántán* *biz*”. Javaslat: *netalán* v. *netán* és fokozó jelentéstöbblete miatt külön címszóba a *netalántán*. A bizottság elfogadta.

nincs, *nincsen*. — A HTSz. már alakváltozatként közli összhangban az AkH. 10. *sincs* v. *sincsen* címszavával. Javaslat: *nincs* v. *nincsen*. A bizottság elfogadta.

pólyál, *pólyáz*. — Minden forrás külön szótározza őket; az ÉKSz.-ban a *pólyál* csak utaló címszó. Az AkH. 1954.-ben alakváltozat a *bepólyál*—*bepólyáz*, ezzel összhangba kellene hozni az igeikötő nélküli formát. Javaslat: *pólyál* v. *pólyáz*. A bizottság elfogadta.

rohad, *rohad*. — Az AkH. 1901—1946. alakváltozatként szerepelteti; az AkH. 1950., 1954. külön címszóban közli őket (ennek nyelvtörténeti magyarázatát l. KUBÍNYI: MNy. LI, 92—5, MNy. LV, 207—12; TESz.). HTSz.: *rohad* v. *rohad*; ÉrtSz., ÉKSz.: „*rohad*, (nép) *rohad*”. Javaslat: *rohad* v. *rohad*. A bizottság elfogadta.

tornászik, *tornázik*. — Az AkH. 1940—50. alakváltozatként közli, az AkH. 10. választotta szét őket, de a HTSz.-ban ismét *tornászik* v. *tornázik*. Az ÉKSz.-ban a *tornászik* csak utaló címszó; az ÉrtSz. külön szócikkben tárgyalja, mert úgy ítéli meg, hogy átvitt értelemben csak a *tornászik* használatos. Úgy vélem, hogy 'ügyeskedéssel bejut valakik közé; fölfelé tör' jelentésben is egyaránt járja mindkét alak. Javaslat: *tornászik* v. *tornázik*. A bizottság elfogadta.

zéró, zérus. — A korábbi szabályzatok jobbára csak a *zérus*-t szótározták; az AkH. 10. és a HTSz. külön-külön címszóban közli, hasonlóképpen az ÉrtSz. és az ÉKSz. is, a *zéró* ritka, a *zérus* választékos megjelölést kap. A latinositott *-us* végződés nem eredményez külön szót (vö. TESz.), ezért javaslat: *zéró* v. *zérus*. A bizottság elfogadta.

¶ 6. A szójegyzékben egyalakú szavak, írásmódjuk nincs összhangban kiejtésükkel. — Itt olyan jelenségeket tárgyalunk, melyeknek egyetlen közös vonásuk: kiejtésük és írásmódjuk közötti ellentmondás; más tekintetben nagyon is vegyes szócsoporthoz tartoznak. Több esetben nem a változtatás, csupán a figyelem felkeltésének szándékával említünk egy-egy jelenséget. Közülük itt most csak azokat tárgyaljuk, amelyekben valamilyen állást foglalt a Helyesírási Bizottság.

arrább, odább; hamarább, hátrább. — *Arrább* = A NyomdH., az AkH. 1922–1954., a HTSz. csak az *arrább*-ot közli; ÉrtSz., ÉKSz.: „*arrább*, (nép) *arrébb*”. — *Odább* = HORVÁTH: *odább*; NyomdH., AkH. 1927–1931.: *odább* v. *odébb*; AkH. 1931–1954.: *odább*; HTSz., ÉrtSz., ÉKSz.: *odább* v. *odébb*; TESz.: „az *odább* vegyes hangrendű *odébb* párja az *idébb* alapján jött létre.” — *Hamarább* = AkH. 1932.: *hamarabb* (17); AkH. 1834.: *hamarabb* v. *hamarébb* (22). A vegyes hangrendű forma már csak HORVÁTH szótárában található meg, az újabb források sem említik. IskH. 1903.: „*hamarabb* (*hamarébb*)”; NyomdH. *hamarabb*; az AkH. 10. nem szótározza; a HTSz. és az ÉrtSz. variánsként közli a *hamarabb*–*hamarébb* alakot. — *Hátrább* = Csak az ÉrtSz. és az ÉKSz. jelzi az alakváltakozást: „*hátrább*, (nép) *hátrébb*”; a TESz.-ben is találunk *hátrébb* adatot (*hát* czs.). — Adataimban igen magas arányban jelentkeznek a vegyes hangrendű *arrébb*, *odébb*; a *hamarabb* elterjedtebb, mint a *hamarébb*, a vegyes hangrendűnek alig jut szerep; a *hátrább* kiejtésében a tiszta hangrendű az alapváltozat, de a *hamarébb* is eleven (i. m. 51–3, 102). — Javaslat: figyelemmel kell kísérni a *hamarabb*, *hátrább* sorsát; legyen vagylagos az *arrább* v. *arrébb* és az *odább* v. *odébb*. A bizottság elfogadta, sőt K. KESZLER BORBÁLA ajánlására az *idébb* v. *idébb* váltakozást is jóváhagyta.

bandzsál. — IskH. 1903.: *bandzsál*. HORVÁTH szótára, az AkHJ. 1915., AkH., 1922–1950. szótározza a *bandzsa* és a *bandzsál* alakot is. Az AkH. 10. a *bandzsál* javára szüntette meg a kettősséget. A HTSz.-ban és az ÉrtSz.-ban ismét vagylagos a két forma; az ÉKSz. csak a *bandzsa* alakot közli. Csakugyan a *bandzsa* a szokásosabb ejtés, ragos alakjában is elterjedtebb a *bandzsán*, mint a *bandzsálul*; a *bandzsít* származék pedig csak a *bandzsa* formából vezethető le (vö. *puha*–*puhít*, *tiszta*–*tisztít*). Úgy látszik, a *kancsál* hatása nem olyan erős, hogy konzerválja a *bandzsál*-t. Javaslat: *bandzsa*. A bizottság elfogadta.

levő; hátralevő, íttelevő, jelenlevő, meglevő, távollevő, tudvalevő. — AkH. 1943–1950. *levő* v. *lévő*. Az AkH. 10. egyalakúsította *levő* formában, így közli a HTSz. is. Az ÉrtSz.-ban a nem szótározott *íttelevő* kivételével mindegyik szóban *e*–*é* váltakozást találunk, s ezt csak egy esetben minősíti: „*távollevő*, (kissé rég) *távollévő*”. Az ÉKSz. a *levő*-t önmagában is, összetélteli utótagként is csak egy alakban, *e*-vel közli. Adataim szerint a *levő* csaknem kiszorította a *levő*-t: 284 adatból csak 30 ejtődött vagy íródott *e*-vel (i. m. 104–5; l. még: T. URBÁN: MNy. LXXIV, 221). Javaslat: maradjon meg egyalakúnak, de *levő* formában. A bizottság a *levő* v. *lévő* kettősség visszaállítása mellett döntött.

lyuk, lyukacska, lyukacos v. líkacos, lyukad, lyukas, lyukaszt. — AkH. 1902.: „*luk* v. *lyuk*”. Az IskH. 1903. elutasította a *luk* alakot (75); ezt követi minden további szabályzat. Az ÉrtSz.-ban és az ÉKSz.-ban: „*lyuk*, (nép) *luk*, (táj) *lík*”; az ÉrtSz. a többi szóalakban is így minősít, az ÉKSz. azonban a származékokat már csak *ly*-nal közli. Úgy vélem, ha a *luk* éppoly természetes nyelvi fejlemény, mint a *lyuk* vagy a *lík*, és ha erősen behatolt a köznyelvbe is (i. m. 142–3), valamint a nyelvjárásokban is sok helyütt honos, nincs sok értelme az ellene való küzdelemnek (vö.: BÁRCZI, Htört.² 83, 132–3; BENKŐ, *Ly*

Tört. 8, 28, 33, 38, 53, 61; Ruzsiczky: Nyr. LXXXV, 174; a Nyatl. 213. térképlapja). Javaslat: vegyük föl a kettős alakok közé: *lyuk* v. *luk* stb. A bizottság elfogadta, a *likacsos* forma maradjon ki.

matring. — AkH. 1901., 1902., IskH. 1903.: *matring* v. *motring*; HORVÁTH szótárában: *motring*; NyomdH., AkH. 1950., 1954., HTSz.: *matring*. Az ÉrtSz.-ban és az ÉKSz.-ban egyenrangú variáns a *matring*—*motring*. A TESz. szerint: „Elsődlegesebb változatnak az *o*-s alak látszik;”. Adataim szerint a váltakozás megszűnőben van, vagy már meg is szűnt a *motring* javára (i. m. 44, 51). Javaslat: *motring*. A bizottság elfogadta.

mienk, tied, tietek. — HORVÁTH szótárában: „*miénk; tied, tiéd; tietek*”. A NyomdH. csak *e*-vel közli őket. Az AkH. 1950.-ben mindhárom névmásban *e*—*é* váltakozás van. Az AkH. 10. az *e*-s alakot tette kötelezővé. Az ÉrtSz. és az ÉKSz. jelzi az *e*—*é* váltakozást, az *é*-s forma kissé népies vagy választékos minősítést kap. Adataim szerint egyenrangú a két változat (i. m. 105—6; l. még: T. URBÁN: MNy. LXXIV, 221). Az *é*-s megoldásnak a helyesírásban való elismerése talán visszaszorítaná ezt az erősen kifogásolható nyelvi szokást: Ez a könyv a *mienké, tiédé, tieteké*. Javaslat: *mienk* v. *miénk, tied* v. *tiéd, tietek* v. *tiétek*. A bizottság elfogadta.

muslinca. — HORVÁTH szótárában: *muslica*; AkH. 1950.: *muslica* v. *muslinca*; AkH. 10., HTSz.: *muslinca*. Az ÉrtSz. és az ÉKSz. közli mindkét változatot, az ÉrtSz.-ban a *muslica*, az ÉKSz.-ban a *muslinca* áll az első helyen. A TESz. az inetimologikus *n* nélküli formát tette meg címszónak. Úgy látszik, a rovaratan szakértői szerint is inkább a *muslica* használatos: így szerepel az Új Magyar Lexikonban. Javaslat: *muslica*. A bizottság a kettősség mellett foglalt állást: *muslica* v. *muslinca*.

szalag. — AkH. 1901.: „*szalag (szallag)*”; AkH. 1922—1950.: „nem: *szallag*”. Az ÉrtSz. szerint a *szallag* népnyelvi változat. Szavunk a helyesírással dacolva — mind az alapszóban, mind a származékokban — igen gyakran, talán többnyire geminált *ll*-lel ejtődik, a műveltek beszédében is. Megfontolandó: érdemes-e tovább folytatni ezt a csaknem évszázados küzdelmet a geminált forma ellen. A bizottság a *szallag* megoldást fogadta el.

verejték. — Az AkH. 10. megszüntette a korábbi *verejték*—*veríték* kettősséget, a *verejték*-et tette kötelezővé. A HTSz.-ban: „*verejték* v. *veríték, verejtékes* v. *veritékes, verejtékezik* v. *veritékezik; verejtékmirigy*”. Az ÉrtSz. közli mindkét változatot, „kissé választékos”-nak jelöli a *veríték, veritékes, veritékezik* szóalakot, és „ritka” minősítést alkalmaz a *verítékmirigy, veritékszagú* formákra. Az ÉKSz. megszorítás nélkül szótározza a *verejték*—*veríték, verejtékes*—*veritékes, verejtékezik*—*veritékezik* variánsokat, de itt a *verejtékmirigy* és a *verejtékszagú* nem váltakozik. Adataimban egyenrangú a *verejték* és a *veríték* (i. m. adattár). Javaslat: *verejték* v. *veríték, verejtékes* v. *veritékes, verejtékezik* v. *veritékezik*. A bizottság elfogadta.

7. Javaslataimban arra törekedtem, hogy helyesírásunk jól tükrözze az élőbeszédet, a művelt emberek nyelvhasználatát. Többször kényszerültem kettős alakot javasolni ott, ahol a helyesírás ma csak egy változatot fogad el, noha magam is vallom, hogy lehetőség szerint vissza kell szorítani a helyesírási kettősségeket. De csak akkor, ha ez nem mond ellent a nyelvi gyakorlatnak. Az már az AkH. 11. szerkesztőinek megtéltására tartozik, hogy szükség van-e a jelenleginek megfelelő terjedelmű szójegyzékre, és az itt tárgyalt alakváltakozások közül melyek kerüljenek be a szótári részbe.

G. VARGA GYÖRGYI

NYELVJÁRÁSOK

A XXVI. néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi témájú dolgozatairól

Az elmúlt esztendőben ugyanezen a helyen (MNy. LXXIV, 355–8) számoltam be a negyedszázados múltra visszatekintő pályázati rendszerről, ismertettem eddigi eredményeit vázlatosan, és mutattam be részletesen az 1977-es pályamunkákat. Ebben az esztendőben folytatni szeretném ezt a tavaly megkezdett sorozatot, s megpróbálok számot adni az idei év eredményeiről, hiányosságairól.

1978-ban a KISZ KB nem rendezett országos középiskolai diáknapiakat, mivel azokat csak kétvétenként tartják, s így diáknapiakra készült pályamunkák nem csatlandók a XXVI. néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat dolgozataihoz. Ennek következtében jóval kevesebb volt az ifjúsági pályaművek száma (14), s némileg csökkent az idei összes pályaművek száma is: 57 népnyelvi témájú volt közöttük a tavalyi 69 dolgozattal szemben. (Ezek közül hét nemzetiségi anyagot tárt föl.) Tematikus megoszlásuk a következő. Helynevekkel foglalkozott 23, személynevekkel 8, nyelvjárási szakszókincssel vagy tájszavakkal 26 dolgozat, s az utóbbiak közül 11 készült a hagyományos paraszti gazdálkodás kutatására készült kérdőívek alapján.

A helynévi témák között leggyakoribb az egyszerű adatközlő névgyűjtés. Ezek nagyobb része beleilleszkedik az országos helynévgyűjtő mozgalom munkájába: a legtöbb megyében összefogják az önkéntes gyűjtők taborát a megyei szervezők, és részletes tájékoztatót, hathatós szakmai segítséget adnak munkájukhoz. Ez tapasztalható a Heves, Szolnok, Borsod-Abaúj-Zemplén megye területéről érkezett pályamunkák olvasásakor. Vannak azonban olyan megyék, ahol még ma sem szervezett a gyűjtés, az onnan érkező pályamunkák egy része természetesen azért megfelel a követelményeknek, néha még többet is tartalmaz annál, amit megkívánnak a megyei kötetek közléseivől. Kisebb hányada a pályamunkáknak azonban nem használható, további kiegészítést, pótgyűjtést kíván, ha alapja lesz a megyei kötet egyik községe anyagának.

A helynevekkel foglalkozó pályamunkák bemutatását NAGY GÉZA, Földrajzi nevek a Bodroghévíztől II. (127 lap, 25 térk.) című gyűjteményével kezdem. A címből is látható, hogy ez nem az első munkája a szerzőnek. A múlt években eljuttatta már 17 bodroghévízi falu külterületi névanyagát hasonló pályázatra, s pályázott már mondagyűjtéssel, ragadványnévanyaggal meg más értékes, leletmentésnek nevezhető gyűjteménnyel is. Idei pályamunkája 21 községnek a belterületi és négynek a külterületi névanyagát tartalmazza az országos helynévgyűjtő mozgalom követelményeinek megfelelően. Két község, Adorjánháza és Egeralja (84 lap, 2 térk.) helyneveit gyűjtötte össze SZALÓKY KÁROLY és NAGY LAJOS. Cegléd településtörténete címmel (286 lap, 87 térk.!) igen gazdag forrásanyagra támaszkodó jelenkori és történeti névtárat küldött be HIDVÉGI LAJOS. Aprólékos gyűjtését sok kiváló térkép szemlélteti. VANGREY BÉLA Tar község (57 lap, 2 térk.), SZUROMI JÓZSEFÉNE Szarvas (46 lap, 3 térk.), NASZÁLY SÁNDOR Tiszaeszlár (125 lap, 3 térk.), ZELENAK ISTVÁN négy taktaközi község: Csobaj, Taktabáj, Tiszaladány és Tiszatardos (41 lap, 5 térk.), HORNYÁK MÁRIA Gibárt (33 lap, 2 térk.), RUZS MOLNÁR IMRE Szentés (10 lap), SZEIFERT IMRE Balmazújváros (88 lap, 2 térk.), NAGY IMRE Vág (20 lap, 1 térk.), KOVÁCS IMRE Sokorópátka (14 lap, 1 térk.), MAROSVÁRI DEZSŐ Alsósózolea (7 lap, 2 térk.), KOVÁCS PÁL Szín, Színpetri, Jósvaló és Tornakápolna (20 lap), RÉTFALVI TEOFIL Harta (29 lap, 2 térk.), PERGER GYULA Rábacsanak (43 lap, 2 térk.), GYIMESI ZOLTÁN Kistelek (12 lap, 2 térk.), SCHNEIDER MÁRIA Tököl (11 lap, 1 térk.), BALOGI ISTVÁN és KISS ATTILA Dédestapolcsány (22 lap, 2 térk.), DÉGI ZOLTÁN Ordacsehi (43 lap, 1 térk.),

a vásárosnaményi II. Rákóczi Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola önképzőköre pedig Beregdaróc (96 lap, 2 térk.) helyneveit gyűjtötte össze és küldte el a pályázatra.

A személyneveket tartalmazó pályamunkák nagy része ragadványnév-gyűjtés. Ez érthető és helyeselhető. Valamennyi névelem közül ennek az összegyűjtése kíván legtöbb helyismeretet, adatközlői bizalmat, és ez ad legérdekesebb, legkülönösebb anyagot. Mind a névtudományt, mind pedig az egyéni érdeklődést ennek a névelemnek a vizsgálata foglalkoztatja most leginkább. Legjobban azok a föltárások sikerültek e témakörben, amelyek a ragadványnevek életére, funkciójuk, használatuk, változásuk, keletkezésük és kihalásuk körülményeire próbáltak fényt vetni. A névanyag osztályozása, rendszerezése nem követelmény az ilyen típusú pályamunkák esetében, csak a minél többoldalú bemutatást tekintjük a rangsorolás alapjának. Más névelemmel is foglalkozik néhány dolgozat, de kétségtelenül a ragadványneveket tartalmazók az értékesebbek.

NÉMETH GYULÁNÉ Győrvár (81 lap), ZAJOS ERNŐ a csehszlovákiai Hetény (58 lap, 1 térk.), SZÁVA ERZSÉBET Kántorjánosi (22 lap), ZÖLDY PÁL a jugoszláviai Topolya (3 lap), DETRE TÜNDE Sárosd (8 lap) ragadványneveit küldte be. HACSÁVEZ BÉLA Markaz család- és ragadványneveit (40 lap) vette vizsgálat alá, IVÁN LÁSZLÓ Kecel teljes névanyagára (102 lap) kiterjesztette gyűjtését, SISKA ROZÁLIA pedig különböző levéltárak összefűrésaiből másolt ki és küldött be névadatokat (kb. 120 lap).

Ebben az esztendőben néhány szép szótári munka is érkezett a pályázatra. Nagy részük nem csupán valódi tájszavakat közöl, de olyan is akad közöttük, amely ezt a célt tűzte maga elé. A szavak jelentésmegadásait és helyi ejtésének fonetikus lejegyzését tekintettük a bírálatoknál fő követelménynek.

SÜLE SÁNDOR Kerta (112 lap), FÜLÖP LÁSZLÓ Sárvár Sári városrészéből (20 lap), SAJTOS JÓZSEF Soponya (9 lap), SÁNTA ERIKA és JÓNÁS KATALIN Dömsöd (14 lap) tájszavaiból küldött egy-egy csokorralát. FAZEKAS ÁRPÁD „Népies kifejezések a mai szabohosi betegek panaszaiiban” címmel (8 lap) Kisléta, Pócspetri és Máriapócs lakosainak betegségét és a betegségek tüneteit jelentő szavaiból küldött pályamunkát.

A népi kis-mesterségek, foglalkozások és foglalatosságok szakszói cse mindig sok érdekes és értékes lexikai adatot adhat a nyelvjáráskutatásnak. Sok munka törekedett arra, hogy a szakszókincset szótárszerűen is földolgozza, nagy része azonban csak a leírásban kiemelve közli a nyelvjárási szakszavakat. Természetesen az alább felsoroltakon kívül a néprajzban tekintett dolgozatokban is sok szaknyelvi tájszót találhat a kutató elszórtan, s azok számbavétele sem lenne haszontalan. Nyelvjárási érdeklődést mutatnak, és fölhasználható adatokat tartalmaznak a következő munkák:

KOPPÁNY JÁNOS, Népi foglalkozások Tótkomlóson (55 lap, 22 tábla). Négy mester-ség (tetőfedő, szertartásmester, szappanfőző és főköttőkészítő) munkáját írja le, s nevezi meg számaikat, munkameneteiket magyarul és szlovákul is a szerző. VARGA KATALIN a debreceni szíjgyártás (188 lap, fotók), SZÜCS JUDIT a szentesi kovácsok és bognárok (62 lap, fotók), SEBESTYÉN KATALIN a hegyháti fazekasok (37 lap), GUZSVÁN ZSUZSANNA (VI. ált. isk. tanuló!) egy dunaszekesi bognármester (11 lap), BARANYI BÉLA egy hódmezővásárhelyi kádár (10 lap), KOMOLY PÁL a pitvarosi szakajtókócsár-készítés (5 lap), BALOGI ISTVÁN a dédestapolcsányi kendermunka (13 lap) munkamenetét és helyi szakszókincsét írta le és küldte el pályázatként.

A mesterségleírásokhoz nagyon hasonlít a hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincsének bemutatása. A lényeges különbség, hogy az előbbieket szabadon, a gyűjtők egyéni ötletei és munkamódszerei alapján készítik, az utóbbiakhoz kérdőívek állnak a kutatók segítségére. Ennek előnyeit a kezdő, általában iskolás fiatalok használhatják és használják föl elsősorban. Hátránya viszont, hogy a kérdésekre adott válaszok sablonosak, merevek lehetnek, s nem kerülnek elő olyan külön-

legességek, amelyek egyébként talán éppen az ízét-zamatát adták volna a pályamunkának. Ilyen kérdésekre adott válaszok alapján készültek az alábbi dolgozatok:

KRÉMER LÁSZLÓ, Szántás—vetés Geresden (16 lap); HÁKLÁR ERZSÉBET, Szántás—vetés Magyarlakon (48 lap, fotók, rajzok); HORVÁTH ERZSÉBET, Szántás—vetés Orosházán (32 lap); MIKLÓS GYÖNGYI, Paraszti gazdálkodás Hegykőn (31 lap, fotók); PINTÉR PÁLNÉ, Cséplés—nyomtatás Tihanyban (23 lap); KOBELA MÁRIA, Paraszti gazdálkodás Jászsálszentgyörgyön (75 lap, fotók, rajzok); BAK MÁRIA és HAJDÚ MÁRIA, A gabona hordása Kisújszálláson (9 lap); JOÓ ANNA, Szántás—vetés Pókaszepteken (58 lap, fotók, rajzok); BÖDÖR GABRIELLA, Hordás—nyomtatás Pókaszepteken (54 lap, fotók, rajzok); a jászberényi Lehel vezér Gimnázium honismereti szakköre Jászapáti hordás—nyomtatás—cséplés szokásairól küldött pályaművet (11 lap).

Ketten kíséreltek meg községük nyelvjárásáról áttekintő képet adni dolgozatukban. Természetesen erre a nagy feladatra nem vállalkozhat egy pályamű, de értékesek lehetnek azok a példák, amelyek az ilyen jellegű munkákba belekerültek. A két dolgozat: JOSEF FRUCHT, *Meine Mundart* (34 lap) és BODNÁR ISTVÁNNÉ, *Mátészalka nyelvjárási sajátosságai* (10 lap) című munkája.

A pályamunkák igazi értékét az adja meg, ha a nyelvjárás hivatott kutatói felhasználják őket, merítenek belőlük nagyobb szintézisek, összefoglalások anyagához, és természetesen munkáikban hivatkoznak az önkéntes gyűjtők nevére, dolgozataira. Valamennyi eddig benyújtott pályamű hozzáférhető a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában, s a magyar nyelvjárások kutatóin múlik, hogy az ott évek óta fölhalmozott kincsből mennyit hasznosítanak a tudomány javára.

A pályázatok továbbra is meghirdetésre kerülnek, s hasonló elvek vezetik a meghirdetőket, mint eddig. A nyelvjárási témák tekintetében előtérbe helyezzük a szókinésgyűjtést, hiszen ezen a területen tudnak legértékesebbet és legjobbat adni az önkéntes, a dialektológiai kutatásokban jobbára képzetlen gyűjtők. Valamennyi nyelvjárási témájú anyaghoz olyan útmutatók állnak az azt választók rendelkezésére, amelyek eligazítanak az anyaggyűjtés, elrendezés, közreadás módszerei tekintetében, de lehetőséget hagynak az egyéni kezdeményezésekre, a helyi sajátosságok felszínre kerülésére. Ezeket az útmutatókat az Új Magyar Tájszótár munkacsoportja BENKŐ LORÁND vezetésével megvitatta és jóváhagyta. Akik eddig is foglalkoztak pályamunkák készítésével, azok automatikusan megkapták, s akik ezután akarnak bekapcsolódni ilyen munkába, kérésükre elküldjük ezeket az útmutatókat.

HAJDÚ MIHÁLY

Nyelvjárási szöveg Kemencéről

I.

Mesélje el, milyen történetet ismer a Szokoly-keresztéről!

Hät ot vót egy jelñet. Hät egy rossz lelkék vóták ott. Egy boszorkák vóták arrá.

Kitől hallotta ezt a történetet?

— *Mikor a zén öregápám kocsis vót Szokojékná. Ásztán eméntek egyik este szórakoznyi. Kicsikét emárátták, mę késő gyöttek házá. Éppen tizénkét órá lett, mire álho a hejhő érték. Mikor odájérték, arrá a hejre, a lovák meggáták. Nēm ákárták továbbmennyi nekik. Hijábá öregápá ütögetté a lovákat az ustorvål, de egy feketé mácská alágba válámi a lovák elejibe q̃t. Nēm mēntek sē előre, sē hátrá. Akkor egy csörgés tñmált, lēhústák a zúrt a hintóró. Ot összeverték, nágyom verték. De nēm látott öregápá sēmmit sē, csak a jágátást hallottá, ahugy a zúr jágátott. Hät ő nēm tudott lészq̃nyi a kocsiró, mer ő is, mind aki odá vót kötözvę, csak csápkodol jobrá bálrá a zustorvål, osztq̃ nēm tudott lęgyönnyi. Hijábá csápkottá a lovákat is, azok is csak áták ol merevęn. Utänná, amikor męvverték jó, ákkorára lęjárt nekik a zidó, ákkor etünt onnán*

előlök az a feketé mácská. Öregapá lé tudott mē szānyi a kocsiró, oszt fővettē a zúrt. Odátettē magá mellé, mer nāgyom mēvverték itet. Utānnā mē, mikor el ákárták indónyi, ráút a lovákra, hogy māj mēnnek. Akkor csak ēty hāngot hāllották. „Szērēncséd, hogy nēm ütöttē mēm, mer tégēd mēk kivégesztünk vónā.” Akkor nāgyom mēghettek mind a ketten. Ojjān hābossák vóták ā lovák is ā kintó, āhugy ot kűszkőttek, csupā vizek vóták. Rājok csāpkodott öregapā ā lovákra, házājig mēs sē ātāk. Mikor házājértek, hāt ākkor māj nāgyom mēg is betegēdēt ā zúr, mer hogy mēg is verték mēg ā zihēccsiktó is.

Hāt eszt öregapā mesētē ē. Hogy ez bizony váló igaz vót. Ez így törtint. Ahho jā hejhō másnāp kimēntek, délelőtt, mējjelőtēk āszt ā helet. Ēty kērēszēt āllítātott odā ā zúr, hogy mēm-mēnekōt, hogy nēm ūttēk āgyon itet. Hā csāk āv vót nekik ā szērēncsējēk, hogy nēm sokājig tār-tott nekik āz ā hātālmok, mer külōmbem mé ki is végesztēk vónā itet. Odā āllítātott ēty kērēszēt. Mē ā fōlirātrā nēm emlēkszēk, pegyik sokāt szoktuk óvāsnyi, hogy mi vān rājírva. Mēm most is ē lēhet óvāsnyi āszt ā fōlirātót.

(Adatközlő: Varga Istvánné Pásztor Ilona, 50 éves. A felvétel időpontja: 1974. aug. 10. A felvételt készítette és lejegyezte: SÁNDOR LÁSZLÓNÉ. A lejegyzés készült: 1975-ben.)

II.

Vót sok tehenünk. Mēg āpām ēt. Osztān āz ēggyik tehenet ēnevesztēk Pānnināk. Ez ē Ungār Pānni nene mēg itt lākott ē. Oszt ākkor mindig montāk, hoty Pānni nē, Pānni nē. Em nē mēkhārāgudott értē, oszt mērrontottā. Hāt oszt ēmēnt ānyām fejnyi, oszt vért fejt.

Szālātunk mīnygyā ide . . . jā öreg Zākhārho. Akārmī bāj vót, mīndik kergetētt āpām. „Ereggy Zākhār kērēszāpāt hīd el . . . mē mēgin vért hugyozik ā tehen, vért fejēk.” Ánnāk mēv vót olyan kālāpjā, mikor gyōtt — kicsin’ vótām, olyan nyóc esztendőske lēhettem, de āzér mīndik figgyeltünk —, oszt ākkor végiksimītottā, végikhűsztā így ā hātān āszt ā kālāpot hāromszēr-nēccēr.

„No, Gizēlom, — āszonygyā — jó vān. Māj āmūt fejsz, tejet, tudod mi csinā? Szā-kājyā lē ēty kārót ā gyēpōró, őndzs^d ā tōvibe. Oszt fordīdzs^d mēg ā kārót, āz āllyā lēgyēn fōfelé, oszt ūzsd ā kārót āggyig, mé āz ide nēm gyōn, āki mērrontottā.” Ūtyi ānyām. Jó mērgessen ūttē, āhuty csāk birtā. Oszt ākkor āszonygyā Pānni nene. „Gizēl, ēlig lēssz māj, kápott māj ēlēget.” „Nēm ēlig āz ānnā īstenit — āszonygyā —, āgyonūtōm.”

Am mēnt odā, oszt ār rontottā mē.

Māsszēr nēm mēgin, āpām ugyē vādōr vót, oszt ākkor Juhāsz kērēszāpā, māj szóvāl ām mēk komāk vóták, jārt vādāsznyi. Apām mēmmonitā neki. „Nēzzē komām, nē hījjon tārāt, mājā mēnnnyēn. Mer hā mājāt mēffogom, eleresztēm . . . hā mājāt szāsszēr lātōm, szāsszēr eleresztēm, de hā tārsvil gyōn, ākkor mē nēm ereszthetēm el, mer āz engēm elārō.

Hāt oszt ākkor ugy is vót. Ēmēnt ēccēr, oszt mēffoktā ā tārsvāl. Nēm tom, kivē vót.

Mēgin vért fejnek ā tehentō. Mi bājā neki? „Ereggy — āszonygyā — hīd ē mēgin Zākhār kērēszāpāt”. Am mēgin hosztā ā kālāpot, végiksimītottā ā hātāt. „No, — āszonygyā — Gizēlom, őndzs^d ā mālācoknāk ā vālōjābā ā tejet, oszt vēgyē ēl tōvīskes jāt, oszt āggyig ūzsd, mēg ide nēm gyōn” Hāt ki mēgy odā, mīnd Juhāsz kērēszāpā.

Āszt ā bosszūt csinātā, hogy mērrontottā ā tehenet.

Mēstrā ēgy juhāsz vót. Nāgyon tudott āz ā zembēr. Ēccēr mēg ākártāk vernyi ā boszor-kāk. Ō mesētē, hogy ā tēmplombā vót. „Hāt — āszonygyā — engēm mēvvernyi, hā mīlījomkīn lēsztek, ākkor sē tuttok mēvvernyi . . . āhuty tērbetyōtem, ā sipkām . . . ā zsebēmbe vót, āmī vót ottān pīszok kōrōlettem, ősszesōprōttem, . . . fōcsiptām, oszt mikor kimēntünk, hāt māj engēm vārāk. Vārāk — āszonygyā — ā tēmplom elōt, hogy māj szóvāl engēm mēvvernek. Hāt nēm verték mēg! Á pīszkot szēszōrtam így rājok ē, mé csāk házā nēm értem, āggyig el nēm mozdō-hātāk onnān, ot kōllōt nekik ānyī . . .” Nēm vót nekik hātālmok, hogy mēvverjik. „Mer — āszonygyā — tik tuttok, de ēm mé tōbbet tudok.”

„Eszť Nagy Mărgit meséť nekém. „Ém vótám kissebb gyereť — ászonygyá — még Józsi: Anyám . . . békűdűt Mikolără. Mer ezelűt Mikolărű hortuk à túrókot. Mindén . . . csű-, túrtűkűn píjác vűt. Hă vűttűnk — ászonygyá — túróť, oszt ádott anyám píszť . . . nekém is egy gomolyără, még Józsi is mégűhet műsik gomolyăt, à túbbűt műh hozzătűk háză. Hăză is hosztuk . . . fűtűttű anyám à pócră, kivűttű à komrăbă. Mikor ákăr műnnűi értű, áhăn gomolyă túróť vűt, ánnűi lűszăr vűt.”

III. Mondóka

Éccer egyg erdűbe | szűlărgyűi erdűbe | szărűkăk veszekűttek | szűnyogűk pűrűűtek | árřă műnt erty kopász bărăt | lűvăktă jă szűnyűg nyăkăt | băgűt kűttűk doktorěr | még à băgű kűllyűgűt | à szűnyűg műm műbbomlűt.

(Adatkűzlű: Ocsűvűi Jánosnű Bedros Margit, 70 éves. A felvétel idűpűntja: 1974. dec. 28. A felvételűt kűszűttűtű és lejegűyűzte: SĂNDOR LĂSZLűNű. A lejegűyűzűs kűszűlt: 1975-ben.)

S. VARGA ILONA

S Z E M L E

Mărton Gyula—Péntek János—Vűű István, A magyar nyelvjárásűk román kűlcsűnszavai

Kriterion Kűnyűvkűadű. Bukarest, 1977. 471 lap

1. Hărűm jeles kolozsvűri nyelvűszűnek hosszű idűn át vűgzett munkăja eredműnyekűnt impozăns összűfűglalű mű lătűt napvűlăgűt „A magyar nyelvjárásűk román kűlcsűnszavai” (a tovăbbűiakban: RK.) címműl. A szűtărűszerű kűnyű szerzűű az erdűlyű és Erdűlyen kűvűűlű magyar nyelvjárásűk szűkűncűsűre helyűztűk a hangsűlyť, de tekintettel vűltak az irodalmű nyelvűre, a szakmăi nyelvűvűlűtozűtűkűră és a vűrosű beszűlt nyelvűre is. A *krajnik* tűpusű kihalt szavakűt kűrekesztűttűk vűzsgűlűtűkűbűl, amely űgy a magyar szűkűkűszűlet valănely szintűjűn ma is ẻlű román jűvevűnűyszavakűră űrănyűlt. Műnthűgy az anyagűgyűjűtűst a szerzűűk egészen à kűzűrat leadűsăűg, 1974-űg folytattűk, művűk szűműt ad a kűlűnűfűle nyelvűvűlűtozűtűkűbűl űsszűtevűdűű mai magyar nyelv teljes román jűvevűnűyszűű-állomănyărűl.

2. Az RK. címszavainak szűma — a Bevezetűs (7) adataű szerűnt — 4243. Ebben à megűlpűűen nagy szűműennyűsűgűben azonban mindűssűe 14 olyan szű akad, amely a magyar irodalmű nyelv szűkűncűsűnek is alkotűűelemű: *áfűnya*, *băni*, *batul*, *cűmbűră*, *fűcsűr*, *furűlyă*, *hűdűűly*, *lej*, *mălű*, *műkăny*, *palăcsűntă*, *porűntű*, *romăn*, *tokăny*. A magyar kűzűnyűlv, ẻlsűűsorban à romănűi regionălis magyar kűzűnyűlv szűkűncűsűhez az RK. szerzűűűnek megűtűlűűsű szerűnt à kűvetűkűű 58 román jűvevűnűyszű tartűűzik: *abűnăment* 'autűbűszű- vagy vűnatbűrűlet', *ádűsz* 'államű bűztűsűtűű; bűztűsűtűűsű díj', *ăpărtăműnt* 'lakűsűtűűly', *băszűkă* 'baszűkűsapkă, svăűci sapkă', *berbűcs* 'kos, kűskűs', *blokk* 'tűmbűhăz', *brűndűză* 'besűzűtűt jűűtűrűű', *bűlűtűn* 'szűműűyazonűűsăűgű űgazűlvăny', *căp* 'bakűecsűkű', *căp* 'egy pohăr sűűr', *cűűjűkă* 'gyűnűgűbb, rendűszerűnt egűszerű fűűzűűtűt pălűnkă', *cűekk* 'takărűkpűnzűtăr', *cűerge* 'bűlyűhűs gyăpűűjűtakărűű', *csűmpűlyă* 'bűűrdűdă', *csűbűbűn* 'jűűhăszű', *csűrűbű* 'savanyűű (hűűs)lűves', *csűbűkű* 'nem tűűszűtűssűűgűs űűűn szerűűtűtűtű pűnzű, jűvedűlem; bűrrűvalűű, bűksűs, mellűűkűkerűsűtű', *dűűfűzűűr* 'hangszűűrűű; vűzetűűkűs rădűűű', *dűűszűpűnzăr* 'űrűvűsűű rendűűűű', *dűűlűcsűcă* 'cűkűrűbű fűűtűtűtűtűtűű, ẻdűsűűgű', *esűtűnă* 'jűűhăszű kűnyűhűűjă, ahol à săűűtűűtű, túróť kűszűűtűűű', *esűtűrűgă* 'à jűűhăkűlűnk az à

része, ahová fejés előtt a juhokat betelerlik; az a rés, amelyen át a juhok egyenként a fejő-pásztorhoz jutnak; juhakol', *filtru* 'füstszűrő (cigaretttában)', *fridzsider* 'hűtőszekrény', *gárgya* 'kútkáva', *gogos* 'paradicsompaprika', *gripa* 'nátha', *hába* 'korsó (sör)', *hála* 'kisebb vasúti megálló', *híriba* 'több ehető gombafaj; rókagomba', *hóra* 'román népi tánc; tánc; táncmulatság', *kabana* 'menedékház', *kaláka* 'közösen, egymás megsegítésére végzett munka és az ezt követő mulatság', *kalorifer* 'fűtőtest', *kalugyer* 'görögkeleti vallású szerzetes, remete', *katrinca* 'házi szőtt gyapjú lepelszoknya', *kráma* 'borpince, borozó (pincevendéglő)', *majó* 'ujjatlan sporting', *marcisor* 'márciuska (március elsején nők ajándékozott kis függő dísz, melyet rendszerint a ruha fazonjára erősítenek)', *marmaládé* 'lekvár, íz', *maszlina* 'olajbogyó', *mititéj* 'roston sült kis kolbász alakú őrölt hús', *móc* 'az Erdélyi-érchegységben élő román', *mutuj* 'néma, süketnéma', *oltján* 'olténiai lakos', *orda* 'édes sajtyszerű termék, amely a juhtej savójának forralásakor válik ki', *pakulár* 'juhász', *pakura* 'szekérkenőcs; petróleum; kőolaj', *perinica* 'párnatánc', *pópa* 'görögkeleti román pap', *pronoekszpressz* 'sorsjátékfajta', *pronoszport* 'sportfogadás', *puca* 'kisfiú nemi szerve; kislány külső nemi szerve', *pulya* 'kisgyermek', *regát* 'Ó-Románia közzéavasult megnevezése az erdélyi nem hivatalos köznyelvben', *slibovica* 'sligovica, szilvapálinka', *szakos* 'hosszúka táska, zsákszerű táska (utazáshoz, bevásárláshoz, sportfelszerelés viteléhez)', *vineta* 'törökparadicsom'. Ki-ki megállapíthatja saját ismeretei alapján, mennyire igazuk van az RK. szerzőinek abban, hogy a felsorolt szavak elsősorban az erdélyi regionális magyar köznyelvnek a sajátjai, s a Románián kívüli magyar köznyelvben nem járatosak. Én magam, aki Budapesten élő debreceni vagyok, mindössze a következő tizenhetet használom közülük mint a k t í v szókincsem tagjait: *berbécs* (de csak a *berbécs tokány* összetételben, erdélyi emlékként), *brindza* (bár az én *brindza*-mnak alighanem több köze van a szlovákhhoz, mint a románhoz), *cujka* (romániai couleur locale-szóként), *cserge*, *csimpolya* (inkább csak irodalmi reminiscenciaként), *dulcsáca* (romániai couleur locale-szóként *dulcsásza* alakban), *esztena* (csak Erdéllyel kapcsolatban), *hóra* (romániai couleur locale-szóként), *kaláka*, *kalugyer*, *katrinca*, *móc*, *pakura* ('fűtésre használt salakos kőolaj-termék' jelentésben) *pópa*, *puca*, *pulya*, *regát*. Használok természetesen a *blokk*-ot és a *fridzsider*-t is, csak hogy azt nem a román közvetítette. Az erdélyi *ápártáment* helyett *apartman*-t mondanék, a *filtru* helyett *filter*-t, *gripa* helyett hébe-hóba *grippé*-t mondok, a *marmaládé* helyett *marmeládé*-ot (azonban csak silány gyári lekvárt jelölök vele), a *slibovica* helyett *sligovicá*-t, s ezeknek a változatoknak egyike sem került hozzánk a románon át.

A román hivatali nyelvből 216, a különféle szakmák nyelvéből mintegy 200, a kereskedelmi szakterminológiából 78, a katonai nyelvből 70, a gyermeknyelvből pedig 20 jövevényszó honosodott meg a magyarban.

A legterebélyesebb réteget a tájszavak alkotják. Számuk 3586, azaz a román jövevényszavak 84,50%-a.

A Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza teljes kéziratot anyagának a felhasználásával az RK. szerzői megállapították azt is, hogy mintegy 3000 kérdésre vidékenként hány román eredetű szóval válaszoltak, azaz milyen arányban jelentkeztek a román jövevényszavak a romániai magyar nyelvjárások szókincsében. A leggyengébb a román hatás a B á n s á g b a n: a 3000 szóból csak 18 ered a románból. Utána A r a d v i d é k e következik 21 szóval. A harmadik helyen az é s z a k k e l e t i n y e l v j á r á s t e r ü l e t (Bihar, Szilágy, Szatmár, Máramaros) áll: Túrhat 21 szó, Kis-Sárrét 14 szó, Érmellék 10 szó, Nagykároly környéke 14 szó, Szamoshat 43 szó, Máramaros vidéke 87 szó, Szilágyság 39 szó. Az egész északkeleti nyelvjárás adatainak középátlánya 38 szó. A s z é k e l y n y e l v j á r á s t e r ü l e t r ől az alábbi adatokat nyerték az RK. szerzői: Háromszék 46 szó, Csík 48 szó, Gyergyó 42 szó, Udvarhely 38 szó. Az egész székely nyelvjárásra vonatkozó középátlányos 43 szó. Nagyobb a román jövevényszavak részesedése a m e z ő s é g i n y e l v j á r á s b a n: Felső-Maros mente 59 szó, Nyárád mente 43 szó, Nagy-

Szamos mente 106 szó, Kis-Szamos mente 79 szó, Borsa völgye 65 szó, Belső-Mezőség 113 szó, Kis-Küküllő mente 55 szó, Nagy-Küküllő mente 68 szó, Aranyos mente 64 szó, Közép-Maros mente 66 szó, Kalotaszeg 53 szó. Az egész mezőségi nyelvjárás középárányosa 67 szó. Érdekesen alakul a román jövevényszavak aránya az egyes nyelvjárásokban: Domokos vidéke 120 szó, Fekete-Körös völgye 34 szó, dévai csángó (Csernakeresztúr) 75 szó, Lozsád 136 szó, Oltszakadát 80 szó, Halmágy 47 szó, Apáca 44 szó, Hétfalu 83, gyimesi csángó 75 szó. A legerősebb a román nyelvi hatás a moldvai csángóban: a székelyes csángóban 400, a déli és északi csángóban 500 román eredetű szó jelentkezett a 3000 között.

Ezek az adatok azonban csupán a falusi magyar lakosság szókincsére érvényesek, hiszen a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszának kutatópontjai mind falusi települések.

3. Az RK. szerzőitől román eredetűnek tartott magyar szavak száma jóval meghaladja azt a mértéket, amellyel eddig a magyar szókincsre gyakorolt román hatás tekintetében számoltunk. Különösen szembeötlő a 4243 román jövevényszó rendkívül nagy mennyisége akkor, ha összevetjük KNEZSA ISTVÁN „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című munkájának az arányaival. A magyar nyelvre gyakorolt szláv hatás ugyanis lényegesen erősebb, mint a román. Jóval korábban is kezdődött (még a honfoglalás előtt), s a középkori magyarság szellemi és anyagi kultúrájának úgyszólván valamennyi területét át meg átszötte, mély nyomokat hagyva a magyar személynév- és helynévanyagban is. KNEZSA 484 olyan szót talált a mai magyar köznyelvben és 694-et a magyar nyelvjárásokban, amit határozottan szláv jövevényszónak minősíthetett. (A kihalt szláv jövevényszavakat, amelyeket ugyancsak tárgyalt KNEZSA, az RK.-val való összevetés kedvéért hagyjuk figyelmen kívül.) Ha ehhez a számennyiséghez hozzávesszük a KNEZSától bizonytalan — esetleg szláv — eredetűnek tartott köznyelvi szavainknak 147-et és nyelvjárási szavainknak 209-et kitevő mennyiségét, ezzel az összesen 1534 szláv eredetű szóval még a felét sem érjük el annak a számennyiségnek, amit az RK. szerzői a későbbi kezdődő és szűkebb fogalmi körökre szorítkozó román hatás eredményeként kimutatnak.

Hogyan lehetséges ez? Úgy, hogy KNEZSA az anyaggyűjtést az első világháború végével lezárta. A később gyűjtött és közzétett anyagot már nem vette figyelembe. Ha a Csehszlovákiában, Jugoszláviában és a Szovjetunióban kisebbségi (újabb szóhasználat szerint: nemzetiségi) helyzetbe került magyarság nyelvére gyakorolt szlovák, szerb-horvát, szlovén, ukrán stb. hatásra is tekintettel lett volna, sokkal magasabb számot ért volna el.

Ezzel szemben az RK. szerzői — mint fentebb láttuk — 1974-ig folytatták az anyaggyűjtést, és teljességre törekvően összegyűjtötték azokat a szavakat is, amelyek azóta kerültek a román nyelvből a magyarba, amióta a magyar nyelv Erdélyben államnyelvből kisebbségi (nemzetiségi) nyelv lett. Más tehát a RK. forrásbázisa, és ez a körülmény eltorzítja a KNEZSA munkájával való számszerű összehasonlítást.

4. Az RK. szócikkei három részből állanak: adatbemutatásból, eredetmagyarázatból és a felhasznált etimológiai irodalom jegyzékéből.

A) Az adatbemutató szakasz a címszó jelentéseiről, alakváltozatairól, földrajzi és nyelvi rétegek szerinti elterjedéséről, valamint a vele alkotott származékokról és összetételekről tájékoztat. A szerzők a nyelvjárasi adatokat minden esetben lokalizálják, és forrásukat is megjelölik. A földrajzilag nagyon elterjedt szavak alakváltozatait nyelv-földrajzi megoszlás szerint csoportosítják az egyes jelentéseken belül, a nyelvjárások következő sorrendjében: székely, csángó, mezőségi, északkeleti, bihari, Arad vidéki, bányási. A szerzők a legnagyobb, legértékesebb munkát ennek az adatbemutató szakasznak

az összeállításával végezték, kiválóan érvényesítve pompás anyagismeretüket, dialektológiai tudásukat. Már az egyes szócikkek adatbemutató szakaszának pusztá méretei elárulják, mekkora nyelvjárási anyagot gyűjtöttek össze és rendeztek el lelkiismeretes gondossággal az RK. szerzői: a *bács* adatbemutatása háromnegyed lapot, a *bálmos*-é ugyanennyit, a *berbéc*-é majdnem két lapot, a 'bakkecske' jelentésű *cáp*-é egy lapot, a *cimborá*-é majdnem egy lapot, a *csobán*-é háromnegyed lapot, a *dránica*-é fél lapot, a 'gyapjúfonáshoz használt, nagy, karika nélküli orsó' jelentésű *drugá*-é több mint fél lapot, az *esztená*-é majdnem másfél lapot, az *esztrenká*-é jó másfél lapot, a *furulyá*-é egy és negyed lapot, a *fuszuj*-é háromnegyed lapot, a 'juhfejő edény' jelentésű *galátá*-é több mint fél lapot, a *gárgyá*-é majdnem egy lapot, a 'búzabogar, zsizsik' jelentésű *gergelicá*-é fél lapot, a *gulasztá*-é egy lapot, az 'egyéves bárány' jelentésű *kirkán*-é fél lapot, a 'kétkarú serpenyős mérleg' jelentésű *komponá*-é mintegy háromnegyed lapot, a 'juhkarám' jelentésű *kosár*-é háromnegyed lapot, a 'sertésöl' jelentésű *kotyec*-é jó fél lapot, a 'börkabát, bunda' jelentésű *kozsók*-é majdnem egy lapot, a 'sütőkemence' jelentésű *kuptor*-é jó fél lapot, a 'hórihorgas (ember)' jelentésű *lunguj*-é fél lapot, a 'bunkóshot' jelentésű *macsuká*-é jó fél lapot, a *málé*-é öt (!) lapot, az 'egy-kétéves bárány' jelentésű *miórá*-é majdnem háromnegyed lapot, a *mokány*-é jó háromnegyed lapot, a *mutuj*-é háromnegyed lapot, az *ordá*-é egy lapot, a *pakulár*-é két és egynegyed lapot, a *palacsintá*-é több mint egy lapot, a 'kukoricacsó borítólevele' jelentésű *panusá*-é jó fél lapot, az 'olyan juh vagy tehén, amelyet bárány, illetőleg borjú nélkül fejnek' jelentésű *pleketor*-é fél lapot, az 'alamizsna, ajándék' jelentésű *pomíná*-é több mint fél lapot, a 'csirke' jelentésű *puj*-é jó fél lapot, a *pulyá*-é jó fél lapot, a 'gyermekágyas asszony meglátogatása' jelentésű *radiná*-é jó fél lapot, a 'kézimalom' jelentésű *rezsnyicé*-é majdnem háromnegyed lapot, a 'számol, megszámol, kiszámít' jelentésű *szokotál*-é jó fél lapot, a *tokány*-é több mint egy lapot, a 'juhnýáj' jelentésű *turmá*-é jó fél lapot, a *zsendicé*-é pedig jó háromnegyed lapot tölt meg. A precíz hangjelöléssel és értelmezéssel közzétett, gondosan lokalizált és pontos forrásjelzéssel ellátott nyelvjárási adatok ilyen áradó bőségének láttán jogosan jutunk arra a következtetésre, hogy az RK. voltaképpen az egyik leggazdagabb tartalmú regionális tájszótárunk is, amely román jövevényszavaink népes csoportjáról becses és gazdag dialektológiai ismereteket közöl.

B) A szócikkek etimológiai részének élén a címszó román előzménye áll. Román irodalmi és köznyelvi szavakon kívül a szerzők gyakran idéznek román nyelvjárási változatokat. A román etimon néha olyan jól ismert új szó, amelyet egyelőre nem szótároztak. A szerzők utalni szoktak a jövevényszó beilleszkedésével kapcsolatos hangtani, jelentéstani és szóföldrajzi kérdésekre. A felesleges ismétlések elkerülése végett a gyakori hangtani jelenségeket csak egy szócikkben tárgyalják meg, a továbbiakban pedig utalnak a megfelelő szócikkre. Annak bemutatására, milyen részletekre terjedhetnek ki a szerzők hangtani magyarázatai, idézem a gyimesi és a székelyes csángó nyelvjárásból adatolt *alivor* 'farkasboroszlán' szócikkének etimológiai részét: „r. *alior* ua. (DA, DLRM), nyj-i *aliyor*, *aliyār*, *al'iyor*, *ariy* (ALR SN III, 647). Blódy az *alivor* v elemét hiátustöltő hangnak tekintí (Infl. 19), azonban sokkal inkább a r. nyj-i alakok *y* hangjára vezethető viszsza; annál is inkább, mivel a gyimes-ban *w*, tehát egy olyan hang van, mely fonetikai tulajdonságai szempontjából egészen közel áll az *y*-hoz (vö. Recherches sur les diphtongues roumaines. Bukarest—Copenhague. 1959, 136, 140). Az *u* helyén más román kölcsönszavakban is jelentkezhetik *v* ~ *w*; pl. cs. *olár*, *volár* 'fazekas': r. *olar*, nyj-i *yolar*; m. nyj-i *nyivóra*, *nyiwāra* 'kisbárány': r. *mioară*, nyj-i *n'iyarā*; cs. *susáva*, *susáwa* ['országút']: r. nyj-i *susaxa*; vö. Márton, NytudÉrt. 66. sz. 43, 74—5. A többi m. nyj-i alak a r. nyj-i alakokból jól megmagyarázható. A gyimes. *árió* esetében, jóllehet a r-ban is van a szónak *ariy* alakja, Balogh Ödön l : r hanghelyettesítést tételez föl (MNy. XXVIII, 166). Lehet hogy így van, mivel *ariy* alakot a r-ban csak a bánsági nyj-ból ismerünk.” Az alak-

tani beilleszkedés magyarázatai közül álljon itt a Gorzafalván feljegyzett *autorizált* 'ipar-engedéllyel rendelkező (kisiparos)' szócikkének megfelelő része: „r. *autoriza* engedélyez, feljogosít (DA, DLRM) + l, s az így beilleszkedett *autorizál* ige múlt idejű melléknévi igenévi alakja. Az sem lehetetlen azonban, hogy a r. *autorizat* feljogosított, meghatalmazott; hiteles, hites, jogosított mn-vel azonos. Ebben az esetben az l analógiás úton iktatódott be a szóba. Vö. pl. az alábbi párhuzamos alakokat: *csupit* ~ *csupilt*, *nőkészit* ~ *nőkészilt*, *tégut* ~ *tégkult*. L. részletesebben Márton, NytÉrt. 66. sz. 84–5.” A stilisztikai természetű magyarázatok közül figyelmet érdemel például az, ami a pejoratív árnyalatú *bangyin* 'erdélyi magyar' szócikkében olvasható: „r. *bandin*, -ã ua. A szótárak nem tartalmazzák, de a két világháború közti időszakban elterjedt szó volt. Olyan jellegű stílusárnyalattal használták, mint a m-ban a *fricc* 'német' vagy az *iván* 'orosz' szót.” A jelentéstani magyarázatra példa lehet a *dzsámbás* 'kupec; tréfás (ember); rossz járású (ember, ló, kutya); sánta' szócikke: „r. *geambaş* lókereskedő, lótolvaj. A 2. jelentés kialakulása talán azzal magyarázható, hogy a vásári kupeczek rendszerint nagy rábeszélő készséggel rendelkező, üzleti érdekből nem egyszer a tréfát is eszközül felhasználó emberek voltak. A 3. és 4. jelentés talán a m. *csámpás* hatásával magyarázható; ezt a hasonló hangalak tette lehetővé.” A *kaptány* 'két összecsapódó, félkör alakú vaslemezből álló fogótör (patkány, görény, róka elfogására)' szócikkében szóföldrajzi érveléssel találkozunk: „r. *capcană* ua. (DA, DLRM, Iordan, LexMold. 190). Nem valószínűtlen az a feltevés, hogy a *kaptány* alakváltozat közvetlenül az oszmántörökből való. Ezt a hangmegfelelésen kívül a szóföldrajz is támogatja (l. a csallóközi és Komárom vidéki adatot!).”

Sajnálatos, hogy a címszó román előzményének a dokumentálásán túlmenőleg az RK. szerzői általában nem bocsátkoznak további etimológiai részletekbe, azaz — a magyarból való származást kivéve — nem igen közlik az olvasóval, hogy a latinból örökölt szóval, a román nyelv önálló életében keletkezett szóval vagy pedig jövevényszóval van-e dolgunk. Meglehetősen ritkán kapunk olyan jó áttekintést a román etimon rokonsági viszonyairól, mint a *kásztron* 'lábas, tál' szócikkében: „r. *castron*, nyj-i *craston* ua. (DA). A m. nyj-okban elterjedt *kasztról*, *kasztról*, *kásztró*, *kasztróly*, *kasztrój*, *kászró* osztrák-német kölcsönzó (vö. Kniezsa, SzJsz. 852), a *kásztron*, *krásztron* azonban, hangalakjánál fogva csakis román kölcsönzó lehet. A r-ban lengyel kölcsönzó, végső forrása azonban ennek is a francia *casserole* (DLRM).” Annál több az olyan lakonikus megoldás, mint amilyen a *kaláká*-é. Hasonlítsuk össze a *kaláká* etimológiai magyarázatát a TESz.-ben és az RK.-ban:

TESz.: „Román eredetű, vö. rom. *clacă* 'közös önkéntes munka; az ezt követő mulatság; R. robot'. A román szó átvétel a déli szláv nyelvekből; vö.: blg. *mlaká* 'kaláká, esti összejövetel'; szb.-hv. *tláka* 'robot'. Az általánossá vált *kaláká* alakváltozat a korábbi *kláká*-ból keletkezett a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásával. Az 1., 2. és 4. jelentés a románból származik. A 3. jelentés a 4.-ből érthető: a mulatozás gyakori következményére utal. — Közvetlenül a szlávból való származtatása téves. — Erdélyben köznyelvi szinten él, de előfordul más területeken is.”

RK.: „r. *clacă* közösen végzett munka; az ezt követő mulatság (DA).”

Érdemes lett volna röviden rámutatni arra, hogy például a román *cabană* 'menedékház' előzménye a francia *cabane* 'kunyhó, házikó' < provençal *cabana* < kései latin *capanna*, ez utóbbi pedig talán az illírből való; a magyar nyelvjárási *lipovján* 'csecsebecse-árus' román előzménye, a *lipovean* 'lipován nemzetiségű személy; orosz kereskedő' az orosz *липованин* 'papság nélküli óhitű szekta tagja' (PAWL.³ 627) átvétele, ez utóbbi pedig egy korábbi *φιλипованин megrövidülése, s a szekta alapítójának, *Филун Пычтован*-nak a nevéből képződött (CIORANESCU, DiccEtRum. 482); a román *păcurar* 'juhász, pakulár' a latin *pecorarius*-nak a folytatása, az pedig a *pecus* 'marha, barom' származéka; a magyar nyelvjárási *pacil* 'történik vkivel vmi; szenved, tapasztal' román előzménye, a *pați* 'ua.' a latin *patior*, *pati*, *passus sum* 'elvisel, eltűr, elszenved' igének a folytatása; a ma-

gyar nyelvjárási *padurány* 'hegyvidéki román' előzménye, a román *pădurean* 'erdei, erdőn élő (ember)' a román *pădure* 'erdő' főnévnek az -ar képzős származéka, a *pădure* pedig a latin *palus*, *paludis* 'mocsár, pocsolya, posvány' hangátvetéses *padule(m)* [tárgyeset] alakját folytatja; a magyar nyelvjárási *págyina* 'erdei tisztás; kisebb lapos terület domb vagy hegy oldalán' román előzménye, a *padină* 'fennsík' a bolgár *падина* 'lapos völgy folyó nélkül; hegyek vagy magaslatok közötti tisztás' átvétele; a magyar nyelvjárási *pala-nyida* 'szerbtövis' román előzménye, a *pălămidă* 'ua.' a bolgár *паламѣда* 'acat' átvétele, ez utóbbihoz pedig l. újgörög *πλαμίδι* 'iglice, Onomis antiquorum' (Скок, EtRj. II, 591); a magyar nyelvjárási *pălányec* 'lepényféle; palacsinta' román előzménye, a *palanet* 'lepény' az ukrán *паланія* 'lángos' átvétele, ez utóbbi pedig a *palūmu* 'éget' származéka; a magyar nyelvjárási *pércsuny* 'fűlhaj, pajesz' román előzménye, a *perciune* 'ua.' az oszmán-török *perçem* 'üstök, hajfűrt, hajtincs' átvétele, ez utóbbi pedig a perzsa *pārčām* 'hajfűrt, hajtincs' főnévre megy vissza (Скок, EtRj. II, 638); a magyar nyelvjárási *radácska* 'szarvasbogár' román előzménye, a *радагца* 'ua.' a bolgár *погачка* 'ua.' (<: *погач* 'ua.' <: *poz* 'szarv') átvétele; a magyar nyelvjárási *radina* 'gyermekágyas asszony meglátogatása; az ilyen alkalommal vitt ünnepi eledel; keresztelői lakoma; keresztelő' román előzménye, a *rodină* 'ua.' az ukrán *родіни* [többes szám] 'szülés; gyermek születésének örömeire tartott ünnepség' átvétele; a magyar nyelvjárási *rezsnyice* 'kézimalom, sóörölő' román előzménye, a *різниця* 'ua.' a bolgár *рѣшница* < *рѣчница* 'ua.' átvétele, ez utóbbi pedig a *рѣчен* 'kézi' (<: *рѣка* 'kéz') származéka; a magyar nyelvjárási (csángó) *susáva* 'országút' román előzménye, a *șosea* 'ua.' a francia *chaussée* 'kocsiút' átvétele, ez utóbbi pedig a népi latin **calciata via* 'taposott út' (BLOCK – WARTBURG³ 123) szószervezet első tagjának a folytatása; a magyar *tóz* 'mezőgazdasági társulás' román előzménye, a *тоз* 'ua.' az orosz товарищество по совместной обработке земли [= a föld közös megmunkálására alakult társulás] első, negyedik és ötödik szavának kezdőbetűjéből alakított *тоз* átvétele; stb.

A latin töről sarjadt román nyelv a balkáni nyelvek jellegzetes képviselője: főneveihez poszpozitív artikulusz járulhat, igéinek nincs infinitivusa stb. Szókincsét erős szálak fűzik az albánhoz, bolgárhoz, újgöröghez, oszmán-törökhöz. De szorosan kapcsolódik a keleti szlávokhoz is. Igen jelentős az egyházi szláv nyelv hatása a román szókincsre. Sok a román nyelvben a francia jövevényszó is. Ez a sokszínűség egymagában is eléggé megokolja azt az érdeklődést, amelyet a magyar nyelvészek a román szókincs etimológiai problémái iránt régtől fogva tanúsítanak. Az RK. azonban csak csekély mértékben képes ezt az érdeklődést kielégíteni. A román etimonok előtörténetére is kíváncsi olvasónak más kézikönyvekhez kell felvilágosításért fordulnia.

C) Az etimológiai szakirodalom jegyzékében a szerzők nem törekedtek teljességre, de igyekeztek hivatkozni minden fontosabb műre.

5. Az RK. néhány részletéhez megjegyzéseket fűzök.

A magyar *pisztra* 'hóka' tájszó előzménye az RK. szerzői szerint talán a román *pistră* 'csíkos zsákvászon', *pistru* 'pettyes, szeplős' volt. Ez a feltevés helyeshítésre szorul. A *pisztra* ~ *pisztra* 'pigment nélküli, fehér folt a ló felső ajakán' a magyar nyelvterület csaknem minden részéről kimutatható. Beletartozik a lóismeret terminológiájába mint a ló egyik jegyének megnevezése. Terjesztésében nagy szerepe volt a hadseregnek, hiszen a *pisz(t)rát*-t ismernie kellett minden lovas katonának. A magyarba a szláv nyelvekből került; vö. szlovák *pestrá horná pera* 'tarka felső ajak'. (Vö. KNIEZSA, SzJsz. 424 és TESZ. III, 214.) Szláv eredetű az RK.-tól idézett román *pistră* és *pistru* is (DAeR. VIII/A 2-A, 650; DEX. 695); vö. egyházi szláv *пѣстра* 'tarka' (MIKLOSICH, Lex. 759), bolgár *пѣстра* 'ua.' (BKE. II, 936). Az RK.-tól román eredetűnek gyanított magyar nyelvjárási *pisztra* azonban nem a románból való, hanem a szláváságból.

A *szerecsika* 'higanyklorid (arcfehéritő szer); arzenikum; valamilyen hashajtó szer; citromsó' szócikkébe a RK. szerzői besorolták a *szerecsika-alma* 'kisebb fajta, kívül zöldes, belül narancssárga színű, igen fűszeres ízű alma' összetételt. Kár volt. A *szerecsika* ~ *szerecsika* almanév ugyanis nem azonos etimológiailag a 'higanyklorid stb.' jelentésű *szerecsika*-val, hanem annak homonimája. Szerb-horvát eredetű; vö. szerb-horvát *srěika* 'szerecsikaalma' < : *srce* 'szív'. L. Kiss: MNy. LVII, 345 és Skok, EtRj. III, 317.

A romániai magyar nyelvjárásokból kimutatott *trokár* 'szűrő szerszám a puffadt állatok lékelésére' az RK. szerzői szerint egyértelműen a román *trocar* átvétele. A *trokár* azonban tartozéka a magyar orvosi és állatorvosi terminológiának is 'szűrőcsap', illetőleg 'bendőszűrőcsap' jelentésben; 1865-ből már szótári adat van rá (BABOS 307). Közvetlen előzménye a német *Trokar* 'szűrőcsap' < francia *trocart* 'szűrőcsap', végső forrása pedig az 1694 óta adatolt francia *trois-quarts* 'háromélű reszelő' (DAUZAT—DUBOIS—MITTERAND, DictÉtHFr. 768). Nyilvánvaló, hogy különösen az 1920. évi trianoni békeszerződés előtt, de később is az erdélyi nyelvjárásokba a *trokár* belekerülhetett a m a g y a r orvosi és állatorvosi terminológiából is, s nem kell feltétlenül a románra gondolni átdadóként.

TAKÁTS SÁNDOR neve helyett az 5., 13. és 22. lapon elnézés folytán TAKÁTS ISTVÁN található.

6. A kép teljessége kedvéért emlékezzünk meg arról a kolozsvári munkaközösségről is, amely az RK. párdarabjának az elkészítésére vállalkozott a magyar nyelv régi román jövevényszavainak a feldolgozásával. A munkálatok jelenlegi állásáról B. GERGELY PIROSKA (Korunk XXXVII [1978.], 801) ekképpen tudósít: „Szabó T. Attila vezetésével az ötvenes évek végén munkaközösség alakult (tagjai: B. Gergely Piroška, Kósa Ferenc, Szabó Zoltán, Vámszer Márta és Zsemlyei János), és a Babeş—Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszéke tudományos tervfeladatai közé iktatta a m a g y a r n y e l v r o m á n k ö l c s ö n s z a v a i n a k t ö r t é n e t i v i z s g á l a t á t. Több mint egy évtizednyi munkával elkészült — de sajnos, még ma is kéziratban vár a megjelenésre — A m a g y a r n y e l v f e u d a l i z m u s k o r i r o m á n k ö l c s ö n s z a v a i című szótörténeti monográfia, mely okleveles és nyomtatott (irodalmi és szótári) forrásokból gyűjtött anyag alapján közel ezer román kölcsönszónak, illetve szócsaládjának az életét mutatja be a XV. századtól a múlt század közepéig nemcsak adattári szerkesztésben, hanem szótörténeti magyarázatokban, valamint olyan tanulmányokban, amelyek a következő fontos kérdésekre adnak választ: mikor és milyen okok közrejátszása folytán kerültek be román kölcsönelemek a magyar nyelvbe, mi volt a szókölcsonnés gazdasági-társadalmi háttere, hogyan alakult a kölcsönszók élete az átvévo magyar nyelvben, az egyes szóknak milyen alak- és jelentésváltozatai, szócsaládjai fejlődtek, milyen földrajzi elterjedésben és stíluszinten voltak járatosak stb. Azok a szövegező és egyéb közlemények, amelyek a munkálatok során SZABÓ T. ATTILÁTÓL, illetve munkatársaitól megjelentek, arról tanúskodnak, hogy e nagyarányú munkálat a szókölcsonnés vizsgálatát elméleti-módszertani szempontból is továbbfejlesztette, mielőbbi megjelentetése tehát mind a román, mind a magyar nyelvtudomány, mind pedig a nyelvi kölcsönhatás vizsgálatának általánosabb szempontjából igen fontos és sürgető volna.”

Őszintén kívánom, hogy a SZABÓ T. ATTILÁHOZ kapcsolódó kolozsvári nyelvészeti iskola képviselőinek e másik, történeti szempontú monográfiája is mielőbb megjelenessen nyomtatásban, és — az RK. szinkrón anyagát diakrón anyaggal és szemlélettel kiegészítve — fényt derítsen román jövevényszavaink régi rétegére. Hasonlóképpen óhajtom azt is, hogy a budapesti nyelvészeti iskolát képviselő BAKOS FERENCNEK e tárgyú kutatásai is mielőbb közzé legyenek téve. A nyelvtudománynak csak haszna származhat abból, ha egy-egy bonyolult kérdéscsoport monografikus vizsgálatát különböző nyelvészeti felfogást valló nyelvészek is elvégzik más és más megközelítésben. Ha az RK. mellett

rendelkezésünkre fog állni a SZABÓ T. ATTILA irányításával készített szótörténeti monográfia meg BAKOS FERENC monográfiája is, akkor majd teljes joggal állíthatjuk, hogy e sajátos szintézis-trilógiával a magyar szókinés román jövevényszavai kutatásának rendkívül termékeny és eredményekben igen gazdag fejezete zárult le.

KISS LAJOS

Róna-Tas András, A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban

Gondolat, Budapest, 1978. 488 l.

A nyelvtudománynak kevés olyan kérdése van, amely annyira a közérdeklődés homlokterében állna hazánkban, mint a nyelvrokonság. Nem véletlen tehát, hogy az e tárgykörben megjelenő közlemények a nyelvészekénél jóval szélesebb olvasótáborra számíthatnak, s hatásuk is kiterjedtebb, mint a nyelvtudományi munkáké általában. Így minden olyan írás, amely a magyar nyelv eredetét érinti, részt vállal a nyelvi műveltség terjesztéséből is. — RÓNA-TAS ANDRÁS azonban könyvét nem a megszokott értelemben vett tudományos ismeretterjesztő olvasmánynak szánta. Céljáról így ír: „Könyvünk . . . a nyelvet mint sajátos történeti mozgásformát veszi szemügyre, ennek általános kérdéseit igyekszik megfogalmazni. . . . A történeti nyelvtudomány teljes kérdéskomplexumát természetesen nem lehetett sem ebben a terjedelemben, sem ebben a műfajban felölelni. Célszerűnek mutatkozott egy kérdés kiemelése és a többinek e köré való csoportosítása.” (8.) E kiemelt problémakör a nyelvrokonság, melynek vizsgálatában, úgy véli a szerző, leginkább megragadhatók a nyelvek történeti összefüggései, s megközelíthető a nyelvi változások elméleti problematikája. — A témakör szűkítése ellenére a könyv rendkívül sokrétű olvasmány, úgyhogy részletkebe menő elemzésére az ismertetés keretei nem is adnak lehetőséget. Így szükségszerűen csak a nagyobb szerkezeti egységek áttekintésére és a hozzájuk kapcsolódó megjegyzésekre szorítkozom.

A szerző műve első részében a nyelvrokonság gondolatának alakulását vizsgálja. Bemutatja, hogyan jelenik meg a társadalmi fejlődés kezdetleges fokán élő ember világképében a nyelvek különbözősége, s hogyan tükröződik a sokféleség magyarázatára való törekvés az egyes népek mitológiájában. Majd a filozófiatörténet rendjét követve az ókori és középkori gondolkodóknak a nyelvről vallott elképzeléseit tárgyalja, rámutatva a társadalomtörténeti összefüggésekre, például arra, miként váltak a nyelvek (és a nyelveket beszélő népek) eredetéről szóló tételek a feudális ideológia részévé. — Az újkor első századaiban a világ tágulása egyre több nyelv megismerését eredményezte, a teológiától függetlenedő tudományos vizsgálódások pedig a sokféle nyelv rendszerezésének lehetőségeit kutatták. A könyvben világosan kirajzolódik, hogyan vetették fel a buzgó nyelvhasználat ellentmondó következtetései az egységes osztályozási szempontok szükségességét, a nyelvről való gondolkodás módszerességének követelményét, egyengetve az utat a tudományos összehasonlító vizsgálatok számára.

Az előzmények után két fejezet foglalkozik a nyelvrokonság kutatásának tudománytörténetével. Az első a XIX. század elejétől az újgrammatikusokig, a második a szivárványelmélet megjelenésétől (SCHUCHARDTnak az újgrammatikusokkal való szembefordulásától) napjainkig vezeti az olvasót. Tartalmilag szorosan kapcsolódik ezekhez még egy, az új nyelvelméleti irányzatok és a nyelvrokonság viszonyát taglaló egység, melyet azonban a szerző egy eltérő jellegű fejezet (Viták a nyelvrokonság néhány kérdéséről) közbeékelésével formailag különválaszt. (Őszintén szólva számomra ez a szerkezeti megoldás nem teljesen magától értetődő.)

Ilyen hatalmas anyag feldolgozása és a — várhatóan nem kevés — laikus érdeklődő számára is tanulságos tárgyalása felelősségteljes feladat. Megoldása főként az első fejezetben sikerült jól. — „A nyelvrokonság elméletének átalakulása” című fejezet belső arányai már korántsem olyan harmonikusak. A szerzőnek az a törekvése, hogy a jelenkorhoz közeledve egyre részletesebben mutassa be a különféle irányzatokat és nézeteket, teljesen érthető és indokolt. A matematikai módszerek tárgyalásában vagy az egyes kérdésekhez kapcsolódó viták felidézésében azonban nem ártott volna a tömörebb fogalmazás. Erre a könyv végén található imponálóan bőséges bibliográfia egyébként is kínálja a lehetőséget.

A továbbiakban néhány olyan kérdéssel találkozhat az olvasó, amelyek a történeti nyelvtudománynak nagy jelentőségű, módszertani szempontból is fontos problémái (a nyelvi kölcsönzés, a nyelvkeveredés, a kétnyelvűség és a nyelvi interferencia, illetőleg az areális nyelvészet, valamint az alapnyelv ügye), és több közülük szoros kapcsolatban van az egyes konkrét nyelvek kutatási gyakorlatával. Kiemelésüket a szerző azért tartja fontosnak, mert körülöttük az utóbbi években olyan viták hullámoztak, amelyek a nyelvrokonság elméletét is előbbre vitték.

A műnek információkban igen gazdag, széleskörű és friss szakirodalomra alapozott része ez is. — Éppen ezek az erényei készítetnek egy kritikai észrevételre. Igaz, hogy a modern kölcsönzéskutatás „a hagyományos jövevényszó-kutatáson túllépve az egész nyelvi szerkezet szempontjából vizsgálja a kölcsönzést” (265), az etimológia azonban napjainkban is egyik alapvető területe maradt a történeti nyelvészetnek, méghozzá olyan területe, amely az utóbbi egy-két évtizedben igencsak megújult felfogásában s módszereiben egyaránt. Ebben a folyamatban pedig a magyar etimológiai kutatások sem maradtak le. — Természetesen nem a hazai szófejtő irodalom taglalását hiányolom, csupán a szöveges utalást legalább egy-két elméleti vonatkozású tanulmányra (pl. KISS LAJOS, Műveltségszók, vándorszók, nemzetközi szók: MNy. LXII, 179—88 vagy uő., Az etimológiai kutatások újabb fejlődése külföldön: NytudÉrt. 89. sz. 24—47; ez utóbbi egyébként a bibliográfiában szerepel is).

A könyv második része a nyelvrokonság kutatásának műhelyébe vezet. A mondanivaló három kérdés — a nyelvrokonság bizonyítása, a nyelvrokonság és az etnikai rokonság viszonya, illetőleg a magyar nyelv rokonsága — köré rendeződik. Bár a szerző itt is gondol a szakirodalom bemutatására, a főszerepet a példák és a szemléltetés egyéb eszközei (ábrák, táblázatok) kapják. Olyan egysége ez a műnek, amely akár önálló kötetben is megállná a helyét, és önmagában is részletesebb méltatást érdemelne. — Mindenesetre ebben a formában is nagy szolgálatot tesz a tudományos ismeretterjesztés és az egyetemi oktatás ügyének. (S remélem, az is nyilvánvaló, hogy ez nem szakmai értékeinek lebecsülését jelenti.)

Sajnos, e rész bevezető, a nyelvrokonság alapfogalmairól szóló fejezetének megfogalmazása kevésbé szerencsésen sikerült. Valóban, a nyelv alapkérdései természetükénél és tudománytörténetükénél fogva olyanok, hogy róluk a szimplifikálás veszélye nélkül nehéz népszerű formában írni. A nyelv mibenlétének, nyelv és társadalom, nyelv és gondolkodás viszonyának, a nyelvi folyamatosság és változás összefüggésének olyan megközelítése azonban, amelyben a SAUSSURE-i tételek szembesülnek a lukácsi ontológiával, inkább mehökkentő, mint meggyőző. Elsősorban azért, mert azt a látszatot keltheti, mintha a nyelvtudomány a maga eszközeivel eleve képtelen volna arra — tehát illetéktelen is —, hogy a marxista elméletiség követelményeinek megfelelő választ adjon ezekre a kérdésekre. Másodszorban pedig amiatt, hogy a filozófiai megközelítésben jelentőségét veszti egy sor sajátosan nyelvi probléma (pl. nyelv és beszéd, a nyelvi rétegződés, a nyelvi változások okai stb.), amelyek pedig a vizsgálat tárgya, a nyelvrokonság szempontjából egyáltalán nem közömbösek.

Egészében véve azonban RÓNA-TAS ANDRÁS könyve a hazai általános nyelvtörténeti kutatások igen jelentős és pillanatnyilag e műfajban egyedülálló produktuma. Csak azt kívánhatjuk, hogy minél előbb társai is legyenek.

ZSILINSZKY ÉVA

Georg Heller—Karl Nehring, Die historischen Ortsnamen von Ungarn VI—X

Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Herausgegeben von GERHARD GANSCHOW. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 6. GEORG HELLER, Comitatus Veroecensis. München, 1976. 224 l.; Band 7. KARL NEHRING, Comitatus Abaujvariensis et Tornensis. München, 1977. 101 l.; Band 8. GEORG HELLER, Comitatus Varasdiensis. München, 1977. 202 k.; Band 9. KARL NEHRING, Comitatus Hontensis. München, 1978. 75 l.; Band 10. GEORG HELLER, Comitatus Crisensis. München, 1978. 282 l.

A Münchener Egyetem Finnugor Szemináriumának kutatói, GEORG HELLER és KARL NEHRING változatlan színvonalon és példás tempóban folytatják Magyarország történeti helységnéveinek közzétételét. A sorozat 1973-ban indult meg, s az első öt kötet Szerém, Bács—Bodrog, Pozsega, Bars és Árva megye névanyagát tartalmazta (ismertetésüket l.: KISS Lajos: NyK. LXXXVI, 467—9; KÁZMÉR Miklós: MNy. LXXIII, 109—111). Az újabb öt kötet Verőce, Abauj és Torna, Varasd, Hont és Körös megye adatait dolgozza fel. A megyék elhatárolásában a XIX., illetőleg a XX. század eleji állapotot vették figyelembe a szerzők. Ez természetesen azt jelenti (különösen a déli megyék kidolgozásában), hogy számos helységnév besorolása eltér a középkori hovatartozástól. Ezt a kompromisszumot aligha lehetett elkerülni, bár esetenként célszerű lett volna utalni arra, hogy egy-egy falu korábban más megyéhez tartozott.

Az újabb kötetek azonos forrástípusokat aknáztak ki, mint a korábbiak: kiadtott okmánytárakat, történeti és földrajzi munkákat, megyei monográfiákat, földrajzi lexikonokat és helységnévtárakat. Bőven merítenek — ahol lehet — CSÁNKI és GYÖRFFY műveiből s a nálunk kevésbé ismert és használt délszláv forrásokból (ez utóbbira l. különösen Verőce, Varasd és Körös megye gazdag anyagát). Kézírt forrásokat ugyancsak felhasználnak, így például sokszor találkozunk az Országos Levéltár egyik értékes korpuszának, a Coscriptiones Portarumnak adataival.

A források felsorolásában a szerzők nem jártak el egyöntetően. GEORG HELLER kötetében teljes lajstromot találunk; KARL NEHRING csak azokat említi, amelyek az első kötetben nem szerepeltek.

A források egy részének feldolgozásában természetesen nem törekedhettek teljességre, különösen a nagy anyagot tartalmazó művek adatsoraiban szelektáltak. Ez nyilván elkerülhetetlen, mégis reméljük — s ez elsősorban a nyelvtörténeti vizsgálódás számára kívánatos —, hogy a további kötetekben egyre kevesebb adat fog kihullni a rostán.

A névcek megismerését mindkét szerző változatlanul igen gondosan végezte: nagyon tömören sok információt igyekeztek nyújtani. Címzőként a település mai nevét közlik (eltűnteknél a források legutolsó adatát), a névcekkben az adatok évszámát, a betűhíven átrt névalakot, a településformát, s rövidítéssel utalnak a forrásra. A címző (a mai név) megoldja a lokalizálást, bár a mellékelt GÖNCZY-térkép megfelelő szelvényére is történik utalás.

A névcek fő erénye a pontosság — mind az adatok átírásában, mind a források jelzésében. A kiadvány tipográfiai lehetőségei korlátozottak (a kötetek gépelt szövegek

sokszorosításával készültek), mégis célszerű lett volna — a továbbiakban ez könnyen megoldható — a címszavakat aláhúzással megkülönböztetni az utalószóktól, az élő és eltűnt települések neveit pedig valamilyen alkalmas jellel elkülöníteni.

Változtatlanul szóvá kell tenni az adatközlésnek azt a két problémáját, amelyeket már a korábbi recenzióban is említettem. Az egyik az adatok egynémelyikének datálása. Például az abaúji *Olcsvár* első adatainak (*Košické Olšany* címszó alatt) dátuma 1288, illetőleg 1303, Györffy művében viszont 1288/358, illetőleg 1303/329; vagy *Szászfő* 1273, Györffynél 1273 > 372/377 stb. Tehát Györffyből megtudjuk azt is, hogy a feldolgozott oklevél eredeti-e, másolat-e, esetleg tartalmi átírás vagy éppen hamisítvány. Nyilvánvaló, hogy a pontosabb datálás sem nyelvtörténeti, sem településtörténeti szempontból nem közömbös.

A másik probléma az úgynevezett ikerfaluk adatainak a rendezése. Például az abaúji *Kisbózsza* névickekének eleje: „1264 *Borsua* t., 1324 *Borsua* t. (Gy. 71), 1427 *Borsua* (Cs. 204), 1602 *Kys Boswa* . . .” (7. k. 49); *Nagybózsza*-é: „1264 *Borsua* t., 1324 *Borsua* t. (Gy. 71), 1427 *Borsua* (Cs. 204), 1602 *Nagy Boswa* . . .” (7. k. 62). A névickekből az olvasható ki, hogy a XIII. században két *Bózsza* volt, s ezek nevei differenciálódtak a XVII. század elején *Kis*- és *Nagy*- jelzővel. Településtörténeti és névtörténeti ismereteink azonban ezt a fejlődést nem igazolják. Kétségtelen (a múltban és a közelmúltban is számtalan adattal bizonyítható), hogy a *Kis*- jelzős település mindig másodlagos, még akkor is, ha a *Nagy*- előtagúval egy időben vagy éppen korábban bukkan fel. A típus kialakulása tudniillik a következőképpen történt: *Bózsza* > *Bózsza* : *Kisbózsza* > *Nagybózsza* : *Kisbózsza*. Ez a kétlépcsős korreláció azt jelenti, hogy a jelzőtlen adatokat csak a *Nagy*- előtagú változat történeti adataiként vehetjük számba, még akkor is, ha ez kronológiai ellentmondással jár. Különösen félreérthető az időrend, ha az ikerfaluk különböző megyéhez tartoznak (bár egyébként földrajzilag közel esnek egymáshoz), mint például *Kisölved* (Hont) és *Nagyölved* (Esztergom). A Hont megyét tárgyaló kötet *Malé Ludince* címszáva alatt (47. l.) ezt találjuk: „1255 *Vlud*, 1327 *Wlued*, 1384 *Eolwed*, 1504 *Eulwed*, 1508 *Kys Elwed* . . .”. Kétségtelen, hogy *Kisölved* első adataként csak az 1508-it ismerhetjük el, a korábbiak az Esztergom megyei *Nagyölved* adatsorához tartoznak.

A néhány kritikai megjegyzés természetesen nem csökkenti a kiadvány értékét, GEORG HELLER és KARL NEHRING munkáját a legnagyobb elismerés illeti meg. Végre egy olyan magyar történeti-földrajzi sorozat megjelenésének lehetünk tanúi, amelynek kötetei nem akadozva, éppen ellenkezőleg igen gyors ütemben jelennek meg. Kívánjuk a müncheni kutatóknak, hogy a magyar és a szomszéd népek tudományosságának javára változatlan buzgalommal és az eddigiekhez hasonló eredményességgel folytassák munkájukat.

KÁZMÉR MIKLÓS

Словарь ассоциативных норм русского языка

Под редакцией А. А. Леонтьева, Москва, 1977. Издательство Московского университета, 192 lap

1. 1977-ben a Moszkvai Állami Egyetem kiadásában, A. A. LEONTYJEV szerkesztése alatt jelent meg az orosz nyelv asszociatív normáinak szótára (a továbbiakban: Szótár) egy olyan népes szerzői kollektíva, nyelvészek és a pszicholingvisztika művelői több éves fáradozásának eredményeképpen, melynek tagjai szerte a Szovjetunióban gyűjtötték hozzá az anyagot — Moszkvában és Leningrádban, Alma-Atában, Kalugában, Cseljabinszkban, Harkovban, Novokuznyeckban, Bakuban és másutt.

A Szótár alapját egy a pszichológiában jól ismert asszociációs kísérlet képezi (a

kísérleti személynek felmutatnak egy stimulus-szót, és lejegyzik az e szó kiváltotta szót vagy szószervezetet), pontosabban szólva e kísérlet egyik változata — szabad asszociációs kísérlet az elsődleges válasz rögzítésével. Elsőként ezt az eljárást THUMB és MARBE alkalmazta századunk elején (Lipcese, 1901.). Az első tulajdonképpeni szótár, amely az angol — amerikai asszociációs normákat volt hivatva tükrözni, KENT és ROSANOFF tevékenysége eredményeképpen 1910-ben látott napvilágot. Ők 100 szót mutattak fel 1000 (főleg felnőtt) kísérleti személynek. Az ezt követő években kivált a gyermekek verbális asszociációit mérték hasonló eszközökkel. 1954-ben Minnesotában 1000 személlyel lényegében KENT és ROSANOFF kísérletét ismételték meg (ugyanazt a 100 szót vették alapul); az Egyesült Államokban további hasonló szótárak jelentek meg. Kiemelkedik közülük az egyik legutolsó, a L. POSTMAN szerkesztette „Norms in Word Association” (New York, 1970.), mely majdnem minden korábbi hasonló eredményt magában foglal, közöl francia és német nyelvi anyagot is. Közélebbre térve: 1967-ben látott napvilágot egy lengyel asszociációs szótár (KENT — ROSANOFF 100 szavas listája alapján), 1972-ben Pozsonyban egy szlovák mű hasonló profillal, és így tovább.

A Szovjetunió belől, ahol az itt ismertetendő szótár tudomásunk szerint az első ilyen felmérés orosz anyagon, kiadtak kirgiz, kazah, üzbég és részben belorusz anyagokat (vö. erre az utalást e Szótár 13. lapján, azonban közelebbi bibliográfiai adatok nélkül).

2. Az itt ismertetendő kötet két részből áll. Első fejezete (3—68. lap) rövid bevezetés után hét, az asszociációknak és az asszociatív normáknak szentelt általános jellegű cikket tartalmaz; a tulajdonképpeni szótár foglalja el a nagyobb terjedelmet (69—189). A kötetet szójegyzék és tartalomjegyzék zárja.

Az első cikk, a kötet szerkesztőjének és az egész kollektív kezdeményezés irányítójának tollából, megismerteti a kérdés szovjetunióbeli és nemzetközi irodalmával. A. P. KLIMENKO és A. JE. SZUPRUN az asszociációs kísérlet helyével foglalkozik a szemantikai kutatások egyéb módszerei között. JU. V. LJUBIMOV cikkét az asszociáció természetének, a verbális memória struktúrájának és az asszociatív jelentés fogalmának szenteli. N. V. URIMCEVA az asszociációk grammatikai aspektusát, majd G. N. NAUMOVA az asszociáció és az egész kijelentés viszonyát vizsgálja.

A. A. ZALEVSKAJA (Kalinyin) az asszociációk kultúrához kötöttségét tárgyalja, s ebből a célból néhány ingerszó esetében szembeállítja az azokra adott amerikai, német, francia, lengyel, orosz, kazah, kirgiz és üzbég válaszokat. Így például kiderül, hogy az oroszul *голодный* 'éhes'-ként megjelölt ingerszóra az amerikaiak leginkább az *étel* általános megnevezéssel reagáltak (a szerző sem e helyen, sem az egyéb nyelvek esetében nem közli az eredeti szót, csak annak orosz fordítását — alkalmasint a *food* állt itt; a továbbiakban mi még rontunk a helyzeten: az orosz megfelelők magyar fordításait adjuk); ugyanők második leggyakrabban reakcióként az *enni* igét adják (ez, bár szerényebb helyen, előfordul a németeknél és a franciáknál is). A leggyakoribb orosz és lengyel válasz erre a *farkas*-nak megfelelő szó (ez az angol és a német reakciók között nem szerepel, megvan a kazahoknál; a kirgizek és az üzbégek számára viszont a *farkas*-on kívül megjelenik az asszociációs körben a *róka* is, mely az oroszban és attól nyugatabbra nyilván a *ravasz*-ra jelennek csak meg, aligha az *éhes*-re). A franciákon kívül mindenütt megjelenik a *jólalkott* (aligha jelenne meg a magyarban: nehézkesen tudjuk csak kifejezni, akár a franciák): az antonimák jól ismert szoros kapcsolatban állnak egymással. A szerző egyes részmegállapításával talán lehet vitatkozni, vagy azokat ki lehetne egészíteni (így a franciában a *kenyér* hívószóra leggyakrabban megjelenő *bor* asszociátumot „hagyományos viselkedésmodell”-lel magyarázza (49: nyilván a vallásos hagyományra gondol); nem tételezhető-e fel legalább ilyen valószínűséggel a nyelvi összecsengés is hívó tényezőként: *pain — vin ?*), ám a hasonló kutatások érdekessége tagadhatatlan.

A cikkek sorát LEONTYJEVnek N. D. ZARUBINÁval közösen írt tanulmánya zárja a Szótár összeállításának módszereiről; valamint két függelék az e Szótárt közvetlenül megelőző kísérletről.

3. A szótári rész összesen 500 hívószóra adott válaszokat fog tartalmazni; ebben a kötetben 196 hívószó adatai szerepelnek. A második kötetben ígérenk a szerzők egy vizsszamatutatót is: az asszociált szavaktól a hívó szavakra. (Megjegyzendő, a kötet címlapja, tartalomjegyzéke stb. nem utal arra, hogy ez valaminek az „első kötete”, az csak a bevezetésből derül ki.)

Az egyes szócikkek felépítése a következő: a) kiemelt betűtípussal a hívószó; b) ennek gyakorisága három orosz gyakorisági szótár szerint; c) a hívószóra adott válaszok (első reakciók) előfordulásuk csökkenő gyakorisága (azonos gyakoriság esetén abécé) szerint; d) az adott hívószóra adott reakciók (az ebben a kísérletben részt vevő személyek) száma; (e) ahol ilyen van: egyéb nyelvekben az ennek megfelelő hívószóra adott leggyakoribb reakció). (Az itt d)-vel jelzett információval kapcsolatban utalunk arra, hogy a kísérletet végzőknek nem állt módjukban minden egyes hívószót azonos számú kísérleti személytől megkérdezni; egy-egy kísérletben átlag 700 fő vett részt az ország legkülönbözőbb vidékeiről — vö. az első bekezdésben adott, korántsem teljes helynév-felosorolással.)

Példaképpen álljon itt a *желам* 'kíván' szócikke az asszociált orosz kifejezések magyarra fordításával. (A szócikk elejéről elhagyjuk az egyes gyakorisági szótárakra utaló s elég nehezen feloldható kódokat. Ez az orosz ige például a JOSSELSON-féle szótárban (1953.) a 2. listán szerepel, 80 szövegben összesen 250-szer fordult elő; a STEINFELDT-féle-ben (1963.) 40 szövegben összesen 46-szor stb.). Az asszociátumok után álló szám mutatja, hányan gondoltak erre a kifejezésre: (*a leg*)*jobb*(*ka*)/t 113, *boldogságot* (gen.) 67, *akar* 65, *jót* 47, *jót* (*xopowezo*) 30, *boldogságot* (acc.), *sikert* 19 stb., a több tucat csak egyszer előfordult, többé-kevésbé tehát véletlen asszociátumig. N = 679 (ennyien vettek részt ebben a kísérletben). A = wish: want 124; G = wünschen: Weihnachten 52; F = desirer: vouloir 48; P = pragnac: choiee 210. (A Szótárban mindez a 97. lapon.)

4. Mire jók az efféle szótárak? Az eddig csak futólag érintett rövid bevezetésben (3—4) a szerzők pontos választ adnak erre a kérdésre. Kiemelik annak gyakorlati jelentőségét — esetünkben az orosz nyelvnek mint idegennek az oktatása szempontjából:

a) ha ismerjük az egyes szavak kiváltotta gyakori reakciókat, jobban el tudjuk helyezni az adott szót a szemantikai mezőben;

b) jobban meg tudjuk érteni a szavak közötti legfontosabb szemantikai kapcsolatokat;

c) megismerjük egyes szavak kapcsolatát az orosz kultúrával, országismereti hátterével.

Egyéb várható haszon mellett tegyük mindehhez hozzá: a pszicholingvisztikai kutatások e fellendülő iránya számunkra is impulzust adhat ahhoz, hogy megvizsgáljuk a leggyakoribb magyar szavak kiváltotta asszociációkat a magyar lakosság között; hogy összevető módon kutassuk például az orosz és a magyar nyelv egyes hasonlóan ítélt jelentésű szavai kiváltotta asszociációkat.

BALLÓ KÁROLYNÉ

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A 70 éves Erdődi József köszöntése*

Tisztelt Társaság!

Rövid időn belül másodszer gyűltünk egybe, hogy ismét egy kedves kollégánkat, a finnugor nyelvtudomány jeles művelőjét 70. születésnapja alkalmából köszöntsük. Az ünnepelt ma E r d ő d i J ó z s e f, a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagja, címzetes egyetemi tanár, a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék tudományos tanácsadója.

Erdődi József 1908 november 13-án született Vágújhelyen. Tízéves korában került Budapestre, itt végezte el a középiskolát. Egyetemi tanulmányait Szegeden kezdte el német—francia szakon, aztán Bécsben és Párizsban folytatta, majd Budapesten az angol szakon is diplomát szerzett.

Végül Szeged vált szinte második szülővárosává, innen indult tudományos pályafutása, amelynek kezdeteinél a legfontosabb szerep bízást a Mészöly Gedeoné, akinek Erdődi József a tanársegédje volt, s akit mindmáig gyakorta és szeretettel szokott emlegetni.

Erdődi József tudományos munkásságának, tanári pályafutásának, tudomány-szervezői tevékenységének áttekintése és méltatása nem egyszerű feladat, mivel ez mind gazdag és sokoldalú. Cikkei 1930-tól jelennek meg. Ezekben az években a finnugor-indoeurópai kapcsolatok kérdése az egyik olyan tudományos probléma, amely érdeklődése középpontjában áll. „A finnugor és indogermán népek legrégibb érintkezésének néhány bizonyítéka” a címe 1932-ben megjelent első nagyobb lélegzetű munkájának, amely rövidebb formában még ugyanabban az évben németül is napvilágot látott. — A 30-as években még több cikket publikál ebből a témakörből, s élete későbbi szakaszaiban is vissza-visszatér hozzá.

A kezdő évek másik kedves területe a szómagyarázat és etimológia, s Erdődi József ehhez sem lett hűtlen a későbbiek során sem. A szavak egybevetésénél sohasem állt meg a hangmegfelelések megállapításánál, sőt ennél mindig jobban izgatták a szavak tárgytörténeti, kulturális és társadalmi vonatkozásai. Szép példája ennek több később megjelent terjedelmes cikke, például: Nyelvi tabu a mariban (NyK. LX, 29—39); Tabuwörter und Tabuvorstellungen bei den uralischen Völkern (Kairos X, 193—204, Salzburg); Zur Frage der Zeitrechnung bei den uralischen Völkern: die Monatsnamen (ALH. XXIV, 125—35); stb.

A nyelvészeti problémáknak ez a fajta megközelítése a magyar etnolingvisztika jeles képviselőjévé avatja Erdődi Józsefet. E cikkek pozitív vonása még, hogy egy-egy problémakör egészének megvilágítására törekzenek. — Erdődi mitológiai érdeklődése ugyancsak régre nyúlik vissza. Itt elsősorban „Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk” (MNyTK. 124. sz. Bp., 1970.) című szép monográfiáját kell megemlítenünk.

Jóformán minden finnugor nyelvésznek megvan az egy vagy két rokon nyelvre korlátozódó szűkebb szakterülete. Erdődi József esetében ez a cseremisiz és részben a mordvin. Sok év munkájával járult hozzá BEKE ÖDÖN cseremisiz nyelvjárási szótára sajtó alá rendezéséhez, s cseremisiz mondattani problémából, az alany és állítmány egyeztetésének feldolgozásából védte meg kandidátusi értekezését is 1954-ben. A mordvint illetően pedig Erdődi József nevéhez fűződik az első hazai kézikönyv elkészítése, amely „Erza mordvin

*Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Finnugor szakosztályának ülésén, 1978 november 14-én.

szövegek magyarázatokkal, nyelvtani vázlattal és szótárral” címen egyetemi jegyzetként látott napvilágot 1968-ban. — Cseremisiz—mordvin kutatásai az utóbbi időben a Volga—Káma-vidék finnugor és török nyelvei kölcsönhatásának vizsgálatává szélesedtek.

Erdődi József háború alatti hányattatásainak lett a következménye, hogy hosszú évekre közeli kapcsolatba került az orosz nyelvvel és kultúrával. Magyarországra hazatérve huzamos időn keresztül jelentős szerepet játszott az orosz nyelv egyetemi oktatásában, az orosz nyelvtudás hazai terjesztésében, sőt nyelvtanával a középiskolai orosz nyelvtanításban is. Számos tudományos és népszerűsítő cikket írt orosz irodalmi és kulturális kérdésekről.

Erdődi József az egyetemi finnugor oktatást is egész sor jegyzettel és tankönyvvel szolgálta.

A nyelvművelés, a nyelvhelyesség és a nyelvjárások kérdései, ha nem is foglaltak el központi helyet Erdődi munkásságában, számos ilyen vonatkozású cikke jelent meg a 30-as évektől kezdve egészen mostanáig.

Fiatalságától meglepő kapcsolatok fűzik Finnországhoz. Két útikönyvet is írt róla „Épülő ország” (Szeged, 1939.) és „Mai Finnország” (Szeged, 1940.) címen.

Külön fejezetet jelent Erdődi József életében a műfordítás. A háború utáni évekre az orosz irodalomból fordított szorgalmasan. Fordításai között szerepel az Igor ének, Gorkij Csodabogarak című színműve, továbbá a jelenkori szovjet irodalom számos más alkotása. — A német és a francia irodalomba inkább csak kirándult, a finn viszont tartósan lekötötte. Legjelentősebb munkája Väinö Linna „A Sarkesillag alatt” című trilógiájának magyar fordítása.

Ismét új és színes oldal Erdődi József munkásságában az a részben úttörő tevékenység, amelyet az utóbbi évtized során az uralisztika ausztriai, németországi és franciaországi oktatásában kifejtett, s ezeken fölül még előadások tucatjait tartotta különböző nyugati egyetemeken és tudományos társaságokban.

A magyarországi uralisztika egészére megtisztelő, hogy a „Les études finno-ougriennes” című rangos nemzetközi folyóirat magyar szerkesztője Erdődi József. — A salzburgi egyetem a finnugor stúdiumok megismertetése, népszerűsítése terén kifejtett munkásságáért tiszteletbeli professzorává választotta az ünnepeltet.

E rövid és vázlatos áttekintés is meggyőz bennünket arról, hogy milyen eseményekben gazdag, sokoldalú, tudományos eredményekben bővelkedő és színes életre tekinthet vissza Erdődi József. A 70. születésnap fontos határkő egy tudós életében, amikor érdemes visszatekinteni az eddig megtett útra, de az út innen tovább visz. Erdődi József is nap mint nap tovább munkálkodik, és fiatalos energiával tervez.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság, a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, a kollégák és a magam nevében őszintén kívánok Erdődi Józsefnek most 70. születésnapja alkalmából jó egészséget, erőt és munkakedvet, hogy amit megtervezett, véghez tudja vinni, s még hosszú évekig munkálkodjék körünkben tudományszakunk javára.

BERECZKI GÁBOR

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok Balassi nyelvéből*

derék kaszálás 1608: NySz. — 1587: Ez napig [május 15] sem szüret sem aratás [az itt következő *felől* szó sajtóhiba, vö. 1968-as kiad. 318] sem *derékkaszálás* [az

1974-es kiad.-ban *derék kaszálás* (377)] nem lehet, hogy Ketek az prolongációt annak alíthatná, hogy ez nap alatt Zombornak akarnám hasznát elvenni” (357).

dönge ’zümmög, zúg’ 1764: *dönge bogár*. — „Lam szinte mint egy *dönge bogar* úgy búsitaz!” (66). A *dönge bogár* jelentése ECKHARDT szerint ’dongo’ (1968-as kiad. 380). A NySz. a *dongó bogár*-t 1592-től ismeri. Szerintem Balassinál a jelentés inkább ’dongo légy’.

dörömböz 1584. — 1572: „És Krisztus is azt mondja, kérjeteK és elvesziteK, keressetek és megtaláljátok, *dörömbözzetek* és megnyitatik,” (II, 33). A TESz. első adata ugyanerre a bibliai helyre (Máté 7/7, Lukács 11/9) utal.

dűtöget ’forgat’. — „Laddé minemeök ennek az ßemei, s miüel ßepb akar mely Tünder Aßonnalis mideön tetoua kegiefsen *dűtögeti*” (79).

elhül ’csodálkozik, megdöbben’ 1627 (*hül* a.). — „De üißont ha kedüetlen tekint ream . . . csak el halok s *el hüleök* eleötte, ki miatt minden fziníem ottan el ualtozik.” (79.) Példánkban még jól látható a szó konkrét jelentése.

ellen ’ellenkezés’ 1774. — 1585: „kinek mi *ellene* vagyon az én házasságomba? . . . kinek mi *ellene* benne, ha ő nem reclamált, hanem consentiált az én házasságomnak?” (337).

előz 1613 (*előtt* a.). — „hogý ha az otben [Erdélyben] üalo ifiak az idekialokot az üers szerzesben nem csak köüettik, hanem sokal inkab meg is *előczottek*,” (49).

elvakar ’eltakarodik, eltűnik’ 1803: NySz. — „hagy beket *üakary ell*!” (93). A *vakarj ki* hasonló jelentésben szerepel Rimaynál (I. uo. 43. j.). L. még NySz.; TESz. *vakar* a.

erkölcs ’szokás, természet, magaviselet’ 1640–1648. — 1585: „De miérthogy tudom az Nagyságod böles és értelmes *erkölcsét*,” (336); 1588–1589: „Dolga mind egyenlő, szerelemmel egy ő, csak *erkölcs*e különböz: | Kegýs a szerelem s Julia kegyetlen, engem halálra üldöz,” (100).

evez ’szárnyát mozgatja, repül’ 1630. — 1583–1584: „Mosolyog kínomon, mint nagy jón, hogy lelkem epedez, | Szerelmiben mint szélvészben látván hogy szintén úgy *evez*,” (67.) A finn *soutaa* és az *evez* között érdekes szemantikai párhuzam van. A *soutaa*-nak is ugyanúgy van többek között ’evez’ és ’szárnyát mozgatja, repül’ jelentése (l. Nykysuomen Sanakirja). Vö. még *evező* (*toll*) (ÉKsz.).

édes ’(főleg megszólításként) szeretett személy’ 1640. — „Nem erterm uerem mitt beßelsz, szol niluan *edese*m” (72).

fárad ’valahova (fáradtsággal) megy’ 1613. — 1577: „De arra mi szükség nekem oda *fáradnom*?” (317); 1587: „hanem oka csak ez, az mint Ketektől ez kevés terminust kéreni, hogy félben dolgaimat ne hagyjam itt fenn és szertelenül ne kellessek ilyen árvi-zekben és rút útban *aláfáradnom*.” (357.)

fehércseléd 1694 (*cseléd* és *fehérnép* a.). — „mert ezekel chak botrankozast chinalok az Ifiu s *feier cheled* közet,” (55).

<torkára> *forr* ’megreked, ott reked’ 1754. — „rea felelek, hogý az kúrua annia ceciből szopot teis keserő mereggel *for* az *torkara*,” (100.)

forral ’<gonosz tervet, cselet stb.> készít elő’ 1630: NySz. — „oh keserües alhatatlan fzerencze, miczoda ui бүт *foralß* ismet feiemre,” (67).

frissesség 1698. — 1589: „Seregben tündöklő és fénlő *frissesség*,” (118). A szó jelentése ’pompa, dísz’ (257, vö. még NySz.). Korábbi adat: Bornemisza: Postilla. 1578: „Görög ország . . . annyi *frisséséget* üzött, hogy cipellőse is feleségének drága kövekkel rakva volt” (Gyarmathi Balassi Bálint költeményei. Szerk. SZILÁDY ÁRON. Bp., 1879. 316).

fúr ’izgat, nyugtalanít <valamely kérdés, ügy, dolog, érzés stb.>; bánt, aggaszt’ 1720. — 1589–1591: „Adj már csendességet, lelki békességet, mennybéli Úr! | Bujdosó

elmémet ódd bűtül szívemet, kit sok kín *für!*” (133); 1589–1591: „Távozzál el tőlem, mert elhidd felőlem, hogy csak heában *furdalsz*, ... | Távozzál hát tőlem, vessz el már előlem gonoszság, mert megromtasz!” (128.)

grádus 1659. — 1585: „Maximilián császár ugyanezen *gráduson* házasodott meg,” (337).

gyermekjáték 'Kinderspiel' 1771: NySz. — „giermek tarsaimmal giakran műlatam *giermek iatekban*,” (61).

halám. — A TESz. a *hadd lám* szókapcsolatnak ezt a formáját a MTsz.-ből közli (l. *hadd a*). Valószínűleg ez van meg már a SzMK.-ban is: „Mierth, *ha lam* ký io? ottan czak egy' fzetet egiel benne!” (92).

hang. — Balassi *hang*, *hangosság* szavairól ECKHARDT írt egy cikket (Balassi Bálint *hang*-ja: MNy. XLVII, 275–7). Ezt a cikket a TESz. a szóra vonatkozó bibliográfiában nem hozza.

harang 'jósággokolomp' 1658. — „mindenkor együt uatok az gazdamal mind eltigh egy' mas niakan czügotok, mint az *harang* az en bakom niakan,” (67).

hat 'hatással van, hatást fejt ki'? 1552, 1604. — 1589–1591: „Ez föld szép vi-rágja, éltető illatja, hogyha szívemre [szívemre] *hatott*,” (126).

háló 'csel, csapda.' — 1578–1583: „Nincsen dolgaimban semmi álnok *háló*.” (59.) A szóra ilyen jelentésben 1570-ből Heltaitól (Háló 60: NySz., és a mű címe), 1584-ből pedig Bornemisztól (Préd. 397: NySz.) van adatunk. Vö. még A. MOLNÁR: MNy. LXXII, 432, *hálóba esik*, *hálóba ejt a*.

herdó 'katonai őrszem kiáltása' 1613 (*berdó a*). — 1584–1588: „Elmémben mint várban vigyázván vérasztó *herdóját* ő úgy mondja,” (77). SZILÁDY (i. m. 240), Balassihoz párhuzamként, Bogátnak egy 1592-ből való adata mellett még a következőt említi: Tinódi: Varkucs Tamás idejébe lőtt csaták Egerből. 1548: „Buda vala feje Magyarországnak, | ... | Most végháza ím az Terekországnak, | *Herdo* helyött ott *nabatot* kiáltnak.” (RMKT. III, 297.) A *nabat* a *banak bak* 'ide nézz, vigyázz!' török vezényszóából származik, amit a közbeszédben is gyakran használnak. Szó szerinti jelentése 'rám vagy ide nézz!'. (l. SZILÁDY: i. h.; RMKT. III, 459). A TESz. a *berdó* szónál hivatkozik a *halberdó*-ra, ez azonban nincs benne a szótárban.

hitves 'hű' 1621. — 1589: „Sýluanus, Credulusnak *hitues* attiafia firfi.” (53.)

himvarró 1592: NySz. — „Ký treffas im Vram minth *ha him Varro* tarsam uolna” (86).

hoci 1598: *hoszsza*. — „*Hoßa* az kezed Galathea fogh kezen Juliat teis Credulus.” (106.) Korábbi adatok: Sztárai: Az igaz papságnak tiköre. 1557.: „*Hoszszechac* a könyuet, Antal biro.” (RMDE. I, 604.); Bornemisza: Electra. 1558.: „Tarcz az niakad, *hoszsza* az üstoekoed,” (RMDE. I, 827).

hó isz. 1610. — „*ho, ho, ho*, nem üezett uolna neked megh el az fzedmed fenie” (66–7); „*Hoho* most uifsem eßemben minth sietal uölt gjakorta alas fel Sýluanus Uram az Júlia haza előtth.” (75); „*Ho, ho, ho*, keseő ímar süttue,” (96). Korábbi adat: Bornemisza: Electra. 1558.: „*Ho-Ho* atiamfia, noha szanom, de nagi kedues azert.” (RMDE. I, 810.)

húz 'vonz' 1779. — „eröuell sem fordithatam ell fzedmemet rola mert az eő hihetlen fzep uolta akaratom ellenis maga czüdajara *hüza* uala szüüemeth.” (90.) Példánkban még jól érezni a konkrét és absztrakt jelentés közti átmenetet.

idea 1624. — „chiac kéues ember iteleti eleibe vetic, mint egi Plato *Ideayt*,” (II, 82).

imperiüm 1591/1915: MNy. LXIX, 365; 1779/1932: 932: TESz. — „Noha mind Chiaßar fmind egiebek fokban az *Imperiüm* feiedelmi *közzül* haragunnánac rea,” (II, 89).

importál 'okoz' 1657–1658. — 1577: „Ez dologban én nem tudom mit *importálhatna* az Turzó uram tudakozása mi nekünk,” (314).

információ 1631/1898: MNy. LXIX, 365; 1789/1890: TESz. — 1592 (I. 299): „Az Ujvár dolgában való *információ*.” (297.)

⟨valakivel⟩ *játszik* 'incselkedik ⟨valakivel⟩' 1663. — „Dienes: Az hogy [Julia] Siluanus szeretöie. . . Credulus. Ne *jaczall*.” (67.)

jungáta 'egyféle sajt' 1708–1710/1858: NySz. — „Bestiek lam ugyan ío az sok ueßell fejemre mint az sok legy *az júngatara*,” (65).

katolikus 1632. — 1591–1593: „Iuellus Ianos . . . az *Catholicusokat*, az az Romai keresztieneket, hihetetlen dologh minemü nagi kérketféggel hittá vola disputalni, . . . *Catholicusok* az az Romai keresztienec voltac az reghi Bent attiac.” (II, 96.) KULCSÁR PÉTER a szóra 1570-ből hoz adatot (I. MNy. LXXIV, 510).

kálvinista 1618. — „chiac az o testámentombolis, hét kóniet vettettec ki az *Caluinistác*: Az Lutherec penigh mégh az Bent Iakab leueléthis.” (II, 74); „es latna mint bánnac, az Lutherec és *Caluinistac* az Bibliaual.” (II, 75.) L. még II, 89, 96. Szavunk egy 1611-ben írt és a Lipcsei-kódexben fennmaradt históriában, más protestáns felekezetek nevével együtt, szintén előfordul. Az ének Forgách Ferenc szájába adva így jellemzi az ellenreformációs célokat: „Vgy mond, izezuk ki az *caluinistakot*, | Annak vtanna *anabaptistakot*, | Meg biriuk osztan *lutheranusokot*, | Segéttenie nem lesz ki azokot.” (RMKT. XVII. sz. I, 447; IMPLÓM: MNy. LXV, 335.) L. még *akadémikus* a.

keresztviselés 1626–1627: NySz. — 1578–1583: „Ne fogyatkozzunk meg egymásnak hívségben, | *Keresztviselésben*” (63).

kitölt ⟨a zászló alól⟩. — 1589–1591: „Immár *zászlód alól kitöltem*, sőt távol járok nagy seregedtül,” (125). Mint ECKHARDT írja, a szó, illetve kifejezés értelme 'véget ért szolgálata' (261).

kommiszáros 1575/1789: MNy. LXIX, 365; 1636: TESz. — 1588: „Ha penig nagyobb rendel akarom az békességet, hát az *Commissarius* urakkal elvégezhetem. . . De az bizon dolog, hogy soha még Egren olyan nagy változás nem esett, mint ezek az *kommisáriusok*, kik oda mennek, tesznek,” (368.)

konvergál. — 1591: „de facto az parsok *convergálnák* is egymást.” (297.) ECKHARDT a mondatot így értelmezi: „ténylegesen a felek közelednének is egymáshoz.” (297.)

koncilium — „mindenkepen ez kinchiet melliet az Tridentum beli *Concilium* által ölelt az reghi *Conciliomokban* közőnfeges keppen magához foglalta.” (II, 74–5); „Mely Apoftoloc giülefe vagi *Concilioma* vtán köüetkezet . . . az reghieknec negi oly nagi ereiü *Concilioma* vagi giülekezeti,” (II, 85). További adatokat I. pl. ugyanebben a fejezetben (II, 85–9).

közmondás 1604: NySz. — 1572: „és ugyanamaz *közmondás* szerént is gonoszt gonosszal és szöget szöggel kell kiütni.” (II, 16.)

közpélda. — 1572: „amint amaz *közpéldában* szokták mondani: az vessző teszen jó gyermeket,” (II, 22). Balassi a *Sprichwort*-ot (II, 22) fordítja *közpéldá*-val, máshol ezt *közmondás*-ra magyartja (II, 16). Hasonló értelemben a költőnél a *proverbium* is előfordul (I. *proverbium* a.). Megjegyezzük, hogy Póli István „Iovenianus”-ában meg a *paraszt pelda* (I. GYÖRGY LAJOS: IrtörtKözl. XXVIII, 182) jelenti a közmondást.

krokodil 1585. — 1578 e.: „Siralmával mint hogy megcsal az *krokodilusgyik* utonjáró embert,” (46).

kukk [egy ~ ot se(m)] 'állandósult szókapcsolatokban' egy szót se! 1588. — „Bolond ha bziüed nem uolna úaions szolhatnale úgy egy *kükükoth*” (66). A TESz. közölte példa átvitt értelmű. Amennyiben nem íráshiba, a Balassi által használt szó

hangjelenség jelölőjeként első előfordulás. Többek közt a Balassi-féle adat vezetett el ahhoz a hipotézishez, hogy szavunk esetleg származtatható (egyszerejtéssel) a kakukk és a kakukkhang régebben elterjedt, s a nyelvjárásokban ma is élő *kukuk(k)* alakjából. Részen a *kukk*-hoz, *kukukk* 'kukucs'-hoz kapcsolódva, s a *kukucska* valamint a *kakukk* több korai és nyelvjárási adata (*kakucsál, kakucsol, kukucsál, kakucsál*, illetve *kukuch, kakuktsa, kukucska, kukucska* stb.) közti hasonlóságra építve, arra is gondoltam, hogy a *kakukk* és a *kukucska* etimológiája talán összefügghet. Ismeretes, hogy a kakukk más madarak fészkebe rakja tojásait. A kiszemelt fészek táján órákig leskelődik [!], s ha az gazdátlanul marad, tojását csőrében odaviszi (VERTSE ALBERT, Erdő-mező madarai.⁵ Bp., 1964. 111). Az említett szavaknak pl. a szlovákban, a csehben és a németben is vannak hasonló vagy egyező alakjaik. Fenti ötleteimet részletesen kidolgoztam. Később azonban — elsősorban mivel hangutánzó szavakról van szó, és még az említett nyelvek kölcsönhatását, az esetenkénti átvételeket sem lehet kizárni — annyira bizonytalanoknak találtam őket, hogy közlésükről lemondok. Mégis, hadd maradjon valami nyomuk, hátha előkerül egyszer meggyőző idegen nyelvi párhuzam vagy támogató nyelvtörténeti adalék.

k u m u l á l 'halmoz, tetéz' (I. 1968-as kiad. 379). — 1592: „de ha az inscriptionak ideje felett négy esztendővel is többet várt ő felsége, . . . *cummulálja* ő felsége azt az gratiáját evel is egy gratiával és kevés prorogatioval.” (393.)

l a b i r i n t u s 1604. — 1578 e.: „Ariadné miért adta volt fonalát | Thézeusnak, ki megölte oztán bátyját? | Mért mutatta a val *Labirintus* utát?” (51.)

l e l k e m 'személyragos megszólításként' kedvesem' 1608. — 1588—1589: „Nosza, én nagy búmban így szólok magamban mondván: *lelkem* rám tekints!” (89.); „Tudod Berelmes edes egyetlen egy *lelkem*” (81). További példákat I. a 89., 91. és 106., a SZMK.-ban pedig a 63., 101., 103. és a 105. lapokon. Korábbi adatok: WESZPRK. 1512 k.: „Iay, soha nem legiek immar en edes *ziuemlőkem!*”; „Mastan azert en zerelmes Fiam, *ziuemlőkem!*” (RMDE. I, 401, 405); Bornemissza: Electra. 1558.: „oh *ziuem, Lelkem, Orestes!*”; „O, *ziuem, lelkem, Orestes!*”; „Orestes *lelkem!*”; „Mit kesergecz aedes *lelkem*, hogi nem sols.” (RMDE. I, 813, 819, 821); Szegedi: Theophania. 1575.: „Azert Abel, en edes fiam, *ziuem lelkem!*”; „en egyetlen egyem, *ziuem lelkem* fiam,” (RMDE. I, 734). A jelentésátvitelre vö. a következő Balassi-idézeteket: 1578 e.: „Tudod, úgy szeretlek, tégedet kedvellek, mint tulajdon *lelkemet.*” (36.); 1583—1584: „Esmérje valaha, hogy soha egyebet szerelmem | Nálánál, kivel élten-él, nem követhet, mert ő *lelkem.*” (68.); 1588—1589: „Julia életem, egyetlenegy *lelkem*, ki egyedül bír velem. | Julia a [az] *lelkem*, mikoron szól nekem, szerelem beszél velem,” (99.) A több példánkban szereplő *szívem* 'kedvesem' szót a TESz. 1585-től ismeri.

l e t-, l e g-. — A *leg*-nek *let-* (*leth*) alakváltozatára a TESz. Balassitól, 1593 e.-ről hoz példát. A költő már korábban is használja ezt a formát: 1572: „De micsoda egy hajsza! Nemde *lett* alábbvaló tagja-e az embernek,” (II, 9.) Sőt ECKHARDT (II, 9) utal rá, hogy a *letelős*zör alak már Tinódinál előfordul az „Eger vár viadaljáról való ének”-ben (RMKT. III, 149), amely a költő „Cronicá”-jában jelent meg 1554-ben.

l u t h e r á n u s 1743. — A Luther tanait követőket más, szintén az ő nevéből alakult szavakkal is jelölték: *lutterek, luteristák* (I. NySz.; MELICH: MNy. XXXVI, 155; TESz. *evangélikus* [!] a.). Balassi a *Lutherec* formát használja, I. *kálvinista* a. A *lutheránus*-ra korai adatunk van a már említett Lipcsei-kódexből, I. *kálvinista* a. Erre az adatra IMPLON JÓZSEF (MNy. LXV, 335) csak a *kálvinista* szóval kapcsolatban hivatkozik. A hatvani kádik egy ítéletlevelében már 1555-ben szerepel a [átírva] *lūterān* 'lutheránus' szó, amely a hódoltsági törökbe a magyarból került (FEKETE LAJOS: MNy. XXVI, 263). A szóra még KULCSÁR hoz egy 1562-es adatot (I. MNy. LXXIV, 510).

m e g á l l a p o d i k 'megáll' 1604 (*állapodik* a.) — 1578 e.: „Előttem mintha *megállapodott*, | Nagy kegyesen reám mosolyodott,” (48).

m e g r ö g z ö t t 1562: *megregzet* (NySz.). — 1572: „ott nem fog több sírás, több félelem, bánat vagy keserűség lenni, hanem állhatatos és *megrögzött* öröm és vigasság.” (II, 41.)

m o l e s z t i a. — 1592: „Adja meg azért ő felsége és az Novum Juditium engedel-mével mind magát sok *molestiátúl*, s mind minket enyi régi bútól mentsen meg immár va-laha egyszer.” (393.) Vö. még 1594: *molesttál* (TESz.).

m o r o t v a 'tengeröböl' 1620. — 1588—1589: „Csudákat nevelő gallyákat viselő nagy tenger *morotvája*!” (107.)

m u s t r a m e s t e r 1540—1555: *monstra-mestör* (NySz.); 1557: *müstrā mester* (NySz.). — 1577: „Márkus is ott vagy on meg, Zólyomban várja az *mustramestereket*,” (314). ECKHARDT adatunkat a *mustra* 'katonai szemle' szóval kapcsolja össze (316). A NySz. és a TESz. a *mustramester*-t 'pénztármester' jelentésben ismeri.

n é k i k ... *n é k i k* 'egyesekek ... mások, némelyek ... némelyek'. — 1588—1589: „Vénus módjára mikor akarja, *nekiket* [*nekiket*] vigasztal, | *Nekiknek* [*Nekiknek*] pe-nig ad csak szörnyű kínt nyughatatlansággal,” (100). ECKHARDT (236) utal rá, hogy a szavak ugyanilyen jelentésben Bornemisznál is megvannak (Pred. IV, 802b). SZILÁDY (i. m. 298) a „Szabács viadalá”-ból hoz egy példát.

n ó t a. — 1585: „hát az Decretum nem szabott, sem szerzett volna külömb poenát és büntetést ezféle házasságoknak, hanem ugyanazont, az mit az incestuosusoknak szer-zett, tudni illik az *nótát*.” (338.) ECKHARDT szerint a *nóta* 'nota infidelitatis'-t, azaz 'hűt-lenséget kimondó ítélet'-et jelent (340). A TESz. 'vétség' jelentésben 1639-ből közli a szót, s megjegyzi még, hogy a h. lat. *nota (infidelitatis)* jelentése 'hűtlenség vétsége, félégsér-tés.' STOLL szavunkat 'büntetés' jelentésben adja meg (1974-es kiad. 459).

n o t ó r i u s. — 1585: „Ha azt reám bizonyítja, tudom osztán, hogy nemcsak nem agálhatok, hanem *notórius* is vagyok.” (338.) Ebben a mondatban a *notórius* ECK-HARDT szerint annyi mint 'nótába, azaz félégsértés vétségébe esett' (1968-as kiad. 386). Szerintem elég a 'vétségbe esett' jelentést fölvenni. *Notórius* l. 'ismert; hírhedt' 2. 'javít-hatatlan' szavunkat a TESz. a h. lat. *notorius* 'közismert, hírhedt'-ből eredezteti, s legko-rábbi előfordulásnak 1791-et adja meg. Ez a származtatás bizonyára helyes, de a korábbi adatokra és a jelentés-alakulásra való tekintettel Balassi szóhasználatát is megvizsgálandó lenne.

n ö v e n d é k 'valakinek a neveltje, tanítványa' 1798. — 1590: „Ez levélvivő lengyel ifju H. . . ky az Nd['] idvözült atyjának *nevendéke*,” (378).

n y a k a s z a k a d t á b a n. — „El mingjart minth *niakaszakataban* elfüta” (99).

n y ú l c í m e r 1767: NySz. — „szep símaczka am az köuerke pirosozcka io úezeczke minth egy *niül czimereczke*” (67). A NySz. szerint a szó jelentése 'lumbus lepo-ris'. A TESz. a *címer*³-nek két olyan jelentését tartja számon, amely esetünkben szóba jöhet: 1585: 'marha vagy vad szegye (szügye) vagy vállá'; 1708: 'marha, borjú, juh vagy vad combja'.

o t t a n 'legalább' 1636. — „*ottan* csak egy fzetem egiel benne!” (92).

ó c e á n 1604. — 1591: „Ezeket írák az tenger partján *Oceanum* mellett, | Kilenc-venegyket mikor jedzettek másfélezer felett.” (132.); „talalék nem keuesbel kegitlemb habokat az Angliay parton, mit az kit az *Oceanum* tengeren hátám megeth hátám vala.” (II, 69.) Megemlítjük, hogy egy cikkének (l. Magyar Könyvszemle LV, 245—51; Balassi tanulmányok. 97—104). ECKHARDT a következő címet adta: „Balassi Bálint az Ócéánum mellett”. Képes Géza pedig „Az Ócéánum mellett” címmel verset írt a költőről. „Világgá bújdosott s az Ócéánum | partján egy hang rivalt: 'Hazádba térj!'” (Olvastam, költőtárs . . . Vál. SÍK CSABA. Bp. 1961. 15). SZERB ANTAL „Balassi az Ócéánum mellett” (l. A varázsló eltört pálcáját.³ Bp., 1969. 111—5), KOVÁCS SÁNDOR IVÁN meg „Balassi Bálint és az Ócéánum” (l. IrtörtKözl. LXXX, 659—70) címmel ugyancsak írt a költőről.

összeszed 'összevon' — „Szedgie ózue Bemöldöketh,” (II, 87).

pátria 1795/1922. — 1577: „Mert ember *pátriájának* vagy *rqyqgqsq* [felesége] atyjának szolgáljon-é inkább” (310).

péterke 1598 (*pete* a.). — „Azoc . . . vgimint kiki az ő *peterkeie* mellé, mindenűt őrómeft *Bythnac*,” (II, 100). ECKHARDT szavunkhoz 'maga terméke (*péterke* = ondó)' jelentést kapcsol (II, 121). A TESz. alapján a *péterke* „az ember gyermekére, hozzá tartozójára, illetőleg saját mivoltára” utalhat.

produkál 1581. — 1581: „ott kellene mind az dispensátiót, s mind egyéb defensioniat *producálnom*.” (338.) A TESz. adatában a szó írásképet ki kellett egészíteni.

prolongáció. — L. *derék kaszálás* a. Vö. még 1763: *prolongál* (TESz.).

protekciónál 'oltalomlevél' (vö. 316). — 1577: „Királnak is irok penig, hogy *protectionált* adjon, az szánoki ispánra-é vagy sztarosztára, igazságunkban oltalmazzon.” (315). BARTAL MLSz.-a a *protectionale* 'oltamazó parancsolat' szót ismeri. Lehet, hogy Balassi a szónak a korabeli lengyelben honos alakját használja.

proverbium. — 1577: „Még uram atyámnak tetve sem holt meg (az mint az magyar *proverbium* vagon)” (311). Vö. még *közpélda* a.

rág 'gond, baj' lelkileg gyötör' 1650 k. — 1591–1594: „Bűnöm miatt lelkem, ki titkon *rág* engem, mert nagy sebbel sérelmes.” (139.)

ragyag 'brekeg'. — „az ellenkező fél, . . . minth az kis béka à vapáchikákbol *ragiagny* bokoth?” (88). Ezt a hangutánzó szót máshonnan nem ismerem.

reklamál 1642. — 1585: „De ha öcsém az én házasságomnak nem *reclamált*, sőt *consentiált*” (337).

sárára ny 1518: *far aranból*, 1604: *Sárarany*. — 1589–1591: „Fényes haja nap csillaga vagy *sárarany* sárgája,” (128).

sehonnai 1648. — 1593: „Engem penig az jó királ . . . im csigává teszen, mert *sohonnai* vagyok ez egy lakóhelyem is elkelvén tőlem,” (400). Korábbi adat: Bornemisza: Ördögi kísértetek. 1578.: „Mostan kie io Hősec, . . . Gattyas Ferentz, *Sohonnai* Antal,” (ECKHARDT-féle kiad. Bp., 1955. 208).

senki 'valaki' 1636. — 1589: „Ennek, úgymond, mely veszett állapotja, | Lehetetlen, hogy *senki* szabadítsa.” (1974-es kiad. 121); „Nem hyßem, hogj . . . ennalammal niauliasb szerenchetlemb, ez uilagon lehesen *senkj*.” (69.)

sürget 'szorongat, kényszerű helyzetbe hoz, zaklat, üldöz' 1613. — 1584–1588: „Én reám most nagy sokan feltámadtak, | . . . | *Sürgetik* lelkemet, mert szörnyű halálomra járnak,” (80); 1584–1588: „Mint halálra vált kór nem tűr orvosságot, | Mert halál *sürgeti*, nem kedvel semmi jót,” (81).

szálló 'kisebb vendégfogadó (különösen mesterlegények szállása) | szálloda' 1834. — 1588: „hanem minden épületet, valamit szegény anyánk [atyánk, l. 1968-as kiad. 328] és mi építettünk, úgymint istállót [*szállót*, l. 1974-es kiad. 390] és kerteket mit böcsültesse mind meg Kegyelmed,” (366). Példánk *szálló* szavának jelentését Balassinak 1592-ben a Pozsonyi Kamarához Liptóújjvár váltsága ügyében írt levele is megvilágítja: „Lám azon kívül sem pusztítottuk, hanem építettük az ő felsége ujjvári jószágát, mert nemcsak jó vendégfogadó házakat csináltunk,” (394, vö. még 395).

szarvasbogar 1592: NySz. — 1589: „Fulgosius . . . | Holott nagy csudául ír *szarvasbogárrul*” (114).

szeretkezik 1821. — „híjzem bolondfagot beíltetek, ti kik így *szeretkeztek*.” (66.)

szép 'szép személy, szép nő' 1590, 1786. — 1588–1589: [Julia] „Több *szép* közt létében mindenkor ékessen mindent jól s helyén [1974-es kiad.: hellén] ejt ő,” (102).

szintén 'teljesen, egészen' 1596. — 1578 e.: „*Szintén* elfojtott és majd megemészt engem az sok vétek,” (38); 1583–1584: „Mosolyog kínomon, mint nagy jón, hogy lelkem

epedez, | Szerelmiben mint szélvészben látván hogy *szintén* úgy evez.” (67); „Ki miatt kedvem *szintén* oly nekem mint nap az esőben,” (70); stb.

s z í t 'érzelmet, indulatot, valamely folyamatot stb.' előidéző, gerjeszt, növel, <személyt> valamire biztat' 1694. — 1589—1591: „... Cupido... |... segélj [segéll] szerelmet *s z í t*!” (124.)

s z í v 'egyfajta kártyalap, amelyen a szív rajza látható'. — 1588—1589: „Kártyán játszván velem vet *szívet* [szüvet] tromfomra,” (129). Vö. még *lelkem* a.

s z t á r o s z t a. — L. *protekciónál* a. A *sztároszta* lengyel szó, körülbelül a főszolgabírónak megfelelő tisztséget jelöl (316).

s z u p l i k á l 'kér, könyörög' 1595: MNy. LXII, 353. — „s ne tudakozall tölem. ha Julia enheszike hozad uagy nem, se ne *suphical* azon, hogy öttet hozad haiczam,” (77).

s z ü l e t é s u t á n 'Krisztus születése után, időszámítás után'. — „legitfegűl hiuan mind azokat az reghi Bent attiakat az kie *bületés utan* hat Baz eztendeig vilogofkot-tac volna az kereztienfegben.” (II, 96.)

t e j e s s z á j ú 1617: NySz. — „Nem ollian am az, mind ne meli *teies szaiok*, kiknek mind hogi serte snintf az orezaikon, azon kepen okosagh snintfen feiekben.” (70.)

t e o l ó g u s 'teológiával foglalkozó személy' 1770/1914. — 1591—1593: „Campianvs Edmondnac Jesus neve alat vitezkedet *theologusnak*, ... Tiz Magiarul irot okai:” (II, 63); „Nazianzenus, kit tizteffegnec okaért *Theologusnac* neuezne az reghiec,” (II, 92).

t e r m i n u s 1592. — 1587: „ha Ketek ugyan nem akarja csak ez *terminust* is meg [várhatni] engedni,” (358). L. még *fárad* a.

t e s t a m e n t u m o s 1543: *testamentomos* (MNy. LVI, 386). — „ti legietek mostanis az en *testamentumofim*, s ti tegietek bizonsagod ... az en szörniü halalomrül,” (94).

t r o m f 'ütőkártya, nyerőkártya' 1615. — 1588—1589: „Kártyán játszván velem vet *szívet* [szüvet] *tromfomra*, | ... | Veres levél *tromfodra* kél, csak azért hogy jót reménll,” (129). Szavunkra a TESz. 1585-ös 'megtorlás, bosszú' jelentésű adatánál régebit találunk Kiss ANDRÁS „Farsangolás Kolozsváron — 1582-ben” című cikkében. A városból paráznságért kitiltott Rengő Annát (? kifejező név), Igyártó György farsangolásért perbe fogja. Rengő Anna neki mondja: „Te György, tudom miért míveled ezt, az régi bosszúságért míveled, de egy *tromfom* vagyon és leütöm előtted!” (Utunk Évkönyv 75 [1975.], 64).

t u d o m á n y t é t e l. — „bizonitom az eördekkell kik az en *tudomanitetelemeth* halliatok hogy nem en üttem.” (85.)

t ü z e s l a p d a 'a bomba egy fajtája' 1651 (*bomba* a.). — 1588—1589: „Hol *tüzes laptaid*, kikkel távul gyujtasz,” (101). A *laptaid*-ot ECKHARDT 'golyóid' (237), a *tüzes lapda* kifejezést pedig 'gyújtó gránát' jelentésben hozza (1968-as kiad. 389).

t ü n i k 'átváltozik, új alakot ölt' 1604. — „Jupiteris forgot fzerelemben. Szeretoie kedueert, neha Bikaua sneha Arani efsőue, sneha emez amaza *tünt*” (71).

ú j k e r e s z t é n y 1595: MNy. LXIII, 163. — „Az Vj nem *kereztienec* az *Anabaptistác*, az Iob Historiait chiac agnő beBednec ... tarttiác:” (II, 76). Példamondatunk az *anabaptista* szóra is korai adat. L. még *kálvinista* a.

v a l a h a 'végre, valahára' 1598. — 1583—1584: „Esmérje *valaha*, hogy soha egyebet szerelmem | Nálánál, kivel élten-él, nem követhet, mert ő *lelkem*.” (68); „szand megh *fzeigint* te üad alatt, s terý hoza mar *ualaha* eczer.” (91.)

v a p á c s i k a. — L. *ragyag* a. Kicsinyító képzős szláv, valószínűleg szlovák szó átvétele, vö. szl. *vapa* 'mocvár, tó' (vö. TESz. *vápa* a.). ECKHARDT szerint a szó jelentése 'pocsolya' (II, 121), vö. a latin eredetit: „*ranunculi coaxant e cavernulis?*” (II, 88).

v e r e s l e v é l 'egyfajta kártyalap'. — L. *tromf* a.

v e r s f a r a g á s. — 1590: „Ne véljen uram senki oly bolondnak, hogy ha ott

kinn tisztességesen szolgáltatnának velem, hogy örömesben az szolgálatban mint az *versfaragásban* nem foglalnám az elmémet.” (379.)

versszerzés 1604: NySz. — 1589: „Kik a magyar versen [1968-as kiad. 116: nyelven] való *versszerzésen* egymással vetekedtek,” (116); „en reszemre penigh ezt sem banom, ha aztis mint az *üers szerzest* el üeszik, tölem” (49, l. még ui. 49, 54). L. még *előz* a.

vég 'halál' † 1456, 1618. — 1572: „Mi, úgymond, bolondok, ezeknek itileteket alítjuk *vala lenni* bolondságnak, és az *ő végeket* szégyennek,” (II, 40). Lásd még a „Fulviáról” című epigrammában szereplő *véget ér bennem* kifejezés magyarázatát (A. MOLNÁR: MNy. LXXIV, 406–7).

vérem '⟨megszólításként⟩ szeretett személy'. — „megh alkofzunk, mj edes *üirem*.” (86); „Eregy (mond) edes *üirem* keresd megh az legint,” (98). L. még *édes* a. Korábbi adatok: Bornemisza: Electra. 1558.: „Szol, aedes *verem*, Orestes!”; „Oh, en edes *verem*, the *vag* az en gioenioerüsem!” (RMDE. I, 820, 821). Igaz, itt a *vérem* 'származás révén rokon' (vö. TESz.) jelentésű is lehet.

világ 'létezés, élet' 1728.—1589: „Ámbár élje vígan felölem *világát*,” (118).

vízben hányó kedd. — 1582: „Én Gyarmathy Balassa Bálint adom min-deneknek tudtára, hogy én az Nagyságos Losonczy Anna aszontul vettem fel *ma vízben hányó kedden* 1582 esztendőben tizen négy száz forintot, . . . Költ Vitencen *vízben hányó kedden*.” (328.) „Vízben hányó kedd, húsvét utáni kedd, amikor a legények megöntözik a leányokat.” (329.)

von yog. — „latwan hogý Angelica, immar *uoniogna*, azt hiue hogi soha megh nem gyógylna,” (50); „Egy tarsom busultaban hogý hoza nem akart hajolni merget adot szegínnek megh innia, az mitt magatüll ertem hogý ölemben *üoniogh* wala.” (102). ECKHARDT az 1961-es Balassi-kiadás jegyzeteiben a szót 'nyöszörög', az 1968-aséban pedig 'ájuldozik' értelműnek tartja. A jelentés azonban inkább 'haláltusát vív', illetve 'reszket, vonaglik' (vö. TESz. *von* a.).

Látható, hogy a korábbi szakirodalom, részben szerencsétlen véletlenképp, Balassi munkáit igen hiányosan dolgozta föl. A NySz.-ba fölöttébb hiányosan cédulázták. Talán nem érdektelen felsorolnom azokat a Balassitól való első előfordulásokat sem, amelyekre vizsgálataim során a szakirodalomban bukkantam rá: 1577: *cigánykodik* (ZSOLDOS: MNy. LXIX, 495); 1577: *csizmacsia* 'csizmadia' (KAKUK, SUSANNE, Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siecles. The Hague—Paris, 1973. 110); 1592: *derogál* (ZSOLDOS: Nyr. XCIV, 228; uő.: Nyr. XCV, 469—70; ZSOLDOS máshonnan egy 1585-ös adatot is említ); 1593: *directe* (ZSOLDOS: MNy. LXIX, 497, ugyanitt más-honnan egy 1586-os adat is); 1591—1593: *elnegligál* (ZSOLDOS: MNy. LXVI, 239); 1589—1591: *fraj* 'hölgy, udvarhölgy' (TESz; NySz. is); 1585: *kontráz* (TESz.); 1588—1589: *lebeg* 'megcsillan, villog' (TESz.); 1588—1589: *lepentőcske* 'lepke' (TESz. *lepentyű* a.); 1593 e.: *leth* 'leg-' (TESz. *leg*-a., de l. cikkemet *let*-a.); 1592: *revízió* (ZSOLDOS: MNy. LXVI, 342).

A. MOLNÁR FERENC

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértői Katalin**: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő**: A rábaközi Mihályi ikeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette **Kázmér Miklós** és **Végh József**. 1970. 67,— Ft.
71. **Kiss Lajos**: Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu**: A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára**: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos**: Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd** és **Szépe György**. 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László**: A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlav Ágnes**: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **R. Hutás Magdolna**: Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga**: A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc**: Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás**: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc**: Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentéstan és stilsztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu**, **Szathmári István** és **Szűts László**. 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné**: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc**: A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor**: Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály**: Budapest utca neveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László**: Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd** és **K. Sal Éva**. 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István**: Iskolai jegyzetkönyv a XVI.—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István**: A magyar ikekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Jajos**: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László**: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona**: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor**: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára**: Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit**: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra**: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bañcerowski Janusz**: A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette **Imre Samu**. 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes**: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

130. Éder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.) 20,— Ft.
131. Sajnovics János: Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. Szerkesztette Gulya János és Szathmári István. 1974. 40,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptioes” gyűjteményében. Közzétette Schram Ferenc. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette Szathmári István. 1973. 24,— Ft.
134. Kiss Lajos: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. Vekérdi József—Mészáros György: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondatai, 1974. 40,— Ft.
136. Szathmári István: A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
137. Deme László: Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. 1974. 16,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette Szathmári István. 1974. 20,— Ft.
139. A beszéd-szimpozion magyar előadásai. Szerkesztette Molnár József, Wancha Imre. 1978. 30,— Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette Szathmári István és Ördög Ferenc. 1975. 60,— Ft.
141. Király Péter: A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. Füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
146. D. Mátyai Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kapuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16.— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 30., 31., 32., 34. 35., 36., 37., 40., 43., 47. és 48. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

20. Sasvári László: A Tokaj térségében élt görögök (és rácok) nyelvi emlékei. 1976. 72 l.
21. Vita a nyelvtudomány jövőjéről. Szerkesztette I. Gallasy Magdolna. 1976. 84 l.
22. A. Molnár Ildikó: Weöres Sándor költői nyelvének hangtanából. 1977. 119 l.
23. Bíró Ágnes: Az értelmező szerepe Tóth Árpád költészetében. 1977. 59 l.
24. D. Bándi Magdolna: Az e—ö variánsok állapota a XX. századi magyar irodalomban. 1977. 98 l.
25. P. Lakatos Ilona: Adatok Jászberény regionális köznyelvéhez. 1977. 141 l.
26. Ladányi Mária—Szilvás Izabella: Két tanulmány a regionális köznyelvek alakításáról. 1978. 111 l.
27. Szabó László: Az irónia nyelvi eszközei. 1978. 82 l.
28. Magyarlakiné Gregor Etelka Zita: Kosztolányi Dezső lírájának mondatszerkezetei. 1978. 109 l.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvéttel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvintézeténél (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítást esetén +2 Ft portóköltséget számítunk fel.

EGYETEM
BUDAPEST
Könyvtár

1980 NOV 19

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

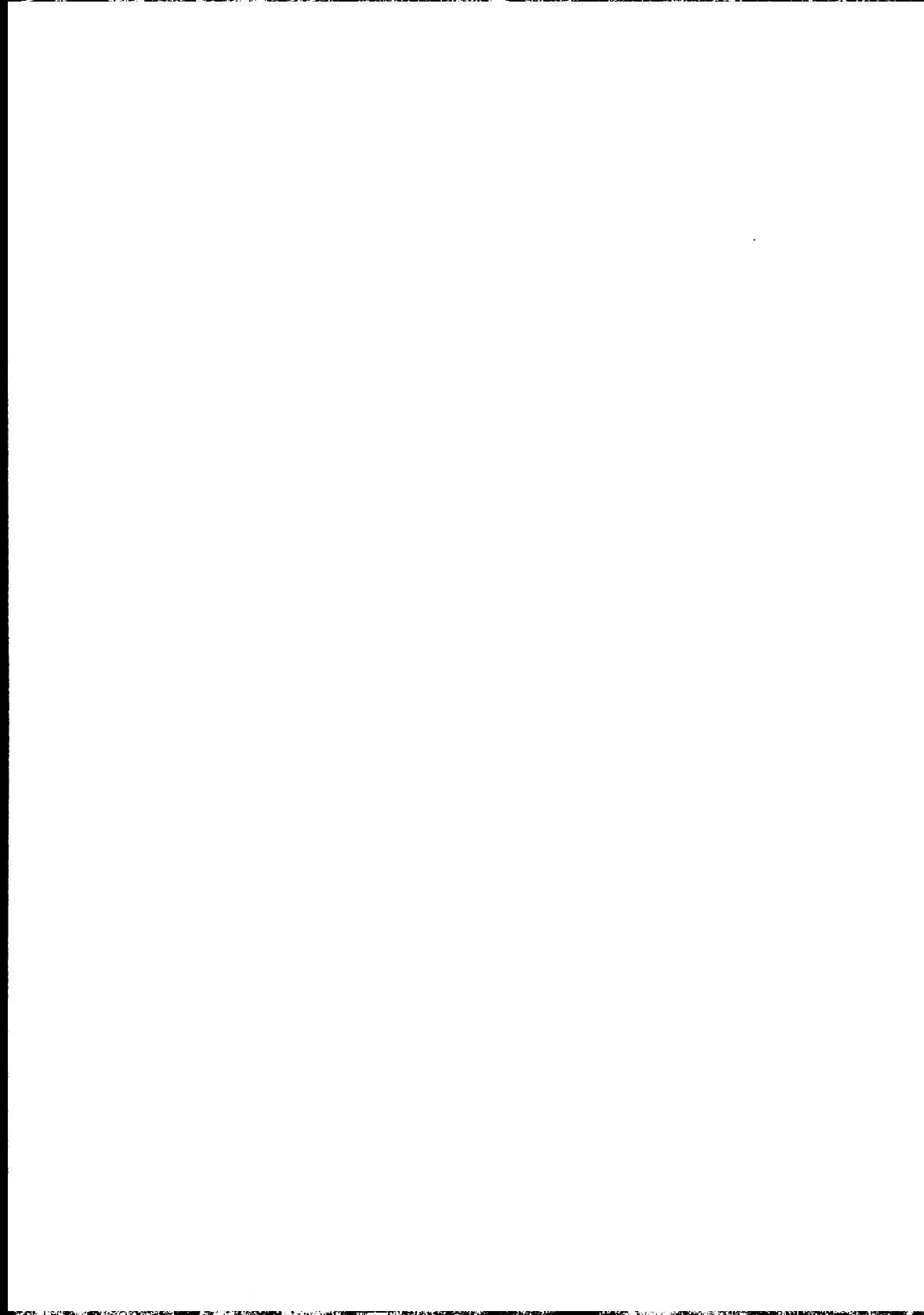
SZERKESZTI
BENKŐ LORÁND

LXXV. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1979

TARTALOM

A. MOLNÁR FERENC: Murádin László, Szavak titka 243. — Szótörténeti adalékok Balassi nyelvéből	383, 504
ANTAL LÁSZLÓ: A szintaktikai viszonyok egy lehetséges hierarchiája	69
BALÁZS JÁNOS: A magyar szenvedő szerkezet, az ikes ragozás és a műveltető ige- képzés eredete	42
BALÁZS JUDIT: B. Gergely Piroska, A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere	105
BALLÓ KÁROLYNÉ: Словарь ассоциативных норм русского языка	500
BALOGH LAJOS: K. Manherz, Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn	98
BÁNRETI ZOLTÁN: Téma és anaforikus viszonyok a szövegben	406
BENCÉDY JÓZSEF: Az anyanyelvi nevelés programja és a tanárképzés	13
BENKŐ LORÁND: Anyanyelvi oktatásunk korszerűsítéséért 8. — BENKŐ LORÁND — PAPP LÁSZLÓ: Az „Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache” tervezete és mutatványa	142
BERECZKI GÁBOR: A 70 éves Erdődi József köszöntése 503. — H. Bottyányfi Éva, Horváth Mária, Korompay Klára, D. Máta Mária, Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba	367
BERNÁTH BÉLA: Emberöltő 335. — Esztendő	470
BERRÁJ JOLÁN: Szemantikai struktúrák a mondatban	385
BODOLAY GÉZA: Néhány irányelv egy német nyelvű magyar nyelvkönyv leíró nyelvtanához	315
BORZSÁK ISTVÁN: Borzsák 336. — Vitéz János latinságához	208
BÜKY BÉLA: Néhány gondolat a <i>boldog</i> -ról és a <i>Boldogasszony</i> -ról	338
CZEGLEDY KÁROLY: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozá- sáról	273
CSÖRÖGI ISTVÁN: Szabó Zoltán, A mai stilsztika nyelvelméleti alapjai	101
DÉNES GYÖRGY: Ménes-patak	209
DIENES ERZSÉBET: A zárt hosszú <i>é</i> és az <i>á</i> hangok megjelölésének rendszere az Érdy Kódexben	421
DÖMÖTÖR SÁNDOR: A <i>lezsák</i> jelentéséhez	339
E. ABÁFFY ERZSÉBET: A mediális igeik és a véletlenség kifejezőmódjai	329
É. KISS SÁNDOR: Eördögh Tibor, A vadászok nyelvén	109
ERDŐDI JÓZSEF: <i>Fokhagyma</i> vagy <i>foghagyma</i> ? 72. — Ars ancilla denominationis ac etymologiae, vel historia nominis hungarici <i>pápaszem</i> 'conspicillum'	305
FÁBIÁN PÁL: A tulajdonnevek frásának kérdései I.	216
FAZEKAS TIBOR: Archaikus és neológ vonások Hertelendyfalva (Vojlovica) mai magyar nyelvjárásban	355
FIERS MÁRTA: Nyelvtani műszavaink történetéből	185
GAÁL EDIT: Leíró nyelvtani vázlatok	416
GALUSKA IMRE: Mi volt a <i>fűvönosztás</i> ?	77
GERSTNER KÁROLY: A magyar—német nyelvi kölcsönhatás néhány grammatikai esete	199
GREGOR FERENC: Szótörténeti adalékok 255. — Szótörténeti adalékok	377
GREMSPERGER LÁSZLÓ: Kölcsönös jelentésű igeink szintaktikai viselkedésének néhány kérdése	62
G. VARGA GYÖRGY: A <i>dz</i> -t és <i>dze</i> -t tartalmazó szavak helyesírása 343. — A helyes- írási szabályzat szójegyzékének időszerű kérdései a köznyelvi kiejtés szem- pontjából	475
HADROVICS LÁSZLÓ: Az idegen szavak és a purizmus	1
HAJDÚ MIHÁLY: Szathmári István, Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudo- mány 369. — A XXVI. néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat néprajzi témájú dolgozatairól	486
HAJDÚ PÉTER: Búcsú N. Sebestyén Iréntől	113
ifj. HÖNYI EDE: A földrajzi nevek	223
IMRE SAMU: 75 éves a Magyar Nyelv	205
JUHÁSZ DEZSŐ: A <i>Körü</i> -féle helynevek kérdése	445

KÁLMÁN BÉLA—BALÁZS JÁNOS: Lakó György köszöntése 70. születésnapján 252. —	
KÁLMÁN BÉLA: A „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ról	297
KAPOR ELEMÉR: Azt a kaperszakállú	214
KASSAI ILONA: A magyar hangtan válogatott bibliográfiája	104
KÁZMÉR MIKLÓS: Georg Heller—Karl Nehring, Die historischen Ortsnamen von Ungarn VI—X	499
KEMÉNY GÁBOR: Egy pár gondolat a prózaelemzésről	465
KIEFER FERENC: Telegdi Zsigmond, Bevezetés az általános nyelvészetbe	239
KISS JENŐ: Néhány madárnév-típusunkról	438
KISS LAJOS: Nyolcvan éve született Kniezsa István 373. — Márton Gyula—Péntek János—Vőd István, A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai	490
K. PALLÓ MARGIT: Még egyszer a HB. <i>unuttei</i> szavához	472
KUCZYK KÁROLY: Az ember és a táj kapcsolatának vizsgálata Kalocsa környékének földrajzi neveiben	455
LIGETI LAJOS: Régi török eredetű neveink II. 26. — Régi török eredetű neveink III. 129. — Régi török eredetű neveink	259
MÁRTON GYULA: A <i>rózse</i> 'Reisig' megnevezései a székely nyelvjárásban	232
MÉSZÁROS ISTVÁN: Az <i>óvoda</i> szó megjelenése	82
MIZSER LAJOS: XVII. századi levelek 115. — Három finn névtudományi munka	246
MURVAI OLGA: A szöveg kontextuális kapcsolatai	170
NÉMETH K. BÓDOG: A latin dátumozás	467
NYÍRI ANTAL: Az <i>aszó</i> , <i>asszu</i> eredete, hang- és alakváltozása	147
PAPP FERENC: Jakab László—Kiss Antal, A Jókai-kódex ábécérendes adattára	362
PÁSZTOR EMIL: A csehszlovákiai magyar nyelvű művelés első önálló kötetéről	250
SCHÜTZ ÖDÖN írja	128
SELMECZI KOVÁCS ATTILA: <i>Peceolaj</i>	340
SOMOGYI BÉLA: <i>Lórum</i>	215
SÓLYOM KÁROLY: Hol feküdt az anonymusi Zemplén-vára?	334
SPIELMANN JÓZSEF—SEBESTYÉN S. MIHÁLY: Lencses György <i>Ars Medicája</i> kéziratának összehasonlító vizsgálata	176
S. VARGA ILONA: Tájszavak Kemence községből 94. — Nyelvjárási szöveg Kemencéről	488
SZABÓ LÁSZLÓ: Ebek harmincadjára kerül	215
SZABÓ T. ATTILA: Mikorikiak Pápai Páriz Ferenc növénynév-glosszái	464
SZABÓ ZOLTÁN: A stílustörténet elmélete és módszertana	283
SZENDE TAMÁS: Hangtani egyetemes egységek kutatásáról	395
SZEPESY GYULA: A megengedő és köztudó ügyéről	352
SZILÁGYI FERENC: Egy magyar „nyelvabrosz” akadémiai terve 1843-ból 55 — Szólásszótár Csokonai írói nyelvéből	370
SZÓKEFALVY-NAGY ZOLTÁN: Horganyozás, szénkének 84. — Ónos eső, ólmos eső?	473
TAKÁCS LAJOS: Gyomború — fagyöngy	474
TOMPA JÓZSEF: Írásbeli alakegyezéseink kérdéseiről 87. — Tompa József írja	256
ÚRHEGYI EMILIA: Vakol	85
VARGA LÁSZLÓ: Az ellentéti hangsúly különleges helye	332
ZSILINSZKY ÉVA: Róna-Tas András, A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban	497
ZSILKA TIBOR: A szövegelmélet és a nyelvtudomány kapcsolata	162
Kisebb közlemények	69, 205, 329, 464
Szó- és szólásmagyarázatok	72, 209, 335, 470
Nyelvművelés	87, 216, 343, 475
Nyelvjárások	94, 232, 355, 486
Szemle	98, 239, 362, 490
Különfélék	113
Nyelvtörténeti adatok	115, 255, 377, 504
Társasági ügyek	117, 252, 373, 503
Levélszekrény	128, 256